

**ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΕΡΓΟ
ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΚΑΙ
ΣΤΕΡΕΑΣ ΕΛΛΑΔΑΣ**

5

Γενική επιμέλεια έκδοσης:
Αλέξανδρος Μαζαράκης Αινιάν

Επιμέλεια κειμένων:
Γιάννης Βαραλής, Δημήτρης Παλαιοθόδωρος, Γιάννης Τσιουρής

ΟΡΓΑΝΩΤΙΚΗ ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ (με αλφαβητική σειρά)

Βαϊοπούλου Μαρία (Διευθύντρια ΕΦΑ Καρδίτσας, ΥΠΠΟΑ), Βαραλής Ιωάννης (Επίκουρος Καθηγητής Βυζαντινής Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας), Βασιλάκη Μαρία (Καθηγήτρια Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Τέχνης, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας), Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου Αργυρούλα (Διευθύντρια Επί Τιμή ΕΦΑ Μαγνησίας, ΥΠΠΟΑ), Καλαμαρά Παρασκευή (Διευθύντρια ΕΦΑ Ευβοίας, ΥΠΠΟΑ), Λεβέντη Ιφιγένεια (Επίκουρη Καθηγήτρια Κλασικής Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας), Λώλος Ιωάννης (Επίκουρος Καθηγητής Κλασικής Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας), Μαζαράκης Αινιάν Αλέξανδρος (Καθηγητής Κλασικής Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας), Μαντζανά Κρυσταλλία (Διευθύντρια ΕΦΑ Τρικάλων, ΥΠΠΟΑ), Μπάτζιου-Ευσταθίου Ανθή (Διευθύντρια ΕΦΑ Λάρισας, ΥΠΠΟΑ), Μουνδρέα-Αγραφιώτη Αντίκλεια (Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Προϊστορικής Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας), Νικολάου Ελισάβετ (Διευθύντρια ΕΦΑ Μαγνησίας, ΥΠΠΟΑ), Ντάρλας Ανδρέας (Διευθυντής Εφορείας Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας, ΥΠΠΟΑ), Παλαιοθόδωρος Δημήτρης (Επίκουρος Καθηγητής Κλασικής Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας), Παπακωνσταντίνου Μαρία-Φωτεινή (Διευθύντρια ΕΦΑ Φθιώτιδος & Ευρυτανίας, ΥΠΠΟΑ), Σίμωσι Αγγελική (Διευθύντρια Εφορείας Εναλίων Αρχαιοτήτων, ΥΠΠΟΑ), Τουρναβίτου Ιφιγένεια (Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Προϊστορικής Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας), Χαραλαμπίδου Εύα (Υπεύθυνη Εργαστηρίου Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Θεσσαλίας), Χαραμή Αλεξάνδρα (Διευθύντρια ΕΦΑ Βοιωτίας, ΥΠΠΟΑ), Ψάλτη Αθανασία (Διευθύντρια ΕΦΑ Φωκίδος, ΥΠΠΟΑ)

Σελιδοποίηση: ΙΔΕΑ & ΤΥΠΟΣ – Φίλιππος Σπ. Λένης

Εκτύπωση: Printfair

© Υπουργείο Πολιτισμού & Αθλητισμού – Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων & Απαλλοτριώσεων και Εργαστήριο Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Θεσσαλίας

Ο τόμος τυπώθηκε με δαπάνες του Υπουργείου Πολιτισμού & Αθλητισμού – Ταμείου Αρχαιολογικών Πόρων & Απαλλοτριώσεων και του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας.

Οι περισσότερες ανακοινώσεις ανασκαφών ή αντικειμένων έχουν προκαταρκτικό χαρακτήρα και για οποιαδήποτε αναδημοσίευσή τους χρειάζεται η άδεια του συγγραφέα.

ISBN SET: 978-960-386-469-1
ISBN ΤΟΜΟΣ Ι: 978-960-386-470-7
ISSN: 1790-7039

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ
ΚΑΙ ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΕΡΓΟ
ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΚΑΙ
ΣΤΕΡΕΑΣ ΕΛΛΑΔΑΣ
5
2015

Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης
Βόλος 26.2 έως 1.3.2015
Τόμος Ι: Θεσσαλία

ΒΟΛΟΣ
2020

ΕΚΔΟΣΗ ΤΟΥ ΤΑΜΕΙΟΥ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΠΟΡΩΝ ΚΑΙ ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΣΕΩΝ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΤΟΜΟΣ Ι. ΘΕΣΣΑΛΙΑ

ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΑ – ΚΛΑΣΙΚΑ

Χαιρετισμός της Πολυξένης Αδάμ-Βελένη, Γενικής Διευθύντριας Αρχαιοτήτων και Πολιτιστικής Κληρονομιάς, Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού.	13
Πρόλογος του Α. Μαζαράκη Αινιάνος, Καθηγητή Κλασικής Αρχαιολογίας ΠΘ.	15-16
Σαρρής, Απόστολος – Καλογηροπούλου, Εβίτα – Kalayci, Tuna – Simon, François – Donati, Jamieson C. – Cuenca-García, Carmen – Cantoro, Gianluca – Μανανάκη, Μερóπη – Βουζαξάκης, Κωσταντίνος – Ροντήρη, Βάσω – Αραχωβίτη, Πολυξένη – Αλματζή, Καλλιόπη – Ευσταθίου, Δέσποινα – Σταμέλου, Ευαγγελία , Μια νέα οπτική στο τοπίο και στην οικιστική οργάνωση της νεολιθικής Θεσσαλίας μέσα από τη συνεισφορά των γεωφυσικών διασκοπήσεων	17-26
Lera, Petrika – Οικονομίδης, Σταύρος – Παπαγιάννης, Άρης – Τσώνος, Άκης , Η Νεολιθική ειδωλοπλαστική στον αλβανικό και στον θεσσαλικό χώρο: αντιπαραβολές, συγκρίσεις, ταυτίσεις, διακρίσεις σε μια πολυδιάστατη παραγωγή και αναπαραγωγή της μορφής	27-44
Ροντήρη, Βάσω – Βουζαξάκης, Κωνσταντίνος , Νεώτερες ανασκαφικές έρευνες στη Μαγούλα Ζερέλια.	45-56
Σκαφιδά, Ευαγγελία – Καρναβά, Άρτεμις – Γεωργίου, Ιάκωβος – Αγνουσιώτης, Δημήτρης – Καρούζου, Ελένη – Καλογιάννη, Αιμιλία – Ασδεράκη, Ελένη – Βαξεβανόπουλος, Μάρκος – Γεωργίου, Ρέα – Τόπα, Χαρά – Διονυσίου, Μάνος – Τζουμουσλή, Ελισάβετ – Μαργαριτώφ Μάνα , Ο οικισμός της Ύστερης Εποχής Χαλκού στο «Κάστρο-Παλαιά» του Βόλου: Αποτελέσματα του ερευνητικού διεπιστημονικού προγράμματος και των πρόσφατων ερευνών, 2012-2014	57-68
Μπαρτσώκα, Αγαθή , Θεσσαλικές λιθοτεχνίες της Μέσης Νεολιθικής. Η λιθοτεχνία της Μαγούλας Μπελίτσι	69-82
Παναγιωτοπούλου, Ελένη , Μελέτη της διατροφής στην Πρωτογεωμετρική Θεσσαλία με τη χρήση σταθερών ισotόπων	83-92
Τουφεξής, Γεώργιος – Δαφούλα, Μαρία , Παλαιόσκαλα. Η ανάδειξη ενός προϊστορικού οικισμού.	93-98
Καραπάνου, Σοφία , Πρώτα αποτελέσματα από τις πρόσφατες ανασκαφές στις όχθες της αποξηρανθείσης λίμνης Κάρλας, Ανατολική Θεσσαλία	99-111
Βήτος, Γεώργιος – Εξάρχου, Ουρανία – Τσιάκα, Ασημίνα , Τέμπη. Πέρασμα από τη Θεσσαλία προς τη Μακεδονία και τη Νοτιά Ελλάδα. Η μαρτυρία μέσα από τα νομίσματα από τη θέση «Χάνι Της Κοκκώνας» στην Κοιλάδα Των τεμπών	113-126
Κραχτοπούλου, Αθανασία – Σοφιανού, Φωτεινή – Αλεξίου, Νεκταρία – Παπακώστα, Χριστίνα – Χαρούλη, Μαρία – Κωστοπούλου, Φωτεινή – Χριστοφορίδη, Ειρήνη , Από τη Νεότερη Νεολιθική στη Μέση Εποχή του Χαλκού στους Μαυραχάδες και στους Αγίους Θεοδώρους της Καρδίτσας	127-140
Αλεξίου, Νεκταρία , Νεολιθικά ειδώλια από τη δυτική Θεσσαλία: Τα ειδώλια της θέσης Συκεών.	141-154
Ρουσιώτη, Δήμητρα , Ερευνώντας τις δομές εξουσίας στη Μυκηναϊκή Θεσσαλία: η χρήση των θολωτών τάφων	155-163
Βαϊοπούλου, Μαρία , Η Ύστερη Εποχή Χαλκού στη δυτική Θεσσαλία: Νεώτερα Δεδομένα	165-176
Κραχτοπούλου, Αθανασία – Orengo, Hector A. – Παλαιοχωρίτης, Κώστας – Σταμάτη, Αδριάννα , Αναδασμός της γης και πολιτισμικό τοπίο στον Κάμπο της Καρδίτσας.	177-189

Καραγιαννόπουλος, Χρήστος – Χριστοφορίδη, Ειρήνη , Οικιστικά κατάλοιπα της Ύστερης Γεωμετρικής - Πρώιμης Αρχαϊκής περιόδου στον οδικό άξονα του αυτοκινητοδρόμου Κεντρικής Ελλάδας - E-65 στην Ανάβρα Καρδίτσας	191-203
Μαλαकाσιώτη, Ζωή – Βήτος, Γεώργιος – Πανάγου, Μαρία , Το νεκροταφείο της εποχής του Σιδήρου Στη θέση Αγριελιά Πλατάνου Αλμυρού	205-218
Βουζαξάκης, Κωνσταντίνος, Πήλιον, ὦ φιλόρρης νυμφίον... Η αρχαιολογική έρευνα σε εναν τόπο ξεχασμένο στους μύθους του	219-230
Αγνουσιώτης, Δημήτρης – Αλεξάνδρου, Σταματία – Βουζαξάκης, Κωνσταντίνος , Νεότερες έρευνες στην περιοχή της αρχαίας Κορόπης	231-241
Donati, Jamieson C. – Sarris, Apostolos – Cuenca-García, Carmen – Kalayci, Tuna – Manataki, Meropi – Simon, François-Xavier – Doulgeri-Intzesilogou, Argyroula – Triantafylopoulou, Peggy , New insights into the urban plans of Demetrias and Pherai from integrated geophysical and satellite remote sensing	243-256
Μανιδάκη, Βασιλεία , Το Ελληνιστικό προσκήνιο του θεάτρου της Δημητριάδας	257-266
Τσιούκα, Φωτεινή – Παναγιωτοπούλου, Ελένη – Παπαθανασίου, Αναστασία , Ανθρωπολογικές αναλύσεις στο σκελετικό υλικό του νεκροταφείου ενταφιασμών της Εποχής του Σιδήρου στη θέση «Βουλοκαλύβα», αρχαία Άλος	267-275
Μαλακασιώτη, Ζωή – Βήτος, Γεώργιος – Πανάγου, Μαρία , Συστάδα τάφων της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου ανατολικά της Ελληνιστικής Άλος	277-290
Ευσταθίου, Δέσποινα , Καρατσάνταλι Αλμυρού: Η οχύρωση στη θέση «Καστράκι» ή «Κάστρο»	291-299
Agnousiotis, Dimitris – Dijkstra, Tamara – Efstathiou, Despina – Heymans, Elon – Mamaloudi, Ioanna – Reinders, Reinder – Rondiri, Vaso – Stamelou, Evangelia – Stissi, Vladimir , The 2013-2014 test trenches at Halos	301-310
Dijkstra, Tamara – Ευσταθίου, Δέσποινα – van der Linde Heymans, Dies – Μαμαλούδη, Ιωάννα – Reinders, – Σταμέλου, Ευαγγέλια , Η «Οικία του Αγνώστου» στην Ελληνιστική Άλο	311-318
Reinders, Reinder – Asderaki-Tzoumerkioti, Eleni – Vaxevanopoulos, Markos , Copper production and coinage in Achaia Phthiotis non-destructive analysis using X-Ray fluorescence	319-350
Παλαιοθόδωρος, Δημήτρης – Τριανταφυλλοπούλου, Πέγκυ , Ταφικά σύνολα του 5ου αιώνα π.Χ. από νεκροταφείο των αρχαίων Παγασών	351-361
Αλεξάνδρου, Σταματία – Κραβαρίτου, Σοφία , Επιτύμβιες στήλες από το νότιο νεκροταφείο των Φθιωτίδων Θηβών	363-372
Βαξεβανόπουλος, Μάρκος – Μέλφος, Βασίλης – Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου, Αργυρούλα – Σκαφιδά, Ευαγγελία – Βαβάλιου, Μαριάνθη – Ιντζεσίλογλου, Χαράλαμπος , Καταγραφή της αρχαίας λατομικής δραστηριότητας στην Περιφερειακή Ενότητα Μαγνησίας	373-382
Κατακούτα, Στέλλα – Σταματοπούλου Μαρία , Η άγνωστη πόλη στη θέση «Γκρέμουρας» (Άργισσα): ανασύνθεση δεδομένων	383-394
Μαζαράκης-Αιινιάν, Αλέξανδρος - Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου, Αργυρούλα , Ανασκαφές στην Κεφάλαια της Σκιάθου (2012-2014)	395-410
Χρυσοπούλου, Ελένη – Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου, Αργυρούλα , Στρώμα καταστροφής κλασικής εποχής στον οικισμό της «Κεφάλαια» Σκιάθου. Πρώτη παρουσίαση και ερμηνευτική προσέγγιση	411-420
Μαζαράκης-Αιινιάν, Αλέξανδρος – Αλεξανδρίδου Αλεξάνδρα , Νέα δεδομένα για τις Σποράδες κατά τους Πρώιμους Ιστορικούς Χρόνους: ο οικισμός της Κεφάλαια Σκιάθου	421-430
Τζαβελοπούλου, Κατερίνα , Ιερά και λατρείες της αρχαίας Πεπαρήθου	431-439
Σεμερτζίδου, Άννα – Τηλιοπούλου, Μαργαρίτα , Συντήρηση ευρημάτων από τμήμα νεκροταφείου της Αρχαίας Πέλινας	441-447

Θεογιάννη Λευκή – Πανάγου, Μαρία , Ένα αρχαϊκό ιερό και νεκροταφείο στη θέση «Ντόβρες ή Ράχες» στην Αγία Τριάδα, Π.Ε. Καρδίτσας.	449-459
Καραγιαννόπουλος, Χρήστος , Ανασκαφή οικισμού Αρχαϊκών και Κλασικών χρόνων στη Φίλια, Π.Ε. Καρδίτσας. Πρώτη παρουσίαση.	461-472
Ελευθερίου, Έρη – Καραγιαννόπουλος, Χρήστος , Αγροτικό ιερό στην Ανάβρα Καρδίτσας. Πρώτη απόπειρα ερμηνείας της λατρείας μέσα από τα πήλινα ευρήματα.	473-484
Τηλιοπούλου, Μαργαρίτα – Σεμερτζίδου, Άννα , Συντήρηση ευρημάτων ρωμαϊκών τάφων αρχαιολογικού χώρου Γόμφων, θέση Επισκοπή, Μουζακίου Καρδίτσας.	485-491
Αθανασίου, Δημήτρης , Αποκάλυψη τάφων ρωμαϊκών χρόνων στον αρχαιολογικό χώρο των αρχαίων Γόμφων στη θέση Επισκοπή Μουζακίου Καρδίτσας.	493-502
Χατζηαγγελάκης, Λεωνίδας , Σαρκοφάγος από τους Γόμφους με θέμα την «Αρπαγή Κόρης».	503-516
Ζορμπά, Μαρία – Καραγιάννης, Χρήστος , Ταφικός Τύμβος Καραφύλλη, στη Δ.Ε. Μοσχολουρίου του Δ. Σοφάδων. Μια πρώτη παρουσίαση.	517-526
Καραχρήστος, Βασίλειος Γ. , Η αξιοποίηση του μαθηματικού γεωγραφικού υλικού του Κλαύδιου Πτολεμαίου στον χώρο της αρχαίας Θεσσαλίας.	527-546
Γουλούλης, Σταύρος , Η διήγηση του «Λουκίου ή Όνου» και η Θεσσαλική εκδοχή της: Ένα ταξίδι στον μύθο της Παλαιάς Ελλάδος;	547-554

BYZANTINA

Σδρόλια, Σταυρούλα , Κάστρο Βελίκας. Παρατηρήσεις στην οχρωματική του 6ου αιώνα.	555-566
Κατακούτα, Στέλλα – Γιαλούρη, Άννα – Βήτος, Γεώργιος , Κάστρο Φαρσάλων: νέα αρχαιολογικά δεδομένα.	567-578
Κοντογιαννοπούλου, Μαρία , Βυζαντινά γλυπτά από την περιοχή του ανατολικού Κισσάβου Λάρισας. .	579-588
Ανδρούδης, Πασχάλης , Τα εντοιχισμένα βυζαντινά γλυπτά στο ναό του Αγίου Νικολάου στην Πορταριά Πηλίου.	589-602
Κουγιουμτζόγλου, Σπύρος , Μεταλλικά ευρήματα βυζαντινών χρόνων από τα Τρίκαλα.	603-612
Αναστασιάδου, Αρχοντούλα – Ντίνα, Ασπασία , Κάστρο Βόλου. Τα νέα στοιχεία της έρευνας και οι εργασίες αποκατάστασης (2011-2014).	613-622
Γιαλούρη, Άννα , Ο ναός της Παναγίας στο Πύθιο Ελασσόνας.	623-634
Τσιμπίδα, Ελένη , Οι ζωγράφοι του καθολικού της μονής Κοιμήσεως της Θεοτόκου στο Μεγαλόβρυσο και το έργο τους στην ανατολική Θεσσαλία.	635-647
Μεσσής, Βασίλης , Τέσσερα καθολικά των αρχών του 19ου αιώνα στη βόρεια ορεινή Θεσσαλία. Η τελευταία δημιουργική εφαρμογή του αθωνικού τύπου στις εκτός Αγίου Όρους περιοχές.	649-660
Καλογερούδης, Γεώργιος , Το εικονογραφικό πρόγραμμα του τοιχογραφικού διακόσμου του ναού της Κοίμησης της Θεοτόκου στην Ασπροκκλησιά Καλαμπάκας.	661-668
Γκέκας, Αιμιλιανός , Η ψηφιοποίηση των χειρογράφων κωδικών της μονής Βαρλαάμ.	669-673
Μπαλογιάννη, Ουρανία , Εικονογραφική και τεχνοτροπική ανάλυση του ξυλόγλυπτου τέμπλου και των δεσποτικών εικόνων της μονής Κοιμήσεως Θεοτόκου (Σταγιάδων), στις Σταγιάδες Καλαμπάκας.	675-682
Μαντζανά, Κρυσταλλία , Εικόνα από τη μονή Πετριλίων Αγράφων με την υπογραφή: χ(είρ) Ίώασαφ Νικηφόρου.	683-690
Τσόδουλος, Κωνσταντίνος , Ο χειρόγραφος κώδικας Αρ. 76 της Ιεράς Μονής Δουσίκου. Πρωτη Προσεγγιση.	691-698
Ντάφης, Ευαγγελία , Ενδείξεις για εργαστήρια Μεταβυζαντινής κεραμικής στην πόλη των Τρικάλων. .	699-706

ΑΛΛΕΣ ΔΡΑΣΕΙΣ

Νικολάου, Έλσα – Καραχρήστος, Βασίλειος Γ. – Συρούκης, Παναγιώτης , Το Έργο του Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Θεσσαλικών Σπουδών 2006-2014	707-716
Σταμέλου, Ευαγγελία , Τα Εκπαιδευτικά Προγράμματα στον Αρχαιολογικό Χώρο Σέσκλου κατά την τριετία 2012-2014	717-722
Καλογιάννη, Αμιλία , Ιστορίες παιδιών, μικρές φωτιές κι ένα ουράνιο τόξο στο Μουσείο: Εκπαιδευτικά Προγράμματα στο «Αθανασάκειο» Αρχαιολογικό Μουσείο Βόλου	723-730
Ροντήρη, Βάσω – Ευσταθίου, Δέσποινα , Με σκούπα και Φαράσι στους αρχαιολογικούς χώρους του Αλμυρού	731-738
Βραχυγραφίες, Συντομογραφίες περιοδικών και σειρών	739-742

ΤΟΜΟΣ ΙΙ. ΣΤΕΡΕΑ ΕΛΛΑΔΑ

ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΑ – ΚΛΑΣΙΚΑ

Κοσμά, Μαρία , Το Πρωτοελλαδικό νεκροταφείο στη θέση Γκισούρι στα Νέα Στύρα Εύβοιας	757-769
Κυριαζή, Όλγα – Κίτσου, Γαρυφαλλιά – Μπιλής, Θεμιστοκλής – Φάππας, Ιωάννης , Ορχομενός Μινυεύς: Μεταμορφώσεις και εξέλιξη ενός αστικού κέντρου στις παρυφές της Κωπαΐδας	771-782
Burke, Brendan – Burns, Bryan – Charami, Alexandra – Kyriazi, Olga , Excavations at ancient Eleon 2012-2014: memorializing the past	783-788
Χαραμή, Αλεξάνδρα – Χαμηλάκη, Κατερίνα – Φάππας, Ιωάννης , Από τη γη της Ταναγραϊκής: ένας αγροτικός οικισμός των Προϊστορικών και Πρωτοβυζαντινών χρόνων στη θέση Κλειδί	789-801
Τσόκας, Γρηγόρης Ν. – Τσούρλος, Παναγιώτης Ι. – Αραβαντινός, Βασίλειος – Kim, Jung-Ho – Σταμπολίδης, Αλέξανδρος – Φίκος, Ηλίας , Γεωφυσική διασκόπηση στη Θήβα	803-814
Χαραμή, Αλεξάνδρα – Κουρούνη, Ευτυχία , Από τη νεκρόπολη της Τανάγρας: ο βιολογικός καθαρισμός, «μια πρώτη προσέγγιση»	815-825
Παπακωνσταντίνου, Μαρία-Φωτεινή – Κουτσοκέρα, Νικολέττα – Kraf, Tobias , Νέα ανασκαφικά δεδομένα για την Μεσοελλαδική κατοίκηση στον Προϊστορικό οικισμό του Λιανοκλαδίου	827-840
Πεντεδέκα, Αρετή – Κυπαρίσση-Αποστολικά, Νίνα – Χαμηλάκης, Γιάννης – Καζνέση, Αγγελική – Κατσαρού, Στέλλα , Κουτρούλου Μαγούλα: η πιλοτική πετρογραφική εξέταση της κεραμικής και των ειδωλίων	841-849
Τσόκας, Γρηγόρης Ν. – Τσούρλος, Παναγιώτης Ι. – Βαργεμέζης, Γεώργιος – Σταμπολίδης, Αλέξανδρος – Φίκος, Ηλίας – Παπακωνσταντίνου, Μαρία-Φωτεινή – Κουτσοκέρα, Νικολέττα , Γεωφυσική διασκόπηση σε τύμβο στο Αυλάκι του Δήμου Στυλίδας	851-862
Παπακωνσταντίνου, Μαρία-Φωτεινή – Kraf, Tobias , Μεσοελλαδικός οικισμός Αγίας Παρασκευής Λαμίας. Ανασκαφικές περίοδοι 2012-2013	863-876
Van de Moortel, Aleydis , Middle Helladic architectural practices and the formation of elite architecture at Mitrou, East Lokris, early in the Late Helladic period.	877-890
Ψαρογιάννη, Κωνσταντίνα , Τύμβος παιδικών ταφών της μετάβασης από τη Μέση στην Ύστερη Εποχή του Χαλκού από τον Προσκυνά Φθιώτιδας	891-900
Καράντζαλη, Έφη , Ταυτοποίηση και χαρακτηρισμός της Πρώιμης Μυκηναϊκής περιόδου στον οικισμό Φραντζή στην κοιλάδα του Σπερχειού	901-920
Κουνούκλας, Πέτρος , Επί Κνημίδας προϊστορική τοπογραφία	921-930
Κατσάλη, Σοφία – Βουζαρά Γαρυφαλλιά , Νεκροταφείο ελληνοιστικής εποχής στη θέση Παξιμαδάς, παραλίας Λουκισίων	931-942

Χαιρετάκης, Γιάννης , Μια άγνωστη καταστροφή της Χαλκίδας κατά τους Πρώιμους Ελληνιστικούς χρόνους. Τα στοιχεία από την ανασκαφή του οχυρωματικού περιβόλου της πόλης.	943-952
Κουρκούτη, Πηνελόπη – Οικονόμου, Δήμητρα , Νεώτερες έρευνες στις Αρχαίες Θεσπιές: ανασκαφικές εργασίες στα πλαίσια του έργου «Κατασκευή Οδού Καναβάρι- Διασταύρωση Θεσπιών-Δομβραίνα (Κορύνη)- Θίσβη- Πρόδρομος (με παράκαμψη Δομβραίνας)». Συμβολή στην τοπογραφία της πόλης.	953-964
Kyriakidis, Nicolas – Petridis, Platon – Zugmeyer, Stéphanie , Current research on the fortifications attributed to Philomelos in Delphi	965-972
Ραπτόπουλος, Σωτήρης , Κτηνοτροφική εγκατάσταση των Ελληνιστικών χρόνων στην περιοχή του Γαλαξειδίου.	973-982
Τσόκα, Αθανασία – Μπουτσίδης, Χρήστος , Αρχαιολογικές έρευνες στα αρχαία Φάλαρα (2013-14)	983-990
Ραπτόπουλος, Σωτήρης , Ένδεκα επιγραφικά λήμματα από τη Φωκίδα στο νέο I.G., fasciculum 6, Phocis	991-1000
Σταυρογιάννης, Λάμπρος , Το ιερό και η λατρεία της Εννοδίας στη Μελιταία.	1001-1016
Τσόκα, Αθανασία , Συγκρότημα λουτρού ρωμαϊκών χρόνων από τη Στυλίδα	1017-1026
Παπακωνσταντίνου, Μαρία-Φωτεινή – Τιλελή, Φιλίτσα – Κουτσοκέρα, Νικολέττα – Γιαννακοπούλου, Ιωάννα , Νέα αρχαιολογικά δεδομένα για την ευρύτερη περιοχή του αρχαίου Εχίνου	1027-1039
Παπακωνσταντίνου, Μαρία-Φωτεινή – Τιλελή, Φιλίτσα , Βιοτεχνική εγκατάσταση παραγωγής οίνου της ύστερης αρχαιότητας στον Αχινό Φθιώτιδας	1041-1052

BYZANTINA

Σκαρτσή, Στεφανία Σ. , Αρχιτεκτονικά μέλη και γλυπτά από την παλαιοχριστιανική Χαϊρώνεια	1053-1064
Καλαμαρά Παρή , Νέα δεδομένα για την παλαιοχριστιανική Λιβαδειά, με αφορμή δυο ενδιαφέροντα ψηφιδωτά σύνολα	1065-1076
Κωσταρέλλη, Αλεξάνδρα , η επιγραφή του ναού του Αγίου Γεωργίου Ακραϊφνίου Βοιωτίας (1311). Παρατηρήσεις μετά την ολοκλήρωση των εργασιών αποκατάστασης	1077-1088
Κατσελάκη, Ανδρομάχη , Ζητήματα εικονογραφίας και ερμηνείας στις τοιχογραφίες του Αγίου Ιωάννη Καλυβίτη στα Ψαχνά Ευβοίας: τα νέα δεδομένα της έρευνας.	1089-1100
Πάλλης, Γιώργος , Νέα στοιχεία για τα οθωμανικά τεμένη της Λαμίας	1101-1110
Πεπεράκη, Ολυμπία , «Περί ετέρων τόπων»: αξιολογώντας τη νεότερη αρχιτεκτονική του θερμαλισμού στο νομό Φθιώτιδας	1111-1122
Αντωνίου, Δήμητρα , Η οικοδομική ιστορία της Παναγίας Αρχοντικής στη Λαμία	1123-1132
Παπακωνσταντίνου, Μαρία-Φωτεινή – Μανωλούδη, Ιωάννα – Τσόκα, Αθανασία , Παλαιοχριστιανικά, βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία Ευρυτανίας. Ενέργειες αποκατάστασης και ανάδειξης, 2012-2015	1133-1140
Παπακωνσταντίνου, Μαρία-Φωτεινή – Ζούμπος, Βασίλειος – Μανωλούδη, Ιωάννα – Νικολάου, Ιωάννης – Αντωνίου, Δήμητρα , Μελέτη διαμορφώσεων και εξασφάλισης επισκεψιμότητας του Μεσαιωνικού Κάστρου της Υπάτης. Συνοπτική Παρουσίαση	1141-1146
Καλαμαρά, Παρή – Κατσελάκη, Ανδρομάχη – Κατσάλη, Ευρυδίκη – Τσιομπίκου, Ελένη – Καραμουζάς, Δημήτρης , Οι εργασίες αποκατάστασης των ναών της Άτταλης στην Εύβοια.	1147-1152
Κατσελάκη, Ανδρομάχη – Κατσάλη, Ευρυδίκη – Τσιομπίκου, Ελένη – Καραμουζάς, Δημήτρης , Συμβολή στη Μεσοβυζαντινή αρχιτεκτονική, τέχνη και τεχνολογία. Η περίπτωση των ναών της Αττάλης.	1153-1162

ΑΛΛΕΣ ΔΡΑΣΕΙΣ

Μωραΐτου, Ιωάννα – Μιχαήλογλου, Σοφία, Συντήρησης Έργων. Εκθέματα του νέου μουσείου Θήβας . .	1163-1170
Παρτίδα, Έλενα, Αρχαιοπαιδεία: educational archaeology in the era of open-air museums	1171-1179
Βραχυγραφίες, Συντομογραφίες περιοδικών και σειρών	1181-1184

ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ

Καθώς η έκδοση των Πρακτικών του 5ου Αρχαιολογικού Έργου Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας (ΑΕΘΣΕ) είναι πλέον γεγονός, χαιρετίζουμε ως Γενική Διεύθυνση Αρχαιοτήτων και Πολιτιστικής Κληρονομιάς με ιδιαίτερη χαρά, ικανοποίηση και πολλούς επαίνους αυτή την εξαιρετη επιστημονική συμβολή. Πρόκειται για μια συλλογική προσπάθεια πολλών επιστημόνων διάφορων ενδιαφερόντων και ειδικοτήτων, που συμβάλλουν με το ανασκαφικό και ερευνητικό τους έργο στη προώθηση της γνώσης για τις δύο κεντρικές περιοχές του κορμού της Ελλάδας, οι οποίες έπαιξαν σημαίνοντα ρόλο στη διαμόρφωση του ελληνικού πολιτισμού διαμορφώνοντας το γίνεσθαι και τα ιδιώνυμα χαρακτηριστικά πολλών επιμέρους τόπων.

Ο πλούτος των ανακοινώσεων του ανά χείρας τόμου καλύπτει ένα ευρύτατο χρονολογικό φάσμα από τη μακρά προϊστορία μέχρι και τους οθωμανικούς χρόνους και για όλα τα μνημεία κινητά και ακίνητα και τους αρχαιολογικούς χώρους, όπως καθορίζονται και προστατεύονται από την ελληνική αρχαιολογική νομοθεσία. Από την πληθώρα των συμμετεχόντων στην οργανωτική και επιστημονική επιτροπή, προκύπτει εύλογα ότι πρόκειται για μια ευτυχή, αγαστή και πολυετή συνεργασία του Υπουργείου Πολιτισμού δια των κατά τόπους αρμόδιων Εφορειών Αρχαιοτήτων και του Πανεπιστημίου της Θεσσαλίας δια του Τμήματος Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, ιδιαίτερος εποικοδομητική και γόνιμη.

Εξαιρετικά θετική είναι η διαπίστωση ότι το περιεχόμενο του παρόντος πονήματος δεν περιλαμβάνει μόνο τις νέες ανασκαφικές έρευνες, αλλά παρουσιάζει και πολλές συνθετικές θεματικές μελέτες παλαιότερου αρχαιολογικού υλικού, παραδίδοντας στην επιστημονική κοινότητα σημαντικές ερευνητικές συμβολές οι οποίες, πέρα από τον εμπλουτισμό της γνώσης μας, δημιουργούν στέγαιο υπόβαθρο για περαιτέρω εμβάθυνση και διερεύνηση του αρχαιολογικού και μνημειακού πολιτιστικού αποθέματος των δύο αυτών περιοχών. Ο πλούσιος αμμήτος των μελετών αποτελεί την πιο απτή απόδειξη πραγμάτωσης του βασικού στόχου κάθε αρχαιολογικής έρευνας, που δεν είναι άλλος από τη δημοσίευση των επιστημονικών αποτελεσμάτων της.

Η συνεπής ανά τριετία διεξαγωγή της αρχαιολογικής συνάντησης κατά τα τελευταία δεκαεπτά έτη (από το 2003) και η εργαδής προσπάθεια εκτύπωσης των προφορικών ανακοινώσεών της σε καιρούς οικονομικά δυσοίωνους, αποτελεί μια διαπίστωση, η οποία μόνο θερμούς επαίνους και εύσημα θα μπορούσε να αποδώσει στους εκδότες επιμελητές της, εκλεκτά μέλη της ακαδημαϊκής κοινότητας του Εργαστηρίου Αρχαιολογίας του Τμήματος Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Πανεπιστημίου της Θεσσαλίας.

Συγχαρητήρια οφείλονται, επίσης, και στο Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και ειδικότερα στη Διεύθυνση και το προσωπικό των Δημοσιευμάτων του, για την οικονομική στήριξη της έκδοσης των Πρακτικών. Προσπάθειες σαν την παρούσα, με την ενδελεχή δημοσίευση των αρχαιολογικών ερευνών μέσα από διεπιστημονικές και διεθνείς συνεργασίες, δημιουργούν ασφαλείς συνθήκες για να βρίσκεται η ελληνική αρχαιολογία στο επίκεντρο του παγκόσμιου ενδιαφέροντος.

Σε όλους όσοι συνέβαλλαν στην πραγματοποίηση του έργου αυτού απευθύνουμε, για τους προαναφερθέντες λόγους, τα πιο θερμά μας συγχαρητήρια και την από καρδιάς ευχή να συνεχίσουν και στα επόμενα χρόνια με την ίδια ζέση και αποτελεσματικότητα.

Πολυξένη Αδάμ-Βελένη
Γενική Διευθύντρια Αρχαιοτήτων και Πολιτιστικής Κληρονομιάς
Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Το 5ο Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας (ΑΕΘΣΕ) πραγματοποιήθηκε από την Πέμπτη 26 Φεβρουαρίου έως και την Κυριακή 1η Μαρτίου 2015. Διοργανώθηκε, όπως πάντα από κοινού αφενός από το Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, και αφετέρου από τις Εφορείες Αρχαιοτήτων, καθώς και τις Ειδικές Περιφερειακές Υπηρεσίες του Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού (ΥΠΠΟΠΑΙΘ τότε). Παρουσιάστηκαν 115 προφορικές ανακοινώσεις και 43 ανακοινώσεις τοίχου, ενώ συνολικά συμμετείχαν 232 επιστήμονες από την Ελλάδα και το Εξωτερικό. Τα Πρακτικά περιλαμβάνουν 101 από τις ανακοινώσεις αυτές (63 για τη Θεσσαλία και 38 για τη Στερεά Ελλάδα).

Το πρώτο ΑΕΘΣΕ διοργανώθηκε το 2003 και έκτοτε διοργανώνεται ανελλιπώς ανά τριετία. Στόχος του είναι να παρουσιάζονται οι αρχαιολογικές έρευνες στο πεδίο και εν γένει το αρχαιολογικό έργο της προηγούμενης τριετίας στις Περιφέρειες Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας (με εξαίρεση την Αττική) από το ΥΠΠΟΑ, τα πανεπιστήμια, τις Ξένες Αρχαιολογικές Σχολές καθώς και τα επιστημονικά ιδρύματα της Ελλάδας και του Εξωτερικού. Ωστόσο, φιλοξενεί παράλληλα μελέτες συνθετικές που δεν βασίζονται απαραίτητα στο ερευνητικό έργο της παρελθούσας τριετίας, αρκεί να είναι πρωτότυπες, να συμβάλλουν στην πρόοδο της αρχαιολογικής έρευνας και να εντάσσονται βέβαια στο προαναφερθέν γεωγραφικό πλαίσιο.

Από την αρχή θέσαμε ως βασικό στόχο την έγκαιρη έκδοση των Πρακτικών της κάθε διοργάνωσης. Τούτη τη φορά, ωστόσο, οι εξαιρετικά δύσκολες οικονομικές συγκυρίες οδήγησαν σε περαιτέρω καθυστέρηση στην τήρηση του επιθυμητού χρονοδιαγράμματος της τριετίας. Το 5ο ΑΕΘΣΕ κυκλοφορεί, λοιπόν, με αρκετή καθυστέρηση, ακριβώς πέντε χρόνια μετά τη διοργάνωσή του. Ευχαριστούμε θερμά το Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων που πρόθυμα και πάλι δέχτηκε να χρηματοδοτήσει την παρούσα έκδοση. Ιδιαίτερες ευχαριστίες απευθύνουμε στην κυρία Ελένη Κώτσου, Προϊσταμένη της Διεύθυνσης Εκδόσεων του ΤΑΠΑ, για τη συνεχή στήριξη της ώστε να ευοδωθεί η όλη προσπάθεια. Προκειμένου να αναπληρωθεί η προαναφερθείσα καθυστέρηση του εκδοτικού μας προγράμματος, έχει προχωρήσει σημαντικά η επιμέλεια των κειμένων του 6ου ΑΕΘΣΕ, που διοργανώθηκε το 2018 (1-4 Μαρτίου) και ευελπιστούμε ότι κατά τη διοργάνωση του 7ου ΑΕΘΣΕ, το 2021, θα έχουν κυκλοφορήσει τα Πρακτικά και της τελευταίας αυτής επιστημονικής συνάντησης. Έτσι θα ομαλοποιηθεί η μικρή ανατροπή που δημιουργήθηκε στα χρόνια της κρίσης, κατά τα οποία η εξεύρεση των απαραίτητων πόρων για την εκτύπωση των τόμων αποτέλεσε τροχοπέδη στην τήρηση του επιθυμητού χρονοδιαγράμματος.

Το Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, και το Εργαστήριο Αρχαιολογίας του Τμήματος Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας ειδικότερα, επιμίστηκε το δύσκολο εγχείρημα της επιστημονικής επιμέλειας των πολυάριθμων κειμένων και της όλης εκδοτικής διαδικασίας. Τη συλλογή των κειμένων και την αρχική επικοινωνία με τους συγγραφείς ανέλαβαν οι Όλγα Κακλαμάνη, Εύα Χαραλαμπίδου και Ελένη Χατζηνικολάου του Εργαστηρίου Αρχαιολογίας. Οι Αναπλ. Καθηγητές Γιάννης Βαραλής και Δημήτρης Παλαιθοδωρος πραγματοποίησαν την πρώτη επιστημονική επιμέλεια των κειμένων. Ο Δρ Γιάννης Τσιουρής, μέλος ΕΔΙΠ και υπεύθυνος του Εργαστηρίου Αρχαιολογίας από το 2019 και εξής, ανέλαβε υπεύθυνα και αποτελεσματικά όλα τα πρακτικά ζητήματα προκειμένου να ολοκληρωθεί η πολύπλοκη διαδικασία διόρθωσης των δοκιμίων. Η τυπογραφική επεξεργασία του τόμου πραγματοποιήθηκε από τον Φίλιππο Λένη. Τους ευχαριστούμε όλους θερμά, καθώς και τους συγγραφείς για την υπομονή και τη συνεργασία τους. Τον γενικό έλεγχο των κειμένων, καθώς και τον όλο συντονισμό και την εποπτεία της έκδοσης των Πρακτικών, ανέλαβε ο κάτωθι υπογράφων.

Τα πρακτικά θέματα της επιστημονικής συνάντησης του 2015 στήριξαν πολυάριθμοι συνάδελφοι, φοιτητές και συνεργάτες και όλοι συνέβαλαν στην επιτυχή διεξαγωγή των εργασιών του τετραήμερου. Την τεχνική-οργανωτική στήριξη του συνεδρίου είχε κυρίως η Εύα Χαραλαμπίδου, υπεύθυνη τότε του Εργαστηρίου Αρχαιολογίας, με τη βοήθεια των Όλγας Κακλαμάνη, Όλγας Πράππα και Ελένης Χατζηνικολάου (τότε επίσης υπεύθυνες του Εργαστηρίου). Τις ημέρες του συνεδρίου πολύτιμη υπήρξε η βοήθεια των αποφοίτων του Τμήματος ΙΑΚΑ Γιώργου Χιώτη και Γιώτας Γάλλου. Ο Θέμης Ντάλλας (Μέλος ΕΔΙΠ Τμήματος ΙΑΚΑ) ανέλαβε τον ηλεκτρονικό κόμβο και τα γραφιστικά. Στην ομάδα υποστήριξης τις ημέρες του συνεδρίου συμμετείχαν και αρκετοί αρχαιολόγοι της Εφορείας Αρχαιοτήτων Μαγνησίας, ενώ σχεδόν όλο το προσωπικό της Εφορείας βοήθησε ποι-

κιλότροπα. Την όλη εποπτεία της διοργάνωσης του συνεδρίου, καθώς και το συντονισμό των ενεργειών για την εξασφάλιση της χρηματοδότησης για την εκτύπωση των πρακτικών του, είχαν ο Καθηγητής του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας Αλέξανδρος Μαζαράκης Αινιάν και η Επί Τιμή Διευθύντρια της Εφορείας Αρχαιοτήτων Μαγνησίας Αργυρούλα Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου. Τέλος, σημαντική υπήρξε η συμβολή όλων των μελών της Οργανωτικής και της Επιστημονικής Επιτροπής του συνεδρίου. Το συνέδριο στηρίχθηκε οικονομικά από την Επιτροπή Ερευνών του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας.

Οι τακτές ανά τριετία συναντήσεις θα συνεχιστούν και δεσμευόμαστε ότι θα συνεχίσουμε να καταβάλουμε κάθε δυνατή προσπάθεια προκειμένου τα αποτελέσματα των αρχαιολογικών ερευνών στη Θεσσαλία και τη Στερεά Ελλάδα να δημοσιεύονται όσο το δυνατόν πιο έγκαιρα, συνεισφέροντας με τον τρόπο αυτό στην άμεση επιστημονική πληροφόρηση. Η σκέψη να σχεδιαστεί μια ψηφιακή διαδικτυακή πλατφόρμα και οι ανακοινώσεις να αναρτώνται δίχως καθυστέρηση στο διαδίκτυο, ίσως αποτελεί τη λύση για την αποφυγή καθυστερήσεων στη διάχυση της γνώσης, κάτι που θα πρέπει να αποφασίσει το 2021 η ολομέλεια του 7ου ΑΕΘΣΕ. Επιδίωξή μας θα είναι, επίσης, να αυξηθεί η συμμετοχή στο συνέδριο των Ξένων Σχολών που δραστηριοποιούνται στην Περιφέρεια της Στερεάς Ελλάδας.

Αλέξανδρος Μαζαράκης Αινιάν
Καθηγητής Κλασικής Αρχαιολογίας
Πρόεδρος της Οργανωτικής και της Επιστημονικής Επιτροπής του 5ου ΑΕΘΣΕ
Ιανουάριος 2020

ΜΙΑ ΝΕΑ ΟΠΤΙΚΗ ΣΤΟ ΤΟΠΙΟ ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΟΙΚΙΣΤΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΗΣ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗΣ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΗ ΣΥΝΕΙΣΦΟΡΑ ΤΩΝ ΓΕΩΦΥΣΙΚΩΝ ΔΙΑΣΚΟΠΗΣΕΩΝ

*Απόστολος Σαρρής¹, Εβίτα Καλογηροπούλου¹, Tuna Kalayci¹, François Simon¹, Jamieson C. Donati¹,
Carmen Cuenca-García¹, Gianluca Cantoro¹, Μερóπη Μανατάκη¹, Κωσταντίνος Βουζαζάκης²,
Βάσω Ροντήρη³, Πολυξένη Αραχωβίτη³, Καλλιόπη Αλματζή†³, Δέσποινα Ευσταθίου³, Ευαγγελία Σταμέλου³*

Η αναγνώριση και η μελέτη του Νεολιθικού Πολιτισμού στη Θεσσαλία ταυτίστηκαν από τα πρώτα τους στάδια με τον εντοπισμό και καταγραφή των διάσπαρτων στο χώρο προϊστορικών «συνοικισμών» (μαγούλες)⁴. Τόσο σε πρώιμο στάδιο όσο και στην πορεία της έρευνας, κατά την οποία διαρκώς εντοπιζόνταν νέες προϊστορικές θέσεις, επισημάνθηκε με έμφαση η μεγάλη πυκνότητα των οικισμών στο θεσσαλικό χώρο εγείροντας ερωτήματα και συζητήσεις γύρω από τις σχέσεις των προϊστορικών κοινοτήτων και αναζητώντας απαντήσεις στα διαφαινόμενα πρότυπα κατανομής τους στο χώρο⁵. Παράλληλα οι πρώτες μεγάλες σε έκταση ανασκαφές τέτοιων θέσεων⁶ άρχισαν να αποκαλύπτουν την εσωτερική μορφή των νεολιθικών οικισμών τροφοδοτώντας την έρευνα με στοιχεία σχετικά με τον τρόπο οικοδόμησης και την χωροταξία⁷. Πιο πρόσφατες αλλά μικρότερης κλίμακας ανασκαφές με πιο αναλυτική τεκμηρίωση εμπλούτισαν με νέα στοιχεία την εικόνα για την οργάνωση των νεολιθικών οικισμών στη Θεσσαλία⁸. Πέρα από τις γνωστές μαγούλες με την καθ' ύψος ανάπτυξη εντοπίστηκαν πλέον και οικισμοί που εκτείνονται επίπεδα στο χώρο⁹, αφήνοντας ένα πιο εκτεταμένο ίχνος αλλά χωρίς το εμφανές από απόσταση γνώρισμα του ύψους¹⁰.

Ένα αξιοσημείωτο χωροταξικό χαρακτηριστικό αποτελεί η ύπαρξη κατασκευών που περιβάλλουν τον οικισμό με τη μορφή χτιστών περιβόλων, πασσαλόπηκτων φρακτών ή σκαμμένων τάφρων με βάθος και πλάτος που ποικίλει από περίπτωση σε περίπτωση¹¹. Στη Θεσσαλία τέτοιες κατασκευές είναι γνωστές άλλοτε σε μεγάλη έκταση όπως στο Διμήνι¹² και την Παλιόσκαλα¹³ και άλλοτε αποσπασματικά μέσω σωστικών κυρίως ανασκαφών¹⁴. Η συζήτηση για την ερμηνεία και την χρησιμότητα αυτών των κατασκευών είναι εκτενής τόσο σε επίπεδο Θεσσαλίας όσο και ευρύτερα, με τις προτεινόμενες ερμηνείες για τον ελλαδικό χώρο να συνοψίζονται στο δίπολο του αμυντικού ρόλου¹⁵ από τη μια και των κοινωνικό-συμβολικών ορίων από την άλλη¹⁶.

Από τα παραπάνω διαφαίνεται η αποσπασματική και ετερογενής φύση των πληροφοριών με βάση τις

1. Εργαστήριο Εργαστήριο Γεωφυσικής - Δορυφορικής Τηλεπισκόπησης και Αρχαιοπεριβάλλοντος (ΙΜΣ - ΙΤΕ), Ρέθυμνο (info@ims.forth.gr)

2. Εφορεία Αρχαιοτήτων Καρδίτσας, Καρδίτσα (efakar@culture.gr)

3. Εφορεία Αρχαιοτήτων Μαγνησίας, Βόλος. (efamag@culture.gr)

4. Τσούντας 1908. Wace - Thompson 1912.

5. Τσούντας 1908. Wace - Thompson 1912. Halstead 1984. Γαλλής 1992. Perlès 2001. Βουζαζάκης 2008.

6. Τσούντας 1908. Wace - Thompson 1912. Θεοχάρης 1973. Χουρμουζιάδης 1979.

7. Halstead 1999. Nanoglou 2001. Kotsakis 2006. Souvatzi 2008.

8. Gallis 1994. Τουφεξής 2006. 2009. 2011. Vouzaxakis 2001. Ροντήρη 2004. 2005.

9. Toufexis 2008. Βουζαζάκης 2009, 67, no 42. Andreou - Fotiadis - Kotsakis 2001, 320.

10. Βουζαζάκης 2008, 264.

11. Parkinson - Duffy 2007.

12. Τσούντας 1908. Χουρμουζιάδης 1979.

13. Τουφεξής 2006.

14. Τουφεξής 2009. 2011.

15. Τσούντας 1908. Ασλάνης 1990. Parkinson - Duffy 2007.

16. Χουρμουζιάδης 1979. Ασλάνης 1990. Andreou - Fotiadis - Kotsakis 1996. 2001. Nanoglou 2001.

οποίες έχει διαμορφωθεί η συνολική εικόνα για τους προϊστορικούς οικισμούς, με συνέπεια τη μειωμένη δυνατότητα ευρύτερων συγκρίσεων και διατύπωσης λεπτομερέστερων ερμηνευτικών προτάσεων. Με αυτό το σκοπικό κρίθηκε χρήσιμη η ανάπτυξη μιας έρευνας με όσο το δυνατόν πιο ευρύ πεδίο δράσης ως προς τον αριθμό και την έκταση των υπό εξέταση οικισμών και ταυτόχρονα με ενιαίο τρόπο εφαρμογής. Το ερευνητικό πρόγραμμα IGEAN (Innovative Geophysical Approaches for the Study of Early Agricultural Villages of Neolithic Thessaly) (Καινοτόμες Γεωφυσικές Προσεγγίσεις για τη μελέτη των Πρώιμων Αγροτικών Εγκαταστάσεων της Νεολιθικής Θεσσαλίας) ασχολήθηκε το χρονικό διάστημα 2013-2015 με τη συστηματική και εκτεταμένη διεξαγωγή γεωφυσικών ερευνών σε 23 προϊστορικές θέσεις στην ανατολική θεσσαλική πεδιάδα (εικ. 1). Το πρόγραμμα υλοποιήθηκε σε συνεργασία της Π' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων με το Εργαστήριο Γεωφυσικής - Δορυφορικής Τηλεπισκόπησης και Αρχαιοπεριβάλλοντος (ΙΜΣ - ΙΤΕ) και χρηματοδοτήθηκε από το Επιχειρησιακό Πρόγραμμα «Εκπαίδευση και δια Βίου Μάθηση» - Δράση ΑΡΙΣΤΕΙΑ¹⁷.

Ο αρχαιολογικός στόχος υπήρξε η μελέτη των προϊστορικών αγροτοκτηνοτροφικών κοινοτήτων, της εξέλιξής τους στο χρόνο και της διακοινωνικής τους διασύνδεσης. Η συστηματική χαρτογράφηση των θέσεων και του άμεσου περιβάλλοντός τους παρήγαγε αρκετά διαφορετικά μοντέλα κατασκευών και χρήσης του χώρου. Όπως ήδη αναφέρθηκε, μέχρι τώρα, ένας περιορισμένος αριθμός νεολιθικών γηλόφων έχουν ανασκαφεί εκτεταμένα και αρκετοί έχουν υποστεί αλλοιώσεις σε σύντομο χρονικό διάστημα εξαιτίας της σύγχρονης αγροτικής δραστηριότητας. Το πρόγραμμα IGEAN στόχευσε στην παροχή πληροφοριών σε μακρο και μικρο επίπεδο με ενιαίο και συγκρίσιμο τρόπο. Η προσέγγιση πολλών οικισμών ταυτόχρονα στην ίδια έρευνα παρείχε πληροφορίες σχετικά με την ενδεχόμενη μεταβολή των προτύπων της νεολιθικής κατοίκησης, όσον αφορά και το φυσικό περιβάλλον, προσδιορίζοντας τόσο τα κοινά όσο και τα αποκλίνοντα στοιχεία. Η έρευνα ακολούθησε τα χνάρια μιας σειράς παλαιότερων προγραμμάτων τηλεπισκόπησης στη Θεσσαλία¹⁸ λαμβάνοντας υπόψη ότι τα προηγούμενα προγράμματα εστίασαν σε μεμονωμένες περιπτώσεις και στοχεύοντας σε μια πιο περιφερειακή (συνολική) προσέγγιση.

Με δεδομένο ότι οι λεπτομέρειες σχετικά με τη μεθοδολογία και τις τεχνικές που εφαρμόστηκαν στο πεδίο αλλά και για την ανάλυση των δεδομένων έχουν ήδη παρουσιασθεί εκτενώς¹⁹, εδώ θα επιχειρηθεί μία πρώτη ανάλυση επικεντρωμένη στα αποτελέσματα από την έρευνα της κάθε προϊστορικής θέσης και τις δυνατότητες αξιοποίησής τους από αρχαιολογική άποψη. Συνοπτικά μόνο αναφέρεται ότι πραγματοποιήθηκαν συνδυαστικά σε κάθε θέση γεωφυσικές έρευνες μαγνητικών, ηλεκτρομαγνητικών, ραντάρ υπεδάφους και μετρήσεις ηλεκτρικής αντίστασης (εικ. 2). Επιπλέον, εκτός από την γεωφυσική προσέγγιση, προχώρησε και η μελέτη του τοπίου και της γεωλογίας της θεσσαλικής πεδιάδας, που πραγματοποιήθηκαν μέσω τεχνικών τηλεπισκόπησης με διαφορετικά σύνολα δεδομένων, όπως αυτά προκύπτουν από υψηλής ανάλυσης πολυφασματικές δορυφορικές εικόνες, αεροφωτογραφίες χαμηλού υψομέτρου και πυρηνοληψίες εδάφους. Από το 2013 έως το 2014 οι έρευνες στη Θεσσαλία περιορίστηκαν σε μόλις 30 ημέρες εργασίας στο πεδίο, καλύπτοντας όμως μια έκταση 960 στρεμμάτων με επτά άτομα και καλύπτοντας 16 νεολιθικούς οικισμούς στο σύνολό τους ή έστω κοντά στο σύνολο της έκτασής τους. Παρακάτω θα αναφερθούμε εκτενώς σε τέσσερις θέσεις από την περιοχή του Αλμυρού ανοίγοντας τη συζήτηση σχετικά με τη σύνδεση των αποτελεσμάτων της έρευνας με τα αρχαιολογικά δεδομένα και τη μελλοντική αξιοποίηση του συνδυασμού τους.

1. ΑΛΜΥΡΟΣ 2 (ΜΑΓΟΥΛΑ ΑΜΠΕΛΙΑ ΑΛΜΥΡΟΥ)

Η μαγούλα **Αλμυρός 2**²⁰, έχει μία σειρά από ξεχωριστά χαρακτηριστικά. Πρόκειται για μια σχετικά χαμηλή μαγούλα με ύψος 4-5 μ., διάμετρο περίπου 100 μ. και έκταση 12-13 στρέμματα. Στην θέση έχουν πραγ-

17. Αναλυτικές πληροφορίες σχετικά με το ιστορικό του προγράμματος, τη μεθοδολογία, τις δημοσιεύσεις που το συνοδεύουν, τα δεδομένα που παρήχθησαν αλλά και φωτογραφίες από την έρευνα και τα αποτελέσματά της μπορεί κανείς να βρει στον ιστότοπο του προγράμματος στη διεύθυνση: <http://igean.ims.forth.gr/>

18. Alexakis - Astaras - Sarris - Vouzaxakis - Karimali 2008.

19. Sarris - Kalayci - Simon - Donati - Cuence-Garcia - Manataki - Cantoro - Kalogiropoulou - Karampatsou - Argyriou - Dederix - Manzetti - Nikas - Vouzaxakis - Rondiri - Arachoviti - Almatzi - Efstathiou 2017. Sarris - Kalayci - Simon - Donati - Cuence-Garcia - Manataki - Cantoro - Karampatsou - Kalogiropoulou - Argyriou - Dederix - Manzetti - Nikas - Vouzaxakis - Rondiri - Arachoviti - Almatzi - Efstathiou - Stamelou 2015.

20. Wace - Thompson 1912. Halstead 1984. Βουζαζάκης 2009, 65.

ματοποιηθεί μόνο επιφανειακές έρευνες. Με βάση την πρώτη επιφανειακή έρευνα²¹ και την κεραμική που περισυλλέχθηκε και μελετήθηκε από εκεί η κατοίκηση πρέπει να εκτείνεται χρονικά από την Αρχαιότερη Νεολιθική ΙΙ μέχρι και τη Μέση Νεολιθική Ι. Η δεύτερη επιφανειακή έρευνα²² είχε ως σκοπό την διερεύνηση της διασποράς των ευρημάτων πάνω και γύρω από τη θέση. Διαπιστώθηκε μια έντονη παρουσία επιφανειακών ευρημάτων στα νότια – νοτιοανατολικά της μαγούλας σε σχέση με τη μικρότερη αντιπροσώπευση στο βόρειο – βορειοδυτικό τμήμα της καθώς και μικρές διάσπαρτες συγκεντρώσεις περιμετρικά της θέσης.

Η μαγνητική διασκόπηση του προγράμματος IGEAN εντόπισε μία κεντρική οικιστική ζώνη στην κορυφή του λόφου, με 10-15 ορθογώνια κτίρια σε κυκλική όμως διάταξη. Οι υψηλές μαγνητικές τιμές των κτιρίων αυτών (εικ. 3α με ανοικτές αποχρώσεις) πιθανότατα υποδεικνύουν οικοδομικά υλικά από καμένο πηλό ή πλιθιά. Παρόμοιες κατασκευές εντοπίστηκαν χαμηλότερα από την κορυφή στα νοτιοανατολικά. Γενικότερα, επιφανειακά κομμάτια καμένου οικοδομικού υλικού από πηλό, συλλέχθηκαν και εδώ και στις υπόλοιπες θέσεις και υποθέτουμε ότι συσχετίζονται με τα ευρήματα των μαγνητικών διασκοπήσεων.

Σύμφωνα με τα αποτελέσματα των μαγνητικών μετρήσεων ο οικισμός δεν φαίνεται να εκτείνεται προς τα βόρεια. Φαίνεται, μάλιστα, να περικλείεται από τουλάχιστον δύο κυκλικές κατασκευές - όρια, ένα μικρότερο εσωτερικά και ένα μεγαλύτερο εξωτερικά. Το αχνό (ξεθωριασμένο) ίχνος του εξωτερικού ορίου ίσως είναι ένδειξη πλημμυρικών επεισοδίων. Είναι επίσης ενδιαφέρον ότι βρίσκουμε αρκετές ορθογώνιες κατασκευές έξω από το τελικό όριο στα νότια, που αποτελεί πιθανόν μια ένδειξη περιφερειακής κατοίκησης (ή σταδιακής επέκτασης της κατοίκησης) πέρα από την κύρια ζώνη κατοικίας.

Η ηλεκτρομαγνητική διασκόπηση έδωσε μία παρόμοια εικόνα (εικ. 3β). Τα σκούρα χρώματα εδώ αντιπροσωπεύουν υψηλές τιμές μαγνητικής επιδεκτικότητας και υποδεικνύουν την μεγάλη συγκέντρωση πηλού και πλιθίων ή άλλων παρόμοιων μαγνητικών υλικών. Οι ανοιχτόχρωμες περιοχές χαμηλής μαγνητικής επιδεκτικότητας είναι προφανώς άδαιοι χώροι εντός του οικισμού. Από μεθοδολογική σκοπιά, η έντονη αντίθεση μεταξύ σκούρων και ανοιχτόχρωμων περιοχών που αποδίδουν τα ηλεκτρομαγνητικά δεν ήταν ξεκάθαρη στα μαγνητικά, δείχνοντας έτσι το γιατί είναι απαραίτητη και επιλέξιμη η χρήση πολλαπλών μεθόδων στην αρχαιολογική γεωφυσική έρευνα.

Με βάση όλα τα παραπάνω ο οικισμός φαίνεται να περιέχει σειρά από διαφορετικά δομημένες κατασκευές που ενδεχομένως να παραπέμπουν και σε διαφορετικές οικοδομικές και χρονολογικές περιόδους. Η τοποθέτησή τους κυρίως στο νότιο – νοτιοανατολικό τμήμα της θέσης εξηγεί ως ένα σημείο την μεγαλύτερη συγκέντρωση επιφανειακών ευρημάτων εκεί ενώ δεν αποκλείεται και η κατοίκηση εκτός των διαπιστωμένων κυκλικών ορίων του οικισμού.

2. ΑΜΥΡΩΤΙΚΗ ΜΑΓΟΥΛΑ

Η Αμυρωτική μαγούλα²³ βρίσκεται στο ανατολικότερο άκρο της πεδιάδας του Αλμυρού, ένα χιλιόμετρο ανατολικά από την πόλη του Αλμυρού και περίπου τέσσερα χιλιόμετρα δυτικά από τη σημερινή θέση της ακτογραμμής. Το μεγαλύτερο μέρος της θέσης βρίσκεται ανάμεσα σε ανοικτές αγροτικές εκτάσεις, όπου σήμερα καλλιεργείται κυρίως καλαμπόκι και βαμβάκι. Έχει σωζόμενο ύψος 4-5 μ., διάμετρο 200 μ. και έκταση περίπου 40 στρέμματα. Στη θέση έχουν πραγματοποιηθεί μόνο δύο επιφανειακές έρευνες. Όσον αφορά την πρώτη²⁴ δεν έχουν ακόμα δημοσιευτεί αναλυτικά τα αποτελέσματα. Σύμφωνα με τη δεύτερη²⁵ πέρα από τη συγκέντρωση επιφανειακών ευρημάτων επάνω στη μαγούλα εντοπίστηκαν μικρές συγκεντρώσεις και σε μικρή απόσταση γύρω της. Ιδιαίτερα έντονη υπήρξε συγκέντρωση κεραμικής αμέσως νοτιοανατολικά της μαγούλας. Χρονολογικά η θέση αποδίδεται σε κατοίκηση κυρίως της Μέσης Νεολιθικής περιόδου με ελάχιστες ενδείξεις της Ύστερης Εποχής του Χαλκού.

Σύμφωνα με τα αποτελέσματα των γεωφυσικών διασκοπήσεων του προγράμματος IGEAN, η θέση αποδείχθηκε μία εξαιρετική περίπτωση μελέτης λόγω της μεγάλης της έκτασης και των αρχιτεκτονικών στοιχείων που εμφανίζονται σε αφθονία πολύ κοντά στην επιφάνεια. Ο οικισμός εντοπίζεται στην κορυφή ενός εκτετα-

21. Wijnen - Rondiri 2004.

22. Βουζαξάκης 2008, 280.

23. Wace - Thompson 1912, 10. Halstead 1984, 234. Μαλακασιώτη 1997. Βουζαξάκης 2009, 65.

24. Reinders - Μαλακασιώτη - Ροντήρη 2014.

25. Βουζαξάκης 2008, 281-2.

μένου λόφου με αρκετά διαφορετικά σημεία προβολής και έκτασης. Εκτείνεται κυρίως στα δυτικά και ανατολικά, ενώ προς το βορρά δεν φαίνεται κάποια καθαρή εικόνα επέκτασης καθώς σε εκείνη την πλευρά πρέπει να έχει επηρεαστεί από υδρολογικά φαινόμενα. Στην κορυφή της μαγούλας εντοπίστηκαν 34 ισχυρές μαγνητικές ανωμαλίες με ορθογώνιες κατόψεις (**εικ. 4α**). Το φαινόμενο μπορεί να θεωρηθεί ανάλογο με τα ισχυρά σήματα στον Αλμυρό 2 και να συσχετισθεί με την ύπαρξη κτιρίων από πηλό και πλιθιά που έχουν καεί. Οι ενδείξεις αυτές κατανέμονται κυρίως κατά μήκος μιας γραμμής στην κορυφή ενώ σπανιότερα απαντώνται και σε άλλες περιοχές του οικισμού. Κάτω από την κεντρική κορυφή της Αλμυριώτικης μαγούλας, χαρτογραφήθηκαν περισσότερες από 50 ορθογώνιες μαγνητικές ανωμαλίες που κατανέμονται λίγο ή πολύ κυκλικά έως ότου συναντούν άλλη μια ομάδα μεγάλων ανωμαλιών οι οποίες ακολουθούν μία περιμετρική τάφρο. Η παρουσία μικρών ορθογώνιων κτιρίων (μερικά μάλιστα φέρουν και εσωτερικά χωρίσματα) απαντάται με συνέπεια σε ολόκληρη την περιοχή του οικισμού. Τα μαγνητικά προσδιορίζουν τις ανωμαλίες αυτές ως μικρής μαγνητικής επιδεκτικότητας κατασκευές, πιθανόν μία ένδειξη για τη χρήση της πέτρας ως οικοδομικού υλικού.

Ένα από αυτά τα κτίρια φάνηκε αρκετά διαφορετικό από τα υπόλοιπα όσον αφορά το μέγεθος αλλά και την εσωτερική διαρρύθμιση που εμφανίζει. Για να βελτιωθεί η εικόνα του συγκεκριμένου κτίσματος σαρώθηκε η περιοχή και με γεωραντάρ, με σκοπό να γίνουν πιο εμφανείς οι τοίχοι του κτίσματος και το βάθος του (**εικ. 4β**). Τα αποτελέσματα εμφανίστηκαν άκρως πολύτιμα. Ο πυκνός κάρναβος των μετρήσεων αποκάλυψε πληροφορίες σχετικά με την ακριβή διαμόρφωση των τοίχων. Το κτίριο, αντί για μία ενιαία κατασκευή, φάνηκε πως στην πραγματικότητα είναι τρία ξεχωριστά κτίσματα με διαστάσεις περίπου 8 x 8 μ. το καθένα. Επίσης εντοπίστηκαν εσωτερικά χωρίσματα. Τα δύο δυτικότερα κτίρια φαίνεται πως μοιράζονται ένα κοινό τοίχο ενώ το τρίτο χωρίζεται από τα προηγούμενα με ένα στενό διάδρομο.

Τύρω από τα κτίσματα, μια σειρά από τάφρους περιτριγυρίζουν το λόφο του οικισμού. Αντίθετα από το Διμήνι, που περικλείεται από τοίχους, οι μαγνητικές ανωμαλίες εδώ ταυτίζονται με χαντάκια – τάφρους, κυρίως εξαιτίας του πάχους της ανωμαλίας και του υψηλού μαγνητικού τους προσανατολισμού. Στην ανατολική πλευρά, η έρευνα αποκάλυψε ένα διπλό τέτοιο σύστημα τάφρων. Γενικότερα το δίκτυο των τάφρων φαίνεται πως οριοθετούσε διαφορετικά τμήματα του οικισμού που είναι γεμάτα με πολλά διαφορετικά είδη μαγνητικών ανωμαλιών.

Σε αυτό το σημείο θα πρέπει να τεθεί το ερώτημα της συνύπαρξης διαφορετικών ειδών τάφρων με ενδεχόμενες διαφορετικές χρήσεις. Στην ανατολική πλευρά (προς την πλευρά της παραλίας) υπάρχουν μεγάλες σε όγκο τάφροι, ενώ στη δυτική εμφανίζονται λεπτότερες που διασταυρώνονται με κάποιες μεγαλύτερες στα νότια. Αυτά τα διαφορετικά ίχνη προφανώς συνδέονται με διαφορετικά συστήματα χρήσης του χώρου γύρω από το λόφο κατοικίας.

3. ΠΑΛΑΙΟΧΩΡΙ / ΝΤΑΟΥΤΖΑ / ΠΕΡΔΙΚΑ 1

Η μαγούλα Παλιοχώρι ή Νταουτζά όπως είναι γνωστή από τις αρχές του 20ου αι.²⁶ ή Πέρδικα 1 όπως ονομάστηκε αργότερα²⁷ για να ξεχωρίσει από άλλη κοντινή νεολιθική θέση (Πέρδικα 2), αποτελεί ένα πολύ χαμηλό γήλοφο με ύψος που δεν ξεπερνάει τα 2 μ., διάμετρο περίπου 85 μ. και έκταση 7 στρέμματα. Βρίσκεται στα νότια ενός σύγχρονου ρέματος με ενεργή πηγή νερού δίπλα στη θέση. Αν και πρόκειται για μία από τις παλιότερες γνωστές στη βιβλιογραφία θέσεις δεν είχε πραγματοποιηθεί σε αυτή κανενός είδους έρευνα. Πρόσφατη επιφανειακή έρευνα²⁸ εντόπισε μεγάλη πυκνότητα επιφανειακής κεραμικής πάνω στη μαγούλα και αμέσως νότια – νοτιοανατολικά από αυτή αλλά και σε μικρότερο βαθμό σε περιοχές τριγύρω από τη θέση. Χρονολογικά η κατοίκηση της περιοχής προσδιορίστηκε σε ολόκληρη τη Νεολιθική περίοδο με ενδείξεις και για τη Μέση Εποχή του Χαλκού.

Μια εν μέρει διαφορετική εικόνα σε σχέση με την Αλμυριώτικη μαγούλα εμφανίστηκε με τις γεωφυσικές διασκοπήσεις στην Πέρδικα 1 (**εικ. 5**). Υπάρχει επίσης ένδειξη για μια κεντρική ζώνη κατοίκησης στην κορυφή της μαγούλας, με μια κυκλική διάταξη περίπου 10 ευθύγραμμων κατασκευών από καμένο πηλό ή πλιθιά. Πρόκειται για τον ίδιο τρόπο οργάνωσης με τον Αλμυρό 2 και την Αλμυριώτικη, με τη διαφορά ότι εδώ τα κτίσματα φαίνεται πως είναι λιγότερα και λιγότερο στριμωγμένα. Χαμηλότερα από την κορυφή του

26. Τσουντας 1908, 13. Wace - Thompson 1912, 10.

27. Halstead 1984, 234. Βουζαξάκης 2009, 65.

28. Βουζαξάκης 2008, 268-9.

λόφου περισσότερα από 50 κτίρια εκτείνονται προς τα νότια (όπου είχε εντοπισθεί η εκτός μαγούλας συσσώρευση κεραμικής κατά της επιφανειακή έρευνα) σε ένα ξεχωριστό ορθογώνιο σχηματισμό πολύ διαφορετικό από τον κυκλικό σχηματισμό της Αλμυριώτικης. Πρόκειται για αναμειγμένες κατασκευές από πηλό με υψηλές μαγνητικές τιμές (με μαύρο) και πέτρα με χαμηλές μαγνητικές τιμές (με λευκό). Κάποια πέτρινα κτίρια έχουν 2-3 δωμάτια. Τέλος, ανιχνεύθηκαν αχνές ενδείξεις διπλών περιβόλων κυρίως στα νοτιοδυτικά, αλλά και στα νότια. Πλημμυρικά φαινόμενα πιθανόν να κατέστρεψαν τα εναπομείναντα ίχνη.

4. ΠΕΡΔΙΚΑ 2

Το τελευταίο παράδειγμα από την περιοχή του Αλμυρού, η Πέρδικα 2, βρίσκεται μόλις 1 χλμ. Βόρεια από την Πέρδικα 1, αλλά τοπογραφικά η θέση είναι πολύ διαφορετική. Εδώ, το έξαρμα με την κατοίκηση βρίσκεται στην κορυφή ενός ήδη απότομου φυσικού λόφου. Σύμφωνα με τις ενδείξεις της επιφανειακής έρευνας²⁹ που είχε πραγματοποιηθεί στη θέση πρόκειται για μία εγκατάσταση της Αρχαιότερης και Μέσης Νεολιθικής περιόδου, χωρίς το χαρακτηριστικό ύψος μιας μαγούλας, καθώς τα επιφανειακά ευρήματα εντοπίζονται διάσπαρτα στην κορυφή του φυσικού λόφου, στον διαμήκη άξονα της κορυφογραμμής, με προσανατολισμό βορειοδυτικά - νοτιοανατολικά.

Όσον αφορά τη γεωφυσική έρευνα, συνδυάζοντας τα μαγνητικά και ηλεκτρομαγνητικά δεδομένα μαζί, εντοπίστηκαν δύο εμφανή και ενδιαφέροντα χαρακτηριστικά στην Πέρδικα 2 (εικ. 6). Το πρώτο χαρακτηριστικό είναι ένα εκτεταμένο και πολύπλοκο σύστημα περιβόλων τριγύρω από τη θέση. Περικλείουν λίγο πολύ την κορυφή του λόφου ενώ είναι εμφανή και τρία ανοίγματα, πιθανόν πύλες εισόδου ή απλά περάσματα που οδηγούν κατευθείαν στην κορυφή. Το δεύτερο αξιοσημείωτο χαρακτηριστικό της Πέρδικας 2 σχετίζεται με το τι λείπει από τη θέση. Και αυτό είναι η αρχιτεκτονική! Ελάχιστα μαγνητικά χαρακτηριστικά εμφανίζονται στην κορυφή της μαγούλας, αλλά δεν υπάρχουν ενδείξεις για τίποτα πιο συγκεκριμένο παρά την μεγάλη έκταση της θέσης. Πιθανότατα να υπάρχουν κατασκευές βαθύτερα στις επιχώσεις, ή η διάβρωση των επιχώσεων να έχει ελαχιστοποιήσει τα λείψανα της αρχιτεκτονικής. Αλλά ίσως τελικά, να πρέπει να εξετασθεί σοβαρά η πιθανότητα να υπήρχε στο χώρο αυτό μια διαφορετική δραστηριότητα, όπως η εκτροφή των ζώων. Η εικόνα θυμίζει έντονα την εγκατάσταση που ανασκάφηκε στη θέση «Θερμοκήπια» της λίμνης Κάρλας³⁰, όπου ένα μεμονωμένο κτίσμα συνοδεύεται από λιθόκτιστο περίβολο, ο οποίος περικλείει μεγάλη περιοχή μπροστά από το κτίριο.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Συνοψίζοντας τα παραπάνω στοιχεία από τις τέσσερις θέσεις που παρουσιάστηκαν παραπάνω, θα πρέπει να επισημανθεί η ιδιαίτερη σημασία της έρευνας ως προς τον προσδιορισμό του κατοικημένου χώρου με τα κτίσματα εντός και γύρω των οικισμών καθώς και των κατασκευών που περικλείουν είτε τμήματα είτε το σύνολο της κάθε θέσης. Ο εντοπισμός των περικλειστων από περιβόλους ή τάφρους οικισμών έρχεται να αναθεωρήσει τη γενικότερη αντίληψη και εικόνα για τον τρόπο κατοίκησης στην περιοχή κατά τους προϊστορικούς χρόνους. Το γεγονός ότι οι έρευνες επεκτάθηκαν σε μεγάλο αριθμό θέσεων και σε επαρκή έκταση πάνω και γύρω από αυτές, δίνει τη δυνατότητα να γίνει λόγος για ένα επαναλαμβανόμενο φαινόμενο οργάνωσης του οικιστικού χώρου, που χρήζει περαιτέρω ανασκαφικής έρευνας και ερμηνείας. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει και ο διαφαινόμενος διαχωρισμός των κτισμάτων σε σχέση με τα υλικά κατασκευής τους, αλλά και το μέγεθος που καλύπτει καθένα από αυτά (μονόχωρα, δίχωρα), κυρίως εφόσον καταστεί δυνατό να διαπιστωθεί αυτό ανασκαφικά και να συνδεθεί ενδεχομένως με χρονολογικές ή άλλες παραμέτρους που έχουν σχέση με την χωροταξική ανάπτυξη κάθε οικισμού.

Σε κάθε περίπτωση, τα αποτελέσματα της έρευνας στο πλαίσιο του προγράμματος IGEAN μέρος των οποίων παρουσιάστηκαν παραπάνω, ανοίγουν νέες προοπτικές και δυνατότητες προσέγγισης της προϊστορικής κατοίκησης στο θεσσαλικό χώρο, δημιουργώντας γόνιμους προβληματισμούς και ερωτήματα, τα οποία καλείται η μελλοντική αρχαιολογική έρευνα να διερευνήσει ανασκαφικά και να συμπεριλάβει στην διτύπωση των ερμηνευτικών της σχημάτων.

29. Βουζαξάκης 2008, 269. 2009, 67.

30. Αδρύμη Σισμάνη 2013.

SUMMARY

NEW PERSPECTIVES ON NEOLITHIC AGRICULTURAL VILLAGES
IN EASTERN THESSALY (GREECE)
THROUGH REMOTE SENSING APPLICATIONS

A. Sarris, E. Kalogeropoulou, T. Kalaychi, F. Simon, C. Jamieson Donati, C. Cuenca-García, G. Cantoro, M. Manataki, K. Vouzaxakis, V. Rondiri, P. Arachoviti, K. Almatzi†, D. Efstathiou, E. Stamelou

The IGEAN project (Innovative Geophysical Approaches for the Study of Early Agricultural Villages of Neolithic Thessaly), deals with a systematic and extensive geophysical survey of 23 Neolithic tell sites in the eastern Thessalian plain. The archaeological objective is the study of the early prehistoric farming settlements, their development, in site space organization and intra-site connectivity. In this paper the results of the geophysical approach at four (4) Neolithic settlements in Almyros area are presented in association with the data already available from previous archaeological research on these sites. Several buildings and enclosures (either concentric walls or trenches) are detected through specialized techniques completing or even altering what is known so far.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Alexakis, D. - Astaras, T. - Sarris, A. - Vouzaxakis, K. - Karimali, E. 2008. Reconstructing the Neolithic Landscape of Thessaly through a GIS and Geological Approach. in A. Posluschny - K. Lambers - I. Herzog (επιμ.), *Layers of Perception. Proceedings of the 35th International Conference on Computer Applications and Quantitative Methods in Archaeology (CAA), Berlin, April 2-6, 2007*, Bonn, 405-410.
- Andreou, S. - Fotiadis, M. - Kotsakis, K. 1996. Review of Aegean Prehistory V: The Neolithic and Bronze Age of Northern Greece. *AJA* 100, 537-97.
- Andreou, S. - Fotiadis, M. - Kotsakis, K. 2001. Review of Aegean Prehistory V: The Neolithic and Bronze Age of Northern Greece” and “Addendum: 1996-1999, στο T. Cullen (επιμ.), *Aegean Prehistory: A Review*, Boston, 259-327.
- Gallis, K. I. 1994. Results of Recent Excavations and Topographical Work in Neolithic Thessaly, στο *Θεσσαλία*, 57-60.
- Halstead, P. 1984. *Strategies for Survival: An Ecological Approach to Social and Economic Change in the Early Farming Communities of Thessaly, N. Greece*, Cambridge: University of Cambridge.
- Halstead, P. 1999. Neighbours from Hell? The Household in Neolithic Greece, στο P. Halstead (επιμ.), *Neolithic society in Greece*, Sheffield, 77-95.
- Kotsakis, K. 2006. Settlement of Discord: Sesklo and the Emerging Household, στο N. Tasic – C. Grozdanov (επιμ.), *Homage to Milutin Garašanin*, edited by. Belgrade: Serbian Academy of Sciences and Arts, 207-220.
- Nanoglou, S. 2001. Social and Monumental Space in Neolithic Thessaly, Greece, *European Journal of Archaeology* 4, 303-22.
- Parkinson, W. A. - Duffy, P. R. 2007. Fortifications and Enclosures in European Prehistory: A Cross-Cultural Perspective, *Journal of Archaeological Research* 15, 97-141.
- Perlès, C. 2001. *The Early Neolithic in Greece: The First Farming Communities in Europe*. Cambridge.
- Reinders, R. - Μαλακασιώτη, Ζ. - Ροντήρη, Β. 2014. Ελληνο-Ολλανδικές Έρευνες. Επιφανειακή Έρευνα. *ΑΔ* 61 (2006), Β2, Χρονικά, 622-3.
- Sarris, A. - Kalayci, T. - Simon, F.-X. - Donati, J. - Cuenca-Garcia, C. - Manataki, M. - Cantoro, G. - Kalogirou-poulou, E. - Karampatsou, G. - Argyriou, N. - Dederix, S. - Manzetti, C. - Nikas, N. - Vouzaxakis, K. - Rondiri, V. - Arachoviti, P. - Almatzi, K. - Efstathiou, D. - Stamelou, E. 2017. Opening a New Frontier in the

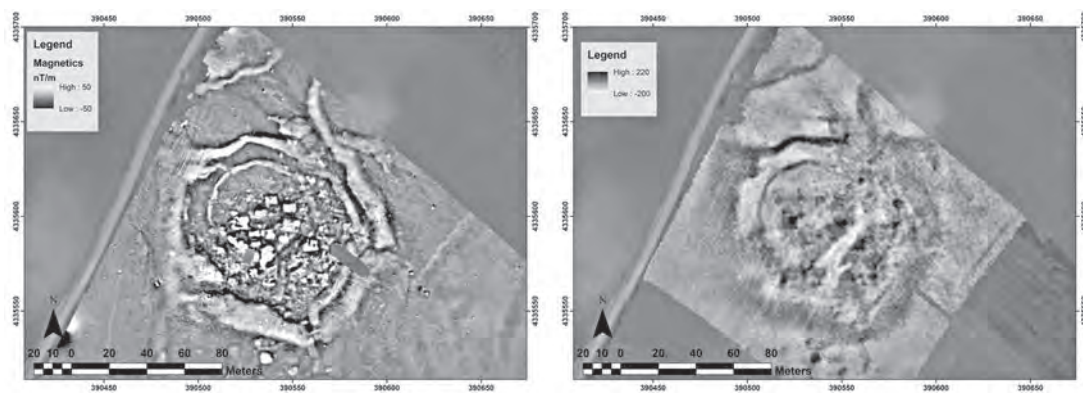
- Neolithic Settlement Patterns of Eastern Thessaly, Greece. Rethymno, in A. Sarris - E. Kalogiropoulou - T. Kalayci - L. Karimali (eds), *Communities, Landscapes, and Interaction in Neolithic Greece. Proceedings of International Conference, Rethymno 29-30 May 2015*. Ann Arbor, MI: International Monographs in Prehistory, 27-48.
- Sarris, A. - Kalayci, T. - Simon, F.-X. - Donati, J. - Cuence-Garcia, C. - Manataki, M. - Cantoro, G. - Karampat-sou, G. - Kalogiropoulou, E. - Argyriou, N. - Dederix, S. - Manzetti, C. - Nikas, N. - Vouzaxakis, K. - Rondiri, V. - Arachoviti, P. - Almatzi, K. - Efstathiou, D. - Stamelou, E. 2015. Cultural Variations of the Neolithic Landscape of Thessaly. *Archaeologica Polona, Special Theme: Archaeological Prospection*. Institute of Archaeology and Ethnology, Polish Academy of Sciences, vol. 53, Warsaw, Poland. 355-359.
- Souvatzi, S. G. 2008. *A Social Archaeology of Households in Neolithic Greece: An Anthropological Approach*. Cambridge.
- Toufexis, G. 2008. Recent Neolithic Research in the Eastern Thessalian Plain, Greece: A Preliminary Report. Pp. 568-73 στο H. Erkanal – H. Hauptmann – V. Sahoglu – R. Tuncel (επιμ.), *The Aegean in the Neolithic, Chalcolithic and the Early Bronze Age. Proceedings of the International Symposium, Urla - Izmir (Turkey) October 13th-19th, 1997*, Ankara, 568-573.
- Vouzaxakis, K. 2001. A New Neolithic Site in Thessaly (Greece): The Belitsi Magoula, *Antiquity* 75, 15-16.
- Wace, A. J. B. - Thompson, M. S. 1912. *Prehistoric Thessaly: Being Some Account of Recent Excavations and Explorations in North-Eastern Greece from Lake Kopais to the Borders of Macedonia*. Cambridge.
- Wijnen, M.-H. J. M. N. - Rondiri, V. 2004. Magoula Ampelia Almirou, Site 1994/16. Στο *Prehistoric Sites at the Almiros and Sourpi Plains (Thessaly Greece)*. Assen, Netherlands: Koninklijke Van Gorcum, 24-38.
- Αδρύμη Σισμάνη, Β. 2013. Αγρότες Και Ψαράδες. 'Παρά Καλλίναον Βοϊβιαν Λίμναν'. *Ανάσκαμμα* 6, 49-62.
- Ασλάνης, Ι. 1990. Οι Οχυρώσεις Στους Οικισμούς Του Βορειοελλαδικού Χώρου Κατά Την Χαλκολιθική Περίοδο Και η Περίπτωση Του Διμηνίου, στο *ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ* 10, Κ.Ε.Ρ.Α., Αθήνα, 19-53.
- Βουζαξάκης, Κ. 2008. *Γεωγραφικά Πρότυπα και Θεωρία του Διακοινοτικού Χώρου στη Νεολιθική Θεσσαλία, Διδακτορική Διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Ελλάδα*.
- Βουζαξάκης, Κ. 2009. Νεολιθικές Θέσεις Στη Μαγνησία. Ανασκόπηση - Ανασύνθεση Δεδομένων, στο *ΑΕΘΣΕ* 2, 61-74.
- Γαλλής, Κ. 1992. *Άτλας Προϊστορικών Οικισμών Της Ανατολικής Θεσσαλικής Πεδιάδας*, Λάρισα: Εταιρεία Ιστορικών Ερευνών Θεσσαλίας.
- Θεοχάρης, Δ. 1973. *Η Νεολιθική Ελλάς*, Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος. Αθήνα.
- Μαλακασιώτη, Ζ. 1997. Αρχαιολογικές και τοπογραφικές έρευνες στην τετράδα της Αχαΐας Φθιώτιδας, η περιοχή του Αλμυρού, *Δελτίο Φιλαρχαίου Εταιρείας Αλμυρού ΟΘΡΥΣ* Β1, 29-53.
- Ροντήρη, Β. 2004. Έργα Εθνικής Οδού ΠΑΘΕ. Τμήμα Άγιοι Θεόδωροι - Αλμυρός. *Χ.Θ.* 271,300. *ΑΔ* 53 (1998), *Χρονικά*, Β1, 403-4.
- Ροντήρη, Β. 2005. Σούρπη, Έργο ΟΤΕ. *Χ.Θ.* 271,300, θέση Καμάρα, *ΑΔ* 54 (1999), Β1, 427-429.
- Τουφεξής, Γ. 2006. Η λίμνη Κάρλα (Βοιβής) και η ανασκαφή στον προϊστορικό οικισμό στη θέση Παλαιόσκαλα. Πρώτα συμπεράσματα και προοπτικές, *ΑΕΘΣΕ* 1, 55-64.
- Τουφεξής, Γ. 2009. Μάνδρα (θέση Προφήτης Ηλίας). *ΑΔ* 55 (2000) *Χρονικά*, Β1, 503-505.
- Τουφεξής, Γ. 2011. Σωστική ανασκαφή στον προϊστορικό οικισμό Μακρυχώρι 1. *ΑΔ* 56-59 (2001-2004) *Χρονικά* Β2, 540-542.
- Τσουντας, Χ. 1908. *Αι Προϊστορικάί Ακρόπολεις Διμηνίου Και Σέσκλου*. Αθήνα: Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας.
- Χουρμουζιάδης, Γ. Χ. 1979. *Το νεολιθικό Διμήνι*. Βόλος: Εταιρεία Θεσσαλικών Ερευνών

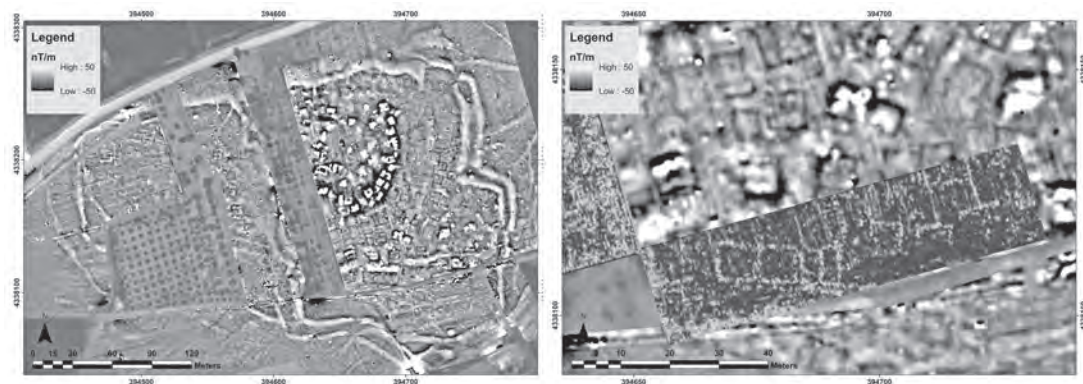
Εικ. 1. Κατανομή Νεολιθικών θέσεων που διερευνήθηκαν στα πλαίσια του προγράμματος IGEAN.

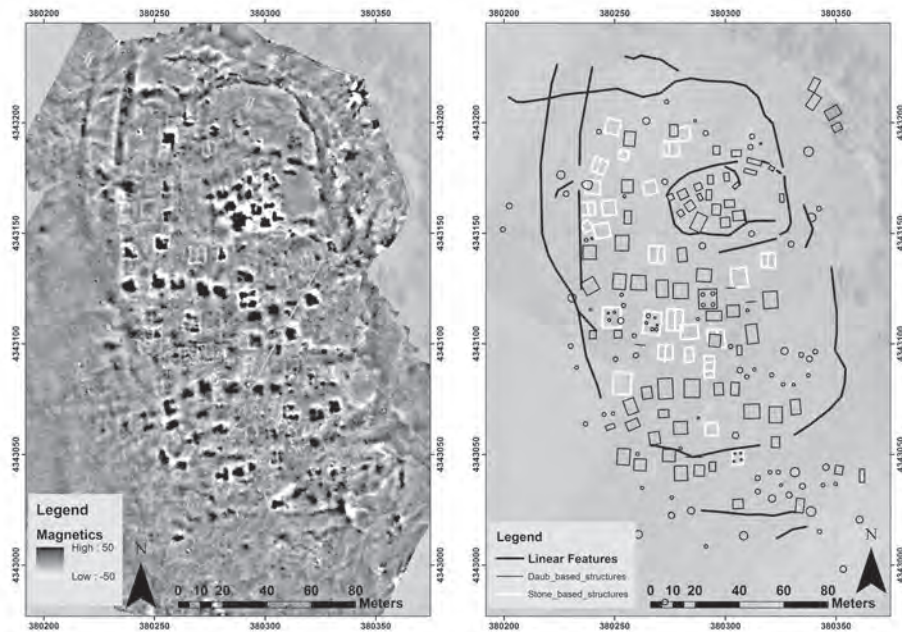
Εικ. 2. Εφαρμογή μαγνητικών διασκοπήσεων με χρήση διάταξης πολυμαγνητικών αισθητήρων (αριστερά), του γεωαραντά (κέντρο) και της πυρηνοληψίας εδάφους (δεξιά)

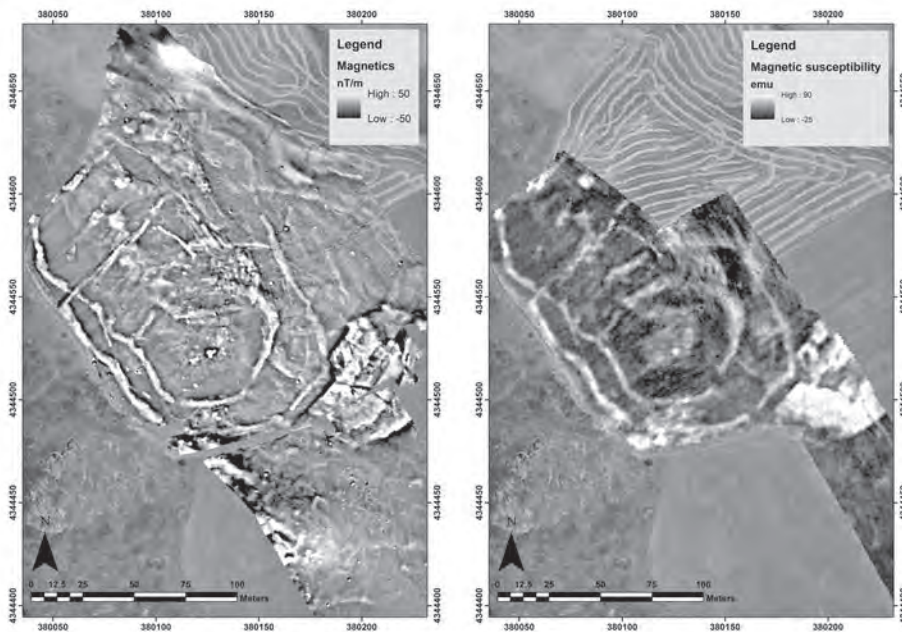
Εικ. 3. Στα δεξιά (εικ. 3α) παρουσιάζονται τα αποτελέσματα των μαγνητικών διασκοπήσεων στον Αλμυρό 2. Στα αριστερά (εικ. 3β) εμφανίζονται τα αντίστοιχα αποτελέσματα της μαγνητικής επιδεικτικότητας όπως μετρήθηκε από τις ηλεκτρομαγνητικές τεχνικές.

Εικ. 4. Αποτελέσματα των γεωμαγνητικών διασκοπήσεων στην Αλμυριώτικη μαγούλα (4α, δεξιά εικόνα). Αποτελέσματα του γεωαραντάρ από την διερεύνηση στο ΝΑ τμήμα της περιοχής (4β, αριστερή εικόνα).

Εικ. 5. Αποτελέσματα των γεωμαγνητικών διασκοπήσεων στην Πέρδικα 1. Τα αρχιτεκτονικά λείψανα είναι ευδιάκριτα σε όλο το τμήμα της διερευνηθείσας περιοχής. Η κορυφή της μαγούλας διακρίνεται στα ΒΑ. Η δεξιά εικόνα παρουσιάζει μία διαγραμματική ερμηνεία των γεωφυσικών μετρήσεων.

Εικ. 6. Τα αποτελέσματα των μαγνητικών (αριστερά) και ηλεκτρομαγνητικών (μαγνητική επιδεικτικότητα) (δεξιά) διασκοπήσεων στην Πέρδικα 2 υποδεικνύουν ένα εκτεταμένο και πολύπλοκο σύστημα περιβόλων με πολλαπλές εισόδους γύρω από τη θέση.

**Η ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ ΕΙΔΩΛΟΠΛΑΣΤΙΚΗ
ΣΤΟΝ ΑΛΒΑΝΙΚΟ ΚΑΙ ΣΤΟΝ ΘΕΣΣΑΛΙΚΟ ΧΩΡΟ:
ΑΝΤΙΠΑΡΑΒΟΛΕΣ, ΣΥΓΚΡΙΣΕΙΣ, ΤΑΥΤΙΣΕΙΣ, ΔΙΑΚΡΙΣΕΙΣ
ΣΕ ΜΙΑ ΠΟΛΥΔΙΑΣΤΑΤΗ ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΚΑΙ ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗ ΤΗΣ ΜΟΡΦΗΣ**

Petrika Lera, Σταύρος Οικονομίδης, Άρης Παπαγιάννης, Άκης Τσώνος

Στο 4ο Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας (ΑΕΘΣΕ) η επιστημονική ομάδα του Ινστιτούτου Διαβαλκανικής Πολιτισμικής Συνεργασίας (Ι.ΔΙ.ΠΟ.Σ.)¹ είχε παρουσιάσει μία σύντομη μελέτη αναφορικά με τις σχέσεις ανάμεσα στη Θεσσαλία και τη ΝΑ Αλβανία, έτσι όπως αποδεικνύονται μέσα από την κεραμική παραγωγή της Νεολιθικής περιόδου². Στο πλαίσιο της ανάδειξης των αλληλεπιδράσεων ανάμεσα στα Βαλκάνια και στον ελλαδικό χώρο, η ομάδα του Ι.ΔΙ.ΠΟ.Σ. παρουσιάζει στο 5ο ΑΕΘΣΕ το δεύτερο μέλος βαλκανικών πολιτιστικών αντιστοιχιών μέσα από τα κοινά στοιχεία της ειδωλοπλαστικής παραγωγής σε δυο διαφορετικά σημεία της Βαλκανικής, την Θεσσαλία και την Αλβανία.

Στόχος της παρούσας μελέτης είναι να εντοπίσει κοινές τυπολογικές, κατασκευαστικές και ιδεολογικές αναφορές ως αφορμή για την κατανόηση των σχέσεων μεταξύ δυο γεωγραφικών χώρων με τεκμηριωμένες επαφές κατά τη Νεολιθική περίοδο³. Η απεικόνιση της ανθρώπινης μορφής, σε συνδυασμό με υβριδικά στοιχεία παρμένα από τον κόσμο των ζώων και του μύθου, μέσα από μοτίβα, διακοσμήσεις και πλαστικές αναπαραστάσεις αποτελεί το επίκεντρο του ενδιαφέροντος καλλιτεχνών, οι οποίοι παράγουν ιδιόζυγες τεχντροπίες ειδωλίων με κοινά στοιχεία σε μεγάλο μέρος των Βαλκανίων.

Η καλύτερα τεκμηριωμένη αρχαιολογικά περιοχή της σημερινής Αλβανίας, όσον αφορά την προϊστορική περίοδο, είναι το ΝΑ τμήμα της, με επίκεντρο την πεδιάδα της Κορυτσάς. Ιδιαιτερότητα της περιοχής αυτής είναι ότι η αλληλουχία των πολιτιστικών φάσεων της προϊστορικής και πρωτοϊστορικής περιόδου αναπτύσσεται χωρίς διακοπή από την Πρώιμη Νεολιθική μέχρι και την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου, δηλαδή για περισσότερο από έξι χιλιετίες⁴.

Η Νεολιθική περίοδος στην πεδιάδα της Κορυτσάς αντιπροσωπεύεται πλήρως και στις τρεις συμβατικές περιόδους εξέλιξής της, την Πρώιμη, τη Μέση και την Ύστερη, γεγονός το οποίο καθιστά ανιχνεύσιμη αρχαιολογικά τη διαδικασία των τοπικών κοινωνικών αλλαγών και τη σταδιακή μετάβαση από τις πρωιμότερες στις ωριμότερες νεολιθικές φάσεις. Η κάθε φάση αντιπροσωπεύεται από έναν ή περισσότερους οικισμούς και οι μεταξύ τους διαφοροποιήσεις καθιστούν δυνατή την τεκμηρίωση ιδιαίτερων φάσεων γένεσης και εξέλιξης κάθε περιόδου⁵. Στην περιοχή της Κορυτσάς και του πολύπλοκου ποτάμιου συστήματος του Δεαβόλεως (Devol) έχουν εντοπιστεί αρκετοί οικισμοί, όπως οι Podgori I και II, Dunaves, Maliq, Sovjan, Vashtëmi, Barç, Burimas, Dërsnik, Dishnic, σπήλαιο Tren, Progër και Kallamas, οι οποίοι - με εξαίρεση το Dishnic -

1. <https://sites.google.com/site/transbalkancooperation/>

2. Lera – Οικονομίδης – Παπαγιάννης – Τσώνος 2016.

3. Korkuti 1995. 2010. Lera 2002.

4. Lera 2002. Prendi 1979a, 191-201. 1979b, 128-137. Για τις πρόσφατες έρευνες σχετικά με την σχετική και απόλυτη χρονολόγηση των φάσεων της προϊστορίας στη Ν και ΝΑ Αλβανία βλ. Lera – Touchais 2004. Lera – Touchais – Oberweiler 2009. Lera – Oberweiler – Touchais 2011. Allen – Gjipali 2014. Korkuti 2003.

5. Lera – Οικονομίδης – Παπαγιάννης – Τσώνος 2016, 18-19. Korkuti 1995, 32-57, 95-168, 179-198, 203-236. Prendi – Bunguri 2014, 102-136, 164-182, 205-246, 254-314.

έχουν πλήρως ή μερικώς ερευνηθεί και ανασκαφεί (**εικ. 1**). Γενικά κυριαρχούν οι οικισμοί με διαδοχικά στρώματα των ιδίων φάσεων, ενώ αυτοί με ένα μόνο αρχαιολογικό στρώμα είναι λιγότεροι⁶.

Οι εξωτερικές πολιτισμικές επιρροές, κυρίως από τη Θεσσαλία, τα Κεντρικά Βαλκάνια (Vinca, Starcevo, Danilo) και τη Μακεδονία, τόσο στον τομέα της κεραμικής όσο και στον αντίστοιχο της πλαστικής, διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της εξέλιξης του τοπικού πολιτισμού⁷. Οι συσχετισμοί αυτοί μπορούν να αιτιολογηθούν λόγω και του ιδιόμορφου γεωγραφικού πλαισίου στο οποίο εντάσσεται η ευρύτερη περιοχή της πεδιάδας της Κορυτσάς. Πράγματι, βρίσκεται στο επίκεντρο σημαντικών φυσικών διαδρόμων, έτσι όπως αυτοί σχηματίζονται από τις λίμνες της Αχρίδας, της Μεγάλης Πρέσπας και των περασμάτων ανάμεσα στους ορεινούς όγκους και στα φαράγγια που δημιουργήθηκαν από ποτάμιους σχηματισμούς μεταξύ της Ελλάδας, της Αλβανίας, των Κεντρικών, των Βόρειων και των Δυτικών Βαλκανίων⁸.

Τα φυσικά περάσματα, τα οποία οδηγούν στην πεδιάδα της Κορυτσάς από τα νότια και ανατολικά⁹ και τη συνδέουν με αντίστοιχα περάσματα προς τα βόρεια και τα δυτικά, της προσδίδουν χαρακτήρα διαχρονικά επίκαιρο ως προς την εισροή εξωγενών πολιτιστικών παραγόντων, αλλά και ως προς τη διατήρηση των τοπικών στοιχείων σε όλες τις φάσεις της Νεολιθικής περιόδου (**εικ. 1**). Στα βόρεια υπάρχουν δυο κύρια φυσικά περάσματα, τα στενά Zvezdes, μεταξύ της Κορυτσάς και της ευρύτερης περιοχής της Πελαγονίας, και το πέρασμα της Grabonice, το οποίο οδηγεί στη λίμνη της Αχρίδας και στη συνέχεια στην πεδιάδα του Δρίνου. Στα νότια υπάρχει το πέρασμα των Τσαγγών (Cangonj), το οποίο επιτρέπει την επικοινωνία με την κοιλάδα της Κορυτσάς μέσω της πεδιάδας του Bilisht και στα ανατολικά το Πέρασμα των Λύκων που συνδέει τον αυχένα του Πισοδερίου με την Μικρή Πρέσπα και τις πηγές της με την πεδιάδα του Αλιάκμονα και στη συνέχεια με την Κεντρική Ελλάδα και τον αιγαιακό χώρο¹⁰. Οι δυτικές και βόρειες επικοινωνίες διεξάγονται μέσω του ευρύτερου του ποταμού Δεάβολη, ο οποίος, διασχίζοντας τον ορεινό όγκο του Gore – Orar, εκβάλλει στην Αδριατική θάλασσα¹¹. Η περιοχή βρίσκεται στο επίκεντρο μιας ενδιαφέρουσας αλληλουχίας συστημάτων επικοινωνίας, η οποία την διαμορφώνει και την θρέφει διαχρονικά με αλληπάλληλες συστοιχίες πολιτισμικών επιρροών και την συνδέει με μακρινούς προορισμούς, κυρίαρχο δομικό συστατικό της δικής της πολιτισμικής εξέλιξης.

Η Πρώιμη Νεολιθική, στην ΝΑ Αλβανία, που αντιστοιχεί στην Αρχαιότερη και σε μέρος της Μέσης Νεολιθικής της Θεσσαλίας (φάσεις Προσέσκλο-Πρωτοσέσκλο), αντιπροσωπεύεται από τους οικισμούς Podgori I, Vashtëmi, Barç, Tren, Progër και Dvoran (**εικ. 2**), με το Podgori να προσφέρει την πιο ολοκληρωμένη στρωματογραφία, δίνοντας το όνομά του σε ολόκληρη τη φάση (φάση Podgori-Vashtëmi)¹². Οι οικισμοί, εκμεταλλεόμενοι πλήρως τους παρεχόμενους φυσικούς πόρους, απλώνονται στην κοιλάδα, κατά μήκος του Δεαβόλεως, και αποτελούνται από οικίες κατασκευασμένες από συνδυασμό άχυρου, υδαρούς πηλού, χύματος, λάσπης, ξύλινων στοιχείων-πλαισίων και λίθινων δαπέδων και υποστρωμάτων, ενώ δεν απουσιάζουν και οικίες που αναπτύσσονται γύρω από κεντρική αυλή¹³.

Η κεραμική της φάσης αυτής είναι γραπτή με λευκά μοτίβα σε ερυθρή βάση και σπανιότερα με ερυθρά μοτίβα σε λευκή βάση. Υπάρχει, επίσης, πολύχρωμη κεραμική με λευκά και ερυθρά μοτίβα, καθώς και κεραμική με εμπιέστη και τραχωτή (τύπου barbotine) διακόσμηση. Οι κατηγορίες αυτές παραλληλίζονται με τις βαλκανικές φάσεις Starcevo, Vrsnik-Anzabegovo, Veluska Tumba, αλλά και με τις θεσσαλικές φάσεις Πρόδρομος, Οτζάκι Μαγούλα I, Προσέσκλο και Πρωτοσέσκλο¹⁴.

Όσον αφορά στα ανθρωπόμορφα ειδώλια που αποτελούν το μεγαλύτερο ποσοστό ευρημάτων πλαστικής

6. Barç I: Lera 1993, 5-6, fig. 2. 2009, 45-70. Vashtëmi: Korkuti 1982. Dunavec: Korkuti 1971a. Dërsnik: Lera 1988. 2009, 11-44. Podgori: Lera 1983. Maliq: Prendi 1966. 2018. Sovjan: Touchais – Lera 2007. Lera – Touchais – Oberweiler 2009. Burimas: Andrea 1984, 113. Korkuti 2010. Dishniç: Lera 2009. Σπήλαιο Tren: Korkuti 1971b. Progër: Lera 2009, 10. Kallamas: Oberweiler – Touchais – Lera 2014, 83-89. Lera – Touchais – Oberweiler 2012.

7. Lera 2002, 99, 102, 107-110. Prendi – Bunguri 2014, 151-156, 198-202, 252-253. Korkuti 2010.

8. Dufaure – Fouache – Denèfle 1999, 111-128. Denèfle – Lèzine – Fouache – Dufaure 2000, 423-432. Fouache 2002. Fouache – Desruelles – Magny – Bordon – Oberweiler – Coussot – Touchais – Lera – Lèzine – Fadin – Roger 2011.

9. Οικονομίδης 2018, 134-135.

10. Oikonomidis 2018, 141.

11. Lera – Οικονομίδης – Παπαγιάννης – Τσώνος 2016, 17-18. Οικονομίδης – Παπαγιάννης – Τσώνος 2013, 14-21.

12. Korkuti 1995, 29-56. Lera 1983. Prendi – Bunguri 2014, 103-126. Lera – Οικονομίδης – Παπαγιάννης – Τσώνος 2016, 18-19.

13. Korkuti 1995, 41, 57, 62. Korkuti 1975. 1971a, 6-9. Lera 1993, 6-7. Prendi – Bunguri 2014, 108-111, 127-129.

14. Lera – Οικονομίδης – Παπαγιάννης – Τσώνος 2016, 18-19, όπου και παρουσιάζονται οι κεραμικοί συσχετισμοί Αλβανίας και Θεσσαλίας κατά την Πρώιμη Νεολιθική περίοδο μαζί με την βιβλιογραφία.

τέχνης, η παρουσία της γυναίκας και του θηλυκού στοιχείου εν γένει κατέχει την κυριότερη θέση ως συνέπεια του πολύπτυχου κοινωνικού ρόλου που είχε η γυναίκα κατά τη διάρκεια της Νεολιθικής Εποχής. Τα γυναικεία ανθρωπόμορφα ειδώλια απαντούν στην πλαστική παραγωγή της Πρώιμης Νεολιθικής στις θέσεις Podgori I, Vashtëmi και Barç I (εικ. 3)¹⁵. Στην πλειονότητά τους δεν σώζονται ολόκληρα, ενώ από τη διαμόρφωση του ηβικού τριγώνου και των γεννητικών οργάνων δεν είναι δύσκολο να καθορισθεί ο θηλυκός χαρακτήρας τους. Στο Vashtëmi υπάρχουν ειδώλια όρθιων μορφών με έντονη στεατοπυγία στο κάτω κορμό και με δυσδιάκριτο το διαχωρισμό των κάτω άκρων, όπου λεπτές εγχαράξεις στο πέρας τους ίσως αποδίδουν τα δάκτυλα των ποδιών¹⁶. Στο Barç και το Podgori ο λαϊμός και το κεφάλι πλάθονται ενιαία, έχοντας κυλινδρικό σχήμα. Με παραδείγματα από τη Θεσσαλία¹⁷, τη Μακεδονία¹⁸, αλλά και τη Νότια Ελλάδα¹⁹ όμοια είναι η έκφραση του προσώπου, ιδιαίτερα της πτηνόμορφης - εν είδει ράμφους - μύτης, ενώ οι οφθαλμοί και το στόμα αποδίδονται σχηματικά με μικρές πλάγιες ή οριζόντιες εγχαράξεις εκατέρωθεν της μύτης και κάτω από αυτήν (εικ. 4)²⁰.

Σε παραδείγματα από το Vashtëmi παρατηρείται πιο φυσιοκρατική απόδοση του προσώπου, το οποίο έχει ελλειψοειδές σχήμα με τονισμένα τα σημεία ανατομικού διαχωρισμού ανάμεσα στο άνω τμήμα της κεφαλής, στο πρόσωπο και στο λαϊμό, ενώ πλαστικά και συμμετρικά αποδίδονται η κόγχη των οφθαλμών και το οφρυνικό τόξο με το σχήμα των οφθαλμών να είναι αμυγδαλόσχημο. Η μύτη και τα αυτιά αποδίδονται ελαφρώς έξεργα ως πλαστικές αποφύσεις και το στόμα απουσιάζει. Ο λαϊμός είναι κωνικός, τουλάχιστον στο άνω σωζόμενο τμήμα του, ενώ το υπόλοιπο σώμα δεν σώζεται²¹. Η ένδειξη στήθους σε άλλα παραδείγματα από το Vashtëmi διαμορφώνεται με μικρές, τριγωνικής διατομής, αποφύσεις, οι οποίες εξαιρούνται με ιδιαίτερα πλαστικό τρόπο του κεντρικού στελέχους του κορμού, αποδίδοντας ρεαλιστικά την ανατομική πραγματικότητα²². Τέτοια πλαστική απόδοση των μαστών παρουσιάζεται και σε παραδείγματα από τη Θεσσαλία της Μέσης Νεολιθικής, στο πλαίσιο της έμφασης που δίνεται στον πολύπλευρο ζωογόνο ρόλο του γυναικείου στήθους²³. Τα μέλη του κορμού εκφράζονται λίγο ή απουσιάζουν, όπως στο Barç I, όπου το κεφάλι πλάθεται σχεδόν σανιδόμορφα με τη μύτη και τους οφθαλμούς να αποδίδονται με τριγωνικής διατομής αποφύσεις, ενώ το σώμα είναι σφαιρικό με μικρές εξογκώσεις ως πιθανή ένδειξη ανατομίας και μικρούς επίθετους πλαστικούς κόκκους ως απομίμηση - ίσως - ένδυσης²⁴, στοιχείο που σπανίζει στα θεσσαλικά παραδείγματα (εικ. 4).

Η πλαστική τέχνη στην πεδιάδα της Κορυτσάς δεν περιορίζεται μόνο στην απόδοση ανθρώπινων μορφών, αλλά αντιπροσωπεύεται και από ζωομορφα ειδώλια, διευρύνοντας έτσι την τεχνική ποικιλία και τη νοηματοδότηση των συγκεκριμένων ζώων στην καθημερινότητα των τοπικών κοινωνιών. Από το Vashtëmi προέρχονται αποσπασματικά ειδώλια που απεικονίζουν, πιθανώς, την κεφαλή αμνοεριφίων με σαφείς και εγχάρακτες τις λεπτομέρειες των οφθαλμών, των ρουθουνιών, του ρύγχους και του στόματος, ενώ τα αυτιά αποδίδονται με απλές πλαστικές εξογκώσεις του ηπλού²⁵.

Η Μέση Νεολιθική στην πεδιάδα της Κορυτσάς εμπλουτίζεται από πολιτιστικές δυναμικές, οι οποίες προωθούνται κυρίως από τα δυτικά-βορειοδυτικά και από τα νότια-νοτιοανατολικά. Έτσι, οι επιρροές από την ακτή της Αδριατικής και πέραν αυτής, καθώς και από τη Μακεδονία και τη Θεσσαλία, συμβάλλουν στη διαμόρφωση της Μέσης Νεολιθικής στην Κορυτσά, επηρεάζοντας και την εξέλιξη της πλαστικής παραγωγής και ιδιαίτερα της ειδωλοπλαστικής.

Στην Αλβανία η Μέση Νεολιθική είναι γνωστότερη από τον πολιτισμό του Sakran, οικισμού της δυτικής Αλβανίας, που ταυτίζεται χρονολογικά και πολιτιστικά με τις φάσεις Podgori II και Dunaves της πεδι-

15. Podgori I: Korkuti 1995, taf. 8: a-b. Prendi - Bunguri 2014, tab. XXIII. Vashtëmi: Korkuti 1975, tab. III. 1995, taf. 14. Barç I: Lera 1993, tab. X: 1-7

16. Korkuti 1995, taf. 14: 1-3. Για αντίστοιχα παραδείγματα από το Podgori, βλ. Prendi - Bunguri 2014, tab. XXIII: 9-10.

17. Gallis - Orphanidis 1996, figs. 27-28, 64-71, 311. Θεοχάρης 1973, εικ. 16, 34-35, 40. 1993, εικ. 21, 24, 26-27, 66. Milojčić-v. Zumbusch - Milojčić 1971, taf. R, S, T. Wace - Thompson 1912, figs. 75-76. Χουρμουζιάδης 1973, πιν. 83, 91, 100.

18. Rodden 1962, pl. XLI. 1964, pl. 3A. Θεοχάρης 1973, εικ. 18. Μαργακού 1996, εικ. 188. Karamitrou-Mentessidi - Anagnostopoulou - Lokana 2013, 40-41, abb. 10. Karamitrou-Mentessidi - Theodorou 2013, 174, fig. 1.

19. Θεοχάρης 1993, εικ. 27. Ορφανίδη 1996, εικ. 236. 1998, εικ. 60: β-γ, 92-93.

20. Lera 1993, 15-16, tab. X: 1-4. Prendi - Bunguri 2014, tab. XXIII: 1-7, LII: 19-21.

21. Prendi - Bunguri 2014, tab. L: 6. Korkuti 1975, tab. III. 1995, taf. 14: 4.

22. Prendi - Bunguri 2014, tab. L: 8-9. Korkuti 1995, taf. 14: 5-6.

23. Gallis - Orphanidis 1996, fig. 16, 24-25, 76, 212, 290, 297, 301. Τσουντας 1908, πιν. 32: 4-5, 33: 5-6. Θεοχάρης 1973, εικ. 36. 1993, εικ. 27. Χουρμουζιάδης 1973, πιν. 33-34, 39-40.

24. Lera 1993, tab. X: 3-7. Prendi - Bunguri 2014, tab. LII: 22.

25. Prendi - Bunguri 2014, tab. L: 10-11. Korkuti 1995, taf. 14: 9-10.

άδας της Κορυτσάς και αντιστοιχεί στις προδιμηνιακές προχωρημένες φάσεις της θεσσαλικής Μέσης Νεολιθικής και της Νεώτερης Νεολιθικής Ι (φάσεις Σέσκλο ΙΙΙ, Τσαγγλί-Λάρισα και Αράπη) (εικ. 2)²⁶. Οι βασικοί οικισμοί (Dunaveç I-II, Podgori II, Sovjan, Kallamas, Tren I) αναπτύσσονται σε εγγύτητα με τους πλούσιους υδάτινους πόρους της περιοχής, τον ποταμό Δεάβολη και το λιμναίο σύστημα των Πρεσπών, και ο κύριος τύπος οικισμού είναι ο πασσαλόπηκτος λιμναίος με οικίες δομημένες πάνω σε ξύλινες πλατφόρμες, αλλά και ο οικισμός τύπου *tell* (εικ. 1)²⁷. Κεραμικές τάσεις είναι η μονόχρωμη ή σε στιλβωμένο – πολλές φορές – φόντο γκριζα επί γκριζου διακόσμηση (*grey on grey*), τυπική των θεσσαλικών φάσεων Τσαγγλί – Κλασικό Διμήνι, καθώς και η καστανέρυθρη διακόσμηση σε λευκό φόντο (αντίστοιχη της κατηγορίας Β3α του Τσουντα)²⁸.

Ο βασικός τύπος ειδωλίων (εικ. 3) ανήκει στην κατηγορία με την κυλινδρική διάπλαση του άνω τμήματος του σώματος, την ραμφοειδή, τριγωνικής διατομής, πλαστική και έξεργη – ή πολλές φορές επίθετη – μύτη, τους αμυγδαλωτούς, εγχάρακτους ή επίθετους οφθαλμούς με παράλληλες ή εγχάρακτες γραμμές κάτω ή πάνω από αυτούς, που αντιστοιχούν στα όρια των βλεφάρων και του οφρυκτικού τόξου, ενώ κάποιες φορές αντικαθιστούν και τους ίδιους τους οφθαλμούς (εικ. 5)²⁹. Πλαστική, εγχάρακτη και γραπτή διακόσμηση προσθέτουν ενδιαφέροντα στοιχεία στην περιγραφική διάσταση αυτού του τύπου. Η κόμμωση περιγράφεται εγχάρακτα στις περισσότερες περιπτώσεις, με χωρίστρα στη μέση της κεφαλής, καθώς και με μακρά κόμη, ίσως πλοχμούς, στο πίσω μέρος της κεφαλής και των ώμων³⁰. Το στόμα, όταν αυτό περιγράφεται, αποδίδεται με κάθετες εγχαράξεις, ενώ κάποτε δίνεται η εντύπωση μακιγιάζ ή δερματοστιξίας γύρω από την περιοχή των οφθαλμών, τις περισσότερες φορές με μονή ή διπλή γραπτή μελανή ή ερυθρή ταινία, η οποία συνεχίζει έως το ύψος των αυτιών (εικ. 5)³¹. Το φύλο δεν είναι εύκολο να αναγνωρισθεί, καθώς σώζονται μόνο η κεφαλή, η γένεση του λαιμού και των ώμων.

Η αποσπασματικότητα των ειδωλίων δεν επιτρέπει την πλήρη εικόνα του περιγράμματός τους, ωστόσο παραδείγματα από τον οικισμό του Dunaveç, τα οποία σώζουν το κάτω τμήμα του σώματος και μέρος του κυλινδρικού λαιμού, συμβάλλουν στη δημιουργία μιας πιο ολοκληρωμένης άποψης για τη μορφή τους. Τα ανατομικά – στις περισσότερες περιπτώσεις γυναικεία – χαρακτηριστικά αποδίδονται με στεατοπυγικό τρόπο και έντονες καμπύλες, ιδιαίτερα στο σημείο των μηρών και της περιφέρειας, τα σκέλη των κάτω άκρων είναι ενωμένα, αλλά σαφώς διακρινόμενα μέσω βαθιάς εγχάραξης, ενώ τα χέρια αποδίδονται με σταυρόσχημες αποφύσεις, καθόλου φυσιοκρατικά. Ενδιαφέρον στοιχείο αποτελούν οι εγχάρακτες λεπτομέρειες (κάθετες, οριζόντιες, πλάγιες μονές ή διπλές γραμμές) στα σημεία των αρθρώσεων (ώμοι, γόνατα), ταινίες που ζώνουν τον κορμό χιαστί, καθώς και εγχάρακτα γραμμικό-γεωμετρικά μοτίβα στο στήθος, στο λαιμό, στη μέση και κατά μήκος των μηρών, τα οποία, πιθανώς, τονίζουν τα καμπύλα ανατομικά χαρακτηριστικά και υποδηλώνουν στοιχεία ένδυσης, εξάρτυσης, κόσμησης, αλλά και περικοπής σώματος³². Εναλλακτικά, το γυναικείο στήθος, η ηβική περιοχή, το αιδοίο, αλλά και οι γλουτοί περιγράφονται είτε με επίθετα, κωνικής διατομής, τμήματα πηλού, είτε με πλαστική απόδοση (εικ. 5)³³.

Οι παραπάνω τύποι με το κυλινδρικό άνω τμήμα του σώματος και την πλαστική απόδοση του υπολοίπου σώματος είναι ιδιαίτερα διαδεδομένοι στην Μακεδονία³⁴, σε μαγούλες της Θεσσαλίας, αλλά και στην Νότια Ελλάδα³⁵. Επίσης, παραλλαγές του τύπου αυτού, με ιδιαίτερη ποικιλία στην απόδοση της κόμης, των ανατομικών χαρακτηριστικών και της εγχάρακτης διακόσμησης έχουν εντοπιστεί στην περιοχή της πόλης

26. Korkuti 1995, 134-149. Korkuti – Andrea 1974, 45-101. Lera – Οικονομίδης – Παπαγιάννης – Τσώνος 2016, 19-20.

27. **Dunaveç I-II**: Korkuti 1995, 95-134. **Podgori II**: Lera 1983. Korkuti 1995, 167-169. Prendi – Bunguri 2014, 163-179. **Sovjan**: Lera – Touchais – Oberweiler 2009. Touchais – Lera 2007, fig. 3. **Kallamas**: Oberweiler – Touchais – Lera 2014, 83-89. Lera – Touchais – Oberweiler 2012. **Tren I**: Korkuti 1971b.

28. Lera – Οικονομίδης – Παπαγιάννης – Τσώνος 2016, 19-20.

29. Korkuti 1995, taf. 41: 1-7. Lera 2002, fig. 7: 1-4.

30. Korkuti 1995, taf. 41: 3-4, 66: 11-12. Lera 2002, fig. 7: 1-4.

31. Korkuti 1995, taf. 41: 2-4. Prendi – Bunguri 2014, tab. LXVIII: 6-8

32. Korkuti 1995, taf. 40: 1-3, 8-9. Prendi – Bunguri 2014, tab. LXVIII: 1-5.

33. Korkuti 1995, taf. 40: 4-6. Prendi – Bunguri 2014, tab. LXVIII: 3.

34. Μαργακού 1996, 293, εικ. 188.

35. Τσουντας 1908, εικ. 224-227, πιν. 32, 34: 8. Θεοχάρης 1993, εικ. 14, 21, 24, 66, 69. Ορφανίδη 1996, εικ. 233. 1998, εικ. 37, 60, 83-86. Gallis – Orphanidis 1996, figs. 14-31, 52-53, 65-67, 70-76, 149-169.. Χουρμουζιάδης 1973, πιν. 30, 34-41. Milošić-v. Zumbusch – Milošić 1971, taf. R, U. Phelps 1987, pl. 33: 1, 5, 6, 35.

των Σκοπίων, κατά μήκος του Αξιού και των παραποτάμων του³⁶, αποδεικνύοντας κοινούς εκφραστικούς κώδικες σε μεγάλο μέρος των Νότιων Βαλκανίων (εικ. 3).

Άλλος χαρακτηριστικός τύπος ειδωλίου του πολιτισμού Sakran – Dunaves είναι η οκλάζουσα γυναικεία μορφή – τα περισσότερα δείγματα είναι ακέφαλα – με ιδιαίτερη ποικιλία στην τοποθέτηση και την κινησιολογία των βραχιόνων, που κυρίως αποδίδονται σε οριζόντια διάταξη στο ύψος του στήθους, αγγίζοντας τις θηλές ή ίσως φέροντας προσφορά ή βρέφος³⁷. Σε κάποιες περιπτώσεις τα χέρια ενώνονται μεταξύ τους σαν να προστατεύουν την περιοχή του στήθους ή σαν να το αναδεικνύουν³⁸ και σε άλλες τα χέρια «σταυρώνονται» στο ύψος της κοιλιάς με τις παλάμες να καλύπτουν ή να προστατεύουν το ηβικό τρίγωνο. Το στεατοπυγικό σώμα αποδίδει γυναίκα, η οποία δείχνει ή πιάνει τις θηλές της, αναδεικνύοντας τη θηλυκότητα της, ενώ σε πολλά παραδείγματα το στήθος, η κοιλιά, το ηβικό τρίγωνο, τα δάχτυλα των χεριών και οι αρθρώσεις των κάτω άκρων απεικονίζονται με ιδιαίτερη πλαστικότητα ή με επίθετα εξογκώματα πηλού (εικ. 5)³⁹.

Ο τύπος αυτός αποτελεί παράδοση ενός διαδεδομένου αρχετύπου σε μεγάλο μέρος των Βαλκανίων. Πολυάριθμα παράλληλα αυτού του τύπου προέρχονται από σειρά θέσεων της Θεσσαλίας⁴⁰, αλλά και της Κεντρικής και Νότιας Ελλάδας (Ελάτεια, Χαϊρώνεια, Αρχαία Κόρινθος, Σπήλαιο Κλένιας, Τσούγκιζα)⁴¹, ενώ τελευταία έχουν εντοπιστεί παρόμοιοι τύποι όρθιων, καθιστών και οκλαζουσών στεατοπυγικών μορφών με φυσιοκρατικά αποδοσμένα ανατομικά χαρακτηριστικά από θέσεις της Αρχαιότερης και Μέσης Νεολιθικής των Σκοπίων⁴² και της Δυτικής Μακεδονίας, όπως την Βρύση Ποντοκόμης και την Μαυροπηγή Κοζάνης, οι οποίες συνδυάζουν τα βασικά στοιχεία της θεσσαλικής πλαστικής παραγωγής με την τοπική αντίληψη για τη γυναικεία μορφή⁴³. Τα ευρήματα αυτά συμπληρώνουν εμφατικά το κενό που υπήρχε στη διάδοση και αλληλεπίδραση τύπων ανάμεσα στην Αλβανία και στη Θεσσαλία, η οποία ήταν ένα από τα βασικά επίκεντρα παραγωγής ιδεών και προτύπων των ευρύτερων Βαλκανίων και μαρτυρούν την πολυπλοκότητα του συμβολικού ρόλου που είχαν τα ανθρώπινα ειδώλια σε γειτονικές κοινωνίες (εικ. 6).

Παράλληλα, η πλαστική τέχνη της περιόδου αυτής στην Αλβανία επεκτείνεται και στα ανθρωπόμορφα ανοιχτά αγγεία, όπου αποδίδονται αφαιρετικά, με πλαστικό τρόπο, τα βασικότερα στοιχεία του προσώπου: το οφρυνικό τόξο, οι αμυγδαλόσχημοι οφθαλμοί και η μύτη ενωμένη με τα φρύδια, ενώ δεν λείπει και πλαστική διακόσμηση λίγο κάτω από το χείλος των αγγείων (Podgori, Dunaves, Kolsh)⁴⁴. Επίσης, σώζεται μεγάλος αριθμός ζωόμορφων ειδωλίων, κυρίως πτηνών με επίθετους οφθαλμούς και ωοειδές ή μυτερό ρύγχος, καθώς και τετράποδων οικόσιτων ζώων, όπως χοίρων και εριφίων, τα οποία διαθέτουν και αποφύσεις εν είδει ανθρώπινων χεριών, που παραπέμπουν σε υβριδικά όντα (εικ. 7)⁴⁵. Οι τάσεις αυτές παρατηρούνται έντονα στα ΝΔ Βαλκάνια με σύγχρονα παραδείγματα από την περιοχή του Κοσσυφοπέδιου και των Σκοπίων⁴⁶, ενώ δεν απουσιάζουν και από την Μακεδονία και την Θεσσαλία⁴⁷.

Η Ύστερη Νεολιθική στην πεδιάδα της Κορυτσάς (φάση Barç II, Maliq I) αντιστοιχεί στη θεσσαλική Νεώτερη Νεολιθική II και σε μεγάλο τμήμα της Τελικής Νεολιθικής και καλύπτει τις φάσεις Κλασικού Δι-

36. Naumov 2015, tab. 2-17, 22, 24-25, 36-37.

37. Prendi 1976, tab. VII: 19-20. Korkuti 1995, taf. 48: 9-12, taf. LXI: 5-6. Prendi – Bunguri 2014, tab. LXIII: 1-4, LXIX: 6-8. Lera 2002, fig. 7: 9.

38. Korkuti 1995, taf. 48: 1, 8. Prendi – Bunguri 2014, tab. LXIX: 1, 6, 7.

39. Korkuti 1995, taf. 48.

40. Gallis – Orphanidis 1996, figs. 132-134, 142-146, 176-200, 203-212, 220-230, 269-291, 299-302. Ορφανίδη 1998, εικ. 29, 34. Θεοχάρης 1973, εικ. 38. Τσούντας 1908, πιν. 32-33. Χουρμουζιάδης 1973, 51-59 με πρωιμότερα παραδείγματα. Miložić-v. Zumbusch – Miložić 1971, taf. V.

41. Ορφανίδη 1996, 315. 1998, εικ. 57-59, 65, 73, 75, 78, 122. Θεοχάρης 1973, εικ. 35. 1993, 113-115, εικ. 69. Phelps 1987, pl. 35-36.

42. Naumov 2015, tab. 28-29, 33, 44.

43. Karamitrou-Mentessidi – Theodorou 2013, fig. 1. Καραμήτρου-Μεντεσιδή 2009, 119-124, εικ. 21-23. Καραμήτρου-Μεντεσιδή 2002, 628-629, εικ. 28: 30-32. Ziota – Hondroyianni-Metoki – Mangouretsiou 2013, 70, fig. 24.

44. Korkuti 1995, taf. 41: 10-12, 60: 10-12, 66: 14, taf. XXVII: 2-4, LXVIII: 7-9, 12-13. Korkuti 1977-1978, tab. IV: 1-3. Prendi – Bunguri 2014, 173-174, tab. LXXI: 19, LXXIII: 3, 6-8. Lera 1983, 61, tab. XIV. Ορφανίδη 1998, εικ. 226-227.

45. Korkuti 1995, 116-117, 161, taf. 42: 1-12, 61: 6-11. Prendi – Bunguri 2014, tab. LXVIII: 10-13, LXXIII: 9-11.

46. Bunguri – Hoxhaj 2013, 12-13, fig. 50-51. Prendi – Bunguri 2014, 173-174, 191-192, όπου υπάρχουν όλες οι θέσεις και η βιβλιογραφία από το Κοσσυφοπέδιο. Naumov 2015, tab. 8, 13.

47. Marangou 1992, figs. 19-20. Toufexis 1994, figs. 1-8. Treuil 2004, pl. 108-111. Τσιρτσώνη 2010, εικ. 7.3, 7.9. Renfrew – Gimbutas – Elster 1986, pl. LVI-LIX, LXXXIII.

μηνίου, Αγίας Σοφίας και εν μέρει Ραχμανίου (εικ. 2)⁴⁸. Εκπροσωπείται κυρίως από εκτεταμένους – σε μερικές περιπτώσεις πασσαλόπηκτους, λόγω της ύπαρξης της λίμνης του Maliq – οικισμούς σε κοιλάδες και πεδιάδες, πλησίον πηγών νερού, ποταμών και λιμνών (Maliq, Barç, Dërsnik, Podgori II, Kallamas κλπ.)⁴⁹, ενώ στην υπόλοιπη Αλβανία εντοπίζονται οικισμοί σε κορυφές λόφων (Kamnik), αλλά και σε σπήλαια (Velçë, Konispol) (εικ. 1)⁵⁰. Αντιπροσωπευτική της περιόδου αυτής είναι η κεραμική με γραπτή, μονόχρωμη, δίχρωμη ή και πολύχρωμη διακόσμηση, παράλληλη των θεσσαλικών ρυθμών Β3α και Β3γ του Τσουντα⁵¹, προβάλλοντας τις πλέον έντονες ομοιότητες με τη Θεσσαλία και με τους σύγχρονους πολιτισμούς Vinca – Turdash και Bubanj – Hum της Σερβίας και Krivodol της Βουλγαρίας⁵².

Η πλαστική τέχνη αντιπροσωπεύεται από δύο βασικούς τύπους (εικ. 3): α. τα ανθρωπόμορφα αγγεία-ρυτά ή αντικείμενα λατρείας, που απεικονίζουν το άνω τμήμα γυναικείου σώματος με εξογκωμένο κεφάλι, κυλινδρικό λαιμό και αποφύσεις στη θέση του στήθους και των χεριών, τα οποία δεν σώζονται. Έχουν γραπτή διακόσμηση, στα πρότυπα των κεραμικών ρυθμών, με γεωμετρικά, μαιανδρόσχημα, γωνιώδεις τεθλασμένες και σπειροειδή μοτίβα (εικ. 8)⁵³. β. Γυναικεία ειδώλια μορφών που διαθέτουν έντονα, ημισφαιρικά ή κωνικά επίθετα στήθη και εγχάρακτες και εμπιέστες ενδείξεις ένδυσης και ενδεχόμενης βαφής του σώματος και του προσώπου. Ανατομικά τονίζονται με εγχάρακτο ή πλαστικό τρόπο το στήθος, το ηβικό τρίγωνο και οι γλουτοί, ενώ σε μερικά παραδείγματα εξάιρεται και η κοιλιά, πιθανώς ως ένδειξη εγκυμοσύνης (εικ. 8)⁵⁴. Υπάρχουν, επίσης, σχεδόν σανιδόμορφα ειδώλια με βιολόσχημη και σταυρόσχημη διάταξη άκρων και έντονα έξεργη την περιγραφή του γυναικείου στήθους, τα οποία συνεχίζουν και κατά τη διάρκεια της τοπικής Χαλκολιθικής ή Ενεολιθικής περιόδου (2ο μισό της 4ης χιλιετίας και μεγάλο μέρος της 3ης χιλιετίας π.Χ.)⁵⁵. Όλες αυτές οι κατηγορίες εμπλουτίζουν την πλαστική τέχνη της περιοχής με ιδιαίτερο περιγραφικό εύρος, με μια δυναμική και ποικιλία στην πλαστικότητα και στη γραπτή διακόσμηση, εφάμιλλη της θεσσαλικής παραγωγής (εικ. 3, 9)⁵⁶.

Συμπερασματικά, μέσω των πήλινων τεχνέργων και της κεραμικής αποτυπώνεται όχι μόνο η πρακτική δραστηριότητα του τοπικών πληθυσμών, αλλά και στοιχεία του πνευματικού κόσμου. Η κοσμοθεωρία των νεολιθικών κοινωνιών εναρμονίζεται με την οικονομική και κοινωνική εξέλιξη και αυτή είναι η αιτία που παρατηρούνται κοινά οικονομικό – κοινωνικά συμφραζόμενα, τα οποία καθορίζονται από το ιδιάζον γεωγραφικό περιβάλλον, μέσα στο οποίο οι κοινωνίες της Αλβανίας και της Θεσσαλίας αναπτύσσουν τη δραστηριότητά τους.

Ο ειδωλοπλαστικός πλούτος, οι ολοένα αυξανόμενες τυπολογικές ομοιότητες με τα θεσσαλικά πρότυπα και το ενδιαφέρον για την απόδοση της μορφής σε πολυποίκιλες διαστάσεις, στάσεις, χειρονομίες και τρόπους διακόσμησης μαρτυρούν μεγαλύτερη επικοινωνία με τη Θεσσαλία και δημιουργία πολυπλοκότερων πολιτιστικών και ίσως ιδεολογικών συσχετισμών ανάμεσα στις τοπικές κοινωνίες.

48. Lera – Οικονομίδης – Παπαγιάννης – Τσώνος 2016, 20.

49. **Maliq**: Prendi 1966, 256-257. 2018, 31-44. Korkuti 1995, 186-189. **Dërsnik**: Lera 1988. 2009, 11-44. **Podgori II**: Lera 1983. Korkuti 1995, 167-169. **Barç II**: Lera 1987. 2009, 45-70. Korkuti 1995, 183-186. **Kallamas**: Oberweiler – Touchais – Lera 2014, 83-89.

50. **Kamnik**: Aliu – Jubani 1969. Korkuti 1995, 189-195. **Velçë**: Korkuti 1995, 198-199. **Konispol**: Korkuti 2003, 212-225. 2010, 211-215. Prendi – Bunguri 2014, 246-247.

51. Τσουντας 1908, 210-221, πιν. 9. Παπαθανασόπουλος 1981, 78, εικ. 23. Lera – Οικονομίδης – Παπαγιάννης – Τσώνος 2016, 20-21.

52. Lera 2002, 107-110. Prendi – Bunguri 2014, 252-254.

53. Korkuti 1995, taf. LXXII. Lera 2002, fig. 8:6, 10. Ceka 2005, 45, fig. 5. Prendi – Bunguri 2014, tab. C. Prendi 2018, tab. LXXVIII.

54. Korkuti 1995, taf. 94: 1-7. Prendi – Bunguri 2014, tab. CXLVI, CLII. Prendi 2018, tab. LXXIX. Ορφανίδη 2008, εικ. 239. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η ομοιότητα των μοτίβων αυτών με τα μοτίβα των σφραγίδων και των σφραγιδοκυλίνδρων που εντοπίζονται αυτήν την περίοδο, ιδιαίτερα στον οικισμό του Maliq. (Prendi 2018, tab. LXXIII-IV). Ο τύπος αυτός ειδωλίων παραλληλίζεται με παραδείγματα από τους Σιταγρούς/Dikili Tash, βλ. Marangou 1992, figs. 71-72.

55. Korkuti 1995, taf. 94: 2, 6, 8. Lera 2002, fig. 9: 13. Prendi – Bunguri 2014, tab. CL, CXLVI: 1, 5. Prendi 2018, tab. LXXX, LXXXI.

56. Τσουντας 1908, πιν. 34-35. Gallis – Orphanidis 1996, figs. 343-346. Χουρμουζιάδης 1973, πιν. 63-64. Marangou 1992, fig. 73.

SUMMARY

**THE NEOLITHIC COROPLASTIC IN ALBANIA AND THESSALY:
PATTERN MATCHING, COMPARISONS, IDENTIFICATIONS,
AND DIFFERENTIATIONS OF A MULTI – SIDE PRODUCTION
AND REPRODUCTION OF THE SHAPE.**

Petrika Lera, Stavros Oikonomidis, Aris Papayiannis, Akis Tsonos

The paper deals with the analysis of a typological, constructional, and ideological study, in order to describe the interaction between two geographic spaces with well – defined relations, during the Neolithic period. The representation of the human image, combined with hybridic elements taken as a loan from the animal and mythical world through patterns and plastic descriptions, is the epicentre of the artistic interest, when the artisan/artist create a variety of figurines, producing specific features, common as styles throughout great part of the Balkans. SE Albania's Korca Valley, with its scientifically efficiently documented Early, Middle and Late Neolithic settlements, present clear affinities in the development of both the pottery and the coroplastic production, sharing interestingly common patterns, technology and style which testimonies an un-interrupted diachronic communication with Thessaly and a further cultural and ideological comparison between the two areas.

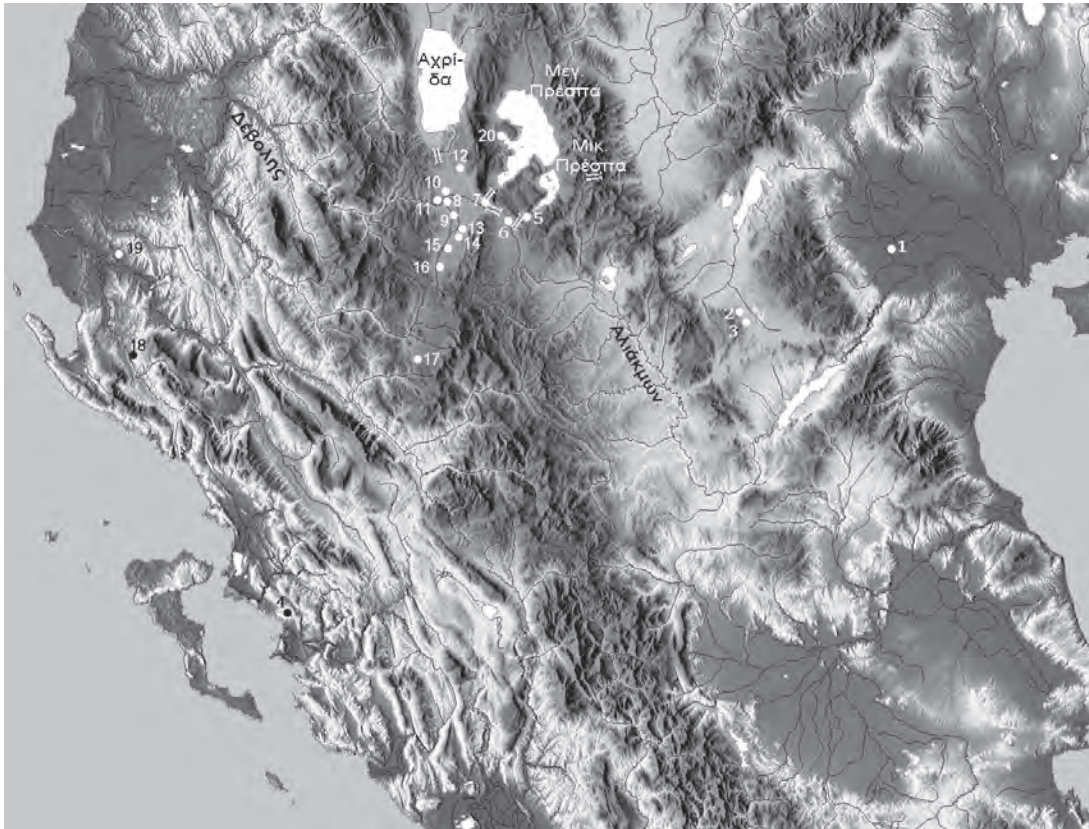
BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Aliu Sk. – Jubani B., 1969. Vendbanimi prehistorik i Kamnikut, *Buletin Arkeologjik* 2, 1-13.
- Allen, S. – Gjipali I., 2014. New light on the Early Neolithic period in Albania: the Southern Albania neolithic Archaeological project (SANAP), 2006-2013, στο L. Përzhita – I. Gjipali – G. Hoxha – B. Muka (επιμ.), *Proceedings of the International Congress of Albanian Archaeological Studies, 65th Anniversary of Albanian Archaeology. 21-22 November 2013*, Tirana, Centre for Albanian Studies, Institute of Archaeology, Tirane, 107-119.
- Andrea Zh., 1984. Archaeology in Albania 1973-1983, *A.R. For 1983-1984*, 102-119.
- Bunguri Ad. – Hoxhaj V., 2013. Neolithic and Eneolithic Period, στο Sh. Gashi (επιμ.) *Archeological Catalogue of Kosovo*, Museum of Kosovo, Archaeological Institute of Kosovo, Prishtina 2013, 11-98.
- Çeka N., 2005. *Illirët*, Shtëpia Botuese Migjeni, Tiranë.
- Denèfle M. – Lèzine A.M. – Fouache E. – Dufaure J.J., 2000. A 12,000-Year Pollen Record from Lake Maliq, Albania, *Quaternary Research* 54, 423-432.
- Dufaure J.J. – Fouache E. – Denèfle M., 1999. Tectonique et évolution géomorphologique: l'exemple du bassin de Korçë basin (Albania), *Géomorphologique: relief, processus, environment* 1999, 2, 111-128.
- Fouache E., 2002. Dynamiques paléo-environnementales en Albanie à l' Holocène”, στο Touchais G – Renard J. (eds), 2002. *L' Albanie dans L' Europe préhistorique, Actes du Colloque de Lorient, organise par l'Ecole française d'Athènes et l'Université de Bretagne-Sud, Lorient, 8-10 juin 2000*, BCH Suppl. 42, Recherches franco-albanaises I, 3-42.
- Fouache E. – Desruelles St. – Magny M. – Bordon D. – Oberweiler C. – Coussot C. – Touchais G. – Lera P. – Lezine A.M. – Fadin L. – Roger R., 2011. Les variations de l' extension du Lac Maliq (Bassin de Korçë, Albanie) en relation avec l' occupation humaine entre 14000 BP et 2000 BP, στο J.L. Lamboley – M.P. Castiglioni (επιμ.), *L' Illyrie meridionale et l' Epire dans l' Antiquité V, Actes du Ve Colloque international de Grenoble, 8-11 octobre 2008*, Paris, 65-78.
- Gallis K. – Orphanidis L., 1996. *Figurines of Neolithic Thessaly*, Volume I, Academy of Athens, Research Centre for Antiquity, Monograph 3, Athens.
- Karamitrou-Mentessidi G. – Anagnostopoulou K. – Lokana Ch., 2013. Zwei Fundorte Früh – und Mittelneo-

- lithikum bei Pontokomi und Mavropigi in Eordaea, στο G. Karamitrou-Mentessidi (επιμ.), *The Archaeological Work in Upper Macedonia, Aiani-Heidelberg*, *AEAM 2 (2011)*, Aiani, 33-56.
- Karamitrou-Mentessidi G. – Theodorou D., 2013. From the research at the Ilarion dam (Aliakmon): The excavation at Megas Ai-Giorgis and Agios Konstantinos near Dimitra, Grevena, στο G. Karamitrou-Mentessidi (επιμ.), *The Archaeological Work in Upper Macedonia, Aiani-Heidelberg*, *AEAM 2 (2011)*, Aiani, 173-203.
- Korkuti M., 1971a. Vendbanimi neolitik i Dunaveçit, *Buletin Arkeologjik 3*, 5-18.
- Korkuti M., 1971b. Vendbanimi prehistorik i Trenit, *Iliria I*, 31-48.
- Korkuti M., 1975. Stacioni prehistoric i Vashtëmisë, *Buletin Arkeologjik 5*, 5-10.
- Korkuti M., 1977-1978. Vendbanimi prehistoric i Kolshit, *Iliria VII*, 239-244.
- Korkuti M., 1982. Vashtëmia, një vendbanim i neolitit të hershëm, *Iliria XII*, 91-146.
- Korkuti M., 1995. *Neolithikum und Chalkolithikum in Albanien*, Heidelberger Akademie der Wissenschaften. Internationale Interakademische Kommission für die Erforschung der Vorgeschichte des Balkans, Monographien Bd. IV, Verlag Philipp von Zabern, Mainz am Rhein.
- Korkuti M., 2003. Researches and studies of Prehistory in Albania, στο D.V. Grammenos (επιμ.), *Recent Research in the Prehistory of the Balkans, Publications of the Archaeological Institute of Northern Greece, Nr 3*, Thessaloniki, 205-255.
- Korkuti M., 2010. *Qytetërimi Neolitik dhe Eneolitik në Shqipëri*, Tiranë.
- Korkuti M. – Andrea Zh., 1974. Stacioni i neolitit të mesëm në Cakran të Fierit, *Iliria III*, 45-101.
- Lera P., 1983. Dy vendbanime prehistorike në Podgorie, *Iliria XIII*, 1, 51-77.
- Lera P., 1987. “Vendbanimi i neolitit të vonë në Barç (Faza Barç II)”, *Iliria XIV*, 25-69.
- Lera P., 1988. Vendbanimi i neolitit të vonë në Dërsnikut, *Iliria XVII*, 2, 20-68.
- Lera P., 1993. Vendbanimi i neolitit të hershëm në Barç (Barçi I), *Iliria XXIII*, 1-2, 5-31.
- Lera P., 2002. Les rapports culturels entre l’ Albanie du Sud-Est, l’ Égée et l’ Europe du Sud-Est à l’ époque néolithique, στο G. Touchais – J. Renard (επιμ.), *L’ Albanie dans L’ Europe préhistorique, Actes du Colloque de Lorient, organisé par l’Ecole française d’ Athenes et l’ Université de Bretagne-Sud, Lorient, 8-10 juin 2000*, *BCH Suppl. 42*, Recherches franco-albanaises I, 97-110.
- Lera P., 2009. *Vendbanimet e Neolitit të vonë në Dërsnik dhe Barç, Dy faza suksesive në procesin e zhvillimit autokton të neolitit të vonë në pellgun e Korçës*, Qendra e Studimeve Albanologjike, Instituti i Arkeologjise, Shtypshkronja Kotti, Korçë.
- Lera P. – Oberweiler C. – Touchais G., 2011. Le passage du Bronze Récent au Fer Ancien sur le site de Sovjan (Bassin de Korçë, Albanie): Nouvelles données chronologiques, στο J.-L. Lamboley – M.P. Castiglioni M.P. (επιμ.), *L’ Illyrie meridionale et l’ Epire dans l’ Antiquité V, Actes du Ve Colloque international de Grenoble, 8-11 octobre 2008*, Paris 41-52.
- Lera P. – Οικονομίδης Στ. – Παπαγιάννης Α. – Τσώνος Α., 2016. Βαλκανικές γεωγραφικές αντιστοιχίες: Ενδεικτικές σχέσεις μεταξύ της Νοτιοανατολικής Αλβανίας και της Θεσσαλίας μέσα από τη νεολιθική κεραμική, *ΑΕΘΣΕ 4*, 17-28
- Lera P. – Touchais G. – Oberweiler C., 2009. La contribution des fouilles de Sovjan à la chronologie absolue de la Préhistoire Albanaise, *Iliria XXXIII (2007-2008)*, 39-50.
- Lera P. – Touchais G. – Oberweiler C., 2012. Bassin de Korçë, Kallamas, *BCH 134.2 (2010)*, 617-47.
- Lera P. – Touchais G., 2004. Le Bronze Moyen dans le Bassin de Korçë à la lumière des fouilles de Sovjan, στο P. Cabanes – J.L. Lamboley (επιμ.), *L’ Illyrie meridionale et l’ Epire dans l’ Antiquité –IV, Actes du Ive colloque international de Grenoble, 10-12 octobre 2002*, Paris, De Boccard, 23-38.
- Marangou, Chr. 1992, *Ειδώλια, Figurines et miniatures du Néolithique Récent et du Bronze Ancien en Grèce*, BAR International Series 576, Oxford.
- Milojčić-v.Zumbusch J. – Milojčić Vl., 1971. *Die Deutschen Ausgrabungen auf der Otzaki-Magula in Thessalien. I. Das frühe Neolithikum*. Beiträge zur Ur- und Frühgeschichtlichen Archäologie des Mittelmeer-Kulturraumes, Band 10-11, Bonn.
- Naumov G., 2015. *Neolithic Figurines in Macedonia (summary)*, Skopje.
- Oberweiler C. – Touchais G. – Lera P., 2014. Les recherches franco-albanaises dans la région de Korçë : nouvelles données sur la chronologie absolue de la préhistoire albanaise, στο L. Përzhita – I. Gjipali – G. Hoxha – B. Muka (επιμ.), *Proceedings of the International Congress of Albanian Archaeological Studies*,

- 65th Anniversary of Albanian Archaeology. 21-22 November 2013, Tirana, Centre for Albanian Studies, Institute of Archaeology, Tiranë, 83-92.
- Oikonomidis, S., 2018. Terra Limitanea: lacustrine, fluvial, and land routes of the Great Prespa Lake and its surrounding area in the late prehistory, *ENALIA* XII (2017), 140-147.
- Phelps W., 1987. Prehistoric Figurines from Corinth, *Hesperia* 56, 233-253.
- Prendi Fr., 1966. La civilisation préhistorique de Maliq, *Studia Albanica* III, 1, 255-280.
- Prendi Fr., 1976. Neoliti dhe Eneoliti në Shqipëri, *Iliria* IV, 71-121.
- Prendi Fr., 1979a. The Prehistory of Albania, στο J. Boardman – I.E.S. Edwards – N.G.L. Hammond – E. Sollberger (επιμ.), *The Cambridge Ancient History, Volume III, Part I, The Prehistory of the Balkans, and the Middle East and the Aegean world, tenth to eighth centuries B.C.*, Cambridge, 187-231.
- Prendi Fr., 1979b. Vështrim mbi kulturat neolitike dhe të epokës së bronzit në Shqipëri, *Studime Historike* XXXIII, 4, 127-149.
- Prendi Fr., 2018. *Vendbanimi prehistorik i Maliqit*, Akademia e Studimeve Albanologjike, Instituti i Arkeologjisë, Botues dhe recensues nga A. Bunguri dhe Sh. Gashi, Tiranë 2018.
- Prendi Fr. – Bunguri Ad., 2014. *Studime për Prehistorinë e Shqipërisë*, Qendra e Studimeve Albanologjike, Instituti i Arkeologjisë, Tiranë.
- Renfrew C. – Gimbutas M. – Elster E., 1986. Excavation at Sitagroi A Prehistoric Village in Northeast Greece, Volume I, *Monumenta Archaeologica* 13, The University of California, Los Angeles.
- Rodden R., 1962. Excavations at the Early Neolithic site at Nea Nikomedea, Greek Macedonia, *PPS* XXVIII, 267-288.
- Rodden R., 1964. Recent discoveries from Prehistoric Macedonia: An Interim Report, *Balkan Studies* V, 109-124.
- Touchais G. – Lera P., 2007. L' Albanie meridionale et le Monde Égéen à l' âge du Bronze: Problèmes chronologiques et rapports culturels, στο I. Galanaki – H. Tomas – Y. Galanakis – R. Laffineur (επιμ.), *Between the Aegean and Baltic Seas. Prehistory Across Borders, Proceedings of the International Conference Bronze and Early Iron Age Interconnections and Contemporary Developments between the Aegean and the Regions of the Balkan Peninsula, Central and Northern Europe, University of Zagreb, 11-14 April 2005, Aegaeum* 27, Université de Liège, 141-147.
- Toufexis G., 1994. Neolithic Animal Figurines from Thessaly, στο *Θεσσαλία*, 163-168
- Treuil R., 2004. *Dikili Tash, Village Préhistorique de Macédoine Orientale I*, *BCH Suppl.* 37, Ecole française d' Athenes.
- Wace A.J.B. – Thompson M.S., 1912. *Prehistoric Thessaly*, Cambridge.
- Ziota Ch. – Hondroyianni-Metoki A. – Magouretsiou E., 2013. Recent prehistoric research in the Kitrini Limni area of the Kozani prefecture, στο G. Karamitrou-Mentessidi (επιμ.), *The Archaeological Work in Upper Macedonia, Aiani-Heidelberg, AEAM* 2 (2011), Aiani, 57-83.
- Θεοχάρης Δ.Ρ., 1973. *Νεολιθική Ελλάδα*, Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα.
- Θεοχάρης Δ.Ρ., 1993. *Νεολιθικός Πολιτισμός. Σύντομη Επισκόπηση της Νεολιθικής στον ελλαδικό χώρο*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα.
- Καραμήτρου-Μεντεσίδη Γ., 2009. Αιανή και νομός Κοζάνης: δέκα χρόνια έρευνας, 20 χρόνια, *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη, Επετειακός Τόμος*, Θεσσαλονίκη, 105-126.
- Καραμήτρου-Μεντεσίδη Γ., 2002. Νομός Κοζάνης 2000: ανασκαφές εν οδοίς και παροδίως, *AEMΘ* 14 (2000), 607-640.
- Μαραγκού Χρ., 1996. Ειδωλοπλαστική: Μακεδονία-Θράκη, στο Γ.Α Παπαθανασόπουλος (επιμ.), *Νεολιθικός Πολιτισμός στην Ελλάδα*, Ίδρυμα Νικολάου Π. Γουλανδρή, Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, Αθήνα, 151-153.
- Οικονομίδης Σ., 2018. Διασυννοριακές οχυρές θέσεις μεταξύ Μακεδονίας και Ιλλυρίας κατά την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου, στο Γ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη (επιμ.), *Το Αρχαιολογικό Έργο στην Άνω Μακεδονία* 3 (2013), Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού, Εφορεία Αρχαιοτήτων Κοζάνης, Αρχαιολογικό Μουσείο Αιανής, Αιανή 2018, 133-145.
- Οικονομίδης Στ. – Παπαγιάννης Α. – Τσώνος Α., 2013. Η Περιοχή των Πρεσπών: μία γεωγραφική και ιστορική προσέγγιση του Τριεθνούς, *Ηπειρωτικά Χρονικά* 45 (2011-2013), 9-48.
- Ορφανίδη Λ., 1996. Ειδωλοπλαστική. Θεσσαλία – Βόρειες Σποράδες – Στερεά Ελλάδα, στο Γ.Α Παπαθανασόπουλος (επιμ.), *Αρχαιολογία της Ελλάδας*, Αθήνα, 151-153.

- σόπουλος (επιμ.), *Νεολιθικός Πολιτισμός στην Ελλάδα*, Ίδρυμα Νικολάου Π. Γουλανδρή, Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, Αθήνα, 153-154.
- Ορφανίδη Λ., 1998. *Εισαγωγή στη Νεολιθική Ειδωλοπλαστική, Νοτιοανατολική Ευρώπη και Ανατολική Μεσόγειος*, Ακαδημία Αθηνών, Κέντρον Ερεύνης της Αρχαιότητας, Μονογραφία 4, Αθήνα.
- Παπαθανασόπουλος Γ.Α. (επιμ.), 1981. *Νεολιθικός και Κυκλαδικός Πολιτισμός*, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών, Εκδοτικός Οίκος Μέλισσα, Αθήνα.
- Τσιρτσώνη Ζ., 2010. Το τέλος της Νεολιθικής εποχής στην Ελλάδα και τα Βαλκάνια, στο Ν. Παπαδημητρίου – Ζ. Τσιρτσώνη (επιμ.), *Η Ελλάδα στο ευρύτερο πολιτισμικό πλαίσιο των Βαλκανίων κατά την 5η και 4η χιλιετία π.Χ.*, Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, Ίδρυμα Γουλανδρή, Αθήνα, 92-103.
- Τσουντας Χρ., 1908. *Αι Προϊστορικάί Ακροπόλεις Διμηνίου και Σέσκλου*, Βιβλιοθήκη της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας αρ. 14, Εν Αθήναις.
- Χουρμουζιάδης Γ., 1973. *Η ανθρωπόμορφη ειδωλοπλαστική της Νεολιθικής Θεσσαλίας*, Εταιρεία Θεσσαλικών Ερευνών, Βόλος.

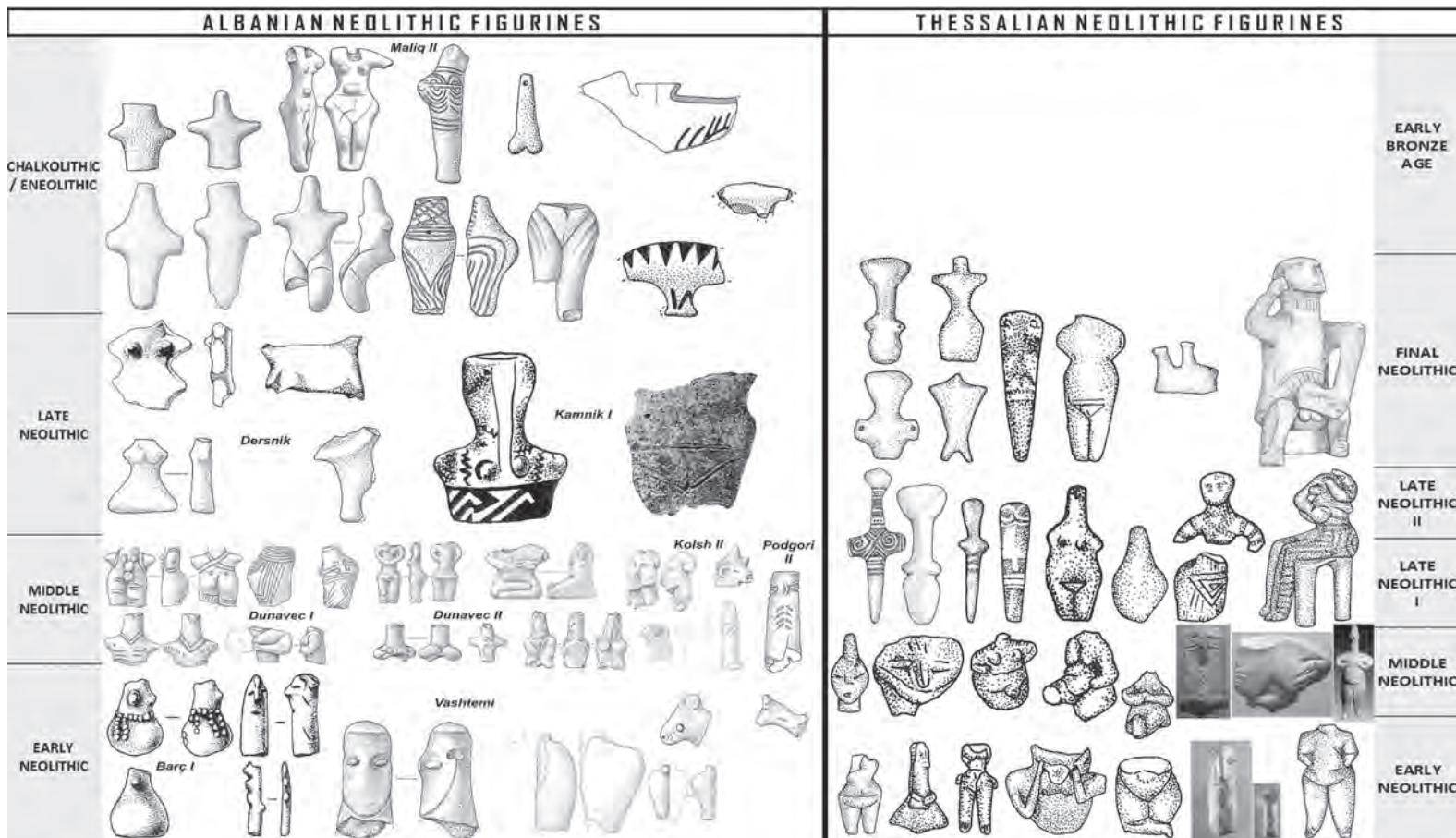
Εικ. 1. Χάρτης με τις αναφερόμενες στο κείμενο θέσεις (Βάση Χάρτη: Free Relief Layers for Google Maps, <http://maps-for-free.com/>. Επιμέλεια Χάρτη: Α. Παπαγιάννης): 1. Νέα Νικομήδεια 2. Μαυροπηγή 3. Βρύση Ποντοκόμης 4. Konispol 5. Tren 6. Progër 7. Burimas 8. Dunaveç 9. Vashtëmi 10. Sovjan 11. Maliq 12. Podgori 13. Dishnicë 14. Barç 15. Dersnik 16. Dvoran 17. Kamnik 18. Velçë 19. Cakran 20. Kallamas] [= Στενωπός.

Η ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ ΕΙΔΩΛΟΠΛΑΣΤΙΚΗ ΣΤΟΝ ΑΛΒΑΝΙΚΟ ΚΑΙ ΣΤΟΝ ΘΕΣΣΑΛΙΚΟ ΧΩΡΟ

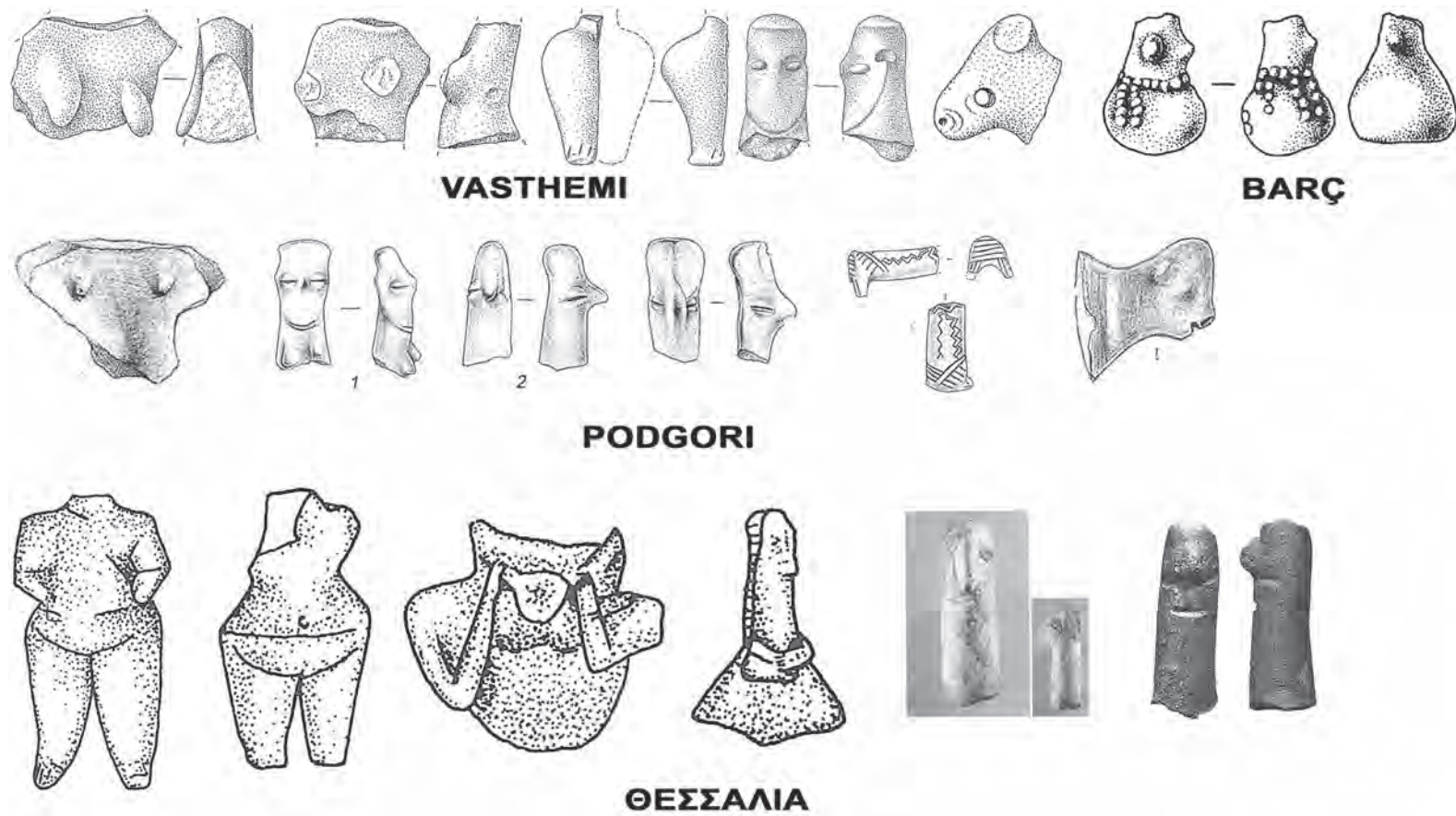
	THESSALY	MACEDONIA			FORMER YUGOSLAVIC REPUBLIC OF MACEDONIA			ALBANIA							
		WESTERN	CENTRAL	EASTERN	WESTERN (PELAGONIA)	EASTERN	KORÇË	REST OF COUNTRY							
2100	EARLY BRONZE AGE	Thessalian MBA	Servia 8-10	Pentapolis II	LATE CHALKOLITHIC	Armenochoři	Maliq II a-b	Nezir I Gradec I	CHALKOLITHIC / ENEOLITHIC	2100					
2200				Ayios Mamas (cemetery) Kriaritsi		Sitagroi Vb				Bakarno Gumno III, Crnobuki I-II, Karamani IIb	2200				
2300											2300				
2400											2400				
2500											2500				
2600											2600				
2700											2700				
2800											2800				
2900											2900				
3000											3000				
3100				3100											
3200				3200											
3300	FINAL NEOLITHIC	Rachmani	Mantalo I-II	Kritsana	?					3300					
3400				Sitagroi III B-C								3400			
3500												3500			
3600												3600			
3700												3700			
3800												3800			
3900												3900			
4000												4000			
4100												4100			
4200												4200			
4300				4300											
4400				4400											
4500	LATE NEOLITHIC II	Classical Dimini Otzaki I Ayia Sophia		Vasilika IV	LATE NEOLITHIC	Zelenikovo II Angelci I-II	Maliq I Dersnik Barç II Dishnic Proger Burimas Kallamas	Blaz III	LATE NEOLITHIC	4500					
4600				Sitagroi IIIA Dikili Tas II B-C								4600			
4700				Vasilika III						4700					
4800				Sitagroi II Dikili Tas II A						4800					
4900	LATE NEOLITHIC I	Arapí Tsaglif-Larissa	Servia 6-7	Vasilika I-II	MIDDLE NEOLITHIC	Velusina-Porodin II-IV	Anzabegovo-Vrsnik	Dunavec I-II	Dunavec I-II Podgori II Sovjan Kallamas	Carkan, Kolsh II	MIDDLE NEOLITHIC	4900			
5000				Sitagroi II Akropolamos										5000	
5100				Dikili Tas I Sitagroi I										5100	
5200	MIDDLE NEOLITHIC	Sesklo I-III	Servia 1-5		EARLY NEOLITHIC	Velusina-Porodin I		Vasitemi-Podgori	Tren Podgori I Vashtemi Barç I Proger Dvoran Sovjan	Burim I	EARLY NEOLITHIC	5200			
5300															5300
5400															5400
5500															5500
5600															5600
5700	EARLY NEOLITHIC	Pre-Sesklo Proto-Sesklo Otzaki I Prodromos	Nea Nikomidea									5700			
5800															5800
5900															5900
6000															6000
6100															6100
6200															6200
6300															6300
6400															6400
6500															6500
6600												ACERAMIC			
6700				6700											
6800												6800			
6900												6900			
7000	ACERAMIC											7000			
7100															7100
7200															7200
7300															7300
7400															7400
7500															7500

Ασιάνης Ι., Η Προϊστορία της Μακεδονίας Ι. Η Νεολιθική Εποχή, Αθήνα 1992, Εικ.41, 42
 Γαλλής Κ., Χρονολογικό διάγραμμα Εικ.3, στο Παπαθανασόπουλος Γ.Α. (Επιμέλεια), Νεολιθικός Πολιτισμός στην Ελλάδα, Αθήνα 1996
 Maran J., Kulturwandel auf dem griechischen Festland und den Kykladen im späten 3. Jahrtausend v. Chr.: Studien zu den kulturellen Verhältnissen in Südosteuropa und dem zentralen sowie östlichen Mittelmeerraum in der späten Kupfer- und der frühen Bronzezeit, Bonn 1998, Taf.80-1
 Mitrevski D., "Prehistory in Republic of Macedonia-FYROM", στο Grammenos D.V. (ed), Recent Research in the Prehistory of the Balkans, Thessaloniki 2003, Predi Fr., Studime Arheologjike 2, Prishtina 2008, 462, 553, Fig.8

Εικ. 2. Πίνακας αντιστοιχισής χρονολογικών φάσεων της Νεολιθικής περιόδου ανάμεσα στην Θεσσαλία, την Αλβανία, την Μακεδονία και την ΠΓΔΜ (Επιμέλεια: Α. Παπαγιάννης).

Εικ. 3. Συγκριτικό Σχεδιάγραμμα τυπολογικής εξέλιξης των ειδωλίων Αλβανίας – Θεσσαλίας
 (Πηγές εικόνων: Μαραγκού 1996, 209, εικ. 41. Gallis – Orphanidis 1996, figs. 28, 51, 269. Lera 1993, tab. X. Korkuti 1995, taf. 14).

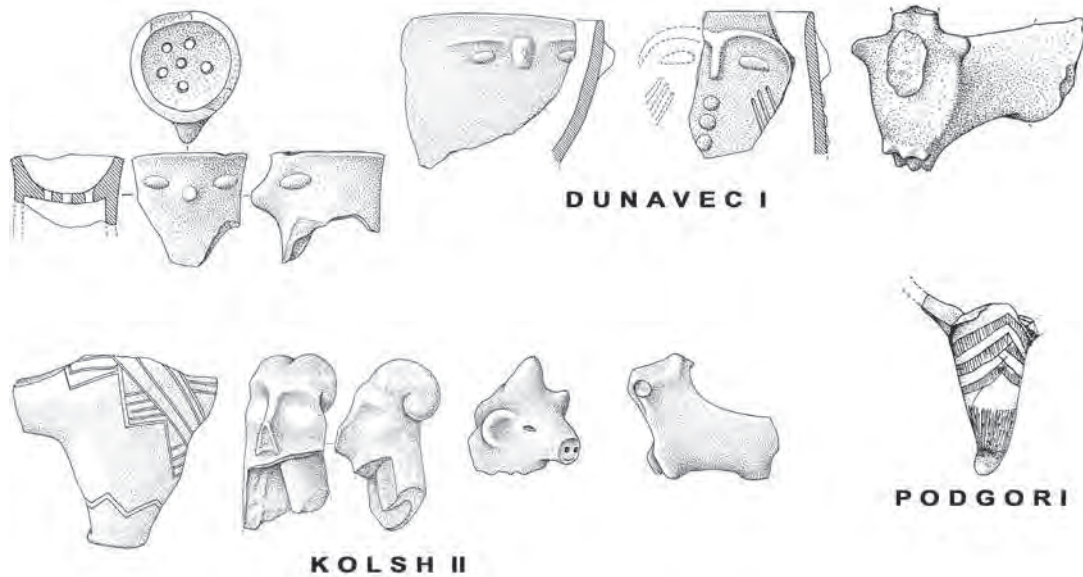
Εικ. 4. Πρώιμη Νεολιθική. Συγκριτικό Σχεδιάγραμμα τυπολογικής εξέλιξης ειδωλίων
 (Πηγές εικόνων: Παπαθανασόπουλος 1996, εικ. 41. Gallis - Orphanidis 1996, figs. 28. Lera 1993, tab. X. Korkuti 1995, taf. 14)

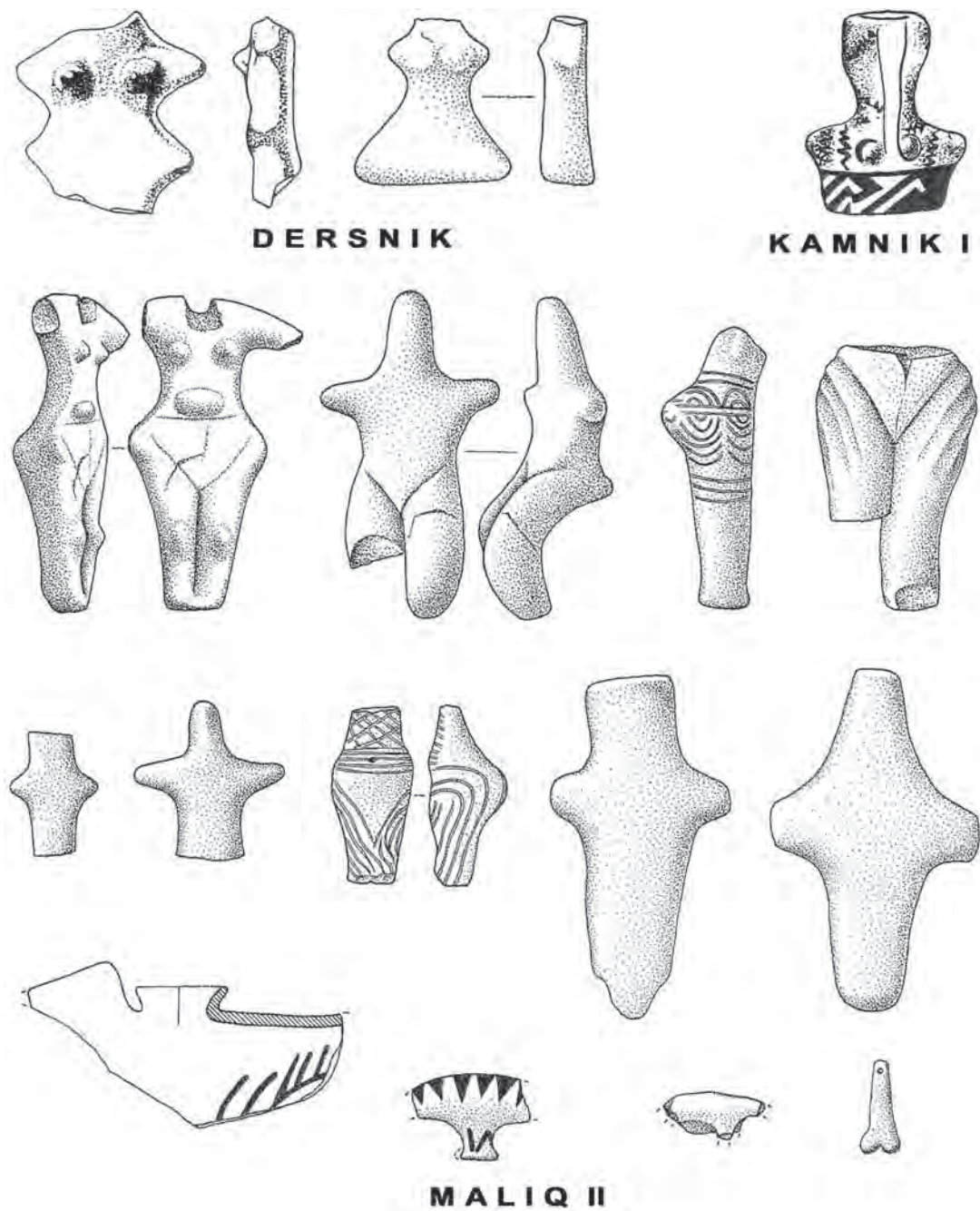
Εικ. 5. Τυπολογική ποικιλία ειδωλίων από την Αλβανία κατά την τοπική Μέση Νεολιθική.
(Επιμέλεια: Α. Παπαγιάννης. Πηγή εικόνων: Korkuti 1995, taf. 41, 66)

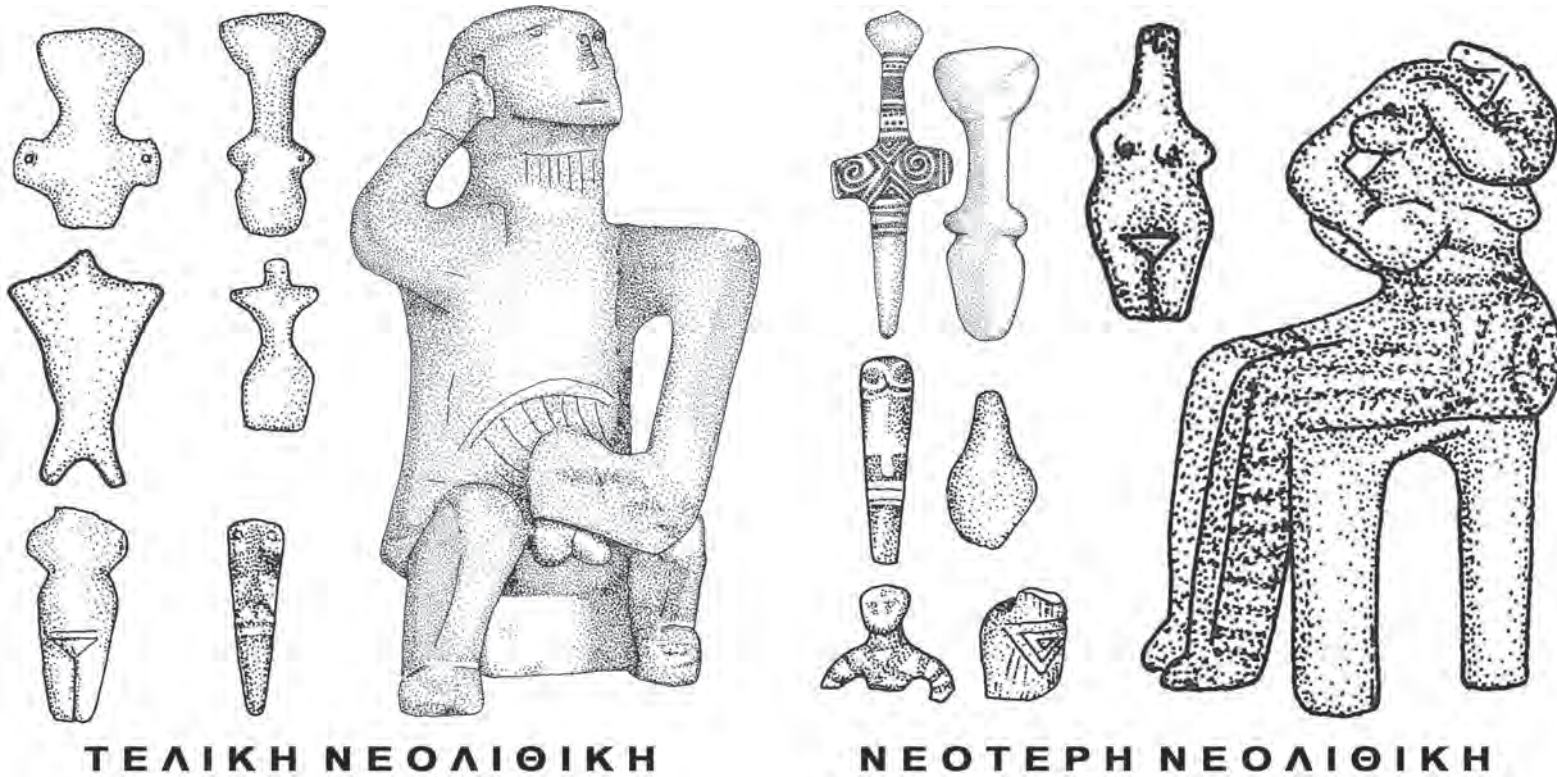
Εικ. 6. Θεσσαλία. Χαρακτηριστικοί τύποι ειδωλίων Αρχαιότερης και Μέσης Νεολιθικής. (Gallis – Orphanidis 1996, figs. 24, 53, 70, 132, 134, 197, 226, 269, 285)

Εικ. 7. Αλβανία, Μέση Νεολιθική. Ανθρωπόμορφα αγγεία και ζωόμορφα ειδώλια. (Korkuti 1995, taf. 41, 42, 61).

Εικ. 8. Τυπολογική ποικιλία ειδωλίων από την Αλβανία κατά την τοπική Ύστερη Νεολιθική (Korkuti 1995, taf. 94. Lera 2002, fig. 8)

Εικ. 9. Θεσσαλία. Χαρακτηριστικοί τύποι ειδωλίων Νεώτερης και Τελικής Νεολιθικής (Μαραγκού 1996, εικ. 41.)

ΝΕΩΤΕΡΕΣ ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ ΣΤΗ ΜΑΓΟΥΛΑ ΖΕΡΕΛΙΑ

Βάσω Ροντήρη, Κωνσταντίνος Βουζαζάκης

Η γεωγραφική ενότητα του Αλμυρού είναι μια κλειστή έκταση στο νοτιοανατολικό άκρο της Θεσσαλίας, η οποία ορίζεται από τον ορεινό όγκο της Όθρυς στα νότια και δυτικά, από χαμηλούς λόφους στα βόρεια και από τη θάλασσα στα ανατολικά. Μαζί με την πεδιάδα του Βόλου αποτελούν τα δύο ομαλότερα σημεία επαφής της Θεσσαλικής ενδοχώρας με τη θάλασσα, μέσω του Παγασητικού κόλπου. Η συγκεκριμένη περιοχή διασχίζεται από μια σειρά εποχικών κυρίως ρεμάτων και παρουσιάζει μικρή κλίση από τους πρόποδες των βουνών προς τη θάλασσα παραμένοντας στο μεγαλύτερο μέρος της πεδινή.

Στο νοτιοδυτικό άκρο αυτής της πεδιάδας, κοντά στους πρόποδες της Όθρυς, σε ένα τοπίο που χαρακτηρίζεται από διαδοχικούς χαμηλούς λόφους, υπάρχουν οι δύο λίμνες, το Μικρό και Μεγάλο Ζερέλι. Είναι πιθανό να πρόκειται για δολίνες, δηλαδή για γεωλογικούς σχηματισμούς που προήλθαν από καρστικές διαδικασίες στο ασβεστολιθικό υπόβαθρο της περιοχής, χωρίς όμως να αποκλείεται και η περίπτωση να σχηματίστηκαν από την πτώση μετεωριτών¹. Γύρω τους αναπτύχθηκε με το χρόνο ένα ενδιαφέρον οικοσύστημα, με αποτέλεσμα η ευρύτερη περιοχή να αποτελεί σημαντικό υδροβιότοπο. Παράλληλα, ήδη από τα προϊστορικά χρόνια, δημιουργήθηκε ένα ιδιαίτερα ελκυστικό για τον άνθρωπο περιβάλλον που συνδύαζε καλλιεργήσιμα εδάφη, εκμετάλλευση του γειτονικού δάσους και επαφή με τη θάλασσα. Κατάλοιπα ανθρώπινης εγκατάστασης ανιχνεύονται δίπλα ακριβώς από τις λίμνες, στον ομώνυμο οικισμό Μαγούλα Ζερέλια (εικ. 1). Ένας άλλος οικισμός, το Καρατσάνταλι, επίσης γνωστός από τις αρχές του 20ου αιώνα, βρίσκεται 800μ. δυτικότερα.

Όπως είναι ήδη γνωστό, οι δύο προϊστορικές θέσεις επιλέχθηκαν το 2005 από το Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας και την ΙΓ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων (σημερινή Εφορεία Αρχαιοτήτων Μαγνησίας) ως αντικείμενο κοινού ερευνητικού προγράμματος². Οι πεδιάδες του Αλμυρού και της Σούρπης αποτέλεσαν για εκατό και πλέον χρόνια κομμάτι της προϊστορικής αρχαιολογικής έρευνας στη Θεσσαλία αποσπώντας το ενδιαφέρον ελλήνων και ξένων. Επιπλέον, τα τελευταία χρόνια ο χώρος παρουσιάζει έντονη αρχαιολογική δραστηριότητα, η οποία δίνει σημαντικά αποτελέσματα και συμπληρώνει την εικόνα της πρώιμης κατοίκησης στην περιοχή.

Το κοινό ερευνητικό πρόγραμμα του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας και της Εφορείας Αρχαιοτήτων Μαγνησίας στη Μαγούλα Ζερέλια και στη θέση Καρατσάνταλι θεωρήθηκε ως μια καλή ευκαιρία για επιστροφή εκεί όπου ξεκίνησε για πρώτη φορά η προϊστορική έρευνα στον Αλμυρό. Κύριο στόχο του αποτελεί η ανεύρεση νέων στοιχείων για τις πρώιμες φάσεις κατοίκησης της Νεολιθικής περιόδου στη Νότια Θεσσαλία, αλλά και για τις συνθήκες ανάπτυξης και διαφοροποίησης των προϊστορικών οικισμών στις επόμενες φάσεις της. Εξίσου σημαντικό στόχο αποτελεί η διερεύνηση των σχέσεων των νεολιθικών οικισμών της περιοχής, των τρόπων επικοινωνίας τους γενικότερα, αλλά και ειδικότερα ανάμεσα στη Μαγούλα Ζερέλια και στη γειτονική θέση Καρατσάνταλι, καθώς και η ανεύρεση στοιχείων για την εκμετάλλευση του βιοπεριβάλλοντος.

Για το λόγο αυτό το πρόγραμμα αναπτύχθηκε σε δύο άξονες: Στην ανασκαφική έρευνα στη Μαγούλα Ζερέλια και στην επιφανειακή έρευνα σε ολόκληρη την επιφάνεια της μαγούλας, αλλά και στην ευρύτερη περιοχή της μέχρι τη θέση Καρατσάνταλι.

Οι ανασκαφικές έρευνες στη Μαγούλα Ζερέλια δημοσιεύονται για πρώτη φορά στις αρχές του 20ου αι. από τους Άγγλους αρχαιολόγους A.J.B. Wace και M.S. Thompson και αφορούν δοκιμαστικές τομές σε διά-

1. Γαλανάκης 1997, 168-170 . Lagios – Dietrich – Gartzos – Sakkas-Reusser 2010, 5.7-5.9. Γαϊτανόπουλος 2014, 93-97.

2. Μαλακασιώτη-Ροντήρη-Βουζαζάκης-Καλογιάννη 2015.

φορα σημεία της, ορισμένες από τις οποίες φτάνουν μέχρι το φυσικό έδαφος³. Στη συνέχεια, τη δεκαετία του '60 ο Δημήτρης Θεοχάρης επισκέπτεται τη θέση και προτείνει την ταύτισή της με την αρχαία πόλη Ίτωνα, και το γνωστό ιερό της Ίτωνίας Αθηνάς, υπόθεση που ποτέ δεν επιβεβαιώθηκε⁴. Από τις νεώτερες έρευνες στην περιοχή θα πρέπει να αναφερθούν η επιφανειακή έρευνα στο πλαίσιο του Ελληνο-ολλανδικού προγράμματος⁵ και οι γεωφυσικές διασκοπήσεις του Ινστιτούτου Μεσογειακών Ερευνών της Κρήτης. Σύμφωνα με τα παραπάνω στοιχεία, η πρώτη εγκατάσταση τοποθετείται στις αρχές της Μέσης Νεολιθικής περιόδου (5800-5300 π.Χ.), οπότε και θεωρείται πιθανόν οι δύο οικισμοί, στο Καρατσάνταλι και στα Ζερέλια, να συνυπήρξαν για σύντομο διάστημα. Στη συνέχεια τα Ζερέλια κατοικήθηκαν σε όλη τη διάρκεια της Νεολιθικής Εποχής (5300 - 3200 π.Χ.) και της Εποχής του Χαλκού (3200/3000 - 1100π.Χ.), αλλά και στα ιστορικά χρόνια.

Τα αποτελέσματα της επιφανειακής έρευνας στη Μαγούλα Ζερέλια και στη θέση Καρατσάνταλι⁶ έδειξαν ότι το μεγαλύτερο ποσοστό των οστράκων που περισυλλέχτηκαν ανήκει στους προϊστορικούς χρόνους. Τα ευρήματα αποτελούσαν εργαλεία τριβής, μερικά δρεπάνια από πυριτόλιθο, ελάχιστες λεπίδες οψιανού, λίγα ειδώλια, οστά ζώων και όστρεα. Στην κορυφή της μαγούλας διαπιστώθηκε συγκέντρωση από κεραμίδες και αγνύθες ιστορικών χρόνων. Επιπλέον, σύμφωνα με τη μελέτη της επιφανειακής κεραμικής των προϊστορικών χρόνων, το μεγαλύτερο ποσοστό της κεραμικής της Νεολιθικής περιόδου βρέθηκε στο ΝΑ άκρο της μαγούλας, ενώ το αντίστοιχο ποσοστό της Εποχής του Χαλκού εντοπίστηκε στην κορυφή της μαγούλας, αλλά και στο ΝΑ άκρο.

Η ανασκαφική έρευνα που πραγματοποιεί η Εφορεία Αρχαιοτήτων Μαγνησίας από το 2005 στη Μαγούλα Ζερέλια αναπτύχθηκε αρχικά σε μία τομή στη ΝΑ πλαγιά του οικισμού, η οποία ονομάστηκε *Τομή Α*⁷. Ως προς τα κριτήρια επιλογής του χώρου ανασκαφής είχε επικρατήσει η άποψη ότι πρόκειται για μία από τις κλειστές πλέον σήμερα τομές των Αγγλων ερευνητών και ότι επιστρέφοντας η έρευνα στον ίδιο χώρο πιθανόν να μας οδηγήσει σε κάποια συμπεράσματα, επιβεβαιώνοντας τα παλαιότερα πορίσματα. Η πρόταση αυτή όμως σύντομα απορρίφθηκε ως μη εφικτή. Επιπλέον, θα πρέπει εδώ για λόγους μεθοδολογικούς να σημειωθεί ότι ο χαρακτήρας της έρευνας ήταν καθαρά στρωματογραφικός, σε μια προσπάθεια να ανιχνευτούν οι διαδοχικές φάσεις κατοίκησης του χώρου και επομένως να επιτευχθούν οι αρχικοί στόχοι που είχαν τεθεί στο πρόγραμμα.

Η ανασκαφή στη ΝΑ πλαγιά της μαγούλας⁸ ξεκίνησε αρχικά με την αφαίρεση ενός ενιαίου, σχεδόν επιφανειακού, καστανού στρώματος, χωρίς ιδιαίτερα ευρήματα, σε βάθος 1μ. περίπου από τη σημερινή επιφάνεια, ενώ τα πρώτα ίχνη αρχιτεκτονικών κατασκευών εντοπίστηκαν στο βάθος των 2 μέτρων. Συγκεκριμένα ήρθαν στο φως πασσαλότρυπες και ίχνη από πήλινο δάπεδο, στοιχεία που αποδόθηκαν σε πασσαλόπηκτη οικία της Πρώιμης Χαλκοκρατίας και της μετάβασης στη Μέση Εποχή Χαλκού. Με τη συνέχιση της ανασκαφής διαπιστώθηκε ότι τα στρώματα της Πρώιμης και Μέσης Εποχής Χαλκού τέμνονται από έναν λάκκο με μέγιστη διάμετρο τα 4μ., ο οποίος προφανώς ανοίχτηκε σε μεταγενέστερη περίοδο. Ο λάκκος περιείχε κεραμική και ευρήματα προϊστορικών και ιστορικών περιόδων, τα οποία έφθαναν περίπου μέχρι την κλασική περίοδο, ενώ, σύμφωνα με τα ανασκαφικά δεδομένα, φαίνεται ότι παρέμεινε ανοικτός για ένα σημαντικό χρονικό διάστημα και στη συνέχεια έκλεισε σχετικά γρήγορα. Η ύπαρξη αργυρού νομίσματος Φωκίων των αρχών του 5ου αι. π.Χ. αποτελεί μέχρι στιγμής το πιο ασφαλές όριο για το χρόνο γεμίματος του λάκκου.

Η ανασκαφική έρευνα στις επιχώσεις περιμετρικά του λάκκου⁹, οι οποίες χρονολογούνται με ακρίβεια στην Πρώιμη και Μέση Εποχή Χαλκού, αν και περιορισμένης έκτασης, αποκάλυψε την ύπαρξη επάλληλων στρώσεων από δάπεδα και κάποιες πήλινες κατασκευές που σχετίζονται με την οικιστική δραστηριότητα στη μαγούλα¹⁰. Κάτω από το στρώμα αυτό των δαπέδων παρουσιάστηκαν αρκετοί άνθρακες, πιθανόν από στρώμα καταστροφής.

Η συνέχιση της ανασκαφής στο λάκκο, με την αφαίρεση της τελευταίας στρώσης των πεσμένων λίθων, έδειξε ότι ο λάκκος δεν συνεχίζεται (**εικ. 2 & 3**), ενώ το ίδιο συνέβη και με το στρώμα καταστροφής περι-

3. Wace-Thompson 1912.

4. Θεοχάρης 1963.

5. Reinders 2004, 22-24.

6. Μαλακασιώτη - Ροντήρη - Βουζαξάκης - Καλογιάννη 2012.

7. Μουνδρέα-Αγραφιώτη - Μαλακασιώτη - Ροντήρη 2014α.

8. Μαλακασιώτη - Ροντήρη - Βουζαξάκης - Καλογιάννη 2012.

9. Μουνδρέα-Αγραφιώτη - Μαλακασιώτη - Ροντήρη - Βουζαξάκης - Καλογιάννη 2014γ.

10. Μαλακασιώτη-Ροντήρη-Βουζαξάκης-Καλογιάννη 2012.

μετρικά του λάκκου. Από την αποσπασματική εικόνα που παρουσιάζουν τα αρχιτεκτονικά λείψανα στη ΝΑ πλαγιά της μαγούλας, προκύπτει ότι σημαντικό μέρος του ύψους της δημιουργήθηκε την Εποχή του Χαλκού, χωρίς ακόμα να έχει βρεθεί το ακριβές πάχος των συγκεκριμένων επιχώσεων¹¹. Η συνεχής επισκευή των κτισμάτων και οι αλληπάλληλες ανακατασκευές στον ίδιο χώρο εντάσσονται στη γνωστή διαδικασία δημιουργίας των προϊστορικών γηλόφων στο Θεσσαλικό χώρο. Φαίνεται πως στα Ζερέλια η διαδικασία αυτή υπήρξε έντονη κατά τη Χαλκοκρατία, με κτίσματα κατασκευασμένα από πηλό και ξύλινους πασσάλους.

Τα ευρήματα από τη στρωματογραφική τομή στη ΝΑ πλαγιά της Μαγούλας Ζερέλια είναι τα μόνα τεκμήρια υλικού πολιτισμού στο συγκεκριμένο χώρο και βοηθούν στην εξαγωγή κάποιων πρώτων συμπερασμάτων σχετικά με την μορφή που μπορεί να είχε η ζωή στην προϊστορική αυτή θέση. Πρόκειται, όπως φαίνεται, για μια καλά οργανωμένη αγροτική κοινότητα, η οποία εκμεταλλευόταν με τον καλύτερο τρόπο τους φυσικούς της πόρους. Έτσι, λοιπόν, η κεραμική μας δίνει πληροφορίες για την οικοσκευή της, τα πηνία, τα σφονδύλια και τα κουμπιά για την οικοτεχνία της, τα λίθινα και τα οστέινα εργαλεία για όλες τις δραστηριότητες και τις βοηθητικές εργασίες μέσα και έξω από το σπίτι, ενώ οι αιχμές βελών δηλώνουν την ενασχόληση των κατοίκων της με το κυνήγι.

Ένα από τα μεθοδολογικά προβλήματα που αντιμετώπισε η έρευνα ήταν ότι λόγω του μεγέθους του οικισμού η επιλογή των σημείων ανασκαφής δεν ήταν εύκολο εγχείρημα. Θεωρώντας λοιπόν ότι η ανασκαφή στην ΝΑ πλαγιά της μαγούλας δεν μπορούσε να δώσει περισσότερα στοιχεία στην έρευνα σε σχέση με τους αρχικούς στόχους της και δεδομένου ότι τα χρονικά περιθώρια για τη δυνατότητα διερεύνησης παλαιότερων φάσεων του οικισμού ήταν μικρά, αποφασίστηκε να μεταφερθεί η ανασκαφή στο χώρο του ΝΑ άνδρη, το οποίο εκτείνεται σε χαμηλότερο επίπεδο (εικ. 4). Η ανασκαφή στο συγκεκριμένο χώρο, η οποία ξεκίνησε για πρώτη φορά το 2009 και συνεχίζεται μέχρι σήμερα, σκοπό έχει τον εντοπισμό των πρωϊμότερων φάσεων του οικισμού και βασίζεται στα πορίσματα της επιφανειακής έρευνας των προηγούμενων ετών. Όπως ειπώθηκε παραπάνω, η επίχωση στο χώρο αυτό αποτελούνταν από τη διαδοχική κατοίκηση του οικισμού στα προϊστορικά χρόνια, ο οποίος φαίνεται να συρρικνώθηκε σε έκταση και να υψώθηκε κατά την Εποχή του Χαλκού δημιουργώντας έτσι δύο άνδρη. Άλλωστε, όπως είναι γνωστό, η πρακτική αυτή αποτελεί γνωστή συνήθεια που αποτυπώνεται στις τραπεζοειδείς μαγούλες της Θεσσαλίας και στις αντίστοιχες τούμπες της Μακεδονίας.

Αρχικά χαράχτηκε νέα δοκιμαστική τομή, η *Τομή Γ*¹². Μετά την αφαίρεση του επιφανειακού στρώματος, το οποίο ανήκε χρονολογικά σε στρώματα της Εποχής του Χαλκού, αποκαλύφθηκε λιθοσωρός με κατεύθυνση Β-Ν, του οποίου ο ρόλος και η χρονολόγηση δεν έχουν προσδιοριστεί, δεδομένου ότι τα στρώματα στα οποία εμφανίστηκε είναι αρκετά διαταραγμένα (εικ. 5).

Στη συνέχεια χαράχτηκε και δεύτερη τομή, η *Τομή Δ*, νότια της Γ, με σκοπό να διαπιστωθεί εάν ο λιθοσωρός επεκτείνεται και προς ποια κατεύθυνση. Πράγματι ο λιθοσωρός έδειξε να συνεχίζει προς τα νότια. Αποσπασματικά εντοπίστηκαν τμήματα με καύσεις.

Η *Τομή Ε*¹³, νότια της Τομής Δ, είχε σαν στόχο να διερευνηθεί η συνέχεια προς Νότο του λιθοσωρού που είχε εντοπιστεί στις Τομές Γ και Δ, κάτω από στρώματα της Εποχής του Χαλκού. Φάνηκε πως ο λιθοσωρός συνεχίζει προς Νότο, ενώ η εικόνα που παρουσιάζει είναι ακόμη αποσπασματική, χωρίς να μπορεί και πάλι να προσδιοριστεί ο ρόλος του (εικ. 6). Παρατηρείται ελαφρά καμπύλη στην πορεία του, καθώς και έντονα ίχνη πηλού κατά μήκος του δυτικού μετώπου του, όπου το χώμα είναι αρκετά σκληρό. Θα πρέπει στο σημείο αυτό να αναφερθεί ότι τα πρώτα αποτελέσματα της γεωφυσικής διασκόπησης του Ινστιτούτου Μεσογειακών Ερευνών της Κρήτης, σε συνεργασία με το Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, είχαν εντοπίσει μια εκτεταμένη γραμμική μαγνητική ανωμαλία στο συγκεκριμένο σημείο στο ΝΑ άνδρη της μαγούλας. Με βάση τα στοιχεία αυτά κρίθηκε ότι χρειάζεται περισσότερη διερεύνηση του συγκεκριμένου χώρου.

Η ανασκαφή στο ΝΑ άνδρη συνεχίστηκε με την αφαίρεση ενός γκριζοκάστανου στρώματος που ονομάστηκε *στρώμα Ι*, στα δυτικά του λιθοσωρού προκειμένου να εξακριβωθεί το πάχος των επιχώσεών του, αλλά και ο ρόλος του. Δεδομένου ότι ο λιθοσωρός δεν μας έδινε επιμέρους στοιχεία για την εγκατάσταση στο συγκεκριμένο χώρο της μαγούλας, αποφασίστηκε η αφαίρεσή του. Με την αφαίρεση του λιθοσωρού στον κεντρικό άξονα της τομής εμφανίστηκε καστανοκόκκινο στρώμα, το *στρώμα ΙΙ*, το οποίο ερευνηθήκε

11. Μουνδρέα-Αγραφιώτη – Μαλακασιώτη – Ροντήρη – Βουζαξάκης – Καλογιάννη 2014β.

12. Μουνδρέα-Αγραφιώτη – Μαλακασιώτη – Ροντήρη – Βουζαξάκης – Καλογιάννη 2014δ.

13. Ροντήρη – Βουζαξάκης 2016α.

χωριστά. Στην πορεία της ανασκαφής στο σημείο αυτό διαπιστώθηκε ότι υπάρχει διαταραχή των στρωμάτων λόγω της κλίσης του εδάφους και η έρευνα περιορίστηκε στον διαχωρισμό τους και την αφαίρεση ενός τρίτου στρώματος στα ανατολικά, του *στρώματος III*, με γκριζόμαυρο χώμα. Παράλληλα, στον ίδιο χώρο διερευνήθηκε ο ρόλος ενός άλλου λιθοσωρού από ακατέργαστες πέτρες, καθώς και η πιθανή του συνέχεια σε βάθος και έκταση¹⁴ (εικ. 7).

Με τη συνέχιση και ολοκλήρωση της ανασκαφής στην Τομή Ε και την αφαίρεση του στρώματος Ι στα δυτικά της, ο χώρος διαφοροποιείται σε σχέση με την υπόλοιπη τομή όπου είχε εντοπιστεί το στρώμα ΙΙ και εμφανίζεται στρώμα καταστροφής με καμένους πηλούς και καύσεις.

Η Τομή ΣΤ, η οποία χαράχτηκε ανατολικά της Τομής Ε, είχε σαν στόχο να διερευνηθεί η συνέχεια προς τα ανατολικά των στρωμάτων που αποκαλύφθηκαν στην Τομή Ε, αλλά και η συνέχεια και ο ρόλος του νέου λιθοσωρού στα ανατολικά της στο στρώμα ΙΙΙ. Αποκαλύφθηκαν συνολικά τρία στρώματα: Το επιφανειακό και τα στρώματα Ι και ΙΙΙ που είχαν εντοπιστεί στην Τομή Ε.

Το *επιφανειακό στρώμα* αποτελείται από ανοιχτό καστανό, χαλαρό χώμα, με πολλές ρίζες και μικρούς ακανόνιστους λίθους.

Το *στρώμα Ι* από καστανό, σχετικά σκληρό χώμα, με μικρούς λίθους ακολουθεί την φυσική κλίση του εδάφους με κατεύθυνση Δ-Α και καταλαμβάνει το ανατολικό και κεντρικό τμήμα της τομής. Με την αφαίρεση των λίθων στο στρώμα Ι αποκαλύφθηκαν και αφαιρέθηκαν μικρές ποσότητες καύσης κατά τόπους.

Το *στρώμα ΙΙΙ*, το οποίο εκτείνεται κυρίως στο δυτικό τμήμα της τομής, βρίσκεται κάτω από το στρώμα Ι και αποτελείται από χώμα σκούρο καστανό, σκληρό, με πέτρες και κροκάλες, ντόπιο πυριτόλιθο, ασβεστόλιθο και πηλόμαζες. Με την αφαίρεση του χώματος φάνηκε η επέκταση του λιθοσωρού στο δυτικό τμήμα της τομής, ενώ όσο προχωρούμε βαθύτερα και καθώς το στρώμα ακολουθεί την κλίση του εδάφους, αυτός συνεχίζεται προς τα ανατολικά και νότια, χωρίζοντας στην ουσία την τομή στα δύο, ενώ φάνηκε ότι συνεχίζεται και σε βάθος¹⁵.

Αφού ελέγχθηκε η στρωματογραφία και δεδομένου ότι δεν υπήρχαν στοιχεία που να προϋποθέτουν την ύπαρξη κάποιας κατασκευής, φάνηκε ότι πιθανόν να πρόκειται για κάποιο λάκκο απόρριψης υλικού, ο οποίος τέμνει το επιφανειακό στρώμα και ίσως και το στρώμα Ι (εικ. 7). Το μακρόστενο σχήμα του, το ότι απλώνεται και ανατολικά και δυτικά στις Τομές Ε και ΣΤ, αλλά και προς το άσκαφτο τμήμα του ΝΑ ανδρήρου, καθώς και το περιεχόμενό του από καύσεις, οστά ζώων, ακανόνιστες πέτρες, πολλές κεραμίδες ιστορικών χρόνων, αλλά και ευρήματα ανάμικτα νεολιθικών χρόνων και Εποχής Χαλκού, συνηγορούν προς μία τέτοια άποψη. Μια άλλη πιθανή ερμηνεία που θα μπορούσε να συνδυαστεί ενδεχομένως και με τα αποτελέσματα της γεωφυσικών ερευνών οδηγεί στη σκέψη ότι μπορεί να πρόκειται για μία τάφρο, η οποία περικλείει τουλάχιστον αυτό το τμήμα του οικισμού. Ο λάκκος ερευνήθηκε σε βάθος με την αφαίρεση 2-3 στρώσεων από λίθους (εικ. 8), ενώ παράλληλα, με την ολοκλήρωση των εργασιών στην Τομή ΣΤ, δείχνει να φτάνει προς το τέλος του¹⁶ (εικ. 9).

Συμπερασματικά, τα στρώματα Ι και ΙΙΙ παρουσιάζονται διαταραγμένα, χωρίς όμως να μπορεί προς το παρόν να διευκρινιστεί ο λόγος για τον οποίο συμβαίνει αυτό. Παρόλα αυτά η μεγάλη ποσότητα νεολιθικών ευρημάτων, φανερώνει ότι ίσως έχουμε τα κατάλοιπα ενός νεολιθικού στρώματος, το οποίο δεν είμαστε σε θέση να ορίσουμε με ακρίβεια ως προς τη χρονολογική του περίοδο.

Τα ευρήματα από την ανασκαφική έρευνα στο ΝΑ άνδρηρο της μαγούλας περιλάμβαναν άφθονα λίθινα εργαλεία που κάλυπταν όλες τις γνωστές κατηγορίες του Θεσσαλικού χώρου. Βρέθηκαν αποκρουσμένα εργαλεία από πυριτόλιθο κόκκινο (εικ. 10), ξανθό και μαύρο, εργαλεία από οψιανό, κυρίως λεπίδες και εργαλεία λειασμένα, όπως αξίνες, πελέκειες κλπ. Στον πυριτόλιθο εντάσσονται και οι αιχμές βελών. Επίσης βρέθηκαν πολλά εργαλεία τριβής, κυρίως μυλόπετρες, αλλά και εργαλεία για μικρότερες εργασίες. Στα υπόλοιπα ευρήματα εντάσσονται τα πήλινα σφονδύλια, τα πήλινα ειδώλια και λίγα οστέινα αντικείμενα. Δεν θα πρέπει επίσης να παραληφθεί η ικανή ποσότητα σε οστά ζώων και η αρκετά ικανή ποσότητα σε όστρεα των γνωστών κατηγοριών που συναντώνται στην περιοχή.

Αμιγής χρονολογικά κεραμική δεν βρέθηκε σε κανένα στρώμα. Όλα τα στρώματα περιείχαν κεραμική ανάμικτη, σε μεγαλύτερη ποσότητα της Νεολιθικής και της Πρώιμης και Μέσης Χαλκοκρατίας και σε μικρό-

14. Ροντήρη – Βουζαξάκης 2016β.

15. Ροντήρη – Βουζαξάκης 2018.

16. Ροντήρη – Βουζαξάκης (υπό εκτύπωση).

τερη ποσότητα των ιστορικών, κυρίως κλασικών χρόνων. Στην τελευταία κατηγορία εντάσσονται οι κεραμίδες και οι αγνύθες. Αξίζει να σημειωθεί ότι σύμφωνα με τα στοιχεία που έχουμε για τη χρονολόγηση της νεολιθικής κεραμικής στη Θεσσαλία, η κεραμική που βρέθηκε στα στρώματα του ΝΑ ανδρήρου, γραπτή και μονόχρωμη, κάλυπτε όλες τις φάσεις από τη Μέση μέχρι και το τέλος της Νεολιθικής περιόδου (εικ. 10), επιβεβαιώνοντας έτσι τα παλαιότερα πορίσματα της έρευνας του χώρου, αλλά και τα πορίσματα της επιφανειακής έρευνας. Θα πρέπει επίσης να αναφερθούν τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα από πηλόμαζες με αποτυπώματα από ξύλα και καλάμια.

Το ερευνητικό πρόγραμμα στη Μαγούλα Ζερέλια ολοκληρώνεται το έτος 2015, οπότε θα ακολουθήσει και η δημοσίευση των πορισμάτων του, καθώς και μια αποτίμηση των εργασιών. Θα πρέπει παρόλα αυτά να γίνει κατανοητό ότι η ανασκαφική έρευνα στην Μαγούλα Ζερέλια έχει αποδειχτεί αρκετά επίπονη και με ιδιαίτερες δυσκολίες ως προς την διερεύνηση των διαφορετικών φάσεων και των αντίστοιχων αρχιτεκτονικών λειψάνων που ήρθαν στο φως. Είναι γεγονός ότι μία μαγούλα αντιμετωπίζεται συνήθως ως μια διαδικασία συσσώρευσης φάσεων και οικοδομικών επεισοδίων λόγω της μορφής της ως έξαρμα του εδάφους. Η δική μας εμπειρία, μετά από δέκα χρόνια έρευνας, συνοψίζεται στη διερεύνηση, παράλληλα με τις φάσεις συσσώρευσης υλικού, συγκεκριμένων εκτεταμένων επεισοδίων αφαίρεσης υλικού από τη μαγούλα (λάκκοι απόρριψης, πιθανοί τάφροι) και το ακόλουθο ξαναγέμισμά τους σε μεταγενέστερες περιόδους. Το γεγονός αυτό αφενός υπαγόρευσε την ανάγκη για λεπτομερή και αναλυτική ανασκαφική διαδικασία χωρίς βιασύνη και αφετέρου κατέστησε το συνολικό εγχείρημα της αφήγησης της δημιουργίας της μαγούλας και της ζωής των ανθρώπων που έδρασαν πάνω και γύρω από αυτή ακόμα πιο σύνθετο και ενδιαφέρον.

SUMMARY

RECENT EXCAVATIONS AT MAGOULA ZERELIA

Vaso Rondiri, Konstantinos Vouzaxakis

The two lakes known as Mikro and Megalo Zereli at the foot of Mt. Othrys have always been an eco-system attractive to man as is proved by the existence of the homonymous well known prehistoric site of Magoula Zerelia and the adjacent Neolithic site of Karatsantali. These two sites have been chosen by the University of Thessaly, Dept. of Archaeology, and the 13th Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities as the main issue of a common research project (2005-2015). Its scope is to look for new elements concerning the earliest phases of inhabitation and the investigation of the relationship and interaction between Neolithic settlements in the area through circulation of material culture products. Magoula Zerelia has been excavated by the English archaeologists Wace and Thompson in the beginning of the 20th century and the results have placed the first establishment of people on the site in the beginning of the Middle Neolithic period. According to surface material the two sites of Magoula Zerelia and Karatsantali must have co-existed for a short period of time. Subsequently, Magoula Zerelia continued being inhabited through the whole of the Neolithic and the Bronze Age, at least Early and Middle, but also during historical times.

The results of the excavation carried out by the 13th Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities between the years 2005 and 2008 have already been presented at the 2nd and 3rd Conference of the Archaeological Works of Thessaly and Central Greece. Its character was entirely stratigraphical and remains as such, in an effort to trace the successive phases of inhabitation on the site. During those years excavation took place in a trench on the SE slope of the Magoula and remains of the Early and Middle Bronze Age came to light, but also of historical times. In the present paper results of the excavation on test trenches of the SE slope of the Magoula are being developed for the years 2009 to 2014 in order to investigate the Neolithic strata of the settlement according to surface survey results of 2005. The program materialized by the University of Thessaly and the 13th Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities will continue until 2015 and will be completed with the publication of the results of the surface survey and excavation campaigns.

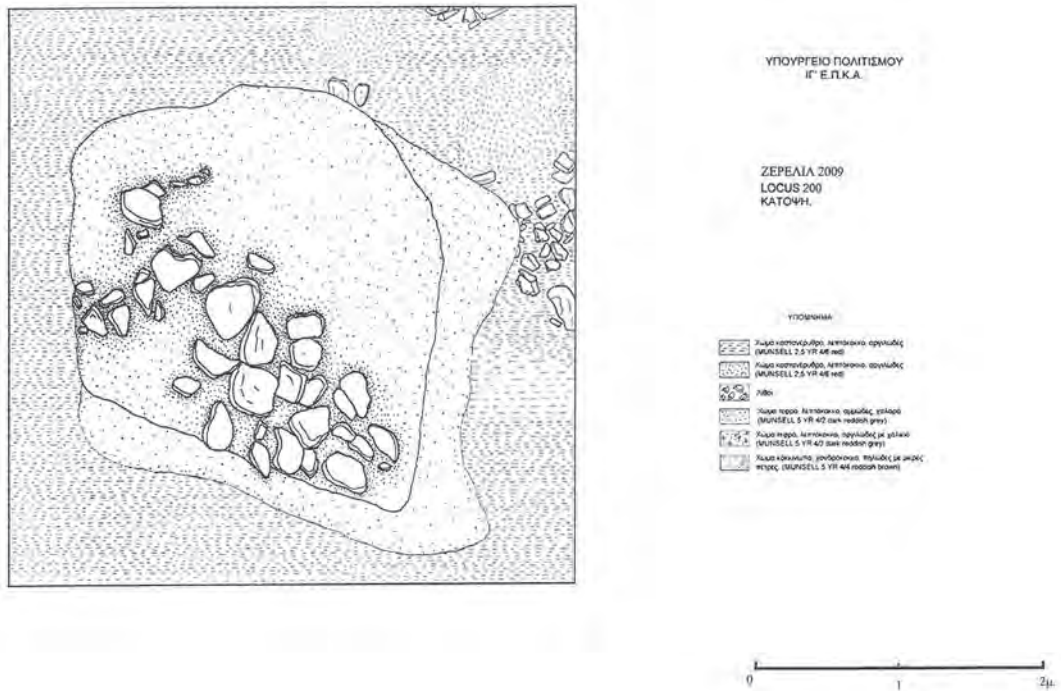
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Γαϊτανόπουλος Α., 2014. *Γεωμορφολογική μελέτη της υδρολογικής λεκάνης του Ρέματος Ξηριά και των Λιμνών Ζερέλια με τη χρήση γεωγραφικών συστημάτων πληροφοριών (GIS) και δορυφορικών δεδομένων*, Μεταπτυχιακή Διατριβή Ειδικευσης, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Σχολή Θετικών Επιστημών, Τμήμα Γεωλογίας, Τομέας Φυσικής και Περιβαλλοντικής Γεωγραφίας, Θεσσαλονίκη.
- Γαλανάκης Δ., 1997. *Νεοτεκτονική δομή και στρωματογραφία των νεογενών-τεταρτογενών ιζημάτων της λεκάνης του Αλμυρού -Παγασητικού, Πηλίου, διαύλου Ωρεών-Τρικεριού και Μαλιακού*, Διδακτορική Διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Γεωλογίας, Θεσσαλονίκη.
- Θεοχάρης Δ.Ρ., 1963. Αρχαιότητες και μνημεία Θεσσαλίας, ΑΔ 17, Β, Χρονικά, 132-143.
- Lagios E. – Dietrich V. – Gartzos E. – Sakkas V. – Reusser E., 2010. *Mineralogical and Geophysical Investigations on the Twin-Meteorite Impact Craters in Thessaly (Central Greece), Final Report submitted to J.S. Latis Benefit Foundation*, National and Kapodistrian University of Athens, School of Science, Faculty of Geology and Geoenvironment, Department of Geophysics and Geothermics, Athens.
- Μαλακασιώτη Ζ.-Ροντήρη Β.-Βουζαζάκης Κ. -Καλογιάννη Α., 2012. Το ερευνητικό πρόγραμμα στη Μαγούλα Ζερέλια, *ΑΕΘΣΕ* 3, 119-125.
- Μαλακασιώτη Ζ. – Ροντήρη Β. - Βουζαζάκης Κ. - Καλογιάννη Α., 2015. Τα Ζερέλια και η Μέση Νεολιθική στην περιοχή Αλμυρού, στο Β. Κοντονάσιος (επιμ.), *Αχαιοφθιωτικά. Πρακτικά του Δ' Διεθνούς Συνεδρίου Αλμυρώτικων Σπουδών. Ιστορία, Αρχαιολογία, Λαογραφία Αχαΐας Φθιώτιδας (17-19 Οκτωβρίου 2008)*, Α' Τόμος, Αλμυρός, 45-54.

- Μουνδρέα-Αγραφιώτη Α. – Μαλακασιώτη Ζ. – Ροντήρη Β., 2014α. Μαγούλα Ζερέλια και θέση Καρατσάνταλι, *ΑΔ* 61 (2006), *Χρονικά*, 624-627.
- Μουνδρέα-Αγραφιώτη Α. – Μαλακασιώτη Ζ. – Ροντήρη Β. – Βουζαξάκης Κ.- Καλογιάννη Α., 2014β. Ερευνητικό Πρόγραμμα. Μαγούλα Ζερέλια και θέση Καρατσάνταλι, *ΑΔ* 62 (2007), *Χρονικά*, 704-707.
- Μουνδρέα-Αγραφιώτη Α. – Μαλακασιώτη Ζ. – Ροντήρη Β. – Βουζαξάκης Κ.- Καλογιάννη Α., 2014γ. Ερευνητικό Πρόγραμμα στη Μαγούλα Ζερέλια και στη θέση Καρατσάνταλι, *ΑΔ* 63 (2008), *Χρονικά*, 686-688.
- Μουνδρέα-Αγραφιώτη Α.- Μαλακασιώτη Ζ. – Ροντήρη Β. – Βουζαξάκης Κ. –Καλογιάννη Α., 2014δ. Ερευνητικό Πρόγραμμα στη Μαγούλα Ζερέλια και στη θέση Καρατσάνταλι, *ΑΔ* 64 (2009), *Χρονικά*, 568-570.
- Ροντήρη Β. – Βουζαξάκης Κ., 2016α. Ερευνητικό Πρόγραμμα στη Μαγούλα Ζερέλια και στη θέση Καρατσάνταλι, *ΑΔ* 66 (2011), *Χρονικά*, 539-540.
- Ροντήρη Β. – Βουζαξάκης Κ., 2016β. Ερευνητικό Πρόγραμμα στη Μαγούλα Ζερέλια και στη θέση Καρατσάνταλι, *ΑΔ* 67 (2012), *Χρονικά*, 391-392.
- Ροντήρη Β. – Βουζαξάκης Κ., 2018. Ερευνητικό Πρόγραμμα στη Μαγούλα Ζερέλια και στη θέση Καρατσάνταλι, *ΑΔ* 68 (2013), *Χρονικά*, 483-485.
- Ροντήρη Β. – Βουζαξάκης Κ.,(υπό εκτύπωση). Ερευνητικό Πρόγραμμα στη Μαγούλα Ζερέλια και στη θέση Καρατσάνταλι, *ΑΔ* 69 (2014) (υπό εκτύπωση).
- Reinders H.R. (ed.), 2004. *Prehistoric Sites at the Almiros and Sourpi Plains (Thessaly, Greece)*, Assen.
- Wace A.J.B. - Thompson M.S., 1912. *Prehistoric Thessaly*, Cambridge.

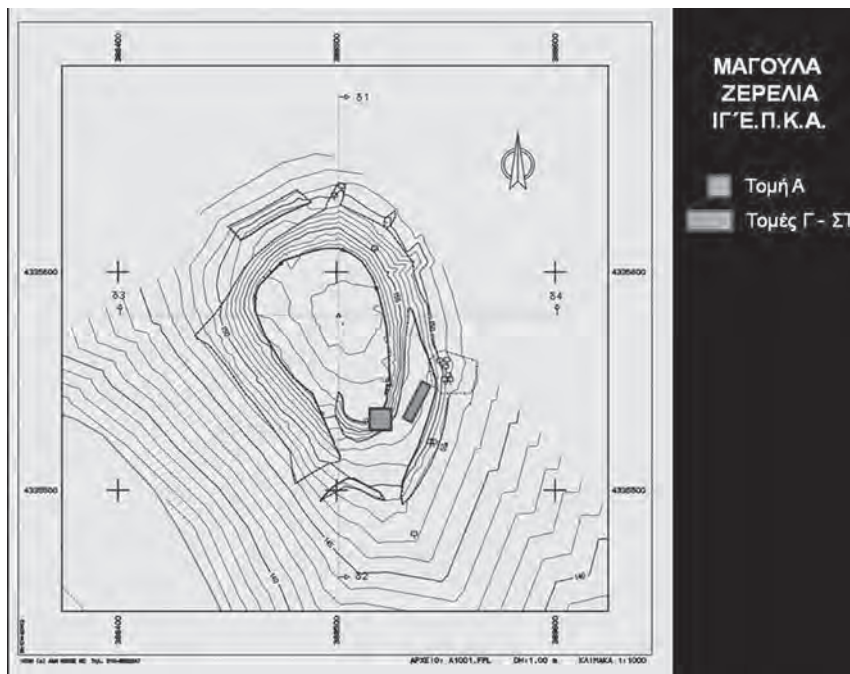
Εικ. 1. Άποψη της Μαγούλας Ζερέλια με τη λίμνη Μικρό Ζερέλι από τα νοτιοδυτικά (φωτο: Κ. Βουζαζάκης).

Εικ. 2. Κάτοψη της Τομής Α στη ΝΑ πλαγιά της Μαγούλας Ζερέλια κατά το έτος 2009 (σχέδιο: Ε. Ρίνη).

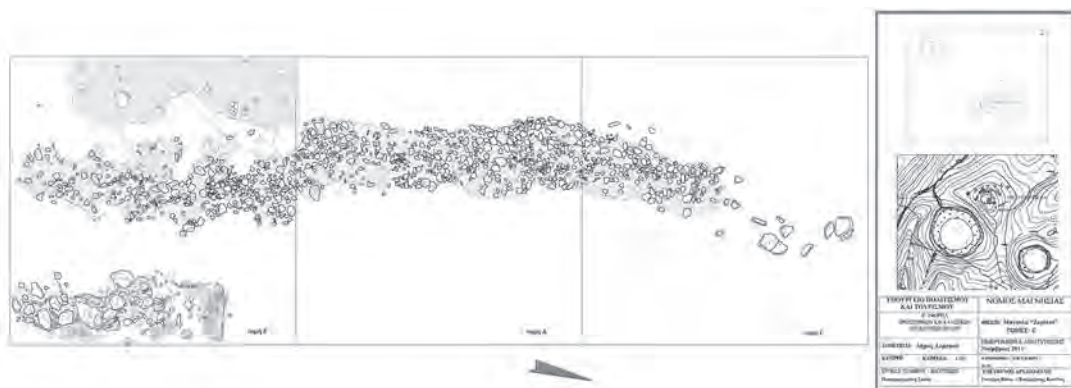
Εικ. 3. Άποψη της Τομής Α στη ΝΑ πλαγιά της Μαγούλας Ζερέλια με το λάκκο απόθεσης από τα ανατολικά (φωτο: Δ. Σακελλαρίου).

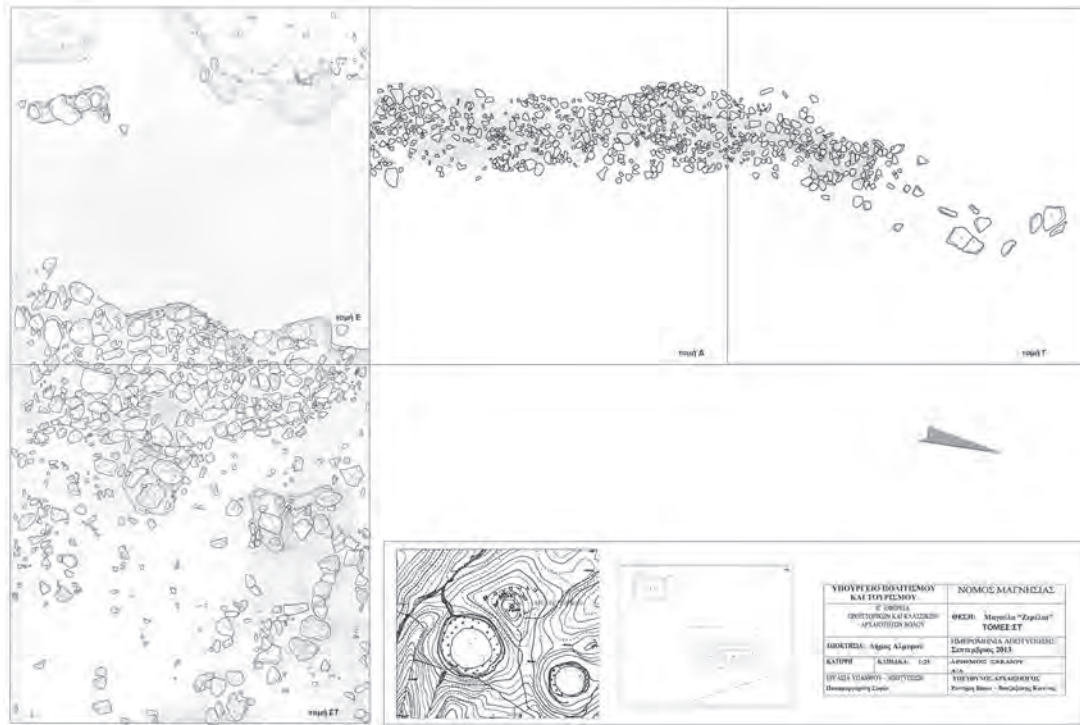
Εικ. 4. Τοπογραφικό διάγραμμα της Μαγούλας Ζερέλια. Σημειώνονται οι ανασκαφικές τομές στη ΝΑ πλαγιά και στο ΝΑ άνδρηο (τοπογρ.: Δ. Νιζάμης).

Εικ. 5. Τομή Δ στο ΝΑ άνδρηο της Μαγούλας Ζερέλια. Άποψη του λιθοσωρού από τα νότια (φωτο: Β. Ροντήρη).

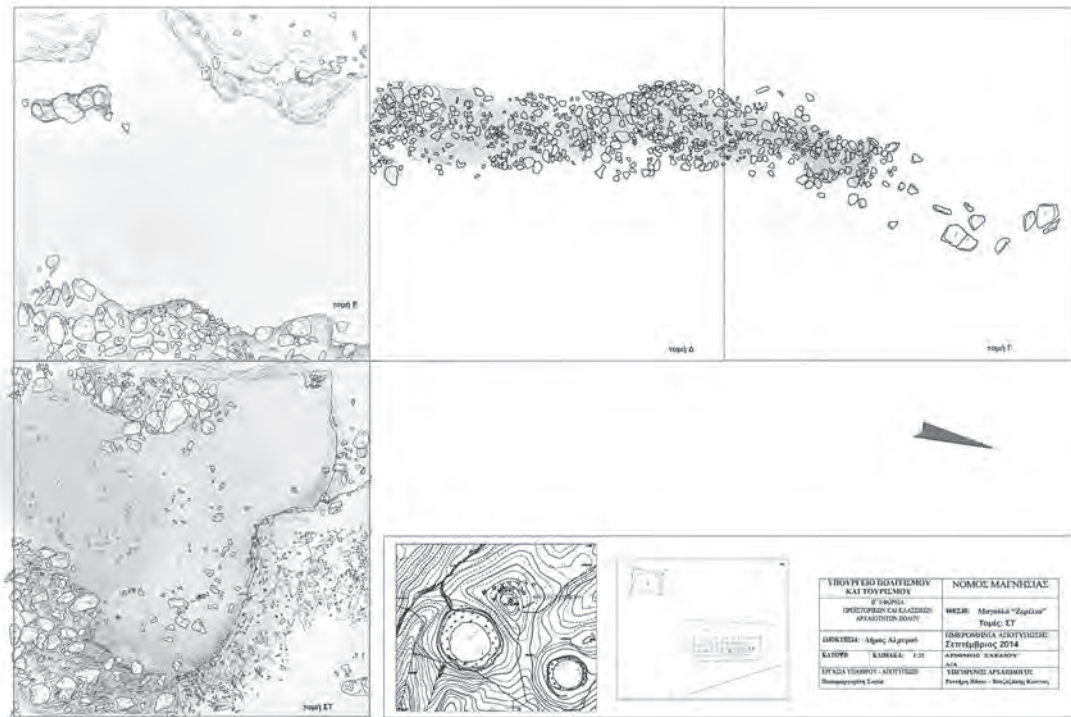
Εικ. 6. Κάτοψη των Τομών Γ-Ε στο ΝΑ άνδρηο της Μαγούλας Ζερέλια κατά το έτος 2011 (σχέδιο: Σ. Παπαμαργαρίτη).

Εικ. 7. Κάτοψη των Τομών Γ-ΣΤ στο ΝΑ άνδριο της Μαγούλας Ζερέλια κατά το έτος 2013 (σχέδιο: Σ. Παπαμαργαρίτη).

Εικ. 8. Αποψη της Τομής ΣΤ στο ΝΑ άνδριο της Μαγούλας Ζερέλια κατά το έτος 2014 από τα ανατολικά (φωτο: Β. Ροντήρη).

Εικ. 9. Κάτοψη των Τομών Γ-ΣΤ στο ΝΑ άνδριο της Μαγούλας Ζερέλια κατά το έτος 2014 (σχέδιο: Σ. Παπαμαργαρίτη).

Εικ. 10. Ευρήματα από την ανασκαφική έρευνα στη Μαγούλα Ζερέλια κατά το έτος 2014. Επάνω: εργαλεία από σοκολατί πυριτόλιθο. Κάτω: κεραμική της Μέσης και Νεότερης Νεολιθικής περιόδου (5800-3200π.Χ.) (φωτο: Β. Ροντήρη).

Ο ΟΙΚΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΥΣΤΕΡΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΧΑΛΚΟΥ ΣΤΟ ΚΑΣΤΡΟ-ΠΑΛΑΙΑ ΒΟΛΟΥ: ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ ΤΟΥ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟΥ ΔΙΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΥ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΟΣ ΚΑΙ ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΑΤΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ, 2012-2014

Ευαγγελία Σκαφιδά, Άρτεμις Καρναβά, Ιάκωβος Γεωργίου, Δημήτρης Αγνουσιώτης, Ελένη Καρούζου, Αιμιλία Καλογιάννη, Ελένη Ασδεράκη-Τζουμερκιώτη, Μάρκος Βαξεβανόπουλος, Ρέα Γεωργίου, Μιχάλης Χατζηγιάννης, Χαρά Τόπα, Μάνος Διονυσίου, Ελισάβετ Τζουμουσλή, Μαρία-Αικατερίνη Μαργαριτώφ

Σε συνέχεια των προηγούμενων προκαταρκτικών πορισμάτων του διεπιστημονικού ερευνητικού προγράμματος στον οικισμό της ΥΕΧ στο Κάστρο-Παλαιά του Βόλου¹ επιχειρείται εδώ μια περιεκτική παρουσίαση των αποτελεσμάτων των ερευνών μας των ετών 2012-2014. Σκοπός του προγράμματος ήταν εξαρχής και παραμένει η αξιοποίηση των παλαιών ανασκαφικών δεδομένων και ευρημάτων (ανασκαφές Δ. Ρ. και Μ. Θεοχάρη, 1956-1961) στα πλαίσια τόσο του σύγχρονου επιστημονικού διαλόγου, όσο και της ενσωμάτωσης του αρχαιολογικού χώρου του Κάστρου-Παλαιών στην σύγχρονη κοινωνική πραγματικότητα της πόλης του Βόλου.

Παρουσιάζονται στη συνέχεια συνοπτικά οι δειγματοληπτικές στρωματογραφικές έρευνες, που πραγματοποιήθηκαν στις επιχώσεις του ορατού και σωζόμενου μυκηναϊκού συγκροτήματος των ανασκαφών Θεοχάρη, η μελέτη στερέωσης και ανάδειξής του, η αρχαιολογική μελέτη της κεραμικής και των ειδωλίων και, τέλος, η γεωλογική και αρχαιομεταλλουργική έρευνα.²

ΣΤΡΩΜΑΤΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ - ΜΕΛΕΤΗ ΣΤΕΡΕΩΣΗΣ ΚΑΙ ΑΝΑΔΕΙΞΗΣ

Εφόσον έχουν μεσολαβήσει πενήντα και πλέον χρόνια από την ανασκαφική έρευνα Θεοχάρη,³ η ολοκληρωμένη στρωματογραφική και ταφονομική ανασύνθεση του προϊστορικού οικισμού δεν είναι πλέον εφικτή μόνο μέσα από τη μελέτη των ημερολογίων, του αρχείου Θεοχάρη και του αποθηκευμένου αρχαιολογικού υλικού. Π' αυτό τον λόγο πραγματοποιήσαμε στοχευμένα μικρές διερευνητικές τομές σε ένα από τα τμήματα του μυκηναϊκού οικισμού επί του γηλόφου των Παλαιών (ορισμένα δωμάτια και τοιχοδομές), το οποίο είχε ανασκαφεί από τον Θεοχάρη ως 'Τάφος III'.⁴

Με τις τομές αυτές μας δόθηκε η δυνατότητα να τεκμηριώσουμε στρωματογραφικά, με ασφάλεια πλέον, τη διαδοχή των οικοδομικών φάσεων του κτιριακού συγκροτήματος, καθώς και την οργάνωση των χώρων - δωματίων.⁵ Επιβεβαιώσαμε την ύπαρξη δύο ορόφων στο κτήριο και την αλλαγή προσανατολισμού των χώ-

1. Stamatorpoulou 2011, 77-78. Αδρύμη-Σισμάνη - Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου 2012, 151. Di Napoli 2012. Skafida - Karnava - Olivier 2012. Βαξεβανόπουλος - Μέλιος - Σκαφιδά - Καρναβά 2012. Σκαφιδά - Γεωργίου 2009. Σκαφιδά - Καρναβά - Olivier - Rehren - Ασδεράκη-Τζουμερκιώτη - Βαξεβανόπουλος - Μανιάτης - Τσαρτσίδου - Γεωργίου - Τσιγάρα 2012.

2. Ευχαριστούμε το UCL-Qatar για την ευγενική παραχώρηση των αναλυτικών συσκευών του για την αρχαιομεταλλουργική μελέτη και ιδιαίτερα τον Διευθυντή του καθ. Th. Rehren, καθώς και την υπεύθυνη των επιστημονικών εργαστηρίων Δρ. Μ. Γεωργακοπούλου, για την πολύτιμη αρωγή τους. Ευχαριστίες οφείλονται επίσης στη Διεύθυνση Συντήρησης Αρχαιοτήτων του ΥΠ.ΠΟ.Α. για την άδεια δειγματοληψίας και εξαγωγής των αρχαιομεταλλουργικών δειγμάτων στο εξωτερικό. Θερμές ευχαριστίες εκφράζουμε στο INSTAP για τη χρηματοδότηση των εν λόγω αναλύσεων, καθώς και για τη χρηματοδότηση του ερευνητικού προγράμματος εν γένει.

3. Θεοχάρη 1957, 1958α, 1958β, 1961, 1962.

4. Θεοχάρη 1961.

5. Εκτεταμένη περιγραφή περιλαμβάνεται στις αναφορές μας στο *Αρχαιολογικό Δελτίο*: Σκαφιδά - Γεωργίου 2009. Σκα-

ρων στις διαδοχικές τους οικοδομικές φάσεις. Ως καινούργιο στοιχείο προέκυψαν η ύπαρξη περισσότερων οικοδομικών φάσεων από αυτές που είχε διακρίνει ο Θεοχάρης, νέα δάπεδα και τοιχοδομές, και είχαμε την ευκαιρία να κάνουμε νέες παρατηρήσεις στα δομικά υλικά και στις κατασκευαστικές τεχνικές. Λόγω των πολλαπλών οικοδομικών φάσεων του κτιρίου κατά την ΜΕΧ, την ΥΕΧ, αλλά και κατά την ακόλουθη Εποχή του Σιδήρου, διαπιστώθηκαν ανακτήσεις, χρήση παλαιότερων οικοδομικών στοιχείων και παρατηρήθηκε μείξη οικοδομικών μεθόδων, τεχνικών και υλικών στην ίδια κατασκευή, που ανάγονται σε διαφορετικές χρονικές περιόδους. Τέλος, φαίνεται να επιβεβαιώνονται οι υποθέσεις του Θεοχάρη για τη συνεχή κατοίκηση της θέσης από την ΠΕΧ μέχρι την Ύστερη Ρωμαϊοκρατία, αλλά και ως τη σημερινή εποχή.

Στο πλαίσιο της προσπάθειας ενσωμάτωσης του αρχαιολογικού χώρου των Παλαιών στην πόλη του Βόλου συντάχθηκε μελέτη συντήρησης, στερέωσης και ανάδειξης του κτιριακού συγκροτήματος της Ύψους III' σε οργανωμένο, επισκέψιμο αρχαιολογικό χώρο, συμπληρωματικά με την ανάδειξη της Βυζαντινής οχύρωσης που πραγματοποίησε η 7η ΕΒΑ.⁶ Η αρχαιολογική μελέτη εκπονήθηκε από τους αρχαιολόγους Ε. Σκαφιδά, Α. Καρναβά, Δ. Αγνωσιώτη και Ι. Γεωργίου, η μελέτη συντήρησης και αποκατάστασης από τους συντηρητές της ΙΓ' ΕΠΚΑ Βόλου Χ. Τόπα, Μ. Διονυσίου, Ε. Τζουμουσλή και Μ. Μαργαριτώφ, ενώ η μελέτη ανάδειξης από την αρχιτέκτονα Ρ. Γεωργίου σε συνεργασία με τον πολιτικό μηχανικό Μ. Χατζηγιάννη, ειδικό σε στερεώσεις αρχαίων μνημείων. Η προαναφερθείσα μελέτη εγκρίθηκε από το Κεντρικό Αρχαιολογικό Συμβούλιο τον Νοέμβριο του 2014.

Η σημασία του προτεινόμενου έργου είναι πολύ μεγάλη για την πόλη του Βόλου γιατί, αφενός θα συμπληρώσει την εικόνα της διαχρονικής κατοίκησης του λόφου και θα αναδείξει το ιστορικό βάθος της κατοίκησης στην περιοχή, αφετέρου θα αποτελέσει τον πρώτο και μοναδικό επισκέψιμο αρχαιολογικό χώρο εντός της πόλης του Βόλου. Αναμένεται μελλοντικά το Υπουργείο Πολιτισμού να εντάξει το έργο ανάδειξης του χώρου στα προγράμματά του, μια και υπάρχει έτοιμη και εγκεκριμένη μελέτη συντήρησης, στερέωσης και ανάδειξης του κτιριακού συγκροτήματος του σημαντικού αυτού μυκηναϊκού διοικητικού κέντρου.

Η ΜΕΛΕΤΗ ΤΗΣ ΚΕΡΑΜΕΙΚΗΣ ΚΑΙ ΤΩΝ ΕΙΔΩΛΙΩΝ

Η κεραμική, η μελέτη της οποίας διεξάγεται από την Ε. Καρούζου, καλύπτει χρονολογικά όλες τις φάσεις της Υστεροελλαδικής περιόδου. Ο κύριος όγκος της χωρίζεται στην ΥΕ ΙΙΑ-Β (1400-1200 π.Χ.) και την ΥΕ ΙΙΙΓ (1200-1100 π.Χ.) (εικ. 1), μελετάται, ωστόσο, και υλικό πρωιμότερο (ΥΕ Ι-ΙΙ). Επιπλέον, οι πρόσφατες έρευνες επιβεβαίωσαν την ύπαρξη υπομυκηναϊκής κεραμικής, μια ιδιαίτερα σημαντική διαπίστωση, η οποία υποστηρίζει την αδιάλειπτη συνέχεια κατοίκησης στη θέση από την μυκηναϊκή προς την πρωτογεωμετρική περίοδο.⁷

Η πλειονότητα της κεραμικής συμπεριλαμβάνει τροχήλατα διακοσμημένα και άβαφα ανοιχτά και κλειστά αγγεία για κατανάλωση και αποθήκευση τροφής, αλλά και χειροποίητα χονδροειδή άβαφα αγγεία για καθημερινή χρήση, κυρίως για προετοιμασία και αποθήκευση τροφής (χύτρες, λεκάνες, πρόχοι, αγγεία αποθήκευσης). Χαρακτηριστικό είναι το υλικό που προέρχεται από δύο αποθέτες που έφερε στο φως το 1956 ο Θεοχάρης στην Ύψους Ι' και στο Χώρο 3 της Ύψους ΙΙΙ', το οποίο περιλαμβάνει εκατοντάδες αβαφείς κύλικες του γωνιώδους και κωνικού τύπου με ψηλό και κοντό πόδι, αλλά και κύπελα.⁸ Το υλικό από τους αποθέτες δείχνει ότι πιθανά σε κάποιο χώρο ή χώρους των ανασκαμμένων κτηρίων λάμβαναν χώρα συμπόσια μεγάλης προσέλευσης, μια πρακτική γνωστή και από άλλα μυκηναϊκά κέντρα.⁹ Διαπιστώθηκαν, βέβαια, και

φιδά - Καρναβά - Αγνωσιώτης - Γεωργίου - Ασδεράκη 2010. Σκαφιδά - Καρναβά - Γεωργίου - Αγνωσιώτης - Τσαρτσίδου - Ασδεράκη 2011. Σκαφιδά - Καρναβά - Αγνωσιώτης - Γεωργίου 2012. Σκαφιδά - Καρναβά - Αγνωσιώτης - Γεωργίου υπό έκδοση.

6. Έργο αυτεπιστασίας στο πλαίσιο του επιχειρησιακού προγράμματος "Θεσσαλίας-Στερεάς Ελλάδας-Ηπείρου 2007-2013", το οποίο εκτελέστηκε μεταξύ 2011 και 2014, βλ. Ντίνα 2012. Αναστασιάδου 2014.

7. Οι παλαιότερες μελέτες (Θεοχάρης 1966, 49-59. 1964, 45-54. Sipsie-Eschbach 1991) υποστήριξαν πως υπήρξε μια σταδιακή εξέλιξη στην κεραμική από τη μυκηναϊκή στην πρωτογεωμετρική περίοδο, αν και δεν εντοπίστηκαν υπομυκηναϊκά αρχιτεκτονικά κατάλοιπα ή κεραμική. Στη συνέχεια, ωστόσο, παρατηρήθηκαν υπομυκηναϊκά στοιχεία στην κεραμική των Παλαιών (Jacob-Felsch 1994. Mountjoy 1999, 856. Lemos 2002, 3-8), ενώ υπομυκηναϊκή κεραμική έχει βρεθεί σε λίγες θέσεις στη Θεσσαλία (Ruppenstein 2009. Karouzou 2015, 69-84).

8. Θεοχάρης 1961, 126, πιν. 43 β-γ.

9. Γενικά για τα μυκηναϊκά συμπόσια, βλ. Wright 2004.

εισαγωγές από περιοχές όπως η Αίγινα (εικ. 2, κάτω), η Αργολίδα, ακόμα και η Συρο-Παλαιστίνη (εικ. 2, άνω).¹⁰ Ο τοπικός πηλός έχει χαρακτηριστικό βαθύ πορτοκαλί χρώμα και σε ορισμένες περιπτώσεις, κυρίως κατά την ΥΕ ΠΙΑ-Β περίοδο, καλύπτεται με υπόλευκο επίχρισμα προς απομίμηση των αγγείων από την Νότια Ελλάδα.¹¹

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η κεραμική της ΥΕ ΙΙΙΓ Μέσης περιόδου, η οποία είναι διακοσμημένη σύμφωνα με τον λεγόμενο 'εικονιστικό ρυθμό' (εικ. 1.1-7),¹² τοπικής παραγωγής, αλλά και εισηγμένη. Αυτή η κεραμική ενώνει τη θέση Κάστρο-Παλαιά με ένα δίκτυο θέσεων στην Εύβοια, Βοιωτία, Φθιώτιδα, Φωκίδα και ορισμένα νησιά του Αιγαίου. Έχει παρατηρηθεί ότι θέσεις σε αυτές τις περιοχές εμφάνιζαν ορισμένες ομοιότητες ήδη από την ΥΕ ΙΙΙΓ Μέση-Υστερη περίοδο¹³ και ότι στη συνέχεια πολλές από αυτές συμμετείχαν στην θεωρούμενη ως ευβοϊκή 'κοινή'.¹⁴ Με βάση τα υπάρχοντα δεδομένα φαίνεται, όμως, ότι έχουμε να κάνουμε με διάφορα αλληλοεπικαλυπτόμενα δίκτυα επικοινωνίας μεταξύ θέσεων στον Ευβοϊκό και Παγασητικό κόλπο και τα κοντινά νησιά, στα οποία περιλαμβάνονται μόνο μερικές από τις θέσεις που συμμετείχαν αργότερα στην ευβοϊκή 'κοινή'.¹⁵

Στο υλικό προς μελέτη συμπεριλαμβάνεται επίσης ένα σύνολο 50 ειδωλίων που καλύπτουν χρονολογικά όλες τις φάσεις της ΥΕ περιόδου, το οποίο μελετάται από τις Ε. Σκαφίδα, Ε. Καρούζου και Ά. Καρναβά. Το σύνολο περιλαμβάνει τόσο ανθρωπόμορφα γυναικεία ειδώλια τύπου Φ, Ψ και Τ, όσο και ζωόμορφα ειδώλια, κυρίως βοοειδών και άλλων τετραπόδων, και ένα ειδώλιο πτηνού. Είναι κατά κύριο λόγο τοπικής παραγωγής, αλλά υπάρχουν και εισηγμένα (Μ 2610, εικ. 3).¹⁶ Από τα ανθρωπόμορφα ειδώλια ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν δύο γυναικεία ειδώλια τύπου Ψ (εικ. 3). Το γυναικείο ειδώλιο Κμ 4112 με οβάλ πώλο, πλαστικούς μαστούς, κυλινδρικό κάτω σώμα και ίχνη από υπόλευκο επίχρισμα σε όλη του την επιφάνεια, παρουσιάζει πολλές ομοιότητες με δύο ειδώλια από το ιερό της Ιτωνίας Αθηνάς από τη Φίλια Καρδίτσας και τον θολωτό τάφο Β στη Γρίτσα Πτελεού.¹⁷ Το γυναικείο ειδώλιο ΒΕ 48070, που χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΙΒ2-Γ Πρώιμη περίοδο,¹⁸ έχει ασυνήθιστη διακόσμηση με περιδέραιο και τριγωνικό περιζώμα και είναι πολύ μεγαλύτερο σε σχέση με τα υπόλοιπα ειδώλια (ύψ. 10 εκ., εικ. 3). Βρέθηκε το 2012 στο κενό μιας ξυλοδεσιάς στον Χώρο 2 της 'Τάφρου ΙΙΙ', έχει στη βάση του εσοχή ύψους 2 εκ. και ήταν πιθανώς τοποθετημένο σε ράφι ή σε κάποιο είδος βάσης στον τοίχο. Από τα ζωόμορφα ειδώλια ξεχωρίζουν ένα ειδώλιο πτηνού¹⁹ και ένα μικκύλο ειδώλιο τετράποδου ζώου ύψους 1,8 εκ. (εικ. 4).

Η ΓΕΩΛΟΓΙΚΗ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΜΕΤΑΛΛΟΥΡΓΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ

Συνεχίστηκε και ολοκληρώθηκε από τον Μ. Βαξεβανόπουλο η καταγραφή και η γεωλογική χαρτογράφηση των δομικών στοιχείων του μυκηναϊκού κτιριακού συγκροτήματος στις τάφρους ΙΙ-ΙΙΙ του Θεοχάρη (εικ. 5 πάνω). Τα αποτελέσματα δείχνουν ότι χρησιμοποιήθηκαν ως οικοδομικά υλικά κυρίως παιτάλες από μάρμαρο, μάρμαρο με βωξιτικές ενστρώσεις, σχιστόλιθο, πρασινοσχιστόλιθο, επιδοιτικό και μαρμαρυγιακό σχιστόλιθο, τραβερτίνη, καθώς και μία παιπάλη από ηφαιστειακό υλικό που θα διερευνηθεί μελλοντικά. Η περιοχή προέλευσής τους, πιθανώς από παρακείμενο του λόφου χείμαρρο, βρισκόταν σε άμεση γειτνίαση με την ακτή, αφού στη μάζα τους παρατηρούνται οπές από Lithorhaga lithorhaga και άλλα προσκολλημένα δίθρα (εικ. 5 κάτω δεξιά).

10. Αιγινήτικες τριποδικές χύτερες κυκλοφορούν ευρέως σε περιοχές εκτός Αίγινας κατά την ΥΕΧ (Gauss - Klebinder-Gauss - Kiriatzi - Pentedeka - Georgakopoulou 2015, Gauss - Kiriatzi 2011, 241-257), ενώ οι χαναανιτικοί αμφορείς στο Αιγαίο δεν είναι επίσης άγνωστοι (Rutter 2014, 53-69). Για το σημαντικό θέμα των εισαγωγών από την Αργολίδα, Mountjoy 1999, 59-196.

11. Ο χαρακτηριστικός τοπικός πηλός έχει επισημανθεί και από τον Feuer (1983, 202) και απαντάται στις περισσότερες μυκηναϊκές θέσεις της Θεσσαλίας.

12. Immerwahr 1985, 85-94. Θεοχάρης 1966, 58-59. Μπάτζιου-Ευσταθίου 2003, 261, εικ. 4.

13. Crielaard 2006, 271-297.

14. Lemos 2002, 212-217.

15. Thomatos 2006. Mountjoy 2009, 289-312.

16. French 1971, 126, πιν. 18α.

17. Φίλια Καρδίτσας; Πιλάλη-Παπαστερίου - Παπαευθυμίου-Παπανθίμου 1983, 63, εικ. 10-11, Πτελεός; Βερδελής 1952, 179, εικ. 17.

18. French 1971, 126-128, 133-139, 147-148.

19. French 1971, 160.

Τα ισότοπα Ο και C δείχνουν τρεις διαφορετικές ομαδοποιήσεις (εικ. 5 κάτω αριστερά), οι οποίες συμφωνούν με τα ιστολογικά και ορυκτολογικά χαρακτηριστικά των δειγμάτων. Μία ομάδα περιλαμβάνει το τραβερτινικό υλικό που βρέθηκε στο λόφο Κάστρο-Παλαιά και τις τραβερτινικές αποθέσεις της Μακρινίτσας, η δεύτερη ομάδα το παρωλιθικό υλικό από οικοδομικά στοιχεία σε όλη την έκταση του λόφου και από τα λατομεία παρωλιθίου στην Περαχώρα Τυρνάβου,²⁰ η τρίτη ομάδα τα μάρμαρα από το λόφο Κάστρο-Παλαιά και από δείγματα μαρμάρων της ευρύτερης περιοχής, και κυρίως από την περιοχή Σαρακηνού - Γορίτσας.

Επιπλέον, μετά από τα σημαντικά αποτελέσματα της πρώτης αρχαιομεταλλουργικής έρευνας σε μεταλλουργικά υπολείμματα σε χωνευτήρια της Εποχής Χαλκού από το εργαστήριο μεταλλοτεχνίας του οικισμού²¹ θελήσαμε να διερευνήσουμε μια σειρά από άλλα ζητήματα: τη χρήση ντόπιων πηγών μετάλλου, το συσχετισμό του υλικού των τεχνέργων με αυτό των χωνευτηρίων, την ύπαρξη εισηγμένων αντικειμένων στο χώρο και το είδος τους και το τεχνολογικό επίπεδο εξειδίκευσης των μεταλλουργών του οικισμού, δηλ. αν οι μεταλλουργοί ήταν εξειδικευμένοι ή απλοί μεταλλοτεχνίτες.

Επιχειρήσαμε λοιπόν μια διαχρονική τεχνολογική προσέγγιση σχετικά με την μεταλλουργία του χαλκού. Επιλέξαμε για ανάλυση εβδομήντα (70) μεταλλικά αντικείμενα που καλύπτουν το χρονολογικό φάσμα από την ΠΕΧ έως τους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους και προέρχονται από τα μυκηναϊκά και γεωμετρικά θεωρούμενα ως εργαστήρια μεταλλοτεχνίας, αλλά και από οικιακά και ταφικά συμφραζόμενα (εγχειρίδια, πόρπες, περόνες, βραχιόλια, δαχτυλίδι, μία αιχμή δόρατος και μια σκωρία). Εξετάσαμε την ποιότητα των κραμάτων και των μεταλλουργικών τεχνικών κατασκευής, καθώς επίσης και την προέλευση των πρώτων υλών που χρησιμοποιήθηκαν σε συνδυασμό με τις θέσεις μεταλλοφορίας χαλκού σε περιοχές γύρω από το Κάστρο-Παλαιά (σε Πήλιο, Όθρυ και Χαλκοδόνιο). Τα μεταλλικά τέχνεργα εξετάστηκαν αρχικά μη καταστροφικά με XRF και στη συνέχεια επιλέχθηκαν δείγματα για οπτική μικροσκοπία και ηλεκτρονική μικροανάλυση (SEM-EDS, JEOL JSM-6610LV Scanning Electron Microscope equipped with an Oxford Instruments X-Max^N Energy Dispersive Spectrometer), για να αναλυθούν στα εργαστήρια έρευνας του UCL-Qatar. Η έρευνα επιβεβαίωσε την πρώιμη χρήση του κασσίτερου, καθώς εντοπίστηκαν αντικείμενα κατασκευασμένα από καθαρό χαλκό, αρσενικούχο χαλκό, αλλά και μπρούντζο από την ΠΕΧ έως την Εποχή του Σιδήρου. Τέλος, αναλύσεις ισότοπων μόλυβδου έγιναν στο Goethe-Universität of Frankfurt am Main προκειμένου να εντοπιστεί η προέλευση του χαλκού. Τα μεταλλεία που έχουν εντοπιστεί τόσο στη Μαγνησία, όσο και στη Φθιώτιδα θα μπορούσαν να προμηθεύσουν αρκετό υλικό για την παραγωγή των τεχνέργων.²²

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Το διεπιστημονικό πρόγραμμα μελέτης της ΥΕΧ φάσης του οικισμού του Κάστρου-Παλαιών συμπλήρωσε έξι χρόνια δράσης. Με την ολοκλήρωση της πρώτης φάσης μελέτης της κεραμικής και των ειδωλίων επιβεβαιώνεται η ύπαρξη πληθώρας δικτύων επικοινωνίας με τη νότια Ελλάδα και το Αιγαίο, αλλά και την ανατολική Μεσόγειο ευρύτερα. Η δυνατότητα των κατοίκων του οικισμού επί του γηλόφου των Παλαιών να διατηρήσουν και να ενισχύσουν κάποια από αυτά τα δίκτυα επικοινωνίας μετά το 1200 π.Χ., οπότε και επήλθε η γενικευμένη κατάρρευση του μυκηναϊκού κόσμου, είναι πιθανά μία από τις βασικές αιτίες της επιβίωσης και της διαχρονικής πορείας της θέσης. Ωστόσο, δεν είναι δυνατόν να αγνοήσουμε την ιστορική συνέχεια και τη σπουδαιότητα της θέσης ακόμα και πριν από την ΥΕΧ, όπως καταδεικνύουν τα στοιχεία της αρχαιομεταλλουργικής έρευνας και η εξαιρετικά πρώιμη χρήση του κασσίτερου στην εν λόγω θέση. Αναμένεται, λοιπόν, η συνέχεια της έρευνας να μας επιτρέψει να κατανοήσουμε πληρέστερα τη σημασία του αρχαίου οικισμού στον λόφο του Κάστρου του Βόλου, με κεντρικό ζητούμενο βέβαια την καλύτερη κατανόηση του χαρακτήρα της κατοίκησης του στη διάρκεια της μυκηναϊκής περιόδου.

20. Βαξεβανόπουλος - Μέλφος - Σκαφίδα - Καρναβά 2012.

21. Σκαφίδα - Καρναβά - Olivier - Rehren - Ασδεράκη-Τζουμερκιώτη - Βαξεβανόπουλος - Μανιάτης - Τσαρτσίδου - Γεωργίου - Τσιγάρα 2012, 147. Rehren - Asderaki - Skafida - Karnava 2015.

22. Asderaki-Tzoumerkioti - Rehren - Skafida - Vaxevanopoulos - Conolly υπό έκδοση.

ABSTRACT

THE LATE BRONZE AGE SITE AT KASTRO-PALAIJA IN VOLOS:
RESULTS OF THE INTERDISCIPLINARY PROJECT
AND RECENT INVESTIGATIONS, 2012-2014

Evangelia Skafida, Artemis Karnava, Iakovos Georgiou, Dimitris Agnousiotis, Eleni Karouzou, Aimilia Kalogianni, Eleni Asderaki-Tzoumerkioti, Markos Vaxevanopoulos, Rea Georgiou, Michalis Chatzigiannis, Chara Topa, Manos Dionysiou, Elisavet Tzoumousli, Maria-Aikaterini Margaritoff

The interdisciplinary research project that focuses on the Late Bronze Age phase of habitation at the site of Kastro-Palaia in Volos, Thessaly, has been active since 2009. From the very beginning our goals have been to critically evaluate and present to the archaeological community the results of the excavations conducted by D. R. Theochares and M. Theochares (1956-1961), and to integrate the archaeological site in the modern, social reality of the city of Volos that surrounds it.

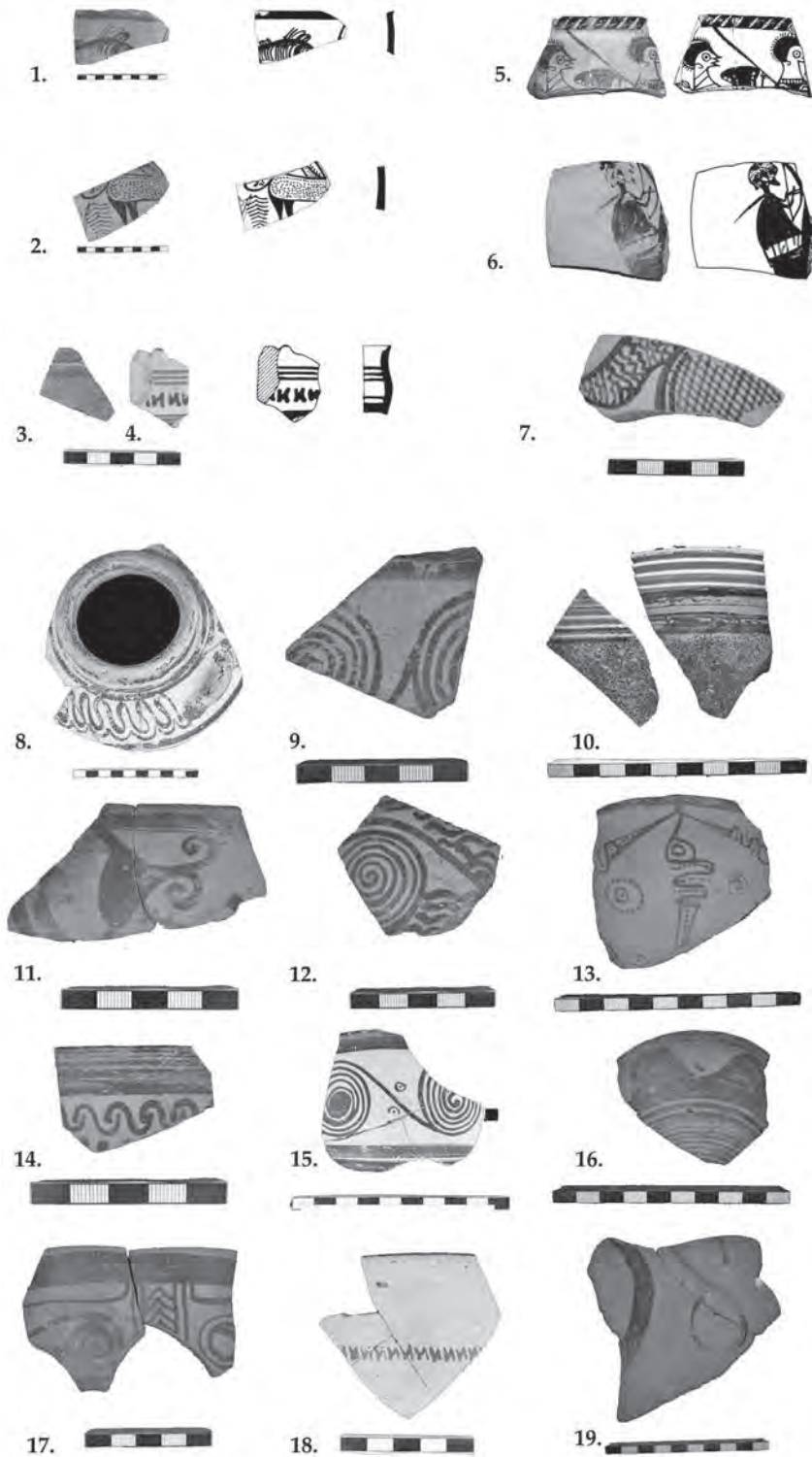
In this paper we briefly discuss our work between 2012 and 2014. In particular, we present the results of the investigation of a few trial trenches on the site of Theochares' 'Trench III', as well as the preliminary results from the study of the pottery, clay figurines, the geology as well as the metal artefacts and metal-working equipment retrieved at the site. Equally important to the study of the archaeological material, our project has prepared a study both for the restoration of site and its access to the public, which has been approved by the overseeing authority, the Ministry of Culture. It is expected that the Ministry will undertake the task and allow the site to become the first organized archaeological site, accessible to the public, within the confines of the modern city of Volos.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

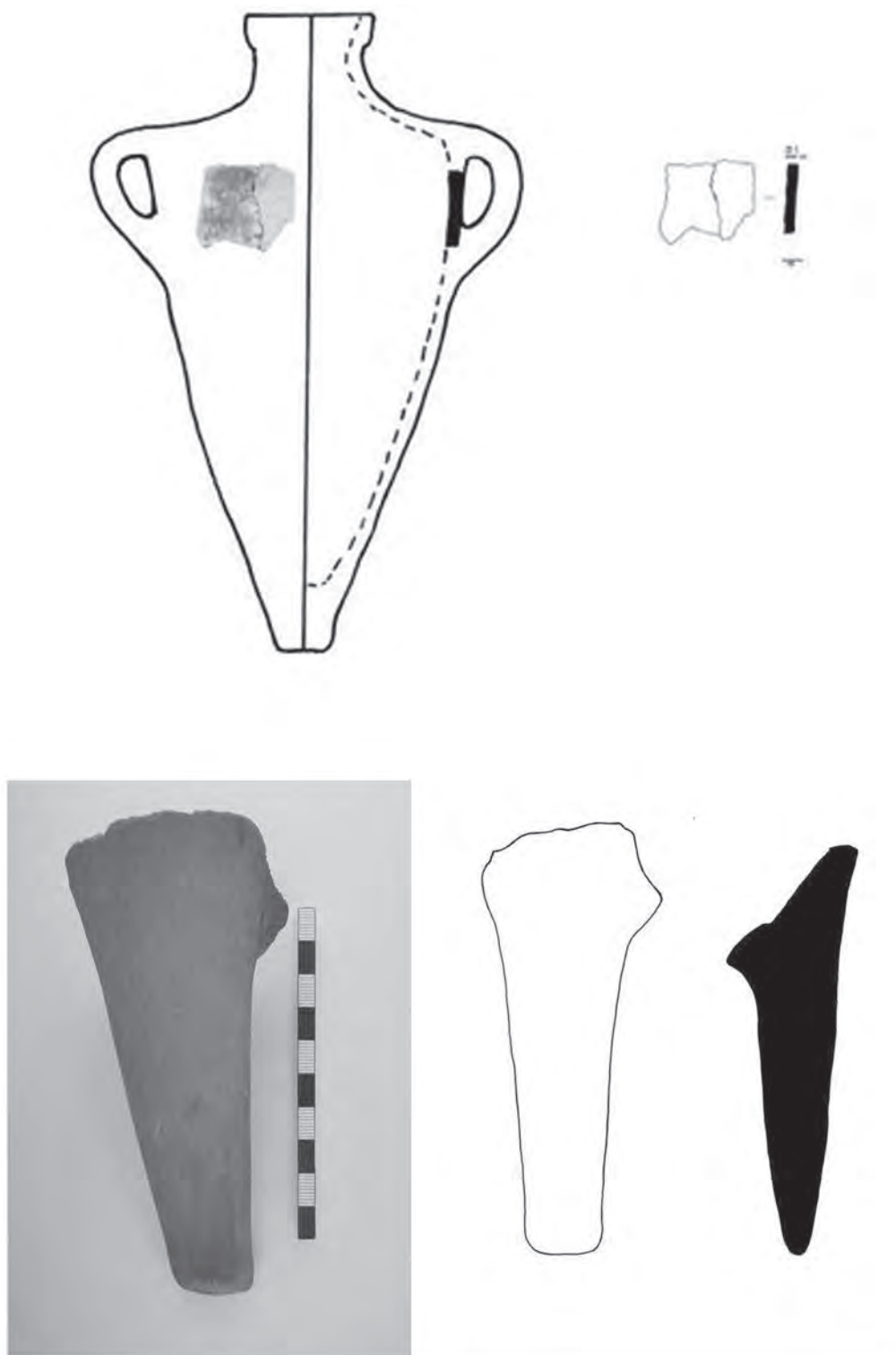
- Αδρύμη-Σισμάνη Β. - Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου Α., 2012. ΠΓ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Μαγνησία, στο Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, Μ. (επιμ.), 2000-2010. Από το ανασκαφικό έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων, Αθήνα, 151-156.
- Αναστασιάδου Α., 2014. Το Κάστρο στα Παλαιά του Βόλου-The castle of Palea Volos, Λάρισα.
- Asderaki-Tzoumerkioti E. - Rehren T. - Skafida E. - Vaxevanopoulos M. - Conolly P. J., υπό έκδοση. Kastro Palaia settlement, Volos, Greece: a diachronically technological approach to bronze metalwork, *STAR: Science and Technology of Archaeological Research*.
- Βαξεβανόπουλος Μ. - Μέλφος Β. - Σκαφίδα Ε. - Καρναβά Α., 2012. Διαχρονική χρήση του τραβερτίνη ως οικοδομικού υλικού στη θέση «Κάστρο-Παλαιά» Βόλου, *ΑΕΘΣΕ* 4, 321-330.
- Βερδελής Ν., 1952. Ανασκαφή Πτελεού, *ΠΑΕ* 107, 164-185.
- Crielaard J. P., 2006. Basileis at sea: elites and external contacts in the Euboean Gulf region from the end of the Bronze Age to the beginning of the Iron Age, στο S. Deger-Jalkotzy - I.S. Lemos (επιμ.), *Ancient Greece: from the Mycenaean Palaces to the Age of Homer*, Edinburgh, 271-297.
- Di Napoli V., 2012. Corrispondenza da Atene. 1240 sacchi di ceramica..., *Archeo* 331, 28-29.
- Feuer B., 1983. *The Northern Mycenaean Border in Thessaly*, Oxford.
- French E. 1971. The Development of Mycenaean Terracotta Figurines, *BSA* 66, 101-187.
- Gauss W. - Klebinder-Gauss G. - Kiriati E. - Pentedeka A. - Georgakopoulou M., 2015. Aegina: an important centre of production of cooking pottery from the prehistoric to the historic era, στο M. Spataro - A. Villing (επιμ.), *Ceramics, cuisine and culture: the archaeology and science of kitchen pottery in the ancient Mediterranean world*, Oxford, 65-74.
- Gauss W. - Kiriati E., 2011. *Ägina-Kolonna. Forschungen und Ergebnisse, 5. Pottery production and supply at Bronze Age Kolonna, Aegina. An integrated archaeological and scientific study of a ceramic landscape*, Vienna.

- Immerwahr S.A., 1985. Some pictorial fragments from Iolkos in the Volos Museum, *AE* 1985, 85-94.
- Jacob-Felsch M., 1994. Besprechungen: M. Sipsie-Eschbach, Protogeometrische Keramik aus Iolkos in Thessalien, *BJB* 194, 556-562.
- Θεοχάρης Δ. Ρ., 1957. Ίωλκός (Βόλος), *Έργον* 1956, 43-50.
- Θεοχάρης Δ. Ρ., 1958α. 7. Ίωλκός, *Έργον* 1957, 31-36.
- Theochares D. R., 1958β. Iolkos. Whence sailed the Argonauts, *Archaeology* 11, 13-18.
- Θεοχάρης Δ. Ρ., 1961. 11. Άνασκαφαι έν Ίωλκῶ, *ΠΑΕ* 1956, 119-130, πίν. 42-45.
- Θεοχάρης Δ. Ρ., 1962. 7. Άνασκαφαι έν Ίωλκῶ, *ΠΑΕ* 1957, 54-69, πίν. 16-17.
- Θεοχάρης Δ. Ρ., 1964. 8. Άνασκαφαι Ίωλκοῦ, *ΠΑΕ* 1961, 45-54, πίν. 17-23.
- Θεοχάρης Δ. Ρ., 1966. 8. Άνασκαφαι έν Ίωλκῶ, *ΠΑΕ* 1960, 49-59, πίν. 35-39.
- Karouzou E., 2015. The Late Helladic IIIC period in coastal Thessaly, στο Z. Theodoropoulou-Polychroniadis - Evelyn D. (επιμ.) *AEGIS: Essays in Mediterranean Archaeology presented to Matti Egon by the scholars of the Greek Archaeological Committee UK*, Oxford, 69-84.
- Lemos I.S., 2002. *The Protogeometric Aegean: The archaeology of the late eleventh and tenth centuries BC*, Oxford.
- Mountjoy P.A., 1999. *Regional Mycenaean Decorated Pottery*, Rahden.
- Μπάτζιου-Ευσταθίου Α., 2003. Η Ύστεροελλαδική ΙΙΙΓ στο Κάστρο του Βόλου, στο *ΠΜΚ* 2, 253-262.
- Ντίνα Α., 2012. Κάστρο Παλαιών. Νέα ευρήματα στο πλαίσιο του Έργου «Συντήρηση και αποκατάσταση Κάστρου Παλαιών Δήμου Βόλου, Ν. Μαγνησίας», στο *ΑΕΘΣΕ* 4, 393-402.
- Πιλάλη-Παπαστερίου Α. - Παπαευθυμίου-Παπανθίμου Κ., 1983. Νέα ανασκαφική έρευνα στο ιερό της Φίλιας, *Ανθρωπολογικά* 4, 49-68.
- Rehren T. - Asderaki E. - Skafida E. - Karnava A., 2015. Bronze Age crucibles from the Kastro-Palaia settlement, Volos, Greece – a contradiction of form and function?, *Historical Metallurgy* 47-2013, 111-124.
- Ruppenstein F., 2009. Υπάρχουν υπομνηναϊκά στρώματα σε οικισμούς της Στερεάς Ελλάδας και της Νότιας Θεσσαλίας; *ΑΕΘΣΕ* 3, 233-239.
- Rutter J. B., 2014. The Canaanite transport amphora within the Late Bronze Age Aegean: a 2013 perspective on a frequently changing picture, στο D. Nakassis - J. Gulizio - S. A. James (επιμ.), *KE-RA-ME-JA: Studies presented to Cynthia W. Shelmerdine*, Philadelphia, 53-69.
- Sipsie-Eschbach M., 1991. *Protogeometrische Keramik aus Iolkos in Thessalien*, Berlin.
- Σκαφιδά Ε. - Γεωργίου Ι., 2009. Κάστρο-Παλαιά Βόλου. Πενταετές διεπιστημονικό ερευνητικό πρόγραμμα: η θέση της Ύστερης Εποχής του Χαλκού στο Κάστρο-Παλαιά στον μυχό του Παγασητικού κόλπου, 2009-2013, *ΑΔ* 64-2009 (2015), 561-565.
- Σκαφιδά Ε. - Καρναβά Α. - Αγνωσιώτης Δ. - Γεωργίου Ι. - Ασδεράκη Ε., 2010. «Κάστρο-Παλαιά» Βόλου. Πενταετές διεπιστημονικό ερευνητικό πρόγραμμα: η θέση της Ύστερης Εποχής του Χαλκού στο Κάστρο-Παλαιά στον μυχό του Παγασητικού κόλπου, 2009-2013, *ΑΔ* 65-2010 (2016), 1089-1093.
- Σκαφιδά Ε. - Καρναβά Α. - Γεωργίου Ι. - Αγνωσιώτης Δ. - Τσαρτσίδου Γ. - Ασδεράκη Ε., 2011. «Κάστρο-Παλαιά» Βόλου. Πενταετές διεπιστημονικό ερευνητικό πρόγραμμα: η θέση της Ύστερης Εποχής του Χαλκού στο Κάστρο-Παλαιά στον μυχό του Παγασητικού κόλπου, 2009-2013, *ΑΔ* 66-2011 (2016), 529-535.
- Σκαφιδά Ε. - Καρναβά Α. - Αγνωσιώτης Δ. - Γεωργίου Ι., 2012. «Κάστρο-Παλαιά» Βόλου. Πενταετές διεπιστημονικό ερευνητικό πρόγραμμα: η θέση της Ύστερης Εποχής του Χαλκού στο Κάστρο-Παλαιά στον μυχό του Παγασητικού κόλπου, 2009-2013, *ΑΔ* 66-2012 (2016), 386-390.
- Σκαφιδά Ε. - Καρναβά Α. - Αγνωσιώτης Δ. - Γεωργίου Ι., υπό έκδοση. «Κάστρο-Παλαιά» Δήμου Βόλου. Ανασκαφικές εργασίες στο χώρο του μυκηναϊκού συγκροτήματος, Τάφροι ΙΙ και ΙΙΙ του Δ. Ρ. Θεοχάρη και εκπόνηση Μελέτης στερέωσης και ανάδειξής του, *ΑΔ* 67-2013.
- Skafida E. - Karnava A. - Olivier J.-P., 2012. Two new Linear B tablets from the site of Kastro-Palaia in Volos, στο P. Carlier - Ch. de Lamberterie - M. Egetmeyer - N. Guilleux - Fr. Rougemont - J. Zurbach (επιμ.), *Études mycéniennes 2010. Actes du XIIIe colloque international sur les textes égéens, Sèvres, Paris, Nanterre, 20-23 septembre 2010, Biblioteca di "Pasiphae"* X, Pisa-Roma, 55-73.
- Σκαφιδά Ε. - Καρναβά Α. - Olivier J.-P. - Rehren T. - Ασδεράκη-Τζουμερκιώτη Ε. - Βαξεβανόπουλος Μ. - Μανιάτης Ι. - Τσαρτσίδου Γ. - Γεωργίου Ι. - Τσιγάρα Μ., 2012. Ο οικισμός της Ύστερης Εποχής Χαλκού στο «Κάστρο-Παλαιά» Βόλου: από τις ανασκαφικές έρευνες του Δ. Θεοχάρη στα νέα ευρήματα της πρόσφατης διεπιστημονικής έρευνας, στο *ΑΕΘΣΕ* 4, 145-157.

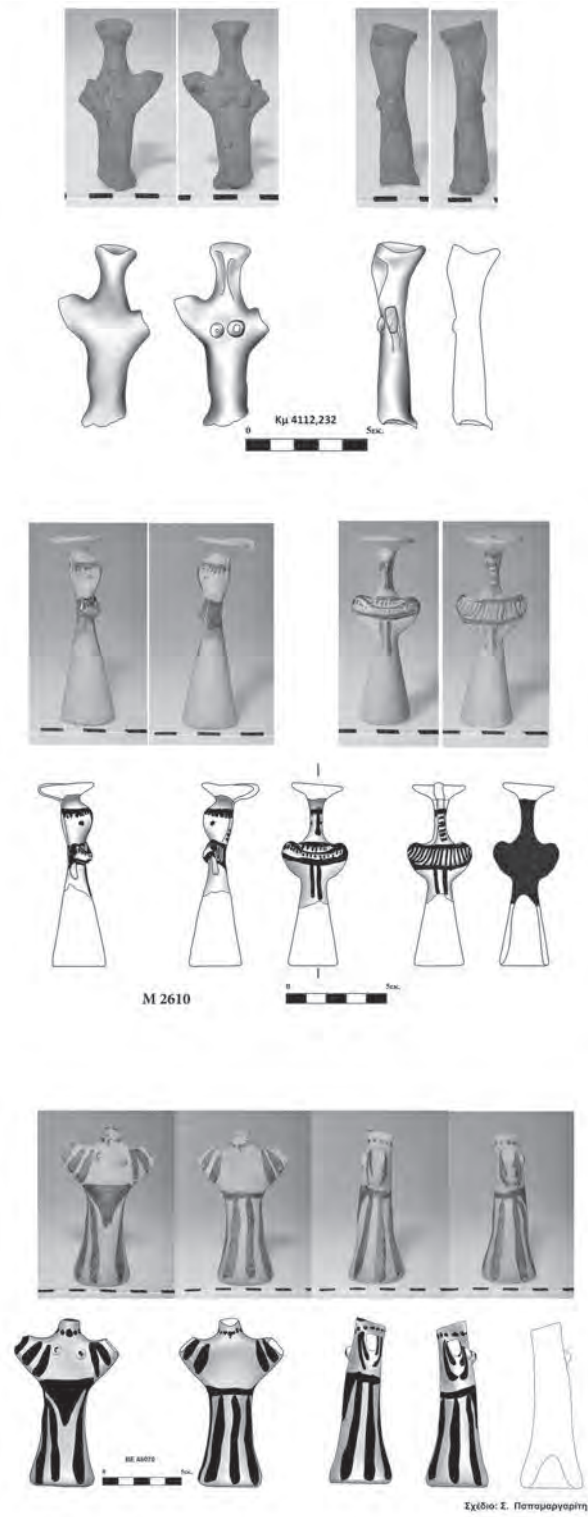
- Stamatopoulou M., 2011. Archaeology in Greece 2010-2011. Thessaly (Archaic to Roman), *AR*, 73-84.
- Thomatos M., 2006. *The Final Revival of the Aegean Bronze Age: A Case-Study of the Argolid, Corinthia, Attica, Euboea, the Cyclades and the Dodecanese during LH IIIC Middle*, Oxford.
- Vermeule E. - Karageorghis V., 1982. *Mycenaean Pictorial Vase Painting*, Massachusetts - London.
- Wright J. C., 2004. A survey of evidence for feasting in Mycenaean society, στο J. C. Wright (επιμ.), *The Mycenaean Feast*, Princeton, 13-58.

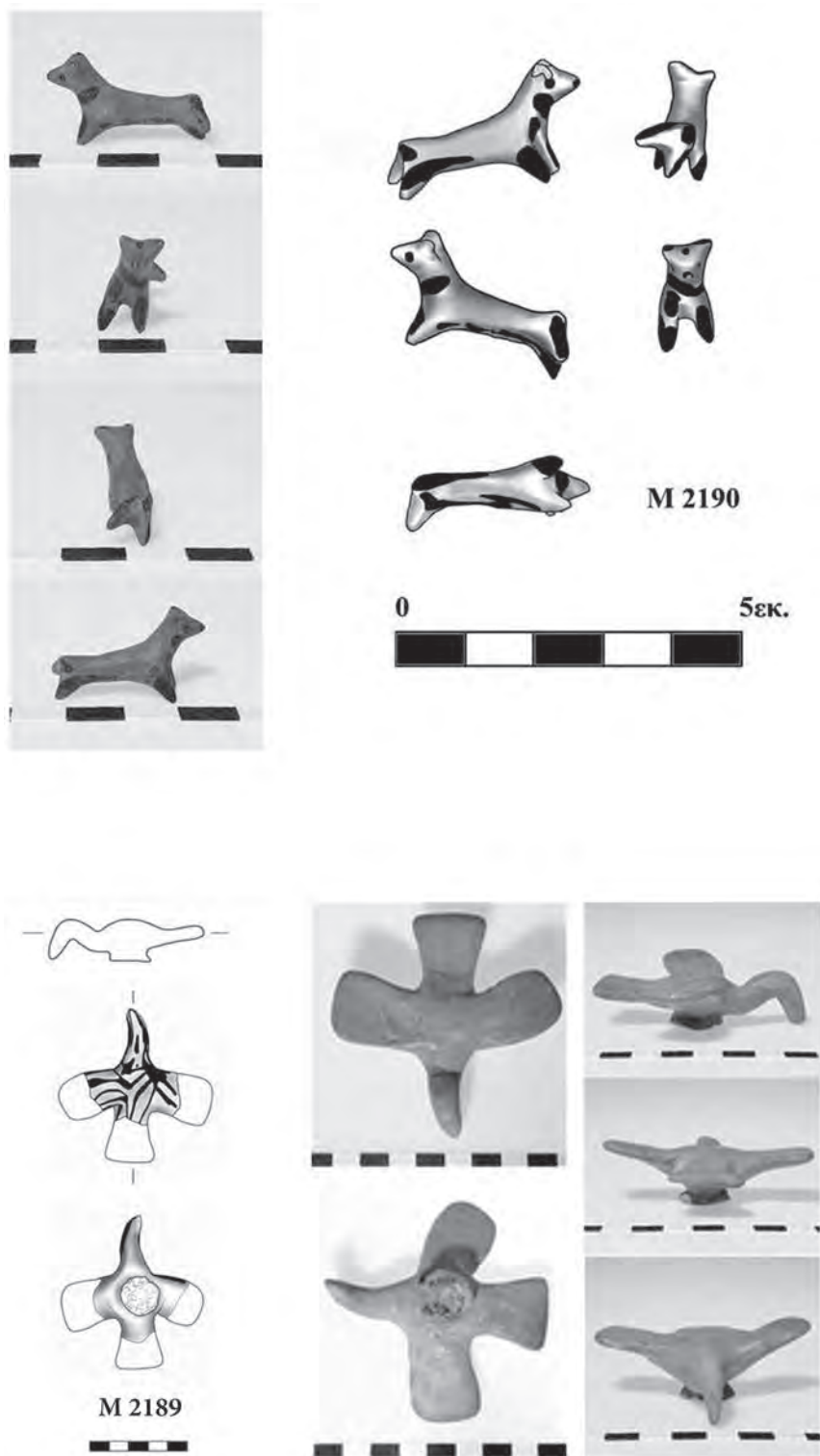
Εικ. 1. Κεραμική ΥΕ IIIA-G από τον οικισμό του Κάστρου-Παλαιών.

Εικ. 2. Εισηγμένη κεραμική από τον οικισμό του Κάστρου-Παλαιών (Συρο-Παλαιστίνη, Αίγινα).

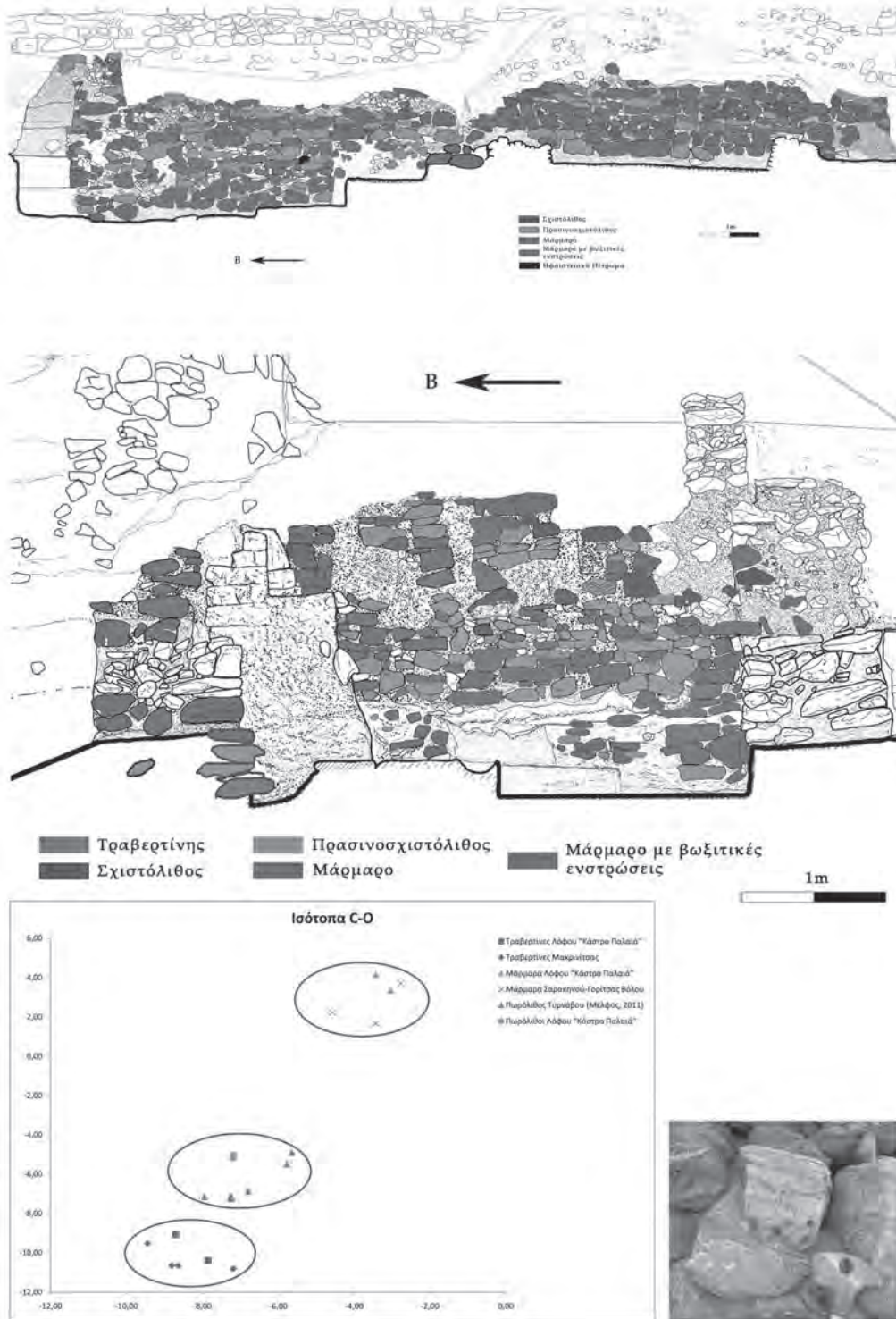

Εικ. 3. Πήλινα ανθρωπόμορφα ειδώλια από τον οικισμό του Κάστρου-Παλαιών (Κμ4112, Μ2610, ΒΕ48070).

Εικ. 4. Πήλινα ζωόμορφα ειδώλια από τον οικισμό του Κάστρου-Παλαιών (M2189, M2190).

Ο ΟΙΚΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΥΣΤΕΡΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΧΑΛΚΟΥ ΣΤΟ ΚΑΣΤΡΟ-ΠΑΛΑΙΑ ΒΟΛΟΥ

Εικ. 5. Γεωλογική χαρτογράφηση των δομικών στοιχείων του μυκηναϊκού κτιριακού συγκροτήματος στις τάφρους II-III των ανασκαφών Θεοχάρη.

ΘΕΣΣΑΛΙΚΕΣ ΛΙΘΟΤΕΧΝΙΕΣ ΤΗΣ ΜΕΣΗΣ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗΣ Η ΛΙΘΟΤΕΧΝΙΑ ΤΗΣ ΜΑΓΟΥΛΑΣ ΜΠΕΛΙΤΣΙ

Αγαθή Μπαρτσώκα

Ο νεολιθικός οικισμός της Μπελίτσι¹ στην περιοχή του κόμβου των Μικροθηβών του Νομού Μαγνησίας ήρθε στο φως με αφορμή τα έργα διαπλάτυνσης της Εθνικής Οδού Π.Α.Θ.Ε. κατά τα έτη 1999-2000. Η θέση έχει τη γνωστή για τους νεολιθικούς οικισμούς της Θεσσαλίας μορφή της χαμηλής μαγούλας², με συνολική έκταση είκοσι πέντε περίπου στρέμματα με βάση τα επιφανειακά ευρήματα και ύψος που δεν υπερβαίνει τα 3 μ. στο κέντρο της. Οι πρώτες ενδείξεις κατοίκησης της θέσης ανάγονται στα τέλη της Αρχαιότερης Νεολιθικής και η περίοδος της πλήρους ανάπτυξης του οικισμού τοποθετείται στη Μέση Νεολιθική. Για την κατοίκηση του χώρου κατά τη Νεότερη Νεολιθική παρέχονται έμμεσες ενδείξεις, ενώ μια μικρή μορφή μετακίνησης του πληθυσμού³ είναι δυνατό να ανιχνευθεί προς ΝΑ με την ανεύρεση οικισμού της Τελικής Νεολιθικής στον κόμβο των Μικροθηβών⁴.

Η σωστική ανασκαφική έρευνα, που ακολούθησε τον εντοπισμό της θέσης, έφερε στο φως κατάλοιπα πηλόχριστων και πασσαλόπηκτων οικημάτων με ξύλινο σκελετό. Η εντατική επιφανειακή έρευνα που πραγματοποιήθηκε στο άμεσο περιβάλλον του οικισμού της Μπελίτσι⁵ οδήγησε σε ενδιαφέροντα συμπεράσματα σχετικά με την ύπαρξη διακριτών νησίδων οικιστικής ή άλλης δραστηριότητας γύρω από τον κυρίως οικισμό, ενώ ιδιαίτερα σημαντικές είναι οι πληροφορίες σχετικά με τις εκτός οικισμού δραστηριότητες των κατοίκων και τις σχέσεις τους με το ευρύτερο περιβάλλον.

ΓΕΝΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ

Η λιθοτεχνία της Μαγούλας Μπελίτσι (**εικ. 1**) αριθμεί 1659 τέχνηρα που προέρχονται από δέκα (10) ανασκαφικές τομές, διαστάσεων 4 μ. × 4 μ., σε μια έκταση συνολικής επιφάνειας 136 τ.μ., εντός των ορίων του οικισμού, με ερευνημένο πάχος επιχώσεων 1 μ. σε δύο στρώσεις (στρώση 1 και 2). Η υψηλότερη συχνότητα τέχνηρων διαπιστώνεται στο δυτικό τμήμα του ανασκαφικού χώρου που απέδωσε 1040 τέχνηρα (63%) σε σχέση με το ανατολικό που αντιπροσωπεύεται με 619 τέχνηρα (37%). Η υψηλή συχνότητα τέχνηρων των τομών T60 και T57 φαίνεται να σχετίζεται με την ενδεχόμενη ύπαρξη ζωνών περισσότερο εντατικής τεχνικής δραστηριότητας. Η συχνότητα των τέχνηρων διαφοροποιείται σημαντικά ανάμεσα στις δύο στρώσεις, που χρονολογούνται στη Μέση Νεολιθική περίοδο, καλύπτοντας πιθανότατα δύο διαφορετικές χρονικές φάσεις κατοίκησης. Η χρονικά νεότερη στρώση 1 απέδωσε 496 τέχνηρα (30%) και η αρχαιότερη στρώση 2 απέδωσε 1163 τέχνηρα (70%).

Η μελέτη επικεντρώθηκε στο σύνολο της τομής T58 (10%, 169 τέχνηρα) και για συγκριτικούς λόγους στο σύνολο της τομής T75 (7%, 115 τέχνηρα), καθώς αποτελεί ισοδύναμο με την τομή του ενδιαφέροντός μας σύνολο. Ιδιαίτερα θα πρέπει να αναφερθεί ότι οι τομές T58 και T75 απέδωσαν με διαφορά τη μεγαλύτερη ποσότητα οψιανού σε σχέση με τις υπόλοιπες και την ίδια ποσότητα οψιανού με την τομή T60, η οποία παρουσιάζει την υψηλότερη συχνότητα τέχνηρων στο χώρο.

1. Βουζαζάκης 2001, 15-16. Βουζαζάκης 2007, 77-101.

2. Βουζαζάκης 1999, 25-51.

3. Βουζαζάκης 2009, 63.

4. Αδρύμη - Σισιάνη 2005, 36-38.

5. Βουζαζάκης 2008, 266-268.

ΠΡΩΤΕΣ ΥΛΕΣ

Η λιθοτεχνία της Μαγούλας Μπελίτσι αποτελείται από τα δύο παραπληρωματικά υλικά της ελλαδικής νεολιθικής, πυριτόλιθο και οψιανό, με ποσοστά 83% και 17% αντίστοιχα στο σύνολο των τέχνεργων της τομής T58 και ισοδύναμη ποσοτική αντιπροσώπευση (80% και 20% αντίστοιχα) στο σύνολο της τομής T75. Παρουσιάζει τη γνωστή πολυπλοκότητα των λιθοτεχνιών της Μέσης Νεολιθικής με τη χρήση εγχώριων υλών χαμηλής ποιότητας και εισηγμένων τοπικών και αλλογενών υλών υψηλής ποιότητας⁶ καταδεικνύοντας διαφορετικές στρατηγικές πρόσκτησης είτε από το άμεσο γεωλογικό περιβάλλον του οικισμού είτε από κοτινές (ενδοχώρα θεσσαλικής πεδιάδας) ή μακρινές αποστάσεις (Μήλος).

Η παρουσίαση των πρώτων υλών (εικ. 2, 3) αφορά στη διάκριση εγχώριων και εισηγμένων προκειμένου να καταδειχθεί σαφέστερα ο χαρακτήρας της λιθοτεχνίας. Ο εγχώριος πυριτόλιθος χαμηλής ποιότητας, αδιαφανής, θαμπός και ανομοιογενής, κυριαρχεί στη λιθοτεχνία του οικισμού (76%, 129 τέχνεργα). Διακρίνονται δύο χρωματικές αποχρώσεις, του καστανού και του πράσινου, με ποικίλες ενδιάμεσες διαβαθμίσεις. Ο υψηλής ποιότητας πυριτόλιθος, γνωστός και από άλλες νεολιθικές θέσεις εντός και εκτός Θεσσαλίας⁷, απαντά σε χαμηλή συχνότητα (7%, 11 τέχνεργα). Είναι αδιαφανής, στιλπνός, ομοιογενής, λεπτόκοκκος, με ομαλή και λεία υφή. Διακρίνεται σε θεσσαλικό ραδιολαρίτη, σοκολατή ή ερυθρό, γκριζοπράσινο πυριτόλιθο και χαλκηδόνιο. Ο μηλιακός οψιανός, δεύτερη κυρίαρχη ύλη (17%, 29 τέχνεργα, 27,6 γραμμάρια) διακρίνεται σε γκριζό αδιαφανή, συχνά διάφωτο στις άκρες και μελανό-στιλπνομέλανο αδιαφανή, συχνά με λεπτές διαφανείς ζώνες ή νέφη, με υαλώδη υφή και έντονη μαργαρώδη λάμψη.

Η ιδιαίτερα χαμηλή συχνότητα εισηγμένων πρώτων υλών υψηλής ποιότητας δεν επιτρέπει συσχετισμούς με λιθοτεχνίες της Μέσης Νεολιθικής από θέσεις της Νοτιοανατολικής Θεσσαλίας⁸ και της Αργολίδας (Φράγχθι και Λέρνα)⁹. Η λιθοτεχνία της Μαγούλας Μπελίτσι παρουσιάζει σε γενικές γραμμές μια εικόνα ανάλογη με τις λιθοτεχνίες του Αχιλλείου¹⁰ και της Πλατιάς Μαγούλας Ζάρκου¹¹ στη Δυτική Θεσσαλία ως προς την επιλογή πρώτων υλών, την αυξημένη παρουσία εγχώριων και τη χαμηλή συχνότητα εισηγμένων τοπικών και αλλογενών υλών. Η διαφορά των λιθοτεχνιών έγκειται στην ποιότητα των εγχώριων υλών και την προέλευση των ραδιολαριτικών πυριτόλιθων, εγχώριας προέλευσης στους οικισμούς της Δυτικής Θεσσαλίας και τοπικής προέλευσης στον οικισμό της Μπελίτσι, αποκλίσεις που σχετίζονται με το διαφορετικό γεωλογικό περιβάλλον των οικισμών.

Η πρόσκτηση εγχώριων υλών από δευτερογενείς αποθέσεις στην περιφέρεια του οικισμού ήταν άμεση, χωρίς ιδιαίτερη φροντίδα και συγκεκριμένες επιλογές. Η περιορισμένη συμμετοχή της Μαγούλας Μπελίτσι σε ένα υπερτοπικό δίκτυο μηλιακού οψιανού και σε ένα τοπικό δίκτυο θεσσαλικού ραδιολαρίτη δίνει την εικόνα ενός οικισμού με χαρακτηριστικά ενδιάμεσης θέσης, όπου τα δίκτυα επικαλύπτονται και λειτουργούν συμπληρωματικά. Κατά τον άξονα Βορρά - Νότου η Θεσσαλία αποτελεί περιοχή επαφής του οψιανού με την έννοια της έμμεσης πρόσκτησης του υλικού, συνήθως πρακτική θέσεων της Αρχαιότερης και Μέσης Νεολιθικής¹². Στο πλαίσιο αυτό είναι δυνατόν να ερμηνευθεί η χαμηλή συχνότητα του οψιανού στη λιθοτεχνία του οικισμού, χωρίς να αποκλείεται η ανάπτυξη επαφών και ανταλλαγών περισσότερο με οικισμούς της θεσσαλικής ενδοχώρας μέσω χειρσαίων δρόμων.

ΤΕΧΝΟΜΟΡΦΟΛΟΓΙΚΗ ΣΥΝΘΕΣΗ

Η τεχνομορφολογική σύνθεση και τα γενικά χαρακτηριστικά της λιθοτεχνίας του οικισμού (εικ. 4) επιτρέπουν ανασύνθεση της εγχειρηματικής αλυσίδας κατασκευής εργαλείων και των τεχνικών λάξευσης. Στη λιθοτεχνία του οικισμού δεν συναντάται ακατέργαστη πρώτη ύλη σε φυσική μορφή. Η παρουσία στοιχειωδώς λαξευμένου κονδύλου από εγχώριο πυριτόλιθο τεκμηριώνει ευχέρεια πρόσβασης σε δευτερογενείς απο-

6. Moundrea - Agrafioti 1981, 58. Perlès 1994, 73.

7. Moundrea - Agrafioti 1981, 41-43. Perlès 1990, 10, 16. Perlès 2004, 11. Elster 1989, 275. Elster 1994, 170-171.

8. Moundrea - Agrafioti 1981, 51, tab.1.

9. Perlès 2004, 51, tab.5.1, 53-57, 98, 101. Kozłowski - Kaczanowska - Pawlikowski 1996, 315, 318, 336, tab.12.

10. Elster 1989, 274-275, tab.10.1, 276, tab.10.4. Elster 1994, 172, ch. 2.

11. Elster 1994, 172, ch.2.

12. Perlès 1990, 23-28. Perlès 1992a, 231-234, 1992b, 142-143.

θέσεις ενός υλικού χαμηλής ποιότητας, εισαγωγή της πρώτης ύλης στη θέση με τη μορφή κονδύλων ή κροκαλών και ενδοκοινοτική λιθοτεχνική δραστηριότητα. Η απουσία φυσικών κονδύλων πυριτόλιθου υψηλής ποιότητας και μηλιακού οψιανού θεωρείται αναμενόμενη, καθώς αποτελεί αντιπροσωπευτική τάση των λιθοτεχνιών της περιόδου¹³. Εξάιρεση αποτελεί η λιθοτεχνία του Αχιλλείου στη Δυτική Θεσσαλία, όπου ο θεσσαλικός ραδιολαρίτης αφθονεί και συναντάται με τη μορφή φυσικών κονδύλων ή κροκαλών¹⁴.

Η συχνότητα των προϊόντων αποφλοίωσης, αποκλειστικά από εγχώριο πυριτόλιθο (36%, 60 τέχνηρα), η υψηλή συχνότητα ολικά φλοιωδών φολίδων (44%, 26 τέχνηρα) και μερικά φλοιωδών φολίδων (56%, 34 τέχνηρα), καθώς και το ιδιαίτερα υψηλό ποσοστό φλοιωδών τέχνηρων (47%) σε σχέση με τα χωρίς κάλυψη φλοιού τέχνηρα (53%) τεκμηριώνουν την επιτόπια κατεργασία ενός άμεσα διαθέσιμου και χαμηλής ποιότητας υλικού. Αντίθετα, τα αρχικά στάδια της εγχειρηματικής αλυσίδας των πρώτων υλών υψηλής ποιότητας απουσιάζουν, καθώς η αποφλοίωση και η αρχική κατεργασία του πυρήνα λάμβαναν χώρα εκτός οικισμού.

Πυρήνες, τεχνικά αποκρούσματα και ατυχήματα λάξευσης (**εικ. 7**) απαντούν σε ιδιαίτερα χαμηλή συχνότητα (3,5%, 6 τέχνηρα) στη λιθοτεχνία της Μαγούλας Μπελίτσι. Η απουσία πυρήνων εγχώριου πυριτόλιθου φαίνεται να συνδέεται με τον παράγοντα της ενδο-οικισμικής λειτουργικής διαφοροποίησης και της αποθήκευσης σε άλλους χώρους τεχνικής δραστηριότητας, καθώς συγκέντρωση έξι (6) πυρήνων φολίδων διαπιστώθηκε σε άλλη ζώνη του οικισμού. Η διαχείριση και η κατεργασία των πυρήνων φολίδων της Μπελίτσι μέσα από μια ιδιαίτερα απλή και σύντομη διαδικασία προσαρμοσμένη στη φυσική επιφάνεια του πετρώματος συνάδει με τα δεδομένα λιθοτεχνιών εντός και εκτός Θεσσαλίας¹⁵.

Οι ενδείξεις επιτόπιας κατεργασίας του πυριτόλιθου υψηλής ποιότητας είναι εξαιρετικά περιορισμένες έως ανύπαρκες, καθώς πρόκειται για επιλεγμένα προϊόντα της κατάτμησης πυρήνων λεπίδων, διαφορετικών διαστάσεων, που εισάγονται στη θέση ως έτοιμα εργαλεία, πρακτική γνωστή από σύγχρονες θεσσαλικές θέσεις¹⁶. Αν και δεν ανευρέθησαν πυρήνες και τεχνικά αποκρούσματα θεσσαλικού ραδιολαρίτη και χαλκηδόνιου, η παρουσία μίας λεπίδας με κορυφή δεύτερης σειράς από χαλκηδόνιο (**εικ. 7δ**) καταδεικνύει την ύπαρξη κωνικού πυρήνα λεπίδων και τη λάξευση κορυφών για την απόσπαση των πρώτων λεπίδων.

Μικρής κλίμακας ενδοκοινοτική παραγωγή και εισαγωγή της πρώτης ύλης στη θέση με τη μορφή προδιμορφωμένων πυρήνων αναγνωρίζονται στην κατεργασία του μηλιακού οψιανού. Από μορφολογική άποψη πρόκειται για κωνικό πυρήνα μικρολεπίδων (**εικ. 7α**), σε τελική φάση εκμετάλλευσης, με αυλακωτή επιφάνεια απόκρουσης που φέρει οκτώ (8) αρνητικά μικρολεπίδων μιας κατεύθυνσης και με ελλειψοειδούς διατομής επίπεδο επίκρουσης που έχει ανανεωθεί με απόσπαση τεσσάρων φολίδων. Η λεπίδα με χαρακτηριστικά αναστροφής του συνόλου (**εικ. 7στ**) δεν αντιστοιχεί με τα δύο ατυχήματα αναστροφής που οδήγησαν στην αχρήστευση και την τελική εγκατάλειψη του πυρήνα. Η κατάλληλη διαμόρφωση του πυρήνα για την απόσπαση των πρώτων λεπίδων τεκμηριώνεται με την παρουσία λεπίδας με κορυφή δεύτερης σειράς (**εικ. 7γ**). Η ανανέωση του επιπέδου επίκρουσης με αφαίρεση ελλειψοειδών φολίδων που φέρουν κεντροφερείς απολεπίσεις (**εικ. 7β**) θεωρείται αναμενόμενη, διότι η αφαίρεση δίσκων ανανέωσης προκαλεί σημαντική μείωση του μήκους του πυρήνα. Τέλος, στα ατυχήματα λάξευσης ανήκει μία λεπίδα με θραύση *siret*¹⁷ (**εικ. 7ε**).

Η λιθοτεχνία της Μαγούλας Μπελίτσι χαρακτηρίζεται από κυριαρχία φολίδων (72%, 117 τέχνηρα) και ιδιαίτερα χαμηλή συχνότητα λεπίδων (20%, 34 τέχνηρα) σε σχέση με λιθοτεχνίες της περιόδου, θεσσαλικές και μη¹⁸, όπου κυριαρχούν οι λεπίδες. Η κυρίαρχη ύλη των φολίδων είναι ο πυριτόλιθος (83%, 113 τέχνηρα) και των λεπίδων ο οψιανός (86%, 24 τέχνηρα). Η υψηλή συχνότητα φολίδων και η άνιση κατανομή φολίδων και λεπίδων ανά πρώτη ύλη (**εικ. 4**) σχετίζονται με τον τρόπο πρόσκτησης και την ποιότητα των πρώτων υλών.

Η διαφορετική διαχείριση εγχώριων και εισηγμένων υλών είναι αδιαμφισβήτητη, καθώς η ιδιαίτερα

13. Moundrea - Agrafioti 1981, 65, tab.3. Moundrea - Agrafioti 1992, 200. Perlès 1990, 14, 16. Perlès 2004, 31. Σκουρτοπούλου 2000, 271. Καρίμαλη 2009, 21.

14. Elster 1989, 275.

15. Moundrea - Agrafioti 1981, 67. Perlès 1990, 23. Perlès 2004, 17, 31, 53.

16. Moundrea - Agrafioti 1981, 72-73.

17. *Siret*: Επιμήκης θλάση. Πρόκειται για ατύχημα λάξευσης που προκαλείται, όταν κατά την κατάτμηση δημιουργούνται δύο κάθετα επίπεδα απόσπασης, από τα οποία το δεύτερο διαχωρίζει τη λεπίδα σε δύο τμήματα λιγότερο ή περισσότερο ίσα. Οι λεπίδες που θραύονται στον επιμήκη άξονα κατά την απόσπασή τους από τον πυρήνα καλούνται λεπίδες *siret*.

18. Moundrea - Agrafioti 1981, 78, tab.5. Moundrea - Agrafioti 1992, 197, πιν.3. Elster 1989, 290, tab.10.11. Perlès 2004, 53-57, tab.5.2. Kozłowski - Kaczanowska - Pawlikowski 1996, 315, tab.13.

υψηλή συχνότητα ανεπεξέργαστων φολίδων πυριτόλιθου, ένδειξη χρήσης μιας εγχώριας πρώτης ύλης που αφθονεί στο άμεσο γεωλογικό περιβάλλον του οικισμού, έρχεται σε αντίθεση με την εντατική εκμετάλλευση δυσέρετων πρώτων υλών υψηλής ποιότητας. Οι φολίδες της Μπελίτσι είναι ανάλογου μεγέθους με φολίδες λιθοτεχνιών θέσεων της Νοτιοανατολικής Θεσσαλίας¹⁹ και μικρότερων διαστάσεων από φολίδες του Αχιλλείου και της Πλατιάς Μαγούλας Ζάρκου²⁰ στη Δυτική Θεσσαλία. Η σχέση πυριτόλιθου - οψιανού επηρεάζει τις διαστάσεις τους, ενώ η επιλογή μεγαλύτερων υποβάθρων για χρήση ή επεξεργασία θεωρείται σκόπιμη.

Οι λεπίδες, συχνότερα τριγωνικής διατομής, με κυρτή επιμήκη τομή και πλευρές παράλληλες, υποπαράλληλες ή συγκλίνουσες δεν χαρακτηρίζονται από ιδιαίτερη συμμετρία. Η απουσία ανεπεξέργαστων λεπίδων ερμηνεύεται στο πλαίσιο της εντατικής εκμετάλλευσης εισηγμένων υλών υψηλής ποιότητας και περιορισμένης συχνότητας σε λιθοτεχνίες οικισμών. Η απουσία ακέραιων λεπίδων καθιστά αδύνατη την ανασύνθεση του αρχικού μήκους. Ο μέσος όρος πλάτους επιτρέπει τη διάκριση λεπίδων πυριτόλιθου και μικρολεπίδων οψιανού, με διαστάσεις μικρότερες από αντίστοιχες λεπίδες των λιθοτεχνιών της Ανατολικής και Δυτικής Θεσσαλίας²¹. Η επιλογή υποβάθρων μεγαλύτερου πλάτους και πάχους για την κατασκευή εργαλείων *stricto sensu* είναι καταφανής.

Η κυριαρχία λείων φτερνών (εικ. 5), γενικευμένο φαινόμενο λιθοτεχνιών της Μέσης Νεολιθικής, μαρτυρεί εφαρμογή τεχνικών λάξευσης σε λείο επίπεδο χωρίς κατάλληλη προετοιμασία του σημείου επίκρουσης. Η απόσπαση των λεπίδων επιτυγχάνεται με κατάργηση του γείσου στην περιφέρεια του πυρήνα. Ως προς τις τεχνικές λάξευσης η άμεση κρούση με μαλακό κρουστήρα εφαρμόστηκε στη λάξευση εγχώριων υλών για παραγωγή φολίδων και η έμμεση κρούση στην κατεργασία εισηγμένων υλών υψηλής ποιότητας για παραγωγή φολίδων και λεπίδων. Η πίεση αναγνωρίζεται σε ελάχιστες λεπίδες οψιανού που χαρακτηρίζονται από συμμετρία και ευθύτητα πλευρών και νευρώσεων.

ΕΡΓΑΛΕΙΟΤΕΧΝΙΑ

Η κυριαρχία του πυριτόλιθου σε υπόβαθρα εργαλείων (55%, 30 τέχνηρα) θεωρείται αναμενόμενη με δεδομένη την υψηλή συχνότητα του υλικού (83%, 140 τέχνηρα) στη λιθοτεχνία του οικισμού και τη γενικότερη εικόνα λιθοτεχνιών της Μέσης Νεολιθικής στην Ανατολική Θεσσαλία²². Ιδιαίτερα υψηλή χαρακτηρίζεται η συμμετοχή του οψιανού (45%, 25 τέχνηρα) στην κατασκευή των εργαλείων της Μπελίτσι, εικόνα ανάλογη με τη λιθοτεχνία του Αχιλλείου στη Δυτική Θεσσαλία²³. Τα εργαλεία, κυρίως σε λεπίδες (56%, 31 τέχνηρα), διακρίνονται σε εργαλεία *a posteriori* (73%, 40 τέχνηρα) και εργαλεία *stricto sensu* (27%, 15 τέχνηρα). Ο οψιανός εμφανίζει περισσότερο συχνά ίχνη χρήσης σε αντίθεση με τον ανθεκτικό πυριτόλιθο που φέρει επεξεργασία. Οι εργαλείακοι τύποι της Μπελίτσι (εικ. 6) με βάση τη συχνότητα εμφάνισης είναι λεπίδες και φολίδες με ίχνη χρήσης, δρεπάνια, σφηνίσκοι, διατρητικά (αιχμηρά και οπείς), οδοντωτά και ξέστρα.

Στις λεπίδες και φολίδες με ίχνη χρήσης (49%, 27 τέχνηρα), εργαλεία που συνδέονται με κοπτικές δραστηριότητες μαλακών ή σκληρών υλικών, κυριαρχεί ο μηλιακός οψιανός (εικ. 8, 12). Τα τέχνηρα φέρουν κυρίως αμφίπλευρες περιθωριακές συνεχείς ή ασυνεχείς απολεπίσεις χρήσης και εγχαράξεις χρήσης κάθετες ως προς την κόψη (εικ. 8α-γ). Ορισμένες λεπίδες φέρουν αποτριβές των ακμών (εικ. 8α-β), ενώ ελάχιστες είναι οι λεπίδες που φέρουν πλευρικές ή αμφίπλευρες οδοντώσεις χρήσης (εικ. 8δ-η).

Τα δρεπάνια (14%, 8 τέχνηρα), κυρίως σε λεπίδες θεσσαλικού ραδιολαρίτη, φέρουν πλευρική ή αμφίπλευρη στίλβη, συχνότερα παράλληλη και σπανιότερα διαγώνια στο ενεργό τμήμα του εργαλείου (εικ. 9, 12). Η συχνότητα εμφάνισης των δρεπανιών αυξάνεται σημαντικά (22%, 12 τέχνηρα), αν συνυπολογίσουμε τα δρεπάνια που έχουν ανακυκλωθεί σε άλλους εργαλείακούς τύπους, σφηνίσκους και διατρητικά. Μορφοτεχνολογικά διακρίνονται σε δρεπάνια (εικ. 9α-δ) και στοιχεία δρεπανιών (εικ. 9ε-η). Τα περισσότερα δρεπάνια δεν έχουν υποστεί ανανέωση και φέρουν πλευρικές ή αμφίπλευρες περιθωριακές απολεπίσεις χρήσης (εικ. 9γ-στ, η). Η σκόπιμη επεξεργασία για ανανέωση της κόψης (εικ. 9β, ζ) ή επαναχρησιμο-

19. Moundrea - Agrafioti 1981, 84-85, fig.A3, fig.A4.

20. Elster 1989, 277, tab.10.14. Elster 1994, 172, ch.3.

21. Moundrea - Agrafioti 1981, 88, 91-92, εικ. 8Α-С. Elster 1994, 172, ch.3.

22. Moundrea - Agrafioti 1981, 58.

23. Elster 1989, 290, tab.10.13.

ποίηση του εργαλείου με διαφορετικό τρόπο (εικ. 10στ-ζ), ιδιαίτερα συχνή πρακτική σε νεολιθικές λιθοτεχνίες στο πλαίσιο μιας στρατηγικής επαναχρησιμοποίησης των υλικών²⁴, αναγνωρίζεται σε μικρό ποσοστό. Ιδιαίτερα έντονη είναι σε λεπίδα θεσσαλικού ραδιολαρίτη, εξαιρετικής ποιότητας και διαστάσεων, η συνακόλουθη τροποποίηση της οποίας σε διατρητικό (εικ. 9α), φανερώνει επαναλαμβανόμενους κύκλους ανανέωσης και συντήρησης του εργαλείου.

Οι σφηνίσκοι (13%, 7 τέχνηργα), ποικιλόμορφη κατηγορία εργαλείων *a posteriori*, με σχιζώδεις αμφιπρόσωπες αποσχίσεις στα άκρα, αποτελούν ενδιάμεσα εργαλεία κρούσης, σφήνες για την κατεργασία ξύλου και οστού (εικ. 10, 12). Οι σφηνίσκοι, κυρίως σε φολίδες, βρίσκονται στο πρώτο και δεύτερο στάδιο της απόσχισης, ενώ σε δύο περιπτώσεις σφηνίσκων σε δρεπάνια (εικ. 10στ-ζ) διακρίνονται απολεπίσεις τύπου γλυφίδας²⁵, μια πρακτική ιδιαίτερα συνήθης σε λιθοτεχνίες της περιόδου. Η παρουσία σφηνίσκων σε δρεπάνια θεσσαλικού ραδιολαρίτη μαρτυρεί εντατική χρήση των φορέων και εξαντλητική εκμετάλλευση πρώτων υλών υψηλής ποιότητας.

Η κατηγορία των διατρητικών (εικ. 11, 13) περιλαμβάνει δύο τυπικούς οπείς (4%, 2 τέχνηργα) με ίχνη κυκλικής κίνησης που καταλήγει σε αποτριβή και τα αιχμηρά (11%, 6 τέχνηργα), εργαλεία σε φολίδες εγχώριου πυριτόλιθου με φυσική αιχμηρή προεξοχή, χωρίς επεξεργασία, αλλά με αμφίπλευρες περιθωριακές απολεπίσεις χρήσης. Τα οδοντωτά (7%, 4 τέχνηργα), εργαλεία κοπής ή τεμαχισμού, σε φολίδες πυριτόλιθου και λεπίδες οψιανού (εικ. 11, 13) με συνεχή πλευρική ή αμφίπλευρη οδοντωτή επεξεργασία αντιστοιχούν σε γνωστούς θεσσαλικούς τύπους. Το μοναδικό τερματικό ξέστρο του συνόλου για την κατεργασία δέρματος ή ξύλου απαντά σε λεπίδα με κορυφή δεύτερης σειράς από χαλκηδόνιο (εικ. 7δ).

Η λιθοτεχνία της Μαγούλας Μπελίτσι εντάσσεται στο πλαίσιο γνωστών λιθοτεχνιών της Μέσης Νεολιθικής ως προς το εύρος και τη συχνότητα εμφάνισης των εργαλείων τύπων. Η κατηγορία των εργαλείων *a posteriori* είναι κυρίαρχη. Η ιδιαίτερα υψηλή συχνότητα λεπίδων και φολίδων με ίχνη χρήσης, που απαντά και στις λιθοτεχνίες του Αχιλλείου στη Δυτική Θεσσαλία²⁶ και της Λητής στη Μακεδονία²⁷, η χαμηλή συχνότητα δρεπανιών σε σχέση με σύγχρονες θεσσαλικές θέσεις²⁸ και η αυξημένη παρουσία εργαλείων διάτρησης, η συχνότητα των οποίων στις περισσότερες θέσεις της Μέσης Νεολιθικής είναι περιορισμένη, αποτελούν στοιχεία ιδιαιτερότητας της λιθοτεχνίας. Το πολύμορφο και μη εξειδικευμένο εργαλείο φάσμα εντάσσεται στο πλαίσιο του θερίσματος ή οικοτεχνικών δραστηριοτήτων (κοπτικές και διατρητικές εργασίες, κατεργασία φυτικής ή οργανικής ύλης). Τέλος, η περιορισμένη αγροτική δραστηριότητα της Μαγούλας Μπελίτσι παρουσιάζει εικόνα ανάλογη με τον οικισμό της Πλατιάς Μαγούλας Ζάρκου²⁹.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η λιθοτεχνία της Μαγούλας Μπελίτσι εναρμονίζεται σε γενικές γραμμές με το ευρύτερο πλαίσιο των λιθοτεχνιών της Μέσης Νεολιθικής ως προς τις πρώτες ύλες, τις τεχνικές κατάτμησης και το βαθμό μορφοποίησης και χρήσης των εργαλείων. Η συστηματική εκμετάλλευση εγχώριων υλών και η περιορισμένη χρήση εισηγμένων υλών υψηλής ποιότητας συνάδουν με το χαρακτήρα και τη φύση λιθοτεχνιών της Δυτικής Θεσσαλίας, ιδιαίτερα του Αχιλλείου Φαρσάλων. Ο οικισμός εμφανίζει τα χαρακτηριστικά ενδιάμεσης θέσης, όπου τα δίκτυα μηλιακού οψιανού και θεσσαλικού ραδιολαρίτη επικαλύπτονται και λειτουργούν συμπληρωματικά. Η ένταξη της περιοχής στη ζώνη «επαφής» του μηλιακού οψιανού και η ανάπτυξη επαφών και ανταλλαγών περισσότερο με οικισμούς της θεσσαλικής ενδοχώρας μέσω χερσαίων δρόμων ενισχύουν την παραπάνω άποψη.

Ενδοκοινοτική λιθοτεχνική δραστηριότητα αναγνωρίζεται στη λάξευση του εγχώριου πυριτόλιθου χαμηλής ποιότητας και τη σκόπιμη ανανέωση ή ανακύκλωση των προϊόντων πυριτόλιθου υψηλής ποιότητας που εισάγεται στη θέση με τη μορφή έτοιμων εργαλείων. Η επιτόπια κατεργασία του μηλιακού οψιανού που

24. Moundrea - Agrafioti 1981, 158, pl. 4.22. Perlès 2004, 146-147.

25. Κατά τη χρήση αποσπώνται από τις πλευρές του σφηνίσκου επιμήκη ραβδάκια με θραύση τύπου γλυφίδας.

26. Elster 1989, 281, tab.10.10.

27. Λύχνα 2010, 81.

28. Moundrea - Agrafioti 1981, 108, tab.10. Elster 1989, 281, tab.10.10.

29. Elster 1994, 176.

εισάγεται στη θέση με τη μορφή προδιαμορφωμένων πυρήνων θεωρείται πιθανή. Διαπιστώνεται η ύπαρξη δύο παράλληλων εγχειρηματικών αλυσίδων στο πλαίσιο μιας πραγματικής οικονομίας πρώτων υλών: λάξευση εγχώριων υλών για παραγωγή φολίδων και εισηγμένων υλών για παραγωγή λεπίδων.

Οι διακριτές στρατηγικές λάξευσης λεπίδων πυριτόλιθου και μικρολεπίδων οψιανού, καθώς και οι τεχνικές λάξευσης των πρώτων υλών εντάσσονται στο ευρύτερο πλαίσιο των λιθοτεχνιών της περιόδου. Η κατεργασία των εγχώριων υλών χαμηλής ποιότητας επιτυγχάνεται με άμεση κρούση. Η λάξευση του θεσσαλικού ραδιολαρίτη με έμμεση κρούση αποτελεί γενικευμένο φαινόμενο της θεσσαλικής νεολιθικής. Η λάξευση του μηλιακού οψιανού με έμμεση κρούση απαντά και στη λιθοτεχνία του Αχιλλείου, με τη διαφορά ότι συνυπάρχει με άμεση κρούση και όχι με πίεση, ενώ η τεχνική της πίεσης αναγνωρίζεται σε εξαιρετικά περιορισμένο βαθμό.

Η συμμετοχή του μηλιακού οψιανού στην κατασκευή εργαλείων είναι ιδιαίτερα σημαντική και ανάλογη των λιθοτεχνιών του Αχιλλείου και της Πλατιάς Μαγούλας Ζάρκου στη Δυτική Θεσσαλία. Τα εργαλεία *a posteriori* κυριαρχούν και τα εργαλεία *stricto sensu* αντιπροσωπεύονται σε μικρότερο ποσοστό. Η εξατομικευμένη χρήση πυριτόλιθου και οψιανού στην κατασκευή συγκεκριμένων εργαλείων τύπων αντανάκλα μια πραγματική οικονομία πρώτων υλών: θεσσαλικός ραδιολαρίτης σε δρεπάνια και μηλιακός οψιανός σε εργαλεία κοπής ή τεμαχισμού. Ίχνη ανανέωσης, συντήρησης και ανακύκλωσης των εργαλείων διαπιστώνονται αποκλειστικά σε δρεπάνια θεσσαλικού ραδιολαρίτη στο πλαίσιο εντατικής εκμετάλλευσης δυσέυρετων υλών υψηλής ποιότητας. Το εργαλείο φάσμα, που δεν διαφέρει από γνωστούς θεσσαλικούς τύπους της Μέσης Νεολιθικής, τεκμηριώνει περιορισμένη αγροτική δραστηριότητα, ανάλογη της Πλατιάς Μαγούλας Ζάρκου, και άσκηση οικοτεχνικών δραστηριοτήτων.

Αναφορικά με τη χρήση του χώρου διαφαίνεται ότι η παραγωγή τέχνηρων δεν αποτελεί προϊόν ενός ειδικευμένου τεχνίτη, αλλά περισσότερο με διαφορετικό βαθμό τεχνογνωσίας ή/και επιδεξιότητας. Η χρήση του χώρου ως εργαστηρίου με την έννοια της αποκλειστικής και ειδικευμένης παραγωγής τέχνηρων θα πρέπει να αποκλεισθεί, ενώ η ερμηνεία ως χώρου λάξευσης στο πλαίσιο απλών οικοτεχνικών δραστηριοτήτων θεωρείται περισσότερο πιθανή και συνάδει με τα χαρακτηριστικά και τη φύση της λιθοτεχνίας.

Συνοψίζοντας, η συνύπαρξη ενδοκοινοτικής λιθοτεχνικής δραστηριότητας και μη ολοκληρωμένων διαδικασιών κατασκευής εργαλείων συμπληρώνουν την εικόνα μιας κοινωνίας, όχι ιδιαίτερα αυτόνομης σε τεχνικό επίπεδο, που στηρίζεται περισσότερο σε δίκτυα προμήθειας υλών υψηλής ποιότητας με την εισαγωγή έτοιμων εργαλείων θεσσαλικού ραδιολαρίτη και προδιαμορφωμένων πυρήνων μηλιακού οψιανού. Στο πλαίσιο αυτό η ανάπτυξη ιδιαίτερων σχέσεων και επαφών με οικισμούς της Δυτικής Θεσσαλίας και ιδιαίτερα με τον οικισμό του Αχιλλείου θεωρείται αδιαμφισβήτητη.

SUMMARY

**MIDDLE NEOLITHIC ERA LITHIC INDUSTRIES OF THESSALY
THE LITHIC INDUSTRY OF MAGOULA BELITSI**

Agathi Bartsoka

The lithic industry of Magoula Belitsi (plain of Almyros, Magnesia) follows the typical pattern in the Middle Neolithic chipped stone industries in Thessaly as regards the acquisition of raw materials, the knapping and shaping techniques and the composition of the tool kit. The highlighting of its internal characteristics and particularities adds the general picture of the West Thessaly lithic assemblages enlightening unknown aspects. The participation of the settlement in networks of tool production and exchange implying the functioning of a local/regional crafts network next to the obsidian one as part of a long-distance, long-term procurement strategy identifies the specific character of Magoula Belitsi providing the characteristics of an intermediate neolithic site. The coexistence of onsite lithic production and imported shaped-out tools indicates the presence of a non self-sufficient society, in regard to technology, relying on high quality raw materials supply networks and exchange patterns. Consequently the development of relations and contacts with settlements of the West Thessaly plain, especially Achilleion, is undeniable. Furthermore, the changes in the exploitation of the environment and the communication system of the settlement, as well as the range of the inhabitants' technical activities, reflected in the composition of the tool kit, point to non intensive agricultural activities and basic household uses.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

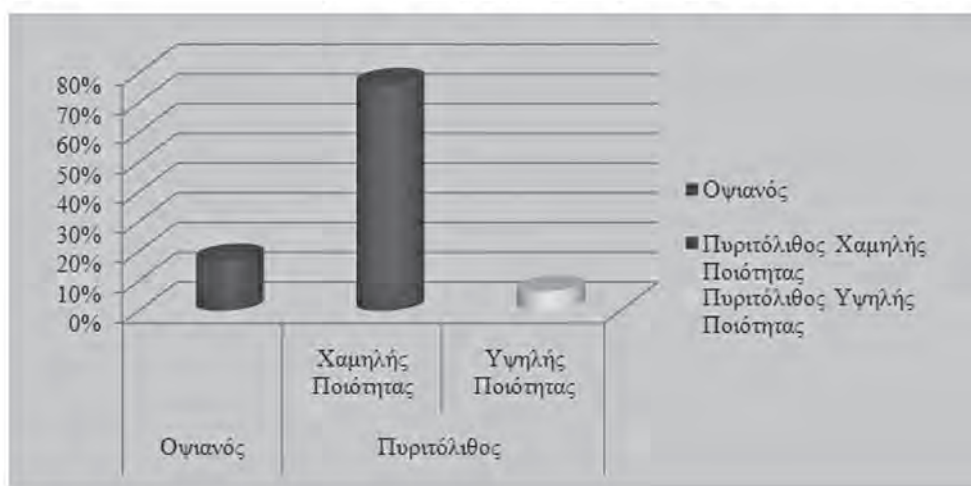
- Αδρύμη - Σισμάνη Β., 2005. Αρχαιολογικό Μουσείο Βόλου. Νέα Έκθεση Αρχαιοτήτων. Προϊστορικός οικισμός στον κόμβο Μικροθηβών. Τελική Νεολιθική (α'μισό 4ης χιλιετίας), *En Βόλω* 16, 36-38.
- Βουζαζάκης Κ., 1999. Μαγούλες. Μορφές εγκατάστασης των νεολιθικών αγροτών της Θεσσαλίας, στο *Πρακτικά του Α' Ιστορικού Συνεδρίου Παλαμάς, Τ.ΙΙ, 2-3 Ιουλίου, 1994*, Παλαμάς, 25-51.
- Vouzaxakis K., 2001. A new Neolithic site in Thessaly (Greece): the Belitsi magoula, *Antiquity* 75, 15-16.
- Βουζαζάκης Κ., 2007. Νεολιθικός οικισμός Μπελίτσι στον κόμβο Μικροθηβών, στο *Αχαιοφθιωτικά Γ, Πρακτικά του Γ' Συνεδρίου Αλμυρώτικων Σπουδών, 13-15 Οκτωβρίου, 2000*, Αλμυρός, 77-101.
- Βουζαζάκης Κ., 2008. *Γεωγραφικά Πρότυπα και Θεωρίες του Διακοινοτικού χώρου στη Νεολιθική Θεσσαλία*, Διδακτορική Διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Βουζαζάκης Κ., 2009. Νεολιθικές θέσεις στη Μαγνησία: ανασκόπηση-ανασύνθεση δεδομένων, *ΑΕΘΣΕ* 2, 61-74.
- Elster E., 1989. The chipped stone industries, στο M. Gimbutas - S. Winn - D. Shimabuku (eds.), *Achilleion, A Neolithic settlement in Thessaly, Greece, 6400-5600 BC, Monumenta Archaeologica* 14, Los Angeles, 273-306.
- Elster E., 1994. Prehistoric tools in Thessaly: Achilleion, Makrychori 2 and Plateia Magoula Zarkou, στο Θεσσαλία, 169-176.
- Καρίμαλη Ε., 2009. Κατανομή λίθινων πρώτων υλών στη Νεολιθική Θεσσαλία: μία συγκριτική εξέταση, *ΑΕΘΣΕ* 1, 17-29.
- Kozłowski J.K. - Kaczanowska M. - Pawlikowski M., 1996. Chipped-Stone industries from Neolithic levels at Lerna, *Hesperia* 65, 295-372.
- Λύχνα Σ., 2010. *Οι λιθοτεχνίες της Κεντρικής Μακεδονίας κατά τη Νεολιθική περίοδο: Λητή Ι, ευρύτερη περιοχή Καλινδοίων, Ηλιότοπος*, Θεσσαλονίκη.
- Moundrea - Agraftoti H.A., 1981. *La Thessalie du Sud-Est au Néolithique: Outillage Lithique et Osseux*, Paris (Thèse de Doctorat).

- Μουνδρέα - Αγραφιώτη Α., 1992. Άγιος Πέτρος Κυρά Παναγιάς. Στοιχεία της λιθοτεχνίας του λαξεμένου λίθου, στο *Διεθνές Συνέδριο για την αρχαία Θεσσαλία στη μνήμη του Δ.Ρ. Θεοχάρη, Βόλος, 29 Οκτωβρίου - 1 Νοεμβρίου, 1987*, Αθήνα, 191-201.
- Perlès C., 1990. L'Outillage de Pierre Taillée Neolithique en Grèce: Approvisionnement et Exploitation des Matières Premières, *BCH*, 3-42.
- Perlès C., 1992a. In search of lithic strategies: A cognitive approach to prehistoric chipped stone assemblages, στο J.C.Gardin - C.S. Peebles (επιμ.), *Representations in archaeology*, Indiana, 223-247.
- Perlès C., 1992b. Systems of exchange and organization of production in Neolithic Greece, *JMA* 5(2), 115-164.
- Perlès C., 1994. Technologie des Industries Lithiques Thessaliennes: problèmes methodologiques et perspectives socio-économiques, στο *Θεσσαλία*, 71-78.
- Perlès C., 2004. *Les Industries lithiques taillées de Franchthi (Argolide, Grèce). Tome III, Les industries du Néolithique ancien au Néolithique final. Excavations at Franchthi Cave, Greece, Fasc.13*, Bloomington & Indianapolis.
- Σκουρτοπούλου Κ., 2000. Η επεξεργασία απολεπισμένου λίθου στο σπήλαιο Θεόπετρας κατά τη διάρκεια της νεολιθικής εποχής, στο Ν. Κυπαρίσση-Αποστολικά (επιμ.), *Σπήλαιο Θεόπετρας: δώδεκα χρόνια ανασκαφών και έρευνας. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Τρίκαλα, 6-7 Νοεμβρίου, 1998*, Αθήνα, 269-292.

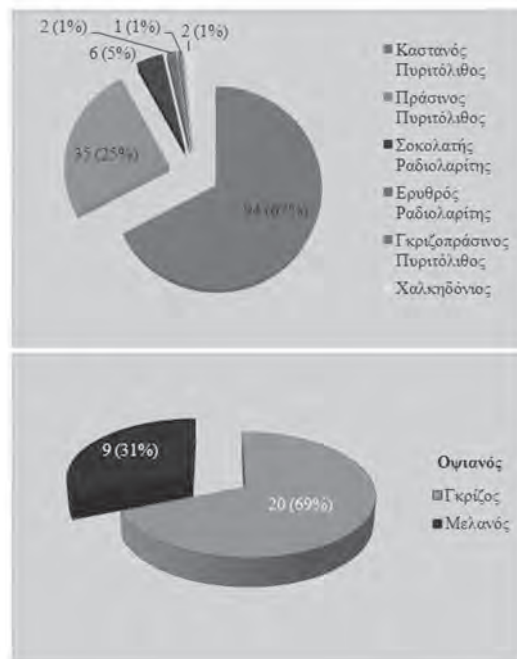
Ανασκαφικός Τομέας	Ανασκαφικές Τομές	Βάθος Επίγρωσης	Στρώση 1	%	Στρώση 2	%	Γενικό Άθροισμα	%
Δυτικός Τομέας	Τομή 60	1,00μ.	99	20%	360	31%	459	28%
	Τομή 59	0,95μ.	22	4%	131	11%	153	9%
	Τομή 58	0,90μ.	35	7%	134	12%	169	10%
	Τομή 57	0,95μ.	57	11%	202	17%	259	16%
Ανατολικός Τομέας	Τομή 75	0,75μ.	52	10%	63	5%	115	7%
	Τομή 74	0,80μ.	27	5%	53	5%	80	5%
	Τομή 73	0,20μ	35	7%	0	0%	35	2%
	Τομή 89	1,00μ.	12	2%	110	9%	122	7%
	Τομή 132	0,65μ.	103	21%	76	7%	179	11%
	Τομή 146	0,90μ.	54	11%	34	3%	88	5%
Γενικό Άθροισμα			496	100%	1163	100%	1659	100%

Εικ. 1. Κατανομή του συνόλου της λιθοτεχνίας ανά ανασκαφικές τομές και στρώσεις.

Πρώτες Ύλες	Στρώση 1	%	Στρώση 2	%	Σύνολο	%	
Οψιανός	8	23%	21	16%	29	17%	
Πυριτόλιθος	Χαμηλής Ποιότητας	22	63%	107	80%	129	76%
	Υψηλής Ποιότητας	5	14%	6	4%	11	7%
Σύνολο	35	100%	134	100%	169	100%	

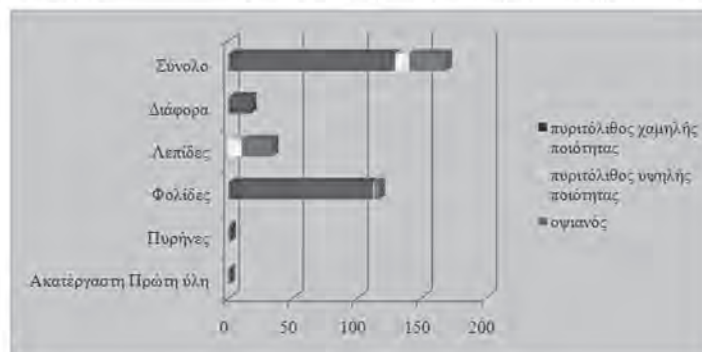

Εικ. 2. Κατανομή της λιθοτεχνίας ανά πρώτη ύλη και στρώσεις.

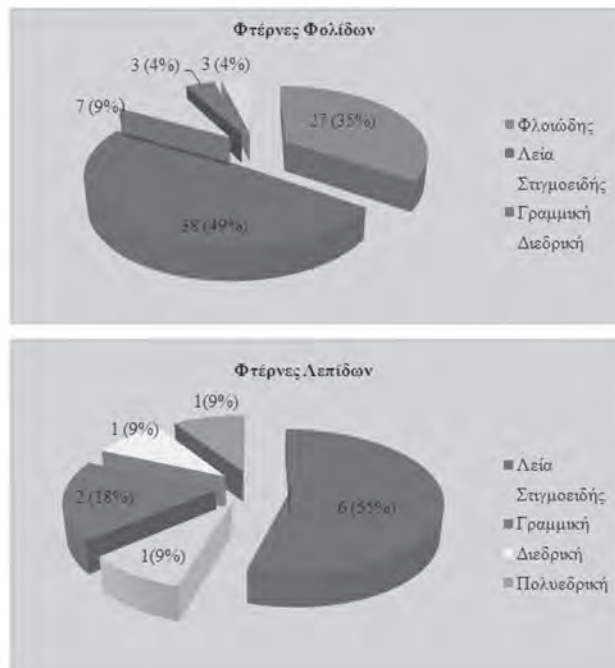

Εικ. 3. Κατανομή των τέχνηρων πυριτόλιθου και οψιανού.

Γενικά Χαρακτηριστικά Λιθοτεχνίας	Πρώτες ύλες			Σύνολο (%)
	Πυριτόλιθος Χαμηλής Ποιότητας	Πυριτόλιθος Υψηλής Ποιότητας	Οψιανός	
Ακατέργαστη Πρώτη ύλη	0	0	0	0 (0%)
Πυρήνες	0	0	1	1 (1%)
Φολιίδες	112	1	4	117 (69%)
Λεπίδες	0	10	24	34 (20%)
Διάφορα	17	0	0	17 (10%)
Σύνολο (%)	129 (76%)	11 (7%)	29 (17%)	169 (100%)

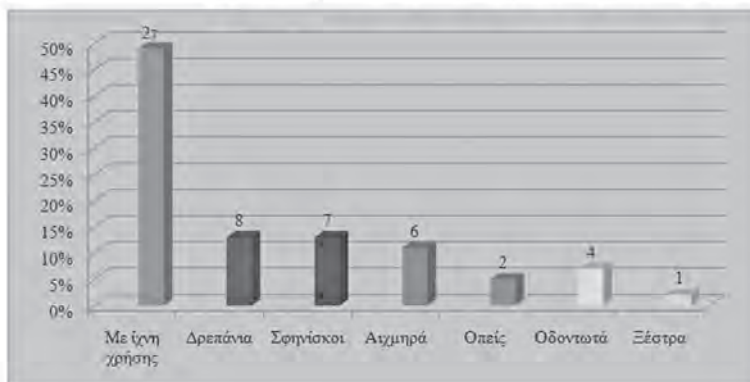

Εικ. 4. Κατανομή της λιθοτεχνίας ανά κατηγορία τέχνηρων και πρώτη ύλη.

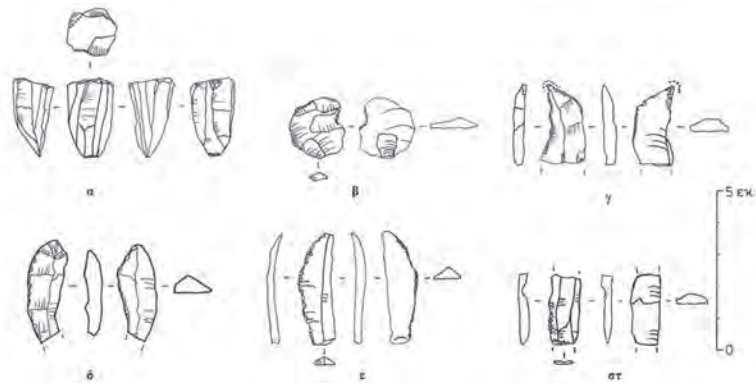

Εικ. 5. Μορφολογία φτερνών των φολιδών και λεπίδων.

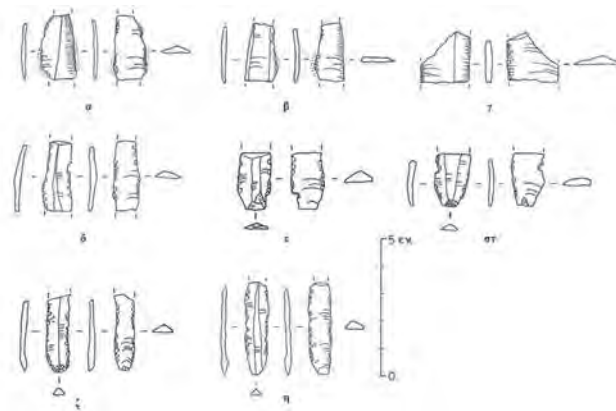
Εργαλειικοί Τύποι	Περιτόλιθος		Οψιανός		Σύνολο	%
	Φολίδες	Λεπίδες	Φολίδες	Λεπίδες		
Με ίχνη χρήσης	5	0	4	18	27	49%
Δρεπάνια	1	7	0	0	8	14%
Σφηνίσκοι	5	2	0	0	7	13%
Αγκυρά	6	0	0	0	6	11%
Οπείς	1	0	0	1	2	4%
Οδοντωτά	2	0	0	2	4	7%
Ξέστρα	0	1	0	0	1	2%
Σύνολο	20	10	4	21	55	100%

Εικ. 6. Κατανομή των εργαλείων ανά πρώτη ύλη και μορφολογία υποβάθρου.

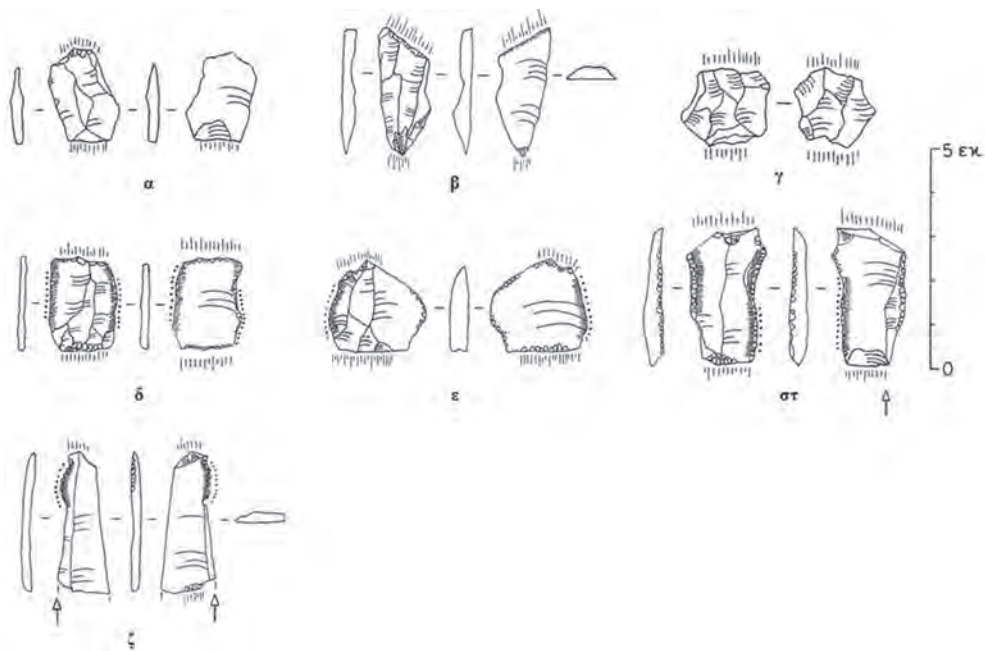
Εικ. 7. Πυρήνας, Τεχνικά αποκρούσματα, Ατυχήματα λάξευσης. Οψιανός (α-γ, ε-στ), Χαλκηδόνιος (δ).

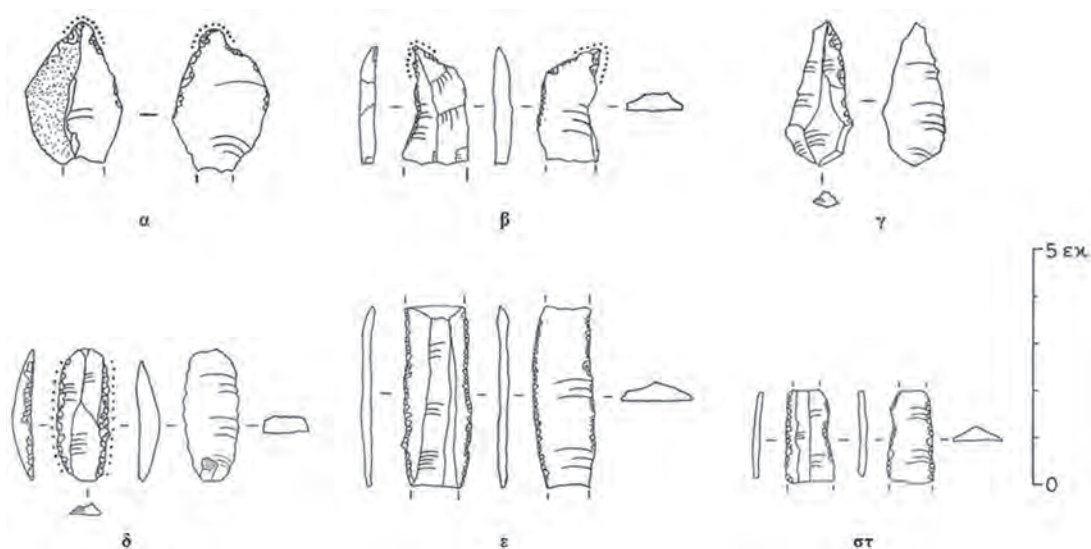
Εικ. 8. Λεπίδες με ίχνη χρήσης από μηλιακό οψιανό. Πλευρικές ή αμφίπλευρες περιθωριακές απολεπίσεις χρήσης (α-γ). Αποτριβή της κόψης (α-β). Πλευρικές ή αμφίπλευρες οδοντώσεις χρήσης (δ-η).

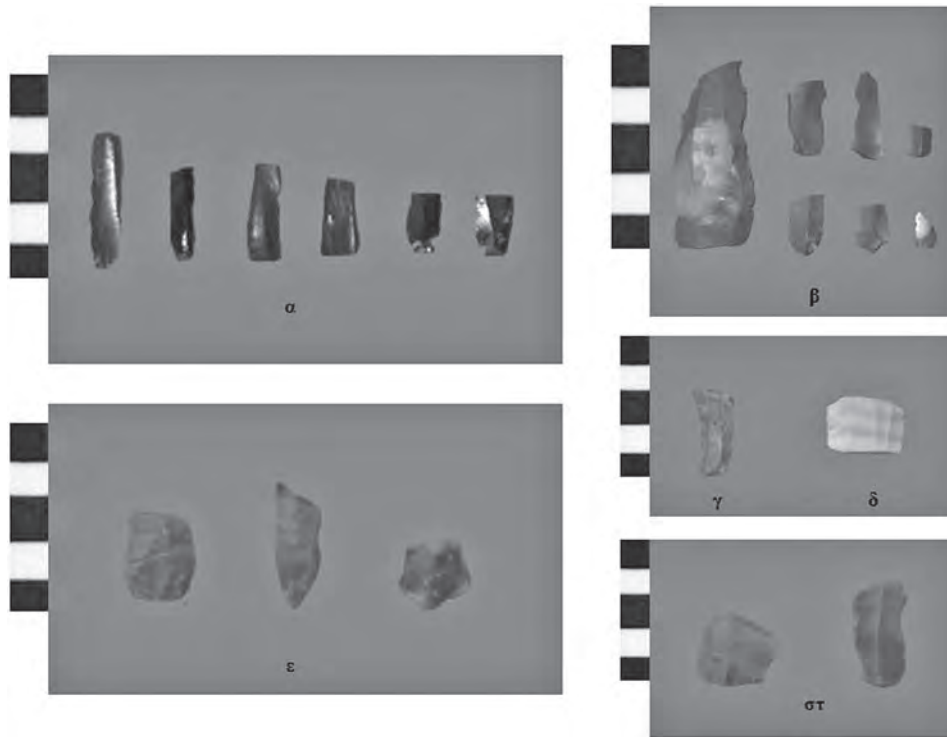
Εικ. 9. Δρεπάνια και Στοιχεία Δρεπανιών. Πλευρικές ή αμφίπλευρες περιθωριακές απολεπίσεις χρήσης (γ-στ, η). Πλευρική συνεχής οδοντωτή ανάστροφη επεξεργασία (β, ζ). Λεπίδα με αμφίπλευρη στίλβη και αμφίπλευρες οδοντώσεις ανανέωσης τροποποιημένη σε διατρητικό (α). Θεσσαλικός Ραδιολαρίτης (α-β, δ-ζ), Χαλκηδόνιος (γ), Πυριτόλιθος (η).

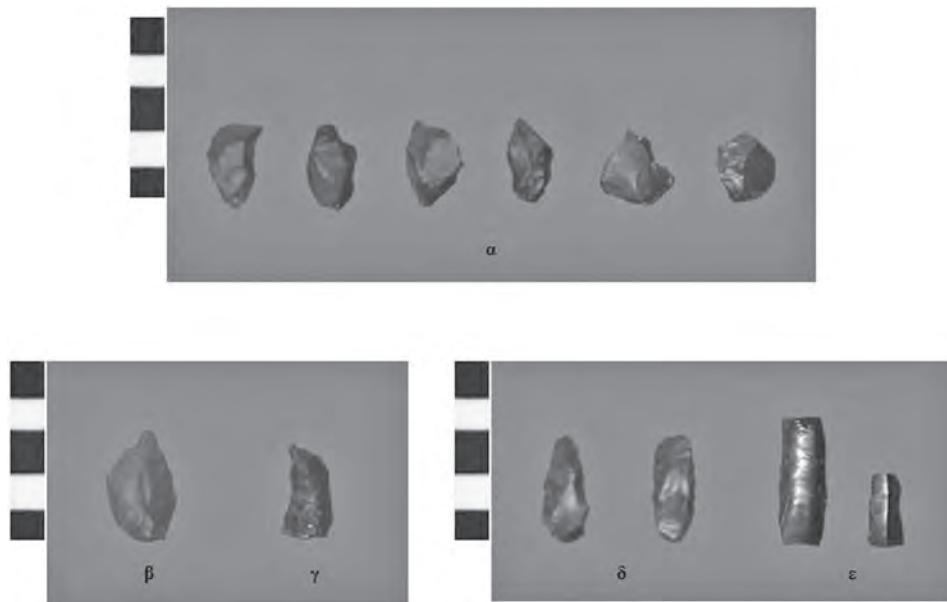
Εικ. 10. Σφηνίσκοι πρώτου και δεύτερου σταδίου της απόσχισης. Σφηνίσκοι σε δρεπάνια με αμφίπλευρες περιθωριακές απολεπίσεις χρήσης (δ-ε) και δρεπάνια με περιθωριακή ημιαπότομη (στ) και οδοντωτή ανάστροφη επεξεργασία (ζ). Πυριτόλιθος (α-δ), Θεσσαλικός Ραδιολαρίτης (ε-ζ).

Εικ. 11. Οπείς και Οδοντωτά. Οπείς με παχύ ή λεπτό αιχμηρό άκρο και ίχνη αποτριβής (α-β). Οδοντωτά με πλευρική ή αμφίπλευρη συνεχή οδοντωτή επεξεργασία (γ-στ). Πυριτόλιθος (α, γ-δ), Οψιανός (β, ε-στ).

Εικ. 12.α. Λεπίδες με ίχνη χρήσης από μηλιακό οψιανό, β-δ. Δρεπάνια (τροποποιημένα και μη), ε-στ. Σφηνίσκοι πρώτου και δεύτερου σταδίου της απόσχισης. Οψιανός (α), Θεσσαλικός Ραδιολαρίτης (β, στ), Χαλκηδόνιος (δ), Πυριτόλιθος (γ, ε).

Εικ. 13.α. Αιχμηρές φολίδες με ίχνη χρήσης, β-γ. Διατηρητικά εργαλεία (οπίεις), δ-ε. Οδοντωτά. Πυριτόλιθος (α, β, δ), Οψιανός (γ, ε).

ΜΕΛΕΤΗ ΤΗΣ ΔΙΑΤΡΟΦΗΣ ΣΤΗΝ ΠΡΩΤΟΓΕΩΜΕΤΡΙΚΗ ΘΕΣΣΑΛΙΑ ΜΕ ΤΗ ΧΡΗΣΗ ΣΤΑΘΕΡΩΝ ΙΣΟΤΟΠΩΝ

Ελένη Παναγιωτοπούλου

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η Πρωτογεωμετρική Εποχή (11ος-9ος αι. π.Χ.) είναι μια σημαντική μεταβατική περίοδος, η οποία ακολουθεί την πτώση του Μυκηναϊκού Πολιτισμού. Η πτώση αυτή επηρέασε δραματικά την περιοχή της Θεσσαλίας, εφόσον αποτέλεσε το βόρειο όριο του Μυκηναϊκού κόσμου, όπως και όλη την επικράτεια του Μυκηναϊκού κόσμου¹. Λόγω των καταστροφών που συνέβησαν κατά το τέλος της εποχής του Χαλκού (12 αι. π.Χ.) πολλά επίπεδα της ζωής του ανθρώπου μεταβλήθηκαν, όπως η κοινωνική δομή, ο υλικός πολιτισμός και η οικονομία, η τεχνολογία, τα ταφικά έθιμα και η διατροφή².

Το άρθρο αυτό επικεντρώνεται στη μελέτη της διατροφής στη Θεσσαλία κατά την Πρωτογεωμετρική εποχή με τη χρήση των ισοτοπικών αναλύσεων άνθρακα, αζώτου και θείου στο κολλαγόνο του οστού. Πρωταρχικός σκοπός είναι να μελετηθεί η διατροφή της Πρωτογεωμετρικής εποχής και στη συνέχεια η σχέση των διατροφικών συνηθειών με την κοινωνική οργάνωση, όπως αυτή αναδεικνύεται από τη μελέτη των ταφικών εθίμων.

Οι Πρωτογεωμετρικές θέσεις που περιλαμβάνονται στη μελέτη είναι το νεκροταφείο των Φαρσάλων, οι *intra-muros* παιδικές ταφές της Άλου στη θέση Κεφάλωση, το νεκροταφείο ενταφιασμών της Βουλοκαλύβας, και δύο από τους θολωτούς τάφους της Χλόης (εικ. 1).

ΟΙ ΘΕΣΕΙΣ – ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ

Το νεκροταφείο των Φαρσάλων (1050-900 BC) βρίσκεται στη δυτική άκρη της σύγχρονης πόλης και είναι επέκταση προς το βορρά του Μυκηναϊκού νεκροταφείου. Έξι χιλιόμετρα βορειοανατολικά της πόλης, στο δρόμο που οδηγεί προς την πόλη της Λάρισας βρέθηκε σύγχρονη θέση με δύο θολωτούς. Στο Πρωτογεωμετρικό νεκροταφείο βρέθηκαν ταφές σε λακκοειδείς, κιβωτιόσχημους, ταφικούς περιβόλους και θολωτούς. Όλες οι ταφές είναι ενταφιασμοί εκτός από πέντε καύσεις σε τεφροδόχα αγγεία. Παράλληλα βρέθηκε ένας τύμβος που κάλυπτε ενταφιασμούς επίσης σε λακκοειδείς, κιβωτιόσχημους και θολωτούς. Οι ταφές ήταν μονές ή διπλές στους απλούς τάφους και πολλαπλές, είτε πρωτογενείς ή ανακομιδές στους ταφικούς περιβόλους και τους θολωτούς. Τα κτερίσματα είναι κεραμική, σιδερένια και χάλκινα κοσμήματα, βέλη και μαχαίρια³.

Οι παιδικές ταφές της Άλου, στη θέση Κεφάλωση, βρέθηκαν στα τείχη της Ελληνιστικής πόλης αλλά ανήκουν στην Πρωτογεωμετρική εποχή. Περιλαμβάνουν ενταφιασμούς σε λακκοειδείς και κιβωτιόσχημους. Οι ταφές είναι κυρίως μονές και ελάχιστες διπλές. Τα κτερίσματα είναι κεραμική, σιδερένια και χάλκινα κοσμήματα, και ένα σιδερένιο μαχαίρι⁴.

Το νεκροταφείο της Βουλοκαλύβας (1100-900 BC) ανήκει ουσιαστικά στην ευρύτερη έκταση της Άλου

1. Papadimitriou 2008. Eder 2009. Feuer 2011

2. Snodgrass, 1964. Snodgrass, 1971. Lemos 2002. Dickinson 2006. Georganas 2009

3. Katakouta 2012. Tziafalias - Batziou-Efstathiou 2012

4. Nikolaou 1998, 430

δύο με τρία χιλιόμετρα βόρεια της ελληνιστικής πόλης και κατ' επέκταση και των παιδικών ταφών της Κεφάλωσης. Όλες οι ταφές ήταν ενταφιασμοί σε λακκοειδείς, κιβωτιόσχημους, αμφορείς (εγχυτρισμοί) και σε μια κυκλική κατασκευή. Οι ταφές ήταν μονές, διπλές και μία τριπλή. Τα κτερίσματα είναι σιδηρά και χάλκινα κοσμήματα, κεραμική, εργαλεία και όπλα όπως το ξίφος τύπου Naue II από σίδηρο⁵.

Οι θολωτοί τάφοι της Χλόης (1000 BC – 875 BC) περιείχαν ενταφιασμούς κυρίως αναμοχλευμένους με ελάχιστες *in situ* ταφές. Τα κτερίσματα περιλαμβάνουν κεραμική, σιδερένια όπλα και κοσμήματα από χαλκό, χρυσό και φαγεντιανή⁶.

Όλες οι θέσεις περιλαμβάνουν μη κτερισμένες, φτωχά κτερισμένες και πλούσια κτερισμένες ταφές. Ο πλούτος ενός τάφου δε σημαίνει απαραίτητα πλούτο στη ζωή και υψηλή κοινωνική θέση. Ο παραπάνω διαχωρισμός όμως χρειάζεται για να γίνει η ανάλυση των ταφικών εθίμων και να αναδειχθεί σε ποιο βαθμό πλούσια κτερίσματα συνδέονται τελικά και με άλλες ιδιαίτερες ταφικές πρακτικές. Επειδή τα περισσότερα ευρήματα είναι κατασκευασμένα από παρόμοια υλικά και ανήκουν σε παρόμοιους τύπους ο διαχωρισμός έγινε βάση κυρίως του αριθμού των κτερισμάτων ανά ταφή. Ταφές, λοιπόν, με δύο ή λιγότερα κτερίσματα ανά ενταφιασμό χαρακτηρίστηκαν φτωχές, ενώ με παραπάνω χαρακτηρίστηκαν πλούσιες. Φυσικά όπου υπάρχουν αντικείμενα ιδιαίτερης αξίας όπως όπλα, χρυσός και εισαγόμενα προϊόντα έχουν αντιμετωπιστεί με ιδιαίτερη προσοχή και έχουν χαρακτηριστεί πλούσιες γιατί παράλληλα είχαν και μεγάλο αριθμό κτερισμάτων ανά ενταφιασμό. Το νεκροταφείο της Χλόης είναι μια τέτοια περίπτωση, όπου τα ευρήματα είναι πολύ πλούσια και ιδιαίτερα – εδώ δε χρησιμοποιήθηκε αριθμητική μέθοδος και χαρακτηρίστηκαν πλούσιοι τάφοι.

ΟΣΤΕΟΛΟΓΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ ΚΑΙ ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΩΝ ΤΑΦΙΚΩΝ ΕΘΙΜΩΝ

Συνοψίζοντας τα αρχαιολογικά δεδομένα βλέπουμε πως τα νεκροταφεία παρουσιάζουν εξαιρετική ποικιλομορφία στα ταφικά έθιμα. Στην Άλο υπάρχει έλλειψη περίπλοκων ταφικών κατασκευών όπως και πολύ έντονος πλούτος με έμφαση κυρίως στις ατομικές ταφές. Η Χλόη είναι μια θέση με θολωτούς κυρίως τάφους, πλούσια κτερίσματα και πολλαπλές ταφές. Τα Φάρσαλα φαίνεται να ενσωματώνουν όλες τις πρακτικές που προαναφέρθηκαν. Ενώ οι πρώτες θέσεις φαίνονται πιο ομοιογενείς, τα Φάρσαλα συγκεντρώνουν ετερογενή στοιχεία.

Κατά την οστεολογική μελέτη φάνηκε πως τα άτομα που έχουν ταφεί στα υπό μελέτη νεκροταφεία είναι όλων των ηλικιών και των δύο φύλων – άντρες, γυναίκες και παιδιά. Για τη μελέτη ακολουθήθηκαν οι πρότυπες μέθοδοι ανάλυσης και μελέτης ανθρωπολογικού υλικού όπως έχουν οριστεί από τους Buikstra and Ubelacker⁷. Η οστεολογική μελέτη του νεκροταφείου της Κεφάλωσης πραγματοποιήθηκε από τη Δρ. Αναστασία Παπαθανασίου ενώ η μελέτη του οστεολογικού υλικού των δύο θολωτών της Χλόης πραγματοποιήθηκε από τις ανθρωπολόγους Δρ. Αναστασία Παπαθανασίου και κα Άννα Λάγια.⁸

Η οστεολογική μελέτη έδειξε πως οι ηλικιακές ομάδες ανηλίκων στα Φάρσαλα όπως και στη Βουλοκαλύβα ξεκινούν από βρέφη και φτάνουν μέχρι την ενηλικίωση⁹. Στην Κεφάλωση το ηλικιακό εύρος είναι από νεογέννητα μέχρι 9 ετών¹⁰. Στη Χλόη όμως τα βρέφη απουσιάζουν και η ηλικιακή κλίμακα ξεκινά από τα 5 χρόνια¹¹.

Όπως φαίνεται από την οστεολογική μελέτη η ποικιλία κυριαρχεί. Στα Φάρσαλα, σε παιδιά κάτω των 10 ετών ο ενταφιασμός γινόταν σε κιβωτιόσχημους, ενώ τα άτομα μεταξύ 11-18 ετών βρίσκονται μέσα στους θολωτούς. Στην Άλο, ενώ υπάρχει νεκροταφείο παιδικών ταφών, σε κοντινή απόσταση υπάρχει νεκροταφείο ενηλίκων που περιλαμβάνει παιδικές ταφές της ίδιας ηλικιακής ομάδας. Επίσης βλέπουμε πως ενώ στην Κεφάλωση τα παιδιά, όχι μόνο τα βρέφη, είναι θαμμένα σε απλούς λακκοειδείς και κιβωτιόσχημους, στη Χλόη

5. Malakasioti - Tsiouka 2011

6. Georganas 2008. Doulgeri-Intzesiloglou 1994. Doulgeri-Intzesiloglou - Arachoviti 2006

7. Buikstra-Ubelaker 1995

8. Θα ήθελα να ευχαριστήσω ιδιαίτερα τις ανθρωπολόγους δόκτωρ Αναστασία Παπαθανασίου και κα Άννα Λάγια για την παροχή των πληροφοριών, την εμπιστοσύνη τους και την εξαιρετική συνεργασία που είχαμε.

9. Panagiotopoulou-van der Plicht-Papathanasiou-Voutsaki-Katakouta-Intzesiloglou-Arachoviti (υπό έκδοση). Panagiotopoulou-van der Plicht-Papathanasiou-Voutsaki-Nikolaou-Tsiouka 2016.

10. Panagiotopoulou-van der Plicht-Papathanasiou-Voutsaki-Nikolaou-Tsiouka 2016.

11. Panagiotopoulou-van der Plicht-Papathanasiou-Voutsaki-Katakouta-Intzesiloglou-Arachoviti (υπό έκδοση).

τα παιδιά βρίσκονται σε θολωτούς. Ένα μοτίβο μοιάζει να ταιριάζει σε όλα τα νεκροταφεία ενηλίκων – τα παιδιά δεν εκπροσωπούνται με τον πραγματικό αριθμό τους και απουσιάζει αρχαιολογικά ένα μεγάλο κομμάτι τους. Φαίνεται, λοιπόν πως στην Πρωτογεωμετρική εποχή, η ηλικία ήταν ένας παράγοντας διαχωρισμού μέσα στην κοινωνία αλλά περισσότερο ελαφρά διαφοροποίηση μοιάζει παρά ένας αυστηρός κανόνας.

Μελετώντας τους ενήλικες βάση φύλου βλέπουμε πως ενώ στους τύπους τάφων δεν υπάρχει διαχωρισμός – όλοι οι τύποι ταφών έχουν χρησιμοποιηθεί εκτός από τους εγχυτρισμούς – στα κτερίσματα διακρίνουμε διαφορές. Ενήλικες γυναίκες δεν έχουν βρεθεί με πλήρινα αγγεία εκτός αν βρίσκονται σε διπλούς ή πολλαπλούς τάφους. Όπλα συνοδεύουν είτε ενήλικους άντρες είτε άτομα των οποίων το φύλο δε μπορούσε να διευκρινιστεί και άρα δε μπορούμε να τα ταυτίσουμε με γυναίκες, ούτε όμως και να αποκλείσουμε την πιθανότητα με απόλυτη βεβαιότητα. Τα παιδιά φαίνεται πως συνοδεύονταν με αντικείμενα παρόμοια των ενηλίκων. Το μοτίβο των πλούσια ή φτωχά κτερισμένων ταφών δε φαίνεται να ακολουθείται από άλλα χαρακτηριστικά, όπως είναι η περίπλοκη κατασκευή ή περίοπτη θέση μέσα στο νεκροταφείο και η αποκλειστική σύνδεση τελικά με σημαντική κοινωνική θέση φθίνει.

Συνοψίζοντας τις παραπάνω παρατηρήσεις βλέπουμε πως τα ταφικά έθιμα παρουσιάζουν ιδιαίτερη ποικιλομορφία και μια έλλειψη αυστηρών κανόνων. Αν εστιάσουμε στη μικροκλίμακα της κάθε θέσης ίσως κάποιοι κανόνες αρχίζουν τώρα να θεσπίζονται. Σε μια μεγαλύτερη κλίμακα, συγκρίνοντας τις θέσεις της Θεσσαλίας φαίνεται πως δεν υπάρχει ένας γενικευμένος τρόπος ταφής. Υπάρχει μια τάση ενσωμάτωσης ή επιλογής διαφορετικών πρακτικών. Η διαφοροποίηση κατά ηλικία ήταν πιο έντονη διαφοροποιώντας τα νεαρά παιδιά σε κάποια ταφικά έθιμα. Διακρίσεις λόγω φύλου στον ενήλικο πληθυσμό είναι σε αρχικό στάδιο και εμφανίζονται ίσως με τα κτερίσματα. Διαφοροποιήσεις βάσει κοινωνικής θέσης μπορούμε να πούμε πως είναι επίσης σε αρχικό στάδιο. Εμφανίζονται πιο έντονα μεταξύ διαφορετικών κοινωνικών ομάδων παρά μέσα στην ίδια την κοινωνική ομάδα. Στο επόμενο κεφάλαιο θα εξετάσω εάν η διατροφή έχει ακολουθήσει παρόμοιες διαφοροποιήσεις και αν ενισχύει κάποια από τα συμπεράσματα που έχουν ήδη εξαχθεί¹².

ΙΣΟΤΟΠΙΚΕΣ ΑΝΑΛΥΣΕΙΣ ΓΙΑ ΜΕΛΕΤΗ ΠΑΛΑΙΟΔΙΑΤΡΟΦΗΣ

Η μελέτη των ισοτόπων για τη διατροφή είναι αρκετά πλέον διαδεδομένη. Στον ελλαδικό χώρο έχουν γίνει πολλές μελέτες διατροφής με τη χρήση ισοτόπων άνθρακα και αζώτου¹³. Ο άνθρακας και το άζωτο υποδεικνύουν αφενός κατηγορίες φυτικών διατροφικών πηγών και αφετέρου τη θέση των ατόμων στην τροφική αλυσίδα αντίστοιχα¹⁴. Αυτό σημαίνει πως με τον άνθρακα μπορούμε να διαχωρίσουμε σε δύο κατηγορίες τα βρώσιμα φυτά C3 και C4 που περιλαμβάνουν τα φρούτα, λαχανικά, δημητριακά από τη μια και το κριθό, όπως έχουν δείξει ο αρχαιοβοτανικές μελέτες για τα ελληνικά δεδομένα, από την άλλη¹⁵. Το νάτριο ανιχνεύει τη χρήση ζωικής πρωτεΐνης, όπως είναι τα γαλακτοκομικά είδη και το κρέας. Οι αναλύσεις άνθρακα και αζώτου για τη συγκεκριμένη εργασία, πραγματοποιήθηκαν στο *Center of Isotope Research* στην Ολλανδία υπό την επίβλεψη του καθηγητή Johannes van der Plicht.

Η σχετικά νέα μέθοδος του θείου μπορεί να μας δώσει πληροφορίες για την πιθανή χρήση ψαριών προερχόμενα είτε από τη θάλασσα ή από γλυκά νερά, όπως λίμνες και ποταμοί. Το θείο βρίσκεται στο αμινξύ μεθειονίνη, συστατικό των πρωτεϊνών του οργανισμού ενός ζώου. Στα χερσαία θηλαστικά βρίσκεται σε ελάχιστες ποσότητες ενώ στα ψάρια σε πολύ υψηλές. Οι τιμές των ισοτόπων του θείου στον ανθρώπινο οργανισμό όταν ο άνθρωπος καταναλώνει χερσαία ζώα ουσιαστικά δεν αλλάζουν γιατί η προσθήκη είναι σχεδόν μηδαμινή. Κατά την κατανάλωση όμως ψαριών η προσθήκη είναι σημαντική και ανιχνεύεται με τα ισότοπα του θείου¹⁶. Η ανάλυση του ζωικού κολλαγόνου είναι σημαντική γιατί με τις ακραίες τιμές των χερσαίων φυτοφάγων μπορούμε να καθορίσουμε τις τοπικές χερσαίες τιμές του θείου και να ανιχνεύσουμε μη χερσαία

12. Εδώ θα πρέπει να επισημανθεί πως οι ταφικές πρακτικές κατά την Πρωτογεωμετρική Εποχή πολλές φορές υποδεικνύουν την επικράτηση οικογενειακών δεσμών, όπως οι πολλαπλές, διπλές ή τριπλές ταφές σε απλούς κιβωτιόσχημους, ανδρών και γυναικών συμπεριλαμβανομένων κάποιες φορές ανηλικών ατόμων. Παρ' όλα αυτά στο συγκεκριμένο άρθρο δε θα επεκταθώ περαιτέρω στις οικογενειακές σχέσεις γιατί οι ισοτοπικές αναλύσεις δε μπορούν να ανιχνεύσουν οικογενειακούς δεσμούς.

13. Parathanasiou 2015.

14. Richards 2016, 20-21

15. Valamoti 2010, 2013

16. Nehlich 2015

προέλευση της τροφής. Οι ισοτοπικές τιμές του θείου ποικίλουν ανάλογα με το υδάτινο περιβάλλον από το οποίο προέρχεται η τροφή.¹⁷ Οι αναλύσεις του θείου πραγματοποιήθηκαν στο Laboratory of Archaeology στο Πανεπιστήμιο British Columbia στον Καναδά υπό την επίβλεψη του καθηγητή Michael P. Richards.

ΔΕΙΓΜΑΤΟΛΗΨΙΑ

Η δειγματοληψία του οστεολογικού υλικού για τις ισοτοπικές αναλύσεις και τη μελέτη της διατροφής των πληθυσμών βασίστηκε στα αποτελέσματα της ανάλυσης των ταφικών εθίμων. Στόχος ήταν να καλυφθεί τόσο η ποικιλομορφία όσο και οι αντιθέσεις που εμφανίζονται ώστε η μελέτη να είναι αντιπροσωπευτική.

Σε κάθε μελέτη παλαιοδιατροφής τα ζωικά δείγματα είναι απαραίτητα για τον καθορισμό των ισοτοπικών τιμών της τροφικής αλυσίδας της περιοχής¹⁸. Στη συγκεκριμένη μελέτη λοιπόν, χρησιμοποιήθηκαν ζωικά οστά από τις θέσεις και προήλθαν από φυτοφάγα όπως αγελάδα, κατσίκια και ιπποειδή.

ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ ΙΣΟΤΟΠΙΚΩΝ ΑΝΑΛΥΣΕΩΝ

Περίπου το 50-60% των δειγμάτων έδωσε καθαρό κολλαγόνο καλής ποιότητας σύμφωνα με τα κριτήρια που έχουν καθοριστεί με σκοπό την ανίχνευση επιμολυσμένων δειγμάτων από το περιβάλλον που θα μας δώσουν λανθασμένα στοιχεία¹⁹.

Στο γράφημα (εικ. 2) παρίστανται οι ανθρώπινες τιμές ενηλίκων. Βλέπουμε καταρχήν πως η κύρια διατροφική πηγή των πληθυσμών της Θεσσαλίας κατά την Πρωτογεωμετρική εποχή είναι η C3 φυτική πρωτεΐνη. Υπάρχουν όμως και τιμές στον άνθρακα θετικότερες των υπολοίπων δείχνοντας πως υπήρχαν σημαντικές προσθήκες C4 πηγών, όπως ανέφερα νωρίτερα πιθανότατα το κεχρί. Η προσθήκη τους είναι σημαντική για να φανεί στις ισοτοπικές τιμές του κολλαγόνου αλλά χρησιμοποιήθηκε ως συμπληρωματικό στοιχείο στη διατροφή τους. Πολύ σημαντικό είναι να παρατηρήσουμε πως η χρήση δε γίνεται από όλα τα άτομα της ομάδας. Το μεγαλύτερο μέρος έχει μάλλον αποκλειστική χρήση C3 προϊόντων και ελάχιστοι χρησιμοποιούν το κεχρί.

Χωρίζοντας σε άνδρες και γυναίκες (εικ. 3) βλέπουμε πως στις ακραίες, λιγότερο αρνητικές, τιμές του άνθρακα βρίσκονται γυναίκες και όλες από τη Βουλοκαλύβα. Καθαρός διαχωρισμός βάση φύλου σίγουρα δε μπορεί να γίνει εφόσον βλέπουμε πολλές γυναίκες να μην επιλέγουν το κεχρί στη διατροφή τους. Αποτελεί όμως μια ένδειξη για τη χρήση ίσως κυρίως από γυναίκες.

Συγκρίνοντας τώρα τις τιμές αζώτου μεταξύ ανθρώπινων και ζωικών δειγμάτων (εικ. 2) βλέπουμε η διαφορά (3‰) είναι σημαντική υποδεικνύοντας χρήση ζωικών προϊόντων (είτε γαλακτοκομικά είτε κρέας). Υπάρχουν βέβαια άτομα από τα οποία η χρήση ζωικής πρωτεΐνης είναι εντονότερη συγκριτικά με τα υπόλοιπα άτομα. Παρατηρώντας τα δείγματα λεπτομερέστερα βλέπουμε πως τα άτομα αυτά είναι κυρίως από τα Φάρσαλα και την Χλόη. Από τη Βουλοκαλύβα τα άτομα συμπεριλαμβάνονται σε αυτά που είχαν όπλα και εργαλεία ως κτερίσματα. Μια επόμενη παρατήρηση όμως είναι πως δεν ανήκουν μόνο αυτά στην κατηγορία των υψηλών τιμών αζώτου, γεγονός που τελικά μετριάξει τη διαφοροποίηση αυτή.

Η ανίχνευση στοιχείων που να υποδεικνύουν διατροφή από υδάτινα περιβάλλοντα είναι λίγο πιο περίπλοκη. Για να θεωρηθεί πως το ψάρι συμπεριλαμβάνεται στο μενού ενός ατόμου θα πρέπει οι τιμές του ατόμου να είναι σημαντικά έξω από τα όρια που καθορίζονται από τα χερσαία ζώα. Επειδή η τοπική ισοτοπική ζώνη έχει καθοριστεί από τα ζωικά υπολείμματα που έχουν βρεθεί σε ανασκαφές η πιθανότητα να είναι μεγαλύτερο το εύρος αλλά να μην φαίνεται ελλείψει αντιπροσωπευτικών δειγμάτων είναι σημαντική. Στον γράφημα (εικ. 4)²⁰ με τις ισοτοπικές τιμές θείου σε συνδυασμό με τις ισοτοπικές τιμές του άνθρακα οι τιμές επιβεβαιώνουν διατροφή βασισμένη σε χερσαίες πηγές και τόσο τα θαλάσσια ψάρια όσο και τα ψάρια του γλυκού νερού μάλλον απουσιάζουν από την καθημερινότητά των πληθυσμών.

17. Richards-Fuller-Hedges, 2001

18. Richards 2015

19. Ambrose 1990. Nehlich-Richards 2009

20. Το γράφημα προέρχεται από τη μελέτη των Panagiotopoulou-Richards-Nehlich υπό έκδοση.

Σημαντική είναι επίσης η μελέτη του θηλασμού και ο απογαλακτισμός των παιδιών σε μια κοινωνία. Φαίνεται ξεκάθαρα (εικ. 5) πως ο θηλασμός λάμβανε χώρα εφόσον μεταξύ παιδιών και ενήλικων γυναικών υπάρχει διαφορά ενός τροφικού επιπέδου (3%). Δεν είναι ξεκάθαρη όμως η χρονική περίοδος που γινόταν ο απογαλακτισμός. Πιθανώς ξεκινούσε περίπου στο 2ο έτος και ολοκληρωνόταν μετά το 3ο έτος αλλά λόγω έλλειψης αρκετών δειγμάτων δε μπορούμε να έχουμε ένα οριστικό συμπέρασμα. Οι ισοτοπικές τιμές μεταξύ Βουλοκαλύβας και Κεφάλωσης έχουν μια διαφοροποίηση της τάξης του 1-2% σε όλες τις ηλικιακές ομάδες. Αυτή η διαφοροποίηση θα μπορούμε να δείχνει Προς το παρόν δεν μπορεί να αποδοθεί σε κάποια συγκεκριμένη αιτία μιας και το περιβάλλον όσο και η χρονική περίοδος είναι ίδια. Η έλλειψη αντιπροσωπευτικού αριθμού δειγμάτων από κάθε ηλικιακή ομάδα από τα δύο νεκροταφεία δυσχεραίνει την σύγκριση.

Συνοψίζοντας θέλω να καταλήξω πως η Πρωτογεωμετρική Εποχή χαρακτηρίζεται από έντονη ποικιλομορφία και ακόμα ο κοινωνικός διαχωρισμός δεν είναι έντονος. Στις θέσεις που μελετήθηκαν βλέπουμε αρχόμενες ίσως διαφοροποιήσεις τόσο στην κοινωνική δομή όσο και στη διατροφή. Εμφανίζονται ομάδες με διαφορετικές διατροφικές επιλογές, όπως το κεχρί ή τα ζωικά προϊόντα. Ο αριθμός των δειγμάτων όμως είναι μικρός κάθε φορά για να καταλήξουμε σε ένα ολοκληρωμένο συμπέρασμα, τόσο λόγω της κακής διατήρησης του κολλαγόνου σε ορισμένα δείγματα όσο και της αδυναμίας να αναγνωριστεί το φύλλο σε κάποια άτομα. Έτσι περισσότερες μελέτες είναι απαραίτητες κυρίως σε συνάρτηση με τη μελέτη ταφικών εθίμων και κοινωνικών συμπεριφορών. Η μελέτη της διατροφής με σταθερά ισότοπα σε συνδυασμό με την οστεολογική μελέτη αλλά και την ανάλυση των ταφικών εθίμων σε βάθος θα βοηθήσει στη διερεύνηση της δομής αρχαίων κοινωνιών.

ABSTRACT

STUDY OF NUTRITION IN PROTOGEOMETRIC THESSALY
WITH THE USE OF STEADY ISOTOPES

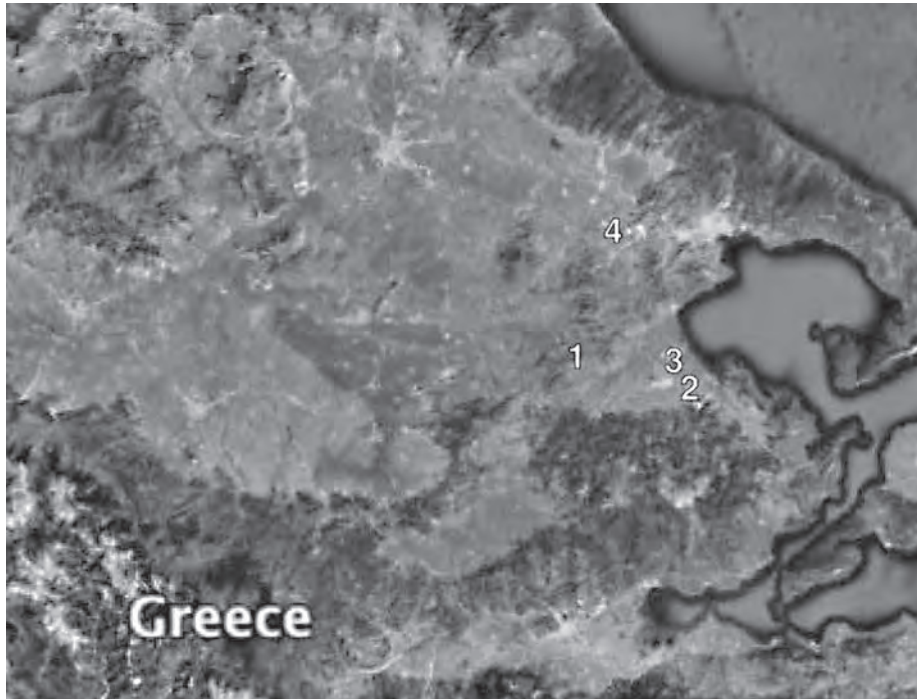
Eleni Panagiotopoulou

This paper focuses on the dietary practices of the Protogeometric period, which dates to 1100-900 BC. The diet is reconstructed with the carbon, nitrogen and sulfur isotope analysis on bone collagen. Isotope analysis is a powerful tool for very long time now for the reconstruction of the diet of past populations. In Greece, this method has been widely applied on assemblages from the entire Greek territory covering a great chronological range. However, Protogeometric Thessaly is less studied than any other region. Thessalian land has been rich in water and nutrients making a fertile land with soil suitable for farming since ancient times. This paper adds to the knowledge on dietary practices by reconstructing the diet of populations from the sites Pharsala, Halos and Chloe. Furthermore, this paper attempts to correlate dietary practices with social divisions that emerge during this period.

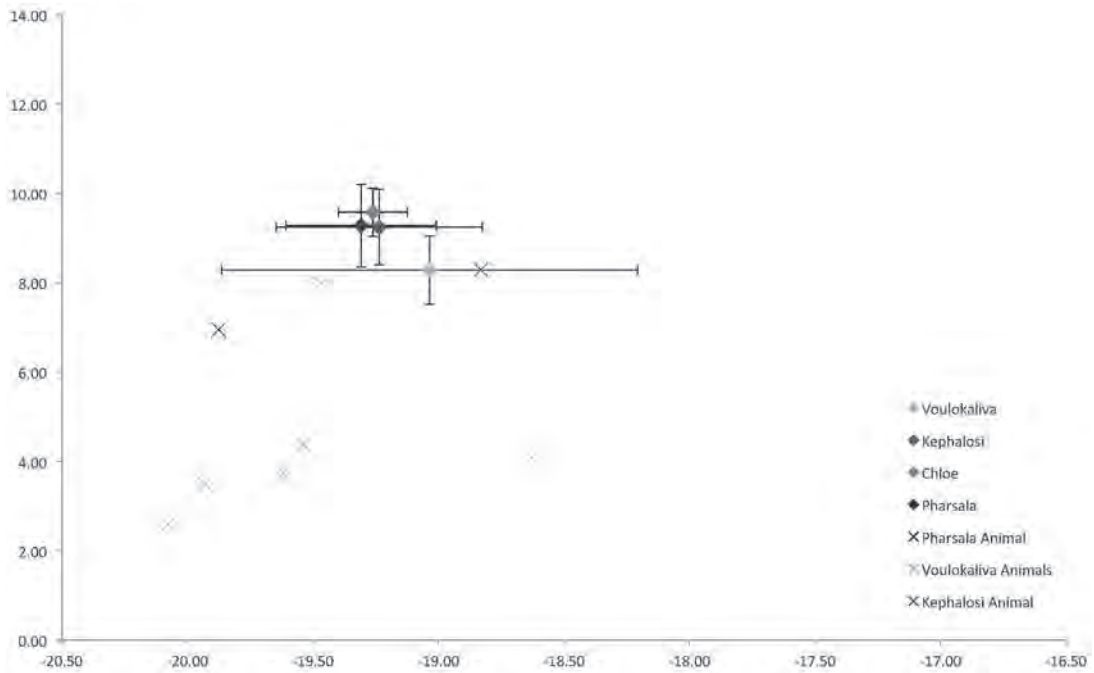
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ambrose, S.H. 1990. Preparation and characterization of bone and tooth collagen for isotopic analysis, *Journal of Archaeological Science* 17, 431-451.
- Buikstra, J.E. – Ubelaker, D.H. 1994. *Standards for Data Collection from Human Skeletal Remains: Proceedings of a Seminar at the Field Museum of Natural History*, Arkansas Archeological Report Research Series.
- Dickinson, O. 2006. *The Aegean from Bronze Age to Iron Age*, London & New York.
- Δουλιγέρη-Ιντζεσίλογλου, Α. 1994. Οι νεότερες αρχαιολογικές έρευνες στην περιοχή των αρχαίων Φερών, στο *Θεσσαλία*, 71-92.
- Δουλιγέρη-Ιντζεσίλογλου, Α. – Αραχωβίτη, Π. 2006. Η αρχαία Πόλη των Φερών: Πορίσματα ερευνών της τελευταίας εικοσιπενταετίας (1980-2005), στα *Πρακτικά του 1ου Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας και Πολιτισμού της Θεσσαλίας*, Λάρισα, 233-243.
- Eder, B. 2009. The Northern Frontier of Mycenaean Greece, *ΑΕΘΣΕ* 2, 113-131.
- Feuer, B. 2011. Being Mycenaean: A View from the Periphery, *AJA* 115, 507-536.
- Georganas, I. 2008. Between Admetus and Jason: Pherai in the Early Iron Age, στο C. Gallou – M. Georgiadis – G.M. Musket (επιμ.), *Diorkouroi, studies presented to W.G.Canavagh and C.B.Mee, on the anniversary of their 30-year joint contribution to Aegean Archaeology*, BAR International Series 1889, Oxford, 274-280.
- Georganas, I. 2009. Dying in Early Iron Age Thessaly, *ΑΕΘΣΕ* 2, 195-231
- Κατακούτα, Σ. 2012. Η Εποχή Σιδήρου στα Φάρσαλα, *ΑΕΘΣΕ* 3, 241-250
- Lemos, I. 2002, *The Protogeometric Aegean: The Archaeology of the Eleventh and Tenth Centuries BC*, Oxford.
- Μαλακασιώτη, Ζ. – Τσιούκα, Φ. 2011. Ζητήματα Ταφικών Πρακτικών στα Νεκροταφεία της Εποχής του Σιδήρου στην Περιοχή της Αρχαίας Άλου, θέση “Βουλοκαλύβα,” στο Α. Μαζαράκης-Αινιάν (επιμ.) *The “Dark Ages” Revisited*, Βόλος, 609-625.
- Nehlich, O. 2015. The application of sulphur isotope analyses in archaeological research: A review, *Earth-Science Reviews* 142, 1-17.
- Nehlich, O., Richards, M.P. 2009. Establishing collagen quality criteria for sulphur isotope analysis of archaeological bone collagen, *Archaeological and Anthropological Sciences* 1, 59-75.
- Νικολάου, Ε. 1998. AD 53 Αλμυρός (Έργα ΠΑΘΕ). ΑΔ 53, Β2, Χρονικά, 430.
- Panagiotopoulou, E. - van der Plicht, J. - Papathanasiou, A. - Voutsaki, S. - Nikolaou, E. - Tsiouka, F. 2016. Isotopic (13C, 15N) investigation of diet and social structure in Early Iron Age Halos, Greece, *Journal of Archaeological Science: Reports* (υπό έκδοση).

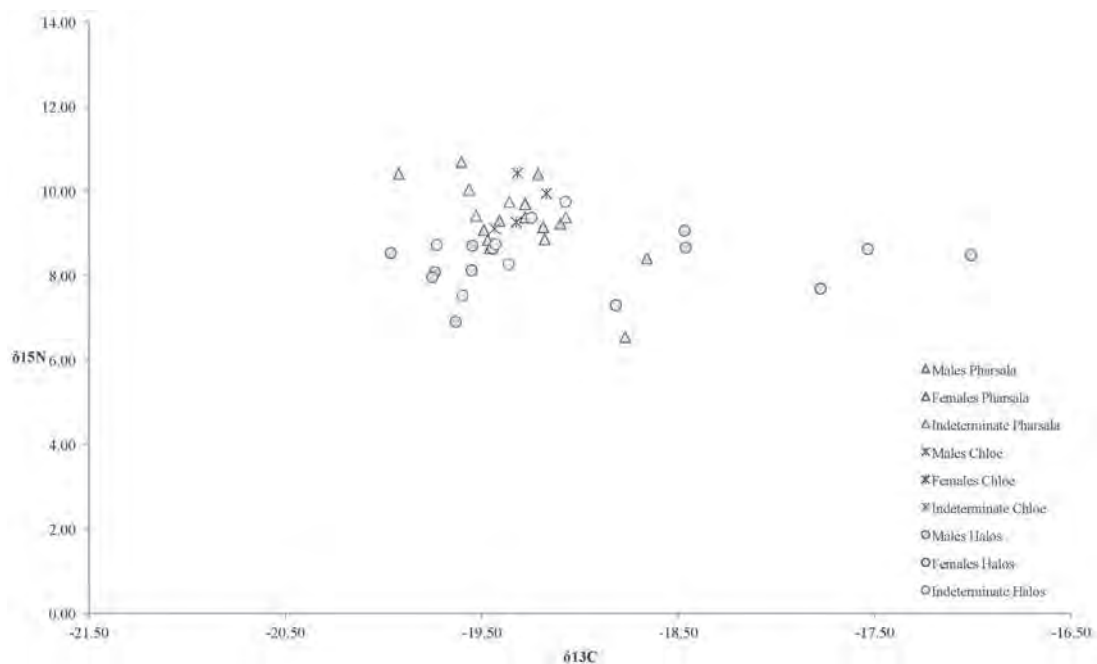
- Panagiotopoulou, E. - van der Plicht, J. - Papathanasiou, A. - Voutsaki, S. - Katakouta, S. - Intzesiloglou, A. - Arachoviti, P. (υπό έκδοση). Diet and social divisions in protohistoric Greece: integrating analyses of stable isotopes and mortuary practices, *Archaeometry*, υπό έκδοση.
- Panagiotopoulou, E. - Richards, M.P. - Nehlich, O. (υπό έκδοση). Investigation of fish consumption in Early Iron Age Greece: Sulfur stable isotope analysis of human populations (υπό έκδοση).
- Papadimitriou, N. 2008. Both centre and periphery? Thessaly in the Mycenaean period, στα Πρακτικά του 1ου Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας και Πολιτισμού της Θεσσαλίας, Νοέμβριος 9-11, 2006, Λάρισα, 98-113.
- Papathanasiou, A., 2015. Stable Isotope Analyses in Neolithic and Bronze Age Greece: An Overview, στο Papathanasiou, A. - Richards, M.P. - Fox, S.C. (επιμ.), *Archaeodiet in the Greek World: Dietary Reconstruction from Stable Isotope Analysis*, OWLS Volume 2. The American School of Classical Studies at Athens, Princeton, 25-55.
- Richards, M.P., 2016. Stable Isotope Analysis of Bone and Teeth as a Means for Reconstructing Past Human Diets in Greece, στο Papathanasiou, A. - Richards, M.P. - Fox, S.C. (επιμ.), *Archaeodiet in the Greek World: Dietary Reconstruction from Stable Isotope Analysis*, OWLS Volume 2. The American School of Classical Studies at Athens, Princeton, 15-23
- Richards, M. - Fuller, B.T. - Hedges, R.E.M. 2001. Sulfur isotopic variation in ancient bone collagen from Europe: implications for human paleodiet, residence mobility, and modern pollutant studies, *Earth and Planetary Science Letters*, vol. 191, 185-190.
- Snodgrass, M. 1964. *Early Greek Armour and Weapons*, Edinburgh.
- Snodgrass, M. 1971. *The Dark Age of Greece: An archaeological Survey of the Eleventh to the Tenth Centuries BC*, Edinburgh.
- Τζιαφάλιας, Α., Μπάτζιου-Ευσταθίου 2012. ΙΕ Έφορια Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, στο Ανασκαφικό Έργο Εφορειών 2000-2010, Αθήνα, 157-160.
- Valamoti, S.M. 2013. Millet, the late comer: on the tracks of *Panicum miliaceum* in prehistoric Greece, *Archaeological and Anthropological Sciences* 8, 51-63.
- Βαλαμώτη, Σ.Μ. 2010. Αρχαιοβοτανική: Ερευνώντας την ανθρώπινη δραστηριότητα κατά το παρελθόν μέσα από τα φυτά (Archaeobotany: Exploring human activity in the past through plants), στο Lyrizis, I., Zacharias, N. (επιμ.), *ΑρχαιοΥλικά (Archaeomaterials)*. Athens, 573-609.

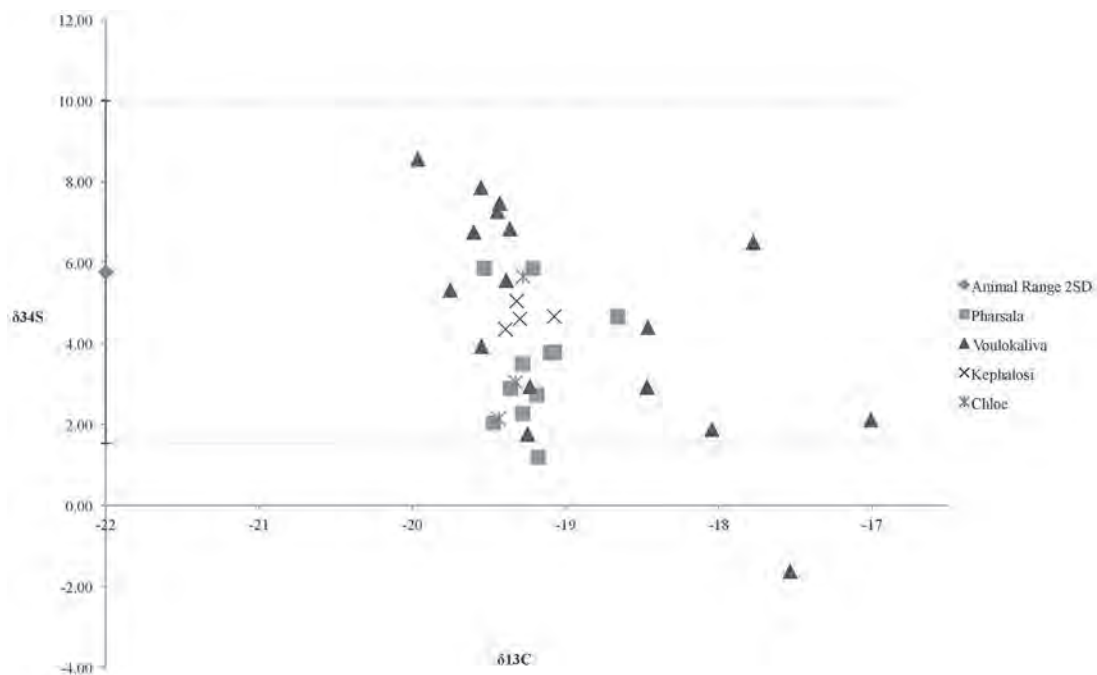
Εικ. 1. Χάρτης της Θεσσαλίας με τις υπό μελέτη θέσεις 1. Φάρσαλα, 2. Κεφάλωση, 3. Βουλοκαλύβα, και 4. Χλόη.

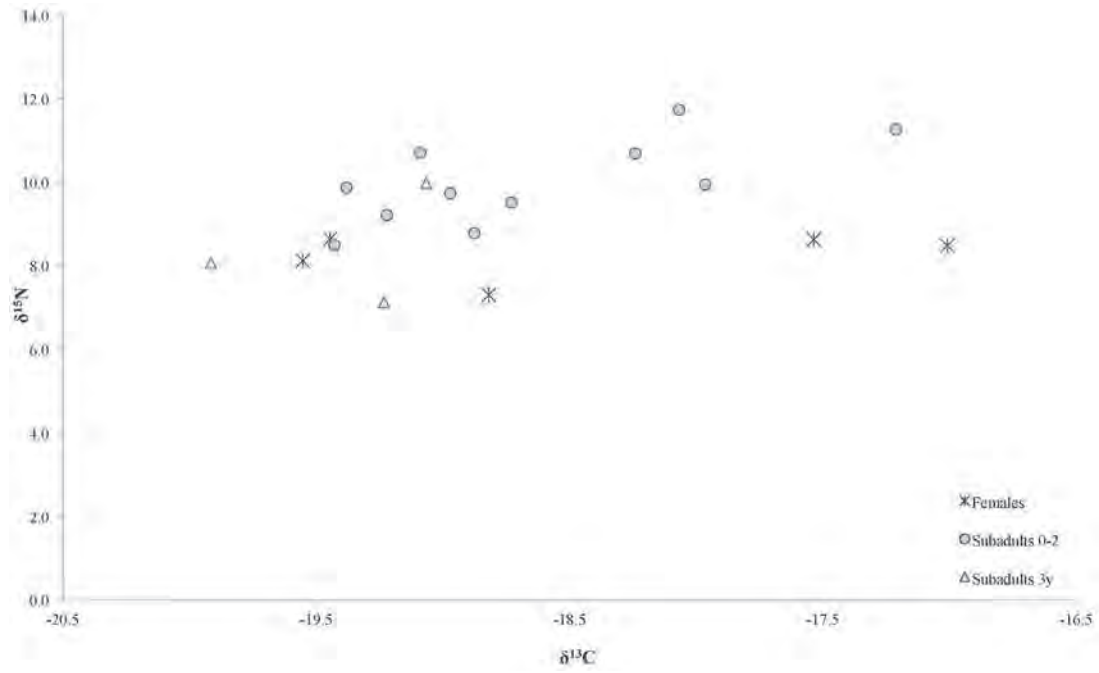
Εικ. 2. Ισοτοπικές τιμές άνθρακα και αζώτου ανθρωπίνων και ζωικών δειγμάτων από τις Πρωτογεωμετρικές θέσεις Φάρσαλα, Άλος και Χλόη.

Εικ. 3. Συγκριτικό διάγραμμα ισοτοπικών τιμών άνθρακα και αζώτου ανθρωπίνων (ανδρών - γυναικών) δειγμάτων.

Εικ. 4. Ισοτοπικές τιμές θείου και άνθρακα ανθρωπίνων και ζωικών δειγμάτων από τις Πρωτογεωμετρικές θέσεις Φάρσαλα, Άλος και Χλόη.

Εικ. 5. Συγκριτικό διάγραμμα ισοτοπικών τιμών άνθρακα και αζώτου ανθρωπίνων (γυναικών – παιδιών 0-3 χρονών) δειγμάτων για τη μελέτη του θηλασμού.

ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΛΑΡΙΣΑΣ ΠΑΛΙΟΣΚΑΛΑ. Η ΑΝΑΔΕΙΞΗ ΕΝΟΣ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΟΥ ΟΙΚΙΣΜΟΥ¹

Γ. Τουφεξής, Μ. Δαφούλα

Η Παλιόσκαλα βρίσκεται στο νοτιοανατολικό τμήμα της πεδιάδας της Λάρισας, στην περιοχή της λίμνης Κάρλας (Βοιβηίδας) που αποξηράνθηκε την περίοδο 1961-1962. Απέχει περ. 5χλμ. Ν. του χωριού Καλαμάκι και διοικητικά υπάγεται στο Δήμο Αγιάς (Τοπική Κοινότητα Ελάφου της Δημοτικής Ενότητας Αγιάς) της Π.Ε Λάρισας. Η πρόσβαση στον οικισμό είναι εύκολη καθώς δίπλα του προς Δ. διέρχεται ο ασφαλτοστρωμένος δρόμος Αγιάς-Καναλίων. Ο οικισμός απλώνεται στις δυτικές υπώρειες του Μαυροβουνίου, ενώ πριν την αποξήρανση της λίμνης Κάρλας τα έτη 1961-1962 βρισκόταν δίπλα στην ανατολική ακτή της (εικ. 1).

Το σημερινό τοπίο χαρακτηρίζεται από έντονες αντιθέσεις με το κατάφυτο και πολύπτυχο όρος Μαυροβούνι από Α. που πλαισιώνει την ενδορροϊκή θεσσαλική πεδιάδα και καλλιεργήσιμες εκτάσεις στα βαριά εδάφη της αποξηραμένης λίμνης Κάρλας προς Δ., κυρίως σιτάρι, καλαμπόκι και βαμβάκι. Αμέσως Ν. του οικισμού εκτείνεται ο πρόσφατα κατασκευασμένος Ταμιευτήρας Κάρλας με έκταση περ. 40.000 στρέμ. ο οποίος αποκαθιστά σε κάποιο βαθμό την αρχική λίμνη που είχε έκταση 45-80 χιλ. στρέμ. Η αποξήρανση της λίμνης είχε σοβαρότατες περιβαλλοντικές αλλά και οικονομικές, δημογραφικές και πολιτισμικές συνέπειες. Με τον αφανισμό της λίμνης λησμονήθηκε και η ιδιότυπη «πολιτεία του νερού» που είχε αναπτυχθεί στην περιοχή με επίκεντρο την αλιεία και ήταν εναρμονισμένη με το οικοσύστημα της περιοχής.

Ο προϊστορικός οικισμός βρίσκεται κοντά στο σημείο συμβολής του συλλεκτήρα Σ3 με τον Ταμιευτήρα Κάρλας και η θέση του ευνοεί την ενσωμάτωσή του σε οικολογικές επισκέψεις της λίμνης καθώς και σε ήπιες ημιορεινές περιπατητικές αλλά και οδικές διαδρομές προς τα παράλια του Αιγαίου, ενώ στα Κανάλια λειτουργεί με επιτυχία το Μουσείο Λιμναίου Πολιτισμού της Κάρλας. Οι παράγοντες αυτοί διαμόρφωσαν το ευρύτερο πλαίσιο για την ανάδειξη του προϊστορικού οικισμού στην Παλιόσκαλα.

Ο οικισμός έχει τη μορφή κυκλικής μαγούλας με διάμετρο 100-120 μ. και μεγ. ύψος περ.6 μ. (υψόμετρο στην κορυφή 53.66 μ.) και ανασκάφηκε σε έκταση 3.5 στρεμ. τα έτη 2001-2002 ενόψει της κατασκευής του Συλλεκτήρα Σ3 του έργου: «Κατασκευή Ταμιευτήρα της Λίμνης Κάρλας»². Με απόφαση του ΥΠΠΟΑ ο οικισμός κρίθηκε διατηρητέος το 2003 και η πορεία του Συλλεκτήρα Σ3 μετατοπίστηκε Δ. αυτού, ενώ με ειδική χρηματοδότηση του Υπουργείου κατασκευάστηκαν μεταλλικά αντιστρεπτά στέγαστρα προστασίας. Από τα διαθέσιμα, προς το παρόν, δεδομένα προκύπτει ότι ο οικισμός χρονολογείται στη Νεότερη και Τελική Νεολιθική και στην Πρώιμη Εποχή του Χαλκού, ενώ για τις δύο πρώτες περιόδους υπάρχουν και σχετικές ραδιοχρονολογήσεις άνθρακα. Κάποια δραστηριότητα συνεχίστηκε για σύντομο διάστημα και στην ελληνιστική / ρωμαϊκή εποχή, ενώ λίγες ενδείξεις υπάρχουν και για τους μεταβυζαντινούς χρόνους. Ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά του οικισμού είναι η παρουσία λιθόκτιστων περιβόλων σε ομόκεντρη διάταξη, οι περισσότεροι από τους οποίους ήταν αναλημματικοί δημιουργώντας άνδηρα για οικίες και κατασκευές. Μεγάλο μέρος των αρχιτεκτονικών καταλοίπων σώθηκαν σε αποσπασματική κατάσταση και δεν είναι σήμερα ορατά καθώς προστατεύονται από χαμηλά μεταλλικά στέγαστρα. Ωστόσο, στο βορειοανατολικό τμήμα του οικισμού

1. Εκφράζουμε τις θερμές μας ευχαριστίες μας στο Δημοτικό Συμβούλιο και το Δήμαρχο Αγιάς κ. Α. Γκουντάρα, στα Δημοτικά Συμβούλια και τους πρώην Δημάρχους του Δήμου Κιλελέρ κ. Απ. Έξαρχο και κ. Κ. Δεσπόπουλο, τον Πρόεδρο της Τοπικής Κοινότητας Ελάφου κ. Ν. Κοσμά, τον Πρόεδρο του Αγροτικού Συνεταιρισμού Καλαμακίου κ. Β. Παπακανάκη, τον τοπογράφο κ. Ι. Τζαβέλλα και τους κατοίκους του Καλαμακίου για την αμέριστη συμπαράστασή τους τόσο στο ανασκαφικό έργο όσο και στις εργασίες ανάδειξης του προϊστορικού οικισμού.

2. Τουφεξής 2006; 2009; 2011; 2014; 2016

σμού είναι ορατή μια ευρύχωρη οικία με λιθόκτιστα θεμέλια, ενώ στο κεντρικό τμήμα ένα ευρύχωρο οίκημα («Κεντρικό Οίκημα») που περιβάλλεται ξεχωριστά από δύο λιθόκτιστους αναλημματικούς περιβόλους καθώς και τρία όμορα και μικρά τετράπλευρα κτίσματα Ν. αυτού. Επάνω στο «Κεντρικό Οίκημα» και με διαφορετικό προσανατολισμό κτίστηκε στην ύστερη αρχαιότητα ένα μεγάλο ορθογώνιο κτίσμα.

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ, ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΚΑΙ ΑΝΑΔΕΙΞΗ ΤΟΥ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΟΥ ΟΙΚΙΣΜΟΥ

Στον οικισμό πραγματοποιήθηκαν εργασίες συντήρησης, αποκατάστασης και ανάδειξης στο πλαίσιο του Προγράμματος ΕΣΠΙΑ (Περιφερειακό Πρόγραμμα Θεσσαλίας - Στερεάς Ελλάδας - Ηπείρου 2007-2013) προϋπολογισμού 800.000 ευρώ (εικ. 2). Η συντήρηση των αρχιτεκτονικών δομών αποτέλεσε το σοβαρότερο ζήτημα καθώς παρουσίαζαν σε πολλές περιπτώσεις σοβαρές φθορές και προβλήματα στατικότητας, κυρίως οι τοίχοι και οι περίβολοι που είχαν παραμείνει εκτός των στεγαστρων προστασίας. Το αρχικό χωμάτινο συνδετικό υλικό των τοίχων αναλύθηκε στο ΙΓΜΕ και μετά από εργαστηριακές αναλύσεις ορίστηκε η σύσταση του κονιάματος που θα χρησιμοποιούνταν για την ενίσχυση των λιθοδομών, αποτελούμενη από τρία μέρη άμμου ποταμού και ένα μέρος υδραυλικής ασβέστου με την προσθήκη κατάλληλης ορυκτής χρωστικής ουσίας έτσι ώστε το σύγχρονο κονίαμα να προσομοιάζει χρωματικά στο αρχικό. Αρχικά, στους προς συντήρηση περιβόλους ή τοίχους των κτισμάτων αφαιρούνταν σε βάθος το χώμα από τους αρμούς των λίθων με κατάλληλα εργαλεία. Ακολουθούσε η απομάκρυνση των καταλοίπων χώματος και της σκόνης με συμπιεστή αέρος, το βρέξιμο των επιφανειών έτσι ώστε να «δέσει» σ' αυτές το συνδετικό κονίαμα που τοποθετούνταν συνήθως με τα χέρια ή σε αρκετές περιπτώσεις με χωνιά οπότε είχε τη μορφή «αριάνης» προκειμένου να εισχωρήσει στα βαθύτερα τμήματα των τοιχοδομών και τέλος η επίπαση του κονιάματος με χώμα που προέκυπτε από τους καθαρισμούς για την όσο το δυνατό πλησιέστερη χρωματική προσέγγιση στο αρχικό κονίαμα (εικ. 4). Σε μεγαλύτερες επιφάνειες επίστρωσης κονιάματος, ήταν αναγκαία η χρησιμοποίηση μεταλλικού ή πλαστικού πλέγματος. Το χωμάτινο δάπεδο του «Κεντρικού Οικήματος» σκεπάστηκε με ανοξειδωτο μεταλλικό πλέγμα, χαλίκια και άμμο ώστε να εξασφαλιστεί η αποστράγγισή του.

Η ΠΡΟΤΑΣΗ ΤΗΣ ΑΝΑΔΕΙΞΗΣ

Η πρόσβαση στον αρχαιολογικό χώρο γίνεται από Ν. μέσω τσιμεντένιας ράμπας που οδηγεί σε μεγάλο τσιμεντένιο και εν μέρει πλακοστρωμένο πλάτωμα μπροστά από την είσοδο του αρχαιολογικού χώρου για τη στάθμευση οχημάτων (εικ. 2) Στην είσοδο του χώρου κατασκευάστηκε κτίσμα υποδοχής κοινού, πληροφόρησης και φύλαξης με δώμα, φέροντα σκελετό από οπλισμένο σκυρόδεμα και μπατική τοιχοποιία από οπτόπλινθους, μόνωση και πέτρα εξωτερικά, εμβαδού 52.11 τ.μ. (εικ. 3) Το οίκημα διαθέτει δύο χώρους, ο ένας από τους οποίους μπορεί να χρησιμοποιηθεί και ως χώρος για εκπαιδευτικές δραστηριότητες σχολείων, χώρους WC και WC ΑΜΕΑ. Έχει εξωτερικό κέλυφος με πέτρες και κτίσιμο ξερολιθιάς εναρμονιζόμενες χρωματικά με τους παρακείμενους βραχώδεις λόφους. Το οίκημα είναι συνδεδεμένο με το ηλεκτρικό και το αρδευτικό δίκτυο της περιοχής καθώς δε στάθηκε δυνατή η σύνδεση με το υδρευτικό δίκτυο λόγω της μεγάλης απόστασής του από τον πλησιέστερο οικισμό (Κάτω Καραμάκι). Για τις ανάγκες εξυπηρέτησης των λειτουργιών του κτιρίου, της πυρασφάλειας και του πρασίνου, το νερό αποθηκεύεται σε δύο κλειστές πλαστικές δεξαμενές χωρητικότητας 8000lt η κάθε μία που τοποθετήθηκαν σε υπόγειο σκυροδετημένο χώρο και δι-οχετεύεται στο κτίριο μέσω ηλεκτρικής αντλίας. Γύρω από το κτίριο κατασκευάστηκε ευρύς πλακοστρωμένος χώρος με σκιάδια που επεκτείνει τη λειτουργικότητα του κτιρίου στο ύπαιθρο.

Μετά από αλλαγές στον αρχικό σχεδιασμό λόγω της πυκνότητας και της ευπάθειας των αρχιτεκτονικών δομών, εγκρίθηκε η περιήγηση στον αρχαιολογικό χώρο να γίνεται με ένα διάδρομο περιμετρικά των αποκαλυφθέντων αρχαιοτήτων μήκους 288 μ. και πλάτους 1.80 μ. ακολουθώντας τις ήπιες κλίσεις του φυσικού εδάφους (εικ. 2). Ο διάδρομος κατασκευάστηκε με χαλικόστρωτη βάση και επιφάνεια διαμορφωμένη με χωμάτινο σταθεροποιημένο δάπεδο παισιωμένο από πέτρινο ρείθρο. Για την αποστράγγιση των ομβρίων υδάτων από τα υφιστάμενα στέγαστρα προστασίας, οι αγωγοί των υδρορροών κατευθύνθηκαν κάτω από το διάδρομο περιήγησης έτσι ώστε τα ύδατα να διοχετεύονται εκτός της περιοχής με τις ανασκαμμένες αρχαιότητες.

Σε επιλεγμένα σημεία της διαδρομής κατασκευάστηκαν επτά θέσεις θέασης που συνδέονται με το διάδρομο περιήγησης και έχουν τη μορφή διαπλατυσμένων ξύλινων εξεδρών με περισχοίνιση (εικ. 5). Στις εξέδρες τοποθετήθηκαν ενημερωτικές πινακίδες με τη μορφή αναλογίου σε ανοξείδωτες μεταλλικές βάσεις, ενώ όρθιες ενημερωτικές πινακίδες προστατευόμενες από μικρό ξύλινο στέγαστρο τοποθετήθηκαν και στην αρχή του διαδρόμου περιήγησης. Στους επισκέπτες διατίθεται, επίσης, ενημερωτικό έντυπο που εκπονήθηκε στο πλαίσιο της ανάδειξής του³.

3. Τουφεξής 2014.

SUMMARY

PALIOSKALA. THE ENHANCEMENT OF A PREHISTORIC SETTLEMENT.

G. Toufexis, M. Dafoula

Palioskala is a tell settlement (magoula) situated on the eastern shore of Lake Karla (ancient Boebeis) which was drained in early 70's. According to the evidence existing up to now, the settlement was occupied in Late and Final Neolithic as well as in Early Bronze Age and shortly in late ancient times. In 2011-2014 conservation, restoration and enhancement works were carried out funded by the "Regional Operational Programme Thessaly-Mainland Greece and Epirus 2007-2013" (800.000 €). A parking area and a reception building (52.11 m²) were constructed as well as an earthen corridor 288 m long and 1.80 m wide around the prehistoric enclosures and buildings. The old low pavilions in the central part of the settlement were removed revealing a large part of the settlement. Conservation works in the stone walls comprised the removal of the earthen bonding material and its replacement by a special mortar which ensured their stability. The drainage of the settlement was achieved through surface and underground pipes. Seven wooden platforms equipped with information boards were set in places along the corridor so that visitors can get the most significant information about the settlement and the Lake Karla whilst a guide booklet was also published.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Τουφεξής Γ., 2006. Η λίμνη Κάρλα (Βοιβηίς) και η ανασκαφή στον προϊστορικό οικισμό στη θέση Παλιόσκαλα. Πρώτα συμπεράσματα και προοπτικές, *ΑΕΘΣΕ 1*, Τόμος Ι: Θεσσαλία (2003), 55-70.
- Τουφεξής Γ., 2009. Τρία πήλινα ζωόμορφα αντικείμενα από τον οικισμό της Τελικής Νεολιθικής εποχής στη θέση Παλιόσκαλα, Ν. Λάρισας, *ΑΕΘΣΕ 2*, Τόμος Ι: Θεσσαλία (2006), 85-89.
- Τουφεξής Γ., 2011. Σωστική ανασκαφή στον προϊστορικό οικισμό στη θέση Παλιόσκαλα, *ΑΔ 58*, Χρονικά Β'2 (2003), 547-549.
- Τουφεξής Γ., 2014. *Ο προϊστορικός οικισμός στην Παλιόσκαλα Αγιάς*, Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού-ΙΕ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων.
- Toufexis G., 2016, Palioskala. A Late Neolithic, Final Neolithic and Early Bronze Age settlement in the Eastern Thessalian plain, Central Greece, στο: Z. Tsirtsoni (ed.), *The Human Face of Radiocarbon. Reassessing chronology in prehistoric Greece and Bulgaria, 5000-3000 cal BC*, Travaux de la Maison de l' Orient et de la Méditerranée, No 69, Paris, 361-380.

Εικ. 1. Ο προϊστορικός οικισμός και ο Ταμειυτήρας Κάρλας. Άποψη από Δ.

Εικ. 2. Αεροφωτογραφία του προϊστορικού οικισμού μετά τις εργασίες ανάδειξης. Άποψη από Β.

Εικ. 3. Το κτίριο υποδοχής του κοινού και φύλαξης.

Εικ. 4. Ο διάδρομος περιήγησης και οι ξύλινες εξέδρες θέασης.

Εικ. 5. Εργασίες συντήρησης των λιθόκτιστων τοίχων (ενίσχυση με συνδετικό κονίαμα).

ΠΡΩΤΑ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ ΑΠΟ ΤΙΣ ΠΡΟΣΦΑΤΕΣ ΑΝΑΣΚΑΦΕΣ ΣΤΙΣ ΟΧΘΕΣ ΤΗΣ ΑΠΟΞΗΡΑΝΘΕΙΣΗΣ ΛΙΜΝΗΣ ΚΑΡΛΑΣ, ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΘΕΣΣΑΛΙΑ

Σοφία Καραπάνου

Μία από τις σημαντικότερες τα τελευταία χρόνια περιβαλλοντικές παρεμβάσεις στην περιοχή της Θεσσαλίας, η ανασύσταση της λίμνης Κάρλας, είχε εξαιρετικά αποτελέσματα και στο πολιτισμικό τοπίο, καθώς παρείχε μία ευκαιρία για εντατική αρχαιολογική διερεύνηση μιας μεθορίου περιοχής της θεσσαλικής πεδιάδας, για την οποία μόνο σποραδικά, επιφανειακά κυρίως, δεδομένα ήταν μέχρι πρόσφατα διαθέσιμα.

Η ΛΙΜΝΗ ΚΑΡΛΑ – ΑΡΧΑΙΑ ΒΟΙΒΗΙΣ

Η λεκάνη της Κάρλας αποτελεί τη ΝΑ απόληξη της πεδιάδας της Λάρισας και το κέντρο της είναι το βαθύτερο τμήμα της Θεσσαλικής πεδιάδας. Περικλείεται στα ΒΑ, Α και Ν από τους ορεινούς όγκους του Μαυροβουνίου και του Μεγαβουνίου. Στις παρόχθιες περιοχές της αναπτύχθηκαν οικισμοί και αγροτο-κτηνοτροφικές εγκαταστάσεις από τα προϊστορικά χρόνια έως σήμερα. Το 1962 η λίμνη Κάρλα αποξηράνθηκε για να δώσει λύση, όπως θεωρήθηκε τότε, σε προβλήματα πλημμυρών, υγείας, απασχόλησης κλπ. που είχαν συσσωρευτεί στην περιοχή. Το αποτέλεσμα ήταν να δημιουργηθούν καινούργια και σημαντικότερα προβλήματα περιβαλλοντικά, οικονομικά και κοινωνικά, με πρώτιστο σε αυτά την αλλαγή ολόκληρου του οικοσυστήματος και του μικροκλίματος της περιοχής, με σοβαρές επιπτώσεις στην πανίδα και στην χλωρίδα αλλά και στα υδατο-αποθέματα της ανατολικής Θεσσαλίας. Η Πολιτεία μετά την αποτυχημένη επιλογή της αποξήρανσης της λίμνης, προσανατολίστηκε προς την κατασκευή ενός νέου ταμιευτήρα στο βαθύτερο τμήμα της πρώην λίμνης. Ο νέος Ταμιευτήρας θα έχει έκταση 38.500 στρέμματα και στην πραγματικότητα θα καλύπτει μέρος μόνον της έκτασης που είχε η λίμνη πριν την αποξήρανσή της¹.

ΟΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΑΝΑΣΚΑΦΕΣ

Η αρχαιολογική έρευνα πραγματοποιήθηκε στα πλαίσια της κατασκευής του Συλλεκτήρα Νερού 3, με χρηματοδότηση από το έργο κατασκευής του νέου Ταμιευτήρα. Οι αρχαίες θέσεις που ανασκάφηκαν βρίσκονταν στις ανατολικές όχθες της αποξηρανθείσας λίμνης Κάρλας ή αρχαίας *Βοιβηίδος*, στους πρόποδες των δυτικών κλιτύων του Μαυροβουνίου που αποτελούσε το ανατολικό όριο της λίμνης (εικ. 1).

Οι σωστικές ανασκαφές άρχισαν πριν από μία δεκαπενταετία, και σε αυτή την πρώτη φάση (2001-2002) ανασκάφηκαν από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Λάρισας στην περιοχή του σύγχρονου οικισμού του Καλαμακίου (Δ. Κιλελέρ) ένα μεγάλο τμήμα νεολιθικού οικισμού στη θέση «Παλιόσκαλα»², η διαμόρφωση του οποίου σε επισκέψιμο πλέον αρχαιολογικό χώρο παρουσιάζεται στον παρόντα τόμο από τον Γεώργιο Τουφεξή, καθώς και μία αγροικία ελληνιστικών χρόνων και ένα τμήμα νεκροταφείου ρωμαϊκών χρόνων στη θέση «Γέφυρα», τα οποία αποτέλεσαν αντικείμενο ανακοίνωσης στο ΑΕΘΣΕ του 2003 από τη Μ. Βαϊοπούλου³.

Κατά τη δεύτερη φάση υλοποίησης του έργου (2012-2013), ανασκάφηκαν τέσσερις ακόμη συνολικά θέ-

1. Βλασταρίδης 2006, 207-219. Εξαρχόπουλος 1999. Ρούσκας 2001. Λεφούσης 1997.

2. Τουφεξής 2006, 55-70. Τουφεξής 2014.

3. Βαϊοπούλου 2001-2004, 549-551.

σεις: μία μεγάλη αγροικία ελληνιστικών χρόνων στη θέση Τσερλή, μία αγροικία επίσης των ελληνιστικών χρόνων και ένας κεραμικός κλίβανος ύστερων κλασικών-πρώιμων ελληνιστικών χρόνων στη θέση Αμυγδαλή 2, τμήμα ενός νεολιθικού οικισμού στη θέση Αμυγδαλή 1, καθώς και μία εγκατάσταση της Μέσης Εποχής του Χαλκού στη θέση Αμυγδαλή 3 (Δ. Αγιας)⁴.

Η ΑΓΡΟΙΚΙΑ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΩΝ ΧΡΟΝΩΝ ΣΤΗ ΘΕΣΗ ΤΣΕΡΛΗ

Στη θέση Τσερλή, 2 χλμ. ανατολικά του σύγχρονου οικισμού Καλαμακίου του Δήμου Κιλελέρ, Π.Ε. Λάρισας, αποκαλύφθηκε η πλήρης σχεδόν κάτοψη μίας μεγάλης αγροικίας των ελληνιστικών χρόνων (2ος αι. π.Χ.), με διαστάσεις περίπου 40 μ. Α-Δ × 30 μ. Β-Ν (εικ. 2).

Οι τοίχοι της αγροικίας σώζονται στο επίπεδο του λιθόχτιστου θεμελίου τους, ενώ η ανωδομή τους ήταν από ωμά πλιθιά. Οι πήλινες κεραμίδες της στέγης της είχαν αγοραστεί από το κεραμικό εργαστήριο του ΘΕΜΙΣΤΟΚΛΕΟΥ, όπως μαθαίνουμε από τις ενσφράγιστες κεραμίδες που βρέθηκαν στην ανασκαφή. Στο κτίριο εντοπίστηκαν δύο οικοδομικές φάσεις, στη β' από τις οποίες τροποποιήθηκε η κάτοψη ορισμένων χώρων και υψώθηκε το επίπεδο του δαπέδου τους.

Η αγροικία και τα προσκτίσματά της αριθμούν είκοσι έξι (26) χώρους στο ισόγειο: μία μεγάλη κεντρική ορθογώνια σε κάτοψη αυλή (χώρος 2), η οποία περιβάλλεται από δωμάτια και προσκτίσματα. Στη βόρεια και στη δυτική πλευρά της αυλής υπήρχαν τα καθημερινά δωμάτια, το μαγειρείο, οι αποθηκευτικοί και οι εργαστηριακοί χώροι (εικ. 3). Σε δύο από τους χώρους της δυτικής πτέρυγας βρέθηκαν εστίες (δωμάτια 4 και 6) και ημιβυθισμένοι στο δάπεδο του χώρου 7 ένας πίθος. Η μεγάλη εστία στο δωμάτιο 4 είναι κατασκευασμένη από διπλή σειρά τμημάτων πήλινων κεραμίδων στέγης, τοποθετημένων πλαγιαστά στην περιμετρό της, ενώ το δάπεδό της αποτελεί στρώση από μικρούς λίθους και τμήματα πήλινων κεραμίδων. Οι λίθινες βάσεις ελαιοπιεστηρίων που βρέθηκαν σε δύο δωμάτια της δυτικής πτέρυγας και στην αυλή (χώροι 4δ, 15, 2) αποκαλύπτουν την οικονομική βάση της αγροικίας.

Κατά μήκος της νότιας και της ανατολικής πλευράς της αυλής αποκαλύφθηκαν δύο μεγάλα ορθογώνια σε κάτοψη δωμάτια (δωμάτια 1 και 12), στα οποία βρέθηκε ιδιαίτερα μεγάλος αριθμός οστράκων ανάγλυφων σκύφων και κρατήρων. Το σύνολο των αγγείων σε συνδυασμό με την κάτοψη και το μέγεθος των δύο αυτών δωματίων είναι δηλωτικά της χρήσης τους ως χώροι συμποσίων (ανδρώνες).

Στο δάπεδο δύο δωματίων της βόρειας πλευράς (δωμάτια 8, 9) εντοπίστηκαν δύο θήκες, η μία από λίθινες πλάκες και η δεύτερη από λίθινες πλάκες και πήλινες κεραμίδες. Στη ΒΑ πλευρά του κτιρίου ήλθαν στο φως τρεις χώροι – προσκτίσματα (χώροι 17-18, 21), ένας ανοιχτός χώρος (χώρος 20) στα ανατολικά τους με έναν πίθο βυθισμένο στο χωμάτινο δάπεδό του, και ένας ημιυπαίθριος χώρος (χώρος 19) ανάμεσα στα προσκτίσματα και στον εξωτερικό βόρειο τοίχο του κτιρίου. Ένα ακόμη πρόσκτισμα, ένας ορθογώνιος χώρος με πλακόστρωτο δάπεδο (δωμάτιο 15) βρίσκεται στο μέσον της δυτικής πλευράς του κτιρίου. Ανάμεσα στις πλάκες του δαπέδου του είναι ενσωματωμένη σε β' χρήση μία λίθινη βάση ελαιοπιεστηρίου. Η προχोή της, ενσωματωμένη στην κατασκευή του δυτικού τοίχου του δωματίου, παροχέτευε στον αίθριο χώρο στα δυτικά του. Πρόκειται πιθανότατα για λουτρό ή και για χώρο στον οποίο γινόταν και το πλύσιμο του ελαιοκάρπου πριν τη σύνθλιψή του ή ακόμη και η σύνθλιψή του για τον διαχωρισμό της σάρκας της ελιάς από τον ελαιοπυρήνα.

Μετά την καταστροφή του κτιρίου, η ανθρώπινη δραστηριότητα στο χώρο φαίνεται ότι εξακολούθησε σε ορισμένους ημιυπαίθριους χώρους που τότε διαμορφώθηκαν, όπως υποδηλώνουν οι λιθόχτιστες πασσαλότρυπες για τη στήριξη ξύλινων υποστηλωμάτων στέγης που βρέθηκαν. Στην τελική αυτή φάση φαίνεται ότι η ελαιοπαραγωγική διαδικασία λάμβανε χώρα στην περιοχή της κεντρικής αυλής (χώρος 2), όπου βρέθηκε μεταφερόμενη η μία εκ των τριών λίθινη βάση ελαιοπιεστηρίου, πλησίον μιας μεγάλης εστίας που επίσης

4. Καραπάνου 2013, υπό έκδοση, Καραπάνου 2015. Ο εντοπισμός και η έναρξη της ανασκαφής της αγροικίας στη θέση Τσερλή έγινε από τη συνάδελφο Μ. Βαϊοπούλου (2001-2004, 549-551). Στην ανασκαφή και στην καταγραφή των ευρημάτων κατά τη δεύτερη φάση του έργου εργάστηκαν οι αρχαιολόγοι Ο. Ξένου, Ε. Μαουσιδου-Βοζίκια, Ε. Δεσποτίδου, Π. Γεωργάκη, Κ. Τσεργά, Μ. Καραγιαννιώτη, Χ. Κουκουλίδου, Α. Πορτάρη και Γ. Μούρτος, οι συντηρητές Π. Χαρακοπούλου, Ε. Γεωργίου, Ε. Αντωνιάκη, Μ. Χρυσικού, Δ. Τσάρας, η αρχιτέκτων μηχανικός Θ. Μαγγανά, η μηχανικός Μ. Καρούτσου και η σχεδιάστρια Δ. Αργύρη, οι οποίες εκπόνησαν τα σχέδια των ανασκαφών, καθώς και ο γεωλόγος Δ. Κατσάρος. Τους ευχαριστώ όλους θερμά.

κατασκευάστηκε τότε εκεί. Με βάση την νομισματική μαρτυρία η τελευταία αυτή –πιθανότατα σύντομη– φάση χρήσης του χώρου ανάγεται στον 1ο αι. π.Χ.

Στα κινητά ευρήματα της ανασκαφής περιλαμβάνονται νομίσματα, πήλινες αγνύθες, μολόπετρες, ελάχιστα πήλινα ειδώλια και κεραμική των χαρακτηριστικότερων κατηγοριών της ελληνιστικής περιόδου: αβαφή αγγεία καθημερινής χρήσης (λεκάνες, χύτρες, τηγανόσχημα σκεύη, αρυτήρες, οινοχόες), αμφορείς Μακεδονικού τύπου και μεγάλοι εμπορικοί αμφορείς, αγγεία με διακόσμηση τύπου Δυτικής Κλιτύος, μελαμβαφή πινάκια και σκύφοι απλά ή με εμπίεστη διακόσμηση, ατρακτόσχημα μυροδοχεία και λύχνοι. Ιδιαίτερο τοπικό σχήμα αποτελούν οι μικροί άβαφοι κρατήρες με δίδυμες λαβές και επίθετα πλαστικά κομβία στον ώμο τους.

Το σημαντικότερο, ωστόσο, εύρημα, αποτελούν τα 500 περίπου όστρακα ανάγλυφων σκύφων (αγγεία πόσεως) και κρατήρων που συγκεντρώθηκαν, όλα ευρήματα των δύο χώρων συμποσίων (δωμάτια 1 και 12). Η χρονοβόρα διαδικασία συγκόλλησής τους βρίσκεται σε εξέλιξη στο εργαστήριο συντήρησης κεραμικής του Διαχρονικού Μουσείου της Λάρισας. Οι ανάγλυφοι σκύφοι προέρχονται από μεγάλα κέντρα κεραμικής παραγωγής της ελληνιστικής περιόδου, όπως το μακρινό εργαστήριο του Μενεμάχου στην Έφεσο, αλλά και το γειτονικό Φεραϊκό εργαστήριο. Παρέχουν πληροφορίες για το εμπόριο των αγγείων, αλλά και τις προτιμήσεις του αγοραστή τους – ιδιοκτήτη της αγροικίας. Φέρουν φυτική διακόσμηση, αλλά και αφηγηματικές ενεπίγραφες παραστάσεις με θέματα από τον Τρωικό Κύκλο και τους άθλους του Ηρακλή. Ιδιαίτερα αγαπητές είναι οι σκηνές από την πολιορκία και την άλωση της Τροίας, όπως ο Αχιλλέας που σύρει με το άρμα του το νεκρό σώμα του Έκτορα, ο θρήνος της Εκάβης και η σπάνια παράσταση του κήρυκα του Αγαμέμνονα Ταλθύβιου που πήρε την Βρισηίδα από τη σκηνή του Αχιλλέα. Οι Στυμφαλίδες Όρνιθες και η πάλη με τον Λέοντα αναγνωρίζονται μεταξύ άλλων στο θεματικό πεδίο που αντλεί από τους άθλους του Ηρακλή. Από την εικονογραφία των σκύφων δεν λείπουν και τα Διονυσιακά θέματα, όπως οι σάτυροι σε συμπόσιο, αλλά και οι ερωτικές σκηνές. Από τα τοπικά θέματα του θεσσαλικού κύκλου, η θεά Εννοδία ταυτίζεται με βεβαιότητα από την εικονογραφία της αλλά και με σχετική επιγραφή. Από το σύνολο των κρατήρων που χρησιμοποιήθηκαν στα συμπόσια του ιδιοκτήτη της αγροικίας, ξεχωρίζει ένας κρατήρας που βρέθηκε στο δωμάτιο 2. Φέρει ανάγλυφες παραστάσεις από το Διονυσιακό Κύκλο (υπαίθριο ιερό με Μαινάδες). Ένας ακόμη κρατηρίσκος φέρει ανάγλυφη φυτική διακόσμηση με μακριά πέταλα.

Το μέγεθος της αγροικίας, με 26 χώρους στο ισόγειο ανάμεσα στους οποίους και τα δύο μεγάλα δωμάτια συμποσίων, υποδηλώνει την οικονομική άνεση των ενοίκων της. Οι λίθινες βάσεις ελαιοπιεστηρίων που βρέθηκαν σε δύο δωμάτια της δυτικής πτέρυγας και στην αυλή μας αποκαλύπτουν πως αυτοί ήταν πλούσιοι παραγωγοί λαδιού.

Η αγροικία βρίσκεται πλησίον ενός μικρού οικισμού των κλασικών - ελληνιστικών χρόνων. Το μέγεθος του κτιρίου και κυρίως η μεγάλη κεντρική αυλή και οι δύο επίσης μεγάλοι χώροι με το σημαντικό αριθμό ανάγλυφων σκύφων και κρατηρίσκων που βρέθηκαν σε αυτούς, υποδηλώνουν μία «κεντρική» λειτουργία του κτιρίου, ως χώρος συγκέντρωσης αρκετών ατόμων, πέραν των ενοίκων ενός απλού νοικοκυριού. Οι ένοικοί του, πιθανότατα παραγωγοί λαδιού, φαίνεται ότι κατείχαν μία ξεχωριστή θέση στην ιεραρχία της μικρής κοινότητας των ελληνιστικών χρόνων, που τους εξασφάλιζε μία άνετη οικία και συνήθειες αστικών πληθυσμών ως προς τον τρόπο ζωής.

Με Απόφαση του Υπουργείου Πολιτισμού τα λείψανα της αγροικίας διαμορφώθηκαν σε επισκέψιμο αρχαιολογικό χώρο, αφού προηγήθηκαν οι σχετικές εργασίες αποκατάστασης, συντήρησης και ανάδειξης. Σε αυτές περιλαμβάνονται η περίφραξη, η δημιουργία διαδρόμων πρόσβασης των επισκεπτών, η τοποθέτηση ενημερωτικών πινακίδων και η έκδοση ενημερωτικού οδηγού, αλλά και η στερέωση των αρχιτεκτονικών καταλοίπων και η προστασία των ευπαθών ευρημάτων (πίθοι, εστίες, κατασκευές κ.ά.) με κατασκευή στεγάστρων.

ΑΜΥΓΔΑΛΗ 2

Μία ακόμη αγροικία των ελληνιστικών χρόνων αποκαλύφθηκε στη θέση Αμυγδαλή 2, περίπου 5 χλμ. δυτικά της θέσης Τσερλή. Το κτίριο είχε διαστάσεις 25.80 Α-Δ × 16.00 μ. Β-Ν και περιλάμβανε τρεις αύλειους χώρους, δέκα δωμάτια και δύο ακόμη χώρους-προσκήσια στη ΒΑ του πλευρά. Χρονολογήθηκε επίσης στον 2ο αι. π.Χ., με μία φάση επισκευής και προσθήκης δύο χώρων στην περιοχή της δυτικής αυλής του στον 1ο αι. π.Χ. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσίαζε ο νότιος εξωτερικός τοίχος του συγκροτήματος για την ισχυρή κατασκευή του (πλάτους 1.02-1.12 μ.) προς την πλευρά της υπερχειλίσης της λίμνης (εικ. 4).

Στο ΝΔ τμήμα της αγροικίας, σε βαθύτερο επίπεδο, κάτω από δύο τοίχους της, εντοπίστηκε ένας κυκλικός σε κάτοψη κλίβανος για την όπτηση κεραμίδων στέγης, των ύστερων κλασικών – πρώιμων ελληνοιστικών χρόνων. Ο κλίβανος είχε εσωτερική διάμετρο 3.50 μ. και τα λιθόχτιστα τοιχώματά του σώζονταν σε ύψος 1.62. μ. Η εσχάρα του διασώθηκε κατά χώραν στο βορειότερο τμήμα του (εικ. 5).

Στην περιοχή αμέσως βόρεια του ελληνοιστικού συγκροτήματος, μέσα σε χείμαρρο που εκβάλλει στον υπό κατασκευή Συλλεκτήρα της λίμνης, εντοπίστηκαν κιβωτιόσχημοι τάφοι – ανάμεσα στους οποίους ένας με εγχάρακτους κίονες εσωτερικά στα τοιχώματά του – και διάσπαρτα αποτυχημένα προϊόντα εργαστηρίου κατασκευής κεραμίδων. Ενώ η θέση της Αμυγδαλής 2 μας έδωσε έναν κλίβανο και αποτυχημένα προϊόντα του εργαστηρίου, δύο ενσφράγιστες κεραμίδες από την αγροικία στη θέση Τσερλή μας πληροφορούν για το όνομα του ιδιοκτήτη ενός τέτοιου εργαστηρίου: ΘΕΜΙΣΤΟΚΛΗΣ.

Η αγροικία στη θέση Τσερλή, όπως και οι δύο σύγχρονες της αγροικίες, οι οποίες ανασκάφηκαν επίσης στα πλαίσια του έργου της επανασύστασης της λίμνης Κάρλας στις γειτονικές θέσεις Γέφυρα και Αμυγδαλή 2, βρίσκονται κατά μήκος μίας οδικής αρτηρίας, η οποία βαίνοντας ανάμεσα στους πρόποδες του Μαυροβουνίου και τις ανατολικές όχθες της λίμνης Κάρλας, ένωνε τη βόρεια με τη νότια Ελλάδα. Σε αντιπαράβολη με το φαινόμενο της αστικοποίησης που διαπιστώνεται στα μεγάλα αστικά κέντρα κατά την περίοδο της Μακεδονικής κυριαρχίας στη Θεσσαλία⁵, η τάση στους ύστερους ελληνοιστικούς-πρώιμους ρωμαϊκούς χρόνους για ίδρυση μεγάλων υποστατικών στην ύπαιθρο, σχετιζόμενων με γεωργικές καλλιέργειες και με μόνιμη πιθανότητα εγκατάσταση των ιδιοκτητών τους σε αυτά, φαίνεται να τεκμηριώνεται από τα ευρήματα των ανασκαφών της Κάρλας τουλάχιστον για αυτή την περιοχή της Θεσσαλίας. Ο πλούτος των ιδιοκτητών των μεγάλων αγροικιών, από την εκμετάλλευση της γης, τη μεταποίηση και το εμπόριο των προϊόντων της, αποτυπώνεται όχι μόνο στο μέγεθος των κατοικιών τους αλλά και στη σκευή τους. Ενισχυμένη από τη σχετική περίοδο ειρήνης που ακολούθησε την επικράτηση των Ρωμαίων στη Θεσσαλία, η μετεγκατάσταση πληθυσμών στην ύπαιθρο με ενδεχόμενη αύξηση του αριθμού ή και του μεγέθους των μικρών αγροτικών οικισμών, θα μπορούσε να τεκμηριωθεί από μελλοντικά δεδομένα επιφανειακών ερευνών στην περιοχή.

Η σωστική αρχαιολογική έρευνα σε δύο ακόμη θέσεις στην ανατολική όχθη της λίμνης Κάρλας μας παρείχε ανασκαφικά δεδομένα για την κατοίκηση της περιοχής και κατά τους προϊστορικούς χρόνους.

ΑΜΥΓΔΑΛΗ 1

Στο ενδιάμεσο των δύο προαναφερθέντων ελληνοιστικών θέσεων τμήμα, στη θέση Αμυγδαλή 1, εντός των ορίων του Συλλεκτήρα Νερού 3 της υπό ανασύσταση λίμνης, ανασκάφηκε η βόρεια παρυφή ενός οικισμού της Αρχαιότερης, της Μέσης και των αρχών της Νεότερης Νεολιθικής περιόδου (εικ. 6).

Αποκαλύφθηκε ένας λιθόχτιστος περίβολος – ανάλημμα, ο οποίος οριοθετούσε τον οικισμό από τα βόρεια. Ο περίβολος αποκαλύφθηκε σε μήκος 31.70 μ., είχε πλάτος 0.26-0.40 μ. και σωζόταν σε ύψος 1.33 μ. (εικ. 7). Τμήματα πλιθιών που διασώθηκαν κατά τόπους υποδήλωναν την ύπαρξη πλιθίνης ανωδομής. Εκατέρωθεν του περιβόλου, σε μικρή απόσταση από αυτόν, εντοπίστηκαν δύο ακόμη περίβολοι – πιθανές προσθήκες για την ενίσχυσή του ή και την οριοθέτηση κλειστών αύλειων χώρων. Ανάλογο σύστημα περιβόλων βρέθηκε και στον παρακείμενο Νεολιθικό Οικισμό της Παλιόσκαλας, πλησίον της θέσης Τσερλή⁶.

Στα νότια των περιβόλων ανασκάφηκαν δύο τμήματα ορθογώνιων σε κάτοψη οικοδομημάτων (Κτίρια 1 & 2), με αποκαλυφθείσες εσωτερικές διαστάσεις 4.17 × 5.20 μ. και 4.80 × 4.48 μ. αντιστοίχως. Το Κτίριο 2 ήταν δίχωρο. Στον αύλειο χώρο στα ανατολικά του αποκαλύφθηκε μία ωειδής εστία από στοιβαχτό πηλό. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσίαζε η επένδυση – ενίσχυση των λιθόχτιστων θεμελίων του κτιρίου με κάθετα τοποθετημένες πλάκες (εικ. 8), μία κατασκευαστική λεπτομέρεια που όπως διαπιστώθηκε επαναλαμβάνεται και στα λείψανα της ΜΕΧ που αποκαλύφθηκαν στην όμορη θέση της Αμυγδαλής 3.

Στα ευρήματα της ανασκαφής περιλαμβάνονταν κεραμική της Αρχαιότερης (Φάση «Πρωτο-Σέσκλο»), της Μέσης και Νεότερης Νεολιθικής περιόδου (Προδιμηνιακές και Διμηνιακές Φάσεις), τμήματα ειδωλίων, λίθινα και οστέινα εργαλεία.

5. Surtees - Karapanou - Haagsma 2014, 441-447.

6. Τουφεξής 2006, 55-70. Τουφεξής 2014.

ΑΜΥΓΔΑΛΗ 3

Η δυτικότερη από τις τέσσερις αρχαιολογικές θέσεις που ανασκάφηκαν εντός των ορίων του Συλλεκτήρα Νερού 3, μας έδωσε μια εικόνα για την ανθρώπινη δραστηριότητα στην περιοχή κατά τη Μέση Εποχή του Χαλκού. Στη θέση Αμυγδαλή 3, στην ανατολική είσοδο του σύγχρονου οικισμού, αποκαλύφθηκε τμήμα ενός μεγάλου, πιθανόν ορθογώνιου σε κάτοψη λιθόχτιστου Περιβόλου της Μέσης Εποχής του Χαλκού, το νότιο τμήμα του οποίου διαχωριζόταν σε δύο χώρους με έναν εγκάρσιο τοίχο (εικ. 9). Ο Περιβόλος είχε αποκαλυφθείσες διαστάσεις: 31.40 μ. Β-Ν × 16.80 μ. Α-Δ μ.

Εντός του ανατολικού χώρου (Χώρος Ι) του Περιβόλου εντοπίστηκαν δύο μικροί τοίχοι – αντηρίδες, κάθετοι στον ανατολικό του τοίχο, και μία κυκλική σε κάτοψη λιθόχτιστη κατασκευή. Κατά μήκος της ανατολικής πλευράς του Χώρου Ι διαμορφώνονταν πιθανότατα δύο ημυπαίθριοι χώροι, ενώ στη ΝΔ γωνία του αποκαλύφθηκε ένα λιθόχτιστο θρανίο. Εντός του ανατολικού χώρου του Περιβόλου βρέθηκαν επίσης δύο ακτέριστοι κιβωτιόσχημοι παιδικόι τάφοι με τοιχώματα και κάλυψη από λίθινες πλάκες. Ένας ακόμη ανάλογης κατασκευής κιβωτιόσχημος τάφος ανασκάφηκε στα ανατολικά του ανατολικού τοίχου του Περιβόλου.

Στα ΝΔ του Περιβόλου εντοπίστηκε η ισχυρή λιθόχτιστη θεμελίωση ενός Ορθογώνιου σε κάτοψη Οικοδομήματος, εξωτερικών διαστάσεων 4.60 × 6.40 μ. (εικ. 10). Το Ορθογώνιο Οικοδόμημα βρισκόταν σε απόσταση 0.50 μ. από το νότιο τοίχο του περιβόλου ο οποίος στρεφόμενος προς τα δυτικά πιθανόν το περιέβαλλε, δημιουργώντας έναν ημικυκλικό αύλειο χώρο στα δυτικά του. Οι τοίχοι του σώζονταν σε μέγιστο ύψος 0.84 μ. και ήταν κατασκευασμένοι με το σύστημα της αργολιθοδομής στο κατώτερο τμήμα τους, που επιστεφόταν από μεγάλες λίθινες πλάκες. Επάνω σε αυτές θα εδραζόταν πλίθινη ανωδομή, ορισμένα τμήματα πλιθίων της οποίας βρέθηκαν πεσμένα στο εσωτερικό του οικοδομήματος. Το κατασκευασμένο από αργολιθοδομή κατώτερο τμήμα της θεμελίωσης έφερε πρόσθετη εξωτερική επένδυση με κάθετα τοποθετημένες λίθινες πλάκες. Το εσωτερικό του οικοδομήματος βρέθηκε επιχωσμένο με λίθους και χώμα.

Η απουσία βιβλιογραφικών παραλλήλων καθιστά προβληματική τη ερμηνεία των λειψάνων. Η αρχιτεκτονική και τα κινητά ευρήματα της ανασκαφής (κεραμική της ΜΕΧ και ένας πέλεκυς) δεν παρέχουν ενδείξεις για τον ακριβή προσδιορισμό της χρήσης του χώρου. Πιθανόν ο χώρος στο εσωτερικό του Περιβόλου να χρησιμοποιούνταν για τον σταυλισμό ζώων, ενώ ενδεχομένως το Ορθογώνιο Οικοδόμημα να αποτελούσε ένα είδος πύργου - «κούλιας» για την εποπτεία του Περιβόλου. Η ισχυρή κατασκευή του θεμελίου του, αντίστοιχη με αυτή του νότιου τοίχου του Περιβόλου, οφειλόταν πιθανόν στην ανάγκη προστασίας του από τις μεταβολές στη στάθμη και στην έκταση των υδάτων της λίμνης Κάρλας. Κροκαλοπαγή στρώματα με ενδιάμεσα αμμώδη και αργιλικά υλικά, τα οποία εντοπίστηκαν από το γεωλόγο Δ. Κατσάρο στις θέσεις που ανασκάφηκαν, αποτελούν τυπικό γεωλογικό προφίλ, συνιστώντας αποθέσεις χεμαρο-λιμναίων ιζημάτων κατά τις περιόδους μεταβολών στη στάθμη της λίμνης.

Όσον αφορά την τύχη των αποκαλυφθέντων αρχαίων, το Υπουργείο Πολιτισμού αποφάσισε την απόσπαση και μεταφορά στη θέση Τσερλή και του λιθόχτιστου Ορθογώνιου Οικοδομήματος της ΜΕΧ από τη θέση Αμυγδαλή 3, καθώς το τελευταίο, πέραν της απουσίας βιβλιογραφικού παραλλήλου, αποτελεί παράδειγμα δόμησης σε αυτή την παραλίμνια περιοχή στην αρχαιότητα.

Η θέση Τσερλή βρίσκεται σε απόσταση μόλις 3 χλμ. από τον Νεολιθικό Οικισμό στη θέση Παλιόσκαλα, στον οποίο διενεργήθηκαν, στα πλαίσια του ΕΣΠΑ, έργα συντήρησης, αποκατάστασης και ανάδειξης σε επισκέψιμο αρχαιολογικό χώρο. Έτσι, η διατήρηση και η ανάδειξη σε επισκέψιμο αρχαιολογικό χώρο των αρχαίων λειψάνων και στη θέση Τσερλή, έχει ως αποτέλεσμα τη δημιουργία ενός ευρύτερου αρχαιολογικού χώρου σε αυτή την περιοχή της ανατολικής Θεσσαλίας, που συνδέει το παρόν με το πλούσιο παρελθόν και λειτουργεί ως υπαίθριο κέντρο πολιτισμού για την περιοχή. Σήμερα, η αρχαία λίμνη έχει αρχίσει να δημιουργείται ξανά, με τη χλωρίδα της να φύτευται προσελκύνοντας την άγρια ζωή. Ο συνδυασμός της υπό αποκατάσταση φυσικής ομορφιάς σε συνδυασμό με τις αποκαλυφθείσες αρχαιότητες έχουν δημιουργήσει έναν αξιόλογο πόλο έλξης για τους φυσιολάτρες και τους αρχαιόφιλους.

Στο άμεσα ευρύτερο τμήμα της πρώην αρχαίας αυτής παραλίμνιας περιοχής, ήταν έως πρόσφατα γνωστοί με βάση επιφανειακά κυρίως ευρήματα ορισμένοι νεολιθικοί οικισμοί και τάφοι της ΜΕΧ στη θέση Καστρί, ενώ η τοπογραφία των ιστορικών χρόνων περιλάμβανε τρεις θέσεις μικρών οικισμών των κλασικών και πρώιμων ελληνιστικών χρόνων σε βραχώδεις κλιτύες στις περιοχές Καστρί, Αμυγδαλή και Τσερλή⁷. Οι ανα-

7. Γαλλής 1992.

σκαφές στα πλαίσια της επανασύστασης της λίμνης Κάρλας προσέφεραν νέα δεδομένα για τον χαρακτήρα και την πυκνότητα της κατοίκησης σε αυτή την μεθόριο περιοχή της θεσσαλικής πεδιάδας. Όσον αφορά στους ιστορικούς χρόνους, οι μικροί οικισμοί των κλασικών και πρώιμων ελληνοιστικών χρόνων και οι μεγάλες αγροικίες που εμφανίζονται στα ύστερα ελληνοιστικά/πρώιμα ρωμαϊκά χρόνια συνιστούν τον χαρακτήρα της αρκετά πυκνής κατοίκησης αυτής της περιοχής της θεσσαλικής πεδιάδας. Η ακμή των μικρών οικισμών σχετιζόταν πιθανότατα και με την ύπαρξη σε αυτούς εργαστηριακών εγκαταστάσεων, όπως οι κλίβανοι για την όπτηση κεραμίδων στέγης στην Αμυγδαλή 2. Σημαντικό μέρος της γεωργικής παραγωγής σε αυτή την μεθόριο περιοχή της θεσσαλικής πεδιάδας φαίνεται ότι προερχόταν από την καλλιέργεια της ελιάς, καθώς εκτός από την αγροικία στη θέση Τσερλή, λίθινες πλάκες πιθανότατα ελαιοπιεστηρίων έχουν βρεθεί και στην αρχαία πόλη Λακέρεια⁸, αλλά και σε παλαιοχριστιανικό κτιριακό συγκρότημα στους πρόποδες του Κάστρου Βελίκας⁹.

8. Γαλλής 1973, 327-329. Γαλλής 1975, 193-194.

9. Σδρόλια 2010, 74-76.

SUMMARY

**EARLY RESULTS FROM THE RECENT EXCAVATIONS AT THE SHORES
OF THE DRAINED LAKE KARLA, EASTERN THESSALY**

Sophia Karapanou

The paper presents the results of the rescue excavations conducted recently by the Ephorate of Antiquities of Larissa at four sites located at the shores of the drained in 1962 lake Karla. The sites, dated to the Neolithic, Middle Helladic, Late Classical and Hellenistic Era, are located in the channel under construction that will provide water to fill the partly restored Lake.

Part of a Neolithic Settlement encircled by a perimeter wall, a Middle Helladic enclosure wall defining an area perhaps for keeping animals, a late classical-early Hellenistic kiln for roof tiles and two country houses of the 2nd century B.C. were revealed, providing evidence for the character and density of occupation of this border area of the Thessalian plain.

Of particular interest are the moldmade relief bowls found in the country house excavated at the *Tserli* site, many of them with mythological scenes, imports from various hellenistic production centers. The decision of the Hellenic Ministry of Culture to preserve, restore and enhance the large Hellenistic Country House in the *Tserli* site alongside with the nearby Neolithic Settlement in the Palioskala Site resulted in the formation of a major archaeological park in East Thessaly.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Vaïoπούλου Μ., 2001-2004. Λοιπές σωστικές ανασκαφές στο πλαίσιο του έργου «Ανασύσταση Λίμνης Κάρλας», ΑΔ 56-59, Χρονικά – Β'2, 549-551.
- Vaïoπούλου, Μ. 2006. Ρωμαϊκό νεκροταφείο στο Καλαμάκι Ν. Λαρίσης, στο *ΑΕΘΣΕ* 1, 207-219.
- Βλασταρίδης, Ι. 2006. Γεωαρχαιολογική προσέγγιση παλαιοπεριβάλλοντος πρώην λίμνης Κάρλας, στο *ΑΕΘΣΕ* 1, 45-54.
- Γαλλής, Κ. 1973. Παλαιόκαστρον Νεοχωρίου Αγίας (Λακέρεια), ΑΔ 28, Β'2 – Χρονικά, 327-329.
- Γαλλής, Κ. 1975. Παλαιόκαστρον Νεοχωρίου Αγίας (Λακέρεια), ΑΔ 30, Β'1 – Χρονικά, 193-194.
- Γαλλής, Κ. 1992. *Άτλας Προϊστορικών Οικισμών της Ανατολικής Θεσσαλικής Πεδιάδας*, Λάρισα.
- Εξαρχόπουλος, Μ. 1999. *Λίμνη Κάρλα. Η αρχαία Βοιβής. Η αποκατάσταση ενός υγροτόπου στην Ελλάδα από τους σημαντικότερους της Ευρώπης*, ΤΕΕ-Τμήμα Μαγνησίας, Βόλος.
- Καραπάνου, Σ. 2013. Λίμνη Κάρλα, ΑΔ 2013, Χρονικά, υπό έκδοση.
- Καραπάνου, Σ. 2015. *Η Ελληνιστική Αγροικία στη Θέση «Τσερλή» Καλαμακίου, Ανατολική Θεσσαλία*. Λάρισα.
- Κοβάνη, Θ.Ε. 2002. *Λιμνών αποξηράνσεις: μελέτη αιφρορείας και πολιτιστικής ιστορίας*, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα.
- Λεφούσης, Η. 1997. *Κανάλια και Κάρλα. Οι άνθρωποι, ο τόπος, η λίμνη*, Κοινότητα Καναλιών.
- Rizakis. A.D. 2013. Rural Strategies and Agrarian Strategies in Greece under the Roman Empire, στο A.D. Rizakis – I.P. Touratsoglou (επιμ.), *Villae Rusticae. Family and Market-Oriented Farms in Greece under Roman Rule*. Proceedings of an international congress held at Patrai, 23-24 April 2010, Athens, 22-51.
- Ρούσκας, Γ. 2001. *Η Επιστροφή της Κάρλας*, Αθήνα.
- Σδρόλια, Στ. 2010. Ευρήματα Παλαιοχριστιανικής Περιόδου στη Βελίκα. Συμβολή στην έρευνα για την Μελίβοια των πρώτων βυζαντινών χρόνων, στο Δ. Ζούκας (επιμ.), *Αναζητώντας την Αρχαία ΜΕΛΙΒΟΙΑ*, Μελίβοια, 65-86.
- Surtees, L. - Karapanou, S. – Haagsma, M. 2014. Exploring Kastro Kallithea on the Surface: the foundation and occupation of Kastro Kallithea, Thessaly, Greece, στο D. Rupp - J. Tomlinson (επιμ.), *Meditations on the Diversity of the Built Environment in the AEGEAN Basin: A Colloquium in Memory of Frederick Elliot*

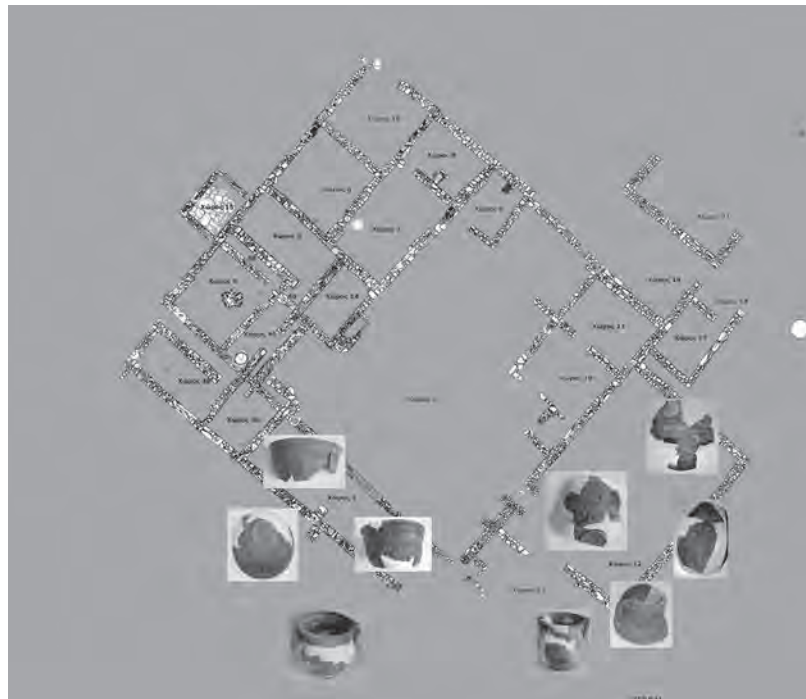
Winter, The Canadian Institute in Greece, Athens 22-23 June 2012, Publications of the Canadian Institute in Greece No 8, Athens, 431-452.

Τουφεξής, Γ. 2006. Η λίμνη Κάρλα (Βοιβηίς) και η ανασκαφή στον προϊστορικό οικισμό στη θέση Παλιόσκαλα. Πρώτα συμπεράσματα και προοπτικές, στο *ΑΕΘΣΕ* 1, 55-70.

Τουφεξής, Γ. 2014. *Ο προϊστορικός οικισμός στην Παλιόσκαλα Αγιάς, Λάρισα*.

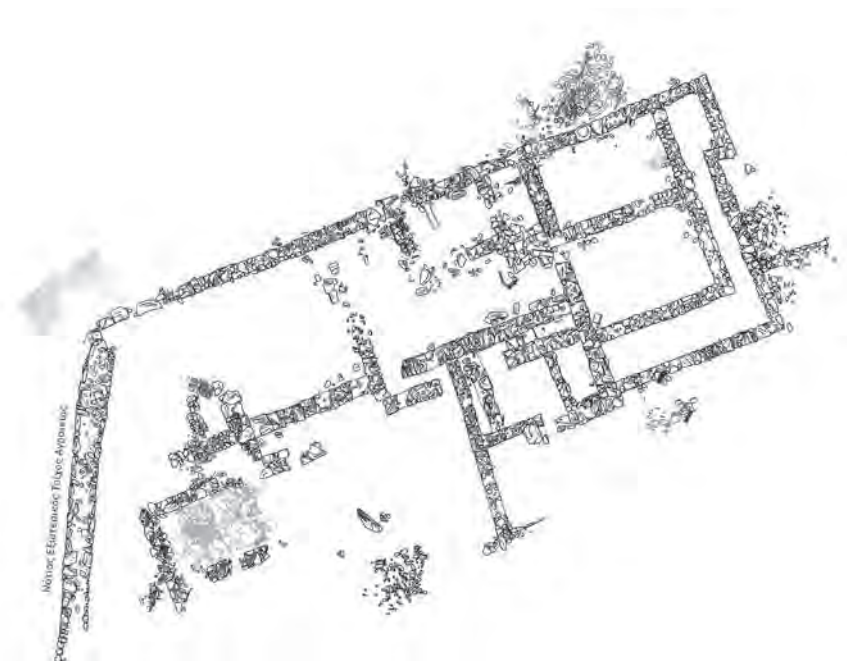
Εικ. 1. Οι αρχαιολογικές θέσεις που ανασκάφηκαν στις ανατ. όχθες της λίμνης Κέρκρας.

Εικ. 2. Θέση Τσερλή. Η Ελληνιστική Αγροκία.

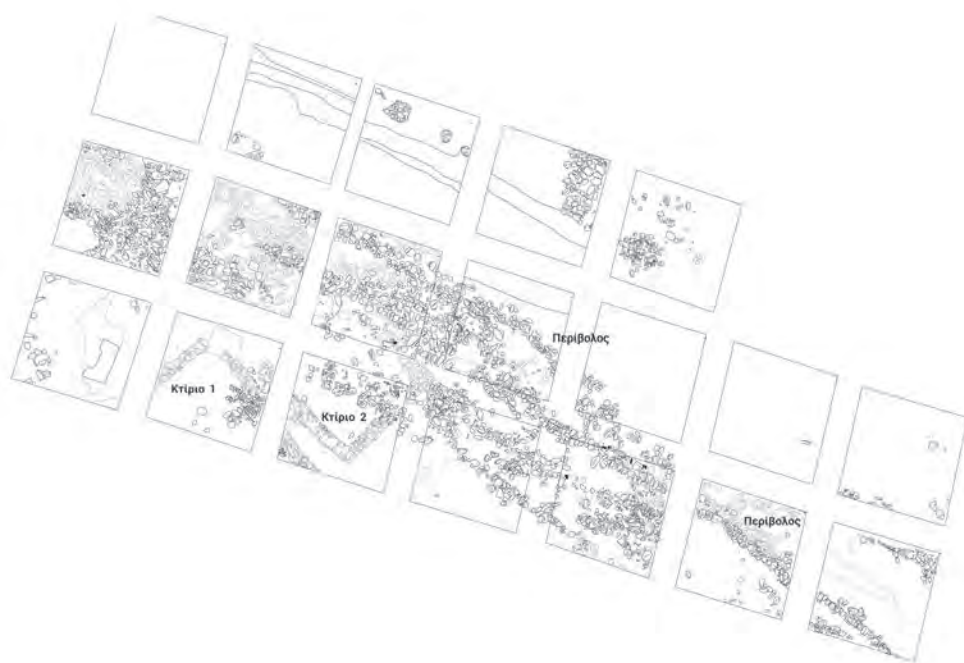
Εικ. 3. Θέση Τσερλή. Η δυτική πτέρυγα της Ελληνιστικής Αγροικίας.

Εικ. 4. Αμυγδαλή 2. Η Ελληνιστική Αγροικία.

Εικ. 5. Αμυγδαλή 2. Κλίβανος.

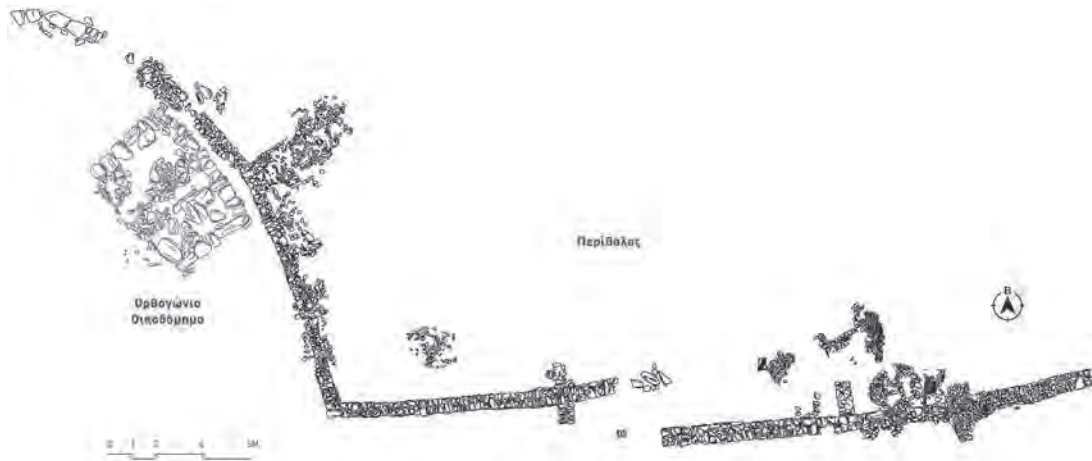
Εικ. 6. Αμυγδαλή 1. Νεολιθικός Οικισμός.

Εικ. 7. Αμυγδαλή 1. Νεολιθικός Οικισμός. Περίβολος.

Εικ. 8. Αμυγδαλή 1. Νεολιθικός Οικισμός. Κτίριο 2.

Εικ. 9. Αμυγδαλή 3. Αρχιτεκτονικά λείψανα της ΜΕΧ.

Εικ. 10. Αμυγδαλή 3. Ορθογώνιο Οικοδόμημα της ΜΕΧ.

ΤΕΜΠΗ. ΠΕΡΑΣΜΑ ΑΠΟ ΤΗ ΘΕΣΣΑΛΙΑ ΠΡΟΣ ΤΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ ΚΑΙ ΤΗ ΝΟΤΙΑ ΕΛΛΑΔΑ. Η ΜΑΡΤΥΡΙΑ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΑ ΝΟΜΙΣΜΑΤΑ ΑΠΟ ΤΗ ΘΕΣΗ «ΧΑΝΙ ΤΗΣ ΚΟΚΚΩΝΑΣ» ΣΤΗΝ ΚΟΙΛΑΔΑ ΤΩΝ ΤΕΜΠΩΝ¹

Γ. Βήτος, Ο. Εξάρχου, Α. Τσιάκα

Στην κοιλάδα των Τεμπών, στο πλαίσιο της κατασκευής της νέας εθνικής οδού Αθηνών-Θεσσαλονίκης, η Εφορεία Αρχαιοτήτων Λάρισας διεξήγαγε ανασκαφική έρευνα από το 2010 έως το 2013 στη θέση Χάνι της Κοκκώνας, τα πρώτα αποτελέσματα της οποίας παρουσιάστηκαν εκτενώς στο προηγούμενο ΑΕΘΣΕ, το Μάρτιο του 2012². Υπενθυμίζουμε πως η έρευνα έφερε στο φως τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα ενός μεγάλου συγκροτήματος ελληνιστικής περιόδου με πολλά δωμάτια και υπαίθριους χώρους (Εικ. 1). Ιδιαίτερης σημασίας ήταν το δωμάτιο αρ. 3, όπου βρέθηκε μία κατασκευή από λίθινες θήκες, στο εσωτερικό των οποίων εντοπίστηκε αποσπασματικό ανάγλυφο της Μητέρας των Θεών-Κυβέλης και ένα θυμιατήρι με ίχνη καύσης, βάση των οποίων έγινε η υπόθεση ότι πρόκειται για ιερό αφιερωμένο στη Μητέρα των Θεών-Κυβέλη.

Στην παρούσα μελέτη θα παρουσιαστούν τα νομίσματα που εντοπίστηκαν κατά τη διάρκεια της ανασκαφής, τα οποία ανέρχονται συνολικά σε 126. Τα 118 προέρχονται από το εσωτερικό των συγκροτημάτων και τα οκτώ από τους τάφους, οι οποίοι περιείχαν από ένα έως τρία χάλκινα νομίσματα. Πρέπει να τονίσουμε ότι δεν βρέθηκε κανένας θησαυρός στο χώρο και ότι όλα τα νομίσματα εντοπίστηκαν μεμονωμένα, παρατηρώντας μια ιδιαίτερη πυκνότητα στο εσωτερικό των δωματίων, κυρίως στο δωμάτιο 16. Στην πλειονότητά τους τα νομίσματα είναι χάλκινα με εξαίρεση τρία που είναι αργυρά.

ΝΟΜΙΣΜΑΤΑ ΑΠΟ ΤΑ ΚΤΗΡΙΑΚΑ ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑΤΑ

Θα ξεκινήσουμε με τα νομίσματα που προέρχονται από το εσωτερικό των κτιρίων, τα οποία μπορούμε να χωρίσουμε σε τρεις μεγάλες κατηγορίες, οι οποίες θα παρουσιαστούν με βάση την ποσοτική τους αντιπροσώπευση στο σύνολο των νομισμάτων (Εικ. 2): στις κοπές των Μακεδόνων βασιλέων (54), στα νομίσματα που προέρχονται από θεσσαλικά νομισματοκοπεία (16) και στα νομίσματα εκτός του θεσσαλικού χώρου (14)³.

ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΕΣ ΚΟΠΕΣ

Με την κατάκτηση της Θεσσαλίας από τους Μακεδόνες το 344 π.Χ. οι μακεδονικές κοπές κατακλύζουν το θεσσαλικό χώρο. Στα Τέμπη (Εικ. 3) οι παλαιότερες ανάγονται στον Φίλιππο Β' (359-336 π.Χ.), κατά τη

1. Από τη θέση αυτή θα θέλαμε να ευχαριστήσουμε τις συντηρήτριες του Μουσείου Λάρισας Σταματία Γκουτζουρέλα και Ζωή Κομπογιαννοπούλου για τη συντήρηση των νομισμάτων.

2. Τουφεξής – Μπάτζιου-Ευσταθίου – Εξάρχου – Παπαντώνης – Βήτος – Παπανικολάου – Κριτσίλα 2012. Βλ. και Τουφεξής – Βήτος – Εξάρχου – Παπαντώνης 2016, 76-79.

3. Στο σύνολο των νομισμάτων υπάρχουν και 31 νομίσματα τα οποία είναι αδιάγνωστα λόγω φθοράς. Επίσης, εντοπίστηκαν και έξι ρωμαϊκά νομίσματα, τα πέντε εκ των οποίων στους τάφους (βλ. παρακάτω). Το έκτο (BE261) πρόκειται για κοπή του Μαξιμίνου του τύπου κεφαλή αυτοκράτορα/Δίας με νίκη και σκήπτρο που πατάει σε σφαίρα και αετό στα αριστερά του. Τέλος συμπεριλαμβάνονται και δύο νομίσματα της νεότερης Ελλάδας, και τα δύο των 20 λεπτών, το ένα του 1894 και το άλλο του 1912, τα οποία προέρχονται από το επιφανειακό στρώμα (BE309-BE310).

βασιλεία του οποίου εδραιώθηκε η κυκλοφορία του χάλκινου νομίσματος στον ευρύτερο μακεδονικό χώρο⁴. Πρόκειται για δύο μικρές χάλκινες υποδιαίρεσεις, ύστερες εκδόσεις, του τύπου κεφαλή Ηρακλή/ρόπαλο με την επιγραφή ΦΙΛΙΠ/ΠΟΥ⁵.

Από τη νομισματοκοπία του Αλεξάνδρου Γ' (336-323 π.Χ.) διακρίνουμε τέσσερις τύπους. Ο πρώτος είναι του τύπου κεφαλή Απόλλωνα προς τα δεξιά/ κεραυνός, πάνω και κάτω από τον οποίο διακρίνεται η επιγραφή ΑΛΕΞΑ/ΝΔΡΟΥ (BE173). Θεωρείται υποδιαίρεση του τύπου Ηρακλής/αετός, ο οποίος αποτελεί πιθανότατα την πρώτη έκδοση σε χαλκό στο όνομα του Αλεξάνδρου Γ'⁶. Ο δεύτερος τύπος είναι μακεδονική ασπίδα/επιγραφή Β-Α εκατέρωθεν κράνους (BE176). Πρόκειται για πρώιμη κοπή, αφού συνυπάρχει στα θησαυρικά ευρήματα με τον τύπο Ηρακλής/αετός⁷. Ο τρίτος τύπος είναι κεφαλή Ηρακλή/ρόπαλο και φαρέτρα με ίχνη επιγραφής ανάμεσά τους⁸ (BE172). Αντιπροσωπεύει τη βασική νομισματική παραγωγή σε χαλκό στο διάστημα της βασιλείας του Αλεξάνδρου Γ'. Ο τελευταίος τύπος, ο οποίος αντιπροσωπεύεται από δύο νομίσματα (BE174-BE175), είναι νεανική ανδρική ταινοφόρος κεφαλή προς τα δεξιά/άλογο που καλπάζει προς τα δεξιά με την επιγραφή ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ⁹. Η έκδοση αυτή έχει υποστηριχτεί τελευταία ότι είναι η τελευταία χάλκινη κοπή στο όνομα του Αλεξάνδρου και ότι αποτελεί μεταθανάτια κοπή¹⁰.

Ακολουθούν οι κοπές του Κασσάνδρου (306-297 π.Χ.) με δύο τύπους, οι οποίοι ανήκουν στο σύνολό τους στη δεύτερη περίοδο της χάλκινης παραγωγής του, όταν πλέον είχε λάβει τον τίτλο του βασιλιά, δηλαδή μετά το 306 π.Χ. Ο πρώτος τύπος, κεφαλή Ηρακλή με λεοντή προς τα δεξιά/λιοντάρι προς τα αριστερά που θραύει δόρυ, αντιπροσωπεύεται από ένα μόνο νόμισμα¹¹ (BE243). Ο δεύτερος τύπος, ο οποίος αντιπροσωπεύεται με 21 νομίσματα, έχει τον ίδιο εμπροσθότυπο, ενώ ως οπισθότυπο ιππέα προς τα δεξιά, με την επιγραφή ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΚΑΣΣΑΝΔΡΟΥ¹². Έχει χαρακτηριστεί ως η κύρια νομισματική παραγωγή στα χρόνια του Κασσάνδρου¹³. Τα συγκεκριμένα νομίσματα είναι ιδιαίτερα διαδεδομένα στην περιοχή της Θεσσαλίας, και μάλιστα οι κοπές γενικά του Κασσάνδρου έρχονται στη δεύτερη θέση μετά από τις κοπές του Αντιγόνου Γονατά¹⁴.

Οι κοπές του Δημητρίου Πολιορκητή (294-288 π.Χ.) από τα Τέμπη αντιστοιχούν σε δύο τύπους. Ο πρώτος, μακεδονική ασπίδα με το μονόγραμμα του βασιλιά ως επίσημα/μακεδονικό κράνος, έχει αποδοθεί στο νομισματοκοπείο της Αμφιπόλεως και χρονολογήθηκε το 294-288 π.Χ.¹⁵. Ο δεύτερος τύπος, ανδρική κρανοφόρος κεφαλή προς τα δεξιά/πρώρα, αποδιδόταν με αβεβαιότητα σε μικρασιατικό νομισματοκοπείο, πιθανώς του Ελλησπόντου¹⁶. Πρόσφατα ο Γκατζόλης¹⁷ πρότεινε ότι αποτελούν μία θεσσαλική κοπή, εξαιτίας της σημαντικής εκπροσώπησης του τύπου στην περιοχή της Θεσσαλίας.

Πριν περάσουμε στις κοπές του γιου του Δημητρίου, Αντιγόνου Γονατά, αναφέρουμε δύο μεμονωμένες κοπές που χρονολογούνται ανάμεσα στους δύο μακεδόνες βασιλείς και προέρχονται από δύο διεκδικητές του μακεδονικού θρόνου. Η πρώτη κοπή, κεφαλή Αθηνάς προς τα δεξιά/λιοντάρι προς τα δεξιά με την επιγραφή ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΛΥΣΙΜΑΧΟΥ (BE177), ανήκει στον Λυσίμαχο¹⁸ (286-281 π.Χ.). Η δεύτερη κοπή, κεφαλή Διός προς τα δεξιά/αετός προς τα δεξιά με μονόγραμμα ΠΑΡ (BE178), γνωστή στη βιβλιογραφία ως νομίσματα «Παρώρειας»¹⁹, αποδόθηκε πρόσφατα στον Πτολεμαίο Κερανό (281-279 π.Χ.)²⁰.

4. Γκατζόλης 2010, 537.

5. BE170-BE171. *SNG Alpha*, 439-454. Γκατζόλης 2010, 279.

6. *SNG Alpha*, 710-711. Γκατζόλης 2010, 434, 453.

7. *SNG Alpha*, 828-848. Γκατζόλης 2012, 382.

8. Πιθανότατα από την επιγραφή ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ, *SNG Alpha*, 738-744.

9. *SNG Alpha*, 746-779. Bakhuizen 1992, 255, αρ.1. Δουλιγέρη-Ιντζεσίλογλου – Μουστάκα 2004, 496.

10. Γκατζόλης 2012, 382.

11. *SNG Alpha*, 937-941.

12. BE231-BE242 και BE244-BE252. *SNG Alpha*, 900-936.

13. Γκατζόλης 2010, 285.

14. Γκατζόλης 2012, 392. Από τη Θεσσαλία προέρχονται πάνω από 1.587 νομίσματα Κασσάνδρου, και συγκεκριμένα από αυτά τα 1.142 ανήκουν σε αυτό τον τύπο, Liampi 2000, 223. Βλ. και Άλο (Reinders 1988, 264, αρ.51.13. 270, αρ.54.99. 275, αρ.SF.150), Φερές (Δουλιγέρη-Ιντζεσίλογλου – Μουστάκα 2004, 503) και Κιέριον (Νικολάου – Καραχρήστος – Στουρνάρας 2004, 489, στον πίνακα Πα τα νομίσματα του Κασσάνδρου έρχονται πρώτα σε αριθμό με 19 νομίσματα).

15. BE181-188. *SNG Alpha*, 962-969. Newell 1927, 118-120. Γκατζόλης 2010, 475-476.

16. BE189-BE195. *SNG Alpha*, 954-961. Newell 1927, 151, αρ.172-173, πίν. XVII.11-12 (Ελλησποντος). Γκατζόλης 2010, 472.

17. Γκατζόλης 2010, 476.

18. *SNG Cop.* 1149-1158.

19. Gaebler 1935, 6, αρ.37, πίν.36.28. *SNG Evelp.*, 1248-1249. Τουράτσογλου 1993, 17, σημ.4.

20. Psoma 2008, 217-224. Γκατζόλης 2010, 539.

Από τους τρεις βασικούς τύπους του Αντιγόνου Γονατά (276-239 π.Χ.), του βασιλιά της Μακεδονίας με τη μεγαλύτερη, μετά τον Αλέξανδρο Γ', νομισματική παραγωγή, συναντάμε στα Τέμπη μόνο τους δύο. Ο πρώτος, που αντιπροσωπεύεται από δύο νομίσματα (BE224 και BE227), είναι του τύπου μακεδονική ασπίδα με επίσημα το μονόγραμμα του Αντιγόνου/κράνος²¹. Οι κοπές αυτές χρονολογούνται μετά τη μάχη της Λυσιμάχειας κατά των Γαλατών, το 277 π.Χ., μέχρι και την εισβολή και κατάληψη του μεγαλύτερου τμήματος της Θεσσαλίας από τον Πύρρο (274/3 π.Χ.)²². Ο δεύτερος τύπος, με πέντε νομίσματα (BE225-BE226 και BE228-BE230), κεφαλή Αθηνάς προς τα δεξιά/Πάνας που στήνει τρόπαιο, έχει μια συμβολική αξία και συνδέεται με τη νίκη του βασιλιά στη μάχη της Λυσιμάχειας. Είναι ευρέως διαδεδομένος στην περιοχή της Θεσσαλίας²³. Στο BE225 η κεφαλή της Αθηνάς φέρει κυκλικό υστερόσημο, καθώς οι διάδοχοι του Αντιγόνου Γονατά, Δημήτριος Β' (239-229 π.Χ.) και Αντίγονος Δώσων (229-221 π.Χ.), προέβησαν στο μέτρο της επισήμανσης παλαιών νομισμάτων προκειμένου να ενισχύσουν την κυκλοφοριακή τους ισχύ, καθώς οι ίδιοι δεν έκοψαν δικό τους χάλκινο νόμισμα²⁴.

Γενικώς οι χάλκινες κοπές του Αντιγόνου αντιπροσωπεύονται στη Θεσσαλία με ένα μεγάλο αριθμό. Ωστόσο, στο σύνολο αυτό μόνο το 6% ανήκει στον τύπο της ασπίδας²⁵, ποσοστό που επιβεβαιώνει ότι η συγκεκριμένη κοπή κυκλοφόρησε για λίγο μόνο, και συγκεκριμένα τα πέντε πρώτα χρόνια της βασιλείας του²⁶.

Τελειώνουμε τα νομίσματα των Μακεδόνων βασιλέων με ένα μόνο νόμισμα του Φιλίππου του Ε' (BE179), του τύπου κεφαλή Διός προς τα δεξιά/Αθηνά²⁷ προς τα δεξιά, που χρονολογείται πριν το 197 π.Χ.²⁸.

ΘΕΣΣΑΛΙΚΕΣ ΚΟΠΕΣ

Περνώντας στις κοπές των θεσσαλικών νομισματοκοπειών, παρουσιάζουμε πρώτα τα δύο αργυρά νομίσματα. Πρόκειται για μία αργυρή κοπή της Τρίκιχης του 4ου π.Χ. (BE156) του τύπου ανδρική μορφή που δαμάζει ταύρο πιάνοντάς τον από τα κέρατα/καλπάζον άλογο προς τα δεξιά με την επιγραφή ΤΡΙΚΚΑΙΩΝ²⁹ (εικ. 4α). Και τα δύο θέματα είναι χαρακτηριστικά θεσσαλικά. Το πρώτο αναφέρεται στους τοπικούς αγώνες των ταυροθριών, ενώ το δεύτερο, το άλογο, που χαρακτηρίζει σχεδόν το σύνολο των θεσσαλικών κοπών, τονίζει τη σημασία του συγκεκριμένου ζώου για την περιοχή και τη δύναμη του θεσσαλικού ιππικού. Θα πρέπει να τονίσουμε ότι τα δύο ζώα είναι ημίτομα υποδηλώνοντας τη νομισματική αξία του συγκεκριμένου νομίσματος που είναι μισή δραχμή, αφού για τη μία δραχμή τα ζώα είναι ολόκληρα.

Η δεύτερη αργυρή κοπή (BE154), του τύπου κεφαλή της νύμφης Λάρισας κατά $\frac{3}{4}$ προς τα αριστερά/άλογο που βόσκει προς τα δεξιά με την επιγραφή ΛΑΡΙΣ Πάνω από το άλογο, ανήκει στο νομισματοκοπείο της Λάρισας και χρονολογείται τον 4ο αι. π.Χ.³⁰ (εικ. 4β).

Οι ίδιοι τύποι συναντώνται και στις χάλκινες κοπές³¹, οι οποίες όπως είναι αναμενόμενο υπερτερούν (10 νομίσματα) (εικ. 5), αφού το νομισματοκοπείο της Λάρισας υπήρξε το παραγωγικότερο της Θεσσαλίας. Μπορούν να διαχωριστούν σε δύο ομάδες με βάση τη θέση της κεφαλής της νύμφης Λάρισας. Στην πρώτη απεικονίζεται ως εμπροσθότυπος η κεφαλή της νύμφης σε κατατομή προς τα δεξιά με άλογο που βόσκει³², ενώ στη δεύτερη η κεφαλή της νύμφης είναι σε $\frac{3}{4}$ προς τα αριστερά και συνδυάζεται, είτε με άλογο που βόσκει (BE167) ή περπατάει (BE169), είτε με ιππέα προς τα δεξιά, ο οποίος κραδαίνει δόρυ (BE164 και BE180).

21. *SNG Alpha*, 1002-1009.

22. Γκατζόλης 2010, 539.

23. Βλ. ενδεικτικά Γορίτσα (Bakhuizen 1992, 255, αρ.4), Φερές (Δουλιγέρη-Ιντζεσίλογλου – Μουστάκα 2004, 494, 496-497, 499, 503), Κιέριον (Νικολάου – Καραχρήστος – Στουρνάρας 2004, 489, στον πίνακα Ια τα νομίσματα του Αντιγόνου έρχονται δεύτερα σε αριθμό με 9 νομίσματα). Βλ. και *SNG Alpha*, 1010-1045.

24. Πούλιος 2001, 288.

25. Στα 4055 νομίσματα μόνο τα 255 ανήκουν στον τύπο της ασπίδας. Liampi 2000, 224.

26. Πούλιος 2001, 287.

27. Για την Αθηνά βλ. Γκατζόλης 2010, 483, υποσημ.17.

28. *SNG Alpha*, 1076-1083. Γκατζόλης 2010, 488.

29. Gardner 1883, 52, αρ.14-15, πίν.ΧΙ.12.

30. Ανήκει στην ομάδα VII L του Hermann 1925, 45. Βλ. και Lorber 2000, 9-10, ομάδες LII-LIII, αρ.27-63, πίν.3-5.

31. Για τις χάλκινες κοπές της Λάρισας βλ. Gardner 1883, 31-32, αρ.79-97, πίν.ΥΙ.11-14. Rogers 1932, 93-99. Δουλιγέρη-Ιντζεσίλογλου – Μουστάκα 2004, 502.

32. BE161-BE163, BE165-BE166, BE168.

Από τον υπόλοιπο θεσσαλικό χώρο αντιπροσωπεύονται μόνο τέσσερα νομισματοκοπεία. Το νομισματοκοπείο της Φάλαννας, του παραγωγικότερου μετά τη Λάρισα, αντιπροσωπεύεται με ένα νόμισμα του τύπου κρανοφόρος κεφαλή, πιθανώς του Άρη προς τα δεξιά/άλογο προς τα δεξιά³³ (BE157). Η κοπή της Γυρτώνης³⁴ φέρει ως εμπροσθότυπο κεφαλή κατά $\frac{3}{4}$ προς τα δεξιά και ως οπισθότυπο γυναικεία κεφαλή σε κατατομή προς τα αριστερά. Στον οπισθότυπο διακρίνονται πάνω από την κεφαλή και τα γράμματα ΩΝ από την επιγραφή ΓΥΡΤΩΝΙΩΝ (BE158). Τα άλλα δύο νομισματοκοπεία είναι της Φαρσάλου, με ένα νόμισμα του τύπου κεφαλή Αθηνάς κατά $\frac{3}{4}$ προς τα αριστερά με ασπίδα/ιππέας προς τα δεξιά³⁵ (BE160), και της Πεπαρήθου³⁶ με ένα επίσης νόμισμα του τύπου κεφαλή του Διονύσου προς τα δεξιά/ κάνθαρος (BE159), εικονογραφία η οποία παραπέμπει στη σημαντική οινοπαραγωγή του νησιού (**εικ. 7α**).

ΕΚΤΟΣ ΘΕΣΣΑΛΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ

Σημαντικές είναι και οι κοπές από πόλεις εκτός Θεσσαλίας (**εικ. 6**). Θα ξεκινήσουμε πάλι από μία αργυρή κοπή της Ιστιαίας του 3ου-2ου αι. π.Χ. (BE155) με τη νύμφη Ιστιαία και στις δύο όψεις του νομίσματος³⁷ (**εικ. 7β**).

Από την περιοχή της Μακεδονίας προέρχονται δύο νομίσματα. Το ένα είναι κοπή της Ουρανούπολης³⁸, του τύπου οκτάκτινος αστέρας/μορφή καθήμενη σε σφαίρα³⁹ (BE207), η οποία ταυτίζεται παραδοσιακά με την Αφροδίτη-Ουρανία, πρόσφατα όμως προτάθηκε και η ταύτισή της με τον Ήλιο⁴⁰ (**εικ. 8α**). Το άλλο είναι νόμισμα του Κοινού των Χαλκιδέων του 4ου αι. π.Χ., του τύπου κεφαλή Απόλλωνα/ κιθάρα⁴¹ (BE204) (**εικ. 8β**).

Από τις χάλκινες κοπές της νότιας Ελλάδας αναφέρουμε ένα νόμισμα του Φλιούντα του τύπου ταύρος που ορμίζει προς τα αριστερά/Φ με τέσσερις στιγμές⁴² (BE197) (**εικ. 9α**), της Κορίνθου του τύπου πήγασος/τρίαινα⁴³ (BE202), πιθανώς της Ελευσίνας του τύπου Τριπτόλεμος/χοίρος⁴⁴ (BE266), τέσσερα της Χαλκίδας του τύπου κατενώπιον κεφαλή της Ήρας/αετός⁴⁵ (BE198-BE201) και δύο νομίσματα του Κοινού των Λοκρών, ένα του τύπου κεφαλή Αθηνάς/βότρυς⁴⁶ (BE203) και ένα του τύπου δαφνοστεφανωμένος Απόλλωνας/βότρυς⁴⁷ (BE205) (**εικ. 9β**).

Τα παραπάνω νομίσματα δεν απουσιάζουν από το θεσσαλικό χώρο. Ωστόσο, δύο νομίσματα από τη Μικρά Ασία⁴⁸ απαντώνται για πρώτη φορά, από όσο γνωρίζουμε. Πρόκειται για μία χάλκινη κοπή της Μιλή-

33. Rogers 1932, 149, αρ.456α. Παπαευαγγέλου-Γκενάκου 2004, 37, πίν.1.11. Βλ. και Κιέριον (Νικολάου – Καραχρήστος – Στουρνάρας 2004, 482).

34. Rogers 1932, 81, αρ.229. Βλ. και Κιέριον (Νικολάου – Καραχρήστος – Στουρνάρας 2004, 482).

35. Ο ιππέας έχει ταυτιστεί με τον Αχιλλέα. Rogers 1932, 158-159. Lavva 2001, 227-232, αρ.316-340, 424-405/4 π.Χ.

36. Gardner 1883, 53, αρ.1-3, πίν.XI.14. Rogers 1932, 179-180, αρ.559-561. Picard 1984, 300, αρ.90. Knapp – Mac Isaac 2005, 75, αρ.131, πίν.4.

37. Βλ. παρόμοιο νόμισμα από Φερές (Δουλιγέρη-Ιντζεσίλογλου – Μουστάκα 2004, 498, πίν.3). Σύμφωνα με άλλη άποψη η γυναικεία κεφαλή στον εμπροσθότυπο είναι Μαινάδα.

38. Μιας πόλης που ιδρύθηκε στα τέλη του 4ου αι. π.Χ. (315 π.Χ.) από τον Αλέξανδρο, αδελφό του Κασσάνδρου.

39. SNG *Evelp.*, 1363-1364.

40. Τσιγαρίδα 1999, 1240.

41. SNG *Evelp.*, 1238-1239. Picard 1984, 300, αρ.90.

42. Picard 1984, 294, αρ.61. Knapp – Mac Isaac 2005, 125-126, αρ.1052-1107, πίν.15.

43. Picard 1984, 294, αρ.59-60. Reinders 1988, 266, αρ.52.36. 275, αρ.SF.149. 4ος-3ος αι. π.Χ. Δουλιγέρη-Ιντζεσίλογλου – Μουστάκα 2004, 499.

44. Picard 1984, 291, αρ.56. Δουλιγέρη-Ιντζεσίλογλου – Μουστάκα 2004, 503. Knapp – Mac Isaac 2005, 88, αρ.302-304, πίν.8.

45. Picard 1984, 289, αρ.49. Νομίσματα της Χαλκίδας με την Ήρα και τον αετό έχουν εντοπιστεί στην αρχαία πόλη της Γορίτσας (Bakhuizen 1992, 255, αρ.2, 348-300 π.Χ.), στις Φερές (Δουλιγέρη-Ιντζεσίλογλου – Μουστάκα 2004, 499) και στην Άλο (Reinders 1988, 255, αρ.31.24-31.25. 260, αρ.35.31. 261-262, αρ.35.31). Γενικότερα, τα νομίσματα της Εύβοιας (Ιστιαίας και Χαλκίδας) μαρτυρούν τις επαφές του νησιού με την περιοχή της Θεσσαλίας, Reinders 2003, 144.

46. Picard 1984, 287, αρ.28-30. Reinders 1988, 261, αρ.35.34. 275, αρ.SF.153, (338-300 π.Χ.). Knapp – Mac Isaac 2005, 79-80, αρ.161-181, πίν.5. Βλαχογιάννη 2009, 1014-1015, εικ. 2.2 και 2.4.

47. Picard 1984, 287, αρ.32-34 (300-272 π.Χ.). Reinders 1988, 255, αρ.31.27, (338-300 π.Χ.). Knapp – Mac Isaac 2005, 80, αρ.183. Βλαχογιάννη 2009, 1015, εικ. 2.6.

48. Νομίσματα από τη Μ. Ασία απαντώνται στο θεσσαλικό χώρο βλ. π.χ. ένα νόμισμα της Αβύδου από τις Φερές, Δουλιγέρη-Ιντζεσίλογλου – Μουστάκα 2004, 502-503, πίν.4, και από μία κοπή της Εφέσου, της Περγάμου, της Σηστού, του Σιγείου στο

του του τύπου κεφαλή Απόλλωνα/όρθιο λιοντάρι προς τα δεξιά με στραμμένο κεφάλι προς τα πίσω (BE196) (εικ. 10α). Στο πεδίο πάνω από το λιοντάρι αστέρι ως σύμβολο, ενώ κάτω το όνομα ΜΟΛΟΣΣΟΣ⁴⁹. Το δεύτερο (BE206) είναι χάλκινο νόμισμα της Φασήλιδος, ροδιακής αποικίας στην περιοχή της Λυκίας⁵⁰. Είναι του τύπου πρώρα και επιγραφή ΦΑΣΗΝ/κατενώπιον Παλλάδιο με ιμάτιο και στο πεδίο Φ⁵¹ (εικ. 10β).

ΝΟΜΙΣΜΑΤΑ ΑΠΟ ΤΑΦΟΥΣ

Στον τάφο 6 εντοπίστηκαν τρία νομίσματα, ένα αδιάγνωστο λόγω φθοράς (BE255) και δύο του Κοινού των Θεσσαλών του τύπου κεφαλή Απόλλωνος/Αθηνά Ιτωνία, του 2ου αι. π.Χ.⁵² (BE256-257).

Στον τάφο 3 εντοπίστηκαν δύο νομίσματα του Μαξιμιανού (BE253-BE254). Και τα δύο φέρουν στον εμπροσθότυπο την κεφαλή του αυτοκράτορα, ενώ στον οπισθότυπο, που διακρίνεται μόνο στο ένα νόμισμα, ο αυτοκράτορας δέχεται νίκη σε σφαίρα από το Δία που κρατάει σκήπτρο. Επίσης, στον τάφο 12 υπήρχε νόμισμα του Μαξιμιανού (BE 258), του τύπου κεφαλή αυτοκράτορα προς τα δεξιά/ Genius προς τα αριστερά με φιάλη και κέρας της αφθονίας. Στον τάφο 13 εντοπίστηκε χάλκινη κοπή του Γαλερίου με κεφαλή του αυτοκράτορα / Genius, όπως και στο προηγούμενο (BE259). Τέλος, στον τάφο 49 εντοπίστηκε χάλκινη κοπή της Θεσσαλονίκης⁵³ (BE260).

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η πρώτη διαπίστωση εξετάζοντας τα νομίσματα από το ιερό των Τεμπών είναι η μικρή αντιπροσώπηση των αργυρών νομισμάτων σε σχέση με τα χάλκινα. Η αναλογία αυτή είναι συνηθισμένη και σε άλλες περιοχές της Θεσσαλίας⁵⁴ και υποδεικνύει τον αναβαθμισμένο ρόλο που αποκτά η νομισματοκοπία των χάλκινων εκδόσεων κατά τον 3ο αι. π.Χ., στις εσωτερικές και εξωτερικές εμπορικές συναλλαγές⁵⁵, αντικαθιστώντας βαθμιαία τις αργυρές κοπές.

Η μελέτη των νομισμάτων απέβη σημαντική λόγω της συνεισφοράς της στη χρονολόγηση της ίδρυσης και εγκατάλειψης του ιερού. Εξαιρώντας τα νομίσματα από τους τάφους, οι οποίοι δεν σχετίζονται με τη χρήση του κτηρίου, όλα τα υπόλοιπα χρονολογούνται κυρίως τον 4ο και 3ο αι. π.Χ. Παρατηρώντας τα νομίσματα των Μακεδόνων βασιλέων, που η χρονολόγησή τους είναι πιο ασφαλής, διαπιστώνουμε ότι οι κοπές του Κασσάνδρου (22) και του Δημήτριου Πολιορκητή (15) κυριαρχούν σε σχέση με τις υπόλοιπες (εικ. 3), ακόμα και από αυτές του Αντιγόνου Γονατά (7), τα νομίσματα του οποίου υπερτερούν στο θεσσαλικό χώρο σε σχέση με οποιαδήποτε άλλη κοπή μακεδόνα βασιλιά. Η εικόνα αυτή μας οδηγεί στην υπόθεση ότι το συγκεκριμένο ιερό ιδρύθηκε στα τέλη του 4ου αι. ή στις αρχές του 3ου αι. π.Χ., ίσως κατά τη βασιλεία του Κασσάνδρου⁵⁶.

Τα νομίσματα των Μακεδόνων βασιλέων φτάνουν μέχρι και τον Φίλιππο Ε', ο οποίος, ωστόσο, αντιπροσωπεύεται με ένα μόνο νόμισμα⁵⁷. Την περίοδο αυτή θα πρέπει να θεωρήσουμε ότι εγκαταλείφθηκε το κτήριο, δηλαδή στα τέλη του 3ου/αρχές 2ου, ίσως στο πλαίσιο της σύρραξης του Μακεδόνα βασιλιά με τους Ρω-

μουσείο της Λάρισας, Καραπάνου – Μέλλιου – Τζιφάλιας 2004, 564, όπου πίνακας με την κατανομή των νομισμάτων από διάφορες περιοχές εκτός Θεσσαλίας.

49. Deppert-Lippitz 1984, 156, αρ.355-365, πίν.11, Gruppe II, 313/2-290 π.Χ.

50. Από την Λυκία είναι γνωστά και έντεκα αργυρά νομίσματα από τη γειτονική θέση του Ομολίου, Θεοχάρης 1965, 319.

51. Heißr-Tamer 1993, 92-96. 167-168, αρ. B42, πίν.31, σειρά 2, 221/20-190 π.Χ.

52. Rogers 1932, 20-23. Δουλιγέρη-Ιντζεσίλογλου – Μουστάκα 2004, 493-494. 497. 500-501. 503-504.

53. SNG *Evel.*, 1319-1323.

54. Στα 150 νομίσματα που δημοσιεύονται από την Άλο μόνο τα επτά ήταν αργυρά, Reinders 2003, 138. Από το σύνολο των νομισμάτων που παρουσιάζονται από το Κιέριο μόνο τέσσερα νομίσματα είναι αργυρά, Νικολάου – Καραχρήστος – Στουρνάρας 2004, 479.

55. Reinders 2003, 139.

56. Τα νομίσματα του μακεδόνα βασιλιά στη Θεσσαλία έχουν συσχετιστεί με το εμπορικό και στρατιωτικό ενδιαφέρον του για τη συγκεκριμένη περιοχή, Liampi 2000, 223.

57. Το μοναδικό νόμισμα του Φιλίππου Ε' ανταποκρίνεται στη γενικότερη εικόνα αυτής της περιόδου η οποία χαρακτηρίζεται από πολιτική αστάθεια και από τις συγκρούσεις των Μακεδόνων με τους Ρωμαίους και τους νότιους Έλληνες. Αποτέλεσμα

μαίους και της αναταραχής στην ευρύτερη περιοχή. Η χρονολόγηση αυτή συμπίπτει και με την χρονολόγηση που προκύπτει από την κεραμική, από την οποία απουσιάζουν πλήρως χαρακτηριστικές κατηγορίες του 2ου αι. π.Χ., όπως οι ανάγλυφοι σκύφοι. Επιβεβαιώνεται, επίσης, και από τον τρόπο κατασκευής του τάφου αρ.6, ο οποίος χρονολογείται στον 2ο αι. π.Χ. και ενσωματώνει στις δύο του πλευρές τοίχους του ήδη εγκαταλελειμμένου συγκροτήματος.

Τα νομίσματα από μία περιοχή όπου ανιχνεύεται λατρεία πιθανώς να σχετίζονται και με τη λατρευτική χρήση του χώρου. Ενδεχομένως να αποτελούσαν μέρος της περιουσίας του ιερού, εξυπηρετώντας τις εκάστοτε ανάγκες του, αλλά δεν αποκλείεται ορισμένα από αυτά να προέρχονται από προσφορές των πιστών στις λατρευόμενες θεότητες⁵⁸. Σε κάθε περίπτωση πάντως πρέπει να τονιστεί ότι η εύρεση νομισμάτων από πολλά και διαφορετικά νομισματοκοπεία, τόσο εντός, όσο και εκτός της Θεσσαλίας, συνάδει με την κομβική θέση του ιερού στην καρδιά της κοιλάδας των Τεμπών, ένα από τα πιο γνωστά και πολυσύχναστα περάσματα από τη Μακεδονία στη νότια Ελλάδα.

αυτών των αναταραχών είναι και η μείωση των μακεδονικών φρουρών στη Θεσσαλία, και κατά συνέπεια η μείωση των μακεδονικών νομισμάτων στο θεσσαλικό χώρο σε σχέση με τους προηγούμενους μακεδόνες βασιλείς, Liampi 2000, 224.

58. Ένα αντίστοιχο παράλληλο συναντάμε στο Δίον, όπου από την εκτός πόλεως περιοχή των ιερών τα νομίσματα συνδέθηκαν με τις προσφορές των πιστών, Παυλοπούλου 2008, 124.

SUMMARY

**TEMPE. PASSAGE FROM THESSALY BETWEEN MACEDONIA
AND SOUTH GREECE. EVIDENCE THROUGH
THE COINS FROM THE ‘HANI TIS KOKKONAS’**

Vitos, G., Exarchou, O., Tsiaka, A.

This study discusses the coins found at the hellenistic complexes, which came to light at the site “Hani Kokonas”, in the Tempi Valley during rescue excavations of the Ephorate of Antiquities of Larissa (2010-2013). This is an assemblage of 126 coins, most of which bronze, which date to the hellenistic period. It includes coins of Macedonian kings, Thessalian coins, as well as coins from areas outside Thessaly, whose provenance reaches the distant Lycia of Asia Minor. The study of these coins contributed significantly not only to the dating of the complexes but also to a more accurate appreciation of a place with clear traces of worship right in the center of Tempi, one of the most important passages from Macedonia to southern Greece.

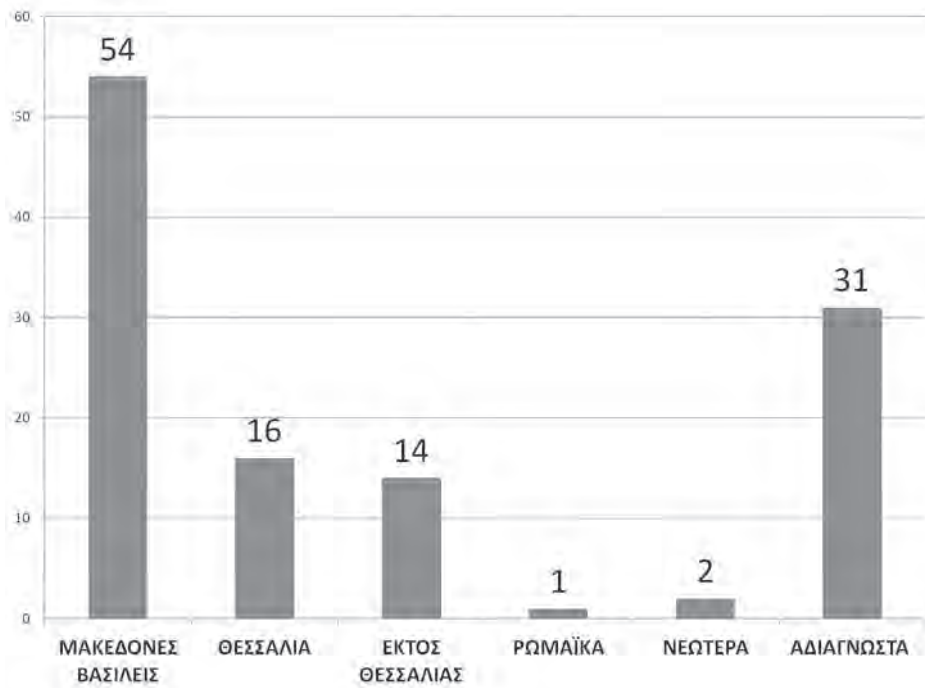
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Bakhuizen S.C., 1992. *A Greek City of the Fourth century B.C. by the Gorítsa Team*, Roma.
- Deppert-Lippitz B., 1984. *Die Münzprägung Milets vom vierten bis ersten Jahrhundert v. Chr.*, Aarau.
- Gaebler H., 1935. *Die antiken Münzen Nordgriechenlands, III, 2. Makedonien und Paionien*, Berlin.
- Gardner P., 1883. *A catalogue of Greek coins in the British Museum. Thessaly to Aetolia*, London.
- Heipp-Tamer C., 1993. *Die Münzprägung der lykischen Stadt Phaselis in griechischer Zeit*, Saarbrücken.
- Herrmann F., 1925. Die Silbermünzen von Larisa in Thessalien, *ZfN* 35, 1-69.
- Knapp R.C. – Mac Issac J.D., 2005. *Excavations at Nemea III. The coins*, Berkeley-Los Angeles-London.
- Lavva L., 2001. *Die Münzprägung von Pharsalos*, Saarbrücken.
- Liampi K., 2000. The circulation of bronze Macedonian Royal coins in Thessaly, στο C.C. Mattusch – A. Brauer – S.E. Knudsen (εκδ.), *From the Parts to the Whole. Acta of the 13th International Bronze Congress, held at Cambridge, Massachusetts, May 28-June 1, 1996, Portsmouth, Rhode Island*, 221-225.
- Lorber C.C., 2000. A hoard of facing head Larissa Drachms, *Swiss Numismatic Review* 79, 7-25.
- Newell E.T., 1927. *The Coinages of Demetrius Poliorcetes*, London.
- Picard O., 1984. Monnaies, στο *L'Antre Corycien II (BCH Suppl. IX)*, Paris, 281-306.
- Psoma S., 2008. The so-called Paroreia Coinage Reconsidered, στο V. Psilakakou (εκδ.), *The coins from Maroneia and the classical city at Molyvoti. A contribution to the history of Aegean Thrace*, Athens, 217-224.
- Reinders R.H., 1988. *New Halos. A Hellenistic Town in Thessalia, Greece*, Utrecht.
- Reinders R.H., 2003. Coins, στο R.H. Reinders – W. Prummel (εκδ.), *Housing in New Halos. A Hellenistic Town in Thessaly, Greece*, Lisse-Abingdon-Exton(PA)-Tokyo, 138-145.
- Rogers E., 1932. *The Copper Coinage of Thessaly*, London.
- SNG Alpha: *Sylloge Nummorum Graecorum, Greece II, The Alpha Bank Collection, Macedonia I, Alexander I – Perseus*, Athens (2000).
- SNG Cop.: *Sylloge Nummorum Graecorum. The Royal Collection of Coins and Medals, Danish National Museum. Thrace II. Odessus-Sestus. Islands, Kings and Dynasts*, Copenhagen (1943).
- SNG Evelp.: *Sylloge Nummorum Graecorum, Grèce, Collection Réna H. Evelpidis, Part II*, Louvain (1975).
- Βλαχογιάννη Ε., 2009. Τα νομίσματα του νεκροταφείου της Ακραϊφίας (σωστική ανασκαφική έρευνα: 1994-1998), *ΑΕΘΣΕ* 3, 1007-1027.
- Γκατζόλης Χρ., 2010. *Η κυκλοφορία του χάλκινου νομίσματος στη Μακεδονία (5ος – 1ος αι. π.Χ.)*, αδημ. δι-δακτ. Διατριβή, Θεσσαλονίκη.
- Γκατζόλης Χρ., 2012. Επανεξέταση της χαλκής νομισματοκοπίας του Αλεξάνδρου Γ' και του Κασσάνδρου

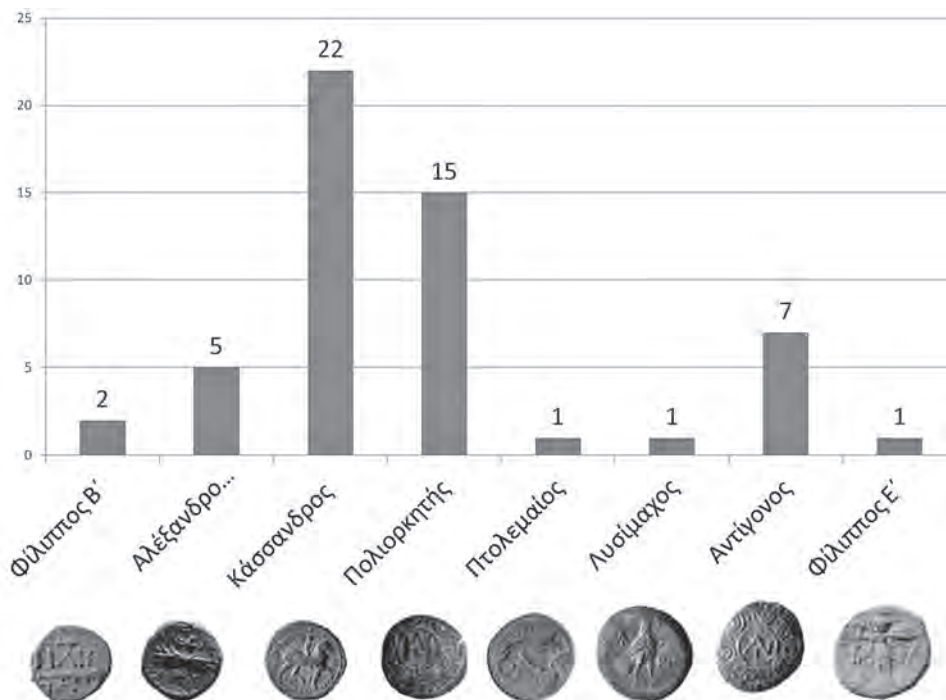
- υπό το πρίσμα νέων ανασκαφικών και θησαυρικών δεδομένων, στο Μ. Τιβέριος – Π. Νίγδελος – Π. Αδάμ-Βελένη (επιμ.), *Θρεπτήρια: Μελέτες για την αρχαία Μακεδονία*, Θεσσαλονίκη, 380-397.
- Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου Αργ. – Μουστάκα Α., 2004. Συμβολή στη μελέτη της νομισματικής κυκλοφορίας στην πόλη των Φερών κατά την ελληνιστική εποχή, στο *οβολός 7*, 491-514.
- Θεοχάρης, Δ. 1965. Τυχαία ευρήματα, παραδόσεις και περισυλλογαί αρχαίων. 8. Ομόλιον, *ΑΔ 20, Χρονικά*, 319.
- Καραπάνου Σ. – Μέλλιον Ε. – Τζιαφάλιας Αθ., 2004. Η νομισματική συλλογή του μουσείου της Λάρισας, στο *οβολός 7*, 559-570.
- Νικολάου Ε. – Καραχρήστος Β. – Στουρνάρας Γρ., 2004. Η κυκλοφορία νομισμάτων στο αρχαίο Κιέριον. Πληροφορίες από οικιστικά σύνολα, νεκροταφεία, παραδόσεις ιδιωτών, στο *οβολός 7*, 479-490.
- οβολός 7: Το νόμισμα στο θεσσαλικό χώρο. Νομισματοκοπεία, Κυκλοφορία, Εικονογραφία, Ιστορία. Αρχαίοι - Βυζαντινοί - Νεώτεροι Χρόνοι. Πρακτικά Συνεδρίου της Γ' Επιστημονικής Συνάντησης*, Αθήνα 2004.
- Παπαευαγγέλου-Γκενάκου Κλ., 2004. Ζητήματα μετρολογίας θεσσαλικών χαλκών νομισμάτων: Η περίπτωση της Φάλαννας, στο *οβολός 7*, 33-50.
- Παυλοπούλου Ε., 2008. *Δίον. Τα νομίσματα των Μακεδόνων βασιλέων από την περιοχή των ιερών*, αδημ. μεταπτυχιακή εργασία, Θεσσαλονίκη.
- Πούλιος Β.Δ., 2001. Συμβολή στη μελέτη της χάλκινης νομισματοκοπίας των Αντιγονιδών από τον Αντίγονο Γονατά έως τους πρώτους χρόνους του Φιλίππου Ε'. Η περίπτωση πέντε «θησαυρών» από την ανατολική Μακεδονία, *ΑΔ 56, Α' Μελέτες*, 237-296.
- Τουράτσογλου Γ., 1993. *Η νομισματική κυκλοφορία στην αρχαία Μακεδονία (περ. 200 π.Χ. – 268-286 μ.Χ.). Η μαρτυρία των «θησαυρών»*, Αθήνα.
- Τουφεξής Γ. – Βήτος Γ. – Εξάρχου Ρ. – Παπαντώνης Θ., 2016. Η κοιλάδα των Τεμπών. Ελληνιστική λατρεία, αρχαϊκές ταφές –Στις παρυφές ενός στρατηγικού περάσματος, *Αρχαιολογία και Τέχνες* 121, 72-81.
- Τουφεξής Γ. – Μπάτζιου-Ευσταθίου Α. – Εξάρχου Ο. – Παπαντώνης Θ. – Βήτος Γ. – Παπανικολάου Ε. – Κριτσιλά Α., 2012. Ανασκαφική έρευνα στην κοιλάδα των Τεμπών στο πλαίσιο της κατασκευής της Νέας Εθνικής οδού Αθηνών-Θεσσαλονίκης (ΠΑΘΕ) κατά τα έτη 2010-2012, *ΑΕΘΣΕ 4*, 265-274.
- Τσιγαρίδα Ε.-Μ., 1999. Στοιχεία για τη λατρεία του Ήλιου στην Ουρανιδών Πόλιν, *Αρχαία Μακεδονία VI.1*, 1235-1246.

Εικ. 1. Κάτοψη κτηριακών συγκροτημάτων.

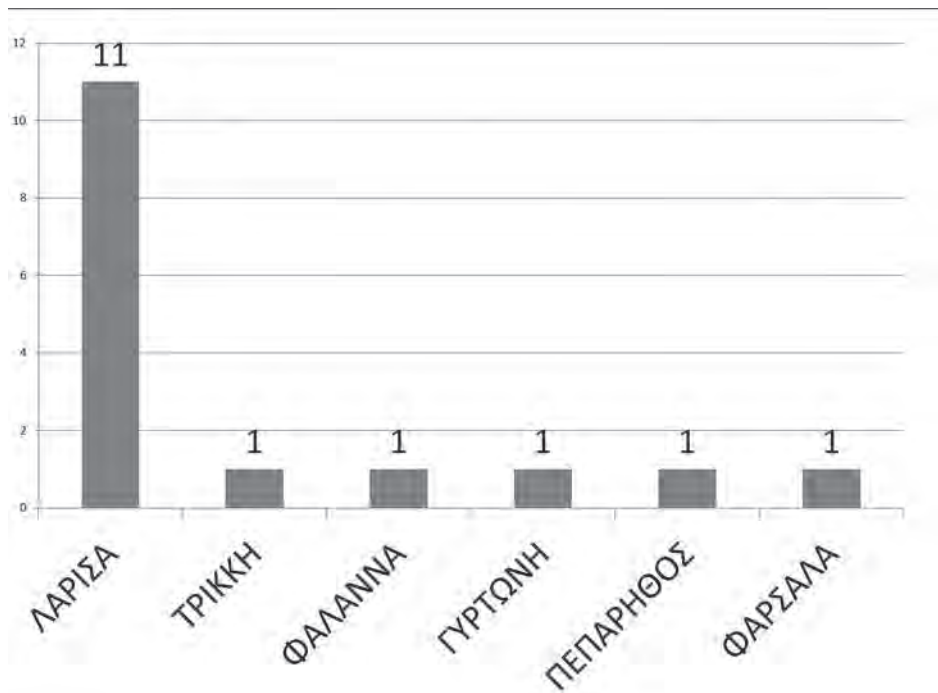
Εικ. 2. Κατανομή νομισμάτων από τα κτηριακά συγκροτήματα.

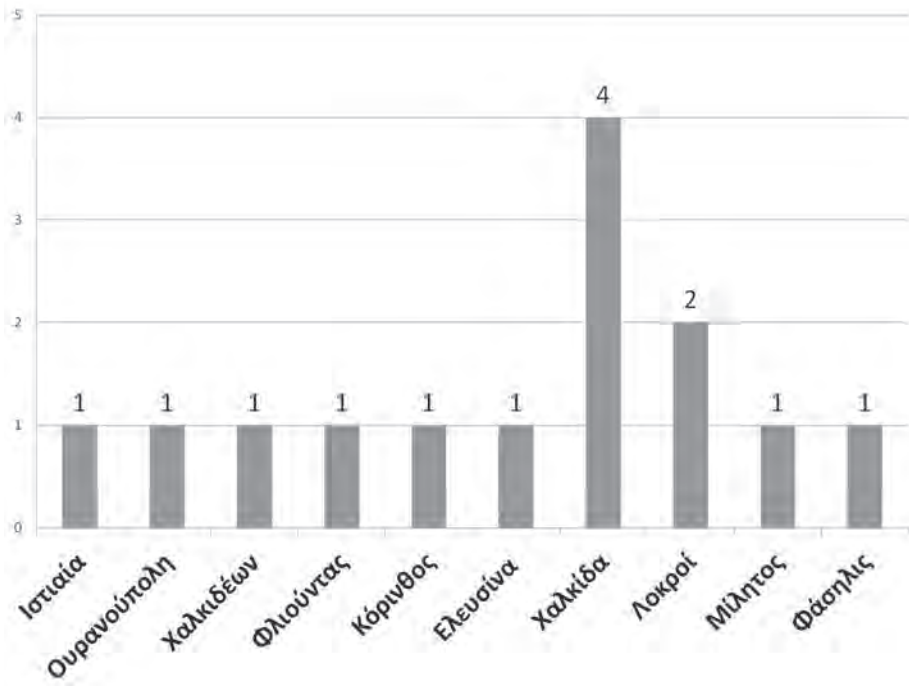
Εικ. 3. Κατανομή νομισμάτων Μακεδόνων βασιλέων.

Εικ. 4. α. Αργυρό νόμισμα Τρίκης, β. Αργυρό νόμισμα Λάρισας

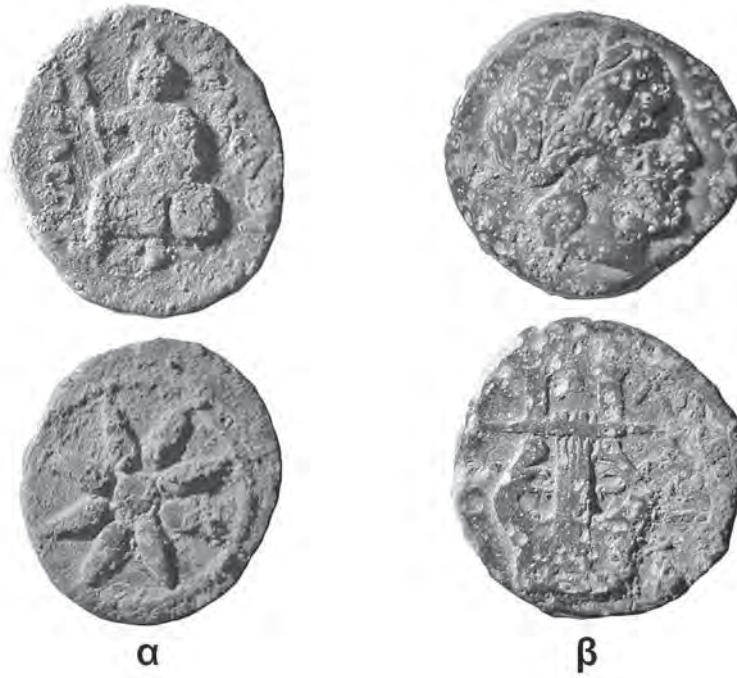
Εικ. 5. Κατανομή νομισμάτων θεσσαλικών νομισματοκοπειών.

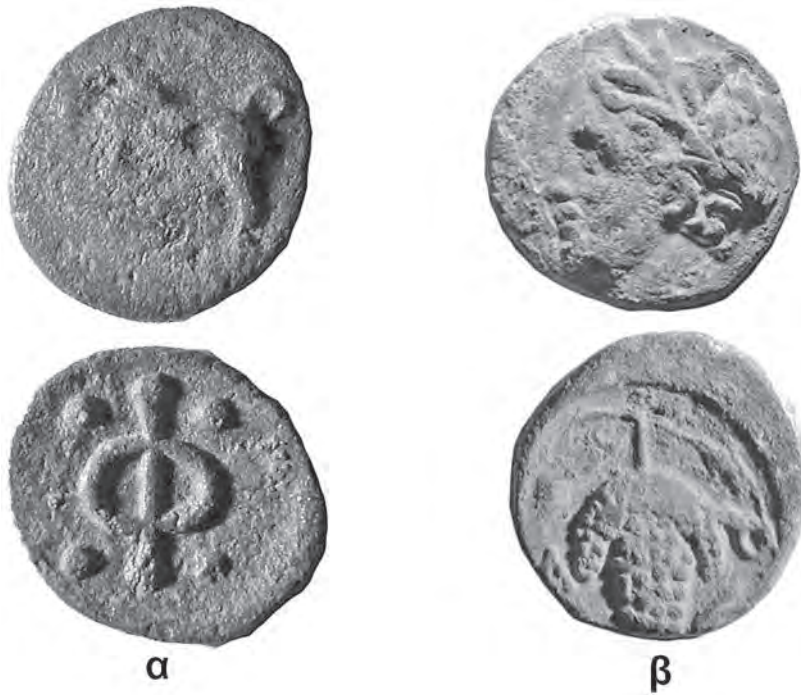
Εικ. 6. Κατανομή νομισμάτων εκτός θεσσαλικού χώρου.

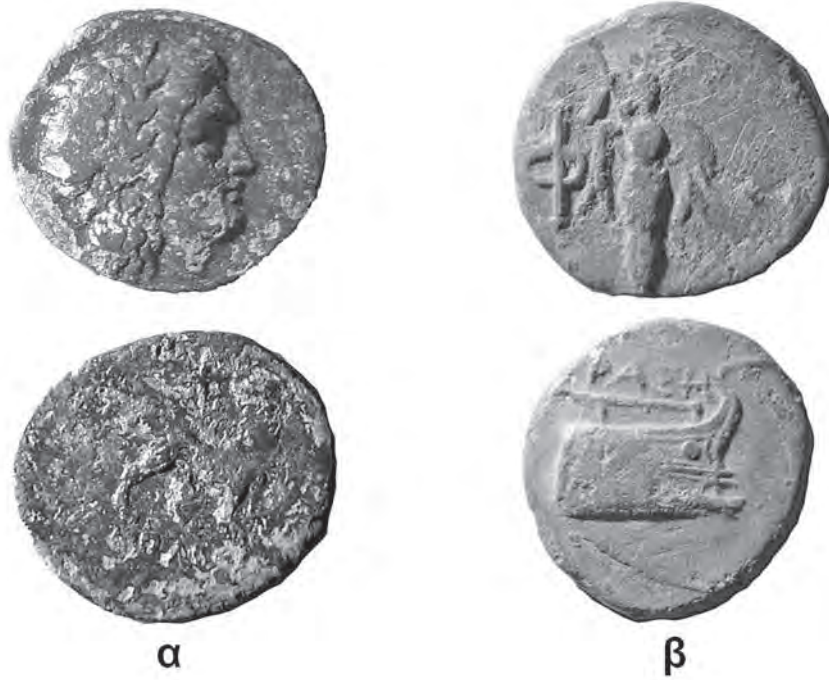
Εικ. 7. α. Χάλκινο νόμισμα Πεπαρήθου. β. Αργυρό νόμισμα Ιστιαίας.

Εικ. 8. α. Χάλκινο νόμισμα Ουρανούπολης. β. Χάλκινο νόμισμα Κοινού των Χαλκιδέων.

Εικ. 9. α. Χάλκινο νόμισμα Φλιούντα. β. Χάλκινο νόμισμα Κοινού των Λοκρών.

Εικ. 10. α. Χάλκινο νόμισμα Μιλήτου. β. Χάλκινο νόμισμα Φασήλιδος.

ΑΠΟ ΤΗ ΝΕΟΤΕΡΗ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ ΣΤΗ ΜΕΣΗ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ ΣΤΟΥΣ ΜΑΥΡΑΧΑΔΕΣ ΚΑΙ ΤΟΝ ΑΓΙΟ ΘΕΟΔΩΡΟ ΤΗΣ ΚΑΡΔΙΤΣΑΣ*

*Αθανασία Κραχτοπούλου, Φωτεινή Σοφιανού, Νεκταρία Αλεξίου, Χριστίνα Παπακώστα,
Φωτεινή Κωστοπούλου, Μαρία Χαρούλη, Ειρήνη Χριστοφορίδη*

Η υλοποίηση του μεγάλου, δημόσιου έργου «Αυτοκινητόδρομος Κεντρικής Ελλάδας E-65» και η συνακόλουθη διενέργεια σωστικών αρχαιολογικών ερευνών αποκάλυψε άγνωστους αρχαιολογικούς χώρους και χρηματοδότησε την έρευνά τους. Τα αποτελέσματα των σωστικών ανασκαφών αλλάζουν την εικόνα του αρχαιολογικού τοπίου της δυτικής Θεσσαλίας, τροφοδοτούν την έρευνα με νέα δεδομένα και επαναπροσδιορίζουν το πλαίσιο της συζήτησης για τη Νεολιθική και την Εποχή του Χαλκού στη δυτική Θεσσαλία.

Στο άρθρο αυτό θα παρουσιαστούν συνοπτικά τα δεδομένα που προήλθαν από δυο σωστικές ανασκαφές στις θέσεις «Τατάρια» και «Πεντάρες» στους Μαυραχάδες του Δήμου Σοφάδων και μια στη θέση «Βουλγαρόλακα» στον Άγιο Θεόδωρο του Δήμου Καρδίτσας¹ (εικ. 1).

Στα «Τατάρια» των Μαυραχάδων, κατά μήκος του άξονα του αυτοκινητόδρομου E65, εντοπίστηκε, για πρώτη φορά στη δυτική Θεσσαλία, μια εγκατάσταση της Νεότερης Νεολιθικής I (2ο μισό - τέλος 6ης χιλιετίας π.Χ.), η οποία έχει χαρακτηριστικά των επίπεδων, αραιοκατοικημένων οικισμών, όπως έχουν περιγραφεί από την έρευνα των τελευταίων είκοσι πέντε (25) ετών στη Μακεδονία και στην ανατολική Θεσσαλία². Σε μικρή απόσταση στα ΒΑ από τα Τατάρια βρίσκεται η μαγούλα «Μαυραχάδες 2» ή «Φαρλάνη» και στα ΒΔ η μαγούλα «Μαυραχάδες 1» ή «Γκορτσπούλα» (εικ. 1). Η Νεότερη Νεολιθική I αντιπροσωπεύεται στο επιφανειακό αρχαιολογικό υλικό και από τις δύο θέσεις³.

Η κατοίκηση στα «Τατάρια» αναπτυσσόταν οριζόντια στην κορυφή ενός χαμηλού λόφου. Μεταγενέστερες ποτάμιες αποθέσεις κάλυψαν το ομαλό και χαμηλό ανάγλυφο της Νεολιθικής και τα κατάλοιπα της εγκατάστασης δεν είναι ορατά στην επιφάνεια του σχεδόν επίπεδου σημερινού τοπίου⁴. Η ανασκαφή κάλυψε μια έκταση 2,5 στρεμμάτων. Το αλλουβιακό τοπίο, σε συνδυασμό με το μικρό απαιτούμενο βάθος των εκσκα-

* Η επιτυχία της σωστικής προσπάθειας οφείλεται κυρίως στους συνεργάτες της ανασκαφής που έσκαψαν, αποκάλυψαν, αποτύπωσαν, συντήρησαν, τεκμηρίωσαν και υποστήριξαν όλα τα στάδια της έρευνας, μέσα και έξω από τα σκάμματα, αφηφώντας τους υψηλούς υδροφόρους ορίζοντες και τους καύσωνες του θεσσαλικού κάμπου. Τους ευχαριστούμε από καρδιάς για τον κόπο τους και τη συναδελφικότητα. Αυτονόητες επίσης είναι οι ευχαριστίες μας στον κύριο Λεωνίδα Χατζηγαγελάκη και στην κυρία Μαρία Βαϊοπούλου, πρώην και νυν προϊστάμενους της Εφορείας Αρχαιοτήτων Καρδίτσας. Τέλος, θερμές ευχαριστίες οφείλονται στα στελέχη και το προσωπικό της αναδόχου εταιρείας και ιδιαίτερα στον εργοταξίαρχη κ. Κώστα Τσιώλη για την άνογη συνεργασία.

1. Οι αρχαιολογικές πληροφορίες από τις τρεις σωστικές ανασκαφές είναι άνισες. Η μεγαλύτερη σε έκταση και πληρέστερη ανασκαφή έγινε στα «Τατάρια». Η έρευνα στις «Πεντάρες» και στη «Βουλγαρόλακα» ήταν περιορισμένη σε έκταση και ολοκληρώθηκε σε σύντομο χρονικό διάστημα. Αν και εξαιρετικά ενδιαφέροντα, τα στοιχεία που προήλθαν από τις ανασκαφές αυτές είναι δυστυχώς πολύ αποσπασματικά.

2. Ενδεικτικά, Pappa – Besios 1999, Kotsakis 1999, Παππά 2008, Toufexis 2008, 2016, Στεφανή – Μερούσης – Δημουλά 2014. Η περίπτωση του επίπεδου εκτεταμένου Σέσκλου Β, βλ. Θεοχάρης 1971, 1972, 1973, αντιμετωπίστηκε από την επιστημονική κοινότητα σαν μια εξαίρεση στον κανόνα παρά σαν μια εναλλακτική χρήση του χώρου κατά τη Νεολιθική.

3. Η μελέτη της Νεολιθικής επιφανειακής κεραμικής έγινε από τη Δρ Α. Δημουλά και τη Ν. Σαριδάκη, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Επίσης, Νικολάου – Ροντήρη – Σκαφιδά 1994. Στη Μαγούλα «Φαρλάνη» εντοπίζεται επιφανειακά κεραμική από τη Μέση Νεολιθική έως και την Ύστερη Εποχή του Χαλκού, ενώ στη Μαγούλα «Γκορτσπούλα» αναγνωρίζεται διαχρονική κατοίκηση έως τους ιστορικούς χρόνους.

4. Το πάχος των αλλουβιακών επιχώσεων στο τμήμα του οικισμού που ανασκάφηκε είναι 0,50-0,80 μ και πάνω από 1-1,50 μ στα Β, Ν, Α και Δ της ανασκαφής.

φών για το έργο, επέτρεψε τον εντοπισμό ενός περιορισμένου τμήματος του οικισμού και, συνεπώς, δεν είναι δυνατός ο υπολογισμός της συνολικής του έκτασης.

Η συντριπτική πλειονότητα των οικιστικών καταλοίπων που ερευνήθηκαν είναι κυκλικοί ή ελειψοειδείς λάκκοι⁵ σε αραιή διάταξη (**εικ. 2α**). Οι λάκκοι έχουν ανοιχτεί στο φυσικό, αλλουβιακό γεωλογικό υπόστρωμα της περιοχής. Οι περισσότεροι ερμηνεύονται ως υπόγεια κατοικιών, ενώ κάποιος φαίνεται να είχαν βοηθητικό ή ειδικό χαρακτήρα⁶. Τα οικήματα είχαν ένα υπέργειο και ένα υπόγειο τμήμα. Το υπόγειο τμήμα, οι λάκκοι, είχε συνήθως ομαλά, κάθετα ή ελαφρώς κεκλιμένα τοιχώματα και επίπεδο ή διαμορφωμένο πυθμένα. Το υπέργειο τμήμα ήταν κατασκευασμένο με σκελετό από οργανικά υλικά, επενδυμένο με πηλό, όπως δείχνουν τα αποτυπώματα ξύλων ή κλαδιών στα εκατοντάδες κατάλοιπα καμένου οικοδομικού υλικού από την ανασκαφή. Σε καμία περίπτωση στους Μαυραχάδες δεν διαπιστώθηκε η χρήση της πέτρας ως δομικό υλικό. Φαίνεται, όμως, ότι καμένα τμήματα ανωδομής σπιτιών ή κατασκευών, που είχαν ήδη αχρηστευτεί, ανακυκλώνονταν και χρησιμοποιούνταν πολύ συχνά ως οικοδομικό υλικό σε νέες κατασκευές (βλ. παρακάτω Δ7). Τα διαθέσιμα δεδομένα δείχνουν ότι τα δάπεδα του υπέργειου τμήματος των σπιτιών ήταν κατασκευασμένα είτε από πατημένο πηλό (**εικ. 2β**), είτε από ξύλο⁷, ενώ δεν είμαστε απόλυτα σίγουροι για το σχήμα και τις διαστάσεις των υπέργειων κατασκευών.

Εξαιρετικά ενδιαφέροντα είναι η περίπτωση ενός από τους λάκκους του οικισμού (Δ7) (**εικ. 3**). Πρόκειται για ένα ελλειψοειδές όρυγμα με κάθετα τοιχώματα, διαστάσεων 4,5 × 5 μ. και βάθους περίπου 3 μ., το οποίο ήταν ενδεχομένως ορθογώνιο κατά τη διάρκεια της χρήσης του. Περίπου στο κέντρο του υπογείου υπήρχε μεγάλος κεντρικός πάσσαλος για τη στήριξη της στέγης και κόγχες στα πλευρικά τοιχώματα για τη στήριξη του δαπέδου του υπέργειου τμήματος του κτίσματος μέσω οριζόντιων δοκών. Σε τμήμα του διαμορφωμένου πυθμένα του υπογείου, κοντά στα τοιχώματα, εντοπίστηκαν κατεστραμμένες δύο κατασκευές, οι οποίες δίνουν ενδιαφέρουσες πληροφορίες για την οργάνωση του οικήματος: μία ξύλινη, όπως μαρτυρούν τα ανασκαφικά δεδομένα (έντονα ίχνη πυράς, πασσαλότρυπες, οικιακός εξοπλισμός) και μία κτιστή με κομμάτια καμένου οικοδομικού υλικού σε δεύτερη χρήση, ή οποία όπως φαίνεται δημιουργούσε έναν πιθανότατα αποθηκευτικό χώρο.

Η ύπαρξη εστιών ή άλλων θερμικών κατασκευών στο εσωτερικό των υπογείων δεν διαπιστώθηκε. Όλες οι θερμικές κατασκευές της ανασκαφής βρέθηκαν στους εκτεταμένους, αδόμητους χώρους ανάμεσα στα σπίτια. Σε μια περίπτωση, κυκλική εστία ήταν στεγασμένη, όπως υποδεικνύουν οι πασσαλότρυπες στην περιμετρό της που σώζουν τα καμένα ξύλα (**εικ. 4α**). Είναι, λοιπόν, πιθανό ότι το μαγείρεμα γινόταν έξω από τα σπίτια, τουλάχιστον έξω από τα σωζόμενα υπόγεια τμήματά τους, υποδηλώνοντας ενδεχομένως ότι η προετοιμασία, το μείρασμα και η κατανάλωση της τροφής γινόταν σε δημόσιο πλαίσιο⁸. Έξω από τα σπίτια θα πραγματοποιούνταν ποικίλες δραστηριότητες, άλλες ανιχνεύσιμες αρχαιολογικά (ανασκαφικά) και άλλες που δεν άφησαν αναγνωρίσιμα κατάλοιπα. Χαρακτηριστικό είναι ότι μέσα σε ένα ευρύ, αβαθές όρυγμα βρέθηκαν τουλάχιστον επτά χιλιάδες εκατό απολεπίσματα, κυρίως πυριτόλιθου, αλλά και ακέραια εργαλεία, μαζί με είκοσι τρεις (23) μικροσκοπικές, λίθινες χάντρες (**εικ. 4β**). Το εύρημα παραπέμπει είτε σε χώρο εργαστηριακής δραστηριότητας είτε σε χώρο οργανωμένης και σκόπιμης εναπόθεσης επιλεγμένων κατηγοριών αντικειμένων⁹.

Στο μικρό τμήμα του οικισμού, που διερευνήθηκε, δεν βρέθηκαν ενδείξεις οριοθέτησης του χώρου με μεγάλα κοινοτικά έργα, όπως τάφροι ή περίβολοι, που είναι συχνοί σε επίπεδους, εκτεταμένους οικισμούς στη Μακεδονία, την ανατολική Θεσσαλία και αλλού¹⁰. Αξίζει όμως να σημειωθεί ότι περίπου 500 μ βορειότερα, στη θέση «Πεντάρες» Μαυραχάδων (βλ. παρακάτω) εντοπίστηκε με δοκιμαστικές τομές, αλλά δυστυχώς δεν διερευνήθηκε ανασκαφικά, σύστημα τάφρων, που σύμφωνα με τη λιγοστή κεραμική που συλλέ-

5. Οι διαστάσεις και το βάθος των λάκκων ποικίλλουν. Υπερτερούν ωστόσο οι λάκκοι με διάμετρο 3-4 μ και βάθος μέχρι και 2 μ.

6. Σχετικά με τους λάκκους - οικίες στη Θεσσαλία, βλ. Μπατζέλας 2012, όπου και αναλυτική βιβλιογραφία.

7. Το 2015, κατά τη διάρκεια της σωστικής ανασκαφής στην ανατολική αποστραγγιστική τάφρο του Αυτοκινητόδρομου Κεντρικής Ελλάδας Ε65, εντοπίστηκε η συνέχεια του οικισμού προς τα ανατολικά. Σε μια περίπτωση, στον πυθμένα ενός υπογείου οικίας βρέθηκε δάπεδο κατασκευασμένο με ξύλινες σανίδες (Κραχτοπούλου, αδημοσίευτα δεδομένα).

8. Καλογηροπούλου 2014.

9. Για το θέμα των πρακτικών δομημένης εναπόθεσης βλ. Charman 2000.

10. Ενδεικτικά, Παππά 2008, όπου και αναλυτική βιβλιογραφία. Toufexis 2008, 2016. IGean 2016. Θεοχάρης 1973.

χθηκε, χρονολογούνται στη Νεολιθική εποχή. Δεν αποκλείεται λοιπόν ο επίπεδος εκτεταμένος οικισμός να εκτεινόταν μέχρι την παραπάνω θέση και να οριζόταν από σύστημα τάφρων¹¹.

Ο εντοπισμός δύο ευθύγραμμων ρηχών αυλακιών με εσωτερικές και εξωτερικές πασσαλότρυπες, παρέμεινε ενδεχομένως σε ορθογώνια, δρομικά κτίσματα, και είναι οι μόνες, αν και για την ώρα μάλλον επισφαλείς, ενδείξεις ενός οικιστικού επεισοδίου με διαφορετικά χαρακτηριστικά. Η χρονολογική τους σχέση με τα υπόλοιπα κτίσματα του οικισμού θα διευκρινιστεί μετά την ολοκλήρωση της μελέτης των ευρημάτων και την απόλυτη χρονολόγηση του οικισμού.

Σύμφωνα με τις ανασκαφικές ενδείξεις, φαίνεται ότι όταν τα σπίτια εγκαταλείπονταν, απογυμνώνονταν από τον κινητό τους εξοπλισμό, αλλά πιθανόν και από τα δομικά τους στοιχεία. Οι πρωτογενείς αποθέσεις, αυτές δηλαδή που σχετίζονται με την αρχική χρήση των λάκκων, χαρακτηρίζονται από λίγα, σχετικά ομαλά αρχαιολογικά στρώματα, ιδιαίτερα φτωχά σε ευρήματα. Είναι εξαιρετικά ενδιαφέρον μάλιστα, ότι τα περισσότερα όστρακα της χαρακτηριστικής για την περιοχή και την εποχή διακοσμημένης γκριζας, μαύρης σιλβωμένης και αμαυρόχρωμης κεραμικής, που έχει βρεθεί σε πολύ μικρές ποσότητες στην ανασκαφή, προέρχονται από αυτά τα στρώματα¹². Όταν οι οικίες εγκαταλείπονται, τα υπόγειά τους αρχίζουν να γεμίζουν με τα προϊόντα της διάβρωσης του μαλακού φυσικού εδάφους, χρησιμοποιούνται ως χώροι απόρριψης και τελικά σφραγίζονται και καταργούνται. Η πλειονότητα των ευρημάτων της ανασκαφής προέρχεται από τα δευτερογενή στρώματα, αυτά δηλαδή που σχετίζονται με μεταποθετικές διαδικασίες και σκόπιμη απόρριψη, ενώ είναι συνήθως κεκλιμένα προς το κέντρο (εικ. 5).

Από την ανασκαφή προήλθε ένας μεγάλος αριθμός ευρημάτων. Συλλέχθηκε μεγάλη ποσότητα κεραμικής και οικοδομικού υλικού, λιγότερα οστά ζώων και ελάχιστα όστρεα, όλα του γλυκού νερού. Επίσης συλλέχθηκαν τμήματα αγγείων, διάφορες κατηγορίες πήλινων μικρών ευρημάτων (π.χ. τμήματα αγγείων, ειδώλια, πηνία, πεσσοί, υφαντικά βάρη, όστρακα σε δεύτερη χρήση), τριπτά και λειασμένα λίθινα εργαλεία καθώς και αποκρουσμένα, από πυριτόλιθο και οψιανό. Τέλος, είναι ενδιαφέρον να σημειωθεί ότι σε όλη την έκταση της ανασκαφής βρέθηκαν μόνο πέντε εργαλεία από οστό.

Η συστηματική μελέτη όλων των κατηγοριών του υλικού πολιτισμού και των βιοαρχαιολογικών καταλοίπων και η απόλυτη χρονολόγηση με άνθρακα 14 θα αποσαφηνίσουν το χρονολογικό εύρος της εγκατάστασης, τον χρονολογικό συσχετισμό των οικημάτων και των υπόλοιπων κατασκευών, καθώς και τον χαρακτήρα της εγκατάστασης.

Δέκα χλμ. ΒΔ από τα «Τατάρια», στη θέση «Βουλγαρόλακα» του Αγίου Θεοδώρου ερευνήθηκε σωστικά ένα πολύ μικρό τμήμα οικισμού επίσης της Νεότερης Νεολιθικής Ι. Η θέση της ανασκαφής βρίσκεται σε άμεση γειτνίαση με τη μαγουλα «Αγγέλη» ή «Ριζάβα», (εικ. 1β) που σύμφωνα με την επιφανειακή κεραμική χρονολογείται στην Αρχαιότερη και Μέση Νεολιθική¹³.

Στη «Βουλγαρόλακα», εντοπίστηκαν τέσσερις λάκκοι σε αραιή διάταξη (εικ. 6α). Η αποσπασματικότητα της ανασκαφής δεν επιτρέπει ασφαλείς υποθέσεις σχετικά με τη μορφή, την οργάνωση και τη συνολική έκταση του οικισμού. Ωστόσο, η οργάνωση του χώρου στην ανασκαμμένη έκταση παραπέμπει ενδεχομένως σε ακόμα μια επίπεδη εκτεταμένη εγκατάσταση.

Σύμφωνα με τα ανασκαφικά δεδομένα, το τμήμα της εγκατάστασης που ερευνήθηκε δεν περιελάμβανε οικίες. Σε δύο από τους λάκκους (Λ1 και Λ2) βρέθηκαν θερμικές κατασκευές, ένας φούρνος (εικ. 6β) και μια εστία (εικ. 6γ) αντίστοιχα, ενώ οι άλλοι δυο (Λ3 και Λ4) είχαν μάλλον βοηθητικό χαρακτήρα. Όπως και στην περίπτωση των «Ταταρίων», ο εντοπισμός περιμετρικών πασσαλοτρυπών στον υπαίθριο φούρνο του Λ1 δείχνει ότι πιθανότατα έφερε κάποιου είδους στέγη. Όλοι οι λάκκοι επιχώθηκαν από την κατάρρευση/διάλυση των κατασκευών ή/και από τα προϊόντα της διάβρωσης του φυσικού εδάφους της περιοχής και δεν χρησιμοποιήθηκαν δευτερογενώς ως χώροι απόρριψης, όπως στα «Τατάρια». Οι επιχώσεις περιελάμβαναν μεγάλη ποσότητα κεραμικής και οικοδομικού υλικού και αρκετά οστά ζώων. Κυριαρχούν τα μαγειρικά και αποθηκευτικά σκεύη, ενώ σημαντικά λιγότερα είναι τα σκεύη για σεργίρισμα και κατανάλωση τροφής. Εντοπίστη-

11. Όσο γράφονταν αυτές οι γραμμές, 500 μ. νοτιότερα από τα «Τατάρια», στη θέση «Λαπάτσης» Μαυραχάδων, η σωστική ανασκαφή για τις ανάγκες του έργου συνέχισε να φέρνει στο φως κατάλοιπα της Νεότερης Νεολιθικής Ι και της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού, δίνοντας νέα διάσταση στην εξάπλωσή τους στο χώρο (Σοφιανού, δημοσίευτα δεδομένα).

12. Για τα νεότερα δεδομένα σχετικά με την κεραμική της Μέσης και Νεότερης Νεολιθικής βλ. Πεντεδέκα 2008.

13. Η μελέτη της επιφανειακής κεραμικής έγινε από τη Δρ Α. Δημουλά και τη Ν. Σαριδάκη του Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

καν, επίσης, διάφορες κατηγορίες πήλινων και λίθινων μικρών ευρημάτων (ειδώλια, υφαντικά βάρη, τριπτά, λειασμένα και απολεπισμένα λίθινα εργαλεία). Χαρακτηριστική και σε αυτή την περίπτωση είναι η σπανιότητα των οστέινων εργαλείων.

Τέλος, στην επιφάνεια δύο εκ των ήδη επιχωμένων λάκκων (Λ1 και Λ3) εναποτέθηκαν ισάριθμα τεφροδόχα αγγεία που χρονολογούνται στη Νεότερη Νεολιθική Ι και περιείχαν οστά ενηλίκων ατόμων, τα οποία και συνοδεύονταν από επίσης καμένα οστά ζώων¹⁴. Αν και η μικρή έκταση της ανασκαφής δεν επιτρέπει τη διατύπωση ασφαλών συμπερασμάτων σχετικά με την ταφική συμπεριφορά της κοινότητας, ο ιδιαίτερος συμβολισμός της σκόπιμης εναπόθεσης τεφροδόχων αγγείων σε χώρους, που στο παρελθόν χρησιμοποιούνταν για καθημερινές τροφοπαρασκευαστικές δραστηριότητες, έχει εξαιρετικό ενδιαφέρον¹⁵.

Η σωστική ανασκαφή που πραγματοποιήθηκε στη δεύτερη θέση των Μαυραχάδων, τις «Πεντάρες», 500 μ. βορειότερα από τα «Τατάρια» αποκάλυψε μία μεταγενέστερη εγκατάσταση, η οποία αναπτυσσόταν οριζόντια στην πλαγιά ενός ομαλού χαμηλού φυσικού λόφου με κλίση προς νότια και προς δυτικά. Και η εγκατάσταση αυτή, όπως και εκείνη στα «Τατάρια» εκτεινόταν ανάμεσα στις δύο μαγούλες «Φαρλάνη» και «Γκορτσπούλα» (εικ. 1α).

Σύμφωνα με τα πολύ αποσπασματικά ανασκαφικά¹⁶ και τα γεωαρχαιολογικά δεδομένα αναγνωρίστηκαν δυο χρονολογικές φάσεις, μία της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού (εφεξής ΠΕΧ) και μία της Μέσης Εποχής του Χαλκού (εφεξής ΜΕΧ). Μετά τη ΜΕΧ η περιοχή και κατά συνέπεια οι επιχώσεις της υπέστησαν σημαντική διάβρωση. Αρκετά μεταγενέστερες ποτάμιες αποθέσεις κάλυψαν τον οικισμό και τα αρχαιολογικά κατάλοιπα, με αποτέλεσμα το μεγαλύτερο μέρος τους να μην είναι ορατό στην επιφάνεια του εδάφους. Μοναδική εξαίρεση αποτελεί το τμήμα του οικισμού που βρισκόταν στην κορυφή του λοφίσκου, όπου το αρχαιολογικό υλικό εντοπίζεται και επιφανειακά. Η παλαιότερη φάση χρονολογείται στην ΠΕ Ι περίοδο και αντιπροσωπεύεται από δύο λάκκους, κυκλικού και ελλειψοειδούς σχήματος, σκαμμένους στο φυσικό, αλλοβιακό γεωλογικό υπόστρωμα της περιοχής και τέσσερις κυκλικές κοιλοότητες εξωτερικά αυτών. Με βάση τις διαστάσεις τους (μέγιστο 5×4.50 μ.)¹⁷ θα μπορούσαν να αποτελούν υπόγεια σπιτιών. Οι επιχώσεις τους ερμηνεύονται ως πρωτογενείς και συνίστανται σε ενιαία, οριζόντια στρώματα με πάρα πολύ λίγα ευρήματα. Μετά την εγκατάλειψη του οικισμού της ΠΕΧ και τη μερική επίχωση των λάκκων με τα προϊόντα της διάβρωσης του φυσικού εδάφους της περιοχής, φαίνεται ότι υπήρξε έντονη εδαφογένεση (εικ. 7). Τα χαρακτηριστικά του εδάφους που αναπτύχθηκε παραπέμπουν σε μια διαδικασία που κράτησε αρκετές εκατοντάδες χρόνια¹⁸.

Η περιοχή ξαναχρησιμοποιήθηκε στη ΜΕΧ (εικ. 8). Τα αρχαιολογικά κατάλοιπα σώζονται καλύτερα στα σημεία, όπου προϋπήρχαν λάκκοι της ΠΕΧ. Εξαιτίας της μικρότερης τους πυκνότητας σε σχέση με το φυσικό έδαφος της περιοχής, οι επιχώσεις των λάκκων της ΠΕΧ υποχώρησαν και τα μεταγενέστερα κατάλοιπα προστατεύτηκαν από τη φάση της διάβρωσης, που επηρέασε το τοπίο της περιοχής μετά την εγκατάλειψη του οικισμού.

Από τη φάση αυτή ερευνήθηκαν οικιστικά κατάλοιπα, βοηθητικοί χώροι, αλλά και κατάλοιπα εργαστηριακής δραστηριότητας (εικ. 9). Ανασκάφηκαν αποσπασματικά, πασσαλόπηκτα σπίτια με υπόγειο και υπέργειο τμήμα, δάπεδα από πηλό και ανωδομή από παλαμισμένα οργανικά υλικά, τα οποία φαίνεται ότι καταστράφηκαν από ισχυρή φωτιά. Το στρώμα καταστροφής τους περιελάμβανε πολλά τμήματα της ανωδομής και του δαπέδου, πολλά τμήματα αγγείων, λίθινα εργαλεία και διάφορα μικροευρήματα.

Η πληθώρα θραυσμάτων από πήλινες εσχάρες με κυκλικές οπές και παραμορφωμένων αγγείων, συχνά πολλών μαζί, που έχουν υαλοποιηθεί λόγω της έκθεσής τους σε υψηλή θερμοκρασία, μας οδήγησαν στην

14. Η προκαταρκτική εξέταση των ανθρώπινων οστών έγινε από την Δρ Σέβη Τριανταφύλλου, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης και των οστών των ζώων από τον Prof Paul Halstead, University of Sheffield. Για το θέμα της καύσης των νεκρών βλ. Γαλλής 1982.

15. Stratouli – Triantaphyllou – Bekiaris – Katsikaridis 2010.

16. Τα αρχαιολογικά κατάλοιπα αποκαλύφθηκαν μόνο στο 4.5% και ερευνήθηκαν πλήρως στο 3.5% της δεσμευμένης έκτασης. Δοκιμαστικές τομές στο κεντρικό τμήμα της δεσμευμένης έκτασης έδειξαν ότι οι αρχαιότητες εκτεινόταν με μεγάλη πυκνότητα και σε αυτή την περιοχή.

17. Η διερεύνηση του ενός εκ των δύο λάκκων διακόπηκε σε βάθος 2 μ., χωρίς να εντοπιστεί ο πυθμένας του, ενώ του δεύτερου ολοκληρώθηκε σε βάθος 1,70 μ. Γενικότερα, η ανασκαφική διερεύνηση των περισσότερων λάκκων της εγκατάστασης διακόπηκε προτού προσεγγίσει το φυσικό έδαφος, είτε λόγω πίεσης χρόνου, είτε λόγω υψηλού υδροφόρου ορίζοντα.

18. Krahtoroulou 2010.

υπόθεση ότι πρόκειται για απορρίμματα κεραμικού εργαστηρίου (εικ. 9). Μολονότι δεν βρέθηκε κεραμικός κλίβανος κατά χώραν, τα κατάλοιπα της εργαστηριακής δραστηριότητας φαίνεται να συνδέονται με όπτηση κεραμικής σε διώροφο κλίβανο, όπου ο θάλαμος καύσης διαχωρίζεται με εσχάρα από το θάλαμο που τοποθετούνται τα αγγεία¹⁹. Αυτός ο τύπος κλιβάνου, που επιτρέπει μέγιστο έλεγχο των συνθηκών όπτησης και που έχει κυριαρχήσει στην Αιγαιακή αγγειοπλαστική από την αρχαιότητα μέχρι και σήμερα, φαίνεται ότι είχε κάνει την εμφάνισή του ήδη κατά τη Μέση εποχή του Χαλκού, ανταποκρινόμενος στις ανάγκες μίας ταχύτατα αναπτυσσόμενης κεραμικής παραγωγής. Το αναπάντεχο αυτό εύρημα στη δυτική Θεσσαλία, θα διαφωτίσει με τη μελέτη του όχι μόνο τις όψεις της τοπικής κεραμικής παραγωγής και τις σχέσεις της περιοχής με ευρύτερα δίκτυα, αλλά και το ρόλο αυτής στις ευρύτερες εξελίξεις της περιόδου.

Εξαιρετικά ενδιαφέρον εύρημα, που μας δίνει πληροφορίες για την οργάνωση του χώρου στους οικισμούς της εποχής του Χαλκού, αποτελεί μια τάφος με επικλινή τοιχώματα και σωζόμενο βάθος λίγο παραπάνω από μισό μέτρο, η οποία διέτρεχε κάθετα το λοφίσκο του οικισμού με κατεύθυνση από βορρά προς νότο (εικ. 10). Το αρχικό της βάθος θα ήταν σίγουρα πολύ μεγαλύτερο, αλλά η διάβρωση της περιοχής μετά την εγκατάλειψη του οικισμού κατέστρεψε τις αρχαιολογικές επιχώσεις. Εντοπίστηκε σε μήκος 26 μ. και το μέγιστο σωζόμενο πλάτος επιφάνειας ήταν 1,80 μ. Όπως φάνηκε από δοκιμαστικές τομές, η τάφος συνεχιζόταν περαιτέρω προς τα νότια, όπου και σωζόταν σε μεγαλύτερο βάθος. Το βόρειο τμήμα της, που βρισκόταν κοντά στην κορυφή του λόφου, έχει διαβρωθεί εντελώς και δεν εντοπίστηκε. Η χρονολογική συσχέτιση της τάφου με τις δυο φάσεις του οικισμού είναι για την ώρα ασαφής, αφού εκκρεμεί η συστηματική μελέτη όλων των κατηγοριών του υλικού πολιτισμού και η απόλυτη χρονολόγηση.

Συνοψίζοντας, οι τρεις σωστικές ανασκαφές στα πεδινά της Καρδίτσας προσφέρουν νέα δεδομένα για τη Νεολιθική και την Εποχή του Χαλκού στην δυτική Θεσσαλία, ενώ ταυτόχρονα θέτουν αρκετά ενδιαφέροντα ερωτήματα.

Είναι πλέον σαφές ότι τουλάχιστον από τη Νεότερη Νεολιθική Ι, επίπεδοι, εκτεταμένοι οικισμοί συνυπάρχουν με μαγούλες στα πεδινά της δυτικής Θεσσαλίας²⁰. Η μελλοντική έρευνα θα δείξει, αν ο μη εντοπισμός και άλλων τέτοιων θέσεων μέχρι σήμερα, οφείλεται αποκλειστικά στις μορφολογικές ιδιαιτερότητες και στη δυσκολία αναγνώρισης των επίπεδων εκτεταμένων οικισμών ή στο κενό της έρευνας. Η άμεση γεινίαση και η χρονική σύμπτωση των τριών εγκαταστάσεων με φάσεις κατοίκησης στις γειτονικές τους μαγούλες δείχνει ότι κατά τη διάρκεια της Νεότερης Νεολιθικής Ι έως και (τουλάχιστον) τη ΜΕΧ, η κατοίκηση επεκτείνεται και πέρα από το νοητό και συμβολικό όριο, που χωρίζει τις μαγούλες από τον περιβάλλοντα χώρο τους. Σ' αυτό το πλαίσιο, ιδιαίτερο ενδιαφέρον αποκτά η συζήτηση για το κατά πόσο η διαφορετική διαχείριση του χώρου και διαπραγμάτευση των κοινωνικών ταυτοτήτων, της γενεαλογίας και της μνήμης, αφορά αποκλειστικά στα μέλη διαφορετικών κοινοτήτων ή και σε ομάδες της ίδιας κοινότητας.

19. Για κεραμικό κλίβανο της Μέσης Εποχής του Χαλκού βλ. Walter – Felten 1981.

20. Η συνύπαρξη των δύο τύπων εγκαταστάσεων επιβεβαιώνεται και στην περίπτωση νεώτερης ανασκαφής στη θέση «Αγία Βαρβάρα» Μυρίνης, όπου στο πλαίσιο του ίδιου έργου ερευνήθηκε σωστικά επίπεδος οικισμός της Μέσης Νεολιθικής (Κραχτοπούλου, αδημοσίευτα δεδομένα).

SUMMARY

FROM THE LATE NEOLITHIC TO THE MIDDLE BRONZE AGE
AT MAYRACHADES AND AGIOS THEODOROS, KARDITSA

*A. Kracthopoulou, F. Sofianou, N. Alexiou, Ch. Papakosta,
Ph. Kostopoulou, M. Charouli, Ei. Christophoridi*

This paper presents a brief description of the data produced by three rescue excavations in the lowlands of western Thessaly. During a two-year period two contemporary suballuvial settlements, both dating to the Late Neolithic I period, were excavated. The settlements “Mayrachades-Tataria” in the plain of Sofades and “Agios Thodoros-Voulgarolaka”, in the plain of Karditsa belong to the flat extended type. “Mayrachades-Tataria” lies in close proximity to the “Magoula Farlani” and “Magoula Gortsopoula”. Both sites have a Late Neolithic I component. The coexistence of tells with flat extended sites suggests different configurations of social space. “Mayrachades-Tataria” is sparsely built. Houses had a subterranean component (ellipsoidal or round pits), a wattle and daub superstructure and earthen or wooden floors. Hearths and small auxiliary pits, as well as a “special deposit” comprising at least 7100 pieces of flint tool manufacture debris, accompanied with finished tools and 23 tiny stone beads, were found in the large open spaces between the dwellings.

The very small-scale excavation of “Agios Theodoros-Voulgarolaka” does not allow conclusive arguments on the size and organization of the settlement. Excavation data however, point into another flat extended settlement. The tell settlement “Magoula Aggeli” that, according to surface material, dates to the Early-Middle Neolithic, lies in close proximity to “Agios Theodoros-Voulgarolaka”. It is possible therefore, that there has been a horizontal movement in space during the Neolithic. The settlement is sparsely occupied. Two auxiliary pits, an oven and a hearth, both situated in pits, were unearthed. Two cremations, placed inside pots, were found on top of filled in domestic structures (an oven and an auxiliary pit respectively) and they may be interpreted as links of the living population to the ancestors.

The third site, “Mayrachades-Pentares”, in the plain of Sofades, lies 500 m north of the Late Neolithic “Mayrachades-Tataria” and has at least two phases. The first phase, represented by two pits, dates to the Early Bronze Age I. The second phase dates to the Middle Bronze Age. It represents the suballuvial component of an upstanding Middle Bronze Age settlement immediately to the east. A few dwellings, comprising a subterranean and a surface component were discovered, as well as auxiliary pits and pottery workshop debris. Numerous pieces of firing platforms, as well as many pots destroyed during firing, imply the use of two storey kilns for pottery manufacture.

Concluding, the three rescue excavations in the lowlands of western Thessaly provide plenty food for thought and will hopefully serve as an impetus for renewed research into the Neolithic and Bronze Age of western Thessaly.

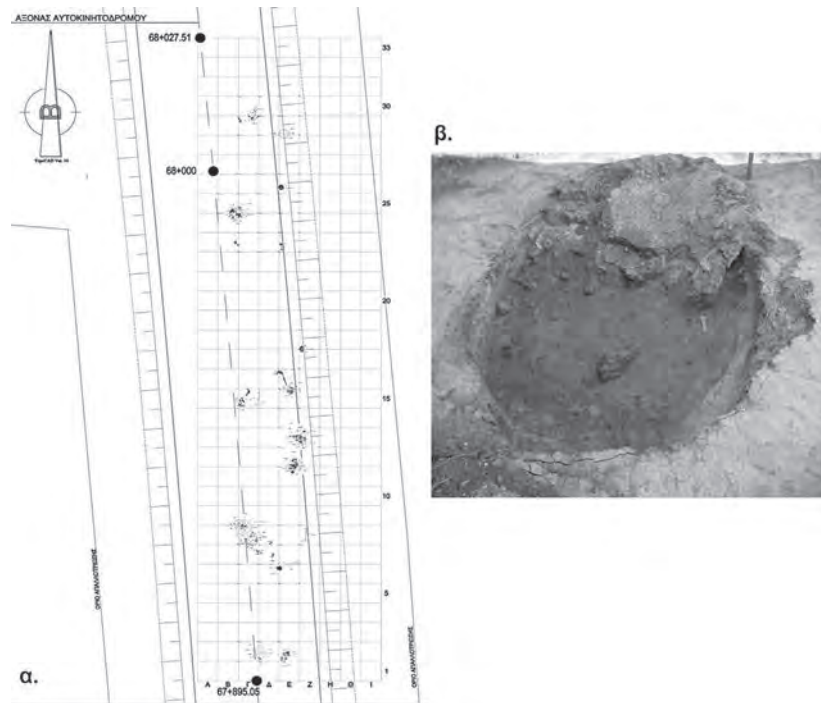
BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Chapman, J. 2000. Pit digging and structural deposition in the Neolithic and Copper Age of Central Eastern Europe, *PPS* 66, 61-87.
- Γαλλής, Κ.Ι. 1982. *Καύσεις Νεκρών από τη Νεολιθική Εποχή στη Θεσσαλία*, Αθήνα.
- Θεοχάρης, Δ. Ρ. 1971. Ανασκαφή εν Σέσκλω, *ΠΑΕ*, 15-19.
- Θεοχάρης, Δ. Ρ. 1972. Ανασκαφαί εν Σέσκλω, *ΠΑΕ*, 8-11.
- Θεοχάρης, Δ.Ρ. 1973. *Νεολιθική Ελλάδα*, Αθήνα.
- Καλογηροπούλου, Ε. 2014. Αναζητώντας κοινωνικές ταυτότητες: η συμβολή των θερμικών κατασκευών στην οργάνωση του χώρου στη νεολιθική Μακεδονία, στο Στεφανή – Μερούσης – Δημουλά 2014, 359-372.

- Kotsakis, K., 1999. What Tells Can Tell: Social Space and Settlement in the Greek Neolithic, στο P. Halstead (επιμ.), *Neolithic Society in Greece, Sheffield Studies in Aegean Archaeology 2*, Sheffield, 66-76.
- Νικολάου, Ε. – Ροντήρη, Β. – Σκαφιδά, Ε. 1994. Η προϊστορική έρευνα στην ευρύτερη περιοχή των Σοφάδων, στο *Προσέγγιση στο Παρελθόν του Τόπου*. Πρακτικά του Α' Συνεδρίου Σοφάδων, 4-6 Ιουνίου 1993, Λάρισα, 7-22.
- Παππά, Μ. 2008. *Οργάνωση του Χώρου και Οικιστικά Στοιχεία στους Νεολιθικούς Οικισμούς της Κεντρικής Μακεδονίας*, Δ.Ε.Θ. – Θέρμη – Μακρύγιαλος, Διδακτορική Διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη.
- Pappa, M. – Besios, M., 1999. The Neolithic settlement at Makrigialos, Pieria, Greece, *JFA 26* (2), 177-195.
- Πεντεδέκα, Α., 2008. *Δίκτυα ανταλλαγής της κεραμικής κατά τη Μέση και Νεότερη Νεολιθική στη Θεσσαλία*, Διδακτορική Διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Στεφανή, Ε. – Μερούσης, Ν. – Δημουλά, Α. (επιμ.), 2014. *Εκατό Χρόνια Έρευνας στην Προϊστορική Μακεδονία (1912-2012)*. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, 22-24 Νοεμβρίου 2012, Θεσσαλονίκη.
- Stratouli, G. – Triantaphyllou, S. – Bekiaris, T. – Katsikaridis, N. 2010. The manipulation of death: a burial area at the Neolithic Settlement of Avgi, NW Greece, *Documenta Praehistorica XXXVII*, 95-104.
- Toufexis, G. 2008. Recent Neolithic Research in the Eastern Thessalian Plain, Greece: A preliminary report, στο H. Erkanal – H. Hauptmann – V. Şahoğlu –R. Tuncel (επιμ.) *The Aegean in the Neolithic, Chalcolithic and the Early Bronze Age, Proceedings of the International Symposium, Urla-Izmir, October 13-19 1997*, Ankara, 569-579.
- Τουφεξής, Γ. 2016. Palioskala. A Late Neolithic, Final Neolithic and Early Bronze Age settlement in the Eastern Thessalian plain (Central Greece), στο Z. Tsirtsoni (επιμ.), *The Human Face of Radiocarbon. Reassessing Chronology in prehistoric Greece and Bulgaria, 5000-3000 cal BC*. TMO 69, Lyon, 361-380.
- Walter, H. – Felten, F. 1981. *Alt-Aegina III,1: Die vorgeschichtliche Stadt: Befestigungen, Haeuser, Funde*, Mainz

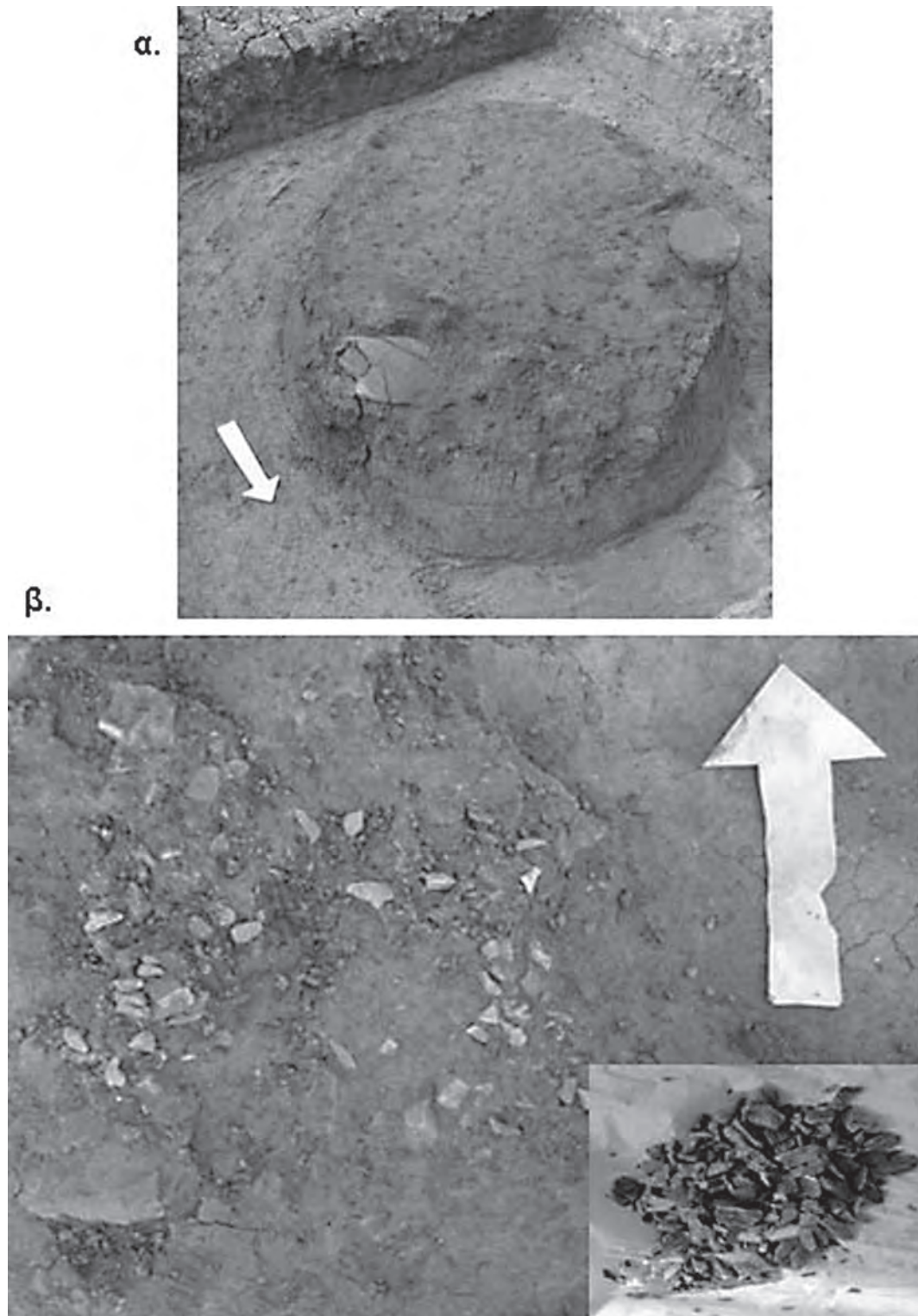
Εικ. 1. Οι τρεις θέσεις και οι παρακείμενες μαγούλες.

Εικ. 2. «Τατάρια». **α.** Η εγκατάσταση. Λάκκοι σε αραιή διάταξη.
β. Λάκκος κυκλικού σχήματος. Στο πάνω μέρος διακρίνεται τμήμα του δαπέδου του υπέργειου τμήματος.

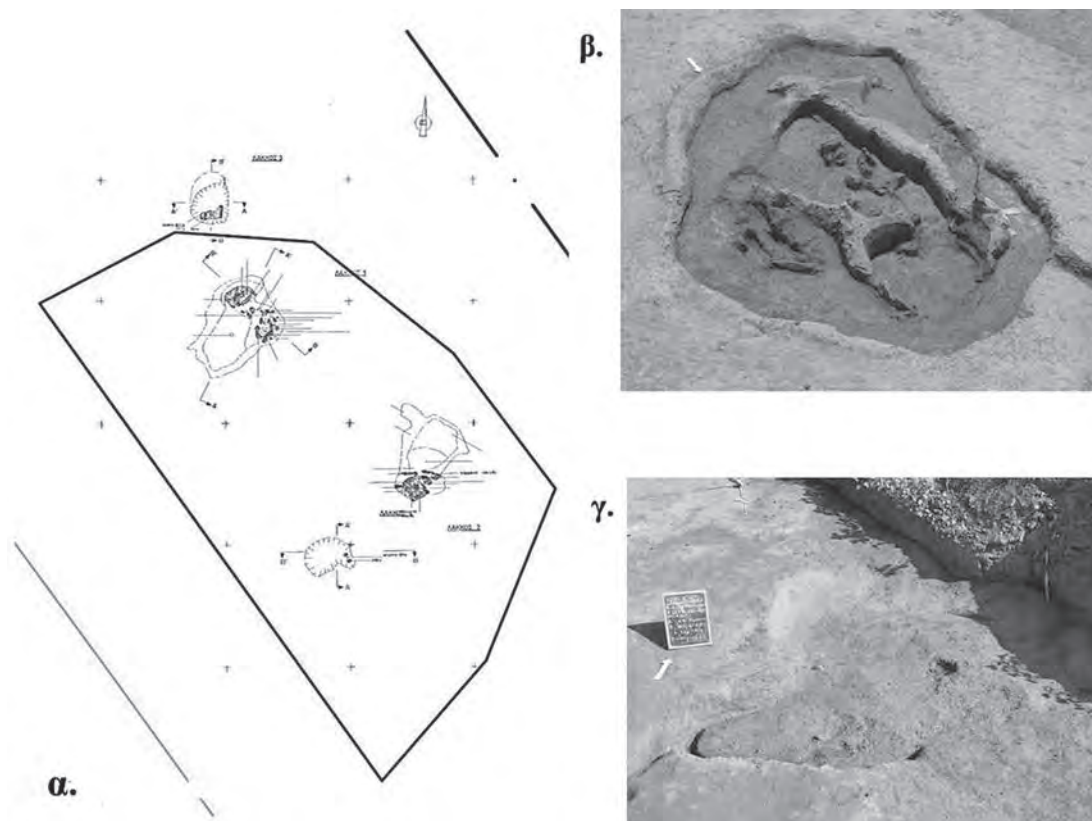
Εικ. 3. «Τατάρια». Ο λάκκος Λ7. Διακρίνονται τα υπολείμματα της ξύλινης κατασκευής κάτω και της κτιστής επάνω.

Εικ. 4. «Τατάρια». α. Κυκλική εστία. β. Αβαθές όρυγμα με χιλιάδες απολείσματα, κυρίως πυριτόλιθου.

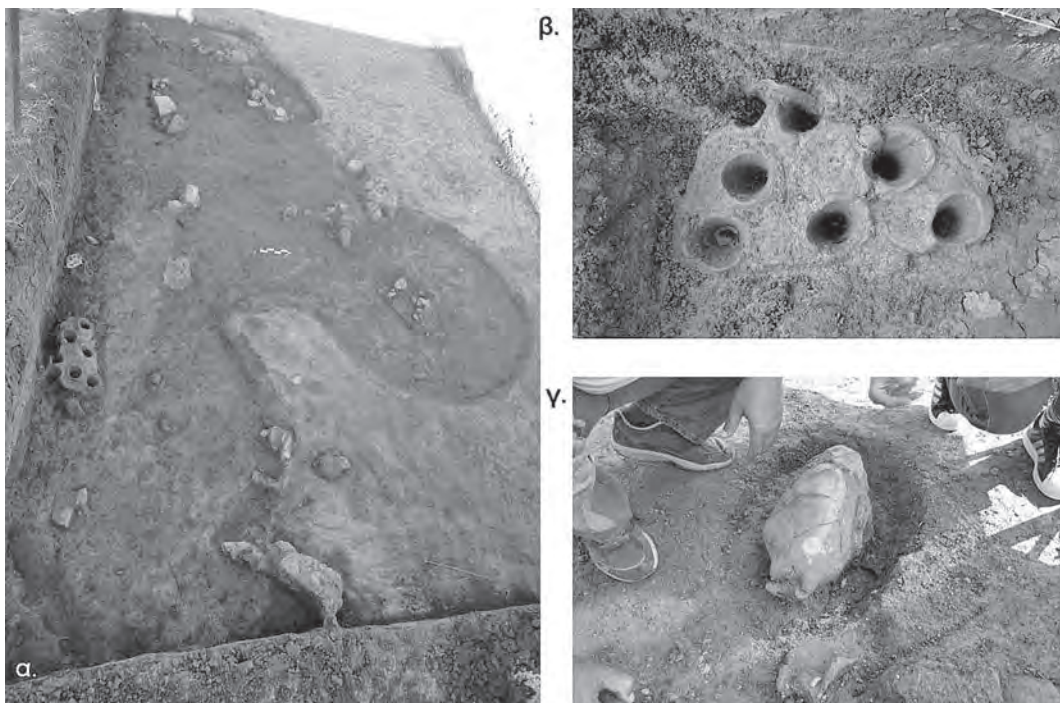
Εικ. 5. «Τατάρια». Στρωματογραφία λάκκου. Διακρίνονται οι πρωτογενείς και οι δευτερογενείς αποθέσεις.

Εικ. 6. «Βουλγαρόλακα». α. Τέσσερις λάκκοι (Λ1-Λ4) σε αραιή διάταξη. β. Ο φούρνος. γ. Η ηστία.

Εικ. 7. «Πεντάρες». Διακρίνονται οι επιχώσεις της ΠΕΧ, η ακόλουθη εδαφογένεση και τέλος τα οικιστικά κατάλοιπα της ΜΕΧ.

Εικ. 9. «Πεντάρες». α. Ο χώρος στον οποίο εντοπίστηκαν τα κατάλοιπα του κεραμικού κλιβάνου. β. Τμήμα εσχάρας. γ. Παραμορφωμένο αγγείο λόγω ατελούς όπτησης.

Εικ. 10. «Πεντάρες». Η τάφος.

ΝΕΟΛΙΘΙΚΑ ΕΙΔΩΛΙΑ ΑΠΟ ΤΗ ΔΥΤΙΚΗ ΘΕΣΣΑΛΙΑ: ΤΑ ΕΙΔΩΛΙΑ ΤΗΣ ΘΕΣΗΣ ΣΥΚΕΩΝ

Νεκταρία Αλεξίου

Η παρούσα μελέτη¹ πραγματοποιήθηκε στα πλαίσια του Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών του Τμήματος Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας². Αφορά στις ανθρωπόμορφες και ζωόμορφες αναπαραστάσεις του Συκεώνα που βρίσκεται στα ανατολικά όρια της δυτικής θεσσαλικής πεδιάδας.

Η μαγούλα με διάμετρο 2,50 × 3,50 μ. και ύψος 6,50 μ. διχοτομήθηκε από το οδικό δίκτυο Καρδίτσας – Λάρισας. Στην πρώτη ανασκαφική έρευνα³ που πραγματοποιήθηκε σε έκταση 168,00 τ.μ. στο ανατολικό της τμήμα, βρέθηκαν αποσπασματικά πήλινα δάπεδα, πασσαλότρυπες και εστίες που χρονολογούνται στην αρχή της NN (φάση Τσαγγλί – Λάρισα), με ενδείξεις της μετάβασης από τη MN στη NN. Σε νεότερη έρευνα, σε έκταση 1424 τ.μ. στο δυτικό τμήμα⁴, αποκαλύφθηκε οικία με θερμική κατασκευή και ιπνό της NN και οικιστικό σύνολο αλλεπάλληλων φάσεων της MN. Οι ραδιοχρονολογήσεις άνθρακα της οικίας της MN της τ. 26 έδωσαν τιμές 5880 -5730⁵ π. Χ. Τέλος στο κεντρικό τμήμα του καννάβου, ερευνήθηκε τάφος με κεραμική κυρίως της NN και της TN.

Για την καταγραφή των 133 ειδωλίων, συντάχτηκε βάση δεδομένων με το πρόγραμμα FileMaker Pro 7⁶, φωτογραφήθηκαν και σχεδιάστηκαν όλα τα αντικείμενα, ενώ η στατιστική επεξεργασία έγινε με το πρόγραμμα SPSS. Το υλικό προσεγγίστηκε αναλυτικά βάσει κριτηρίων, όπως τα τεχνολογικά στοιχεία που αφορούν στην πρώτη ύλη, στις προσμίξεις του πηλού, στο χρώμα, στο πλάσιμο, στη διακόσμηση, στις διαστάσεις και στη διατήρηση. Επιπλέον κατηγοριοποιήθηκε βάση της θεματολογίας, της μορφολογίας, της διαπραγμάτευσης του φύλου, των στάσεων και των χειρονομιών, καθώς και των αποδόσεων των ματιών, της μύτης, του στόματος και των μαλλιών. Η μελέτη ολοκληρώθηκε με την κατανομή τους στο χρόνο και στο χώρο και την ένταξη τους σε μια ευρύτερη πολιτισμική παράδοση.

ΥΛΙΚΟ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗΣ

Τα ειδώλια είναι κατασκευασμένα από πηλό καθαρό (68,4 %) ή με προσμίξεις κυρίως πυριτικές από μικρά γωνιώδη αποτμήματα λίθων κυρίως χαλαζία και μαρμαρυγίας, στοιχείο που αποτελεί ένδειξη ότι πρόκειται για κοπανισμένο υλικό που προστέθηκε σκόπιμα. Η παρουσία οργανικών εγκλεισμάτων φυτικής προέλευσης θεωρείται πιθανή, χωρίς όμως να διακρίνονται με το μάτι οι χαρακτηριστικοί μετά την καύση πόροι. Επιπλέον δεν παρατηρούνται άλλες σκόπιμες προσμίξεις, όπως θραυσμένη κεραμική ή όστρεα.

Η απουσία λίθινων ειδωλίων πιθανά να οφείλεται στην σπανιότητα του υλικού, στη δυσκολία των κα-

1. Αλεξίου 2014.

2. Η μεταπτυχιακή εργασία υπήρξε μία αφορμή για γόνιμους προβληματισμούς σε πολλά επίπεδα και η διεκπεραίωσή της δε θα ήταν εφικτή χωρίς την πολύτιμη συμβολή πολλών ανθρώπων, κυρίως της καθηγήτριας Προϊστορικής Αρχαιολογίας του ΙΑΚΑ, κ. Αντίκλειας Μουνδρέα- Αγραφιώτη, του κ. Λεωνίδα Π. Χατζηαγγελάκη, ανασκαφέα της θέσης, και της σχεδιάστριας Εύης Βαϊτσοπούλου, τους οποίους και ευχαριστώ.

3. Χατζηαγγελάκης 1996, 358. Χατζηαγγελάκης 1997, 472. Χατζηαγγελάκης 1998, 444. Χατζηαγγελάκης 1999, 413-414.

4. Χατζηαγγελάκης 2009, 71-83.

5. 5880 -5730 π. Χ./ 6920 ± 30 BP, DEM – 2069.

6. Η βάση δεδομένων έγινε με τη βοήθεια του κ. Μιχάλη Ανετάκη, τον οποίο και ευχαριστώ θερμά.

τασκευαστών να το χειριστούν ή στην προτίμηση τους στον πηλό λόγω των ιδιοτήτων του. Η γενικότερη απουσία των λίθινων ομοιωμάτων στη δυτική Θεσσαλία σε σχέση με την ανατολική, οφείλεται και στο γεγονός ότι δεν έχουν ερευνηθεί αρκετές θέσεις της NN και TN.

ΧΡΩΜΑ ΤΗΣ ΕΞΩΤΕΡΙΚΗΣ ΕΠΙΦΑΝΕΙΑΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΠΥΡΗΝΑ

Το χρώμα της επιφάνειας των ειδωλίων οφείλεται στις φυσικές ιδιότητες του πηλού και των εγκλεισμάτων, καθώς και στις συνθήκες όπτησης. Η οξειδωση του σιδήρου που ακολουθεί αυτήν του άνθρακα δίνει ερυθρό ή κιτρινωπό χρώμα. Το καστανό χρώμα προκύπτει από σιδηρούχους πηλούς που δεν έχουν οξειδωθεί πλήρως. Το τεφρό και το μαύρο είναι δύσκολο να ερμηνευτούν καθώς μπορεί να είναι αποτέλεσμα διαφόρων διαδικασιών, όπως ο πηλός να έχει υψηλή περιεκτικότητα σε άνθρακα και να μην έχει οξειδωθεί πλήρως, να έχει επικαθίσει στην επιφάνεια άνθρακα από την καύση ή να έχει γίνει αναγωγή.

Στον Συκέωνα χρησιμοποιήθηκαν κυρίως σιδηρούχοι πηλοί που κατά το πλείστον έχουν οξειδωθεί πλήρως, ή όχι σε μικρότερη ποσότητα και λιγότερο πηλοί με χαμηλή περιεκτικότητα σε οξείδια του σιδήρου. Σε έντεκα ειδώλια διαπιστώνεται επίχρισμα, καστανό για τα ζωόμορφα και κόκκινο και λευκό για τα ανθρωπόμορφα. Από το χρώμα του πυρήνα διαπιστώθηκε ότι η όπτηση τους πραγματοποιήθηκε σε ατμόσφαιρα οξειδωτική με θερμοκρασία που δεν ξεπέρασε τους 900 - 950° C και με σταδιακές αλλαγές στην ατμόσφαιρα και τη θερμοκρασία. Όσον αφορά τη σχέση εξωτερικής επιφάνειας και πυρήνα, διαπιστώνεται ότι υπάρχει ομοιογένεια με ίδιο χρώμα, σταδιακές μεταβολές στην ατμόσφαιρα και στη θερμοκρασία.

ΤΕΧΝΙΚΕΣ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗΣ

Τα περισσότερα ειδώλια (89,5 %) είναι συμπαγή, πλασμένα από ένα βόλο πηλού. Πρόκειται για σχηματοποιημένες μορφές της MN και NN. Δέκα φυσιοκρατικά της NN κατασκευάστηκαν με τη μέθοδο «των πολλαπλών πυρήνων», δηλαδή από χωριστά προπλασμένα τμήματα που συνενώθηκαν με διάλυμα αραιωμένου πηλού (εικ. 1). Η κατασκευαστική μέθοδος «του εσωτερικού κενού» κατά την οποία συνδυάζονται προπλασμένα κούφια και συμπαγή μέρη που ενώνονται με διάλυμα πηλού εφαρμόζεται σε τέσσερα ειδώλια της NN (εικ. 2).

ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΔΙΑΤΗΡΗΣΗΣ, ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ

Τα ειδώλια διατηρούνται κατά το πλείστον τμηματικά (84,2%). Τα σπασίματα είναι παλιά με επιφάνειες αδρές, χωρίς δευτερογενή επεξεργασία. Η θραύση χαρακτηρίζεται τυχαία και μόνο σε δύο το σπάσιμο στον κατά μήκος άξονα, μπορεί να αποτελεί ένδειξη ότι έγινε σκόπιμα. Το μεγάλο ποσοστό των σωζόμενων κεφαλιών (33,03 %) και των ακέφαλων κορμών (35,7 %), αποδεικνύει το ευάλωτο σημείο της ένωσης τους⁷. Το άνω τμήμα του κορμού με τα χέρια (13,39 %) και το κάτω τμήμα του κορμού με τα πόδια (6,25 %), σώζονται σε μεγαλύτερο ποσοστό από τις αντίστοιχες τιμές χωρίς χέρια (1,79 %) και πόδια (0,89 %), πιθανά λόγω της απόδοσης τους ως μικρές αποφύσεις.

Τα ακέραια ειδώλια είναι μικρού μεγέθους από 2 - 5,6 εκ., με εξαίρεση ενός που φτάνει τα 9,2 εκ. Οι τιμές του πλάτους είναι περίπου ίδιες με τις τιμές του πάχους (1,1 - 2,8 εκ) και αποτελούν περίπου το μισό του ύψους. Ακόμη διαπιστώνεται ότι σε ποσοστό 47,6%, το μέγιστο πλάτος των ακέραιων ειδωλίων ταυτίζεται με το μέγιστο πάχος. Πρόκειται για ειδώλια με σχηματοποιημένη βάση που οι μέγιστες διαστάσεις έχουν μετρηθεί σε αυτή. Τέλος στα σωζόμενα τμήματα, το ύψος κυμαίνεται από 1,2 έως 7,1 εκ., στοιχείο που επικουρεί την υπόθεση ότι είναι μικρού μεγέθους και δεν ξεπερνούν τα 10 εκ.

7. Γραμμένος κ.ά. 1992, 434. Το εύθραστο σημείο του λαιμού έχει υπογραμμίσει και η Χ. Μαραγκού για τα νεολιθικά ειδώλια από τη Θέρμη Β.

ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΗ

Διακόσμηση παρατηρείται σε τριανταμία αναπαραστάσεις (23,3%) και εφαρμόζεται κυρίως στον κορμό (74,19%) και λιγότερο στο κεφάλι (19,35%) και στα χέρια.

Οι εγχαράξεις κυριαρχούν (58,1%) με δύο βασικά μοτίβα για τον κορμό (**εικ. 3**). Το πρώτο μοτίβο αφορά δύο έως τρεις ενάλληλες γωνίες στις τριποδικές και τετραποδικές βάσεις των ειδωλίων της MN με παράλληλα από τις θέσεις Πλατιά Μαγούλα Ζάρκου Τρικάλων⁸, Άγιο Γεώργιο⁹ και Κραννώνα¹⁰ Λάρισας, Άγιο Γεώργιο Φαρσάλων¹¹, Αστρίτσα¹² και Σοφάδες¹³ Καρδίτσας. Το δεύτερο, αποτελεί ζώνη μικρών οριζόντιων γραμμών που περιτρέχει τον πυραμιδόσχημο κορμό των σχηματοποιημένων της NN με φορά από την πίσω όψη στις δύο πλάγιες για να καταλήξουν στην κύρια, το οποίο συναντάται και στη βάση των γυναικείων ειδωλίων της Πλατιάς Μαγούλας Ζάρκου¹⁴. Ένα τρίτο μοτίβο με τρεις ακτινωτές εγχαράξεις παρατηρείται στην τετραποδική βάση ειδωλίου της MN με παράλληλα από τους Σοφάδες¹⁵ και τον Κραννώνα¹⁶. Τέλος σε δύο πτηνόμορφες κεφαλές της NN παρατηρούνται διπλές εγχαράκτες ενάλληλες γωνίες (>>) που κατά τον Χουρμουζιάδη¹⁷ αποτελεί τρόπο απόδοσης των ματιών ή τρεις παράλληλες γραμμές κάτω από τα σταρόσχημα μάτια με παράλληλο στα ειδώλια της Πλατιάς Μαγούλας Ζάρκου.

Το χρώμα χρησιμοποιείται σε ποσοστό 25,8%. Το καστανό εφαρμόζεται στο κεφάλι και το λαιμό των ζωόμορφων της NN, ενώ το κόκκινο και το λευκό στο λαιμό, στο κεφάλι και στον κορμό των ανθρωπόμορφων της MN και NN. Ο συνδυασμός υπόλευκου και κόκκινου διακρίνεται σε κορμό σχηματοποιημένου ειδωλίου της NN και σε χέρι φυσιοκρατικού της MN.

Πλαστική διακόσμηση στον τύπο του σταρόσχημου μοτίβου διακρίνεται σε χέρι ειδωλίου της MN (**εικ. 4α**). Τα μοτίβα αυτά κατά τον Χουρμουζιάδη¹⁸, μιμούνται καρπούς και χρησιμοποιούνται ευρέως πέραν της απόδοσης των ματιών, σε διάφορα σημεία των κορμών των ειδωλίων, όπως στο κεφάλι ειδωλίου από την Πύρασο¹⁹, στα χέρια και στους ώμους των ειδωλίων από τον Άγιο Γεώργιο της Λάρισας²⁰, το Αχιλλείο Φαρσάλων²¹ και τους Μαυραράδες Σοφάδων²².

Σχετικά με την ερμηνεία του μπορούμε να υποθέσουμε ότι αποτελεί διακόσμηση που αποδίδει καρπό ή ο καρπός αποτέλεσε πηγή έμπνευσης. Σε πιο βαθύ προβληματισμό, μπορούμε να το παραλληλίσουμε με απόδοση ματιού σε άλλο σημείο του σώματος πέραν του κεφαλιού, όπως παρατηρείται στα κυκλαδικά ειδώλια από την Κέρο²³, τη Νάξο²⁴ ή του Μουσείου Κυκλαδικής Τέχνης της Αθήνας²⁵, όπου διακρίνονται διπλά ζευγάρια ματιών στο πρόσωπο ή αμυγδαλόσχημα μοτίβα τύπου ματιών στη βάση του λαιμού, στην κοιλιά και σε άλλα σημεία του σώματος.

Ακόμη πλαστικό στρογγυλό κόσμημα με οπή κάτω από εγχάραξη σχήματος Χ παρατηρείται στο λαιμό ειδωλίου της MN (**εικ. 4β**). Το κόσμημα συνηθίζεται στα ειδώλια του Προδρόμου (Δημοτικό Σχολείο)²⁶ με

8. Gallis, Orfanidis 1995,158, fig. 12, 13.
 9. Gallis, Orphanidis 1996, 378, ORF 149; ΜΑ.ΘΕ.1191; Agios Georgios, Larissa 4, ATAE 66.
 10. Gallis, Orphanidis 1996, 376, ORF 600; ΜΑ.ΧΟ.120; Krannon 5 (Mavros Lofos); ATAE 56.
 11. Gallis, Orphanidis 1996, 374, ORF 293; ΜΑ.ΚΡ.78; Agios Georgios, Farsala.
 12. Gallis, Orphanidis 1996, 377, ORF 296; ΜΑ.ΚΡ.423; Astritsa.
 13. Gallis, Orphanidis 1996, 372, ORF 38; ΜΑ.ΤΑ.159; Sofades (Magoula Margarita).
 14. Gallis, Orfanidis 1995,158, fig. 12, 13.
 15. Gallis, Orphanidis 1996, 210, ORF 12; ΜΑ.ΤΑ.161; Sofades (Magoula Margarita), 319, ORF 98; ΜΑ.ΘΕ.1067; Mataranga, Sofades, 179, ORF 310; ΜΑ.ΚΡ.277; Sofades.
 16. Gallis, Orphanidis 1996, 240, ORF 81; ΜΑ.ΘΕ.723; Krannon 3, (Orenia).
 17. Χουρμουζιάδης 1974, 48.
 18. Χουρμουζιάδης 1974, 51.
 19. Θεοχάρης 1950, 61, πιν. 11β.
 20. Gallis, Orphanidis 1996, 264- 265, ORF 460; ΜΑ.ΠΠΟ.290; Agios Georgios, Larissa 3 (Magoula Dragatsi) ATAE 65. Gallis, Orphanidis 1996, 335, ORF 85; ΜΑ.ΘΕ.1069; Agios Georgios, Larissa 5 (Magoula Bei) ATAE 57.
 21. Gimbutas 1989, 190, fig. 7.36. (2), pl. 7.9. (2).
 22. Gallis, Orphanidis 1996, 341, ORF 403; ΜΑ.ΚΡ.362; Mavrachades, Sofades.
 23. Hendrix 2003, 412, fig 4. Hendrix 2003, 407, fig 1.
 24. Hendrix 2003, 422, fig 8.
 25. Hendrix 2003, 425, fig 12.
 26. Χατζηαγγελάκης – Καραγιαννόπουλος, 2009, 85-96.

μονή ή διπλή απόδοση, της Μαγούλας Μπαξέ/ Ηλιάς Καρδίτσας και του Αχιλλείου Φαρσάλων²⁷. Ανάλογα κοσμήματα στο λαμό και στη μέση παρατηρούνται σε ειδώλια της βόρειας Ελλάδας από τις θέσεις Άσσηρος (Στρατόπεδο 2), Προφήτης Λαγκαδάς²⁸, Μακρύγιαλος Ι²⁹, καθώς και των Βαλακανίων από τη Vinca.

Γενικότερα η διακόσμηση αποτελεί ένα σύστημα σήμανσης που αναδεικνύει την επιφάνεια του σώματος και μπορεί να απεικονίζει δερματοστιξία, ζωγραφική σώματος, ενδύματα, κοσμήματα, ανάλογα το σημείο που εφαρμόζεται.

ΘΕΜΑΤΟΛΟΓΙΑ

Οι ανθρωπόμορφες αναπαραστάσεις κυριαρχούν (122) έναντι των ζωόμορφων. Η κατανομή είναι συμβατή με τη θεσσαλική ειδωλοπλαστική, όπου προτείνεται η αναλογία 1/10³⁰. Κατά τη ΝΝ τα ζωόμορφα αυξάνονται, καθώς αλλάζει η θέση των ζώων στην νεολιθική κοινωνία με την αύξηση των κοπαδιών και την πιο συστηματική κτηνοτροφία³¹. Αυτό αποδεικνύεται στον Συκεώνα μέσα από τη σχέση ένα ειδώλιο της ΜΝ προς εννέα της ΝΝ. Σύμφωνα με τον Νανόγλου³² τα ζώα αναπαριστούνται με μεγαλύτερη συχνότητα³³ στην ειδωλοπλαστική της ΝΝ της Βόρειας Ελλάδας, όπως στη Θέρμη Β³⁴, καθώς και των Βαλκανίων. Συγκρίνοντας δε τον αριθμό των ζωόμορφων του Συκεώνα με τον αντίστοιχο της θέσης της ΝΝ, Μακρύγιαλο Ι και ΙΙ, διαπιστώνουμε ότι είναι σημαντικός, καθώς στον ΜΚΙ η σχέση είναι εκατόν δεκατρία ανθρωπόμορφα προς οκτώ ζωόμορφα και στον ΜΚΙΙ εκατόν δεκαέξι ανθρωπόμορφα προς έξι ζωόμορφα.

ΖΩΟΜΟΡΦΕΣ ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ

Οι ζωόμορφες αναπαραστάσεις είναι δέκα, έξι ειδώλια και τέσσερις κεφαλές, προσαρτήματα αγγείων της ΝΝ. Όλα είναι κερασφόρα πλην ενός που ταυτίζεται με φίδι με παράλληλα από το Αχιλλείο Φαρσάλων³⁵. Τα μάτια δε δηλώνονται εκτός από του φιδιού, που αποδίδονται με επίθετα στρογγυλά τμήματα πηλού. Το στόμα είναι συνήθως κλειστό και μόνο σε δύο περιπτώσεις αποδίδεται ανοιχτό και ρεαλιστικό. Ο κορμός διαμορφώνεται φυσιοκρατικός και σε λίγες περιπτώσεις σχηματοποιημένος με βάση. Αρκετά φέρουν καστανό χρώμα στο κεφάλι, ενώ το φυσιοκρατικό ειδώλιο της ΜΝ κοσμείται με πυκνές στιγμές.

ΦΥΣΙΟΚΡΑΤΙΑ ΚΑΙ ΣΧΗΜΑΤΟΠΟΙΗΣΗ

Στον Συκεώνα αντιπροσωπεύονται και οι δύο τάξεις απόδοσης των μορφών, δηλαδή η φυσιοκρατική - ρεαλιστική και η σχηματοποιημένη - απλοποιημένη (εικ. 5). Σε ορισμένες περιπτώσεις η σχηματοποίηση ή ο νατουραλισμός δεν είναι πάντοτε σαφής, καθώς παρατηρούνται φυσιοκρατικά χαρακτηριστικά σε σχηματικά αποδιδόμενες μορφές³⁶. Για το λόγο αυτό κρίθηκε απαραίτητη η δημιουργία μιας υβριδικής κατηγορίας στην οποία εντάσσονται τα ειδώλια που συνδυάζουν αφαιρετικότητα και φυσιοκρατία.

Τα φυσιοκρατικά ειδώλια είναι αρκετά σε ποσοστό 47,4% (63 ειδώλια) και κατά το πλείστον χρονολογούνται στην αρχή της ΝΝ. Το υπόλοιπο 52,6% (70 ειδώλια) επιμερίζεται στα σχηματοποιημένα (27,8%) και στα σχηματοποιημένα με φυσιοκρατικά στοιχεία (24,8%). Σχηματοποιημένα είναι τα περισσότερα ειδώλια της ΜΝ, καθώς και αρκετά της ΝΝ. Η κατηγορία των σχηματοποιημένων με φυσιοκρατικά χαρακτηριστικά αντιπροσωπεύεται από ειδώλια που χρονολογούνται κυρίως στη ΝΝ και λίγα της ΜΝ. Έτσι οι δύο τάξεις υπάρχουν σχεδόν ισόποσα με τη σχηματοποίηση να υπερτερεί ελαφρά.

27. Gimbutas 1989, 190, fig. 7.36. (2), pl. 7.9. (2).

28. Νανόγλου 2004, 432, I – 28, I – 30.

29. Νανόγλου, Παππά 2009, 249- 259.

30. Toufexis, 2003 263-271.

31. Halstead 1981, 307 -339.

32. Nanoglou 2008, 3-8.

33. Nanoglou 2008, 3-8.

34. Γραμμένος, Δ. κ.ά. 1992, 428. Στη Θέρμη Β βρέθηκαν 9 ανθρωπόμορφα και 2 ζωόμορφα.

35. Gimbutas 1989, 187, fig. 7.29. (1) phase Ia, (2) phase Iva.

36. Γραμμένος, Δ. κ.ά. 1992, 433. Περί του προβληματισμού αυτού παρέβαλε και τον αντίστοιχο της Χ. Μαραγκού για τα ειδώλια της Θέρμης Β.

ΦΥΛΟ

Οι γυναικείες αναπαραστάσεις με πρωτογενή και δευτερογενή χαρακτηριστικά του φύλου όπως στήθος, ηβικό τρίγωνο, διογκωμένη κοιλιά, λεπτή μέση, ευτραφείς μηροί και προτεταμένοι γλουτοί, αντιπροσωπεύονται σε ποσοστό 35,77% (44 ειδώλια). Σχεδόν ίσο είναι το ποσοστό των άφυλων μορφών (34,96%) στα οποία γίνεται παράλειψη των βιολογικών χαρακτηριστικών ή εσκεμμένη απουσία ένδειξης του φύλου. Αντίστοιχα οι ανδρικές μορφές με σαφή τα σεξουαλικά σημεία αντιπροσωπεύονται από ένα τριποδικό ειδώλιο με προτεταμένο αποδιδόμενο φαλλό της NN (Τσαγγλί – Λάρισα) (εικ. 6).

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι οι γυναικείες και οι άφυλες μορφές υπερτερούν των ανδρικών, στοιχείο που συνάδει με τη θεσσαλική ειδωλοπλαστική. Επιπλέον η ίση αντιπροσώπευση γυναικείων και άφυλων επιβεβαιώνει μελέτες³⁷ κατά τις οποίες τα άφυλα και τα γυναικεία υπάρχουν ισόποσα κατά την AN και MN με μια αυξητική τάση των άφυλων στη NN.

ΕΠΙΜΕΡΟΥΣ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΩΝ ΠΡΟΣΩΠΩΝ ΤΩΝ ΕΙΔΩΛΙΩΝ

Τα μάτια σώζονται σε 42 ειδώλια (82,4 %) (εικ. 7). Δηλώνονται με οριζόντιες εγχαράξεις, ενάλληλες γωνίες, εμπίεστες γραμμές ή οπές. Στα ειδώλια της NN αποδίδονται με αβαθείς κόγχες που συχνά καλύπτουν την επιφάνεια του προσώπου με παράλληλα από το Τσαγγλί Φαρσάλων και στους Σοφάδες³⁸, ενώ σε μια περίπτωση οι κόγχες φέρουν οριζόντια εγχάραξη. Ακόμη δηλώνονται με κυκλικά τμήματα πηλού με οριζόντια ή διαγώνια εγχάραξη ή οπή και με σταρόσχημα μοτίβα με οριζόντιες ή διαγώνιες εγχαράξεις. Η μύτη αποδίδεται κυρίως προτεταμένη και ραμφόσχημη (60,4%) ή με μικρό σβώλο πηλού ή ως έξαρση που δημιουργείται από τις εμπιέσεις για τη διαμόρφωση των οφθαλμών. Το στόμα διαμορφώνεται σε λίγα ειδώλια (7,8%) ως οριζόντια εγχάραξη ή οπή. Η κόμη αποδίδεται σε ποσοστό 60,8%, κυρίως με βαθιά εγχάραξη ως χωρίστρα (40%). Η απόδοση των μακριών μαλλιών γίνεται με ίσιες ή κυματιστές εγχαράξεις (15%), ή με επίθετη μάζα πηλού που φέρει διακοσμητικές εγχαράξεις (25%). Μπορεί να καλύπτουν το κεφάλι ή να αποδίδονται ως πλαστικές κοτσίδες³⁹. Σε ποσοστό 20% παρατηρείται περίτεχνη απόδοση της κόμης με πλαστικό κόσσο, υπογραμμισμένο με διακοσμητικές εγχαράξεις (εικ. 8).

ΣΤΑΣΕΙΣ ΚΑΙ ΧΕΙΡΟΝΟΜΙΕΣ

Τα χέρια αποδίδονται με τριγωνικές αποφύσεις, φυσιοκρατικά ή ως εξάρσεις στις πλάγιες όψεις των σχηματοποιημένων της NN. Αντίστοιχα τα δάχτυλα δηλώνονται με εγχαράξεις ή πλαστικά. Οι χειρονομίες δεν παρουσιάζουν ποικιλομορφία. Τα χέρια κάμπτονται στον αγκώνα, υποβαστάζουν την κοιλιά ή κρατούν κυκλικό αντικείμενο μπροστά στην κοιλιά (εικ. 9). Οι στάσεις είναι ομοίως περιορισμένες. Υπερτερούν οι όρθιες μορφές και μόνο τρεις είναι καθιστές. Τα πόδια πραγματώνονται μέσω αποφύσεων ή ρεαλιστικά, ενώ κυριαρχούν οι σχηματοποιημένες κυκλικές βάσεις (40,38%) και λιγότερο οι τριγωνικές (28,85%), τετραποδικές (21,15%) και τριποδικές (9,62%). Στις τριποδικές της MN συνηθίζεται το ένα πόδι μπροστά και τα δύο πίσω, ενώ το αντίθετο παρατηρείται στη NN.

ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΤΩΝ ΕΙΔΩΛΙΩΝ ΣΤΟ ΧΡΟΝΟ ΚΑΙ ΣΤΟ ΧΩΡΟ

Τα ειδώλια χρονολογήθηκαν με βάση τον στρωματογραφικό ορίζοντα, την κεραμική και τα κινητά ευρήματα. Από τα εκατόν είκοσι τρία ανθρωπόμορφα, ενενήντα είναι της NN και είκοσι δύο της MN, ενώ από τα δέκα ζώομορφα τα εννιά είναι της NN.

Τα ειδώλια του ανατολικού τμήματος βρέθηκαν σε επιχώσεις της NN, πάνω σε δάπεδα ή κοντά σε κατασκευές. Στο δυτικό τμήμα τα περισσότερα βρέθηκαν στην τάφρο και κατά δεύτερον στις οικίες της NN και

37. Mina 2007, 263 -282.

38. Wace, Thompson 1912, 124, εικ. 71 b, 76 i. Gallis, Orphanidis 1996, 158, ORF 226; ΜΑ.ΚΡ.255, Sofades.

39. Gallis, Orphanidis 1996, 82-86, 90, 92.

της ΜΝ, κοντά σε τοίχους, πάνω σε χαλικόστρωτα δάπεδα, μαζί με πηλούς ή με εργαλεία από πυριτόλιθο, και σε εξωτερικούς χώρους κοντά στην εστία και στον ιπνό. Έτσι προκύπτει ότι κατασκευάστηκαν, χρησιμοποιήθηκαν και απορρίφθηκαν στον οικισμό και έχουν σχέση με το οικιακό περιβάλλον. Η παρουσία τους σε χώρους παρασκευαστικών παραπέμπει στην προστασία των αγαθών και στην επιθυμία για πολλαπλασιασμό. Το γεγονός ότι αρκετά βρέθηκαν στην τάφρο υποδεικνύει ότι δεν έχαιραν ιδιαίτερης μεταχείρισης ή σεβασμού που να συνάδει με θεϊκές μορφές. Τέλος το ζώομορφο της ΜΝ πιθανά να χρησιμοποιήθηκε σε τελετές συμπαθητικής μαγείας.

Προσπαθώντας να εντάξουμε τον Συκεώνα σε μια ευρύτερη πολιτισμική παράδοση ακτίνας 5 -10 χλμ, συναντήσαμε δυσκολίες καθώς οι έρευνες στους οικισμούς είναι επιφανειακές, πλην της Μαγούλας Μακρή στην Ιτέα Καρδίτσας, όπου δεν βρέθηκαν ειδώλια. Κοινά στοιχεία όμως παρατηρήθηκαν με δημοσιευμένες θέσεις σε ακτίνα 15 – 38 χλμ., όπως την Πλατιά Μαγούλα Ζάρκου, τον Πρόδρομο, το Αχίλλειο, τις Μαγούλες Κουτρολού⁴⁰ και Ίμβρου Πηγάδι⁴¹ στο Νέο Μοναστήρι Φθιώτιδας και Τσαγγλί⁴², καθώς και με δημοσιευμένα ειδώλια περισυλλογών, από τον Πέτρινο, την Αστρίτσα, τη Ματαράγκα, το Φύλλο, τους Σοφάδες και την περιοχή των Φαρσάλων⁴³. Ως εκ τούτου ο Συκεώνας εντάσσεται στην πολιτισμική ενότητα των παραπάνω θέσεων. Μελλοντικές έρευνες πιθανά να ενισχύσουν την άποψη αυτή, καθώς ήδη στα πλαίσια κατασκευής του Ε65 ανασκάπτεται θέση της ΝΝ στους Μαυραχάδες Σοφάδων με ειδώλια κοινά με του Συκεώνα (εικ. 10).

Ολοκληρώνοντας θα ήθελα να κλείσω παραθέτοντας κάποιες σκέψεις του θεμελιωτή ερευνητή της ειδωλοπλαστικής της δυτικής Θεσσαλίας «τα ειδώλια είναι ένα μέρος του νεολιθικού υλικού που μου προκαλεί μια περίεργη ευχαρίστηση. Μια μοχθηρή ευχαρίστηση γιατί με κάνει να είμαι βέβαιος πως ποτέ δε θα μας αποκαλύψει το μυστικό του και πως πάντα θα υπάρχουν πολλές αναπάντητες ερωτήσεις σχετικά με αυτό. Δεν υπάρχει λοιπόν τέλος σε μια συζήτηση περί ειδωλίων γιατί είναι ένα θέμα τόσο γοητευτικό και προκλητικό μέσα στη γοητεία του, που σε αναγκάζει να μιλάς και να γράφεις, χωρίς τελειωμό και κάποια στιγμή να συνειδητοποιείς ότι δεν έχεις πει τίποτα ή απλώς έχεις επαναλάβει τα λόγια των άλλων με σκοπό να τα ανατρέψεις, χωρίς αυτό να το κατορθώνεις, μια και όσα έχουν γραφτεί ως τα τώρα για τα ειδώλια έχουν τη δική τους λογική και τη δική τους αλήθεια⁴⁴».

40. Κυπαρίσση – Αποστολικά 2006, 607- 617.

41. Κυπαρίσση – Αποστολικά 2009, 852.

42. Wace, Thompson 1912.

43. Gallis, Orphanidis 1996.

44. Χουρμουζιάδης 2007.

SUMMARY

**NEOLITHIC FIGURINES FROM WESTERN THESSALY:
THE FIGURINES FROM THE SYKEON SITE**

Nektaria Alexiou

This assignment was carried out in the context of the Postgraduate Programme, offered by the Department of History, Archaeology and Social Anthropology and concerns the presentation of the study and the statistical process of the data about the anthropomorphic and zoomorphic representations of the excavations on the “Zevgarolivado hill” of Sykeon, in the Karditsa Prefecture of Western Thessaly.

The representations were studied analytically, based on specific criteria regarding, among others, the raw materials, colour of surface, figuration, decoration, preservation conditions, thematology, deliverance of stance, gender, gestures etc.

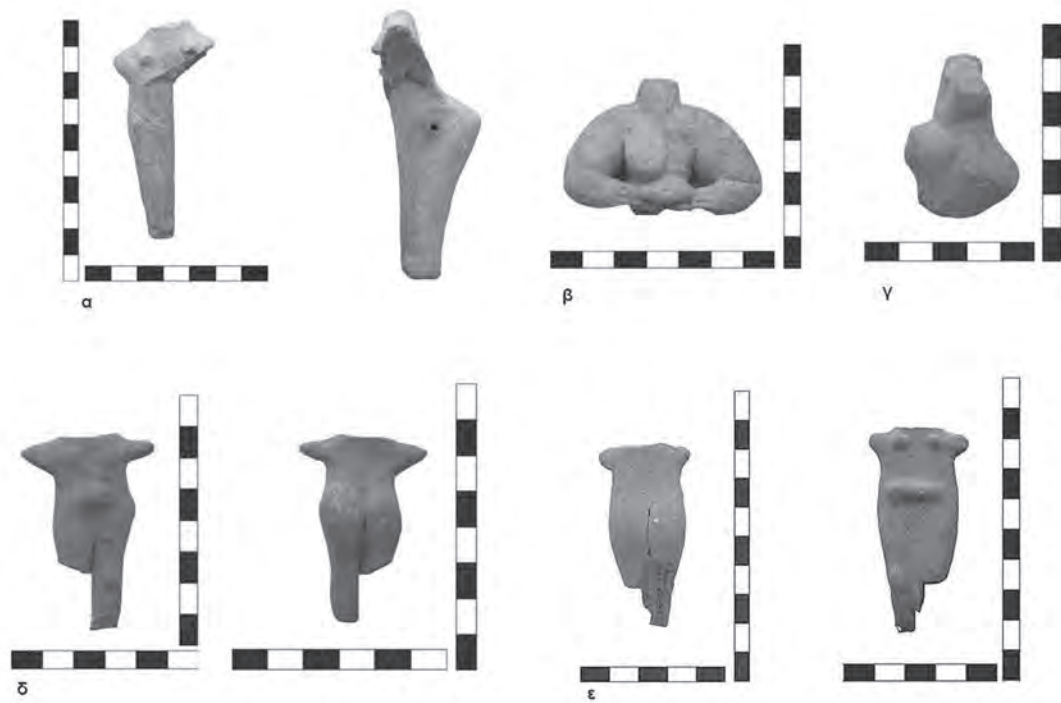
The figurines were classified by time and space and were approached comparatively with the figurine manufacturing techniques of the other excavated sites in Thessaly and Macedonia.

The conclusions that arise are important because they demonstrate the special preferences of the manufacturers in view of the time of creation and include the manufacturing techniques of Sykeon in the wider cultural context of Western Thessaly.

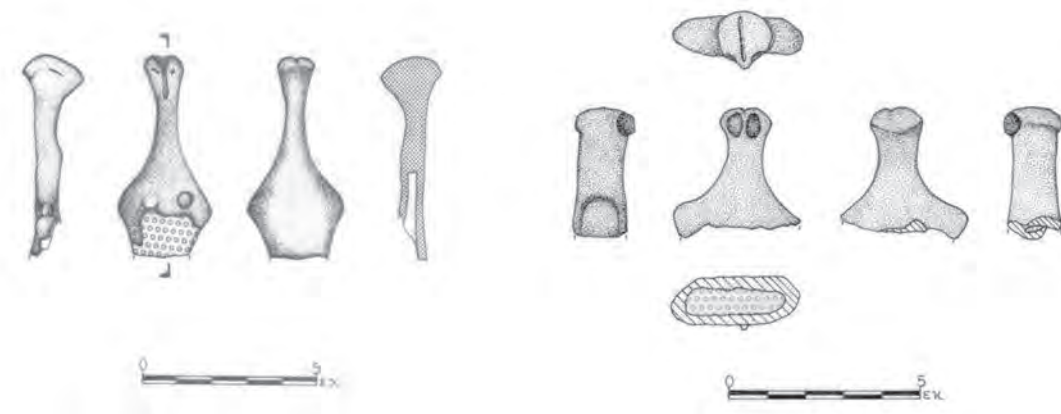
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αλεξίου, Ν. 2014. Νεολιθικά ειδώλια από τη Δυτική Θεσσαλία: Τα ειδώλια της θέσης Συκεών, Βόλος (αδ. μεταπτυχιακή διατριβή στο ΙΑΚΑ).
- Bailey, D. W. 2005. Prehistoric Figurines: Representation and Corporeality in the Neolithic, London and New York: Routledge.
- Γραμμένος, Δ. κ.ά. 1992. Ανασκαφή νεολιθικού οικισμού Θέρμης Β και βυζαντινής εγκατάστασης παρά τον προϊστορικό οικισμό Θέρμη Α. Ανασκαφική περίοδος 1989, Μακεδονικά ΚΗ, 381-501.
- Gallis, K, L. Orfanidis, 1995. Twenty new faces from the Neolithic society of Thessaly, La Thessalie, Colloque International d' Archeologie: 15 Annees de Recherches (1975- 1990), 57-70, Athens.
- Gallis, K, L. Orfanidis, 1996. Figurines of Neolithic Thessaly. Academy of Athens Research Centre for Antiquity, Monographs, no. 3. Athens.
- Gimbutas, M. 1989. Figurines and cult equipment: their role in the reconstruction of Neolithic religion, στο Achilleion: a Neolithic Settlement in Thessaly, Greece, 6400–5600 bc, M. Gimbutas, S. Winn & D. Shimabuku (επιμ.), Monumenta Archaeologica 14. Los Angeles (CA): UCLA Institute of Archaeology, 171–250.
- Halstead, P. 1981. Counting Sheep in Neolithic and Bronze Age. In Pattern of the Past: Studies in honor of David Clarke, edited by I. Hodder, G. Isaac and N. Hammond, 307-339. Cambridge University Press, Cambridge.
- Hendrix, E. A. 2003. Some methods for revealing paint on Early Cycladic figures στο Foster K. P., Laffineur R., Metron. Measuring the Aegean Bronze Age, Proceedings of the 9th International Aegean Conference, Aegaeum 24, Universite de Liege, 139 -145.
- Θεοχάρης, Δ. Ρ. 1950. Πύρασος. Θεσσαλικά 2, 29.
- Κυπαρίσση - Αποστολικά, Ν. 2006. Κουτρούλου Μαγούλα στο Νέο Μοναστήρι (Βόρεια Φθιώτιδα): Η αποκάλυψη μιας νέας «αστικής» αρχιτεκτονικής, νεολιθικής εγκατάστασης στο ΑΕΘΣΕ 1, Βόλος, 607–617.
- Κυπαρίσση-Αποστολικά, Ν. 2009. Μαγούλα Ίμβρου Πηγάδι στο Νέο Μοναστήρι Φθιώτιδας (ακόμη μία εγκατάσταση της Μέσης Νεολιθικής στα βόρεια διοικητικά όρια του Νομού Φθιώτιδας) στο ΑΕΘΣΕ 2, Βόλος, 839 – 852.

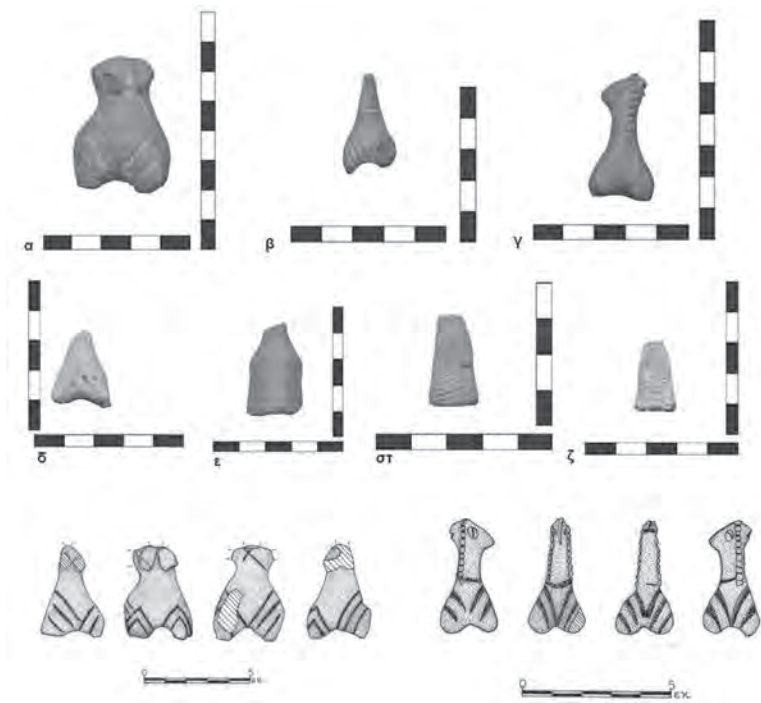
- Νανόγλου, Σ. 2004. Υποκείμενα και υλικός πολιτισμός στη Νεολιθική της βόρειας Ελλάδας: το παράδειγμα της ανθρωπόμορφης ειδωλοπλαστικής της κεντρικής Μακεδονίας και της Θεσσαλίας, Θεσσαλονίκη (αδ. διδ. διατριβή στο ΑΠΘ).
- Nanoglou, S. 2008a. Representation of Humans and Animals in Greece and the Balkans during the Earlier Neolithic, *Cambridge Archaeological Journal* 18, 1-13.
- Νανόγλου, Σ., Μ. Παπά 2009. Η αναπαράσταση της ανθρώπινης μορφής στον νεολιθικό οικισμό του Μακρύγιαλου Πιερίας, *ΑΕΜΘ* 20, Θεσσαλονίκη, 249 – 259.
- Mina, M. 2007. Figurines without Sex, People without Gender? in Hamilton, S., Whitehouse and K. Wright (eds.), *Women in Archaeology, Women in Antiquity*, 262-282. Walnut Creek, CA: Left Coast Press.
- Talalay, L. E. 1983a. Neolithic figurines of Southern Greece: their form and function. *Ann Arbor*.
- Toufexis, G. 2003. Animals in the Neolithic art of Thessaly, *British School at Athens Studies*, Vol. 9, Zooarchaeology in Greece: Recent Advances, 263-271.
- Treuil, R. 2010. Ειδώλια και ιδεολογία στο Ν. Παπαδημητρίου (επιμ.), *Η Ελλάδα στο ευρύτερο πολιτισμικό πλαίσιο των Βαλκανίων κατά την 5η και 4η χιλιετία π. Χ.*, Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, Ίδρυμα Ν.Π. Γουλανδρή. Αθήνα, 55-65.
- Χατζηαγγελάκης, Λ. Π. 1996, *Συκεών*, ΑΔ (51) Χρονικά, 358, 1997, *Συκεών*, ΑΔ (52) Χρονικά, 472, 1998, *Συκεών*, ΑΔ (55) Χρονικά, 444.
- Χατζηαγγελάκης, Λ. Π., Χ. Καραγιαννόπουλος, 2009. Πρόδρομος Καρδίτσας. Νεότερα στοιχεία από τη Μαγούλα στον Άγιο Ιωάννη στο *ΑΕΘΣΕ* 3, Βόλος.
- Χατζηαγγελάκης, Λ. Π., 2009. Νέα δεδομένα από τη Συκεώνα. Οικιστικό σύνολο της Μέσης Νεολιθικής στο *ΑΕΘΣΕ* 3, Βόλος.
- Χουρμουζιάδης, Γ. Χ. 1974. Τα Νεολιθικά Ειδώλια της Θεσσαλίας. Αθήνα.
- Χουρμουζιάδης, Γ. Χ. 2007. Η μικρογραφία του Δισπηλιού ή με αφορμή τα νεολιθικά ειδώλια ενός λιμναίου οικισμού, *Εγνατία* 11, 51-71. Θεσσαλονίκη.
- Wace, A. J. B. and M. S. Thompson. 1912. *Prehistoric Thessaly*. New York.

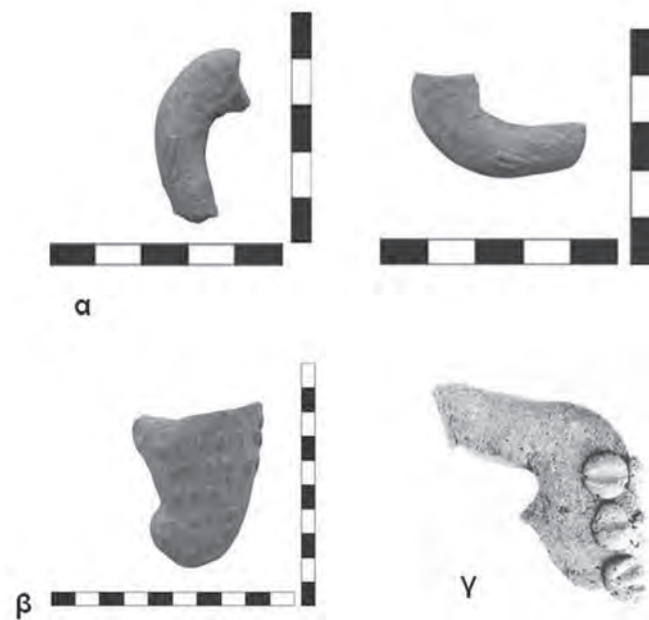
Εικ. 1. Συκεώνας, ειδώλια κατασκευασμένα με τη μέθοδο των πολλαπλών πυρήνων.

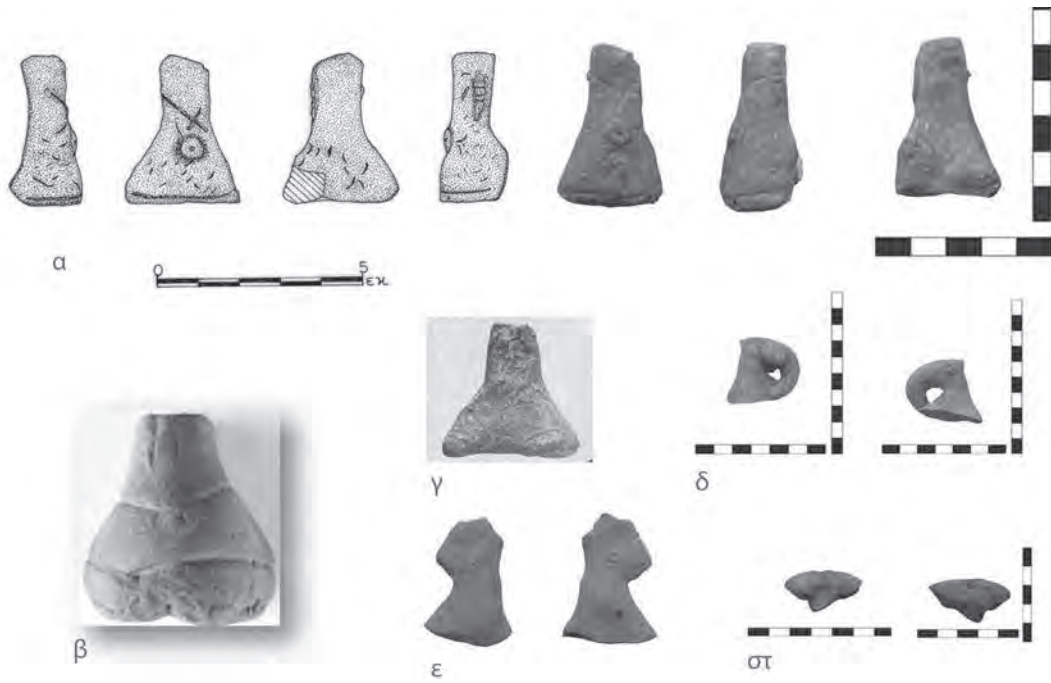
Εικ. 2. Συκεώνας, ειδώλια κατασκευασμένα με τη μέθοδο του κενού.

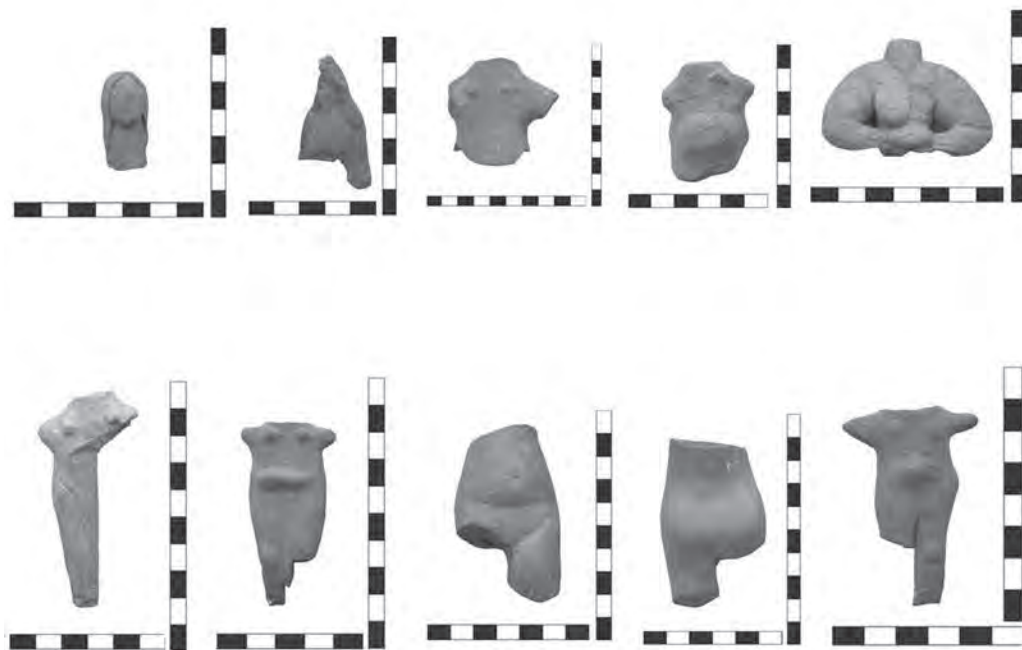
Εικ. 3. Συκεώνας, εγχάρακτα διακοσμητικά μοτίβα στον κομό των ειδωλίων.

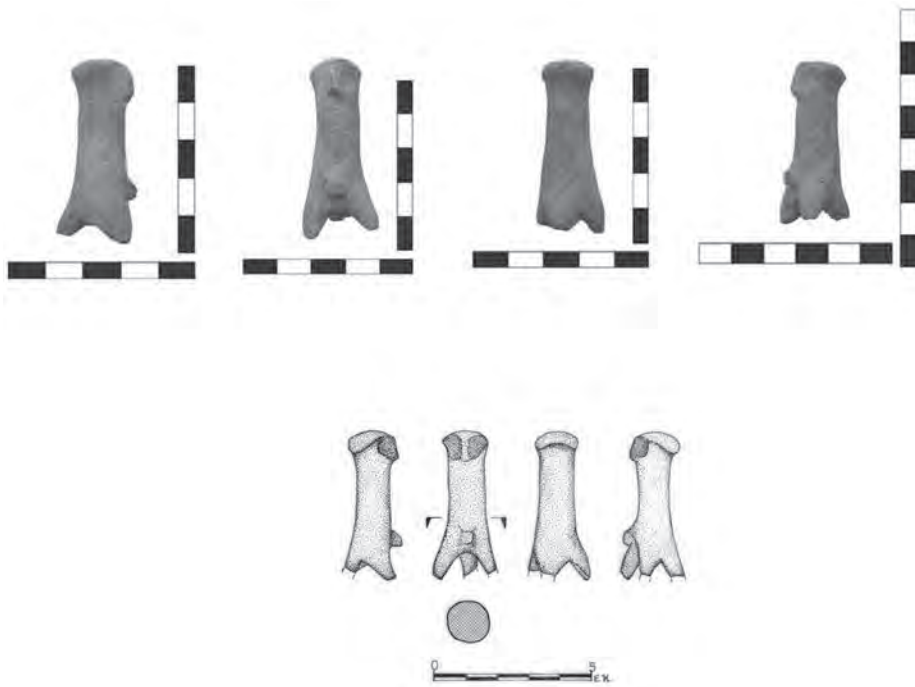
Εικ. 4α. Επίθετα πλαστικά σταρόσχημα μοτίβα σε ειδώλια α. από τον Συκεώνα, β. από τον Πρόδρομο (Αγρός Κωστόπουλου), γ. από το Αχίλλειο.

Εικ. 4β. Επίθετο πλαστικό κόσμημα στο λαμό των ειδωλίων, α, από τον Συκεώνα, β, από τη Μαγούλα Μπαξέ/ Ηλιάς, γ, από τον Πρόδρομο, δ-στ. από τον Πρόδρομο (Δημοτικό Σχολείο).

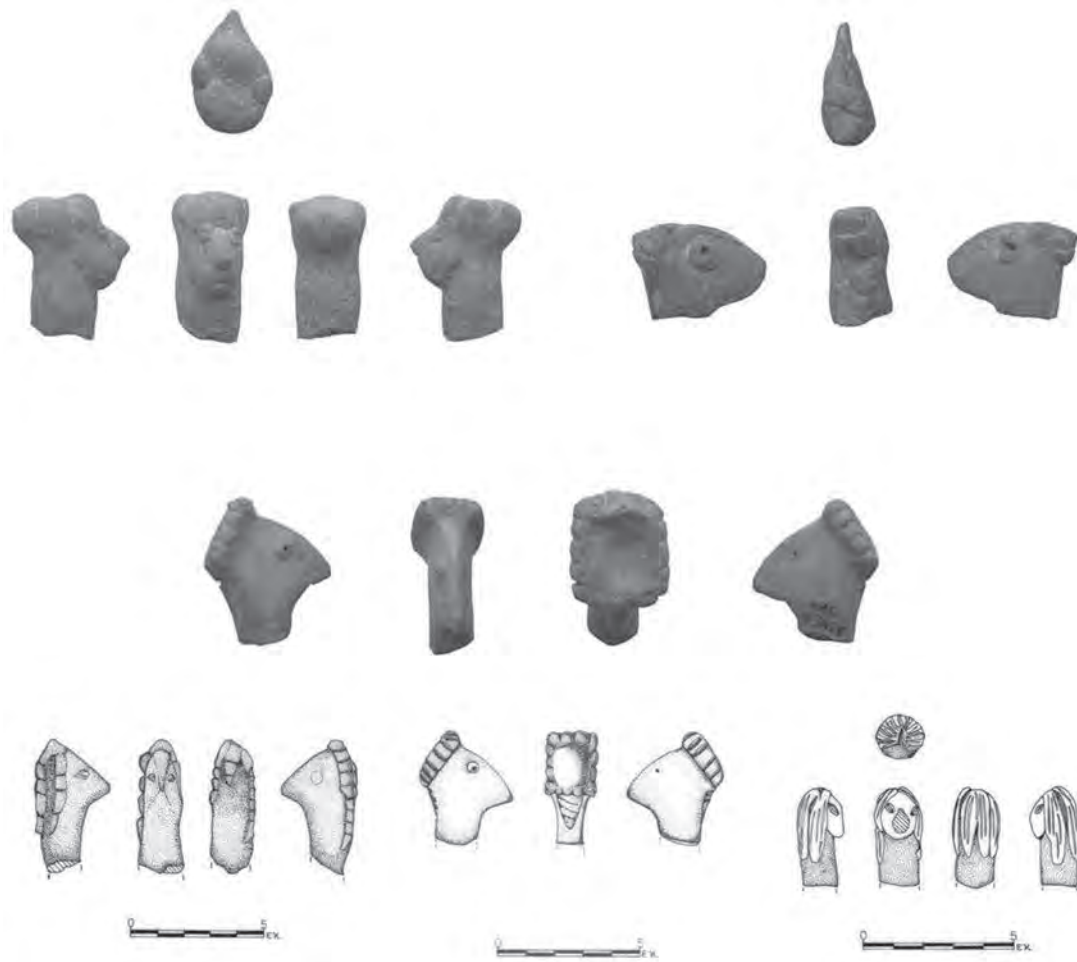
Εικ. 5. Συκεώνας, Ειδώλια με φυσιοκρατικά χαρακτηριστικά.

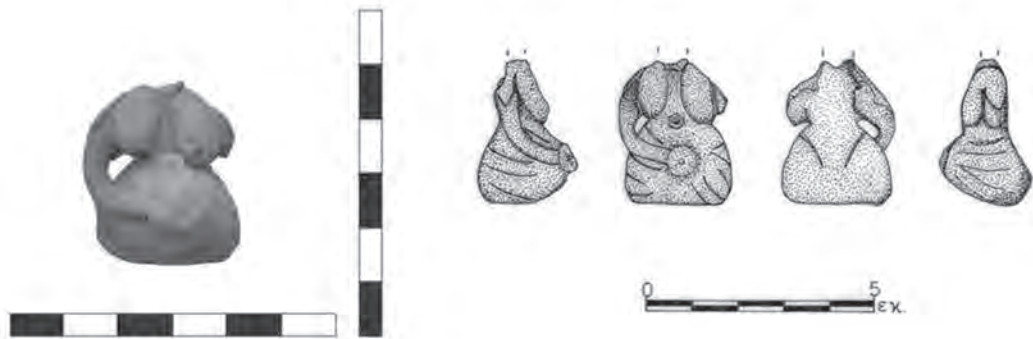
Εικ. 6. Συκεώνας, Ανδρικό ειδώλιο.

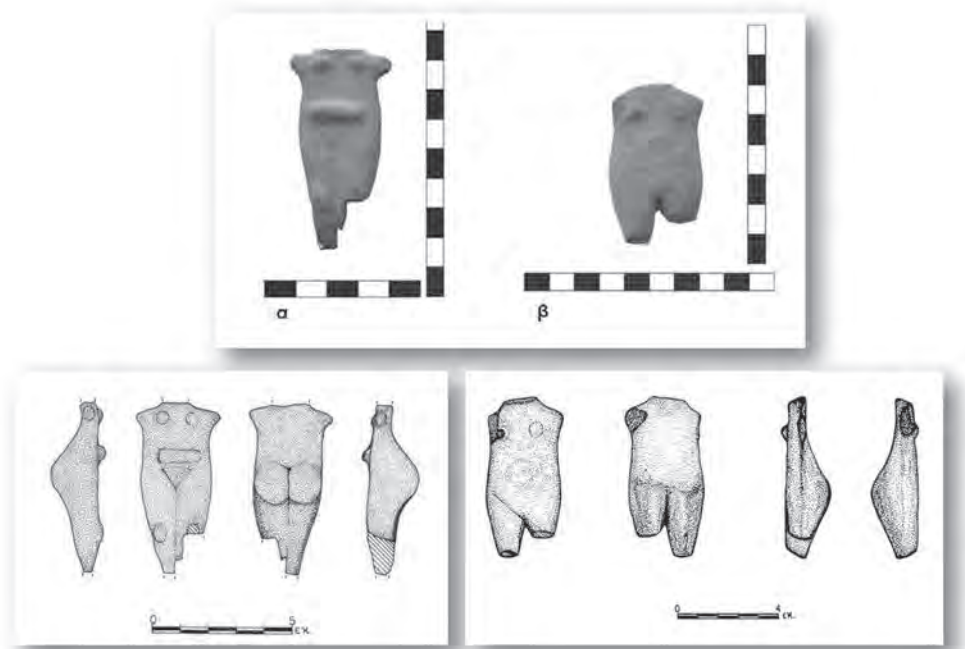
Εικ. 7. Συκεώνας, Τρόποι απόδοσης των ματιών, της μύτης και του στόματος.

Εικ. 8. Συκεώνας, Τρόποι απόδοσης των μαλλιών.

Εικ. 9. Συκεώνας, Γυναικείο ειδώλιο με κυκλικό αντικείμενο στο δεξι χέρι.

Εικ. 10. Ειδώλια της ΝΝ από α. τον Συκεώνα και β. τους Μαυραχάδες Σοφάδων (Τατάρια/ Ψηλώματα).

ΔΙΕΡΕΥΝΩΝΤΑΣ ΤΙΣ ΔΟΜΕΣ ΕΞΟΥΣΙΑΣ ΣΤΗ ΜΥΚΗΝΑΪΚΗ ΘΕΣΣΑΛΙΑ: Η ΧΡΗΣΗ ΤΩΝ ΘΟΛΩΤΩΝ ΤΑΦΩΝ

Δήμητρα Ρουσιώτη

Στη μνήμη της καθηγήτριας Λίτσας Κοντορλή-Παπαδοπούλου

Τα τελευταία χρόνια νέες ανασκαφικές έρευνες πρόσθεσαν σημαντικά στοιχεία για την περιοχή της Θεσσαλίας κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού. Η ΝΑ παράκτια ζώνη παρέχει μια πληρέστερη εικόνα, χάρη στα σωζόμενα οικιστικά κατάλοιπα, ενώ οι νέες θέσεις που αποκαλύφθηκαν στην ενδοχώρα, σε συνδυασμό με τα στοιχεία από τα διάσπαρτα νεκροταφεία συμβάλλουν σημαντικά στην ανασύνθεση του πολιτισμικού τοπίου της Μυκηναϊκής Θεσσαλίας¹.

Με την παρούσα μελέτη επιχειρείται μια συνολική αξιολόγηση των στοιχείων για τους θολωτούς τάφους και ανασύνθεση των ενδοκοινοτικών σχέσεων και των δομών εξουσίας στη Μυκηναϊκή Θεσσαλία. Επιπλέον εξετάζεται ο βαθμός επίδρασης του ιδεολογικού υπόβαθρου του ανακτορικού συστήματος που άκμασε στη νότια Ελλάδα μέσα από πιθανούς μηχανισμούς διακοινοτικής επικοινωνίας.

Η Θεσσαλία έρχεται τρίτη μετά την Αργολίδα και τη Μεσσηνία ως προς τον αριθμό των θολωτών τάφων². Θα πρέπει όμως να επισημανθεί ότι, με βάση τα διαθέσιμα στοιχεία, παρατηρείται σημαντική ετερογένεια στο βαθμό διατήρησης και τη γεωγραφική διασπορά του συγκεκριμένου τύπου τάφου, καθώς και στην ακεραιότητα του περιεχομένου (εικ. 1). Τα περισσότερα και καλύτερα διατηρημένα μέχρι στιγμής παραδείγματα επικεντρώνονται στην ανατολική Θεσσαλία, γεγονός που θα μπορούσε εν μέρει να αποδοθεί στην από χρόνια εντατική αρχαιολογική διερεύνηση της περιοχής. Αντίθετα, η εικόνα που παρουσιάζει μέχρι πρόσφατα η δυτική Θεσσαλία αρχίζει και διαφοροποιείται εξαιτίας των συστηματικότερων αρχαιολογικών ερευνών³. Ένα σημαντικό ζήτημα που προκύπτει για την εξαγωγή συμπερασμάτων για τη χρήση των θολωτών τάφων είναι η αμφίβολη χρονολόγηση αρκετών παραδειγμάτων που καταγράφονται σε γενικές μελέτες ότι ανήκουν στη Μυκηναϊκή εποχή. Πρόκειται για συλημένους ή κατεστραμμένους τάφους, παραδείγματα με ελάχιστα ευρήματα ή ελλιπώς μελετημένα και δημοσιευμένα που καθιστούν επισφαλή την εξαγωγή συμπερασμάτων⁴.

Μία βασική παράμετρος του αξιοποιήσιμου υλικού είναι το μέγεθος των θολωτών τάφων, καθώς στη Θεσσαλία έχουν εντοπιστεί δύο διακριτές κατηγορίες: τάφοι με διάμετρο θόλου από 6,7-10 μ. και παραδείγματα που η διάμετρος κυμαίνεται μεταξύ 2-5 περίπου μ⁵ (εικ. 2). Παρατηρείται μια επικέντρωση των μεγαλύτερων σε μέγεθος θολωτών τάφων στην περιοχή της Μαγνησίας (δύο στο Διμήνι⁶ και 2 εντός της σύγχρο-

1. Βλέπε ενδεικτικά: Hope Simpson & Dickinson 1979, 272-298. Feuer 1983, 41-53. Vaiopoulou 1998, 40-53. Adrimi-Sismani 2007, 158-177. Eder 2009, 113-131. Batziou-Efstathiou 2015, 51-85. Τουφεξής et al. 2015, 159-168.

2. Voutsaki 1993, 106-127.

3. Βαϊοπούλου (ΑΕΣΘΕ 5).

4. Χαρακτηριστική περίπτωση της συμβολής της επαναξιολόγησης παλιού αρχαιολογικού υλικού αποτελεί ο κατεστραμμένος πλέον θολωτός τάφος στη Δρανίστα (Άνω Κτιμένη) που ανάσκαψε το 1911 ο Α. Αρβανιτόπουλος. Παρά το γεγονός ότι αναφέρεται στις περισσότερες μελέτες ως τάφος της Γεωμετρικής εποχής, η πρόσφατη επανεξέταση του αρχαιακού υλικού και των κτερισμάτων υποδεικνύει τη χρονολόγησή του στη Μυκηναϊκή εποχή, πιθανόν στην ΥΕ ΙΙΑ περίοδο. Galanakis 2008, 80. Galanakis & Stamatopoulou 2012, 205-218. Αντίθετα υπάρχουν περιπτώσεις θολωτών τάφων που αναφέρονται ως Μυκηναϊκοί χωρίς επαρκή ευρήματα ή με βάση κεραμική που εντοπίστηκε στην ευρύτερη τοποθεσία (π.χ. Σέσκλο, Γόννοι, Τσαριτσάνη κ.α.).

5. Pelon 1976, 488-490.

6. Πρόκειται για τους συλημένους θολωτούς τάφους Τούμπα (εντός του Νεολιθικού οικισμού) και Λαμιόσπιτο (200 μ. δυ-

νης πόλης του Βόλου, στην περιοχή Καπακλί-Άγιοι Ανάργυροι⁷ και Καζανάκι⁸), ενώ το μοναδικό παράδειγμα εκτός Μαγνησίας είναι ο θολωτός τάφος στο Γεωργικό Καρδίτσας κοντά στους πρόποδες των Αγράφων⁹.

Αξιοσημείωτη είναι η περίπτωση του Διμηνίου, της μόνης μέχρι στιγμής θέσης στη Θεσσαλία που διαθέτει δύο μεγάλους θολωτούς τάφους και επαρκή στοιχεία για έναν εκτεταμένο οικισμό, ο οποίος έχει ανασκαφεί συστηματικά. Η ανέγερση του δεύτερου τάφου (Τούμπα), σε μια θέση που εξασφάλιζε οπτική επαφή με τον πρωιμότερο-αλλά ακόμη σε χρήση- θολωτό τάφο Λαμιόσπιτο, υποδεικνύει ότι τα δύο ταφικά μνημεία και τα κατάλοιπα του Νεολιθικού οικισμού συνιστούσαν σημαντικό τοπόσημα, ενταγμένα πλήρως στο Μυκηναϊκό οικιστικό ιστό¹⁰. Η ύπαρξη δύο μεγάλων θολωτών φαίνεται ότι σχετίζεται άμεσα με τη διαμόρφωση σύνθετων κοινωνικών διεργασιών, οι οποίες αντανακλώνται και στα ποιοτικά χαρακτηριστικά των οικιστικών καταλοίπων. Ο συγκεκριμένος οικισμός, ο οποίος άκμασε κατά τον 14ο και 13ο αιώνα π.Χ.¹¹, διαθέτει

τικά του Νεολιθικού οικισμού). Ο πρώτος, ανασκάφηκε από τον Β. Στάη το 1901 και στο εσωτερικό του βρέθηκαν ελάχιστα κοσμήματα από χρυσό και υαλόμαζα. Στο εσωτερικό του υπάρχει μια κτιστή κατασκευή σε σχήμα Π (ιδιαίτερα σπάνιο στοιχείο σε τάφους αυτού του τύπου), η οποία έχει χαρακτηριστεί θρανίο ή λάρνακα. Η περίοδος ανέγερσής του είναι ασαφής. Ο Ο. Pelon τον χρονολογεί με επιφύλαξη στην ΥΕ ΙΙΒ περίοδο, σύμφωνα όμως με τον Γ. Ταλανάκη οι θολωτοί του Διμηνίου χρονολογούνται και οι δύο στην ΥΕ ΙΙΑ περίοδο. Ο θολωτός τάφος Λαμιόσπιτο ερευνήθηκε αρχικά το 1886 από τους Ρ. Wolter και Η. Lolling και στερεώθηκε τη δεκαετία του 1990. Από το εσωτερικό του αναφέρονται κοσμήματα από χρυσό και υαλόμαζα, οπλισμός, καθώς και ένας λίθινος σφραγιδόλιθος με παράσταση ταυροκαθαψίων. Ο τελευταίος αποτελεί ένα αξιοσημείωτο επεισόδιο κτερίσματος (πιθανότητα Κρητικής προέλευσης), χωρίς παράλληλο στην περιοχή της Θεσσαλίας, που αποτελούσε ήδη κειμήλιο όταν τοποθετήθηκε στον τάφο. Το εικονογραφικό του θέμα είναι αποκλειστικά Κνωσιακής έμπνευσης, απεικονίζεται όμως σε μεγάλη κλίμακα στα κυριότερα Μυκηναϊκά ανακτορικά κέντρα, πιθανόν ως ένα ισχυρό σύμβολο εξουσίας. Ενδιαφέρον επίσης παρουσιάζουν η ταφή 4 ακέραων σκύλων σε λάξευμα στο δάπεδο και η ανθρώπινη ταφή στο ανακουφιστικό τρίγωνο. Ο τάφος κατασκευάστηκε κατά την ΥΕ ΙΙΑ περίοδο και φαίνεται ότι βρισκόταν σε χρήση έως την ΥΕ ΙΙΒ2 περίοδο, όπως πιστοποιεί η κατά χώραν κεραμική που βρέθηκε στο δρόμο. Kontorli-Papadopoulou 1995, 118-120. Adrimi-Sismani 2007, 169. Galanakis 2008, 288. Ρουσιώτη 2015, 123-124, 127.

7. Ο τάφος ανασκάφηκε το 1906 από τον Κ. Κουρουνητή εντός ενός εκτεταμένου νεκροταφείου κιβωτιόσχημων τάφων, το οποίο χρονολογείται από την πρώιμη Μυκηναϊκή έως την Πρωτογεωμετρική εποχή και ανήκε στον παρακείμενο οικισμό στο Κάστρο-Παλιά. Ο ανασκαφέας τον χρονολόγησε στην ΥΕ ΙΙΒ περίοδο, ωστόσο η επανεξέταση των ευρημάτων από τον R. Avila τοποθετεί την ανέγερση του τάφου στην ΥΕ ΙΙΑ περίοδο, με πιθανή συνέχιση της χρήσης και κατά την ΥΕ ΙΙΒ περίοδο. Στα κτερίσματα περιλαμβάνονται κοσμήματα από χρυσό, αμέθυστο και υαλόμαζα, μικρή ποσότητα γραπτής κεραμικής, καθώς και ελάχιστα ευρήματα από ελεφαντοστό και σίδηρο. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το χρυσό έκτυπο ομοίωμα με παράσταση πρόσοψης τριμερούς ιερού, εικονογραφικού θέματος που σπάνια αναπαριστάται στην Ηπειρωτική Ελλάδα (κατά βάση σε τοιχογραφίες στην Πύλο, τις Μυκήνες και το Ορχομενό, αλλά και στα γνωστά χρυσά έκτυπα ομοιώματα από τον Ταφικό Κύκλο Α). Αξιοσημείωτο είναι και ένα χρυσό δαχτυλίδι με παράσταση φτερωτού γρύπα, εικονογραφικού θέματος με ισχυρό συμβολισμό. Μπάτζιου-Ευσταθίου 1998, 257-258. Avila 1983, 15-60. Ρουσιώτη 2013, 181-184, 195-196.

8. Πρόκειται για ένα από τα ελάχιστα παραδείγματα ασύλητων Μυκηναϊκών θολωτών τάφων και αποκαλύφθηκε το 2004 κοντά στους πρόποδες του Πηλίου, σε μια περιοχή που χρησιμοποιούνταν από τη Μυκηναϊκή ως τη Ρωμαϊκή εποχή ως νεκροταφείο. Η οστεολογική ανάλυση απέδειξε την ταφή επτά ατόμων (2 ενήλικων γυναικών, 3 ενήλικων ανδρών και 2 παιδιών) στο εσωτερικό του τάφου και 2 ακόμη ατόμων (μιας γυναίκας και ενός παιδιού) στο ανακουφιστικό τρίγωνο. Στον τάφο υπήρχε ένα ισχυρό στρώμα στάχτης και ανθρακιδίων. Τα οστά έφεραν ίχνη καύσης και βρισκόταν διάσπαρτα, μαζί με κτερίσματα, σε λάκκος ανακομιδής. Τα κτερίσματα αποτελούνται από κοσμήματα από χρυσό, υαλόμαζα και φαγεντιανή, πλακίδια από χρυσό και υαλόμαζα με παράσταση γενειοφόρου άντρα, χρυσά επιρράμματα, ελεφάντινη & επιχρυσωμένη επένδυση κιβωτίων, σφραγιδόλιθους (μεταξύ των οποίων και έναν με παράσταση γρύπα που επιτίθεται σε ταύρο), ειδώλιο κουροτρόφου, καθώς και μεγάλη ποσότητα γραπτής και άβαφης κεραμικής που σχετίζεται με την αποθήκευση και την κατανάλωση, κυρίως υγρών. Παπαθανασίου 2006, 151-161. Αδρύμη-Σισμάνη & Αλεξάνδρου 2009, 133-149. Αδρύμη-Σισμάνη 2011, 253-257. Smirniou et al. 2012, 11-18.

9. Ο τάφος διερευνήθηκε το 1917 από τον Α. Αρβανιτόπουλο. Σύμφωνα με τον Ο. Pelon κατασκευάστηκε στην ΥΕ ΙΙ περίοδο και βρισκόταν σε χρήση τουλάχιστον και κατά την ΥΕ ΙΙΑ περίοδο. Παρά τη σύληση, το 1999 στη διάρκεια εργασιών στερέωσης βρέθηκε χρυσό σφραγιστικό δαχτυλίδι που φέρει παράσταση με γρύπες, 3 λίθινοι σφραγιδόλιθοι και ένας σκαρβαίος, ενώ δίπλα στον δρόμο εντοπίστηκε ένα ακέραιο αγγείο του τέλους του 12ου αιώνα π.Χ., το οποίο πιθανόν σχετίζεται με την τελευταία χρήση του τάφου ή την περίοδο που ακολούθησε. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι κατά τον 6ο αιώνα π.Χ. μπροστά στον δρόμο του τάφου ιδρύθηκε ένα ιερό αφιερωμένο στον Αίαιο, τον μυθικό γενάρχη των Θεσσαλών. Αυτή η πιστοποιημένη προγονολατρεία σε μνημείο της Μυκηναϊκής εποχής, μοναδικό μέχρι στιγμής παράδειγμα στη Θεσσαλία, έχει αρκετά παράλληλα σε διάφορες Αρχαϊκές και Κλασικές θέσεις του ελλαδικού χώρου. Antonaccio 1994, 86-93, 101-104. Ιντζεσίλογλου 1997, 478-480, 2010, 239-247.

10. Η χωροθέτηση των τάφων σε σχέση με τον οικισμό δεν φαίνεται να αποτελούσε τυχαία επιλογή. Θα πρέπει να επισημανθεί ότι σε όσες περιπτώσεις στη Θεσσαλία έχουν επιβεβαιωθεί αρχαιολογικά οικιστικά κατάλοιπα βρίσκονται σε οπτική επαφή με τους θολωτούς τάφους.

11. Η πρωιμότερη οικοδομική φάση του οικισμού χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΒ-ΙΙΑ1 περίοδο και η τελευταία στην ΥΕ ΙΙΙΓ πρώιμη περίοδο. Αδρύμη-Σισμάνη 2011, 234, 246-249.

πολύπλοκο πολεοδομικό σχεδιασμό. Επίκεντρό του αποτελούσαν τα δύο μεγάλα πολύ-λειτουργικά κτιριακά συγκροτήματα με τους αποθηκευτικούς και εργαστηριακούς χώρους, τα ιερά και ο δρόμος με το διαμορφωμένο πρότυπο, ενώ η σημαντική ποσότητα εισηγμένης κεραμικής από ένα ευρύ γεωγραφικό πλαίσιο (εντός και εκτός Αιγαίου), καθώς και τα αντικείμενα με εγχάρκτη Γραμμική Β γραφή πιστοποιούν την ένταξη του οικισμού σε ένα δίκτυο συστηματικών διακοινοτικών επαφών¹².

Αντίθετα στην περίπτωση των υπολοίπων μεγάλων θολωτών τάφων τα στοιχεία για τους σύγχρονους οικισμούς τους είναι αποσπασματικά ή απουσιάζουν πλήρως¹³. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ο οικισμός στο Κάστρο Βόλου ή Παλιά, στον οποίο ανήκει ο θολωτός τάφος των Αγίων Αναργύρων-Καπακλή, εξαιτίας της διαχρονικότητας της χρήσης και των ποιοτικών χαρακτηριστικών του, που αφορούν κυρίως τον 14ο και 13ο αιώνα π.Χ. (επιμελημένα κτίρια μεγάλων διαστάσεων, χρήση της Γραμμικής Β γραφής, άμεση σύνδεση με εκτεταμένο νεκροταφείο)¹⁴. Μαζί με τον οικισμό στο Διμήνι και την υπό ανασκαφή θέση στα Πευκάκια¹⁵ συγκροτούν ένα σημαντικό πλέγμα οικισμών κατά μήκος της παράκτιας ζώνης του Παγασητικού, αλλά και της ενδοχώρας, με σύνθετες ενδοκοινοτικές σχέσεις και οργανωμένες διακοινοτικές επαφές.

Όσον αφορά στη δεύτερη κατηγορία θολωτών τάφων, διαπιστώνεται η ύπαρξη μεμονωμένων παραδειγμάτων ή η οργάνωση σε συστάδες. Οι γνώσεις μας για τη συγκεκριμένη παραλλαγή θολωτού και τη δημοφιλία της στη Θεσσαλία της Ύστερης Εποχής του Χαλκού εμπλουτίστηκαν σημαντικά χάρη στις εκτεταμένες αρχαιολογικές έρευνες που έλαβαν χώρα από το 1998 και εξής στο πλαίσιο μεγάλων δημόσιων έργων στην περιοχή της νότιας και ανατολικής Θεσσαλίας.

Στην περιοχή της λίμνης Κάρλας, στο λόφο Κορυφούλα, ερευνήθηκε ένα νεκροταφείο ασύλητων μικρών θολωτών τάφων σε χρήση κατά την ΥΕ ΙΙΑ και ΙΙΒ περίοδο, το οποίο ανεγέρθηκε σε μια περιοχή με διαχρονική χρήση¹⁶. Οι τάφοι έχουν ενιαίο προσανατολισμό Α-Δ και είναι κατασκευασμένοι σύμφωνα με το εκφορικό σύστημα από αργούς και ημίεργους τοπικούς λίθους. Το οστεολογικό υλικό υποδεικνύει ότι χρησιμοποιήθηκαν για πολλαπλές ταφές, ενώ εκτός από τις ταφές σε ύπτια ή συνεσταλμένη στάση, συνηθισμένο φαινόμενο αποτελούν οι ανακομιδές εντός ή εκτός λάκκων¹⁷. Το συγκεκριμένο νεκροταφείο πιθανότατα ανήκει στον Μυκηναϊκό οικισμό, τμήματα του οποίου αποκαλύφθηκαν στη ΒΔ πλευρά του λόφου, στις όχθες της λίμνης Βοιβηίδας¹⁸. Με έναν άλλο οικισμό της Μυκηναϊκής εποχής σχετίζεται ο θολωτός τάφος (διαμέτρου 2,50 μ.) που αποκαλύφθηκε στη θέση Τσιγγενίνα, μαζί με οικιστικά κατάλοιπα και έναν σύγχρονο τους κεραμικό κλίβανο. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι ανεγέρθηκε εντός μιας οικίας της Μέσης Εποχής του Χαλκού. Ο τάφος βρισκόταν σε χρήση κατά την ΥΕΙΙΑ2 και ΙΙΒ περίοδο και περιελάμβανε τουλάχιστον 24 ταφές, πρωτογενείς και ανακομιδές¹⁹.

12. Adrimi-Sismani 2007, 161-168. 2011, 231-252. Pantou 2010, 386-389. Ρουσιώτη 2015, 125-128.

13. Στην περίπτωση των θολωτών τάφων στο Γεωργικό Καρδίτσας και το Καζανάκι Βόλου δεν έχει εντοπιστεί μέχρι στιγμής οποιοδήποτε στοιχείο για σύγχρονους οικισμούς, παρόλο που πιθανολογείται η ύπαρξή τους στην ευρύτερη περιοχή.

14. Ο οικισμός θεμελιώθηκε πάνω σε αποθέσεις της Πρώιμης και Μέσης Εποχής του Χαλκού και ήταν παράκτιος. Ανασκάφτηκε συστηματικά τη δεκαετία του 1950 από τον Δ. Θεοχάρη. Τα καλύτερα διατηρημένα κατάλοιπα της Μυκηναϊκής εποχής αποκαλύφθηκαν στα νότια του λόφου, κάτω από ισχυρές αρχαίες και νεώτερες επιχώσεις. Η πρόσφατη επανεξέταση του αρχαιολογικού υλικού των ανασκαφών του Δ. Θεοχάρη αποκάλυψε θραύσμα πήλινης πινακίδας Γραμμικής Β, μοναδικού παραδείγματος μέχρι στιγμής στην περιοχή της Θεσσαλίας. Η αδιάλειπτη συνέχιση της χρήσης και μετά το τέλος του 12ο αιώνα π.Χ. αποτελεί το βασικό στοιχείο διαφοροποίησής του από τους παρακείμενους Μυκηναϊκούς οικισμούς στο Διμήνι και τα Πευκάκια. Αδρύμη-Σισμάνη 2011, 249-251. Skařida, Karnava and Olivier 2012, 55-73.

15. Η θέση κατοικείται ήδη από το τέλος της Νεολιθικής εποχής. Οι ανασκαφικές έρευνες που βρίσκονται σε εξέλιξη από το 2006 και εξής πιστοποιούν επέκταση του Μυκηναϊκού οικισμού κατά την ΥΕ ΙΙΑ περίοδο στην περιοχή νότια της Μαγούλας Πευκάκια. Η εισηγμένη κεραμική αποτελεί σημαντικό μέρος των ευρημάτων, ενώ υπάρχουν επαρκή στοιχεία και για την ύπαρξη εργαστηριακών χώρων. Ο συγχρονισμός των οικοδομικών φάσεων με τις αντίστοιχες από τον παρακείμενο οικισμό του Διμηνίου και οι σημαντικές ομοιότητες, κυρίως σε σχέση με την κεραμική, υποδεικνύουν ότι η παράκτια θέση των Πευκακίων πιθανότατα λειτουργούσε ως επίγειο του Μυκηναϊκού οικισμού στο Διμήνι. Batziou-Efstathiou 2015, 78-81.

16. Έχει εντοπιστεί κεραμική της Νεολιθικής, της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού, της Ελληνιστικής και της Ρωμαϊκής εποχής, καθώς και τμήματα κτιρίων. Αδρύμη-Σισμάνη 2001-2004, 499.

17. Στα κτερίσματα περιλαμβάνονται κοσμήματα από υαλόμαζα και χαλκό, σφραγιδόλιθοι, πήλινα και λίθινα σφονδύλια και αγγεία (κυρίως αλάβαστρα, αλλά και πιθαμοφόρισκοι και ψευδόστομοι αμφορείς). Αδρύμη-Σισμάνη 2001-2004, 499-500.

18. Αποκαλύφθηκαν τουλάχιστον πέντε κτίρια του οικισμού, ο οποίος έχει υποστεί καταστροφές από τις εργασίες για τη διάνοιξη τάφου στο πλαίσιο της αποξήρανσης της λίμνης το 1960. Αδρύμη-Σισμάνη 2001-2004, 501-502, 2011, 260.

19. Τα κτερίσματα αποτελούνται από κοσμήματα από στεατίτη και ήλεκτρο, πήλινα και λίθινα σφονδύλια, ένα σφραγιδόλιθο από στεατίτη και αγγεία (αλάβαστρα, πιθαμοφόρισκο και πρόχου). Αδρύμη-Σισμάνη 2001-2004, 502-503.

Θολωτοί τάφοι μικρών διαστάσεων, οι οποίοι αποτελούσαν τμήμα ενός εκτεταμένου νεκροταφείου, αποκαλύφθηκαν επίσης και στους χαμηλούς λόφους βόρεια και ΒΑ του Κάστρου Αερινού²⁰. Πρόκειται για μια θέση χωροθετημένη στον άξονα σημαντικών οδικών δικτύων και ιδιαίτερα ευνοημένη, καθώς διαθέτει φυσική οχύρωση, πρόσβαση σε καλλιεργήσιμες εκτάσεις και υδρευτική επάρκεια. Για τους παραπάνω λόγους κατοικούνταν διαχρονικά, ήδη από τη Νεολιθική εποχή, ενώ κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού φιλοξενούσε έναν ακμάζοντα οικισμό, ο οποίος έχει προταθεί ότι θα μπορούσε να ταυτιστεί με την αρχαία Φυλάκη. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι στο νεκροταφείο αποκαλύφθηκαν, εκτός από τους 9 θολωτούς σε χρήση από την ΥΕ ΙΙΑ-ΙΙΙΓ εποχή, άλλοι 5 που χρονολογούνται στην Πρωτογεωμετρική εποχή, ενώ ένας θολωτός βρισκόταν σε χρήση και τις δύο εποχές, αποδεικνύοντας συνέχεια της χρήσης του χώρου, αλλά και των ταφικών πρακτικών²¹.

Συστάδα μικρών θολωτών τάφων είχε αποκαλυφθεί και κατά τις ανασκαφές του Ν. Βερδελή τη δεκαετία του 1950 στους πρόποδες της ακρόπολης Γρίτσας Πτελεού, μιας παράκτιας θέσης στο ΝΑ άκρο της Μαγνησίας²². Οι τάφοι ανεγέρθηκαν εντός ενός νεκροταφείου της Μεσοελλαδικής (ενδεχομένως και Πρώιμης Μυκηναϊκής) εποχής, ενώ οικιστικά κατάλοιπα της ίδιας εποχής έχουν αποκαλυφθεί σε παρακείμενο λόφο. Η πρωιμότερη χρήση των θολωτών χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΑ2 περίοδο, ενώ οι τάφοι βρισκόνταν σε χρήση κατά κανόνα έως και την ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο²³. Ένας ακόμη θολωτός τάφος (διαμέτρου 3,54 μ.) αποκαλύφθηκε στους Αγίους Θεοδώρους και πιθανόν σχετίζεται με άλλο Μυκηναϊκό οικισμό που υπήρχε στην ευρύτερη περιοχή του Πτελεού. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν κτερίσματα που πιστοποιούν χρήση κατά την ΥΕ ΙΙΑ2 και ΙΙΒ περίοδο, καθώς και λάκκος ανακομιδής με πολλές ταφές²⁴.

Αναφορικά με τα έθιμα ταφής και τις ταφικές τελετουργίες στους θολωτούς τάφους της Θεσσαλίας, διαπιστώνεται μια γενικευμένη πρακτική ταφής μεγάλου αριθμού ατόμων, ανεξάρτητα από το μέγεθος του τάφου (εικ. 3). Η πρακτική αυτή σχετίζεται άμεσα με την ύπαρξη ανακομιδών (σε λάκκους, στο δάπεδο ή σε χτιστή λάρνακα/θρανίο), καθώς και στοιχείων για έμπυρες τελετές με στόχο τον καθαρισμό και τον εξαγνισμό²⁵. Σε ορισμένες περιπτώσεις διαπιστώνονται σπονδές στο εσωτερικό των τάφων ή στο δρόμο, ενδεχομένως και τέλεση συμποσίων μετά την ταφή, όπως υποδεικνύουν συγκεκριμένοι τύποι αγγείων μεταξύ των ευρημάτων²⁶. Ιδιαίτερα αξιοσημείωτες είναι οι ταφές στα κουφιστικά τρίγωνα, που παρατηρούνται σε τουλάχιστον δύο μεγάλους θολωτούς (Καζανάκι, Λαμιόσπιτο) και πιθανόν σχετίζονται με την τελευταία περίοδο χρήσης των τάφων. Τέλος, χωρίς παράλληλα μέχρι στιγμής στην περιοχή της Θεσσαλίας, είναι η περίπτωση της θυσίας και ταφής σκύλων στο εσωτερικό του τάφου Λαμιόσπιτο, καθώς και η προγονολατρεία εξωτερικά του θολωτού στο Γεωργικό.

Συμπερασματικά, η γεωγραφική κατανομή των Μυκηναϊκών θολωτών τάφων στη Θεσσαλία ανασυνθέτει ένα πολύπλοκο πολιτισμικό τοπίο. Παρατηρείται μια επικέντρωση των μεγαλύτερων σε μέγεθος παραδειγμάτων στο ανατολικό και δυτικό άκρο της Θεσσαλικής πεδιάδας, περιοχές που συνιστούσαν πύλες επικοινωνίας και βρισκόταν στο επίκεντρο θαλάσσιων και χερσαίων δικτύων αντίστοιχα. Ιδιαίτερα η συγκέντρωση τεσσάρων τάφων στην ευρύτερη περιοχή του Βόλου, σε συνδυασμό με τα ποιοτικά χαρακτηριστικά των κτερισμάτων και τα στοιχεία από τους μέχρι στιγμής ανασκαμμένους οικισμούς, πιστοποιεί ότι η χρήση

20. Εκτός από τους θολωτούς, έχουν αποκαλυφθεί Μυκηναϊκοί τάφοι διαφόρων τύπων : κιβωτιόσχημοι, λακκοειδείς, κτιστοί ορθογώνιοι, καθώς και οι ιδιαίτερα σπάνιοι στη Θεσσαλία κτιστοί θαλαμοειδείς με στόμιο. Αραχωβίτη 2000, 367.

21. Οι Μυκηναϊκοί θολωτοί έχουν συνήθως προσανατολισμό της εισόδου προς νότο. Χρησιμοποιούνται για πολλαπλές ταφές, ενώ στους περισσότερους υπάρχουν και λάκκοι ανακομιδών. Οι νεκροί βρίσκονται σε συνεσταλμένη στάση. Τα κτερίσματα περιλαμβάνουν αγγεία, ειδώλια και ποικιλία κοσμημάτων. Αραχωβίτη 2000, 368-369.

22. Το σύνολο των κτερισμάτων αποτελείται από κοσμήματα από χρυσό, υαλόμαζα και σάρδιο, σφραγιδόλιθους από στεατίτη και φλουορίτη, λίθινα σφονδύλια, αγγεία (κυρίως αλάβαστρα και πρόχους, αλλά και ψευδόστομους αμφορείς, αμφορίσκους και πιθαμορείς), καθώς και χάλκινα αντικείμενα. Βερδελής 1951, 141-149, 1952, 179-181.

23. Στην περίπτωση του Τάφου C (σύμφωνα με την αρίθμηση του Ο. Pelon) διαπιστώνεται συνέχεια της χρήσης κατά την Πρωτογεωμετρική εποχή, καθώς και επανάχρηση κατά την Ρωμαϊκή περίοδο με την κατασκευή δύο κιβωτιόσχημων εντός του θολωτού. Βερδελής 1953, 128.

24. Μεταξύ των κτερισμάτων διακρίνονται αγγεία (αμφορίσκοι, κύπελλο, πιθαμορέας), σφραγιδόλιθοι από στεατίτη και καρνεόλη, λίθινα σφονδύλια, κοσμήματα και χάλκινα αντικείμενα (εγχειρίδιο, δακτύλιο, αγγείο). Βερδελής 1951, 150-154. 1952, 181-184.

25. Υπολείμματα των τελετών αυτών αποτελούν το στρώμα στάχτης και ανθρακιδίων, καθώς και τα ίχνη καύσης στο οστεολογικό υλικό και τα κτερίσματα. Kontorli-Papadopoulou 1995, 118. Galanakis-Stamatopoulou 2012, 210-211.

26. Kontorli-Papadopoulou 1995, 118. Αδρύμη-Σισμάνη & Αλεξάνδρου 2009, 136-137.

των μεγαλύτερων σε διαστάσεις θολωτών τάφων αποτελούσε μια συνειδητή επιλογή για την έκφραση κοινωνικής ανταγωνιστικής μίμησης.

Το γεγονός αυτό συνδέεται άμεσα με την ανάδειξη δομών εξουσίας στη συγκεκριμένη περιοχή στο τέλος του 15ου-αρχές του 14ου αιώνα. Τα στοιχεία από τους θολωτούς τάφους υποδεικνύουν ότι η περιοχή του Βόλου διατήρησε κατά την ΥΕ ΙΙΙ Α και ΙΙΙ Β περίοδο έναν κυρίαρχο ρόλο όσον αφορά στον κοινωνικό και οικονομικό ανταγωνισμό, χωρίς ωστόσο να παρατηρείται τάση συγκεντρωτικής εξουσίας αντίστοιχης με αυτή των ανακτορικών κέντρων της Πελοποννήσου²⁷. Παράμετρο αυτού του τοπικού ανταγωνισμού πιθανότατα αποτελεί η διαπιστωμένη μεγαλύτερη ποικιλία ταφικών τελετουργιών στους συγκεκριμένους τάφους, καθώς και η ύπαρξη κτερισμάτων με θεματολογία (γρύπες, ταυροκαθάψια, τριμερές ιερό) που παρέμπει άμεσα στο εικονογραφικό και ιδεολογικό υπόβαθρο του Μυκηναϊκού ανακτορικού συστήματος²⁸.

Ενδιαφέροντα συμπεράσματα προκύπτουν και από τη συγκριτική μελέτη των μεγεθών των τάφων και της διάρκειας χρήσης τους (εικ. 4). Διαπιστώνεται ότι κανένας από τους μεγάλους θολωτούς δεν χρησιμοποιείται μετά το τέλος της ΥΕ ΙΙΙ Β περιόδου. Ακόμη και στην περίπτωση που ακμάζει κατά τους μετανακτορικούς χρόνους μια θέση, όπως το Κάστρο Βόλου, δεν παρατηρείται οποιαδήποτε ταφική δραστηριότητα στον παρακείμενο θολωτό τάφο, στοιχείο που ενισχύει την άποψη για άμεση σύνδεση των μεγαλύτερων θολωτών με συγκεκριμένες πολιτικές και κοινωνικές δομές και με την επίδραση που ασκούσαν τα Μυκηναϊκά ανακτορικά κέντρα στη Θεσσαλία. Φαίνεται λοιπόν ότι κατά τους μετανακτορικούς και τους ιστορικούς χρόνους ανανοηματοδοτείται ο ρόλος των μεγάλων θολωτών σε όσες θέσεις εξακολουθούν να κατοικούνται. Χωρίς να επαναχρησιμοποιούνται οι ίδιοι για ταφικούς σκοπούς, διαφαίνεται προσπάθεια ενσωμάτωσής τους σε ένα νέο κοινωνικό, ιδεολογικό και οικιστικό πλαίσιο, είτε με την ανάπτυξη νεκροταφείων γύρω τους, όπως στο Καζανάκι και το Καπακλί Βόλου, είτε με χρήση τους για λατρεία προγόνων, όπως στην περίπτωση του Γεωργικού Καρδίτσας.

Αντίθετα, διαπιστώνεται ότι οι μικροί σε μέγεθος θολωτοί τάφοι, ο οποίοι βρίσκονται σε συστάδες (Αερινό, Πτελεός, Κάρλα) ή μεμονωμένοι, χρησιμοποιούνται για ιδιαίτερα μεγάλο χρονικό διάστημα κατά την Εποχή του Χαλκού, καλύπτοντας χρονικά σε ορισμένες περιπτώσεις και τη μετανακτορική περίοδο. Επιπλέον παρατηρείται και το φαινόμενο της μεταγενέστερης επανάχρησης των συγκεκριμένων τάφων²⁹. Η γεωγραφική διασπορά σε ολόκληρη την έκταση της Θεσσαλίας, σε συνδυασμό με τα απλοποιημένα κατασκευαστικά χαρακτηριστικά και τα κτερίσματα υποδεικνύουν ότι η χρήση της συγκεκριμένης παραλλαγής ήταν αντίστοιχη με αυτή των μικρών θαλαμοειδών τάφων, οι οποίοι σπανίζουν ιδιαίτερα στην περιοχή³⁰. Μάλιστα παρατηρείται εντατικοποίηση της χρήσης του συγκεκριμένου τύπου για πολλαπλές ταφές κατά τους πρώιμους ιστορικούς χρόνους, ακόμη και εντός των ορίων νεκροταφείων της Μυκηναϊκής εποχής³¹.

Αποτελώντας ένα βασικό χαρακτηριστικό του υλικού πολιτισμού της Θεσσαλίας, οι θολωτοί τάφοι αντανακλούν ως ένα βαθμό διακοινοτικές επαφές με τα Μυκηναϊκά ανακτορικά κέντρα του νότου. Κατά κύριο λόγο όμως η δημοφιλία του συγκεκριμένου τύπου τάφου αποτελεί αποτέλεσμα πολύπλοκων ενδοθεσσαλικών διεργασιών σε ένα μετασχηματιζόμενο κοινωνικό περιβάλλον.

27. Voutsaki 1993, 124-127.

28. Rousioti 2016, Ρουσιώτη 2015, 123-125, 127.

29. Βερδελής, 1953, 123. Αραχωβίτη 2000, 367. Γούναρης 2009, 171-172.

30. Galanakis 2008, 228, 301.

31. Έχουν εντοπιστεί πάνω από 50 θολωτοί τάφοι, μεμονωμένοι ή σε συστάδες, που χρονολογούνται κυρίως από την Ύστερη Πρωτογεωμετρική περίοδο και εξής. Η διάμετρός τους κυμαίνεται συνήθως μεταξύ 2 και 4 μ. Παρά το γεγονός ότι αρκετοί δεν έχουν πλήρως ανασκαφεί ή δημοσιευτεί, αποτελούν σημαντική παράμετρο για τη μελέτη της ποικιλίας των ταφικών πρακτικών και εθίμων στη Θεσσαλία των πρώιμων ιστορικών χρόνων. Αραχωβίτη 1994, 125-138. Georganas 2009, 197-198. 2000, 47-54.

SUMMARY

INVESTIGATING THE POWER STRUCTURES IN MYCENAEAN THESSALY : THE USE OF THOLOS TOMBS

Dimitra Roussioti

Mycenaean Thessaly has yielded the largest number of tholos tombs outside the Argolid and Messenia. This paper attempts to illuminate the use of this type of tomb and the degree it is associated with power structures. The geographic distribution of tholos tombs in Thessaly reconstructs a complex cultural landscape. A concentration of the largest examples in the eastern and western edge can be attested, in areas that comprised diachronically communication gates. Especially the concentration of four large tholos in the area of Volos, in association with the quality of the contents and the evidence from the contemporary settlements, suggests that the use of the large tholos comprised a deliberate choice that expressed competitive social imitation. All of them went out of use at the end of the 13th century B.C. indicating a strong association with the palatial ideological sphere. During the following centuries some large tholos were incorporated in cemeteries and in the case of the tomb at Georgiko ancestor cult is attested. On the other side, tholos tombs of small dimensions (diameter 2-5m.) and simplified architectural features were uncovered, either in clusters or isolated. Our knowledge on this popular thessalian variation was enriched due to the recent fieldworks, especially in Aerino and Lake Karla area and the restudy of the material form the Pteleos cemetery in SE Thessaly. The small tholos tombs were used for successive burials for a long period during the Late Bronze Age, including the postpalatial era, while some of them were reused in the early Iron Age. The geographic dispersion, the duration of use and the finds indicate that the small tholos tombs constituted an alternative to small chamber tombs and played an important role in the strengthening of the cohesion of the local communities.

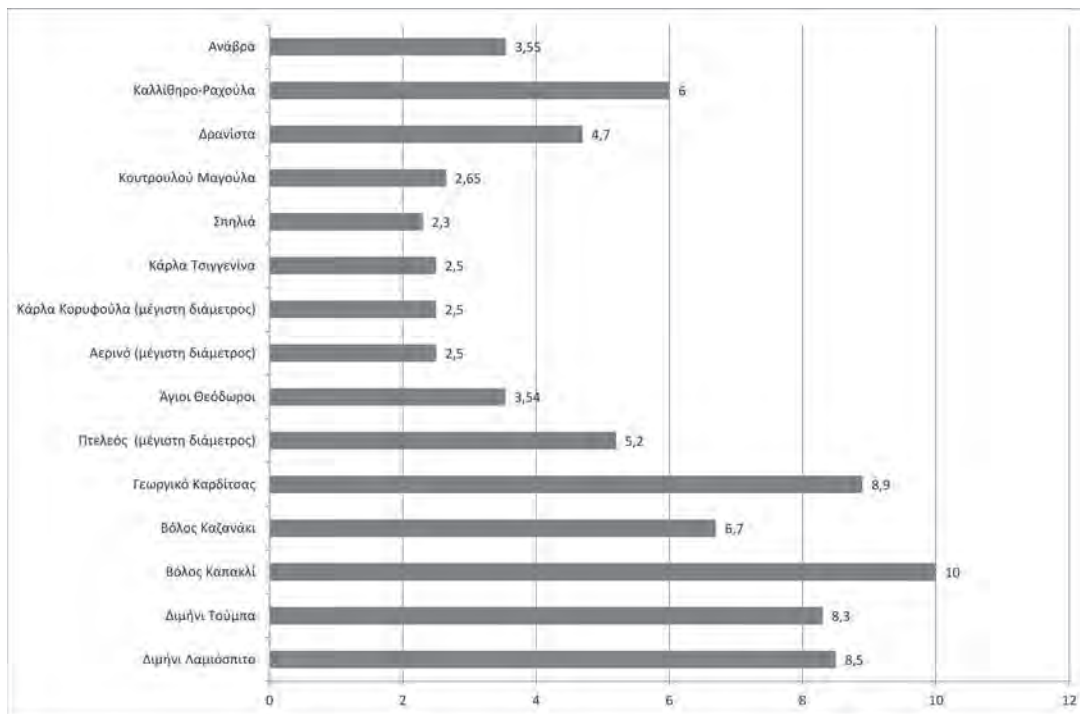
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αδρύμη-Σισμάνη, Β. 2011. Η Θεσσαλία στην Ύστερη Εποχή του Χαλκού. Η μυθική Ιωλκός και η παρουσία των Μυκηναίων στη Θεσσαλία, *Θεσσαλικά Μελετήματα* 1, 223-263.
- Αδρύμη-Σισμάνη, Β. 2001-2004. Ανασύσταση ταμειυτήρα λίμνης Κάρλας, *ΑΔ* 56-59, Β'2-Χρονικά, 499-505.
- Αδρύμη-Σισμάνη, Β. - Αλεξάνδρου, Στ. 2009. Μυκηναϊκός θολωτός τάφος στη θέση Καζανάκι, *ΑΕΣΘΕ* 2, 133-149.
- Adrimi-Sismani, V. 2007. Mycenaean northern borders revisited. New evidence from Thessaly, στο M. Galaty & W. Parkinson (επιμ.), *Rethinking Mycenaean Palaces II*, Los Angeles: University of California, 159-177.
- Αραχωβίτη, Π. 2000. Στοιχεία αρχαιολογικής δράσης στις Φερές και την ευρύτερη περιοχή τους τα τελευταία οκτώ χρόνια, στο *Έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων και Νεωτέρων Μνημείων του ΥΠ.ΠΟ στη Θεσσαλία και την ευρύτερη περιοχή της* (1990-1998), Βόλος, Μάιος 1998, Βόλος : Υπουργείο Πολιτισμού, 355-371.
- Αραχωβίτη Π. 1994. Θολωτός Πρωτογεωμετρικός τάφος στην περιοχή των Φερών, στο *Θεσσαλία*, τόμος Β', 125-138.
- Antonaccio, C. 1994. Placing the Past: the Bronze Age in the Cultic Topography of Early Greece, στο S. Alcock - R. Osborne (επιμ.), *Placing the Gods. Sanctuaries and Sacred Space in Ancient Greece*, Oxford, 79-104.
- Avila, R. 1983. Das Kuppelgrab von Volos-Kapakli, *PZ* 58, 15-60.
- Βαϊοπούλου, Μ. 2019. Η Ύστερη Εποχή του Χαλκού στη δυτική Θεσσαλία : Νεώτερα Δεδομένα, *ΑΕΣΘΕ* 5.
- Βερδελής, Ν. 1953. Ανασκαφή Πτελεού, *ΙΑΕ*, 120-127.
- Βερδελής, Ν. 1952. Ανασκαφή Πτελεού, *ΙΑΕ*, 165-184.
- Βερδελής, Ν. 1951. Ανασκαφή Πτελεού, *ΙΑΕ*, 141-154.
- Γούναρης, Α. 2009. Οικιστική της Θεσσαλίας κατά την Πρωτογεωμετρική-Γεωμετρική περίοδο: ένας απολογισμός, στο *ΑΕΣΘΕ* 2, 163-194.
- Eder, B. 2009. The northern frontier of the Mycenaean world, *ΑΕΣΘΕ* 2, 113-131.

- Feuer, B. 1983. *The Northern Mycenaean Border in Thessaly*. BAR International Series 176. Oxford.
- Galanakis, Y. 2008. *A Study of Late Bronze Age Tholos Tombs in the Aegean, 1.700-1.200 B.C.*, Αδημ. διδ. διατριβή, University of Oxford.
- Galanakis, Y. - Stamatopoulou, M. 2012. A preliminary report on the archival material from the excavations of the tholos tomb at Ano Dranista (Ano Ktimeni) in Thessaly by A.S. Arvanitopoulos (1911), *ΑΕΣΘΕ* 3, 205-218.
- Georganas, I. 2009. Dying in Early Iron Age Thessaly, *ΑΕΣΘΕ* 2, 195-205.
- Georganas, I. 2000. Early Iron Age tholos tombs in Thessaly (c. 1100-700BC), *MeditArch* 13, 47-54.
- Hope Simpson, R. - Dickinson, O. 1979, *A Gazetteer of Aegean Civilization in the Bronze Age, Vol. I : the Mainland and Islands*. SIMA Vol. LII. Göteborg.
- Intzesiloglou, B. 2010. A gold signet ring, three seal stones and a scarab from the Mycenaean tholos tomb at Georgiko, western Thessaly (Greece), στο *Corpus der Minoischen und Mykenischen Siegel*, Beiheft 8, 239-247.
- Ιντζεσίλογλου, Χ. 1997. Γεωργικό-Ξινονέρι, *ΑΔ* 52, 478-480.
- Skafida, E. - Karnava, A. - Olivier, J.-P. 2012. Two new Linear B tablets from the site of Kastro-Palaia in Volos”, στο P. Carlier et al.(επιμ.), *Études Mycéniennes 2010. Actes du XIII Colloque International sur les Texts Égéens, Sèvres-Paris-Nanterre 20-23 Septembre 2010*, Pisa-Roma, 55-73.
- Kontorli-Papadopoulou, L. 1995. Mycenaean tholos tombs. Some thoughts on burial customs and rites, στο C. Morris (επιμ.), *KLADOS. Essays in honour to J.N. Coldstream*, London, Institute of Classical Studies, 111-122.
- Μπάτζιου-Ευσταθίου, Α. 1998. *Η Ύστερη Εποχή του Χαλκού στην περιοχή της Μαγνησίας: Το Κάστρο (Παλιά) και τα Πευκάκια*. Διδ. Διατριβή. Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Batziau-Efstathiou, A. 2015. The Mycenaean settlement at Pefkakia: the harbor of Iolkos?, στο J. Weilharter - F. Ruppenstein (επιμ.), *Tradition and Innovation in the Mycenaean Palatial Politics*. Proceedings of an International Symposium held at the Austrian Academy of Sciences, Vienna 1-2 March 2013, Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 51-85.
- Pantou, P. 2010. Mycenaean Dimini in context: investigating regional variability and socioeconomic complexities in Late Bronze Age Greece, *AJA* 114, 381-401.
- Παπαθανασίου, Α. 2006. Το ανθρωπολογικό οστεολογικό υλικό από τον μυκηναϊκό θολωτό τάφο στη θέση Καζανάκι Βόλου, *ΑΕΣΘΕ* 2, 151-161.
- Pelon, O. 1976. *Tholoi, tumuli et cercles funéraires : recherches sur les monuments funéraires de plan circulaire dans l'Égée de l'âge du Bronze* (IIIe et IIe millénaires av. J.-C.). Athènes: Ecole Française d'Athènes, Paris.
- Rousioti, D. 2016, Sharing images, shaping power in the periphery : the influence of the Mycenaean palatial system in the iconography of the late Bronze Age Thessaly, στο *Centre and Periphery over the Passage of Time (from the Bronze Age to Late Antiquity)*. Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου, *Trnava University, Slovakia 17-19/10/2014*, ANODOS. Studies of the Ancient World 12, 233-242. Trnava: Trnava University.
- Ρουσιώτη, Δ. 2015. Όψεις της Μυκηναϊκής λατρείας στη Μαγνησία, *ΑΕΣΘΕ* 4, Τόμος Ι, 123-134.
- Ρουσιώτη, Δ. 2013. «Λατρευτικές εικονογραφικές σκηνές από τη Θεσσαλία κατά τη Μυκηναϊκή εποχή». *Θεσσαλικά Μελετήματα* 3, 179-198.
- Smirniou, M. et al. 2012. Mycenaean beads from Kazanaki, Volos: a further node in the LBA glass network, στο D. Ignatiadou - A. Antonaras (επιμ.) *Annales du 18e Congrès de l'Association Internationale pour l'Histoire du Verre*, Thessaloiniki, 11-18.
- Τουφεξής, Γ. κ.α. 2015. Ανασκαφή Μυκηναϊκών τάφων στο Μακρυχώρι, *ΑΕΣΘΕ* 4, 159-168.
- Vaioroulou, M. 1998. *La Thessalie mycénienne*. DEA, Université de Paris I.
- Voutsaki, S. 1993. *Society and Culture in the Mycenaean world: an analysis of mortuary practices in the Argolid, Thessaly and the Dodecanese*, Αδημ. διδ. διατριβή, University of Cambridge.

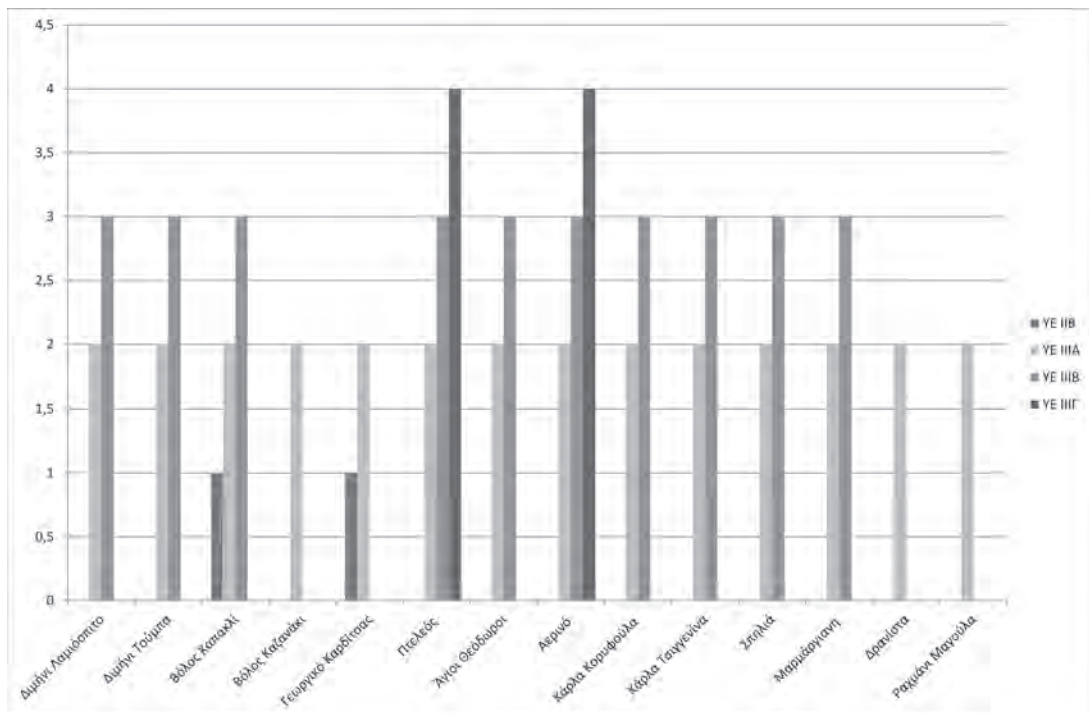
Εικ. 1. Η κατανομή των θολωτών τάφων στη Μυκηναϊκή Θεσσαλία.

Εικ. 2. Διάμετρος των κυριότερων Μυκηναϊκών θολωτών τάφων στη Θεσσαλία.

	ΛΑΜΙΟΣΠΙΤΟ	ΤΟΥΜΠΑ	ΚΑΖΑΝΑΚΙ	ΚΑΠΑΚΛΙ	ΓΕΩΡΓΙΚΟ	ΚΑΡΑΑ	ΑΕΡΙΝΟ	ΠΤΕΛΕΟΣ	ΔΡΑΝΙΣΤΑ
Ανακομιδές	x		x	x		x	x	x	x
Έμπυρες τελετές	x		x	x					x
Θυσία ζώων	x								
Κτιστή λάρνακα ή θρανίο		x							
Εύλινη λάρνακα;			x	x					
Προγονολατρεία					x				
Σκόπιμη καταστροφή κτερισμάτων				x					
Σπονδές/συμπόσια	x		x						x
Ταφή στο κουφιστικό τρίγωνο	x		x						

Εικ. 3. Έθιμα ταφής και ταφικές τελετουργίες με βάση τα ανασκαφικά στοιχεία από τους θολωτούς τάφους της Θεσσαλίας.

Εικ. 4. Διάρκεια χρήσης των επαρκώς χρονολογημένων θεσσαλικών θολωτών τάφων.

Η ΎΣΤΕΡΗ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ ΣΤΗΝ ΔΥΤΙΚΗ ΘΕΣΣΑΛΙΑ: ΝΕΟΤΕΡΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ

Μαρία Βαϊοπούλου

Σκοπός αυτού του άρθρου είναι μία σύντομη συνολική παρουσίαση της κατοίκησης κατά την Ύστερη Εποχή Χαλκού στην Δυτική Θεσσαλία. Κατ' αρχάς γίνεται μια συνοπτική παρουσίαση των ανασκαφικών ερευνών της τελευταίας δεκαετίας. Στην συνέχεια συνδυάζοντας παλαιότερα και νέα δεδομένα γίνεται μια προσπάθεια ανεύρεσης οδών επικοινωνίας και εμπορίου καθώς και πολιτιστικών στοιχείων τα οποία να συσχετίζονται με εκείνα της νότιας Ηπειρωτικής Ελλάδας κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού.

ΤΟ ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Η Δυτική Θεσσαλία χαρακτηρίζεται από δύο μεγάλες πεδιάδες, εκείνη της Καρδίτσας καθώς και εκείνη των Τρικάλων, οι οποίες περικλείονται από τους ορεινούς όγκους της Όρθρυς, της Πίνδου και των Χασίων. Από την ανατολική Θεσσαλία την χωρίζουν μια σειρά λόφων εύκολα προσπελάσιμοι. Διοικητικά, η δυτική Θεσσαλία, περιλαμβάνει την ΠΕ Καρδίτσας, την ΠΕ Τρικάλων, ένα τμήμα της ΠΕ Λάρισας δηλ. την περιοχή των Φαρσάλων και τέλος το τμήμα της ΠΕ Φθιώτιδας, που περιλαμβάνεται ανάμεσα στο Νέο Μοναστήρι και τις παρυφές της Όθρυς.

ΟΙΚΙΣΜΟΙ

Μαγούλα Παπουτσή

Τον Οκτώβριο του 2004 κατά την διάρκεια εκσκαπτικών εργασιών για την θεμελίωση οικίας στην Μαγούλα Παπουτσή του Δήμου Παλαμά ήρθαν στο φως αρχιτεκτονικά κατάλοιπα. Ακολούθησε σωστική ανασκαφική έρευνα υπό την διεύθυνση του Λ. Χατζηαγγελάκη.¹ Ήρθε στο φως τμήμα τείχους μήκους 6,50 και πλάτους 1,60 μ. Η εσωτερική παρειά του τείχους εφάπτεται σε δρόμο πλάτους 5,70 μ. Σύμφωνα με την κεραμική, τα αρχιτεκτονικά λείψανα χρονολογούνται στην ΥΕ ΙΙΒ και ΥΕΙΙΑ

«Ράχες» Μασχολουρίου

Η ανασκαφική έρευνα ξεκίνησε το 2008² με αφορμή εκτέλεση έργων για το Φυσικό Αέριο και διενεργήθηκε σε διαφορετικά σημεία του ορύγματος. Εκτός των ορυγμάτων απόθεσης, ήρθαν στο φως και δύο παραλληλόγραμμα κτίρια τα οποία απέχουν μεταξύ τους περίπου 400 μ. Το Κτίριο Α διαστάσεων : 22,70μ × 6,40μ και το Κτίριο Β διαστάσεων : 19,45 μ. × 7 μ. Το 2011, ήρθε στο φως ανατολικά του κτιρίου Β μικρός κεραμικός κλίβανος των αρχών της ΥΕΧ. Από την μελέτη της κεραμικής τα δύο κτίρια καθώς και ο κλίβανος χρονολογούνται κατά την μεταβατική περίοδο από την ΜΕΧ ΙΙΙ στην ΥΕΧ έως τις πρώτες φάσεις της ΥΕΧ.

Το 2015 με αφορμή την εκτέλεση του έργου «Υδρευση Ανατολικού τμήματος Π.Ε. Καρδίτσας από λί-

1. Χατζηαγγελάκης 2001-2004β, 574-575

2. Βαϊοπούλου 2008, 730-73, Βαϊοπούλου 2015β.

μνη Σμοκόβου» έλαβε μέρος μικρής έκτασης ανασκαφική έρευνα σε τμήμα του οικισμού³ ανάμεσα στους δύο προαναφερόμενους τομείς. Εξερευνήθηκε ανασκαφικά έκταση 190μ² και ήρθαν στο φως τρεις τοίχοι κατασκευασμένοι από ασβεστόλιθους, οι οποίοι οριοθετούν τμήμα κτιρίου το οποίο ονομάστηκε έστω κτίριο Γ' το οποίο έχει προσανατολισμό Β-Ν. και διαστάσεις 6,20μ × 4,60 μ. (εικ. 2)

Στο εσωτερικό του κτιρίου εντοπίστηκε στρώμα καταστροφής με έντονες καύσεις, στάχτες και διαλυμένους πηλούς. Από το στρώμα καταστροφής περισυλλέγησαν ένας απιόσχημος πιθαμφορέας (FS 34) ο οποίος χρονολογείται στην ΥΕΙΙΑ2 περίοδο, τρεις πίθοι, μία κυψέλη, πιθοειδή χειροποίητα μαγειρικά σκεύη, πόδι τριποδικής χύτρας, ένα χειροποίητο κύπελλο μεσοελλαδικής παράδοσης, κύαθος με ανυψωμένη λαβή (FS 237) της ΥΕ Ι/ΙΙ, Αλάβαστρο (FS 80) της ΥΕ Ι/ΙΙ, σκύφοι (FS 304) της ΥΕ ΙΙΑ, σκύφοι (FS 279) της ΥΕ ΙΙΒ/ΙΙΑ και λήκυθος (FS 120) της ΥΕ ΙΙΙ Α2. Από το εξωτερικό χώρο πλησίον του κτιρίου περισυλλέγησαν ένας απιόσχημος πιθαμφορέας (FS 22) της ΥΕΙΙ περιόδου.

Πετρωτό «Θέση» Ασβεσταριά (εικ. 3)

Η θέση βρίσκεται, στην κτηματική περιφέρεια Πετρωτού επί της εθνικής οδού Λάρισας – Τρικάλων Οι ανασκαφικές εργασίες ξεκίνησαν το 2008 με αφορμή το έργο «Κατασκευή Ε.Ο. Λάρισας-Τρικάλων.⁴ Κατά την ανασκαφική έρευνα ήρθε στο φως οικισμός από το οποίο έχουν ερευνηθεί ανασκαφικά περίπου 3000 τ.μ.

Κατά την διάρκεια των ανασκαφικών ερευνών αποκαλύφθηκαν αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, ταφές καθώς και κινητά ευρήματα όπως αγγεία, ειδώλια και εργαλεία. Τα κτήρια στον οικισμό είναι κυρίως παραλληλόγραμμα αψιδωτά ή μεγαρόσχημα οικοδομήματα. Μέχρι σήμερα αποκαλύφθηκαν οκτώ (8) κτίρια και τμήματα τοίχων τα οποία παραπέμπουν σε περισσότερα από 23 κτίρια. Τα κτίρια αυτά σύμφωνα με την κεραμική και τις χρονολογήσεις με ενεργό άνθρακα και OSL ανήκουν σε τουλάχιστον πέντε φάσεις κατοίκησης. Ξεκινώντας από ΠΕΙ και φθάνοντας μέχρι το τέλος ΥΕΧ.

Ανάμεσα στα κτίρια εντοπίστηκαν τριάντα μία (33) ταφές, εκ των οποίων, οι δεκατέσσερις (16) είναι κιβωτιόσχημοι⁵. Σε αντίθεση με άλλα παραδείγματα από τον ελλαδικό χώρο στην περίπτωση του οικισμού του Πετρωτού πρόκειται για ταφές οι οποίες στην πλειονότητά τους, αποκαλύφθηκαν εκτός των κτιρίων και ανήκουν τόσο σε βρέφη όσο και σε ενήλικες.

Μακρυνά Μαγούλα⁶

Κατά την διάρκεια καθαρισμών στην Μακρυνά Μαγούλα του Πύργου Κιερίου του Δήμου Σοφάδων, το φθινόπωρο του 2013, αποκαλύφθηκε τμήμα οχυρωματικού τείχους Ακρόπολης της ΥΕΧ. Το αποσπασματικά σωζόμενο τείχος, πλάτους 1,45μ, αποκαλύφθηκε σε μήκος 27 μ. Είναι δομημένο από διπλή σειρά παράλληλων τοιχίων, με γέμισμα από μικρότερους λίθους και συνδετικό υλικό λάσπη. Εσωτερικά της οχύρωσης και δίπλα σε άνοιγμα πλάτους 0,70 μ. ήρθαν στο φως τμήματα κτιρίων. (εικ. 4)

Η κεραμική που συλλέχθηκε χρονολογείται κυρίως στην ΥΕΧ. Πρόκειται για μία άβαφη κυαθόμορφη Κύλικα (FS 270), της ΥΕΙΙ περιόδου, χείλος και λαιμός πιθαμφορέα (FS 17) επίσης της ΥΕ ΙΙ, μία Πρόχους, τμήμα ζώμορφου ειδωλίου, τμήματα αποθηκευτικών αγγείων καθώς και λίθινα και πήλινα εργαλεία.

ΙΕΡΑ

Μαυροματί

Με αφορμή την διάνοιξη αποστραγγιστικής αύλακας, στα πλαίσια του αναδασμού στην κτηματική περιφέρεια του ΔΔ Μαυροματίου, του Δήμου Μουζακίου διεξήχθησαν σύντομες ανασκαφικές έρευνες κατά τα έτη 2003 από τον κ. Λ. Χατζηαγγελάκη και κατά τα έτη 2006 και 2007 από τον κ. Χ. Τσέλιο.⁷ Τα μόνα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα είναι : α) σειρά τεσσάρων λίθων χωρίς εμφανή οικοδομική συνάφεια και β) μια μικρή κτιστή τετράγωνη κατασκευή διαστάσεων 0,20 μ. × 0,20 μ., συνιστάμενη από μικρές κροκάλες και χώμα ως

3. Συντεταγμένες (ΕΓΣΑ '86) : Χ 336921,30 – Υ4358632,92

4. Βαϊοπούλου 2014.

5. Βαϊοπούλου 2017 (υπό έκδοση).

6. Βαϊοπούλου 2012 (υπό έκδοση).

7. Χατζηαγγελάκης 2001-2004α, 572-573, εικ 18-21, Τσέλιος 2012, 733-735, εικ. 4-7. Τσέλιος 2009.

συνδεδειγμένο υλικό, η οποία δίνει την εντύπωση βάσης ξύλινου πεσσού. Γύρω από την υποτιθέμενη βάση του ξύλινου πεσσού ήλθαν στο φως εξήντα έξι (66) ολόκληρα, αλλά και τμήματα αγγείων, καθώς και πληθώρα άλλων οστράκων τα οποία χρονολογούνται στην ΥΕ ΙΙΑ1/2. Βασιζόμενος στα ευρήματα ο Χ. Τσέλιος υποστήριξε την άποψη ότι πρόκειται για Αγροτικό Ιερό.

Ανάβρα (θέση Αλωνάκι)

Κατά την διάρκεια των ανασκαφών στα πλαίσια του έργου για την κατασκευή του οδικού άξονα Ε65 στην ευρύτερη περιοχή της Ανάβρας ήρθε στο φως Ιερό Αρχαϊκών Χρόνων.⁸ Σε αποθέτη του Ιερού βρέθηκαν όστρακα και ένα ζωόμορφο ειδώλιο της ΥΕ ΙΙΑ:2⁹

Φίλια Ιερό Ιγωνίας¹⁰

Λόγω του ότι οι μάρτυρες της ανασκαφής του Δ. Θεοχάρη, κατά το διάστημα 1960-1967, κατέρρεαν και συγχρόνως μεγάλος αριθμός πήλινων και μεταλλικών αρχαιολογικών αντικειμένων ήταν εύκολη λεία για τους αρχαιοκάπηλους οι οποίοι εξακολουθούν να δρουν στο Ιερό, το καλοκαίρι του 2013 η Εφορεία αποφάσισε την αποδόμηση των μαρτύρων. Εντοπίστηκε το Υστεροελλαδικό στρώμα το οποίο ήρθε στο φως, καταρχάς από τους Λιάγκουρα και Δ. Θεοχάρη και στην συνέχεια έγινε μικρής χρονικής έκτασης ανασκαφική έρευνα, το 1982 από τις Α. Πιλάλη – Παπαστεργίου και Α. Παπαευθυμίου – Παπανθίμου.

Εντοπίστηκαν αρχιτεκτονικά λείψανα τα οποία ανήκουν σε τουλάχιστον άλλα δύο κτίρια σύγχρονα του προαναφερόμενου και δάπεδα τα οποία ανήκουν σε προηγούμενη φάση των αποκαλυφθέντων κτιρίων.

Λεοντάρι: Θέση «Παλιάμπελα»¹¹

Στα πλαίσια του έργου «Υδρευση ανατολικού τμήματος Ν. Καρδίτσας από τη λίμνη Σμοκόβου» πραγματοποιήθηκε μικρής έκτασης σωστική ανασκαφική έρευνα στην θέση «Παλιάμπελα» του Δ.Δ. Λεονταρίου του Δήμου Σοφάδων.

Ήρθε στο φως και ερευνήθηκε ανασκαφικά μεγάλος λιθοσωρός διαστάσεων κατά προσέγγιση 3,20 μ.(Α→Δ) και 5 μ.(Β→Ν). Οι περισσότεροι λίθοι, ήταν ασβεστόλιθοι αλλά υπήρχαν και λίγοι ψαμμόλιθοι και ελάχιστοι κροκαλοπαγείς. Κατά την αφαίρεση της πρώτης στρώσης του λιθοσωρού διαπιστώθηκε ότι επρόκειτο για όρυγμα στο οποίο υπήρχαν επάλληλες στρώσεις λίθων εναλλάξ με στρώματα τα οποία αποτελούνταν από όστρακα, ειδώλια, εργαλεία, όστρεα και οστά ζώων από τα οποία ξεχωρίζουν τουλάχιστον δύο μεγάλα τμήματα από γνάθους βοοειδών. Στο τελευταίο στρώμα το χώμα περιέχει πολλά ίχνη καύσης και μικρά τμήματα πηλού. Πρέπει να σημειωθεί επίσης ότι έντονα ίχνη καύσης υπήρχαν σε όλη την έκταση του σκάμματος. Σε απόσταση περίπου 1 μ. νοτιοδυτικά του κύριου ορύγματος ήρθε στο φως ταφή σκύλου. Ο σκελετός είχε διατηρηθεί σε καλή σχετικά κατάσταση αν και το κρανίο και η κάτω σιαγόνα είχαν μετατοπιστεί από την αρχική τους θέση.

Εκτός από το προαναφερόμενο όρυγμα και σε μικρή απόσταση από αυτό εντοπίστηκαν ακόμη δύο μικρότερα ορύγματα.

Τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα είναι ελάχιστα στον χώρο που εξερευνήθηκε. Δυτικά του κύριου ορύγματος και σε απόσταση 6μ από αυτό, εντοπίστηκαν δύο σειρές λίθων σε μήκος 1,90 μ.(Β-Ν) και 0,50 μ.(Α-Δ) η διάταξη των οποίων παραπέμπει σε τοίχο. Πρόκειται για αργούς λίθους ασβεστόλιθους και ψαμμόλιθους, που οι διαστάσεις τους κυμαίνονται από 15 έως 23 εκατοστά. Επίσης στην νότια παρειά του σκάμματος αποκαλύφθηκε τμήμα ενός τοίχου σε μήκος 1,27 μ. Ο τοίχος είναι κατασκευασμένος από αργούς λίθους ασβεστολιθικής και ψαμμολιθικής σύστασης με συνδεδειγμένο υλικό χώμα. Το πάχος του κυμαίνεται από 46 έως 50 εκ. ενώ το σωζόμενο ύψος του είναι 20 εκ., καθώς σώζεται μόνο η τελευταία σειρά λίθων που αποτελεί και το θεμέλιό του. Το ΒΑ άκρο του εισχωρεί μέσα στην άσκαφτη παρειά, οπότε θα διερευνηθεί σε μελλοντικό χρόνο.

8. Θερμές ευχαριστίες οφείλω στον συνάδελφο Χρ. Καραγιαννόπουλο για την παραχώρηση του υλικού

9. French 1971, 151-158

10. Βαϊοπούλου 2013.

11. Θερμές ευχαριστίες οφείλω στην εξαιρετική συνάδελφο Ράνια Εξάρχου για την καθημερινή της παρουσία στην ανασκαφή και την τήρηση του Ημερολογίου.

Όσον αφορά τέλος την κεραμική αυτή εκπροσωπείται από διάφορους τύπους αγγείων με επικρατέστερους τους κύλικες και τους σκύφους, χωρίς να λείπουν και τύποι όπως ο ψευδόστομος αμφορέας¹², η υδρία, ο κύαθος, ο κύαθος με προχοή. Αξιοσημείωτος είναι ο μεγάλος αριθμός από τριποδικά μαγειρικά σκεύη, από δίσκους ψησίματος (cooking dish)¹³ καθώς και από φορητές σχάρες ψησίματος. (εικόνα 5)

Από τα ευρήματα συμπεραίνουμε ότι πρόκειται για χώρο τελετών ο οποίος σύμφωνα με την κεραμική χρονολογείται στην ΥΕΙΒ/ΙΙΑ περίοδο.

ΘΟΛΩΤΟΙ ΤΑΦΟΙ

Θολωτός τάφος Ραχούλας Θέση Μαυρόγια - Ξηρόκαμπος

Βρίσκεται στο 3ο χλμ. της επαρχιακής οδού Καλλιθήρου - Ραχούλας. Η διάμετρος της θόλου προσεγγίζει τα 9,00 μ., η δε είσοδος στο επίπεδο του δαπέδου έχει άνοιγμα 2,25 μ. Ο δρόμος βρίσκεται στην ανατολική πλευρά του ταφικού θαλάμου, και δεν έχει ακόμη ερευνηθεί ανασκαφικά. Από τις επιχώσεις που αφαιρέθηκαν από το εσωτερικό, συλλέχθηκαν ελάχιστα όστρακα, χείλη και τμήματα από διχαλωτές λαβές, αβρών αγγείων χαρακτηριστικές της ΥΕΧ, από πορτοκαλόχρωμο, ντόπιο πηλό.¹⁴

Θολωτός τάφος Μαγούλας Ντουμανά Μαυρομματίου¹⁵

Το 2014 στην θέση Μαγούλα Ντουμανά, ανασκάφθηκε μικρός θολωτός τάφος, ο οποίος αποτελείται από την θόλο διαμέτρου 5,10μ και μέγιστο σωζ. ύψος : 0,98 μ., το στόμιο το οποίο έχει μήκος : 3,46μ, πλάτος : 1,30μ και μέγ. σωζ ύψος : 1,25 μ. και τον δρόμο, ο οποίος έχει κατεύθυνση Β-Ν. και σώζεται μόνο η αρχή του. Είναι κατασκευασμένος από ψαμμόλιθο και ασβεστόλιθο. Συνδετικό υλικό πηλός και κατά τόπους στους αρμούς λατύπες ασβεστόλιθου, αρουραίους καθώς και αργούς ποταμίσιους λίθους. Σε απόσταση 3,46μ από την είσοδο της θόλου, το στόμιο ήταν σφραγισμένο με τοίχιο πάχους 0,86 μ. και σωζόμενου ύψους 1,20 μ., κατασκευασμένο με μεγάλες ασβεστολιθικές πλάκες. (εικόνα 5)

Από το εσωτερικό της θόλου περισυλλέγησαν όστρακα και λαβές αγγείων. Πάνω στον τοίχιο σφράγισης βρέθηκε σφραγιδόλιθος (ΑΜΚ 8835) ακέραιος, έγγλυφος, φακοειδής, από σάρδιο λίθο διαστάσεων Διάμ. : 1,8 εκ. Πάχος : 0,07 εκ., με παράσταση ταυροκαθαψίων ενώ κατά την διάρκεια αποδόμησης του τοιχείου σφράγισης, εκτός των οστράκων, ήρθε στο φως και δεύτερος σφραγιδόλιθος (ΑΜΚ 10644) ακέραιος, έγγλυφος, φακοειδής, από αχάτη με υπόλευκες φλέβες, διαστάσεων: Διάμετρος :2,413 εκ. Πάχος : 1,043 με παράσταση γρύπα να επιτίθεται σε βοοειδές το οποίο θηλάζει. Από τα ευρήματα ο τάφος χρονολογείται κατά την ΥΕΙΙΑ1/2 περίοδο.¹⁶ (εικόνα 6)

Ο τάφος έχει υποστεί πολλές καταστροφές αφενός από τις ισοπεδώσεις καθόσον μέχρι και το 2000, ημερομηνία κατά την οποία έγινε ο καινούργιος αναδασμός, αγροτικός δρόμος διέσχισε τον τύμβου και αφετέρου λόγω των λαθρανασκαφών και της μεταφοράς οικοδομικού υλικού για την κατασκευή κτιρίων.

Θολωτός τάφος Κουτρούλου Μαγούλας¹⁷

Κατά την διάρκεια των ανασκαφικών ερευνών στην Κουτρούλου Μαγούλα οι οποίες διεξάγονται υπό την διεύθυνση της επιτίμου Διευθύντριας του ΥΠ.ΠΟ. Α κ. Ν. Κυπαρίση, κατά τα έτη 2011 και 2012 ήρθε στο φως μικρός θολωτός τάφος. Η θόλος είναι κατασκευασμένη από σκληρές ασβεστολιθικές πέτρες, και κτισμένη με το εκφορικό σύστημα. Η διάμετρος του είναι 2,65 μ σώζεται δε σε ύψος από 0,30 έως 0,70 εκ. Η είσοδο βρίσκεται στα νότιο-δυτικά της θόλου. Ο δρόμος σώζεται σε μήκος 3,80 μ. Φέρει και αυτός τοίχιο σφράγισης, μήκους 0,90 και ύψους 0,40 μ. Στο εσωτερικό του θαλάμου δε βρέθηκαν οστά ή άλλα ευρήματα

12. Papadopoulos 1978, 219 (LH III B :2), 1979, 90, εικ. 114h AM 53, Angus - Smith - Banou 2010, 88 εικ.. 52/ΙΙΒ.

13. Angus - Smith - Banou 2010, 118-121 εικ. 86 /ΙΙΒ.969

14. Καραγιαννόπουλος 2007, 751-753 και 2008, 739-741.

15. Συντεταγμένες (ΕΓΣΑ'86): Χ 303762.081, Υ4366456.512 Υψόμετρο : 134μ

16. Βαϊοπούλου 2015α (υπό έκδοση)

17. Κυπαρίση-Αποστολικά - Χαμηλάκης 2012, Papadopoulos, - Hamilakis - Kyparissi-Apostolika 2015.

εκτός από λίγη και διάσπαρτη κεραμική. Με βάση την προκαταρκτική μελέτη της κεραμικής από την Ελένη Φρούσου, ο τάφος ανήκει στην Ύστερη Εποχή του Χαλκού (ΥΕΙΙ-ΙΙΙ).

Τα ανασκαφικά δεδομένα επαληθεύουν την ύπαρξη επιρροών του αποκαλούμενου Μυκηναϊκού Πολιτισμού στην δυτική Θεσσαλία. Το κύριο όμως ερώτημα που τίθεται είναι κατά πόσο μπορούμε να ισχυρισθούμε την αποδοχή του πολιτικοοικονομικού συστήματος του λεγόμενου μυκηναϊκού πολιτισμού από τον πληθυσμό που κατοικούσε την περιοχή σταδιακά και όχι σαν την επιβολή του από έποικους.

ΣΥΝΕΧΕΙΕΣ – ΑΣΥΝΕΧΕΙΕΣ

Οι οικισμοί που μπορούν να μας δώσουν κάποια στοιχεία αναφορικά με τις συνέχειες και τις ασυνέχειες ανάμεσα στην ΜΕΧ ΙΙΙ και την ΥΕΧ, είναι εκείνη στις «Ράχες» Μασχολουρίου καθώς και εκείνη στην θέση «Ασβεσταριά» στο Πετρωτό Τρικάλων. Όσον αφορά στο Ιερό της Ιτωνίας Αθηνάς όπου υπάρχει βεβαιωμένη συνέχεια από την ΜΕΧ μέχρι και τους Παλαιοχριστιανικούς χρόνους δεν θα το λάβουμε υπόψη στην παρούσα φάση, διότι δεν έχουμε στρωματογραφικά δεδομένα τα οποία θα μπορούσαν να μας οδηγήσουν στην οποιαδήποτε θεωρία.

Στην ανασκαφή στις «Ράχες» Μασχολουρίου ήρθαν στο φως τρία κτίρια, δύο κτίρια εκ των οποίων βάσει της τυπολογίας της κεραμικής καθώς και των χρονολογήσεων με ¹⁴C ανήκουν στην ΜΕΧ ΙΙΙ/ΥΕΙ περίοδο. Η κεραμική, χρονολογεί το τρίτο από αυτά στην ΥΕΙΒ/ΙΙΑ περίοδο. Δεν υπάρχουν ενδείξεις που να αποδεικνύουν την βίαιη εγκατάλειψη των κτιρίων. Στον οικισμό στη θέση «Ασβεσταριά» Πετρωτού τα στοιχεία που συνηγορούν υπέρ της συνέχειας είναι πολύ περισσότερα. Συνυπάρχουν κτίρια της ΠΕΧ με εκείνα της ΜΕΧ και όλων των υποπεριόδων της ΥΕΧ. Το κτίριο Ε μάλιστα έχει δεχθεί σε διάφορες χρονολογικές περιόδους, σταδιακές επεμβάσεις τόσο όσο αφορά στο μέγεθός όσο και στην κάτοψή του.

Όσον αφορά την κεραμική διακρίνουμε τέσσερις κατηγορίες : Στην πρώτη ανήκουν τα σχήματα τα οποία ακολουθούν την Μεσοελλαδική παράδοση και έχουν κατασκευασθεί από ντόπιο πορτοκαλόχρωμο πηλό. Στην δεύτερη, συμπεριλαμβανόμενης και της ακόσμητης κεραμικής, εκείνη που ακολουθεί πιστά το λεγόμενο μυκηναϊκό σχηματολόγιο της νότιας Ελλάδας, αλλά έχει κατασκευασθεί από ντόπιο πηλό, αριθμός των οποίων έχει καλυφθεί με αλείφωμα είτε στο χρώμα του πηλού είτε υποκίτρινο μιμούμενα τον πηλό της νότιας Ελλάδας. Μια ομάδα η οποία συνίσταται από αγγεία που έχουν κατασκευασθεί από πηλό χρώματος ανοικτού καστανού ή υποκίτρινου, που φέρουν γραπτή διακόσμηση και, πιθανώς, να αποτελούν προϊόντα εισαγωγής. Μνείας αξίζει επίσης και η κεραμική την οποία συναντάμε στις πρώιμες φάσεις της ΥΕΧ η οποία είναι κατασκευασμένη με ρόδινο πηλό. Η χρήση αυτού του είδους πηλού σταματάει μετά τις φάσεις της ΥΕΧ που αντιστοιχούν στην ΥΕΙ/ΙΙ.

Όπως είναι κατανοητό από τα προαναφερόμενα δεν υπάρχουν ενδείξεις βίαιης εισβολής, αντίθετα υπάρχει σταδιακή εξέλιξη στην τεχνογνωσία τόσο όσο αφορά στα αρχιτεκτονικά ευρήματα όσο και στα τέχνηρα.

ΔΡΟΜΟΙ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

Λόγω του ότι η Δυτική Θεσσαλία περιβάλλεται από ορεινούς όγκους και δεν διαθέτει παράλια ζώνη μπορεί να θεωρηθεί αυτονόητο ότι πρόκειται για μια περιοχή χωρίς εύκολη πρόσβαση στα όμορα γεωγραφικά διαμερίσματα και ως εκ τούτου οι εμπορικές συναλλαγές είναι δύσκολες από το οποίο συνάγεται ότι μειονεκτεί στην γρήγορη διάδοση νέων ιδεών και τεχνογνωσίας.

Ανατολικά, η λεκάνη της δυτικής Θεσσαλίας με εκείνη της ανατολικής Θεσσαλίας χωρίζονται από μία σειρά χαμηλών λόφων, οι οποίοι αποτελούν και το φυσικό όριο ανάμεσα στις δύο περιοχές, οι υψομετρικές διαφορές των οποίων κυμαίνονται από 100 έως 200 μ. Τα ρεβένια είναι εύκολα προσπελάσιμα και επιτρέπουν τη εύκολη επικοινωνία μεταξύ των δύο περιοχών της Θεσσαλίας. Η θέση του Κάστρου Συκεώνας είναι μια απτή απόδειξη της χρήσης αυτής της διάβασης.

Από δυτικά η πεδιάδα εφάπτεται στην οροσειρά της Πίνδου της οποίας κατά τόπους το υψόμετρο ξεπερνά τα 2000 μ. Πρόκειται για μια από τις πιο δύσβατες οροσειρές αν όχι η πιο δύσβατη του ελλαδικού χώρου. Παρόλα αυτά οι στενές και επιμήκεις κοιλάδες, που σχηματίζονται κυρίως από τις πλαγιές των βουνών καθώς και οι αυχένες που συνδέουν διαδοχικές κορυφές αποτέλεσαν πάντα περάσματα για διέλευση.

Στα πλαίσια του προγράμματος του ΙΑΚΑ, «Διασχίζοντας την Πίνδο. Διαβάσεις και άμυνα» το οποίο πραγματοποιήθηκε υπό την εποπτεία του καθηγητή Γιάννη Πίκουλα¹⁸ εντοπίστηκαν και προτείνονται τέσσερις διαδρομές από την πεδιάδα της Καρδίτσας μέχρι την Άρτα. Δύο βόρειες με αφετηρία την Πύλη Τρικάλων και δύο νότιες με αφετηρία το Μουζάκι Καρδίτσας. Παρόλο που το πρόγραμμα επικεντρώθηκε σε οχυρά και διαβάσεις των ιστορικών χρόνων πιστεύουμε ότι οι ίδιες διαβάσεις χρησιμοποιήθηκαν και για προγενέστερες περιόδους. Οι ομοιότητες όσον αφορά στον υλικό πολιτισμό αυτής της περιόδου ανάμεσα στην Δυτική Θεσσαλία, την Ήπειρο και την Λευκάδα οδηγούν στο συμπέρασμα ότι οι διαβάσεις αυτές χρησιμοποιήθηκαν και κατά την ΥΕΧ. Ο αυχένος του Ζυγού, (γνωστός και ως Στενά της Κατάρας) με υψόμετρο 1.700, αποτελεί επίσης μία από τις διεξόδους από την πεδιάδα των Τρικάλων προς της Ήπειρο.

Όσον αφορά τέλος τις αρτηρίες επικοινωνίας με την Στερεά Ελλάδα, εκτός των γνωστών μέσω του Δομοκού, τα ανασκαφικά ευρήματα στην θέση Αλωνάκι Ανάβρας σε συνδυασμό και με τον θολωτό τάφο της Κτιμένης έρχονται να επιβεβαιώσουν ότι και κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού το οροπέδιο της Ξυνιάδας, στην Όθρυ κάθε άλλο παρά αποκομμένο ήταν από την δυτική Θεσσαλία.

Συνοψίζοντας τα νεώτερα καθώς και τα παλιότερα ανασκαφικά δεδομένα παρατηρούμε ότι έχουμε την παρουσία πέντε θολωτών τάφων¹⁹ δύο εκ των οποίων –Γεωργικού- Ξινονερίου και Ραχούλας- με διάμετρο που ανέρχεται στα 9μ, κατατάσσονται ανάμεσα στους μεγαλύτερους μυκηναϊκούς θολωτούς τάφους στον ελλαδικό χώρο. Στους τρεις από τους δύο ήρθαν στο φως σφραγιδολίθοι οι οποίοι θεωρούνται σύμβολα εξουσίας. Είναι αναγκαίο να σημειωθεί ότι οι τάφοι αυτοί είναι διάσπαρτοι και δεν βρίσκονται σε γειτονικές περιοχές.

Αναφορικά με τα Ιερά τα οποία συνδέονται άμεσα με την θρησκεία, τα δέκα τελευταία χρόνια έχουν ερευνηθεί ανασκαφικά δύο χώροι τελετών και με αρκετές επιφυλάξεις, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε για την ύπαρξη μυκηναϊκού Ιερού στην Ανάβρα, στον ίδιο χώρο με το Αρχαϊκό Ιερό, καθώς σε αποθήτη του, βρέθηκε ζώομορφο ειδώλιο όπως και όστρακα κεραμικής η οποία χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΑ. Ο πρώτος χώρος Τελετών είναι εκείνος του Μαυροματίου ο οποίος χρονολογείται σύμφωνα με τον κ. Χ. Τσέλιο, στην ΥΕ ΙΙΙ Α1/2, για τον οποίο ο ανασκαφέας ισχυρίζεται ότι σύμφωνα με τα ανασκαφικά δεδομένα πρόκειται για Αγροτικό Ιερό. Ο δεύτερος είναι εκείνος στα «Παλιάμπελα» Λεονταρίου όπου όπως προαναφέρθηκε, τα μέχρι τώρα δεδομένα οδηγούν στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για χώρο τελετών που συνδέεται με ταφικές πρακτικές και χρονολογείται στην ΥΕΙΙΒ/ΙΙΑ.

Οι περισσότεροι οικισμοί που ήρθαν στο φως μέχρι σήμερα βρίσκονται στην πεδιάδα. Θα μπορούσαμε να μιλήσουμε για Ακρόπολη μόνο για την περίπτωση της Μακρυάς Μαγούλας, στον Πύργο Κιερίου, όπου σώζεται τμήμα του οχυρωματικού τείχους. Βέβαια, τοίχος, ο οποίος θα μπορούσε λόγω διαστάσεων να θεωρηθεί σαν οχυρωματικό τείχος, είναι και εκείνος της Μαγούλας Παπουτσή, στον Παλαμά. Τα οικιστικά κατάλοιπα μας οδηγούν να συμπεράνουμε την ύπαρξη ενός είδους οργάνωσης, καθώς σε όλα τα μέχρι τώρα αποκαλυφθέντα κτίρια περιλαμβάνουν αποθηκευτικούς χώρους. Σε κανένα από τους μέχρι τώρα ανασκαμμένους χώρους, δεν έχουν έρθει στο φως κτίρια τα οποία να φέρουν τα χαρακτηριστικά δομής των αποκαλούμενων μεγάρων ή παλατιών της νότιας Ελλάδας ή έστω του Διμηνίου της Ανατολικής Θεσσαλίας. Αυτό βέβαια μπορεί να οφείλεται και στο ότι καμιά από τις προαναφερθέντες ανασκαφές δεν έχει ολοκληρωθεί σε πλάτος.

Κλείνοντας, πιστεύουμε ότι μπορεί να στηριχθεί η υπόθεση ότι στη Δυτική Θεσσαλία έχουμε όλα τα στοιχεία που χαρακτηρίζουν τον Μυκηναϊκό Πολιτισμό. Απομένουν αρκετά ερωτηματικά τα οποία πρέπει ακόμη να απαντηθούν, αλλά αξίζει να σημειωθεί ότι όσον αφορά τον υλικό Πολιτισμό και τα τέχνεργα, οι εξελίξεις δεν φαίνεται να έρχονται με καθυστέρηση αλλά να είναι σύγχρονες με την νότια Ελλάδα.

18. Πίκουλας 2007 και 2008.

19. Θολωτός τάφος Κτιμένης (Δράνιτσα), Θολωτός τάφος Γεωργικού –Ξινονερίου, Θολωτός τάφος Ραχούλας, Θολωτός τάφος Μαγούλας Κουτροπούλου, Ν. Μοναστήρι και τέλος ο Θολωτός τάφος Μαγούλας Ντουμανά, Μαυρομάτι.

SUMMARY

LATE BRONZE AGE IN WESTERN THESSALY: RECENT DATA

Maria Vaïopoulou

This article presents archaeological research of the last decade on sites of the Late Bronze Age in Western Thessaly. The information brought to light by this research changes our view regarding the habitation and geo-anthropology of the region while overturning, until recently prevailing theories.

Additionally the primary conclusions on account of the recent data are presented. Those include: continuities and discontinuities in habitation, settlement displacement, trade relations with neighboring or not regions and, lastly, trade and communication routes.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Angus, R. - Smith, K. - Banou, E., 2010. Late Minoan II-III Pottery, στο R Angus, *Mochlos IIB. Period IV. The Mycenaean Settlement and Cemetery. The Pottery*. 2010, Philadelphia, 15-124
- Βαϊοπούλου Μ., 2008. Ράχες Μοσχολουρίου, *ΑΔ* 63, Β2, Χρονικά, 730-731.
- Βαϊοπούλου Μ., 2013. *ΑΔ* (υπό έκδοση).
- Βαϊοπούλου Μ., 2012. *ΑΔ* (υπό έκδοση).
- Βαϊοπούλου Μ., 2014. Οικισμός της Μέσης και Ύστερης Εποχής Χαλκού στη θέση “Ασβεσταριά” του Πετρωτού Τρικάλων, *Τρικαλινά* 35, 205-220.
- Βαϊοπούλου Μ., 2015α. *ΑΔ* (υπό έκδοση).
- Βαϊοπούλου Μ., 2015β. «Ράχες Μοσχολουρίου»: Οικισμός της μεταβατικής περιόδου από την Μέση Εποχή Χαλκού ΙΙΙ στην Ύστερη Εποχή Χαλκού. Μία πρώτη παρουσίαση, *ΑΕΣΘΕ* 4: 175-184.
- Βαϊοπούλου Μ., 2017. *ΑΕ* 2017 (υπό έκδοση).
- Βασιλικού, Δ., 1995. *Ο μυκηναϊκός πολιτισμός*, Αθήνα 1995
- French, E., 1971. The Development of Mycenaean Terracotta Figurines, *BSA* 66, 101-187.
- Καραγιαννόπουλος Χρ., 2007. Ραχούλα, *ΑΔ* 62, Β1, Χρονικά, 751-753,
- Καραγιαννόπουλος Χρ., 2008. Ραχούλα, *ΑΔ* 63, Β1, Χρονικά, 739-741.
- Κυπαρίσση-Αποστολικά Ν. - Χαμηλάκης Γ., 2012. Αρχαιολογική και εθνογραφική έρευνα στη θέση Κουτρούλου Μαγούλα Φθιώτιδας 2009-2012, *ΑΕΣΘΕ* 4, 969-978.
- Mountjoy P. A., 1998. *Μυκηναϊκή γραπτή κεραμική. Οδηγός ταύτισης*. Αθήνα.
- Paradopoulos, Th., 1978-1979. *Mycenaean Achaia*, Goteborg.
- Paradopoulos, C. - Hamilakis, Y. - Κυπαρίσση-Αποστολικά Ν., 2015. Light in a Neolithic dwelling Q Building 1 at Koutroulou Magoula (Greece), *Antiquity* 89, 1034-1050.
- Πίκουλας Ι., 2007. Από τη Νικόπολη στη Θεσσαλία, στο Γ. Ζάχος (επιμ.), *Πρακτικά του Δεύτερου Διεθνούς Συμποσίου για τη Νικόπολη (11-15. 9. 2002)* Πρέβεζα, 213-218.
- Πίκουλας Ι., 2008. Οδικό δίκτυο και άμυνα στη δυτική Θεσσαλία, στο *1ο Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας & Πολιτισμού της Θεσσαλίας*, 9-11 Νοεμβρίου 2006, τόμος Ι, Θεσσαλονίκη, 329-337
- Τσέλιος, Χ., 2009. Μαυρομάτι Καρδίτσας. Νέα θέση ΥΕΧ, *ΑΕΣΘΕ* 3 (Προφορική ανακοίνωση)
- Τσέλιος, Χ., 2012. Μαυρομάτι Καρδίτσας, *ΑΔ* 63 Β1, Χρονικά, 733-735 εικ. 4-7.
- Χατζηαγγελάκης, Λ., 2005α. Μαυρομάτι, *ΑΔ* 56-59, Β2, Χρονικά, 572-574.
- Χατζηαγγελάκης, Λ., 2005β. Παλαμάς, *ΑΔ* 56-59, Β2, Χρονικά, 574-575

Εικ. 1. Χάρτης με τις θέσεις της ΥΕΧ στην Δυτική Θεσσαλία

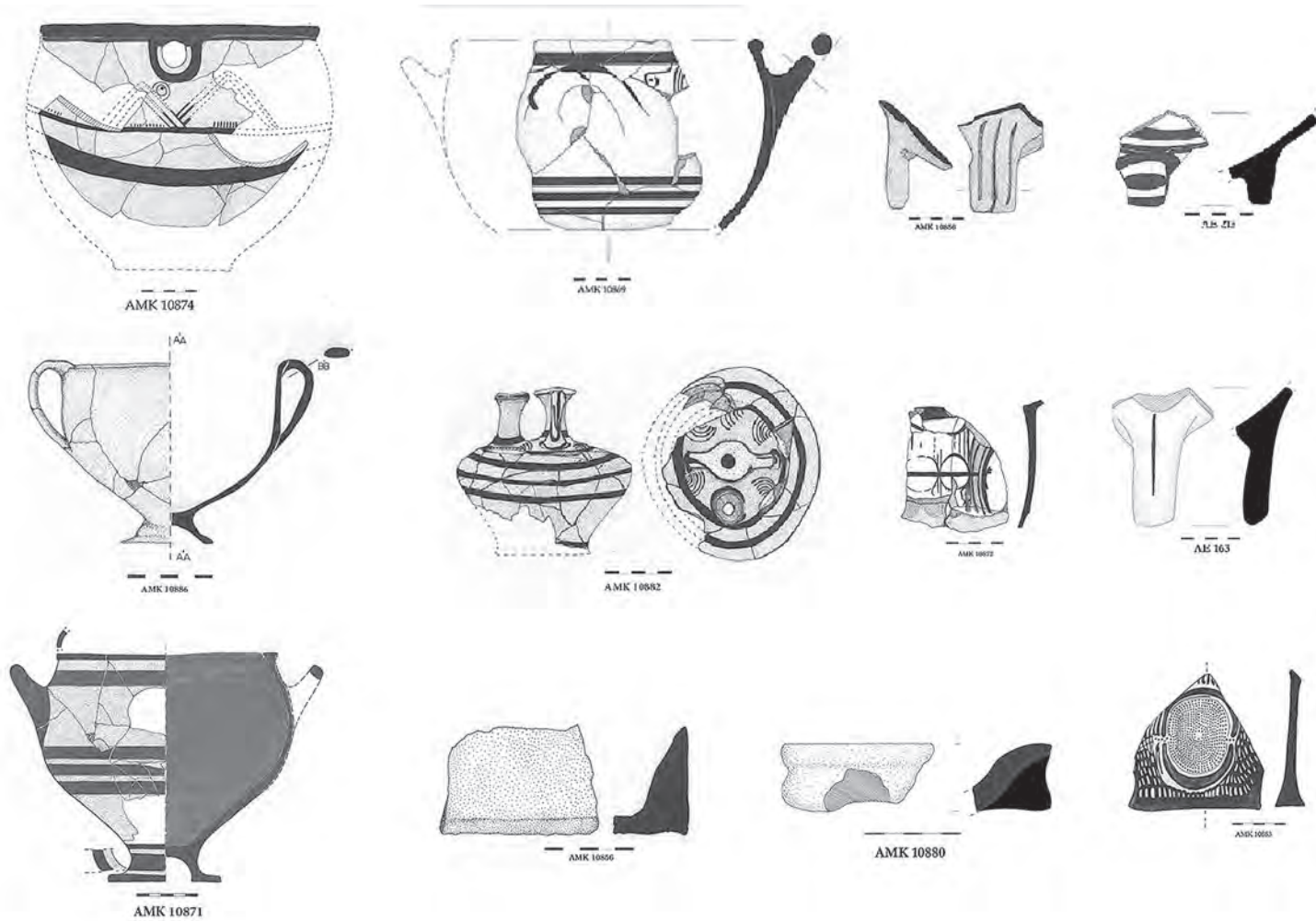
Εικ. 2. «Ράχες» Μασχολουρίου. Κτίριο Γ'

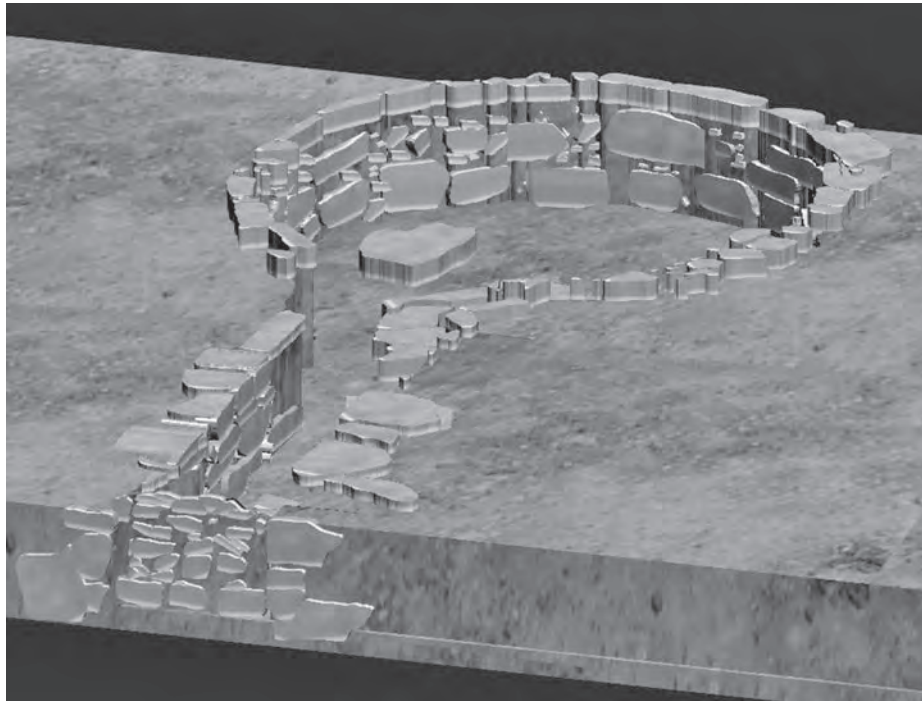
Εικ. 3. Πετρωτό «Θέση» Ασβεσταριά

Εικ. 4. Μακρύ Μαγούλα

Εικ. 5. Λεοντάρι: Θέση «Παλιάμπελα». Κεραμική

Εικ. 6. Θολωτός τάφος Μαγούλας Ντουμανά Μαυρομματίου.

ΑΜΚ 8835

ΑΜΚ 10644

Εικ. 7. Θολωτός τάφος Μαγούλας Ντουμανά Μαυρομματίου. Σφραγιδόλιθοι

ΑΝΑΔΑΣΜΟΣ ΤΗΣ ΓΗΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΟ ΤΟΠΙΟ ΣΤΟΝ ΚΑΜΠΟ ΤΗΣ ΚΑΡΔΙΤΣΑΣ*

Αθανασία Κραχτοπούλου, Hector A. Orengo, Κώστας Παλαιοχωρίτης, Αδριάντα Σταμάτη

Η Θεσσαλία αποτελεί μια κλειστή γεωμορφολογική ενότητα που περιβάλλεται από εντυπωσιακούς ορεινούς όγκους, διαρρέεται από τον Πηνειό, τους παραποτάμους του και ένα πυκνό δίκτυο μεγάλων και μικρότερων ρεμάτων. Κατά τη διάρκεια του Μέσου Πλειστοκαίνου δημιουργήθηκαν στο εσωτερικό της δυο μεγάλες τεκτονικές λεκάνες: της Λάρισας στα ανατολικά και των Τρικάλων – Καρδίτσας στα δυτικά¹ (εικ. 1). Τα τελευταία 200 χιλιάδες χρόνια, περίπου, ογκώδη αλλουβιακά ιζήματα πλήρωσαν τις τεκτονικές λεκάνες και δημιούργησαν την σύγχρονη θεσσαλική πεδιάδα².

Η Δημοτική Ενότητα Κάμπου (εφεξής Κάμπος ή ο Κάμπος της Καρδίτσας) έχει έκταση 90 τ.χλμ. και βρίσκεται στην καρδιά της πεδιάδας της δυτικής Θεσσαλίας (εικ. 1). Η περιοχή έγινε γνωστή στην έρευνα στις αρχές της δεκαετίας του 1970, όταν ο Γ. Χουρμουζιάδης ερευνήσε σωστικά τρεις Νεολιθικές εγκαταστάσεις στον Πρόδρομο³. Σχεδόν πενήντα χρόνια μετά, και παρά τον εντοπισμό εξαιρετικά σημαντικών θέσεων και μνημείων όλων των εποχών από τις αρμόδιες Εφορείες Αρχαιοτήτων⁴, η εικόνα για το πολιτισμικό τοπίο του Κάμπου είναι ακόμη αρκετά αδρή. Οι επιφανειακές έρευνες στην περιοχή ήταν πάντα μη-συστηματικές και χαμηλής έντασης, οι ανασκαφικές, λίγες, μέχρι πρόσφατα περιορισμένες σε έκταση και πάντα σωστικές, ενώ η τελική δημοσίευση των αποτελεσμάτων των περισσότερων ερευνών, παλιών και νέων, εκκρεμεί.

Είναι χαρακτηριστικό ότι στον πρόσφατο κατάλογο Νεολιθικών θέσεων της Θεσσαλίας⁵ που συγκέντρωσε 342 γνωστές από τη βιβλιογραφία θέσεις με τη μορφή γηλόφου (*μαγούλας*), μόλις 55 βρίσκονται στην Περιφερειακή Ενότητα Καρδίτσας και από αυτές μόνο τρεις στον Κάμπο, δύο στον Πρόδρομο και μία στον Άγιο Θεόδωρο. Συχνά, η αραιή προϊστορική παρουσία στη δυτική Θεσσαλία αποδίδεται στην «εχθρική» φυσιογραφία της⁶.

Την αποσπασματική αυτή εικόνα ήρθε να περιπλέξει ένα μεγάλης κλίμακας, κεντρικά σχεδιασμένο και εκτελεσμένο πρόγραμμα, ο γνωστός «αναδασμός της γης», που είχε σαν στόχο τη συγκέντρωση του μικρού, πολυτεμαχισμένου και διάσπαρτου αγροτικού κλήρου και, συνεπώς, την ενίσχυση της παραγωγικότητας και της αποδοτικότητας της αγροτικής εργασίας μέσω της προώθησης της εντατικής, αρδευόμενης, μηχανικής καλλιέργειας⁷. Ο αναδασμός μεταμόρφωσε ριζικά το φυσικό και πολιτισμικό τοπίο των πεδινών της Καρδί-

* Το ερευνητικό πρόγραμμα «Long Time No See: Land reclamation and the cultural record of Kambos, western Thessaly», τα πρώτα αποτελέσματα του οποίου παρουσιάζονται εδώ, χρηματοδοτείται από το Institute for Aegean Prehistory (INSTAP), το οποίο και ευχαριστούμε θερμά για την ουσιαστική του συμβολή στην αρχαιολογική έρευνα της δυτικής θεσσαλικής πεδιάδας. Ευχαριστούμε πολύ την Σταυρούλα Αθανάτου, Περιφέρεια Θεσσαλίας για την πρόσβαση στο αρχείο του αναδασμού και τον Λάζαρο Γατσαποστόλη, Περιφέρεια Θεσσαλίας που διέσωσε ένα μικρό μέρος του φωτογραφικού αρχείου του αναδασμού. Οι πιο εγκάρδιες ευχαριστίες μας όμως απευθύνονται στους ανθρώπους του Κάμπου που με μεγάλη γενναιοδωρία μοιράστηκαν μαζί μας τις μνήμες και τη βαθιά γνώση για τον τόπο τους.

1. Caputo – Pavlidis 1991.

2. Demitrac 1986.

3. Πρόκειται για τις θέσεις Πρόδρομος I, Πρόδρομος II ή Πλατεία Μαγούλα Προδρόμου και Πρόδρομος III. Χουρμουζιάδης 1971, 1972. Halstead – Jones 1980.

4. Ενδεικτικά, Τσαγκαράκη 2007.

5. IGEAN 2016.

6. Βλ. Andreou – Fotiadis – Kotsakis 1996, 276.

7. Για την πολιτική της εκτέλεσης αναδασμών στην Ελλάδα και τις πολιτικές, κοινωνικές και περιβαλλοντικές τους προεκτάσεις Βλ. Ρόκος 1994.

τσας στα τέλη της δεκαετίας του 1960 και στις αρχές της δεκαετίας του 1970⁸ (εικ. 2). Η ροή των ποταμών ελέγχθηκε και η κοίτη τους άλλαξε για να αποφεύγονται οι εποχικές πλημμύρες. Τα μικρότερα ρέματα επιχώθηκαν. Οι περισσότεροι υγρότοποι αποξηράνθηκαν, με μια εξαίρεση: το «Μάτι» στον Άγιο Θεόδωρο, στα νερά του οποίου αποδίδονται από τους Καραγκούνηδες μαγικές και ιαματικές ιδιότητες⁹. Οι παλιοί δρόμοι και ο τρόπος που κινούνταν οι άνθρωποι και τα ζώα στο χώρο άλλαξε ριζικά με την εγκαθίδρυση ενός νέου οδικού δικτύου. Ο χαρακτήρας, η χρήση, η κατανομή και η χωρική οργάνωση των ιδιωτικών και κοινόχρηστων γαιών μεταβλήθηκε με στόχο να αποδοθούν όσο το δυνατόν μεγαλύτερες εκτάσεις στη μηχανική καλλιέργεια, καταργώντας βίαια και οριστικά τους τρόπους με τους οποίους οι άνθρωποι αλληλεπιδρούσαν με τη γη και το περιβάλλον και βίωναν τον τόπο. Νέα χωράφια χαράχτηκαν και η γη ισοπεδώθηκε. Τα προϊόντα της ισοπέδωσης μετακινήθηκαν τοπικά για να διευθετηθούν υψομετρικές διαφορές και τοπογραφικές ανωμαλίες (εικ. 3). Τέλος, σχεδιάστηκε και εγκαταστάθηκε ένα σύγχρονο για την εποχή του αποστραγγιστικό και αρδευτικό δίκτυο. Σε αρκετά χωριά του Κάμπου και της Καρδίτσας εφαρμόστηκε η άρδευση με κατάκλυση¹⁰ (εικ. 3). Το συγκεκριμένο σύστημα απαιτούσε την κατάργηση των υψομετρικών διαφορών, με άλλα λόγια, την ισοπέδωση των χωραφιών «προκειμένου να καθίσταται δυνατή ή εκμετάλλευσις τούτων κατά τρόπο πλήρη και ορθολογικόν, διά έαρινών καλλιεργειών» όπως αναφέρεται χαρακτηριστικά στα Πρακτικά της Επιτροπής Αναδασμού των αγροκτημάτων των χωριών του τότε Νομού Καρδίτσας¹¹.

Όλες αυτές οι διευθετήσεις σχεδιάστηκαν και υλοποιήθηκαν χωρίς συνήθως να λαμβάνονται υπόψη οι διάσπαρτες στον Κάμπο αρχαιότητες¹². Πολλοί οικισμοί με τη μορφή μαγούλας και ταφικοί τύμβοι καταστράφηκαν ολοσχερώς ή μερικώς, τόσο κατά τη διάρκεια των τεχνικών εργασιών για τον αναδασμό, όσο και τα αμέσως επόμενα χρόνια. Άμεση καταστροφή υπέστησαν χώροι που βρίσκονταν πάνω στους άξονες του νέου οδικού δικτύου ή συνέπιπταν με τη χάραξη των κύριων και δευτερευουσών αποστραγγιστικών τάφρων. Ανάμεσά τους, ο Πρόδρομος Ι¹³ και ένας εμβληματικός ταφικός τύμβος ανατολικά της Καρδίτσομάγουλας¹⁴ (εικ. 4). Η περιορισμένη έρευνα στα αρχεία των αρμόδιων Εφορειών Αρχαιοτήτων και των αρμόδιων Διευθύνσεων του τότε Υπουργείου Γεωργίας φανερώνει ότι αρκετοί από τους ιδιοκτήτες, στους οποίους κληρώθηκαν αγροτεμάχια που συνέπιπταν με αρχαιολογικούς χώρους, κατέθεσαν αιτήσεις ισοπέδωσής τους. Πολλές από τις σωστικές ανασκαφές που διενεργήθηκαν στην περιοχή στις αρχές της δεκαετίας του 1970 προκλήθηκαν από την καταστροφή αρχαιολογικών χώρων, όπως στην περίπτωση του Πρόδρομου Ι, ή κατόπιν αιτήσεων για ισοπέδωσή τους, όπως στην περίπτωση του Πρόδρομου ΙΙ και μιας μαγούλας της Μέσης Νεολιθικής στο Μακρυχώρι. Συχνά, μετά από την απόρριψη των αιτήσεων ισοπέδωσης¹⁵, προτάθηκε η λύση της «αντικατάστασης», δηλαδή της ανταλλαγής, των αγροτεμαχίων με κοινόχρηστες εκτάσεις¹⁶. Σε κάποιες πε-

8. Πολύτιμες πληροφορίες για τις αλλαγές στο φυσικό τοπίο και το οδικό δίκτυο μας έδωσαν ο Θύμιος Γαλούσης από τον Πρόδρομο και ο Κώστας Τασιόπουλος από την Καρδίτσομάγουλα.

9. Για το «Μάτι» του Αγίου Θεοδώρου Βλ. Κλιάφα 2006.

10. Η άρδευση με κατάκλυση χρησιμοποιεί τη βαρύτητα προκειμένου να διοχετεύεται το νερό στα χωράφια και να ποτίζονται τα σπαρτά. Η άρδευση αυτού του τύπου εφαρμόστηκε στον Σταυρό (μερικώς), Πρόδρομο, Μυρίνη και Μακρυχώρι (μερικώς) της Δημοτικής Ενότητας Κάμπου και στην Καρδίτσομάγουλα, Καρδίτσα-Καμινάδες, Αρτεσιανό, Μητρόπολη-Γεωργικό, Κρύα Βρύση, Φράγγο, Λοξάδα, Παλαιοκλήσι και Καρδίτσα-Τσαπόχα της Δημοτικής Ενότητας Καρδίτσας.

11. π.χ. στο από 30-3-1974 Πρακτικό της Επιτροπής Αναδασμού αγροκτημάτων Προδρόμου.

12. Βλ. Gallis 1979, όπου περιγράφεται η προσπάθεια των αρμόδιων Εφορειών Αρχαιοτήτων για την προστασία των αρχαιολογικών χώρων της Θεσσαλίας από τις ισοπεδώσεις και την καταστροφή.

13. Η θέση του Πρόδρομου Ι παρέμενε λάθος ταυτισμένη επί δεκαετίες. Με βάση ένα σκίτσο των Halstead – Jones 1980, ο οικισμός τοποθετούνταν αμέσως Α-ΒΑ του Προδρόμου ΙΙ. Η επιτόπια έρευνα και η προσεκτική ανάγνωση των κειμένων του Χουρμουζιάδη μας επέτρεψε να ταυτίσουμε τη θέση του Πρόδρομου Ι περίπου 750 μ δυτικά του Προδρόμου ΙΙ.

14. Η πληροφορία για την ισοπέδωση του τύμβου της Καρδίτσομάγουλας οφείλεται στον Κώστα Τασιόπουλο, κάτοικο Καρδίτσομάγουλας.

15. Όπως εύγλωττα περιγράφει το Πρακτικό 30-3-74 Επιτροπής Αναδασμού Αγροκτημάτων «Μακρυχώρι» Καρδίτσας: «Επειδή, ως προκύπτει εκ του υπ' άρ' 84/31-1-1974 έγγραφου της Έφορίας Αρχαιοτήτων Λαρίσης ό γήλοφος είναι κεκυρτυμένος ως αρχαιολογικός χώρος και διεπιστώθη δι' ανασκαφών διενεργηθεισών, έξ άφορμής αιτήσεων του ιδιοκτήτου δι' ισοπέδωσίν του υπό της Έφορίας Αρχαιοτήτων Λαρίσης, καλύπτει δέ λίαν σημαντικά άρχαία λείψανα και δή λείψανα προϊστορικών οικισμών, χρονολογούμενων από της Νεολιθικής Έποχής, και διά λόγους προστασίας των ύφισταμένων άρχαίων λειψάνων δέν είναι δυνατή ή χορήγησης υπό της υπηρεσίας άδειας ισοπεδώσεως του έν λόγω τεμαχίου». Το Πρακτικό αναφέρεται στην μαγούλα Μακρυχωρίου που ανασκάφηκε δοκιμαστικά από τον Κώστα Γαλλή. Βλ. Γαλλής 1979.

16. Ενδεκτικό είναι το με Αριθ. Πρωτ. 143/2-2-1976 έγγραφο της Εφορείας Κλασικών Αρχαιοτήτων Λάρισας με το οποίο

ριπτώσεις οι προσπάθειες αντικατάστασης ευωδόθηκαν¹⁷, ενώ στις περισσότερες, για ποικιλία λόγων, όχι. Πολλοί αρχαιολογικοί χώροι ισοπεδώθηκαν χωρίς άδεια.

Η καθημερινή μας δουλειά στο πεδίο και οι συζητήσεις με τους κατοίκους του Κάμπου έκαναν σαφές ότι ο αναδασμός και η εντατική, μηχανική καλλιέργεια των τελευταίων σαράντα πέντε χρόνων είχαν καταστροφικές συνέπειες για το πολιτισμικό τοπίο της δυτικής πεδινής Θεσσαλίας. Επίσης, ότι η χαμηλής έντασης, μη συστηματική επιφανειακή έρευνα εντοπίζει συνήθως θέσεις με υψηλή αρχαιολογική ορατότητα, όπως οι μαγούλες, αλλά όχι θέσεις με χαμηλή αρχαιολογική ορατότητα, όπως οι ισοπεδωμένες μαγούλες και οι θέσεις που δεν έχουν τη μορφή γηλόφου, όπως οι επίπεδοι εκταταμένοι οικισμοί που άρχισαν πρόσφατα να εντοπίζονται και στη δυτική Θεσσαλία¹⁸. Τέλος, διαπιστώθηκε για ακόμα μια φορά ότι θέσεις που έχουν επηρεαστεί από μεταποθετικές διαδικασίες, κυρίως την απόθεση αλλουβιακών ιζημάτων, είναι αδύνατον να εντοπιστούν στην επιφάνεια τόσο από τις μη συστηματικές όσο και από τις συστηματικές επιφανειακές έρευνες¹⁹.

Οι διαπιστώσεις αυτές ήταν το κίνητρο για την εντατικοποίηση και τη συστηματοποίηση της έρευνας στον Κάμπο. Εφαρμόζοντας μια καινοτόμο, μη παρεμβατική μεθοδολογία, προσαρμοσμένη στις ιδιαιτερότητες και την ιστορία του συγκεκριμένου τοπίου, χαρτογραφούμε, αναλύουμε και ανασυνθέτουμε το πολιτισμικό τοπίο του Κάμπου της Καρδίτσας. Πιο συγκεκριμένα, χρησιμοποιώντας τοπογραφικούς χάρτες σε διάφορες κλίμακες, κτηματολογικούς πίνακες, αεροφωτογραφίες διαφόρων ετών, δορυφορικές εικόνες, ορθοφωτοχάρτες, στοιχεία του τριγωνομετρικού δικτύου της περιοχής, αρχαιολογικές και εθνο-ιστορικές πληροφορίες, προχωρήσαμε στη συστηματική, πολυεπίπεδη τρισδιάστατη ψηφιακή φωτογραμμετρική και αρχαιομορφολογική ανάλυση του Κάμπου με στόχο τον εντοπισμό, την ανάλυση και την ερμηνεία αρχαιολογικών θέσεων, μνημείων και στοιχείων του αρχαίου τοπίου²⁰. Η καινούργια αυτή ανάγνωση του πολιτισμικού τοπίου αποτελεί ήδη το περιβαλλοντικό και αρχαιολογικό πλαίσιο για το σχεδιασμό και την εκτέλεση των αρχαιολογικών και παλαιο-περιβαλλοντικών ερευνών στην περιοχή, συμβάλλει στην ερμηνεία των αποτελεσμάτων τους και επιτρέπει την καλύτερη εποπτεία, διαχείριση και προστασία του πολιτιστικού αποθέματος του Κάμπου.

Αν και η έρευνα είναι ακόμα στην αρχή της, τα πρώτα αποτελέσματα είναι εντυπωσιακά και συχνά αναπάντεχα. Μέχρι στιγμής εντοπίστηκαν 891 σημεία αρχαιολογικού ενδιαφέροντος, που στη συντριπτική τους πλειοψηφία είναι άγνωστα στην έρευνα (εικ. 5). Πιο συγκεκριμένα, αναγνωρίστηκαν 377 οικισμοί με τη μορφή γηλόφου ή ταφικοί τύμβοι, 446 τμήματα αρχαίων δρόμων, 22 αρχαίες διανομές χωραφιών και 46 μεμονωμένα ευρήματα διαφόρων τύπων. Κάποια από τα στοιχεία του αρχαίου τοπίου, όπως οι εγκαταστάσεις με μορφή μαγούλας και οι ταφικοί τύμβοι, σώζουν ανάγλυφο ενώ άλλα, όπως οι αρχαίοι δρόμοι, δημιουργούν χαρακτηριστικά ορύγματα κάτω από την επιφάνεια του εδάφους και μπορούν να ανιχνευτούν από την φωτογραμμετρική και την αρχαιο-μορφολογική ανάλυση. Στο άρθρο αυτό θα εστιάσουμε στους οικισμούς, τους τύμβους και τους δρόμους.

Τα αποτελέσματα της ανάλυσης μας δείχνουν ότι στον Κάμπο υπήρχε ένα πολύ πιο πλούσιο και πυκνό δίκτυο οικισμών και τύμβων από όσο γνωρίζαμε μέχρι σήμερα. Η συντριπτική πλειοψηφία των οικισμών και των μνημείων που εντοπίστηκαν έχει αλλοιωθεί από τον αναδασμό. Στο ψηφιακό μοντέλο έδαφους της **εικ. 6** αναπαρίσταται το τοπίο της περιοχής του Αγίου Θεοδώρου. Με τους αριθμούς 1 έως 4 σημειώνονται ταφικοί τύμβοι όπως σωζόταν το 1960. Όπως φαίνεται από τους σύγχρονους ορθοφωτοχάρτες του Κτηματολογίου²¹, και οι τέσσερις έχουν ισοπεδωθεί.

Οι μεγάλες δυνατότητες της συγκεκριμένης προσέγγισης και μεθοδολογίας επιβεβαιώνονται από τους επιτόπιους ελέγχους στα σημεία αρχαιολογικού ενδιαφέροντος που εντοπίστηκαν από αέρος. Σε είκοσι από τις είκοσι μία θέσεις που ελέγχθηκαν, εντοπίστηκε επιφανειακό αρχαιολογικό υλικό²². Ακόμα και στη μονα-

προτείνεται η αντικατάσταση 14 αγροτεμαχίων που συνέπιπταν με σημαντικούς αρχαιολογικούς χώρους στον τότε Νομό Καρδίτσας.

17. Χαρακτηριστική περίπτωση ο Πρόδρομος II ή Πλατεία Μαγούλα Προδρόμου.

18. Κραχτοπούλου – Σοφιανού – Αλεξίου – Παπακώστα – Κωστοπούλου – Χαρούλη – Χριστοφορίδη στον παρόντα τόμο.

19. π.χ Κραχτοπούλου 2010. Κραχτοπούλου – Σοφιανού – Αλεξίου – Παπακώστα – Κωστοπούλου – Χαρούλη – Χριστοφορίδη στον παρόντα τόμο.

20. Για μια αναλυτική παρουσίαση της μεθοδολογίας και των πρώτων αποτελεσμάτων της έρευνας Βλ. Orengo – Krahtopoloulou – Garcia-Molsosa – Palaiochoritis – Stamati 2015.

21. Εθνικό Κτηματολόγιο & Χαρτογράφηση Α.Ε. 2016.

22. Ο αριθμός αυτός αναφέρεται σε επιτόπιους ελέγχους που πραγματοποιήθηκαν μέχρι τον Μάρτιο του 2015. Έκτοτε

δική εξαίρεση, το ανάγλυφο του αγροτικού δρόμου και το μετακινημένο τριγωνομετρικό στην άκρη του χωραφιού υποδεικνύουν κατά πάσα πιθανότητα τη θέση ενός ισοπεδωμένου ταφικού τύμβου (εικ. 7).

Προχωρώντας πέρα από τον απλό εντοπισμό αρχαιολογικών θέσεων, μνημείων και στοιχείων του αρχαίου τοπίου, η ανάλυση, μας επιτρέπει να διατυπώσουμε τα πρώτα ενδιαφέροντα συμπεράσματα σχετικά με τον χαρακτήρα και, σε ορισμένες περιπτώσεις, να προτείνουμε μια πρώτη χρονολόγηση για τις θέσεις και τα στοιχεία του αρχαίου τοπίου. Οι μαγούλες με διάμ. από 30 μέχρι 90 μ. ερμηνεύονται ως οικιστικές εγκαταστάσεις. Ορισμένοι οικισμοί που χρονολογούνται στην προϊστορική περίοδο βρίσκονται στο κέντρο ενός ακτινωτού δικτύου δρόμων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα η Καρνομάγουλα στην Πτελοπούλα, που με βάση το επιφανειακό υλικό κατοικήθηκε στη Νεολιθική περίοδο²³ (εικ. 8). Άλλοι οικισμοί, ιστορικών χρόνων, συνδέονται με ένα καλά αναπτυγμένο δίκτυο σχετικά ευθύγραμμων δρόμων, υποδεικνύοντας είτε ότι οι οικισμοί είναι σύγχρονοι μεταξύ τους είτε ότι η βασική χάραξη του αρχαίου οδικού δικτύου δεν μεταβάλλεται εύκολα στο χρόνο (εικ. 9).

Μικρότερα εξάρματα με διάμ. από 5 μέχρι 20 μ. αντιπροσωπεύουν ταφικούς τύμβους. Σύμφωνα με τις διαθέσιμες αρχαιολογικές πληροφορίες, ταφικοί τύμβοι κατασκευάζονταν στον Κάμπο τουλάχιστον από την Πρωτογεωμετρική εποχή²⁴. Σε πολλές περιπτώσεις μεμονωμένοι τύμβοι, αλλά και νεκροταφεία, στη Θεσσαλία και στη Μακεδονία βρίσκονται εκατέρωθεν αρχαίων δρόμων²⁵. Συχνά οι τύμβοι περικλείονται από χαρακτηριστικές βαθύνσεις (εικ. 6, τύμβοι 1 και 3). Η κατασκευή τους προϋποθέτει περιμετρικό σκάψιμο και συσσώρευση των προϊόντων της εκσκαφής²⁶, προκειμένου να δημιουργηθεί το εντυπωσιακό ανάγλυφό τους. Απ'ότι φαίνεται, κατά την αρχαιότητα, οι τύμβοι κυριαρχούσαν στο σχεδόν επίπεδο σημερινό τοπίο του Κάμπου.

Ακτινωτοί και ευθύγραμμοι δρόμοι σαν αυτούς που αναφέρθηκαν παραπάνω αποτελούν ίσως τα πιο συχνά στοιχεία του αρχαίου τοπίου που δημιουργούν ανιχνεύσιμα ορύγματα κάτω από την επιφάνεια του εδάφους²⁷. Η μακροχρόνια χρήση αυτών των δρόμων από ανθρώπους, ζώα και, κυρίως, οχήματα διαβρώνει το έδαφος και τελικά δημιουργεί μια βάρυνση με τη μορφή τάφρου, που συχνά διακρίνεται και μετά την εγκατάλειψη του δρόμου, ειδικά σε περιοχές με μαλακή γεωλογία όπως η πεδιάδα της Καρδίτσας. Επιπλέον, ο υψηλός υδροφόρος ορίζοντας της πεδιάδας επιτρέπει τον εύκολο εντοπισμό των δρόμων αυτού του τύπου στις δορυφορικές εικόνες, αφού συγκρατούν περισσότερη υγρασία από ότι το άμεσο περιβάλλον τους. Η αρχαιολογική τους ανίχνευση ωστόσο δεν είναι ούτε τόσο συχνή ούτε τόσο εύκολη. Στην περιοχή της Αγίας Βαρβάρας στη Μυρίνη, ανασκάπτεται σωστικά ένα πολύ μικρό κομμάτι ενός τέτοιου δρόμου στο πλαίσιο της κατασκευής του Αυτοκινητόδρομου Κεντρικής Ελλάδας, Ε65. Τα χαρακτηριστικά του εδάφους που αναπτύχθηκε στα ιζήματα που κάλυψαν τον δρόμο όταν εγκαταλείφθηκε²⁸, και τα λίγα ευρήματα στον πυθμένα του, δείχνουν ότι χρησιμοποιήθηκε κατά πάσα πιθανότητα στην προϊστορική περίοδο. Η ολοκλήρωση της ανασκαφής θα επιτρέψει τη διατύπωση ασφαλέστερων συμπερασμάτων για τη χρονολόγηση, την πορεία και ενδεχομένως την αρχαιολογική του συνάφεια.

Ένας άλλος τύπος δρόμων που ανιχνεύτηκε, αυτή τη φορά κυρίως από το διαφορετικό ύψος της βλάστησης σε σχέση με το άμεσο περιβάλλον τους, είναι οι λιθόστρωτοι δρόμοι, που αποτελούσαν τους κύριους οδικούς άξονες της αρχαιότητας. Ένας τέτοιος πλακόστρωτος δρόμος ανιχνεύτηκε σε μήκος τουλάχιστον

έχουν ελεγχθεί πάνω 250 θέσεις με ποσοστό επιτυχούς αναγνώρισης 90%.

23. Η μελέτη της επιφανειακής Νεολιθικής κεραμικής έγινε από τη Δρ Α. Δημούλα και τη Ν. Σαριδάκη, του Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

24. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ο θολωτός τάφος του Αγίου Θεοδώρου που χρονολογείται στον 10ο -8ο αι. π.Χ. Ιντζεσίλογλου 2000.

25. Π.χ. Stamatopoulou 2016. Στη βόρεια Πιερία νεκροταφεία που χρονολογούνται από την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού και εξής και ύστεροι Κλασικοί – πρώιμοι Ελληνιστικοί ταφικοί τύμβοι βρίσκονται επίσης δίπλα σε αρχαίους δρόμους. Βλ. Μπέσιος – Κραχτοπούλου 2003. Μπέσιος – Αθανασιάδου 2014.

26. Μπέσιος αδημοσίευστα δεδομένα.

27. Εκτεταμένα δίκτυα ακτινωτών και ευθύγραμμων αρχαίων δρόμων έχουν ανιχνευτεί, ερευνηθεί και τεκμηριωθεί αρχαιολογικά και γεωαρχαιολογικά στη Μέση Ανατολή. Βλ. Casana 2013. Wilkinson – French – Ur – Semple 2010. Στη βόρεια Πιερία ανεσκαμμένα παραδείγματα χρονολογούνται από την Πρώιμη Εποχή Χαλκού μέχρι και τον 14ο αι. μ.Χ. Σε ορισμένες περιπτώσεις οι ίδιοι δρόμοι χρησιμοποιούνται από την αρχαιότητα μέχρι και τα Βυζαντινά χρόνια. Μπέσιος 2003, 2010. Μπέσιος – Αθανασιάδου 2014. Μπέσιος – Κραχτοπούλου 2003. Μπέσιος – Αθανασιάδου – Γκουρτζιούμη – Καρανίκου – Νούλας – Χρηστάκου-Τόλια 2003.

28. Krahtopoulou 2010.

στον 4 χλμ. και φαίνεται να συνδέει τον Πύργο Κιερίου με άλλους οικισμούς και πόλεις στα ΝΔ²⁹. Ένα μικρό τμήμα αυτού του δρόμου, που ερευνήθηκε ανασκαφικά, δείχνει ότι ήταν σε χρήση τουλάχιστον από τον 2ο – 1ο αιώνα π.Χ.³⁰ (εικ. 10).

Συνοψίζοντας, επιχειρώντας μια καινούργια, συστηματική, πολυεπίπεδη και διεπιστημονική ανάγνωση, προσπαθήσαμε να προσεγγίσουμε το πολιτισμικό τοπίο του Κάμπου και τη βιογραφία του. Το σημερινό τοπίο του Κάμπου της Καρδίτσας είναι λίγο ως πολύ επίπεδο και φαντάζει μονότονο και στατικό. Στην αρχαιότητα όμως, ο Κάμπος ήταν ένας τόπος κατάσπαρτος με μεγαλύτερους και μικρότερους οικισμούς και ταφικούς τύμβους, ενώ δρόμοι και μονοπάτια τον διέσχιζαν απ' άκρη σ' άκρη. Ο αναδασμός και τα επέκεινά του μετέβαλαν οριστικά τη μορφή και την ποικιλότητα του φυσικού και ανθρωπογενούς τοπίου και άλλαξαν τον τρόπο πρόσληψής του τόσο από τους κατοίκους της περιοχής όσο και από τους αρχαιολόγους. Η έρευνα μας συγκέντρωσε μέχρι στιγμής ένα μεγάλο όγκο δεδομένων που πρέπει τώρα να αποτιμηθεί πλήρως, να ερμηνευτεί και να ενσωματωθεί στην καθημερινή αρχαιολογική πρακτική. Ήδη, τα αποτελέσματα της αξιοποιούνται για την επανακήρυξη και αναριοθέτηση των αρχαιολογικών χώρων, των μνημείων και των ιστορικών τόπων της περιοχής.

29. Φαίνεται ότι αυτός ο δρόμος συνέδεε την Κλασσική-Ελληνιστική-Ρωμαϊκή πόλη Κιέριον με την Κλασσική-Ελληνιστική-Ρωμαϊκή πόλη που βρίσκεται στο σύγχρονο χωριό Καλλίθηρο.

30. Ιντζεσίλογλου 2010.

SUMMARY

LAND RECLAMATION AND THE CULTURAL RECORD
OF THE KAMBOS, KARDITSA

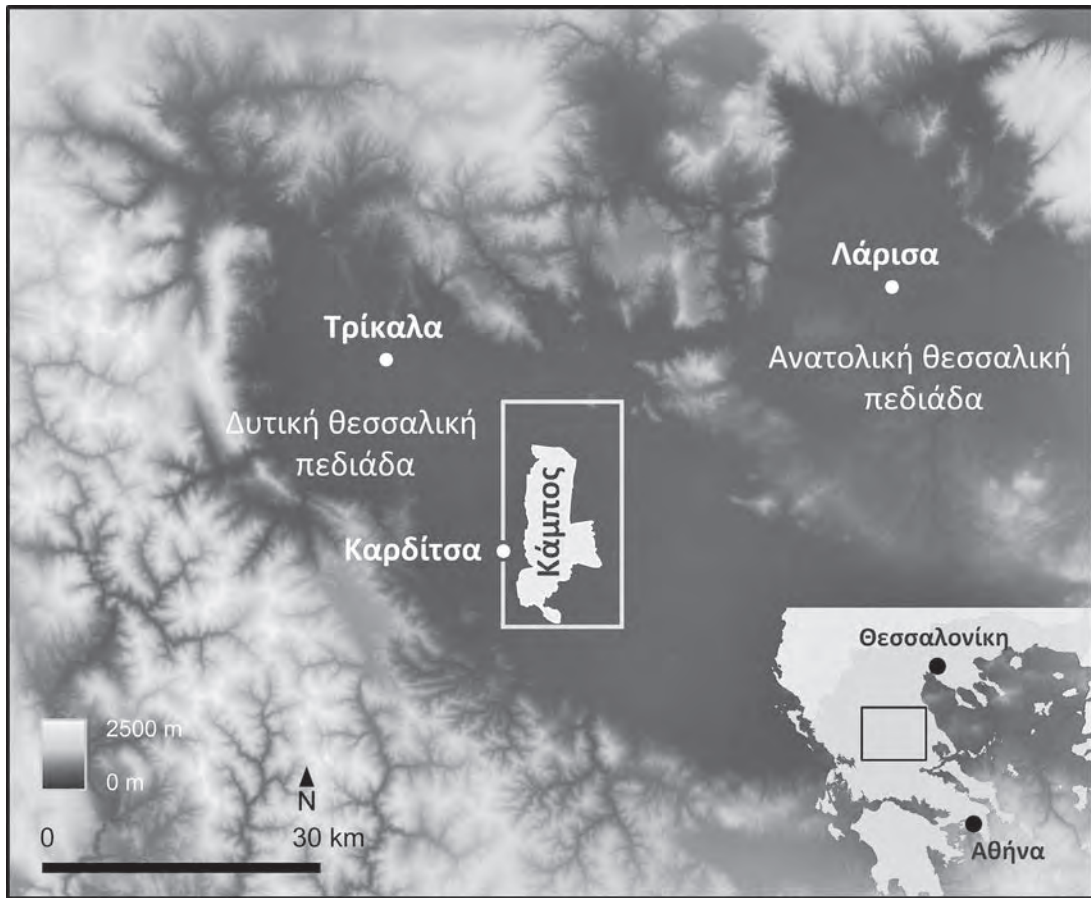
Athanasia Krahtopoulou, Hector A. Orengo, Kostas Palaiochoritis, Andriana Stamati

This paper introduces a novel approach for the detection, classification and characterisation of nowadays disappeared or seriously compromised archaeological sites and various off-site ancient landscape features in the Kambos area in the western Thessalian plain. Despite efforts of the members of the Greek Archaeological Service, the archaeological record of western Thessaly remains scanty. Moreover, an extensive land consolidation and land reclamation project implemented in the western Thessalian plain during the early 1970s resulted in the flattening of habitation tells (locally known as *magoules*) and of funerary tombs of all periods. Digital photogrammetric reconstruction techniques and archaeomorphological landscape analysis resulted in the recognition of 891 previously unknown mounded archaeological sites, as well as other landscape features, such as ancient road and field systems. More importantly, invaluable insights into the type and character of these archaeological features were detected. Initial targeted surface archaeological work, albeit limited, appears to validate our results indicating that existing knowledge on the cultural record of the area is spatially inconsistent, incomplete and misleading.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Andreou, S. – Fotiadis, M. – Kotsakis, K., 1996. Review of Aegean prehistory V: the neolithic and bronze age of northern Greece, *AJA* 100, 537-597.
- Γαλλής, Κ., 1979. Προϊστορικός οικισμός Μακρυχωρίου (αγρός Βάϊου Καλαμάρα), *ΑΔ* 29, Β2, Χρονικά, 568-569.
- Caputo, R. – Pavlidis, S., 1991. Neotectonics and structural evolution of Thessaly (central Greece), *Bulletin of Geological Society of Greece*, XXV, 119-133.
- Casana, J., 2013. Radial route systems and agro-pastoral strategies in the Fertile Crescent: new discoveries from western Syria and southwestern Iran. *JAnthArch* 32 (2), 257-273.
- Demitrack, A., 1986. *The Late Quaternary Geological History of the Larissa Plain, Thessaly, Greece: Tectonic, Climatic, and Human Impact on the Landscape*, Αδ. διδ. διατριβή, Stanford University, Stanford.
- Εθνικό Κτηματολόγιο & Χαρτογράφηση Α.Ε., 2016. <http://www.ktimatologio.gr> (τελευταία επίσκεψη 6-4-2016).
- IGEAN, Καινοτόμες Γεωφυσικές Προσεγγίσεις για την Μελέτη των Πρώιμων Αγροτικών Εγκαταστάσεων της Νεολιθικής Θεσσαλίας), 2016. <http://igean.ims.forth.gr> (τελευταία επίσκεψη 17-3-2016).
- Ιντζεσίλογλου, Χ., 2000. «Έργα και Ημέρα» (1990-1997), στο *Το Έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων και Νεωτέρων Μνημείων του ΥΠ.ΠΟ. στη Θεσσαλία και την Ευρύτερη Περιοχή της (1990-1998)*, 373-379.
- Ιντζεσίλογλου, Χ., 2010. Δυο αρχαίοι δρόμοι του Κιερίου, στο *Οι Σοφάδες του πολιτισμού και της ανάπτυξης*. Πρακτικά του Β' Συνεδρίου, 28-30 Ιουνίου 2002, Σοφάδες, 75-79.
- Gallis, C.J., 1979. A short chronicle of the Greek archaeological investigations in Thessaly, from 1881 until to the present day, στο J. Pouilloux (επιμ.), *La Thessalie. Actes de la Table-Ronde, 21-24 Juillet 1975*, Lyon, 1-30.
- Halstead, P. – Jones, G., 1980. Early Neolithic economy in Thessaly – some evidence from excavations at Prodromos, *Ανθρωπολογικά* 1, 93-117.
- Κλιάφα, Μ., 2006. *Μύθοι και Θρύλοι της Θεσσαλίας*, Αθήνα.
- Krahtopoulou, A., 2010. *The Geoarchaeology of northern Pieria*, Katerini.
- Κραχτοπούλου, Α., - Σοφιανού, Φ. – Αλεξίου, Ν. – Παπακώστα, Χ. – Κωστοπούλου, Φ. – Χαρούλη, Μ. – Χρι-

- στοφορίδη, Ει., στον παρόντα τόμο. Από τη Νεότερη Νεολιθική στην Μέση Εποχή του Χαλκού στους Μαυραχάδες και στον Άγιο Θεόδωρο της Καρδίτσας, *ΑΕΘΣΕ* 5, 127-140.
- Μπέσιος, Μ., 2003. Νότιο νεκροταφείο Πύδνας, *ΑΕΜΘ* 15 (2001), 369-377.
- Μπέσιος, Μ., 2010. *Πιερίδων Στέφανος: Πύδνα, Μεθώνη και οι αρχαιότητες της βόρειας Πιερίας*, Κατερίνη.
- Μπέσιος, Μ. – Κραχτοπούλου, Α., 2003. Η εξέλιξη του τοπίου στη βόρεια Πιερία, *ΑΕΜΘ* 15 (2001), 379-384.
- Μπέσιος, Μ. – Αθανασιάδου, Α., 2014. Νεκροταφεία Πύδνας: ανασκαφή στο αγροτεμάχιο αριθ. 691 Μακρυγιάλου, *ΑΕΜΘ* 24 (2010), 127-134.
- Μπέσιος, Μ. – Αθανασιάδου, Α. – Γκουτζιούμη, Ι. – Καρανίκου, Ζ. – Νούλας, Κ. – Χρηστάκου-Τόλια, Μ., 2003. Ανασκαφές βόρειας Πιερίας, *ΑΕΜΘ* 15 (2001), 379-384.
- Orengo, Η.Α. – Krahtopoulou, Α. – Garcia-Molsosa, Α. – Plaiochoritis, Κ. – Stamati, Α., 2015. Photogrammetric re-discovery of the hidden long-term landscapes of western Thessaly, central Greece, *JAS* 65, 100-109.
- Ρόκος, Δ., 1994. Η Πολιτική Γης της Περιόδου 1945-1967. Κοινωνικοπολιτικά Αίτια και «Αναπτυξιακές» και Περιβαλλοντικές Προεκβολές, Στα *Πρακτικά του 4ου Επιστημονικού Συνεδρίου «Η Ελληνική Κοινωνία κατά την Πρώτη Μεταπολεμική Περίοδο 1945-1967»*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Πάντειο Πανεπιστήμιο Πολιτικών και Κοινωνικών Επιστημών, 24-27 Νοεμβρίου 1994, Αθήνα, 533-560.
- Stamatopoulou, Μ., 2016. Forging a Link with the Past. The Evidence from Thessalian Cemeteries in the Archaic and Classical Periods, στο Henry, O. – Kelp, U. (eds.), *Tumulus as Sema: Politics, Culture and Religion in the First Millennium BC*, Topoi, Berlin Studies of the Ancient World, Volume 27, Berlin/Boston, 181-204.
- Τσαγκαράκη, Ε. (επιμ.), 2007. *Οδοιπορικό στα Μνημεία του Νομού Καρδίτσας*, Καρδίτσα.
- Wilkinson, T.J. – French, Ch. – Ur, J.A. – Semple M., 2010. The geoarchaeology of route systems in northern Syria. *GeoarchaeolAnIntJ* 25 (6), 745-771.
- Χουρμουζιάδης, Γ.Χ., 1971. Δύο νέαι εγκαταστάσεις της αρχαιότερας Νεολιθικής εις την δυτικήν Θεσσαλίαν, *ΑΑΑ* 4, 164-175.
- Χουρμουζιάδης, Γ.Χ., 1972. Ανασκαφαί Προδρόμου Καρδίτσης, *ΑΔ* 27, Β, Χρονικά, 394-396.

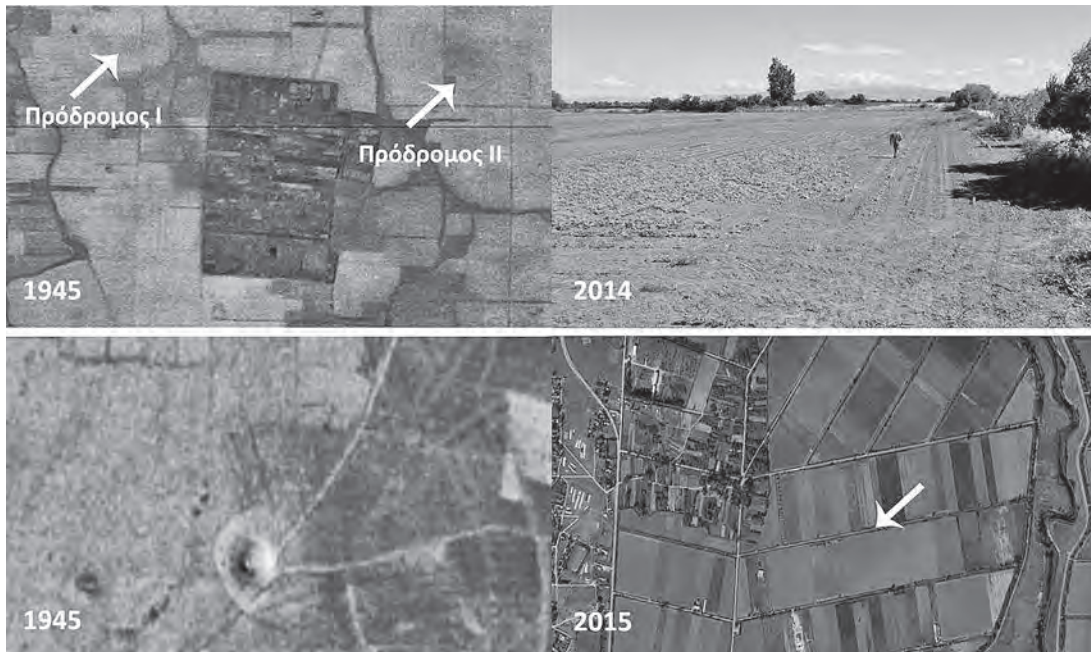
Εικ. 1. Ο Κάμπος της Καρδίτσας στο γεωγραφικό και γεωμορφολογικό του πλαίσιο.

Εικ. 2. Η περιοχή του Μακρυχωρίου πριν και μετά τον αναδάσμο.

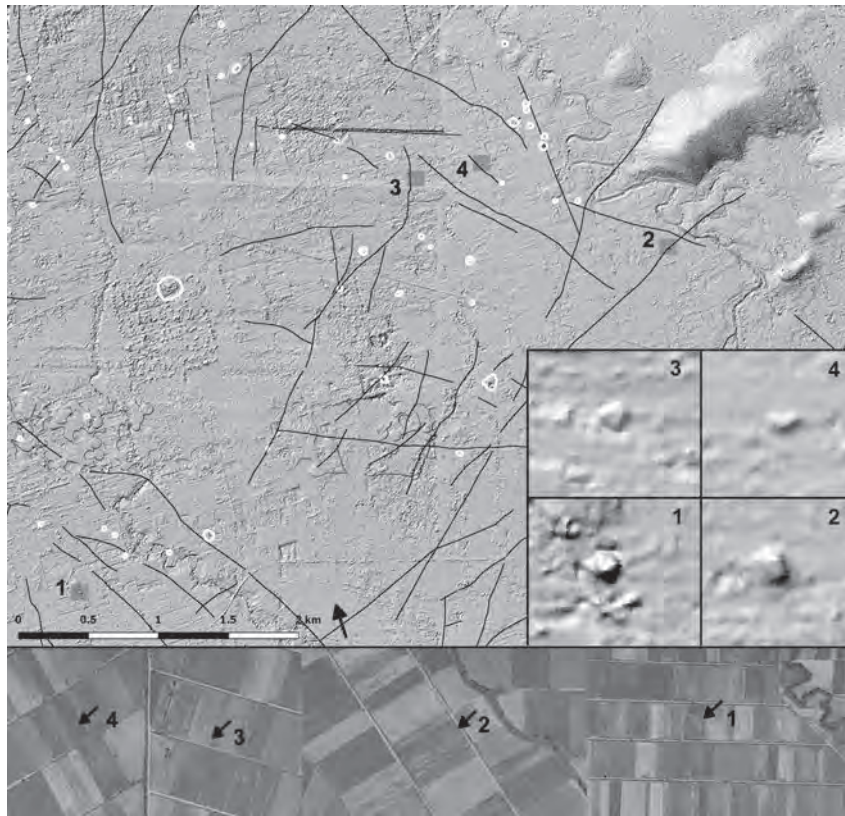
Εικ. 3. Αναδασμός στον Κάμπο. Ισοπεδώσεις και μετακίνηση χώματος, άρδευση με κατάκλυση (Φωτογραφικό Αρχείο της Περιφέρειας Θεσσαλίας).

Εικ. 4. Ο Πρόδρομος I (επάνω) και ο ταφικός τύμβος της Καρδισομάγουλας (κάτω) πριν και μετά την ισοπέδωση τους. Στην πάνω αριστερά φωτογραφία σημειώνεται και η θέση του Πρόδρομου II ή της Πλατειάς Μαγούλας Προδρόμου.

Εικ. 5. Τα αποτελέσματα της ψηφιακής φωτογραμμετρικής και αρχαιομορφολογικής ανάλυσης στον Κάμπο της Καρδίτσας.

Εικ. 6. Ψηφιακό μοντέλο της περιοχής του Αγίου Θεοδώρου.
Οι μαγούλες και οι τύμβοι σημειώνονται με κύκλο ενώ οι δρόμοι με γραμμές.

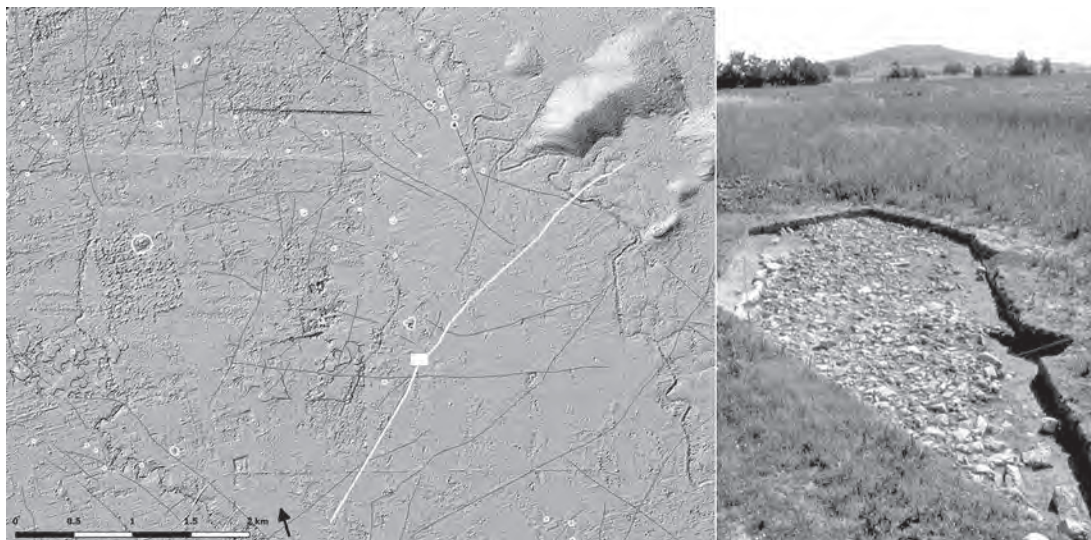
Εικ. 7. Πιθανός ισοπεδωμένος ταφικός τύμβος. Στα αριστερά διακρίνεται το ανάγλυφο στον αγροτικό δρόμο και δεξιά, κάτω από τον στύλο της ΔΕΗ, το μετακινημένο τριγωνομετρικό που ενδεχομένως βρισκόταν στην κορυφή του τύμβου πριν την ισοπέδωσή του.

Εικ. 8. Ο Νεολιθικός οικισμός της Καρνομάγουλας στην Πελοπούλα και το ακτινωτό δίκτυο δρόμων. Πάνω αριστερά, αεροφωτογραφία του 1960, πάνω δεξιά, η μαγούλα και το ακτινωτό δίκτυο δρόμων στο υπόβαθρο της ΕΘΝΙΚΟ ΚΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΟ & ΧΑΡΤΟΓΡΑΦΗΣΗ Α.Ε. και κάτω, φωτογραφία της μαγούλας.

Εικ. 9. Ευθύγραμμοι δρόμοι (άσπρες γραμμές) ενάνουν οικισμούς ιστορικών χρόνων (άσπροι κύκλοι). Με τους μαύρους κύκλους σημειώνονται οικισμοί της προϊστορικής εποχής.

Εικ. 10. Στα αριστερά, η πορεία του λιθόστρωτου δρόμου που οδηγεί από το Κιέριο προς τα ΝΔ και στα δεξιά το ανεσκαμμένο τμήμα του (από Ιντζεσίλογλου 2010: 75, **εικ. 1**).

**ΟΙΚΙΣΤΙΚΑ ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ ΤΗΣ ΥΣΤΕΡΗΣ ΓΕΩΜΕΤΡΙΚΗΣ - ΠΡΩΙΜΗΣ
ΑΡΧΑΪΚΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ ΣΤΟΝ ΟΔΙΚΟ ΑΞΟΝΑ
ΤΟΥ ΑΥΤΟΚΙΝΗΤΟΔΡΟΜΟΥ ΚΕΝΤΡΙΚΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ - E-65**

Καραγιαννόπουλος Χρήστος, Χριστοφορίδη Ειρήνη

Οι σκαπτικές εργασίες στη διάρκεια της κατασκευής του Αυτοκινητόδρομου Κεντρικής Ελλάδας E - 65 στη θέση «Αλωνάκι» στα ΝΔ της Τ.Κ. Ανάβρας (Δήμου Σοφάδων) στην Περιφερειακή Ενότητα Καρδίτσας¹, έφεραν στο φως τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα οικισμού των Ύστερων Γεωμετρικών και των Πρώιμων Αρχαϊκών χρόνων (εικ. 1). Η περιοχή αυτή με βάση τα μέχρι σήμερα δεδομένα της αρχαίας τοπογραφίας βρίσκεται στο νοτιοδυτικό τμήμα της τετράδας Θεσσαλιώτιδας, στα όρια με τη Δολοπία. Φαίνεται πως αποτελούσε ήδη από την αρχαιότητα μία από τις ομαλότερες φυσικές διόδους από τη ΝΔ θεσσαλική πεδιάδα προς την περιοχή της Άνω Κτιμένης και από εκεί προς την κοιλάδα του Σπερχειού². Οι πιο κοντινές, γνωστές αρχαίες θέσεις στην περιοχή της Ανάβρας είναι η αταύτιστη πόλη στην Τ.Κ. Λεονταρίου στα Α, με κατάλοιπα οχύρωσης των ιστορικών χρόνων και η αρχαία Όρθη/α ή Όρθος της Θεσσαλιώτιδος στο χωριό Κέδρος στα ΒΔ.

Η θέση όπου εντοπίστηκε ο οικισμός αποτελεί σήμερα δασική έκταση στους ανατολικούς πρόποδες του όρους Κατάχλωρο, στις ΝΑ παρυφές των Αγράφων. Το έδαφος είναι βραχώδες, με κλίση σχετικά ομαλή και καλύπτεται από πυκνή και θαμνώδη βλάστηση (εικ. 2). 600-700 μ. ΝΔ της παρούσας εγκατάστασης, στη θέση «Βιολί», υπάρχουν κατάλοιπα οχυρωμένης θέσης, πιθανόν των κλασικών χρόνων. Η εξέλιξη των εργασιών του έργου έδειξε ότι ο οικισμός αποτελούσε τμήμα ενός ευρύτερου αρχαιολογικού χώρου, άγνωστου μέχρι πρότινος, με μεγάλη έκταση και -απ' ό,τι φαίνεται- με μακραίωνη ανθρώπινη παρουσία³.

Τα αρχαία λείψανα παρότι λιγοστά και σε εξαιρετικά αποσπασματική κατάσταση διατήρησης αποδεικνύονται αποκαλυπτικά για τη συγκεκριμένη περίοδο. Δεδομένου δε ότι τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα που έχουν εντοπιστεί μέχρι στιγμής στο θεσσαλικό χώρο και αφορούν αυτήν την εποχή είναι ελάχιστα⁴, τα καθιστά ιδιαίτερος σημαντικά.

Συγκεκριμένα, οι ανασκαφές που διενεργήθηκαν σε έκταση εννιά στρεμμάτων περίπου⁵, αποκάλυψαν

1. Στην ανασκαφή που διεξήχθη στη Χ.Θ. 55+980 – 56+200 τη διετία 2010-12 εργάστηκαν οι αρχαιολόγοι: Δ. Κολοκοτρώνης, Φ. Κωστοπούλου, Ειρ. Χριστοφορίδη και Ελ. Σίγουρα. Σε αυτούς αλλά συνάμα στο τεχνικό (σχεδιαστές, συντηρητές) και στο πολυάριθμο εργατοτεχνικό προσωπικό εκφράζονται ολόθερμες ευχαριστίες για την περάτωση αυτού του δύσκολου έργου.

2. Στην Άνω Κτιμένη (Άνω Δράνιστα) βρίσκεται ο γνωστός, μυκηναϊκός θολωτός τάφος που ανέσκαψε τον προηγούμενο αιώνα ο Απ. Αρβανιτόπουλος (1911, 351-354). Για τη νεώτερη μελέτη του υλικού και τη χρονολόγησή του βλ. Galanakis – Stamatopoulou 2012.

3. Σε άλλα σημεία, νοτιότερα, αλλά σχετικά κοντά (Χ.Θ. 55+780 – 55+800) στον οικισμό, εντοπίστηκε εισηγμένη κεραμική (και ένα ζωόμορφο ειδώλιο) από τη νότια Ελλάδα, τα οποία χρονολογούνται στην ΥΕΙΙΑ2 – ΥΕΙΙΒ1 περίοδο μαζί με ντόπια κεραμική της ΥΕΧ. Στην ίδια θέση (Χ.Θ. 55+660 – Χ.Θ. 55+700) εντοπίστηκε επίσης -μικρό σχετικά- νεκροταφείο με επτά (7) καύσεις, δεκαεννιά (19) λακκοειδείς τάφους και έξι 6 ανακομιδές οστών, με διάρκεια χρήσης από τον 10ο έως τα τέλη του 5ου αι. π.Χ., Τέλος, από τα κατώτατα στρώματα στη θέση των «οίκων» του -σχεδόν- όμορου ιερού περισυλλέχθηκαν και λίγα όστρακα που χρονολογούνται στην ΥΕΙΙΙ αλλά και στην πρωτογεωμετρική και γεωμετρική περίοδο βλ. Καραγιαννόπουλος – Χατζηγελλάκης 2015, 229-236.

4. ΑΔ 35, 1980, Χρονικά, Β1, 288 (Λάρισα). ΑΔ 43, 1988, Χρονικά Β'1, 239-241 (Βόλος/Παλιά). ΑΔ 44, 1989, Χρονικά, Β'1, 219 (Βελεστίνο). Μαλακασιώτη - Μουσιώνη 2004, 354-355 (Άλος). Για μία επισκόπηση της οικιστικής στη Θεσσαλία κατά την Πρωτογεωμετρική – Γεωμετρική περίοδο βλ. Γούναρης 2009.

5. Το χρονικό διάστημα Οκτωβρίου 2015 – Ιανουαρίου 2016 η ανασκαφή επεκτάθηκε για τις ανάγκες του ίδιου έργου κατά μήκος της δυτικής πλευράς του νέου αυτοκινητόδρομου, στη διάρκεια της οποίας αποκαλύφθηκε ο αφιδωτός χώρος του Οικήματος 2, τμήματα δύο ακόμη αφιδωτών κτισμάτων (7 και 8), η συνέχεια λιθόστρωτου δρόμου καθώς και η συνέχεια του μεγάλου

τα κατάλοιπα έξι αψιδωτών ή ελλειπσοειδούς κάτοψης οικημάτων, καθώς και τμήματα τοίχων που πιθανόν αποτελούσαν και αυτά κατάλοιπα πολύ κατεστραμμένων κτισμάτων ή των περιβόλων τους⁶ (εικ. 3). Τα οικήματα βρίσκονται σε κοντινή απόσταση μεταξύ τους, είναι θεμελιωμένα σε διαφορετικά επίπεδα, σε φυσικά διαμορφωμένα πλατώματα, στα πρηνή μιας πλαγιάς με ήπια κλίση από τα δυτικά προς τα ανατολικά. Πρόκειται για κτίσματα ενός σχετικά αραιά δομημένου οικισμού.

Η θεμελίωσή των τοίχων των οικημάτων αποτελείται από αργούς λίθους μεγάλου και μεσαίου μεγέθους και πιθανόν η πέτρα αποτέλεσε το υλικό κατασκευής των τοίχων ως ένα ικανό ή ίσως και το τελικό τους ύψος, εφόσον επρόκειτο για ένα δομικό υλικό που βρισκόταν σε αφθονία στην περιοχή και η εκμετάλλευσή του για τέτοιου είδους κατασκευές φαινόταν επιτακτική⁷. Εναλλακτικά, η ανωδομή των κτισμάτων θα μπορούσε ίσως να είναι κατασκευασμένη από ένα ορισμένο ύψος και πάνω από φθαρτά υλικά (κλαδιά, άχυρα και λάσπη) ενώ τα ίδια υλικά θα χρησιμοποιήθηκαν και για τη στέγασή τους. Το πλάτος των τοίχων κυμαίνεται από 0.50 έως 0.60μ, ενώ το εσωτερικό πλάτος των οικημάτων από 4 έως 4.5 μ. Οι κατόψεις τους είναι επιμήκεις (τουλάχιστον εκεί που μπορεί να διαπιστωθεί), ενώ στις περισσότερες περιπτώσεις (με μία εξαίρεση) δεν σώθηκαν εσωτερικοί (διαχωριστικοί) τοίχοι. Κάποιοι επιμήκεις τοίχοι που ταυτίστηκαν με περιβόλους σχετίστηκαν με την ανάγκη οριοθέτησης του χώρου, είτε πρόκειται για διαχωρισμό της μιας οικίας από την γειτονική της είτε για διαφοροποίηση και λειτουργική κατανομή των χώρων στα πλαίσια ενός «οίκου» της περιόδου⁸. Για παράδειγμα, μπορεί να ορίζουν τον χώρο που αφορά τον σταυλισμό των οικόσιτων ζώων, τη φροντίδα και την εκμετάλλευση των αγαθών τους ή που σχετίζεται με την αποθήκευση αγροτικών προϊόντων ή ακόμα και με τη διαμόρφωση χώρου προοριζόμενου για καλλιέργεια (κήπος).

Διαπιστώθηκε, επίσης, πως ο οικισμός διέθετε ένα υποτυπώδες δίκτυο λιθόστρωτων δρόμων, μικρού σχετικά πλάτους, οι οποίοι εντοπίστηκαν σε διάφορα σημεία της πλαγιάς και με -ευθεία ή καμπύλη- κεκλιμένη διεύθυνση εξυπηρετούσαν την εύκολη προσπέλαση, οδηγώντας στα διάσπαρτα κτίσματα του οικισμού ή περνώντας κοντά από αυτά (εικ. 4α). Κατ' αυτόν τον τρόπο διευκολυνόταν η κίνηση ανθρώπων και ζώων από και προς τον οικισμό, ιδιαίτερα κατά τις περιόδους βροχόπτωσης, όταν η λάσπη θα δυσχέραινε πολύ τις μετακινήσεις.

Ένα από τα καλύτερα διατηρημένα οικήματα της θέσης ήταν το **Οίκημα 1** από το οποίο σώθηκε μόνο ο νότιος τοίχος και μεγάλο τμήμα της αψίδας του σε αρκετά καλή κατάσταση (εικ. 4β). Έχει μήκος (χωρίς το τόξο) 10 μ. και πλάτος 4 μ. περίπου. Κατά μήκος του νότιου τοίχου υπήρχε ορθογώνια λιθόκτιστη κατασκευή, διαστάσεων 1,30 × 0,50 μ., πιθανόν ερμάριο για την αποθήκευση σκευών, το οποίο θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί και ως θρανίο. Στο κέντρο περίπου του κτίσματος αποκαλύφθηκε λίθινη, κτιστή εστία. Αποτελούνταν από δύο κατακόρυφα τοποθετημένους, πλακοειδείς λίθους, παράλληλους μεταξύ τους και σε απόσταση 0,35 μ., ενώ στο δάπεδο ανάμεσά τους υπήρχαν τρεις μικρότεροι, πλακοειδείς λίθοι. Δύο μικρά τοιχία, τα οποία διακρίνονται ανάμεσα στους πεσμένους λίθους, με διεύθυνση κάθετη ως προς το ευθύγραμμο τμήμα του τοίχου αποτελούσαν ίσως ό, τι είχε απομείνει από τον εσωτερικό διαχωριστικό τοίχο του οικήματος.

Λίγα μέτρα νοτιότερα και με την ίδια διεύθυνση (ΒΔ – ΝΑ) εντοπίστηκαν οι δύο μακρές πλευρές ενός δεύτερου οικήματος, του **Οικήματος 2** (εικ. 5), με μήκος 3,70 μ. ο βορειότερος και 5,50 μ. ο νοτιότερος, αντίστοιχα. Απέχουν μεταξύ τους 4,50 μ. και -πολύ πιθανόν- συνιστούν τοίχους αψιδωτού οικήματος. Στο μέσον της μεταξύ τους απόστασης υπήρχαν δύο εστίες, μια ανοιχτή διαμέτρου 1,60 μ. στα ανατολικά και μια άλλη δυτικότερα, που οριζόταν ημικυκλικά από αργούς λίθους, με διάμετρο 0,94 μ. Μεταξύ των δύο κτισμάτων παρεμβάλλονταν δύο επιμήκεις, παράλληλοι τοίχοι, που ενδεχομένως ο ένας συνιστούσε περίβολο και σχε-

επιμήκους τοίχου (περίβολος) με διεύθυνση Α – Δ. Στη συμπληρωματική αυτή έρευνα υπεύθυνοι ανασκαφικών τομών ήταν οι αρχαιολόγοι Ι. Κασίδα και Ειρ. Χριστοφορίδη.

6. Σημειώνεται εδώ ότι υπολείμματα κτιστών ή πληθόχριστων εστιών που εντοπίστηκαν ανάμεσα σε άλλους τοίχους ή λιθοσωρούς μαζί με σκόρπια κεραμικά πολύ πιθανόν υποδηλώνουν τη θέση και άλλων κτισμάτων - οικημάτων. Επίσης, το ίδιο ίσχυε ίσως και στις περιπτώσεις κατά τις οποίες βρέθηκαν τμήματα πίθων in situ ή το όρυγμα για τη στήριξή τους ανάμεσα σε συγκεκριμένες λίθων και κεραμικής.

7. Η πέτρα αποτέλεσε το κατεξοχήν δομικό υλικό και για τα οικιστικά σύνολα της πρώιμης Εποχής του Σιδήρου που εντοπίστηκαν στη θέση Τζαμάλα της ορεινής Ημαθίας (Τζαμάλα III, V και VI) βλ. Κοτταρίδη 2009, 221. Αψιδωτό μονόχωρο οικήμα (β' μισό του 8ου αι. π.Χ.) με λίθινη κρηπίδα αποκαλύφθηκε, επίσης, σχετικά πρόσφατα στη θέση Κρασιά, στον Πλαταμώνα Ημαθίας, βλ. Πουλάκη – Παντερμαλή, 2008, 121-12. Πουλάκη – Παντερμαλή 2013, 84-85.

8. Για τη χρήση των περιβόλων βλ. Μαζαράκης – Αινιάν Α. 2006, 955-957. Mazarakis – Ainian 2007, 163-167.

τιζόταν με το διαχωρισμό της μίας ιδιοκτησίας από την άλλη, ενώ ο δεύτερος ίσως αποτελούσε τοίχο προγενέστερου οικήματος στην ίδια σχεδόν θέση.

Αρκετά βορειότερα, σε απόσταση περίπου 34 μ. από το Οίκημα 1, εντοπίστηκαν τα κατάλοιπα ενός ακόμη -πιθανότατα- αψιδωτού⁹ οικήματος (**Οίκημα 3**), από το οποίο διατηρήθηκε το ΝΔ του τμήμα (**εικ. 6**). Διατηρούνταν σε μήκος περίπου 6 μ., πλάτος 4 μ. και ο προσανατολισμός του ήταν ΝΔ – ΒΑ. Η θεμελίωση του ήταν από αργούς λίθους μεγάλου και μεσαίου μεγέθους με συνδετικό υλικό χώμα. Στο εσωτερικό του εντοπίστηκαν *in situ* τα κατάλοιπα μεγάλου αποθηκευτικού πίθου, όρθια τοποθετημένου, πολύ κάτω από το επίπεδο του δαπέδου. Ο πίθος είχε ύψος περίπου 1.50 μ., μέγιστη διάμετρο 0,86 μ. και αποτελούνταν από πολλά θραύσματα, τα οποία έφεραν χάλκινους συνδέσμους με τους οποίους είχε επισκευαστεί κάποια στιγμή.

Δυτικά του Οικήματος 3 και σε απόσταση 7 μ. περίπου ανασκάφηκαν τα κατάλοιπα της θεμελίωσης ενός ακόμη, ιδιαίτερα κατεστραμμένου, αψιδωτού οικήματος (**εικ. 6**). Το οίκημα αυτό (**Οίκημα 4**) είχε την ίδια διεύθυνση με το Οίκημα 3, ήταν θεμελιωμένο στο φυσικό βράχο και το πλάτος του υπολογίζεται στα 4 μ. περίπου.

Ελάχιστα μέτρα βόρεια των Οικήματων 3 και 4 αποκαλύφθηκε σε ανώτερο επίπεδο από τα θεμέλια αυτών ένας ιδιαίτερα μακρύς τοίχος, μήκους 23 μ. και πλάτους 1 μ., ο οποίος σωζόταν σε ύψος περίπου 0,50 μ. και διέτρεχε το σκάμμα από Δ - Α. Συνέχιζε πέρα από το δυτικό όριο του σκάμματος ενώ κοντά στο ανατολικό όριο κατάληψης της υπό κατασκευή οδού καμπυλωνόταν αλλάζοντας κατεύθυνση προς τα βόρεια, όπου διατηρούνταν σε μήκος 15 μ. Αποτελούνταν από μεσαίου και μικρού μεγέθους αργούς λίθους, που συνδέονταν χαλαρά μεταξύ τους με χώμα. Το μήκος του τοίχου σε συνδυασμό με τη μη επιμελημένη κατασκευή του μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι επρόκειτο για έναν εκτεταμένο περίβολο.

Ο περίβολος αυτός ενδεχομένως να σχετιζόταν με την ανάγκη για οριοθέτηση και οργάνωση του χώρου, καθώς στα βόρεια του βρέθηκε μεγάλος αριθμός λάκκων λαξευμένων στο φυσικό βράχο χωρίς συγκεκριμένη διάταξη, οι οποίοι καταλάμβαναν έκταση 110 τ.μ. περίπου. Οι λάκκοι αυτοί είχαν κατά μέσο όρο βάθος 0,50 μ., διάμετρο 0,75-1,00 μ. και το σχήμα τους ήταν ακανόνιστο κυκλικό ή ελλειψοειδές. Σε ορισμένους από αυτούς εντοπίστηκαν όστρακα αγγείων, λίθινα εργαλεία, τμήματα οστών, ανθρακίδια και ενδεχομένως λειτουργούσαν ως οικιακοί αποθέτες.¹⁰ Ορισμένοι, ωστόσο, από τους λάκκους που βρίσκονταν σε κοντινή απόσταση μεταξύ τους φαίνεται ότι είχαν διαφορετική χρήση, ίσως εργαστηριακού χαρακτήρα, καθώς έγινε αντιληπτό ότι συγκοινωνούσαν μεταξύ τους με αβαθή αυλάκια, επίσης λαξευμένα στο βράχο. Μερικοί εξ αυτών φαίνεται ότι ήταν επιχρισμένοι με κονίαμα πολύ ανοιχτού ερυθρωπού χρώματος, πιθανόν για την στεγανοποίηση τους. Η ύπαρξη του περιβόλου, λοιπόν, ίσως σχετιζόταν και με την οριοθέτηση του χώρου όπου αποκαλύφθηκαν οι λάκκοι.

Ν - ΝΑ της γωνίας που σχημάτιζε ο περίβολος και παράλληλα με το ανατολικό όριο του σκάμματος εντοπίστηκε μια πολύ πυκνή στρώση αργών λίθων σε ορατό μήκος 10 μ. και πλάτος 2,50 μ. Οι λίθοι της ήταν τοποθετημένοι απευθείας πάνω στο μαλακό βράχο, ακολουθώντας την κλίση του από ΒΔ - ΝΑ. Πολύ πιθανόν η πυκνή αυτή στρώση λίθων συνιστούσε τμήμα μίας από τις προαναφερόμενες λιθόστρωτες αναβάσεις, η οποία θα οδηγούσε από τα ΝΑ (όπου εντοπίζονται και άλλα αρχαία λείψανα¹¹) προς το ΒΔ τμήμα του οικισμού.

Στα βορειοδυτικά της έκτασης με τους λάκκους αποκαλύφθηκε ακόμη μία επιμήκης στρώση αργών λίθων πακτωμένων πάνω στο βραχώδες έδαφος, μερικοί εκ των οποίων φαίνονταν παρασυρμένοι. Είχε διεύθυνση ΒΔ – ΝΑ, σωζόταν σε μήκος 12 μ. και είχε πλάτος 3 μ. περίπου. Αποτελούσε ακόμη μια λιθόστρωτη ανάβαση (τμήμα ανηφορικού -από ΝΑ προς ΒΔ- δρόμου), η οποία προς τα ΒΔ συνέχιζε πέρα από το δυτικό όριο του σκάμματος¹². Προς τα ΝΑ, παρόλο που παραβιάστηκε από το μηχανικό εκσκαφέα, είναι πιθανόν ότι έστριβε προς τα ΒΑ ακολουθώντας ίσως μία οφιοειδή πορεία. Κατά μήκος της βόρειας πλευράς του λιθό-

9. Σε όλο το σωζόμενο μήκος τους οι πλευρικοί τοίχοι είναι σχεδόν ευθύγραμμοι στην κάτοψή τους.

10. Παρόμοια χρήση έχει προταθεί και για τους πολυάριθμους λαξευμένους στο βράχο λάκκους που εντοπίστηκαν στη θέση Κεφάλωση της Άλου, βλ. Μαλακασιώτη - Μουσιώνη 2004, 355, εικ. 3. Μεγαλοικονόμου - Σπανοδήμος 2007, 111.

11. Σε δοκιμαστικές – διερευνητικές τομές που έγιναν εντός των ορίων της αρχικής χάραξης του νέου οδικού άξονα, ο οποίος διερχόταν ανατολικότερα, εντοπίστηκαν και άλλα σχετικά πυκνά κατάλοιπα τοίχων, λίθων και κεραμικής.

12. Η συνέχεια του αλλά με διαφορετική διεύθυνση βρέθηκε κατά τη συμπληρωματική ανασκαφή που προαναφέρεται στη σημείωση 5.

στρωτου υπήρχε θεμελίωση τοίχου αποτελούμενου από μία σειρά λίθων σωζόμενου μήκους 5,00 μ., το οποίο πολύ πιθανόν αποτελούσε το βόρειο κράσπεδό του.

Λίγο βορειότερα και σε χαμηλότερο επίπεδο αποκαλύφθηκαν τα λείψανα ενός ακόμη οικήματος με αφιδωτή κάτοψη (**Οίκημα 5**). Βρέθηκε τοίχος με διεύθυνση Α - Δ και μήκος 6,30 μ. Αποτελούνταν από αργούς λίθους, οι οποίοι στα ανατολικά είχαν ευθύγραμμη διάταξη και συνέχιζαν ημικυκλικά προς τα δυτικά. Σε επαφή με τη βόρεια παρεία του υπήρχε λίθινη κατασκευή, διαστάσεων 0,70 × 0,65 μ., αποτελούμενη από τέσσερις πλακοειδείς λίθους και έναν ασβεστόλιθο στο μέσον τους, που έφεραν ίχνη φωτιάς. Αποτελούσε κτιστή εστία, καθώς πάνω και γύρω της εντοπίστηκαν πολλά και έντονα ίχνη καύσης. Σε μικρή απόσταση από την εστία προς τα βόρεια εντοπίστηκαν υπολείμματα πηλού σε μήκος 1,60 μ. και πλάτος 0,50 μ. Ένας ευθύγραμμος τοίχος που εντοπίστηκε σε χαμηλότερο επίπεδο, λίγο βορειότερα από τον τοίχο του αφιδωτού οικήματος, μήκους 3 μ. δεν βρίσκεται σε στρωματογραφική συνάφεια με την τοξωτή απόληξη του τοίχου του οικήματος, αποτελώντας τμήμα τοίχου προγενέστερης φάσης.

Βόρεια του τοίχου του αφιδωτού Οικήματος 5 και στο ίδιο επίπεδο εντοπίστηκαν ακόμη δύο, παράλληλοι προς αυτόν, τοίχοι με διεύθυνση Α - Δ. Ήταν κτισμένοι με το ίδιο υλικό, η μεταξύ τους απόσταση ήταν 4 μ. και είχαν (ορατό) σωζόμενο μήκος 7 μ. και 4 μ., αντίστοιχα. Και οι δύο συνέχιζαν κάτω από το δυτικό όριο του σκάμματος συνιστώντας πιθανότατα τοίχους ενός ακόμη κτίσματος (**Οίκημα 6**).

Β - ΒΑ των Οικημάτων 5 και 6 αποκαλύφθηκαν δύο ακόμη επιμήκεις συγκεντρώσεις λίθων, οι οποίες πολύ πιθανόν παρασύρθηκαν και συσσωρεύτηκαν εκεί λόγω της φυσικής διάβρωσης σε συνδυασμό με την κλίση του εδάφους. Ίσως πάλι, η πυκνή συγκέντρωση κεραμικής (όστρακα αβαφών χρηστικών αγγείων, τμήματα πήθων¹³) αλλά και τα μικροαντικείμενα που βρέθηκαν ανάμεσα στους λίθους (αγνύθες, σφονδύλια, πηνία, κοσμήματα και μεταλλικά αντικείμενα), υποδεικνύουν την ύπαρξη και άλλων οικημάτων στις θέσεις αυτές χωρίς, ωστόσο, να τεκμηριώνεται αυτό επαρκώς από την κάτοψη των λειψάνων.

Στο εσωτερικό των Οικημάτων άλλα και διάσπαρτη στον ανασκαφικό χώρο εντοπίστηκε χαρακτηριστική κεραμική για τη χρονολόγηση της θέσης. Συλλέχθηκε μεγάλη ποσότητα αβαφών, χρηστικών αγγείων (**εικ. 7**) που περιλαμβάνει τμήματα μαγειρικών και προχυτικών σκευών, τμήματα ηθμών αλλά και τμήματα αμφορέων. Χαρακτηριστικά είναι ένα τμήμα οπισθότμητης πρόχου με ευρύ σφαιρικό σώμα¹⁴, η οποία εντοπίστηκε στο εσωτερικό του Οικήματος 3, καθώς και τμήμα λαϊμού αμφορέα¹⁵ που εντοπίστηκε στο εσωτερικό του Οικήματος 1 και χρονολογούνται στην Ύστερη Γεωμετρική και την Πρώιμη Αρχαϊκή περίοδο.

Αρκετή ήταν, επίσης, η γκριζα (τεφρή) κεραμική (**εικ. 8**) με πιο χαρακτηριστικά σχήματα δύο τροχήλατους κανθάρους¹⁶ που εντοπίστηκαν στο εσωτερικό του αφιδωτού Οικήματος 1 και χρονολογούνται στην Ύστερη Γεωμετρική περίοδο, καθώς επίσης τμήματα από προχυτικά αγγεία (πρόχους ή οινοχόες, οπισθότμητες κυρίως) με σώμα απιόσχημο, σφαιρικό ή πεπιεσμένο σφαιρικό, καθώς και τμήματα αρκετών κυπέλλων¹⁷.

Η γραπτή κεραμική που συλλέχθηκε από τη θέση περιλαμβάνει ανοιχτά και κλειστά σχήματα (**εικ. 9**), με πιο χαρακτηριστικά κάποια τμήματα από τριφυλλόσχημες¹⁸, ολόβαφες με αραιό μελανό επίχρυσμα, οινοχόες, εκ των οποίων ένα τμήμα λαϊμού¹⁹ που βρέθηκε στο εσωτερικό του πήθου που εντοπίστηκε στον αφιδωτό χώρο του Οικήματος 3 και χρονολογείται στο γ' τέταρτο του 8ου αι. π.Χ. Στα κλειστά σχήματα περιλαμβάνονται, επίσης, ορισμένες όλπες²⁰, εκ των οποίων μία προέρχεται από το εσωτερικό του Οικήματος 3 και χρονολογείται την Ύστερη Γεωμετρική περίοδο, καθώς και μία ακόμη η οποία προήλθε από το εσωτερικό αποθηκευτικού πήθου, βόρεια των Οικημάτων 3 και 4. Στα ανοιχτά σχήματα περιλαμβάνονται οι κάνθαροι και οι σκύφοι, καθώς και τμήματα κυπέλλων²¹, τρία εκ των οποίων προέρχονται από το εσωτερικό του Οική-

13. *Lefkandi I*, 50, pl. 42, 60, 335, pl. 58, 73.

14. Ανδρόνικος 1969, Ν50, 37, 93, πιν. 46. Βοκοτοπούλου 1986, 5219, 198, πιν. 315 β, σχ. 30 δ. Τρακοσοπούλου - Σαλακίδου 2004, 270, εικ. 6.

15. Pfaff 1999, 66, 106-107.

16. *Agora VIII*, 171, 52, pl. 10. Βοκοτοπούλου 1986, α) 2139, 98, πιν. 141 γ, 142 α - β, σχ. 1 γ, β) 5412, 125, πιν. 197 α, σχ. 67 γ. Χαβέλα 2004, 336-337, εικ. 10 β.

17. Χαβέλα 2004, 335, 337, εικ. 10 α. Φρούσσου 2008, 76. Φρούσσου 2009, 1018-1019.

18. Βερδελής 1958, 18, 14, πιν. 4. Τζαφάλιας - Ζαούρη 1999, 149, εικ. 25.

19. Δακωρόνια 2009, 978.

20. Σκαρλατίδου κ.α. 2012, 468, εικ. 14 θ.

21. Burr 1933, 63, 562, fig. 15. *Lefkandi I*, 62, pl. 43, 41, 58, 61. Δακωρόνια 2009, 977. Παπακωνσταντίνου - Σιπή 2009, 1033. Βλάχου 2010, 1167, 313, σχ. 101, πιν. 79.

ματος 3 και χρονολογούνται (τα δύο) στην Ύστερη Γεωμετρική περίοδο. Ένα τμήμα από ολόβαφο θήλαστρο εντοπίστηκε στον εξωτερικό χώρο του Οικήματος 1.

Από τον ευρύτερο χώρο του οικισμού αλλά και από το εσωτερικό των οικημάτων συλλέχθηκαν, επίσης, αντικείμενα που σχετίζονται με την οικονομία και τις δραστηριότητες στα πλαίσια του οίκου, όπως λίθινα εργαλεία στα οποία περιλαμβάνονται τριπτήρες, τριβεία, λειαντήρες, αλλά και εργαλεία αποκρουσμένου λίθου (φολίδες, λεπίδες, αποκρούσματα πυριτόλιθου), καθώς και αντικείμενα τα οποία σχετίζονται με υφαντουργικές εργασίες, όπως πηνία, σφονδύλια, αγνύθες. Συλλέχθηκαν, επίσης, αντικείμενα που σχετίζονται με τον καλλωπισμό του σώματος, όπως περόνες²², πόρπες, ψέλλια²³, μία τριχολαβίδα,²⁴ μία βελόνη, λίγες γυάλινες χάντρες (εικ. 10α-ζ), καθώς επίσης και λιγοστά τμήματα ειδωλίων, με πιο χαρακτηριστικά ένα τμήμα καθιστής γυναικείας μορφής των αρχαϊκών – κλασικών χρόνων και το κατώτερο τμήμα κορμού νεολιθικού ειδωλίου με στεατοπυγικά χαρακτηριστικά, το οποίο ίσως αποτελούσε κεμήλιο. Εντοπίστηκαν, επίσης, σιδερένια αντικείμενα, κυρίως καρφιά, ελάσματα και εργαλεία (σμίλη, τμήμα διπλού πελέκεως) και ένα αργυρό προσάρτημα λαβής αγγείου σε σχήμα ανθεμίου (εικ. 10η-ι).

Η πλειονότητα των οικιστικών καταλοίπων, με βάση τη λίγη -σχετικά- στρωματογραφημένη κεραμική, χρονολογούνται κυρίως στον 8ο αι. π.Χ., κυρίως στο β' μισό του, αλλά και στον 7ο αι. π.Χ. Εντούτοις, στα κατώτερα στρώματα εντοπίζονται σκόρπια δομικά κατάλοιπα και -σε μία περίπτωση (κάτω από την έδραση του Οικήματος 5)-, τμήμα τοίχου, τα οποία είναι σαφώς προγενέστερα και πιθανόν ανήκουν στην Πρωτογεωμετρική και Υπο - πρωτογεωμετρική περίοδο γενικά, χωρίς -προς το παρόν- ακριβέστερο προσδιορισμό. Αυτό ενισχύεται επιπλέον: α) από το γεγονός ότι από τα βαθύτερα (αλλά και από ανώτερα) στρώματα έχουν περισυλλεγεί διάσπαρτα όστρακα και τμήματα αγγείων²⁵, τα οποία ανήκουν στην προαναφερόμενη μακρά περίοδο, ενώ ελάχιστα όστρακα είναι ίσως ακόμη προγενέστερα, πιθανόν της Ύστερης Εποχής Χαλκού, β) από την ύπαρξη του νεκροταφείου του οικισμού που εντοπίστηκε νοτιότερα (Χ.Θ. 55+660 – 55+700) και οι προγενέστερες ταφές του τοποθετούνται στην Πρωτογεωμετρική και Υπο - πρωτογεωμετρική περίοδο.

Ο οικισμός φαίνεται ότι εγκαταλείφθηκε ήρεμα και όχι με βίαιο τρόπο, καθώς δεν εντοπίστηκε κάποιο στρώμα καταστροφής. Αυτό γίνεται, επιπλέον, αντιληπτό και από τον μικρό σχετικά αριθμό κινητών ευρημάτων, πράγμα που υποδηλώνει ότι οι κάτοικοι φρόντισαν ίσως να πάρουν μαζί τους τα πιο απαραίτητα αντικείμενα αφήνοντας πίσω ελάχιστα, τα οποία είτε δεν θα εξυπηρετούσαν πλέον τις ανάγκες τους λόγω φθοράς είτε θα ήταν πολύ βαριά για τη μεταφορά τους, όπως είναι τα μεγάλα αποθηκευτικά αγγεία και τα βαριά λίθινα εργαλεία, ή απλώς θα διέφυγαν της προσοχής τους. Τα αίτια εγκατάλειψης του οικισμού φαίνεται να σχετίζονται με τη συνεχή διάβρωση του εδάφους λόγω της κλίσης του ενώ κατά τη διάρκεια των αρχαϊκών και κλασικών χρόνων ο τελευταίος πολύ πιθανόν μεταφέρθηκε ανατολικότερα σε ομαλότερο έδαφος²⁶.

22. Kilian – Dirlmeier 2002, 781, 786-788, 50, πιν. 51, 808, 51, πιν. 53, 1529, 98, πιν. 95, 1535, 98, πιν. 96. Μισαηλίδου – Δεσποτίδου 2011, 230, 202.

23. Kilian – Dirlmeier 2002, 878, 54, πιν. 57. Μισαηλίδου – Δεσποτίδου 2011, 459, 256.

24. Kilian – Dirlmeier 2002, 1048-1049, 70, πιν. 67.

25. Ανδρόνικος 1969, Ε3 (κάνθαρος), 41, 94, πιν. 47 (τέλη 10ου – αρχές 9ου αι. π.Χ.), Ρ23 (κάνθαρος – Πίθος Ι), 45-46, 97, πιν. 50 (9ος αι. π.Χ.)

26. Τα οικιστικά και άλλα κατάλοιπα, πιθανόν αρχαϊκών και κλασικών χρόνων, αμέσως ανατολικά της ανασκαφής ήταν περισσότερο πυκνά, ώστε επέβαλλαν σχεδόν την τροποποίηση της χάραξης της νέας οδού.

SUMMARY

**DOMESTIC REMAINS OF LATE GEOMETRIC – EARLY ARCHAIC PERIOD
ON THE AXIS OF THE MOTORWAY OF CENTRAL GREECE– E65 (K.S. 55+980 –
56+200) IN ANAVRA, KARDITSA (WEST THESSALY)**

Christos Karagiannopoulos, Eirini Christoforidi

The salvage excavations during the construction of the Motorway of Central Greece– E65 (K.S. 55+980 – 56+200) revealed stone foundations of domestic character dated to Late Geometric – Early Archaic period. The ancient structures were excavated at the foot of Katachloro mountain in the district of Anavra, Karditsa, in the southeast section of the Thessalian plain, which in antiquity was part of “tetras” Thessaliotis, at its borders with *Dolopia*. Walls of apsidal plan or fragmentary sections of eight apsidal and/or ellipsoid houses were brought to light in the “Alonaki” site, together with little artifacts, especially potsherds and vessels, clay (spools, spindle whorls, loomweights) and stone tools, some metal objects (tools, objects for beautification and adornment, - finger rings, pins, bracelets and tweezers). Some oblong walls of rough construction, were probably precincts which they delimited the different properties of “oikoi” of the settlement or they had been constructed for protection. Furthermore, sections of three stone paved and inclined roads were discovered in different parts of the excavated area, which crossed the settlement and facilitated the transportation of people and animals, especially during the winter months. Characteristic were the round or oval pits, dug in the natural soft rock, which surrounded by a precinct wall of great length. Some of them contained potsherds, soil with little coals or (in one occasion) the base of a pithos and others were connected via shallow grooves. They might have been sockets for storage vessels or for some craft use and others had been used as rubbish pits.

All the above finds indicate the existence of a Geometric/Archaic period settlement with a long history as the earlier pottery (Protogeometric and Sub – protogeometric) and stone foundations suggest. Furthermore, it seems it had been constituted by different “oikoi” of pastoral character, the inhabitants of which had taken care for some kind of communal organization.

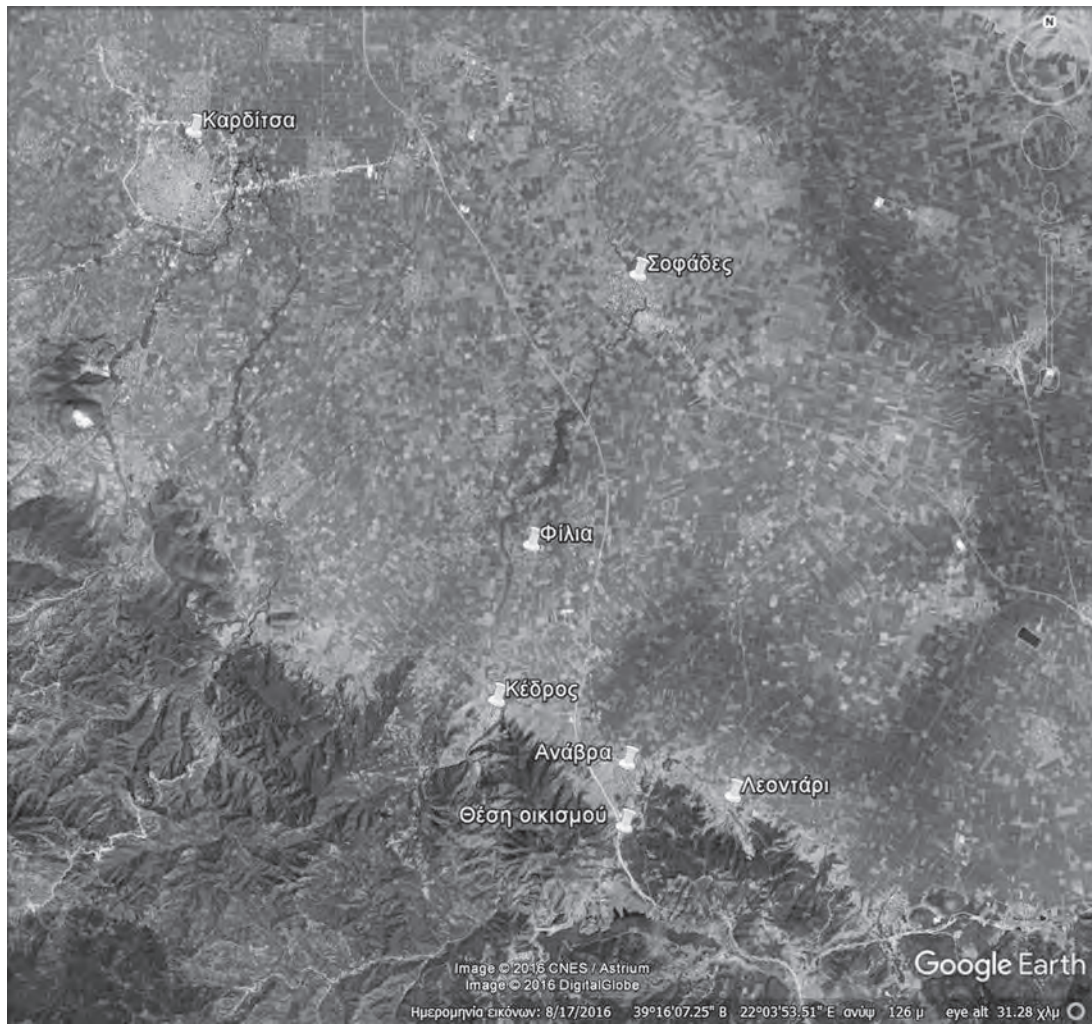
ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Agora VIII: Bran, E.T.H. 1962. *The Athenian Agora VIII. Late Geometric and Protoattic Pottery. Mid 8th to Late 7th centuries B.C.*, Princeton.
Lefkandi I: Popham, M.R. κ.α. 1980. *Lefkandi I. The Iron Age. The Settlement. The Cemeteries*, London.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ανδρόνικος Μ. 1969. *Βεργίνα Ι. Το νεκροταφείο των τύμβων*, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρίας, Αθήνα.
Αρβανιτόπουλος, Α. 1911. Ανασκαφαί και Έρευναι εν Θεσσαλία κατά το έτος 1911, *ΠΑΕ*, 280-356.
Βερδελής Μ. Ν. 1958. *Ο Πρωτογεωμετρικός ρυθμός της Θεσσαλίας*, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρίας, Εν Αθήναις.
Βλάχου Β. 2010. *Γεωμετρικός Ωρωπός. Η τροχήλατη κεραμεική και οι φάσεις της εγκατάστασης*. (αδημ. διδ. διατρ.), Αθήνα.
Βοκοτοπούλου Ι. 1986. *Βίτσα- Τα νεκροταφεία μια Μολοσσικής κώμης*, Αθήνα.
Γούναρης, Α. 2009. Οικιστική της Θεσσαλίας κατά την Πρωτογεωμετρική-Γεωμετρική Περίοδο: ένας απολογισμός, *ΑΕΘΣΕ 2*, 163-194.
Δακροβώνια Φ. 2007. *Θολωτοί τάφοι στην Αχαΐα Φθιώτιδα*, στο Β. Κ. Κοντονάτσιος (επιμ.), *Αχαιοφθιωτικά*

- Γ'. *Πρακτικά του Γ' Συνεδρίου Αλμυριώτικων Σπουδών. Ιστορία, Αρχαιολογία, Λαογραφία Αχαΐας Φθιώτιδας 13-15 Οκτωβρίου 2000*, Αλμυρός, 259-266.
- Δακορώνια, Φ. 2009. Η Πρωτογεωμετρική Λαμία, *ΑΕΘΣΕ 2*, 975-988.
- Καραγιαννόπουλος, Χ. – Χατζηαγγελάκης, Λ. 2015. Λατρευτική εγκατάσταση αρχαϊκών και κλασικών χρόνων στην αρχαία Θεσσαλιώτιδα, *ΑΕΘΣΕ 4*, 229-236.
- Κοτταρίδη Αγ. 2009. Η ορεινή Ημαθία στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου (11ος – 7ος αι. π.Χ.), στο: *Κερμάτια Φιλίας. Τιμητικός τόμος για τον Ιωάννη Τουράτσογλου*, Β' Επιγραφική – Αρχαιολογία – Varia, Αθήνα, 215-225.
- Μαλακασιώτη Ζ. - Μουσιώνη Α., 2004. Νέα ευρήματα της Ύστερης Εποχής του Χαλκού και της Εποχής του Σιδήρου στην Άλο, στο Ν. Χρ. Σταμπολίδης & Α. Γιαννικουρή - (επιμ.) *Το Αιγαίο στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου. Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου*, Ρόδος 1-4 Νοεμβρίου 2002, Αθήνα, 353-368.
- Μεγαλοικονόμου Ε. - Σπανοδήμος Χ. 2007. Νέα στοιχεία πρώιμης κατοίκησης στη θέση Κεφάλωση Αλμυρού και στον άμεσο περίγυρό της, στο Β. Κ. Κοντονάσιος (επιμ.), *Αχαιοφθιωτικά Γ'. Πρακτικά του Γ' Συνεδρίου Αλμυριώτικων Σπουδών. Ιστορία, Αρχαιολογία, Λαογραφία Αχαΐας Φθιώτιδας 13-15 Οκτωβρίου 2000*, Αλμυρός, 103-114.
- Μισαηλίδου – Δεσποτίδου Β. 2011. *Χάλκινα κοσμήματα αρχαϊκών χρόνων από τη Μακεδονία*. Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Μακεδονικών και Θρακικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη.
- Παπακωνσταντίνου, Μ-Φ., Σιπή, Μ. 2009. Το γεωμετρικό νεκροταφείο στη θέση Άγιος Δημήτριος Καινούργιου Νομού Φθιώτιδας, *ΑΕΘΣΕ 2*, 1029-1042.
- Πουλάκη – Παντερμαλή Ε. 2008. Ο Μακεδονικός Όλυμπος από την προϊστορική εποχή έως το 700 π.Χ., στο Λ. Π. Γκλεγκλέ (επιμ.), *1ο Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας και Πολιτισμού της Θεσσαλίας, Πρακτικά συνεδρίου 9-11 Νοεμβρίου 2006*, τόμος Ι, Λάρισα, 114-129.
- Πουλάκη – Παντερμαλή Ε. 2013. *Μακεδονικός Όλυμπος. Μύθος – Ιστορία – Αρχαιολογία*, Θεσσαλονίκη.
- Σκαρλατίδου Ε. – Γεωργιάδης Φ. – Παντή Α. – Χατζηνικολάου Κ. 2012, Επείσακτη και εγχώρια αρχαϊκή κεραμική από το αρχαίο νεκροταφείο στη Θέρμη (Σέδες) Θεσσαλονίκης, στο Μ. Τιβέριος κ.ά. (επιμ.), *Η κεραμική της αρχαϊκής εποχής στο βόρειο Αιγαίο και την περιφέρειά του (700-480 π.Χ.). Πρακτικά Αρχαιολογικής Συνάντησης. Θεσσαλονίκη, 19-22 Μαΐου 2011*, Θεσσαλονίκη, 461-474.
- Τζιαφάλιας Αθ. – Ζαούρη Α. 1999, Από τη βόρεια Περραιβία ως την αρχαία Κραννώνα: Νεκροταφεία της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου, στο Ε. Φρούσσου (επιμ.), *Η Περιφέρεια του Μυκηναϊκού κόσμου. Α' Διεθνές Επιστημονικό Συμπόσιο. Λαμία, 25-29 Σεπτεμβρίου 1994*, Λαμία, 143-152.
- Τρακοσπούλου – Σαλακίδου Ε. 2004, Η Άκανθος στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου, στο Ν. Χρ. Σταμπολίδης & Α. Γιαννικουρή (επιμ.), *Το Αιγαίο στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου. Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου*, Ρόδος 1-4 Νοεμβρίου 2002, Αθήνα, 265-276.
- Φρούσσου Ε. 2008, Νέο Μοναστήρι Φθιώτιδας: Μια ιστορική πορεία χιλιετιών, στο Λ. Π. Γκλεγκλέ (επιμ.), *1ο Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας και Πολιτισμού της Θεσσαλίας, Πρακτικά συνεδρίου. 9-11 Νοεμβρίου 2006*, τόμος Ι, Λάρισα, 67-83.
- Φρούσσου, Ε. 2009. Γκριζα τροχήλατη κεραμική εποχής σιδήρου και αρχαϊκών χρόνων από το Νέο Μοναστήρι Φθιώτιδας: Πτυχή μιας μακραίωνης Αιγαιακής παράδοσης, *ΑΕΘΣΕ 2*, 1011-1027.
- Χαβέλα Κ. 2004. Τεφρόχρωμη Τροχήλατη Κεραμική της Εποχής του Σιδήρου από την Τούμπα Θεσσαλονίκης, στο Ν. Χρ. Σταμπολίδης & Α. Γιαννικουρή (επιμ.), *Το Αιγαίο στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου. Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου*, Ρόδος 1-4 Νοεμβρίου 2002, Αθήνα, 329-339.
- Burr D. 1933. A Geometric house and a Proto - Attic votive Deposit, *Hesperia 2*, 542-640.
- Galanakis, Y., Stamatopoulou, M. 2012. A preliminary report on the archival material from the excavations of the tholos tomb at Ano Dranista (Ano Ktimeni) in Thessaly by A.S. Aravanitopoulos, *ΑΕΘΣΕ 3*, 205-218.
- Killian – Dirlmeyer I. 2002. *Kleinfunde aus dem Athena Itonia – Heiligtum bei Philia (Thessalien)*, Mainz.
- Mazarakis – Ainian A. 2007. Architecture and social structure in Early Iron Age Greece, στο R. Westgate et al. (επιμ.), *Building Communities. House, Settlement and Society in the Aegean and Beyond. Proceedings of a Conference held at Cardiff University, 17-21 April 2001*, BSA Studies 15, London, 157-168.
- Pfaff C. A. 1999, The Early Iron Age Pottery from the Sanctuary of Demeter and Kore at Corinth, *Hesperia 68*, 55-134.

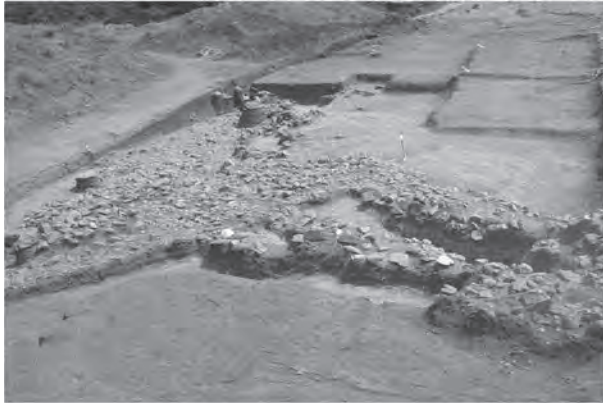
Εικ. 1. Απόσπασμα ορθοφωτοχάρτη με τη θέση του οικισμού.

Εικ. 2. Άποψη των καταλοίπων του οικισμού από νότια (αεροφωτογραφία).

Εικ. 3. Κάτοψη των καταλοίπων του οικισμού στα όρια εκσκαφής του δρόμου.

α

β

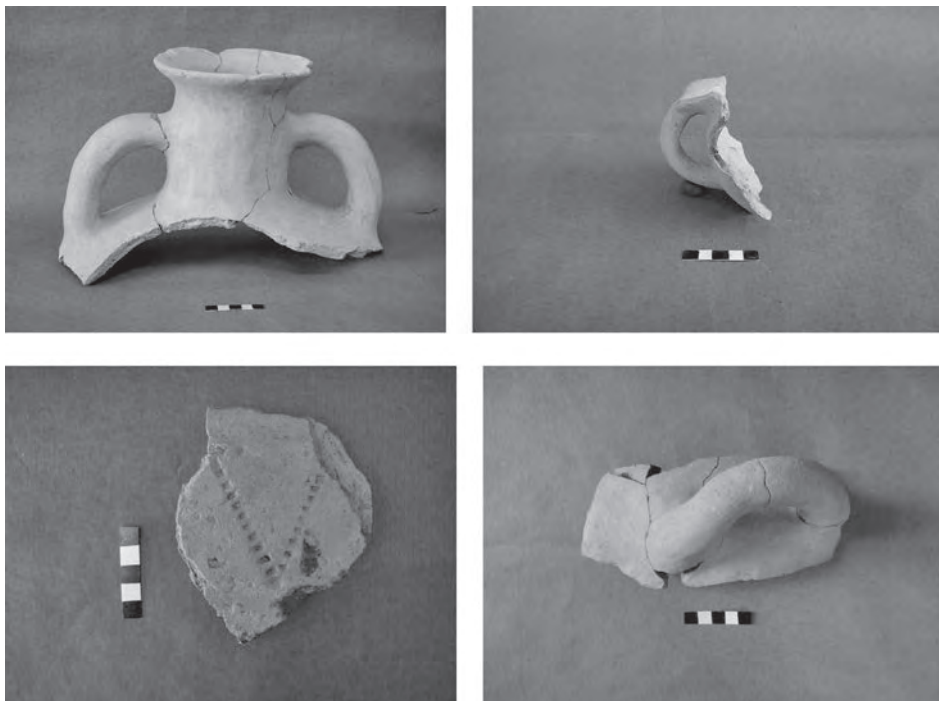
Εικ. 4 α. Λιθόστρωτη ανάβαση (δρόμος) και τμήμα του περιβόλου.
β. Άποψη αψιδωτού **Οικήματος 1** από τα βορειοδυτικά.

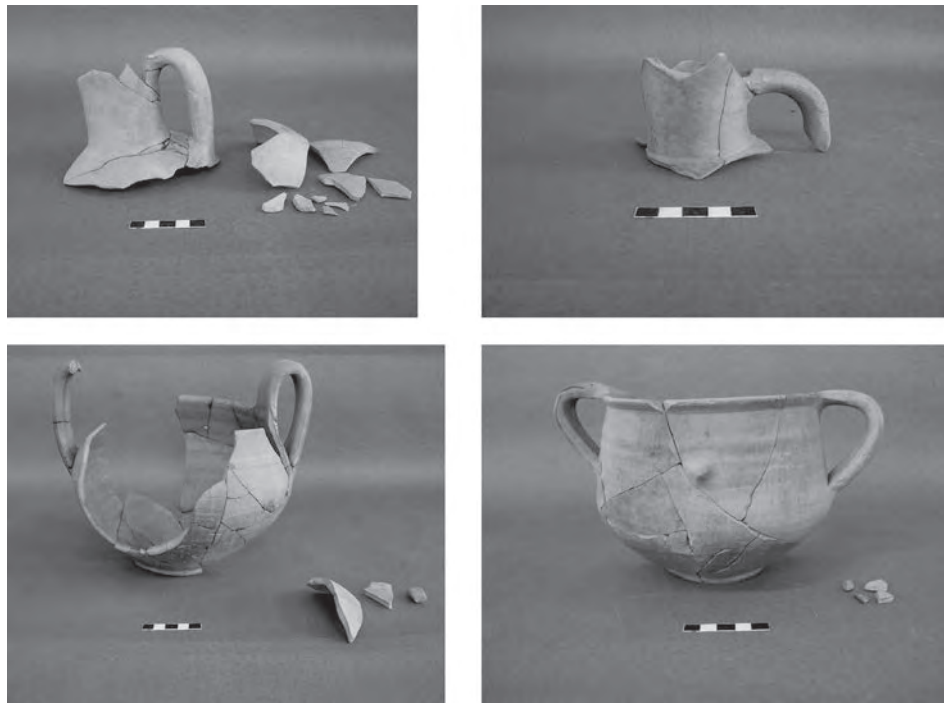
Εικ. 5. Αψιδωτός χώρος **Οικήματος 2** (μέσον) και τμήμα καμπύλου τοίχου του **Οικήματος 7** (πάνω αριστερά).

Εικ. 6. Αεροφωτογραφία αγιδωτών χώρων του Οικήματος 3 και Οικήματος 4. Τμήμα του περιβόλου και των λάκκων (πάνω).

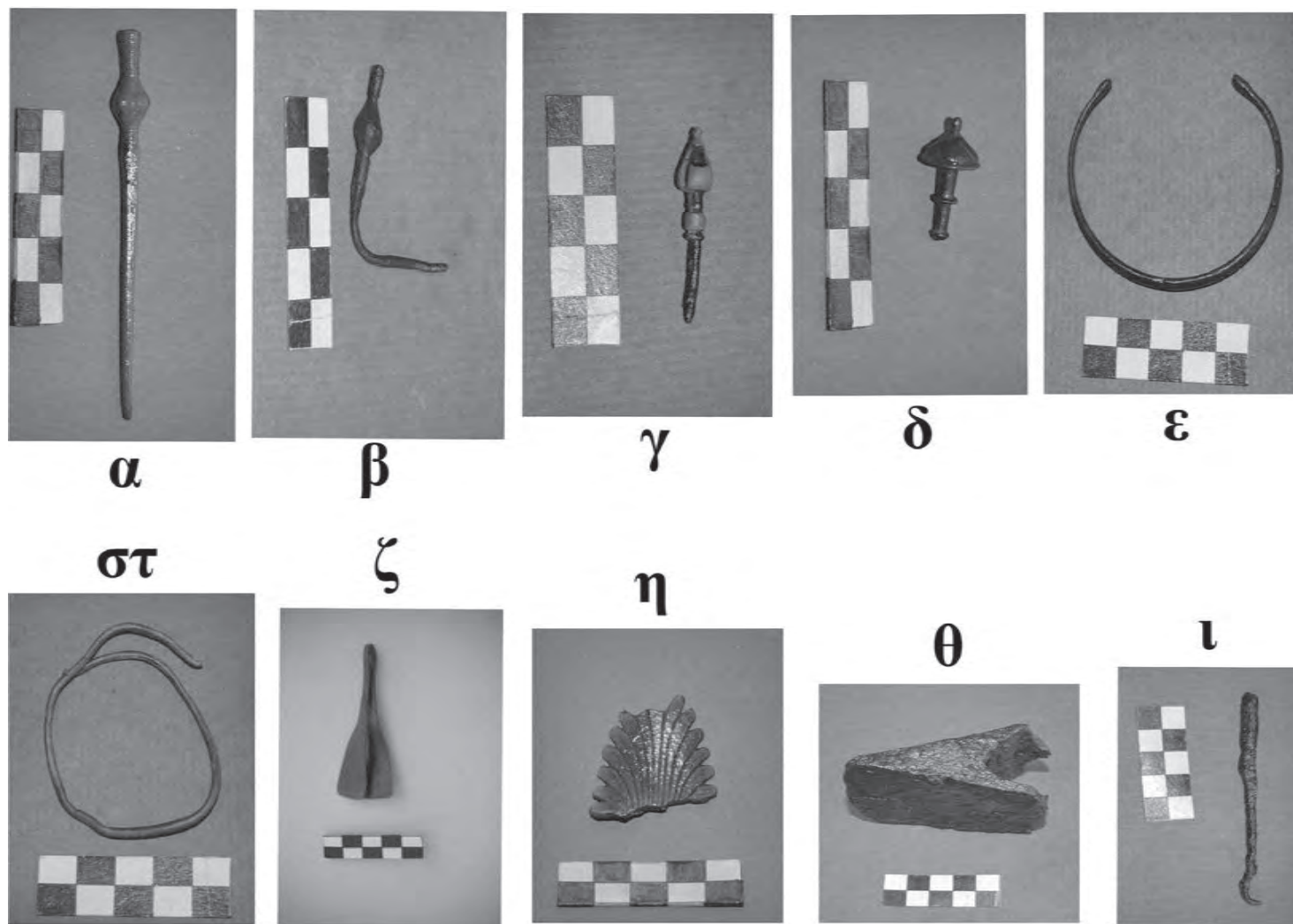
Εικ. 7. Αβαφή χρηστικά αγγεία (αμφορέας, οπισθότημητή πρόχους με σφαιρικό σώμα, τμήμα σώματος πίθου με έντυπη διακόσμηση, λαβή και τμήμα σώματος μεγάλου αποθηκευτικού αγγείου).

Εικ. 8. Γκρίζα (τεφρή) τροχήλατη κεραμική (οπισθότμητες πρόχοι, κάρθαροι).

Εικ. 9. Δείγματα γραπτής (ολόβαφης) κεραμικής (τριφυλλόστομες οινοχόες και όλλες).

Εικ. 10. Χάλκινα εξαρτήματα καλλωπισμού (α-δ, ζ), κοσμήματα (ε-στ), προσάρτημα λαβής αγγείου (η) και σιδερένια εργαλεία (θ-ι).

ΤΟ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΤΟΥ ΣΙΔΗΡΟΥ ΣΤΗ ΘΕΣΗ ΑΓΡΙΕΛΙΑ ΠΛΑΤΑΝΟΥ ΑΛΜΥΡΟΥ

Ζωή Μαλακασιώτη, Γεώργιος Βήτος, Μαρία Πανάγου

Κατά τις εργασίες διαπλάτυνσης της Εθνικής Οδού Π.Α.Θ.Ε., το 1998-1999, στη θέση «Αγριελιά», περίπου 1 χλμ. στα Ν-ΝΑ της ελληνοιστικής πόλης της Άλου, εντοπίστηκε νεκροταφείο της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου¹. Αξίζει να σημειωθεί ότι την περίοδο αυτή σε απόσταση ενός περίπου χλμ. βόρεια της ελληνοιστικής πόλης, στην περιοχή της Κεφάλωσης υπάρχει το νεκροταφείο των ενταφιασμών², ενώ στην περιοχή της Βουλοκαλύβας βρίσκεται το νεκροταφείο των τύμβων με καύσεις νεκρών³ (εικ. 1).

Η μελέτη του νεκροταφείου της Αγριελιάς εντάσσεται στο ερευνητικό πρόγραμμα μελέτης το οποίο ξεκίνησε το 2009 σε συνεργασία της Εφορείας Αρχαιοτήτων Μαγνησίας και του Πανεπιστημίου του Άμστερνταμ, με στόχο την τελική δημοσίευση όλων των στοιχείων που αφορούν την Εποχή του Σιδήρου στην περιοχή του Αλμυρού.

Το νεκροταφείο της Αγριελιάς εκτείνεται δυτικά και ανατολικά του άξονα της παλιάς εθνικής οδού Αθηνών - Θεσσαλονίκης, αλλά θα αποτελούσε ένα ενιαίο νεκροταφείο, τμήμα του οποίου προφανώς είχε καταστραφεί κατά τη διάνοιξη της οδού κατά τη δεκαετία του '60 (εικ. 2).

ΤΥΠΟΙ ΤΑΦΩΝ

Σε αυτό εντοπίζονται οι εξής τύποι τάφων: (α) λακκοειδείς, (β) κιβωτιόσχημοι και (γ) θολωτοί, στους οποίους απαντά το έθιμο του ενταφιασμού και (δ) λάκκοι όπου επικρατεί η καύση.

Πιο αναλυτικά, εντοπίζονται εννέα **λακκοειδείς τάφοι** (εικ. 3). Λόγω της μικρής επίχωσης της θέσης, ορισμένοι από αυτούς ήταν λαξευμένοι στο βράχο. Στην πλειονότητά τους έφεραν κάλυψη από ασβεστολιθικές πλάκες επάλληλα τοποθετημένες με μικρότερους λίθους ανάμεσα⁴, ενώ σε λίγες περιπτώσεις καλυπτόταν από λιθοσωρό⁵. Ο νεκρός ήταν πάντα ένας⁶ και κατά κανόνα σε ύπτια στάση⁷ (εικ. 3). Στον τάφο 20 είχε τοποθετηθεί σε ημι-συνεσταλμένη στάση, δηλαδή με τον κορμό κατενώπιον, έχοντας όμως τα γόνατα λυγισμένα στο πλάι⁸. Κυρίως ήταν ακτέριστοι με μόνο οι τρεις από τους εννέα να περιέχουν κτερίσματα. Στον τάφο 4 εντοπίστηκε μία πήλινη οινοχόη στην περιοχή των κάτω άκρων και ένα εγχειρίδιο,

1. Για μία πρώτη δημοσίευση του νεκροταφείου βλ. Μαλακασιώτη 1999, 391-393, εικ. 8-11. Μαλακασιώτη 2003, 112-113. Μαλακασιώτη – Μουσιώνη 2004, 356-359, εικ. 5-8. Κατσαβού – Πολυμεροπούλου 2007, 134-140.

2. Τσιούκα 2008.

3. Οι Τύμβοι Β και Γ παρουσιάστηκαν συνοπτικά στο 4ο ΑΕΘΣΕ, βλ. Μαλακασιώτη – Βήτος – Πανάγου 2012, 187-200.

4. Πρόκειται για τους τάφους με τους αριθμούς 4, 5, 14, 18, 37. Ο τάφος 16 ήταν διαταραγμένος και δεν γνωρίζουμε τι κάλυψη είχε.

5. Πρόκειται για τους τάφους 12, 13 και για τον τάφο 20, ο οποίος είχε δύο λιθοσωρούς, έναν στο ύψος της κεφαλής και τον άλλον στα κάτω άκρα. Για κάλυψη τάφων με λιθοσωρό βλ. Σταμούδη 2000, 41.

6. Georganas 2006, 196.

7. Σε ορισμένες περιπτώσεις δεν διατηρείται ο σκελετός. Σε αυτές τις περιπτώσεις λόγω και του μικρού μεγέθους των τάφων μπορούμε να υποθέσουμε ότι πρόκειται για παιδικούς (τάφοι 18, 37 και 40).

8. Τη στάση αυτή την συναντάμε και σε ταφές της ΥΕΙΠΓ-ΠΙΠΓ από τη Νέα Ιωνία Βόλου, Μπάτζιου-Ευσταθίου 1999, 119, εικ. 7. 121, εικ. 11. Επίσης, σε τάφους της πρώιμης εποχής του Σιδήρου από τα Φάρσαλα, Κατακούτα 2009, 242.

ενώ στον τάφο 13 μόλις ένα σιδερένιο εγχειρίδιο. Παρόμοιοι απλοί λακκοειδείς τάφοι με ενταφιασμό σε ύπτια στάση και ελάχιστα επίσης κτερισματα εντοπίζονται συχνά και στην περιοχή των Φερών⁹.

Η πλειονότητα των τάφων του νεκροταφείου είναι οι **κιβωτιόσχημοι**, οι οποίοι αντιπροσωπεύονται με είκοσι παραδείγματα (εικ. 4-5). Είναι, επίσης, λαξευμένοι στο φυσικό βράχο και καλύπτονται με μία έως και τρεις ασβεστολιθικές ή σχιστολιθικές μεγάλες πλάκες. Μικροί και μεγάλοι λίθοι τοποθετούνταν ανάμεσα ή γύρω στις πλάκες, για να καλύψουν πιθανά κενά. Για δάπεδό τους είχαν το φυσικό βράχο. Μπορούμε να διακρίνουμε δύο τύπους κιβωτιόσχημων τάφων με βάση τον τρόπο που σχηματίζεται το κιβώτιό τους (εικ. 4).

Στην πρώτη περίπτωση οι πλευρές του τάφου σχηματίζονται από μεγάλες ασβεστολιθικές πλάκες κάθετα τοποθετημένες¹⁰, κυρίως από μία για κάθε πλευρά του τάφου¹¹. Ο τύπος αυτός, ο οποίος ανακαλεί μεσοελλαδικά πρότυπα¹², είναι διαδεδομένος στο θεσσαλικό χώρο¹³, όπως φαίνεται και από τα ενδεικτικά παραδείγματα από τα νεκροταφεία των Φερών¹⁴, της Θεοτόκου¹⁵ και των Παλιών του Βόλου¹⁶.

Στη δεύτερη περίπτωση, η οποία αποτελεί και την πλειονότητα στο συγκεκριμένο νεκροταφείο με δεκατέσσερα παραδείγματα¹⁷, οι πλευρές του κιβωτιόσχημου τάφου είναι κτισμένες με ασβεστολιθικές πλάκες ή λίθους κτισμένους σε σειρές, με συνδετικό υλικό το χώμα. Παρόμοιοι τάφοι εντοπίστηκαν στους Άγιους Ανάργυρους Βόλου¹⁸, στην Αλόνησο¹⁹ και στα Φάρσαλα²⁰.

Η πλειονότητα των κιβωτιόσχημων τάφων είχαν από ένα νεκρό, κυρίως σε ημι-συνεσταλμένη στάση²¹ (εικ. 5). Τα χέρια όταν σώζονται είναι λυγισμένα και καταλήγουν στην περιοχή της λεκάνης²² ή στο στήθος. Επίσης, σε μία περίπτωση ο σκελετός εντοπίστηκε σε ύπτια θέση²³ και σε μία άλλη σε συνεσταλμένη²⁴. Υπάρχουν, ωστόσο, και περιπτώσεις όπου συναντούμε δύο και τουλάχιστον σε μία περίπτωση ακόμα και τρεις νεκρούς²⁵. Μία κεντρική ταφή, η τελευταία, καταλαμβάνει τον τάφο, ενώ οι προγενέστερες, μία ή δύο, εντοπίζονται στις άκρες του τάφου ως ανακομιδές²⁶. Ασυνήθιστη είναι η εικόνα του τάφου 25 όπου και οι δύο ταφές βρέθηκαν η μία δίπλα στην άλλη. Μία κεντρική στη γνωστή ημι-συνεσταλμένη στάση, ενώ η

9. Ιντζεσίλογλου 1980, 271 (μία πλούσια ταφή γυναίκας (;) με βρέφος η οποία περιείχε αξιοσημείωτο αριθμό ευρημάτων, όπως πήλινα αγγεία και κοσμήματα). 1984, 145. 1987, 256 (σε μία ταφή δύο σιδερένιες περόνες και σε άλλη δύο χάλκινοι σφικωτήρες και ένα πήλινο σφονδύλι). Αραχωβίτη 1988, 249 (δύο βρεφικοί και ένας παιδικός με ένα πήλινο μόνωτο κύπελο). Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου 1994, 78. 1996, 344 (χάλκινα και σιδερένια κοσμήματα). 1997, 469 (πήλινα αγγεία, χάλκινα κοσμήματα). Ναούμη 1997, 134-135, εικ. 5-6. Αραχωβίτη 2000, 361.

10. Πρόκειται για τους τάφους 17, 22, 23, 26, 39, 40. Ο τάφος 39 λόγω του μικρού μεγέθους του θα πρέπει να θεωρηθεί ως παιδικός. Για παρόμοιους τάφους από την Άλο βλ. Wace – Thompson 1911/1912, 5, παιδικό τάφο 1-5, 7, τάφος 9.

11. Στους τάφους 17 και 39 οι μακρές πλευρές σχηματίζονται από δύο πλάκες.

12. Σταμούδη 2000, 40.

13. Για κιβωτιόσχημους τάφους της ΠΕΣ από τη Θεσσαλία βλ. Georganas 2006, 195-196.

14. Béquignon 1937, 50-55, πίν. XV.1-2-XVI.1. Ιντζεσίλογλου 1987, 256 (τάφοι μικρών διαστάσεων για βρέφη ή νήπια, ακτέριστοι εκτός από έναν). Georganas 2008, 275.

15. Wace – Droop 1906/1907, 321-327, τάφοι A-C, με τον C να είναι παιδικός.

16. Άγιοι Ανάργυροι (Μπάτζιου-Ευσταθίου 2000, 463, αρ. 2). Παλιά Βόλου (Θεοχάρης 1960, 55, πίν. 35β, παιδικό). Νέα Ιωνία (Ιντζεσίλογλου 1981, 252, πίν. 151δ και 152α-β).

17. Μαλακασιώτη – Μουσιώνη 2004, 357. Πρόκειται για τους τάφους 3, 6-9, 19, 21, 25, 27, 28, 38, 42-44. Για παρόμοιους τάφους από την Άλο βλ. και Wace – Thompson 1911/1912, 6-7, τάφος 7-8.

18. Μπάτζιου-Ευσταθίου 2000, 465, αρ. 24.

19. Ο κτιστός τάφος πιθανώς χρονολογείται την Εποχή του Σιδήρου αν θεωρήσουμε ότι η οιοχόη που παραδόθηκε προέρχεται από αυτόν, Σκαφιδά 2000, 400, εικ. 19.

20. Κατακούτα 2009, 241, τρεις κτιστοί τάφοι.

21. Πρόκειται για τους τάφους 3, 6, 7, 9, 17, 19, 22, 25-27, 30, 39, 42, 44. Στους τάφους 21 και 28 δεν διατηρήθηκαν τα οστά, ενώ ο τάφος 23 ήταν εν μέρει καταστραμμένος. Στην περίπτωση του τάφου 40, όπου επίσης δεν βρέθηκαν οστά, λόγω των διαστάσεών του θα πρέπει να θεωρηθεί παιδικός.

22. Τη στάση αυτή την συναντάμε στους Άγιους Αναργύρους Βόλου (Μπάτζιου-Ευσταθίου 2000, 465, αρ. 24) και στη Θεοτόκο (Wace – Droop 1906/1907, 321, τάφος A).

23. Πρόκειται για τον τάφο 8. Στις Φερές οι νεκροί ήταν επίσης σε ύπτια στάση, Béquignon 1937, 51, πίν. XV.2.

24. Ο τάφος 43. Στο νεκροταφείο στις Αλεπότρυπες στις Φερές οι τέσσερις ταφές αναφέρονται σε συνεσταλμένη στάση (Αποστολοπούλου-Κακαβογιάννη 1992, 313, σημ. 16).

25. Δύο ταφές υπήρχαν στους τάφους 9, 25, 38, ενώ τρεις στον τάφο 3 και πιθανόν στον τάφο 44 (διαταραγμένοι οι σκελετοί). Και στους κιβωτιόσχημους των Φερών συναντάμε σε λίγες περιπτώσεις πάνω από έναν νεκρό, Béquignon 1937, 51, τάφος 33 με δύο, ενώ οι τάφοι 71-72 τουλάχιστον με δύο. Από την περιοχή της Άλου βλ. Wace – Thompson 1911/1912, 7, τάφος 9.

26. Στην περίπτωση των τάφων 9, 17 και 38 το κρανίο με τα οστά εντοπίστηκαν στη γωνία του τάφου, στην πλευρά όπου ήταν τα κάτω άκρα της κεντρικής ταφής. Στην περίπτωση του τάφου 38, μάλιστα, εντοπίστηκαν μέσα σε ένα μικρό λάκκο.

δεύτερη σε στάση εκτάδην έχει παραμεριστεί στη βόρεια μακριά πλευρά του τάφου. Η κεντρική μάλιστα καλύπτει εν μέρει την παραμερισμένη ταφή²⁷.

Όσον αφορά τα κτερίσματα στους κιβωτιόσχημους τάφους συναντάμε από ένα έως έξι. Ο τάφος 21 ήταν ο μοναδικός όπου δεν εντοπίστηκε κανένα εύρημα, πιθανόν επειδή είχε συληθεί. Υπερτερούν τα μεταλλικά αντικείμενα, όπως κοσμήματα, ενώ τα πήλινα αγγεία όταν υπάρχουν δεν ξεπερνούν τα δύο. Μάλιστα στις περιπτώσεις που συναντάμε δύο αγγεία, πρόκειται πάντα για μία οινοχόη, η οποία συνοδεύεται από ένα αγγείο πόσης²⁸. Τα αγγεία τοποθετούνταν δίπλα στο νεκρό, στην περιοχή είτε των κάτω άκρων, είτε της κεφαλής. Τα κοσμήματα βρέθηκαν πάνω στον σκελετό ή είχαν κυλήσει δίπλα του, γεγονός που υποδεικνύει ότι τα έφεραν οι νεκροί κατά την ταφή τους.

Σημαντικός είναι ο τάφος 7, στον οποίο εκτός από την οινοχόη και τον σκύφο με το κωνικό πόδι, εντοπίστηκε πάνω από τη λεκάνη του νεκρού ένα σιδερένιο ξίφος το οποίο φαίνεται από τη θέση του ότι ο νεκρός άνδρας το φορούσε όταν ετάφη (εικ. 5)²⁹. Η θέση του ξίφους απεικονίζεται σε παραστάσεις ανδρικών μορφών του υστερογεωμετρικού ρυθμού.

Οι **θολωτοί τάφοι** αντιπροσωπεύονται με τέσσερα παραδείγματα (εικ. 6)³⁰. Διακρίνονται επίσης, σε δύο τύπους. Στον πρώτο τύπο υπάρχει δρόμος, ο οποίος οδηγεί στο κυκλικό θάλαμο³¹. Ο δρόμος-είσοδος σχηματίζεται από δύο αντωπά ζεύγη μονολιθικών κάθετα τοποθετημένων πλακών, ακανόνιστου σχήματος. Στον καλύτερο διατηρημένο θολωτό τάφο 2 η είσοδος έφραζε από πολλές πέτρες σχηματίζοντας ένα τοιχάριο πρόχειρης κατασκευής. Ο κυκλικός θάλαμος ήταν κατασκευασμένος με πλακαρούς ασβεστόλιθους και σχιστόλιθους της περιοχής εκφορικά τοποθετημένους, με συνδετικό υλικό το χώμα, ενώ τα ενδιάμεσα κενά γέμιζαν με μικρές πέτρες. Η αρχιτεκτονική μορφή τους παραπέμπει στους θολωτούς τάφους της Χλόης Βελεστίνου³², του Αργυροπουλίου³³, των Φαρσάλων³⁴ και της Νέας Αγχιάλου³⁵.

Στο δεύτερο τύπο θολωτού τάφου, στον οποίο ανήκει μόνο ο τάφος 41, δεν υπάρχει είσοδος-δρόμος, αλλά σχηματίζεται απλά ένας κλειστός κύκλος (εικ. 6)³⁶.

Οι θολωτοί τάφοι περιείχαν σε όλες τις περιπτώσεις τουλάχιστον από δύο ταφές, οι οποίες τοποθετούνταν στο δάπεδο του τάφου. Στις δύο περιπτώσεις, θολωτοί 15 και 36, συναντάμε σκελετούς *in situ* περίπου στο κέντρο του τάφου σε ημι-συνεσταλμένη στάση. Και στις τέσσερις περιπτώσεις συναντάμε οστά παραμερισμένα στη μία άκρη μαζί με κτερίσματα, δηλαδή ανακομιδές, όπως και στους κιβωτιόσχημους. Πρόκειται για μία εικόνα που μας είναι γνώριμη από άλλους θολωτούς τάφους στο θεσσαλικό χώρο³⁷.

Οι θολωτοί τάφοι ήταν πλούσια κτερισμένοι, σε σχέση πάντα με τους προηγούμενους τύπους τάφων, των λακκοειδών και των κιβωτιόσχημων, του ίδιου νεκροταφείου. Ο θολωτός τάφος 2 απέφερε και τα περισσότερα ευρήματα, στο σύνολο τους 40, τα οποία μπορούν να κατηγοριοποιηθούν σε πήλινα αγγεία και μεταλλικά αντικείμενα, όπως όπλα και κοσμήματα. Η συγκέντρωση πολλών κτερισμάτων στους θολωτούς

Στον τάφο 22 το κρανίο εντοπίστηκε στην περιοχή του στήθους, ενώ στον τάφο αρ. 3 με τις τρεις ταφές, τα κρανία των δύο προγενέστερων ταφών είχαν τοποθετηθεί στις γωνίες της πλευράς όπου ήταν η κεφαλή της κεντρικής ταφής.

27. Πρόκειται για δύο ταφές οι οποίες τοποθετήθηκαν συγχρόνως στον τάφο ή πιθανώς όταν τοποθετήθηκε η δεύτερη, ο πρώτος νεκρός δεν είχε αποσυντεθεί πλήρως και παραμερίστηκε στην άκρη.

28. Βλ. και Wace –Thompson 1911/1912, 4, τάφος 4.

29. Τα όπλα σε κιβωτιόσχημους τάφους είναι ιδιαίτερα σπάνια, καθώς η πλειονότητα προέρχεται από θολωτούς και θαλαμοειδείς τάφους και από τους τύμβους της Βουλοκαλύβας. Εξαίρεσεις αποτελούν κάποιες ταφές στην Κρανιώνα, ένας κιβωτιόσχημος τάφος στα Φάρσαλα, ο Τάφος Β στη Θεοτόκο και οι Τάφοι 85-86 στο ιερό της Ενοδίας στο Βελεστίνο. Georganas 2006, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

30. Έχουν εσωτερική διάμετρο από 1,85 έως 2,80 μ.

31. Πρόκειται για τους τάφους 2, 15, 36. Από την περιοχή της Άλου οι Wace και Thompson αναφέρουν την πληροφορία που τους έδωσαν οι ντόπιοι για ένα θολωτό τάφο με είσοδο στην ανατολή, αλλά οι ίδιοι είναι ιδιαίτερα επιφυλακτικοί, βλ. Wace – Thompson 1911/1912, 2, σημ. 4.

32. Αραχωβίτη 1994, 125-126. Τσιούκα 1997. Δουλιέρη-Ιντζεσίλογλου 1996, 343. Ο μικρός δρόμος σχηματίζεται από ζεύγη λίθινων πλακών όρθια τοποθετημένων, ενώ το στόμιο σφραγιζόταν με λιθόκτιστα πρόχειρα τοιχάρια, λίθινες πλάκες και λιθοσωρούς.

33. Τζιαφάλιας 1981, 255, πίν. 157β. Τζιαφάλιας – Ζαούρη 1994, 145-146.

34. Κατακούτα 2009, 242.

35. Το στόμιο ήταν σφραγισμένο με λιθοσωρό. Μπάτζιου-Ευσταθίου 1987, 255.

36. Για παρόμοιο τάφο από την περιοχή της Άλου βλ. Μαλακασιώτη – Βήτος – Παναγού στον παρόντα τόμο, όπου και η προβληματική για το αν θα πρέπει να θεωρηθεί ξεχωριστός τύπος τάφου ή θα πρέπει να συμπεριληφθεί στον τύπο των θολωτών.

37. Βλ. ενδεικτικά Χλόη Βελεστίνου, Αραχωβίτη 1994, 126, εικ. 7.

τάφους είναι στοιχείο που συναντάμε και σε άλλες θέσεις, π.χ. στη Χλόη Βελεστίνου, όπου σε ένα τάφο συναντάμε 55 κτερίσματα³⁸. Η συγκέντρωση αυτή μπορεί εύκολα να εξηγηθεί από τις επάλληλες διαδοχικές ταφές που φιλοξενούσε ο τάφος.³⁹ Στο θολωτό τάφο 2 της Αγριελιάς αναφέρονται τρεις τουλάχιστον ταφές⁴⁰. Αξίζει να σημειωθεί ότι όπλα, όπως αιχμές δοράτων και ξίφη, εντοπίστηκαν στους θολωτούς, ενώ από τους υπόλοιπους τύπους τάφων σε τρεις μόνο περιπτώσεις συναντάμε από ένα σιδερένιο εγχειρίδιο⁴¹.

Εντοπίστηκαν και ταφές με τελείως διαφορετική μορφή. Σύμφωνα με το καλύτερο σωζόμενο παράδειγμα, τον τάφο 10⁴², κάθετα τοποθετημένες ασβεστολιθικές πέτρες σχημάτιζαν ημικυκλικό χώρο με δάπεδο στρωμένο με μικρούς λίθους και κροκάλες, πάνω στον οποίο εντοπίζονται τα οστά (εικ. 7).

Ένας άλλος τύπος ταφής που συναντούμε στο νεκροταφείο της Αγριελιάς είναι **λάκκοι με καύση**, που καλύπτονται με λιθοσωρό (εικ. 7). Συναντώνται ο ένας δίπλα στον άλλο, σε κυψελοειδή μορφή. Οι λάκκοι αυτοί, κυκλικού ή ωοειδούς σχήματος, με διάμετρο που κυμαίνεται από 0,80 μ. έως 1,50 μ., λαξευμένοι στο φυσικό βράχο, οριοθετούνται από μία σειρά αργών λίθων. Στο εσωτερικό τους εντοπίζονται τα υπολείμματα από την καύση του νεκρού, οστά και στάχτες, καθώς και τα κτερίσματα που τον συνόδευαν, όπως σπασμένα αγγεία, λίγα μεταλλικά αντικείμενα, όπως κοσμήματα και όπλα. Τον ίδιο τύπο ταφής συναντάμε στην περιοχή της Βουλοκαλύβας, βόρεια της ελληνιστικής Άλου⁴³.

Τέλος, συναντάμε και απλούς λάκκους, διαμέτρου περίπου 0,90 μ. και βάθους 0,40 μ., οι οποίοι, δεν οριοθετούνται από σειρά λίθων. Είναι μεμονωμένοι, διάσπαρτοι στο χώρο. Στο εσωτερικό τους εντοπίζονται κατάλοιπα καύσης, με λιγοστά οστά και λίγα ευρήματα. Επειδή, ωστόσο, δεν έγινε ακόμα οστεολογική μελέτη, δεν είμαστε σίγουροι αν πρόκειται για ανθρώπινα οστά, οπότε θα μιλήσουμε για καύσεις-ταφές ή αν πρόκειται για οστά ζώων, οπότε έχουμε λάκκους προσφορών.

Ανάμεσα στους τάφους, και μερικές φορές πλησίον τους εντοπίζονται μικροί **λιθοσωροί**. Σύμφωνα με μία άποψη λιθοσωροί σε νεκροταφεία, κυρίως των ιστορικών χρόνων, έχουν ερμηνευτεί ως έρμακες, οι οποίοι σχηματίστηκαν από τους περαστικούς οι οποίοι εναπόθεταν λίθους σε ένδειξη τιμής για τους νεκρούς⁴⁴. Ωστόσο, στη δικιά μας περίπτωση σε ορισμένους λιθοσωρούς συναντάμε και μεγάλους λίθους, οι οποίοι ίσως σχετίζονται με κατεστραμμένους τάφους.

Στο ίδιο νεκροταφείο εντοπίστηκε και ένας λάκκος-αποθήκης ο οποίος περιείχε στάχτες και ευρήματα, κυρίως κεραμική, η οποία μπορεί να χρονολογηθεί στην ΥΕΙΙΒ-Γ έως και τα αρχαϊκά χρόνια⁴⁵. Ανάμεσα στον αποθήκη και στους τάφους 42 και 43 εντοπίστηκε μία όρθια ασβεστολιθική πλάκα ύψους 0,50 μ., η οποία πιθανόν αποτελούσε ταφικό σήμα, το μοναδικό που εντοπίστηκε σε όλο το νεκροταφείο.

ΚΤΕΡΙΣΜΑΤΑ

Οι τάφοι γενικότερα μπορούμε να πούμε ότι δεν ήταν πλούσια κτερισμένοι. Τα περισσότερα κτερίσματα αποτελούσαν τα πήλινα αγγεία. Σε αυτά κυριαρχεί η τριφυλλόστομη οινοχόη, με σφαιρικό ή πιο ωοειδές σώμα, ένα πολύ κοινό σχήμα στην περιοχή της Θεσσαλίας⁴⁶ (εικ. 8). Συναντάμε ολόβαφα παραδείγματα, αλλά το σύνηθες είναι το σώμα να διακοσμείται με ταινίες, ενώ ο ώμος με διάφορα μοτίβα, όπως κάθετα γραμμίδια, ομόκεντρα ημικύκλια και κυματιστή ταινία. Σε όλα τα παραδείγματα ο λαϊμός είναι ολόβαφος, ενώ οι λαβές συνήθως φέρουν συμπλεκόμενες χιαστί γραμμές.

Τα επόμενα σε συχνότητα αγγεία που απαντώνται είναι τα αγγεία πόσης (εικ. 9). Συγκεκριμένα υπάρχουν

38. Αραχωβίτη 1994, 126-134 (πήλινα αγγεία, κοσμήματα, εξαρτήματα ενδυμασίας και εργαλεία-όπλα).

39. Ο θολωτός τάφος στο Καπακλί περιείχε 70 ταφές και ήταν σε χρήση πάνω από 300 χρόνια (από την ύστερη πρωτογεωμετρική περίοδο έως και τον 6ο αι. π.Χ.). Georganas 2006, 198.

40. Στους θολωτούς τάφους της Χλόης, οι ταφές ήταν από επτά έως είκοσι, Georganas 2008, 278.

41. Στους λακκοειδείς τάφους 5 και 13 και στον κιβωτιόσχημο 28.

42. Παρόμοια μορφή φαίνεται να έχουν και οι ταφές 11 και 24, οι οποίες όμως σώζονται πολύ πιο αποσπασματικά από τον τάφο 10. Παρόμοιος τύπος τάφου εντοπίστηκε στην αρχαία Αλμωπία, Χρυσοστόμου 2011, 583, εικ. 2 και 11.

43. Μαλακασιώτη – Βήτος – Πανάγου 2012.

44. Νεκροταφείο Πρώιμης Εποχής Σιδήρου στη θέση Τζαμάλα, στην Ημαθία, Κοτταρίδη 2009, 223.

45. Το υλικό αυτό παρουσιάστηκε από την Τουρναβίτου 2009, 219-232.

46. Βλ. ενδεικτικά Παλιά Βόλου (Θεοχάρης 1960, 55, πίν. 36β) και Φάρσαλα (Κατακούτα 2009, 242-243, εικ. 5).

μόνωτα κύπελλα, ένα εκ των οποίων με κωνικό πόδι⁴⁷, σκύφοι με κωνικό πόδι⁴⁸ ή χαμηλή βάση⁴⁹ και ένας καθαροειδής χειροποίητος σκύφος. Τέλος, πιο σπάνια συναντάμε κλειστά αγγεία, όπως αμφορίσκοι⁵⁰, έναν αποσπασματικό αμφορέα και μία υδρία (εικ. 8)⁵¹.

Στα σιδερένια όπλα συναντάμε ξίφη, αιχμές δοράτων και λίγες αιχμές βελών⁵², με τα μαχαίριδια να αποτελούν την πλειονότητα (εικ. 10)⁵³. Σε κάποιες περιπτώσεις συναντάμε και λίθινα ακόνια τα οποία έφεραν οπή ανάρτησης⁵⁴.

Στα κοσμήματα, εκτός από λίγες χάλκινες πόρπες⁵⁵, σημαντικός είναι ο αριθμός των επτά χρυσών σφηκωτήρων⁵⁶, οι οποίοι εντοπίζονται κυρίως στους τάφους ανά δύο. Από το παράδειγμα του τάφου 19 όπου βρέθηκαν εκατέρωθεν του κρανίου μπορούμε να διαπιστώσουμε την ακριβή τους θέση και ότι η νεκρή τα έφερε κατά την ταφή.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Γενικά, για το φύλο των νεκρών δεν μπορούν να συναχθούν ασφαλή συμπεράσματα, αφού μέχρι σήμερα δεν έχει πραγματοποιηθεί οστεολογική ανάλυση. Ωστόσο, με βάση άλλα στοιχεία, όπως το είδος των κτερισμάτων, π.χ. οπλισμός για ανδρικές ταφές, καθώς και το μικρό μέγεθος του τάφου για παιδικές μπορούμε να αποκτήσουμε μία πρώτη εικόνα.

Συμπερασματικά θα θέλαμε να τονίσουμε ότι ο ανατολικός και δυτικός τομέας του νεκροταφείου της Αγριελιάς είχε την ίδια χωροοργάνωση, με τη διαφορά ότι στον ανατολικό τα ταφικά κατάλοιπα καταστράφηκαν από την εντατική καλλιέργεια, σε αντίθεση με τον δυτικό τομέα, όπου σώζονται σε άριστη κατάσταση εξαιτίας της άμεσης παρουσίας βράχου που εμπόδιζε την καλλιέργεια και ευνοούσε την θαμνώδη βλάστηση (εικ. 2).

Εστιάζοντας στο δυτικό τμήμα του νεκροταφείου παρατηρούμε ότι υπάρχει μία χωροταξική οργάνωση των τάφων. Συγκεκριμένα, γύρω από τον θολωτό τάφο 2, ο οποίος περιείχε και τα περισσότερα ευρήματα, διατάσσονται έντεκα τάφοι, εκ των οποίων επτά είναι κτιστοί κιβωτιόσχημοι, ένας κιβωτιόσχημος επενδεδυμένος με ασβεστολιθικές πλάκες, δύο λακκοειδείς και ο τάφος 10⁵⁷. Φαίνεται να σχηματίζεται ένας τύμβος, στο κέντρο του οποίου υπήρχε ο θολωτός τάφος και στην περίμετρο του ανοίγονταν σταδιακά οι κιβωτιόσχημοι και λακκοειδείς τάφοι⁵⁸. Την ίδια διάταξη συναντάμε και στους άλλους τρεις θολωτούς τάφους, με πολύ λιγότερες όμως ταφές, μόνο μία ή δύο, περιμετρικά τους⁵⁹. Την ίδια χωροταξική οργάνωση συναντούμε και στη συστάδα τάφων που ανασκάφηκε με αφορμή εργασίες της ΑΓΕΤ στην περιοχή⁶⁰.

Το νεκροταφείο της Αγριελιάς έρχεται να προστεθεί στα υπόλοιπα νεκροταφεία της περιοχής, όπως στο νεκροταφείο των τύμβων στην περιοχή της Βουλοκαλύβας και στο νεκροταφείο των ενταφιασμών στη θέση

47. Βλ. Παλιά Βόλου (Θεοχάρης 1960, 56, πίν. 38α.1).

48. Μπάτζιου-Ευσταθίου 1999, 126, αρ.1, εικ. 28.

49. Οι σκύφοι με κρεμάμενα ημικύκλια αποτελούν έναν αρκετά διαδεδομένο τύπο στο θεσσαλοευβοϊκό χώρο, από τις αρχές του 9ου έως και τα μέσα του 8ου, Σταμούδη 2000, 44, αρ. ι, εικ. 13.

50. Ο τύπος είναι αγαπητός στον ευβοϊκό χώρο, όπου χρονολογείται από την ΥΜ έως και την Υπο-ΠΓ1 περίοδο, Σταμούδη 2000, 44, αρ. ια, εικ. 14. Παραδείγματα που χρονολογούνται στην ΥΠΓ μας είναι γνωστά από τη Θεσσαλία, όπως από το Ρετζιούνη και το Καπακλί, Βερδελής 1958, 11, πίν. 3, αρ. 9-11.

51. Μπάτζιου-Ευσταθίου 1999, 125-126, αρ. Τ.203.1, εικ. 26.

52. Για αιχμές βελών βλ. Αραχωβίτη 1994, 134, αρ. 4.

53. Χλόη (Αραχωβίτη 1994, 133, αρ. 2-3).

54. Για ακόνια βλ. Αραχωβίτη 1994, 133, αρ. 1. Επίσης, Κατακούτα 2009, 243.

55. Για την πόρπη ΒΕ 30971 βλ. Μπάτζιου-Ευσταθίου 1999, 123, αρ. Τ.202.4, εικ. 19.

56. Για παρόμοιους χρυσούς σφηκωτήρες βλ. Χλόη (Αραχωβίτη 1994, 131, αρ. 1-5).

57. Οι κτιστοί κιβωτιόσχημοι είναι οι 3, 6-9, 19, 27, με πλάκες ο 17 και λακκοειδείς οι 5 και 18. Για την ίδια διάταξη βλ. Μαλακασιώτη – Βήτος – Πανάγου στον παρόντα τόμο.

58. Χαρακτηριστικό είναι ότι και οι λάκκοι-καύσεις που συναντάμε στο νεκροταφείο της Αγριελιάς βρίσκονται σε τέτοια διάταξη ακολουθώντας την περίμετρο αυτού του τύμβου.

59. Ο θολωτός τάφος 15 με τους δύο λακκοειδείς τάφους 4 και 13, ο θολωτός τάφος 36 με τον κτιστό κιβωτιόσχημο 38 και τέλος ο θολωτός 41 με τον κτιστό κιβωτιόσχημο 44.

60. Μαλακασιώτη – Βήτος – Πανάγου στον παρόντα τόμο. Για παρόμοια οργάνωση των τάφων σε συστάδες και τύμβους βλ. Κατακούτα 2009, 241.

Κεφάλωση, παρέχοντας μία ευρύτερη εικόνα για τη χωροοργάνωση της περιοχής την εποχή του Σιδήρου. Οι συστάδες αυτές των νεκροταφείων οι οποίες απέχουν μεταξύ τους έως και κάποια χιλιόμετρα (βλ. απόσταση σύγχρονων μεταξύ τους νεκροταφείων Αγριελιάς και Κεφάλωσης) πιθανότατα αντιστοιχούν στις μικρές κώμες που θα υπήρχαν στην περιοχή, τρόπος κατοίκησης που συνηθίζεται αυτή την περίοδο⁶¹. Τα οικιστικά κατάλοιπα μίας τέτοιας κώμης εντοπίστηκαν στην περιοχή της ελληνιστικής πόλης, στο δυτικό της τείχος.

Το νεκροταφείο της Αγριελιάς είναι λίγο πιο πρώιμο από τους τύμβους της Βουλοκαλύβας με τους οποίους πρέπει για ένα διάστημα να συνυπάρχει και από τους οποίους πρέπει σταδιακά να αντικαθίσταται. Η συνύπαρξη των λάκκων καύσης που οργανώνονται κυψελοειδώς δηλώνει την περίοδο ταυτόχρονης χρήσης των δύο χώρων ταφής. Στη συνέχεια η Αγριελιά εγκαταλείπεται, ενώ οι τύμβοι της Βουλοκαλύβας συνεχίζουν να χρησιμοποιούνται έως και τα αρχαϊκά χρόνια όπως μαρτυρούν οι αρχαϊκές ταφές στην περιφέρειά τους. Αυτή η χρονική αλληλουχία των νεκροταφείων αντανakλούν αντίστοιχα και την άνθιση και παρακμή κάποιων από τις διάσπαρτες κώμες στην πεδιάδα του Αλμυρού.

61. Αντίστοιχα στις Φερέες (Georganas 2008, 275).

SUMMARY

THE EARLY IRON AGE CEMETERY OF AGRIELIA
AT PLATANOS – ALMYROS (MAGNESIA)

Zoi Malakasioti, Giorgos Vitos, Maria Panagou

The years 1998-1999 due to the construction of the National Road of Athens – Thessaloniki, an early iron age cemetery came to light. Several burials have been excavated, among them pits, cists, tholos tombs and cremation pyres.

Nine pits were excavated. Some of which were cut into the rock. They contained one inhumation extended supine, one had hemi-contracted position-, while only three of them had offerings. The majority of the burials were in cists. They were also cut into the rock, while their sides were either built with small stones either were formed by upright slabs. Most of them contained one hemi-contracted burial. In two cases they contained two burials and in one three burials. The later burial was in the center of the tomb, while the older burials were disposed near the walls. Usually metal jewelry were offered and vessels. Also four tholos tombs were excavated. All of them contained at least two burials. Tholos tomb 2 was the richer one, containing at least three burials and 40 offerings.

Three burials had an unusual form. They had a hemicircular form made by up-right limestones, while the lower surface was formed by small stones and cobbles, on which the preserved bones lied. Also cremation pyres covered by cairns of stones were excavated. Those pyres recall the Voulokaliva pyres from Tumuli in Despotopoulos field.

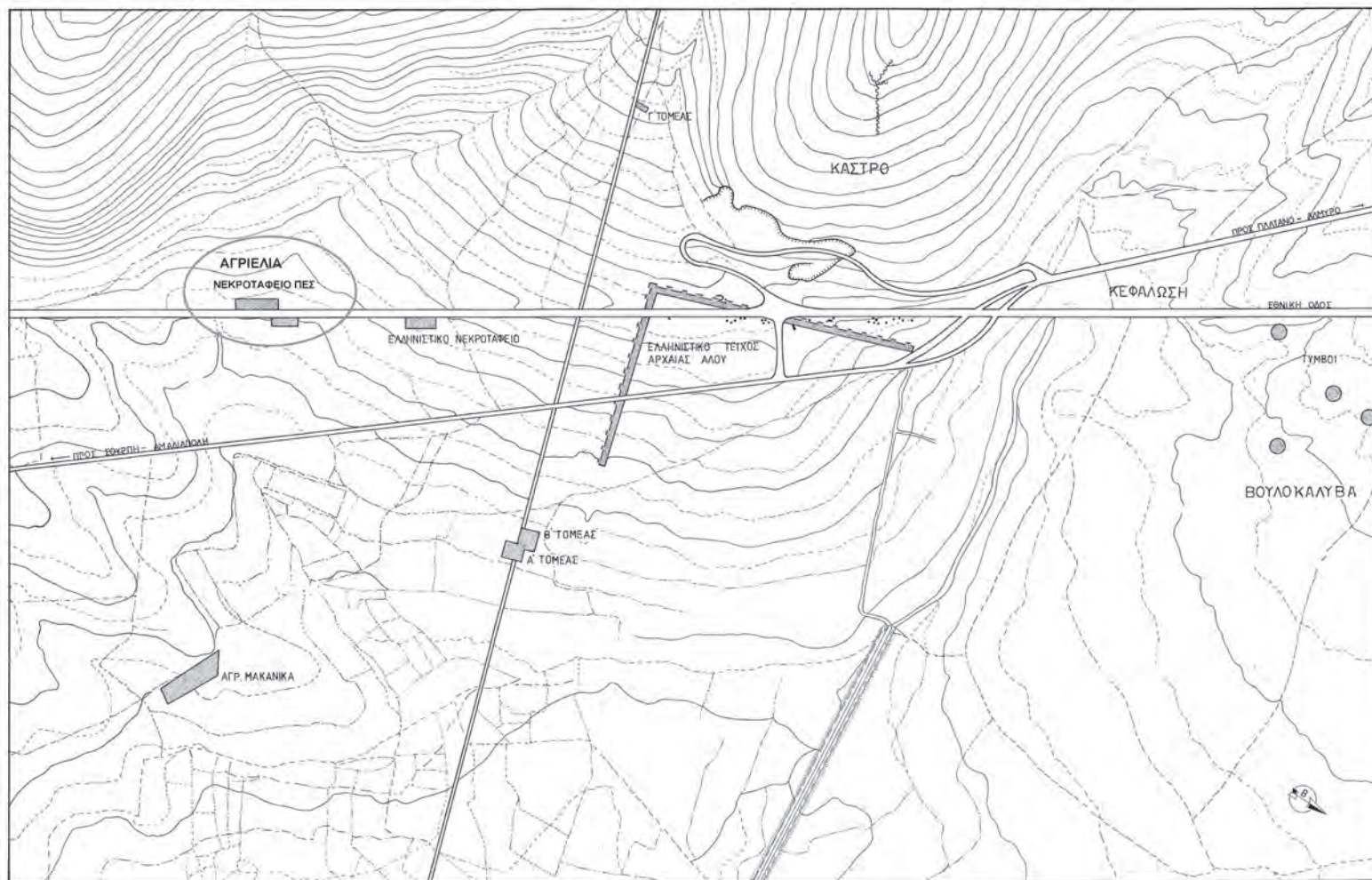
The offerings were mostly vessels. Trefoil oinochoae with globular or ovoid body, covered with glaze or decorated with bands. The shoulder is usually decorated with lines, wavy lines or hemi-circular motives. Drinking vessels are also common (one-handled cups, kantharoi, skyphoi). Also some amphoriskoi, a partly preserved amphora and an hydria were also found among the offerings. Moreover, weapons (swords, spear-heads and arrowheads) and jewelry (fibulae and seven gold spiral earrings) were found.

The cemetery of Agrielia, as the cluster of tombs, found nearby in the region “Tsiflikia” and presented also in this volume, has a certain spatial organization. A tholos tomb is used as a center and around it several other burials in cists, pits etc. gradually surround it, forming a tumulus. These tumuli may reflect family connections or small villages of the early iron age period which should occupy the plain of Almyros. We should also underline the fact that the presence of the cremation pyres in the Agrielia cemetery declares the simultaneous use of the cemetery with the Tumuli of the Voulokaliva field, at least for a short period.

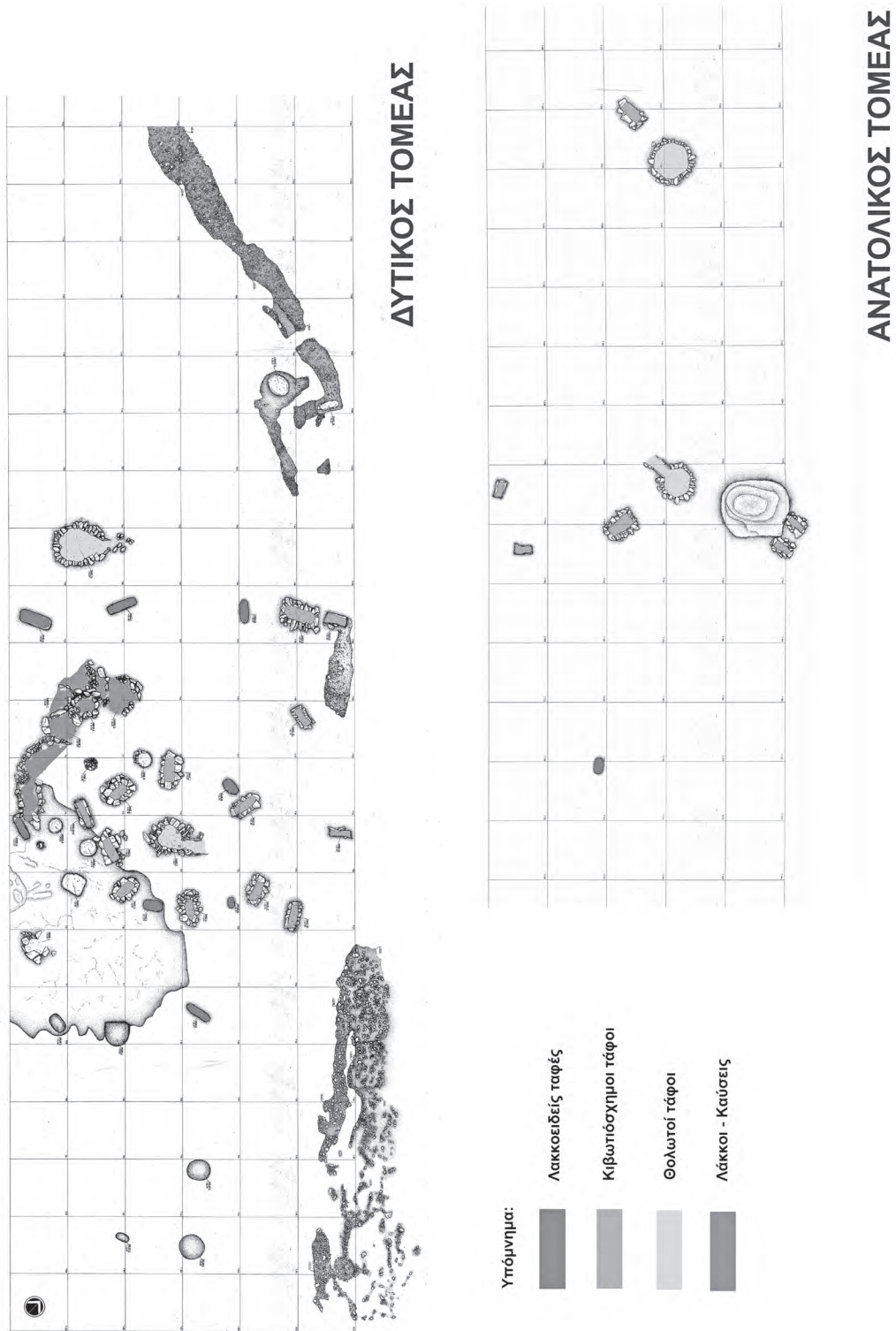
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Béquignon Y., 1937. *Recherches archéologiques a Phères de Thessalie*, Paris.
- Georganas I., 2008. Between Admetus and Jason: Pherai in the Early Iron Age, στο C. Gallou – M. Georgiadis – G.M. Muskett (εκδ.), *Dioskouroi. Studies presented to W.G. Cavanagh and C.B. Mee on the anniversary of the 30-year joint contribution to Aegean Archaeology*, Oxford, 274-280.
- Georganas I., 2006. Dying in early iron age Thessaly, *ΑΕΘΣΕ* 2, 195-205.
- Wace A.J.B. – Droop J.P., 1906/1907. Excavations at Theotokou, Thessaly, *BSA* 13, 309-327.
- Wace A.J.B. – Thompson M.S., 1911/1912. Excavations at Halos, *BSA* 18, 1-29.
- Αποστολοπούλου-Κακαβογιάννη Ο., 1992. Ευρήματα της Πρωτογεωμετρικής και Γεωμετρικής Περιόδου από τις Φερές, στο *Διεθνές Συνέδριο για την Αρχαία Θεσσαλία. Στη Μνήμη του Δ. Ρ. Θεοχάρη*, Αθήνα, 312-320.
- Αραχωβίτη Π., 1988. Βελεστίνο (αρχαίες Φεραί), Οικόπεδο Γεωργίου Χ. Λαΐτσου, *ΑΔ* 43, Β'1, Χρονικά, 248-249.
- Αραχωβίτη Π., 1994. Θολωτός Πρωτογεωμετρικός τάφος στην περιοχή των Φερών, στο *Θεσσαλία*, 125-138.

- Αραχωβίτη Π., 2000. Στοιχεία αρχαιολογικής δράσης στις Φερές και την ευρύτερη περιοχή τους τα τελευταία οκτώ χρόνια, στο «*Το Έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων και Νεωτέρων Μνημείων του ΥΠ.ΠΟ. στη Θεσσαλία και την ευρύτερη περιοχή της*» (1990-1998). *1η Επιστημονική Συνάντηση*, Βόλος, 355-371.
- Βερδελής Ν.Μ., 1958. *Ο Πρωτογεωμετρικός ρυθμός της Θεσσαλίας*, Αθήνα.
- Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου Αργ., 1994. Οι νεότερες αρχαιολογικές έρευνες στην περιοχή των αρχαίων Φερών, στο *Θεσσαλία*, 71-92.
- Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου Αργ., 1996. Περιοχή Βελεστίνου (αρχαίων Φερών), *ΑΔ* 51, Β'1, Χρονικά, 342-345.
- Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου Αργ., 1997. Βελεστίνο (αρχ. Φεραί), *ΑΔ* 52, Β'2, Χρονικά, 467-470.
- Θεοχάρης Δ.Ρ., 1960. Ανασκαφαί εν Ιωλκώ, *ΠΑΕ*, 49-59.
- Ιντζεσίλογλου Αργ., 1980. Βελεστίνο, *ΑΔ* 35, Β'1, Χρονικά, 269-271.
- Ιντζεσίλογλου Αργ., 1981. Νέα Ιωνία Βόλου, *ΑΔ* 36, Β'2, Χρονικά, 252.
- Ιντζεσίλογλου Αργ., 1984. Βελεστίνο, *ΑΔ* 39, Β', Χρονικά, 144-146.
- Ιντζεσίλογλου Αργ., 1987. Βελεστίνο, *ΑΔ* 42, Β'1, Χρονικά, 255-260.
- Κατακούτα Στ., 2009. Τα Φάρσαλα στην Πρώιμη Εποχή Σιδήρου, *ΑΕΘΣΕ* 3, 241-250.
- Κατσαβού Μ.-Χρ. – Πολυμεροπούλου Χρ., 2007. Τάφοι και ταφικά έθιμα στη θέση Κεφάλωση Αλμυρού και στην ευρύτερη περιοχή της, στο Κοντονάσιος Β.Κ. (επιμ.), *Αχαιοφθιωτικά Γ' Πρακτικά του Γ' συνεδρίου Αλμυριώτικων σπουδών. Ιστορία, Αρχαιολογία, Λαογραφία Αχαΐας Φθιώτιδας. 13-15 Οκτωβρίου 2000*, Α' τόμος, Αλμυρός, 127-140.
- Κοτταρίδη Α., 2009. Η ορεινή Ημαθία στην πρώιμη εποχή του Σιδήρου (11ος-7ος αι. π.Χ.), στο *Κέρματα Φιλίας. Τιμητικός Τόμος για τον Ιωάννη Τουράτσογλου*, Αθήνα, 215-225.
- Μαλαकाσιώτη Ζ., 1999. Τμήμα Άγιοι Θεόδωροι – Κόμβος Αλμυρού, *ΑΔ* 54, Β'1, Χρονικά, 391-393.
- Μαλακασιώτη Ζ. – Βήτος Γ. – Πανάγου Μ., 2012. Τύμβοι με καύσεις νεκρών στον αγρό Δ. Δεσποτόπουλου στη θέση Βουλοκαλύβα Πλατάνου - Αλμυρού (Ν. Μαγνησίας), *ΑΕΘΣΕ* 4, 187-200.
- Μαλακασιώτη Ζ. – Μουσιώνη Α., 2004. Νέα ευρήματα της Ύστερης Εποχής του Χαλκού και της Εποχής του Σιδήρου στην Άλο, στο Ν.Χρ. Σταμπολίδης – Α. Γιαννικούρη (επιμ.), *Το Αιγαίο στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου. Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου. Ρόδος, 1-4 Νοεμβρίου 2002*, Αθήνα, 353-368.
- Μαλακασιώτη Ζ., 2003. Νέα στοιχεία για την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου στην περιοχή του Αλμυρού 1100-700 π.Χ. Η παρουσία της Άλου, *ΑΕΘΣΕ* 1, 111-121.
- Μπάτζιου-Ευσταθίου Α., 1987. Νέα Αγχίαλος, *ΑΔ* 42, Β'1, Χρονικά, 255.
- Μπάτζιου-Ευσταθίου Α., 1999. Το νεκροταφείο της Νέας Ιωνίας (Βόλου) κατά τη μετάβαση από την ΥΕ ΙΙΙΓ στην ΠΓ εποχή, στο *ΠΜΚ* 1, 117-130.
- Μπάτζιου-Ευσταθίου Α., 2000. Άγιοι Ανάργυροι, *ΑΔ* 55, Β'1, Χρονικά, 463-465.
- Ναούμη Μ., 1997. Νέα ανασκαφικά δεδομένα από την περιοχή Χλόης Βελεστίνου, στο *Υπέρεια. Πρακτικά Γ' Διεθνούς Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας»*. Βελεστίνο, 2-5 Οκτωβρίου 1997, 131-146.
- Σκαφιδά Ε., 2000. Από την πεδιάδα της Καρδίτσας στα νησιά των Β. Σποράδων. Η γραφειοκρατική ματιά μιας αράχνης, στο «*Το Έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων και Νεωτέρων Μνημείων του ΥΠ.ΠΟ. στη Θεσσαλία και την ευρύτερη περιοχή της*» (1990-1998). *1η Επιστημονική Συνάντηση*, Βόλος, 395-406.
- Σταμούδη Αικ., 2000. Ταράτσα - Αγ. Παρασκευή. Ένα Πρωτογεωμετρικό νεκροταφείο σε προάστειο της σύγχρονης Λαμίας, στο «*Το Έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων και Νεωτέρων Μνημείων του ΥΠ.ΠΟ. στη Θεσσαλία και την ευρύτερη περιοχή της*» (1990-1998). *1η Επιστημονική Συνάντηση*, Βόλος, 39-50.
- Τζιαφάλιας Αθ., 1981. Αργυροπούλι Τυρνάβου, *ΑΔ* 36, Β'2, Χρονικά, 255-257.
- Τζιαφάλιας Αθ. – Ζαούρη Α., 1994. Από τη βόρεια Περραιβία ως την αρχαία Κραννώνα: Νεκροταφεία της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου, στο *ΠΜΚ* 1, 143-152.
- Τουρναβίτου Ιφ., 2009. Τεκμήρια μυκηναϊκής παρουσίας σε Πρωτο-Γεωμετρικό νεκροταφείο: ο γρίφος του αποθέτη στην «Αγριελιά», *ΑΕΘΣΕ* 3, 219-232.
- Τσιούκα Φ., 1997. Θολωτοί πρωτογεωμετρικοί τάφοι περιοχής Χλόης-Βελεστίνου, στο *Υπέρεια. Πρακτικά Γ' Διεθνούς Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας»*. Βελεστίνο, 2-5 Οκτωβρίου 1997, Αθήνα, 189-202.
- Τσιούκα Φ., 2008. *Νεκροταφεία της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου στη θέση Βουλοκαλύβα (αρχαία Άλος)*, Αδημοσίευτη Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Βόλος.
- Χρυσοστόμου Α., 2011. Αρχαία Αλμωπία. Τα νεκροταφεία των τύμβων, στο Α. Mazarakis Ainian (ed.), *The «Dark Ages» revisited. Acts of an international symposium in memory of William D.E. Coulson*, Volos, 579-593.

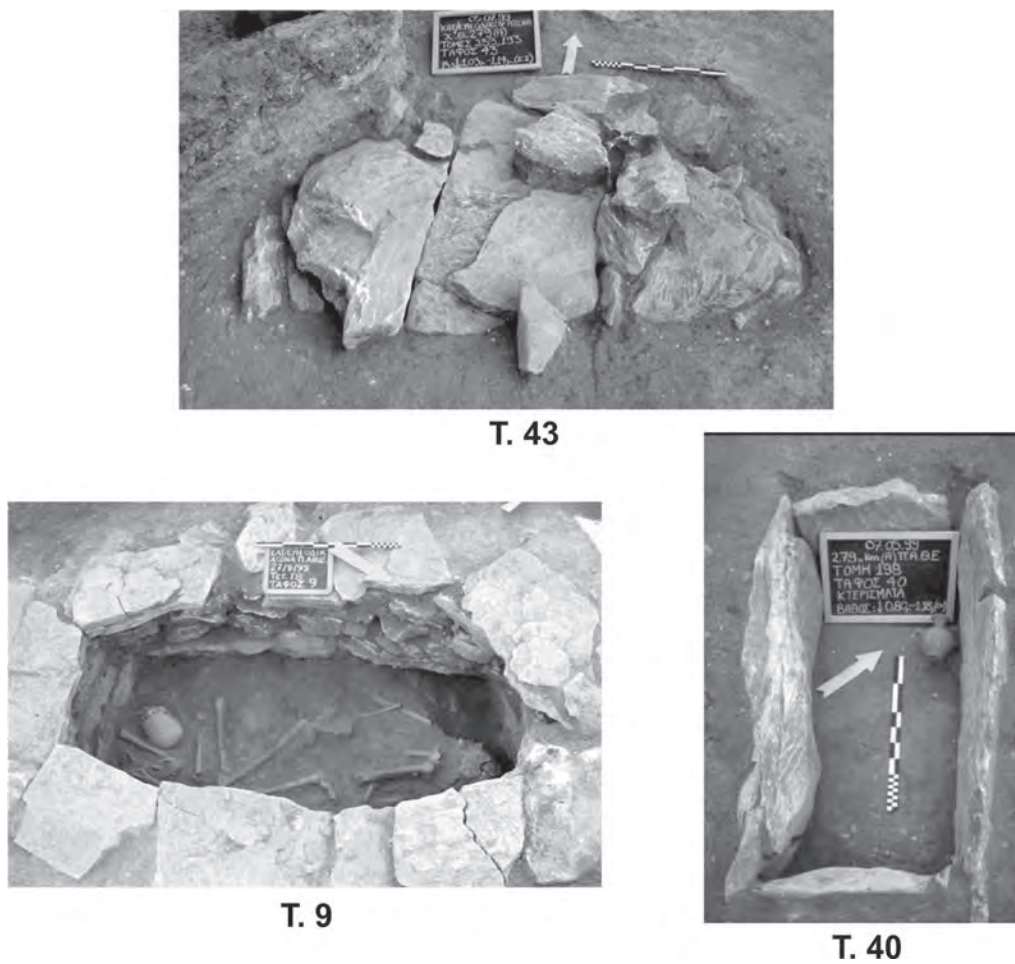
Εικ. 1. Τοπογραφικό σχέδιο της περιοχής της αρχαίας Άλου. N-NA εντοπίστηκε το νεκροταφείο της ΠΕΣ στην θέση «Αγριελιά».

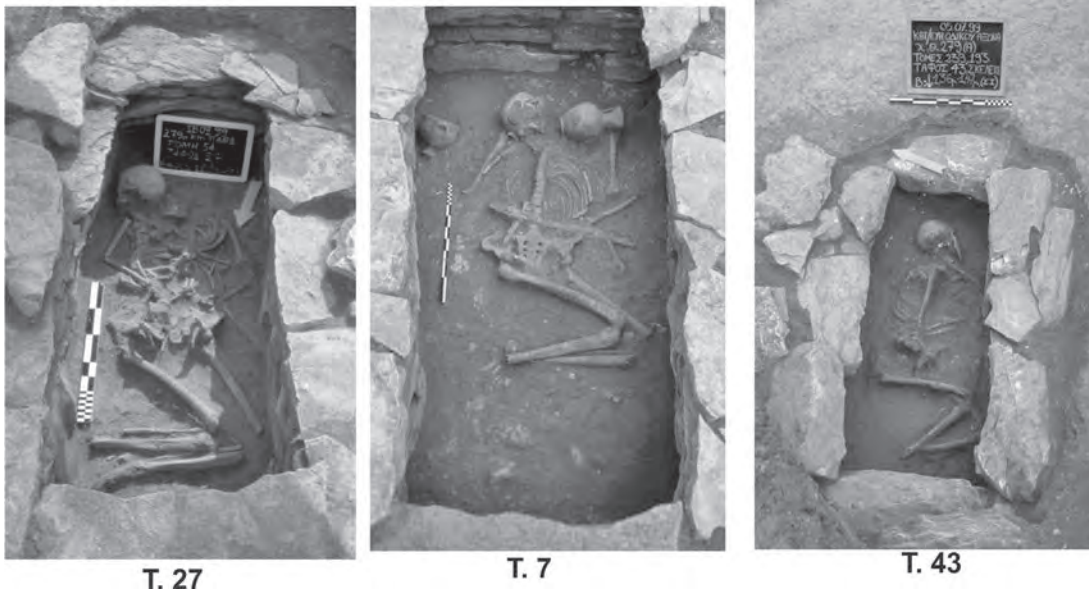
Εικ. 2. Ο δυτικός και ανατολικός τομέας του νεκροταφείου.

Εικ. 3. Ενδεικτικά παραδείγματα λακκοειδών τάφων.

Εικ. 4. Ενδεικτικά παραδείγματα κιβωτίσχημων τάφων.

Εικ. 5. Ανοικτοί κιβωτιόσχημοι τάφοι με ένα νεκρό σε ημι-συνεσταλμένη στάση.

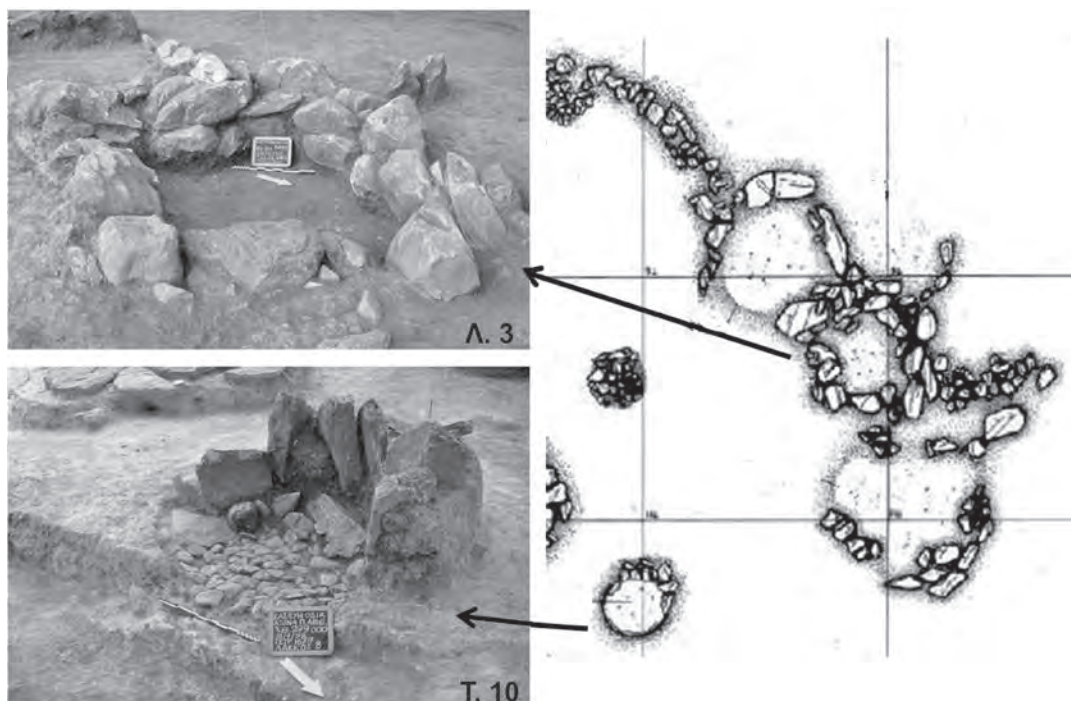

T. 2

T. 41

Εικ. 6. Θολωτοί τάφοι με δρόμο και χωρίς δρόμο.

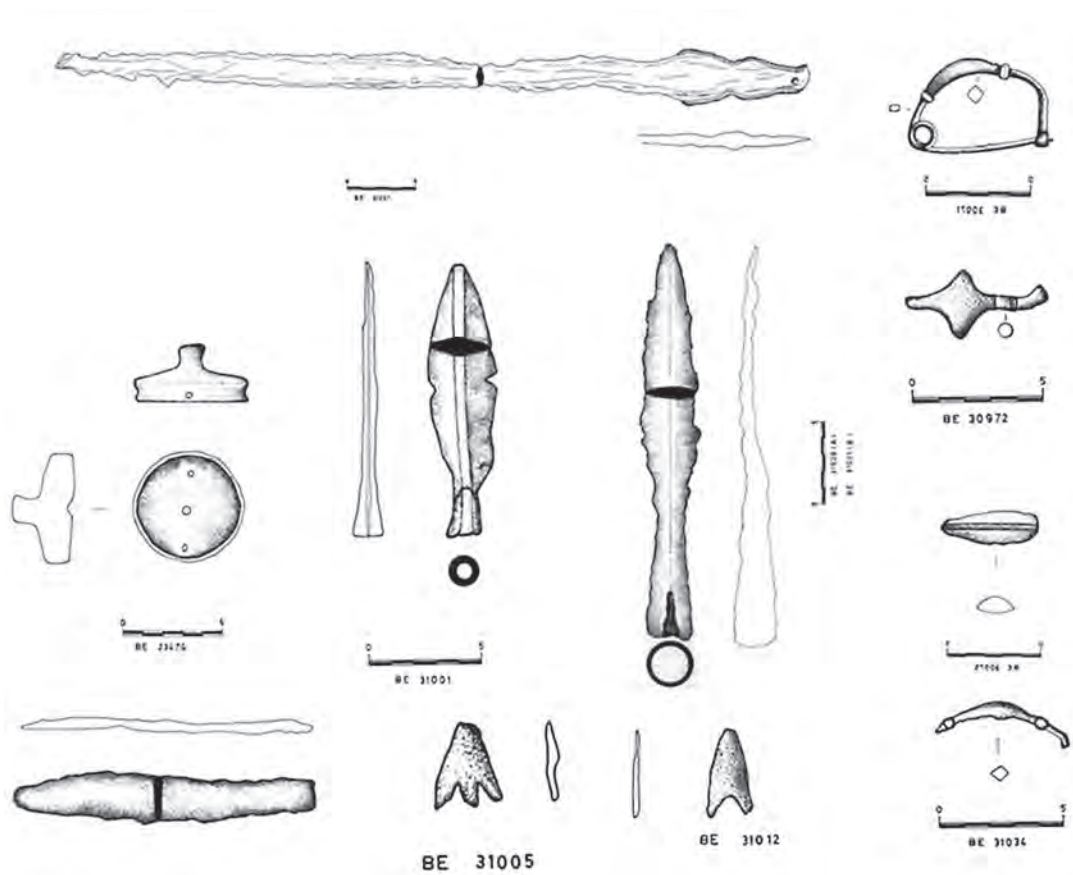
Εικ. 7. Ημικυκλικός τάφος, με κάθετους λίθους και δάπεδο από κροκάλες, καθώς και λάκκο καύσης κυψελοειδώς διατεταγμένοι.

Εικ. 8. Παραδείγματα τριφυλλόσχημων οινοχόων, αμφορίσκος, αποσπασματικός αμφορέας και υδρία.

Εικ. 9. Αγγεία πόσης.

Εικ. 10. Μεταλλικά κτερίσματα.

Πήλιον, ὦ Φιλύρης νυμφίον...
Η ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ
ΣΕ ΕΝΑΝ ΤΟΠΟ ΞΕΧΑΣΜΕΝΟ ΣΤΟΥΣ ΜΥΘΟΥΣ ΤΟΥ

Κωνσταντίνος Βουζαξάκης

1. Η ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΕΙΚΟΝΑ

Στο 4ο ΑΕΘΣΕ επιχειρήθηκε η συγκέντρωση των δημοσιευμένων έως τότε πληροφοριών σχετικά με τις αρχαιότητες και τις αρχαιολογικές έρευνες στο Νότιο Πήλιο, και η σύνδεσή τους με τις εν εξελίξει έρευνες και τα νεότερα δεδομένα¹. Θεωρώντας το παρόν κείμενο ως συνέχεια και συμπλήρωμα εκείνου, κρίνεται σκόπιμο να αποφευχθεί η επανάληψη των πληροφοριών για τη φυσιογνωμία και τις ιδιαιτερότητες της περιοχής του Ν. Πηλίου, το ιστορικό των ερευνών εκεί και τις δυσκολίες που συνεχίζουν επίμονα να υπάρχουν. Προκρίνεται κατά συνέπεια η παρουσίαση των εργασιών που πραγματοποιήθηκαν την τελευταία τριετία στην περιοχή και η συγκριτική και ερμηνευτική θεώρηση των δεδομένων που έχουν προκύψει, σε μια προσπάθεια να εξασφαλισθεί η απρόσκοπτη συνέχεια των ερευνών της περιοχής στο μέλλον.

Με αφετηρία το 2010, οπότε και άρχισαν να καταγράφονται συστηματικά με ψηφιακό τρόπο οι αρχαιολογικές αυτοψίες², οι τοποθεσίες στις οποίες πραγματοποιήθηκαν επισκέψεις και έρευνες στην περιοχή του Νοτίου Πηλίου έχουν ξεπεράσει τις διακόσιες, ενώ καθημερινά προστίθενται νέες. Σε τριάντα περιπτώσεις από αυτές (15%), εντοπίστηκαν επιφανειακές ενδείξεις αρχαιοτήτων προσθέτοντας νέα στοιχεία στα ήδη γνωστά αλλά και προσδιορίζοντας νέες θέσεις με αρχαιολογικό ενδιαφέρον. Με βάση τα στοιχεία αυτά έχουν καταγραφεί συνολικά δεκατέσσερις περιοχές που εμπίπτουν στην έννοια του αρχαιολογικού χώρου της παραγράφου δ' του άρθρου 2 του Ν.3028/2002 (**εικ. 1 & 10**). Οι επτά από αυτούς τους χώρους είχαν κηρυχθεί ως αρχαιολογικοί με παλαιότερες υπουργικές αποφάσεις, ενώ τρεις από αυτούς έχουν οριοθετηθεί πρόσφατα. Οι υπόλοιποι επτά γνωστοί αρχαιολογικοί χώροι βρίσκονται σε διαδικασία χαρακτηρισμού και οριοθέτησης παράλληλα με τις εργασίες περαιτέρω αρχαιολογικής έρευνας και τεκμηριώσής τους.

1.1. Άνθρωπος και χρόνος

Το σύνολο των αρχαιολογικών χώρων ταυτίζεται με την έννοια του οικισμού ή της πόλης με κατοίκηση από την Εποχή του Χαλκού και έπειτα (**εικ. 2**). Από τους τέσσερις οικισμούς που πρωτοκατοικήθηκαν στην Εποχή του Χαλκού, η «Αγ. Σοφία» στο Παλαιοτρίκερι φαίνεται πως εγκαταλείφθηκε μέσα στην ίδια περίοδο, σε έναν μαρτυρείται ανθρώπινη δραστηριότητα έως και την κλασική περίοδο (Καλλιθέα) και σε δύο μέχρι και τη ρωμαϊκή. Παρόλη την εγκατάλειψη ενός οικισμού στη διάρκεια της Ε.Χ., στην επόμενη περίοδο (Γεωμετρική / Αρχαϊκή) παρουσιάζεται μια οριακή αριθμητική αύξηση, εφόσον πλέον υπάρχουν πέντε οικισμοί. Είναι ενδιαφέρον ότι πλέον σχεδόν όλοι οι οικισμοί που υπάρχουν αυτή την περίοδο (πλην ενός) συνεχίζουν να κατοικούνται μέχρι και τα ρωμαϊκά χρόνια. Μια νέα αύξηση στο πλήθος των θέσεων παρατηρείται κατά την κλασική περίοδο (8 οικισμοί, αύξηση 33%). Μετά από μία υποχώρηση κατά την ελληνιστική περίοδο (6 οικισμοί, μείωση 25%), παρουσιάζεται μια αξιοσημείωτη αύξηση κατά τη ρωμαϊκή περίοδο (9 οικισμοί, αύξηση 50%) με τη διατήρηση των παλιών εδραιωμένων οικισμών – πόλεων παράλληλα με την δημιουργία νέων.

1. Βουζαξάκης 2015.

2. Αγνουσιώτης - Βουζαξάκης 2014. 2015. Βουζαξάκης 2015.

Σύμφωνα με τα παραπάνω ανιχνεύονται αριθμητικά δύο περίοδοι οικιστικής αύξησης στην περιοχή κατά την κλασική και ρωμαϊκή περίοδο αντίστοιχα. Ωστόσο, δεν είναι ακόμα γνωστά σε ικανοποιητικό βαθμό τα ποιοτικά στοιχεία αυτού του φαινομένου, όπως για παράδειγμα η έκταση και η πυκνότητα κατοίκησης εντός των οικισμών σε κάθε περίοδο καθώς και το αν παρέμεναν ίδια ή μεταβάλλονταν η μορφή (οικισμός, κώμη, πόλη κλπ) και τα επιμέρους χαρακτηριστικά (κοινωνική, πολιτική, οικονομική οργάνωση).

1.2. Άνθρωπος και τόπος

Μια πρώτη συγκεντρωτική προσπάθεια περιγραφής του ανθρωπογενούς τοπίου του Πηλίου, με τη μορφή της τοπογραφικής ένταξης των οικισμών σε αυτό, είχε ήδη επιχειρηθεί στις αρχές του 20ου αι.³ Με την συνολική εικόνα να παραμένει αποσπασματική, αν και καλύτερα ενημερωμένη πλέον σήμερα, είναι ενδιαφέρον να εξετασθεί η σχέση των οικισμών αυτών με το περιβάλλον (εικ. 3). Το Ν. Πήλιο, έχοντας τα γεωγραφικά χαρακτηριστικά χερσονήσου, συνδυάζει τη θάλασσα με μία εκτεταμένη ωστόσο ενδοχώρα. Είναι αξιοσημείωτο ότι, με εξαίρεση τον οικισμό στο λόφο του Προφήτη Ηλία Καλλιθέας, όλοι οι υπόλοιποι οικισμοί και πόλεις είναι παραθαλάσσιοι. Οι οικισμοί στη δυτική ακτή (Παγασητικός) ανέρχονται σε πέντε, ενώ εκείνοι της ανατολικής ακτής (Αιγαίο) σε τέσσερις. Ένας οικισμός (Παλαιόκαστρο Μηλίνας) έχει πρόσβαση και στις δύο ακτές τοποθετημένος στη μέση σχεδόν μιας στενής λωρίδας γης, ενώ υπάρχουν και δύο νησιωτικοί οικισμοί (όχι σύγχρονοι μεταξύ τους) στο Νησί του Τρικεριού, στην είσοδο του Παγασητικού κόλπου.

Αν αυτή η εικόνα δεν οφείλεται σε περιοριστικές παραμέτρους της μέχρι σήμερα έρευνας, τότε δείχνει έναν διαχρονικό προσανατολισμό των κοινωνιών της περιοχής προς οικονομικές πρακτικές που σχετίζονται με τη θάλασσα, όπως η αλιεία και το εμπόριο. Παράλληλα, θα πρέπει να θεωρηθεί δεδομένη η ύπαρξη διαδομένων θαλάσσιων οδών επικοινωνίας παράλληλα με τις χερσαίες διαδρομές. Έτσι, ακόμα και η διαπιστωμένη έλλειψη ορατότητας μεταξύ των οικισμών από την ξηρά, φαίνεται πως θεραπεύεται με την δυνατότητα θέασης και εντοπισμού των οικισμών μέσα από τη θάλασσα. Από αυτή την άποψη, είναι ενδιαφέρον πως ο μοναδικός γνωστός χερσαίος οικισμός (Προφ. Ηλίας Καλλιθέας) βρίσκεται στο μέσον περίπου του φαρδύ-τερου σημείου μεταξύ των δύο ακτών.

2. ΣΩΣΤΙΚΕΣ ΑΝΑΣΚΑΦΕΣ ΚΑΙ ΚΑΘΑΡΙΣΜΟΙ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

Στην περιοχή του Χόρτου και συγκεκριμένα στον λόφο «Πύργος» ολοκληρώθηκαν το 2013 οι δύο σωστικές ανασκαφές που ήταν σε εξέλιξη ήδη από το 2010⁴. Στην πρώτη περίπτωση, στο αγροτεμάχιο Christof (εικ. 4), οι εργασίες ολοκληρώθηκαν με την επένδυση των ευρεθέντων οικοδομικών λειψάνων με γεωύφασμα, εν αναμονή της κατάχωσής τους σύμφωνα με την απόφαση που εκδόθηκε και η οποία ενέκρινε την κατασκευή του οικήματος σε χώρο του αγροτεμαχίου όπου δεν εντοπίστηκαν αρχιτεκτονικά λείψανα παρά μόνο ο φυσικός βράχος του λόφου.

Τα αποσπασματικά σωζόμενα κτίσματα που εντοπίστηκαν στο μέσο της δυτικής πλαγιάς του λόφου αντιστοιχούν σε κατοικίες της ελληνιστικής περιόδου, που είχαν θεμελιωθεί κατευθείαν πάνω στο φυσικό βράχο της περιοχής. Στον περιβάλλοντα χώρο των οικιών αυτών είχαν δημιουργηθεί τεχνητά άνδρα με την κατασκευή αναλημματικών τοίχων από ογκόλιθους. Εικάζεται ότι αποσκοπούσαν στη δημιουργία επίπεδων ελεύθερων χώρων, που λειτουργούσαν είτε ως αυλές των σπιτιών είτε αποδίδονταν γενικότερα για δημόσια χρήση (π.χ. ανοικτοί χώροι, δίοδοι). Σε κάθε περίπτωση, η εικόνα που υπάρχει προς το παρόν δείχνει ότι μάλλον πρόκειται για έναν πολεοδομικό ιστό χωρίς συγκεκριμένες κανονικότητες, προσαρμοσμένο στην ιδιαιτερότητα της πλαγιάς.

Η εύρεση χαμηλότερα στο λόφο (στο επίπεδο του σημερινού δρόμου Χόρτου – Μηλίνας) ενός τμήματος κτιρίου της ρωμαϊκής περιόδου, το οποίο είναι θεμελιωμένο πάνω στο φυσικό χωμάτινο υπέδαφος του λόφου, δείχνει την προσθήκη κτισμάτων σε μεταγενέστερες περιόδους εκεί που πρωτύτερα υπήρχε ελεύθερος χώρος (εικ. 5). Στο ίδιο συμπέρασμα οδηγεί και ο εντοπισμός κτιρίου της ίδιας περιόδου σε οικόπεδο

3. Wace 1906.

4. Βουζαζάκης 2014 και 2015. Βουζαζάκης - Μαμαλούδη 2014. Βουζαζάκης (υπό έκδοση) β.

ακόμα πιο χαμηλά προς τα δυτικά του λόφου (οικοπεδο Γκουντή)⁵. Πρόκειται πάλι για μία κατά πάσα πιθανότητα οικία, θεμελιωμένη στο φυσικό βράχο του λόφου, η οποία παρά τις προσθήκες χώρων που ενδεχομένως απέκτησε σταδιακά, αποτέλεσε το μοναδικό κτίσμα στην θέση αυτή διαχρονικά. Και σε αυτό το δεύτερο οικοπέδο οι αρχαιολογικές εργασίες ολοκληρώθηκαν επίσης και μετά από μία σειρά δικαστικών και διοικητικών αποφάσεων δόθηκε τελικά η άδεια για αποπεράτωση της οικοδομής, με παράλληλη κατάχωση των διασωθέντων οικοδομικών λειψάνων.

Στη θέση «Μνήματα», πάνω σε χαμηλό λόφο που δεσπόζει ΒΑ του οικισμού του Χόρτου, είχε εντοπισθεί, κατόπιν υποδείξεως κατοίκου της περιοχής, μια συστάδα κιβωτιόσχημων τάφων⁶ (εικ. 6 -7). Το καλοκαίρι του 2013 δόθηκε η ευκαιρία να καθαρισθεί ο χώρος και να αποκαλυφθούν οι αρχαιότητες που υπήρχαν εκεί. Πρόκειται για ένα τετράπλευρο κτίριο με δύο μερικώς σωζόμενες σειρές δόμων και είσοδο προς τα δυτικά. Μέσα στο κτίριο και στην ανατολική του πλευρά βρίσκονται τοποθετημένοι τέσσερις κιβωτιόσχημοι τάφοι, σε άμεση επαφή μεταξύ τους και σε παράλληλη διάταξη κατά τις μακριές τους πλευρές. Οι τάφοι σχηματίζονται από μονολιθικές πλάκες από σχιστόλιθο και έχουν εκτιμώμενες εσωτερικές διαστάσεις 2,00 μ. × 0,70 μ. × 1,00 μ. (βάθος) ο καθένας. Οι τάφοι έχουν προσανατολισμό ανατολή – δύση και βρέθηκαν ανοικτοί και άδαιοι από κάθε περιεχόμενο. Σκόρπια τριγύρω αλλά και σπασμένα μέσα στους τάφους εντοπίστηκαν τμήματα από τις καλυπτήριες πλάκες που επίσης ήταν κατασκευασμένες από σχιστόλιθο.

Αμέσως μετά την είσοδο στο εσωτερικό του κτιρίου και ανάμεσα σε αυτή και τους τάφους υπάρχει μία ζώνη διαστάσεων 3,50 μ. × 1,50 μ. που λειτουργεί ως ελεύθερος χώρος μπροστά από τους τάφους. Στην ΒΔ γωνία αυτής της περιοχής κατά τον καθαρισμό εντοπίστηκαν θραύσματα επτά αγγείων όπως αποδείχθηκε κατά τη συντήρησή και συγκόλλησή τους (εικ. 6β). Πρόκειται αφενός για ένα τεφροδόχο κλειστό αδιάγνωστο αγγείο και αφετέρου για δύο κύλικες, δύο λυχνάρια, ένα μυροδοχείο και έναν αρύβαλο που είχαν τοποθετηθεί ως κτερίσματα στην ταφή αυτή της καύσης. Πρόκειται προφανώς για μια ταφή που πραγματοποιήθηκε σε μεταγενέστερο χρόνο από τους κιβωτιόσχημους τάφους, εντός του ήδη διαμορφωμένου ταφικού μνημείου. Με βάση τα ευρήματα της ταφής αυτής μπορούμε να θέσουμε τον χρονολογικό ορίζοντα του μνημείου στην κλασική περίοδο.

Στην περιοχή γύρω από το μνημείο δεν έχουν εντοπιστεί προς το παρόν άλλα αρχαία κατάλοιπα. Ως θέση βρίσκεται απέναντι και σε άμεση θέα από την αρχαία πόλη και το λιμάνι της. Δεν αποκλείεται μάλιστα να περνούσε ένας δρόμος μπροστά από το μνημείο που θα οδηγούσε από τα βόρεια και την περιοχή της Αργαλαστής / Μετοχίου προς την αρχαία πόλη στο λόφο «Πύργος» λίγο νοτιότερα. Σε κάθε περίπτωση, η κατασκευή μίας μνημειακής κατασκευής με χαρακτηριστικά τοποσήμου σε περίοπτη θέση, προφανώς είχε κάποια ιδιαίτερη σημασία, την οποία σήμερα μόνο να εικάσει μπορεί κανείς πλέον. Ανάλογα ταφικά μνημεία από την κλασική περίοδο στη Θεσσαλία έχουν εντοπιστεί στα Φάρσαλα⁷, ενώ λίγο αργότερα κατά την ελληνιστική περίοδο αναφέρονται παραδείγματα στα «Ελληνικά» της Αργιθέας Καρδίτσας⁸, και στην Γορίτσα του Βόλου⁹.

Οι εργασίες καθαρισμού του μνημείου έγιναν στο πλαίσιο του έργου κοινωφελούς εργασίας με τίτλο «Βελτίωση της προσβασιμότητας σε αρχαιολογικούς χώρους και μνημεία αρμοδιότητας της ΙΓ' ΕΠΚΑ στις Περιφερειακές Ενότητες Μαγνησίας και Σποράδων», το οποίο πραγματοποιήθηκε με τη σύμπραξη της ΙΓ' ΕΠΚΑ με τη μη Κυβερνητική Περιβαλλοντική οργάνωση «Εν Δράσει» του Αλμυρού. Η σύντομη σωστική ανασκαφή στο εσωτερικό του μνημείου πραγματοποιήθηκε από το προσωπικό της ΙΓ' ΕΠΚΑ.

ΕΠΙΦΑΝΕΙΑΚΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ

Την τελευταία τριετία δόθηκε ιδιαίτερη έμφαση στην έρευνα για τον εντοπισμό νέων θέσεων και την χωροθέτηση των επιφανειακών ευρημάτων και των ορατών μνημείων σε διάφορα σημεία της περιοχής του Ν. Πηλίου. Δυστυχώς, δεν κατέστη δυνατό να πάρουν οι επιφανειακές αυτές έρευνες μια πιο οργανωμένη και μεθοδολογικά τυπική μορφή και έτσι κινήθηκαν κυρίως στο επίπεδο αυτοψιών.

5. Βουζαξάκης 2014. Βουζαξάκης - Μαμαλούδη 2014.

6. Βουζαξάκης 2015. (υπό έκδοση) β.

7. Σταματοπούλου - Κατακούτα 2013.

8. Χατζηαγγελάκης 1990, 81, εικ. 10.

9. Bakhuizen 1992.

Αρχίζοντας από τον οικισμό στη θέση Προφήτης Ηλίας Καλλιθέας, ανατολικά της Αργαλαστής, έγινε προσπάθεια να προσδιοριστούν τα όρια της διασποράς της επιφανειακής κεραμικής καθώς και η χρονολόγησή της. Ο λόφος είναι στο μεγαλύτερο βαθμό καλυμμένος από πυκνή αδιάβατη θαμνώδη βλάστηση καθιστώντας σχεδόν αδύνατη την έρευνα. Ωστόσο, πρόσφατα η εγκατάσταση ενός πρόχειρου ποιμνιοστασίου στην περιοχή και η βόσκηση των ζώων στο συγκεκριμένο λόφο, αποψίλωσε σε σημαντικό βαθμό τμήμα της νότιας πλευράς του λόφου. Σε αυτό το σημείο έγινε δυνατή η διαπίστωση ότι το επιφανειακό υλικό βρίσκεται διασκορπισμένο μέχρι το δημόσιο δρόμο στα νότια του λόφου που οδηγεί από την Αργαλαστή στην Ξυνόβρυση. Στην κορυφή του λόφου όπου υπάρχει εγκατεστημένη κεραία κινητής τηλεφωνίας εντοπίζονται κυρίως όστρακα χειροποίητης κεραμικής, που θα μπορούσαν να χρονολογηθούν στην Εποχή του Χαλκού. Χαμηλότερα υπερτερούν τα τροχήλατα όστρακα μεταγενέστερων περιόδων μέχρι και τα κλασικά χρόνια. Προκειμένου ωστόσο να αποσαφηνιστεί πλήρως το είδος και η χρονική διάρκεια της εγκατάστασης χρειάζεται να πραγματοποιηθεί μια συστηματικότερη έρευνα στο λόφο με περισυλλογή επιφανειακού υλικού και ενδεχομένως ορισμένες δοκιμαστικές τομές σε επιλεγμένα σημεία.

Στην περιοχή του Πλατανιά, στην ανατολική ακτή της Μαγνησίας, πραγματοποιήθηκε το 2011 σωστική ανασκαφή σε αγροτεμάχιο όπου υπήρχε διάσπαρτη επιφανειακά κεραμική, χωρίς όμως ιδιαίτερα αποτελέσματα καθώς δεν βρέθηκε τίποτα περισσότερο¹⁰. Στη συνέχεια πραγματοποιήθηκαν συνεχείς επισκέψεις και αυτοψίες σε διάφορα σημεία μεταξύ του Πλατανιά και του γειτονικού οικισμού στο Μικρό. Σε αυτές εντοπίστηκε περιοχή με αρκετή επιφανειακή κεραμική σε λόφο αμέσως δυτικά του Πλατανιά (x:436842, y:4332556), κοντά στο σημείο όπου είχαν βρεθεί στο παρελθόν στοιβαγμένες πλάκες από κιβωτιόσχημο τάφο. Πιθανόν λοιπόν στο συγκεκριμένο σημείο να βρίσκεται η ανθρώπινη εγκατάσταση, την οποία υποδηλώνουν τα διασκορπισμένα ευρήματα στην ευρύτερη περιοχή.

Στο νησί Παλιοτρίκερι πραγματοποιήθηκαν εκτεταμένοι έλεγχοι και αυτοψίες (εικ. 8α). Με βάση τα ευρήματα δημιουργήθηκε ένας αναλυτικός αρχαιολογικός χάρτης του νησιού όπου σημειώνονται με ακρίβεια οι περιοχές και τα αγροτεμάχια στα οποία υπάρχουν επιφανειακές αρχαιότητες σε σχέση με εκείνες όπου απουσιάζει κάθε σχετική ένδειξη. Σημαντικό στοιχείο υπήρξε ο σαφέστερος προσδιορισμός των ορίων του οικισμού των ιστορικών χρόνων στο λόφο «Άγιος Ιωάννης», ανατολικά του ομώνυμου σύγχρονου οικισμού, με βάση την διασπορά των επιφανειακών ευρημάτων. Προφανώς και στην περίπτωση των αρχαιοτήτων στο νησί Παλιοτρίκερι είναι απαραίτητη και αναγκαία η διενέργεια συστηματικότερων ερευνών συμπεριλαμβανομένων και των δοκιμαστικών έστω ανασκαφών.

Από την πλευρά του Παγασητικού πραγματοποιήθηκε εκτεταμένη επιφανειακή έρευνα σε πλαγιά βόρεια από το σύγχρονο οικισμό του Χόρτου (x:431691, y: 4339296), όπου εντοπίστηκε επιφανειακή κεραμική κυρίως κλασικών χρόνων. Πρόκειται για θέση με χαρακτηριστικά οικιστικής δραστηριότητας, η οποία ενδεχομένως αποτελεί ένα γειτονικό οικισμό του γνωστού οικισμού στο λόφο «Πύργος» του Χόρτου και σε απόσταση περίπου 2 χιλιομέτρων σε ευθεία γραμμή μεταξύ τους¹¹. Η νέα αυτή θέση έχει καταγραφεί ως «Χόρτο 2». Είναι αξιοσημείωτο ότι βρίσκεται δίπλα στην πεζοπορική διαδρομή (καλντερίμι) που οδηγεί από την Αργαλαστή στο Χόρτο.

Στην περιοχή του Παλαιοκάστου Μηλίνας και της Χονδρής Άμμου νοτιότερα πραγματοποιήθηκε μια πιο εντατική προσπάθεια χαρτογράφησης των επιφανειακών αρχαιοτήτων, με αφορμή τις βιβλιογραφικές αναφορές αλλά και τις παραδόσεις αρχαιοτήτων, που υποδεικνύουν ανθρώπινη παρουσία από την προϊστορική περίοδο μέχρι και την όψιμη αρχαιότητα. Σημαντική στιγμή σε αυτές τις έρευνες υπήρξε η συμμετοχή και η βοήθεια του ιερέα π. Δ. Φάππα, ο οποίος, αν και δεν κατοικεί πλέον στην περιοχή, δέχτηκε να έρθει και να βοηθήσει συμμετέχοντας στις περιηγήσεις με τις αναμνήσεις και τις γνώσεις του, με δεδομένο ότι ήταν ο άνθρωπος που τη δεκαετία του '80 είχε παραδώσει μια σειρά από αρχαιότητες. Η αναφορά της βοήθειάς του αποτελεί ίσως την ελάχιστη δυνατή έκφραση ευχαριστίας.

Σε αυτή την έρευνα εντοπίστηκε εκ νέου ο λόφος με τα λείψανα πόλης των ιστορικών χρόνων. Γύρω από αυτό το λόφο καταγράφηκαν διάφορα σημεία με ενδείξεις για νεκροταφεία, ένα μεγάλο δημόσιο πιθανότατα κτίριο αλλά και οικοδομικά κατάλοιπα που ενδεχομένως παραπέμπουν σε κατοίκηση της υπαίθρου διαχρονικά. Εκκρεμεί ωστόσο ο εντοπισμός του προϊστορικού οικισμού από τον οποίο θα πρέπει να έχουν προέλθει τα λίθινα απολεπισμένα εργαλεία από πυριτόλιθο που είχε παραδώσει ο π. Δ. Φάππας.

10. Βουζαζάκης (υπό έκδοση)α.

11. Αρβανιτόπουλος 1910. Βουζαζάκης 2015.

4. ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ ΚΑΙ ΤΟΠΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

Αποτελεί ισχυρή προσωπική πελοίθηση ότι η συμμετοχή της τοπικής κοινωνίας στην διαδικασία παραγωγής και ερμηνείας της ιστορικής αφήγησης του κάθε τόπου μέσα και από την αρχαιολογική έρευνα αλλά και τη διαχείριση των αρχαίων τεκμηρίων, αφενός συμβάλει στην καλύτερη προστασία του πολιτιστικού αποθέματος και αφετέρου ενεργοποιεί με θετικό τρόπο την τοπική κοινωνία συμβάλλοντας σημαντικά στην επίτευξη κοινωνικής συνοχής μέσα από την διαμόρφωση και την ανάδειξη κοινών βιωμάτων και κοινών σημείων αναφοράς. Προς αυτή την κατεύθυνση προγραμματίστηκαν και πραγματοποιήθηκαν διάφορες εκδηλώσεις και δράσεις σε ολόκληρη την περιοχή του Ν. Πηλίου, με θετικά και πολλά υποσχόμενα μηνύματα ως προς την ανταπόκριση των κατοίκων.

4.1. Ενημέρωση τοπικής κοινωνίας

Στο πλαίσιο της ενημέρωσης της τοπικής κοινωνίας σχετικά με τις αρχαιότητες και τα μνημεία της περιοχής πραγματοποιήθηκαν αρκετές και σημαντικές εκδηλώσεις. Κύρια δράση υπήρξε η πραγματοποίηση φωτογραφικής έκθεσης τον Αύγουστο του 2013 στον φιλόξενο χώρο του Κοινοφελούς Πολιτιστικού Ιδρύματος «Γ. Αγγελίνης - Πία Χατζηνίκου» στο Χόρτο. Η έκθεση οργανώθηκε σε συνεργασία της ΙΓ' ΕΠΚΑ, του παραπάνω Κοινοφελούς Ιδρύματος και του Αναπτυξιακού Συλλόγου Χόρτου (εικ. 8γ). Περιελάμβανε είκοσι μία έγχρωμες αφίσες (posters) διαστάσεων 30 × 35 εκ. με φωτογραφίες ευρημάτων από την περιοχή και κείμενα που επεξηγούσαν και αφηγούνταν την ιστορία της¹². Η έκθεση ήταν ανοικτή καθημερινά για το κοινό με ελεύθερη είσοδο για έναν και πλέον μήνα, ενώ βρίσκεται ακόμα στην ίδια αίθουσα και είναι δυνατή η επίσκεψη κατόπιν συνεννόησης με τους υπευθύνους του χώρου. Έως σήμερα την έχουν επισκεφτεί μόνιμοι κάτοικοι αλλά και επισκέπτες της τουριστικής περιοχής του Χόρτου ενώ αποτελεί και σημείο επίσκεψης για τα σχολεία.

Στα εγκαίνια της έκθεσης στις 2/8/2013 πραγματοποιήθηκε εκδήλωση στον ίδιο χώρο, η οποία περιελάμβανε μια σύντομη εικονική περιήγηση στον αρχαιολογικό χώρο του Χόρτου και συζήτηση σχετικά με το παρελθόν του Ν. Πηλίου. Το ενδιαφέρον και η συμμετοχή των συμμετεχόντων υπήρξε εντυπωσιακή καθώς πραγματικά άδραξαν την ευκαιρία να πληροφορηθούν για τα αρχαιολογικά ευρήματα και να ξεδιαλύνουν όλα όσα τους απασχολούσαν για την ιστορία του τόπου τους. Η βραδιά ολοκληρώθηκε με μουσική εκδήλωση κατά την οποία ακούστηκαν ελληνικά και ξένα τραγούδια από την τοπική χορωδία, με την επωνυμία «Χορτώδια», αποτελούμενη από ντόπιους και αλλοδαπούς από διάφορες χώρες, οι οποίοι επέλεξαν πλέον το Ν. Πήλιο ως μόνιμη κατοικία τους.

Με αφορμή τη θετική ανταπόκριση, αποφασίστηκε μια λίγο πιο σύνθετη δράση στο πλαίσιο των εκδηλώσεων για τις Πράσινες Πολιτιστικές Διαδρομές του 2014 (εικ. 8β). Το τριήμερο από 2 έως 4 Μαΐου 2014 οργανώθηκαν περίπατοι διαμέσου των παραδοσιακών καλντεριμιών περίξ της Αργαλαστής και του Χόρτου. Στην διάρκεια αυτών των περιπάτων πραγματοποιήθηκαν επισκέψεις σε μία σειρά αρχαίων και βυζαντινών μνημείων της περιοχής, ενώνοντας έτσι στην πράξη τις χαραγμένες στο έδαφος πεζοπορικές διαδρομές του παρόντος με τα διάσπαρτα αρχαία μνημεία που λειτουργούσαν ως δείκτες της ιστορίας του τόπου. Για τη δράση αυτή συνέπραξαν η ΙΓ' ΕΠΚΑ, η 7η ΕΒΑ, το Κοινοφελές Ίδρυμα «Γ. Αγγελίνης - Πία Χατζηνίκου», ο Σύλλογος «Φίλοι των Καλντεριμιών» Νοτίου Πηλίου, ο Πολιτιστικός Σύλλογος Αργαλαστής «Σπάλαθρα, ο Αναπτυξιακός Σύλλογος Χόρτου και η Χορωδία Κατοίκων Νοτίου Πηλίου «Χορτώδια». Συμμετείχε πλήθος κόσμου, ξεπερνώντας κάθε αρχική προσδοκία.

Η συνεχής επικοινωνία με τους κατοίκους και τους οργανωμένους πολιτιστικούς συλλόγους είτε διαζώσης είτε μέσω των ψηφιακών κοινωνικών δικτύων συνέβαλε επίσης ιδιαίτερα στη συγκέντρωση χρήσιμων πληροφοριών προκειμένου να δημιουργηθεί η αφετηρία για περαιτέρω αρχαιολογική έρευνα. Σε μια τέτοια επικοινωνία και συζήτηση με τη διαδικτυακή κοινότητα «Η Μνήμη του Χόρτου» οφείλεται η ταύτιση ενός γυναικείου αγάλματος που αναφέρεται στις αρχές του 20ου αι. από τον Απ. Αρβανιτόπουλο¹³ και όπως

12. Τα κείμενα είχαν συνταχθεί από τον γράφοντα, την καλλιτεχνική επιμέλεια είχε η συνάδελφος σχεδιάστρια κ. Παπαμαργαρίτη Σοφία και το κόστος της εκτύπωσης ανέλαβε ο Αναπτυξιακός Σύλλογος Χόρτου. Σημαντική στη διοργάνωση υπήρξε η συμβολή του κ. Αδρασκελα Νίκου, υπεύθυνου του Κοινοφελούς Πολιτιστικού Ιδρύματος «Γ. Αγγελίνης - Πία Χατζηνίκου».

13. Αρβανιτόπουλος 1910, 220.

τελικά αποδείχθηκε βρίσκεται εδώ και χρόνια χωρίς ενδείξεις εύρεσης στην αυλή του Μουσείου του Βόλου (εικ. 9β). Πρόκειται για γυναικεία μορφή στον τύπο της Ηρακλειώτισσας που σύμφωνα με τον Αρβανιτόπουλο είχε βρεθεί στην περιοχή «Παγανιά» του Χόρτου και για χρόνια βρισκόταν δίπλα στο καμπαναριό της Αργαλαστής (εικ. 9α) ενώ τελικά μεταφέρθηκε στο Αρχαιολογικό Μουσείο Βόλου κάποια στιγμή κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1960. Είναι αξιοσημείωτο ότι η θέση «Παγανιά» με τον ομώνυμο κολπίσκο βρίσκεται στο χαμηλότερο (δυτικότερο) σημείο της πλαγιάς με τη διάσπαρτη επιφανειακή κεραμική που προαναφέρθηκε (Χόρτο 2).

Συνοψίζοντας, είναι αξιοσημείωτο ότι μετά από έναν αιώνα αρχαιολογικών ερευνών στην περιοχή έχει δημιουργηθεί σταδιακά ένα ικανοποιητικό σώμα πληροφοριών. Μετά τη συγκέντρωση, την επαλήθευση και την σαφή τοπογραφική συσχέτιση των παραπάνω δεδομένων κατά την τελευταία εξαετία, μπορεί πλέον να αξιοποιηθεί απρόσκοπτα η συλλογική και διαχρονική εργασία όλων των μέχρι σήμερα ερευνητών αλλά και να αναπτυχθούν νέες συνέργειες και δράσεις, που θα αξιοποιούν δημιουργικά τον πολιτιστικό και ιστορικό πλούτο του Νοτίου Πηλίου.

SUMMARY

THE ARCAHEOLOGICAL RESEARCH ON MOUNT PELION. NEW DATA

Konstantinos Vouzaxakis

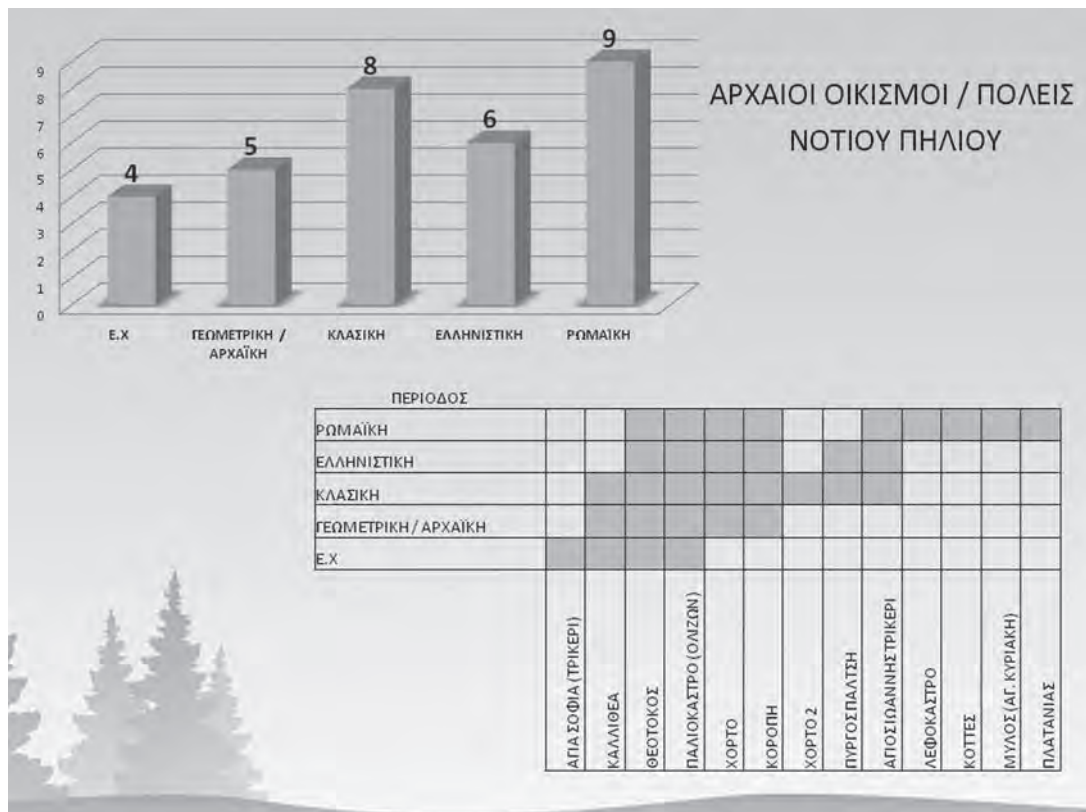
Following the 4th AETHSE report about the archaeological research on Mount Pelion, new data is presented in this paper from the archaeological excavations, the surface surveys and several public activities that took place there. In addition, a primary analysis of the intensity of habitation over time is attempted. Finally, specific reference is made to the importance of the community contribution to the development of cultural heritage.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Bakhuizen, S. C., ed. 1992. *A Greek City of the Fourth Century BC by the Goritsa Team*. Roma: 'L'Erma' di Bretschneider.
- Wace, A. J. B. 1906. The Topography of Pelion and Magnesia, *JHS* 26, 143-68.
- Αγνουσιώτης, Δ. - Βουζαξάκης, Κ. 2014. Διαχείριση αρχαιολογικών πληροφοριών με τη χρήση Γεωγραφικού Συστήματος Πληροφοριών. Η περίπτωση του Πηλίου., στο Ν. Ζαχαριάς (επιμ.) *3ο Συμπόσιο ARCH_RNT - Αρχαιολογική Έρευνα και Νέες Τεχνολογίες, Καλαμάτα, 3-6 Οκτωβρίου 2012*, Καλαμάτα, 41-48.
- Αγνουσιώτης, Δ. - Βουζαξάκης, Κ. 2015. Διαχείριση Αρχαιολογικών Δεδομένων με τη χρήση Γεωγραφικού Συστήματος Πληροφοριών. Η περίπτωση του Πηλίου, στο C. Papadopoulos - E. Paliou - A. Chrysanthi - E. Kotoula - A. Sarris (επιμ.), *Archaeological Research in the Digital Age. Proceedings of the 1st Conference on Computer Applications and Quantitative Methods in Archaeology Greek Chapter (CAA-GR)*, Rethymno: Institute of Mediterranean Studies - Foundation of Research and Technology (IMS-FORTH), 107-12.
- Αρβανιτόπουλος, Α. 1910. Ανασκαφαί και έρευναι εν Θεσσαλία κατά το έτος 1910. *ΠΑΕ* 65, 119-222.
- Βουζαξάκης, Κ. (υπό έκδοση) α. Ο Πλατανιάς Πηλίου (Δήμος Ν. Πηλίου) - Αγροτεμάχιο Φρ. Δημά, *ΑΔ* 2011.
- Βουζαξάκης, Κ. (υπό έκδοση) β. Χόρτο Πηλίου (Δήμος Ν. Πηλίου), *ΑΔ* 2013.
- Βουζαξάκης, Κ. 2014. Χόρτο. *ΑΔ* 63 (2006), 688-691.
- Βουζαξάκης, Κ. 2015. Οδοιπορικό στο Νότιο Πήλιο. Οι έρευνες, οι αρχαιότητες, οι προοπτικές, *ΑΕΘΣΕ* 4, 57-66.
- Βουζαξάκης, Κ. - Μαμαλούδη, Ι. 2014 (2008). Χόρτο Αργαλαστής. *ΑΔ* 64, 555-560.
- Σταματοπούλου, Μ. - Κατακούτα, Σ. 2013. Ταφικοί περίβολοι κλασικής περιόδου στα Φάρσαλα, στο Κ. Sporn (επιμ.), *Griechische Grabbezirke klassischer Zeit: Normen und Regionalismen ; Akten des Internationalen Kolloquiums am Deutschen Archäologischen Institut, Abteilung Athen, 20.-21. November 2009*, 83-94.
- Χατζηαγγελάκης, Λ. 1990. Αθαμανία - Αργιθέα (Κνίσοβο), *Αρχαιολογία* 34, 76-84.

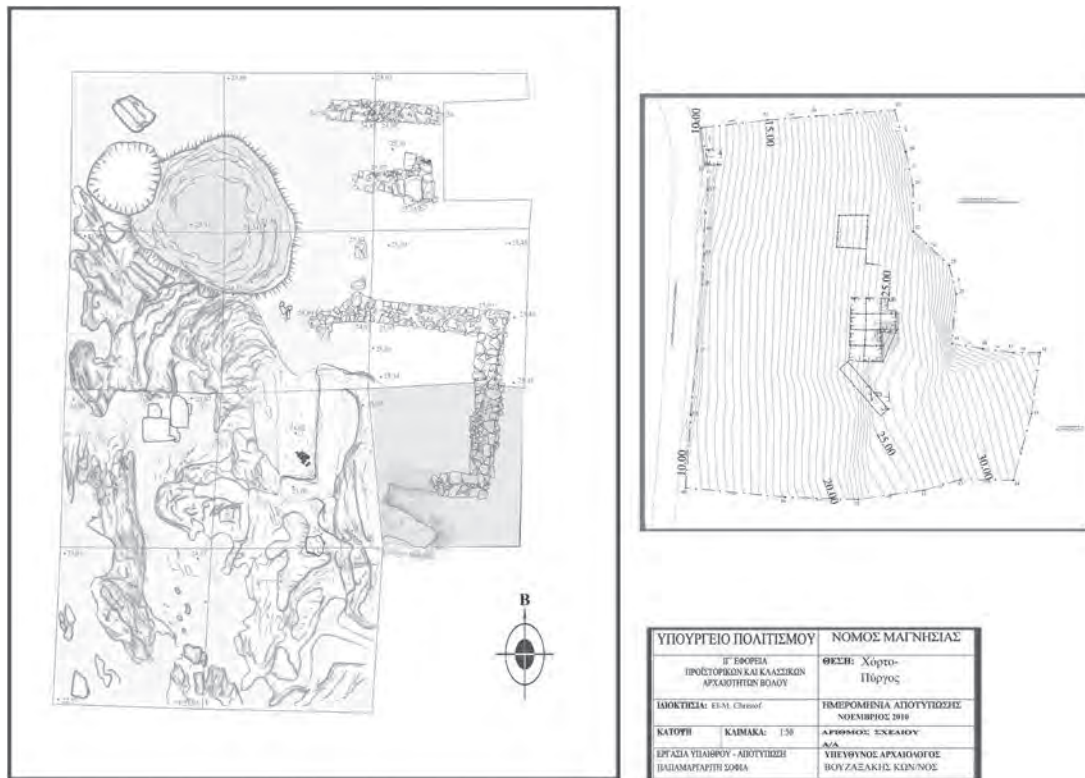
Εικ. 1. Οι Αρχαιολογικοί χώροι του Ν. Πηλίου με αριθμούς

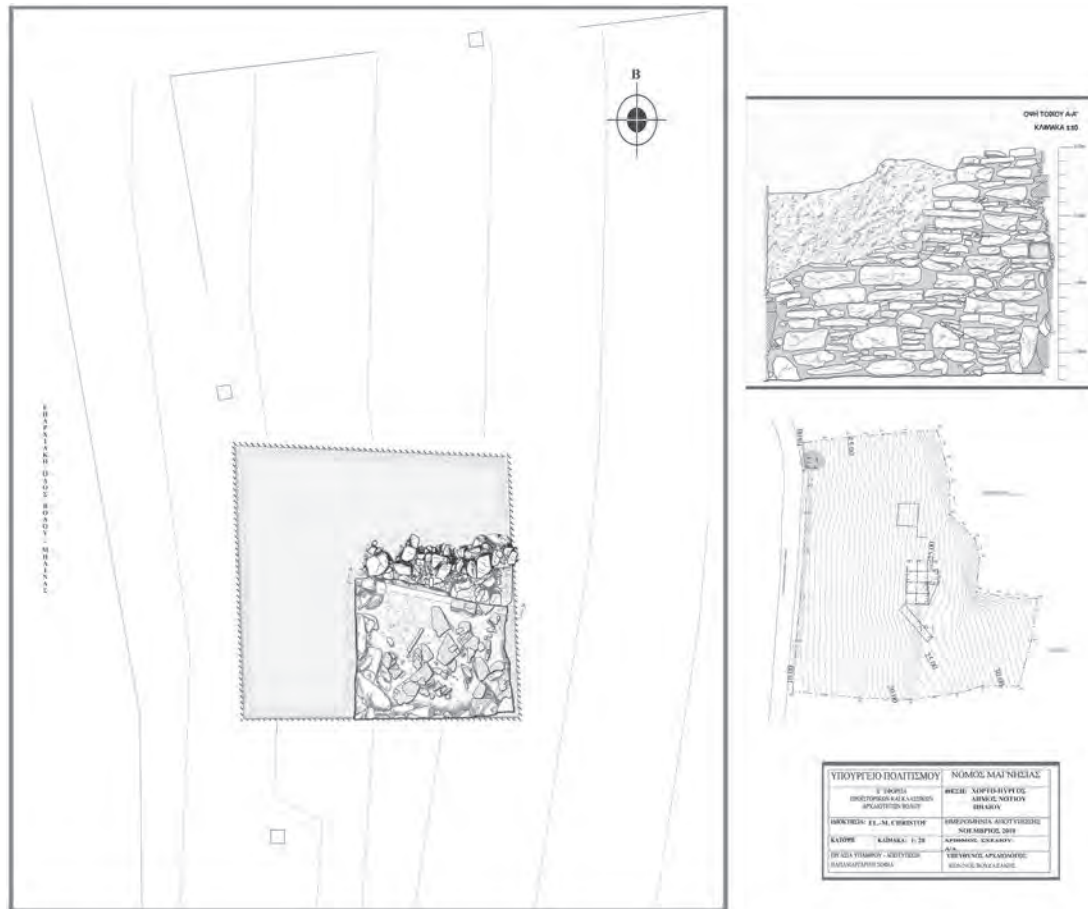
Εικ. 2. Οι οικισμοί του Ν. Πηλίου στη διάρκεια του χρόνου

Εικ. 3. Η κατανομή των οικισμών στο χώρο

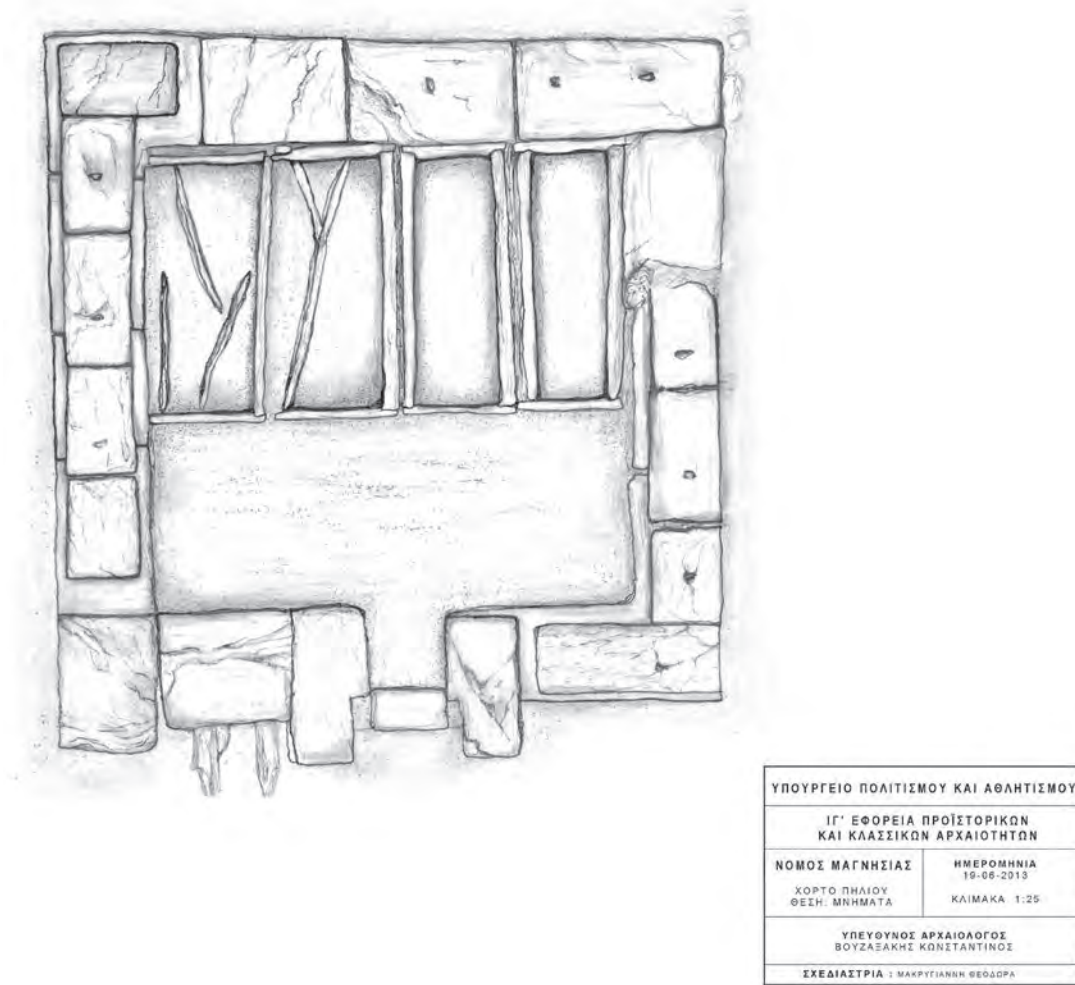
Εικ. 4. Χόρτο, θέση «Πύργος». Κτίρια της ελληνιστικής περιόδου

Εικ. 5. Χόρτο. Θέση «Πύργος». Κτίριο της ρωμαϊκής περιόδου.

Εικ. 6. Χόρτο, θέση «Μνήματα». Ταφικό μνημείο.

Εικ. 7. Χώρτος, θέση «Μνήματα». Κάτοψη ταφικού μνημείου

Εικ. 8. α) Επιφανειακή έρευνα στο παλιοτρικερι, β) Περιήγηση για το κοινό στο πλαίσιο των Πράσινων Πολιτιστικών Διαδρομών, και γ) Φωτογραφική έκθεση στο Πολιτιστικό Κέντρο του Ιδρύματος Αγγελνη – Χατζηνίκου.

Εικ. 9. Γυναικείο άγαλμα από Παγανιά Χόρτου: α) φωτογραφία με το άγαλμα δίπλα στο καμπαναριό της Αργαλαστής (φωτ. Αρχείο ομάδας «Η μνήμη του Χόρτου»), β) το άγαλμα στην αυλή του Αρχαιολογικού Μουσείου Βόλου σήμερα.

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΙ ΧΩΡΟΙ ΝΟΤΙΟΥ ΠΗΛΙΟΥ				
α/α	Αρχαιολογικοί χώροι	Κήρυξη / Οριοθέτηση	Υπουργική Απόφαση	Αριθμός ΦΕΚ
1	Μπούφα (Κορόπη)	Κήρυξη	ΥΑ 9448/19-4-1963	ΦΕΚ 172/Β/24-4-1963
2	Νησί Παλαιστρίκερι "Αγ. Σοφία" - οικισμός Ε.Χ.	Κήρυξη	ΥΑ 9448/19-4-1963	ΦΕΚ 172/Β/24-4-1963
3	Νησί Παλαιστρίκερι Ύψωμα Αγ. Ιωάννη (αρχαία Κικύννηθος)	Κήρυξη	ΥΑ 9448/19-4-1963	ΦΕΚ 172/Β/24-4-1963
4	Ύψωμα "Παλιόκαστρο" ή "Βίγλα" (Αρχαία Ολιζών)	Κήρυξη	ΥΑ 9448/19-4-1963	ΦΕΚ 172/Β/24-4-1963
5	"Μύλος" Αγ. Κυριακής	Οριοθέτηση	ΥΑ ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/Α1/Φ15/33831/1401/26-9-1986	ΦΕΚ 787/Β/11-11-1986
6	Λεφόκαστρο	Οριοθέτηση	ΥΑ ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/Β1/Φ32/45968/1114/11-2-1987	ΦΕΚ 110/Β/9-3-1987
7	"Θεοτόκος" Προμυρίου	Οριοθέτηση	ΥΑ ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/Α1/Φ43/54588/3111 π.ε./14-5-1997	ΦΕΚ 469/Β/9-6-1997
8	Χόρτο "Πύργος" (Σπάλαυθρα)	-	-	-
9	Χόρτο 2	-	-	-
10	Προφήτης Ηλίας (Καλλιθέα Αργαλαστής)	-	-	-
11	Πλατανιάς	-	-	-
12	Κόττες	-	-	-
13	Πάλτη (Ταξίαρχες)	-	-	-
14	Πύργος Αφήσου	-	-	-

Εικ. 10. Οι αρχαιολογικοί χώροι στο Νότιο Πήλιο.

ΝΕΟΤΕΡΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΚΟΡΟΠΗΣ

Δημήτρης Αγνουσιώτης, Σταματία Αλεξάνδρου, Κωνσταντίνος Βουζαξάκης

Η Χώρα των Μαγνήτων καταλάμβανε κατά προσέγγιση την ορεινή λωρίδα που σχηματίζουν η Όσσα, το Μαυροβούνι και το Πήλιο, από τις εκβολές του Πηνειού ως τη χερσόνησο των Τρικέρων. Σήμερα, η περιοχή αυτή βρίσκεται στα όρια των περιφερειακών ενοτήτων Μαγνησίας και Λάρισας, διασπώντας κατά κάποιον τρόπο την αρχαία εκείνη αντίληψη της ενότητας του συγκεκριμένου χώρου, τόσο γεωγραφικά όσο και σε επίπεδο κοινωνικής οργάνωσης. Στο σύνολο της περιοχής της αρχαίας Μαγνησίας έχουν εντοπισθεί από την έρευνα πλήθος αρχαίων οικισμών και θέσεων με ιδιαίτερο αρχαιολογικό ενδιαφέρον¹. Πολλοί από αυτούς τους οικισμούς επιχειρήθηκε από διάφορους μελετητές να αποκτήσουν ταυτότητα και να συνδεθούν με τις πόλεις της αρχαίας Μαγνησίας που αναφέρονται στις πηγές. Δυστυχώς, σχεδόν το σύνολο των προσπαθειών αυτών περιορίζεται ακόμα σε υποθέσεις και εικασίες, χωρίς να έχει καταστεί δυνατό να υπάρξει αρχαιολογική μαρτυρία που να επιβεβαιώνει άμεσα ή έμμεσα κάποιες από αυτές τις προτάσεις.

Μοναδική εξαίρεση ίσως αποτελεί η περίπτωση του αρχαιολογικού χώρου στο σύγχρονο οικισμό της Μπούφας, ο οποίος οριοθετείται σε μία εύφορη κοιλάδα, ανάμεσα στο ρέμα Μπελεγγρίνος και στο ύψωμα “Πύργος” και είναι κηρυγμένος από το 1963 (εικ. 1). Στο κείμενο της κήρυξης αναφέρεται χαρακτηριστικά: “Χαρακτηριζόμεν ως αρχαιολογικούς χώρους: Τα κατά τον συνοικισμό Μπούφα (Κορόπη) λείψανα αρχαίου τείχους επί του λόφου «Πετράλωνα», τα παρά τον ναό Αγ. Ιωάννου θεμέλια ως και κατά τας υπωρείας του λόφου, εν τη περιοχή ιδιοκτησίας Ευαγγελινάκη, μη φαινόμενα λείψανα του Ιερού του Κοροπαίου Απόλλωνος (Στοά)”. Είναι προφανές ότι τα αρχαιολογικά ευρήματα που έχουν βρεθεί όλα αυτά τα χρόνια στην περιοχή αυτή καθιστούν σχεδόν βέβαιη την ταύτιση της συγκεκριμένης θέσης με την πόλη της αρχαίας Κορόπης και το ιερό του Κοροπαίου Απόλλωνα.

ΑΡΧΑΙΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ ΚΑΙ ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ

Ο Κοροπαίος Απόλλωνας φαίνεται ότι άνηκε στην τριάδα των θεών των Μαγνήτων², γι’ αυτό και η αρχαία Κορόπη πιθανότατα κατείχε μία ιδιαίτερη θέση ανάμεσα στις πόλεις της Μαγνησίας, λόγω του σημαντικού αυτού ιερού-μαντείου. Το όνομα της πόλης, βέβαια, δεν συμπεριλαμβάνεται στην αναφορά του Σκύλακα, του 5ου αιώνα π.Χ. για τις πόλεις της Μαγνησίας, αν και παλαιότεροι ερευνητές εξέφρασαν την άποψη ότι το όνομα «Κορακαί» πιθανότατα αποτελούσε λανθασμένη μεταφορά του ονόματος «Κορόπη»³. Η κοινότητα της Κορόπης όριζε τον 4ο αιώνα π.Χ. έναν από τους ιερομνήμονες των Μαγνήτων, ενώ αποτέλεσε

1. Οι οργανωμένες αρχαιολογικές έρευνες στο Πήλιο ξεκίνησαν στις αρχές του 20ου αιώνα (Wace 1906, Wace and Droop 1906-1907, Αρβανιτόπουλος 1906, 1910, Stählin 1924) και συνεχίστηκαν για πολλά χρόνια, μέχρι σήμερα (Παπαχατζής 1960, Αδρύμη 1992, 1993, 2001, Αλεξάνδρου 2011, Βουζαξάκης 2015, Marzolf 2006, Ιντεσίλογλου 2010, Αγνουσιώτης-Βουζαξάκης 2014).

2. *JG IX 2*, 1109, 7 (βλ. και 1103, 5).

3. Ο Ν. Γεωργιάδης (1995) υποστήριξε ότι ίσως δεν υπήρχε πόλη με το όνομα Κορακαί, αλλά μόνο η Κορόπη. Ο Α. Wace (1906, 153), αφού τοποθέτησε την αρχαία πόλη Κορόπη στο βόρειο τμήμα της εύφορης κοιλάδας της Μπούφας, στο λόφο Πετράλωνα, εξέφρασε την άποψη ότι η αναφορά του ονόματος «Κορακαί» του Σκύλακα πιθανότατα αποτελούσε λανθασμένη μεταφορά του ονόματος «Κορόπη». Αντίθετα ο Α.Σ. Αρβανιτόπουλος, ο οποίος ερεύνησε την περιοχή πιο συστηματικά, υποστήριξε ότι, επειδή υπάρχει δελφική επιγραφή «Μαγνήτες Κροκαίον», οι Κορακάς και η Κορώπη ήταν δύο ξεχωριστές πόλεις (1910, 224).

μία από τις πόλεις που συμμετείχαν στον συνοικισμό της Δημητριάδας, στις αρχές του 3ου αιώνα π.Χ.⁴ Η πιο γνωστή αναφορά για την αρχαία πόλη προέρχεται από το έργο του Στέφανου Βυζαντιού, όπου η Κορόπη αναφέρεται αόριστα ως «πόλις της Θεσσαλίας»⁵.

Η ύπαρξη του ιερού αυτού όπως και της πόλης της Κορόπης, καθώς και η ταύτιση της με την περιοχή της Μπούφας, έγινε γνωστή με βεβαιότητα, όταν βρέθηκε το μεγάλο ψήφισμα της πόλης της Δημητριάδος⁶, του 2ου αιώνα π.Χ., με διατάξεις για την ευρυθμότερη λειτουργία του μαντείου του Κοροπαίου Απόλλωνα, σε μία προσπάθεια για αύξηση του κύρους του. Η συγκεκριμένη επιγραφή βρέθηκε στη νοτιοδυτική πλαγιά του λόφου Πετράλωνα, χαμηλά και κοντά στο δρόμο που οδηγεί προς την Άφησσο και δημοσιεύτηκε το 1882 από το Lolling⁷. Από την κοιλάδα της Κορόπης προέρχονται και άλλες επιγραφές⁸, σε δύο από τις οποίες αναφέρεται και το όνομα της θεότητας της περιοχής. Έτσι η αναθηματική 1204 αναφέρει «ευ[χαριστή] ριον Από[λλωνι κορ]οπειίτη» ενώ στην 1205 σώζεται τμήμα του ονόματος «Απόλλ[ωνα]».

Εξ' ίσου σημαντική είναι η επιγραφή που βρέθηκε το 1901-2 από τον Απόστολο Αρβανιτόπουλο και αποτελεί έναν «ιερό νόμο» που αναφέρεται στην λειτουργία του συγκεκριμένου ιερού και συγκεκριμένα στον διακανονισμό προμηθειών που αφορούν θυσία ή ιερό δείπνο που θα λάβαινε χώρα στο ιερό. Πρόκειται για την αρχαιότερη επιγραφή της περιοχής, καθώς χρονολογείται στον 6ο αιώνα π.Χ. και είναι γραμμένη στο τοπικό Θεσσαλικό αλφάβητο⁹, γεγονός που επιβεβαιώνει την λειτουργία του ιερού από τα αρχαϊκά χρόνια. Τέλος, μία άλλη επιγραφή, που είναι αποσπασματική, αφορά και πάλι ιερό νόμο διακανονισμού της λειτουργίας του ίδιου ιερού, ανάγεται στο πρώτο μισό του 5ου αιώνα π.Χ. και είναι επίσης γραμμένη με το τοπικό αρχαϊκό Θεσσαλικό αλφάβητο¹⁰.

Η ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΤΟΥ ΑΡΒΑΝΙΤΟΠΟΥΛΟΥ

Ουσιαστικό σημείο αφετηρίας στην έρευνα της περιοχής αποτέλεσε η ανασκαφή του Α.Σ. Αρβανιτόπουλου τον Ιούλιο και τον Αύγουστο του 1906¹¹. Ο Αρβανιτόπουλος προσπάθησε να προσδιορίσει τη θέση του ιερού του Απόλλωνα, ξεκινώντας την έρευνά του από το σημείο εύρεσης του μεγάλου ψηφίσματος της Δημητριάδος, στην πλαγιά του λόφου «Πετράλωνα»¹². Η ανασκαφή πραγματοποιήθηκε λίγο χαμηλότερα, στους πρόποδες του λόφου, και συγκεκριμένα στη θέση «Λωτός», όπου είχαν βρεθεί σπαράγματα αναθηματικών επιγραφών, μεταξύ των καλυβιών Κλεοπάτρας και Κωνσταντίνου Ευαγγελινάκη, σε μία έκταση μήκους 100 μ. περίπου. Αξίζει να σημειωθούν ορισμένα τοπογραφικά στοιχεία της θέσης, όπως η γειτνίαση με έναν ξεροπόταμο της περιοχής, γνωστό ως «Πλατανόρεμα», καθώς και με μονοπάτι που οδηγεί προς τη θάλασσα.

Κατά την ανασκαφή στη συγκεκριμένη θέση εντοπίστηκαν λίθινα θεμέλια επιμήκους κτίσματος, πιθανότατα περιβόλου. Οι δύο παράλληλοι τοίχοι, με προσανατολισμό Α-Δ, αποκαλύφθηκαν σε μήκος 34 μ. και 45 μ. αντίστοιχα, ενώ βρέθηκε και ένας τοίχος με προσανατολισμό Β-Ν, μήκους 8,00 μ., κάθετος στους δύο προηγούμενους¹³. Όλοι οι τοίχοι είχαν πλάτος 0,60-0,80 μ. και μέγιστο σωζόμενο ύψος 0,80 μ., όμως πιθανότατα να έφθαναν το 1,00 μ. Είχαν κατασκευαστεί με πέτρες μικρού και μεγάλου μεγέθους, χωρίς συνδετικό υλικό, ενώ σε ορισμένα σημεία είχαν τοποθετηθεί καλοδουλεμένοι πωρόλιθοι, προερχόμενοι από κάποιο παλιότερο κτίσμα. Η ανωδομή του κτιρίου ήταν πλίνθινη και ίσως επενδυμένη με πήλινες πλάκες. Η ανασκαφή αυτή έδωσε πλήθος οστράκων μελανόμορφων ή μελαμβωφών με διακόσμηση, πήλινες πλάκες με παραστά-

4. Stählin 2002, 120.

5. *Εθνικά*, λ, Σχολ. Νικ. Θηρ. 614.

6. IG IX2 1109.

7. Lolling 1882, 71-76.

8. IG IX2 1110 και 1202-1206.

9. IG IX2 1205. Η επιγραφή αυτή εκτίθεται στην νέα πτέρυγα του Αρχαιολογικού Μουσείου Βόλου.

10. IG IX2 1206.

11. Αρβανιτόπουλος 1906, 123-125.

12. Ο Αρβανιτόπουλος υπέθεσε ότι η ογκώδης αυτή επιγραφή, που σχετιζόταν άμεσα με το ιερό, βρέθηκε κοντά στην αρχική της θέση, καθώς δεν ήταν δυνατόν να μεταφερθεί εύκολα από άλλη θέση, πιο μακριά.

13. Για το σχέδιο της ανασκαφής βλ. Παπαχατζή 1960, σελ. 6.

σεις, κομμάτια από πήλινη επένδυση θριγκού με πλούσια γραπτή διακόσμηση¹⁴ και βάθρο από μικρό αναθηματικό άγαλμα ρωμαϊκών χρόνων.

Με βάση τα ευρήματα, ο ανασκαφέας εξέφρασε την άποψη ότι το κτίριο αυτό αποτελούσε τον περίβολο του ιερού τεμένους του ναού του Απόλλωνα και θεώρησε σχεδόν βέβαιη τη συνέχιση της ανασκαφής για την αποκάλυψη του ναού. Το 1907 όμως, η ανασκαφή διήρκησε μόλις τέσσερις ημέρες, λόγω των υδάτων που ανέβλυζαν από το ανασκαφικό σκάμμα¹⁵. Στα Πρακτικά του 1910 ήταν πλέον ιδιαίτερα έκδηλη η απογοήτευση του Αρβανιτόπουλου, καθώς δεν ολοκληρώθηκε η απαλλοτρίωση του χώρου από την Αρχαιολογική Εταιρεία. Χαρακτήρισε τη μη συνέχιση της ανασκαφής *“μέγα ατύχημα για την επιστήμη”* και εξέφρασε την ελπίδα ότι στο μέλλον θα ολοκληρωθεί η ανασκαφή του σημαντικού αυτού ιερού¹⁶. Δυστυχώς η ανασκαφική τομή σκεπάστηκε και δεν διατηρήθηκε ούτε καν η ανάμνηση του σημείου όπου έγινε η ανασκαφή. Στο ίδιο κείμενο ο Αρβανιτόπουλος αναφέρει για πρώτη φορά ότι εντόπισε στη *“Ράχη Μαργαρώνη”* το τείχος της πόλης, *“εξ αργών λίθων πολυγωνικών μυκηναϊκας ή αρχαϊκής πόλης ή ακροπόλεως”*.

Τα επόμενα χρόνια ελάχιστες έρευνες πραγματοποιήθηκαν στην περιοχή¹⁷. Ο Stählin παρέθεσε μία πολύ σύντομη αναφορά για το ιερό του Κοροπαίου Απόλλωνα και την αρχαία Κορόπη¹⁸ και υποστήριξε ότι ο οικισμός βρισκόταν στο ύψωμα «Πετράλωνα», στην κορυφή του οποίου εντόπισε το τείχος¹⁹. Μια πιο σύνθετη ερευνητική προσέγγιση για την αρχαία πόλη και το ιερό πραγματοποιήθηκε από τον Παπαχατζή, ο οποίος επιχείρησε να αποδώσει μία πιο ολοκληρωμένη εικόνα για το ιερό του Απόλλωνα, το τελετουργικό της λατρείας του και γενικά την τοπογραφία της αρχαίας πόλης²⁰. Υποστήριξε ότι το ιερό πιθανότατα βρισκόταν στις υπώρειες του λόφου Πετράλωνα, σε μια αμμώδη περιοχή, δίπλα στο Πλατανόρεμα, όπου ευδοκμεί η μυρική, το φυτό δηλαδή που σχετιζόταν άμεσα με τη λατρεία του θεού. Τέλος, ο Παπαχατζής, όπως και ο Αρβανιτόπουλος, τοποθέτησε το τείχος-ανάλημμα του οικισμού πιο ψηλά, στη θέση *“Ράχη Μαργαρώνη ή κορυφή 175”*.

Η ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΤΟ ΠΛΑΤΑΝΟΡΕΜΑ

Μεσολάβησαν πολλά χρόνια χωρίς καμία έρευνα ή άλλη αναφορά για τον αρχαιολογικό χώρο της Κορόπης, μέχρι το 2006, όταν κατά την διάρκεια των εργασιών διάνοιξης του ορύγματος για την τοποθέτηση αγωγού ύδρευσης, στα πλαίσια του έργου: «Αξιοποίηση φράγματος ‘‘ Παναγιώτικο ‘‘ με δίκτυα μεταφοράς νερού», εντοπίστηκαν στη θέση Πλατανόρεμα αρχαιότητες και ακολούθησε σωστική έρευνα. Σε μία έκταση μήκους 30 μ. περίπου και πλάτους από 0,70 μ. έως 1,00 μ. εντοπίστηκαν αρχιτεκτονικά λείψανα, αλλά δυστυχώς το σκαπτικό μηχάνημα παρέσυρε και διέλυσε το ανώτερο μέρος των τοίχων και διατηρήθηκαν μόνο οι κατώτερες σειρές λίθων. Στο κατώτερο σημείο οι τοίχοι σώζονται σε ύψος 0,20 μ., ενώ στο ανώτερο στις παρειές του ορύγματος φτάνει τα 1,10 μ.

Η έρευνα περιορίστηκε αναγκαστικά σε μικρές τομές εκατέρωθεν του ορύγματος, καθώς η ύπαρξη νεότερου οικοδομήματος και ο διερχόμενος αγροτικός δρόμος στα ανατολικά και τα ιδιωτικά αγροτεμάχια στα δυτικά δεν επέτρεψαν τη διεύρυνσή τους. Ο περιορισμός της έρευνας, σε συνδυασμό με τις φθορές των αρχιτεκτονικών λειψάνων, δεν επέτρεψαν να έχουμε σαφή και ολοκληρωμένη εικόνα της κατάστασης. Καθαρίστηκαν τμήματα τοίχων με προσανατολισμό Α-Δ, που μάλλον σχετίζονται με δύο κτίρια σε παράλληλη διάταξη (εικ. 2). Οι τοίχοι, κατασκευασμένοι με μικρού και μεσαίου μεγέθους λίθους, δημιουργούσαν χώρους πλάτους περίπου 4,00 μ., στο εσωτερικό των οποίων βρέθηκε μεγάλη ποσότητα από κεραμίδες.

Στα νότια, τρεις παράλληλοι τοίχοι ανήκουν σε ένα κτίριο, στο εσωτερικό του οποίου υπήρχε στρώμα

14. Συγκεκριμένα βρέθηκαν τμήμα Σφίγγας από πλαϊνό ακρωτήριο, δύο ακροκέραμα, δύο τμήματα επαέτιας σίμης, τμήματα κεράμων γείσου, καθώς και τμήματα από ηγεμόνες στρωτήρες κεράμους. Τα ευρήματα αυτά προέρχονται από δύο ή και περισσότερα οικοδομήματα με κορινθιακό σύστημα διακόσμησης και χρονολογούνται από τον 6ο έως και τον 3ο αι. π.Χ. Για περισσότερες λεπτομέρειες, βλ. Λεβέντη 2018, 134-6.

15. Αρβανιτόπουλος 1907, 175.

16. Αρβανιτόπουλος 1910, 225, υποσημ. 1.

17. Για παράδειγμα, βλ. Κορδάτο 1960, 336-7.

18. Stählin 2002, 120.

19. Stählin 1929, 220. Στη δημοσίευση αυτή μάλιστα υπάρχει και σχέδιο του τείχους.

20. Παπαχατζής 1960.

από πεσμένες κεραμίδες και λίθους. Πάνω στο στρώμα αυτό εδράζονταν ένα τοίχιο μήκους 2,50μ και πλάτους 0,50 μ. Πιθανώς πρόκειται για μεταγενέστερη κατασκευή, καθώς μάλλον ο χώρος «μπαζώθηκε» και δημιουργήθηκε μια πρόχειρη εγκατάσταση. Η δομή του τοιχίου με μικρότερους λίθους και ίχνη κονιάματος, αλλά και η κεραμική της ρωμαϊκής περιόδου, ενισχύουν αυτή την υπόθεση. Τα λείψανα που εντοπίζονται στις υπόλοιπες τομές θα μπορούσαν να συνθέσουν την κάτοψη δυο τουλάχιστον δωματίων που ανήκουν στο ίδιο κτίριο, ίσως μία οικία.

Από το εσωτερικό των χώρων συλλέχθηκε αρκετή κεραμική. Πρόκειται για τμήματα μεγάλων αποθηκευτικών αγγείων, αβαφή κεραμική οικιακής χρήσης, καθώς και αρκετά μελαμβαφή όστρακα, κάποια από τα οποία έφεραν εμπέστη διακόσμηση με ανθέμια. Τα ευρήματα που συλλέχθηκαν ήταν λιγοστά. Πρόκειται κυρίως για καρφιά, σιδερένια και χάλκινα, μολύβδινους συνδέσμους, ένα χάλκινο δακτυλίδι με ωοειδή σφενδόνη που έφερε ένθετη υαλόμαζα, καθώς και λίγα χάλκινα νομίσματα. Κάποια είναι πολύ φθαρμένα και δεν ταυτίζονται, ωστόσο αναγνωρίστηκαν νομίσματα του Αντιγόνου Γονατά, του Κοινού των Θεσσαλών και του Θεοδοσίου Ι., τα οποία δείχνουν μια διάρκεια κατοίκησης από τον 3ο αι. π.Χ έως τον 4ο αι. μ.Χ.²¹

ΟΙ ΕΡΕΥΝΕΣ ΣΤΗ ΘΕΣΗ «ΠΥΡΓΟΣ»

Σε απόσταση ενός περίπου χιλιομέτρου βορειοδυτικά του παράκτιου οικισμού της Αφήσσου, ακριβώς δίπλα στη θάλασσα και μεταξύ των πεδινών εκτάσεων της κοιλάδας της Μπούφας, υψώνεται ένας χαμηλός λόφος, ο οποίος είναι γνωστός στην περιοχή ως “Πύργος”. Την ονομασία της η θέση την οφείλει στα κατάλοιπα του μεσαιωνικού πύργου, που βρίσκεται στο χαμηλότερο πλάτωμα του υψώματος, κοντά στην ακτή και πιθανότατα λειτουργούσε ως παράκτιο φυλάκιο ή βίγλα-παρατηρητήριο. Η επιφανειακή κεραμική, η οποία είναι άφθονη στο χώρο και πυκνώνει ιδιαίτερα προς τη θάλασσα, χρονολογείται από τα αρχαϊκά έως και τα ρωμαϊκά χρόνια. Αρκετά είναι τα τμήματα κεράμων και οι συσσωρεύσεις λίθων σε διάφορα σημεία του χώρου, πιθανότατα από κτίρια ή άλλες κατασκευές που κατέρρευσαν.

Στη θέση αυτή, σχεδόν στο κεντρικό τμήμα του λόφου, πραγματοποιήθηκαν κατά το 2011 τέσσερις δοκιμαστικές ανασκαφικές τομές, με αφορμή αίτηση ιδιώτη για ανέγερση οικοδομής. Η έρευνα έφθασε μέχρι το φυσικό βράχο και δεν αποκαλύφθηκαν αρχιτεκτονικά λείψανα. Σε μία από αυτές τις τομές παρατηρήθηκε ένα ιδιαίτερα ευθύ και κάθετο κόψιμο στο βράχο, το οποίο αποτελεί πιθανότατα αποτέλεσμα λάξευσης. Στην ανώτερη επιφάνεια του βράχου εντοπίστηκαν τρεις αβαθείς κοιλοότητες, στην ίδια ευθεία κατά τον άξονα Β-Ν, οι οποίες δημιουργήθηκαν με λάξευση και ίσως σχετίζονται με κάποια κατασκευή. Συλλέχθηκε μεγάλη ποσότητα κεραμικής καλής ποιότητας, στην οποία ξεχωρίζουν θραύσματα βάσεων οξυπύθμενων αμφορέων, τμήματα μελανόμορφων και μελαμβαφών αγγείων, θραύσματα βάσεων μικρών αγγείων με ανάγλυφη ταινιωτή διακόσμηση στο πόδι και σημαντική ποσότητα λεπτής κεραμικής όπως λαβές, βάσεις και σώματα σκύφων. Αρκετή ήταν και η ποσότητα των κεράμων, ορισμένοι από τους οποίους φέρουν μαύρο γάνωμα, χαρακτηριστικό των κλασικών-ελληνιστικών χρόνων. Άλλα ευρήματα που εντοπίστηκαν ήταν πήλινες αγνύθες και σιδερένια καρφιά.

Στο ΝΑ τμήμα της θέσης και συγκεκριμένα στο μονοπάτι που οδηγεί στην παραλία «Παράδεισος», είχε καταρρεύσει τμήμα της παρειάς του λόφου, με αποτέλεσμα να αποκαλυφτεί η εξωτερική πλευρά τοίχου, με δύο διαδοχικές στρώσεις από ογκώδεις δόμους. Στην κορυφή ενός από τους δόμους αυτούς υπήρχε μία αβαθής αύλακα. Παρόμοιες αύλακες που κατέληγαν σε φαρδύτερες κοιλοότητες είχαν και άλλοι δύο δόμοι, οι οποίοι πιθανότατα είχαν καταρρεύσει από το τείχος (εικ. 3). Το 2013, στο πλαίσιο του Προγράμματος Κοινωνικού Έργου «Βελτίωση της Προσβασιμότητας σε Αρχαιολογικούς Χώρους και Μνημεία της Π.Ε. Μαγνησίας», πραγματοποιήθηκαν καθαρισμοί στο τμήμα του τοίχου και στους δόμους που είχαν καταρρεύσει στην ακτή. Παράλληλα, πραγματοποιήθηκε επιφανειακή έρευνα σε όλο το λόφο, γεγονός που συνέβαλε στην καλύτερη τεκμηρίωση και στην οριοθέτηση του αρχαιολογικού χώρου.

Πάντως, μέχρι στιγμής δεν κατέστη δυνατό να αποδοθεί στη θέση αυτή το όνομα κάποιας από τις πόλεις της αρχαίας Μαγνησίας. Οι περισσότεροι ερευνητές ταύτισαν τον οικισμό με τις αρχαίες Κορακές, επειδή τα απομεινάρια του βυζαντινού πύργου που βρέθηκαν στο λόφο θεωρήθηκαν ότι σχετίζονται με τον Κορακόπυργο. Ένα άλλο ζήτημα που είναι υπό διερεύνηση είναι η σχέση της θέσης με το ιερό του Κοροπαίου

21. Αλεξάνδρου 2014.

Απόλλωνα και τον οικισμό της αρχαίας Κορόπης. Σύμφωνα με τον Αρβανιτόπουλο, από τον Πύργο υπήρχε δρόμος που οδηγούσε στο ιερό του Κοροπαίου Απόλλωνα, το οποίο βρίσκονταν σε κοντινή απόσταση στην πεδιάδα της Κορόπης. Οι δύο οικισμοί θέσεις βρίσκονται σε πολύ κοντινή απόσταση μεταξύ τους, ενώ το ιερό πιθανότατα τοποθετείται σχεδόν στο ενδιάμεσο. Δυστυχώς τα δεδομένα της έρευνας μέχρι στιγμής είναι ελάχιστα και δεν επαρκούν για να διασαφηνίσουν αν πρόκειται για δύο ξεχωριστές πόλεις της αρχαίας Μαγνησίας ή ο Πύργος αποτελούσε επίγειο της αρχαίας πόλης της Κορόπης.

ΑΥΤΟΨΙΕΣ ΚΑΙ ΑΛΛΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ

Στην περιοχή της Κορόπης παρατηρείται έντονη οικοδομική δραστηριότητα, προερχόμενη από ιδιωτική και δημόσια πρωτοβουλία. Στο πλαίσιο αυτό καταθέτονται αιτήσεις στην Αρχαιολογική Υπηρεσία για έγκριση εκτέλεσης έργων από πλευράς της αρχαιολογικής νομοθεσίας. Στην περίπτωση της Κορόπης η προσπάθεια συσχετισμού της θέσης της κάθε επιτόπιας έρευνας με τον αρχαιολογικό χώρο της περιοχής αποτελούσε μία προβληματική διαδικασία, καθώς τα μνημεία που αναφέρονται στο κείμενο της κήρυξης, δηλαδή το ιερό και το τείχος της πόλης, εντοπίστηκαν σε παλαιότερες αρχαιολογικές έρευνες και η ύπαρξή τους αγνοούνταν, παρά τις επανειλημμένες προσπάθειες για επαναπροσδιορισμό της θέσης τους. Τα τελευταία χρόνια οι προσπάθειες εντείνονται με ορατά αποτελέσματα τόσο σε επίπεδο συγκέντρωσης όλων των διάσπαρτων αρχαιολογικών πληροφοριών και δεδομένων από το παρελθόν, όσο και στο επίπεδο του εντοπισμού των παλαιών αλλά και νέων θέσεων και της καλύτερης οργάνωσης των νεότερων ερευνών.

Όσον αφορά στο τείχος-ανάλημμα του αρχαίου οικισμού, οι έρευνες των τελευταίων ετών καρποφόρησαν και κατέστη δυνατός ο εντοπισμός του. Πιο συγκεκριμένα, το 2008 πραγματοποιήθηκε αυτοψία στο λόφο Πετράλωνα, κοντά στα παλιά Αλώνια και εντοπίστηκε μεγάλο τμήμα αναλημματικού τοίχου, ο οποίος διατρέχει την πλαγιά σε μήκος τουλάχιστον 70-80 μ. (εικ. 4). Το ανάλημμα είναι θεμελιωμένο με αργούς ογκόλιθους και συμπληρωμένο κατά διαστήματα από μικρότερες πέτρες, πιθανότατα εξαιτίας σύγχρονων επεμβάσεων. Στο πλάτωμα που δημιουργείται ακριβώς πάνω από το ανάλημμα, αλλά και στις πλαγιές του λόφου, υπάρχει άφθονη κεραμική, καθώς και αρκετά τμήματα κεράμων. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ο συγκεκριμένος αναλημματικός τοίχος ταυτίζεται με το τείχος που αναφέρεται στις παλαιότερες δημοσιεύσεις και στο κείμενο της κήρυξης, γεγονός που συμπεραίνεται και από την αντιπαραβολή των παλαιότερων με τις πρόσφατες φωτογραφίες. Πρόκειται για τη θέση, όπου, σύμφωνα με τον Παπαχατζή, αναπτύχθηκε ο αρχικός πυρήνας του οικισμού κατά την αρχαϊκή περίοδο. Τελικά όμως η θέση αυτή βρίσκεται στα “Πετράλωνα” και όχι στη “Ράχη Μαργαρώνη ή κορυφή 175”, όπου κατόπιν έρευνας δεν εντοπίστηκαν αρχαιότητες.

Όσον αφορά στο υποτιθέμενο ιερό του Κοροπαίου Απόλλωνα, όπως προαναφέρθηκε, η ανασκαφική τομή του Αρβανιτόπουλου σκεπάστηκε και δεν διατηρήθηκε ούτε καν η ανάμνηση του ανασκαφικού χώρου. Τα ευρήματα της ανασκαφής δεν αποτελούν από μόνα τους τεκμήρια ύπαρξης του ναού²², ωστόσο συνηγορούν για την ύπαρξη ενός κτιρίου, δημόσιου και ιδιαίτερα σημαντικού για την αρχαία πόλη. Πρωταρχικό στόχο στις νεότερες έρευνες δεν αποτελεί η “τυχοδιωκτική” αναζήτηση του ναού του Απόλλωνα, αλλά η ενδελεχής εξέταση όλων των παλαιότερων δεδομένων και η προσπάθεια ανάκτησης νέων στοιχείων και πληροφοριών, η συνεχής επαφή με το χώρο με στόχο τη δημιουργία μιας πιο μεστής εικόνας γι’ αυτόν και η προσπάθεια εντοπισμού του σημείου της παλιάς ανασκαφής, έτσι ώστε να προστεθεί άλλο ένα σημαντικό κομμάτι στο παζλ της οριοθέτησης, της προστασίας και της ερμηνείας του αρχαιολογικού χώρου της αρχαίας Κορόπης. Στο πλαίσιο αυτό υπάρχει η πρόθεση να αναζητηθούν τα ημερολόγια της ανασκαφής του Αρβανιτόπουλου και να διερευνηθεί αν υπάρχουν κάποια σημαντικά στοιχεία, τα οποία δεν είχαν δημοσιευτεί. Παράλληλα, οργανώνονται ενημερωτικές εκδηλώσεις σε μια προσπάθεια ευαισθητοποίησης των ντόπιων κατοίκων και με τον τρόπο αυτό αντλούνται αρκετές πληροφορίες σχετικά με τις αρχαιότητες της περιοχής²³.

22. Ιδιαίτερα μάλιστα από τη στιγμή που έχει αμφισβητηθεί ότι τα πήλινα τμήματα του θριγκού προέρχονται από ανωδομή ναού (βλ. Παπαχατζή 1960, 14, υποσημ. 1).

23. Στο πλαίσιο αυτό γίνεται μία προσπάθεια εύρεσης των κληρονόμων ή άλλων συγγενών του Ευαγγελινάκη, δηλαδή του ιδιοκτήτη του αγρού, όπου πραγματοποιήθηκε η ανασκαφή.

Επίσης, διενεργούνται συνεχείς αυτοψίες και επιτόπιες έρευνες για υπηρεσιακούς και όχι μόνο λόγους και έχουν επισημανθεί αρκετές θέσεις με ιδιαίτερο ενδιαφέρον²⁴.

Τέλος, αξίζει να σημειωθεί ότι τα τελευταία χρόνια στην περιοχή της Κορόπης αλλά και σε όλο το Πήλιο έγινε προσπάθεια να εφαρμοστεί ένας πιο ευέλικτος τρόπος προσέγγισης της καθημερινής αρχαιολογικής εργασίας στο γραφείο και στο πεδίο. Η προσπάθεια ξεκίνησε από μια πολύ απλή βάση δεδομένων, όπου συγκεντρώνονται όλες οι πληροφορίες που προκύπτουν σε καθημερινή βάση κυρίως ως συνέπεια των αρχαιολογικών αυτοψιών που διενεργούνται. Σε ένα δεύτερο επίπεδο δημιουργήθηκε η υποδομή για τη χρησιμοποίηση και την οργάνωση των παραπάνω πληροφοριών μέσω της τεχνολογίας G.I.S. Ψηφιοποιήθηκαν οι χάρτες που χρησιμοποιούνται ως υπόβαθρο, σχεδιάστηκε μια απλή και εύχρηστη βάση δεδομένων με διοικητικά, γεωγραφικά, αρχαιολογικά και τοπογραφικά δεδομένα και συνδυάστηκαν όλα τα παραπάνω σε μία εφαρμογή G.I.S. με γνώμονα την απλότητα της χρήσης και την αμεσότητα της πληροφορίας. Στο πλαίσιο αυτό δημιουργήθηκαν και συνεχώς εμπλουτίζονται διαφορετικά επίπεδα με τη μορφή πολυγώνων με ακριβείς συντεταγμένες, που περιέχουν τους κηρυγμένους και τους υπό κήρυξη αρχαιολογικούς χώρους. Πρόκειται για μια εφαρμογή που μπορεί να χρησιμοποιηθεί τόσο στο γραφείο για πιο πολύπλοκες και απαιτητικές εργασίες, όσο και στο πεδίο για άμεση αναζήτηση πληροφοριών αλλά και για τροφοδοσία του συστήματος με νέα δεδομένα με φορητές ηλεκτρονικές συσκευές, που υποστηρίζουν τεχνολογίες G.I.S, GPS και συνδεσιμότητας με Η/Υ είτε ενσύρματα είτε ασύρματα, ακόμα και με τη χρήση e-clouding²⁵.

Αυτή τη στιγμή, μετά από ένα διάστημα διερευνητικής λειτουργίας και ακόμα ένα χρόνο πιο εντατικής εφαρμογής και μέσα από συνεχή εξέλιξη και αναδιαμόρφωση της παραπάνω ψηφιακής προσέγγισης, δημιουργήθηκε μια πολυεπίπεδη βάση δεδομένων που πραγματικά καθιστά την καθημερινή αρχαιολογική εργασία και περισσότερο εύκολη αλλά και σαφώς πιο δημιουργική. Πρέπει να σημειωθεί δηλαδή, ότι πέρα από την καθαρά διοικητική εργασία, τώρα πλέον οι αρχαιολογικοί έλεγχοι και οι αυτοψίες, καθώς και οι ούτως ή αλλιώς μεγάλες και χρονοβόρες περιόδους σε οποιαδήποτε περιοχή του Πηλίου απέκτησαν νέο νόημα. Με το συνδυασμό των διαθέσιμων πληροφοριών δημιουργείται μια συνολική μεγάλη εικόνα προς όφελος της καλύτερης τεκμηρίωσης, προστασίας και ανάδειξης των αρχαιολογικών χώρων και μνημείων, την ίδια στιγμή που και διοικητικά οι υποθέσεις διεκπεραιώνονται ταχύτερα και ευκολότερα.

Έτσι, και στην περιοχή της Κορόπης με βάση την παραπάνω εφαρμογή έχει δημιουργηθεί ένα σημαντικό ψηφιακό αρχείο, όπου έχουν σηματοδοτηθεί ή οριοθετηθεί οι σημαντικότερες γνωστές αρχαιότητες που έχουν εντοπιστεί στον αρχαιολογικό χώρο της αρχαίας πόλης, όπως το ανάλημμα του οικισμού, η πιθανή θέση του ιερού, η θέση “Πύργος”, οι ανασκαφές κ.ά., ενώ παράλληλα σηματοδοτούνται και οι θέσεις, όπου έχει πραγματοποιηθεί επιφανειακή έρευνα, στο πλαίσιο αυτοψίας για την κατασκευή κάποιου έργου (εικ. 5). Κύριος και άμεσος στόχος προς το παρόν είναι ο συνεχής εμπλουτισμός του συστήματος με νεότερα δεδομένα, γεγονός που θα συμβάλλει τόσο στην καλύτερη δυνατή προστασία και ανάδειξη του αρχαιολογικού χώρου όσο και στην κατανόηση και ερμηνεία του. Γενικότερα, εκφράζεται η πεποίθηση ότι με μεθοδική εργασία και επιμονή, μέρα με τη μέρα θα ξεδιαλύνεται το θολό τοπίο και η αρχαία πόλη της Κορόπης θα αποκαλύπτει όλο και περισσότερα τα μυστικά που κρύβει μέσα της.

24. Σε περιοχή πλησίον του Πλατανορέματος έχει εντοπιστεί πληθώρα κεραμικής (βλ. σχετ. χάρτη). Από το σημείο αυτό υπάρχει μονοπάτι που οδηγεί στη θέση “Πετράλωνα”, όπου και τοποθετείται ο αρχικός πυρήνας του οικισμού.

25. Για περισσότερες πληροφορίες για τη συγκεκριμένη διαδικασία που εφαρμόζεται πλέον σε όλη την περιοχή του Πηλίου βλ. Αγνουσιώτης-Βουζάξακης 2014.

SUMMARY

Dimitris Agnoustotis, Stamatia Alexandrou, Konstantinos Vouzaxakis

Korope was one of the most important towns of ancient Magnesia, as it was connected with the sanctuary of Apollo Koropaios. It was situated in a fertile, well-watered valley, at the foot of the mountain Pelion, close to the modern village “Μρούφα”. In this site, several fragments of inscriptions, related to the worship of the popular Magnesian god, were found. In 1906, Arvanitopoulos excavated a part of a public building, interpreted as the temenos of the sanctuary of Apollo. He also discovered the wall of the archaic settlement, on the hill called “Petralona”.

For many years, the archaeological site of Korope was not systematically investigated and all the aforementioned monuments were ignored. During the last ten years, several archaeological researches have been conducted in this area by the Ephorate of Antiquities of Magnesia and have begun to shed light on the neglected ancient town. The surveys and the new excavations resulted not only in the rediscovery of the old “lost monuments” but also in the revealing of many other unknown monuments, connected with Korope. The complexity of information produced during all these archaeological activities led to the development of a GIS project for collecting and processing data, which contributed to the designation and to the protection of the archaeological site.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αγνουσιώτης, Δ. – Βουζαξάκης, Κ. 2014. Διαχείριση αρχαιολογικών πληροφοριών με τη χρήση Γεωγραφικού Συστήματος Πληροφοριών. Η περίπτωση του Πηλίου., στο Ν. Ζαχαριάς (επιμ.) *3ο Συμπόσιο ARCH_RNT - Αρχαιολογική Έρευνα και Νέες Τεχνολογίες, Καλαμάτα, 3-6 Οκτωβρίου 2012*, Καλαμάτα, 41-48.
- Αδρύμη, Β. 1992. Μηλίνα, *ΑΔ* 42 (1987), *Χρονικά Β'1*, 270.
- Αδρύμη, Β. 1993. Ζάστενη Αργαλαστής, *ΑΔ* 43 (1988), *Χρονικά Β'1*, 250.
- Αδρύμη, Β. 2001. Παραλία Θεοτόκου δήμου Σηπιάδος, *ΑΔ* 51 (1996), *Χρονικά Β'1*, 331-333.
- Αλεξάνδρου, Σ. 2011. Θεοτόκου. *Οικόπεδο Δ. Πλιάγκου, Οικόπεδο Ι. Πλιάγκου*, *ΑΔ* 56-59 (2001-2004), *Χρονικά Β'2*, 466.
- Αλεξάνδρου, Σ. 2014. Κορόπη. Θέση Πλατανόρεμα, *ΑΔ* 61 (2006), *Χρονικά Β'1*, 621.
- Αρβανιτόπουλος, Α.Σ. 1906. Εν τω ιερῷ του Κοροπαίου Απόλλωνος, *ΠΑΕ*, 123-125.
- Αρβανιτόπουλος, Α.Σ. 1907. Εν τη κοιλάδι Μπούφα. Ιερὸν Κοροπαίου Απολλωνος, *ΠΑΕ*, 175.
- Αρβανιτόπουλος, Α.Σ. 1910. Ανά τα χωρία του Πηλίου, *ΠΑΕ*, 200-229.
- Βουζαξάκης, Κ. 2015. Οδοιπορικό στο Νότιο Πήλιο. Οι έρευνες, οι αρχαιότητες, οι προοπτικές, στο *ΑΕΘΣΕ* 4, 57-66.
- Γεωργιάδης, Ν. 1995. *Θεσσαλία, Λάρισα*.
- Ιντζεσίλογλου, Μ.Γ. 2010. Γλαφυραί (;), *Ε' Διεθνές Συνέδριο «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας»*, 4-7 Οκτωβρίου 2007, *ΥΠΕΡΕΙΑ*, τόμος 5, 133-153.
- Κορδάτος, Γ.Κ. 1960. *Ιστορία της επαρχίας Βόλου και Αγιάς από τα αρχαία χρόνια ως τα σήμερα*, Αθήνα.
- Λεβέντη, Ι. 2018. Πήλινα αρχιτεκτονικά μέλη και γλυπτά από δύο θεσσαλικά ιερά του Απόλλωνος: Ιερό του Απόλλωνος στον Σωρό Μαγνησίας και ιερό του Απόλλωνος Κοροπαίου στη Μαγνησία, στο Α. Μουστάκα (επιμ.) *Πήλινα γλυπτά και κεραμώσεις: Νέα ευρήματα και νέες προοπτικές. Παρασκευή 15 Μαΐου 2015, Upper House, Βρετανική Σχολή Αθηνών, Πρακτικά*, Αθήνα, 127-140.
- Lolling, H.G. 1882. Mitteilungen aus Thessalien, *AM* 7, 61 -76.
- Marzolf, P. 2006. Lechonia. Ein mediterranes Schicksal, στο *Δώρον, Τιμητικός Τόμος στον Καθηγητή Νίκο Νικονάνο*, Θεσσαλονίκη, 89-99.
- Παπαχατζής, Ν.. 1960. Η Κορόπη και το Ιερό του Απόλλωνα, *Θεσσαλικά*, τ. Γ', 3-24.
- Stählin, F. 1929. Zur Chronologie und Erklärung der Inschriften von Magnesia und Demetrias, *AM* 54, 201-226

Stählin, F., 2002. *Η αρχαία Θεσσαλία. Γεωγραφική και ιστορική περιγραφή της Θεσσαλίας κατά τους αρχαίους ελληνικούς και ρωμαϊκούς χρόνους*, Θεσσαλονίκη.

Wace, A.J.B., 1906. The Topography of Pelion and Magnesia, *JHS* 26, 143-168.

Wace, A.J.B. - Droop, J.P. 1906-1907. Excavations at Theotokou, Thessaly, *BSA* 13, 309-37.

Εικ. 1. Η περιοχή της αρχαίας Κορώπης. Απόσπασμα ορθοφωτοχάρτη

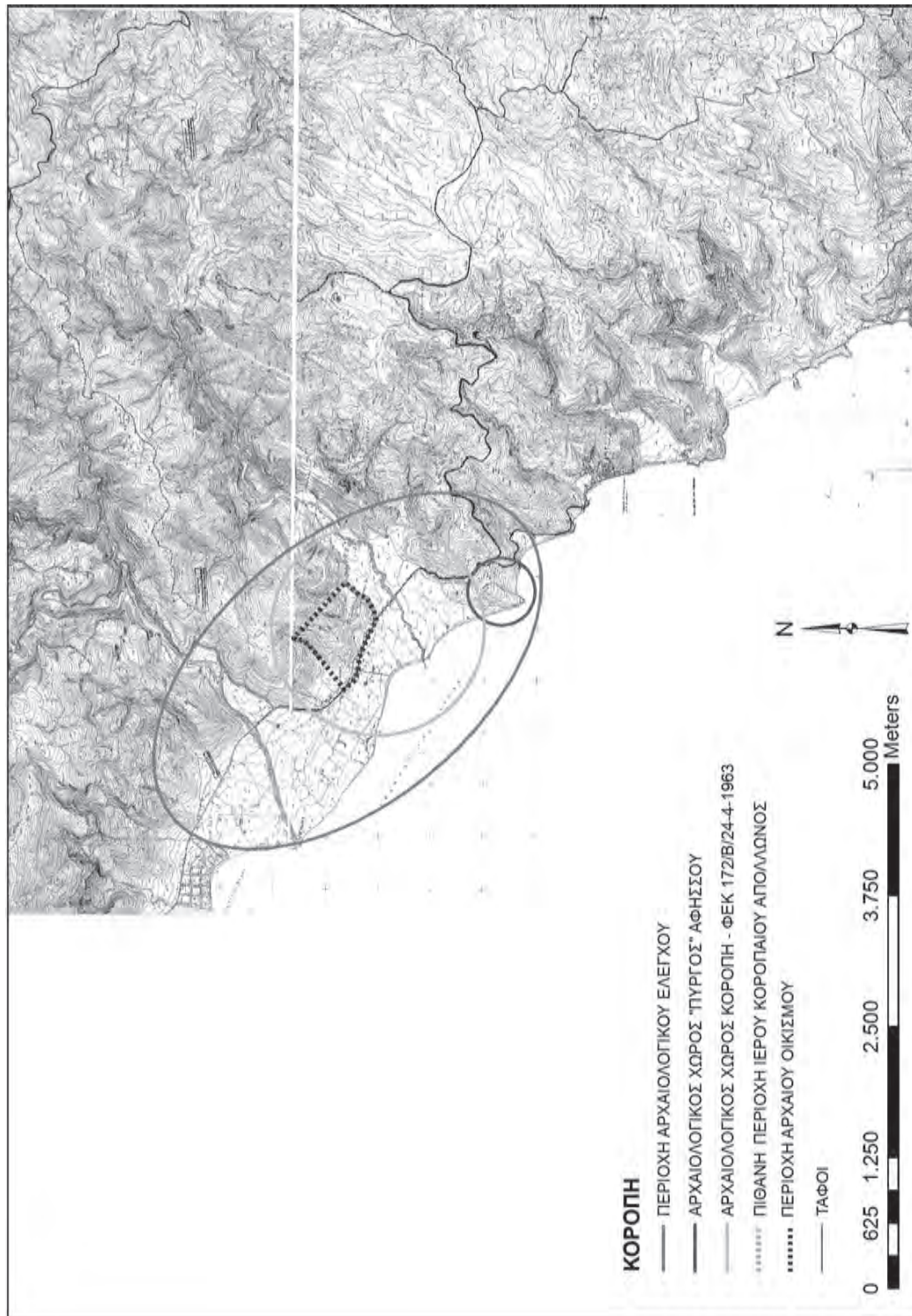
Εικ. 2. Σχέδιο της ανασκαφής στη θέση «Πλατανόρεμα»

Εικ. 3. Τμήμα του τοίχου με τους δόμους στη θέση «Πύργος» Αφίσσου

Εικ. 4. Τμήμα του τείχους-αναλήμματος στη θέση «Πετράλωνα»

Εικ. 5. Πρόταση οριοθέτησης του αρχαιολογική χώρου της Κόροπης

NEW INSIGHTS INTO THE URBAN PLANS OF DEMETRIAS AND PHERAI FROM INTEGRATED GEOPHYSICS AND SATELLITE REMOTE SENSING

*Jamieson C. Donati, Apostolos Sarris, Tuna Kalayci, François-Xavier Simon, Carmen Cuenca-García,
Meropi Manataki, Argyroula Doulgeri-Intzesiloglou, Peggy Triantafylopoulou*

INTRODUCTION

In 2014 the Laboratory of Geophysical, Satellite Remote Sensing and Archaeoenvironment (GeoSat Re-SeArch Lab) of the Institute for Mediterranean Studies, Foundation for Research and Technology, Hellas (I.M.S.-F.O.R.T.H.), in collaboration with the Archaeological Ephorate of Magnesia, carried out archaeological fieldwork at the ancient cities of Pherai and Demetrias using non-invasive methodologies.¹ Research focused on an initial phase of satellite remote sensing followed by a second phase of integrated geophysics. Non-invasive applications in archaeological fieldwork explore the subsurface of historical contexts on expansive scales and often in outstanding detail. The objective of research was to characterize and understand the wider urban context of the two settlements beyond what had been known from excavations and surface surveys. Fieldwork was successful in identifying broad features of urban organization and morphology, as well as in depth characteristics of land use and architectural compositions. The results provide important insights into the urban dynamics of Pherai and Demetrias as this paper summarizes, but they also showcase the unique range and flexibility of non-invasive methodologies in archaeological fieldwork. The expectation was not to supplement the findings from previous excavations or even to identify promising areas for future excavations; rather, it was to apply non-invasive methods to understand ancient urban contexts in distinctive ways using distinctive tools that enhance the overall archaeological interpretation.

METHODS OF ARCHAEOLOGICAL RESEARCH

Satellite remote sensing in archaeological fieldwork has expanded considerably of late because of the accessibility of high-resolution multispectral sensors and the widespread adoption of open-source platforms such as Google Earth. The entire urban contexts of Pherai and Demetrias were explored with several satellite images, which included GeoEye-1, Quickbird, and WorldView-2. Features of archaeological interest were targeted on the ground through photo interpretation of true color and infrared combinations of the multispectral bands. In addition, feature enhancements were applied to the satellite imagery to augment the detection of ground features otherwise indistinct in true colors.² These methods were effective at Pherai in the identification of an extensive network of ancient roads buried beneath the ground. The same applications did not produce comparable results at Demetrias, perhaps because of local conditions (e.g. moisture, growth cycle of vegetation, depth of features) that can affect feature detection. A geophysical survey followed the ini-

1. This work was supported by the KRIPIS Action of the General Secretariat for Research and Technology, Ministry of Education, Greece and the European Regional Development Fund (Sectoral Operational Program: Competitiveness and Entrepreneurship, NSRF 2007-2013)/European Commission under the "POLITEIA project" (Code: 2013SE01380035). More information can be obtained at: politeia.ims.forth.gr/

2. For an expansive summary of these techniques, see Donati - Sarris 2016.

tial site assessment from satellite remote sensing. A manifold approach was adopted to maximize the detection of buried features. Geophysical techniques of rapid spatial coverage were used in combination with targeted techniques to clarify archaeological features. Large area coverage was performed with a wide-frame magnetometer array consisting of eight fluxgate gradiometers spaced 0.5 m apart (Magnetometer MX from Sensys), and two low frequency induction electromagnetometers (CMD MiniExplorer from GF Instruments, and GEM2 from Geophex). Electrical ground resistance and ground penetrating radar (GPR) were used for scanning smaller areas after the initial survey results. Electrical ground resistance mapping was carried out with a twin probe configuration with an electrode spacing of $a=0.5-1$ m (RM85 from Geoscan Research). Two devices were implemented for GPR surveying: a 400 MHz frequency eight-channel system consisting of an array of nine antennas ("Mini" MIRA from MALÅ) and a single channel system (Noggin Plus-Smart Cart from Sensors&Software) fitted with a 250 MHz antenna.

PHERAI

Archaeological Background

Pherai was occupied continuously from the Late Neolithic until the city was seemingly abandoned in the Early Roman Imperial period.³ The site was not settled again until the post-Byzantine town Velestino was established in the 13th century. Prehistoric remains including graves and walls have been found in the northern region of the city around *magoula* Bakalis and the nearby plateau.⁴ The Early Iron Age settlement was located around the plateau as well, if the location of burials, terrace walls, and surface pottery serve as an indication.⁵ A suburban cult of Enodia and Zeus Thaulios was established northeast of the city by the end of the 8th century BCE, and a stone temple was constructed in the 6th century BCE.⁶ Throughout the Archaic and Classical periods, Pherai was one of the largest and most prominent Thessalian cities. Its apex occurred during the 4th century BCE, when the city was ruled by a tyranny, most notably Jason of Pherai. Fortification walls were built during this time to protect the acropolis and other regions of the city.⁷ The best preserved wall sections are the towers and gate found on the Agios Athanasios hill. It remains to be confirmed whether an earlier defensive system preceded the 4th century fortifications. The urban boundaries of the rest of the city remain uncertain as the modern town limits archaeological investigations. Excavations have identified some ancient roads, residential structures mostly of classical and Hellenistic date, and a ceramic workshops district southeast of *magoula* Bakalis.⁸ An unfinished Hellenistic stoa and a classical structure with circular form in the city's eastern region may indicate the location of the agora;⁹ an undiscovered ancient theater is also thought to be nearby.¹⁰ Finally, the famous Hypereia Spring in the center of the ancient city continues to be the focus of archaeological fieldwork.

Results of Satellite Remote Sensing

An analysis of Pherai and its close rural territory using satellite images from Quickbird 15 June 2009 and GeoEye-1 4 May 2010 identified several features of archaeological interest.¹¹ The most significant of these was surface anomalies related to an ancient road network on the plateau northeast of *magoula* Bakalis. Feature enhancement filters applied to the satellite imagery classified at least 12 streets still buried beneath the ground with northwest to southeast orientations (**fig. 1**). The directional alignments of the streets are variable and the eastern group slants farther west. One notes a distinctive convergence of the central cluster of streets towards the north. The channeling of traffic in this manner suggests that an important nodal point of the city lies close

3. Béquignon 1937; Dougléri-Intzesiloglou 1994; Dougléri-Intzesiloglou - Arachoviti 2009.

4. Apostolopoulou-Kakavoyiannis 1992.

5. Morgan 2003, 92-95.

6. Østby 1992.

7. Dougléri-Intzesiloglou 1994, 79-80.

8. For roads and houses, see Intzesiloglou 1983, 193; 1987, 255-256, 259-260; 1988, 243-245; 1989, 220-221; 1991, 212-213; For workshops, see Intzesiloglou 1980, 271; 1983, 193, 195; 1984, 146; 1985, 191-192.

9. Intzesiloglou 1982, 223; 1983, 193; 1984, 145-146.

10. Dougléri-Intzesiloglou 1994, 81.

11. For additional satellite imagery of Pherai, see Google Earth (coordinates 39°22'53.37"N, 22°44'19.39"E).

by such as a gate. No fortification walls are preserved above ground in this area of the city, but the evidence adds support to positioning the defensive circuit along the northern perimeter of the plateau where the topography then drops steeply into a ravine. An east-west anomaly was identified nearby that may be from buried fortifications; however, the anomaly could equally be another road or even an unrelated feature. Few bisecting streets were identified in the satellite imagery and the only clear example is one at the southwest corner. A distinctive feature of the road system is that most streets are spaced approximately 30 m from one another. The regular intervals are a good indication of the implementation of ancient town planning at Pherai. It is noteworthy that the streets are not organized in a strict orthogonal manner, but they have variable diagonal alignments. An analogy to early Greek town-planning initiatives, such as the similar arrangement at Megara Hyblaia in Sicily,¹² may hint at the regular organization of streets at an early period in the city's history. Excavations in the lower town have uncovered residential buildings and a few roads with the same northwest to southeast alignments;¹³ therefore, the system on the plateau appears to extend to other regions of the city. Nonetheless, the entire scope of the street system, any variations in its organization, and the chronology of town planning still require clarification beyond the satellite imagery.

Results of Integrated Geophysics

A geophysical survey was implemented in part to confirm and complement the findings of satellite remote sensing, while uncovering additional urban features at a higher spatial resolution.¹⁴ Both magnetics and electromagnetics successfully mapped the ancient street system on the plateau, even though the cultivation of crops limited the survey to specific areas (fig. 2-3). Sections of six streets with northwest to southeast orientations were identified in the northern region. All terminate at an incomplete yet distinct anomaly that could mark the location of buried fortification walls or a road. The nearby ravine made it difficult to map this feature in more detail. In the southern region, nine streets were found with northwest to southeast orientations and at least two – and probably more – bisecting streets. It is not yet possible to comment on the dimensions of city blocks at Pherai; however, the diagonal streets appear to be extended features with few crossroads. This would mean that insulae were organized as elongated block units rather than squares.

The configuration of the street system and the spacing sequence correspond precisely with the satellite data, and one notes in particular the same convergence of the central group of roads towards a common northern location (fig. 4). A few interesting details stand out from geophysics. First, the data from magnetics characterize one of the central roads as two side-by-side anomalies of elevated magnetic values. Correspondingly, the soil conductivity from electromagnetics classifies the parallel anomalies as low conductive features. Such distinctions probably relate to different materials used in the construction of the roads (e.g. packed dirt, crushed tiles, stone paving) compared to surrounding features. What is unusual is the double formation of the roadway with what seems to be two parallel streets in close proximity. The feature as a whole is ~12 m wide, more than double (~5 m) that of the other roads. Its extent and unusual configuration imply that the roadway, or roadways, was an important urban thoroughfare. A second notable detail is the road immediately to the west. The survey did not find evidence for this road in the northern region, meaning that it probably terminates or joins the double road somewhere in the unsurveyed middle region. In addition to streets, many linear anomalies were mapped on the plateau as clusters of subsurface material between the roads. These are likely the remains of (residential?) buildings similar to those found by excavations at the southeast corner of the plateau.¹⁵ The data from magnetics and electromagnetics enable the partial reconstruction of these buildings, but not in a detailed and consistent manner.

Several fields in the region below the plateau were surveyed in the hope of finding similar evidence for a continuation of the street system. Some anomalies were identified from magnetics, electromagnetics, and GPR, but there is not a clear picture of the anthropogenic material in this region of the city. Soil depositions

12. De Angelis 2003.

13. See n. 8. On the plateau, the second road from the east in the results from satellite remote sensing appears to be an extension of an excavated road; see Dougléri-Intzesiloglou 1991, 212-213; Dougléri-Intzesiloglou 1994, fig. 2, #30.

14. Geophysical fieldwork at Pherai was carried out over a three day period in March 2014. Earlier surveys by the GeoSat Re-SeArch Lab of I.M.S.-F.O.R.T.H. were directed at the Hypereia Spring (2013) and east of the Kastraki hill (2008).

15. Dougléri-Intzesiloglou 1991, 212-213.

or architectural features of deeper horizons may be limiting the range of feature detection here.¹⁶ One notable exception is the elevated magnetic susceptibility of rectilinear features in one area whose diagonal orientations are similar to street orientations on the plateau (see **fig. 3**). The data from magnetics do not display such uniformity of anomalies, but there is a concentration of high magnetic features in the specific area. Ceramic workshops have been excavated in close proximity, and it is believed that this region of Pherai was an artisan's quarter.¹⁷ The high magnetic susceptibility and magnetic values could be from similar structures, material, and debris related to workshops with kilns.

The summit of *magoula* Bakalis was another focus of geophysical investigations. There are few above surface remains apart from a scattering of exposed chamber tombs and an early 20th century sarcophagus of the eponymous owner (Bakalis) of the land. In the magnetics survey more than a dozen square and rectilinear anomalies with high magnetic signatures are from structures or even chamber tombs in the case of the smaller anomalies (see FIGS. 2, 4). Their dimensions range from 3-7 m per side and most have northwest to southeast orientations. To the west, a large feature (ca. 23 × 17 m) is characterized as a high magnetic anomaly loosely delineated by a few linear features. Rather than a tomb, this could be from a monumental construction positioned at a prominent position. Immediately to the north an elongated feature with dimensions of 5 × 12 m appears to be another structure, possibly related to the larger one. Overall, the features are dispersed in terms of their spatial distribution and differ in size and configuration, suggesting the probability of multiple anthropogenic phases.

DEMETRIAS

History and Archaeological Background

Demetrias was a new urban foundation of the Hellenistic period after Demetrius Poliorcetes established his eponymous city in 294 BCE on the promontory overlooking the Pagasetic Gulf.¹⁸ The city became the royal residence of the Antigonid dynasty of Macedonian kings and flourished as an international and political center. Military conflict with Rome led to periods of prolonged instability and Demetrias permanently fell to the Romans following the battle of Pydna in 168 BCE. The Antigonid dynasty was immediately dissolved and the city experienced a prolonged state of decline and contraction. A period of recovery occurred when Constantine the Great made Demetrias an episcopal See in the 4th century CE, and the renewal lasted until the city was eventually abandoned in the 6th century CE. Archaeological investigations were initiated at Demetrias more than one hundred years ago. By the early 20th century many sections of the fortification walls were identified and the painted grave stelai that are now housed in the Archaeological Museum of Volos were discovered.¹⁹ The theater and the Hellenistic palace were also excavated, although the structure was not identified as the palace until several decades later.²⁰ Beginning in the 1960s, research was carried out by a team of German archaeologists in cooperation with the Greek Archaeological Ephorate.²¹ Excavations and surface survey provided evidence for the city having an orthogonal grid plan with the palace and agora at the center. Recent investigations have focused on revealing and preserving the Hellenistic palace, including its painted frescos, the theater, and other structures scattered throughout the city.

Results of Integrated Geophysics

The geophysical survey focused on central regions of the city in close proximity to the palace and agora and an area near the modern shoreline (**fig. 5**).²² The results shed light on the ancient street system and the general organization and extent of town planning at Demetrias. A combination of magnetics and electri-

16. Excavations in this region of the city indicate that the depths of structures are more than 1 m below topsoil.

17. See n. 8. The majority of workshops found during excavations date to the 2nd and 1st centuries BCE.

18. Marzloff 1994; Batziou-Efstathiou 2001.

19. Arvanitopoulos 1928.

20. Papachatzis 1958.

21. Milojić - Theocharis 1976; 1978; Milojić et al. 1980; Einwanger 1981; Bakhuizen et al. 1987.

22. Satellite remote sensing using WorldView-2 26 October 2010 and WorldView-2 9 April 2009 produced unsatisfactory

cal ground resistance west and southwest of the palace classified linear anomalies that probably mark the location of buried architecture (**fig. 6**). In general, the data from this region were challenging to interpret, because ground conditions were negatively impacted by accumulations of modern debris and metallic objects. Most anomalies have orientations that correspond to the overall city plan. In the magnetics survey, a collection of related features to the north (1) are almost certainly from buried structures with rooms of various dimensions. It is possible that these features are associated with a western extension of the palace (“Westterrace III”), only partly exposed through excavations to the north. In the middle of the survey zone (2) and again on the southern side (3), a few elongated anomalies are likely from other structures or roads.

The survey along the western side of the agora yielded a better illustration of buried anthropogenic features. Foremost of these are the remains of a single building or group of interrelated buildings at the northwest corner of the agora. In the GPR survey, the western and southeastern limits of the structure(s) are defined by north-south walls approximately 33 m apart (**fig. 7**). As architectural features continue beyond the survey zone towards the palace and along the northern side of the agora, the complete dimensions of the structure(s) remain to be mapped. Internal architectural details are remarkably well-defined, especially the line of rooms at the southeast (4) and the central group of rooms (5) bordered by a long internal corridor or exterior pathway (6). The density of architectural features contrasts with the lack of similar features towards the west, where there is an interruption until some anomalies (7) reappear. The data from magnetics confirm the southward continuation of buildings (8) along the western side of the agora (see **fig. 6**). Some of these features may be associated with the structure(s) to the north, and they appear to extend closer to the agora beyond the area surveyed. A final feature of interest is a long east-west anomaly (9) mapped for more than 40 m. It forms a distinct corner with a north-south anomaly and is closely aligned with the southern boundary of the agora. Although its identification as a roadway cannot be excluded, this feature is more likely from an elongated structure, perhaps a stoa or terracing wall. The position of these buildings along the western side of the agora is one indication that they could be public buildings which provided a monumental architectural backdrop to the public square. Moreover, their organization along the cardinal points suggests a strict integration into the wider urban framework of town planning at Demetrias.

East of the agora several methods of geophysical prospection were used in a complimentary way to map sections of city blocks and architectural features (FIGS. 8-9). The street system is characterized by a north-south street (1) and an east-west street (2) forming an intersection, and part of another north-south street (3). A second east-west street (4) was identified with magnetics to the northeast. Streets are ~8.5 m wide, including any potential sidewalks, and the dimensions of the northernmost insula measure 50 × 100 m. The northern block is occupied by structures and accompanying open areas that are likely courtyards or gardens. One structure (5) has at least seven rooms clustered at the west and a large open eastern zone (6) surrounded by what appears to be corridors or porticos along the western and southern ends. A similar arrangement is noted with the neighboring structure, where the western side has a collection of rooms (7) and the eastern side is largely free of features (8). The survey identified a third group of rooms (9) that takes up much of the southern end of the insula. South of the east-west road, another complex of rooms (10) forms a continuous façade along the street. A large open area (11), perhaps another courtyard, is found further south before terminating at a division wall. A semicircular recess (12) built into the southeastern side of the wall is probably an architectural embellishment. Only small sections of the two eastern insulae were mapped, but the data show more groups of rooms built along the streets. The overall arrangement of the architectural details recalls Hellenistic and Roman urban houses with possible courtyards or gardens in the back and shared partition walls between houses. Two buildings with potential courtyards have been identified in the northern insula, and maybe one in the southern insula. Rooms along the streets could be related to residential quarters, but some of them may have functioned as commercial establishments. In this respect, the proximity of this region of the city to the agora should be taken into account.

A field next to the modern shoreline was mapped with electromagnetics and magnetics. The major discovery here was the partial remains of a large buried structure that is in alignment with the city plan (**fig. 10**). The whole structure could not be mapped because its northern end lies below thick vegetation and a mod-

results. For other imagery, see Google Earth (coordinates 39°20'38.01"N, 22°55'51.44"E). Geophysical fieldwork at Demetrias was carried out over a three and a half day period in March 2014.

ern street. It consists of a semicircular western half that is connected to a rectilinear complex with individual rooms. The radius of the semicircular feature is almost 25 m, while the length of the building as a whole is at least 45 m. The southern end of the rectilinear complex is subdivided into four rooms and the western room has an apsidal end. North of these rooms, a large square area (courtyard?) appears in the geophysical data. This structure is one of considerable size near the harbor of Demetrias. Its form is most suggestive of a small theater with attached portico or a Roman odeion. The alignment with the city plan of Demetrias shows that the building was imbedded into the urban organization of the city.

CONCLUSION

Satellite remote sensing and integrated geophysics at Pherai and Demetrias were successful in revealing elements of urban composition and architectural details on a large scale. Considering the straightforward application of satellite image analysis and the short duration of geophysical fieldwork amounting to six and a half working days, non-invasive methods demonstrate their value in providing significant new insights. One of the most important outcomes was the identification of town planning at Pherai and the wider documentation of city organization at Demetrias. This new evidence along with current research elsewhere in the region will hopefully draw more attention to processes of town planning and urban morphologies in Thessaly. Another key outcome was the level of detail gathered about the architectural composition of buildings and their internal arrangements, such as the public structures and houses at Demetrias. The structures of probable artisan activity at Pherai show too how monitoring the geophysical properties of features below the ground can be informative about their probable usage. Overall, the expansive mapping of built environments using non-invasive methods leads to a more holistic understanding of a site's architectural ensemble.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Jamieson C. Donati, Apostolos Sarris, Tuna Kalayci, François-Xavier Simon, Carmen Cuenca-García, Μερóπη Μανατάκη, Αργουρούλα Δουλιέρη-Ιντζεσίλογλου, Πέγκυ Τριανταφυλλοπούλου

Το 2014, το Εργαστήριο Γεωφυσικής – Δορυφορικής Τηλεπισκόπησης και Αρχαιοπεριβάλλοντος (Geo-Sat ReSeArch Lab) του Ινστιτούτου Μεσογειακών Σπουδών, Ίδρυμα Τεχνολογίας & Έρευνας (ΙΜΣ-ΙΤΕ) διεξήγαγε γεωφυσική και δορυφορική τηλεπισκοπική έρευνα στον αρχαιολογικό χώρο των Φερών και της Δημητριάδος. Στόχος της έρευνας ήταν ο εντοπισμός ανθρωπογενών στοιχείων κοντά στην επιφάνεια, τα οποία σχετίζονται με την οργάνωση και τη διαχρονική χρήση του αστικού περιβάλλοντος. Στις Φέρες οι έρευνες ανέδειξαν ένα οργανωμένο σύνολο παράλληλων δρόμων και κτήρια στη βόρεια άκρη της πόλης, στοιχεία ενδεικτικά για τη χρονολόγηση του πολεοδομικού ιστού. Ανάμεσα σε άλλα αξιόλογα ευρήματα συγκαταλέγονται κτίσματα που ίσως ανήκουν στον βιοτεχνικό τομέα της πόλης, καθώς και ένα πυκνό δομικό σύνολο στην κορυφή της Μαγούλας Μπακάλη. Στη Δημητριάδα η έρευνα οδήγησε στην αποτύπωση του ορθογώνιου πολεοδομικού συστήματος του οικισμού γύρω από την Ελληνιστική αγορά και το ανάκτορο, αλλά και αρχιτεκτονικά κατάλοιπα δημόσιων και ιδιωτικών κτηρίων. Από τα τελευταία ξεχωρίζει ένα μεγάλο κτήριο με ημικυκλική απόληξη κοντά στο λιμάνι, η κάτοψη του οποίου προσομοιάζει με εκείνη ενός μικρού θεάτρου ή ενός ρωμαϊκού ωδείου.

BIBLIOGRAPHY

- Apostolopoulou-Kakavoyianni O., 1992. Ευρήματα της Πρωτογεωμετρικής και Γεωμετρικής περιόδου από τις Φέρες, in *Διεθνές Συνέδριο για την αρχαία Θεσσαλία στη μνήμη του Δημήτρη Θεοχάρη*, Athens, 312-320.
- Arvanitoropoulos A., 1928. *Γραπτά στήλαι Δημητριάδος-Παγασών*, Athens.
- Bakhuizen S.C. - Gschnitzer F. - Habicht C. - Marzloff P., 1987. *Demetrias V*, Bonn.
- Batzioi-Efstathiou A., 2001. *Δημητριάς*, Athens.
- Béquignon Y., 1937. *Recherches archéologiques à Phères de Thessalie*, Paris.
- De Angelis F., 2003. *Megara Hyblaia and Selinous: The Development of Two Greek City-States in Archaic Sicily*, Oxford.
- Donati J.C. - Sarris A., 2016. Evidence for Two Planned Greek Settlements in the Peloponnese from Satellite Remote Sensing, *AJA* 120, 361-398.
- Dougleri-Intzesiloglou A., 1991. Βελεστίνο, *ArchDelt* 46, B1, Χρονικά, 212-213.
- Dougleri-Intzesiloglou A., 1994. Οι νεότερες αρχαιολογικές έρευνες στην περιοχή των αρχαίων Φερών, in *Θεσσαλία*, 71-92.
- Doulgeri-Intzesiloglou A., - Arachoviti P., 2009. Η αρχαία πόλη των Φερών: Πορίσματα ερευνών της τελευταίας εικοσιπενταετίας (1980-2005), in *1st International Congress on the History and Culture of Thessaly. Congress proceedings 9-11 November 2006*, Athens, 233-243.
- Einwanger J., 1981. *Demetrias IV: Keramik und Kleinfunde aus der Damokratia-Basilika in Demetrias*, Bonn.
- Intzesiloglou A., 1980. Βελεστίνο, *ΑΔ* 35, B1, Χρονικά, 269-272.
- Intzesiloglou A., 1982. Βελεστίνο, *ΑΔ* 37, B2, Χρονικά, 223-224.
- Intzesiloglou, A. 1983. Βελεστίνο, *ΑΔ* 38, B1, Χρονικά, 193-195.
- Intzesiloglou A., 1984. Βελεστίνο, *ΑΔ* 39, B, Χρονικά, 145-146.
- Intzesiloglou A., 1985. Βελεστίνο, *ΑΔ* 40, B, Χρονικά, 191-194.
- Intzesiloglou A., 1987. Βελεστίνο, *ΑΔ* 42, B1, Χρονικά, 255-261.
- Intzesiloglou A., 1988. Βελεστίνο, *ΑΔ* 43, B1, Χρονικά, 243-248.
- Intzesiloglou A., 1989. Βελεστίνο, *ΑΔ* 44, B1, Χρονικά, 219-222.
- Intzesiloglou, A. 1991. Βελεστίνο, *ΑΔ* 46, B1, Χρονικά, 212-215.
- Marzloff P., 1994. Développement urbanistique de Démétrias, in *Θεσσαλία*, 57-70.
- Milojić V., 1974. Bericht über die Deutschen archäologischen Ausgrabungen in Thessalien 1973, *AAA* 7, 43-75.

Milojčić V. - Theocharis D. (eds.), 1976. *Demetrias I*, Bonn.

Milojčić V. - Theocharis D. (eds.), 1978. *Demetrias II*, Bonn.

Milojčić V. - Theocharis D. - Marzolff P. - Böser W., 1980. *Demetrias III: Demetrias und seine Halbinsel*, Bonn.

Morgan C., 2003. *Early Greek States Beyond the Polis*, New York.

Østby E., 1992. Der dorische Tempel von Pherai, *OpAth* 19.8, 85-113.

Papachatzis N., 1958. Η Πασικράτα της Δημητριάδας, *Thessalika* 1, 50-65.

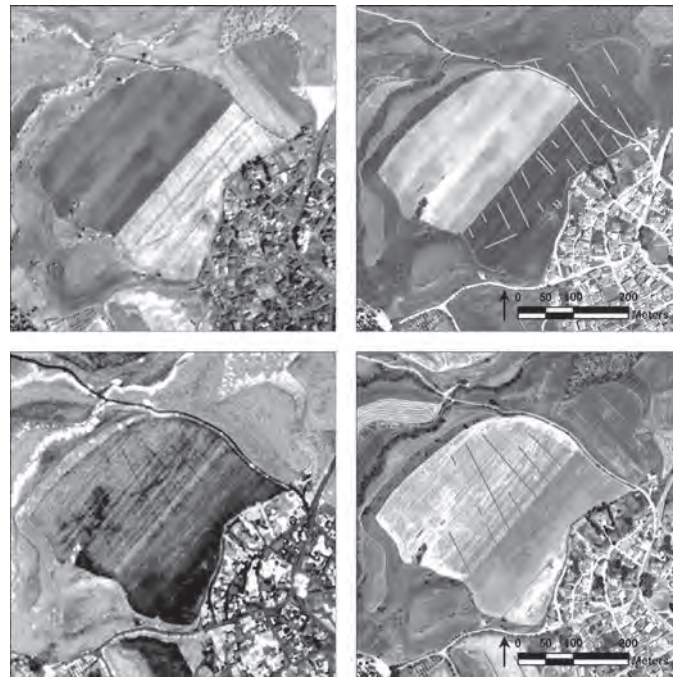

Fig. 1. Pherai: results of satellite remote sensing. Clockwise from top left: modified simple ratio (MSR) of GeoEye-1 4 May 2010, linear anomalies from GeoEye-1 4 May 2010, linear anomalies from Quickbird 15 June 2009, decorrelation stretch of Quickbird 15 June 2009.

Fig. 2. Pherai: results of the magnetics survey.

Fig. 3. Pherai: results of the electromagnetics survey both for the electrical conductivity (northern region) and magnetic susceptibility (southern region).

Fig. 4. Pherai: interpretation of the magnetics survey and satellite remote sensing on the plateau and *magoula* Bakalis.

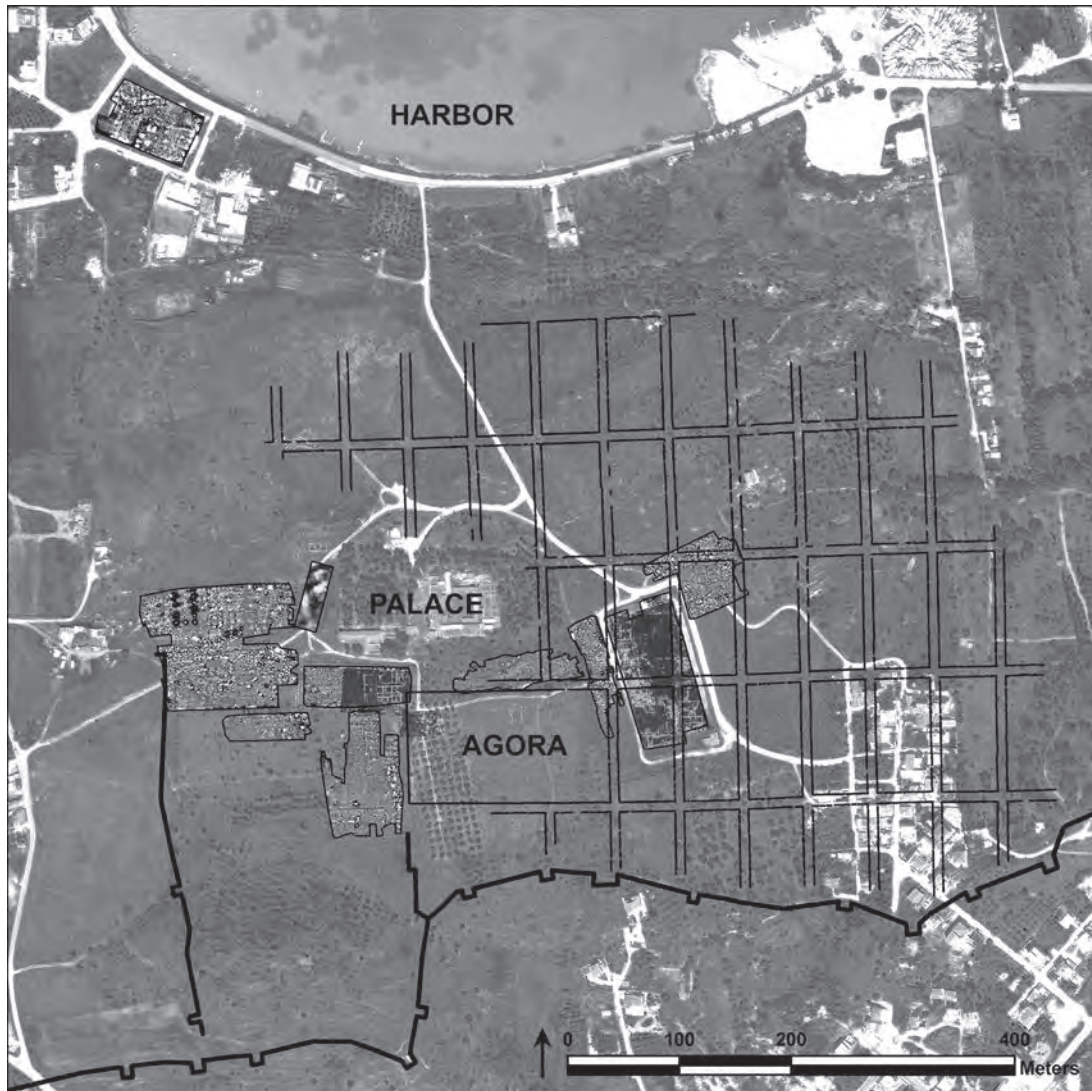

Fig. 5. Demetrias: composite results of integrated geophysics along with the city plan; results are superimposed over a WorldView-2 satellite image taken 9 April 2011.

Fig. 6. Demetrias: *top*, results of the magnetics and electrical ground resistance survey in the regions west and south of the palace; *bottom*, interpretation of the magnetics survey.

Fig. 7. Demetrias: results of the GPR survey using a single channel 250 MHz antenna (depth: 1.30-1.40 m) south of the palace superimposed over the magnetics survey.

Fig. 8. Demetrias: results of the magnetics survey east of the agora.

Fig. 9. Demetrias: results of the GPR survey east of the agora. Clockwise from top left: GPR single channel 250 MHz antenna (depth: 0.70-80 m); GPR eight-channel 400 MHz antennas (depth: 0.47 m); interpretation of the GPR eight-channel 400 MHz antennas results; interpretation of the GPR single channel 250 MHz antenna results.

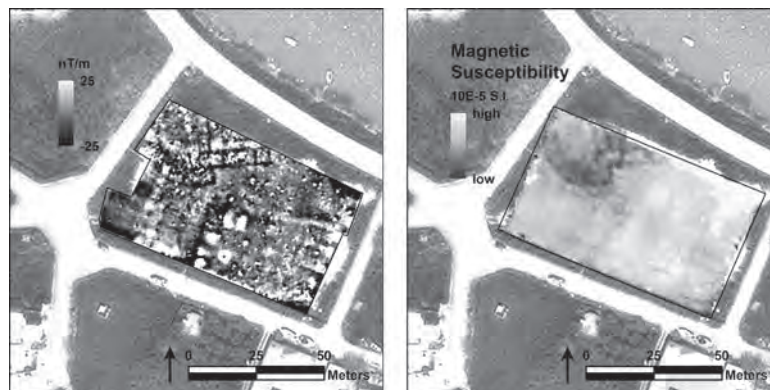

Fig. 10. Demetrias: *left*, results of the magnetics survey near the harbor; *right*, results of the electromagnetics survey near the harbor.

ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΟ ΠΡΟΣΚΗΝΙΟ ΤΟΥ ΘΕΑΤΡΟΥ ΤΗΣ ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΑΣ¹

Βασιλεία Δ.Μανιδάκη, Αρχιτέκτων μηχανικός, Ms ΕΜΠ, ΥΣΜΑ ΥΠΠΟΤ

Η κατασκευή του θεάτρου της Δημητριάδας² χρονολογείται την εποχή ίδρυσης της πόλης το ~293π.Χ³. Λειτούργησε επί 180 χρόνια μέχρι την προσωρινή του εγκατάλειψη και την ριζική επισκευή του σκηνηκού οικοδομήματος τον 1ο μ.Χ αι. Από το προσκήνιο της πρώτης φάσης λειτουργίας του –της Ελληνιστικής εποχής- τα κατάλοιπα είναι ελάχιστα. Ωστόσο η συνολική του μορφή μπορεί να αποκατασταθεί σε μεγάλο βαθμό και με καλή σχετικά ακρίβεια.

Το ελληνιστικό προσκήνιο διαρθρώνονταν από μια δωρική στοά με δυτικό προσανατολισμό. Δέκα οκτώ (18) ημικίονες –συμφυείς με ορθογώνιο πεσσό - στηρίζαν τον θριγκό της πρόσοψης, σε μήκος το οποίο αντιστοιχούσε στην διάμετρο της ορχήστρας (~24μ). Η στοά στα άκρα κατέληγε σε παραστάδες (εικ. 4). Στην συνέχεια εκτείνονταν συμπαγείς τοίχοι, με τους οποίους σχηματίζονταν το δυτικό όριο των παρόδων του θεάτρου.

ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΑ ΜΕΛΗ

Εννέα θραύσματα από τα αρχιτεκτονικά μέλη έχουν ταυτιστεί έως σήμερα από την στοά του προσκηνίου: ένας σπόνδυλος ημικίονα, δυο κιονόκρανα, ένα επιστύλιο, τρεις λίθοι της δωρικής ζωφόρου και δύο γείσα⁴. Είναι όλα κατασκευασμένα από έναν ιδιαίτερα μαλακό πωρόλιθο και ήταν επιχρισμένα με *στούκο* όπως διακρίνεται από κατάλοιπα του σε ορισμένα θραύσματα. Οι διαστάσεις δίνονται χωρίς το επίχρισμα αυτό, επομένως στην γενική αποκατάσταση θα πρέπει να συνυπολογιστεί η ανάλογη προσαύξηση.

Αναλυτικότερα τα αρχιτεκτονικά μέλη έχουν ως εξής:

1. Ένας σπόνδυλος ημικίονα ύψους 131.5 εκ. Ο λίθος είναι σε δεύτερη χρήση, είναι ιδιαίτερα φθαρμένος και έχει απολαξευτεί πλήρως σε δυο πλευρές του για να χρησιμοποιηθεί ως βαθμίδα σε κλίμακα εντός του σκηνηκού οικοδομήματος. Για την αποκατάσταση της αρχικής μορφής του, βοηθούν και τα διατηρούμενα κιονόκρανα. Ο ημικίονας είχε 11 ραβδώσεις και ήταν συμφυής με πεσσό ελάχιστα μεγαλύτερο 36 × 23 εκ. Στο πίσω μέρος ήταν διαμορφωμένη εσοχή ~3 × 7.5εκ για την στήριξη των *πινάκων* του Προσκήνιου.

2. Θραύσματα δυο κιονοκράνων. Γενικές διαστάσεις του άβακα είναι πλάτος 39.4 εκ. (πρόσθιο μέρος)

1. Το 2013 πραγματοποιήθηκε η ανασύνθεση ενός τμήματος της δωρικής στοάς του ελληνιστικού Προσκήνιου εξολοκλήρου με νέο υλικό σύμφωνα με την μελέτη της συγγραφέως το 2009 (εικ. 6). Το έργο έγινε στο πλαίσιο του προγράμματος της ΙΓ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, για την προστασία και ανάδειξη του Αρχαίου Θεάτρου Δημητριάδος. Η αποκατάσταση αποτελεί *insitu* έκθεσης στην οποία δεν περιλήφθηκαν τα αυθεντικά μέλη, αφού η κακή κατάσταση διατήρησής τους δεν το επέτρεπε. Ευχαριστώ θερμά την κ. Αργυρούλα Δουλιγέρη-Ιντζεσίλογλου Προϊσταμένη της ΙΓ Εφορείας μέχρι προσφάτως, και ιδιαίτερος τον κ. Χαράλαμπο Ιντζεσίλογλου μελετητή του θεάτρου της Δημητριάδας για την κάθε είδους υποστήριξη κατά την εκπόνηση της μελέτης, όπως και για την ευγενική φιλοξενία κατά την διάρκεια της συνεργασίας.

2. Σχετικά με το Θέατρο της Δημητριάδας βλ. Θεοχάρης 1960α, 1960β, Ιντζεσίλογλου 1987, 1993, 1995, 1996, 2002, 2010, Ιντζεσίλογλου 1991.

3. Ιντζεσίλογλου 2010, 44.

4. Έξι λίθοι εντοπίστηκαν κατά την ανασκαφή Θεοχάρη και τρεις (θραύσματα ενός κιονοκράνου, ένας σχεδόν ακέραιος λίθος της ζωφόρου και ένας σπόνδυλος ημικίονα σε δεύτερη χρήση στην κλίμακα του σκηνης) εντοπίστηκαν κατά την ανασκαφή Ιντζεσίλογλου, ο οποίος επανεξέτασε και ταύτισε το σύνολο των εννέα λίθων ως υλικό προερχόμενο από την στοά του προσκήνιου.

και 41.2 εκ. (οπίσθιο μέρος), μήκος 45 εκ., το ύψος κιονοκράνου είναι 15.5 εκ. και η άνω διάμετρος του ημικίονα είναι 30 εκ. Το ύψος άβακα είναι ίσο με το ύψος εχίνου, 5.5 εκ.

Τα κιονόκρανα φέρουν τους συνήθεις ορθογώνιους τόρμους (4 × 4 εκ.) για την γόμφωσή τους με τον υποκείμενο ημικίονα. Οι τόρμοι βρίσκονται στο μέσον της κάτω έδρας τους, με τη δυτική τους πλευρά (της πρόσοψης) να διέρχεται από το κέντρο του κύκλου του ημικίονα.

Στην κάτω έδρα, ενός εκ των δύο (αρ.κατ.ΒΕ 8569) διατηρούνται ευκρινώς οι σημείες χάραξης των ραβδώσεων, ως ακτίνες που καταλήγουν στο κέντρο του τόξου, για το ισο-μοίρασμα της περιφέρειας σε 12 μέρη (εικ. 1).

Ο άβακας διαθέτει υποτομές πλάτους 3εκ κατά τα συνήθη για την αποφόρτιση των άκρων του από το υπερκείμενο επιστύλιο. Ίχνος διάβρωσης στο πρόσθιο μέρος υποδηλώνει τη θέση του υπερκείμενου επιστυλίου σε υποχώρηση 5 εκ. Η μορφή του άβακα είναι πλήρης και δεν παρουσιάζει την χαρακτηριστική απότμηση για την εφαρμογή των ξύλινων πινάκων εκατέρωθεν.

3.Ένα θραύσμα επιστυλίου. Ο λίθος είναι σε ιδιαίτερα κακή κατάσταση, διακρίνεται εντούτοις κατάλοιπο κανόνα και τεκμηριώνονται οι γενικές διαστάσεις: ύψος 24 εκ., πλάτος κάτω έδρας 39 εκ., ταινία ύψος 2.8 εκ., κανόνας μήκος 17.5 εκ. απόσταση κανόνων 25 εκ. και πλάτος προεξοχής της ταινίας = ύψος προεξοχής=2.8 εκ. Το μήκος του αποκαθίσταται σύμφωνα με το μεταξόνιο του στυλοβάτη δηλ. 127,8 εκ. Τα επιστύλια διέθεταν αναθύρωση στην πλευρές ώσεως και συνδέονταν μεταξύ τους με συνδέσμους μορφής Πι μήκους ~18 εκ.

4.Ένας ακέραιος λίθος και θραύσματα δύο άλλων λίθων της δωρικής ζωφόρου. Τα τρίγλυφα ήταν συνενωμένα με τις ακόσμητες μετόπες σε ενιαία μέλη. Οι γενικές διαστάσεις τους είναι: ύψος 26.7 εκ. πλάτος στην άνω έδρα 40.2 εκ., τρίγλυφο πλάτος 17.5 εκ, μετόπη πλάτος 25.1 εκ. Η σχέση πλάτους προς ύψος στα τρίγλυφα είναι ~ 1:1.5. (17,5:26,7). Οι λίθοι συνδέονταν με συνδέσμους μορφής Πι και ήταν πιθανότατα αγόμφωτοι επάνω στα επιστύλια.

5.Δύο θραύσματα γείσων με τα οποία αποκαθίσταται το ύψος και η διατομή του τυπικού γείσου. Οι γενικές διαστάσεις είναι: ύψος 19.5 εκ. πλάτος στην κάτω έδρα 40.2εκ., πλάτος προβόλου 14.2 εκ. μήκος προμόχθου 17.4 εκ. πλάτος όδου 3.8 εκ. Τα γείσα συνδέονταν μεταξύ τους, όπως και τα υποκείμενα τους, με συνδέσμους μορφής Πι. Στην οπίσθια πλευρά και σε όλο το ύψος του ήταν λαξευμένες δοκοθήκες με διαμορφωμένα άκρα σε μορφή σφήνας, προφανώς για την τοποθέτηση των ξύλινων δοκών (εικ. 2). Στην εσωτερική όψη του λίθου, σε θέση που θα αντιστοιχεί στο μεσοδιάστημα των δοκών, διακρίνεται λαξευμένο τεκτονικό γράμμα- πιθανώς το γράμμα Α.

ΣΤΥΛΟΒΑΤΗΣ

Ο στυλοβάτης του Προσκήνιου είναι κατασκευασμένος από σκληρό ασβεστόλιθο και σώζεται σχεδόν πλήρως κατά χώραν. Έχει μήκος 24.36 μ. Τμήματα εκατέρωθεν μήκους 12 μ. αποτελούν τον τοιχοβάτη για τους παράπλευρους τοίχους ράμπας ανόδου στο λογείο. Το συνολικό μήκος της πρόσοψης συμπεριλαμβανομένων των ραμπών ~48 μ. Η στοά ήταν συνεπίπεδη με το έδαφος, και το δάπεδο της ήταν πατημένο χώμα. Κατεργασία διάστρωσης της άνω επιφάνειας του στυλοβάτη έγινε μόνο στις περιοχές στήριξης των ημικίωνων, σε ζώνη πλάτους ~40 εκ, ενώ η υπόλοιπη επιφάνεια έχει δουλευτεί αδρά (εικ. 3).

Οικοδομικές λεπτομέρειες στην άνω επιφάνεια του στυλοβάτη όπως η κατεργασία της διάστρωσης, οι σημείες και οι εντορμίες γόμφων στήριξης της κιονοστοιχίας, τεκμηριώνουν την έδραση 18 ημικίωνων της στοάς (εικ. 4).

Εντορμίες γόμφων

Σε σχετικά καλή κατάσταση διατηρούνται 17 από τις αρχικά 18 εντορμίες οι οποίες ήταν εφοδιασμένες με αύλακα μολυβδοχόησης για την στήριξη των ημικίωνων. Οι διαστάσεις των εντορμιών γόμφων κυμαίνονται από 4.5 × 5 έως 5 × 6.5. Τυπικό είναι το τετράγωνο σχήμα σε μέγεθος 4.5 × 4.5 εκ. Η επιμήκυνση της εντορμίας κατά ένα έως δύο εκατοστά παρατηρείται σε 6 περιπτώσεις και αφορά αποκλειστικά τον εγκάρσιο άξονα. Με τον τρόπο αυτό δίνονταν η ευχέρεια ρύθμισης της απόστασης του ημικίονα ως προς τον διαμήκη άξονα του στυλοβάτη, δηλαδή για την καλή στοίχιση της κιονοστοιχίας. Το διάκενο σε κάθε περίπτωση πλη-

ρώνονταν με μολύβι μετά την ολοκλήρωση της τοποθέτησης. Σε μια περίπτωση μόνον η εντορμία 6 × 6 εκ. υποδεικνύει γόμφο μεγαλύτερων διαστάσεων και αφορά την στήριξη ημικίονα παρά την κεντρική θύρα.

Στον πίνακα 1 δίνονται οι διαστάσεις των εντορμιών γόμφων $\alpha\beta$ (α -εγκάρσιως × β -κατά μήκος του στυλοβάτη) και σημειώνονται οι αποστάσεις τους από τις σημείες στο δυτικό άκρο του στυλοβάτη (σε εκατοστά):

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

1	2	3	4	5	-	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
16	15.5	15.5	15.5	16		18	18	17.3	20	17.5	17.5	15	15.5	15.5	16	16	15.5
5.5 × 5	4.5 × 4.5	5 × 5	6 × 5	5 × 4.5		5 × 5	4.5 × 5	6 × 6	5 × 5	5 × 5	5.5 × 5.5	6 × 5	5 × 5	5 × 5	4.5 × 5	6.5 × 5	6.5 × 5

Η ύπαρξη της κεντρικής δίφυλλης θύρας πλάτους 117 εκ βεβαιώνεται από τις εντορμίες (8 × 7 εκ.-7 × 7 εκ.) για δυο στροφείς στο κεντρικό μετακίονιο. Δεν υπάρχουν ενδείξεις για άλλες θύρες στο προσκήνιο.

Διάταξη γόμφων

Κατά κανόνα το ανατολικό άκρο των γόμφων ευθυγραμμίστηκε με τον εγκάρσιο άξονα του ημικίονα ενώ στους έξι κεντρικούς ημικίονες το μέσον των γόμφων ευθυγραμμίστηκε με τον εγκάρσιο άξονα του ημικίονα (το κέντρο του γόμφου συμπίπτει με το κέντρο του ημικίονα). Σημειώνεται δηλαδή μετάθεση των στηρίξεων των κεντρικών ημικιώνων κατά ~2.25 εκ. προς τα ανατολικά -προς την σκηνή. Η μετάθεση είναι συστηματική και μπορεί να θεωρηθεί μόνον ως αποτέλεσμα σχεδιασμού. Ενδεχομένως οφείλεται σε εκτιμήσεις των κατασκευαστών για βελτιστοποίηση της στήριξης της κιονοστοιχίας. Το ίδιο μπορεί να ειπωθεί και για το ιδιαίτερο μέγεθος και τη θέση των γόμφων των ημικιώνων παραπλεύρως της θύρας. Ίσως πρόκειται για προσπάθεια ενίσχυσης της στήριξης των δύο κεντρικότερων ημικιώνων έναντι της μεγαλύτερης σχετικά επιβάρυνσης από την περιστροφή των θυροφύλλων.

Τα μεταξόνια διαστήματα

Η ποιότητα του υλικού του στυλοβάτη επέτρεψε να διατηρηθούν ίχνη των τεκτονικών χαραγμάτων, οι σημείες με τις οποίες υπολογίστηκαν και προ-σημάνθηκαν οι θέσεις των ημικιώνων.

Οι σημείες με τις οποίες ορίζονται οι άξονες των ημικιώνων, οι κάθετες ως προς τον κατά μήκος άξονα του στυλοβάτη, αντιστοιχούν πλήρως στις εντορμίες των ημικιώνων και δίνουν με ακρίβεια τα μεταξόνια διαστήματα της στοάς. Οι αποστάσεις αυτές εμφανίζουν κανονικότητα και κυμαίνονται στις αγελαίες θέσεις από 127,3 έως 128,5 εκ. (βλ.πίνακα 2, **εικ. 4**).

ΠΙΝΑΚΑΣ 2 - μεταξόνια διαστήματα⁵

	1-2	2-3	3-4	4-5	5-6-7-8	8-9	9-10	10-11	11-12	12-13	13-14	14-15	15-16	16-17	17-18
M	127,8	127,8	128,2	128,4	383.8	123.8	147	123,5	127,5	127,8	127,3	128,5	127,5	128	127,5

Ο μέσος όρος του κανονικού μεταξονίου υπολογίζεται λαμβάνοντας υπόψη το συνολικό μήκος της στοάς -πλην των τριών κεντρικών μεταξονίων- και είναι 127.8 εκ. Η διάσταση αυτή συμφωνεί με τις διαστάσεις της δωρικής ζωφόρου. Αντιστοιχεί ακριβώς στο μήκος τριών μετοπών και τριών τριγλύφων: 3 × 17.6 εκ. (πλάτος τριγλύφου) + 3 × 25 εκ. (πλάτος μετόπης) = 127.8 εκ.

5. Οι εντορμίες – θέσεις ημικιώνων αριθμούνται από βορά προς νότο, με τους κωδικούς K1 έως K18. Στην αρίθμηση συμπεριλαμβάνεται και η θέση του ημικίονα K7, η οποία δεν διατηρείται. Η αποκατάσταση αυτή αιτιολογείται στη συνέχεια.

Το κεντρικό μεταξόνιο διάστημα είναι 147 εκ., μεγαλύτερο κατά 19.3 εκ. από το τυπικό μετάξονιο – για προφανείς λόγους της αισθητικής και λειτουργικής ευρυχωρίας της θύρας. Εκατέρωθεν αυτού τα δυο μεταξόνια (αποκαθίστανται σε 123.5 εκ.) παρουσιάζουν ελαφριά συστολή της τάξης των ~4 εκ. (εικ. 4)

Από την αντιπαραβολή των διαστάσεων μεταξονίου- ζωφόρου συμπεραίνουμε πως το κεντρικό επιστύλιο έφερε ζωφόρο με ένα τρίγλυφο επιπλέον σε σχέση με την κανονική διάταξη, ενώ τα δυο επιστύλια εκατέρωθεν του κεντρικού έφεραν ζωφόρο απομειωμένη κατά ήμισυ τρίγλυφο⁶. Τούτο σημαίνει ότι η αύξηση του κεντρικού μεταξονίου εξισορροπείται από την μείωση των δύο μεταξονίων εκατέρωθεν αυτού. Μόνον έτσι ήταν δυνατή η διεύρυνση του κεντρικού μεταξονίου -κατά το ήμισυ του πλάτους της τριγλύφου - χωρίς να διαταράσσονται ούτε οι διαστάσεις τριγλύφων/μετοπών, ούτε η κανονικότητα του ρυθμού της δωρικής ζωφόρου. Βέβαια η επιλογή αυτή είχε σαν αποτέλεσμα την έκκεντρη τοποθέτηση των τριγλύφων στους δύο κεντρικούς ημικίονες.

Η κατά μήκος διάταξη των εντορμιών του στυλοβάτη είναι κανονική σε όλη την έκταση πλην δύο θέσεων των Κ6 και Κ7 όπου η διάστρωση των λίθων παρουσιάζει μια τοπική ανωμαλία, η οποία ερμηνεύεται ως ύστερη διατάραξη –της εποχής που είχε καταργηθεί πλέον η στοά του προσκήνιου (εικ. 4). Η ερμηνεία αυτή δίνεται αφενός διότι ο λίθος του στυλοβάτη στη θέση Κ7, είναι ο μόνος κατασκευασμένος από πωρόλιθο και αφετέρου διότι η συνήθης εργασία ισοπέδωσης στην άνω έδρα δεν συνεχίζει στον γειτονικό προς νότο λίθο ως θα όφειλε για την έδραση του ημικίονα. Καθώς το συνολικό μήκος του διαστήματος Κ5- Κ8 αντιστοιχεί στο άθροισμα των τριών τυπικών μεταξονίων (383.8 εκ.), ο κανονικός ρυθμός των μεταξονίων αποκαθίσταται με την μετάθεση του λίθου στην θέση Κ6 κατά μια θέση νοτιότερα.

Σημείες -ύπαρξη οριζόντιας καμπυλότητας

Οι σημείες κατά μήκος του στυλοβάτη και πολύ κοντά στην πρόσοψη αποτελούν αξιόπιστο τεκμήριο για την μέθοδο ευθυγράμμισης της κιονοστοιχίας που ακολουθήθηκε κατά την διάρκεια της κατασκευής. Η εξέταση με τανυσμένο νήμα έδειξε πως οι σημείες παρεκκλίνουν ελαφρώς από την ευθεία και σχηματίζουν τόξο με μέγιστο βέλος ~18χιλ. στην κεντρική περιοχή. Δηλαδή η κιονοστοιχία εμφάνιζε ελαφρά κοίλη καμπύλη προς την ορχήστρα.

ΓΕΝΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΕΠΙ ΤΟΥ ΣΧΕΔΙΟΥ ΤΟΥ ΠΡΟΣΚΗΝΙΟΥ

Η δωρική στοά του Προσκήνιου είναι σύμφωνη με τον καθιερωμένο αρχιτεκτονικό τύπο των θεάτρων εκείνης της περιόδου (εικ. 5)⁷. Η συγκριτική εξέταση των διαστάσεων της δωρικής στοάς των ελληνιστικών Προσκήνιων στα πέντε θέατρα Δήλου, Πάρου, Ωροπού, Πριήνης και Δημητριάδας, (βλ. πίνακα) δείχνει μικρές διακυμάνσεις στα απόλυτα μεγέθη των αρχιτεκτονικών μελών. Οι διαφορές δεν ξεπερνούν το 16%, και ειδικότερα όσον αφορά τα ύψη, οι διαφορές δεν ξεπερνούν το 3%.

6. Για την πλήρη /ακριβή αντιστοιχία των μεγεθών όπως μετριοούνται στον στυλοβάτη, θα πρέπει να υποθεθεί προσαύξηση κατά 1.2 εκ στο πλάτος των μετοπών στα τρία κεντρικά επιστύλια.

7. Σκηνικό οικοδόμημα με προσκήνιο διαδίδεται κατά την ελληνιστική εποχή σε όλη την ηπειρωτική Ελλάδα και στις Κυκλάδες, βλ. Moretti 1997, 13-39 και 2004, 141.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3 - ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΩΝ ΠΡΟΣΚΗΝΙΩΝ ΔΗΛΟΥ, ΠΑΡΟΥ, ΩΡΩΠΟΥ, ΠΡΙΗΝΗΣ ΚΑΙ ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΑΣ⁸

	ΔΗΛΟΣ	ΠΑΡΟΣ	ΩΡΩΠΟΣ	ΠΡΙΗΝΗ	ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΑ
Υ. κορμού κίονα	2,005	2,045	1,887	1,946	-
Υ. κιονοκράνου	0,125	(0,105)	0,10	0,111	0,155
Υ. κίονα	2,131	(2,150)	1,987	2,057-2,046	-
Υ. προσκήνιου	2,668		2,483		-
Διαμ. Κ. ημικίονα	0,285	0,299	0,28	0,316	(0,34)
Διαμ. Α ημικίονα		0,235	0,23	0,278	0,30
Υκ:Δκ	1:7,5	1:7,2	1:7,1	1:6,5	-
μεταξόνιο	1,505	1,284	1,355	1,872	1,278
Υ. επιστυλίου	0,199	0,205	0,218	0,258	0,24
Υ. ζωφόρου	0,227	0,24	0,197	0,29	0,267
Π. τριγλύφου	0,152	0,164	0,137	0,191	0,175
Π. μετόπης	0,226	0,265	~20	0,277	0,25

Αυτή η συμμόρφωση στα ύψη των Προσκηνίων οφείλεται μάλλον στις λειτουργικές –θεατρικές- απαιτήσεις και σε συνθήκες θέασης, και λιγότερο στους εσωτερικούς κανόνες αναλογιών του δωρικού ρυθμού. Απαιτήσεις όπως για παράδειγμα η άνετη διόδος των υποκριτών από την θύρα κάτω από το επιστύλιο και η ρύθμιση της στάθμης του *λογείου* έτσι ώστε να είναι δυνατή η καλή θέαση και από τις κατώτερες σειρές καθισμάτων του κοίλου, πρέπει να έπαιξαν ρόλο στην σταθερότητα γεωμετρικών χαρακτηριστικών που εμφανίζουν οι στοές των Προσκηνίων ως προς το ύψος⁹.

Η έρευνα στον στυλοβάτη της Δημητριάδας επιβεβαίωσε την χρήση ορισμένων κανόνων σχεδιασμού που παραδίδονται από τον Βιτρούβιο. Η σχέση συνολικού μήκους της πρόσοψης συμπεριλαμβανομένων και των ραμπών (~48 μ.) αντιστοιχεί στο διπλάσιο της διαμέτρου της ορχήστρας. Είναι δηλαδή σε συμφωνία με τους γενικούς κανόνες σχεδιασμού του θεάτρου¹⁰. Η διεύρυνση του μεσαίου μετακίονιου ομοίως με τις προτάσεις στους διάστυλους ναούς¹¹. Το μήκος μετακίονιου διαστήματος σε σχέση με την κάτω διάμετρο των ημικίωνων επιβεβαιώνει την σχέση $M_k=5.5 R_k$ ¹² που παραδίδει ο Βιτρούβιος για τον σχεδιασμό της δωρικής στοάς¹³. Επίσης, επιβεβαιώνεται η σχέση πλάτους προς ύψος, 1:1.5 για τα τρίγλυφα, την οποία παραδίδει ο Βιτρούβιος για τον δωρικό ρυθμό¹⁴.

Αν και το θέατρο της Δημητριάδας τροποποιήθηκε σημαντικά κατά την μακρόχρονη περίοδο λειτουργίας του, παρ' όλα αυτά στα λείψανα της αρχικής κατασκευής διαφαίνεται η εφαρμογή ενός ενιαίου σχεδίου σύμφωνα με τα καθιερωμένα πρότυπα της εποχής του.

8. Για τα μετρητικά στοιχεία του πίνακα βλ. Δήλος, Πάρος: Fraisse - Moretti 2007, 51, Ωρωπός: Fiechter 1930. Πριήνη: Gerkan 1921. Σε παρένθεση οι αποκατεστημένες διαστάσεις.

9. Ο Βιτρούβιος (5.8.2) προδιαγράφει ύψος *λογείου* στα ελληνικά θέατρα από 10 έως 12 πόδες (2.96 μ. έως 3.38 μ.) σημειώνοντας την ανάγκη για ανεμπόδιση θέαση από την ορχήστρα στο *λογείον*.

10. Βιτρούβιος, 5.7.6

11. Βιτρούβιος, 4.3.4

12. Για $R_k=17$ εκ. υπολογίζεται μετακίονιο $M_k = 5.5 R_k=5.5 \times 17=93.5$ εκ. μέγεθος που συμφωνεί με το τυπικό μετακίονιο της Δημητριάδας $127.8-34=93.8$ εκ.

13. Βιτρούβιος, 5.9.3.

14. «...Το ύψος των τριγλύφων ανέρχεται σε $\frac{1}{2}$ εμβάτη και το πλάτος τους, κατά μέτωπο, σε 1 εμβάτη...» Βιτρούβιος, 4.3.4

SUMMARY

THE HELLENISTIC PROSCENION OF THE THEATRE AT DEMETRIAS

Vassileia D. Manidaki

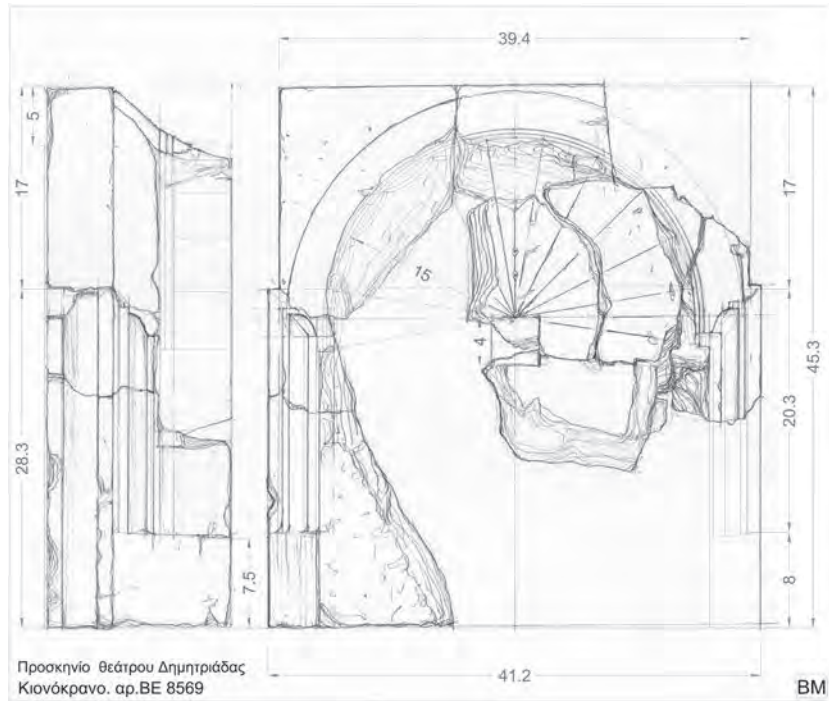
The Hellenistic Proskénion of the Theater at Demetrias (ca. 293 BC) was articulated by a doric stoa of 18 half-columns, supporting the wooden scenery panels, with a length corresponding to the orchestra's diameter (ca. 24 m). The surviving fragments of the architectural members, built of soft poros stone, are only nine in number, most of which are severely eroded: a half-column drum, two capitals, an architrave fragment, three blocks of the Doric frieze and two blocks of the cornice.

The stylobate is made of hard limestone and is preserved in situ. Seventeen of the initial eighteen dowel mortises for the support of the half-columns and the central twofold door are preserved in good condition. Remarkable are the inscribed mason's marks –σημείες– for the measurement, calculation and preparation of the exact positions of the half-columns. The average columnar axial-spacing is 127.8 cm, and it corresponds exactly to the length of three metopes plus three triglyphs. A slight horizontal concave curvature towards the orchestra appeared in the horizontal alignment of the colonnade.

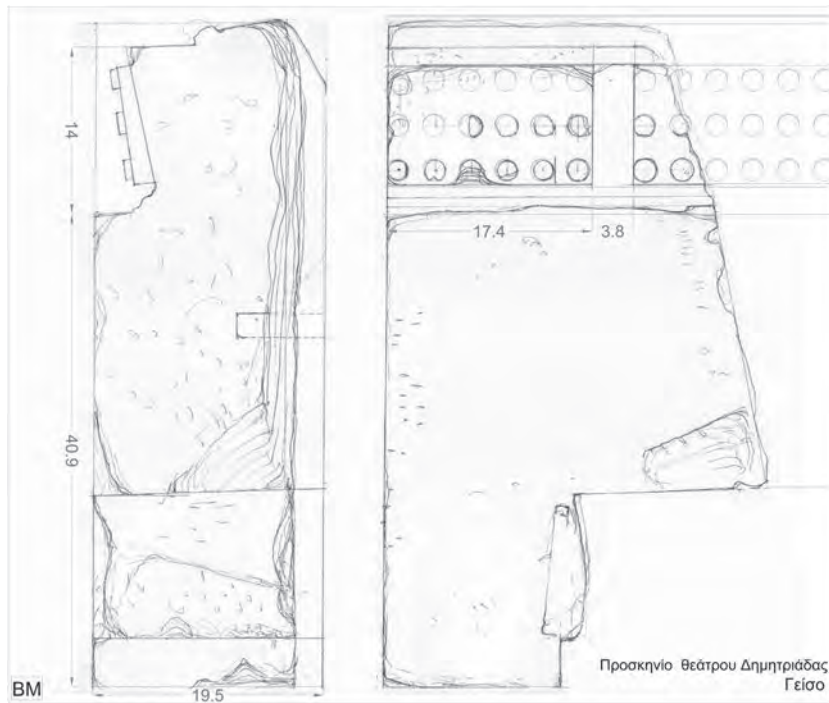
The building confirms the use of the Doric order design rules according to Vitruvius, for instance in the stoa length to the orchestra, in the ratio of the lower column diameter to the inter-columnar space and in the ratio of the triglyph width to its height.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

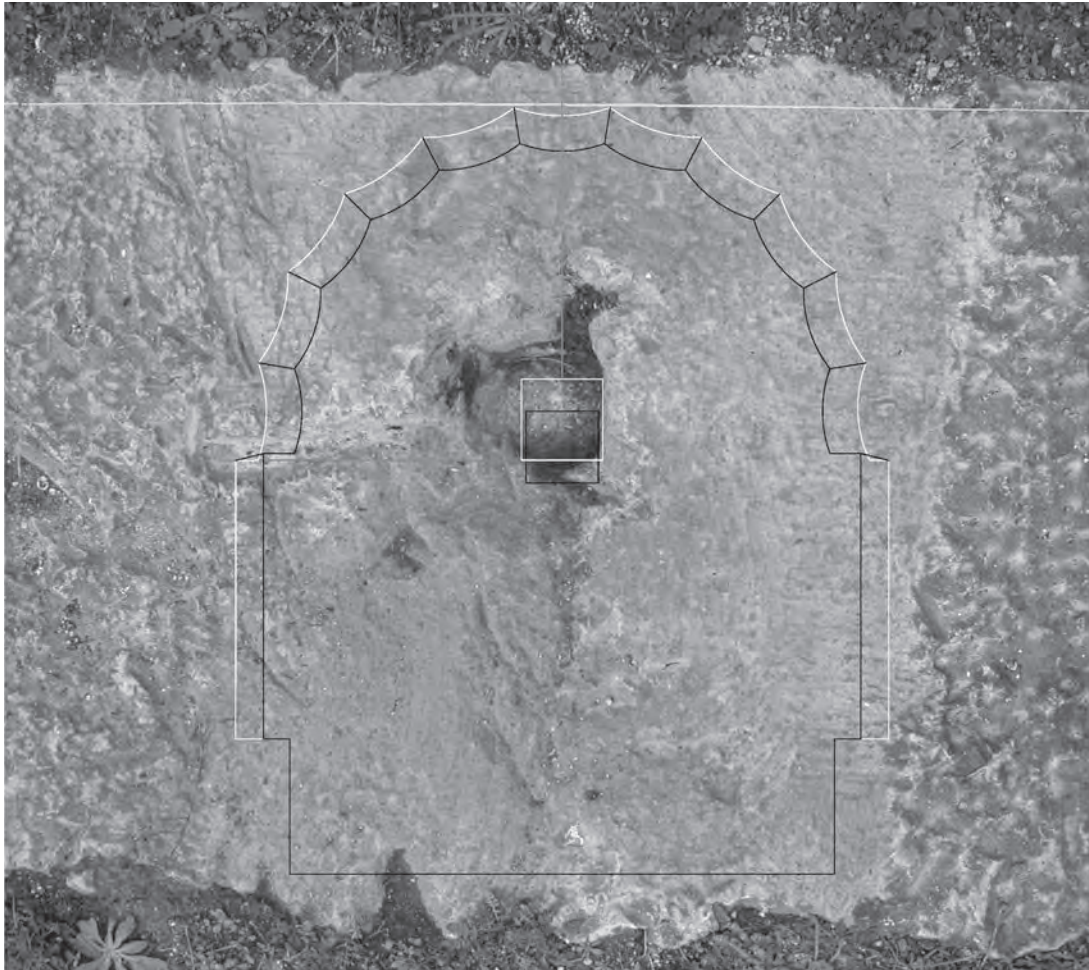
- Βιτρούβιος, *Περί Αρχιτεκτονικής*, 2 τόμοι, Μετφρ. Π. Λέφας, Αθήνα, 1997.
- Θεοχάρης, Δ., 1960α. Θέατρο Δημητριάδος, *Αρχαιολογικό Δελτίο* 16, 172-174.
- Θεοχάρης, Δ., 1960β. Έρευναι εν Δημητριάδι Ι, *Θεσσαλικά Γ*, Βόλος, 57-85.
- Fraisse, Ph. – Moretti, J.-Ch. 2007. *Exploration archéologique de Délos XLII, Le théâtre*, Paris.
- Fiechter, E.R. 1930. *Das Theater in Oropos*, Stuttgart.
- Gerkan, A. v., 1921. *Das Theater von Priene: Als Einzelanlage und in seiner Bedeutung für das hellenistische Bühnenwesen*, München.
- Ιντζεσίλογλου, Χ. 1987. Δημητριάδα. Αρχαία Θέατρο, *ΑΔ* 42, Χρονικά, 253-254.
- Ιντζεσίλογλου, Χ. 1993. Δημητριάδα. Αρχαίο Θέατρο, *ΑΔ* 48, Χρονικά, 227-228.
- Ιντζεσίλογλου, Χ., 1995. *Αρχαίο Θέατρο Δημητριάδας*, (ενημερωτικό φυλλάδιο) Βόλος.
- Ιντζεσίλογλου, Χ., 1996. Δημητριάδα. Αρχαίο Θέατρο, *ΑΔ* 51, Χρονικά, 338-342.
- Ιντζεσίλογλου, Χ., 2002. Το αρχαίο θέατρο Δημητριάδος στο Μνημεία της Μαγνησίας, στο *Ανάδειξη του διαχρονικού Μνημειακού πλούτου του Βόλου και της ευρύτερης περιοχής, Πρακτικά Συνεδρίου*, Βόλος, 116-123.
- Ιντζεσίλογλου Χ., 2010. Το αρχαίο θέατρο Δημητριάδος, στο *Αρχαία θέατρα στη Θεσσαλία*, Βόλος. http://www.theatreofdemetrias.gr/theatre/index.php?option=com_content&view=article&id=40&Itemid=101&lang=el
- Intzesiloglou. Ch. 1991. Le Théâtre Antique de Démétrias, *Les Dossiers d'Archéologie* 159, 58-59.
- Moretti, J.-Ch. 1997. Formes et destinations du proskénion dans les théâtres hellénistiques de Grèce, στο Β. Le Guen (επιμ.), *De la scène aux gradins*, Pallas 47, 13-39.
- Moretti, J.-Ch. 2004. *Θέατρο και Κοινωνία στην Αρχαία Ελλάδα*, μεταφ. Ε. Δημητρακοπούλου, Αθήνα.

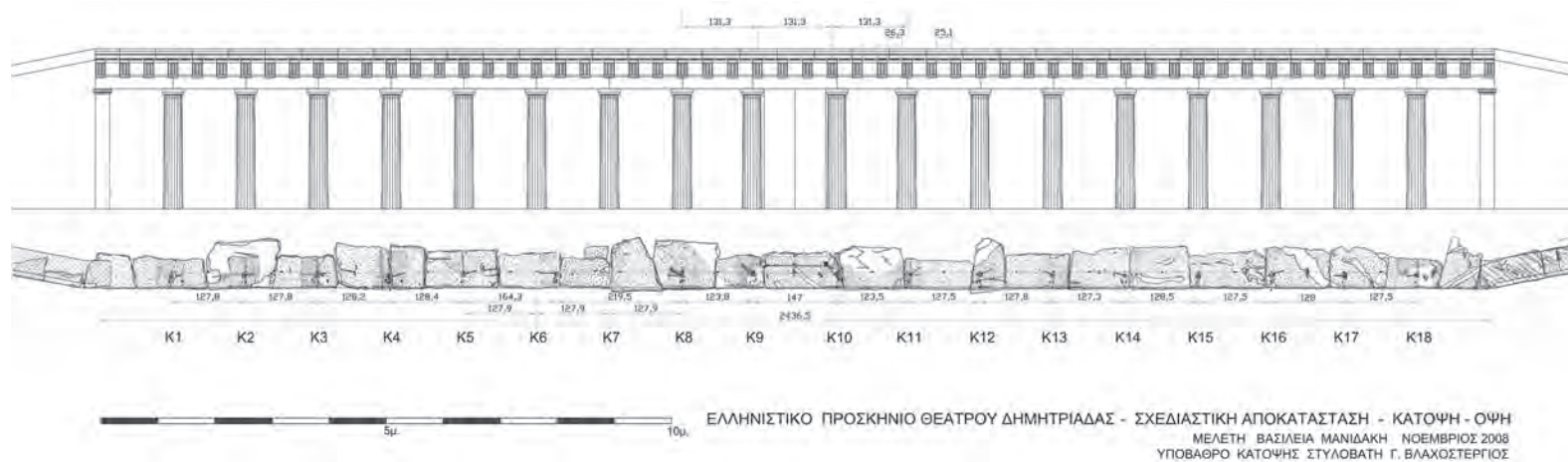
Εικ. 1. Αποτύπωση συγκολλημένου κιονοκράνου ημικίονα. Κάτω έδρα - Πλάγια όψη.

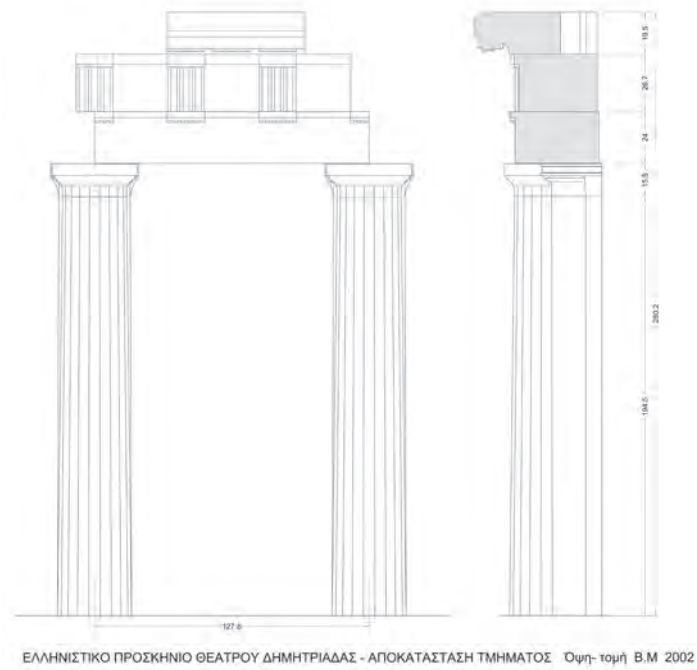
Εικ. 2. Αποτύπωση γείσου. Κάτω έδρα - Πλάγια όψη.

Εικ. 3. Φωτογραφία τμήματος στυλοβάτη με ένδειξη της θέσης του ημικίονα.

Εικ. 4. Σχέδιο αναπαράστασης προσκηνίου. Όψη-Κάτοψη στυλοβάτη.

Εικ. 5. Σχέδιο αναπαράστασης προσκηνίου, τμήμα ενός μετακίονιου διαστήματος. Όψη-Τομή.

Εικ. 6. Φωτογραφία ανακατασκευασμένου τμήματος του προσκηνίου.

**ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΚΕΣ ΑΝΑΛΥΣΕΙΣ ΣΤΟ ΣΚΕΛΕΤΙΚΟ ΥΛΙΚΟ
ΤΟΥ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟΥ ΕΝΤΑΦΙΑΣΜΩΝ ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΤΟΥ ΣΙΔΗΡΟΥ
ΣΤΗ ΘΕΣΗ «ΒΟΥΛΟΚΑΛΥΒΑ», ΑΡΧΑΙΑ ΑΛΟΣ**

Φωτεινή Τσιούκα, Ελένη Παναγιωτοπούλου, Αναστασία Παπαθανασίου¹

Η παρούσα μελέτη εστιάζει στα ανθρωπολογικά δεδομένα που προέκυψαν από τις αναλύσεις του οστεολογικού υλικού των 38 πρωτογεωμετρικών τάφων που εντοπίστηκαν κατά τη σωστική ανασκαφική έρευνα σε τμήμα ενός εκτεταμένου νεκροταφείου ενταφιασμών, στη θέση «Βουλοκαλύβα», στην ευρύτερη περιοχή της Ελληνιστικής πόλης της Άλου στην πεδιάδα του σύγχρονου Αλμυρού². (εικ. 1) Οι αναλύσεις πραγματοποιήθηκαν με τη χρηματοδότηση του Ινστιτούτου για τη Αιγιακή Προϊστορία (INSTAP) για τα έτη 2013 και 2014 και περιλαμβάνουν τη μακροσκοπική εξέταση του οστεολογικού υλικού για την αναγνώριση του φύλλου και της ηλικίας, καθώς και τις ισοτοπικές αναλύσεις για τη μελέτη της διατροφής του πληθυσμού.

Το νεκροταφείο ενταφιασμών στη «Βουλοκαλύβα» ερευνήθηκε σε δύο ανασκαφικούς τομείς, τον Ανατολικό³ και Δυτικό⁴, ενώ η χρήση του καλύπτει ένα ευρύ χρονολογικό φάσμα, καθώς η μελέτη των κτερισμένων τάφων διαχωρίζει τρεις χρονολογικές ομάδες τάφων: 20 τάφοι στη ΜΕΧ ΙΙΙ-ΥΕΧ Ι και ΥΕΧ ΙΙ περίοδο⁵, 38 τάφοι, που καλύπτουν αδιάλειπτα το χρονολογικό διάστημα από την ΥΜ/ΠΠΓ έως την ΥπΠΓ Ι περίοδο⁶ και τέλος 11 τάφοι της Ελληνιστικής Εποχής⁷.

Οι τάφοι της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου καλύπτουν όλες τις υποφάσεις της Πρωτογεωμετρικής Περιόδου χωρίς διακοπή⁸ και χρονολογούνται από την ΥΜ και κυρίως τη μεταβατική περίοδο από την ΥΜ/ΠΠΓ έως την ΥΠΓ/ΥπΠΓ Ι, χωρίς όμως να αναγνωρίζεται κεραμική της Υπομυκηναϊκής περιόδου. Η απουσία της Υπομυκηναϊκής κεραμικής φάσης⁹ θα μπορούσε να αποδοθεί σε ανασκαφική συγκυρία, καθώς η παραγωγή υπομυκηναϊκών αγγείων εντοπίζεται στη Ν.Α. Θεσσαλία¹⁰.

Πρόκειται για 38 τάφους στους οποίους εντοπίστηκαν 42 συνολικά νεκροί¹¹, ενώ σε 5 τάφους μικρών διαστάσεων, οι οποίοι ανήκαν πιθανόν σε μικρά παιδιά, δεν εντοπίστηκαν σκελετικά κατάλοιπα. Οι νεκροί αριθμητικά υπερτερούν των τάφων εξαιτίας των πρακτικών της επαναχρησιμοποίησης των τάφων και της ανακομιδής, που εντοπίζεται στο νεκροταφείο. Η πολλαπλή χρήση ενός ατομικού τάφου δεν αποτελεί μια συνήθη πρακτική της ΠΓ περιόδου και συνδέεται με την τελετουργική συμπεριφορά προς τους νεκρούς και την ανάγκη τονισμού των συγγενικών δεσμών.

Η οστεολογική μελέτη εντόπισε 21 ενήλικες με ηλικιακή κλίμακα από 18 έως 50 ετών, στους οποίους πε-

1. Τσιούκα Φ., Ε.Φ.Α. Καρδίτσας, Παναγιωτοπούλου Ε., Πανεπιστήμιο Groningen, Δρ. Παπαθανασίου Α., Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας και Σπηλαιολογίας

2. Τσιούκα 2008, 12-17, με σχετ. βιβλ.

3. Τσιούκα 2008, 52-80, Μαλακασιώτη – Τσιούκα 2011, εικ. 3

4. Τσιούκα 2008, 26-52, Μαλακασιώτη – Τσιούκα 2011, εικ. 4

5. Τσιούκα – Αγνουσιώτης 2015, 95-104

6. Τσιούκα 2008, 52-80, Μαλακασιώτη – Τσιούκα 2011, 609-626

7. Μαλακασιώτη-Μουσιώνη 2004, 353-367

8. Μαλακασιώτη – Τσιούκα 2011, 609-610

9. Όπως αυτή στοιχειοθετείται στον αττικό Πρωτογεωμετρικό ρυθμό, Styrenious 1967, 38-46. Ruppenstein 2007, 9-36.

10. Lemos 2002, 7-8, για περαιτέρω συζήτηση και βιβλιογραφία. Για την Υπομυκηναϊκή κεραμική φάση στη Θεσσαλία, βλ. Lemos 2002, 6, σημ. 30.

11. Τσιούκα 2008, 52-80

ριλαμβάνονται 9 άνδρες ή πιθανώς άνδρες, 6 γυναίκες ή πιθανώς γυναίκες και 6 ενήλικα άτομα, στα οποία το φύλλο δεν μπορεί να αναγνωριστεί εξαιτίας της κακής διατήρησης των οστών (βλ. πίν.).

Τα ανήλικα άτομα, κάτω των 18, υπολογίζονται στα 25, στα οποία το φύλλο δεν είναι δυνατό να διαγνωσθεί. Η κατανομή των ανηλικών σε ηλικιακές βαθμίδες αποτελεί θέμα εκτενών συζητήσεων στη βιβλιογραφία¹² και αντανακλά τους προβληματισμούς των μελετητών για την αντίληψη της παιδικής ηλικίας και της μετάβασης στην εφηβεία από τις κοινωνικές ομάδες στην αρχαιότητα. Στην περίπτωση της Άλου ένα σαφές όριο διαχωρισμού αποτελεί η ηλικία των 4 χρόνων, στην οποία τα παιδιά απογαλακτίζονται, όπως δείχνουν οι τιμές ισοτόπων. Αν και ο υπό εξέταση πληθυσμός είναι περιορισμένος, η ανάγκη εντοπισμού διαφοροποιήσεων προτείνει την εξής ηλικιακή διαβάθμιση: Βαθμίδα I (0-3χρ.): 8 βρέφη-παιδιά, Βαθμίδα II (4-12χρ.): 5 παιδιά και Βαθμίδα III: 2 παιδιά – έφηβοι. Επιπλέον, υπολογίζονται 10 ακόμη παιδιά χωρίς ηλικιακή αναγνώριση.

Η αναλογία ανάμεσα στα ανήλικα και ενήλικα άτομα είναι περίπου 1:1 και δεν είναι η αναμενόμενη. Τα παιδιά ηλικίας έως 3 χρόνων που έχουν εντοπιστεί στο νεκροταφείο είναι μόνο οχτώ, ένας μικρός αριθμός σε σχέση με την υψηλή παιδική θνησιμότητα που καταγράφεται αυτή την περίοδο.

Οι «χαμένες» παιδικές ταφές αποτελούν ένα συχνό προβληματισμό στους μελετητές των νεκροταφείων της Εποχής του Σιδήρου και αποδίδονται στην κακή διατήρηση των βρεφικών – παιδικών σκελετών και στη δυσχέρεια εντοπισμού τους¹³. Η ερμηνεία του μειωμένου αριθμού των παιδικών ταφών του νεκροταφείου της «Βουλοκαλύβας» εντάσσεται στην ευρύτερη προσπάθεια κατανόησης του ταφικού γίγνεσθαι στην περιοχή της Άλου κατά την πρώιμη εποχή του Σιδήρου, καθώς πρόκειται για ένα ιδιαίτερα εκτεταμένο χώρο με ταφικά κατάλοιπα της ΠΓ περιόδου, που έχουν εντοπιστεί, εκτός της Βουλοκαλύβας, σε διάσπαρτες γειτονικές θέσεις¹⁴ με μεγαλύτερη πυκνότητα στις θέσεις «Κεφάλωση»¹⁵ και «Αγριελιά»¹⁶. Στη θέση «Κεφάλωση», για παράδειγμα, βρέθηκαν 24 τάφοι με 23 ταφές παιδιών βρεφικής ηλικίας έως και 9 χρόνων και μόνο ενός ενήλικα, αποτελώντας ουσιαστικά ένα ταφικό σύνολο κυρίως παιδιών¹⁷, που θα μπορούσαν να συμπληρώνουν το χαμένο ηλικιακό γκρουπ του νεκροταφείου της Βουλοκαλύβας. Το νεκροταφείο στην «Αγριελιά», που χρονολογείται στην ίδια περίοδο, ήταν πιο οργανωμένο με οριοθέτηση από ταφικό περίβολο και περιλάμβανε ενταφιασμούς ενηλίκων και παιδιών σε άγνωστη αναλογία, καθώς η οστεολογική μελέτη βρίσκειται σε εξέλιξη.

Η διαφοροποίηση σε γειτονικές θέσεις στην περιοχή της Άλου στη διαχείριση των παιδικών ταφών, οι οποίες άλλοτε πραγματοποιούνται μαζί με ταφές ενηλίκων και άλλοτε μόνο μαζί με παιδιά συνδέεται με ερμηνείες για την απήχηση των κοινωνικών δομών στις ταφικές επιλογές¹⁸, αλλά και με την έντονη ποικιλομορφία που χαρακτηρίζει τα ταφικά έθιμα της περιόδου¹⁹.

Στο νεκροταφείο της Βουλοκαλύβας, τόσο στις διάσπαρτες ταφές, όσο και στις 4 ταφικές συστάδες (Α, Β, Γ και Δ)²⁰ εκπροσωπούνται όλες οι ηλικίες (βλ. πίν.). Σπάνια οι παιδικές ταφές εντοπίζονται μεμονωμένες στο χώρο²¹, καθώς συνήθως πραγματοποιούνται κοντά σε ταφές ενηλίκων ή και άλλων παιδιών. Άλλωστε, στις ταφικές συστάδες υπερτερούν τα ανήλικα άτομα.

Συγκεκριμένα, στις συστάδες Α και Β έχουμε τουλάχιστον ένα με δύο ενήλικες, ενώ τα παιδιά είναι 2-6. Στη συστάδα Γ, οι ταφές που μπορούν να χρονολογηθούν ανήκουν σε ανήλικους, ενώ υπάρχουν ταφές που δεν έχουν χρονολογηθεί στην ΠΓ εποχή, αλλά φαίνεται να περιλαμβάνονται στη συστάδα αυτή.

Μια ιδιαίτερη περίπτωση συνιστά η συστάδα Δ στον Ανατολικό Τομέα²², χαρακτηριστική για τη χωρική της αυτονομία και τη διαχρονική της χρήση (ΥΜ/ΠΠΓ έως ΥΠΓ), η οποία περιλαμβάνει άνδρες²³, γυναίκες²⁴

12. Fahlander 2011, 14-23, με σχετ. βιβλιογραφία

13. Mazarakis 2010, 68, με σχετ. συζήτηση

14. Τσιούκα 2008, 14-15, με σχετ. βιβλ., Γούναρης 2009, 179, με σχετ. βιβλ.

15. Νικολάου 1998, 430, Νικολάου 2000, 480

16. Μαλακασιώτη 1999, 391-393, Μαλακασιώτη – Βήτος – Πανάγου. (υπό έκδοση)

17. Νικολάου 1998, 430, Mazarakis 2010, 69, για συσχέτισμό των τάφων με την πρακτική των intra muros παιδικών ταφών

18. Για την περίπτωση της Άλου, Mazarakis 2010, 73, συνολική ερμηνεία 72-77

19. Dickinson 2006, 184-185

20. Μαλακασιώτη – Τσιούκα 2011, 610

21. Μόνο 3 περιπτώσεις, ανατ. Τομέας τφ.15 και δυτ. Τομέας τφ.81 και 82

22. Μαλακασιώτη – Τσιούκα 2011, εικ. 4, Τσιούκα 2008, 52-80, Τάφοι 7, 11, 12, 46, 49, 50, 54

23. Τσιούκα 2008, 52-80, τφ. 7 και 12

24. Τσιούκα 2008, 52-80, Τφ. 7

και παιδιά²⁵ σε μια ευρύτατη ηλικιακή γκάμα που ξεκινά από τη βρεφική ηλικία με τους εγχυτρισμούς 50 και 54, παιδιά των ηλικιακών βαθμίδων II και III έως ώριμους ενήλικες, που πιθανά χαρακτηρίζονται από οικογενειακούς δεσμούς.

Οι ενήλικες θάβονται σε όλους σχεδόν τους ταφικούς τύπους, που στη Βουλοκαλύβα παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλία: απλοί και κτιστοί κιβωτιόσχημοι, λακκοειδείς (βλ. πιν.). Στην κυκλική κατασκευή εντοπίστηκαν μόνο δύο ενήλικα άτομα. Ομοίως σε όλους τους ταφικούς τύπους (πλην της κυκλικής κατασκευής) θάβονται και τα ανήλικα άτομα, ενώ οι εγχυτρισμοί αφορούν αποκλειστικά σε βρέφη. Στις περιπτώσεις, όπου μέσα στον τάφο πραγματοποιήθηκαν ταφές πέραν της μίας, εντοπίζονται τόσο ενήλικες μαζί, όσο και ενήλικες με παιδιά. Επίσης, πολύ συχνά εντοπίζονται άντρες με γυναίκες, άνδρας με παιδί, γυναίκα με παιδί και σε μια ξεχωριστή περίπτωση άνδρα, γυναίκας και ενός παιδιού ανάμεσά τους.

Υπογραμμίζουμε τη φροντίδα και την προσοχή που δίνεται στις παιδικές ταφές, οι οποίες ενσωματώνονται τόσο στον συνολικό ταφικό χώρο, όσο και στους μεμονωμένους τάφους, καθώς τα παιδιά συχνά θάβονται στον ίδιο τάφο μαζί με τους ενήλικες ή σε ξεχωριστό τάφο πλησίον τους ή ακόμα και επάνω από αυτούς.

Οι ανθρωπολογικές αναλύσεις φώτισαν με μεγαλύτερη ασφάλεια τη σχέση κτέρισης και ηλικίας – φύλλου, χωρίς ωστόσο να είναι ακόμα δυνατή η αναγνώριση κάποιων σταθερών συνδυασμών κτερισμάτων εξαιτίας του μικρού σχετικά δείγματος και της αμφίβολης ταύτισης του φύλλου σε αρκετές περιπτώσεις. Μπορούν προς το παρόν να πραγματοποιηθούν κάποιες παρατηρήσεις που διαμορφώνουν την αντίληψή μας για τη χρήση των συγκεκριμένων αντικειμένων στην καθημερινότητα του πληθυσμού, αλλά κυρίως για τη χρήση αυτών των αντικειμένων στη διαμόρφωση και προβολή της κοινωνικής ταυτότητας του νεκρού, ηλικιακής και έμφυλης μέσα στο ταφικό πλαίσιο εναπόθεσής τους²⁶.

Οι άνδρες έχουν όλα σχεδόν τα είδη κτέρισης: αγγεία (κύπελλο, τριφυλλόστομη οινόχοη), εξαρτήματα ένδυσης (σιδερένιες και χάλκινες περόνες, χάλκινος σφηκωτήρας), κοσμήματα (σιδερένια και χάλκινα δαχτυλίδια), εργαλεία (λίθινο σφονδύλι) και όπλα (βέλη, ξίφος και μαχαίρια).

Οι γυναίκες έχουν πιο περιορισμένη κτέριση: εξαρτήματα ένδυσης (σιδερένιες και χάλκινες περόνες) και απλά κοσμήματα (σιδερένια και χάλκινα δαχτυλίδια) χωρίς να φέρουν αγγεία, εργαλεία και όπλα.

Τα παιδιά έχουν αναμφίβολα τη μεγαλύτερη ποικιλία κτέρισης και πολύ μεγαλύτερο αριθμό κτερισμάτων σε σχέση με τους ενήλικες: αγγεία (κύπελλο με πόδι ή χωρίς, μικρές οινόχοες, πυξίδα, ευρύστομος αμφορίσκος και χειροποίητη πρόχους), εξαρτήματα ένδυσης (σιδερένιες περόνες, χάλκινες πόρπες, χρυσός και χάλκινος σφηκωτήρας, πήλινα κουμπιά), κοσμήματα (χάλκινα βραχιόλια, σιδερένια, χάλκινα και οστέινα δαχτυλίδια, χάλκινο περιαιπτο, χάντρες), εργαλεία (πήλινο σφονδύλι) και ένα χάλκινο εξάρτημα πανοπλίας – αντίκα ως φυλακτό.

Διαπιστώνουμε ότι κάποια αντικείμενα εντοπίζονται και στις τρεις ηλικιακές ομάδες: οι περόνες, σιδερένιες και χάλκινες καθώς και τα δαχτυλίδια. Τα όπλα, συμπεριλαμβανομένων και των εγχειριδίων, που θα μπορούσαν να αποτελούν και χρηστικά εργαλεία, βρέθηκαν μόνο σε ταφές ανδρών. Οι δύο από αυτές, που περιλαμβάνουν το ξίφος και τα βέλη, μπορούν να χαρακτηριστούν με ασφάλεια «ταφές πολεμιστών»²⁷. Τα αγγεία εντοπίζονται τόσο σε ανδρικές, όσο και σε παιδικές ταφές, ομοίως και κάποια μεταλλικά κτερίσματα, όπως οι σφηκωτήρες. Εντύπωση προκαλεί η μικρή ποικιλία αλλά και η ποσότητα κτερισμάτων στις γυναικείες ταφές, η οποία βρίσκεται σε πλήρη αντίθεση με τη σχετικά «πλούσια» κτέριση των παιδικών – εφηβικών ταφών.

Τα περισσότερα κτερίσματα των παιδικών ταφών προέρχονται ή θυμίζουν τον υλικό κόσμο των ενηλίκων, όπως για παράδειγμα τα κύπελλα, οι μικρές οινόχοες, αλλά και τα μεγάλα δαχτυλίδια. Κάποια άλλα κτερίσματα όμως εντοπίζονται μόνο στις παιδικές ταφές, ενώ και σε κάποιες περιπτώσεις κατασκευάστηκαν αποκλειστικά για τα παιδιά, όπως για παράδειγμα τα μικρά χάλκινα βραχιόλια²⁸.

Τα κτερίσματα των παιδιών σχετίζονται άμεσα με τη φροντίδα και τον οικογενειακό θρήνο για την απώλειά τους, ενώ παράλληλα φωτίζουν την ένδυση και το στολισμό των παιδιών. Πιθανά κάποια από αυτά να είχαν και αποτροπαϊκό ρόλο μπροστά στο φόβο του θανάτου ή σε δαίμονες, που συνδέονται με προφορικά

25. Τσιούκα 2008, 52-80, τφ. 12, 46, 49, 50 και 54

26. Houby – Nielsen 1996, 236

27. Harrell 2014, 99-102, D' Onofrio 2014, 106-108

28. Luce 2011, 53-65

αφηγήματα της ομάδας²⁹. Έτσι, αν και τα παιδιά συχνά αντιμετωπίζονταν ως μη κοινωνικά όντα που αντανακλούν το κοινωνικό status των γονιών τους, ουσιαστικά αποτελούν μια ξεχωριστή κοινωνική ομάδα που περιλαμβάνει διαφορετικά στάδια σωματικής, πνευματικής και κοινωνικής εξέλιξης και διαθέτει τη δική της δυναμική στη διαμόρφωση του κοινωνικού γίνεσθαι³⁰.

Μια σύντομη θεώρηση των δεδομένων που προέρχονται από άλλα ΠΓ νεκροταφεία³¹, στα οποία έχουν πραγματοποιηθεί ανθρωπολογικές αναλύσεις, διαπιστώνουμε ότι ο συνδυασμός κτέρισης και ηλικίας – φύλλου ποικίλει κατά περίπτωση³², με περιορισμένες εξαιρέσεις υπογραμμίζοντας τη μεγάλη ποικιλομορφία των ταφικών επιλογών στον ελλαδικό χώρο και σε αυτό το πεδίο³³.

Εκτός από τη μελέτη για το φύλλο και την ηλικία του οστεολογικού υλικού από τη Βουλοκαλύβα, πραγματοποιήθηκε μελέτη για την παλαιοπαθολογία του πληθυσμού. Εντοπίστηκε τερηδόνα σε 13 από τα 44 άτομα, που αναλογεί σε 29,5% του πληθυσμού, τόσο σε ενήλικα και ανήλικα άτομα. Επιπλέον, τρεις περιπτώσεις απώλειας δοντιών προθανάτια (6,8%) και δύο περιπτώσεις υποπλασίας της αδαμαντίνης. Επιπλέον, σε μικρά ποσοστά criba orbitalia και rotoic hyperostosis.

Όσον αφορά τη διατροφή³⁴, οι τιμές του άνθρακα από τις ισοτοπικές αναλύσεις του οστεολογικού υλικού δείχνουν ότι βασιζόταν κυρίως σε C3 φυτικές πηγές, όπως σιτάρι, βρώμη, λαχανικά, φρούτα, ενώ σε κάποιες περιπτώσεις εντοπίστηκαν και C4 πηγές, όπως είναι το κεχρί. Τις πιο ακραίες τιμές τις παρουσιάζουν γυναίκες.

Οι τιμές του αζώτου δείχνουν ότι ο πληθυσμός παρουσιάζει ένα καθαρά διαφορετικό διατροφικό επίπεδο από τα ζώα. Αυτή η διαφοροποίηση προκαλείται από την εκτεταμένη χρήση ζωικών προϊόντων όπως είναι τα γαλακτοκομικά ή το κρέας. Οι άνδρες που κτερίστηκαν με όπλα πιθανώς να κατανάλωναν περισσότερη ζωική πρωτεΐνη, γιατί ισοτοπικά παρουσιάζουν υψηλές τιμές, αλλά δεν είναι οι μόνοι σε αυτά τα επίπεδα. Και άλλα άτομα, ανεξαρτήτως τύπου κτερισμάτων παρουσιάζουν κοντινές σε αυτούς τιμές.

Συγκρίνοντας τις τιμές των ισοτόπων μεταξύ ανήλικων και γυναικών μπορούμε να ανιχνεύσουμε την πρακτική του μητρικού θηλασμού στα παιδιά αν και τα δείγματα είναι λίγα για να μπορέσουμε να καταλήξουμε με σιγουριά, εφόσον κάποιες τιμές επικαλύπτονται. Η εισαγωγή των παιδιών στη διατροφή των ενηλίκων πραγματοποιούνταν πιθανόν μεταξύ 2 και 3 ετών. Οι τιμές των παιδιών που βρίσκονταν στα 3 χρόνια είναι αρκετά πεσμένες συγκριτικά με τα άτομα μικρότερης ηλικίας.

Είναι σαφές ότι το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού στη Βουλοκαλύβα είχε εκτεταμένη πρόσβαση στα ζωικά προϊόντα. Τα άτομα όμως που είχαν την εντονότερη χρήση ζωικών προϊόντων, δε συνδέονται αποκλειστικά με άλλα χαρακτηριστικά από το πεδίο των ταφικών εθίμων, όπως η ηλικία, το φύλο, κάποιο είδος κτέρισης ή ταφικής αρχιτεκτονικής. Συνεπώς, οι διατροφικές συνήθειες δεν διαμορφώνουν ένα σταθερό μοντέλο διαφοροποίησης που να συνδέεται με διεργασίες διαμόρφωσης και προβολής κάποιων ξεχωριστών κοινωνικών ομάδων.

Η σύνδεση των ανθρωπολογικών δεδομένων με τα ταφικά κατάλοιπα από τη Βουλοκαλύβα σκιαγράφησαν με μεγαλύτερη σαφήνεια τους ανθρώπους που έζησαν στο χώρο αυτό κατά την Πρωτογεωμετρική Περίοδο και τις συνήθειές τους. Η ανάγκη μιας πιο διευρυμένης θεώρησης των ταφικών δεδομένων της Άλου κρίνεται πλέον απαραίτητη προκειμένου να κατανοήσουμε καλύτερα αυτή τη χαρακτηριστική ποικιλομορφία του ταφικού υλικού πολιτισμού στην περιοχή.

29. Langdon 2007, 174

30. Fahlander 2011, 14-23

31. Βιζυηνού 2010, 101-143, 256-292

32. Strömberg 1993, για περαιτέρω συζήτηση

33. Houby – Nielsen 1995, 131-132

34. Παναγιωτοπούλου (υπό έκδοση)

SUMMARY

ANTHROPOLOGICAL ANALYSIS OF SKELETAL MATERIAL
FROM THE EARLY IRON AGE CEMETERY AT “VOULOKALIVA”, ANCIENT HALOS

Foteini Tsiouka, Eleni Panagiotopoulou, Anastasia Papathanasiou

At the site of Voulokaliva, north of the Hellenistic city of Halos, an extended cemetery with inhumations was excavated. The cemetery covers several centuries of burial use, from final Middle Bronze Age till the Roman period. Among them, thirty-eight tombs were dated at the Protogeometric Period. This paper presents the results of the isotope analysis of this skeletal material, concerning their age, gender, dental condition and nutrition. The analysis was funded by INSTAP. The main conclusions are the following:

- The ratio between adults and children was 1:1 (less children than expected)
- Grave offerings were abundant in children burials
- There was not suggested a stable pattern between grave offerings and age – gender.
- Their diet was fairly homogeneous.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- D’Onofrio A.M., 2014. The weapon burial ritual in the Early Iron Age Kerameikos Cemetery. A research project. *Newsletter di Archeologia CISA*, Volume 5, 2014, 99-12
- Dickinson O., 2006. *The Aegean from Bronze Age to Iron Age. Continuity and Change between the twelfth and eight century B.C.* London/New York.
- Fahlander F., 2011. Subadult or subaltern? Children as serial categories, στο: M. Lally - A. Moore (επιμ.), *(Re) Thinking the Little Ancestor: New Perspectives on the Archaeology of Infancy and Childhood*, *BAR International Series*, Oxford, 14-23.
- Harrell K., 2014. Man/Woman, Warrior/Maiden: The Lefkandi Toumba female burial reconsidered, στο Y. Galanakis – T. Wilkinson – J. Bennet (επιμ.), *ΑΘΥΠΜΑΤΑ: Critical Essays on the Archaeology of the Eastern Mediterranean in Honour of E. Susan Sherratt*, Oxford, 99-104.
- Houby-Nielsen S.- H., 1995. “Burial language” in Archaic and Classical Kerameikos. Στο: Dietz S. (ed.), *Proceedings of the Danish Institute at Athens I*, Athens, 129-191
- Houby-Nielsen S.- H., 1996. Woman and the Formation of the Athenian City – State. The evidence of Burial Customs. In: *Métis* 11, 233-260:
- Langdon S., 2007. The awkward Age: Art and Maturation in Early Greece, στο A. Cohen A. – J. Rutter (επιμ.), *Constructions of Childhood in Ancient Greece and Italy*, *Hesperia Supplement 41*, Princeton, 173-191.
- Luce J.-M., 2011. From miniature objects to giants ones: The process of disfunctionalisation in sanctuaries and graves in Iron Age Greece, *Pallas* 86, 53-73.
- Mazarakis Ainian A., 2010. Tombes d’enfants à l’intérieur d’habitats au début de l’Age du Fer dans le Monde Grec, στο A.-M. Guimier-Sorbets - Y. Morizot, (επιμ.), *L’enfant et la mort dans l’Antiquité I*, *Nouvelles recherches dans les nécropoles grecques : Le signalement des tombes d’enfants*, Table ronde, Athènes, Ecole française d’Athènes, 29-30 mai 2008, Paris, 67-95.
- Ruppenstein F., 2007. *Kerameikos. Ergebnisse der Ausgrabungen, Bd. XVIII. Die submykenische Nekropole: Neufunde und Neubewertung*. München.
- Strömberg A., 1993. *Male Or Female? A Methodological Study of Grave Gifts As Sex-Indicators in Iron Age Burials from Athens*. Studies in Mediterranean archaeology and literature, Göteborg.
- Styrenious C. – G., 1967. *Sub Mycenaean Studies*, Lund.
- Βιζυηνού Ο., 2010. *Τα ταφικά έθιμα στην Αττική και την Εύβοια, 1200-700 π.Χ.: Τα κτερίσματα ως τεκμήριο διάκρισης του φύλου και της ηλικίας των νεκρών*, Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.

- Γούναρης Α., 2009. Οικιστική της Θεσσαλίας κατά την Πρωτογεωμετρική – Γεωμετρική περίοδο: ένας απολογισμός, *ΑΕΘΣΕ* 2, 163-194.
- Μαλακασιώτη Ζ. - Βήτος Γ. - Πανάγου Μ. (υπό έκδοση). Το νεκροταφείο της Εποχής του Σιδήρου στη θέση Αγριελιά Πλατάνου – Αλμυρού, *ΑΕΘΣΕ* 5, ... ΝΑ ΣΥΜΠΛΗΡΩΘΕΙ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΕΠΙΜΕΛΗΤΕΣ
- Μαλακασιώτη Ζ. – Τσιούκα Φ., 2011. Ζητήματα ταφικών πρακτικών στα νεκροταφεία της Εποχής του Σιδήρου στην περιοχή της αρχαίας Άλου, θέση «Βουλοκα-λύβα», στο Α. Mazarakis Ainian (επιμ.), *The “Dark ages” Revisited: Acts of an international symposium in memory of William D.E. Coulson. University of Thessaly. Volos, 14-17 June 2007, Volume II*, 609-626.
- Μαλακασιώτη, Ζ. 1998. Τμήμα Άγιοι Θεόδωροι – Κόμβος Αλμυρού, *ΑΔ* 54, Β2, Χρονικά, 391-393.
- Μαλακασιώτη, Ζ. – Μουσιώνη, Α., 2004. Νέα ευρήματα της Ύστερης εποχής του Χαλκού και της Εποχής του Σιδήρου στην Αλο, στο Ν. Χρ. Σταμπολίδης - Α. Γιαννικούρη (επιμ.), *Το Αιγαίο στην Πρώιμη εποχή του Σιδήρου. Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου, Ρόδος, 1-4 Νοεμβρίου, 2002*, Αθήνα, 353-367.
- Νικολάου Ε., 1998. Τμήμα Άγιοι Θεόδωροι – Αλμυρός, *ΑΔ* 53, Β2, Χρονικά, 429-433.
- Νικολάου Ε., 2000. Τμήμα Άγιοι Θεόδωροι – Κόμβος Αλμυρού, *ΑΔ* 55, Β1, 479-480.
- Παναγιωτοπούλου Ε., 2019. Μελέτη της διατροφής στην Πρωτογεωμετρική Θεσσαλία με τη χρήση σταθερών ισοτόπων, *ΑΕΘΣΕ* 5, ... - ...
- Τσιούκα Φ. – Αγνουσιώτης Δ., 2015. Το νεκροταφείο της Βουλοκαλύβας στην περιοχή της αρχαίας Άλου στα τέλη της Μέσης Εποχή του Χαλκού και στις αρχές της Ύστερης Εποχής του Χαλκού, *ΑΕΘΣΕ* 4, 95-104.
- Τσιούκα Φ., 2008. *Νεκροταφείο της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου*. Δημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, τμήμα ΙΑΚΑ <https://www.academia.edu/28882207/>

Αν. Τομέας	Χρον	Ταφές	Φύλο	Ηλικία	Κύπελλο	Οινοχοΐσκη	Άλλα αγγεία	Πόρτες	Περόνες	Δαχτυλίδια	Βραχιόλια	Διάφορα
5	ΠΓ	1	Αδιαγ.	20-25 χρ.						1 σιδ.		2 σ. αιχμές βέλους Σιδ. μαχαίρι
8	ΠΠΓ / ΜΠΓ	Άτομ. 1	Αδιαγ.	Ενήλικας	1 με κων. βάση					1 σιδ. και 1 χαλ.		
		Άτομ. 2	Αδιαγ.	Ενήλικας								
12	ΠΓ	Άτομ. 1	Γ?	Ενήλικας					2 σιδ.			
		Άτομ. 2	Α?	30-35?								
14	ΥΜ/ ΠΠΓ	-	-	Παιδί?		1						
21	ΥΠΓ	-	-	Παιδί?		1						
29 (C)	ΥΜ	1	No	9 μηνών				1 χαλκ.				
36 (B)	ΜΠΓ	1	No	4 χρ.	2 με κων. βάση	2					1 χαλκ.	Λίθ. χάντρα Πήλ. σφονδύλι 4 όστρεα
37 (C)	ΠΠΓ	1	No	1 χρ.		1				1 χαλκ.		Χαλ. εξάρτημα πανοπλίας
		1	No	3 χρ. ± 12 μ								
40 (B)	ΥΠΓ	1	No	18 μ	2		1 τρ. οινοχοΐσκη		1 σιδ.	1 σιδ.	2 χαλκ.	Χαλ. περίαπτο
45	ΠΓ	1	-	Παιδί?								
46	ΠΓ	1	Α?	Έφηβος? Ή 18-20 χρ.					2 Σιδ.			Λίθ. Σφονδύλι Χαλ. σφηκωτήρας
59 (B)	ΠΓ	1	No	11 χρ.							1 Χαλκ.	
65 (A)	ΥΠΓ / ΥπΠΠΓ	1	Α?	35-45 χρ.	1							
66	ΠΓ	1	Γ?	25-40						1Χαλκ.		
68 (A)	ΠΓ / ΥπΠΠΓ	1 εγχυτρισμό		Παιδί?								

Αρ. Τάφ. Ανα. Τομέας	Χρον	Ταφές	Φύλο	Ηλικία	Κύπελλο	Οινοχοΐσκη	Άλλα αγγεία	Πόρτες	Περόνες	Δαχτυλίδια	Βραχιόλια	Διάφορα
69	ΜΠΓ	1		Παιδί?	1 με κων. βάση							όστρεο
70 (Α)	ΠΓ	1	No	3 χρ.								2 χαλκ. σφηκωτήρες
72 πολεμιστής	ΠΓ	1	A?	25-45 χρ.								Σιδ. Ξίφος Σιδ. μαχαίρι
81	ΥΠΠΓ / ΥπΠΠ Γ	1	No	18μηνών			Σφ. πυξίδα Χειρ/τη πρόχους					Χάλκ. χάντρα
82	ΜΠΓ	-	-	Βρ/Παιδί?		1						
Αρ. Τάφ. Δυτ. Τομέας												
7 (Ε)	ΥΜ	1	A	30-50 χρ. (45?)					1 χαλκ.			
		1	Γ	35-40 χρ.								
11 (Ε)	ΠΓ	1		Μεγάλος ενήλικας?								
		1		20-35 χρ.				1 Σιδ.				
12 (Ε)	ΜΡΓ	1		11χρ(?)								
		1	A	>30			Τριφ. Οινοχόη			1σιδ.		Σιδ. Μαχαίρι
13	ΡΓ	1	M?	16-18 χρ?					2 σιδ.			
15	ΕΡΓ	-		παιδί		1						
16 (D)	ΕΡΓ	1		παιδί			Ευρ. Αμφορίσκος				1 χαλκ	

Αρ. Τάφ. Δυτ. Τομέας	Χρον	Ταφές	Φύλο	Ηλικία	Κύπελλο	Οινοχοΐσκη	Άλλα αγγεία	Πόρτες	Περόνες	Δαχτυλίδια	Βραχιόλια	Διάφορα
17 (D)	ΠΓ	1		4χρ.						1 χαλκ.		
21 (D)	ΠΓ	1	Γ	30-40 χρ.								
24	ΥΠΓ	2		Παιδιά		2						
26	ΜΠΓ	-		παιδί	1 με κων βάση							
31	ΠΓ	1	Ι	Νεαρός ενήλικας (20-22?)		1?						
35	ΥΠΓ/ ΥπΠΓ	2			1							
38	ΠΓ	1	Α	Νεαρός ενήλικας						1 χαλκ.		
		1	Γ	35-39 χρ.								
46 (E)	ΥΜ/ ΠΠΓ	1		16-18 χρ.	1			2χαλκ.	2 σιδ.	2 χαλκ. 1 οστέινο	1 χαλκ.	2 πηλ. κομβία 4 σιδ. καρφιά
49 (E)	ΠΓ								1 σιδ.			
50 (E)	ΠΓ	Εγγ/σμός		βρέφος								
52	ΥΠΓ	1βόρεια	Α	35-45 χρ.					3 σιδ.	4 σιδ. & 1 χαλκ.		Σιδ. μαχαίρι
		1νότια	Γ	30-40 χρ.					2 σιδ.	1 χαλκ. & 1 σιδ		
		1		10 χρ.								
54 (E)	ΥΠΓ	Εγγ/σμός		βρέφος					1 χαλκ.			

ΣΥΣΤΑΔΑ ΤΑΦΩΝ ΤΗΣ ΠΡΩΙΜΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΤΟΥ ΣΙΔΗΡΟΥ ΑΝΑΤΟΛΙΚΑ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗΣ ΑΛΟΥ

Ζωή Μαλακασιώτη, Γεώργιος Βήτος, Μαρία Πανάγου

Κατά τα έτη 1990-1991 πραγματοποιήθηκε σωστική ανασκαφή με αφορμή την κατασκευή του ταινιόδρομου του λατομείου της ΑΓΕΤ «ΗΡΑΚΛΗΣ» στη θέση «Τσιφλίκια», ανατολικά της ελληνοιστικής Άλου. Η έρευνα έφερε στο φως τμήμα του ελληνοιστικού νεκροταφείου της πόλης. Στην περιοχή και συγκεκριμένα στον αγρό Αθ. Θεοδοσίου και Ι. Καρακώστα, αποκαλύφθηκε μία συστάδα τάφων της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου. Η συστάδα αποτελείται από έναν θολωτό τάφο¹ και λιγοστούς κιβωτιόσχημους τάφους περιμετρικά του (εικ. 1).

ΘΟΛΩΤΟΣ ΤΑΦΟΣ

Η κατάσταση διατήρησης του θολωτού μνημείου ήταν ιδιαίτερα αποσπασματική (εικ. 2). Είχε κυκλική κάτοψη διαμέτρου 3 μ. και σώζονταν μόνο οι τρεις κατώτερες σειρές δόμων, σε ύψος 0,30-0,40 μ. Το δάπεδο του τάφου ήταν λαξευμένο στο φυσικό ασβεστολιθικό βράχο. Ήταν κτισμένος με μικρούς και μεγάλους, πλακοειδείς αργούς λίθους και συνδετικό υλικό το χώμα. Η σύγχρονη επίχωση ήταν περίπου 0,30 μ., γεγονός που δικαιολογεί την καταστροφή της ανωδομής του. Στην κυκλική κάτοψη του μνημείου δεν υπήρχε κάποιο άνοιγμα που θα δήλωνε την παρουσία εισόδου και δρόμου προς το εσωτερικό της θόλου.

Η είσοδος και ο δρόμος αποτελούν βασικά αρχιτεκτονικά στοιχεία των θεσσαλικών θολωτών τάφων της εποχής. Η απουσία τους σε ανάλογα μνημεία της Θεσσαλίας προκάλεσε μία συζήτηση στην έρευνα σχετικά με το είδος αυτών των τάφων, αν θα πρέπει δηλαδή να ενταχθούν στους θολωτούς τάφους ή αν θα πρέπει να χαρακτηριστούν ως απλοί κυκλικοί περίβολοι.

Ως απλοί κυκλικοί περίβολοι που οριοθετούν τις ταφές χαρακτηρίστηκαν οι δύο τάφοι στην Κραννώνα και στο Καστρί Αγιάς². Στην πρώτη περίπτωση ο τάφος αφορά κανονικό θολωτό τάφο, καθώς σώζει την είσοδο και τμήμα του δρόμου. Στη δεύτερη περίπτωση, το σωζόμενο μνημείο είναι πολύ αποσπασματικό και η αποκατάσταση του ως κλειστός περίβολος είναι επισφαλής. Ιδιαίτερος αποσπασματικός είναι και δύο κυκλικοί περίβολοι από τα Φάρσαλα, οι οποίοι, ωστόσο, διέθεταν είσοδο.³

Τα μοναδικά παράλληλα που γνωρίζουμε, τα οποία, όμως, σώζονται και αυτά στο επίπεδο της θεμελίωσης, εντοπίζονται στην ίδια την περιοχή της αρχαίας Άλου. Πρόκειται για δύο μικρότερους σε διάμετρο τάφους βόρεια της ελληνοιστικής Άλου, από την περιοχή της Βουλοκαλύβας⁴ και έναν, με παρόμοια διάμετρο με τον υπό μελέτη θολωτό τάφο, από το νεκροταφείο της Αγριελιάς⁵.

1. Ο τάφος αυτός παρουσιάστηκε πρώτη φορά στο Μαλακασιώτη – Ροντήρη – Παππή 1993, 98.

2. Τζιαφάλιας – Ζαούρη 1999, 146-147.

3. Κατακούτα 2009, 242, εικ. 3.

4. Ο ένας είχε διάμετρο 1,60 μ. και σωζόμενο ύψος περίπου 0,24 μ., διατηρώντας τρεις δόμους (Wace – Thompson 1911/1912, 4-5, τάφος 6), και ο δεύτερος με διάμετρο 1,70 μ. και μέγιστο σωζόμενο ύψος 0,30 μ. (Τσιούκα 2008, 92, τάφος 8- δεξιά). Οι Wace και Thompson 1911/1912, 4 και 7 παρόλο που περιγράφουν τον τάφο της Άλου ως round enclosure, τον ερμηνεύουν τελικά ως την θεμελίωση μίας μικρής θόλου. Επίσης, οι Heurtley – Skeat 1930/1931, 12 τον χαρακτήρισαν ως μία εκφυλισμένη μορφή της θόλου.

5. Ο τάφος 41 έχει διάμετρο 3,15 μ. και διατηρεί επίσης τους τρεις κατώτερους δόμους, βλ. Μαλακασιώτη – Βήτος – Πανάγου, στον παρόντα τόμο.

Κάποιες άλλες ερμηνευτικές εκδοχές για αυτούς τους κυκλικούς τάφους χωρίς είσοδο είναι είτε ότι πρόκειται για κλειστούς θολωτούς τάφους που προορίζονταν μόνο για μία χρήση⁶, είτε ότι θα ανοιγόταν σε κάποιο σημείο η θόλος, πιθανώς στο επάνω τμήμα της, για την επαναχρησιμοποίηση του τάφου⁷.

Το στοιχείο ότι όλα τα σωζόμενα μνημεία αυτού του τύπου με την κλειστή κυκλική κάτοψη διατηρούνται σε μικρό ύψος, στις κατώτερες σειρές των δόμων, μόλις περίπου 0,30 μ., και η σύγκριση με καλά σωζόμενους θολωτούς τάφους της περιοχής, μπορούν να οδηγήσουν στην ταύτισή τους ως θολωτούς τάφους ιδιαίτερα κατεστραμμένους.

Συγκεκριμένα, στο θολωτό τάφο από τη Χλόη Βελεστίνου, διαπιστώνεται ότι ο τάφος δεν είχε θεμελίωση και ήταν κτισμένος με το εκφορικό σύστημα απευθείας πάνω στο έδαφος, με αποτέλεσμα το επίπεδο του δαπέδου του τάφου να συμπίπτει με το επίπεδο της πρώτης σειράς των λίθων της θόλου, το οποίο είναι κατά 0,40 μ. χαμηλότερα από το κατώφλι της εισόδου και το επίπεδο του δρόμου⁸. Επομένως, στα προαναφερθέντα παραδείγματα κλειστών κυκλικών ταφών ενδεχομένως δεν διατηρείται αρκετό ύψος της ανωδομής, ώστε να σώζεται η είσοδος και ο δρόμος. Εάν η υπόθεση αυτή ισχύει δεν θα πρέπει τα μνημεία αυτά να συνιστούν έναν διαφορετικό τύπο ταφής, αλλά θα πρέπει να ενταχθούν στον τύπο του θολωτού τάφου.

Αφήνοντας την προβληματική για την αρχιτεκτονική κάτοψη του μνημείου, περνούμε στο περιεχόμενο του εσωτερικού του θολωτού τάφου του αργού Θεοδοσίου - Καρακώστα. Οι ταφές και τα κτερίσματα του τάφου εντοπίστηκαν σε βάθος περίπου 0,20 μ. Στο νότιο τμήμα του τάφου, πλησίον των τοιχωμάτων του, αποκαλύφθηκαν δύο κρανία και τμήματα σκελετών (εικ. 2). Πρόκειται για τα οστά δύο ενηλίκων, τα οποία ωστόσο δεν ήταν στη θέση τους. Τα κρανία εντοπίστηκαν το ένα δίπλα στο άλλο και τα μακρά οστά επιμελώς τοποθετημένα ψηλά, κοντά σχετικά στα κρανία, ενώ λιγιστά μακρά οστά εντοπίστηκαν και κοντά στο βόρειο τοίχο του τάφου. Προφανώς τα οστά των δύο νεκρών τα μετέφεραν, τα περισσότερα με επιμέλεια, νότια του τάφου και λιγιστά τα μετατόπισαν βόρεια. Το κέντρο του τάφου καθαρίστηκε, για να είναι έτοιμος για την «υποδοχή» νέων ταφών. Δίπλα στην ανακομιδή εντοπίστηκε ένας σκυφοειδής κρατήρας σε πλάγια θέση [BE 10027] (εικ. 3), ενώ γενικότερα από την επίχωση του τάφου συλλέχθηκαν τα υπόλοιπα ευρήματα (εικ. 4-7), καθώς και τα όστρακα, από τα οποία προέκυψε ένας αμφορέας [BE 10028] (εικ. 3).

Εξαιτίας της απουσίας μίας οστεολογικής μελέτης, δεν μπορούμε να στοιχειοθετήσουμε άποψη για το φύλο των νεκρών, την ηλικία και την πιθανή αιτία που προκάλεσε το θάνατό τους. Ωστόσο, με βάση την απουσία όπλων μεταξύ των κτερισμάτων, την παρουσία του αμφορέα με τις λαβές στον ώμο, των πορπών και των ψελίων, η υπόθεση ότι στους νεκρούς του θολωτού τάφου συμπεριλαμβάνονταν και γυναίκες είναι ιδιαίτερος πιθανή.

ΚΙΒΩΤΙΟΣΧΗΜΟΙ ΤΑΦΟΙ

Εκτός από τον θολωτό τάφο, εντοπίστηκαν και εννέα κιβωτιόσχημοι τάφοι της ίδιας περιόδου που οργανώνονται περιμετρικά του θολωτού, σχηματίζοντας επομένως ένα σύνολο, μία συστάδα (εικ. 1).

Ήταν λαξευμένοι στο φυσικό βράχο. Σε ορισμένες περιπτώσεις οι πλευρές τους ήταν κτιστές, ενώ σε άλλες σχηματίζονταν από κάθετα τοποθετημένες πλάκες. Η κάλυψη αποτελούταν συνήθως από ευμεγέθεις αδρές πλάκες⁹ (εικ. 8). Οι τάφοι 8 και 9, λόγω του μικρού μεγέθους του, θεωρήθηκαν παιδικοί. Όπου διατηρούνταν οστά, αυτά αφορούσαν ένα νεκρό σε κάθε τάφο, σε ύπτια ή συνεσταλμένη στάση, με το κεφάλι στα Α/ΒΑ (εικ. 9). Τα κτερίσματα που συνόδευαν τους νεκρούς συνήθως περιλάμβαναν ένα πήλινο αγγείο, κατά κανόνα αγγείο πόσης. Ιδιαίτερος είναι ο αμφορίσκος του τάφου 2, ο οποίος είχε ως πώμα ένα κωνικό πόδι άλλου θραυσμένου αγγείου¹⁰ (εικ. 10).

6. Όπως ερμηνεύει η Αραχωβίτη τον τάφο των Wace και Thompson, βλ. Αραχωβίτη 1994, 136, σημ. 24.

7. Τρεις θολωτοί τάφοι με παρόμοιες διαστάσεις (η διάμετρος τους δεν έφτανε τα 3 μ.), της Μεσοελλαδικής και πρώιμης μυκηναϊκής εποχής, αναφέρονται χωρίς είσοδο και ο ανασκαφέας θεώρησε ότι οι νεκροί θάβονταν είτε από πάνω, είτε από μία οπή που θα ανοιγόταν στα τοιχώματα τους, βλ. Μαρινάτος 1959, 175. Για την προβληματική σε σχέση με αυτούς τους τάφους, καθώς και για άλλα παραδείγματα από την Πελοπόννησο βλ. Boyd 2002, 83, σημ. 54, ο οποίος αμφισβητεί τη μη ύπαρξη εισόδου.

8. Αραχωβίτη 1989, 223. Αραχωβίτη 1994, 125, εικ. 3.

9. Για τους τύπους αυτών των τάφων βλ. Μαλακασιώτη - Βήτος - Πανάγου στον παρόντα τόμο.

10. Εντοπίστηκε πλησίον της κεφαλής του νεκρού. Παρόμοιος αμφορίσκος με πώμα πόδι κύλικας εντοπίστηκε σε ΠΙΠΓ

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η συγκεκριμένη χωροταξική διάταξη, όπου γύρω από έναν θολωτό τάφο αναπτύσσονται άλλου τύπου τάφοι, όπως κιβωτιόσχημοι ή λακκοειδείς, συναντάται και στο γειτονικό νεκροταφείο της Αγριελιάς¹¹. Οι θολωτοί τάφοι πιθανώς λειτουργούν ως πυρήνας γύρω από τον οποίο έρχονται να προστεθούν σταδιακά άλλοι τάφοι. Η συγκεκριμένη οργάνωση γεννά μία σειρά ερωτημάτων για το τι δηλώνει. Μπορεί να αφορά τη διάκριση οικογενειών και φατριών ή λιγότερο πιθανό, λόγω του μικρού μεγέθους της συστάδας, μία ταξική διάκριση.¹²

Δυστυχώς τα ελλιπή στοιχεία για τα οστεολογικά κατάλοιπα και η απουσία σχετικής εξειδικευμένης μελέτης των οστών των τάφων δεν επιτρέπουν περαιτέρω παρατηρήσεις για το φύλο, την ηλικία, τη διατροφή και την αιτία θανάτου των νεκρών. Επομένως δεν μπορούν να εξαχθούν δημογραφικά συμπεράσματα και να γίνει πιθανή συγγενική συσχέτιση των νεκρών.

Εν κατακλείδι, η συγκεκριμένη συστάδα τάφων έρχεται να προσθέσει ένα ακόμη κομμάτι στην πολυσύνθετη και πλούσια εικόνα της πρώιμης εποχής του Σιδήρου στην περιοχή της αρχαίας Άλου. Ωστόσο, υπάρχουν ακόμη πολλά κενά, τα οποία θα μπορούσαν να καλυφθούν επαρκώς μόνο με αναλυτικές δημοσιεύσεις και εξειδικευμένες μελέτες.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΥΡΗΜΑΤΩΝ

ΘΟΛΩΤΟΣ ΤΑΦΟΣ

1. Πήλινος τροχήλατος κωδωνόσχημος κρατήρας (BE 10027) (εικ. 3).

Ύψ.: 27 εκ., διάμ. χείλους: 23 εκ., διάμ. βάσης: 10 εκ.

Πηλός καστανόχρωμος. Γάνωμα μελανό και καστανωπό.

Συγκολλημένος και συμπληρωμένος σε λίγα σημεία στο σώμα και στο στέλεχος. Κωνικό πόδι, σώμα κωδωνόσχημο, διπλές λαβές, χείλος έξω νεύον. Γάνωμα στο χείλος, κάτω από το οποίο άλλη μία οριζόντια γραμμή. Στη ζώνη των λαβών φέρει τρεις ομάδες επτά ομόκεντρων κύκλων. Το κάτω μέρος του αγγείου διατρέχει μία οριζόντια παχιά ταινία η οποία οριοθετείται επάνω και κάτω από δύο παράλληλες οριζόντιες γραμμές, χαμηλά στο σώμα ζεύγος όμοιων λεπτών γραμμών. Γάνωμα καλύπτει τις λαβές και το εσωτερικό του αγγείου. Το πόδι εξηρημένο.

Παρόμοιοι κρατήρες έχουν εντοπιστεί στη Μαρμάριανη, βλ. Heurtley – Skeat 1930/1931, 30-31. Ανήκει στον τύπο «Crater-bowl», Lemos 2002, 46-48.

2. Πήλινος αμφορέας (BE 10028) (εικ. 3).

Ύψ.: 38 εκ., διάμ. χείλους: 17,5 εκ., διάμ. βάσης: 14 εκ.

Πηλός καστανόχρωμος με λίγες προσμειξεις. Γάνωμα μελανό/καστανό, έντονα εξίτηλο.

Συγκολλημένος από πολλά όστρακα και συμπληρωμένος σε ορισμένα σημεία, κυρίως του σώματος. Βάση δακτυλιόσχημη. Σώμα ωσειδές. Ψηλός χροανόμορφος λαμός που καταλήγει σε έξω νεύον χείλος με επίπεδη την πάνω επιφάνεια. Δύο ταινιωτής διατομής λαβές, οι οποίες προσφύονται στον ώμο του αγγείου. Χείλος και λαμός καλύπτονται με γάνωμα. Στον ώμο σε κάθε πλευρά από δύο ομάδες έντεκα ομόκεντρων κύκλων. Ακολουθούν τρεις λεπτές οριζόντιες ταινίες. Στο μέσο του σώματος παχιά οριζόντια ταινία η οποία οριοθετείται πάνω και κάτω με δύο μικρότερες. Η ράχη των λαβών φέρει οριζόντιες γραμμές που τέμνονται από μία κάθετη. Γάνωμα στο εσωτερικό του χείλους.

Παρόμοιοι αμφορείς εντοπίστηκαν στη Θεοτόκο (Wace – Droop 1906/1907, 325, εικ. 13d), στη Ζαγορά Άνδρου (Desborough 1952, 162, αρ. 150, πίν. 16) και στη Δρήρο της Κρήτης (Τσιποπούλου 2005, 58, αρ. ΗΔ1).

τάφο στη Νέα Ιωνία Βόλου, Μπάτζιου-Ευσταθίου 1999, 126, αρ. 2, εικ. 29. Βλ. επίσης από Τωρώνη, Papadopoulos 2005, 96, τάφοι 20, πίν. 120, 123, τάφος 51, πίν. 157.

11. βλ. Μαλακασιώτη – Βήτος – Πανάγου στον παρόντα τόμο.

12. Για την προβληματική γύρω από την κοινωνική διαφοροποίηση που μπορεί να αντικατοπτρίζει η ταφική αρχιτεκτονική βλ. Georganas 2006, 201 και Μαλακασιώτη – Βήτος – Πανάγου 2012, 192, όπου και περαιτέρω βιβλιογραφία.

Ο συγκεκριμένος τύπος στα τέλη της ΠΓ περιόδου αντικαθιστά στις γυναικείες ταφές τον τύπο του αμφορέα με λαβές στην κοιλιά.

3. Χάλκινη φυλλόσχημη πόρπη (BE 9403) (εικ. 4).

Μέγ. σωζ. μήκος: 11,6 εκ., μέγ. σωζ. πλάτος: 5,4 εκ.

Τμήματα χάλκινης, οξειδωμένης, συμπληρωμένης και συγκολλημένης, φυλλόσχημης πόρπης. Δεν διατηρείται το ελατήριο και η βελόνη της πόρπης. Σώζεται σχεδόν το σύνολο του φυλλόσχημου ελάσματος της πόρπης, το οποίο διακοσμείται με έκτυπη στικτή διακόσμηση: οριζόντια νεύρωση που πλαισιώνεται από τρεις κύκλους με μαστοειδή απόφυση στο κέντρο, οι οποίοι ενώνονται μεταξύ τους με διαγώνια γραμμή. Με στικτή διακόσμηση καλύπτεται και το περίγραμμα της πόρπης.

Παρόμοιες πόρπες, οι οποίες θεωρούνται ότι έχουν μυκηναϊκή καταγωγή, έχουν εντοπιστεί σε ΠΓ ταφές του νεκροταφείου της Νέας Ιωνίας (Μπάτζιου-Ευσταθίου 1999, 123, αρ. 6, εικ. 20) και στο λόφο των Παλιών (Θεοχάρης 1960, 56). Επίσης, βλ. Λευκαντί όπου χρονολογήθηκε στην ΠΠΓ (Porham – Sackett – Themelis 1979/1980, 238, πίν. 247.1).

4. Χάλκινη φυλλόσχημη πόρπη (BE 9409) (εικ. 4).

Μέγ. σωζ. μήκος: 13,3 εκ., μέγ. σωζ. πλάτος: 5,3 εκ.

Τμήματα χάλκινης, οξειδωμένης και εν μέρει συμπληρωμένης, φυλλόσχημης πόρπης. Σώζεται το σύνολο σχεδόν του φυλλόσχημου τόξου της πόρπης. Δεν διατηρείται το ελατήριο και η βελόνη της πόρπης. Το έλασμα φέρει παρόμοια έκτυπη στικτή διακόσμηση με την προηγούμενη BE 9403.

5. Χάλκινη πόρπη (BE 9410) (εικ. 6).

Μήκος τόξου: 4,2 εκ., μέγ. πάχος: 0,5 εκ.

Τμήματα τοξωτής πόρπης. Σώζει το τόξο, το οποίο διευρύνεται στο κέντρο. Στις άκρες του τόξου σχηματίζονται διακοσμητικοί δακτύλιοι. Το ένα άκρο του τόξου καταλήγει σε ελατήριο. Το άλλο άκρο του τόξου, στο οποίο θα δημιουργούταν η θηλιά για να κουμπώσει η βελόνη, δεν σώζεται. Η βελόνη διατηρείται αποσπασματικά σε δύο μη συγκολλώμενα τμήματα.

Για παρόμοιες τοξωτές πόρπες από τη Θεσσαλία βλ. Θεοτόκο (Wace – Droop 1906/1907, 326, εικ. 12b) και Νέα Ιωνία (Μπάτζιου-Ευσταθίου 1999, 123, αρ. 4, εικ. 19).

6. Χάλκινο ψέλιο (BE 9404) (εικ. 5).

Μέγ. εξωτ. διάμ.: 8,2 εκ., πάχος: 1,4 εκ.

Είναι οξειδωμένο και συντηρημένο. Σχηματίζεται από συμπαγή ράβδο χαλκού ελλειψοειδούς διατομής. Τα άκρα του αλληλεπικαλύπτονται.

7. Χάλκινο ψέλιο (BE 9405) (εικ. 5).

Μέγ. εξωτ. διάμ.: 7,7 εκ., πάχος: 1 εκ.

Είναι οξειδωμένο και συντηρημένο. Σχηματίζεται από συμπαγή ράβδο χαλκού ελλειψοειδούς διατομής. Τα άκρα του αλληλεπικαλύπτονται.

8. Τέσσερις σιδερένιοι δακτύλιοι (BE 9411) (εικ. 6).

Α': διάμ.: 2,9 εκ., πάχος: 0,6 εκ., Β': διάμ.: 2,5 εκ., πάχος: 0,5 εκ., Γ': διάμ.: 2,3 εκ., πάχος: 0,4-0,5 εκ., Δ': πάχος: 0,5 εκ.

Οι δύο είναι ακέραιοι, ένας είναι συγκολλημένος και ένας αποσπασματικός.

Παρόμοιοι δακτύλιοι εντοπίστηκαν στη Θεοτόκο (Wace – Droop 1906/1907, 326, στη Μαρμαριάνη, Heurtley – Skeat 1930/1931, 36, αρ.19-20) και στο λόφο των Παλιών (Θεοχάρης 1960, 56).

9. Μολύβδινος τροχός (BE 9927) (εικ. 6).

Διάμ.: 4,16 εκ., πάχος με στέλεχος: 1,04 εκ.

Μικρός μολύβδινος τροχός με οκτώ ακτίνες.

Όμοιος έχει εντοπιστεί στο γειτονικό νεκροταφείο της Αγριελιάς, καθώς και στο Λευκαντί (Porham – Sackett – Themelis 1979/1980, 84, πίν. 66b).

10. Λίθινο κωνικό σφονδύλι (BE 9960) (εικ. 6).

Ύψ.: 1,76 εκ., μέγ. διάμ.: 2,4 εκ., διάμ. οπής: 1 εκ.

Μαύρος λίθος. Φέρει απόκρουση στο άνω τμήμα του.

Παρόμοιο εντοπίστηκε στο θολωτό τάφο της Πυράσου (Μπάτζιου-Ευσταθίου 2011, 597, αρ. 1).

11. Τριπτήρες (BE 9238-9240) (εικ. 7).

9238: 3 × 2,7 × 1,8 εκ., 9239: 4,9 × 3,8 × 3,2 εκ., 9240: 6,2 × 5,3 × 3,8 εκ.

Τρεις ακέραιοι μικροί λίθινοι τριπτήρες.

12. Όστρεα (BE 9241) (εικ. 7).

Οκτώ όστρεα τύπου *cerastoderma edulae*.

13. Χάλκινο στέλεχος.

Μήκος: 1,5 εκ., πάχος: 0,3 εκ.

Χάλκινο στέλεχος αδιάγνωστου αντικειμένου.

ΤΑΦΗ 1 (ΔΤ6/1).

Πρόκειται για διαταραγμένη ταφή. Εντοπίστηκαν λίθοι, ένα κρανίο και λίγα οστά, πάνω ακριβώς από τον κιβωτιόσχημο τάφο 2.

1. Σκύφος (BE 9235α) (εικ. 10).

Διάμ. χείλους περίπου: 18 εκ., σωζ. ύψ. περίπου: 9 εκ.

Πηλός ανοικτός καστανός με λίγες προσμειξεις. Σώζεται τμήμα του χείλους, του σώματος και η μία λαβή. Συγκολλημένος. Χείλος ελαφρώς έξω νεύον, οριζόντια κυκλικής διατομής λαβή. Εξωτερικά η διακόσμηση έχει πλήρως χαθεί. Εσωτερικά μόνο διακρίνεται γάνωμα καστανού χρώματος.

2. Κρατήρας (BE 9235β) (εικ. 10).

Διάμ. χείλους περίπου: 25 εκ.

Πηλός πορτοκαλόχρωμος με λίγες προσμειξεις. Σώζεται τμήμα του έξω νεύοντος χείλους και του σώματος, συγκολλημένο από τέσσερα όστρακα. Εξωτερικά διακρίνεται εξιτηλη διακόσμηση από ομάδα επτά ομόκεντρων κύκλων.

ΚΙΒΩΤΙΟΣΧΗΜΟΣ ΤΑΦΟΣ 2 (ΔΤ6/2).

Κάτω από τον κιβωτιόσχημο τάφο 1. Ήταν λαξευμένος μέσα στο φυσικό βράχο. Καλυπτόταν από τρεις μεγάλες πλάκες και 2-3 μικρότερες ανάμεσά τους, 1,95 μ. × 0,94 μ. Ήταν κατασκευασμένος από κάθετες πλάκες. Προσανατολισμός ΒΑ-ΝΔ. Διαστάσεις: 1,60 × 0,50 μ., β. 0,30 μ.

1. Αμφορίσκος (BE 9344) (εικ. 10).

Ύψ.: 10,9 εκ., διάμ. χείλους: 6,6 εκ., διάμ. βάσης: 4,8 εκ., διάμ. σώματος: 9,4 εκ.

Βάση που χρησιμοποιήθηκε για πώμα: διάμ.: 5,3 εκ., σωζ. ύψος: 2,9 εκ.

Πηλός με προσμειξεις, γκριζοκάστανος. Μελανό γάνωμα. Ολόκληρος. Είναι συγκολλημένα τμήματα του χείλους και η μία λαβή. Σώμα σχεδόν αμφικωνικό, βάση δακτυλιόσχημη, κάθετες ταινιωτές λαβές που φύονται από τη μέγιστη διάμετρο και καταλήγουν στον ώμο, χείλος με οριζόντιο περιχείλωμα. Μελανό γάνωμα εξωτερικά στη βάση, στο κάτω μέρος του σώματος, στο χείλος και στη ράχη των λαβών. Εσωτερικά του χείλους μία μικρή οριζόντια ταινία. Εξηρημένος ο ώμος, ο οποίος φέρει δύο ομάδες δέκα ομόκεντρων ημικυκλίων, ελαφρά τεμνόμενων και στο χρώμα του γανώματος του αγγείου.

Για παρόμοιο αμφορίσκο με διακόσμηση κρεμιάμενων ομόκεντρων ημικυκλίων από το νεκροταφείο της Άλου βλ. Wace – Thompson 1911/1912, εικ. 3.5. Επίσης, Μπάτζιου-Ευσταθίου 1999, 126, αρ. 2, εικ. 29.

2. Όστρεο (BE 9345).

Τύπος *cerastoderma edulae*.

ΚΙΒΩΤΙΟΣΧΗΜΟΣ ΤΑΦΟΣ 3 (ΔΤ6/3).

Καλυπτόταν από σειρά πέντε πλακών, 1,65 × 0,90 μ. Προσανατολισμός ΒΑ-ΝΔ. Διαστάσεις: 1,25 × 0,42-0,50 μ., β.: 0,36 μ. Ένας σκελετός ενήλικα σε εμβρυακή στάση. Κρανίο στα ΒΑ. Ακτέριστος.

ΚΙΒΩΤΙΟΣΧΗΜΟΣ ΤΑΦΟΣ 4 (ΔΤ6/4).

1,40 μ. × 0,50-0,61 μ., β.: 0,35 μ.
Διαταραγμένος. Προσανατολισμός Α-Δ. Ήταν λαξευμένος στο φυσικό βράχο. Δεν σώθηκαν οι καλυπτήριες πλάκες. Δεν εντοπίστηκαν κτερίσματα.

ΚΙΒΩΤΙΟΣΧΗΜΟΣ ΤΑΦΟΣ 5 (ΔΤ6/5).

Διαταραγμένος. Σώθηκε μόνο η πλάκα της ανατολικής στενής πλευράς (0,33 μ.). Σε β. 0,35 μ. εντοπίστηκε το κύπελλο.

1. Κύπελλο (ΒΕ 10424) (εικ. 10).

Ύψ.: 7,5 εκ., διάμ. βάσης: 5,2 εκ., διάμ. χείλους: 10,5 εκ.

Πηλός καστανόχρωμος, με λίγες προσμειξεις. Γάνωμα μελανό-καστανό, έντονα εξίτηλο. Συγκολλημένο και συμπληρωμένα τμήματα του σώματος και του χείλους. Επίπεδη βάση, σώμα πεπιεσμένο σφαιρικό, χείλος ψηλό αποκλίνον. Λαβή ταινιωτή από τη μέγιστη διάμετρο του σώματος στο χείλος. Εσωτερικά ήταν ολόβαφο, ενώ εξωτερικά δεν διακρίνεται γάνωμα, είτε δεν έφερε, είτε χάθηκε τελείως.

Για τον τύπο βλ. Μαρμάριανη, Heurtley – Skeat 1930/1931, 26, class 12.

ΚΙΒΩΤΙΟΣΧΗΜΟΣ ΤΑΦΟΣ 6 (ΔΤ6/6).

Καλυπτόταν από τέσσερις μεγάλες πλάκες, 1,80 × 1,20 μ. και 2-3 μικρότερες γύρω τους. Προσανατολισμός ΒΑ-ΝΔ. Διαστάσεις: 1,40 × 0,70 μ., β.: 0,45 μ. Ένας σκελετός ενήλικα σε εμβρυακή στάση. Κρανίο στα ΒΑ.

1. Κύπελλο με κωνικό πόδι (ΒΕ 9269) (εικ. 10).

Ύψ.: 10,8 εκ., διάμ. βάσης: 5,4 εκ., διάμ. χείλους: 11,2 εκ.

Πηλός κοκκινωπός με προσμειξεις. Γάνωμα μελανό εξίτηλο, κυρίως στην εξωτερική επιφάνειά του. Συγκολλημένο το χείλος και συμπληρωμένα τμήματα του χείλους και η λαβή. Πόδι κωνικό, κοίλο εσωτερικά, σώμα ημισφαιρικό, χείλος ψηλό, ελαφρώς έξω νεύον. Λαβή συμπληρωμένη. Εσωτερικά ολόβαφο. Εξωτερικά γάνωμα στο κάτω τμήμα του σώματος και σε μια ζώνη στο ύψος της λαβής Βάση και χείλος φέρουν αμελές γάνωμα. Εξηρημένη η επιφάνεια έδρασης και η κάτω επιφάνεια της βάσης.

Παρόμοιο κύπελλο εντοπίστηκε στη Θεοτόκο, Wace – Droop 1906/1907, 325, εικ. 13c.

2. Θραύσματα σιδήρου.

ΚΙΒΩΤΙΟΣΧΗΜΟΣ ΤΑΦΟΣ 7 (ΔΤ6/7).

Καλυπτόταν με δύο πλάκες. Προσανατολισμός ΒΑ-ΝΔ. Διαστάσεις: 0,80 × 0,30 μ., β.: 0,25 μ. Σκελετός σε εμβρυακή στάση, κρανίο στα ΒΑ. Ακτέριστος.

ΚΙΒΩΤΙΟΣΧΗΜΟΣ ΤΑΦΟΣ 8 (ΔΤ6/8).

Έφερε μία καλυπτήρια πλάκα. Σχηματίζεται από τέσσερις πλάκες, μία σε κάθε πλευρά. Προσανατολισμός ΒΑ-ΝΔ. Διαστάσεις: 0,65 × 0,27 μ. Δεν σώθηκαν οστά. Πιθανότατα περιείχε παιδική ταφή.

1. Πρόχους (ΒΕ 9293).

Ύψ.: 9,4 εκ., διάμ. χείλους: 5,4 εκ., διάμ. βάσης: 4,7 εκ.

Πηλός πορτοκαλόχρωμος. Ίχνη πορτοκαλόχρωμου επιχρίσματος, έντονα εξίτηλου. Ακέραη. Χείλος έξω νεύον, λαβή κάθετη ταινιωτή από τον ώμο στο χείλος, σώμα με ελαφρώς γωνιώδες περίγραμμα, βάση δακτυλιόσχημη.

Για παρόμοιο τύπο βλ. Μπάτζιου-Ευσταθίου 1999, 125, αρ. 1-2, εικ. 23-24.

2. Όστρεο (BE 12394).

μέγ. σωζ. μήκος: 3,2 εκ.

Μικρό όστρεο τύπου «κυπραία» με διαμπερή σπή. Πιθανόν περιάπτο.

ΚΙΒΩΤΙΟΣΧΗΜΟΣ ΤΑΦΟΣ 9 (ΔΤ6/9).

Σχηματίζεται από τέσσερις μικρές πλάκες, μία σε κάθε πλευρά. Προσανατολισμός ΒΑ-ΝΔ. Διαστάσεις: 0,64 × 0,40 μ., β.: 0,20 μ. Παιδικός. Το αγγείο εντοπίστηκε στη ΒΑ γωνία του τάφου. Δεν εντοπίστηκαν οστά.

1. Κύπελλο (BE 9234) (εικ. 10).

Μέγ. σωζ. ύψ.: 3,7 εκ. διάμ. χείλους: 6,6 εκ.

Πηλός καστανός με λίγες προσμείξεις. Γάνωμα καστανωπό, έντονα εξίτηλο. Μόνο λίγα ίχνη εξωτερικά. Αποσπασματικό. Σώζονται μεγάλο τμήμα του χείλους, τμήμα του σώματος και η μισή λαβή. Σώμα σχεδόν σφαιρικό, χείλος έξω νεύον, λαβή ταινιωτή καταλήγει στο χείλος. Εξωτερικά ολόβαφο, όπως και εσωτερικά εκτός από μία εξηρημένη οριζόντια ταινία στο χείλος.

ΚΙΒΩΤΙΟΣΧΗΜΟΣ ΤΑΦΟΣ 10 (ΔΤ6/10).

Νοτιοανατολικά του θολωτού τάφου. Κτιστός κιβωτιόσχημος τάφος από τον οποίο σώζονταν οι δύο μακρές κτιστές πλευρές.

1. Χάλκινη πόρπη (BE 9413) (εικ. 10).

Μήκος τόξου: 7,2 εκ., μέγ. πάχος: 0,7 εκ., ύψ.: 4,4 εκ.

Δύο τμήματα χάλκινης τοξωτής πόρπης. Σώζεται ολόκληρο το τόξο της πόρπης και τμήμα της βελόνης της. Το τόξο φέρει στο κέντρο διεύρυνση που πλαισιώνεται από πλαστικούς δακτυλίους, όχι πολύ εμφανείς εξαιτίας της προχωρημένης οξειδωσης. Το ένα άκρο του τόξου καταλήγει σε ελατήριο, ενώ το άλλο άκρο θα κατέληγε στο βραχίονα με τη θηλιά στην οποία θα κούμπωνε η βελόνη.

Όμοια με την πόρπη BE 9410 του θολωτού τάφου.

2. Τμήμα σιδερένιας περόνης με χάλκινο ατρακτόσχημο έξαρμα και δισκοειδή κεφαλή (BE 9922) (εικ. 10).

Σωζ. ύψ.: 3,4 εκ., διάμ. κεφαλής: 1 εκ., πάχος στελ.: 0,5-0,6 εκ., έξαρμα: 0,7-0,8 εκ.

Παρόμοιες περόνες έχουν εντοπιστεί στις Φερές (Αραχωβίτη 1994, 133), στην Πύρασο (Μπάτζιου-Ευσταθίου 2011, 597, αρ. 6) και στη Θεοτόκο (Wace – Droop 1906/1907, 325, εικ. 12h και l).

3. Σιδερένιος δακτύλιος (BE 9940) (εικ. 10).

Διάμ.: 2,7 εκ., πάχος: 0,5 εκ.

SUMMARY

A CLUSTER OF EARLY IRON AGE GRAVES SE OF THE HELLENISTIC HALOS

Zoi Malakasioti, Giorgos Vitos, Maria Panagou

The years 1990-1991, due to construction labors of AGET “Hercules” in the region “Tsiflikia” southeast of Hellenistic Halos, a rescue excavation was conducted, that among others brought to light a cluster of early iron age graves. The cluster is created by a central tholos tomb and a few cists organized around it.

The tholos tomb had 3m. diameter and 0,30-0,40m. preserved height. The lack of dromos and entrance poses the question either the tomb should be characterized as tholos tomb or we should use the term “round enclosure”, which is used in the past for describing such architectural funeral structures. In the most cases the “round enclosures” are scarcely preserved and their height do not exceed the height of 0,40m. A thorough look at the well preserved examples of tholos tombs, such as an example at Chloe at Velestino, one can see that the using level of the tomb is quite deeper than the level of entrance and dromos. This implies that in many cases, including the tomb under study, this enclosures are the foundation of bad preserved tholos tombs.

In the tholos tomb were found the skeletal remains of two adults. The skulls and the long bones were placed with care near the south wall of the tomb, while few bones were also found near the north wall. Probably, the center of the tomb was cleaned, in order to receive new burials. A skyphoid crater, an amphora, two bracelets, three fibulae, four iron rings, a small lead wheel, a weighting loom, three rounded stones and eight shells were the burial offerings.

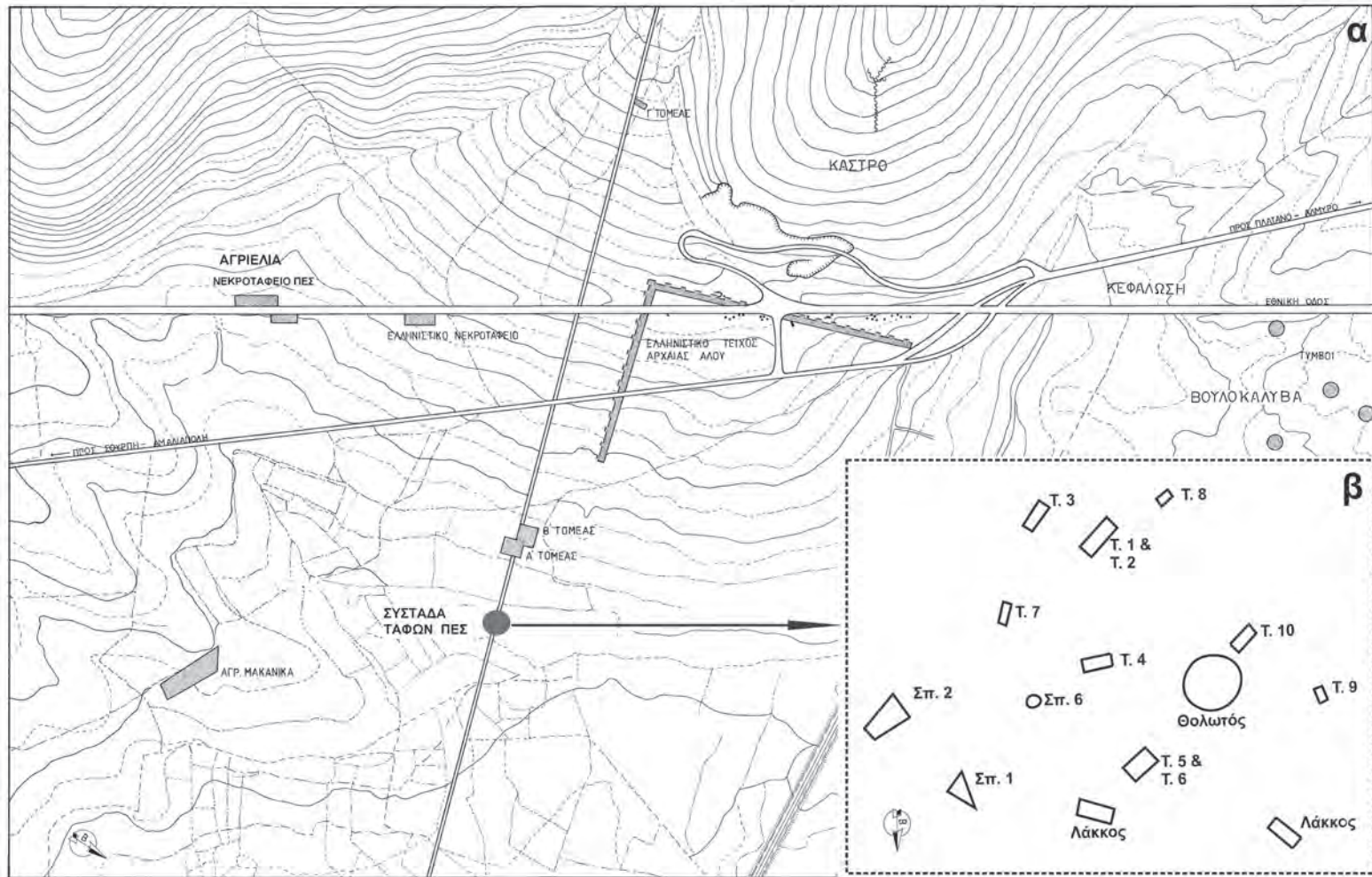
Around the tholos tomb nine cists were found. They were carved in the rock, while their sides were either built by small stones either were formed by upright slabs. In the cases that skeletal remains were preserved, the cists contained one burial, extended supine or contracted, with the head orientated to east or north-east. The offerings were few. Usually a drinking vessel was included.

The architectural organization of the cluster with the tholos tomb in the center and the cists around it, may imply family connections. This cluster comes to put a piece to the puzzling image we have of the rich early iron age in the region of ancient Halos.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Boyd M.J., 2002. *Middle Helladic and early Mycenaean mortuary customs in the southern and western Peloponnese*, Oxford.
- Desborough V.R. d' A., 1952. *Protogeometric Pottery*, Oxford.
- Georganas I., 2006. Dying in early iron age Thessaly, *ΑΕΘΣΕ* 2, 195-205.
- Heurtley W.A. – Skeat T.C., 1930/1931. The Tholos Tombs of Marmariane, *BSA* 31, 1-55.
- Lemos I.S., 2002. *The Protogeometric Aegean. The Archaeology of the late eleventh and tenth century B.C.*, Oxford.
- Papadopoulos J.K., 2005. *The Early Iron Age cemetery at Torone*, Los Angeles.
- Popham M.R. – Sackett L.H. – Themelis P.G. (επιμ.), 1979/1980. *Lefkandi I. The Iron Age. The Settlement. The Cemeteries*. *BSA Suppl.* 11, London.
- Wace A.J.B. – Droop J.P., 1906/1907. Excavations at Theotokou, Thessaly, *BSA* 13, 309-327.
- Wace A.J.B. – Thompson M.S., 1911/1912. Excavations at Halos, *BSA* 18, 1-29.
- Αραχωβίτη, Π. 1989. Βελεστίνο. Αγρός Δημ. Ρήγα, *ΑΔ* 44, Β'1 *Χρονικά*, 223.
- Αραχωβίτη Π., 1994. Θολωτός Πρωτογεωμετρικός τάφος στην περιοχή των Φερών, στο *Θεσσαλία*, 125-138.
- Θεοχάρης Δ.Ρ., 1960. 8. Ανασκαφαί εν Ιωλκώι, *ΠΑΕ*, 49-59.
- Κατακούτα Στ., 2009. Τα Φάρσαλα στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου, *ΑΕΘΣΕ* 3, 241-250.
- Μαλακασιώτη Ζ. – Βήτος Γ. – Πανάγου Μ., 2012. Τύμβοι με καύσεις νεκρών στον αγρό Δ. Δεσποτόπουλου στη θέση Βουλοκαλύβα Πλατάνου - Αλυμού (Ν. Μαγνησίας), *ΑΕΘΣΕ* 4, 187-200.

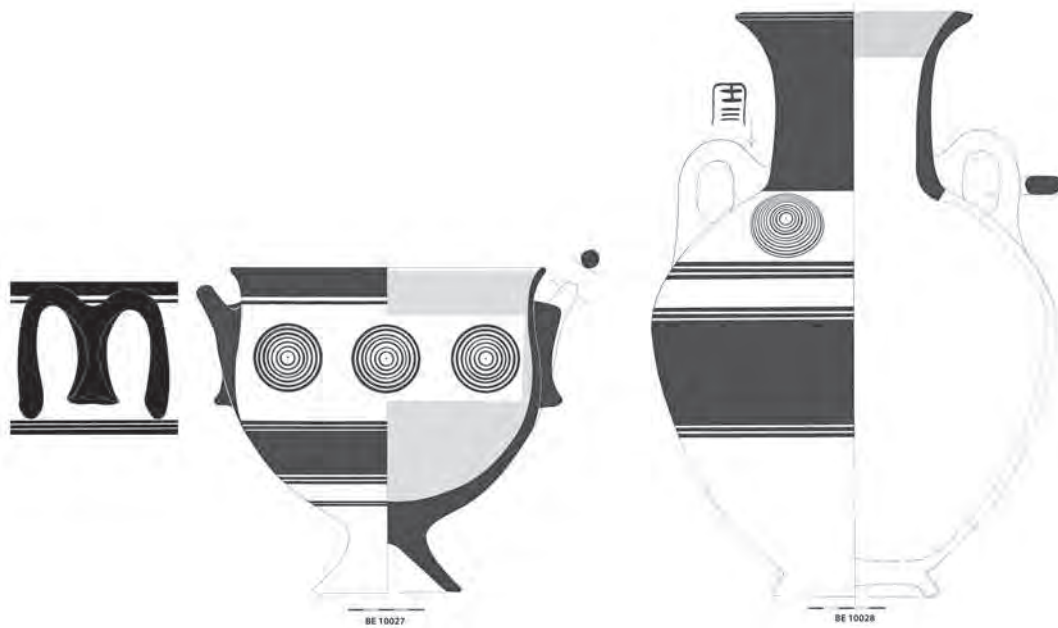
- Μαλακασιώτη Ζ. – Ροντήρη Β. – Παππή Ε., 1993. Πρόσφατες ανασκαφικές έρευνες στην αρχαία Άλο: μία πρώτη παρουσίαση των ευρημάτων, στο *Αχαιοφθιωτικά. Πρακτικά του Α' Συνεδρίου Αλμυριώτικων Σπουδών. Ιστορία, Αρχαιολογία, Λαογραφία Αχαΐας Φθιώτιδας*, 31/8-1/9/1991, Αλμυρός, 93-101.
- Μαρινάτος Σ., 1959. Ανασκαφή Πύλου, *ΠΑΕ*, 174-179.
- Μπάτζιου-Ευσταθίου Α., 1999. Το νεκροταφείο της Νέας Ιωνίας (Βόλου) κατά τη μετάβαση από την ΥΕ ΙΙΙΓ στην ΠΓ εποχή, στο *ΠΜΚ 1*, 117-130.
- Μπάτζιου-Ευσταθίου Α., 2011. Θολωτός τάφος Πυράσου, στο Α. Mazarakis Ainian (εκδ.), *The "Dark Ages" Revisited. Acts of an international symposium in memory of William D.E. Coulson. University of Thessaly, Volos, 14-17 June 2007*, I, Volos, 595-608.
- Τζιαφάλιας Αθ. – Ζαούρη Αν., 1999. Από τη βόρεια Περραιβία ως την αρχαία Κραννώνα. Νεκροταφεία της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου, στο *ΠΜΚ 1*, 143-152.
- Τσιούκα Φ., 2008. *Νεκροταφεία της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου στη θέση Βουλοκαλύβα (αρχαία Άλος)*, Αδημοσίευτη Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Βόλος.
- Τσιποπούλου Μ., 2005. *Η Ανατολική Κρήτη στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου*, Ηράκλειο.

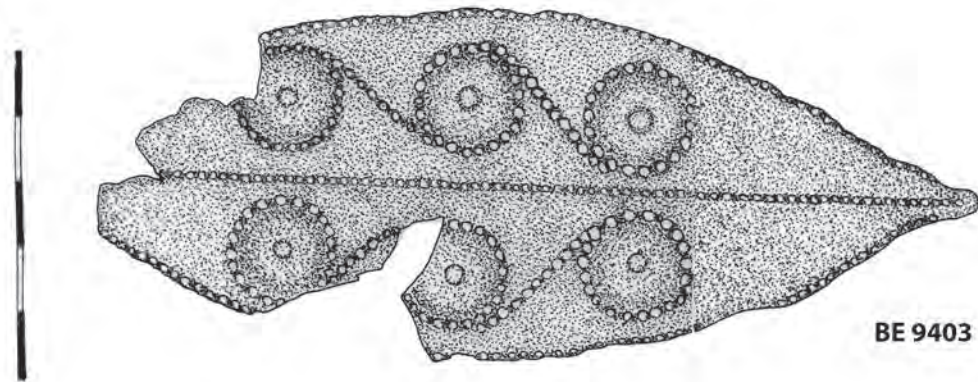
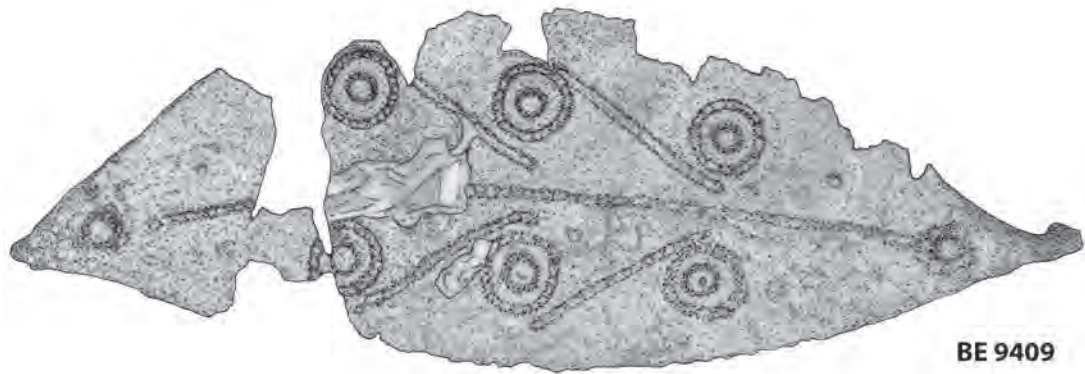
Εικ. 1. α) Τοπογραφικό σχέδιο όπου σημειώνεται η περιοχή που εντοπίστηκαν οι τάφοι της ΠΕΣ νοτιοανατολικά της ελληνιστικής Άλου. β) σκαρίφημα με την διάταξη των τάφων.

Εικ. 2. Ο θολωτός τάφος με τα οστά και τα κτερίσματα κατά χώραν.

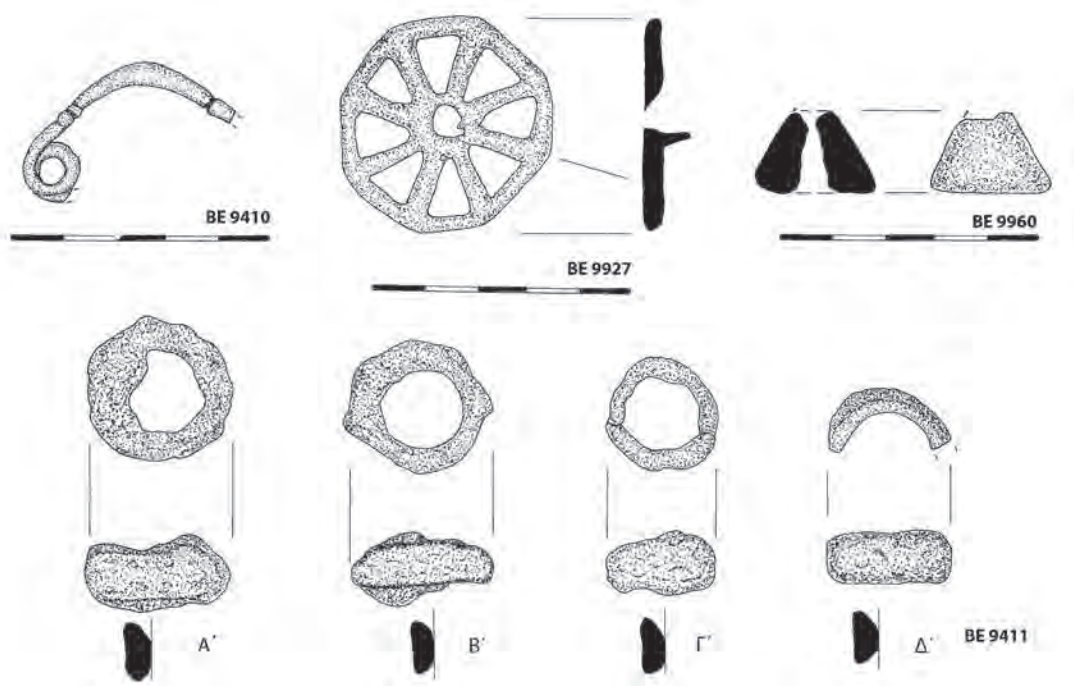
Εικ. 3. Σκυφοειδής κρατήρας και αμφορέας.

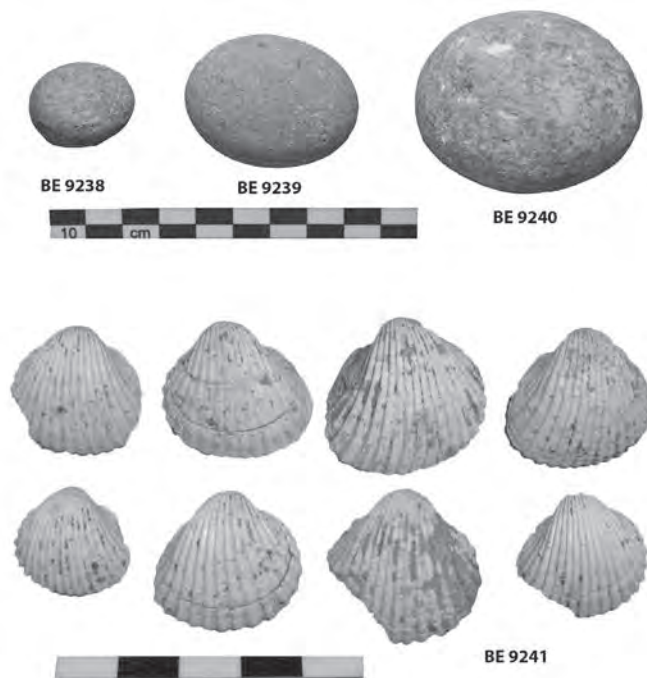
Εικ. 4. Φυλλόσχημες πόρπες.

Εικ. 5. Ζεύγος βραχιολιών.

Εικ. 6. Χάλκινη πόρπη, μολύβδινος μικρός τροχός, λίθινο σφονδύλι και τέσσερις σιδερένιοι δακτύλιοι.

Εικ. 7. Λίθινοι τριπτήρες και όστρεα.

Εικ. 8. Ο τάφος 2 με την κάλυψή του.

Εικ. 9. Το εσωτερικό του τάφου 2.

Εικ. 10. Κτερίσματα από τους κιβωτιόσημους τάφους.

ΚΑΡΑΤΣΑΝΤΑΛΙ ΑΛΜΥΡΟΥ: Η ΟΧΥΡΩΣΗ ΣΤΗ ΘΕΣΗ ΚΑΣΤΡΑΚΙ Ή ΚΑΣΤΡΟ

Δέσποινα Ευσταθίου

Στην εύφορη πεδινή περιοχή Καρατσάνταλι¹ του Αλμυρού Μαγνησίας, πάνω στο λόφο που λεγόταν Παλιοκκλήσι σύμφωνα με τον Αρβανιτόπουλο², δεσπόζει η οχυρωμένη θέση Καστράκι ή Κάστρο, που αποτελεί κηρυγμένο αρχαιολογικό χώρο³. Τα λείψανα της οχύρωσης αυτής περιβάλλουν το πλάτωμα της κορυφής, εμβαδού περίπου 6.000 τ.μ., στο σημείο μετάβασής του προς την πλαγιά, και σώζονται σε διαφορετική κατάσταση διατήρησης. Το τείχος ήταν ενισχυμένο με πύργους, αλλά εξαιτίας των αποσπασματικών οχυρωματικών λειψάνων είναι δύσκολο να διασαφηνιστεί ο ακριβής αριθμός τους. Η περίμετρος του τείχους, ελλειψοειδούς σχήματος, υπολογίζεται στα 300 μ. και υποδεικνύει μια σχετικά μικρή εγκατάσταση (**εικ. 1**).

Ο λόφος αυτός έχει φυσική διαμόρφωση και συνδέεται με το βουνό στα νότια με διάσελο. Στα βόρεια η θέση προσφέρει άπλετη ορατότητα προς την πεδιάδα του Αλμυρού. Πάνω στο λόφο υπάρχει αραιή βλάστηση από πουρνάρια, που γίνεται όμως έντονη στα σημεία που βρίσκονται από κάτω τα αρχιτεκτονικά λείψανα.

Οι πρώτες έρευνες στην οχυρωμένη θέση Καστράκι ή Κάστρο έγιναν από τον Ολλανδό αρχαιολόγο Vollgraff, ο οποίος διερευνώντας για το ιερό της Ιτωνίας Αθηνάς⁴ στην κορυφή του λόφου ανακάλυψε τα λείψανα μεγάλου κτιρίου. Οι ανασκαφές συνεχίστηκαν από τον Αρβανιτόπουλο, ο οποίος χρονολόγησε το οικοδόμημα και τα ευρήματα που βρέθηκαν στον 4ο-3ο αι. π.Χ. Κάτω από το συγκεκριμένο οικοδόμημα εντοπίστηκαν λείψανα και ευρήματα προϊστορικής περιόδου⁵.

Κατά τα έτη 1992 και 2012 πραγματοποιήθηκε επιφανειακή έρευνα από την ΙΓ' ΕΠΚΑ και τα Πανεπιστήμια του Groningen και του Amsterdam, στο πλαίσιο του Ελληνο-Ολλανδικού Προγράμματος, ενώ το 2013 με την υλοποίηση του Προγράμματος «Βελτίωση της προσβασιμότητας σε αρχαιολογικούς χώρους και μνημεία αρμοδιότητας της ΙΓ' ΕΠΚΑ στις περιφερειακές ενότητες Μαγνησίας και Βορείων Σποράδων»⁶ δόθηκε η ευκαιρία να καθαριστεί ο χώρος από τη βλάστηση και να έρθει για πρώτη φορά στο φως μέρος της οχύρωσης στην ομόνυμη θέση.

Ο καθαρισμός επικεντρώθηκε σε μία ζώνη πλάτους τεσσάρων μέτρων κατά μήκος του τείχους από τα ανατολικά έως τα βορειοδυτικά. Αποκαλύφθηκε τμήμα της οχύρωσης στη βόρεια πλευρά του λόφου, με τα

1. Καραντζάντα(γ)λι ήταν το όνομα του τούρκικου τσιφλικιού τον 19ο αιώνα, Reinders-Φλωράς-Καρίμαλη-Μαλακασιώτη-Prummel-Ροντήρη-Σγούρας-Wijnen 2001, 13.

2. Αρβανιτόπουλος 1909, 155. Haagsma-Μαλακασιώτη-Ροντήρη- Reinders 2000, 39-40.

3. Αρ.ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/Α1/Φ43/20439/1074 Υ.Α., ΦΕΚ 501/Β/30-6-1994.

4. Αρβανιτόπουλος 1909, 158-163. Μαλακασιώτη 1997, 40-41.

5. Αρβανιτόπουλος 1909, 155-158. Vollgraff 1907-1908, 224. Haagsma-Μαλακασιώτη-Ροντήρη- Reinders 2000, 39.

6. Το Πρόγραμμα υλοποιήθηκε από την Γενική Γραμματεία Πολιτισμού του Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού σε συνεργασία με την ΙΓ' ΕΠΚΑ και τη Μη Κυβερνητική Εθελοντική Περιβαλλοντική Ομάδα «Εν Δράσει», στο πλαίσιο του ΕΣΠΑ 2007-2013, από τις 9/4 έως τις 8/11/2013. Στις εργασίες του Προγράμματος εντάχθηκε και η οχυρωμένη θέση Καστράκι ή Κάστρο, από τις 29/7 έως τις 8/11/2013, με απώτερο στόχο την μελλοντική ανάδειξή της και γνωριμία της στο ευρύ κοινό. Βλ. Ροντήρη-Ευσταθίου στην παρούσα έκδοση. Με σκούπα και φαράσι στους αρχαιολογικούς χώρους του Αλμυρού.

Κατά τη διάρκεια του Προγράμματος συμμετείχε η αρχαιολόγος Ανδρονίκη Λιάπη, οι εργάτες Σπύρος Γαρδικλής, Φωτεινή Πιπίνη, Κωνσταντίνος Χαρτοφίλης και Βασίλης Χατζησάββας. Πραγματοποιήθηκε σχεδιαστική αποτύπωση του αποκαλυφθέντος τμήματος της οχύρωσης από τους υπαλλήλους της ΙΓ' ΕΠΚΑ Σοφία Παπαμαργαρίτη και Βάσω Σιούρα, τοπογράφηση από τον Δημήτρη Ζούπη, καθώς και φωτογραφική τεκμηρίωση. Ευχαριστίες οφείλω σε όλους τους παραπάνω.

τρία καλύτερα διατηρημένα τμήματα του τείχους που σώζονται σε ύψος τριών δόμων, καθώς και τρεις πύργους (ο πύργος 1 στα βορειοδυτικά της οχύρωσης που περιβάλλει έναν μικρότερο πιθανό πύργο, ο πύργος 2 και τμήμα του πύργου 3 στα ανατολικά).

Πιο συγκεκριμένα, ο πύργος 1 (διαστάσεων 4,00 × 7,00 μ.), κατασκευασμένος κατά το ψευδισόδομο σύστημα, σώζεται σε αρκετά καλή κατάσταση και έχει επιμελημένη κατασκευή. Η ανατολική πλευρά του αποτελείται από μεγάλες ασβεστολιθικές λιθοπλίνθους σε ύψος τεσσάρων δόμων (εικ. 2). Από τη δυτική πλευρά του πύργου είναι ορατές τρεις δόμοι επίσης μεγάλων λιθοπλίνθων. Και οι δύο αυτές πλευρές δεν μπόρεσαν να αποκαλυφθούν ολόκληρες, λόγω μεγάλου όγκου χώματος και ριζών από τα πουρνάρια.

Χαρακτηριστικές είναι οι μόνες σωζόμενες λιθοπλίνθοι της ΒΑ και ΒΔ γωνίας του πύργου 1 που φέρουν στο άκρο τους μια κάθετη ταινία ως «οδηγό κατακορυφότητας» που είναι χαρακτηριστική των πύργων ελληνοισλαμικής εποχής.

Εσωτερικά του πύργου 1 βρέθηκε μικρότερη κατασκευή (διαστάσεων 3,30 × 5,50 μ.) με ελαφρώς κατεργασμένες λιθοπλίνθους που προσομοιάζει με πύργο, χωρίς ωστόσο η χρήση της να μπορεί να αποδοθεί με ασφάλεια. Ειδικότερα, παράλληλα με τη βόρεια πλευρά του πύργου 1, αποκαλύφθηκε μια δεύτερη εσωτερική σειρά έξι λιθοπλίνθων, όπως επίσης και κάποιες άλλες λιθοπλίνθοι, παράλληλες με την ανατολική και δυτική του πλευρά (βλ. εικ. 2).

Από τον πύργο 1, η προς ανατολάς συνέχεια του τείχους είναι κτισμένη με ακανόνιστη τραπεζιόσχημη τοιχοδομία (εικ. 3). Αποκαλύφθηκε σε ύψος δύο δόμων και μήκος 1,70 μ. Αντίθετα, η προς δυσμάς συνέχεια του τείχους από τη δυτική πλευρά του πύργου 1, αποτελείται από αδρά δουλεμένες λιθοπλίνθους, όχι ιδιαίτερα επιμελημένης όψης. Εμφανίστηκε σε ύψος δυο δόμων και μήκος 2,55 μ.

Ο πύργος 2, διαστάσεων 3,00 × 5,00 μ., δεν σώζεται σε καλή κατάσταση και αποτελείται από αδρά κατεργασμένους λίθους. Από τη βόρεια πλευρά του πύργου σώζονται τρεις μόνο λιθοπλίνθοι. Από τη δυτική πλευρά (εικ. 4) σώζονται τρεις δόμοι, ενώ στο σημείο σύνδεσης του πύργου με το τείχος προς δυσμάς σώζεται μόλις ένας μεγάλος λιθοπλίνθος. Στο σημείο αυτό υπάρχουν αρκετοί πεσμένοι λιθοπλίνθοι. Από την ανατολική πλευρά σώζονται δύο δόμοι (μόνο ένας από την ανώτερη σειρά), ενώ στο σημείο σύνδεσης του πύργου με το τείχος προς ανατολάς υπάρχει μια σειρά τεσσάρων λιθοπλίνθων σε μήκος 2,70 μ.

Οι εργασίες καθαρισμών και αποψίλωσης δεν συνεχίστηκαν πέρα από τον πύργο 2. Καθαρίστηκε όμως εν μέρει και αποσπασματικά ο πύργος 3, που βρίσκεται λίγα μέτρα ανατολικότερα από τον πύργο 2. Συγκεκριμένα στάθηκε δυνατό να καθαριστεί η ανατολική μόνο πλευρά του και το μήκος της μετρήθηκε στα 3,60 μ. Αποκαλύφθηκε επίσης και το σημείο σύνδεσής της με την προς ανατολάς συνέχεια του τείχους σε μήκος 1,70 μ. Ο πύργος 3, που αποτελείται από ελαφρώς κατεργασμένες λιθοπλίνθους προσομοιάζει κατασκευαστικά, αλλά και σε διαστάσεις με τον εσωτερικό πιθανό πύργο 1 και τον πύργο 2, που είναι επίσης πιο πρόχειρης κατασκευής σε σχέση με τον μεγάλο βορειοδυτικό πύργο 1.

Από το ΒΔ πύργο 1, προχωρώντας ανατολικότερα προς τον πύργο 2, αποκαλύφθηκαν τρία καλύτερα σωζόμενα τμήματα του τείχους.

Το πρώτο τμήμα του τείχους φέρει δύο ορατές σειρές δόμων ύψους 1 μ. σε σωζόμενο μήκος 5 μ. περίπου. Κατά τον καθαρισμό πραγματοποιήθηκε μερική αποχρωμάτωση, όπου έδειξε ότι υπάρχει και τρίτη σειρά δόμων (κατώτερη). Το μήκος των λιθοπλίνθων κυμαίνεται από 0,55-1,00 μ., το πλάτος στα 0,50-0,60 μ. και το ύψος τους περίπου στα 0,60 μ. (εικ. 5-6).

Το δεύτερο τμήμα του τείχους σώζει μια σειρά έντεκα περίπου λιθοπλίνθων *in situ* σε μήκος 9 μ. Το μήκος τους κυμαίνεται από 0,55-0,90 μ., το πλάτος τους 0,35-0,55 μ. και το ύψος τους γύρω στα 0,55 μ. Πραγματοποιήθηκε επίσης μερική αποχρωμάτωση, όπου εμφάνισε δυο ακόμη δόμους και το συνολικό ορατό ύψος μετρήθηκε στα 1,20 μ. Ο κατώτερος δόμος που αποτελεί και την υποθεμελίωση στάθηκε δυνατό να αποκαλυφθεί σε ένα πολύ μικρό μέρος (εικ. 7-8).

Το τρίτο τμήμα του τείχους αποτελείται από τρεις δόμους. Οι δύο κατώτεροι βρίσκονται υπό το έδαφος, στην κατωφέρεια της πλαγιάς, ενώ η ανώτερη σειρά «πατά» στο σημερινό επίπεδο του εδάφους. Από τις λιθοπλίνθους της επάνω σειράς οι τρεις από τις τέσσερις βρίσκονται στη θέση τους, ενώ η τέταρτη είναι μετακινημένη. Στη μεσαία σειρά υπάρχουν οκτώ λιθοπλίνθοι *in situ* σε συνολικό μήκος 6 μ. Το πλάτος τους κυμαίνεται στα 0,40-0,60 μ., το μήκος στα 0,65-1,10 μ. και το ύψος στα 0,35-0,50 μ. (εικ. 9-10).

Τα παραπάνω τρία καλύτερα διατηρημένα και επιμελημένα τμήματα του τείχους αποτελούνται από ασβεστολιθικές λιθοπλίνθους σε ακανόνιστη τραπεζιόσχημη τοιχοδομία. Η εξωτερική όψη των λιθοπλίνθων αυτών, τα 2/3 των πλαϊνών τους όψεων, καθώς και τμήμα του πάνω και κάτω μέρους τους είναι καλά δουλε-

μένα. Αντίθετα, το πίσω μέρος τους είναι ακατέργαστο, γεγονός που υποδηλώνει ότι το τείχος θα είχε εσωτερικό γέμισμα. Φέρουν «πατούρες», για την καλύτερη έδραση των λιθοπλίνθων και χαμηλούς «αναβαθμούς» για την επίτευξη της μέγιστης δυνατής στατικότητας. Σε κάποια σημεία εντοπίστηκαν πάνω στους λιθοπλίνθους και σημάδια από μοχλοβόθρια, πιθανότατα κατά τη διαδικασία μετακίνησης και τοποθέτησής τους.

Η οχύρωση είναι κατασκευασμένη στο σημείο σύνδεσης του πλατώματος με την πλαγιά. Αυτό διευκόλυνε κατασκευαστικά, ώστε να τοποθετούν τους μεγάλους λίθους εξωτερικά και να χρησιμοποιούν μικρότερους στην εσωτερική πλευρά του τείχους, γεγονός που επιβεβαιώνεται από την εύρεση λίγων μεμονωμένων λιθοπλίνθων, οι οποίες φαίνεται να ανήκουν στην εσωτερική του πλευρά, υπολογίζοντας το πλάτος του τείχους στα 2,50 μ. περίπου.

Ανάμεσα στο πρώτο, το δεύτερο και το τρίτο τμήμα του τείχους που προαναφέρθηκαν η οχύρωση είναι κατεστραμμένη, καθώς τουλάχιστον τέσσερις-πέντε ακόμη δόμοι έχουν κατολισθήσει στην πλαγιά.

Από τα μέχρι στιγμής στοιχεία των επιφανειακών καθαρισμών, τα οχυρωματικά κατάλοιπα τοποθετούνται σε δύο οικοδομικές φάσεις. Ο μεγάλος πύργος 1 κατασκευασμένος κατά το ψευδισόδομο σύστημα που μοιάζει με την οχύρωση της Άλου και τα τρία καλύτερα σωζόμενα τμήματα ανατολικότερα από αυτόν ανήκουν στους ύστερους κλασικούς-πρώιμους ελληνιστικούς χρόνους. Οι δύο ανατολικοί πύργοι 2 και 3, ο πιθανός πύργος που περιβάλλεται από τον πύργο 1⁷, καθώς και κάποια τμήματα της οχύρωσης, αμελέστερης κατασκευής, φαίνεται να ανήκουν σε άλλη οικοδομική φάση. Οι προκαταρκτικές αυτές διαπιστώσεις μένει να επιβεβαιωθούν ή να ανατραπούν με μελλοντικές ανασκαφικές έρευνες με σκοπό την παρακολούθηση των στρωματογραφικών δεδομένων. Μια πιθανή μελλοντική έρευνα θα μπορούσε να διεξαχθεί σε σημεία των πύργων και της σύνδεσής τους με το υπόλοιπο τείχος, αλλά και με την αποκάλυψη της υπόλοιπης περιμέτρου του τείχους.

Εντοπίστηκαν ακόμη κάποια τμήματα της οχύρωσης περιμετρικά της κορυφής του πλατώματος, λείψανα μιας στιβαρής κατασκευής με αδιάγνωστη προς το παρόν λειτουργική χρήση που έρχεται κάθετα προς τη γραμμή του τείχους στο ύψος της νοτιοδυτικής πλευράς της οχύρωσης (σε σωζόμενο μήκος 7 μ. και πλάτος 5 μ.), καθώς και κάποια τμήματα κτισμάτων εντός και εκτός του περιτειχίσματος, που χρήζουν επίσης περαιτέρω διερεύνησης για να διαπιστωθεί η χρήση τους και η εν γένει φύση της εγκατάστασης πάνω στο λόφο⁸.

Στην νοτιοανατολική πλευρά του υψώματος και εντός της οχύρωσης, επισημάνθηκαν λείψανα μεγάλου κτιρίου, μέσα σε έντονη βλάστηση από πουνράρια, πιθανόν αυτού που ερεύνησαν οι Vollgraaf και Αρβανιτόπουλος. Ωστόσο, το κτίριο αυτό έχει καταστραφεί στο μεγαλύτερο μέρος του και ο χώρος εσωτερικά του έχει αναμοχλευθεί από τη δράση αρχαιοκαπήλων.

Η επιφανειακή κεραμική επιβεβαιώνει την χρήση της θέσης Καστράκι ή Κάστρο στα ύστερα κλασικά-πρώιμα ελληνιστικά χρόνια, ενώ σποραδικά όστρακα ρωμαϊκών, βυζαντινών και μεταβυζαντινών⁹ χρόνων μαρτυρούν και κάποια περιστασιακή ανθρώπινη παρουσία.

Η θέση Καστράκι ή Κάστρο στην κορυφή ενός χαμηλού λόφου δεν είναι φυσικά οχυρή, βρίσκεται ωστόσο σε στρατηγικό σημείο, στο μέσο περίπου του συμπλέγματος των αρχαίων οχυρώσεων στην οροσειρά της Όθρυος¹⁰ και με θαυμάσια εποπτεία της γύρω περιοχής¹¹.

7. Ο μεγάλος πύργος 1 θα μπορούσε να ερμηνευθεί και ως άνδρηρο που δημιουργήθηκε στην επικλινή πλαγιά για να πλαισιώσει και να ενισχύσει τον μικρότερο πιθανό πύργο (Reinders, προφορική συνομιλία).

8. Μένει προς το παρόν αναπάντητο ερώτημα αν πρόκειται για μια στρατιωτική εγκατάσταση, αν είχε οικιστικό χαρακτήρα και ήταν π.χ. μια από τις προσφερόμενες επιλογές κατοίκησης κάτω από διάφορες συνθήκες, ή είχε διπλό χαρακτήρα και στην πάροδο των αιώνων εξυπηρέτησε διαφορετικούς σκοπούς, σε διαφορετικές χρονικές περιόδους. Υπάρχει τέλος η άποψη ότι οι κάτοικοι της αρχαίας Άλου στη Μαγούλα Πλατανιώτικη ίσως βρήκαν καταφύγιο στη θέση Καστράκι ή Κάστρο στο Καρατσάνταλι μετά την καταστροφή της πόλης τους το 346 π.Χ. (Reinders 2014, 15, 21-23, Haagsma 2000, 40). Τα νέα ανασκαφικά δεδομένα δείχνουν συνέχιση κατοίκησης της Μαγούλας Πλατανιώτικης και στην ελληνιστική εποχή, γεγονός που χρήζει περαιτέρω έρευνας και ερμηνείας (βλ. Agnoustiotis-Dijkstra-Efstathiou-Heymans-Mamaloudi-Reinders-Rondiri-Stamelou-Stissi, στον παρόντα τόμο).

9. Απέναντι και νοτιοανατολικά από την οχυρωμένη θέση Καστράκι ή Κάστρο υπάρχει μια μικρή ερειπωμένη εκκλησία του Αγίου Νικολάου (Βουνένης), στην οποία έχουν εντοιχιστεί σε β' χρήση λίθινα αρχιτεκτονικά μέλη από παλιότερα κτίρια και κατασκευές. Κάποια από αυτά ίσως προέρχονται από την ομώνυμη θέση (Reinders 2014, 21-22, Reinders 2011, 214-217, Haagsma 2000, 40).

10. Βλ. Ευσταθίου 2014.

11. Wieberdink 1990, 49-50 και εικ. 2, αρ. 4. Chykerda – Haagsma – Karapanou, 2014, 297-310.

Η αποκάλυψη της βόρειας πλευράς της οχύρωσης μας έδωσε τη δυνατότητα να αποκτήσουμε καλύτερη γνώση της αρχιτεκτονικής και των επιμέρους στοιχείων της, γι' αυτό κρίνεται σκόπιμο στο μέλλον να συνεχιστούν τόσο οι εργασίες καθαρισμού-αποψίλωσης και στην υπόλοιπη οχύρωση, όσο και να διενεργηθεί μελλοντική ανασκαφική έρευνα στη θέση αυτή. Έτσι, θα μας δοθεί μια ολοκληρωμένη και πληρέστερη εικόνα της οχύρωσης που θα βοηθήσει στη συγκριτική μελέτη και έρευνα γύρω από τις οχυρωμένες θέσεις στην οροσειρά της Όθρυος.

SUMMARY

**KARATSANTALI AT ALMYROS:
THE FORTIFICATION AT THE SITE OF KASTRAKI OR KASTRO**

Despina Efstathiou

As part of the Project “Improving the accessibility of archaeological sites and monuments under the competence of the 13th Ephorate of Prehistoric & Classical Antiquities in the regional unities of Magnesia and Sporades”, from July 27 to November 8, 2013, cleaning and stripping works were performed at Kastraki or Kastro fortified site, located in Karatsantali, Almiros. The site belongs to an ancient fortification complex in the Mount Othris, which was of strategic importance.

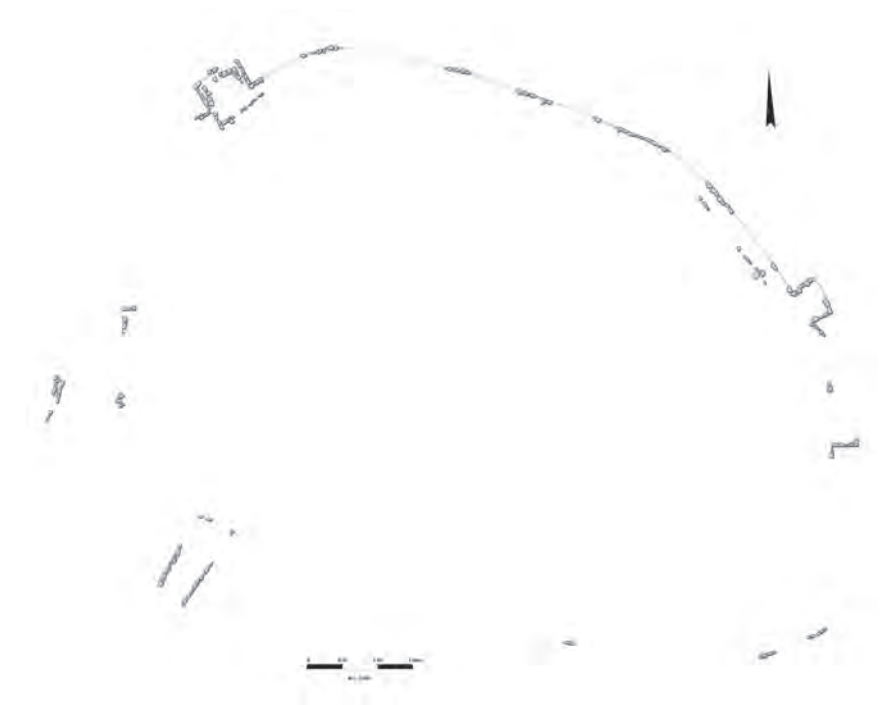
This fortification is a declared archaeological site that occupies the area around a plateau at the top of a low hill. However, cleaning focused on a four-meter-wide zone along the wall from east to northwest and revealed part of the fortification on the northern side of the hill. Three best preserved sections of the wall, up to the height of three block series and three towers were also came to light.

Each of the interesting architectural remains unearthed, previously hidden in dense vegetation, is preserved at a different conservation status. They are dated from the late Classical to the early Hellenistic times. Nevertheless, occupation on the basis of surface finds seems to reach up to the Byzantine period.

The above works enabled us to form a better and more detailed picture of the fortification and therefore better knowledge and understanding of its component elements, which will help us in the comparative and comprehensive future research on the fortified sites of the Almyros region.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αρβανιτόπουλος Α., 1909. Α') Εν Ιτώνω, ΠΑΕ 1908, Αθήνα, 152-163.
- Chykerda M. - Haagsma M.- Karapanou S., 2014. From City to Sea: Kastro Kallithea (Thessaly) and its Role in the Defense of Southern Achaia Phthiotis, Meditations on the Diversity of the Built Environment in the Aegean Basin and Beyond, Proceedings of a Colloquium in Memory of Frederick E. Winter, Athens 22-23 June 2012, Publications of the Canadian Institute in Greece, No. 8
- Ευσταθίου Δ., 2014. Αρχαίες οχυρωμένες θέσεις στην οροσειρά της Όθρυς: ευρύτερη περιοχή Αλμυρού, ΔΑΦΕΟ 18, Περίοδος Β, Αλμυρός, 14-50.
- Haagsma B. - Μαλακασιώτη Ζ. - Ροντήρη Β. - Reinders R., 2000. Μεταξύ Καραντζάνταγλι και Μπακλαλί, ΔΑΦΕΟ 4, Περίοδος Β, Αλμυρός, 29-49.
- Μαλακασιώτη Ζ., 1997. Αρχαιολογικές και τοπογραφικές έρευνες στην τετράδα της Αχαΐας Φθιώτιδας: περιοχή Αλμυρού, ΔΑΦΕΟ 1, Περίοδος Β, Αλμυρός, 29-53.
- Reinders R. - Φλωράς Σ. - Καρίμαλη Ε. - Μαλακασιώτη Ζ. - Prummel W. - Ροντήρη Β. - Σγούρας Ι. - Wijnen M., 2001. Καραντζάνταγλι. Μια νεολιθική θέση στον κάμπο του Αλμυρού, ΔΑΦΕΟ 5, Περίοδος Β, Αλμυρός, 9-53.
- Reinders R. - Williamson C. - Jansen W. - De Roever P., 2011. Η εκκλησία του Αγίου Νικολάου (Βουνένης) στο Καρατζάνταγλι του Αλμυρού, ΔΑΦΕΟ 15, Περίοδος Β, Αλμυρός, 181-217.
- Reinders R. - Dickenson C. - Kondoyianni K. - Lee B.- Malakasioti Z. - Meiwaard A.R. - Nikolaou E. - Radloff L. - Rondiri V. - Rose T.C. - Tsiouka F., 2014. *The City of New Halos and its Southeast Gate*, Groningen (Groningen Archaeological Studies 27).
- Vollgraff W., 1908. Notes on the Topography of Phthiotis, BSA 16, 224.
- Wieberdink G., 1990. A Hellenistic Fortification System in the Othrys Mountains (Achaia Phthiotis), *Newsletter of the Netherlands Institute at Athens* 3, 47-76.

Εικ. 1. Σχεδιαστική αποτύπωση της οχύρωσης στη θέση Καστράκι ή Κάστρο στην περιοχή Καρατσάνταλι Αλμυρού.

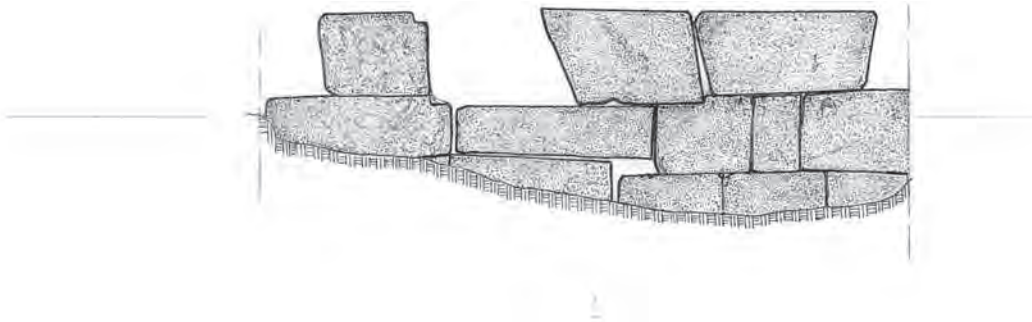
Εικ. 2. Οχύρωση στη θέση Καστράκι ή Κάστρο. Άποψη της ανατολικής πλευράς του πύργου 1. Στο εσωτερικό του διαφαίνεται μικρότερη κατασκευή, πιθανόν πύργος άλλης οικοδομικής φάσης.

Εικ. 3. Οχύρωση στη θέση Καστράκι ή Κάστρο. Σύνδεση του πύργου 1 με την προς ανατολάς συνέχεια του τείχους.

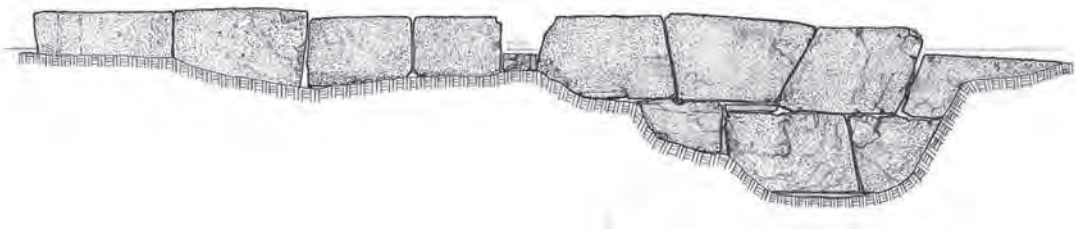
Εικ. 4. Οχύρωση στη θέση Καστράκι ή Κάστρο. Άποψη της δυτικής πλευράς του πύργου 2.

Εικ. 5. Οχύρωση στη θέση Καστράκι ή Κάστρο. Σχεδιαστική αποτύπωση τμήματος του τείχους στη βόρεια πλευρά της οχύρωσης (τμήμα 1).

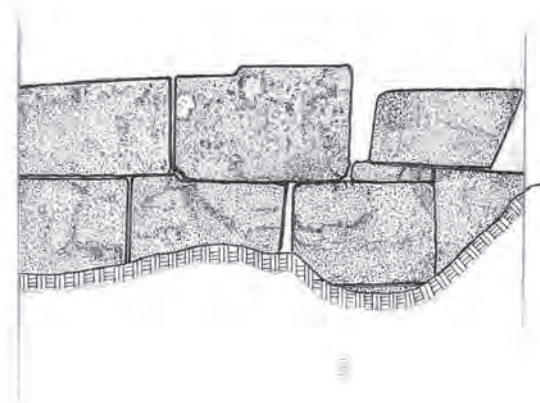
Εικ. 6. Οχύρωση στη θέση Καστράκι ή Κάστρο. Φωτογραφική αποτύπωση τμήματος του τείχους στη βόρεια πλευρά της οχύρωσης (τμήμα 1).

Εικ. 7. Οχύρωση στη θέση Καστράκι ή Κάστρο. Σχεδιαστική αποτύπωση τμήματος του τείχους στη βόρεια πλευρά της οχύρωσης (τμήμα 2).

Εικ. 8. Οχύρωση στη θέση Καστράκι ή Κάστρο. Φωτογραφική αποτύπωση τμήματος του τείχους στη βόρεια πλευρά της οχύρωσης (τμήμα 2).

Εικ. 9. Οχύρωση στη θέση Καστράκι ή Κάστρο. Σχεδιαστική αποτύπωση τμήματος του τείχους στη βόρεια πλευρά της οχύρωσης (τμήμα 3).

Εικ. 10. Οχύρωση στη θέση Καστράκι ή Κάστρο. Φωτογραφική αποτύπωση τμήματος του τείχους στη βόρεια πλευρά της οχύρωσης (τμήμα 3).

THE 2013-2014 TEST-TRENCHES AT HALOS

*Agnousiotis D., Dijkstra T., Efstathiou D., Heymans E.D.,
Mamaloudi I., Reinders H.R., Rondiri V., Stamelou E., Stissi V.V.*

The territory of the ancient polis of Halos has been the focus of archaeological and epigraphical research since the beginning of the 19th century and was one of the first areas in Greece where, in 1906, Dutch field work was conducted. Since 1977 work has continued by the University of Groningen, in cooperation with the 13th Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities and, since 2011, with the participation of the University of Amsterdam.

The most familiar and visible archaeological remains of Halos are the impressive ruins of the heavily fortified Hellenistic city, inhabited between ca. 300 and 265 BC. Most excavation efforts have focused on its houses, fortification walls and gates.¹ Substantial efforts have also been dedicated to the excavation of the Early Iron Age graves in the Voulokaliva area, north of the city, and several smaller sites in the wider region.²

Magoula Plataniotiki (**fig. 1**), the probable predecessor of the Hellenistic city, has now been the focus of two excavation campaigns in 2013 and 2014, which are the topic of the current paper.

Previous exploration of the magoula was limited. In 1906 Wilhelm Vollgraff visited a site near the beach southeast of Almyros - almost certainly Magoula Plataniotiki - where he noted the remains of a large building dated to the classical period and undertook a 'small trial excavation'.³ He did not however pursue further research.

The relatively flat Magoula Plataniotiki, having a size of circa 10 ha., is one of the largest sites in the wider Halos area. Since the location of the Hellenistic city does not show remains of an earlier predecessor, this tell site might be the most likely candidate for the original city of Halos, as first mentioned in the Catalogue of Ships (*Il.* 2.682). Other prominent historical sources referring to the city are Herodotus who describes a visit by Xerxes (7.197) and Demosthenes, who reports an Athenian legation to have arrived at the city from the sea, while it was under siege by the Macedonian general Parmenion in 346 BC (19.163; see also 19.334 and 11.1) - indicating that the city was close to the shore. After earlier visits by the Groningen team, the site was systematically surveyed in 1990 and was subsequently registered as a protected area by the Greek Ministry of Culture.⁴ In 2012 parts of the magoula were resurveyed to get a clearer picture of its size and chronology. This showed that the site is limited to the magoula itself and has no expansion or 'halo' in the surrounding area, which was very marshy till recently. By far most surface material is Classical-Hellenistic. A few points south of the top have small amounts of Bronze Age and Archaic finds, while there are also a thin spread of Roman and some concentrations of medieval material - none of this showing a clear pattern.⁵

In order to avoid any extension plans of the nearby factories, the 13th Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities (now under the name Ephorate of Antiquities in Magnesia) initiated a plan to excavate some

1. Previous reports on the Hellenistic city: Reinders 1988; Reinders - Prummel 2003; Reinders et al. 2014; see also Malakasioti - Reinders 2001-2004. A more complete overview of publications on the Halos area up to 2012 can be found on <http://thessalika-erga.nl/publications/by-year/> (accessed January 2017).

2. Publications of excavated and surveyed Early Iron Age remains: Wace - Thompson 1911-1912; Malakasioti 1992; 1993; 1997; 2004; Dyer - Haagsma 1993; Reinders 2004; Stissi 2011. For the wider area and Zerelia see Stählin 1906; 1924; Wace - Droop - Thompson 1907-1908; Wace - Thompson 1912; Malakasioti 2004; Reinders 2004.

3. Vollgraff 1907-1908.

4. ΥΑ. ΥΠΠΟ/ΓΔΑΠΚ/ΑΡΧ/Α1/Φ43/8765/326/1-9-2006 - ΦΕΚ 12/ΤΑΑΠΘ/26-9-2006

5. See Stissi et al. in press, 96-98.

trial trenches. The goal of this specific research is to form a better picture of the site's habitation history, but hopefully also of a stratigraphical sequence that could help the ongoing study of the survey finds. In addition to this, we want to better understand the connection between this magoula and the Hellenistic city, but also its relation to the earlier cemetery in the Voulokaliya area.

In the summers of 2013 and 2014 four test trenches were excavated by the 13th Ephorate and the Universities of Amsterdam and Groningen (**fig. 2**). In 2013 around 30.000 sherds and 2.000 non-ceramic finds were recovered, even more in 2014. Since the study of this material is at an early stage, all dating and interpretation is preliminary.

The trenches yielded remains of several habitation phases, often directly below the surface and very disturbed. The finds suggest a densely inhabited and well-organised town with a dense sequence. Despite the fragmentary nature of the evidence, we can propose a main sequence of strata.

Preliminary study of the finds suggests that the upper stratum belongs to the mid-3rd century BC and may be contemporary with the occupation of the Hellenistic city. This stratum is most extensively explored in *trench 4* (**fig. 3-4**). Here, two sides of a single space were brought to light: two parallel walls roughly in east-west orientation have been exposed over a length of 6,00 m. and 5,60 m. (the northern and southern wall respectively) with a possible threshold at the western end of the northern wall. Both walls are constructed of natural or only slightly worked stones with a filling of smaller stones and earth in between the larger blocks. The inside of the space is fully covered with a destruction layer consisting mostly of tile fragments with a floor constructed with stone slabs underneath. Close to the northern wall, a group of six fallen pots has been found *in situ* (**fig. 4**): a lamp, a large Black Gloss plate with the letters "AK" inscribed under the rim, a handleless bowl, a jug and two cooking pots. Lying upside down, these vessels seem to have fallen from a shelf on the wall. The total picture suggests that the area was destroyed by an earthquake.

While it remains unclear whether the main excavated space was part of a street or a courtyard, it may be concluded that generally the area served an utilitarian purpose, indicated by the stone-paved floor, finds like a ceramic basin and a structure, delineated by stone slabs, just outside the space, near the threshold. As was already suggested by the survey results, the finds clearly indicate that habitation at the magoula continued well into the Hellenistic period.

Trenches 1 and 2 offer similar remains, although preservation here is more fragmentary. In the south of *trench 1*, south of a fragmentarily preserved stretch of wall measuring ca. 2 m, an area was revealed with around 15 nearly complete pots, a few apparently *in situ*, others smashed and spread over a sizeable area on a single level, as would fit an earthquake destruction. The material forms an interesting combination of cooking pots, plain jugs of different sizes, small amphorae, a worn Black Gloss bowl and several unguentaria.

Finds belonging to the same settlement stratum were also encountered on the southern edge of *trench 2* (**fig. 5-7**) continuing into the profile, where large parts of storage and household vessels were found. Two walls were uncovered, one roughly at an east-west orientation, measuring ca. 2,95 m., and abutting it, in a northern direction, a perpendicular wall preserved at a length of ca. 2,30 m. In the south-eastern corner of the room bordered by these walls a terracotta miniature offering table with miniature offerings on top of it was found, in association with a bronze pin and a large bone, which may have been placed directly on the offering table. Although a leg seems to have been missing already in antiquity, the table was upright, indicating the fragmentarily preserved floor level of this area.

In the north of the trench two walls were exposed, one in an east-west orientation (ca. 2,80 m.) and another one oriented north-south (ca. 2,50 m.) with a potential opening. A partly *in situ* plaster facing was preserved on both sides of the north-south wall, entering the northern profile. Connected to this wall was a rather empty floor indicated by flat-lying tiles. An association with the Hellenistic remains in the south of the trench might be possible, but due to the fragmentary nature of the features, the lack of any well-datable material on the floor and the sloping of the terrain, any such hypothesis remains uncertain for now.

Under this floor in the north of the trench a clear destruction layer was revealed, consisting of very large tile fragments mixed with large fragments of amphorae, a lekane and other pottery. Some of the tile fragments were lying together in a way suggesting the fall of a roof (**fig. 6**). Also here, we can see an indication of a possible earthquake destruction. Initial study pointed out that, compared to the material from the stratum above, the tiles are of a different fabric and finish; also the pottery is clearly earlier than that the Hellenistic phase mentioned earlier.

Directly below this destruction layer, there is another layer with many large tile fragments and pottery. Whether this is a fill or another destruction is not clear at this point: the finds are more fragmented and mixed up than in the layer above. It is clear however, that the tiles in this lower stratum of debris are very different in fabric, finish and shape details than those in the layer above. The pottery, however, appears similar, suggesting that there is no great time lapse between the two phases. An additional stratigraphical distinction might be offered by two associated walls oriented in a slightly different angle than the architectural remains of the upper stratum, preserved along the west and north profile (ca. 2 m., resp. 1,60 m.). The wall along the west profile appears to be imposed over the other, although their direct relation is unclear (fig. 7).

In a sounding in the south-west of the trench, we excavated a sequence of two similar layers, with the upper one containing complete tiles and large parts of amphorae. Preliminary study of the material suggests that this destruction dates to around the second quarter of the 4th century B.C. Below the lower debris layer, fragmentary remains of a floor with a large burnt area were partially uncovered. Along with it two well-preserved skyphoi, dating to ca. 400 B.C., were found, and a large collection of loomweights, 17 of which were recovered so far. This stratum thus appears to have preceded the debris layers. It is likely that the sequence of relatively short-lived habitation strata continues further below.

That brings us to *trench 3* (fig. 8-9). The remains uncovered here appear to belong to a monumental rather than a domestic structure that probably dates to the classical period. The trench is dominated by a single monumental wall, or rather “façade”, consisting of pseudo-isodomic ashlar facing masonry with a cut stone back facing (fig. 9). This peculiar type of masonry is similar to that at the West Gate of Eretria.⁶ Our wall, preserved in two courses on top of a protruding foundation and exposed over a length of ca. 5 m., seems to have been a retaining wall for an artificial platform that was built around a loose stone heap with a fill between the wall and the heap. The platform supposedly served as the foundation of a building, as is also suggested by a stretch of wall, perpendicular to the retaining wall, resting on the stone heap and fill. Nothing of the superstructure was preserved, although more remains could be preserved towards the top of the magoula, west of the trench. Some material of the first half of the 5th century B.C. gives a *terminus post quem* for the building of the platform. Further study of the finds is needed for a more precise dating.

Before concluding, we would like to draw attention to some elements: The quick succession of three or four phases, possibly ended by destructions, in a time span of approximately 150 years, is an intriguing phenomenon. Supposedly, the settlement underwent regular earthquake destructions which required rebuilding. The (roughly) consistent general orientation of the walls in different trenches and periods indeed suggests a high degree of continuity in habitation. Whether one of these layers can be interpreted as indication for the historically documented destruction of the city by the Macedonian general Parmenion in 346 B.C. will have to follow from a closer analysis of the ceramic assemblages.

What we do know is that stratigraphy continues below the levels revealed up to now. It is interesting to note in this regard that some layers contain a very large proportion of residual material mainly belonging to the Early Iron Age and Early Archaic period. Whether substantial remains from these periods are preserved in lower strata can only be pointed out by future excavation. Another interesting phenomenon to be noted is that no later Hellenistic, Roman or Post-Roman remains were uncovered in any of the trenches, not withstanding material from the topsoil and survey finds of these periods.

Crop marks in aerial photographs, taken with the help of a drone, offer an exceptional impression of the ancient settlement (fig. 10). They show a regular city plan, which fits the 3rd century B.C. architecture found in the trenches and suggests that any later Hellenistic or post-Hellenistic habitation remains have either been removed completely or were limited to the top of the magoula, which is so overgrown that no crop marks can be visible.⁷

6. See Krause 1972, 47-49, 61.

7. Finally, we would like to thank the communities of Amaliopolis and Almyros for hosting us and making everything possible.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

ΟΙ ΔΟΚΙΜΑΣΤΙΚΕΣ ΤΟΜΕΣ ΣΤΗΝ ΑΛΟ ΚΑΤΑ ΤΑ ΕΤΗ 2013-2014

*Αγνουσιώτης Δ., Dijkstra T., Ευσταθίου Δ., Heymans E.D.,
Μαμαλούδη Ι., Reinders H.R., Ποντήρη Β., Σταμέλου Ε., Stissi V.V.*

Στο άρθρο αυτό παρουσιάζονται τα αποτελέσματα της έρευνας τεσσάρων δοκιμαστικών τομών που ανασκάφηκαν στη Μαγούλα Πλατανωτική, μία θέση κοντά στον σημερινό Αλμυρό, το 2013 και το 2014. Η συγκεκριμένη θέση, η οποία βρίσκεται δίπλα στην ακτογραμμή, τοποθετείται βορειοανατολικά της ισχυρά οχυρωμένης ελληνιστικής πόλης της Άλου και είναι πιθανόν να αποτελεί τον προκάτοχό της. Ωστόσο, σε τρεις από τις ανασκαφικές τομές (τομές 1, 2 και 4) το ανώτερο στρώμα φαίνεται να περιλαμβάνει οικίες που καταστράφηκαν κατά το δεύτερο τέταρτο του 3ου αιώνα π.Χ.: Εντοπίστηκαν ερείπια πολλών οικιστικών και ωφέλιμων χώρων. Τα ευρήματα δείχνουν ότι η καταστροφή του χώρου προκλήθηκε από σεισμό, κατά πάσα πιθανότητα τον ίδιο που κατέστρεψε και την ελληνιστική πόλη. Ως εκ τούτου, η κατοίκηση στις δύο θέσεις θα πρέπει να ήταν σύγχρονη. Στην τομή 2 βρέθηκε μια ακολουθία από δύο ή τρία κλασικά στρώματα κάτω από το ελληνιστικό στρώμα, ενώ το χαμηλότερο επίπεδο που ερευνήθηκε είναι ένα δάπεδο, το οποίο, σύμφωνα με τα συναφή ευρήματα, χρονολογούνται γύρω στο 400 π.Χ. Στην τομή 3 ανασκάφηκε ένας μνημειακός τοίχος. Η χρονολόγησή του (πιθανώς στην Κλασική περίοδο) και η χρήση του παραμένουν ασαφής, αλλά φαίνεται να έχει κατασκευαστεί για να δεχτεί μια επίχωση, η οποία λειτουργούσε ως ανάλημμα σε ένα ή περισσότερα κτίσματα. Επίσης, ενώ τα επιφανειακά ευρήματα συνιστούν χρήση του χώρου στη Ρωμαϊκή, τη Βυζαντινή και την Οθωμανική περίοδο, αυτό δεν συνάδει με τα αποτελέσματα της ανασκαφής. Τέλος, τα επιφανειακά ίχνη των διαφορών στην ανάπτυξη των συστάδων καλλιέργειας από τις αεροφωτογραφίες παρουσιάζουν ένα κανονικό σχέδιο πόλης που φαίνεται να ταιριάζει με το ελληνιστικό στρώμα.

BIBLIOGRAPHY

- Dyer C. – Haagsma M.J., 1993. A Geometric Krater from New Halos, results of the 1992 Halos study season. *Pharos* 1, 165-174.
- Krause C., 1972. *Das Westtor, Ergebnisse der Ausgrabungen 1964-1968, Eretria, Ausgrabungen und Forschungen* 4, Bern
- Μαλακασιώτη Ζ., 1992. Πλάτανος Αλμυρού. Βουλοκαλύβα (αγρός Δ. Δεσποτόπουλου), *ΑΔ* 47, Β1, Χρονικά, 229-234.
- Μαλακασιώτη Ζ., 1993. Πλάτανος Αλμυρού. Βουλοκαλύβα (αγρός Δ. Δεσποτόπουλου), *ΑΔ* 48, Β1, Χρονικά, 238-241.
- Μαλακασιώτη Ζ., 1997. Ταφικοί τύμβοι στην περιοχή Βουλοκαλύβα-Πλατάνου Αλμυρού: η περίπτωση του αγρού Δ. Δεσποτόπουλου, in *Αχαιοφθιωτικά Β΄. Πρακτικά του Β΄ Συνεδρίου Αλμυρωτικών Σπουδών, 3-4 Ιουνίου 1995*, Almyros, 189-196.
- Μαλακασιώτη Ζ., 2004. Νέα ευρήματα της Ύστερης Εποχής του Χαλκού και της Εποχής του Σιδήρου στην Άλο, in N.C. Stampolidis- A. Giannikouri (eds.), *Το Αιγαίο στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου, Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου, Ρόδος 2002*, Athens, 353-368.
- Μαλακασιώτη Ζ. – Reinders H.R., 2001-2004. Ελληνο-Ολλανδικές Έρευνες: Άλος. Νοτιανατολική πύλη. *ΑΔ* 56-59, Β2, Χρονικά, 489-490.
- Reinders H.R., 1988. *New Halos, a Hellenistic Town in Thessalia, Greece*, Utrecht.
- Reinders H.R. (ed.) 2004. *Prehistoric sites at the Almirós and Sourpi Plains (Thessaly, Greece)*, Assen (*Publications of the Netherlands Institute at Athens* 5).
- Reinders H.R. – Prummel W.(eds.) 2003. *Housing in New Halos: a Hellenistic Town in Thessaly, Greece*, Lisse, Abingdon, Exton (PA) and Tokyo.
- Reinders H.R. – Dickenson C. – Kondoyianni K. – Lee B. – Malakasioti Z. – Meiwaard A.R. – Nikolaou E. –

- Radloff L. – Rondire V. – Rose T.C. – Tsiouka F., 2014. *The City of New Halos and its Southeast Gate*, Groningen (Groningen Archaeological Studies 27).
- Stählin F., 1906. Zur Landeskunde der Phthiotis, *AM* 31, 1-37.
- Stählin, F., 1924. *Das hellenische Thessalien: landeskundliche und geschichtliche Beschreibung Thessaliens in der hellenischen und römischen Zeit*, Stuttgart.
- Stissi V.V., 2011. Finding the Early Iron Age in field survey: two case studies from Boeotia and Magnesia, in Verdán S. – T. Theurillat – A. Kenzelmann Pfyffer (eds), *Early Iron Age pottery: a quantitative approach: proceedings of the International Round Table organized by the Swiss School of Archaeology in Greece (Athens, November 28-30, 2008)*, (BAR IS 2254) Oxford, 149-162.
- Stissi V.V. – Heymans E.D. – Dijkstra T. – Reinders H.R. – Agnousiotis D. – Efstathiou D. – Kamphorst S. – Mamaloudi I. – Rondire V. – van Rookhuijzen J. – Stamelou E., in press. Halos: Preliminary report of the 2013-2014 trial trenches at Magoula Plataniotiki, *Pharos* 21.2, 85-115.
- Vollgraff W., 1907/8. Notes on the Topography of Phthiotis. *BSA* 14, 224-225.
- Wace, A.J.B. - Droop J. P. - Thompson M.S., 1907-1908. Excavations at Zerelia. *BSA* 14, 197-225.
- Wace A.J.B. - Thompson M.S., 1911-1912. Excavations at Halos. *BSA* 18, 1-29.
- Wace A.J.B. - Thompson M.S., 1912. *Prehistoric Thessaly, being some account of recent excavations and explorations in North-Eastern Greece from lake Kopais to the borders of Macedonia*. Cambridge.

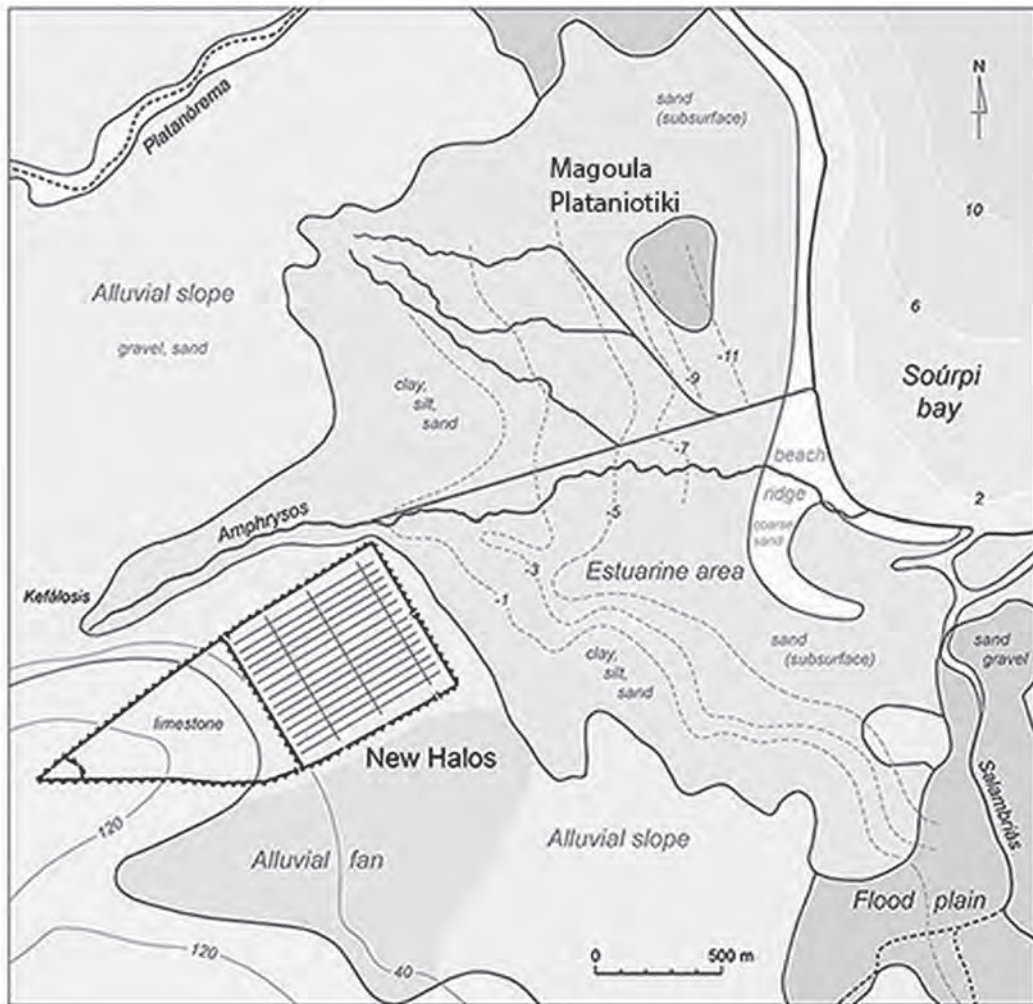

Fig. 1. Map of Magoula Plataniotiki and its direct surroundings. (Reinder Reinders)

Fig. 2. Map of Magoula Plataniotiki showing its main features and the 2013-2014 excavation trenches. (Jitte Waagen)

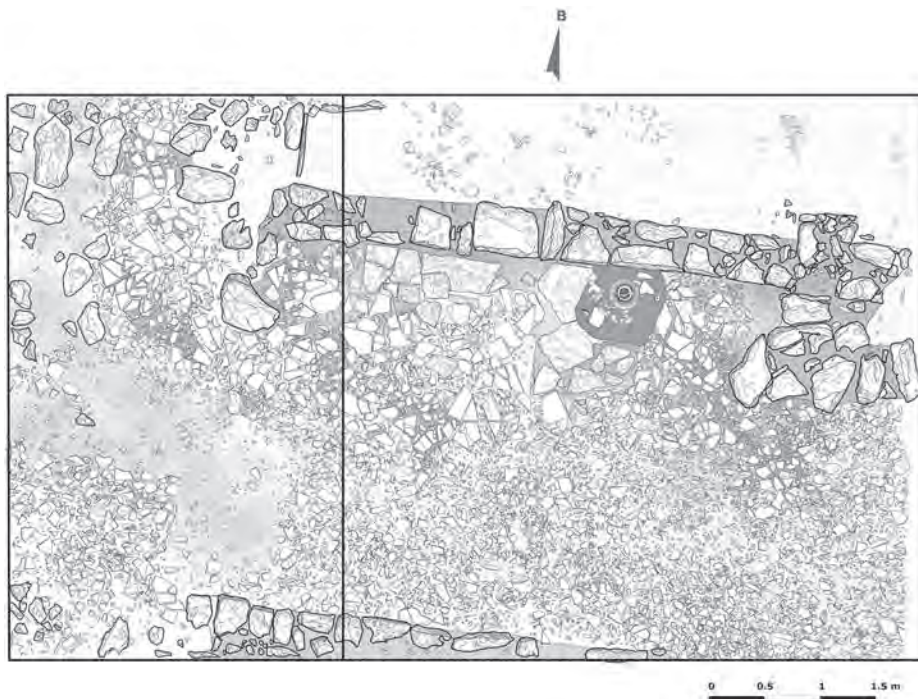

Fig. 3. Ground plan of trench 4 of the Magoula Plataniotiki excavations after the 2014 season (drawing by Vassiliki Sioura and Sofia Papamargariti)

Fig. 4. The group of complete fallen pots encountered in trench 4, as found. (Halos field team)

Fig. 5. Overview (orthophoto with added details) of trench 2 of the Magoula Plataniotiki excavations after the 2014 season. (Ivan Kisjes and Jitte Waagen)

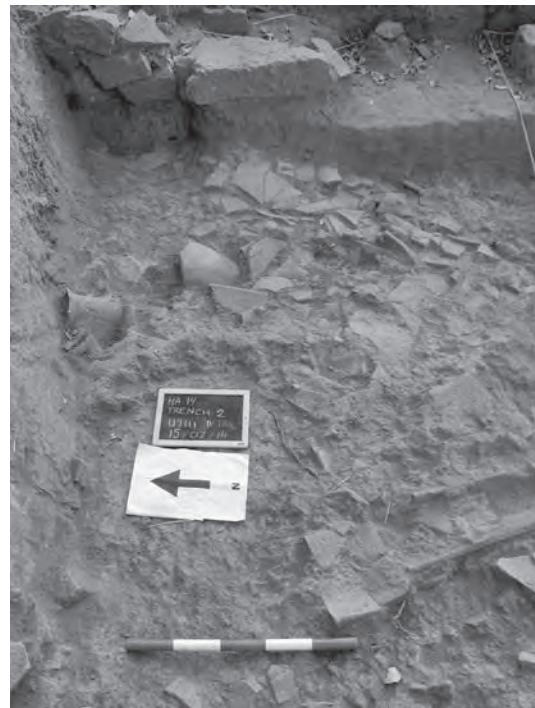

Fig. 6. Remains of the collapsed roof covering a late Classical destruction layer in the northern part of trench 2 of the Magoula Plataniotiki excavations. (Halos field team)

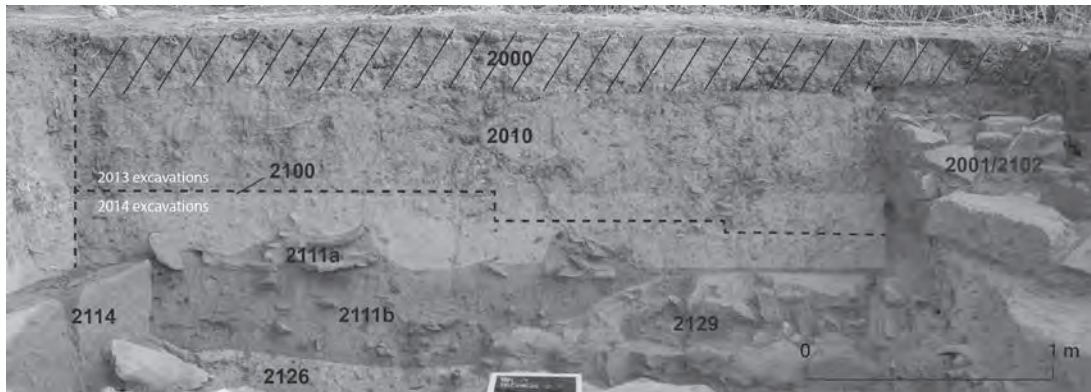

Fig. 7. The northern profile of trench 2 of the Magoula Plataniotiki excavations after the 2014 season, showing the late classical levels, including the collapsed roof (2111a) and walls associated with it (2114 and 2129). (Halos field team)

Fig. 8. Overview (orthophoto with added details) of trench 3 of the Magoula Plataniotiki excavations after the 2014 season. (Ivan Kisjes and Jitte Waagen)

Fig. 9. View of the front side of the monumental wall in trench 3 of the Magoula Plataniotiki excavations after the 2014 season. (Halos field team)

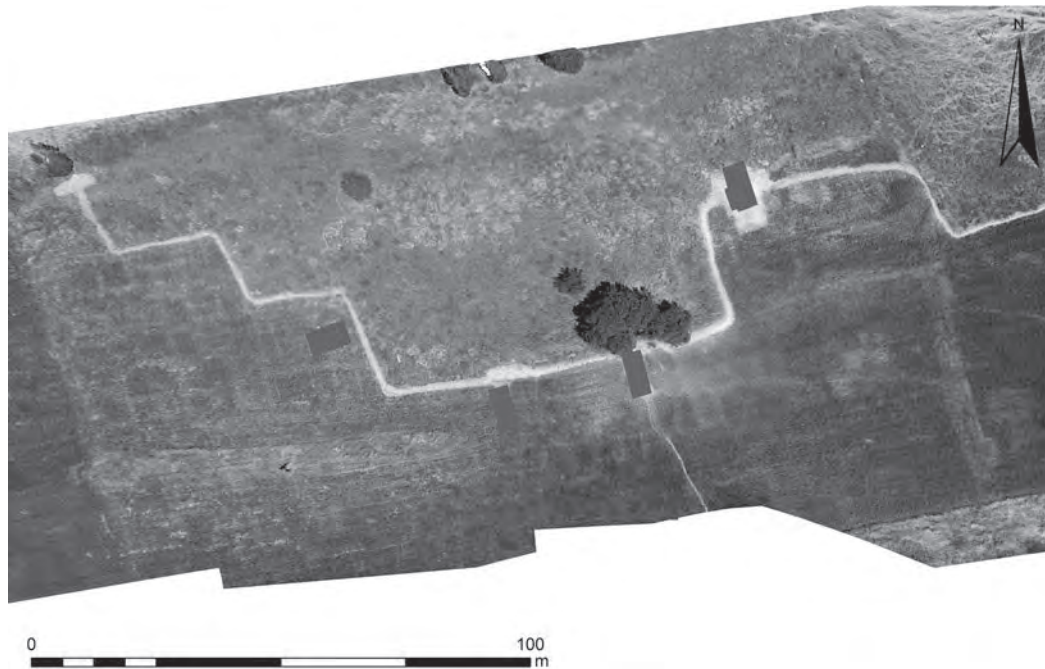

Fig. 10. Photo mosaic of the northern part of Magoula Plataniotiki based on aerial photos taken by the project drone during the 2014 campaign, showing cropmarks indicating ancient structures (Ivan Kisjes, adapted by Jitte Waagen)

Η «ΟΙΚΙΑ ΤΟΥ ΑΓΝΩΣΤΟΥ» ΣΤΗΝ ΑΛΟ

Tamara Dijkstra, Δέσποινα Ευσταθίου, Dies van der Linde, Ιωάννα Μαμαλούδη, Ευαγγελία Σταμέλου

Η ελληνιστική πόλη της Άλου βρίσκεται στην περιοχή της Αχαΐας Φθιώτιδας στη θέση Κεφάλωση του Αλμυρού Μαγνησίας, ανάμεσα στο όρος Όθρυς και στον Παγασητικό Κόλπο. Ιδρύθηκε γύρω στο 302 π.Χ. από τον Δημήτριο Πολιορκητή και εγκαταλείφθηκε μόλις 40 χρόνια αργότερα, περίπου το 265 π.Χ., πιθανότατα μετά από σεισμό. Η διερεύνηση της πόλης και της ευρύτερης περιοχής αποτέλεσε αντικείμενο αρχαιολογικής έρευνας από το 1976, αρχικά με το Ολλανδικό Ινστιτούτο Αθηνών και το Πανεπιστήμιο του Groningen και από τη δεκαετία του 1990 με την ισότιμη συμμετοχή της πρώην ΙΓ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων (νυν Εφορείας Αρχαιοτήτων Μαγνησίας). Κατά τα τελευταία 35 χρόνια έρευνας έχουν αποκαλυφθεί ένα μικρό ιερό της Δήμητρας και της Περσεφόνης, τα τείχη της πόλης με τους πύργους, η Νότια Πύλη και η εντυπωσιακή Νοτιοανατολική πύλη, καθώς και αρκετές ιδιωτικές οικίες. Η μελέτη αυτών των οικιών ήταν ο κύριος στόχος των ανασκαφών στην Άλο κατά την περίοδο 1978-1993 και συνεχίστηκε στην περίοδο 2007-2011¹. Επτά οικίες έχουν μελετηθεί μέχρι σήμερα και παρά τις διαφορές, οι τεχνικές δόμησής τους και η κύρια διάταξη είναι σχετικά ομοιόμορφη². Τα ευρήματα μας δίνουν μια καλή εικόνα για τη ζωή και τις δραστηριότητες των κατοίκων της Άλου. Ένα μακρύ τείχος περιέκλειε την Άνω και Κάτω Πόλη της Άλου, ενώ ένας γεωμετρικός πολεοδομικός ιστός που αποτελείται από 4 λεωφόρους και πολλούς δρόμους χώριζε την Κάτω Πόλη σε 64 οικοδομικά τετράγωνα.

Στα πλαίσια του ερευνητικού προγράμματος συνεργασίας της ΙΓ' ΕΠΚΑ με το Πανεπιστήμιο του Groningen³, κατά τα έτη 2010-2011 η ανασκαφική έρευνα στην Κάτω Πόλη της Άλου επικεντρώθηκε στην αποκάλυψη μιας ελληνιστικής οικίας, της όγδοης κατά σειρά στην περιοχή. Δεδομένου ότι κανένα διακριτικό γνώρισμα ή εύρημα δεν είχε έρθει στο φως μέχρι το τέλος της ανασκαφής, επιλέχθηκε η ονομασία «Οικία του Αγνώστου». Το σπίτι συνορεύει στα ανατολικά με την ονομαζόμενη «Οικία με Μπανιέρα». Και οι δυο οικίες βρίσκονται στο οικοδομικό τετράγωνο 6.5 και φέρουν σημαντικές αντιστοιχίες στην αρχιτεκτονική τους κάτοψη (εικ. 1). Οι είσοδοι των δύο όμορων οικιών ανοίγουν στα βόρεια σε έναν από τους αρχαίους δρόμους του πολεοδομικού ιστού της αρχαίας πόλης (δρόμος 11). Η αποκάλυψη της κάτοψης του νοτιοδυτικού τμήματος της «Οικίας του Αγνώστου» στάθηκε αδύνατη, καθώς αυτό καλύπτεται από τον διερχόμενο επαρχιακό δρόμο Αλμυρού-Σούρπης (εικ. 2). Ο κύριος στόχος ήταν να διερευνηθεί η κάτοψη και οι κατασκευαστικές τεχνικές του σπιτιού, σε συνδυασμό με την χωρική και λειτουργική ανάλυση των ευρημάτων στα διάφορα δωμάτιά του.

Η ανεσκαμμένη επιφάνεια της «Οικίας του Αγνώστου» είναι 123 τ.μ. (εικ. 3). Τα 91 τ.μ. ήταν χώρος δαπέδου, το υπόλοιπο συμπεριελάμβανε τους τοίχους. Σύμφωνα με την κάτοψη, αν και μόνο το μισό σπίτι στάθηκε δυνατό να ανασκαφεί, έχουμε μια ιδέα του αρχικού του μεγέθους, καθώς γνωρίζουμε το μέγεθος του οικοδομικού τετραγώνου. Το τέλος του οικοδομικού τετραγώνου βρίσκεται 30 μέτρα δυτικά του ανατολικού σωζόμενου τοίχου της «Οικίας του Αγνώστου». Αν υποθέσουμε ότι τόσο η «Οικία του Αγνώστου» όσο και

1. Reinders 1988. Reinders-Dijkstra-Rondiri-Tuinstra-Malakasioti 1996. Reinders & Prummel 2003. Haagsma 2003, 37-79. Reinders 2004. Haagsma 2010. Reinders-Bergmans-Malakasioti-Tsiouka 2010, 83-106, Dijkstra-Efstathiou-Van Der Heul, Van Der Linde-Mamaloudi-Stamelou 2012, 107-124.

2. Αυτές οι επτά οικίες είναι: Η Οικία του Κοροπλάστη: (1978-79), Η Οικία του Γεωμετρικού Κρατήρα (1984), Η Οικία του Αγάθωνα (1987), Η Οικία των Πτολεμαϊκών Νομισμάτων (1989), Η Οικία των Αμφορέων (1991), Η Οικία με τα Φίδια (1993) και Η Οικία με Μπανιέρα (2007-2010).

3. Υπό τη διεύθυνση του Reinder Reinders, της Βάσως Ροντήρη και της Ζωής Μαλακασιώτη.

το γειτονικό σπίτι στα δυτικά της έχουν το ίδιο πλάτος, που είναι 15 μ., οι διαστάσεις της «Οικίας του Αγνώστου» θα ήταν 15 × 15,5 μ. Άρα, η αρχική επιφάνεια θα ήταν τότε 232,5 τ.μ.. Αν συγκρίνουμε αυτό με τα άλλα σπίτια της Άλου, βλέπουμε ότι είναι μικρότερο από την «Οικία με Μπανιέρα» και έχει σχεδόν το ίδιο μέγεθος με την «Οικία με τα Φίδια».

Η θεμελίωση του σπιτιού είναι σχετικά καλά διατηρημένη και μόνο σε λίγα σημεία δεν σώζεται. Αφού αφαιρέθηκαν επιχώσεις πάχους περίπου 15-20 εκ., αποκαλύφθηκε μια σαφής κάτοψη επτά δωματίων. Τουλάχιστον ένα ακόμη δωμάτιο βρίσκεται κάτω από την επιφάνεια του εδάφους (εικ. 4).

Η κύρια είσοδος του σπιτιού βρίσκεται στο δωμάτιο 7, του οποίου το μήκος και η συνολική κάτοψη δεν είναι δυνατό να διασαφηνιστούν, καθώς το δυτικό τμήμα της οικίας βρίσκεται κάτω από τον παρακείμενο σύγχρονο επαρχιακό δρόμο Αλμυρού-Σούρπης. Εντούτοις, λόγω του μικρού πλάτους του δωματίου, συγκριτικά με το αντίστοιχο δωμάτιο 7 (εσωτερική αυλή) της όμορης «Οικίας με Μπανιέρα», μπορεί κανείς να υποθέσει ότι πρόκειται για εσωτερικό διάδρομο της «Οικίας του Αγνώστου», από τον οποίο θα υπήρχε πρόσβαση τόσο στα υπόλοιπα δωμάτια όσο και στην αυλή του σπιτιού. Έναν παρόμοιο διάδρομο συναντάμε και στην «Οικία με τα Φίδια». Η διάταξη των δωματίων είναι χαρακτηριστική για την Άλο και ουσιαστικά αντανακλά εκείνη της «Οικίας με Μπανιέρα» (εικ. 5).

Η ΝΔ γωνία του δωματίου 2 (εικ. 4) είναι εντελώς κατεστραμμένη και επομένως δεν μπορούμε να συνάγουμε με ασφάλεια, αν επικοινωνούσε με το δωμάτιο 3 στα νότια ή με το δωμάτιο 7 στα δυτικά. Σημειώνεται, ότι το αντίστοιχο δωμάτιο 2 στην όμορη «Οικία με Μπανιέρα» επικοινωνεί με το αντίστοιχο δωμάτιο 7 (εικ. 5).

Το δωμάτιο 3 (εικ. 4) είναι ο κεντρικός χώρος της οικίας από τον οποίο υπήρχε πρόσβαση σε τρία επιπλέον δωμάτια, δηλαδή τα δωμάτια 1, 4 και 5. Σε κεντρικό σημείο του δωματίου εντοπίστηκε κατασκευή από πυρόλιθους που εφάπτεται σε ένα μικρό διαχωριστικό τοιχάριο από ασβεστόλιθους και ερμηνεύεται ως εστία (εικ. 6). Κοντά στην εστία βρέθηκε ένα οπαίο, μια διάτρητη δηλαδή κεραμίδα για τον καπνό, καμένα μαγειρικά σκεύη και αμφορείς, αλλά και συγκέντρωση οστών ζώων, ενώ πίσω από το διαχωριστικό τοιχάριο βρέθηκε ένα αποσπασματικό πήλινο λουτήριο. Αξίζει να σημειωθεί ότι στο δυτικό τοίχο του δωματίου 3 εντοπίστηκε κατώφλι εισόδου, κατ' αναλογία με το άνοιγμα του αντίστοιχου δωματίου 3 προς την εσωτερική αυλή της «Οικίας με Μπανιέρα», γεγονός που επίσης συνηγορεί για αυτή την ερμηνεία χρήσης του δωματίου.

Ένα ακόμα δωμάτιο, το Δωμάτιο 6 (εικ. 4), βρίσκεται κατά μήκος της νότιας πλευράς του σπιτιού. Κατά τη διάρκεια της ανασκαφής θεωρήθηκε ότι το Δωμάτιο 6 ήταν μέρος της αυλής, αλλά όταν μελετήθηκαν τα ευρήματα από το δωμάτιο αυτό, δεν βρέθηκε καμία ένδειξη που να επιτρέπει αυτήν την ταύτιση.

Οι τοίχοι της οικίας σώζονται σε ύψος έως 0,50 μ. και είναι κατασκευασμένοι από αργούς ή ελαφρώς κατεργασμένους ασβεστόλιθους με συνδετικό υλικό το χώμα, μικρότερες πέτρες και τμήματα κεράμων στο κατώτερο μέρος. Σε μερικές περιπτώσεις οι τοίχοι πατούν σε πλατιές ασβεστολιθικές πλάκες, που έχουν το ρόλο υποθεμελίωσης. Η ανωδομή των τοίχων αποτελούνταν από ωμόπλινθους, όπως συνάγεται από την εύρεση μιας ακέραιης πλίνθου στην «Οικία με Μπανιέρα» το 2008. Οι εσωτερικοί και οι εξωτερικοί τοίχοι της οικίας έχουν το ίδιο περίπου πλάτος (0,40-0,50 μ.). Στον εξωτερικό βόρειο τοίχο της οικίας προς τον αρχαίο δρόμο, καθώς και στο νότιο τοίχο, οι λίθοι της εξωτερικής παρειάς είναι μεγαλύτεροι από εκείνους της εσωτερικής, καθώς προορίζονταν να σηκώσουν το βάρος της ανωδομής του κτιρίου. Κανένας από τους εσωτερικούς τοίχους δεν συνδέεται απευθείας με τους εξωτερικούς. Αυτό είναι μια σαφής ένδειξη ότι οι εσωτερικοί τοίχοι χτίστηκαν σε μεταγενέστερη φάση, πιθανόν αφήνοντας την κάτοψη του σπιτιού ανοιχτή στις προτιμήσεις των ενοίκων.

Ο εντοπισμός του δαπέδου της οικίας, το οποίο, όπως και σε άλλες οικίες της Άλου, θα αποτελούνταν από πατημένο χώμα και χαλίκια, αποδείχθηκε ότι είναι δύσκολος λόγω της κακής διαστρωμάτωσης και σώζεται αποσπασματικά. Το επίπεδο των δαπέδων φαίνεται να διαφέρει ανά δωμάτιο, καθώς το σπίτι είναι χτισμένο σε έδαφος που είναι ελαφρώς επικλινές από τα δυτικά προς τα ανατολικά.

Η οροφή της «Οικίας του Αγνώστου» πιθανόν είχε καταρρεύσει λόγω του σεισμού που θεωρείται η κύρια αιτία εγκατάλειψης της πόλης ή μετά από μια μακρά περίοδο εγκατάλειψης της οικίας. Τα στοιχεία για την κατασκευή της στέγης είναι λιγοστά, αν και οι κεραμίδες είναι η μεγαλύτερη κατηγορία ευρημάτων της ανασκαφής. Το 2010 και το 2011 συνολικά 423,91 κιλά κεραμίδων βρέθηκαν μέσα στα όρια του σπιτιού. Το αρχικό σχήμα της οροφής δεν είναι σαφές, αλλά πιθανότατα ένας ανθεκτικός ξύλινος σκελετός θα στήριζε μια απλή επικλινή στέγη, αν και δεν μπορεί να αποκλειστεί η παρουσία δίρριχτης στέγης στα Δωμάτια 1-6.

Το μόνο δωμάτιο για το οποίο δεν είναι βέβαιο αν ήταν στεγασμένο είναι το Δωμάτιο 7, αλλά η υπόθεση αυτή μένει αναπάντητη, λόγω της διαταραχής που παρουσιάζει ο χώρος από την άρση. Δεν υπάρχουν ενδείξεις για δεύτερο όροφο, είτε στην «Οικία του Αγνώστου», ή σε άλλα σπίτια της Άλου. Η αυλή θα ήταν πιθανότατα ανοιχτή, ωστόσο κανένα από τα δωμάτια δεν έχει αποδώσει τόσο λίγες κεραμίδες για να ταυτιστεί με ασφάλεια ως η αυλή του σπιτιού.

Μια πρώτη εκτίμηση αναφορικά με τη μικρή ποσότητα και τη σχετικά κακή κατάσταση διατήρησης των ευρημάτων, σε σχέση με αυτά που βρέθηκαν στην «Οικία με Μπανιέρα», είναι ότι η «Οικία του Αγνώστου» δεν κατοικούνταν όταν ο σεισμός χτύπησε τη Νέα Άλο το 265 π.Χ. Ωστόσο, θα πρέπει να λάβουμε οπωσδήποτε υπόψη και τη φυσική κλίση του εδάφους από Δ-Α, που συνέβαλε σημαντικά στη μεγαλύτερη διαταραχή των αρχαιολογικών στρωμάτων της «Οικίας του Αγνώστου» σε σχέση με εκείνα της «Οικίας με Μπανιέρα», που βρίσκεται ανατολικότερα, αλλά και το γεγονός ότι δεν αποκαλύφθηκαν όλα τα δωμάτια της «Οικίας του Αγνώστου».

Είναι εντυπωσιακό το γεγονός ότι το μεγαλύτερο μέρος της κεραμικής ήταν εξαιρετικά κατακερματισμένο, χωρίς συγκολλώμενα όστρακα. Ως εκ τούτου, φαίνεται ότι δεν υπήρχαν πολλά αγγεία στο σπίτι τη στιγμή της καταστροφής του.

Η κεραμική περιλαμβάνει την τυπική σειρά αγγείων που συναντάμε στα σπίτια της Άλου⁴. Αποτελείται κυρίως από καθημερινά σκεύη προετοιμασίας και κατανάλωσης της τροφής (εικ. 7), καθώς και κάποια είδη αποθηκευτικών αγγείων, όπως αμφορείς, ενώ λείπουν τελείως οι πίθοι. Βρέθηκαν επίσης μόνο δύο τμήματα λύχνων που προέρχονται από τα Δωμάτια 4 και 6. Το κεντρικό Δωμάτιο 3, περιέχει το μεγαλύτερο μέρος της κεραμικής και σε αυτό το σύνολο αντιπροσωπεύονται όλοι οι τύποι αγγείων.

Τα υπόλοιπα μικροευρήματα, που αποτελούν αντικείμενα καθημερινής χρήσης σε ένα Ελληνιστικό νοικοκυριό, περιλαμβάνουν κυρίως πήλινες αγνύθες, λίθινα και μεταλλίνα αντικείμενα.

Ο μέσος αριθμός των υφαντικών βαρών ανά σπίτι στην Άλο είναι 21⁵. Στην «Οικία του Αγνώστου» βρέθηκαν επτά υφαντικά βάρη, αριθμός μάλλον χαμηλός σε σύγκριση με τα άλλα σπίτια, αν και πρέπει να λάβουμε υπόψη ότι μόνο ένα μέρος του σπιτιού ανασκάφηκε. Πέντε από τα υφαντικά βάρη είναι αρτόσχημα και δύο είναι πυραμιδοειδή. Και οι δύο τύποι χρησιμοποιήθηκαν για τον αργαλειό. Θεωρείται ότι ένας τέτοιος αργαλειός χρειάζεται τουλάχιστον δέκα βάρη⁶. Έτσι, επτά υφαντικά βάρη υποδηλώνουν την ύπαρξη ενός τουλάχιστον αργαλειού. Ωστόσο, η κατανομή τους (διασκορπισμένα στα δωμάτια 2, 3, 5 και 6) δεν παρέχει σαφή στοιχεία για το πού θα γινόταν η ύφανση. Άλλα αντικείμενα που αναγνωρίστηκαν ως υφαντικά βάρη ήταν τέσσερα θραύσματα αποστρογγυλεμένων κεραμίδων με οπή. Ένα άλλο εργαλείο ύφανσης, ένα πλήινο πηνίο, βρέθηκε στο Δωμάτιο 3.

Στην «Οικία του Αγνώστου» βρέθηκαν μόνο δύο λίθινα αντικείμενα, ένας λειαντήρας και μια μυλόπετρα. Ένα σύνολο από 47 μεταλλικά αντικείμενα, συμπεριλαμβανομένων των θραυσμάτων, ανακτήθηκαν από την «Οικία του Αγνώστου». Σε αυτό περιλαμβάνεται υλικό από την επιφανειακή έρευνα του 2007 και τις ανασκαφές του 2010 και 2011. Στα αντικείμενα συγκαταλέγονται μια αιχμή δόρατος, τέσσερις κρίκοι, δύο χάλκινοι δακτύλιοι (ένας εκ των οποίων ήταν δαχτυλίδι χεριού), μια χάλκινη πόρπη, στελέχη και ελάσματα από χαλκό. Μόλις είκοσι σιδερένια καρφιά, μια μικρή σιδερένια λαβή, μια λεπίδα και τμήμα ενός εργαλείου βρέθηκαν επίσης, καθώς και ένα κομμάτι διακοσμημένου μολύβδου που μπορεί να ήταν για ενίσχυση ή διακόσμηση στο χείλος κάποιου αγγείου.

Όστρεα βρέθηκαν σε κάθε δωμάτιο του σπιτιού, ενώ οστά θηλαστικών βρέθηκαν μόνο στα Δωμάτια 3 και 6. Μεταξύ των λειψάνων θηλαστικών ήταν αρκετά δόντια και τμήματα οστών βοοειδών, αιγοπροβάτων και χοίρων. Μια περίεργη συγκέντρωση δοντιών και γομφίων που ανήκουν σε άλογα και βοοειδή βρέθηκε ακριβώς έξω από την «Οικία του Αγνώστου», στην οδό 11. Βρέθηκαν επίσης θραύσματα οστών κόκκινου ελαφιού⁷ και κατάλοιπα μαλακίων που μπορούσαν να καταναλωθούν, είτε μαγειρεμένα είτε ωμά. Τα ζωικά κατάλοιπα είναι ενδεικτικά της ενασχόλησης των κατοίκων της Άλου με την κτηνοτροφία και το κυνήγι, ενώ η μεγάλη ποσότητα οστρέων δείχνει ότι ασχολούνταν επίσης με τη συλλογή οστρέων και την αλιεία. Τέ-

4. Βλ. Beestman-Kruyshaar 2003, 81-106. Reinders-Bergmans-Malakasioti-Tsiouka 2010, 94-98.

5. Haagsma 2010, 207. Burnier - Hijmans 2003, 121.

6. Burnier - Hijmans 2003, 121.

7. Prummel 2003, 200-201.

λος, η κατανομή του υλικού, ιδιαίτερα η συγκέντρωση των οστών στο Δωμάτιο 3 γύρω από την εστία, υποδεικνύει ότι η διατροφή περιελάμβανε οικόσιτα και άγρια ζώα, καθώς και θαλασσινά.

Ο σχετικά χαμηλός αριθμός χαρακτηριστικών ευρημάτων από την «Οικία του Αγνώστου» καθιστά δύσκολο να προσδιοριστεί η χρήση και η λειτουργία των διαφόρων δωματίων. Είναι βέβαιο ωστόσο ότι το Δωμάτιο 3 λειτούργησε ως ο κεντρικός χώρος διαβίωσης των ενοίκων της. Αυτό αποδεικνύεται από το γεγονός ότι είναι το κεντρικό και το μεγαλύτερο δωμάτιο του σπιτιού, καθώς και ο χώρος όπου βρισκόταν η εστία. Τα αντικείμενα που βρέθηκαν στο δωμάτιο επιβεβαιώνουν αυτή την ταύτιση, καθώς σχετίζονται με την παρασκευή τροφής (εστία, πύραυνο, καμένα μαγειρικά σκεύη, κεραμική και αποθηκευτικοί αμφορείς), και το πλύσιμο (θραύσματα ενός λουτηριού πίσω από την εστία).

Τέλος, η ανασκαφή της «Οικίας του Αγνώστου» απέδωσε συνολικά δεκαοκτώ (18) χάλκινα νομίσματα. Ένας αριθμός από 20 έως 30 νομίσματα ανά σπίτι φαίνεται να είναι ο κανόνας στην Άλο (τα σχεδόν 100 νομίσματα της «Οικίας με Μπανιέρα» φαίνεται να αποτελούν εξαίρεση). Δεδομένου ότι η «Οικία του Αγνώστου» δεν έχει πλήρως ανασκαφεί, ο αριθμός των νομισμάτων δεν φαίνεται να διαφέρει ριζικά από τον κανόνα. Ακριβώς όπως στην «Οικία του Κοροπλάστη» και την «Οικία με τους Αμφορείς», στην «Οικία του Αγνώστου» δεν βρέθηκαν ασημένια νομίσματα. Τα χάλκινα νομίσματα της «Οικίας του Αγνώστου» αντιπροσωπεύουν κοπές τόσο των Μακεδόνων βασιλέων όσο και μεμονωμένων πόλεων. Τρία νομίσματα εκδόθηκαν από τους Μακεδόνες βασιλείς Κάσσανδρο (316-297 π.Χ.) και Δημήτριο Πολιορκητή (294-288 π.Χ.). Καθώς η περίοδος της βασιλείας αυτών των Μακεδόνων βασιλέων μας είναι γνωστή, τα νομίσματα αυτά παρέχουν ενδιαφέρουσες ενδείξεις για τη χρονολόγηση του σπιτιού αλλά και της Ελληνιστικής Άλου γενικότερα υποστηρίζοντας την προτεινόμενη περίοδο της ύπαρξής της από το 302 π.Χ. μέχρι το 265 π.Χ. περίπου⁸. Τα άλλα 15 νομίσματα ήταν κοπές της Άλου και διαφόρων άλλων Ελληνιστικών πόλεων.

Τα νομίσματα από την «Οικία του Αγνώστου» ήταν αρκετά ομοιόμορφα κατανεμημένα στα δωμάτια του σπιτιού. Το Δωμάτιο 2 ήταν ο μόνος χώρος στον οποίο δεν βρέθηκαν νομίσματα. Κανένα δωμάτιο δεν ξεχωρίζει από την άποψη της ποσότητας των νομισμάτων, αν και στο Δωμάτιο 3 βρέθηκε ο μεγαλύτερος αριθμός. Η πλειονότητα των νομισμάτων βρέθηκε κοντά στους τοίχους των δωματίων, κάτι που συναντάμε και στα υπόλοιπα σπίτια.

Τα νομίσματα που ήρθαν στο φως δίνουν μια καλή ένδειξη για τις κοπές που επικρατούσαν στην Άλο την εποχή της εγκατάλειψής της πόλης το 265 π.Χ.. Παρέχουν επίσης πληροφορίες για την κυκλοφορία των νομισμάτων και τις σχέσεις μεταξύ των πόλεων. Γενικά, τα περισσότερα είναι κοπές της Άλου (**εικ. 8**) και της Λάρισας Κρεμαστής (**εικ. 9**), ενώ αρκετά προέρχονται από άλλες γειτονικές πόλεις (Λαμία, Λάρισα, Λοκρίδα), μια εικόνα παρόμοια με αυτή που έχει διαπιστωθεί και σε άλλα σπίτια της Άλου. Εξαίρεση αποτελούν τα νομίσματα από τη Θήβα και τη Φάρσαλο που είναι χάλκινες κοπές, ενώ στα υπόλοιπα ανεσκαμμένα σπίτια της Άλου έχουν βρεθεί μόνο αργυρά από τις πόλεις αυτές.

Η αποκάλυψη της «Οικίας του Αγνώστου», προσέφερε ενδιαφέρουσες πληροφορίες για την αρχιτεκτονική της κάτοψη, τις κατασκευαστικές τεχνικές που χρησιμοποιήθηκαν, την εσωτερική διαρρύθμιση και τον εξοπλισμό ενός τυπικού ελληνιστικού σπιτιού στην πόλη της Άλου. Σε συνδυασμό με τα κινητά της ευρήματα, τα «τεκμήρια» της ζωής των ενοίκων της συμπλήρωσε μια ακόμη κουκίδα στο αρχαιολογικό ανάγλυφο της αρχαίας πόλης. Η «Οικία του Αγνώστου» σε συνδυασμό με τις άλλες επτά ανεσκαμμένες οικίες, με τις οποίες μοιράζεται τις ίδιες τεχνικές δόμησης και παρόμοια αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά, προσφέρουν ένα σημαντικό σύνολο για τη μελέτη των ιδιωτικών ελληνιστικών οικιών γενικότερα.

8. Reinders-Bergmans.-Malakasioti-Tsiouka 2010, 97-100.

SUMMARY

THE HOUSE OF “AGNOSTOS” AT HALOS

Tamara Dijkstra, Despina Efstathiou, Dies van der Linde, Ioanna Mamaloudi, Evaggelia Stamelou

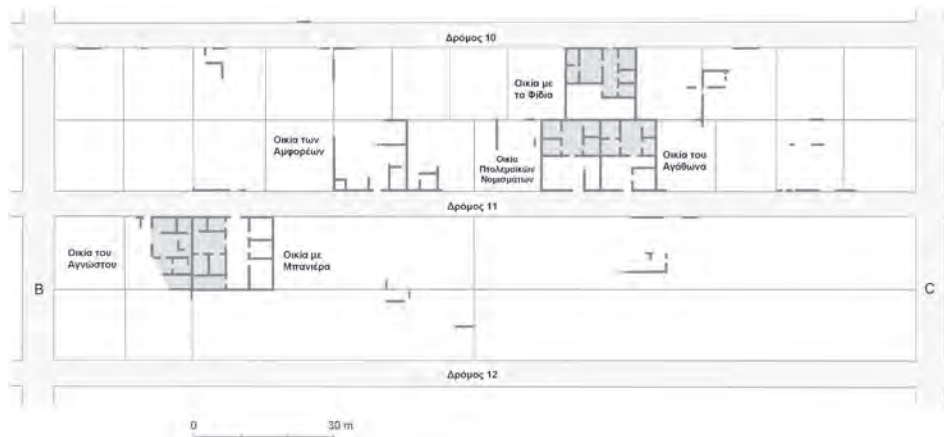
In the years 2010-2011 excavation was carried out by the Dutch Institute of Athens (University of Groningen) in cooperation with the 13th Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities in the lower city of Hellenistic Halos, which was founded around 302 BC and was destroyed by an earthquake around 265 BC.

In particular, a private house came to light, which was given the conventional name “House of Agnostos”, the eighth in a row of houses excavated in the area, just west of another already excavated house, the “House of the Tub.” The “House of Agnostos” together with the other houses is part of the city planning of the almost rectangular enceinte and despite their differences share the same construction elements and bring important matches in their ground plan, providing information on the architecture of private houses of the Hellenistic Halos, but also for the study of private houses in general.

In addition to the presentation of the architecture of the “House of Agnostos”, the finds discovered during excavation were examined, such as ceramics, loom weights, coins, metal and bone objects, and food residues of bone and shell, which complete the image of the ancient city, as “documents” of the life and activities of its inhabitants.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Beestman-Kruyshaar C., 2003. Pottery, στο Reinders - Prummel 2003, 81-106.
Burnier Y. & Hijmans S., 2003. Loomweights, στο Reinders - Prummel 2003, 118-123.
Dijkstra T. - Efstathiou D. - Van der Heul J. - Van der Linde D. - Mamaloudi I. - Stamelou E., 2012. The House of Agnostos in Hellenistic Halos. Preliminary report on the 2010 and 2011 field seasons, *Pharos* XVIII.2 (2010-2011), 107-124.
Haagsma M.J., 2003. The Houses of New Halos, στο Reinders - Prummel 2003, 37-79.
Haagsma, M.J., 2010. *Domestic Economy and Social Organization in New Halos, Thessaly*, PhD Dissertation, University of Groningen, Groningen.
Prummel W., 2003. Animal, husbandry and mollusc gathering, στο Reinders - Prummel 2003, 175-223
Reinders H.R., 1988. *New Halos, a Hellenistic Town in Thessalia (Greece)*. Utrecht.
Reinders H.R.- Dijkstra Y.- Rondiri V.- Tuinstra S.J. - Malakasioti Z., 1996. The Southeast Gate of New Halos, *Pharos* IV, 121-138.
Reinders H.R. - Prummel W., (επιμ.) 2003. *Housing in New Halos, a Hellenistic Town in Thessaly, Greece*. Lisse.
Reinders H.R. (ed) 2004. *Prehistoric Sites at the Almirós and Sourpi Plains (Thessaly, Greece)*. Assen.
Reinders H.R. - Bergmans M.L.B. - Malakasioti Z. - Tsiouka F., 2010. The excavation of the House of the Tub in Hellenistic Halos. Preliminary report on the 2007-2009 field seasons, *Pharos* XVII.2 (2009-2010), 83-106.

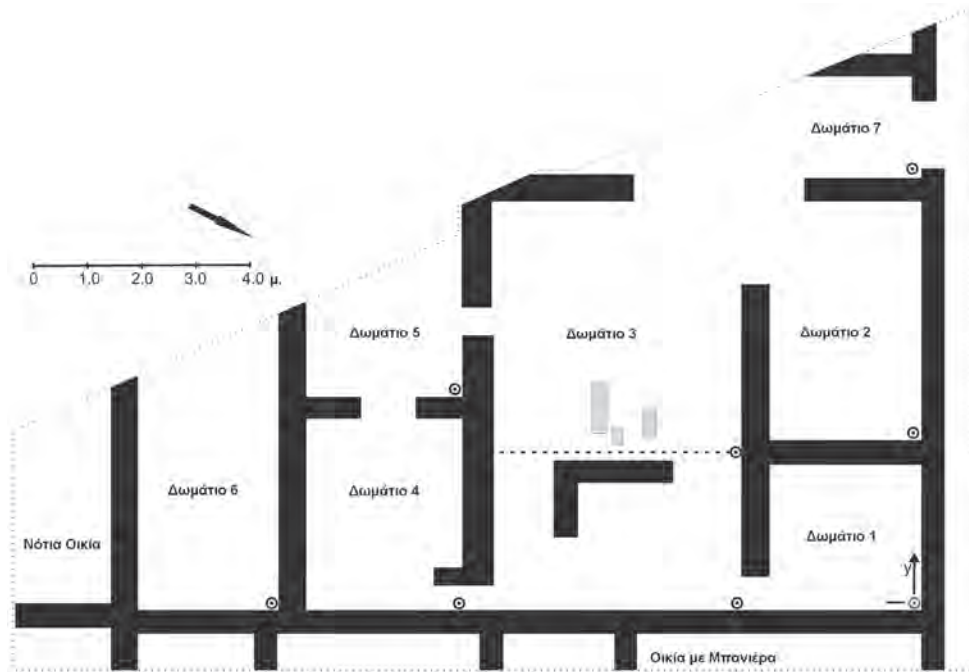
Εικ. 1. Τα οικοδομικά τετράγωνα 6.4 και 6.5.

Εικ. 2. Άποψη της ανασκαφής από ΒΔ. Στα αριστερά διακρίνεται η «Οικία με Μπανιέρα» και στα δεξιά η «Οικία του Αγνώστου».

Εικ. 3. Άποψη της ανασκαφής της «Οικίας του Αγνώστου» από Δυτικά.

Εικ. 4. Κάτοψη της «Οικίας του Αγνώστου» με τα επτά αποκαλυφθέντα δωμάτια.

Εικ. 5. Κάτοψη της «Οικίας του Αγνώστου», της «Οικίας με Μπανιέρα» και τμήματος της αρχαίας οδού 11, όπως αποκαλύφθηκαν στο τέλος της ανασκαφικής περιόδου 2011

Εικ. 6. Άποψη της εστίας στο κεντρικό δωμάτιο 3

Εικ. 7. Τμήμα γραπτού πήλινου πινακίου

Εικ. 8. Χάλκινο νόμισμα Άλου (3ος αι. π.Χ.)

Εικ. 9. Χάλκινο νόμισμα Λάρισας Κρεμαστής (3ος αι. π.Χ.)

COPPER PRODUCTION AND COINAGE IN ACHAIA PHTHIOTIS NON-DESTRUCTIVE ANALYSIS USING X-RAY FLUORESCENCE¹

Reinder Reinders, Eleni Asderaki-Tzoumerkioti, Markos Vaxevanopoulos

INTRODUCTION

The production costs of ancient bronze coins were considerable. A high temperature of about 1300 °C was necessary to extract copper from ore and to melt the alloy to produce the bronze flans. A bronze coin was of little value in comparison with a silver coin of the same weight and the agio for exchanging bronze currency for silver was unfavourable. There was another factor driving up the cost of production: the bronze of the flans was much harder than silver, so the dies soon became worn and larger numbers of dies were required for large emissions. In this light it is not surprising that in the early 3rd century BC, Greek cities refrained from producing their own bronze emissions and instead relied on those of the Hellenistic kingdoms and, as in the case of Demetrias, neighbouring cities like Larisa.²

Mørkholm (1991) mentions how eager cities were to obtain the right to issue bronze coins and the discrimination shown by the kings in according this privilege.³ In the early 3rd century BC four relatively small cities in Achaia Phthiotis - New Halos, Thebai Phthiotides, Peuma and Larisa Kremaste - struck bronze coins of good quality (figure 1). The foundation of the new towns of Halos and Peuma and the considerable size of the towns of Thebai Phthiotides and Larisa Kremaste imply a period of prosperity in Achaia Phthiotis in the early 3rd century BC, in which the population increased and with it the need for small change. How are we to explain the issuing of bronze coins by New Halos, Thebai Phthiotides, Peuma and Larisa Kremaste? Did Achaia Phthiotis fall outside the sphere of influence of the Macedonian kings? Were there economies in sharing the costs of bronze emissions?⁴ Might the occurrence of copper ore in Achaia Phthiotis explain the bronze emissions of the four towns?

After a brief introductory section about dealers, collectors and detectors, the present article starts with an overview of the coinage of the cities of Larisa Kremaste, New Halos, Peuma and Thebai Phthiotides in Hellenistic times. To answer the question of which groups of coins can be distinguished, we shall present data about the emissions of each of these cities: groups of obverse and reverse types, ethnics, symbols, numbers of coins,

1. We are grateful to the director of the then 13th EPKA, Mrs Argyroula Intzesiloglou for facilitating the pXRF -analyses. The authors would like to thank Prof. Thilo Rehren, Director of UCL Qatar and Dr Myrto Georgakopoulou, Head of the Science Laboratories of UCL-Qatar, for allowing us to use their facilities, as well as Mr P. Conolly, who performed the analyses of the copper ore from the Chalkodónion Mountains. We also would like to thank Xandra Bardet who revised the English text.

2. 'War in einer Stadt der Scheidegeldbedarf durch Fremdmünze abgedeckt (etwa einer Nachbarstadt) so entfiel die Notwendigkeit zu eigenen Ausprägungen; man scheute die Kosten für eigene Emission, solange der Scheidegeldbedarf kein angemessenes Prägenvolumen erlaubte, denn nur über eine angemessene Mindestprägstückzahl liessen sich die Vorfinanzierungs- und Prägekosten ausgleichen'. For a general survey of this subject, see Furtwängler 1990, 99.

3. Mørkholm 1991.

4. 'Viele städte Mittelgriechenlands litten unter akutem Geldmangel und waren deshalb oft nicht in der Lage, den stark angestiegenen Scheidegeldbedarf mit eigenen Mitteln abzudecken; man half sich - noch in ersten drittel des 3. Jh.v.Chr. - gelegentlich durch gemeinsame Ausprägungen aus (z.B. Münzunion von Städten der Achaia Phthiotis) um die Prägekosten zu teilen' (Furtwängler 1990, 223-224).

numbers of obverse and reverse dies and weights. The data in this article are based on the coins in a single private collection. For the sake of comparison the data about the emissions of the city of Ekkara are added.⁵

Coins of the four cities from the excavations at New Halos were selected for pXRF-analysis. The method of X-ray Fluorescence for the investigation of coins will be discussed in this paper. The present article focuses on questions such as: what is the composition of the metal of the coins; how consistent is the composition of the proposed groups in the classification; is it possible to detect the provenance of the ore?

COLLECTORS, DEALERS AND DETECTORS

Even before 1881 when the greater part of Thessalía was still under Ottoman domination the region was visited by European travellers. They described ancient sites and made observations about structures, inscriptions and artefacts, but also acquired antiquities, including coins. After the Greek struggle for independence and the proclamation of the Greek Kingdom in 1832, museums and coin cabinets, like the British Museum and the Royal Collection of Coins and Medals in Copenhagen, purchased coins for their collections, for instance from Pavlos Lambros (1833-1909), a coin dealer in Athens.

A large collection of Greek coins was compiled by Anton Prokesch von Osten (1795-1876), a general and diplomat, who was the Austrian ambassador to Athens from 1834 until 1849. In 1875 his collection of 10.916 coins was purchased by the Berlin State Museums, followed by the purchase in 1916 of a collection of a further 28.000 Greek coins from the collector Arthur Löbbecke (1850-1932). Nevertheless the number of coins struck by Thessalian cities in these and other collections was relatively small, which may in part be due to the fact that Thessalía became part of Greece only in 1881 and that few Thessalian cities struck silver coins that attracted the particular interest of collectors.

In 1932 Edgar Rogers published 'The Copper Coinage of Thessaly'. It was the first treatise devoted to the bronze coins of this region, including the emissions from Roman times. This publication is still indispensable for the study of Thessalian coinage. The following year, Rogers' collection of over 900 coins was for the greater part sold to the British Museum. Through the publication of the Copenhagen collection in the SNG series, data relating to large numbers of Thessalian coins came available. By the early 1980's altogether 102 coins of Hellenistic New Halos were known, 45 of them in public collections, 44 in private collections and 13 coins from excavations at the archaeological site of New Halos. Data on the find circumstances of the first two categories were lacking.

In the late 1980's and early 1990's large-scale metal-detecting activities could be observed at archaeological sites all over Thessalía and other parts of Greece, resulting in a steady stream of coins which found their way to dealers, collectors and auction houses. A gain for our knowledge of emissions, types and dies, but again without data about the archaeological context. During the investigations in the lower town of New Halos we had to 'protect' the excavation against metal detectorists by scattering small fragments of copper tubing at and around the site. After the 1990's the metal-detecting activities waned, but never ceased altogether, and individual coins, often of poor quality, are to be found on websites like EBay and find their way to a growing number of unknown collectors.

Before the 1960's coins were purchased by renowned public collections, but from then on the number of coins in private collections gradually got to outnumber those in public collections. As before, data on find spots and archaeological context are an exception. So essential information is missing and many emissions lack a chronological framework, sometimes being vaguely dated '3rd and 2nd centuries BC'.

Coin finds from excavations in Hellenistic New Halos - for instance the Southeast Gate and the House of the Tub - provide valuable evidence about the period in which certain emissions were struck and where they circulated (figures 2 and 3; Appendix 2). The city was abandoned after an earthquake around 265 BC. However, altogether relatively few coins came to light in the excavations of New Halos; the greater part of the foundations of the houses in the lower town had already been removed by farmers and pastoralists in the 1970's; the area was in use as arable land, olive groves, plots for cultivating cotton or as pasture.

A comparable situation was observed in the 1970's in the lower town of the city of Pelinna, where not a

5. Liampi 1998.

single stretch of house walls had survived and even the city walls of the lower town had been removed to provide fields to grow crops. In such a case the coins in public and private collections are a valuable addition to the meagre site finds and an inestimable resource for the numismatic history of individual cities, as is demonstrated in the auction catalogues Triton XV and Nomos 4 relating to Thessalian coins.⁶

ISSUES OF CITIES IN ACHAIA PHTHIOTIS

In Classical times Achaia Phthiotis was only a marginal district of Thessalia. Two cities issued coins in the Classical period: Melitaia and Halos (figure 1). Zeus was depicted on the obverse of the coins issued by the Classical city of Halos and Helle seated on a ram on the reverse (figure 4). Five groups of these coins can be distinguished which are to be dated in the 4th century BC, probably before 346 BC, the year that Halos was taken and destroyed by a Macedonian army under Parmenion. The general data relating to these issues are presented in table 1. These data are based on specimens in public and private collections. No coins of Halos were found at Magoúla Plataniótiki, the supposed site of Classical Halos during the 2013 and 2014 excavation campaigns. The coins of the fifth group might have been issued after the destruction of the city in 346 BC. The territory of Halos was given to Pharsalos but citizens continued to live on the site of the *magoula* and elsewhere in the former Halos territory. For data about the issues of Melitaia the reader is referred to Roggers and the auction catalogues of Thessalian coins (Nomos 4 and Triton XV).⁷ A silver hemidrachm of Melitaia is depicted in figure 5.

Judging by the number and size of her cities the district of Achaia Phthiotis flourished in the Hellenistic period. Our knowledge of the coinage of the cities of Thessalia in general and Achaia Phthiotis in particular has considerably increased over the last decades. Five cities in Achaia Phthiotis - Ekkara, New Halos, Phthiotides Thebai, Peuma and Larisa Kremaste - struck bronze coins of good quality with, in the case of two issues of New Halos, fixed die positions. With the exception of Ekkara the coins of these cities bear the monogram XA, indicating a mint union or the name of a mint master, and all except those from Peuma show mythological scenes on the reverse. The foundation of the new towns of Halos and Peuma and the considerable size of the towns of Thebai Phthiotides and Larisa Kremaste imply a period of prosperity in Achaia Phthiotis in the early 3rd century BC, in which the population increased and there consequently was a need for small change. In this section the data of the emissions of the five cities in Hellenistic times are briefly presented.

Ekkara

A die study of the coins issued by the city of Ekkara was conducted by Liampi. She locates Ekkara somewhere between the present-day villages of Achládi and Petróti. The greater part of the coins studied by Liampi is to be found in private collections: 86% against only 14% in public collections. The city struck bronze coins at least in the first half of the 3rd century BC. The bronze coins of Ekkara are relatively well preserved when compared with those of the four other cities.

On the obverse Zeus is depicted and on the reverse Artemis, leaning on her hunting spear. A description of the coins of Ekkara and the other four cities is given in appendix 1. The ethnic reads EKKAP-PEΩN, EKKA-PPEI, EKKAP-PEI or EKK-AP. In general the coins of Ekkara are divided in four groups based on the notation of the ethnic. Table 2, following the publication by Lampi, presents the data of the coins of Ekkara as a single group with 16 obverse dies and 27 reverse dies. The average weight of the coins is 1.82 g; no larger denominations are known. Three coins of Ekkara with the ethnic EKAP-PEI came to light at the excavations of the houses in New Halos (Reinders 2003, 323). This confirms a date before 265 BC for the circulation of the coins of this group.⁸ One of these coins is depicted as figure 6.

6. Triton XV; Nomos 4.

7. See note 5.

8. Triton XV dates these coins in the 320s BC.

Larisa Kremaste

The city of Larisa Kremaste was situated on the southern slope of a promontory, to the north of the village of Pelasyía in the south-eastern region of the Óthris mountains. It was a large city, covering ca. 40 ha within the circuit wall. No excavations were conducted at this site, but we are well informed about the city's coinage. The general data about the issues of Larisa Kremaste are presented in table 3, and a detailed description of the obverse and reverse types in appendix 1. At least nine groups can be distinguished, covering a mint activity in the late 4th, 3rd and probably the 2nd century BC (figure 7). Coins of Larisa Kremaste circulated in the city of New Halos and coin finds from the excavations of houses and the Southeast Gate may provide a chronological framework for some groups of Larisa's coins.

The two earliest groups of Larisa Kremaste are of particular interest, although only few specimens of these groups are known. The head of Achilles or a young male is depicted on the obverse and Thetis seated on a hippocamp on the reverse; the ethnic reads ΛΑΠΙΣΑΙΩΝ. Rogers related the coins to the campaign of Demetrios Poliorketes in Thessalia in 302 BC.⁹ In the Triton BCD Thessaly catalogue, however, the coins of these two groups are dated in the 4th century BC, at any rate before Demetrios' campaign.¹⁰ In that case, the symbol AX on the shield Thetis is carrying might refer to Achilles and have nothing to do with a league, mint union or mint master. Another possibility is that these two groups are a first test of the mint activity stimulated by Demetrios Poliorketes when he conquered Larisa Kremaste in 302 BC. No coins of the first two groups came to light in the excavations at New Halos, so they could indeed predate the coinage of that city, which was founded around 302 BC.

Coins of group 3 with an average weight of 5.30 g and the short ethnic ΛΑΠΙ are known in large numbers. Again Achilles is depicted on the obverse and Thetis on a hippocamp on the reverse. At least ten obverse and twenty six reverse dies point to a major issue that was in use for a longer period. Coins of group 3 also circulated in the city of New Halos. Coins excavated from the houses of that city date this group to the period 302-265 BC. Coins of this group may still have been issued in the second half of the 3rd century, since a number of obverse and reverse die types that are not found in the houses of New Halos, but they do occur in the Southeast Gate which after the earthquake of 265 BC was inhabited in the period from 260 until 220 BC (Appendix 1).

Group 4, a smaller denomination with an average weight of 1.93 g, accompanied the coins of group 3. Nine obverse dies and twenty-one reverse dies are recognised in this issue. The obverse of the coins of group 4 shows the head of a nymph, looking to the right, and on the reverse is a *harpa* within a laurel wreath with the short ethnic ΛΑΠ or ΛΑΠΙ, occasionally with a symbol. We consider the coins with the head of a nymph looking to the left as a separate group, group 5. Both issues circulated in New Halos before the abandonment of the city around 265 BC, coins of group 4 outnumbering those of group 5. They also came to light in the Southeast Gate, which was in use as a farmstead from 260 until 220 BC.

The final four groups are represented by relatively few coins, presumably representing issues of limited size. On the obverse of the coins of groups 6 and 7 a nymph's head looking to the right is shown, and on the reverse, Perseus with a *harpa* in his right hand and the head of Medusa in his left. The average weight of the coins constitutes the difference between the two groups: 4.26 g for group 6 as against 1.91 g for group 7. Coins of these two groups are not known from the excavations at New Halos. Would this imply a late 3rd- or even 2nd-century date, or is the number of known coins simply too small to allow any conclusions?

Only eight coins are known of the last two groups 8 and 9 depicting Zeus on the obverse and Athena Itonia on the reverse. The two groups are distinguished by the writing of the ethnic and a slight difference in average weight. Besides, the head of Zeus on the coins of group 8 is larger than that on those of group 9. No coins of these two groups were found in New Halos. They are generally dated to the 2nd century BC¹¹, and the presence of Athena Itonia on these coins may be associated with the 2nd-century emissions of the Thesalian League.

9. Rogers 1932, 102.

10. Triton XV, coins 399 and 400.

11. Triton XV, coin 405.6.

New Halos

The refoundation of Halos, around 302 BC, was presumably initiated by Demetrios Poliorketes.¹² The Classical city had occupied an 11 ha site, nowadays called Magoúla Plataniótiki, on a beach ridge near the shore. Hellenistic New Halos was situated between a spur of the Óthris Mountains and a back swamp along the Pagasitic Gulf. The city consisted of a lower town with residential houses, laid out towards the back-swamp, and an upper town with public buildings uphill on the spur. The city was protected by 4.7 km of circuit wall, fortified with at least 120 towers.

Like the city of Larisa Kremaste, New Halos issued coins of two different denominations in the beginning of the 3rd century (figure 8). In one respect these coins of groups 1 and 2 of Hellenistic Halos distinguish themselves from those of the four other cities of Achaia Phthiotis: they have fixed die positions (6 or 12 o'clock), whereas all other issues have variable die positions. However, compared with group 3 of Larisa Kremaste, relatively few coins are known of the contemporaneous New Halos group 1, depicting Zeus on the obverse and Phrixos on a ram on the reverse, accompanied by the full ethnic ΑΛΕΩΝ and the monogram AX. These coins have an average weight of 6.10 g and so far only two obverse dies and three reverse dies could be identified (table 4). This is probably due to the short period of local mint activity from 302 until the city's abandonment in 265 BC.

Group 1 is accompanied by a second group of coins of the Zeus/Phrixos type, with the same ethnic and monogram. The 184 coins of group 2 in the studied private collection have an average weight of 2.27 g. Three obverse dies and twelve reverse dies are identified of this issue. Coins of both groups 1 and 2 circulated in the city of Halos before the earthquake around 265 BC, together with coins of groups 3 and 4.

The few coins of group 3 usher in the issue of coins of group 4. Obverse dies of group 3 are generally weakly struck or are difficult to recognize due to use wear. Perhaps obverse dies of group 2 were used for the obverse of group 3 too, be it without the beaded border. For the reverse of the coins of group 3 new dies were cut which are of lower quality compared to those of group 2 and have many small adjustments: less detailed depiction of Phrixos and ram; hand of Phrixos holding the ram's head or horn; Phrixos' chlamys shown as a single 'wing'; the AX monogram absent, difficult to observe, or in different positions; the ethnic written as ΑΛΕΩ-N or ΑΛΕΩ-N. These coins of group 3 still have fixed die positions and form a transition to the coins of group 4.

The coinage activity of New Halos in the 3rd century BC terminated with a large issue of coins, group 4, which were prepared by less skilled die cutters compared to those of groups 1 and 2. If we look at Zeus's grim expression, one could argue that it is a realistic face, given the practice of human sacrifices to the 'Devourer'. Among a total of 130 specimens in the consulted private collection, nine obverse dies and eighteen reverse dies could be identified.¹³ The greater part of the coins have a weakly struck obverse or have a difficult to recognize obverse or reverse die due to use wear or corrosion. The die position of these coins is variable, but mostly between 7 and 12 o'clock. None of the coins shows the monogram AX, the writing of the ethnic is variable and on some coins waves are indicated, referring to the overseas flight of the ram with the Golden Fleece to Kolchis.

All four groups of coins circulated in Hellenistic New Halos before the earthquake that caused the abandonment of the city around 265 BC. From the data in table 4 we might deduce that the issue of the coins of groups 1 and 2 had ceased well before 265 BC and the city continued only issuing the small denomination coins of group 4. In this case, the small number of coins of group 1 and the relatively low numbers of obverse and reverse dies might have another cause than the city's short life of ca. 35 years. With the exception of the House of the Tub, the artefacts from the excavated houses in New Halos point to rather poor households. Would this explain the discontinued issue of the larger denomination in favour of the 'piecemeal' issue of coins of smaller denomination?

Thebai Phthiotides

Thebai Phthiotides lay at the northern margin of the Almirós plain - in ancient times also known as the Krokion plain - opposite New Halos. The head of Demeter was depicted on the obverse of Thebai's coins

12. Reinders 2014, 15-20.

13. In a previous publication twelve series were distinguished (Reinders 1988, 249-251). Now the author prefers a classification as one group with nine obverse and eighteen reverse dies.

and Protesilaos on the reverse. It is the third city with the AX monogram on its reverse; its ethnic reads ΘΗΒΑΙΩΝ or ΘΗ. Apart from four groups of bronze coins, the city struck silver coins. Thebai shared the Krokion plain with its rival Halos, but it is uncertain where exactly the border between the two city states ran.¹⁴ During his Thessalian campaign in 302 BC Demetrios Poliorketes threatened the garrison of his rival Kassandros who held the city of Thebai Phthiotides, but Demetrios left the field to assist his father in Asia Minor before he could capture the city.

Not a single coin of Thebai came to light in the houses excavated in New Halos. On the basis of the coin finds one might conclude that before its abandonment in 265 BC, New Halos was oriented to the south and west and had contact with cities in Achaia Phthiotis, Lokris and Euboia. The absence of Thebaian coins underlines this hypothesis. However, two coins of Thebai were found in Halos' Southeast Gate which was inhabited in the period 260-220 BC; one silver and one bronze coin, the latter belonging to group 3. Despite the low number of Thebaian coins found in New Halos and sampled for XRF-analysis, we shall briefly discuss the emissions of Thebai Phthiotides.

Like the cities of Larisa Kremaste and Halos, Thebai Phthiotides issued coins of different denominations (table 5). The coins of group 1 represent the large denomination, in this case coins with an average weight of 7.39 g, heavier than the corresponding coins of Larisa Kremaste and Halos with their average weight of 5.30 and 6.10 g, respectively (figure 9). A small denomination - group 3, also of the Demeter/Protesilaos type - accompanied the coins of group 1. The number of coins is relatively low; in the studied private collection this group is represented by only 23 specimens. The coins of both groups display the symbol AX; the ethnic reads ΘΗΒΑΙΩΝ.

Yet, unlike the two other cities, Thebai issued coins of a third denomination with an average weight of 5.26 g; group 2. Again Demeter is depicted on the obverse, but on the reverse Protesilaos gives way to a prancing horse; the ethnic reads ΘΗΒΑΙΩΝ and the AX monogram is placed between the legs of the horse. The large number of known specimens and the ten obverse and eleven reverse dies point to an important issue. Clearly the coins of this group circulated in the same period as those of the two other groups. We may assume that the city of Thebai Phthiotides prospered in the 3rd century BC. The issues of silver coins underline the position of the city and the need for coinage was met by the introduction of three different denominations.

Demeter also appears on the obverse of the coins of groups 4 and 5. The reverse dies of group 4 show the short ethnic ΘΗ, or ΗΘ, within a laurel wreath. Although the number of specimens in the consulted private collection is small, we may expect an issue of some size given the six obverse and five reverse dies. Although the 'Dog Star' Seirios on the obverse of the coins of group 5 is a stranger in the field of Thebaian coinage, three specimens of this group mentioned in catalogue Triton XV can definitely be attributed to Thebai, in view of the presence of Demeter and the short ethnic ΘΗ. Groups 4 and 5 are generally dated '3rd century BC'.

Peuma

Kástro Kallithéa is the supposed site of the city of Peuma. Kallithéa is also known as Kislar.¹⁵ The city crowns the top of a 600 m high limestone dome, strategically situated along the east-west connection between the Almirós plain in the east and the western part of Achaia Phthiotis. At this site excavations are conducted by a Canadian-Greek team, directed by Margriet Haagsma. A survey of the site has already resulted in a city plan with circuit wall, gates, streets, housing blocks and residential and public buildings. The excavation of a large house yielded evidence of habitation from the beginning of the 3rd century until well into the 2nd century BC. Artefacts from the last phase point to a wealthy 2nd-century household.

Eleven coins of Peuma were known by Rogers.¹⁶ He distinguished two obverse dies - 'Head of nymph' and 'apparently male head' - and two reverse dies, one die with a helmet and one without. Heyman knew about 20 coins of Peuma.¹⁷ The consulted private collection numbered 147 specimens.

Peuma is the fourth city with the symbol AX on the reverse of the coins (figure 10). Unlike the coins

14. Reinders 2014, 23.

15. Stählin 1924, 165.

16. Rogers 1932, 145.

17. Heyman 1967.

of Larisa Kremaste, Halos, Thebai Phthiotides and Ekkarra, those of Peuma lack a reference to a myth connected with the city. A young person's male head is depicted on the obverse of the coins, variously described in the literature as: young male head, head of nymph, apparently male head, or Achilles with or without question mark. All in all, a male head is most likely, though a connection with Achilles, as Heyman supposed, is doubtful. The field of the reverse is filled with a large monogram AX and the ethnic ΠΙΕΥΜΑΤΙΩΝ.

In the studied private collection six obverse dies could be recognized, accompanied by not less than twenty two reverse dies (table 6). The absence of a mythical representation on the reverse allowed the engraver to focus all his creativity on variations of the writing of the ethnic ΠΙΕΥΜΑΤΙΩΝ with respect to the legs of the X. A schematic overview of the reverse dies in relation to the six obverse dies is presented in figure 11. The average weight of the 147 coins was 1.77 g, less than that of the small denominations of the three other cities.

Coins of Peuma circulated in New Halos, in the houses inhabited from 302 until 265 BC, as well as in the Southeast Gate which after the earthquake was used as a farmstead from 260 until 220 BC.

The common factor in the bronze issues of Larisa Kremaste, New Halos, Thebai Phthiotides and Peuma are the groups with large numbers of coins, as well as many obverse and reverse dies, in combination with the presence of the monogram AX or XA: Larisa Kremaste (groups 3-5), New Halos (groups 1-2), Thebai Phthiotides (groups 1-3) and Peuma (group 1).

COPPER DEPOSITS, MINES AND SLAG

Considering the high production costs of bronze coins there is one factor that might explain the large bronze emissions of the four cities in the 3rd century BC: the presence of copper ore in the vicinity of these cities. Larisa Kremaste and New Halos are situated on the southern and eastern side of the Óthris Mountains. Peuma and Thebai Phthiotides as well as New Halos are to be found on the margin of the Almirós Plain (figures 1 and 12).

The Óthris Mountains offer several copper ores, potential sources for copper extraction. Most of the accessible ores are located in the southern part of the mountain, in ophiolitic rocks (figure 12). Copper minerals are contained in scattered doleritic veins.¹⁸ Sulfides such as pyrite are deposits from hydrothermal fluids.¹⁹ Native copper too has been found in a number of altered hydrothermal veins. Copper-ore extraction is recorded in the southern part of the Óthris, where metallurgical activity has been attested by slag heaps and debris as well.²⁰

Traces of mining activity in the Óthris Mountains have been identified near the villages of Pelasyía, Anávra, Limogárdi, Ayíi Theódori, Melitaía, Kalamáki, Perivóli, Stirfáka, Spartiás, Neochóri and Archáni (figure 13). Malachite, azurite and copper sulphides were probably the main extracted minerals at most of these sites. At the Pelasyía site, eight mining galleries and pits have been recorded, 740 m south of a metallurgical area with slag heaps (figure 14).²¹ The slag was found to contain small copper droplets, indicating copper smelting at temperatures between 1100 and 1400°C.²²

It is also worth mentioning that two further copper sources, in the area of Magnisia, may have supplied the sites of metallurgical activity with ore; the Pílion and Chalkodónion Mountains. Mount Pílion is situated opposite the Almirós Plain across the Pagasitic Gulf and the Mount Chalkodónion to the north of Thebai Phthiotides. In Mount Pílion several deposits have been found in its northwestern part near Zagorá, containing mainly galena, pyrite and chalcopyrite. Ancient and contemporary mines have been recorded. In these mines malachite and azurite are found close to the surface. In Mount Chalkodónion a copper-ore deposit has been found in the ophiolitic series, just 4 km southwest of ancient Pherai. The ancient name 'chalkodonion'

18. Koutsovitis 2009.

19. Sovatzoglou 1983.

20. Davies 1935; Papastamataki et al. 1987; Papastamataki - Dimitriou 1989; Papastamataki et al. 1992; Tizzoni et al. 2008.

21. Papastamataki et al. 1992.

22. Papastamataki 1993; Tizzoni et al. 2008.

for the mountain means 'the one that yields copper'. The main copper minerals found at the surface of the mountain are malachite and azourite.

Data about the composition of the ore and slags from the sites at Pelasyía were published by Papastamataki.²³ Characteristic of these sites is the high concentration of Cu (0.8% wt in the ore and 0.7-1.8 in the metallurgical slag). An overview of the composition of the ore and slag is given in Table 8.

The total volume of the slag in the Óthris Mountains is estimated to be 150,000 m³, about 100,000 m³ of which were found near Pelasyía.²⁴ In the 3rd century BC copper ore was extracted from the veins near Pelasyía, and the slag heaps point to large-scale metallurgical activity. Linking the production of copper near Pelasyía with the minting activities of Larisa Kremaste, Halos, Thebai Phthiotides and Peuma in Hellenistic times is an attractive hypothesis. According to Papageorgiou the *'production of material was primarily for coinage production, undoubtedly not simply for local use'*.²⁵

XRF ANALYSIS

Coins of Larisa Kremaste, New Halos, Thebai Phthiotides and Peuma from excavations at New Halos were selected for analysis, to determine the composition of the metal of the various emissions and also to compare their composition with that of the ore from the mines and sites with metallurgical debris in the Óthris Mountains. An overview of the selection is given in Appendix 2.

Many attempts have been made to determine the composition of ancient coins by various, mostly destructive methods. However, the use of new techniques has since been introduced, which enable accurate, rapid, and non-destructive elemental analysis. The most widespread method of non-destructive analysis is X-ray fluorescence (XRF and EDXRF).²⁶ Other techniques, such as proton-induced X-ray emission (PIXE), μ -PIXE, Electron Probe Microanalysis (EPMA) and Laser-Ablation used with inductively coupled plasma mass spectrometry (LA-ICP-MS), have been used in a limited number of studies on coins.²⁷

These techniques are very sensitive and accurate, and suitable for surface analysis but they can analyze only a very small portion of the coin, and this usually is not representative of the whole item. Surface measurements on ancient coins may not produce reliable bulk composition data, owing to contamination, to inhomogeneity of metal-alloy concentrations, or to metal enrichments of the surface layers.²⁸ These factors can be attributed to a) the process of coin production, b) post-production treatment, c) conservation treatment, and d) corrosion processes.²⁹

State of preservation and pre-analysis treatment of coins

This is the first time that coins from the Achaia Phthiotis area are studied technologically.³⁰ The techniques used had to be non-destructive, which means that neither could original sample material be taken, nor could the object itself be changed in any way during the examination. Despite its limitations, we opted for the

23. Papastamataki et al. 1990

24. Tizzoni et al. 2008.

25. Papageorgiou et al. 1990.

26. Al-Kofahi - Al-Tarawneh 2000; Nayak et al. 2004; Linke et al. 2003; Khiari et al. 2007; Kantarelou et al. 2011; Markou et al. 2014.

27. Dacca et al. 2000; Uzonyi et al. 2000; Junk 2001.

28. Orfanou - Rehren 2014; Kantarelou et al. 2011; Asderaki et al. 2006.

29. Kantarelou et al. 2011; Orfanou - Rehren 2014.

30. Coins pose challenges to conservators, archaeologists and historians. Their study reveals important information relating to dating, economy and social structure; for this reason, their conservation treatment involves the ethical requirement of undertaking all necessary actions to preserve them for the future while gaining the maximum information from them. Hence, any actions to reveal the surface morphology of the coins in order for them to be legible, identified and dated, should be done with great caution. The information to be gained from the study of coins is not limited to chronological evidence but includes information relating to their manufacture, provenance, economy at the time of minting, etc.

XRF technique for the analysis of these coins, while bearing in mind that a degree of error is inevitable when corroded objects are analyzed on the surface by non-destructive methods.³¹

As all the coins were found in soil, their surfaces had been affected by corrosion processes. Given the different conditions of preservation the question which arose was how much these might affect the results of the measurements. To answer this question, additional investigations had to be carried out on cross-sections of specific coins.

XRF analysis was conducted on both sides of the coins, mainly on flat areas of good preservation. As the objects had been coated with acrylic varnish as part of their conservation treatment, they were washed with acetone or alcohol and then air-dried. A very small area was cleaned mechanically in order to remove both some of the patina and any corrosion products still present in the surface that might obstruct the pXRF beam. Ethanol was used to remove any contaminants prior to the analyses.

Despite all the difficulties and limitations, the results obtained from this study contributed considerable information to further the archaeological and archaeo-metallurgical understanding of mints' operation and coinage in the area, as well as a tentative hypothesis regarding the provenance of the basic metal.

Method of analyses

The proportions of major and minor elements that are detected in coins provide important information about the changes in material technology, economic conditions and monetary policy at the time.³²

As a first step in this study, the energy dispersive X-Ray Fluorescence technique was used at the Department of Conservation of Antiquities of the Ephoreia of Antiquities of Magnisia (figure 15).³³ Several studies have been performed using this technique, and the method has proved to be effective, as the results can answer the questions which are posed.³⁴ Except that the technique is non-destructive and fast, it will also detect all the elements present in bronze coins (from ppm levels up to 100%), and it has good accuracy, as well as high analytical sensitivity.

The measured elements in this study were Fe, Cu, Co, Ni, Zn, As, Pb, Sn and Sb, and qualitative as well as quantitative analysis were performed both in the metal core and in the patina.

Each coin was analyzed in two areas of each side for 300 seconds, at a high voltage of 40 kV, filtered mode and tube current of 30 μ A for the metal core, in some cases additional measurements were performed for 500 seconds in operational conditions of 15 kV and tube current 100 μ A in order to determine the light elements present in the patina. This was done in order to a) understand whether the results obtained from the metal core were reliable, b) determine the corrosion products, c) minimize the statistical errors and d) test the uniformity of the surface composition in order to obtain more representative data on overall chemical composition; it is known from the literature that inhomogeneity of the metal arises either during the manufacture or is due to oxidation under burial conditions.³⁵ Therefore the quantitative results of pXRF³⁶ should always be questioned.

Finally, a set of certified reference materials (BCR) were analyzed to test the stability and accuracy of the equipment.

31. Linke & Schreiner 2000; Hanson 1973; Carlson 1989; Asderaki et al. 2006

32. Flament - Marchetti 2004.

33. Until 2015 known as 13th Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities. This portable - though not hand-held XRF device - was developed at NCSR 'Demokritos' in Athens and consists of an Rh-anode side-window, low power X-ray tube (50 W, 40 kV, 125 μ m Be window), a PIN X-ray detector and a multi-channel analyser (MCA card). The analytical range of this portable XRF spectrometer extends from Z = 14 (silicone) up to Z = 92 (uranium). In some cases however, if aluminium (Z = 13) is present in large quantities, it might be detected. This device can operate under two distinct conditions: one 'unfiltered' mode with the high voltage set at 15 kV, and a 'filtered' one with the high voltage set at 40 kV. Two laser pointers are mounted in the spectrometer head in such a way as to allow the intersection point of their beams to coincide with the cross-point of the incident X-ray beam axis and the detector axis. The beam spot at the sample position has a diameter of less than 2 mm. The spectrometer head is attached in an X-Y-Z position, allowing its easy movement in the X-Y directions (Karydas, 2007).

34. Markou et al. 2014; Tripathy et al. 2010; Santra et al. 2005; Beck et al. 2004.

35. Caley 1964; Charles 1973, 105.

36. Orfanou - Rehren 2014.

Results of pXRF analysis

In total 100 coins were investigated, but only 92 of them yielded any results; namely 36 from Larisa Kremaste, 49 from Halos, 6 from Peuma and only one from Thebai Phthiotides (appendix 2). The degree of deterioration, which is a crucial parameter, was determined, as well as the extent and depth of the corrosion. Only coins which were in fair state of preservation were selected for analysis. Some of the coins were obviously corroded while most of them gave an impression of being unaltered. However, the pXRF analysis did show tin or lead enrichment of the surface, or both.

All coins are made of copper-tin alloy, with a 7-13 % percentage of tin (Sn) with lead content no more than 7% wt; normally Pb is below 6% wt (see table 8 and figure 16).

Cobalt was detected in the coins of Larisa Kremaste and Halos, but not in the Peuma and Thebai Phthiotides samples. As the latter samples are few in number, we consider that they are not representative and thus we refrain from discussing this issue.

Arsenic varies from 0.2-1 in most samples, depending on the corrosion. Its presence could be related either to copper ore or to recycling. At present we do not consider it an element relevant to the provenance of the metal.

Antimony is in general below detection limits except in Larisa Kremaste samples where it is present in a proportion of 0.2-0.6 %.

Zinc is a common trace element in most copper ores and during smelting it either evaporates or enters the metal phase. Orfanou and Rehren compared the results of pXRF with those they had from EPMA, and have shown that there is an in-sequence in the presence of zinc.³⁷ In our study, zinc presence is again monotonous in a range of 0.1-0.4 % wt and is attributable to contamination. However, it is difficult to find a convincing explanation as to why it should be there, and as its presence need to be confirmed by another technique, we shall leave it aside for now.

It is known from the literature that nickel (Ni) exists as a trace element in many copper ores and during smelting is transferred almost completely into the metal phase. It is present in most samples except from that of Thebai Phthiotides but again little can be concluded as only one sample was examined from this city. In all other cases nickel varies from 0.1 to 0.4 % wt. Even in this case, we need to be cautious for the time being, as it could again be an artefact of the technique used.

Iron appears in a proportion of 0.5-1 % in almost all samples. Iron is a common trace element in ancient copper and is a typical impurity from the raw material. High levels of iron in the patina, up to 4%, can be attributed to iron oxides which typically accumulate in the corrosion layers of bronzes. However, in our case iron is detected in the metal itself and the iron content is not likely to be due to corrosion but to the ore used in making the metal.

Consistency of the proposed groups of coins

The sample of coins of the cities of Peuma and Thebai Phthiotides was too small to allow conclusions about the consistency of the proposed groups in the classification. Table 9 shows the results of the XRF analyses for the proposed groups 3-5 of the bronze emissions of Larisa Kremaste. Although there are minor differences in the obtained results, the composition of the proposed groups of coins of Larisa is consistent.

The same holds for the analysis of the coins of groups 1 and 2 of New Halos: consistency in the composition of these two groups. The composition of the coins of groups 3 and 4, however, differs from that of groups 1 and 2: a higher copper content and a variable or lower percentage of tin, as well as a higher percentage of lead (table 10). In this table the results of groups 3 and 4 are combined, but perhaps it is better to divide the results of these two groups. The different composition of the coins of groups 3 and 4 supports the idea that these coins represent separate emissions which are not in line with groups 1 and 2.

Provenance of the ore

The XRF technique has proved highly useful in the analysis of the coins of the cities of Achaia Phthiotis; this is because of its analytical capacity to detect the presence of certain elements which are critical to un-

37. Orfanou & Rehren 2014.

derstanding surface treatments, production processes and sometimes even the provenance of the raw materials used, besides the fact that is not time-consuming and its cost is not high. For more complex questions, though, this technique may be only a first approach, to be used as a complementary technique.

The smelting process changes the composition of the original ore and remelting and re-use complicate the issue of provenance. Hence it is very difficult to match a coin to metal-ore. Tracing sources is very important and high concentrations of certain trace elements together with geochemical data and/or written sources may help in identifying an ore source, e.g. a high concentration of iron, arsenic or antimony in copper.

For straightforward provenance studies we have two possibilities: either we know the mine and one trace element may be enough to trace the metal, or we do not know the mine and trace elements or lead isotope ratios must be determined. The copper ores from the mines and slag of Pelasyía are marked by iron enrichment and cobalt and zinc presence.

A copper/tin alloy and presence of Fe and Co can be observed in the XRF analysis of the coins of Larisa Kremaste and Halos (table 8 and figures 16 and 17). It is a first indication that for their emissions of bronze coins of both cities one could rely on ores from the mines near Pelasyía, but this hypothesis of course needs further research and the use of other techniques to verify this preliminary conclusion.

Cobalt was not detected in the coins of Peuma and Thebai Phthiotides. Unfortunately only few coins of these cities could be analysed, but none of these coins showed traces of cobalt, in contrast to all the analysed coins of Halos and Larisa. Analysis of more specimens of the issues of Peuma and Thebai is desirable for tracing the ores used for the emissions of these two cities; ores from other mines in the Óthris Mountains or perhaps Mount Chalkodónion?

SUMMARY AND CONCLUSIONS

Four cities of Achaia Phthiotis issued relatively large emissions of bronze coins in the 3rd century BC: Larisa Kremaste, New Halos, Peuma and Thebai Phthiotides. In this article a preliminary classification is devised for the coins of the four cities in a private collection, based on data about groups and denominations, numbers of obverse and reverse dies, average weight and die position.

Considering the numbers of obverse and reverse dies, the mint activity of the cities covered a period of four decades in the case of New Halos and probably a century for the three other cities. With the exception of Peuma the cities struck bronze coins of two or three denominations which point to a need for small change. Coin finds in the excavations at New Halos show that the bronze coins of Larisa Kremaste, Peuma and other cities also circulated outside the cities that issued them.

Geological surveying in the Óthris Mountains has attested the presence of copper ore, mines and metallurgical activity in Hellenistic times. The total volume of slag in the Óthris Mountains is estimated to be 150,000 m³, about 100,000 m³ of which were found near Pelasyía. In the 3rd century BC copper ore was extracted from the veins near Pelasyía and the slag heaps point to large-scale metallurgical extraction.

The ore from the mines near Pelasyía is characterized by the presence of the trace elements iron, cobalt and nickel. Linking the production of copper near Pelasyía with the minting activities of the cities of Achaia Phthiotis in Hellenistic times is an attractive hypothesis. According to Papageorgiou the *'production of material was primarily for coinage production, undoubtedly not simply for local use'*.

With the aid of XRF analysis the composition of a sample of bronze coins of the four cities was determined. All coins are made of a copper-tin alloy, with a 7-13 % percentage of tin (Sn) and a lead content of no more than 7% wt, normally even below 6% wt. The composition of the coins of Larisa Kremaste (groups 3-5) and Halos (groups 1 and 2) was consistent. The composition of groups 3 and 4 of Halos differed from that of groups 1 and 2, which is indicative for separate emissions.

All coins of Larisa Kremaste and Halos contain iron and cobalt, a first indication that the mines of Pelasyía may be the provenance of the raw material used for minting by those two cities. No cobalt was detected in the coins of Peuma and Thebai Phthiotides. Analyses of more numerous specimens of Peuma and Thebai issues are needed to verify the presence or absence of particular trace elements.

The number of mines in the Óthris Mountains and the extent of the slag heaps near Pelasyía may point to a joint effort: surveying of the mountain area, mining, copper extraction, preparing the flans for various denominations, designing the motives for obverse and reverse dies, as well as minting and distribution of the coins. In its first phase the emission of coins might have been an initiative of Demetrios Poliorketes; the fixed die position of the coins of Halos groups 1 and 2 reflecting the work of mint masters in Demetrios' army.

However, the emissions of the four cities cover a longer period than the short-lived Thessalian campaign of Demetrios in 302 BC or his reign of Makedonia in the period 294-287 BC. Similar questions arise with respect to the use of the monogram AX, for instance on the coins of groups 8 and 9 of Larisa Kremaste, possibly dating to the 2nd century BC. The question whether the monogram AX refers to a league of cities of Achaia Phthiotis³⁸, a mint union or a common mint master using the monogram AX or XA after the reign of Demetrios³⁹ remains unsolved. Maybe all three options are questionable and the monogram was simply used by the four cities to emphasize their common Achaian past.

To confirm these preliminary results obtained by XRF analysis it is necessary to continue our study with more in depth analytical techniques. This would imply taking samples from the objects in order to perform these analyses. More detailed geological and archaeo-metallurgical research has to be done in the copper mines and lead isotope analyses must be performed for a closer identification of copper-ore sources.

38. Stählin 1924, 154

39. As hypothesized by Furtwängler 1990, 223-224 and 234, note 104: *'Man denke hierbei an die unter dem Prägebeauftragten Xa[...] organisierte Münzunion der Städte Peuma, Halos, Theben und Larisa Kremaste nach 288/7 v. Chr.'*

APPENDIX 1. DESCRIPTION OF THE COINS OF ACHAIA PHTHIOTIS.

1. Halos (Classical city)

Group 1.

Obv.: Laureate and bearded head of Zeus Laphystios to right, thunderbolt in front of head; border of dots.

Rev.: Helle draped, but with prominent breasts, seated on ram to right, holding her right hand on the ram's head and her left on its back.

Ethnic ΑΑ top left, Ε right, ΝΩ below.

Group 2.

Obv.: Laureate and bearded head of Zeus Laphystios to right, thunderbolt in front of head; border of dots.

Rev.: Helle draped, seated on ram to right, holding her right hand on the ram's head and her left on its back.

Ethnic ΑΑ top left, Ε above head of Helle, Ω right, Ν below.

Group 3.

Obv.: Laureate and bearded head of Zeus Laphystios to left, thunderbolt in front of head; border of dots.

Rev.: Helle draped, seated on ram to right, holding her right hand on the ram's head and her left on its back.

Ethnic ΑΑ top left, Ε top right, Ω right, Ν below.

Group 4.

Obv.: Laureate and bearded head of Zeus Laphystios to left, thunderbolt in front of head; border of dots.

Rev.: Helle draped, seated on ram to right, holding her right hand on the ram's head and her left on its back.

Ethnic ΑΑ top left, Ε top right, Ω right, Ν below (larger characters than group 3 and Ω 'open' to right).

Group 5.

Obv.: Laureate and bearded head of Zeus Laphystios to right; border of dots.

Rev.: Helle draped, seated on ram to right, holding her right hand on the ram's head and her left on its back.

Ethnic: ΑΑΕ top left, Ω top right, Ν right.

2. Ekkara

Obv.: Laureate head of Zeus to left.

Rev.: Artemis standing to left, her right foot crossed behind the left, leaning on her hunting spear held vertically in her right hand.

Ethnic: ΕΚΚΑΡ-ΡΕΩΝ, ΕΚΚ-ΡΡΕΙ, ΕΚΑΡ-ΡΕΙ, ΕΚΚ-ΑΡ.

3. Larisa Kremaste

Group 1.

Obv.: Bare head of Achilleus to right, border of dots.

Rev.: Thetis veiled, wearing long chiton and holding shield of Achilleus, with monogram ΑΧ on it, seated to left on hippocamp; below in front of her feet, dolphin to left.

Ethnic: ΑΑΡΙΣΑΙΩΝ from the bottom, towards the right, up and circular.

Group 2.

Obv.: Bare head of Achilleus to right, border of dots.

Rev.: Thetis, wearing long chiton and holding shield of Achilleus with monogram ΑΧ on it, seated to left on hippocamp; below in front of her feet, dolphin to right and downwards.

Ethnic: ΑΑΡΙ, from the bottom, towards the right, up and circular.

Group 3.

Obv.: Bare head of Achilleus to left, border of dots.

Rev.: Thetis, wearing long chiton and holding shield of Achilleus with monogram ΑΧ on it, seated to left on hippocamp.

Ethnic: ΑΑΡΙ below.

Group 4.

Obv.: Nymph's head to right, hair rolled and hanging loose behind.

Rev.: Harpa with hook turned to left, in wreath tied below.

Ethnic: ΑΑΡ or ΑΑΡΙ right up.

Group 5.

Obv.: Nymph's head to left, hair rolled and hanging loose behind.
 Rev.: Harpa with hook turned to left, in wreath tied below [I and P].
 Ethnic: ΛΑΡ or ΛΑΡΙ right up.

Group 6.

Obv.: Nymph's head to right, hair rolled up and gathered at back.
 Rev.: Perseus, naked but for chlamys over his shoulders, standing facing, holding in right hand harpa upwards, in left hand head of Medusa.
 Ethnic: ΛΑΡΙ or ΛΑΡ left down.

Group 7.

Obv.: Nymph's head to right, hair rolled around her head and hanging loose behind, wearing pendant earring and plain necklace.
 Rev.: Perseus, naked but for chlamys over his shoulders, standing facing, holding harpa upwards in right hand, in left hand head of Medusa.
 Ethnic: ΛΑΡΙ left down.

Group 8

Obv.: Laureate head of Zeus to right, border of dots.
 Rev.: Athena Itonia in fighting attitude to right, monogram AX below right.
 Ethnic: ΛΑΡΙΣΑΙΩΝ left down.

Group 9

Obv.: Laureate head of Zeus to right, border of dots.
 Rev.: Athena Itonia in fighting attitude to right, monogram AX below right.
 Ethnic: ΛΑΡΙΣΑΙ left down, ΩΝ right up.

4. New Halos (Hellenistic city)

Group 1.

Obv.: Diademed and bearded head of Zeus to right; border of dots.
 Rev.: Phrixos, naked but for cloak billowing out like wings, riding ram to right, clasping its neck and chest with both arms; monogram AX left above.
 Ethnic: ΑΛΕΩΝ below circular.

Group 2.

Obv.: Diademed and bearded head of Zeus to right.
 Rev.: Phrixos, naked but for cloak billowing out like wings, riding ram to right, clasping its neck and chest with both arms; monogram AX left above.
 Ethnic: ΑΛΕΩΝ below circular.

Group 3.

Obv.: Diademed and bearded head of Zeus to right.
 Rev.: Phrixos, naked but for cloak billowing out, riding ram to r., clasping its neck and chest with both arms; monogram AX right.
 Ethnic: ΑΛΕ below, Ω right above, Ν above Ι [but also: ΑΛΕΩ-Ν].

Group 4.

Obv.: Diademed and bearded head of Zeus to right or left.
 Rev.: Phrixos, naked but for cloak billowing out, riding ram to right, holding onto its head or horn(?).
 Ethnic: ΑΛΕ Ω Ν and other varieties; with and without waves.

5. Thebai Phthiotides

Group 1.

Obv.: Veiled head of Demeter to left, wearing grain wreath; all within border of dots.
 Rev.: Protesilaos, wearing crested helmet and armour, holding shield with the left hand and sword in the right, advancing to right, behind him prow of galley; monogram AX right.
 Ethnic: ΘΗΒΑΙΩΝ left up and circular.

Group 2.

Obv.: Veiled head of Demeter to left, wearing grain wreath; all within border of dots.

Rev.: Bridled horse trotting to right on exergue line; below its belly, monogram AX.

Ethnic: ΘΗΒΑΙΩΝ left above.

Group 3.

Obv.: Head of Demeter left, wearing grain wreath; hair rolled and flowing at the back.

Rev.: Protesilaos, wearing crested helmet and armour, holding shield with the left hand and sword in the right, advancing to right, behind him prow of galley; monogram AX right.

Ethnic: ΘΗΒΑΙΩΝ left up and circular.

Group 4.

Obv.: Veiled head of Demeter to left, wearing grain wreath; all within border of dots.

Rev. and ethnic: ΘΗ within wreath tied below.

Group 5.

Obv.: Veiled head of Demeter to left, wearing grain wreath; all within border of dots.

Rev.: Seirios, the dog star, in the form of a dog's head and neck to right, with rays around it; monogram AX below.

Ethnic: ΘΗ or ΗΘ left up.

6. Peuma

Obv.: Wreathed head of young male/Achilleus(?) to right.

Rev. and ethnic: ΠΕΥΜΑΤΙΩΝ, circular around AX.

APPENDIX 2. CATALOGUE OF COINS SAMPLED FOR XRF ANALYSIS

Abbreviations

BE = accession number, Volos museum

X 669 = find number, excavation House of the Coroplast, New Halos

cat. nr. = catalogue number, publication 'Housing in New Halos'

obv./rev. = obverse/reverse

diam. = diameter in mm

die pos. = die position, with reference to clock face

Table 1. Stray find, 1977.

find nr.	cat. nr.	city	obv./rev.	group	XA	weight	diam.	die pos.
nr. 5	SF.151	New Halos	Zeus/ram	1	+	6.61	20.0	6

Table 2. House of the Coroplast, excavated in 1978/1979 (Reinders 1988).

find nr.	cat. nr.	city	obv./rev.	group	XA	weight	diam.	die pos.
BE 625	C 52	New Halos	Zeus/ram	2	+	1.87	13.5	12
BE 624	C 51	New Halos	Zeus/ram	2	+	2.19	13.9	12
BE 642	C 46	New Halos	Zeus/ram	2	+	1.93	13.75	6
BE 646	C 67	New Halos	Zeus/ram	3	-	1.64	13.35	12
X 669	C 68	New Halos	Zeus/ram	4	-	2.05	13.05	9
BE 629	C 70	New Halos	Zeus/ram	4	-	2.58	12.09	10

COPPER PRODUCTION AND COINAGE IN ACHAIA PHTHIOTIS

Table 3. House of the Geometric Krater, excavated in 1984 (Reinders 2003, 320-326).

find nr.	cat. nr.	city	obv./rev.	group	XA	weight	diam.	die pos.
H21 B 31	C 80	Larisa Kremaste	nymph r./harpa	4	-	2.02	13.7	11
H21 B 29	C 79	Larisa Kremaste	nymph r./harpa	4	-	1.86	14.4	6
H21 B 33	C 62	New Halos	Zeus/ram	2	+	2.41	14.5	6
H21 B 69	C 47	New Halos	Zeus/ram	2	+	3.10	13.8	12
H21 B 62	C 63	New Halos	Zeus/ram	2	+	1.91	13.95	12
H21 B 66	C 58	New Halos	Zeus/ram	2	+	2.19	13.6	7
H21 B 1	C 37	Peuma	male head/AX	1	+	2.50	12.8	12

Table 4. House of Agathon, excavated in 1987 (Reinders 2003, 320-326).

find nr.	cat. nr.	city	obv./rev.	group	XA	weight	diam.	die pos.
1987/9	C 84	Larisa Kremaste	nymph r./harpa	4	-	1.47	12.8	3
1987/5	C 56	New Halos	Zeus/ram	2	+	2.49	14.9	12
1987/1	C 55	New Halos	Zeus/ram	2	+	2.24	15.0	12
1987/16	C 50	New Halos	Zeus/ram	2	+	2.60	13.8	6
1987/2	C 41	Peuma	male head/AX	1	+	1.98	12.0	9
1987/11	C 42	Peuma	male head/AX	1	+	1.97	13.2	3

Table 5. House of the Ptolemaic Coins, excavated in 1989 (Reinders 2003, 320-326).

find nr.	cat. nr.	city	obv/rev	group	weight	diam.	die pos
1989/55	C 85	Larisa Kremaste	nymph r./harpa	4	1.98	11.4	11
1989/79	C 83	Larisa Kremaste	nymph l./harpa	5	1.58	14.25	12
1989/13	C 40	Peuma	male head/AX	1	1.47	12.7	9

Table 6. House of the Amphorai, excavated in 1991 (Reinders 2003, 320-326).

find nr.	cat. nr.	city	obv./rev.	group	XA	weight	diam.	die pos.
H 129.2	C 77	Larisa Kremaste	Achilleus l./Thetis	3	+	5.40	17.45	5
H 106.7	C 76	Larisa Kremaste	Achilleus l./Thetis	3	+	5.48	17.95	6
H 92.1	C 82	Larisa Kremaste	nymph r./harpa	4	-	2.13	14.95	12
H 97.10	C 49	New Halos	Zeus/ram	2	+	2.36	14.2	12
H 103.8	C 48	New Halos	Zeus/ram	2	+	2.03	14.8	6
H 128.5	C 71	New Halos	Zeus/ram	4	-	1.83	14.35	8
H 110.4	C 39	Peuma	male head/AX	1	+	2.10	12.6	12

Table 7. House of the Snakes, excavated in 1993 (Reinders 2003, 320-326).

find nr.	cat. nr.	city	obv./rev.	group	XA	weight	diam.	die pos.
HA 220/3	C 81	Larisa Kremaste	nymph r./Harpa	4	-	2.09	13.8	12
HA 243/1	C 44	New Halos	Zeus/ram	1	+	6.41	19.4	6
HA 208/6	C 45	New Halos	Zeus/ram	1	+	5.94	17.2	6
HA 224/4	C 59	New Halos	Zeus/ram	2	+	2.27	15.9	12
HA 207/10	C 60	New Halos	Zeus/ram	2	+	2.56	15.6	6
HA 243/2	C 53	New Halos	Zeus/ram	2	+	2.28	14.0	12
HA 231/3	C 57	New Halos	Zeus/ram	2	+	2.03	13.8	6
HA 269/7	C 64	New Halos	Zeus/ram	2	+	2.51	14.4	6
HA 199/3	C 61	New Halos	Zeus/ram	2	+	2.45	14.2	12
HA 214/3	C 65	New Halos	Zeus/ram	2	+	1.91	14.6	12
HA 199/6	C 54	New Halos	Zeus/ram	2	+	2.24	15.35	6
HA 199/2	C 38	Peuma	male head/AX	1	+	2.12	13.0	11

Table 8. House of the Tub, excavated 2007-2010 (Reinders et al. in prep).

find nr.	city	obv./rev.	group	XA	weight	diam.	die pos.
H07-111	Larisa Kremaste	Achilleus l./Thetis	3	+	4.18	17.0	9
H08-409/8	Larisa Kremaste	Achilleus l./Thetis	3	+	6.09	17.6	9
H08-409/9	Larisa Kremaste	Achilleus l./Thetis	3	+	7.06	19.5	3
H10-482/3	Larisa Kremaste	Achilleus l./Thetis	3	+	4.99	17.85	8
H09-461/15	Larisa Kremaste	Achilleus l./Thetis	3	+	5.55	17.2	12
H07-142	Larisa Kremaste	nymph r./harpa	4	-	2.42	13.9	4
H07-155	Larisa Kremaste	nymph r./harpa	4	-	2.36	13.5	11
H07-80	Larisa Kremaste	nymph r./harpa	4	-	1.86	13.6	11
H08-432/8	Larisa Kremaste	nymph r./harpa	4	-	2.18	14.2	11/12
H08-412/3	Larisa Kremaste	nymph r./harpa	4	-	2.13	13.8	11/12
H08-406/46	Larisa Kremaste	nymph r./harpa	4	-	2.22	14.4	12
H10-800/5	Larisa Kremaste	nymph r./harpa	4	-	1.81	13.8	11
H08-406/4	Larisa Kremaste	nymph l./harpa	5	-	1.74	14.1	12
H09-161/11	Larisa Kremaste	nymph l./harpa	5	-	1.57	13.65	11/12
H08-407/9	New Halos	Zeus/ram	1	+	6.32	19.4	6
H09-478/1	New Halos	Zeus/ram	1	+	6.59	20.0	12
H07-124	New Halos	Zeus/ram	2	+	2.59	13.5	6
H07-94	New Halos	Zeus/ram	2	+	1.95	14.0	6
H07-103	New Halos	Zeus/ram	2	+	2.27	14.0	1/2
H08-435/14	New Halos	Zeus/ram	2	+	2.66	15.5	7/8
H09-458/10	New Halos	Zeus/ram	2	+	2.41	14.3	12

COPPER PRODUCTION AND COINAGE IN ACHAIA PHTHIOTIS

H09-462/22	New Halos	Zeus/ram	3	+	2.56	14.2	12
H09-465/6	New Halos	Zeus r./ram	4	-	1.77	13.4	7/8
H07-104	New Halos	Zeus l./ram	4	-	1.69	13.7	7/8
H07-90	New Halos	Zeus l./ram	4	-	1.51	13.2	7/8
H08-409/11	New Halos	Zeus r./ram	4	-	2.29	13.15	7/8
H08-414/12	New Halos	Zeus r./ram	4	-	2.13	14.2	7/8
H08-409/10	New Halos	Zeus l./ram	4	-	1.46	15.0	7/8
H09-470/11	New Halos	Zeus l./ram	4	-	1.67	14.0	7/8

Table 9. House of Agnostos, excavated in 2011 (Dijkstra et al. 2012, 107-124).

find nr.	city	obv./rev.	group	XA	weight	diam.	die pos.
H11-115/7	Larisa Kremaste	nymph r./harpa	5	-	2.02	14.2	11/12
H11-103/8	Larisa Kremaste	nymph r./harpa	5	-	1.95	13.7	11/12
H11-101/7	Larisa Kremaste	nymph l./harpa	4	-	1.41	14.5	12
H11-108/3	Larisa Kremaste	nymph l./harpa	4	-	2.04	14.1	12
H11-104/18	New Halos	Zeus/ram	2	+	1.78	14.1	12
H11-103/3	New Halos	Zeus/ram	2	+	2.63	14.1	12
H11-104/13	New Halos	Zeus/ram	3	-	2.03	14.1	11/12
H11-107/9	New Halos	Zeus/ram	4	-	2.61	15.6	12

Table 10. Excavation Southeast Gate (Reinders in prep.)

find nr.	city	obv./rev.	group	XA	weight	diam.	die pos.
HA97/480	Larisa Kremaste	Achilleus l./Thetis	3	+	5.67	16.9	11
HA97/123	Larisa Kremaste	Achilleus l./Thetis	3	+	5.86	18.2	6
H01-131	Larisa Kremaste	Achilleus l./Thetis	3	+	6.83	19.2	2
H03-352	Larisa Kremaste	Achilleus l./Thetis	3	+	6.41	19.6	3
HA97/240	Larisa Kremaste	nymph r./harpa	4	-	2.68	14.5	?
HA97/235	Larisa Kremaste	nymph r./harpa	4	-	2.01	15.2	?
HA99/453	Larisa Kremaste	nymph r./harpa	4	-	2.11	15.4	12
H01-82	Larisa Kremaste	nymph r./harpa	4	-	2.87	13.6	5
H03-125	Larisa Kremaste	nymph r./harpa	4	-	2.14	14.3	10
H04-304	Larisa Kremaste	nymph r./harpa	4	-	1.43	13.4	?
H05-056	Larisa Kremaste	nymph r./harpa	4	-	2.36	13.0	8/9
H01-106	Larisa Kremaste	nymph l./harpa	5	-	1.88	13.6	12
H03-346	New Halos	Zeus/ram	1	+	6.35	19.4	12
H06-17	New Halos	Zeus/ram	1	+	5.82	19.35	6
HA95/403	New Halos	Zeus/ram	2	+	2.21	14.0	12
H03-320	New Halos	Zeus/ram	2	+	2.11	13.1	7

H06-033	New Halos	Zeus/ram	2	+	2.49	12.7	12
HA97/422	New Halos	Zeus/ram	4	-	1.77	13.7	7
HA97/538	New Halos	Zeus/ram	4	-	1.02	12.2	9
HA97/211	New Halos	Zeus/ram	4	-	1.48	13.5	9
HA99/14	New Halos	Zeus/ram	4	-	2.10	13.5	10/11
H05-139	New Halos	Zeus/ram	4	-	1.11	13.95	9
HA99/58	Thebai Phthiotides	Demeter/Protesilaos	3	+	1.85	14.1	11
HA99/330	Thebai Phthiotides	Demeter/Protesilaos	AR	-	2.59	14.4	11

SUMMARY

In the early 3rd century BC four relatively small cities in Achaia Phthiotis - New Halos, Phthiotides Thebai, Peuma and Larisa Kremaste - struck bronze coins of good quality. The existence of these towns and their coinage imply a period of prosperity in Achaia Phthiotis in the early 3rd century BC, during which the population increased and there was a growing need for coinage.

This paper presents an overview and preliminary classification of the coinage of the cities in Hellenistic times and discusses the method of X-ray Fluorescence for the investigation of coins. Coins of the four cities, from the excavations at New Halos, were selected for XRF analysis to determine their composition, to check the consistency of composition of the proposed groups in the classification and to examine the assumed existence of a mint union. We shall also touch upon provenance issues, putting forward a preliminary hypothesis, on the basis of certain components detected in the main metal and of the literature on documented ore sources in the Óthris Mountains.

BIBLIOGRAPHY

- Asderaki E. - Tsatsouli K. - Karydas A.G., 2006. Manufacturing technology and materials of an early Hellenistic funerary bronze urn, in: J. Perez-Arntegui (ed.), *Proceedings of the 34th International Symposium on Archaeometry*, 3-7 May 2004, Zaragoza, 137-144.
- Al-Kofahi, M.M. - Al-Tarawneh K.F., 2000. Analysis of Ayyubid and Mamluk Dirhams using X-ray Fluorescence Spectroscopy, *X-Ray Spectrometry*, 29(1), 39-47.
- Beck L. - Bosonnet S. - Reveillon S. - Elliot D. - Pilon F., 2004. Silver surface enrichment of silver-copper alloys: a limitation for the analysis of ancient silver coins by surface techniques, *Nucl. Instrum. Methods*, B226, 153-162.
- Biswas A.K., 1996. *Minerals and Metals in Ancient India*, Delhi.
- Bugoi, R. - Constantinescu B. - Constantin F. - Catana D. - Plostinaru D. - Sasianu A., 1999. Archaeometrical studies of Greek and Roman silver coins, *Journal of Radioanalytical and Nuclear Chemistry*, Vol. 242, No. 3, 777-781.
- Caley E.R., 1964. *Analysis of ancient metals*. Pergamon Press, London.
- Carlson J. H., 1989. *MASCA Res. Pap. in Science and Archaeology* 6, 73.
- Charles J.A., 1973. Heterogeneity in metals. *Archaeometry* 15, 105-114.
- Constantinescu B. - Kennedy, V.J. - Demortier G., 1999. On relevant PIXE information for determining the compositional analysis of ancient silver and bronze coins, *Int. J. PIXE* 3-4, 487-493.
- Constantinescu B. - Sasianu A. - Bugoi R., 2003. Adulteration in first century BC: the case of Greek silver drachmae analyzed by X-ray methods, *Spectrochim. Acta B* 58, 759-765.
- Dacca A. - Prati P. - Zucchiatti A. - Lucarelli F. - Mando P.A. - Gemme G. - Parodi R. - Pera R., 2000. Combined PIXE and XPS Analysis on Republican and Imperial Roman Coins, *NIMB*, 161, 743-747.
- Flament C. - Marchetti P. 2004. Analysis of ancient silver coins. *Nucl. Instrum. Methods B* 226, 179-184.
- Furtwängler A.E. 1990. *Demetrias, eine Makeddonische Gründung im Netz Hellenistischer Handels- und Geldpolitik*, Habilitationsschrift Heidelberg.
- Hajivaliei M. - Gard M.L. - Handa D.K. - Govil K.L. - Kakavand T. - Vijayan V. - Singh K.P. - Govil I.M., 1999. PIXE analysis of ancient Indian coins, *Nucl. Instrum. Methods B* 150, 645-650.
- Hajivaliei M. - Mohammadifar Y. - Ghiyasi K. - Jaleh B. - Lamehi-Rachti M. - Oliyai P., 2008. Application of PIXE to study ancient Iranian silver coins, *Nucl. Instrum. Methods B* 266, 1578-1582.
- Hanson, V.F. 1973. *Appl. Spec.* 27, 309.
- Heyman, C. 1967. Les Monnaies de Peuma en Thessalie, *Revue Belge de Numismatique*, 1-9.
- Heyman, C. 1968. Achille-Alexandre sur les monnaies de Larissa Cremaste en Thessalie. *Studia Hellenistica* 16 (Festschrift Peremans), 115-125.
- Junk, S.A. 2001. Ancient Artefacts and Modern Analytical Techniques-Usefulness of Laser Ablation ICP-MS Demonstrated with Ancient Gold Coins, *NIMB Atomic Spectroscopy* 20(6), 181, 212-216.

- Kantarelou V. – Ager F.G. – Eugenidou D. – Chaves F. – Andreou A. – Kontou E. – Katsikosta N. - Respaldiza M.A. – Serafin P. – Sokaras D. – Zarkadas Ch. – Polikreti K. – Karydas A.G. 2011. X-ray Fluorescence analytical criteria to assess the fineness of ancient silver coins: Application on Ptolemaic coinage, *Spectrochimica Acta B* 66, 681-690.
- Kantarelou V. – Karydas A.G. – Zarkadas Ch. – Giannoulaki M. – Argyropoulos V. 2007. Micro-XRF analysis of high tin bronze mirrors at the museum of ancient Messene in Greece, in V. Argyropoulos - A. Hein - M.A. Harith (eds.), *Proceedings of the International Conference on Conservation Strategies for Saving Indoor Metallic Collections (CSSIM)*, Cairo, pp. 93-99.
- Karydas, A.G. 2007. Application of a portable XRF spectrometer for the non-invasive analysis of museum metal artefacts, *Ann Chim* 97, 419-432
- Karydas, A.G. – Anglos D. – M.A. Harith 2008. Mobile spectrometers for diagnostic microanalysis of ancient metal objects, in V. Argyropoulos (ed.), *Metals and Museums in the Mediterranean: Protecting, Preserving and Interpreting*, Athens, 141-177.
- Kasahara, M., 1999. Characterization of atmospheric aerosols and aerosol studies applying PIXE analysis. In: S. Kvetoslav (ed.), *Analytical Chemistry of Aerosols*, Boca Raton, 151.
- Khiari, F. Z. – Aksoy, A. - Al-Haddad M.N., 2007. Non destructive elemental analysis of coins using accelerator based thermal neutrons, *The Arabian Journal for Science and Engineering* 32, Number 1A 43.
- Liampi, K. 1998. Ekkara, eine Stadt der Achaia Phthiotis: Ihre Lage nach den numismatischen Zeugnissen, in U. Peter (ed.), *Stephanos Nomismatikos (Edith Schönert-Geiss zum 65. Geburtstag)*, Berlin, 417-439.
- Linke, R. – Schreiner, M. 2000. Energy Dispersive X-Ray Fluorescence Analysis and X-Ray Microanalysis of Medieval Silver Coins: An Analytical Approach for Non-Destructive Investigation of Corroded Metallic Artifacts, *Mikrochim. Acta* 133, 165-170.
- Linke, R. - Schreiner, M. – Demortier, G. & Alram, M., 2003. Determination of the Provenance of Medieval Silver Coins: Potential and Limitations of X-ray Analysis Using Photons, Electrons, or Protons, *X-Ray Spectrometry* 32(5), 373-380.
- Mando, P.A., 1995. Advantages and limitations of external beams in applications to arts and archeology, geology and environmental problems, *Nucl. Instrum. Methods B* 85, 815-823.
- Markou E. – Charalambous, A. & Kassianidou, V. 2014. pXRF Analysis of Cypriot Gold Coins of the Classical Period, *American Journal of Numismatics* 26, 33-60.
- Maxwell, J.A. - Teesdale W.J. - Campbell J.L., 1995. The Guelph PIXE software package II, *Nucl. Instrum. Methods B* 95, 407.
- Mørholm, O. 1991. *Early Hellenistic coinage, from the accession of Alexander to the peace of Apamea (336-188 B.C.)*, Cambridge.
- Nayak, P. K. - Rautray T.R. - Vijayan V., 2004. EDXRF: A Non-Destructive Technique for Multi-Elemental Analysis of Coins, *Indian Journal of Pure and Applied Physics* 42(5), 319-322
- Nomos 4. Coins of Thessaly, the BCD collection*. Nomos auction 4, 10 May 2011. Nomos numismatics, Zürich.
- Orfanou, V. - Rehren Th., 2014. A (not so) dangerous method: pXRF vs. EPMA-WDS analyses of copper-based artefacts, *Archaeological and Anthropological Science* 7, 387-397.
- Papadimitriou, G. 1991. Copper and Bronze Metallurgy in ancient Greece, in E. Pemicka - G.A. Wagner (eds), *Archaeometry* 90, *Proceedings of the 27th Symposium on Archaeometry held in Heidelberg Apr. 2-6, 1990*, 117-126.
- Papadimitriou, G. - Vardavoulia M. - Marini R. 1990-1991. Metallurgical Study of ancient slags coming from copper production in Pelasghia-ancient Larissa Kremaste (Fthiotida), *Metalleiologika-Metallourgika Chronika* 96, 31-46 (in Greek).
- Papageorgiou (note 24) SOMETHING IS MISSING ???
- Papastamataki, A. - Dimitriou D. 1987. *The production of copper in Pelasgia* (= Praktika tis Akadimias Athinon 62) Athens, 564-595.
- Papastamataki, A., - Dimitriou D. - Orphanos B. 1990. The copper of Pelasgia and the copper ore sources during Antiquity, *1st Symposium of Archaeometry*. Athens, 95-109.
- Papastamataki, A. - Dimitriou D. - Orphanos B. 1994. Mining and metallurgical activities in Pelasgia. The production of copper in Antiquity, in *Θεσσαλία*, 243-248.

- Rautray, T.R. - Vijayan V. & Panigrahi S., 2007. Analysis of Indian pigment gallstones, *Nucl. Instrum. Methods B* 255, 409-415.
- Reinders, H.R. 2003. Catalogue of coins, in H.R. Reinders - W. Prummel (eds.), *Housing in New Halos, a Hellenistic Town in Thessaly, Greece*. Lisse, 320-326.
- Reinders, H.R. 2004. Coinage and coin circulation in New Halos, *Obolos* 7, 185-206.
- Reinders H.R. - Dickenson C. - Kondoyianni K. - Lee B. - Malakasioti Z. - Meiwaard A.R. - Nikolaou E. - Radloff L. - Rondiri V. - Rose T.C. - Tsiouka F., 2014. *The city of New Halos and its Southeast Gate*, Groningen.
- Rogers, E. 1932. *The Copper Coinage of Thessaly*, London.
- Santra S. - Mitra D. - Sarkar M. - Bhattacharya D. - Denker A. - Opitz Coutureau J. & Rauschenberg J. 2005. Analysis of some coins by energy dispersive X-ray fluorescence (EDXRF) and high energy particle induced X-ray emission (PIXE) techniques, *Nucl. Instrum. Methods B* 229, 465-470.
- Tripathy B.B. - Rautray T.R. - Rautray A.C. & Vijayan V., 2010. Elemental analysis of silver coins by PIXE technique, *Applied Radiation and Isotopes* 68, 454-458.
- Triton XV. The BCD Collection of the Coinage of Thessaly*. Triton auction 15, 3 January 2012. Classical Numismatic Group, Lancaster/London.
- Uzonyi, I. - Bugoi R. - Sasianu A. - Kiss A.Z. - Constantinescu B. & Torbagyi M., 2000. Characterization of Dyrrachium silver coins by micro PIXE method, *Nucl. Instrum. Methods B* 161, 748-752.
- Vijayan V. - Rautray, T.R. - Nayak P.K. & Basa D.K., 2005. Studies on the compositions of ancient Indian punch-marked silver coins, *X-ray Spectrom.* 34 (2), 128-130.

Table 1. Coins of Classical Halos (private and public collections; Reinders 1988).

group	obverse/reverse type	ethnic	thunderbolt	number of coins	die position	average weight
1	Zeus r./Helle	ΑΛ-Ε-ΩΝ	yes	5	variable	2.84 g
2	Zeus r./Helle	ΑΛ-Ε-Ω-Ν	yes	3	variable	2.85 g
3	Zeus l./Helle	ΑΛ-Ε-Ω-Ν	yes	4	variable	2.98 g
4	Zeus l./Helle	ΑΛ-Ε-Ω-Ν	yes	4	variable	2.59 g
5	Zeus r./Helle	ΑΛΕ-Ω-Ν	no	8	variable	1.91 g

Table 2. Coins of Ekkara (public and private collections; Liampi 1998).

group	obverse/reverse type	ethnic	AX	number of coins	number of dies O/R	die position	average weight
1	Zeus/Artemis	EKKAP-PEΩΝ ¹	-	205	16/27	variable	1.82 g

¹ The ethnic reads EKKAP-PEΩΝ, EKKA-PPEI, EKAP-PEI or EKK-AP

Table 3. Coins of Larisa Kremaste (private collection)

group	obverse/reverse type	ethnic	AX	number of coins	number of dies O/R	die position	average weight
1	Achilleus r./Thetis	ΛΑΡΙΣΑΙΩΝ	+	6	1/1	variable	7.19 g
2	Achilleus r./Thetis	ΛΑΡΙ	+	16	6/8	variable	6.25 g
3	Achilleus l./Thetis	ΛΑΡ	+	122	10/24	variable	5.30 g
4	Nymph r./harpa	ΛΑΡ[I]	-	245	9/21	variable	1.93 g
5	Nymph l./harpa	ΛΑΡ[I]	-	38	3/8	variable	1.84 g
6	Nymph/Perseus	ΛΑΡΙ	-	9	1/2	variable	4.26 g
7	Nymph/Perseus	ΛΑΡΙ	-	9	2/4	variable	1.91 g
8	Zeus/Athena Itonia	ΛΑΡΙΣΑΙΩΝ	+	5	1/2	variable	5.52 g
9	Zeus/Athena Itonia	ΛΑΡΙΣΑΙ-ΩΝ	+	3	1/1	variable	6.28 g

Table 4. Coins of Hellenistic New Halos (private collection)

group	obverse/reverse type	ethnic	AX	number of coins	number of dies O/R	die position	average weight
1	Zeus/Phrixos	ΑΛΕΩΝ	+	61	2/3	6 or 12	6.10 g
2	Zeus/Phrixos	ΑΛΕΩΝ	+	184	3/12	6 or 12 ¹	2.27 g
3	Zeus/Phrixos	ΑΛΕ-Ω-Ν ²	[+]	9	3/3	12	1.89 g
4	Zeus ³ /Phrixos	ΑΛ-Ε-Ω-Ν ⁴	-	130	9/18	variable ⁵	1.78 g

¹ occasionally 7 or 1; ² ΑΛΕ-Ω-Ν, ΑΛΕΩ-Ν; ³ head of Zeus to right or left; ⁴ ΑΛ-Ε-Ω-Ν, [check]; ⁵ preferably 7-12 o'clock

COPPER PRODUCTION AND COINAGE IN ACHAIA PHTHIOTIS

Table 5. Bronze coins of Thebai Phthiotides (private collection)

group	obverse/reverse type	ethnic	AX	number of coins	number of dies O/R	die position	average weight
1	Demeter/Protesilaos	ΘHBAIΩN	+	100	4/16	variable	7.39
2	Demeter/horse	ΘHBAIΩN	+	84	10/11	variable	5.26
3	Demeter/Protesilaos	ΘHBAIΩN	+	23	6/6	variable	2.01
4	Demeter/laurel wreath	ΘH ¹	-	16	6/5	variable	1.88
5	Demeter/Seirios	ΘH	+	-	-	variable	-

¹ ΘH or HΘ

Table 6. Coins of Peuma (private collection)

group	obverse/reverse type	ethnic	AX	number of coins	number of dies O/R	die position	average weight
1	male head/AX	ΠΕΥΜΑΤΙΩΝ	+	147	6/22	variable ¹	1.77 g

¹ one third of the coins with die position 12

Table 7. Composition of ore and slags from the mines and slagheaps near Pelasyia (wt %). Analyses after Papastamataki et al. 1990 (bdl: below detection limit; na: not analysed; ppm: parts per million).

	SiO ₂	FeO	CaO	Al ₂ O ₃	MnO	MgO	Cr ₂ O ₃	Cu	Zn	Pb	Co ppm
Ore from mine No 1 (636)	47.0	6.8	9.8	6.8	0.2	20.6	0.2	bdl	bdl	bdl	na
Ore from mine No 1 (639)	49.0	9.3	5.3	13.6	0.1	10.2	0.1	0.8	0.1	bdl	
Ore from mine No 2 (Δ7)	56.7	7.3	0.0	11.72	0.4	5.18	na	0.8	0.2	0.2	na
Slag (3)	43.0	29.8	5.2	15.1	0.3	3.5	bdl	1.2	0.6	bdl	na
Slag (3A)	43	30.9	9.0	14.2	0.3	2.2	bdl	1.8	0.5	bdl	na
Slag (3B)	42.5	32.3	3.9	14.6	0.6	2.2	bdl	0.7	0.5	bdl	na
Slag (61)	42.5	28.0	6.8	12.8	0.4	2.4	bdl	0.9	0.4	bdl	400.0
Slag (62)	43.0	31.2	6.8	12.2	0.3	2.6	bdl	0.9	0.3	bdl	300.0

Table 8. Total pXRF results of 92 coins of the four cities (wt%; nd: not detected; bdl: below detecting limits).

city	sample	Fe	Co	Ni	Cu	As	Sn	Sb	Pb	Zn
Larisa	36	0.5-1	0.1-0.2	0.2-0.4	80-84	0.2-1	10-14	0.2-0.6	3-7	0.2-0.4
Halos	49	1	0.1-0.4	0.1-0.3	80-88	0.2-0.8	7-14	bdl	1-6	0.1-0.3
Peuma	6	0.5-1	nd	0.1-0.3	85	0.5-0.8	± 13	bdl	< 5	0.2-0.3
Thebai	1	1	nd	bdl	80	0.3	< 15	nd	3	0.2

Table 9. Consistency of the emissions of Larisa Kremaste (wt %; nd: not detected).

group	sample	Fe	Co	Ni	Cu	As	Sn	Sb	Pb	Zn
Lar 3	11	± 1	nd	0.2-0.4	80-84	0.2-1	10-14	0.2-0.5	4-7	0.2-0.4
Lar 4-5	29	0.5-1	0.1-0.2	0.2-0.4	81-83	0.5-1	10-15	0.2-0.5	4-7	0.2-0.4

Table 10. Consistency of the emissions of New Halos (wt %; bdl: below detection limits).

group	sample	Fe	Co	Ni	Cu	As	Sn	Sb	Pb	Zn
Hal 1	7	± 1	0.2-0.3	0.2-0.3	80-81	0.3-0.6	± 12	bdl	3-5	0.1-0.3
Hal 2	29	1	0.1-0.4	0.1-0.3	± 81	0.2-0.8	12-14	bdl	2-6	0.1-0.3
Hal 3-4	17	0.3-1	0.1-0.2	0.1-0.3	83-88	0.2-0.7	7-13	bdl	7-13	0.1-0.3

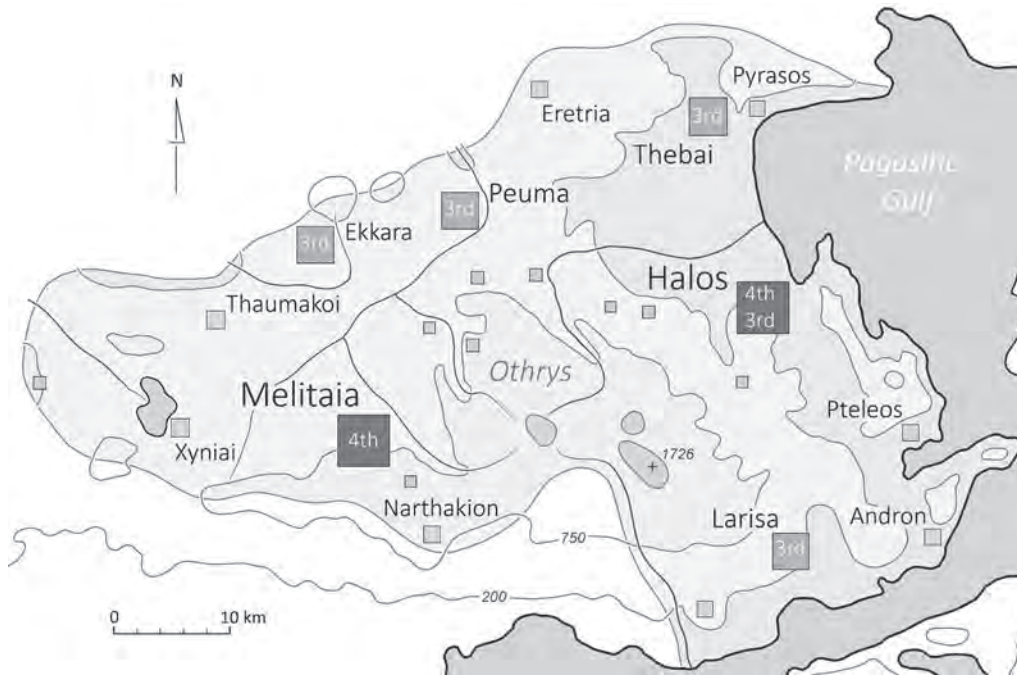

Fig. 1. Schematic map of Achaia Phthiotis. In Classical/Hellenistic times the cities of Melitaia, Halos, Larisa Kremaste, Thebai Phthiotides, Peuma and Ekkara issued coins.

Fig. 2. Excavation of the Southeast Gate in New Halos (July 2005).

Fig. 3. Excavation of the House of the Tub in New Halos (July 2010).

Fig. 4. Bronze coins issued by the city of Halos in the 4th century BC (a = group 1; b = group 3 and c = group 5). Auction catalogues Nomos 4.1056 (a), Triton XV.84 (b), Triton XV 86.1 (c).

Fig. 5. Silver hemidrachm issued by the city of Melitaia in the 4th century BC. Auction catalogue Nomos 4 1198.

Fig. 6. Bronze coin issued by the city of Ekkara, found in the excavation of a house in Hellenistic New Halos.

Fig. 7. Bronze coins issued by the city of Larisa Kremaste in the late 4th, 3rd and 2nd centuries BC. Auction catalogue Triton XV 399 (1), 400 (2), 403.1 (3), 401 (4), 405.1 (5), 405.4 (6), 405.5 (7), 405.8 (8), 402 (9).

Fig. 8. Bronze coins issued by the city of New Halos in the period 302-265 BC. Auction catalogues Nomos 4 1057 (1), Triton XV 86.1 (2), site find Halos (3), Triton XV 86.1.

Fig. 9. Bronze coins issued by the city of Thebai Phthiotides in the 3rd and 2nd centuries BC. Auction catalogue Triton XV 761 (1), 762.1 (2), 760 (3), 763.1 (4), 763.3 (5).

Fig. 10. Bronze coin issued by the city of Peuma in the 3rd century BC. Auction catalogue Triton XV 565.

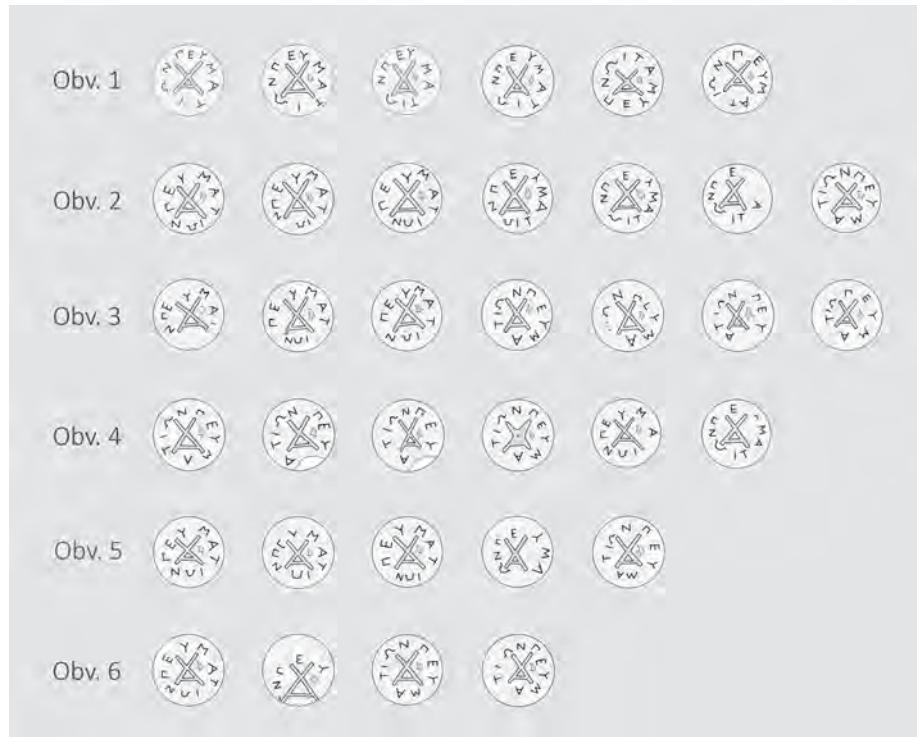

Fig. 11. Reverse dies of the bronze issues of Peuma.

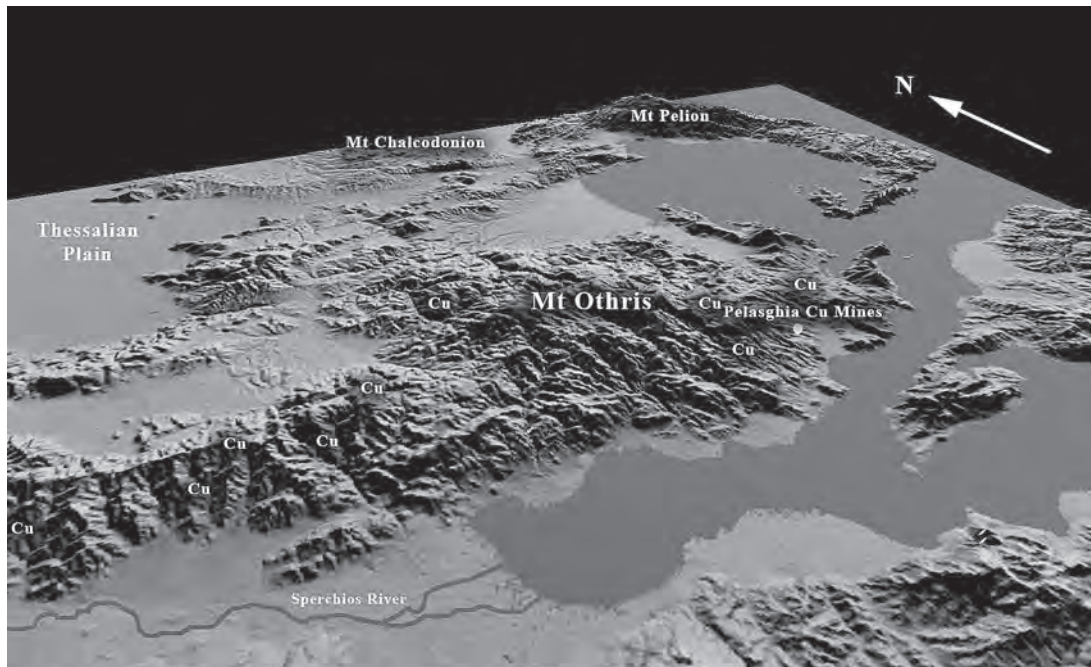

Fig. 12. Map of Achaia Phthiotis and the occurrence of copper ores and mines in the Óthris Mountains.

Fig. 14. Slag heap at a saddle to the north of Larisa Kremaste, near present-day Pelasyía.

Fig. 13. Entrance to a copper mine near Achárni in the western Óthris Mountains.

Fig. 15. XRF device used for the analysis of the bronze coins.

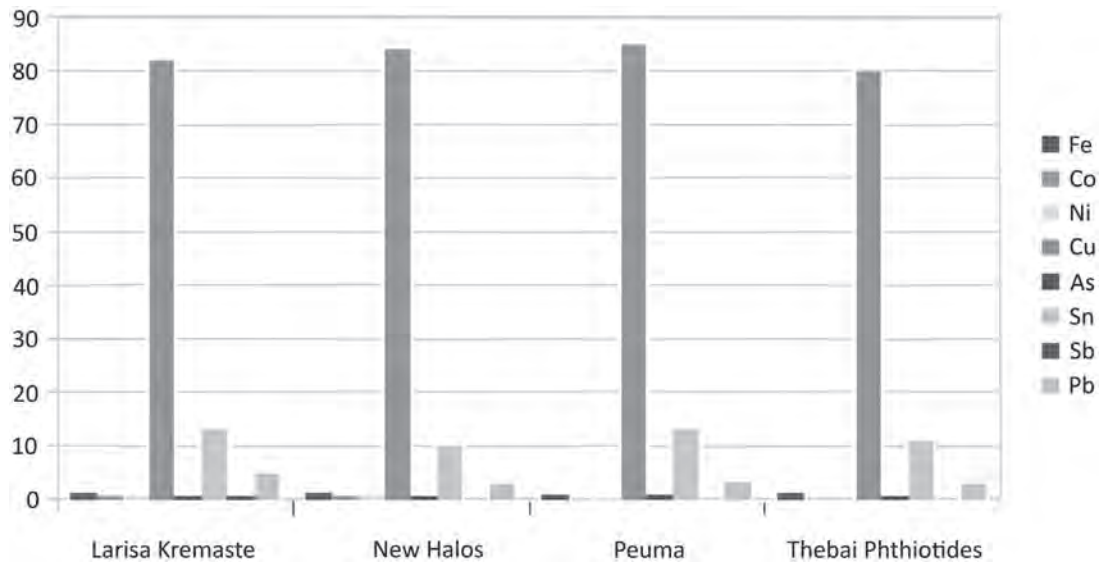

Fig. 16. XRF analysis of the coins of Larisa Kremaste, New Halos, Peuma and Thebai Phthiotides.

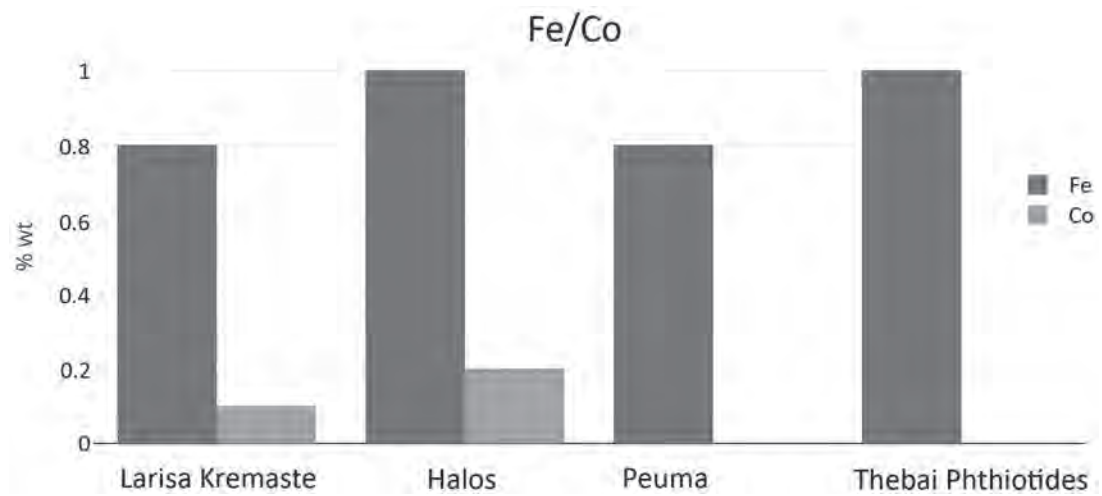

Fig. 17. Content of iron and cobalt in the coins of Larisa Kremaste, New Halos, Peuma and Thebai Phthiotides.

ΤΑΦΙΚΑ ΣΥΝΟΛΑ ΤΟΥ 5ου ΑΙ. Π.Χ. ΑΠΟ ΤΟ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΩΝ ΠΑΓΑΣΩΝ

Δ. Παλαιθοδωρος, Π. Τριανταφυλλοπούλου

Εργασίες θεμελίωσης νέας οικοδομής σε οικοπέδο, στη συνοικία «Αϊβαλιώτικα», του Δήμου Βόλου, στο δυτικό τμήμα της Δημητριάδος, έγιναν αφορμή για να αποκαλυφθούν επτά μονολιθικές σαρκοφάγοι.¹ (εικ. 1). Η συγκεκριμένη ομάδα τάφων εντάσσεται στο νεκροταφείο των Παγασών², μέρος του οποίου έχει εντοπισθεί σε δύο σημεία. Το πρώτο βρίσκεται εκτός των τειχών της ελληνοιστικής πόλης και συμπίπτει με το χώρο ταφής κατά την ελληνοιστική και ρωμαϊκή εποχή. Το δεύτερο εκτείνεται εντός των τειχών της ελληνοιστικής πόλης σε συνέχεια του πρώτου, στον ΒΔ τομέα του τειχισμένου χώρου της Δημητριάδος.

Οι σαρκοφάγοι, έξι από ασβεστόλιθο και μία από πωρόλιθο, βρέθηκαν σε βάθος 0,50 έως 1,50 μ. από την επιφάνεια του εδάφους. (εικ. 2) Η σημαντική υψομετρική διαφορά μεταξύ των τάφων οφείλεται στη φυσική κατωφέρεια του εδάφους. Λίθινες σαρκοφάγοι, που είναι ασφαλώς από τα πιο δαπανηρά ταφικά μνημεία, έχουν βρεθεί και σε άλλες ανασκαφικές περιόδους, οι οποίες φαίνεται ότι στον 5ο αιώνα αποτελούν βασικό είδος τάφου στο συγκεκριμένο νεκροταφείο.³ Οι λίθινες σαρκοφάγοι αποτελούν σχετικά σπάνιο τύπο ταφής στα περισσότερα μέρη του ελλαδικού χώρου, με εξαίρεση την Κόρινθο⁴.

Πρόκειται για απλές κιβωτιόσχημες κατασκευές με οριζόντια στέγαση (εικ. 2), επιχρισμένες εσωτερικά και εξωτερικά με ερυθρό χρώμα και με διαστάσεις που κυμαίνονται από 1,70 × 0,55 × 0,35 έως 2,05 × 0,60 × 0,50.

Οι ταφές στους χωρίς κάποια συγκεκριμένη διάταξη τάφους ακολουθούσαν ένα γενικό προσανατολισμό, ο οποίος κυμαίνεται από Α. προς Δ. και από ΝΔ. προς ΒΑ.⁵ Μόνο οι τρεις τάφοι περιείχαν σκελετικά κατάλοιπα (εικ. 1). Ο νεκρός ενταφιάζεται σε ύπτια θέση με τα χέρια παράλληλα προς το σώμα.⁶ Εντυπωσιακός είναι ο αριθμός κτερισμάτων έξω από τους τάφους σε σχέση με αντίστοιχα νεκροταφεία της ίδιας χρονολογικής περιόδου σε γειτονικές περιοχές.⁷ Για παράδειγμα στο νεκροταφείο των Αμφανών η τοποθέτηση κτερισμάτων έξω από τους τάφους διαπιστώθηκε με σαφήνεια σε μικρό ποσοτικό αριθμό του νεκροταφείου και άρα δε φαίνεται να αποτελεί συχνή συνήθεια στο συγκεκριμένο νεκροταφείο.⁸

Πρωϊμότερος από την ομάδα στα βόρεια του οικοπέδου είναι ο **Τάφος 3**, ο οποίος περιείχε θραύσματα

1. Μπάτζιου-Ευσταθίου 2013, 497-498

2. Μπάτζιου-Ευσταθίου 1989α, 226-230, 1989β, 144, 1992, 252, Μπάτζιου-Ευσταθίου 1992, 252, 1995, 199-201, 1996, 207, 2004, 416-419.

3. Βλ. Μπάτζιου-Ευσταθίου - Τριανταφυλλοπούλου 2012.

4. Λίθινες σαρκοφάγοι έχουν βρεθεί και στα νεκροταφεία των Αμφανών, βλ. Τριανταφυλλοπούλου 2000, 61-66, αλλά και αυτών των ιστορικών χρόνων της Ιωλκού.

Οι πήλινες σαρκοφάγοι, είδος τάφου γνωστού κυρίως από τις περιοχές της Ανατολικής Ελλάδας (Kurtz-Boardman 1971, 269), δεν απαντούν στα νεκροταφεία των Παγασών, Αμφανών, Ιωλκού και Δημητριάδος, ενώ εμφανίζονται σε μεγάλο βαθμό στα νεκροταφεία των Φθιωτίδων Θηβών, στα δυτικά του μυχού του Παγασητικού Κόλπου, βλ. Αλεξάνδρου 2014.

5. Για τον προσανατολισμό των ταφών βλ. Robinson 1942, 140 κ.ε., και Knigge 1976, 13.

6. Για τον τρόπο ενταφιασμού βλ.: Robinson 1942, 139 κ.ε., Blegen-Palmer-Young 1964, 69, Νικολάου 2000, 309-314, Μπάτζιου-Ευσταθίου -, Τριανταφυλλοπούλου 2012.

7. Για τη θέση των κτερισμάτων βλ. Blegen-Palmer-Young 1964, 81 κ.ε. Kurtz-Boardman 1971, 203 κ.ε., Bruneau 1970, 525 κ.ε.

8. Τριανταφυλλοπούλου 2017, υπό έκδοση.

από 4 αττικές ληκύθους της Κατηγορίας της Αθήνας 581, που χρονολογούνται μεταξύ 490 και 480 π.Χ., καθώς και μία άβαφη όλπη, τοπικής παραγωγής⁹.

Τα περισσότερα ευρήματα του **Τάφου 1 (εικ. 2)** προέρχονται από μία συγκέντρωση εξωτερικά της ΝΔ πλευράς της σαρκοφάγου¹⁰. Περιείχε συνολικά 30 αττικές ληκύθους, και έναν ταινιωτό αμφορίσκο, πιθανόν ανατολικής Ελλάδος¹¹. Οι 27 λήκυθοι είναι μελανόμορφες και οι τρεις μελαμβαφείς¹². Αντιπροσωπεύεται κατά κύριο λόγο η ομάδα του Ζωγράφου του Αίμονος με 15 ληκύθους, ερυθρού¹³ ή λευκού εδάφους¹⁴, το εργαστήριο του Ζωγράφου της Γέλας με δύο ληκύθους¹⁵ και ο Ζωγράφος της Αθηνάς με μία λήκυθο¹⁶ (εικόνα 3). Το πιο ενδιαφέρον εύρημα είναι μία λήκυθος στην τεχνική του περιγράμματος με παράσταση κρανοφόρου, που αποδίδεται στον Ζωγράφο του Würzburg 517¹⁷ (εικόνα 4). Το θέμα είναι σχετικά σπάνιο και απαντά σε ένα μικρό αριθμό ερυθρόμορφων αγγείων της ύστερης αρχαϊκής περιόδου¹⁸. Τρεις ανθεμωτές λήκυθοι λευκού εδάφους από το εργαστήριο του Ζωγράφου της Μέγαιρας¹⁹ και τρεις ανθεμωτές του εργαστηρίου του Φωτός του Διός (Diosphos Painter)²⁰ συμπληρώνουν αυτό το ιδιαίτερο ταφικό σύνολο.

Ο **Τάφος 2 (εικ. 1)**, αναμφίβολα ο πιο ενδιαφέρον της ομάδας, περιείχε δύο διακριτά, ως προς τη χρονολόγηση και τα σχήματα, κεραμικά σύνολα: το πρώτο σύνολο απαρτίζεται από μία ερυθρόμορφη κύλικα κοραλλί βήθους με κοίλο χείλος, που αποδίδεται στο Ζωγράφο του Ηγησίβουλου και παρουσιάζει έναν ώριμο άνδρα να παρακολουθεί τα δρώμενα στην παλαιστρά²¹ (**εικ. 5**), έναν πολύ αποσπασματικό μελανόμορφο

9. Βόλος BE 44952: (παράσταση άρματος με γυναίκα ηνίοχο, το Διόνυσο κρατώντας κάρναρο και στρέφοντας την κεφαλή προς τα πίσω και μία ακόμη γυναίκα. Πβλπ. Σελινούντα, *Manicalunga t.*, 4: Kustermann Graf 2002, 310, πιν. 10, αρ. 600). Οι υπόλοιπες λήκυθοι (με ίδιο αρ. ευρ.) και η όλπη σώζονται πολύ αποσπασματικά.

10. Με εξαίρεση τον αμφορίσκο BE 44975, τα υπόλοιπα ευρήματα του τάφου δεν έχουν αρ. ευρ. στο Μουσείο του Βόλου.

11. BE44975. Αν και ο ερυθρωπός πηλός και η καλά στιλβωμένη επιφάνεια παραπέμπουν σε εργαστήριο ελληνο-ανατολικό εργαστήριο, δε συναντήσαμε ακριβές παράλληλο για το σχήμα.

12. Οι δύο μελαμβαφείς λήκυθοι ανήκουν στην παραγωγή του εργαστηρίου του Ζωγράφου του Bowdoin. Πβλπ. Βόλος BE 9455: Τριανταφυλλοπούλου (υπό έκδοση). Η τρίτη λήκυθος ανήκει στο σχήμα V της Knigge (1976, πιν. 77) και χρονολογείται μεταξύ 480 και 460 π.Χ. Πβλπ. Γέλα, Ναβάρρα 131 (Giudice & Panvini 2004, 483, αρ. p137).

13. 1. Ηρακλής και Αμαζόνα, πλαισιωμένοι από έφιππες Αμαζόνες. Βλ. Von Bothmer 1957, 66-67, αρ. 296-297. 2. Άρμα με Διόνυσο και δύο γυναίκες. Πβλπ. Μαραθώνα K294: CVA 1, πιν. 24.6-9. 3. Άρμα με αποβάτη προς τα δεξιά. Πβλπ. BE 44944 (παρακάτω, σημ. 25). Caltanissetta 1869: Panvini 2005, 37-38, αρ. 130. Palermo, Mormino 200, 201, 202, 203, 204 & 205: Tusa & Giudice 1992, 141-142. Διάφορα παραδείγματα από τον Κεραμικό (Knigge 1976, πιν. 16.2-3, 29.1, αρ. 2, 39.2-3, 51.1 και 3, 52.1, 90.4, 51.1 και 3, αρ. 6). 4. Άρμα προς τα δεξιά με γυναικείες μορφές και Διόνυσο που κρατά κάρναρο. Πβλπ. Ermitage P1866.70: CVA 4, pl. 22. Napoli 86366: CVA 5, pl. 62.3, 6 & 7. Palermo, Mormino 158, 2590: Tusa - Giudice 1992, 128, no. D160-161. 5. Αποσπασματική, Ηρακλής και ταύρος, με τη συνοδεία του Ερμή. Πβλπ. Serajevo 412 (ABV 547.248, CVA 1, 33, pl. 23.3-4, 6-7: Αθηνά αντί για Ερμής). 6.-7. Στον ώμο ανθέμια και στο σώμα συμποσιαστής και γυναίκα με λύρα, πλαισιωμένοι από μαινάδες που υπεισέρχονται (θυφαλικούς όνους. Πβλπ. Κεραμικό τ. 61, 91 και 183 (Knigge 1976, πιν. 26.1, 27.2 και 35.6. Συρακούσες 21115: Panvini - Giudice 2004, 497, αρ. 17. 8. Αποσπασματική λήκυθος με συμποσιαστή και γυναίκα με λύρα. 9. Κρανοφόρος οπλίτης σε άρμα. Πβλπ. Palermo, Mormino 132: CVA 1, πιν. 14.3-4. 10. Αθηνά σε άρμα, με γυναίκες και Απόλλωνα με λύρα. 11. Πλάγια ανθέμια στον ώμο και πομπή γυναικών στο σώμα. 12. Άρμα με ηνίοχο γυναίκα, Διόνυσος. Πβλπ. Γέλα 12359: Panvini - Giudice 2004, 459, αρ. pF62 13. Αποσπασματική λήκυθος με ακτίνες στον ώμο, που σώζει κεφαλή ανδρικής μορφής προς τα δεξιά στο σώμα.

14. 1. Άρμα προς τα δεξιά, και Νίκη που τρέχει προς τα αριστερά. Το θέμα είναι διαδεδομένο στην ερυθρόμορφη κεραμική, ιδίως στα μέσα του 5ου αι. π.Χ.: βλ. Κεφαλίδου 1996, 153-154 & 232-239, αρ. 120-142, πιν. 67-74. 2. Αποσπασματική λήκυθος που σώζει τμήμα του λαιμού, του ώμου, του σώματος και το στόμιο.

15. Λευκού εδάφους, η μία με παράσταση άνδρα σε άρμα, με τη συνοδεία του Απόλλωνα και μίας ακόμη θεάς (πβλπ. Σελινούντα, *Manicalunga t.* 119: Kustermann Graf 2002, 361, αρ. 602, πιν. 61) και η δεύτερη άρμα με γενειοφόρο άνδρα που φέρει ασπίδα (βλ. παραπάνω, σημ. 13, αρ. 9).

16. Χωρίς αρ. ευρ.: λήκυθος λευκού εδάφους που σώζεται αποσπασματικά. Πομπή τριών σατύρων (ο ένας παίζει διάυλο, ο άλλος μεταφέρει ασκό). Πβλπ. Σελινούντα, *Manicalunga t.* 116: Kustermann Graf 2002, 362, πιν. 62, αρ. 594 (Διόνυσος και δύο σάτυροι). Palermo, Mormino: CVA 1, pl. 1.5-6 (σάτυροι γύρω από οξυπύθμενο αμφορέα).

17. Χωρίς αρ. ευρ.: λήκυθος λευκού εδάφους με αλυσίδα μπουμπουκιών λωτού στον ώμο και σύστημα πλαγίων ανθεμίων που πλαισιώνουν καθημένο κρανοποιό στο σώμα. Ως προς το σχήμα και την τεχνολογία, πβλπ. Αθήνα 12769: ARV² 302.9, 305.6.

18. Βλ. ενδεικτικά την κύλικα του Ζωγράφου του Αντιφώντος στην Οξφόρδη αρ. ευρ. AN.G. 267: ARV² 336.22, CVA Oxford 3, III, πιν. 2.8 :

19. Χωρίς αρ. ευρ. Πλάγια ανθέμια στον ώμο και πλάγια ανθέμια στο σώμα κάτω από τριπλή γραμμή με στιγμές. Πβλπ. Giudice & Panvini 2004, 448, αρ. pF28.

20. Χωρίς αρ. ευρ.: στον ώμο, ακτίνες. Στο σώμα, πλάγια ανθέμια εγγεγραμμένα σε έλικες. Πβλπ. Knigge 1976, πιν. 51.1 και 77.2.

21. BE44969. Για τη βοήθεια στην απόδοση στο ζωγράφο, ευχαριστούμε τον Dr. Dyfri Williams. Για την τεχνολογία, πβλπ. την κύλικα της Νέας Υόρκης 07.286.47 (Moore 2008, 12-14, εικ. 1-8, ιδιαίτερα τη διαμόρφωση του αυτιού σε μορφές στο εσωτε-

αμφορέα με λαιμό, κοντά στον Ζωγράφο του Αντιμένη, με παράσταση Γιγαντομαχίας, με την Αθηνά στη μία όψη και αναχώρησης πολεμιστή στην άλλη²², όστρακα μίας μελαμβαφούς πελίκης με λαιμό²³, και μίας άποδης μελαμβαφούς κύλικας²⁴. Τα αντικείμενα αυτά χρονολογούνται μεταξύ 510 και 490 π.Χ. και διαμορφώνουν ένα σύνολο συμποσίου. Το δεύτερο σύνολο απαρτίζεται από αττικές μελανόμορφες ληκύθους της Ομάδας του Αίμονος, που χρονολογούνται στο 480-470 π.Χ.²⁵ (εικ. 6), ανθεματές ληκύθους της ίδιας τεχνολογίας²⁶, ένα ειδώλιο σατύρου και τέσσερα πολύ αποσπασματικά γυναικεία ειδώλια. Εφόσον δε βρέθηκε η καλυπτήρια πλάκα, και ο τάφος δεν περιείχε κτερίσματα ή σκελετό, είναι πιθανόν η διαφορά στη χρονολόγηση των δύο συνόλων να οφείλεται σε αναμόχλευση δύο ταφών.²⁷ Λόγω όμως του ότι το πρώτο σύνολο είναι τελείως διαφορετικό ως προς τα σχήματα από το δεύτερο, προκρίνουμε την υπόθεση ότι αποτελούσε το σύνολο συμποσίου που συγκέντρωσε εν ζωή ο νεκρός, και θάφτηκε μαζί του, μαζί με ληκύθους που αποκτήθηκαν από τους συγγενείς του για το ταφικό τελετουργικό. Οι **Τάφοι 1 και 2** είναι σύγχρονοι, έχουν τον ίδιο προσανατολισμό και περιείχαν ομοειδή κτερίσματα. Αξιοσημείωτο είναι ότι δύο από τις ληκύθους του **Τάφου 2** ανήκουν στο ίδιο ακριβώς σχήμα και διακοσμούνται από τον ίδιο αγγειογράφο που διακόσμησε τρεις ληκύθους του **Τάφου 1**.

Στα νοτιοδυτικά του οικοπέδου, βρίσκονται οι **Τάφοι 5, 6 και 7**. Οι **Τάφοι 5 και 6** είναι σύγχρονοι και χρονολογούνται περί το 490-480 π.Χ. Ο **Τάφος 5** περιείχε μία λήκυθο της κατηγορίας της Αθήνας 581 και θραύσματα από δύο ακόμη ληκύθους του ίδιου τύπου²⁸. Ο **Τάφος 6**, που ήταν πλούσια κτερισμένος, περιείχε κατά κύριο λόγο μελανόμορφες ληκύθους που βρέθηκαν στο εσωτερικό του. Τα περισσότερα ευρήματα ανήκουν στην παραγωγή του εργαστηρίου της Κατηγορίας της Αθήνας 581, που τεχνολογικά συνδέονται με την Ομάδα του Αίμονος και διακοσμούνται με ποικίλα, κυρίως διονυσιακά και μυθολογικά θέματα²⁹,

ρικό και στην όψη Α, και τη διαμόρφωση του ενδύματος της γυναικείας μορφής στα δεξιά στην όψη Α). Για το σχήμα, βλ. τα μελαμβάφια παραδείγματα σε Talcott – Sparkes 1970, πίν. 19, αρ. 404-407.

22. BE44978. Για το θέμα της πλευράς Α, βλ. τον αμφορέα της Ομάδας των Τριών Γραμμών (New York, Sotheby's 14.12.1990, αρ. 58: με δύο πολεμιστές και γυναίκα στραμμένη προς τα δεξιά, με την κεφαλή να γυρίζει πίσω) Για το θέμα και τη σύνθεση της πλευράς Β, βλ. τον αμφορέα στο εμπόριο έργων τέχνης της Νέας Υόρκης (Eisenberg – Price 2010, αρ. 39) και πβλπ τον αμφορέα της Ομάδας του Würzburg 199 (London, Sotheby's 17/18.7.1985, αρ. 258), με μονομαχία δύο οπλιτών πάνω από πεσμένο πολεμιστή. Για το συνδυασμό της Γιγαντομαχίας με την αναχώρηση του πολεμιστή, βλ. Aberdeen 64009 (CVA Aberdeen 1, πίν. 11.1-3, 12.3).

23. BE44970. Πβλπ. Sparkes – Talcott 1970, πίν. 2, αρ. 24.

24. BE44968. Πβλπ. Sparkes – Talcott 1970, πίν. 25, αρ. 575 και 578.

25. BE 44922 (αρματοδρομία, πβλπ. Palermo, Mormino 110: Tusa – Giudice 1992, 139, αρ. D196), 44923 (Απόλλων με λύρα, ελάφι, γυναίκα και τμήμα μιας αδιάγνωστης μορφής, για το θέμα πβλπ. Κεραμεικός, τ. 198: Knigge 1976, πίν. 19.4, αρ. 7), 44924 (γυναίκα με λύρα και συμποσιαστής, πβλπ. παραπάνω, σημ. 13, αρ. 6-8), 44925 (Αθηνά και Εγκέλαδος, πλαισιωμένοι από έφιππες Αμαζόνες, πβλπ. κυρίως Palermo, Mormino 118: CVA 1, pl. 14.14-15), 44931 (Ηρακλής και ταύρος, πβλπ. Κεραμεικός, τ. 31 και τ. 46: Knigge 1976, πίν. 47.3-4 και 87.4) 44934 (Ηρακλής και ταύρος, Αθηνά καθήμενη στα δεξιά, πβλπ. Κεραμεικός, τ. 91: Knigge 1976, πίν. 27.1 και 5), 44937 (σώζει βάση και τμήμα του σώματος χωρίς διακόσμηση), 44943 (άρμα με γυναικείες και ανδρικές μορφές), 44944 (άρμα με αποβάτη, βλ. παραπάνω, σημ. 13, αρ. 3), 44945 (άρμα με γυναίκα ή Νίκη προς τα δεξιά, πβλπ. παραπάνω, σημ. 14, αρ. 1), 44946 (άρμα με γυναίκα ηνίοχο, γυναίκα και καθήμενη γυναίκα στα δεξιά), 44973 (σώζεται αποσπασματικά πολεμιστής προς τα δεξιά, πιθανόν αποβάτης), 44974 (δύο αποσπασματικές λήκυθοι με ίδιο αρ. ευρ., με τμήματα αρμάτων, αλόγων και γυναικείων μορφών και το Διόνυσος προς τα δεξιά).

26. BE44936. 44947, 44948. Βλ. Αλεξάνδρου 2012.

27. Για την επαναχρησιμοποίηση τάφων και ιδιαίτερα σαρκοφάγων, βλ. Blegen, -Palmer-Young 1964, 76 κ.ε.

28. BE 44954 (μαινάδες που χορεύουν, πβλπ. Hamburg 1917.1431: CVA 1, pl. 31.4-5). 44957 (θραύσματα από το λαιμό και τον ώμο). 44965 (Απόλλων με λύρα, καθήμενη γυναίκα, πβλπ. Amsterdam 868: CVA 9, pl. 162.1-3. Leiden ROI31: CVA 2, pl. 100.9-11. Vibo Valentia C22: CVA 1, pl. 15.1-2).

29. BE 44906 (άρμα με γυναίκα ηνίοχο, Διόνυσος και γυναίκα. Πβλπ. Αγορά P24365: Moore-Philippides 1986, πίν. 84, αρ. 1053), 44907 (γυναίκες που χορεύουν γύρω από το ειδώλιο του Διονύσου, βλ. γενικά Frontisi-Ducroux 1991), 44908 και 44977α (μαινάδες που ιππεύουν ιθυφαλλικούς όνους, πβλπ. Caltanissetta 2532, από τη Sabuccina: Panvini 2005, 31-32, αρ. 14. Γέλα, Ναβάρα 40203: Giudice-Panvini 2004, 444, αρ. pF14 και παρακάτω, σημ. 32, αρ. ευρ. BE 44932), 44909 (Ηρακλής και λιοντάρι της Νεμέας, βλ. παραπάνω, σημ. 25, αρ. BE 44934), 44910 (Ηρακλής και κάπρος, πβλπ. Stuttgart KA589. CVA 1, pl. 21.3-5), 44911 (γυναίκες καθήμενες), 44912, 44949α και 44951α (σώζεται ένδυμα κρεμασμένο σε δένδρο), 44913 (άρμα και αποβάτης, βλ. παραπάνω, σημ. 13, αρ. 3), 44914 (Διόνυσος σε δίφρο, πλαισιωμένος από δύο σατύρους που χορεύουν, πβλπ. Γέλα 31.293: Giudice & Panvini 2004, 444, αρ. pF15. Napoli 86325 και 86327: CVA 5, pl. 58. Αγορά P24537 και 24412: Moore-Philippides 1986, πίν. 79, αρ. 878 και 81, αρ. 910), 44915 (Διόνυσος σε δίφρο, πλαισιωμένος από γυναίκες που χορεύουν, πβλπ. Αθήνα 15867: CVA 6, pl. 68.4-6. Taranto 143824: CVA 4, pl. 11.3-4). 44916 (Διόνυσος και γυναίκες καθήμενοι, πβλπ. Γέλα, Ναβάρα: Giudice – Panvini 2004, 457, αρ. pF55. Αγορά P24438: Moore-Philippides 1986, πίν. 85, αρ. 1075), 44917, 44951γ και 44959 (Διόνυσος και γυναίκες καθήμενοι (πβλπ. BE 44916), 44920 και 44958 (έφιππες Αμαζόνες, πβλπ. Palermo, Mormino 27: CVA 1, pl. 12.9-10. Σελι-

ενώ κάποιες διακοσμούνται με σειρά ροπάλων και ανθεμιών³⁰. Μεταξύ των ευρημάτων ξεχωρίζει μία ερυθρόμορφη λήκυθος του Εργαστηρίου του Ζωγράφου του Bowdoin με παράσταση Κέρβερου (εικ. 7). Πρόκειται για μία από τις πρωιμότερες παραστάσεις ενός θέματος με εσχατολογικό περιεχόμενο στο ρεπερτοριο των αττικών ληκύθων. Ο Κέρβερος είναι δικέφαλος, κατά το αττικό πρότυπο, έχει το σώμα κυνηγόσκυλου και χαιτή, ενώ φίδια ξεπηδούν από το κεφάλι του και το άνω τμήμα των ποδιών του. Αυτό το εξαιρετικής ποιότητας αγγείο δεν μπορεί να αποδοθεί στον ίδιο τον Ζ. του Bowdoin, αλλά σε κάποιο άγνωστο αγγειογράφο της ύστερης αρχαϊκής περιόδου που εργάστηκε στο ίδιο εργαστήριο³¹. Τα ευρήματα χρονολογούνται μεταξύ 490 και 480 π.Χ.

Ο **Τάφος 7** περιείχε ληκύθους της Κατηγορίας της Αθήνας 581 που χρονολογούνται μεταξύ 490 και 480, όπου κυριαρχούν τα διονυσιακά θέματα³² (εικ. 8-9) και δύο ανθεμιωτές ληκύθους³³, που χρονολογούνται μεταξύ 480-470, επομένως η χρονολόγησή του θα πρέπει να τοποθετηθεί γύρω στο 480-470 π.Χ.

Ο **Τάφος 4**, που βρίσκεται στα ανατολικά του οικοπέδου, είναι μεταγενέστερος, καθώς περιείχε ληκύθους που χρονολογούνται την περίοδο 470-460 π.Χ.. Ξεχωρίζουν τρεις ερυθρόμορφες λήκυθοι του Ζωγράφου του Bowdoin, με παράσταση Μαινάδας σε βωμό³⁴ (εικ. 10), Νίκης σε βωμό³⁵ και γυναίκας με δάδες σε βωμό³⁶. Επιπλέον, ο τάφος περιείχε ένα μελαμβραφέας φιαλίδιο ενός τύπου που χρονολογείται, βάσει ευρημάτων του Κεραμεικού, γύρω στο 480-460 π.Χ.³⁷, δύο αποσπασματικούς μελαμβραφέας σκύφους της ίδιας περιόδου³⁸, μία μελαμβραφή λήκυθο³⁹ και τέσσερις μελανόμορφες ληκύθους του τύπου της τσιμινιέρας, που χρονολογούνται περί το 460 π.Χ.⁴⁰

Μεταξύ των κτερισμάτων των επτά τάφων, πράγμα που είναι σχεδόν κανόνας, κυριαρχούν τα πήλινα και μάλιστα τα αγγεία. Με εξαίρεση τον αμφορίσκο μοναδικού σχήματος με προέλευση από την ανατολική Ελλάδα στον **Τάφο 1** και μια σειρά από άβαφα αγγεία στους τάφους 2, 3 και 5⁴¹, όλη η κεραμική είναι επεισακτη από την Αττική (συνολικά 100 αγγεία). Στις επτά ταφές από το οικόπεδο Μπαράκου, και ιδιαίτερα στους **Τάφους 1, 2, 6 και 7**, συναντάμε τη μεγαλύτερη συγκέντρωση αττικών ληκύθων που είναι ως σήμερα γνωστή στη Θεσσαλία. Πέραν πάσης αμφιβολίας, οι θεσσαλικές και μαγνητικές πόλεις συμμετείχαν στο πρώτο μισό του 5ου αιώνα π.Χ. στην πανελλήνια *κοινή* που απαιτούσε την απόθεση μελανόμορφων ληκύθων σε ικανούς αριθμούς στις ταφές, την οποία συναντάμε εκτός της Αττικής, και στο σύνολο σχεδόν των θέσεων της Νότιας και Κεντρικής Ελλάδας, στη Σικελία, τη Χαλκιδική και τη Μαύρη Θάλασσα. Με εξαίρεση όμως τον τάφο 8 από το Νότιο νεκροταφείο στις Φθιώτιδες Θήβες⁴² δεν υπάρχει γνωστό δημοσιευμένο αντίστοιχο με

νούς, Manicalunga t. 7: Kustermann Graf 2002, 311, πίν. 11, αρ. 598), 44921 (γυναίκα σε άρμα, προς τα δεξιά), 44929 (άρμα και αποβάτης, πβλ. παραπάνω, σημ. 13, αρ. 3), 44950 (συμπόσιο με το Διόνυσο και γυναίκα που φορά πέπλο με απόπτυγμα), 44956 (γενειοφόρος άνδρας που τρέχει, Διόνυσος σε δίφρο, πάνθηρας, μια πιθανόν γυναικεία μορφή και δύο ιματιοφόροι γενειοφόροι άνδρες που κρατούν βακτηρίες).

30. BE44918 και BE 44956. Βλ. παραπάνω, σημ. 20.

31. BE 44919. Για το σχήμα και τη διακόσμηση του ώμου, βλ. Kurtz 1975, 22-25, πίν. 12.2-4.

32. BE44926 (συμποσιαστής εν μέσω δύο καθήμενων γυναικών), 44927 (άρμα με γυναίκα ηνίοχο, Απόλλων, Διόνυσος και σάτυρος), 44928 (Διόνυσος προς τα δεξιά, εν μέσω δύο μαινάδων που χορεύουν, πβλ. Vibo Valentia C23: CVA 1, πίν. 16.1-2), 44930 (τέσσερις καθήμενες γυναίκες που γνέθουν), 44932 (τρεις μαινάδες που ιππεύουν ιθυφαλλικούς όνους, βλ. παραπάνω, σημ. 29, BE 44908 και 44977α). BE44935 (θραύσμα που σώζει το στόμιο, το λαϊμό και τμήμα του ώμου), BE44940 (καθήμενες γυναικείες μορφές, πβλ. Giudice - Panvini 2004, 287, αρ. F25, από τη Γέλα). Θραύσματα με αρ. ευρ. 44938 και 44939, σώζουν διάφορα τμήματα από τον ώμο, το λαϊμό και το στόμιο τουλάχιστον 2 ακόμη ληκύθων.

33. BE44933 και 44941: Εργαστήριο του Ζ. της Μέγαρας. Πβλ. Caltanissetta 671, 2169 και 692 (Panvini 2005, 35, αρ. 24, 36, αρ. 27 και 37, αρ. 28).

34. BE 44960: πβλ. Palermo, Mormino 291: CVA 1, pl. 1.6

35. BE44953 και 44955: πβλ. Συρακούσες 21958, από τη Γέλα: ARV² 680.57, Giudice - Panvini 2004, 365, αρ. 1146.

36. BE 44961: πβλ. Palermo, Mormino 793: CVA 1, pl. 2.3. Σελινούς, Manicalunga t. 184: Kustermann Graf 2002, 388, πίν. 88, αρ. 622.

37. BE44971. Βλ. Knigge 1976, πίν. 82.5 (δύο παραδείγματα από τον τ. 224).

38. BE 44973 και 44955.

39. BE44964. Πβλ. Ermitage 1904.30: CVA 4, pl. 31.3. Κεραμεικός, τ. 197: Knigge 1976, πίν. 18.3, αρ. 1.

40. BE 44962 (άρμα με γυναίκες, Διόνυσος, πβλ. Γέλα 12353 (Giudice - Panvini 2004, 294, αρ. F51), 44963 (ομάδα καθήμενων γυναικών), 44966 (σώζει τη βάση και τμήμα του σώματος χωρίς διακόσμηση). 44967 (βάση και τμήμα του σώματος με κατεστραμμένη διακόσμηση).

41. Τάφος 2: BE 44975 και 44976 (θραύσματα 4 τουλάχιστον αγγείων). Τάφος 3: βλ. παραπάνω, σημ. 9. Τάφος 5: BE 44954, θραύσματα μεγάλου ανοικτού άβαφου αγγείου.

42. Αλεξάνδρου 2012.

τέτοιες συγκεντρώσεις ευρημάτων στη Θεσσαλία. Ο αριθμός των ληκύθων που τοποθετείται στις ταφές στη Λάρισα, την Κρανώνα, τις Φερές, τη Νέα Ιωνία είναι σημαντικά μικρότερος, ενώ στις Αμφανές, στις υπόλοιπες ταφές του νεκροταφείου των Παγασών και σε άλλα νεκροταφεία της Θεσσαλίας, οι ταφές κτερίζονται με μία ή δύο το πολύ ληκύθους. Αντίστοιχες συγκεντρώσεις μελανόμορφων ληκύθων, όπως αυτές των τάφων 1, 2, 6 και 7 συναντάμε κατά κύριο λόγο στην Αθήνα, στη Βοιωτία και στη Χαλκιδική.

Η εικονογραφία των μελανόμορφων ληκύθων του πρώτου μισού του 5ου αι. π.Χ. είναι τυποποιημένη. Τα περισσότερα από τα συνήθη εικονογραφικά θέματα των ληκύθων της Κατηγορίας της Αθήνας 581 και του εργαστηρίου του Ζωγράφου του Αίμονος απαντούν εδώ: αρματοδρομία, αποβατικός αγών, άρματα με γυναίκες και θεότητες, άρματα με πολεμιστές, συμπόσια, άθλοι του Ηρακλή (ταύρος, κάπρος, Αμαζονομαχία), Πυγαντομαχία με την Αθηνά, δηλιακή τριάδα, Αμαζόνες, και κυρίως διονυσιακά θέματα (σάτυροι, Διόνυσος όρθιος ή καθιστός με γυναίκες και σατύρους, μαινάδες που ιππεύουν όνους, Διόνυσος σε συμπόσιο, «Λήναια»).

Αξιοσημείωτη είναι η σχετική έλλειψη άλλων κτερισμάτων. Ένα περισσότερι από τον Τάφο 7, ένας δεφόμενος σάτυρος, δύο γυναικεία ειδώλια που διασώζουν το άνω τμήμα όρθιας γυναικείας μορφής και τρία ειδώλια σε όστρακα, τα οποία εικονίζουν επίσης γυναικείες μορφές και προέρχονται από τον Τάφο 2 αποτελούν τα μοναδικά παραδείγματα κοροπλαστικής από το συγκεκριμένο σύνολο. Ενώ στα αγγεία του νεκροταφείου συντριπτική ήταν η υπεροχή των επεισοδίων αττικών, δεν συμβαίνει το ίδιο με τα πήλινα ειδώλια, τα οποία θα πρέπει να θεωρηθούν ντόπια, που βασίζονται όμως σε πρότυπα από τη νότια Ελλάδα. Ανάμεσα στα κτερίσματα των ταφών ανήκουν τρία λίθινα αλάβαστρα, μία σιδερένια στλεγγίδα και δύο χάλκινα αδιάγνωστα αντικείμενα. Η απουσία πολύτιμων κτερισμάτων, όπως μεταλλικά αγγεία, διακοσμητικά αντικείμενα και κοσμήματα, θα πρέπει ίσως να αποδοθεί σε διαφορετική κοινωνικοπολιτική άποψη και οργάνωση παρά σε οικονομική ένδειξη των κατοίκων, όπως εξάλλου αποδεικνύει η κυριαρχία της εισηγμένης αττικής κεραμικής.⁴³

Η πολύ κακή διατήρηση των οστών δε μας επιτρέπει την ταύτιση του φύλου των νεκρών με ασφάλεια. Ο τάφος 1 περιείχε ένα χάλκινο αντικείμενο, και μία στλεγγίδα, που συνήθως, αλλά όχι αποκλειστικά, προέρχεται από ταφές αρρένων. Η εικονογραφία, τα σχήματα των συμποτικών αγγείων και η παρουσία του ειδωλίου του δεφόμενου σατύρου στον **Τάφο 2** παραπέμπουν επίσης σε άρρενα νεκρό. Εντούτοις, η παρουσία των τεσσάρων γυναικείων ειδωλίων στον ίδιο τάφο καθιστά αυτή την ταύτιση προβληματική. Ειδώλια περιστεριών, όπως αυτό του **Τάφου 7**, απαντούν σε παιδικούς τάφους⁴⁴, αλλά και σε τάφους ενηλίκων, ενώ τα λίθινα αλάβαστρα, όπως αυτά των **Τάφων 3 και 4** δε συνοδεύουν αποκλειστικά και μόνον γυναικείες ταφές, όπως συμβαίνει με τα πήλινα δείγματα του σχήματος⁴⁵. Η εικονογραφία του **Τάφου 4**, με τρεις ερυθρόμορφες ληκύθους με Νίκη, μαινάδα και γυναίκα με δάδες, θα μπορούσε επίσης να θεωρηθεί ότι παραπέμπει σε γυναικεία ταφή.

Τα ανασκαφικά δεδομένα για την περίοδο αυτή παραμένουν λίγα και αποσπασματικά. Είναι πολύ δύσκολο να απομονώσει κανείς την οικιστική φάση του 5ου αι. π.Χ. από εκείνη της ελληνιστικής εποχής, επειδή η δεύτερη αποτελεί σχεδόν αδιάσπαστη συνέχεια και εξέλιξη της πρώτης. Ο οικισμός των Παγασών⁴⁶ βρίσκεται μέσα στην έκταση της ελληνιστικής πόλης της Δημητριάδος, κοντά στο βόρειο τείχος της, κατοικήθηκε τουλάχιστον από την υστεροαρχαϊκή περίοδο και αργότερα απετέλεσε μία από τις κόμμες που συνοικίστηκαν για τη δημιουργία της Δημητριάδος. Η πόλη των Παγασών δεν ήταν θεσσαλική ομοσπονδιακή πόλη, αλλά ως περιοχή υποτελής στις Φερές ενώθηκε με την Πελασγιώτιδα, πιθανόν ήδη από τον 6ο αι. π.Χ. και ως την εποχή του Φιλίππου του Β'. Πρόκειται για την πλησιέστερη προς τις Φερές ακτή του Παγασητικού από τα Πευκάκια ως το Ακρωτήριο Πύρρα, μήκους 30 σταδίων. Σύμφωνα με αναφορές του Δημοσθένη και του Διοδώρου, η πόλη ήταν οχυρωμένη. Η ανάπτυξη των Παγασών, στενά συνδεδεμένη με αυτή των Φερών προχωρεί αδιάκοπα και παράλληλα για να φτάσει στο κατακόρυφό της, τον 4ο αι. π.Χ..

Τα αρχαιολογικά ευρήματα των τελευταίων κυρίως ετών δείχνουν ότι ο οικισμός ήταν σε ακμή την κλασική περίοδο. Η θέση του οικισμού αυτού στην κατάληξη του ομαλού και πεδινού δρόμου που οδηγούσε από

43. Για τα κτερίσματα και το νόημά τους βλ. Bruneau 1970, 525-531, όπου και βιβλιογραφία.

44. Βλ. για παράδειγμα τον εγχυτρισμό 10 στην Αυλίδα, οδό Μόρνου: Πλάτωνος 2010, 424-425.

45. Βλ. Badinou 2003, 51, σημ. 6, όπου αναφέρεται η παρουσία λίθινων αλαβάστρων σε δύο τάφους αρρένων στην Αθήνα.

46. Ιντζεσίλογλου 1994, Stählin-Meyer-Heidner 1934, Stählin 2002, 137-140. Ο Αρβανιτόπουλος (1928, 71 κ.ε.) συνέδεσε την παρουσία των αρχαιότερων αυτών ευρημάτων με τη θέση των παλαιότερων Παγασών. Βλ. επίσης Τσοποτός 1991.

το εσωτερικό της Θεσσαλίας προς τη θάλασσα συνετέλεσε στην ανάπτυξη ενός λιμανιού που έμελε να γίνει η πύλη της Θεσσαλίας από τη θάλασσα.

Οι Παγασές ήταν το κύριο λιμάνι της Θεσσαλίας, απ' όπου εξάγονται δούλοι, σιτηρά και κρέας, όπως αναφέρουν οι πηγές του 5ου και 4ου αι. π.Χ.. Παρόλο τον πλούτο της, η πόλη δεν έκοβε νόμισμα, ακριβώς λόγω του χαρακτήρα της ως υποτελούς οικισμού. Από την πληθώρα των κεραμικών ευρημάτων συνάγεται ότι οι Παγασές αποτελούσαν το σημαντικότερο σημείο εισόδου των αττικών αγγείων στη Θεσσαλία. Η ομοιομορφία του υλικού, με την επιλογή αγγείων από συγκεκριμένα εργαστήρια, που είναι παρόντα σε όλες τις θεσσαλικές θέσεις του α' μισού του 5ου αι. π.Χ., αποδεικνύει ότι η διακίνηση των εν λόγω προϊόντων ξεκινούσε από τις Παγασές. Η πόλη δεν αποτελούσε απλώς έναν εμπορικό σταθμό μετακομιδής, αλλά αντίθετα κατακρατούσε σημαντικούς αριθμούς αττικών αγγείων για τις ανάγκες του τοπικού πληθυσμού. Πέραν των αττικών αγγείων αξιοσημείωτη είναι η παρουσία στο ίδιο νεκροταφείο, όχι μόνο του ταινιωτού αμφορίσκου από τον **Τάφο 1**, αλλά και δύο αμφορίσκων του ρυθμού των Φικελλούρων, που προέρχονται από τη Μίλητο, γεγονός που καταδεικνύει το ευρύ δίκτυο επαφών του λιμανιού.

Οι μελλοντικές ανασκαφικές εργασίες στην περιοχή θα αποσαφηνίσουν αν η υπερβολική συγκέντρωση επείσασκτων αγγείων από την Αττική ως κτερισμάτων, αποτελούσε κοινή ταφική πρακτική στο νεκροταφείο, ή εξαίρεση που υιοθέτησε μία συγκεκριμένη, πιθανόν εξέχουσα, ομάδα των κατοίκων της πόλης.

SUMMARY

BURIAL GROUPS FROM THE N. CEMETERY OF ANCIENT PAGASAE

D. Paleothodoros, P. Triantafyllopoulou

This article examines a group of seven tombs excavated in a plot situated in the North Cemetery of Ancient Pagasae. The tombs yielded an unusually high number of imported vases of high quality, dating from the first half of the 5th century B.C. (lekythoi by the Painter of Würzburg 517, the Athena Painter, the earlier phase of the Bowdoin workshop, cup by the Hegesiboulos Painter), but most are attic black-figured lekythoi from well-known workshops of the Athenian Kerameikos (especially the Haimon Group, the Class of Athens 581, the Diosphos workshop). Besides pottery, few other objects were placed inside the tombs (statuettes, strigils and stone alabstra). The find is of the outmost importance, and proves that the settlement was enjoying a period of wealth in the first half of the 5th century, as being a part of the network of exchanges connecting Athens with Thessaly and the north.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αλεξάνδρου, Στ. 2012. Σωστική Ανασκαφή στον Νότιο Νεκροταφείο Φθιωτίδων Θηβών: οι λήκυθοι του Νοτίου Νεκροταφείου, *ΑΕΘΣΕ* 3, 373-382.
- Αλεξάνδρου, Στ. 2014. Φθιώτιδες Θήβες, Έργο ΓΕΑ, Νότιο Νεκροταφείο, *ΑΔ* 61 (2006), Χρονικά, 607-617.
- Αρβανιτόπουλος, Α. 1928. *Γραπταί στήλαι Παγασών – Δημητριάδος*, Αθήναι.
- Badinou, P. 2003. *La laine et le parfum. Epinetra et alabastres. Forme, iconographie et fonction*, Leuven-Dud-dles.
- Beazley, J.D. 1956. *Attic Black Figure Vase Painters*, Oxford.
- Beazley, J.D. 1963. *Attic Red Figure Vase Painters*, 2η έκδοση, Oxford.
- Blegen, C.W., Palmer H. & Young R.S., *The North Cemetery, Corinth XIII*, Princeton, New Jersey 1964.
- Bruneau, Ph. 1970. Tombes d'Argos, *BCH* 94, 437-531.
- Eisenberg, J. – Price, F.W. 2010. *One Thousand Years of Ancient Greek Vases II from Greece, Etruria & Southern Italy featuring the Patricia Kluge Collection, Royal Athena Galleries*, New York.
- Frontisi-Ducroux, F. 1991. *Le dieu-masque. Une figure de Dionysos à Athènes*, Paris-Rome.
- Ιντζεσίλογλου, Χ. 1994. Ιστορική τοπογραφία της περιοχής του κόλπου του Βόλου. Στο: *Θεσσαλία*, 31-56.
- Κεφαλίδου, Ε. 1996. *Νικητής*, Θεσσαλονίκη.
- Knigge, U. 1976. *Kerameikos, Band IX. Die Südhügel*, Berlin.
- Kurtz, D.C. 1975. *Athenian White Lekythoi. Patterns and Painters*, Oxford.
- Kurtz, D.C. – Boardman, J. 1971. *Greek Burial Customs*, Ithaca & London.
- Kusterman Graf, A. 2002. *Selinunte. Necropoli di Manica-lunga: le tombe della contrada Gaggera*, Soveria Mannelli.
- Moore, M.B. The Hegesiboulos Cup, *Metropolitan Museum of Art Journal* 43, 11-37.
- Moore, M.B. – Philippides. M.Z.P 1986. *The Athenian Agora, 23, Attic Black-Figured Pottery*, Princeton.
- Μπάτζιου-Ευσταθίου, Α. 1989α. Αρχαία Δημητριάδα, *ΑΔ* 37 (1982), Χρονικά, 226-230.
- Μπάτζιου-Ευσταθίου, Α. 1989β. Αρχαία Δημητριάδα, *ΑΔ* 39 (1984), Χρονικά, σ. 142-144.
- Μπάτζιου-Ευσταθίου, Α. 1992., Δημητριάς. Οικόπεδο Δ. Καραδήμου, *ΑΔ* 42 (1987), Χρονικά, 252.
- Μπάτζιου-Ευσταθίου, Α. 1995. Δημητριάς. Εγκαταστάσεις βιολογικού καθαρισμού ΔΕΥΑΜΒ, *ΑΔ* 45 (1990), Χρονικά, 199-201.
- Μπάτζιου-Ευσταθίου, Α. 1996. Δημητριάδα, *ΑΔ* 46 (1991), Χρονικά, 207-208.
- Μπάτζιου-Ευσταθίου, Α. 2004. Δημητριάς. Έργο ΔΕΥΑΜΒ, *ΑΔ* 53 (1998), Χρονικά, 416-419.
- Μπάτζιου –Ευσταθίου Α. 2013. Δημητριάς. Συνοικία Αϊβαλιώτικα (Ο.Τ. Γ3, οικόπεδο Ι. Μπαράκου, *ΑΔ* 60 (2006), Χρονικά, σ. 497-498.

- Μπάτζιου-Ευσταθίου, Α. - Τριανταφυλλοπούλου, Π. 2012. Από τα νεκροταφεία της αρχαίας Δημητριάδος-Παγασών, ΑΔ 58-64 (2003-2009), *Μελέτες*, 211-324.
- Νικολάου, Ε. 2000. Ανασκαφή του Βόρειου Νεκροταφείου της αρχαίας Δημητριάδος. Στο: *Το Έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων και Νεώτερων Μνημείων του ΥΠ.ΠΟ στη Θεσσαλία και την ευρύτερη περιοχή της» (1990-1998), 1η Επιστημονική Συνάντηση*, Βόλος 309-314.
- Panvini, R. 2005. *Le ceramiche attiche figurate del Museo Archeologico di Caltanissetta*, Bari.
- Panvini, R. – Giudice F. (επιμ.) 2004. *TA ΑΤΤΙΚΑ. Veder Greco a Gela. Ceramiche attiche figurate dall'antica colonia*, Roma.
- Πλάτωνος, Μ. 2010. Αττική 2003. Αυλίτζα. Οδός Μόρνου (Ο.Τ. 111, οικόπεδο Π. Μπέκα), ΑΔ 56-59 (2001-2004), *Χρονικά*, 423-425.
- Robinson, D.M. 1942. *Excavations at Olynthus. Part XI. Necrolynthia, a study in Greek burial customs and anthropology*, Baltimore.
- Sparkes, B.A. - Talcott, L. 1970. *The Athenian Agora, 12, Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th centuries B.C.*, Princeton.
- Stählin, Fr. 2002. *Η Αρχαία Θεσσαλία*, μτφρ. Γ. Παπασωτηρίου-Α.Θανοπούλου, Θεσσαλονίκη.
- Stählin, F. – Meyer, E. – Heidner, A. (επιμ.) 1934. *Pagasai und Demetrias*. Berlin/Leipzig.
- Τριανταφυλλοπούλου, Π. 2000. Νεκροταφείο των Αμφανών. Οι πρώτοι ελληνιστικοί τάφοι, στο *Ελληνιστική Κεραμική από τη Θεσσαλία*, Βόλος, 60-69.
- Τριανταφυλλοπούλου, Π. (υπό έκδοση). Αττική κεραμική από το νεκροταφείο των Αμφανών. Στο: Δ. Παλαιοθόδωρος – Α. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου (επιμ.), *Οι εισαγωγές της Αττικής Μελανόμορφης και Ερυθρόμορφης Κεραμικής στη Θεσσαλία*, Ρέθυμνο (υπό έκδοση).
- Τσοποτός, Δ. 1991. *Ιστορία του Βόλου*, Βόλος.
- Tusa, V. – Giudice, F. 1992. *La collezione archeologica di Banco di Sicilia*, Palermo.
- Von Bothmer, D. 1957. *Amazons in Greek Art*, Oxford.

Εικ. 1. Β. Νεκροταφείο της Δημητριάδος, Οικόπεδο Μπαράκου, τάφος 2.

Εικ. 2. Σαρκοφάγος τάφου 1 από το Β. Νεκροταφείο της Δημητριάδος, Οικόπεδο Μπαράκου.

Εικ. 3. Μελανόμορφη λήκυθος λευκού εδάφους από τον τάφο 1. Ζωγράφος της Αθηνάς.

Εικ. 4. Λήκυθος λευκού εδάφους με την τεχνική του περιγράμματος από τον τάφο 1. Ζωγράφος του Würzburg 517.

Εικ. 5. Ερυθρόμορφη κύλικα κοραλλί βάθους από τον τάφο 2. Ζωγράφος του Ηγησίβουλου.

Εικ. 6. Μελανόμορφη λήκυθος από τον τάφο 2. Ομάδα του Αίμονος.

Εικ. 7. Ερυθρόμορφη λήκυθος από τον τάφο 6. Εργαστήριο του Ζωγράφου του Bowdoin.

Εικ. 8. Μελανόμορφη λήκυθος από τον τάφο 7.
Κατηγορία της Αθήνας 581, ii.

Εικ. 9. Μελανόμορφη λήκυθος από τον τάφο 7.
Κατηγορία της Αθήνας 581, ii.

Εικ. 10. Ερυθρόμορφη λήκυθος από τον τάφο 4. Ζωγράφος του Bowdoin.

ΕΝΕΠΙΓΡΑΦΕΣ ΕΠΙΤΥΜΒΙΕΣ ΣΤΗΛΕΣ ΑΠΟ ΤΟ ΝΟΤΙΟ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ ΤΩΝ ΦΘΙΩΤΙΔΩΝ ΘΗΒΩΝ

Σταματία Αλεξάνδρου - Σοφία Κραβαρίτου

Περίπου 5 χλμ. Δ/ΝΔ της Νέας Αγχιάλου και 1,5 χλμ. βόρεια των Μικροθηβών, στον ηφαιστειογενή λόφο «Κάστρο», σώζονται τα ερείπια της αρχαίας πόλης των Φθιωτίδων Θηβών¹. Δύο αρχαίες πόλεις με το όνομα «Φθιώτιδες Θήβες» είναι γνωστές στην περιοχή: η μία πάνω στο ύψωμα «Κάστρο» και η άλλη είναι η πόλη των παλαιοχριστιανικών χρόνων στη σύγχρονη Νέα Αγχιάλο. Η θέση στο «Κάστρο» κατοικήθηκε για πρώτη φορά στις αρχές της Μέσης Νεολιθικής². Για τις επόμενες φάσεις κατοίκησης υπάρχουν λίγα στοιχεία, όπως η ύπαρξη ιερού των αρχαϊκών χρόνων στη Ακρόπολη³. Η πρώτη αναφορά στο όνομα Θήβαι γίνεται τον 4ο αι. π.Χ. και γνωρίζουμε ότι η πόλη προέκυψε από τον συνοικισμό γειτονικών πόλεων και κωμών, πιθανώς της Πυράσου και της Φυλάκης⁴.

Η πόλη ακμάζει με γοργούς ρυθμούς και καθίσταται, λόγω της θέσης της στο άνοιγμα της θεσσαλικής πεδιάδας προς την θάλασσα και της ακμαίας οικονομία της, πρώτη πόλη στην Αχαιά Φθιώτιδας και το 302 π.Χ. κόβει δικό της νόμισμα⁵. Πηγή του πλούτου της ήταν η καλλιέργεια της πεδιάδας του Αλμυρού και η εκμετάλλευση του λιμανιού της Πυράσου από τα μέσα του 4ου αι. π.Χ. Τότε οι Φεραίοι και οι Θεσσαλοί το χρησιμοποίησαν ως το μοναδικό λιμάνι της Θεσσαλίας, δεδομένου ότι οι Παγασές ελέγχονταν πλέον από τους Μακεδόνες. Το γεγονός αυτό προκάλεσε τη δυσάρεσκια των Αντιγονιδών και οδήγησε στην πολιορκία και καταστροφή των Φθιωτίδων Θηβών το 217 π.Χ. από τον Φίλιππο Ε'⁶. Η Δημητριάδα έγινε τότε αποκλειστικό λιμάνι της Θεσσαλίας και γνωστό κοσμοπολίτικο κέντρο της εποχής, ενώ οι Θήβες εισήλθαν σε περίοδο παρακμής⁷. Τον 1ο αι. μ.Χ., οι Θήβαι είναι μία άσημη πόλη και το λιμάνι της, η Πύρασος, δεν λειτουργεί⁸.

Οι πρώτες ανασκαφές στο χώρο της αρχαίας πόλης έγιναν από τον Α. Αρβανιτόπουλο, το 1907-1908, ο οποίος εντόπισε ιερό της Αθηνάς Πολιάδος στην Ακρόπολη, με ευρήματα γεωμετρικών και αρχαϊκών χρόνων⁹. Επίσης ερεύνησε οικίες και τη λεγόμενη «στοά» στην κάτω πόλη. Το 1969, οι Θεοχάρης και Χουρμουζιάδης ερεύνησαν τμήμα του νότιου Νεκροταφείου¹⁰. Επίσης, στην περίοδο 1970-1972, ο Π. Λαζαρίδης καθάρισε τμήμα του τείχους, ενώ η Ε. Δεϊλάκη ερεύνησε αρχαίο ληνό και μερικούς τάφους¹¹. Παράλληλα, έγιναν μικρής κλίμακας έρευνες στο ανατολικό νεκροταφείο, ενώ ταυτόχρονα παραδόθηκαν από ιδιώτες αρκετές επιτύμβιες στήλες που έφεραν στο φως τα καλλιεργητικά μηχανήματα¹². Από το 1991 άρχισαν εκτεταμένες έρευνες με αφορμή έργο του Γ.Ε.Α.¹³. Συγκεκριμένα, ερευνήθηκε ο ναός του Ασκληπιού δυτικά της Ακρόπολης, ενώ στρωματογραφική έρευνα στην Ακρόπολη επιβεβαίωσε την ύπαρξη οικισμού της Μέσης

1. Κτενάς 1927, 35-47.

2. Βουζαζάκης 1997, 225-243.

3. Αρβανιτόπουλος 1907, 161, 171-172. 1908, 163-193.

4. Διόδωρος Σικελός 20, 110.

5. Rogers 1932, 174, εικ. 306.

6. Πολύβιος, 5, 100, 8.

7. Τίτος Λίβιος, 39, 25, 1-16.

8. Στράβων, 9, 435, 14.

9. Αρβανιτόπουλος 1907, 161. 1908, 163.

10. Θεοχάρης - Χουρμουζιάδης 1970, 204-207.

11. Λαζαρίδης 1972, 356. Δεϊλάκη 1973-1974, 547-549.

12. Λιάγκουρας 1965, 321-322. Κακαβογιάννης 1977, 126-129. Αδρύμη-Σισμάνη 1983, 195. 1988, 249-250

13. Αδρύμη-Σισμάνη 1991, 208. 1992, 226-229. 1993, 235-236. 1997, 121-135.

Νεολιθικής. Εντοπίστηκε επίσης αποθέτης από τον αρχαϊκό ναό της Αθηνάς Πολιάδος μέσα στο στρώμα της Νεότερης Νεολιθικής, καθώς και επιγραφή που αναφέρεται στο ναό του 5ου αι. π.Χ. Ο τελευταίος δεν σώθηκε, καθώς στη θέση του χτίστηκε τον 4ο αι. π.Χ. νεότερος ναός που λειτούργησε μέχρι τα ρωμαϊκά χρόνια. Τέλος, ερευνήθηκαν το δυτικό σκέλος του τείχους της πόλης, οικίες ρωμαϊκών χρόνων¹⁴, το θέατρο, καθώς και τμήματα του ανατολικού, του δυτικού και του νότιου νεκροταφείου¹⁵.

ΝΟΤΙΟ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ

Το νότιο νεκροταφείο απλώνεται στην ανοικτή πεδιάδα έξω από τα τείχη, αλλά δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε την ακριβή έκταση και τα όριά του. Το 1997 εντοπίστηκαν 32 τάφοι στα πλαίσια έργου του ΟΤΕ¹⁶. Το 2004, έγινε νέα σωστική έρευνα στο τμήμα τοποθέτησης του αγωγού καυσίμων του Γ.Ε.Α., πλάτους 1 με 2 μ. και μήκους 2,5 χλμ¹⁷. Εντοπίστηκαν 197 τάφοι, ενώ άλλοι 30 εντοπίστηκαν σε δύο αγρούς. Συνολικά ερευνήθηκαν 259 τάφοι διαφόρων τύπων που δείχνουν διάρκεια χρήσης από τους αρχαϊκούς μέχρι και τους ρωμαϊκούς χρόνους με εξαίρεση τέσσερις τάφους της Μέσης εποχής Χαλκού και έναν της Γεωμετρικής περιόδου.

Συνήθης και γνωστή πρακτική από το ανατολικό και το δυτικό νεκροταφείο της πόλης ήταν η χρήση επιτύμβιων στηλών και οικοδομικό υλικό - κατώφλια, κλπ. - ως καλυπτηρίων ή ως πλευρικών τοιχωμάτων των τάφων. Η επανάχρηση των στηλών παρατηρείται στο νότιο νεκροταφείο σε τέσσερις τάφους.

ΕΡΓΟ Ο.Τ.Ε. - ΤΑΦΟΣ 25

Πρόκειται για λακκοειδή ακτέριστο τάφο, με φτωχά σκελετικά κατάλοιπα, ο οποίος καλύπτονταν με πέντε ενεπίγραφες στήλες από τραχύ ηφαιστειογενή λίθο. Η πρώτη καλυπτήρια (Μουσείο Αλμυρού. ΒΕ 24315. Διαστάσεις: 0,93 μ. ύψ. × 0,48 μ. πλ. × 0,10 μ. πάχ.) είναι σχεδόν ακέραιη ενεπίγραφη επιτύμβια στήλη με τριγωνική απόληξη που φέρει σε τέσσερις στίχους το όνομα και το πατρώνυμο *Ἀρχέδαμος Εὐαϊνέϊτου* (εἰκ. 1). Τα δύο ονόματα είναι ήδη γνωστά από στήλες του 3ου/2ου αι. π.Χ. από το Δυτικό Νεκροταφείο¹⁸. Το *Ἀρχέδαμος* μαρτυρείται στη Βοιωτία και Λοκρίδα (3ος-2ος αι. π.Χ.), όπως και τη Φωκίδα (4ος-2ος αι. π.Χ.), ενώ ο τύπος *Ἀρχέδημος* στη Δημητριάδα, το Πύθιο και το Κιέριο, αλλά και τη Βοιωτία το 2ο αι. π.Χ.¹⁹ Το *Εὐαϊνέϊτος* χρησιμοποιείται στη Θεσσαλία κυρίως τον 1ο αι. π.Χ., στη Βοιωτία το 2ο αι. π.Χ. και τους Δελφούς ήδη από τον 4ο αι. π.Χ.²⁰ Η παλαιογραφία χρονολογεί τη στήλη μας στο πρώτο ήμισυ του 3ου αι. π.Χ.

Η δεύτερη ενεπίγραφη καλυπτήρια, του ίδιου τύπου (Μουσείο Αλμυρού. ΒΕ 24462. Διαστάσεις: 1,07 μ. ύψ. × 0,42 μ. πλ. × 0,09 μ. πάχ.), φέρει σε δύο στίχους το όνομα *Ἀψεύδο|ς*. Ο τύπος *Ἀψεύδων* είναι γνωστό όνομα από δύο άλλες στήλες του Δυτικού Νεκροταφείου του 3ου/2ου αι. π.Χ.²¹ Αντίθετα, το *Ἀψεύδος* μαρτυρείται μόνο στην Αττική²². Το *Ἀψεύδων* απαντάται επίσης στη Θεσσαλία, στις Δημητριάδα, Φερές και Γυρτώνη, από τον 4ο έως τον 1ο αι. π.Χ.²³ Η παλαιογραφία χρονολογεί και αυτή τη στήλη στον 3ο αι. π.Χ.

Η τρίτη όμοια ενεπίγραφη καλυπτήρια (Μουσείο Αλμυρού. ΒΕ 24461. Διαστάσεις: 1,12 μ. ύψ. × 0,44 μ. πλ. × 0,09 μ. πάχ.) φέρει σε δύο στίχους το όνομα *Θεοδούλα*. Το *Θεοδούλα* απαντάται για πρώτη φορά στη

14. Αδρύμη-Σισμάνη 1994, 321-323.

15. Αδρύμη - Σισμάνη 1991, 208. 1992, 225-226. 1993, 235-236.

16. Αλεξάνδρου 1997, 465-467.

17. Αλεξάνδρου 2006, 607-616.

18. SEG 47, 774: *Ἀρχέδημος Λαίχου*. SEG 24, 398a: *Ἰστόμαχος Εὐαϊνέϊτου*. Πρβλ. Αδρύμη-Σισμάνη 1992, 228, 13. Λιάγκου-ρας 1965, 321, 1.

19. LGPN III B, 68-69.

20. LGPN III B, 147.

21. SEG 47, 778: *Ἀψεύδων | Ἀφθονήϊτου*. SEG 47, 780: *Ἀφθονήϊτος Ἀψεύδ|<ω>νος*. Πρβλ. Αδρύμη-Σισμάνη 1992, 228, 7. 1993, 236. Παβέλη 2012, 386.

22. IG I³, 402, 22 (Αττική. 434-432 π.Χ.).

23. LGPN III B, 83.

Θεσσαλία, ενώ το *Θεόδουλος* είναι γνωστό στις Φθιώτιδες Θήβες, τη Δημητριάδα και τα Μέγαρα στους υστερορωμαϊκούς και βυζαντινούς χρόνους²⁴. Η παλαιογραφία χρονολογεί τη στήλη στο α' ήμισυ του 3ου αι. π.Χ.

Η τέταρτη καλυπτήρια (Μουσείο Αλμυρού. BE 24464α-β. Διαστάσεις: 0,20 μ. ύψ. × 0,30 μ. πλ. × 0,10 μ. πάχ.) είναι μια ενεπίγραφη επιτύμβια στήλη με ημικυκλική απόληξη σπασμένη στο μέσον του ύψους της. Το πρώτο τμήμα (BE 24464α) φέρει σε τέσσερις στίχους το όνομα και πατρώνυμο *Λυσίμαχος | Κύνω|νος*. Το *Λυσίμαχος* είναι γνωστό από ανάθημα του 2ου αι. π.Χ. στις Φθιώτιδες Θήβες, αλλά γνωρίζει ευρεία διάδοση στην ελληνιστική Θεσσαλία, Βοιωτία και Φωκίδα²⁵. Το *Κύνων* απαντάται ήδη στο Δυτικό νεκροταφείο των Φθιωτίδων Θηβών στα ελληνιστικά χρόνια, ενώ υπάρχει και δεύτερη αναφορά από την Ηράκλεια Τραχινία²⁶. Η παλαιογραφία υποδεικνύει χρονολόγηση της στήλης στο πρώτο μισό του 3ου αι. π.Χ.

Το δεύτερο τμήμα (BE 24464β) της τέταρτης καλυπτήριας φέρει σε δύο στίχους το όνομα και πατρώνυμο *[Ι]ράνα ή [Ει]ράνα [Πο]λυκλεί[του]*. Ο τύπος *Ειρήνη*, είναι θεωνύμιο στην ακρόπολη των Φθιωτίδων Θηβών²⁷. Τα ανθρωπωνύμια *Ίράνα*, *Είράνα* και *Ειρήνη* απαντώνται στη Βοιωτία και τους Δελφούς, κυρίως από τον 3ο έως και τον 1ο αι. π.Χ.²⁸ Το *Πολύκλειτος* μαρτυρείται ήδη στις Φθιώτιδες Θήβες και την Άλο στα ελληνιστικά χρόνια.²⁹ Αντίστοιχα χρονολογείται και η στήλη, με βάση την παλαιογραφία, στο πρώτο μισό του 3ου αι. π.Χ.

Γενικότερα, η σχεδόν σύγχρονη χρονολόγηση των παραπάνω στηλών στον 3ο αι. π.Χ. προσφέρει ένα ενδεικτικό *terminus ante quem* για την κατασκευή του ακτέριστου αυτού τάφου στα τέλη του 3ου ή τις αρχές του 2ου αι. π.Χ.

ΑΓΡΟΣ ΑΛΕΚΤΟΡΙΔΗ - ΤΑΦΟΣ 1

Πρόκειται για κιβωτιόσχημο τάφο κατασκευασμένο από μαρμάρινες και ηφαιστειογενείς επιτύμβιες στήλες, σε δεύτερη τουλάχιστον χρήση, στα πλευρικά του τοιχώματα και την κάλυψη (εικ. 2). Η τρίτη ενεπίγραφη καλυπτήρια (Μουσείο Αλμυρού. BE 53260 Διαστάσεις: 1,08 μ. ύψ. × 0,44 μ. πλ. × 0,11 μ. πάχ.), από ντόπιο ηφαιστειογενή λίθο, φέρει σε ένα στίχο το όνομα του νεκρού, κατά την πρώτη χρήση της: *Αντικρά[της] ή Αντικρά[τεις]*. Το *Αντικράτης* απαντάται ήδη στις Φθιώτιδες Θήβες στον 3ο αι. π.Χ., αλλά και στις Άλο, Φερέες και Δημητριάδα³⁰. Το όνομα τυγχάνει ευρείας διάδοσης και στους δύο τύπους στην υπόλοιπη Θεσσαλία και τη Στερεά Ελλάδα, από τον 4ο έως και τον 1ο αι. π.Χ.³¹ Η χρονολόγηση της στήλης μας, με βάση την παλαιογραφία, τοποθετείται στο τέλος του 4ου και στο πρώτο μισό του 3ου αι. π.Χ.

Η δεύτερη, του ίδιου τύπου, καλυπτήρια (Μουσείο Αλμυρού. BE 53261. Διαστάσεις: 1,17 μ. ύψ. × 0,36 μ. πλ. × 0,10 μ. πάχ.) φέρει σε δύο στίχους το όνομα *Θεμιστού* (εικ. 3). Πρόκειται για ονομαστική θηλυκού ονόματος, γνωστό στον Άτραγα στον 3ο αι. π.Χ., στον τύπο *Θεμιστού*³². Ο τύπος *Θεμιστώ* είναι γνωστός στη Λοκρίδα και τη Βοιωτία κατά τον 4ο και 2ο αι. π.Χ. αντίστοιχα³³. Η διάδοση του ονόματος συμπίπτει με τη χρονολόγηση της στήλης, με παλαιογραφικά κριτήρια, στον 3ο αι. π.Χ.

Στη συνέχεια, η δυτική πλευρά του τάφου αποτελούνταν από μια σχεδόν ακέραιη μαρμαρίνη ενεπίγραφη επιτύμβια στήλη, με επίστεψη γείσου και κεράμων (Μουσείο Αλμυρού. BE 53262. Διαστάσεις: 0,96 μ. ύψ. × 0,50 μ. πλ. × 0,12 μ. πάχ.) (εικ. 4). Στο άνω πέρας της, κάτω από οριζόντια ζώνη δύο λεπτών παράλληλων γραμμών, υπάρχει δίστιχη επιγραφή σε τοπική διάλεκτο:

24. Σωτηρίου 1929, 154, 11 (Φθιώτιδες Θήβες, Χριστιανικών χρόνων). SEG 37, 464, 3 (Δημητριάδα. 4ος αι. μ.Χ.). Πρβλ. LGPN III B, 189-190.

25. IG IX 2, 1329 (Φθιώτιδες Θήβες. 2ος αι. π.Χ.). Πρβλ. LGPN III B, 266-267.

26. SEG 47, 776: *Κύνων* (Φθιώτιδες Θήβες). Daux 1934, 157, 4 (Ηράκλεια Τραχινία. 175/174 π.Χ.).

27. Αρβανιτόπουλος 1908, 172, 3 (Φθιώτιδες Θήβες. 3ος αι. π.Χ.): *βωμὸν Ειρή|ίνηνι {Ειρήνηνι} | Φά<λ>ακος καὶ Στρατοκλῆς | καὶ οἱ σύσκοποι*.

28. LGPN III B, 130, 211.

29. IG IX 2, 132, 2-3 (Φθιώτιδες Θήβες. 2ος αι. π.Χ.): [- - -]δάμου το[ῦ Πολυ][κλ]είτου. SEG 53, 552 (Άλος. 3ος αι. π.Χ.): *Νικοβούλα: Πολυκλείτου | θυγάτηρ: Δάματρι*.

30. SEG 25, 645 (Φθιώτιδες Θήβες): *Ἀν[τ]ίδωρος | Ἀντικράτους*. Πρβλ. Λιάγκουρας 1965, 322, 2 και εικ. 381γ. SEG 45, 642A (Άλος). IG IX 2, 432, 2 (Φερέες). IG IX 2 1143, 2 (Δημητριάδα).

31. LGPN III B, 41.

32. SEG 47, 709 (Άτραξ. 3ος αι. π.Χ.): *Θεμιστού*.

33. LGPN III B, 188.

μνᾶμα δὲ Θεϊρίππου ἔστασε
Βίουν κά μάτειρ

“Το μνήμα του Θεϊρίππου το κατασκεύασε ο Βίουν και η μητέρα”.

Πρόκειται για ἔμμετρο ἐπίγραμμα σε σπονδειαίων ἐξάμετρο³⁴. Δηλώνεται το ὄνομα του νεκροῦ, *Θεϊρίππος*, ἐνὸς *Βίουν* εἶναι προφανῶς το πατρώνυμο του. Ο τύπος Βίων μαρτυρεῖται στις Φθιώτιδες Θήβες ἀπὸ τον 3ο αἰ. π.Χ. ἕως και τα ρωμαϊκά χρόνια, ἀλλὰ στην Ἄλο, τη Δημητριάδα, τη Λάρισα και τους Γόνους, ὅπως και τη Βοιωτία, Λοκρίδα και Φωκίδα στους ἐλληνιστικούς χρόνους³⁵. Ἐπίσης, ἕνας *Βίων*, γιος του *Θηρίππου*, στη γειτονική Ἄλο τον 3ο αἰ. π.Χ., υποδεικνύει πιθανόν μέλη της ἴδιας οικογένειας³⁶. Τέλος, ο τύπος *μάτειρ* ἀπαντάται στη Λάρισα τον 4ο αἰ. π.Χ.³⁷ Τα ἀρχαϊκά στοιχεῖα της ἐπιγραφῆς και η παλαιογραφία χρονολογούν τη στήλη στις ἀρχές του 3ου αἰ. π.Χ.

Στη συνέχεια, η νότια μακριά πλευρά του τάφου ἀποτελοῦνταν ἀπὸ μαρμάρινη ἐνεπίγραφη ἐπιτύμβια στήλη του ἴδιου τύπου (Μουσείο Ἀλμυροῦ. ΒΕ 53263. Διαστάσεις: 0,88 μ. ὑψ. × 0,60 μ. πλ. × 0,11 μ. πάχ.) (εἰκ. 5). Η στήλη φέρει, κάτω ἀπὸ τη ζώνη με τις ὀριζόντιες ἐγχαραξίς στο ἀνω πέρα της, σε δύο στίχους, το ὄνομα και πατρώνυμο *Πραξιβούλα | Διονυσίου*. Το *Πραξιβούλα* ἀπαντάται στη Λάρισα κατὰ τον 1 αἰ. π.Χ.³⁸ Τὸ σῦνηθες ἐλληνιστικό ὄνομα *Διονύσιος* ἀπαντάται ἤδη τέσσερις φορές στις Φθιώτιδες Θήβες, μία ἐκ των ὁποίων στον 3ο αἰ. π.Χ.³⁹ Η παλαιογραφία χρονολογεί τη στήλη στο τέλος του 4ου και το πρῶτο ἡμισυ του 3ου αἰ. π.Χ.

Τέλος, η ἀνατολική στενή πλευρά του τάφου ὀρίζονταν ἀπὸ ἠφαιστειογενή πλάκα με ραβδώσεις δωρικού ἠμικίονα (Μουσείο Ἀλμυροῦ. Διαστάσεις: 0,88 μ. ὑψ. × 0,60 μ. πλ.) - ἀρχιτεκτονικό μέλος σε δεύτερη χρήση.

Ο τάφος περιεῖχε σκελετό ἐνήλικα σε ὑπτία θέση και διάσπαρτα οστά δεύτερου σκελετοῦ. Τα πῆλινα κτερίσματα περιλαμβάνουν ἄβαφο μυροδοχείο, λάγυνο και οἰνοχόη, ἀλλὰ και μελαμβαφές λυχνάρι, ὅλα του τέλους του 3ου και των ἀρχῶν του 2ου αἰ. π.Χ. Η χρονολόγηση τους συνάδει με τη χρήση των στηλῶν του τέλους του 4ου ἕως και του πρῶτου μισοῦ του 3ου αἰ. π.Χ. ὡς υλικό κατασκευῆς του τάφου ἀπὸ τον ὕστερο 4ο ἕως και το πρῶτο ἡμισυ του 3ου αἰ. π.Χ. Ὑποδεικνύει μάλιστα το ἀπαραίτητο χρονικό περιθῶριο για τη μεταγενέστερη χρήση τους στην ἀρχική κατασκευή του τάφου για τον πρῶτο νεκρό, στο δεύτερο μισό του 3ου αἰ. π.Χ.

ΑΓΡΟΣ ΖΑΡΑΡΗ - ΤΑΦΟΣ 10

Πρόκειται για λακκοειδή τάφο με κάλυψη ἀπὸ μία ἠφαιστειογενή και δύο μαρμάρινες -μία ἀποσπασματικά σωζόμενη- ἐπιτύμβιες στήλες (εἰκ. 6). Η πρῶτη καλυπτήρια εἶναι μαρμάρινη ἐνεπίγραφη ναϊσκόσχημη στήλη με αετωματική ἀπόληξη (Μουσείο Ἀλμυροῦ. ΒΕ 53264. Διαστάσεις: 0,75 μ. ὑψ. × 0,65 μ. πλ.) (εἰκ. 7). Η στήλη φέρει ἀνάγλυφη παράσταση με δύο ἰστάμενες μορφές και γονυπετές παιδί ἢ δούλο που ἀνοίγει κιβωτίδιο/κίστη. Ἀριστερά εἰκονίζεται ἄνδρας με χιτῶνα, μακριά χλαμύδα πορπούμενη στο στήθος και κρηπίδες, ἐνὸς δεξιά ὑπάρχει ἀνδρική μορφή με κοντό χειριδωτό χιτῶνα, χλαμύδα και κρηπίδες. Στο ἐπιστύλιο σώζεται ἐπιγραφὴ σε ἕνα στίχο:

*Δωροθῆ Ἀντιγόνου ἔφηβε χαῖρε.*⁴⁰

Η κλητική *Δωροθῆ* του σῦνηρημένου ἀρσενικού *Δωροθέας* - *Δωροθῆς* ἀπαντάται σε ἐπιτύμβιο της Ρήνειας στο 2ο αἰ. π.Χ.⁴¹ Η παλαιογραφία, ἀλλὰ και η ἐπιβίωση κλασικῶν στοιχείων στη στάση και την ἀπόδοση των μορφῶν της παράστασης, υποδεικνύουν χρονολόγηση της στήλης στα τέλη του 3ου και το πρῶτο μισό του 2ου αἰ. π.Χ. Η χρήση του ὀρου *ἔφηβε* που ἀπαντάται και σε ἄλλη ἀποσπασματική ἐπιγραφὴ

34. Θερμές ευχαριστίες οφείλονται στη Δρ. Eleonora Santin (Lyon. MOM), για ἀυτή την πληροφορία.

35. *LGPN* III B, 86-87.

36. *IG IX 2*, 1321, 4 (Ἄλος. 3ος αἰ. π.Χ.): *Βίων Θεϊρίππου*.

37. *SEG 17*, 293, 4 (Λάρισα. 4ος αἰ. π.Χ.).

38. *SEG 31*, 579, 59-60 (Λάρισα. 100-80 π.Χ.).

39. *IG IX 2*, 109b, 69. Θεοχάρης - Χουμουζιάδης 1970, 206 κε., αρ. 3-4. Παννόπουλος 1929, 140,1b. Πρβλ. *LGPN* III B, 120-122.

40. Για διεξοδική μελέτη της στήλης, βλ. Alexandrou - Kravaritou, ὑπὸ ἐκδοσὴ α.

41. *EAD XXX* (Ρήνεια. 150-100 π.Χ.): *Δωροθῆ | χρηστὴ χαῖρε*.

στην Χααία Φθιώτιδα τεκμηριώνει την ύπαρξη του θεσμού της εφηβείας στη Θεσσαλία⁴². Επίσης, συνάδει με τις αναθέσεις στην Αθηνά Πολιάδα και την Ειρήνη του 4ου και 3ου αι. π.Χ. από την ακρόπολη των Φθιωτίδων Θηβών, εκ μέρους των συνομηλικών με τον έφηβό μας φρουρών της πόλης: των *σκοπών* και των επικεφαλής τους *ἀρχέσκοπων*⁴³.

Ο τάφος περιείχε σκελετό σε ύπτια θέση και νόμισμα Θεοδοσίου I (379-395 μ.Χ.), ένα *terminus post quem* που συνάδει με τη χρήση παλαιότερου επιτύμβιου υλικού από τα νεκροταφεία της πόλης για την κατασκευή του τάφου.

ΑΓΡΟΣ ΚΟΡΔΙΣΤΑ - ΤΑΦΟΣ 14

Ο τάφος αποτελείται από ηφαιστειογενείς πλάκες παλαιότερου κιβωτιόσχημου τάφου και τμήμα επιτύμβιας στήλης σε δευτέρα χρήση, ενώ φέρει κάλυψη με ασβεστολιθικούς και ηφαιστειογενείς λίθους.

Η δυτική στενή πλευρά του τάφου ήταν το άνω τμήμα μαρμάρινης ενεπίγραφης επιτύμβιας στήλης που φέρει δύο σχηματοποιημένους ρόδακες και επίστεψη με εξαιρετικής ποιότητας σχηματοποιημένο λογχοειδές ανθέμιο (Μουσείο Αλμυρού. ΒΕ 53265. Διαστάσεις: 1,20 μ. ύψ. × 0,60 μ. πλ.) (εικ. 8). Ανθεμωτές στήλες από τις Φθιώτιδες Θήβες ταυτίστηκαν ήδη από τον Chr. Wolters με έργα βοιωτικών εργαστηρίων με αττικές επιδράσεις⁴⁴. Η πλαστικότητα και τα ρέοντα περιγράμματα του ανθεμίου της στήλης μας θυμίζουν επίσης στήλες της Δημητριάδας που σηματοδοτούν την επιβίωση της αττικής παράδοσης των υστερο-κλασικών χρόνων, μέσα από τη μεταφορά και δραστηριοποίηση αττικών εργαστηρίων στην περιοχή, μετά την απαγόρευση του Δημητρίου Φαληρέα για την κατασκευή πολυτελών ταφικών μνημείων στην Αττική (320 π.Χ.)⁴⁵. Το ανθέμιο μας όμως διαφοροποιείται από το έντονο μπαρόκ των έργων της Δημητριάδας⁴⁶. Προφανώς παραπέμπει σε βοιωτικό εργαστήριο ή τοπικό εργαστήριο των Φθιωτίδων Θηβών που ακολουθεί τη βοιωτική παράδοση και τις αττικές της επιδράσεις.

Η στήλη φέρει σε οριζόντια διάταξη σειρά ονομάτων, χαραγμένα στο βάθος, στο γείσο, αλλά και ανάμεσα και πάνω στους ρόδακες⁴⁷. Η στήλη είχε πολλαπλές χρήσεις ως ταφικό σήμα, αφού υπάρχουν ονόματα με κανονική φορά και με ανάποδη φορά. Διαβάζουμε τα κάτωθι ονόματα: 1. με κανονική φορά: *Πολεμαῖος, Θεόδοτος, Ίλαρα, Αντίφιλος, Θεόδοτος, Αντίφιλος* και 2. με ανάποδη φορά: *Εὐδάμας, Εὐκλής, Διονύσιος, Ἀθήναιος, Τάτιον, Δαμόκριτος, Θεόδοτος*. Διακρίνονται 5 και 4 διαφορετικοί χαρακτες αντίστοιχα ανά φορά γραφής, χρονολογώντας τη χρήση του μνημείου από τον 3ο αι. π.Χ. έως τον 1ο αι. μ.Χ.⁴⁸

Ο τάφος περιείχε αποσπασμένα οστά δύο σκελετών, όπως επίσης όστρακα λεκανίδας και γυάλινων μυροδοχείων, δύο χάλκινες βελόνες, σιδερένια καρφία και ένα χάλκινο αδιάγνωστο νόμισμα, που όμως δεν προσφέρουν ασφαλή χρονολόγηση. Η παρουσία των γυάλινων μυροδοχείων - που βρέθηκαν και σε άλλους τάφους του νότιου νεκροταφείου- οδηγεί σε πιθανή χρονολόγηση στον 1ο αι. μ.Χ., γεγονός που συνάδει με το πέρας της χρήσης της ανθεμωτής στήλης ως επιτύμβιας.

Η ενδεικτική μελέτη του αρχιτεκτονικού υλικού των τεσσάρων τάφων του νοτίου νεκροταφείου των Φθιωτίδων Θηβών προσφέρει πολύτιμες πληροφορίες για την προσωπογραφία, τους θεσμούς της πόλης, καθώς και τις ταφικές πρακτικές αναφορικά με την κατασκευή και επαναχρησιμοποίηση επιτύμβιου υλικού. Οι προσφιλείς νεκροί ονοματίζονται και σημαίνονται με πάσα φροντίδα, με ακριβιά ή απλά μνημεία, τα οποία -αν και αργότερα απομακρύνονται από τους σημερινούς- ωστόσο με την επανάχρησή τους συνεισφέρουν ενεργά στη συγκρότηση της ιστορικής ταυτότητας της νεκρόπολης. Το υλικό μας καλεί να ανακαλύψουμε και την ιστορική ταυτότητα και τα εν ζώή έργα των κατοίκων της πόλης, τα οποία βρίσκονται στην πλειοψηφία τους κάτω από τη γη, στη θέση «Κάστρο».

42. IG IX 2, 1338 (Παλαιόκαστρο): *Θρασύλα | χαίρε[τ]ε ἢ[ρωες(?)] | ο<ι>κέτι [— — —] | ἔφηβος*. Πρβλ. Kravaritou 2018, 382-385.

43. IG IX 2, 1322 (Φθιώτιδες Θήβες. 4ος αι. π.Χ.). Αρβανιτόπουλος 1908, 172, 3 (Φθιώτιδες Θήβες. 3ος αι. π.Χ.).

44. Δυτικό νεκροταφείο: Αδρῦμη-Σισμάνη 1993, εικ. 78στ. Παβέλη 2012, εικ. 3. Περισυλλογή: Ιντζεσίλογλου 1983, 198, εικ. 80β. Πύρασος: Wolters 1979, εικ. 2 (2). Θήβες Βοιωτίας: Wolters 1979, εικ. 2 (1).

45. Για τις ανθεμωτές στήλες της Δημητριάδας και την παράδοση των τοπικών εργαστηρίων, Wolters 1979, 87. Helly 1979, 89. 1996, 76.

46. Βλ. Για παράδειγμα, το ανθέμιο της στήλης της Δημητριάδας στο Wolters 1979, εικ. 1(2).

47. Πρβλ. Helly 1979, 77.

48. Για διεξοδική μελέτη της στήλης, βλ. Alexandrou - Kravaritou, υπό έκδοση β.

SUMMARY

INSCRIBED FUNERARY STELAI FROM THE SOUTHERN CEMETERY
OF PHTHIOTIC THEBES

Stamatia Alexandrou, Sofia Kravaritou

The paper presents the funerary stelai, which were brought to light by the salvage excavations conducted in the Southern cemetery of the city of Phthiotic Thebes, during 1997 and 2005-2006. These inscribed marble or basalt funerary stelai were located in second or third use, as cover slabs to suit the top and sides of Hellenistic and Roman tombs. The present study focuses on the examination of both their iconography and epigraphic data, under the aim to detect the presence of specific laboratories, as well as to update with new names the prosopography of this important, however, largely unknown Hellenistic city.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

- EAD XXX Couilloud M.-Th., 1974. *Les Monuments funéraires de Rhénée* (Exploration archéologique de Délos 30), Paris.
- LGPN III B Fraser P. M. – Matthews E. (εκδ.) 2000, *A Greek Lexicon of Personal Names, Volume III B. Central Greece: From the Megarid to Thessaly*, Oxford.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αδρύμη-Σισμάνη, Β. 1983. Φθιώτιδες Θήβαι. Κτήμα Ρουπακιά, *ΑΔ* 38, *Χρονικά*, 195.
- Αδρύμη-Σισμάνη, Β. 1988. Φθιώτιδες Θήβαι. Αγρός Νικηφόρου Νιφόρου, *ΑΔ* 43, *Χρονικά*, 249-250.
- Αδρύμη-Σισμάνη, Β. 1991. Φθιώτιδες Θήβαι, *ΑΔ* 46, *Χρονικά*, 208-210.
- Αδρύμη-Σισμάνη, Β. 1992. Φθιώτιδες Θήβαι. Αγρός Σακομήτρου (Δυτικό Νεκροταφείο). Επιτύμβιες στήλες, *ΑΔ* 47, *Χρονικά*, 225-229.
- Αδρύμη-Σισμάνη, Β. 1993. Φθιώτιδες Θήβαι. Αγρός Σακομήτρου - δυτικό Νεκροταφείο, *ΑΔ* 48, 235-236.
- Αδρύμη-Σισμάνη, Β. 1994. Φθιώτιδες Θήβαι. Αγρός Παπανίκου, *ΑΔ* 49, 321-323.
- Αδρύμη-Σισμάνη, Β. 1997. Νεότερες Έρευνες στις αρχαίες Φθιώτιδες Θήβες, στο Β. Κοντονάσιος (επιμ.), *Αχαιοφθιωτικά Β'. Πρακτικά του Β' Συνεδρίου Αλμυριώτικων Σπουδών. Ιστορία, Αρχαιολογία, Λαογραφία Αχαΐας Φθιώτιδας, 3-4.6.1995*, Αλμυρός, 121-135.
- Αλεξάνδρου, Στ. 1997. Φθιώτιδες Θήβες. Νοτιοανατολικό νεκροταφείο – Έργο Ο.Τ.Ε., *ΑΔ* 52, *Χρονικά*, 465-467.
- Αλεξάνδρου, Στ. 2006. Φθιώτιδες Θήβες, *ΑΔ* 61(2006), *Χρονικά*, 607-616.
- Alexandrou St. – Kravaritou, S., υπό έκδοση α. A New Relief Funerary Stele from Phthiotic Thebes.
- Alexandrou St. – Kravaritou, S., υπό έκδοση β. A New Funerary Stele with multiple names from Phthiotic Thebes.
- Αρβανιτόπουλος, Α. 1907. Έρευναι εν Φθιώτιδαί Θήβαι, *ΠΑΕ*, 161, 171-172.
- Αρβανιτόπουλος, Α. 1908. Έρευναι εν Φθιώτιδαί Θήβαι, *ΠΑΕ*, 163-193.
- Βουζαξάκης, Κ. 1997. Ο Νεολιθικός οικισμός στην Ακρόπολη των Φθιωτίδων Θηβών, στο *Αχαιοφθιωτικά Β'. Πρακτικά του Β' Συνεδρίου Αλμυριώτικων Σπουδών, 3-4 Ιουνίου 1995*, Τόμος Α', Αλμυρός, 225-246.
- Παννόπουλος, Ν. 1929. Επιγραφαί Πυράσου – Θηβών Ελληνικών και Ρωμαϊκών Χρόνων, *ΑΕ*, 139-150.
- Daux, G. 1934. Sosthenis, *BCH* 58, 157-167.
- Δειλάκη, Ε. 1973-1974. Μικροθήβαι - Φθιώτιδαί Θήβαι, *ΑΔ* 29, 547-549.
- Θεοχάρης, Δ.Ρ. – Χουρμουζιάδης, Γ.Χ. 1970. Ανασκαφή τάφων Φθιωτίδων Θηβών, *ΑΑΑ* III, 204-207.

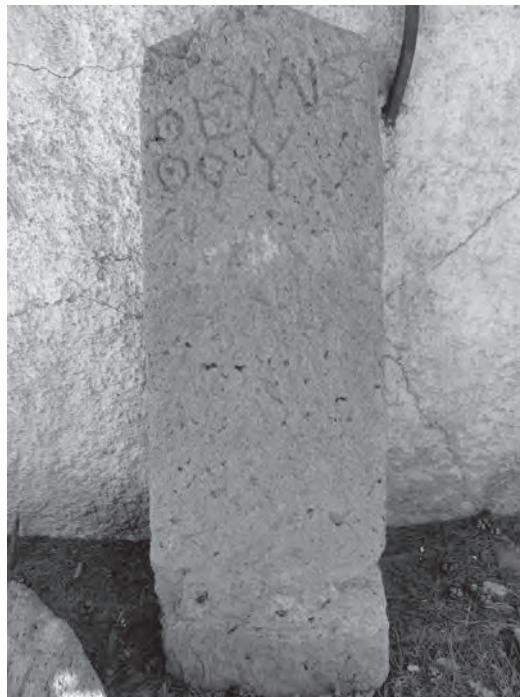
- Helly, Br. 1979. Ateliers lapidaires de Thessalie, στο D.M. Pippidi (επιμ.), *Actes du VIIe Congrès international d'épigraphie grecque et latine*, Bucarest / Paris, 63-90.
- Helly, Br. 1996. Οι γραπτές στήλες της Δημητριάδας, στο Ε. Κονταξή (επιμ.), *Η Αρχαία Δημητριάδα. Η διαδρομή της στο χρόνο. Πρακτικά ημερίδας, 9 Νοεμβρίου 1994*, Βόλος, 74-90.
- Ιντζεσίλογλου, Α. 1983. Φθιώτιδες Θήβες. Παράδοση – Περισυλλογή, *ΑΔ* 38, 198.
- Κακαβογιάννης, Ε. 1977. Φθιώτιδες Θήβες. Τυχαία ευρήματα, *ΑΔ* 32, 126-129.
- Kravaritou, S. 2018. Cults and Rites of Passage in Ancient Thessaly, στο Μ. Kalaitzi, Ρ. Paschidis, Cl. Antonetti and Α.-Μ. Guimier-Sorbets (εκδ.), *Βορειοελλαδικά. Tales of the lands of the ethne. Essays in honor of M. B. Hatzopoulos. Proceed-ings of the International Conference held in Athens (February 2015)* (Meletemata 78), Αθήνα (National Hellenic Research Foundation/Institute of Historical Research), 377-395.
- Κτενάς, Κ. 1927. Το ηφαίστειον των Θηβών της Θεσσαλίας, *ΠΑΑ* 2, 35-47.
- Λαζαρίδης, Π. 1972. Ανασκαφή Φθιωτίδων Θηβών, *ΠΑΕ*, 356.
- Λιάγκουρας, Α.Γ. 1965. Μικροθήβαι (πρώην Άκετσι) Μαγνησίας, *ΑΔ* 20, 321-322.
- Παβέλη, Γ. 2012. Επιτύμβιες στήλες από τις Φθιώτιδες Θήβες από τους κλασσικούς έως και τους αυτοκρατορικούς χρόνους, στο *ΑΕΘΣΕ* 3, 383-391.
- Rogers, E. 1932. *Copper coinage of Thessaly*, London.
- Σωτηρίου, Γ.Α. 1929. Επιγραφαί Χριστιανικαί, *ΑΕ*, 150-158.
- Wolters, Chr. 1979. Recherches sur les stèles funéraires hellénistiques de Thessalie, στο *La Thessalie. Actes de la Table-Ronde*, Lyon 21-24 juillet 1975, Lyon, 81-110.

Εικ. 1. Έργο Ο.Τ.Ε. Πρώτη καλυπτήρια. Ακέραη ενεπίγραφη επιτύμβια στήλη με τριγωνική απόληξη και τετράστιχη επιγραφή.

Εικ. 2. Αγρός Αλεκτορίδη. Τάφος 1. Κιβωτιόσχημος τάφος κατασκευασμένος από επιτύμβιες στήλες, σε δεύτερη τουλάχιστον χρήση.

Εικ. 3. Αγρός Αλεκτορίδη. Τάφος 1. Δεύτερη καλυπτήρια. Ακέραη ενεπίγραφη επιτύμβια στήλη με δίστιχη επιγραφή.

Εικ. 4. Αγρός Αλεκτορίδη. Τάφος 1. Δυτική πλευρά του τάφου. Σχεδόν ακέραιη μαρμάρινη ενεπίγραφη επιτύμβια στήλη με επίστεψη γείσου και κεράμων και με έμμετρο επίγραμμα.

Εικ. 5. Αγρός Αλεκτορίδη. Τάφος 1. Νότια πλευρά του τάφου. Σχεδόν ακέραιη μαρμάρινη ενεπίγραφη επιτύμβια στήλη με επίστεψη γείσου και κεράμων και δίστιχη επιγραφή.

Εικ. 6. Αγρός Ζαράρη. Τάφος 10. Λακκοειδής τάφος με κάλυψη από μία ηφαιστιογενή και δύο μαρμάρινες επιτύμβιες στήλες.

Εικ. 7. Αγρός Ζαράρη. Τάφος 10. Πρώτη καλυπτήρια. Μαρμάρινη ενεπίγραφη ναϊσκόσχημη στήλη με αετωματική απόλειξη.

Εικ. 8. Αγρός Κορδίστα. Τάφος 14. Άνω τμήμα μαρμάρινης ενεπίγραφης ανθεωτής επιτύμβιας στήλης με σχηματοποιημένους ρόδακες.

ΚΑΤΑΓΡΑΦΗ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΛΑΤΟΜΙΚΗΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑΣ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΕΝΟΤΗΤΑ ΜΑΓΝΗΣΙΑΣ

*Βαξεβανόπουλος Μ., Μέλφος Β., Δουλιγέρη-Ιντζεσίλογλου Α.,
Σκαφιδά Ε., Βαβάλιου Μ., Ιντζεσίλογλου Χ.*

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ένα από τα βασικότερα υλικά που χρησιμοποιήθηκαν στην αρχαιότητα στη δόμηση κτηρίων, τειχών και άλλων κατασκευών είναι ο λίθος. Στην παρούσα εργασία γίνεται μία πρώτη προσπάθεια να καταγραφούν συνολικά τα σημεία αρχαίας λατόμησης στο γεωγραφικό χώρο της Μαγνησίας. Σκοπός της καταγραφής είναι η ολοκληρωμένη περιγραφή των τεχνικών και γεωλογικών τους χαρακτηριστικών, με απώτερο στόχο την αποτελεσματικότερη αναζήτηση της προέλευσης των υλικών από συγκεκριμένους αρχαιολογικούς χώρους.

Στον ελληνικό χώρο καταγράφεται η ευρεία χρήση της ωμής πλίνθου και του ξύλου, ιδιαίτερα στην κατασκευή ναών και άλλων κτηριακών κατασκευών, αλλά από τον 7ο αιώνα π.Χ. δίνουν τη θέση τους σε μεγάλο βαθμό στο λίθο και στα λατομημένα τεμάχια πετρωμάτων¹. Ο όρος «λίθος» αποτελεί μία γενική έννοια που περιλαμβάνει, όσον αφορά στη δόμηση, διάφορα πετρώματα, με κύρια το μάρμαρο και τον ασβεστόλιθο. Επιπλέον, καταγράφεται χρήση πυριγενών πετρωμάτων, όπως ο ανδεσίτης, ο βασάλτης, ο γρανίτης, μεταμορφωμένων πετρωμάτων, όπως ο σχιστόλιθος και ο γνεύσιος και ιζηματογενών, όπως τα λατυποπαγή, τα κροκαλοπαγή και ο τραβερτίνης γνωστός και ως πυρόλιθος. Ειδικά, ο πυρόλιθος, ενώ γεωλογικά αποτελεί συγκεκριμένη ανθρακική απόθεση που δημιουργείται σε πηγές, ποταμούς, λίμνες και σπήλαια, εμπειρικά ο όρος αποδίδεται, εκτός του τραβερτίνης, και στους μαργαϊκούς ή ωολιθικούς ασβεστόλιθους, σε μικρολατυποπαγή ή και σε ψαμίτες εξαιτίας της πορώδους μορφής τους ή και του μικρού ειδικού βάρους τους.

Κατά την αρχαιότητα οι άνθρωποι αναζήτησαν τις πηγές του λίθου στους ποταμούς και στους χειμάρρους, στα κορήματα και στις πλαγιές των βουνών. Η εξόρυξη του λίθου πραγματοποιείται σε συγκεκριμένες περιοχές εμφάνισης των συνεκτικών πετρωμάτων, στα λατομεία². Αν και δεν υπάρχουν πολλές αναφορές για τους τρόπους λατόμησης στην αρχαιότητα, τα υπολείμματά της στους χώρους των αρχαίων λατομείων προσφέρουν πολλά στοιχεία για την εξαγωγή συμπερασμάτων. Οι τεχνικές λατόμησης από τον 7ο αιώνα π.Χ. μέχρι και πολύ πρόσφατα διατηρήθηκαν σχεδόν απaráλλακτες. Η εκμετάλλευση λαμβάνει χώρα είτε σε μικρές εκμεταλλεύσεις σε ανοικτό χώρο είτε σε μεγαλύτερες περιοχές, όπου η απόληψη γίνεται προοδευτικά σε κλιμακωτά επίπεδα. Στα μέτωπα της εκμετάλλευσης κατασκευάζονται κατακόρυφες αύλακες με σιδερένια εργαλεία και τα τεμάχια αποσπώνται από το μητρικό πέτρωμα με τη χρήση σφηνών και σφυριών. Σε σημεία όπου υπάρχουν φυσικά διευρυμένες ασυνέχειες η απόσπαση των ογκολίθων γίνεται κυρίως με λοστούς.

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ

Αρχικά πραγματοποιήθηκε αναζήτηση βιβλιογραφικών αναφορών σχετικά με την αρχαία λατομική δραστηριότητα στο γεωγραφικό χώρο της Μαγνησίας³. Οι πληροφορίες που αντλήθηκαν επιβεβαιώθηκαν με

* Οι συγγραφείς της παρούσας μελέτης θα θέλαμε να ευχαριστήσουμε το Ινστιτούτο Αιγιακής Προϊστορίας (INSTAP) για τη χρηματοδότηση της έρευνας και των αναλύσεων.

1. Ορλάνδος 1958

2. Ορλάνδος 1958. Kozelj 1988. Melfos et al 2010

3.. Παπαγεωργιάκης 1963. Melfos et al 2010. Κουκουβού 2012. Βαβάλιου 2014. Κοκκόρου κ.ά. 2014

υπαίθρια παρατήρηση. Οι χώροι λατομικής δραστηριότητας καταγράφηκαν και χαρτογραφήθηκαν γεωλογικά, ενώ μελετήθηκαν τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά κάθε εξόρυξης. Δείγματα πετρωμάτων ελήφθησαν από παρακείμενες θέσεις με όμοια γεωλογικά χαρακτηριστικά για τη μακροσκοπική και μικροσκοπική μελέτη χωρίς να διαταραχθούν οι θέσεις των αρχαίων λατομείων. Τα δείγματα μελετήθηκαν σε στερεοσκόπιο τύπου ZEISS Axioskop 40, ενώ η μικροσκοπική τους μελέτη περιελάμβανε κατασκευή λεπτών τομών οι οποίες μελετήθηκαν σε μικροσκόπιο διερχόμενου φωτός τύπου Leitz Laborlux 11 POL S στον Τομέα Ορυκτολογίας, Πετρολογίας, Κοιτασματολογίας του Τμήματος Γεωλογίας Α.Π.Θ. Τέλος, πραγματοποιήθηκε ιστοπική ανάλυση σε επιλεγμένα δείγματα στα ισότοπα $\delta^{18}\text{O}$ και $\delta^{13}\text{C}$. Η ανάλυση των δειγμάτων έγινε στο εργαστήριο σταθερών ισotόπων του Τμήματος Γεωλογίας του Royal Holloway Πανεπιστημίου του Λονδίνου.

ΑΡΧΑΙΑ ΛΑΤΟΜΕΙΑ ΣΤΗ ΜΑΓΝΗΣΙΑ ΚΑΙ ΤΑ ΟΡΥΚΤΟΛΟΓΙΚΑ-ΠΕΤΡΟΓΡΑΦΙΚΑ ΤΟΥΣ ΧΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ

Οι κύριες περιοχές λατομικής δραστηριότητας στην περιφερειακή ενότητα Μαγνησίας εντοπίζονται στο Τισαίο όρος, στην περιοχή της Μακρινίτσας, στο λόφο της Γορίτσας, στην περιοχή βόρεια της αρχαίας Δημητριάδας, στη Νέα Αγχίαλο, στις παράλιες περιοχές από τη Βελανιδιά έως το Αγκίστρι και το Σωρό, στις Μικροθήβες, στο λόφο Μαλούκα του Βελεστίνου, στο Μικρό Περιβολάκι και στην περιοχή της αρχαίας Άλου (εικ. 1).

Στο Τισαίο όρος ο κύριος όγκος της αρχαίας λατόμησης εντοπίζεται στους βόρειους πρόποδες του βουνού και κυρίως στα παράλια της περιοχής Ζάστενης⁴. Εκεί εντοπίζονται ίχνη εξόρυξης, όπως, αύλακες λατόμησης, θέσεις για σφήνες και αναβαθμίδες, ενώ παρατηρούνται διάσπαρτοι ογκόλιθοι με ίχνη επεξεργασίας και κοπής (εικ. 2). Μεγάλο μέρος της αρχαίας λατομικής δραστηριότητας έχει καταστραφεί από τη σύγχρονη δραστηριότητα που ξεκινά από τις αρχές του 19ου αιώνα και συνεχίζεται μέχρι και σήμερα στο νοτιοανατολικό τμήμα του Τισαίου. Ο Παπαγεωργάκης⁵ υποστηρίζει ότι τα αρχαία λατομεία του Τισαίου συνδέονται με την αρχαία πόλη των Σπαλαούθρων. Όσον αφορά στο εξορυχθέν πέτρωμα πρόκειται για λευκά μάρμαρα με κυανές και ρόδινες αποχρώσεις, ενώ κατά θέσεις παρουσιάζονται τεφρές ταινίες.

Στα κατάντη της καρστικής πηγής στην πλατεία της Μακρινίτσας Πηλίου έχει δημιουργηθεί τραβερτινική απόθεση έκτασης περίπου 1000m² με υψομετρική διαφορά μεταξύ της πηγής και της κατώτερης απόθεσης τραβερτίνης τα 33m. Τα σύγχρονα κτίσματα του χωριού πάνω σε αυτήν την απόθεση δεν επιτρέπουν την καταγραφή ιχνών αρχαίας λατόμησης, όπως επίσης και η αδιάλειπτη λειτουργία της καρστικής πηγής που πιθανότατα κάλυψε με νεότερο τραβερτινικό υλικό οποιαδήποτε αρχαία λάξευση⁶. Η χρήση του τραβερτίνης Μακρινίτσας ως οικοδομικού υλικού είναι εκτεταμένη και διαχρονική στον προϊστορικό οικισμό της Ύστερης Εποχής Χαλκού και Σιδήρου⁷, καθώς και στους κίονες του Ναού της Ιωλκίας Αρτέμιδος στην αρχαία Ιωλκή και τα αρχιτεκτονικά του μέλη χρησιμοποιούνται σε δεύτερη χρήση για την κατασκευή του Βυζαντινού τείχους⁸.

Στο λόφο Γορίτσας, νότια του σύγχρονου πολεοδομικού συγκροτήματος του Βόλου, η πόλη του 4ου αιώνα π.Χ. (πιθανώς το αρχαίο Ορμίνιον) χαρακτηρίζεται από την παρουσία μιας πληθώρας αρχαίων λατομείων από όπου εξορύχθηκε υλικό κυρίως για την κατασκευή του τείχους και οικοδομημάτων της πόλης. Οι κύριες θέσεις λατόμησης έχουν καταγραφεί από τον Bakhuizen⁹, ενώ δεκάδες άλλες βρίσκονται διάσπαρτες περιμετρικά του τείχους. Το εξορυχθέν υλικό είναι μάρμαρο (ανακρυσταλλωμένος ασβεστόλιθος), ενώ κατά θέσεις εξορύσσεται το έντονα τεκτονισμένο υλικό, ως λατυποπαγές. Η εξόρυξη κατά την αρχαιότητα γινόταν κυρίως με σφήνες και αύλακες, ενώ παρατηρούνται πολλαπλά επίπεδα εκμετάλλευσης.

Εντός της τειχισμένης πόλης της αρχαίας Δημητριάδος εντοπίζονται θέσεις λατομικής δραστηριότητας, όπως και περιμετρικά του αρχαίου τείχους. Το πέτρωμα που εξορύχθηκε είναι κυρίως λευκό μάρμαρο και

4.. Παπαγεωργάκης 1963. Tomlinson 1994-95. Melfos et al 2010. Μέλιος 2011

5.. Παπαγεωργάκης 1963

6.. Βαξεβανόπουλος κ.ά. 2015

7.. Σκαφιδά κ.ά. 2015

8.. Βαξεβανόπουλος κ.ά. 2015

9.. Bakhuizen 1992

τεφρός ανακρυσταλλωμένος ασβεστόλιθος. Η εξόρυξη πραγματοποιείται παράλληλα στη σχιστότητα των μαρμάρων σε πολλές θέσεις περιορισμένης έκτασης. Οι δύο μεγαλύτερες εκμεταλλεύσεις βόρεια του τείχους έχουν έκταση 2 και 1,5 στρέμματα αντίστοιχα με μέγιστο ύψος του πρανούς εκμετάλλευσης τα 5m. Ορυκτολογικά και ιστολογικά το πέτρωμα παρουσιάζει ομοιότητες με το μάρμαρο της Γορίτσας. Το υλικό χρησιμοποιήθηκε κυρίως για την κατασκευή του τείχους της Δημητριάδας, ως οικοδομικό υλικό των κτηρίων, αλλά και στο θέατρο της αρχαίας πόλης¹⁰.

Σε περιοχή βορειοανατολικά της Νέας Αγχιάλου (Καζάνια) εντοπίζονται ίχνη αρχαίας λατομικής δραστηριότητας (εικ. 3). Η έκταση καταλαμβάνει περίπου 46 στρέμματα, ενώ μεγάλο μέρος από τα ίχνη έχουν καταστραφεί από σύγχρονη λατομική δραστηριότητα. Το εξορυχθέν υλικό είναι μάρμαρο και σε περιορισμένες θέσεις ανακρυσταλλωμένος ασβεστόλιθος χρώματος λευκού έως τεφρού με καστανές ταινίες. Ανατολικότερα στην παράλια περιοχή μεταξύ της Ν. Αγχιάλου και του Αγκιστρίου εντοπίζονται περιοχές μικρής έκτασης με λατομική δραστηριότητα. Στην περιοχή μεταξύ Βελανιδιάς και Αγκιστρίου η λατόμηση είναι πιο έντονη, ενώ σαφή ίχνη λατόμησης εντοπίζονται στα νοτιοανατολικά παράλια της περιοχής Σωρού.

Στην περιοχή των Μικροθηβών Μαγνησίας και συγκεκριμένα στο λόφο όπου κείται η αρχαία πόλη των Φθιωτίδων Θηβών εντοπίζεται εκτεταμένη λατομική δραστηριότητα με έκταση που ξεπερνά τα 65 στρέμματα. Το εξορυχθέν υλικό είναι ολιβινικός βασάλτης ή βασαλτικός τραχειανδεσίτης και εξορύσσεται σε σειρά μικρών και μεγάλων λατομείων¹¹. Το υλικό χρησιμοποιήθηκε τόσο στην κατασκευή μυλόλιθων, όσο και στα τείχη που περιέβαλαν την Ακρόπολη, στο αρχαίο θέατρο, στη θεμελίωση του Ασκληπείου, σε ελληνιστικά κτίρια, σε επιτύμβιες στήλες και πλάκες¹². Ο εξορυσσόμενος βασάλτης είναι πέτρωμα αρκετά σκληρό, με τεφρό έως καστανότεφο χρώμα και η ορυκτολογική του σύσταση αποτελείται κυρίως φαινοκρυστάλλους ολιβίνη, κλινοπυρόξενου και σπανιότερα πλαγιόκλαστου και βιοτίτη που βρίσκονται σε μία θεμελιώδη μάζα κυρίως από πλαγιόκλαστα.

Στην περιοχή του Βελεστίνου, στην ανατολική κυρίως πλευρά του λόφου Μαλούκα (υψόμετρο Χαλκιδωνίου όρους) εντοπίζεται λατομική περιοχή με έκταση περίπου 28 στρεμμάτων. Η λατομική αυτή περιοχή συνδέεται με την αρχαία πόλη των Φερών και συγκεκριμένα με την κατασκευή κτηρίων και των τειχών του 4ου αιώνα π.Χ.¹³ Στη λατομική περιοχή του Βελεστίνου παρατηρούνται ίχνη από σφήνες, καθώς και αναβαθμοί της εκμετάλλευσης. Το εξορυχθέν υλικό είναι ανακρυσταλλωμένος ασβεστόλιθος με ηλικία Ανώτερο Κενομάνιο-Μέσο Σενώνιο¹⁴. Το χρώμα του είναι τεφρό με κύριο ορυκτό τον ασβεστίτη και μέγεθος κρυστάλλων από 100μm έως 1200μm.

Στο χωριό Μικρό Περιβολάκι Μαγνησίας εντοπίστηκε μία νέα θέση λατομικής δραστηριότητας. Η θέση αυτή βρίσκεται 2,7km νοτιοανατολικά του χωριού πλησίον χωματόδρομου και σε υψόμετρο 327m. Τα έντονα ίχνη αρχαίας λατομικής δραστηριότητας περιορίζονται σε έκταση περίπου 1000m² αποτελούμενα από αναβαθμούς και αύλακες της εκμετάλλευσης, καθώς και από ίχνη σφηνών (εικ. 4). Το εξορυχθέν πέτρωμα είναι ασβεστόλιθος ηλικίας Ανώτερου Κενομάνιου-Σενώνιο¹⁵. Το κύριο ορυκτό του είναι ο ασβεστίτης, ενώ το χρώμα του είναι καστανό έως καστανότεφο.

Επίσης ίχνη λατομικής δραστηριότητας καταγράφονται σε λόφο δυτικά της αρχαίας Άλου, στις βορειοανατολικές υπώρειες του όρους Όθρυος και στην πεδιάδα του Αλμυρού, όπου όμως μεγάλο μέρος της εκμετάλλευσης έχει καταστραφεί από σύγχρονο λατομείο. Τα ίχνη που εντοπίζονται είναι αύλακες και οπές από σφήνες της απόσπασης των ογκολίθων. Το υλικό που λατομείται είναι δολομίτης και ασβεστόλιθος ηλικίας Μέσου Τριαδικού-Ιουρασικού¹⁶ και χρώματος λευκού έως λευκότεφρου και που σύμφωνα με τον Reinders¹⁷ χρησιμοποιείται στο Ελληνιστικό τείχος της αρχαίας Άλου.

Τα στοιχεία από την παρούσα έρευνα συγκεντρώνονται στον πίνακα 1, όπου είναι δυνατή η επισκόπηση

10.. Μέλφος-Βαξεβανόπουλος 2013

11.. Βαβάλιου 2014

12.. Βαβάλιου 2014

13.. Ιντζεσίλογλου 1990

14.. Κατσικάτσος κ.ά. 1978

15.. Κατσικάτσος κ.ά. 1978

16.. Μαρίνος κ.α. 1962

17.. Reinders 1988

της λατομικής δραστηριότητας στην Περιφερειακή Ενότητα Μαγνησίας. Οι βιβλιογραφικές αναφορές είναι ενδεικτικές και εμπλουτισμένες από το *Corpus αρχαίων λατομείων*¹⁸.

ΙΣΟΤΟΠΙΚΕΣ ΑΝΑΛΥΣΕΙΣ C-O ΣΕ ΑΝΘΡΑΚΙΚΑ ΠΕΤΡΩΜΑΤΑ ΑΠΟ ΤΑ ΑΡΧΑΙΑ ΛΑΤΟΜΕΙΑ

Σε επιλεγμένα δείγματα ανθρακικών πετρωμάτων (μάρμαρα, ασβεστόλιθοι, δολομίτες, τραβερτίνες) από θέσεις πλησίον των αρχαίων λατομείων ελήφθησαν δείγματα για μελέτη ισοτόπων C και O. Τα αποτελέσματα (εικ. 5) δείχνουν ότι τα δείγματα από τη Γορίτσα, τη Δημητριάδα και το Τισαίο συμπεριλαμβάνονται σε ένα κοινό πεδίο, ενώ σε ξεχωριστό πεδίο προβάλλονται τα δείγματα τραβερτίνη από την περιοχή της Μακρινίτσας και τα δείγματα από την περιοχή του Βελεστίνου. Το δείγμα από το δολομίτη της αρχαίας Άλου (δολομίτης-ασβεστόλιθος Αλμυρού) προβάλλεται στο πεδίο τιμών Γορίτσας-Δημητριάδα-Τισαίου.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η παρούσα μελέτη έχει ως στόχο τη δημιουργία και τον εμπλουτισμό μιας ανοιχτής βάσης δεδομένων, που θα χρησιμοποιείται στην ταύτιση αρχαίων λίθινων αντικειμένων με συγκεκριμένες πηγές πρώτων υλών. Αποτελεί μία προσπάθεια καταγραφής των αρχαίων λατομείων στην Περιφερειακή Ενότητα Μαγνησίας από όπου έχει ληφθεί υλικό για την κατασκευή τειχών, δημοσίων κτηρίων και άλλων κατασκευών σε αρχαίες πόλεις και οικισμούς της Μαγνησίας. Η σύγκριση του υλικού των αρχαίων λατομείων με υλικά από διάφορες αρχαιολογικές ανασκαφές σε αρχαίες πόλεις της Μαγνησίας είναι δυνατό να αποκαλύψει στοιχεία σχετικά με την προέλευση και κατ' επέκταση για τις εμπορικές σχέσεις και ανταλλαγές μεταξύ πόλεων και οικισμών. Γενικά η μελέτη των πρωτογενών υλικών εξόρυξης αποτελεί ένα σημαντικό αρχαιομετρικό εργαλείο στην έρευνα αταύτιστων υλικών τειχών ή άλλων κατασκευών στην επιστήμη της Αρχαιολογίας και η παρούσα βάση δεδομένων θα αποτελέσει ένα χρήσιμο εργαλείο σε μελλοντική έρευνα αναζήτησης πρώτων υλών.

18.. Κοκκόρου-Αλευρά κ.ά. 2014

Πίνακας 1. Συγκεντρωτικός πίνακας αρχαίας λατομικής δραστηριότητας στην Περιφερειακή Ενότητα Μαγνησίας

Αρχαία Λατομική Περιοχή	Πέτρωμα	Χρώμα	Ίχνη βελονιού	Αναβαθμοί	Αύλακες	Σφήνες	Οπές Μεταφοράς	Χρήση Υλικού	Βιβλιογραφία
Τισαίο (Ζάστενη, ΝΑ Τισαίο)	Μάρμαρο	Λευκό έως ρόδινο ή κυανό, τεφρό (τεφρές ταινίες)	×	×	×	×	×	Στην αρχαία πόλη των Σπαλαούθρων	Μέλφος 2011, Παπαγεωργάκης 1963, Tomlinson 1994-95
Μακρινίτσα	Τραβερτίνης	Καστανότεφρο-τεφρό		×				Αρχαϊκός Ναός στο Κάστρο Παλαιών Βόλου	Βαξεβανόπουλος κ.ά. 2015
Γορίτσα	Μάρμαρο (Ανακρυσταλλωμένος Ασβεστόλιθος)	Τεφρό-τεφρόλευκο	×	×	×	×		Τείχος και κτήρια αρχαίας πόλης Γορίτσας	Catling 1973-74, Catling 1975-76, Bakhuizen 1992
Δημητριάδα	Μάρμαρο (Ανακρυσταλλωμένος Ασβεστόλιθος)	Λευκό-Τεφρό		×	×	×		Τείχος και κτήρια Δημητριάδας	Μέλφος - Βαξεβανόπουλος 2013, Μπάτζιου- Ευσταθίου 2001
Νέα Αγχίαλος (Καζάνια)	Μάρμαρο	Λευκό-Τεφρό (τεφρές ταινίες)		×		×		Φθιώτιδες Θήβες	Σωτηρίου 1929, Karagiorgou 2001
Βελανιδιά- Αγκίστρι- Σωρός	Μάρμαρο, Σχιστόλιθος	Λευκό-Τεφρό μάρμαρο (τεφρές ταινίες), Πρασινοσχιστόλιθος, τεφρός σχιστόλιθος		×		×		Κτήρια Αμφανών	Σωτηρίου 1929, Ιντζεσίλογλου 1993, Blackman 1998- 1999, Karagiorgou 2001, Βαβάλιου 2014
Μικροθήβες	Βασάλτης	Τεφρό	×	×	×	×	×	Τείχος και κτήρια Φθιωτίδων Θηβών, μυλόπετρες	Σωτηρίου 1929, Karagiorgou 2001, Βαβάλιου 2014
Βελεστίνο	Ανακρυσταλλωμένος Ασβεστόλιθος	Τεφρό		×		×		Τείχος και κτήρια αρχαίας πόλης Φερών	Ιντζεσίλογλου 1990, Touchais et al 1996
Μικρό Περιβολάκι	Ασβεστόλιθος	Καστανότεφρο		×	×	×		-	-
Άλος	Δολομίτης -Ασβεστόλιθος	Λευκό-Λευκότεφρο			×	×		Τείχος Νέας Άλου	Reinders 1988, Hijmans 1994

SUMMARY

ANCIENT QUARRYING ACTIVITY IN MAGNESIA REGIONAL UNIT,
THESSALY, GREECE

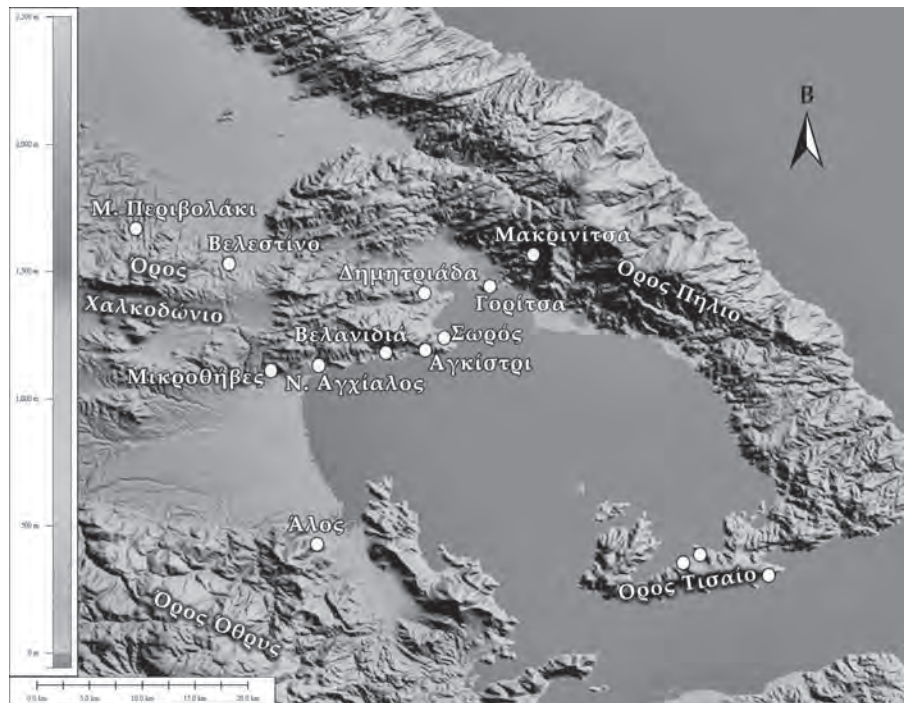
Vaxevanopoulos, M., Melphos, V., Doulgeri-Intzesiloglou, A., Skafida, E., Vavaliou, M., Intzesiloglou, Ch.

The present study focuses on the ancient quarries located in the region of Magnesia in Thessaly, Greece. Samples from several quarrying sites were obtained for mineralogical, petrographic and isotopic analysis. The results have been included in an informative table for future comparison of raw materials found in excavations in ancient cities and settlements. The studied quarries are located at: Mt Tisaion, Mt Pelion in the village Makrinitza, the Goritsa hill, ancient Demetrias, the area from Nea Anchialos to Cape Angistri, Velestino, Mikrothives and Mikro Perivolaki. The rocks extracted in these quarrying areas are mainly marbles and also travertine, limestone, dolomite and basalt.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Bakhuizen, S.C. 1992. *A Greek City of the Fourth Century B.C.*, Rome.
- Βαβάλιου, Μ. 2014. *Αρχαιολογική, ορυκτολογική και γεωχημική μελέτη των αρχαίων λατομείων βασάλτη στις Μικροθήβες Μαγνησίας. Ανάλυση αρχαιολογικού υλικού από βασάλτη στην ευρύτερη περιοχή*. Μεταπτυχιακό Δίπλωμα Ειδίκευσης. Διατμηματικό Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών «Προστασία, συντήρηση, αποκατάσταση μνημείων πολιτισμού», Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη.
- Βαξεβανόπουλος, Μ. – Μέλφος, Β. – Σκαφίδα, Ε. – Καρναβά, Α. 2015. Διαχρονική χρήση του τραβερτίνης ως οικοδομικού υλικού στη θέση «Κάστρο-Παλαιά» Βόλου, *ΑΕΘΣΕ*. 4, 321-330.
- Blackman, D.J. 1998-99. *Archaeology in Greece*. *AR* 45, 1-124.
- Catling, H.W. 1973-74. *Archaeology in Greece*, *AR* 20, 3-41.
- Catling, H.W. 1975-76. *Archaeology in Greece*, 1975-76, *AR* 22, 3-33.
- Hijmans, S.E. 1994. New Halos and the Hellenistic fortifications of the Othrys Mountains, Thessaly, *Arkeoloji Dergisi ii, presented to M. (usman) Anabolu, Publications of the Faculty of Arts of the Aegean University*, Izmir, 67-85.
- Ιντζεσίλογλου, Α. 1990. Π' Ε.Π.Κ.Α., *ΑΔ* 45, Β'1, Χρονικά, 210-211.
- Ιντζεσίλογλου, Α. 1993. Π' Ε.Π.Κ.Α., *ΑΔ* 48, Β'1, Χρονικά, 242.
- Karagiorgou, O. 2001. *Urbanism and Economy in Late Antique Thessaly (3rd-7th cent. A.D.)*. *The Archaeological Evidence*, University of Oxford.
- Κατσικάτσος, Γ. – Μυλωνάκης, Ι. – Τριανταφύλλης, Ε. – Παπαδέας, Γ. - Ψώνης, Κ. 1978. *Γεωλογικός χάρτης της Ελλάδας*. 1:50.000. Φύλλο Βελεστίνου. Ι.Γ.Μ.Ε.
- Κοκκόρου-Αλευρά, Γ. – Πουπάκη, Ε. – Ευσταθόπουλος, Α. – Χατζηκωνσταντίνου, Α. 2014. *Corpus αρχαίων λατομείων. Λατομεία του ελλαδικού χώρου από τους προϊστορικούς έως τους μεσαιωνικούς χρόνους*. Πανεπιστήμιο Αθηνών. Φιλοσοφική Σχολή, Τομέας Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης.
- Μαρίνος, Γ. – Αναστόπουλος, Ι. – Μαράτος, Γ. – Μελιδώνης, Ν. – Ανδρονόπουλος, Β. 1962. *Γεωλογικός χάρτης της Ελλάδας*. 1:50.000. Φύλλο Αλμυρός. Ι.Γ.Μ.Ε.
- Μέλφος, Β. 2010. *Προσδιορισμός της πηγής προέλευσης των πρώτων υλών από επιλεγμένα δείγματα παρόλιθου του Αρχαίου Θεάτρου Λάρισας*. Αδημοσίευτη Έκθεση προς την Επιστημονική Επιτροπή τους Αρχαίου Θεάτρου Λάρισας.
- Melfos, V. – Voudouris, P. – Papadopoulou, L. – Sdrolia, S. – Helly, B. 2010. Mineralogical, petrographic and stable isotopic study of ancient white marble quarries in Thessaly, Greece - II. Chasanbali, Tempri, Atrax, Tisaion mountain. *Bulletin of the Geological Society of Greece*, XLIII/2, 845-855.
- Μέλφος, Β.- Βαξεβανόπουλος, Μ. 2013. *Προσδιορισμός της πηγής προέλευσης των πρώτων υλών από επιλεγ-*

- μένα δείγματα μαρμάρου, ασβεστόλιθου και πωρόλιθου του αρχαίου θεάτρου Δημητριάδος. Αδημοσίευτη Έκθεση προς την ΙΓ' Εφορεία Προϊστορικών & Κλασικών Αρχαιοτήτων.
- Μπάτζιου-Ευσταθίου, Α. 2001. *Δημητριάς*, Αθήνα.
- Ορλάνδος, Α. 1958. *Τα υλικά δομής των αρχαίων Ελλήνων. Τόμος 2. Τα μέταλλα, το ελεφαντοστόν, τα κονιμάματα και οι λίθοι*. Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, 37, Αθήνα.
- Παπαγεωργάκης, Ι. 1963. Συμβολή εις την γνώσιν των εις την αρχαίαν Ελλάδα χρησιμοποιηθέντων μαρμάρων και των λατομείων αυτών. Ι. Τα αρχαία λατομεία της Θεσσαλίας, *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών*, 564-572.
- Reinders, H.R. 1988. *New Halos. A Hellenistic town in Thessalia*, Utrecht.
- Skafida, E. – Karnava, A. – Olivier, J.-P. 2012. Two new Linear B tablets from the site of Kastro-Palaia in Volos, στο P. Carlier - Ch. de Lamberterie - M. Egetmeyer - N. Guilleux - Fr. Rougemont - J. Zurbach (επιμ.), *Études mycéniennes 2010. Actes du XIIIe colloque international sur les textes égéens, Sèvres, Paris, Nanterre, 20-23 septembre 2010, Biblioteca di "Pasiphae"* X, Pisa-Roma, 55-73.
- Σκαφιδά, Ε. 2015. Το Κάστρο – Παλαιά Βόλου κατά τους Ρωμαϊκούς χρόνους, *ΑΕΘΣΕ* 3, 365-72.
- Σκαφιδά, Ε. - Καρναβά, Α. – Olivier, J.P. – Rehren, T. - Ασδεράκη-Τζουμερκιώτη, Ε.- Βαξεβανόπουλος, Μ. – Μανιάτης, Ι. – Τσαρτσίδου, Γ. – Γεωργίου, Ι. – Τσιγάρα, Μ., 2015. Ο οικισμός της Υστερης Εποχής Χαλκού στο «Κάστρο -Παλαιά» Βόλου: από τις ανασκαφικές έρευνες του Δ. Θεοχάρη στα νέα ευρήματα της πρόσφατης διεπιστημονικής έρευνας, *ΑΕΘΣΕ*. 4, 145-157.
- Σωτηρίου, Γ. 1929. Αι χριστιανικάί Θήβαι της Θεσσαλίας, *ΑΕ*, 1-158.
- Tomlinson, R.A. 1994-95. Archaeology in Greece, 1994-95, *AR*. 41, 1-74.
- Touchais, G. – Boloti, T. – Detournay, B. – Huber, S. – Touchais, A.P. – Varalis, Y. 1996. Chronique des fouilles et decouvertes archeologiques en Grece en 1995, *BCH* 120.3, 1109-1349.

Εικ. 1. Χάρτης θέσεων αρχαίας λατόμησης στην Περιφερειακή Ενότητα Μαγνησίας.

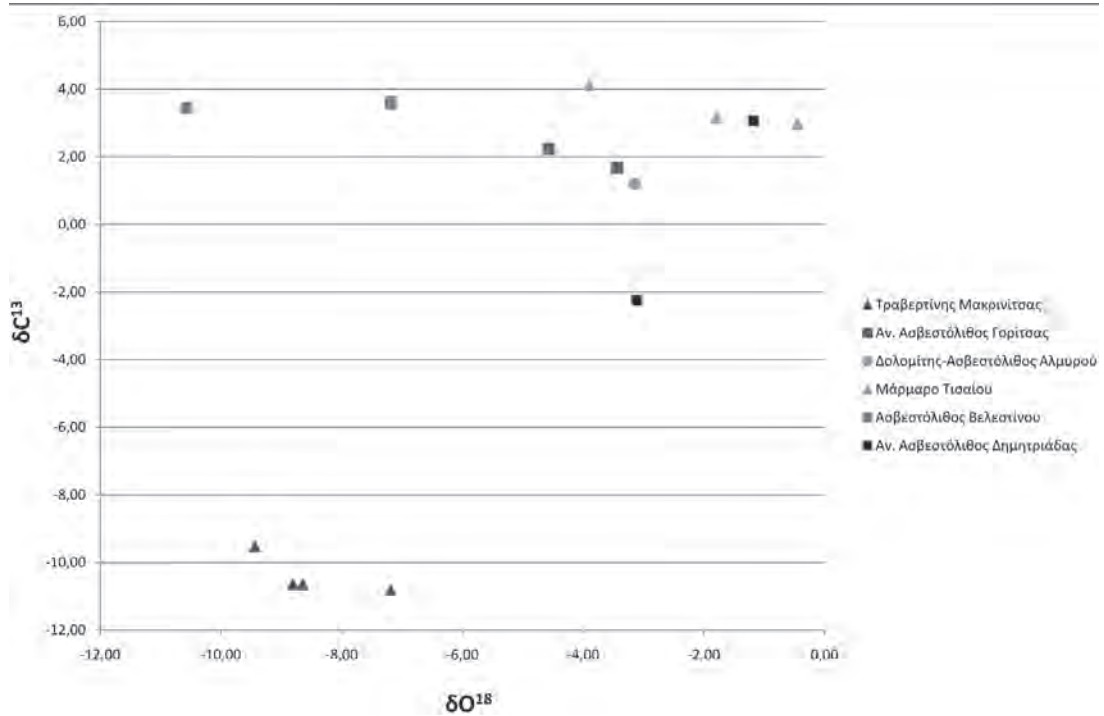
Εικ. 2. Γωνιόλιθος σε θέση αρχαίας λατόμησης στο Όρος Τισαίο.

Εικ. 3. Οπή σφήνας από το αρχαίο λατομείο στην περιοχή Καζάνια Νέας Αγχιάλου.

Εικ. 4. Αναβαθμοί εκμετάλλευσης από τη λατομική θέση στο Μικρό Περιβολάκι.

Εικ. 5. Διάγραμμα τιμών των $\delta^{18}O$ και $\delta^{13}C$ από επιλεγμένες περιοχές αρχαίων λατομείων στην Περιφερειακή Ενότητα Μαγνησίας. Τα στοιχεία των δειγμάτων για τον τραβερτίνη της Μακρινίτσας προέρχονται από τους Βαξεβανόπουλος κ.ά. (2015), για το μάρμαρο του Τισαίου από τους Melfos et al (2010), για τον ανακρυσταλλωμένο ασβεστόλιθο της Δημητριάδας από τους Μέλφος - Βαξεβανόπουλος (2013).

Η ΑΓΝΩΣΤΗ ΠΟΛΗ ΣΤΗ ΘΕΣΗ «ΓΚΡΕΜΟΥΡΑΣ» (ΑΡΓΙΣΣΑ): ΑΝΑΣΥΝΘΕΣΗ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ

Στέλλα Κατακούτα - Μαρία Σταματοπούλου

Στην παρούσα ανακοίνωση επιχειρείται μία επανεξέταση της σημασίας της θέσης «Γκρέμουρας ή Γκρεμνός» με την ανασύνθεση των παλαιών αρχαιολογικών δεδομένων εμπλουτισμένων με νεότερα στοιχεία όσο ασήμαντα και αποσπασματικά κι αν φαίνονται σε μια πρώτη ματιά. Η θέση βρίσκεται σε απόσταση 5,5 χλμ. περίπου δυτικά της Λάρισας, δίπλα στη βόρεια όχθη του Πηνειού ποταμού¹. Πρόκειται για μια ευμεγέθη μαγούλα ωοειδούς σχήματος, κατεύθυνσης από ΒΔ προς ΝΑ, διαστάσεων 250 × 100 μ. και ύψους 9-10 μ.² (εικ. 1). Αν και η ανασκαφική έρευνα πιστοποίησε την κατοίκηση της περιοχής από τη Μέση Παλαιολιθική Εποχή έως και τη Ρωμαϊκή περίοδο δεν έδωσε, ωστόσο, την ευκαιρία της ασφαλούς ταύτισης της πόλης που αναπτύχθηκε επάνω στα προϊστορικά στρώματα της μαγούλας. Μολονότι πρόκειται από τις λίγες θεσσαλικές πόλεις που διερευνήθηκαν αρκετά νωρίς, η συνέχεια δεν ήταν τόσο ευοίωνα της αρχής. Έτσι παραμένει ουσιαστικά ως σήμερα αταύτιστη, ενώ από την άλλη πλευρά η διακοπή των ερευνών σε συνδυασμό με τη συστηματική καλλιέργεια του κάμπου αλλοίωσαν την εικόνα που μας δίνουν οι ανασκαφείς.

Η πρώτη έρευνα στην περιοχή, πολύ περιορισμένη, πραγματοποιήθηκε από τον Χρ. Τσουντα³, ο οποίος αδρομερώς ανέφερε τις φάσεις κατοίκησης του χώρου. Περίπου μισό αιώνα αργότερα η γερμανική αποστολή του Πανεπιστημίου της Χαϊδελβέργης υπό τους V. Miložić και H. Biesantz, το διάστημα 1953-1958, ανέσκαψε μέρος του οικισμού και των νεκροταφείων του⁴. Η μελέτη κατέδειξε την κατοίκηση του χώρου από τη Μέση Παλαιολιθική περίοδο έως και τα Ρωμαϊκά αυτοκρατορικά χρόνια, με μεγάλες όμως ασυνέχειες στη Νεολιθική περίοδο αλλά και παχιές επιχώσεις της Πρώιμης και Μέσης Εποχής του Χαλκού⁵. Από τη Μυκηναϊκή περίοδο και ύστερα η εγκατάσταση απλώθηκε σταδιακά και στο πεδινό τμήμα βόρεια της μαγούλας, η οποία αποτέλεσε την ακρόπολη της πόλης των ιστορικών χρόνων⁶. Με βάση τα ανασκαφικά δεδομένα αλλά και τις επιφανειακές ενδείξεις υποστηρίχθηκε ότι η θέση οχυρώθηκε δύο φορές. Μία στα Αρχαϊκά-Κλασικά χρόνια, όπου ανήκουν τμήματα περιβόλου δομημένου κατά το πολυγωνικό σύστημα τειχοδομίας και δεύτερη στην Ελληνιστική περίοδο, όταν κατασκευάστηκε περίβολος από ορθογώνιους λίθους που περιέκλεισε μεγαλύτερη έκταση⁷. Οι Γερμανοί μελετητές υπέθεσαν την ύπαρξη ενός ναού των Κλασικών χρόνων επάνω στην ακρόπολη⁸, στον πεδινό χώρο ανατολικά αυτής τοποθέτησαν την αγορά

1. Πα τη μορφολογία της θέσης, τις διαδοχικές φάσεις κατοίκησης της καθώς και το ιστορικό των ανασκαφών βλ. Γαλλής 1992, 115-116 με βιβλιογραφία. Επίσης Meyer 1970, 90, McKay 1976, 91-92, Lang 1996, 276, αρ. 88, Decourt et al. 2004, 691-692.

2. Ο Miložić (1955a, 194) υπολογίζει τις διαστάσεις της μαγούλας σε 220 × 80 μ. περίπου.

3. Τσουντας 1908 (2000), 6-7, αρ. 30.

4. Miložić 1955a, 182-231, Miložić 1955β, 466-473, Miložić 1956, 142-183, Biesantz 1957, 37-52, Miložić 1959, 36-43, Biesantz 1959, 74-76. Επίσης αρχείο γερμανικών ανασκαφών, ευχαριστούμε τους P.Marzollf και J. Maran για την πρόσβαση που μας παρέιχαν σε αυτό. Η κύρια ανασκαφική τομή χαράχτηκε στη νότια άκρη της μαγούλας, προς την πλευρά του Πηνειού ποταμού και παραμένει ορατή έως σήμερα. Είχε συνολικό μήκος 30 μ., πλάτος 7 μ. περίπου και έφτασε σε βάθος 9 μ.

5. Miložić et al. 1962 (για την Προκεραμική περίοδο), Hanschmann-Miložić 1976, Hanschmann 1981 (για τα στρώματα της Πρώιμης και Μέσης Εποχής Χαλκού), Reingruber 2008 (για την Προκεραμική και την Πρώιμη Νεολιθική περίοδο).

6. Miložić 1955a, 194, 219, Biesantz 1957, 47-49.

7. Miložić 1955a, 219. Στη νοτιοανατολική άκρη της μαγούλας ήλθε στο φως τμήμα πύργου από ορθογώνιους κυβόλιθους που θεωρείται ότι κτίστηκε στα θεμέλια παλαιότερου βλ. Miložić 1956, 170, εικ. 21-22.

8. Η ύπαρξη ναού εικάζεται από την εύρεση αριθμού κεραμίδων στέγης και ενός τμήματος πήλινης σίμης με γραπτή ανθεματώη διακόσμηση κορινθιακού εργαστηρίου της Πρώιμης Κλασικής περιόδου, Miložić 1956, 170, εικ. 20.

της πόλης⁹, ενώ τέλος σε τομές ή και επιφανειακά εντόπισαν λείψανα σπιτιών αλλά και δημοσίων κτηρίων της Αρχαϊκής έως και Ρωμαϊκής περιόδου¹⁰. Μεταξύ των κινητών ευρημάτων που αξίζουν ιδιαίτερης μνείας περιλαμβάνονται η καλής ποιότητας, εισηγμένη και ντόπια, διακοσμημένη κεραμική των Αρχαϊκών και Κλασικών χρόνων, η λαβή χάλκινης αρχαϊκής υδρίας με ολόγλυφη παράσταση κούρου που κρατά τα πόδια δύο λιονταριών εραλδικά αποδομένων¹¹, τμήμα μάλλον από άντυγα ασπίδας με ανάγλυφο πλοχμό που χρονολογήθηκε από τον Μίλοτζιέ επίσης στα Αρχαϊκά χρόνια¹² και ακόμη ένα χάλκινο λυχνάρι σε μορφή κύκνου της Υστεροελληνιστικής περιόδου¹³. Στην ίδια θέση επίσης αποδίδονται πλέον με βεβαιότητα το τμήμα της γνωστής λίθινης ζωφόρου από τα Δένδρα των μέσων του 6ου αιώνα π.Χ. με παράσταση κυνηγιού κάπρου από λιοντάρια (εικ. 2)¹⁴ και ο ενεπίγραφος κυβόλιθος που βρέθηκε στην Αμυγδαλέα το 1933 και διασώζει απόσπασμα ιερού νόμου των μέσων του 5ου αιώνα π.Χ.¹⁵ Τα νομίσματα από τις ανασκαφές αλλά κι όσα κατά καιρούς περισυλλέχθηκαν από την Αρχαιολογική Υπηρεσία, ενδεικτικά των οικονομικών επαφών της πόλης, χρονολογούνται στον 4ο αιώνα π.Χ. και τους Ελληνιστικούς χρόνους και λιγότερα στους Ρωμαϊκούς αυτοκρατορικούς¹⁶. Πρόκειται για κοπές θεσσαλικών πόλεων (Γυρτώνης, Λάρισας, Φάλαννας), Κοινού των Θεσσαλών και Κοινού των Μαγνήτων αλλά εξίσου συχνά είναι και τα μακεδονικά νομίσματα, τόσο οι βασιλικές κοπές όσο και αυτές των πόλεων. Σπανιότερα είναι τα νομίσματα άλλων περιοχών, όπως της Ιστιαίας και των Οπουντίων Λοκρών. Μεμονωμένα υστερορωμαϊκά και βυζαντινά νομίσματα αποτελούν τις υστερότερες ενδείξεις παρουσίας στον χώρο.

Τα νεκροταφεία της πόλης εκτείνονται σε μεγάλη έκταση προς όλες τις κατευθύνσεις¹⁷ (εικ. 3). Όπως είναι σύνηθες στη θεσσαλική πεδιάδα¹⁸, ταφικοί τύμβοι εντοπίζονται σε αρκετά μεγάλη απόσταση από την πόλη στην οποία ανήκουν. Χαρακτηριστικό παράδειγμα εδώ αποτελούν οι επτά τύμβοι στη θέση «Πέντε Μαγούλες», περίπου 2 χλμ. ανατολικά της ακρόπολης, οι οποίοι, κρίνοντας από τη διάταξή τους, ήταν παρόδιοι, εκατέρωθεν του δρόμου που οδηγούσε προς Λάρισα. Οι τύμβοι αυτοί αλλά και γενικά το ανατολικό νεκροταφείο της πόλης παραμένουν ανεξερεύνητα. Στη νότια όχθη του Πηνειού απέναντι από τη μαγούλα εντοπίστηκαν και ερευνήθηκαν τρεις λίθινες σαρκοφάγοι και αναγνωρίστηκαν αρκετά θραύσματα πήλινων σαρκοφάγων και αγγείων που χρονολογούνται από τα Αρχαϊκά έως και τα Ελληνιστικά χρόνια. Κατά τους ανασκαφείς οι ταφές πρέπει να ανήκουν σε νεκροταφείο που εκτεινόταν κατά μήκος του δρόμου με κατεύθυνση νότια, δηλαδή προς Κρανώννα. Στα δυτικά της πόλης τάφοι έχουν βρεθεί στη βόρεια πλευρά του δρόμου που οδηγεί στο σημερινό χωριό Πλατανούλια, περίπου 400 μ. βορειοδυτικά του «Γκρέμουρα», στη θέση «Ρεύμα Κούκια» αλλά και νοτιότερα στη θέση «Πρόχωμα». Ανήκουν σε οργανωμένο νεκροταφείο το οποίο ήταν σε χρήση για μεγάλο χρονικό διάστημα και σε ορισμένα σημεία του παρουσιάζει πυκνή κάθετη διάταξη. Στο νεκροταφείο αυτό απαντώνται κυρίως ελεύθερες ταφές, κεραμοσκεπείς τάφοι και πήλινες σαρκοφάγοι που καλύπτονταν με κεραμίδες ή λίθινες πλάκες. Επικρατεί ο ενταφιασμός με το σώμα σε εκτεταμένη στάση και οι τάφοι χρησιμοποιούνται συχνά για περισσότερες της μίας ταφής. Σε γενικές γραμμές τα κτερίσματα είναι λίγα - κυρίως κύπελλα, αμφορείς και μυροδοχεία - και υποδηλώνουν χρήση του χώρου από τους Κλασικούς χρόνους (ερυθρόμορφη λήκυθος) και μετά (εικ. 4).

Στο ίδιο νεκροταφείο ανήκει και ο τύμβος στη θέση «Σχισμένη μαγούλα» που ανασκάφηκε μεταξύ του 1956 και 1958. Η στρωματογραφία του τύμβου φανερώνει την ιδιαίτερη φροντίδα των κατασκευαστών του για τη διατήρηση του κωνικού σχήματος και την υγραμόνωσή του καθώς αποτελείται από συνεχή εναλλαγή στρώσεων, πάχους 0.60-0.80 μ.¹⁹ (εικ. 5α-5β). Στη μέση του τύμβου εντοπίστηκε ορθογώνια οπή ξύλινου

9. Biesantz 1957, 49.

10. Miložić 1955a, 216-217, Miložić 1955 β, 469, Biesantz 1957, 47-49.

11. Δύο ζώα εραλδικά αποδομένα παρίστανται και στα πόδια του κούρου. Από τον Biesantz η λαβή χρονολογείται στο δ' τέταρτο του 6ου αι. π.Χ. Miložić 1955 α, 215-216, εικ. 16, Biesantz 1965, αρ. 94, 34, πιν. 60.

12. Miložić 1955a, 217-218, εικ. 17.

13. Miložić 1955a, 221-222, εικ. 19.

14. Biesantz 1965, αρ. 43, 31, πιν. 46.

15. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου 2000, 31-34.

16. Franke 1956, σημ. 6, Αρχείο ΕΦΑ Λάρισας.

17. Για τα αποτελέσματα των γερμανικών ανασκαφών στα νεκροταφεία της πόλης βλ. Miložić 1955a, 194-195, 217-218, Miložić 1956, 170-180, 189-190, Biesantz 1957, 38-47, 50-52, Biesantz 1959, 74-76. Επίσης για τα νεκροταφεία της βλ. Αρβανιτόπουλος 1910, 176, Γαλλής 1976, 174, Stamatopoulou 1999, II, 9-10, 16-19 και αρχείο Εφορείας Αρχαιοτήτων Λάρισας.

18. Πρβλ. τις περιπτώσεις των Φερών και της Κρανώννας.

19. Βλ. Biesantz 1959, εικ. 2 στις σ. 77-78. Ανάλογο παράδειγμα από τη Θεσσαλία αποτελούν ο τύμβος στη θέση «Πιλάφ

πασάλου, πάχους 15-20 εκ., που μάλλον χρησίμευε ως οδηγός για τους κατασκευαστές και τους χρήστες του τύμβου. Αξίζει να αναφερθεί ότι ο τύμβος κάλυπτε μικρότερους τύμβους που προφανώς αντιστοιχούσαν στις ταφές, πρακτική που γνωρίζουμε από τη Μακεδονία. Βρέθηκαν τρεις λίθινες σαρκοφάγοι τοποθετημένες σε ειδικά ανοιγμένους ορθογώνιους λάκκους. Οι σαρκοφάγοι καλύπτονταν με οριζόντιες ή σαμαρωτές λίθινες πλάκες και περιείχαν από ένα νεκρό τοποθετημένο είτε σε ξύλινο φέρετρο, είτε σε στρώμα από άχυρα που προστατευόταν από ξύλινο κάλυμμα, καμπύλο ή ορθογώνιο²⁰ (εικ. 6). Η χρήση ξύλινων καλυμμάτων, χωρίς πυθμένα, είναι μια πρακτική μοναδική από όσο γνωρίζουμε στο θεσσαλικό χώρο. Η κτέριση των τάφων ήταν λιτή. Σε όλους βρέθηκε από ένας σκύφος-κύλικα (bolsal) που συνοδευόταν στον Τ. Ι από μελαμβαφή άωτα σκυφίδια, στον τάφο ΙΙ από αλάβαστρο, στλεγγίδα και λήκυθο με ακτινωτή διακόσμηση, ενώ στον Τ. ΙΙΙ από αργυρό νόμισμα Λάρισας τοποθετημένο στο στόμα του νεκρού. Τα ευρήματα χρονολογούν τις ταφές στο δεύτερο μισό του 4ου αιώνα π.Χ. Ωστόσο, η έλλειψη πολλών κτερισμάτων αντισταθμίζεται από τη φροντίδα για το σώμα του νεκρού και την προσφορά τροφών. Στοιχεία για την ένδυση του νεκρού εντοπίστηκαν στον τάφο Ι και συγκεκριμένα ίχνη ενός ενδύματος ανοιχτού χρώματος, μάλλον λευκού, και δεύτερου (ιμάτιο;) ιώδους χρώματος, οι ίνες των οποίων διατηρήθηκαν ανάμεσα στις σανίδες του φέρετρου. Στον ίδιο τάφο, ανάμεσα στις κνήμες, βρέθηκαν τσαμπί σταφύλια, αμύγδαλα και σπόροι. Η πρακτική της προσφοράς τροφής στους νεκρούς αλλά και αντικειμένων από οργανικά υλικά, όπως ξύλο ή ύφασμα, είναι συχνή στη Θεσσαλία²¹, όμως ελάχιστα κατάλοιπα διασώζονται. Τέλος, ενδιαφέρον παρουσιάζουν και οι ταφικές τελετουργίες που έγιναν στον τύμβο της «Σχισμένης μαγούλας» τόσο στην επιφάνειά του όσο και σε άμεση συνάφεια με τους λάκκους των σαρκοφάγων. Περιείχαν απανθρακωμένα ξύλα, οστά και αρκετή κεραμική κυρίως χυτρίδια και σκύφους-κύλικες (bolsals)²².

Τον Μάρτιο του 1959, με αφορμή εργασίες αμμοληψίας στη θέση «Κιόσκι», περίπου 4 χλμ. νοτιοανατολικά του «Γκρέμουρα», εντοπίστηκε και παραδόθηκε ένα σύνολο αντικειμένων προερχόμενων μάλλον από παραπάνω από έναν τάφο²³. Πρόκειται για αργυρά σκεύη, τα περισσότερα εκ των οποίων σε ζεύγη²⁴, όπως πινάκια, κύπελλα (εικ. 7α-7β), άωτοι σκύφοι – δύο με ανάγλυφη παράσταση Νηρηίδων ή της Θέτιδος που μεταφέρει τα όπλα του Αχιλλέα σε δελφίνια – καθώς και μικρά κάτοπτρα. Επίσης, χάλκινη φιάλη το χείλος της οποίας φέρει γλωσσωτή διακόσμηση και λαβές που απολήγουν σε φίδια, χάλκινα εξαρτήματα κιβωτίου, χάλκινο κυλινδρικό σκεύος του τύπου μελανοδοχείου²⁵, τέσσερις χάλκινες στλεγγίδες περασμένες στον κρίκο τους²⁶, μεγάλος αριθμός χρυσών φυλλαρίων και δύο χρυσές ταινίες πιθανόν από ένδυμα²⁷, αριθμός γυάλινων μυροδοχείων διαφόρων τύπων καθώς και μία γυάλινη οινόχρη. Τέλος, μεταξύ των ευρημάτων αξίζει να αναφερθούν τα υπολείμματα ξύλου από κιβώτιο ή φέρετρο και τα ελάσματα αργυρής Λάρνακας, παρόμοιας με αυτές από τη θέση «Λογγαράκος» Γόμφων²⁸. Τα ευρήματα χρονολογούνται στους Πρώιμους Ρωμαϊκούς χρόνους και παρουσιάζουν πολλές ομοιότητες με τις περίπου σύγχρονες ταφές που ανέσκαψε ο Απ. Αρβανιτόπουλος στη Μητρόπολη και αυτές από το νεκροταφείο των Γόμφων στη θέση «Επισκοπή». Τα σύνολα αυτά παρουσιάζουν ποικιλία ενδιαφέρον για τον πλούτο και την ποικιλία τους, φωτίζουν δε μία

Τεπέ» (Stamatorouli 1999, I, 54) και ο τύμβος στο Πετρόπορο Τρικάλων (Stamatorouli - Katakouta υπό έκδοση), ενώ από τη Μακεδονία ο τύμβος του Αγ. Αθανασίου Θεσσαλονίκης (Τσιμπιδου-Αυλωνίτη 2005, 93-97) και ο Τύμβος Α της Αίνειας στη Νέα Μηχανιάνα (Βοκοτοπούλου 1990, 15-16).

20. Stamatorouli 1999, I, 65-68 όπου συζητά τις περιπτώσεις ξύλινων φέρετρων στους θεσσαλικούς τάφους.

21. Όπως φανερώνουν π.χ. τα ευρήματα από το ανατολικό νεκροταφείο της Λάρισας όπου εντοπίστηκε πλεκτό καλάθι με καρπούς φρούτων και ξηρούς καρπούς και κυρίως από τον τύμβο στη θέση «Θυμαράκια» όπου η νεκρή του τ. 17 κρατούσε τσαμπί σταφύλι, ενώ καρποί συνόδευαν και το κοριτσάκι του τ. 12. Στον τελευταίο τάφο ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει η προσφορά μερίδας κρέατος, σπανιότερο εύρημα, Stamatorouli 1999, I, 69-74 με αναφορά στην παλαιότερη βιβλιογραφία.

22. Stamatorouli 1999, I, 150-152.

23. Θεοχάρης 1960, 175. Τα ευρήματα εντοπίστηκαν στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, όπου είχαν σταλεί για συντήρηση και επέστρεψαν πρόσφατα στο Διαχρονικό Μουσείο Λάρισας.

24. Παρόμοια αργυρά σκεύη βρέθηκαν στον τάφο Γ σε νεκροταφείο των αρχαίων Γόμφων στη θέση «Επισκοπή» Μουζακίου και χρονολογούνται στα Ρωμαϊκά χρόνια και πιθανότερα στον 2ο αιώνα, Αθανασίου στον παρόντα τόμο.

25. Το έλασμα της κλειδαριάς φέρει εγχάρακτη διακόσμηση δελφινιού, τρίαϊνας, πτηνού και ανθεμίου σε κάθε γωνία του. Τόσο αυτό όσο και το χάλκινο κυλινδρικό σκεύος τύπου μελανοδοχείου βρίσκουν παράλληλα σε τάφους της Μητρόπολης που χρονολογούνται στον 2ο-1ο αιώνα π.Χ. αιώνα π.Χ. Για τους τάφους βλ. Stamatorouli 1999, I, 112-113, ΙΙ, 31 και της ίδιας 2009, 23.

26. Ομοίες από τον τάφο Γ των Γόμφων, Αθανασίου στον παρόντα τόμο.

27. Παρόμοια εικόνα έχουμε από τους τάφους στη Μητρόπολη, Stamatorouli 2009, εικ. 2-5.

28. Βρέθηκαν σε ανασκαφή που πραγματοποιήθηκε το 2000, βλ. Αρχείο Εφορείας Αρχαιοτήτων Λάρισας.

μεταβατική περίοδο για την οποία δεν έχουμε αρκετά στοιχεία. Παρά τη σημαντική απόσταση της θέσης «Κιόσκι» από την πόλη του «Γκρέμουρα» θεωρούμε ότι τα ευρήματα μάλλον ανήκουν σε αυτήν και δεν σχετίζονται με τη Λάρισα, καθώς η τελευταία και τα εκτεταμένα νεκροταφεία της απλωνόταν προς νότια και ανατολικά²⁹.

Από την περιοχή των νεκροταφείων της πόλης, επίσης, έχουν κατά καιρούς περισυλλεγεί αναθηματικές και κυρίως επιτύμβιες στήλες των Ελληνιστικών χρόνων, ελάχιστες βέβαια σε αριθμό αλλά με ενδιαφέρουσα τυπολογία και επιγραφικά στοιχεία³⁰. Με βάση τα ανασκαφικά δεδομένα φαίνεται ότι η πόλη καταλάμβανε το ύψωμα της προϊστορικής μαγούλας, όπου και η ακρόπολή της, καθώς και τμήμα της πεδιάδας στα βόρεια και ανατολικά, σε μία έκταση 1000 × 500-600 μ. περίπου, με επιφανειακή διασπορά κεραμικής αλλά και αρχιτεκτονικά κατάλοιπα κτηρίων κυρίως των Ελληνιστικών και Ρωμαϊκών χρόνων³¹.

Ήδη από την εποχή του Απ. Αρβανιτόπουλου³² η θέση «Γκρέμουρας ή Γκρεμνός» ταυτίστηκε με την ομηρική Άργισσα, μετέπειτα Άργουσσα³³, πόλη που αναφέρεται στον Νηών κατάλογο ως ανήκουσα στο βασίλειο του Πολυποίτη³⁴. Η μόνη μεταγενέστερη αναφορά σε αυτήν είναι του Στράβωνα που επαναλαμβάνει τα λεγόμενα του Ομήρου, συμπληρώνοντας ότι η πόλη κείται παρά τον Πηνειό ποταμό και απέχει από τον Άτραγα 40 στάδια³⁵. Ο Stählin, αν και παραδόξως δεν ασχολήθηκε εκτενώς με τη θέση, ίσως γιατί δεν την επισκέφτηκε ή τη θεώρησε κυρίως ως προϊστορική, διαφώνησε με την παραπάνω ταύτιση τοποθετώντας την Άργισσα/Άργουσσα δυτικότερα στο ύψωμα «Σιδηροπάλουκο»³⁶ (εικ. 8). Στην ανατολική απότομη άκρη του υψώματος αυτού σώζεται οχύρωση από αργούς λίθους που χρονολογείται στην Εποχή του Χαλκού ή τα πρώιμα ιστορικά χρόνια³⁷, ενώ στους πρόποδες του, ανατολικά, εντοπίζεται μία μαγούλα με κατοίκηση στη Χαλκοκρατία, στους Κλασικούς και Βυζαντινούς χρόνους³⁸. Τάφοι, επίσης, βρίσκονται στην όχθη του Πηνειού και στο νοτιοανατολικό άκρο της μαγούλας, προερχόμενοι από νεκροταφεία των ιστορικών χρόνων³⁹. Την άποψη της ταύτισης του «Γκρέμουρα» με την Άργισσα/Άργουσσα ακολούθησε και η ομάδα των Γερμανών ερευνητών⁴⁰.

Όσο όμως οι πηγές σιωπούν για τη συγκεκριμένη πόλη άλλο τόσο και τα ίδια τα ευρήματα, παρ' ότι σημαντικά σε αριθμό, δεν μας διαφωτίζουν προς την κατεύθυνση αυτή. Το αποδεικτικό υλικό είναι φοβερά ισχυρό και αμφιλεγόμενο. Πρόκειται καταρχάς για ένα αργυρό τριημιόβολιο (450-400 π.Χ.) που βρέθηκε στις γερμανικές ανασκαφές με ημίτομο όνου στον εμπροσθότυπό του και ποταμήσιο καβούρι στον οπισθότυπο και την επιγραφή ΑΡ| που συμπληρώθηκε από τον P.R. Franke ως ΑΡΓ[ΟΥΡΑΙΩΝ] ή ΑΡΓ[ΟΥΡΙΟΝ] ή και ΑΡΓ[ΙΣΣΑΙΩΝ] και αποδόθηκε από τον ίδιο στη Θεσσαλική⁴¹. Η επιλογή των παραστάσεων του νομίσματος είναι μοναδική για τον Θεσσαλικό χώρο. Κατά δεύτερο σε μία αιτωλική επιγραφή του 223 π.Χ. περίπου διαβάστηκε το εθνικό Αργουσ[σαίος], αν και στην πρώτη ανάγνωσή της το Σ είχε αναγνωριστεί ως Ρ και

29. Ντάσιος 2012, 107 και χάρτης σ. 108, Παλιούγκας 2018, Α' 115-128, Β' πιν. 76α.

30. Τζιαφάλιας 1984, 212-213, Τζιαφάλιας 1987, 287, Τζιαφάλιας 1988, 283.

31. Βλ. σχετικά και Biesantz 1957, 47-50. Η βαθιά άρση στους γύρω της ακρόπολης αγρούς έφερε στο φως και ογκώδεις λιθόπλινθους πιθανότατα του τείχους της κάτω πόλης, αφημένους στις άκρες των χωραφιών.

32. Αρβανιτόπουλος 1910, 176.

33. Η πόλη αποδίδεται από νεότερους μελετητές και ως Άργουρα. Η απόδοση αυτή είναι λανθασμένη και βασίστηκε σε αναφορές συγγραφέων, όπως του Στέφανου Βυζάντιου και του Ευστάθιου Θεσσαλονίκης, που αναπαρήγαγαν ευρέως τα Γεωγραφικά του Στράβωνα «διορθώνοντας» τα σε σημεία, Knoepfler 1981, 314 κ.ε. Πρβλ. σχετικά και τους Decourt et al. 2004, 692.

34. Ιλιάδα Β' 738.

35. Στράβων ΙΧ, 5, 19. Ο Στράβων αναφέρει την πόλη ως Άργισ(σ)α / Άργουσ(σ)α.

36. Πρόκειται για το ύψωμα που δεσπόζει στα βόρεια της εξόδου των στενών Καλαμακίου απ' όπου διέρχεται ο Πηνειός κατευθυνόμενος προς τη Λάρισα, Stählin 1924 (2002), 190-191. Ο Stählin τοποθέτησε στον «Γκρέμουρα» την Τρίπολη Σκαιά.

37. Η πλειονότητα της κεραμικής που εντοπίζεται στις ανατολικές υπώρειες του υψώματος ανήκει στην Εποχή του Χαλκού. Για τη θέση βλ. Γαλλής 1992, 97, θέση Αμυγδαλέα 2 (μαγούλα στα Στενά Καλαμακίου), Α.Τ.Α.Ε. 366. Ο Milojević 1955 α, 220, εικ. 21 στις σ. 225-226 και Milojević 1955 β, 471 αναφέρει την εύρεση εσωτερικά της οχύρωσης λίγων οστράκων Γεωμετρικής περιόδου, χωρίς ωστόσο να χρονολογεί επακριβώς την οχυρή εγκατάσταση, ενώ στην περιοχή προφανώς της κοντινής μαγούλας αναφέρει την ύπαρξη και κεραμικής των Ρωμαϊκών χρόνων (βλ. σημ. 38).

38. Γαλλής 1992, 97, θέση Αμυγδαλέα 2 (μαγούλα στα Στενά Καλαμακίου), Α.Τ.Α.Ε. 366.

39. Stamatopoulou 1999, II 18 με αναφορά στην παλαιότερη βιβλιογραφία.

40. Milojević 1955 β, 471.

41. Franke 1956, 25-29. Με βάση το νόμισμα αυτό ταύτισε και απέδωσε στην ίδια πόλη τρεις ακόμη ίδιου τύπου κοπές από διάφορες νομισματικές συλλογές, Franke 1957, 55-57.

έτσι μπορεί ο αναφερόμενος Λύκος Αντιγένεις, στον οποίο δίνονται προνόμια, να κατάγεται τελικά από την Αργούρα της Εύβοιας και όχι από τη Θεσσαλία⁴².

Μία πόλη, όμως, της έκτασης όπως αυτή στη θέση «Γκρέμουρας» με πιστοποιημένη διαχρονική κατοίκηση, κτισμένη αντίκρυ στη Λάρισα και σε καίρια θέση επί του Πηνεϊού, με δρόμους διαφόρων κατευθύνσεων να διασταυρώνονται στην επικράτειά της⁴³, είναι δυνατόν να μην αναφέρεται και να λανθάνει στις φιλολογικές πηγές και τις επιγραφικές μαρτυρίες και να μην κυκλοφορούν ευρέως τα νομίματά της; Αντιθέτως, όπως προαναφέρθηκε, στην περιοχή βρίσκουμε κυρίως νομίματα Γυρτώνης, Φάλαννας και Λάρισας. Η πόλη νεμόταν ένα ικανό τμήμα του σημερινού τυρναβίτικου κάμπου και στην επικράτειά της διαδραματίστηκαν διάφορα ιστορικά γεγονότα, με αφορμή τα οποία έπρεπε λογικά να αναφέρεται στις ιστορικές μαρτυρίες⁴⁴.

Τα αρχαιολογικά και όχι μόνο δεδομένα μας οδηγούν λοιπόν να αναρωτηθούμε αν πράγματι υπήρξε πόλη των Κλασικών χρόνων με το όνομα Άργουσσα. Η επιχειρηματολογία μας στο όλο θέμα με λεπτομερή παράθεση του συνόλου των στοιχείων ξεπερνά κατά πολύ την έκταση του παρόντος κειμένου. Ευελπιστούμε σύντομα να επανέλθουμε διεξοδικά στο συγκεκριμένο ζήτημα, γι' αυτό επί του παρόντος επικεντρώναστε μόνο σε μερικά καίρια σημεία της συλλογιστικής μας.

Μετά την οριστική τοποθέτηση του Μοψίου στη θέση της σημερινής Γυρτώνης, η μόνη θεσσαλική πόλη που πιστεύουμε ότι μπορεί να κατείχε τη θέση «Γκρέμουρας» είναι η αρχαία Γυρτώνη λόγω του μεγέθους και του διαχρονικού πλούτου των ευρημάτων της⁴⁵. Μολονότι υπάρχουν κάποια αντικρουόμενα σημεία στις αναφορές του Στράβωνα⁴⁶ δεν θα πρέπει αυτά να υπερισχύουν των υπολοίπων δεδομένων και να μας οδηγούν στην τοποθέτηση της αρχαίας Γυρτώνης σε άλλες θέσεις και μάλιστα σε απόσταση από τη Λάρισα⁴⁷. Η πόλη του «Γκρέμουρα» πλησιάζει προς τα στενά των εκβολών του Πηνεϊού, αφού τα τελευταία ουσιαστικά ξεκινούν από τα στενά της Ροδιάς όπου σχεδόν κατέληγε η επικράτεια της, εξ' ου και η αναφορά του Στράβωνα για την εγγύτητα της Γυρτώνης με αυτά⁴⁸. Όσον αφορά την τοποθέτηση της τελευταίας στα δεξιά του Πηνεϊού, αυτό θα μπορούσε να συσχετισθεί με τον χαρακτηρισμό «άλιστεφές άστυ» που της αποδίδεται από άλλη πηγή⁴⁹ και που σημαίνει πόλη περιτριγυρισμένη ολόγυρα από νερό, πράγμα ουδόλως απίθανο με τους μαιανδρισμούς του ποταμού που έδιναν την εντύπωση ότι η πόλη στον «Γκρέμουρα» αλλά και η επικράτεια της εκτεινόταν και στην αντίπερα όχθη. Τέλος, ενισχυτικό της άποψής μας πιστεύουμε ότι είναι και το εδάφιο του Στράβωνα που επιπολαιώς θεωρήθηκε εξαρχής ανακριβές, δηλαδή η αναφερόμενη απόσταση των 100 σταδίων μεταξύ Κραννώνος και Γυρτώνης, η οποία και ταιριάζει με ακρίβεια στην απόσταση μεταξύ της αρχαίας Κραννώνος και της προτεινόμενης θέσης (17,5 χιλιόμετρα σε ευθεία)⁵⁰.

Αν τα πράγματα είναι έτσι, παραμένει βέβαια το ερώτημα γιατί υπάρχουν οι δύο ονομασίες, Άργισσα και Γυρτώνη, και μάλιστα η μια μετά την άλλη αναφερόμενες στον Όμηρο και επαναλαμβανόμενες με σαφέστερο προσδιορισμό από τον Στράβωνα. Μία πιθανή εξήγηση είναι να πρόκειται για πρώιμους

42. IG IX 2, 1.1 31, 103, Knoepfler 1983, 47-55, SEG 33 (1983), αρ. 447.

43. Όπως ο κύριος δρόμος που οδηγούσε από τη Λάρισα στην Περραιβία μέσω του Δαμασίου αλλά και εκείνος προς τον Άτραγα και κατ' επέκταση την Εστιαιώτιδα μέσω του περάσματος της Αμυγδαλέα (Στενό του Καλαμακίου) κ.αλ. Βλ. σχετικά Milojević 1955 α, 195-196, εικ. 5 και Milojević 1955 β, 471.

44. Π.χ. οι κινήσεις του Περσέα κατά τη διάρκεια του Γ' Μακεδονικού πολέμου, ιδίως όταν αυτός κατέβηκε στην ανατολική θεσσαλική πεδιάδα από την Περραιβία, βλ. Titus Livius 42.54.6.

45. Άποψη που έχει εκφράσει και ο Αθ. Τζιαφάλιας (2000, 100-101). Παράλληλα στη «Τατάρ Μαγούλα ή Μύτικας» τοποθετεί την ομηρική Άργισσα και θεωρεί -εσφαλμένα- ότι η θέση κατοικείται κυρίως από τα προϊστορικά χρόνια μέχρι και τη Γεωμετρική περίοδο.

46. Στράβων 7 fragm.14 (Erit. Vaticanus) «...Επί μὲν δὴ ταῖς ἐκβολαῖς τοῦ Πηνεϊοῦ ἐν δεξιᾷ Γυρτῶν ἴδρυται, Περραιβικὴ πόλις καὶ Μαγνητὶς...», εδάφιο πάνω στο οποίο στηρίζεται η κύρια επιχειρηματολογία του Βr. Helly για τη χωροθέτηση της Γυρτώνης στα βορειοανατολικά της Λάρισας και συγκεκριμένα στην ευρύτερη περιοχή του Συκουρίου, αρχικά στο Μπουνάρμπασι και προσφάτως στη θέση «Μουρλάρ», μεταξύ Ευαγγελισμού και Ελάτειας, βλ. Helly 2007, passim, του ιδίου 2013, 112-113, Bouchon-Helly, 2016 (ευχαριστούμε τους συγγραφείς για την παραχώρηση του άρθρου τους πριν την έκδοσή του).

47. Η κατά καιρούς μετατόπιση της θέσης της Γυρτώνης από την ομάδα των Γάλλων συναδέλφων συμπαρασύρει και τις υπόλοιπες όμορες πόλεις, Φάλαννα, Μόψιον και Κονδαία.

48. Βλ. σημ. 46. Ας σημειωθεί ότι για τον Στράβωνα, εκτός της Γυρτώνης, και η Φάλαννα -που τοποθετείται ασφαλώς δυτικότερα του «Γκρέμουρα» στο «Καστρί» Τυρνάβου- κείται «...προς τῷ Πηνεϊῷ πλησίον των Τεμπῶν».

49. Αργοναυτικά Ορφικά, στ. 144-145. Την έκφραση «άλιστεφές άστυ» οι Bouchon-Helly τη διορθώνουν σε «άλιτενιαν» (υψηλή πέτρα) και δικαιολογούν έτσι την τοποθέτηση της Γυρτώνης στο βραχώδες ύψωμα του «Μουρλάρ», Bouchon-Helly 2016, 126-127.

50. Στράβων VII, αποσπ. 16 α.

γειτονικούς οικισμούς, που σε κάποια περίοδο, ίσως στα Αρχαϊκά χρόνια οπότε διαμορφώνονται οι θεσσαλικές πόλεις, η δεύτερη να απορρόφησε την πρώτη. Δεν αποκλείεται από την άλλη η Άργισσα να ονοματοδοτούσε την ευρύτερη χώρα, οπότε στα Αρχαϊκά χρόνια οι διάσπαρτες οικιστικές μονάδες που ανήκαν σ' αυτή να ενώθηκαν και με διοικητικό κέντρο στον «Γκρέμουρα» να σχημάτιζαν μια ισχυρή πόλη με επικρατέστερο όνομα αυτό της Γυρτώνης. Στην περίπτωση αυτή πρώιμοι οικισμοί, όπως αυτός στο «Σιδηροπάλουκο» αλλά και ο πιο εκτεταμένος στη μαγούλα «Μύτικας ή Τατάρ μαγούλα», δίπλα στη σημερινή Φαλάννη⁵¹ (εικ. 8), θα μπορούσαν κάλλιστα να ανήκαν στην ίδια ενιαία επικράτεια της πρώιμης Άργισσας αλλά και να επιβίωσαν σαφώς αποδυναμωμένοι και στην περίοδο της μεταγενέστερης Γυρτώνης, διατηρώντας κάποιος εξ αυτών την ανάμνηση της παλαιάς ονομασίας. Κάτι παρόμοιο που συνέβη δηλαδή και με την περίπτωση των αμέσως μετά αναφερόμενων από τον Όμηρο και τον Στράβωνα γειτονικών πόλεων Φάλαννας και Όρθης, όπου η πρώτη υποκατέστησε τη δεύτερη ως διοικητικό κέντρο, περιορίζοντάς την μόνο ως ονομασία της ακρόπολης⁵² (εικ. 8). Κλειδί της εξήγησης κατά συνέπεια αποτελεί η επικράτεια της χώρας των Γυρτωνίων, στην οποία αναπτύχθηκαν οι δύο παραπάνω οικισμοί και προφανώς και άλλοι, που στη συνέχεια αποδυναμώθηκαν ή εξαφανίστηκαν χάριν της ανάδειξης του διοικητικού κέντρου του «Γκρέμουρα» ως ενιαίας πόλης. Φυσικά όρια της χώρας αυτής ήταν ο Πηνειός στα ανατολικά και νότια, το «Σιδηροπάλουκο» και ο Τιταρήσιος στα δυτικά και βόρεια⁵³. Ο τελευταίος αποτελούσε πιθανότατα και το σύνορο με την πόλη των Φαλανναίων καθώς η πορεία του με βάση νεότερες εδαφολογικές έρευνες διέφερε της σημερινής, αποτέλεσμα επέμβασης-διευθέτησης των χρόνων της Τουρκοκρατίας⁵⁴. Στα αρχαία χρόνια ο Τιταρήσιος ακολουθούσε πορεία ανατολικότερα της τωρινής, τέμνοντας σχεδόν λοξά στη μέση τον εύφορο κάμπο και οριοθετώντας τις επικράτειες των δύο πόλεων, της Γυρτώνης («Γκρέμουρας») και της Φάλαννας («Καστρί Τυρνάβου»).

Ας ελπίσουμε ότι κάποια στιγμή στο μέλλον θα δοθεί η δυνατότητα της συνέχισης της έρευνας στη θέση «Γκρέμουρας ή Γκρεμόνος», η οποία και θα αποφέρει τα πολυπόθητα απτά στοιχεία για την οριστική και αδιαμφισβήτητη ταύτιση μιας μεγάλης θεσσαλικής πόλης.

51. Φαλάννη 1 (Μαγούλα Τατάρ ή Μύτικας) Α.Τ.Α.Ε. 54. Πρόκειται για μεγάλη και υψηλή μαγούλα κυκλικού σχήματος με κατοίκηση επίσης διαχρονική από τα Νεολιθικά μέχρι τα Ελληνιστικά χρόνια, αλλά χωρίς εντοπισμό οχύρωσης, Γαλλής 1992, 187. Ο Πίκουλας πρόσφατα επανέρχεται στην παλαιά άποψη του Leake και άλλων της τοποθέτησης της Γυρτώνης στη «Μαγούλα Τατάρ ή Μύτικα» και της Άργισσας/Άργουσσας στον «Γκρέμουρα», την οποία αναφέρει ως Άργουρα (Πίκουλας 2015, 21-22). Η πρόκριση από τον Πίκουλα «της Μαγούλας Τατάρ ή Μύτικας» για χωροθεσία εκεί της Γυρτώνης στηρίχθηκε σε ερμηνεία του Τίτου Λίβιου αναφορικά με την πορεία διέλευσης στρατευμάτων αλλά παραβλέπει το κριτήριο της επικράτειας της πόλης.

52. Στράβων ΙΧ, 5, 19 «Όρθην δε τινες την ακρόπολιν των Φαλανναίων εήρηκασιν...».

53. Με τα σημερινά δεδομένα κατείχε δηλαδή την έκταση των κοινοτήτων Αγίας Σοφίας, Δένδρων, Πλατανουλίων, Γιάννουλης, Φαλάννης και Δασοχωρίου.

54. Helly 2007, 135 σημ. 17, Ντάσιος 2012, 218.

SUMMARY

**THE UNKNOWN TOWN IN THE SITE “GREMOURAS” (ARGISSA):
RECONSTRUCTION OF THE DATA**

Stella Katakouta, Maria Stamatopoulou

This paper discusses the evidence pertaining to the site “Gremouras or Gremnos”, 5.5 km west of Larisa, by the northern bank of the river Peneios. The study of the available archaeological, literary, epigraphic and numismatic evidence from the region, namely the archival material of the excavations of V. Miložić and H. Biesantz (1955-1958) on the settlement and its cemeteries and the grave goods from early Roman tombs at “Kioski”, as well as the archaeological discoveries at nearby sites such as “Tatar Magoula”, suggest that they belonged to a major ancient city, with diachronic habitation, which the authors propose that should be identified with ancient Gyrtone.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αθανασίου Δ. 2015. Αποκάλυψη τάφων ρωμαϊκών χρόνων στους αρχαίους Γόμφους στη θέση «Επισκοπή» Μουζακίου Καρδίτσας, στο *ΑΕΘΣΕ* 5, ... - ...
- Αρβανιτόπουλος Απ. 1910. Τάφοι (καμαρωτοί;) παρά την Άργισσαν, *ΠΑΕ*, 176
- Biesantz H. 1957 [1958]. Ausgrabungen, Funde, Reisen, Museumsberichte. Bericht über Ausgrabungen im Gebiet der Gremnos-Magula bei Larisa im Frühjahr 1958, *AA I/IV*, 37-57
- Biesantz H. 1959 (1960). Griechisch-römische Altertümer in Larissa und Umgebung, *AA I/IV*, 74-107
- Biesantz H. 1965. *Die thessalischen Grabreliefs*, Mainz
- Βοκοποπούλου Ι. 1990. *Οι ταφικοί τύμβοι της Αίνειας*, Αθήνα
- Bouchon R. – Helly B. 2016. Du nouveau sur Élateia-Élétieia –Iletiae et la localisation de Gyrtone, *Studi Ellenistici* 30, 105-138.
- Γαλλής Κ. 1976. Δέντρα Τυρνάβου, *ΑΔ* 31, *Χρονικά* Β1, 174
- Γαλλής Κ. 1992. *Ατλας προϊστορικών οικισμών της ανατολικής θεσσαλικής πεδιάδας*, Λάρισα
- Decourt J.-C. et al. 2004. Thessalia and adjacent Regions, στο M. H. Hansen - TH.H. Nielsen (επιμ.), *An Inventory of Archaic and Classical Poleis*, An Investigation Conducted by the Copenhagen Polis Centre for the Danish National Research Foundation, Oxford, 691-692
- Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου Α. 2000. *Θεσσαλικές επιγραφές σε τοπικό αλφάβητο*, αδ. διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη
- Franke P.R. 1956. Eine bisher unbekannte Münze aus dem thessalischen Argura, *Schweizer Münzblätter* 22, 25-29
- Franke P.R. 1957. Argissa. Ein Nachtrag, *Schweizer Münzblätter* 25, 55-57
- Θεοχάρης Δ.Ρ. 1960. Κιόσκι» Λαρίσης, *ΑΔ* 16, *Χρονικά*, 175
- Hanschamann E. – Miložić V. 1976. *Die deutschen Ausgrabungen aus der Argissa-Magula in Thessalien, III: die Frühe und Beginnende Mittlere Bronzezeit (BAM 13-14)*, Bonn
- Hanschamann E. 1981. *Die deutschen Ausgrabungen aus der Argissa-Magula in Thessalien, IV: Die Mittlere Bronzezeit (BAM 23-24)*, Bonn
- Helly Br. 1979. Argoura, Atrax et Crannon: Réattribution de quelques documents épigraphiques, *ZPE* 35, 241-254
- Helly Br. 2007. La capitale de la Thessalie face aux dangers de la troisième guerre de la Macédoine: l'année 171 av. J.-C. à Larissa, *Topoi* 15, 127-249
- Helly Br. 2013. *Géographie et histoire des Magnètes de Thessalie*, I, Lyon
- Lang F. 1996. *Archaische Siedlungen in Griechenland. Struktur und Entwicklung*, Berlin
- Knoepfler D. 1981. Argoura: Un toponyme eubéen dans la *Midienne* de Dèmosthène, *BCH* 105, 289-329

- Knoepfler D. 1983. Un témoignage épigraphique méconnu sur Argus(s)a, ville de Thessalie, *RPh* 57, 47-55
- McKay Th. 1976. s.v. Argoura, στο R. Stillwell (επιμ.) *The Princeton Encyclopedia of Classical Sites*, Princeton
- Milojčić V. 1955α (1956). Vorbericht über die Ausgrabungen auf den Magulen von Otzaki, Arapi und Gremnos bei Larisa 1955, *AA* III/IV, 182-231
- Milojčić V. 1955β. Die deutschen Ausgrabungen in Thessalien, *Historia* 4, 466-473
- Milojčić V. 1956 (1958). Bericht über die Ausgrabungen auf der Gremnos-Magula bei Larisa 1956, *AA* III/IV, 142-183
- Milojčić V. 1959 (1960). Bericht über Ausgrabungen in Thessalien 1958, I: die Ausgrabungen im Gebiet der Gremnos – Otzaki und Soufli-Magula bei Larissa, *AA* III/IV, 36-56
- Milojčić V. et al. 1962. *Argissa-Magula I: Das Präkeramische Neolithikum sowie die Tier- und Pflanzenreste* (BAM 2), Bonn
- Meyer Er. 1970. s.v. Argura, *RE Suppl.* XII
- Ντάσιος Φ. 2012. Λάρισα, Φάλαννα, στο Νικολάου Ε.-Κραβαρίτου Σ. (επιμ.), *Αρχαίες πόλεις Θεσσαλίας και περιόικων περιοχών*, Λάρισα, 105-111, 217-218
- Παλιούγκας Θ. 2018. *Συμβολή στην τοπογραφία και αρχαιολογία της Πελασγίδος Λάρισας*, αδ. διδακτορική διατριβή, Βόλος
- Πίκουλας Γ. 2015. Το οικιστικό πλέγμα της Πελασγιώτιδος: Αποτίμηση γνώσεων και DESIDERATA, στο *Πρακτικά 8ου Συνεδρίου Λαρισαϊκών Σπουδών, Λάρισα 5-6 Δεκεμβρίου 2014*, Λάρισα, 13-30
- Reingruber A. 2008. *Die deutschen Ausgrabungen auf der Argissa-Magula in Thessalien II. Die Argissa Magula. Das frühe und das beginnende Mittlere Neolithikum in lichte transägäischer Beziehungen* (BAM 35), Bonn
- Stählin F. 1924 [2002]. *Η αρχαία Θεσσαλία*, Θεσσαλονίκη
- Stamatoroulou M. 1999. *Burial Customs in Thessaly in the Classical and Hellenistic Periods*, αδ. διδακτορική διατριβή, University of Oxford
- Stamatoroulou M. 2009. The archives of A.S. Arvanitopoulos (1874-1942) and their importance for the study of Thessalian archaeology, στο *ΑΕΘΣΕ* 3, 17-29
- Stamatoroulou M. - Katakouta St. (υπό έκδοση). Monumental Funerary architecture in Thessaly in the Classical and Hellenistic periods: an overview, στο C. Huguenot-Ch.Berns (επιμ.), *Greek Monumental Tombs. Regional Patterns and their reception in the Aegean World during the Classical and Hellenistic Periods*, Berlin
- Τζιαφάλιας Αθ. 1984. Ανέκδοτες θεσσαλικές επιγραφές, *ΘΗ Ζ'*, 193-237
- Τζιαφάλιας Αθ. 1987. Αργισσα, *ΑΔ* 42 (Β' 1), *Χρονικά*, 287
- Τζιαφάλιας Αθ. 1988. Αργισσα, *ΑΔ* 43 (Β' 1), *Χρονικά*, 283
- Τζιαφάλιας Αθ. 2000. Ταύτιση του αρχαίου Μοψίου, στο *Το Έργο των Εφορειών*, Αθήνα, 97-101
- Τσιμπίδου-Αυλωνίτη Μ. 2005. *Μακεδονικοί τάφοι στον Φοίνικα και στον Άγιο Αθανάσιο Θεσσαλονίκης*, Αθήνα
- Τσουντας Χ. 1908 (2000). *Αι προϊστορικοί ακροπόλεις Διμηνίου και Σέσκλου*, Αθήνα

Εικ. 1. Άποψη της θέσης «Γκρέμουρας» από νότια όπου και η κύρια ανασκαφική τομή.

Εικ. 2. Η ζωφόρος αρχαϊκών χρόνων με κυνήγι κάπρου από λιοντάρια.

Εικ. 3. Αεροφωτογραφία της περιοχής με σημειωμένες τις θέσεις της ακρόπολης και των νεκροταφείων.

Εικ. 4. Ευρήματα των γερμανικών ανασκαφών από τα νεκροταφεία της θέσης.

Εικ. 5. α) Άποψη του τύμβου στη Σχισμένη μαγούλα.

Εικ. 5. β) Ο τύμβος μετά την ανασκαφή (Αρχείο Η. Biesantz).

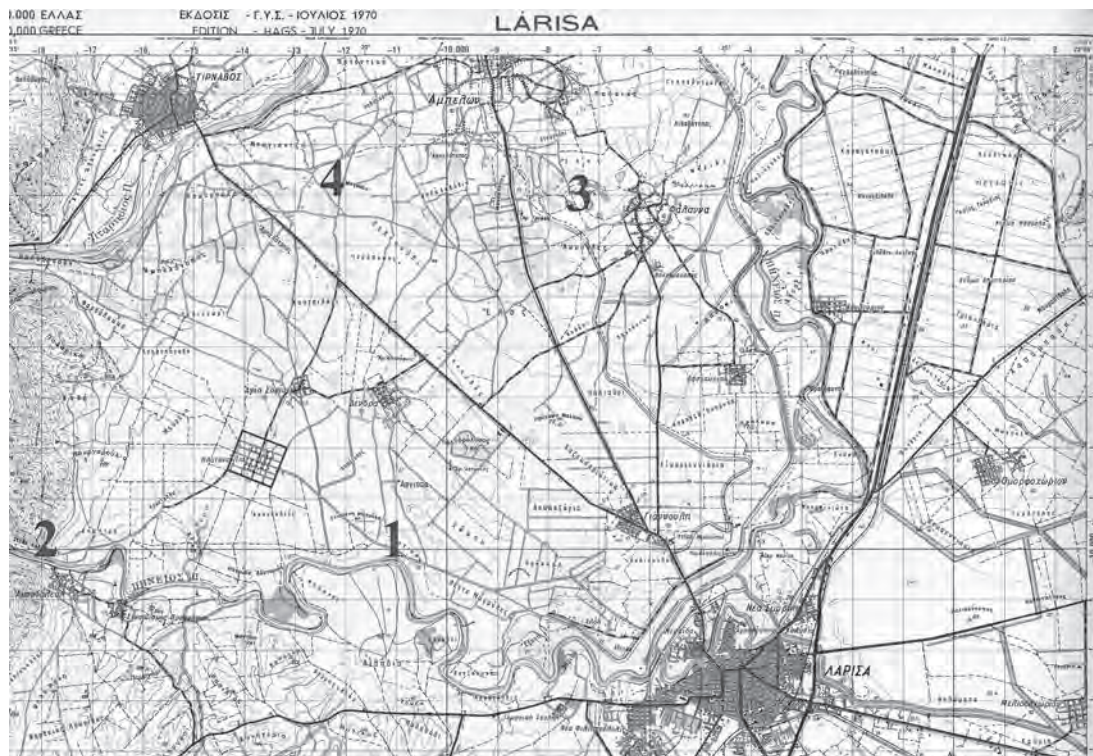
Εικ. 6. Τύμβος Σχισμένης μαγούλας. Τα ξύλινα καλύμματα από τις ταφές των σαρκοφάγων (Αρχείο Η. Biesantz).

Εικ. 7α. Αργυρά σκεύη από τάφο στη θέση «Κιόσκι».

Εικ. 7β. Αργυρά σκευή από τάφο στη θέση «Κίόσκι».

Εικ. 8. Εικ. 8. Χάρτης της ευρύτερης περιοχής με τις θέσεις: 1. «Γκρέμουρας ή Γκρεμνός» (αρχαία Γυρτώνη), 2. «Σιδηροπάλουκο», 3. «Μύτικας ή Τατάρ Μαγούλα», 4. «Καστρί Τυρνάβου» (αρχαία Φάλαννα).

ΑΝΑΣΚΑΦΕΣ ΣΤΗΝ ΚΕΦΑΛΑ ΤΗΣ ΣΚΙΑΘΟΥ (2012-2014)

Αλέξανδρος Μαζαράκης Αινιάν, Αργυρούλα Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου

Η θέση «Κεφάλα» βρίσκεται στη ΒΑ ακτή της Σκιάθου. Πρόκειται για σημαντικό οικισμό των πρώιμων ιστορικών και αρχαϊκών χρόνων, στη διαδρομή από και προς το Βόρειο Αιγαίο (εικ. 1-4)¹. Το νέο πενταετές ανασκαφικό πρόγραμμα, συνέχεια της τριετούς επιφανειακής έρευνας των ετών 2009-2011, πραγματοποιείται από το 2012 από το Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, σε συνεργασία με την ΙΓ' ΕΠΚΑ². Οι εργασίες που πραγματοποιήθηκαν συνοψίζονται στα ακόλουθα.

1. ΠΕΡΙΟΧΗ ΕΞΩ ΑΠΟ ΤΟ ΤΕΙΧΟΣ

Τετράγωνο ΙΕ-ΙΣΤ 15-17 (Περιοχή Τ1.1) (εικ. 5)

Στην περιοχή του οχυρωματικού τείχους στη θέση **Τ1.1**, που είχε αρχίσει να αποκαλύπτεται κατά την επιφανειακή έρευνα, οι εργασίες επικεντρώθηκαν στη διερεύνηση της όλης περιοχής προς Δυσμάς και προς Νότον. Στη ΝΑ απόληξη του Τ1.1.3 αποκαλύφθηκε σταδιακά κατά το 2012-13 ένα εκτεταμένο στρώμα κεράμων λακωνικού τύπου, το οποίο αφαιρέθηκε το 2014 (εικ. 6). Αυτές, ιδιαίτερα στο νότιο τμήμα της ανασκαπτόμενης περιοχής, κάλυπταν ένα ιδιαίτερα παχύ στρώμα το οποίο περιείχε πολυάριθμα θραύσματα αγγείων

1. Για γενικά στοιχεία που αφορούν τη θέση και ένα ιστορικό περίγραμμα βλ. Σάμψων 1977, 31-33. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου 2001, 101-103, 110-113. Η τελευταία πρότεινε να ταυτιστεί η θέση με την Παλαισκίαθο των πηγών.

2. Στις εργασίες των ετών 2012-2014 συμμετείχε σταθερά η Δρ Αλέξάνδρα Αλεξανδρίδου. Το 2012 συμμετείχαν από πλευράς πανεπιστημίου οι πτυχιούχοι αρχαιολόγοι Αντοπίο Bianco, Παρασκευή Θεοχαρίδου, Όλγα Κακλαμάνη, Ελένη Μόχλα και Πώργος Χιώτης, καθώς και οι ακόλουθοι προπτυχιακοί φοιτητές του πανεπιστημίου Θεσσαλίας: Γεωργακοπούλου Βασιλική, Θεολόγου Ελένη, Καραγιαννοπούλου Μαρία, Κατσαϊτή Ελένη, Κίτσια Σταυρούλα, Κορναράκη Ελένη, Κρεμαστά Αποστολία, Μακεδόνα Ελένη, Μάτσου Αθανασία, Μέρκος Χάρης, Μιχαηλίδου Ευαγγελία, Μόκα Ευαγγελία, Βουκουναλας Georgia, Μπέλτσος Σεζέρ, Μπίου Βάια, Νεραντζάκη Ανδριάνη, Νικολακοπούλου Ελευθερία-Χριστίνα, Ντότα Ζωή, Ντριολάρη Ίρις, Παπαδημητρίου Ανθούλα, Παπαδημητρίου Ελένη, Πιτσογιάννης Γεώργιος, Ραμπούση Αλκμήνη, Σιελούλης Νικόλαος, Σκυλίτση Αθανασία, Στεφάνου Τόνια, Τσαβάλια Χρυσάνθη-Παρασκευή, Τσιπούπα Άρτεμις-Παναγιώτα, Χαραγγιά Αικατερίνη, Χαρίτου Γεωργία, Χατζηαναστασίου Ειρήνη. Το 2013 συμμετείχαν οι φοιτητές του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας Ελένη Μαγειράκου, Ελένη Μακεδόνα, Χλόη Παναγή και Ελένη Χατζηνικολάου. Το 2014 στις έρευνες συμμετείχαν οι μεταπτυχιακοί φοιτητές του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας Κάνταρος Πάνης και Πράππα Όλγα και οι προπτυχιακοί Αγγέλου Δήμητρα – Ειρήνη, Ανδρονίκου Πολυξένη, Παννόπουλος Κωνσταντίνος, Ζμπήτα Έλενα, Καμπουρτζή Ελένη, Καραλή Δήμητρα, Κατσάνου Κυριακή, Κιούρτης Γεώργιος, Κολοφωτιά Ευαγγελία, Μαγειράκου Ελένη, Λένα Μακεδόνα, Μάκου Ελένη, Μαυρογονάτου Αγγελική, Μισαηλίδου Ελισσάβετ, Μπουνάκη Ελένη, Νίνου Σοφία, Σδρόλιας Κωνσταντίνος, Τσιμπλή Ευαγγελή, Τσίρκα Βαρβάρα, Γεωργία Φραδέλου, Χατζηνικολάου Ελένη, καθώς και οι φοιτητές του εξωτερικού Βλαντή Δάφνη (Paris IV), Justin Easterday και Νάνου Κατερίνα (Glasgow). Τα σχέδια πραγματοποιήθηκαν από την αρχιτέκτονα Νήρεια Κουντούρη, σε συνεργασία με τον Πώργο Χιώτη. Το τοπογραφικό διάγραμμα εκπόνησε ο Βασίλης Τσουρτσούλης. Σχέδια εκπονήθηκαν επίσης από τη Σοφία Παπαμαργαρίτη (ΙΓ' ΕΠΚΑ).

Από πλευράς Εφορείας Αρχαιοτήτων συμμετείχαν στις έρευνες η προϊσταμένη της ΙΓ' ΕΠΚΑ Δρ Αργυρούλα Ιντζεσίλογλου, η αρχαιολόγος Ελένη Χρυσοπούλου, ο υποψ. διδάκτωρ Αλκιβιάδης Γκινάλης, η τοπογράφος Ρόη Κουτρουμάνου, η συντηρήτρια Ελένη Ασοδράκη, ο συντηρητής Μάνος Διονυσίου, και οι εργατοτεχνίτες Θ. Παπαδογιάννης, Θ. Σάλτης και Κ. Τσιάμης.

Οι έρευνες χρηματοδοτήθηκαν από το Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας και υποστηρίχθηκαν με πολλαπλούς τρόπους από την ΙΓ ΕΠΚΑ. Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλουμε στον κύριο Βασίλη Ταμπάκη και τον δημοτικό σύμβουλο Σκιάθου κύριο Θανάση Ζλατούδη που παραχώρησαν στέγη σε πολλά μέλη της ερευνητικής ομάδας και διευκόλυναν σημαντικά τις εργασίες μας.

Για τις επιφανειακές έρευνες βλ. Μαζαράκης Αινιάν & Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου 2012. Αλεξανδρίδου 2012. Χρυσοπούλου 2012. Mazarakis Ainian 2012 και 2013. Για μια πρώτη σύνθεση των δεδομένων των Πρώιμων Ιστορικών Χρόνων βλ. Μαζαράκης Αινιάν – Αλεξανδρίδου 2018.

και λύχων των κλασικών κυρίως χρόνων, το οποίο αρχίσαμε να αφαιρούμε. Στα ευρήματα συγκαταλέγονται και αρκετές αγνύθες, ορισμένες ενσφράγιστες. Μολονότι η ερμηνεία του συνόλου δεν είναι εύκολη (στρώμα καταστροφής ενός πύργου του τείχους στο σημείο αυτό ή αποθέτης;) εντούτοις το εύρημα αυτό τεκμηριώνει ότι η θέση πιθανώς ήταν πυκνοκατοικημένη έως και την κλασική περίοδο.

Επίσης, διαπιστώθηκε ότι σε απόσταση περίπου 1 μέτρο προς Νότον του εγκάρσιου τοίχου T1.1.2, ο T1.1.3 διακόπτεται. Φαίνεται ότι εκεί κοντά βρισκόταν μια από τις πύλες της οχύρωσης. Στο Τετρ. ΙΣΤ 17 ερευνήθηκε η γωνία ανάμεσα στον εσωτερικό τοίχο T1.1.1 και τον εγκάρσιο τοίχο T1.1.4. Παρατηρήθηκε ότι ο T1.1.1 συνεχίζει προς Νότον. Φαίνεται λοιπόν ότι πίσω από την εσωτερική όψη του οχυρωματικού περιβόλου (T1.1.3) υπήρχε μια σειρά από ορθογώνια δωμάτια. Η παρουσία του στρώματος πεσμένων κεράμων που προαναφέραμε (σύνδεση T1.1.3 και T1.1.2 στο Τετράγωνο ΙΕ 15) θα ήταν δυνατόν να δηλώνει ότι οι χώροι αυτοί ήταν στεγασμένοι με κεραμίδια.

2. ΠΕΡΙΟΧΕΣ ΤΗΣ ΚΑΤΩ ΠΟΛΗΣ

2.1. Βόρεια Τετράγωνα (Τετράγωνα ΙΖ 14, ΙΗ 13-14. Τοίχος 7) (εικ. 7)

Εντός του τετραγώνου ΙΗ 13 αποκαλύφθηκε πλήρως ο αποσπασματικά σωζόμενος Τοίχος T7³. Έχει πλ. 0,50 μ. και σχηματίζει ορθή γωνία στη ΝΔ του απόληξη (το ΒΑ άκρο του τοίχου έχει καταρρεύσει στο γκρεμό). Ο τοίχος αυτός μάλλον ανήκει σε κάποιο στεγασμένο οικοδόμημα που ίσως σχετίζεται με τμήματα βοτσαλωτού δαπέδου που ήρθαν στο φως κατά χώραν εντός του γειτονικού τετραγώνου ΙΗ 14. Το μεγαλύτερο τμήμα του οικοδομήματος, ωστόσο, φαίνεται ότι κατέρρευσε στον γκρεμό.

Συμπληρωματική έρευνα της μικρής **κιβωτιόσχημης κατασκευής** που είχαμε εντοπίσει το 2010 στο Τετράγωνο ΙΖ 14 δεν έδωσε περαιτέρω ευρήματα. Υπενθυμίζεται ότι η κατασκευή περιείχε λίγα οστά αιγοπροβάτων, λίγα όστρακα (ανάμεσά τους τον πυθμένα μικρογραφικής κοτύλης), διάφορα αποσπασματικά χάλκινα και κυρίως σιδερένια αντικείμενα, καθώς και θαλάσσια όστρεα. Μεταξύ αυτών μνημονεύουμε θραύσμα χάλκινης πόρπης, χάλκινη αιχμή βέλους, σιδερένια εγχειρίδια, καθώς και ένα έλασμα σε μορφή ρόδακα⁴. Ο προορισμός της κατασκευής είναι αβέβαιος, αν και κλίνουμε σαφώς πλέον υπέρ της εξήγησής της ως λατρευτικής εσχάρας. Δυστυχώς η διάβρωση του εδάφους στο σημείο αυτό είναι πολύ μεγάλη, με αποτέλεσμα το μεγαλύτερο μέρος των ευρημάτων, καθώς και των κατασκευών, να έχει παρασυρθεί στο γκρεμό.

2.2. Νότια Τετράγωνα

2.2.1. Τετράγωνα ΚΑ 17. Οδός; (εικ. 8)

Στην περιοχή ήταν εμφανείς ορισμένοι ογκόλιθοι. Η ανασκαφική έρευνα που ακολούθησε δεν ήταν ιδιαίτερα αποδοτική καθώς η διάβρωση του εδάφους είναι σημαντική. Σε μικρό βάθος απαντήθηκε ο φυσικός βράχος και τα κεραμικά ευρήματα ήταν ελάχιστα και μη χαρακτηριστικά. Οι αδρά κατεργασμένοι ογκόλιθοι φαίνεται ότι ακολουθούν μια φορά από ΝΑ προς ΒΔ και ενδέχεται να ορίζουν κάποια **οδό**, πλάτους 3 περίπου μέτρων, η οποία παρακολουθούσε την πορεία της οχύρωσης (T11-T1.3).

2.2.2 Τετράγωνα ΚΒ 19, ΚΑ 18 και Μάρτυρας Β-Ν μεταξύ ΚΑ 19 και ΚΒ 19. Περιοχή Τείχους T1.3. Κτίρια Α, Β, Χώρος Γ, ΙΙΓ-Υπό-ΙΙΓ στρώμα (εικ. 9-11)

Το Τετράγωνο ΚΒ 19 βρίσκεται εντός της ζώνης που είχαμε πραγματοποιήσει την «στρωματογραφική τομή» τα προηγούμενα χρόνια. Οι ανασκαφικές έρευνες οδήγησαν εδώ, όπως αναμενόταν, σε σημαντικά αποτελέσματα. Αμέσως κάτω από το επιφανειακό στρώμα συναντήθηκαν αρχαϊκά στρώματα. Με την πρώτη αρχαϊκή φάση σχετίζεται ένα ευτελές ελλειψοειδές οικοδόμημα, διαστάσεων 4,05 × 3,30 μ., προσανατολισμένο Β-Ν (**Κτίριο Α**). Η είσοδος πρέπει να ήταν στη Β-ΒΔ στενή πλευρά. Ο τοιχοβάτης (**T8**) που ήρθε στο φως είναι κακής κατασκευής με μια στρώση λίθων και έχει πλ. 0,50 μ. Η ανωδομή ήταν αναμφίβολα από

3. Μαζαράκης Αινιάν – Δουλιγέρη – Ιντζεσίλογλου 2012, 354.

4. Μαζαράκης Αινιάν – Δουλιγέρη – Ιντζεσίλογλου 2012, 354.

ωμές πλήθρες, που άφησαν τα σαφή ίχνη τους πάνω και γύρω από τα λίθινα θεμέλια (ερυθρά αργιλώδη χώματα), ίσως λόγω πυρκαγιάς. Στο εσωτερικό του μικρού οικοδομήματος υπήρχαν περιοχές στρωμένες με πλακοειδείς λίθους, ιδιαίτερα σε επαφή με τους Ν και Β τοιχοβάτες. Οι πλάκες αυτές θα πρέπει να ερμηνευτούν είτε ως θρανιά εργασίας, είτε ως υπολείμματα ενός πλακόστρωτου δαπέδου. Τα θραύσματα κεραμικής που συλλέχθηκαν στο επίπεδο χρήσης και εγκατάλειψης) του κτιρίου ανήκουν κυρίως σε κρατήρες και αγγεία πόσης που μπορούν να τοποθετηθούν στον ύστερο 8ο ή πρώιμο 7ο αιώνα. Σημειώνουμε την παρουσία πολυάριθμων ωσειδίων πήλινων αντικειμένων, κακής όπτησης, που φέρουν οπή ανάρτησης στη μία στενή πλευρά τους και θα ήταν δυνατόν να ταυτίζονται με βάρη, ενδεχομένως υφαντικά.

Η πίσω (Νότια) πλευρά του ελλειψοειδούς κτιρίου εφάπτεται στην ανώτερη εσωτερική παρειά του τείχους T1.3. Τούτο μας δίνει ένα σημαντικό *terminus ante quem* για την κατασκευή του οχυρωματικού περιβόλου και επιβεβαιώνει τις αρχικές εκτιμήσεις μας για την πρωιμότητά του και την ενδεχόμενη χρονολόγησή του στη γεωμετρική περίοδο⁵. Η φετινή έρευνα πιστοποίησε ότι ο T1.3 δεν είναι μια αναλημματική κατασκευή, αφού παρουσιάζει και μια εσωτερική επιμελημένη όψη, και ένα εσωτερικό έμπλεκτο γέμισμα. Το σωζόμενο πλάτος είναι τουλάχιστον 1 μ. (η εξωτερική όψη στο σημείο T1.3 δεν σώζεται). Το σωζόμενο ύψος του τείχους εδώ είναι 0,70 μ. Με βάση όσα ελέχθησαν παραπάνω, επιβεβαιώνεται ότι η κατασκευή T1.1 - T1.6 ανήκει στον πρώιμο οχυρωματικό περίβολο του οικισμού.

Με το ελλειψοειδές Κτίριο Α σχετίζεται στρωματογραφικά μια τριγωνική κατασκευή από όρθια τοποθετημένες κεράμους που αποκαλύφθηκε δυτικότερα το 2013 (εικ. 12). Οι διαστάσεις των τριών πλευρών είναι περίπου ίδιες (πλευρές 0,59 μ., μέγ. ύψ 0,24 μ.). Το εσωτερικό της κατασκευής δεν περιείχε ίχνη καύσης ή στάχτη. Η χρήση της συνεπώς παραμένει αβέβαιη.

Η ανασκαφή στο τετράγωνο KB 18 φανέρωσε ότι ο T15 (λάξευμα το φυσικό βράχο φοράς Α-Δ) και τα δύο αντίστοιχα εγκάρσια εξάρματα T16 και T14 προς Δυσμάς και Ανατολάς, αντίστοιχα, ανήκουν σε έναν υπαίθριο ή ημιυπαίθριο χώρο διαστάσεων 7 × 2 μ. περίπου, που ήταν μάλλον ανοιχτός προς Νότον (Χώρος Γ). Ενδιαφέρον παρουσιάζει η παρατήρηση ότι στις δύο σωζόμενες εσωτερικές γωνίες του χώρου, τη ΒΔ και ΒΑ, ο βράχος έχει λαξευτεί κυκλικά. Σχηματίζεται συνεπώς ένας δεύτερος «ελλειψοειδής» χώρος, παρεμφερής με το Κτίριο Α το οποίο βρισκόταν αμέσως νοτιότερα και με το οποίο συνδέεται οργανικά.

Εντός του Χώρου Γ, σε απόσταση 0,30 μ. από τον T15 και 0,70 από τον T17, αποκαλύφθηκε μικρή κυκλική υπερυψωμένη «τράπεζα», διαμ. 0,50 μ. περίπου, κατασκευασμένη από μεσαίου μεγέθους βότσαλα. Στην περιοχή αμέσως προς Νότον, παρατηρήθηκαν αρκετά κάρβουνα και βότσαλα σε κυκλοτερή διάταξη, διαμ. 0,70 μ. περίπου, που πρέπει να ερμηνευτεί ως η καθεαυτή εστία με την οποία συνδέεται και η «τράπεζα». Επιπρόσθετα, σε μικρή απόσταση από την πιθανή είσοδο του ελλειψοειδούς Κτιρίου Α βρέθηκαν το 2013 δύο μεταλλευτικές «χελώνες», οι οποίες στρωματογραφικά σχετίζονται πιθανώς με τις πρώιμες αρχαϊκές φάσεις. Η εύρεσή τους επιτρέπει τη διατύπωση της υπόθεσης ότι η περιοχή πλησίον του T1.3, στην περιφέρεια του οικισμού, φαίνεται ότι ήταν εργαστηριακή και ότι στην Κεφάλα η κατεργασία των μετάλλων ήταν μια από τις βιοτεχνικές δραστηριότητες των κατοίκων του οικισμού. Ενισχυτικό της άποψης αυτής είναι ότι εντός του όμορου τετραγώνου ΚΑ 19, βρέθηκε θραύσμα από αποτυχημένο τόξο χάλκινης πόρπης (εικ. 13), σε απόρριψη. Υπενθυμίζεται ότι στη διάρκεια της επιφανειακής έρευνας το 2009 είχαμε συλλέξει σκωρίες εξωτερικά του τείχους, στην περιοχή του αναλήμματος T2⁶.

Κατά τις περιόδους 2013 και 2014, ερευνήθηκε δεύτερο, ορθογώνιο, κτίριο στα ΒΑ του πρώτου (Κτίριο Β), εσωτ. διαστάσεων 3,70 μ. (Α-Δ) × 3,40 μ. (Β-Ν) (εικ. 14). Ορίζεται προς Βορράν από τον κατακόρυφα λαξευμένο βράχο (T15, μέγ. σωζ. ύψ. 0,80 μ.), ενώ η είσοδος ήταν στα ανατολικά (όπου ο T14). Πρόκειται συνεπώς για ορθογώνιο κτίριο που ορίζεται στα Δυτικά από τον T12, Νότια από τον T13, Ανατολικά από τον T14 και Βόρεια από το βράχο (T1). Οι τοίχοι του κτιρίου έχουν ύψος περίπου 0,50 μ. και θεμελιώνονται στο φυσικό βράχο. Αξιοσημείωτο είναι ότι μόνον η τοιχοποιία της εσωτερικής όψης των τοίχων είναι προσεγμένη ενώ η εξωτερική παρειά είναι ιδιαίτερα πρόχειρη (εικ. 15). Η ιδιαιτερότητα αυτή ενδέχεται να σημαίνει ότι το Κτίριο Β ήταν ημιυπόγειο: ο ορίζοντας χρήσης εξωτερικά πρέπει να βρισκόταν περίπου στα 2/3 του ύψους του τοιχοβάτη, καθώς το ανώτερο 1/3 της τοιχοποιίας είναι πιο επιμελημένο.

Εσωτερικά του κτιρίου εντοπίστηκε στρώμα από πεσμένους πλακοειδείς λίθους που κάλυπτε μια ζώνη

5. Για την πρώιμη χρονολόγηση του τείχους, ιδιαίτερα στο σημείο T1.4, βλ. Μαζαράκης Αινιάν - Δουλγέρη - Ιντζεσίλογλου 2012, 353. Αλεξανδρίδου 2012, 368-369.

6. Μαζαράκης Αινιάν - Δουλγέρη - Ιντζεσίλογλου 2012, 355.

πλάτους 0,70 μ. εκτεινόμενη από το νότιο τοίχο του. Μία εκδοχή είναι ότι οι λίθοι αυτοί αποτελούσαν κάποια επένδυση του εσωτερικού των τοίχων. Μια άλλη υπόθεση είναι ότι προέρχονται από την επίπεδη στέγη που έχει καταρρεύσει στο εσωτερικό του κτιρίου (άλλωστε δεν παρατηρήθηκαν κέραμοι). Στο δυτικό και κεντρικό τμήμα του κτιρίου πάνω από το επίπεδο των λίθων, αλλά και πάνω από το φυσικό βράχο εντοπίστηκαν συσσωρεύσεις από κάρβουνα και όστρεα σε στρώμα μαύρου χρώματος. Πρόκειται για το στρώμα που εντοπίστηκε και κατά τα προηγούμενα έτη που φέρει έντονα ίχνη καύσης και μεγάλες συσσωρεύσεις θαλάσσιων οστρέων⁷.

Ελάχιστη αδιάγνωστη κεραμική προέρχεται από το επίπεδο χρήσης εσωτερικά του κτιρίου, κάτι που δυστυχώς δεν επιτρέπει την ακριβή χρονολόγησή του. Ένα ασφαλές *terminus post quem* είναι ότι η ΝΔ γωνία του Κτιρίου Β κατέστρεψε τον τοιχοβάτη του προγενέστερου ελλειψοειδούς Κτιρίου Α. Αντίστοιχα, θραύσματα λύχων των κλασικών χρόνων προέρχονται από την επίχωση εγκατάλειψης του κτιρίου, υποδεικνύοντας ένα *terminus ante quem* για την εγκατάλειψή του. Θραύσματα εμπορικών αμφορέων, αλλά και αρκετή χρηστική κεραμική της κλασικής κυρίως εποχής εντοπίστηκαν στο ανατολικό εξωτερικό άκρο του κτιρίου σε διαταραγμένο στρώμα.

Η χρήση του κτιρίου παραμένει αινιγματική, αν και η είσοδος προς τα Ανατολικά, που γειτνιάζει με την πολύπλοκη διαμόρφωση του τείχους αμέσως ανατολικότερα στο σημείο T1.4, όπου ενδέχεται να υπήρχε μια πυλίδα, θα ήταν δυνατόν να επιτρέψουν ένα συσχετισμό του ημιυπόγειου χώρου Β με το τείχος και τη διαμόρφωση της εισόδου εδώ.

Η ανασκαφή το 2014 επεκτάθηκε βορειότερα, στο Τετράγωνο ΚΑ 18 και ανατολικότερα στο Μάρτυρα ανάμεσα στα Τετράγωνα ΚΑ και ΚΒ 19. Η έρευνα έφερε στο φως ένα εκτεταμένο στρώμα διάσπαρτων λίθων, που μάλλον είχαν ριχτεί εκεί κατά την ύστερη φάση της χρήσης του χώρου (ίσως σύγχρονα με το Κτίριο Β;) – ένα είδος εξισωτικού μπαζώματος. Αμέσως από κάτω, αποκαλύφθηκε στο Βόρειο τμήμα (ΚΑ 18) ο φυσικός βράχος, ενώ στο μάρτυρα οι επιχώσεις, προς Νότον, ήταν παχύτερες. Η ανασκαφή σε βάθος εδώ δεν ολοκληρώθηκε.

Στο όμορο Τετράγωνο ΚΑ 19 η ανασκαφική έρευνα έφερε στο φως το στρώμα με τα καμένα χρώματα, κάρβουνα, οστά ζώων, όστρεα και κεραμική της ΠΓ-ΥπόΠΓ περιόδου που είχαμε εντοπίσει στη διάρκεια των επιφανειακών ερευνών⁸. Τα θαλασσινά όστρεα είναι ιδιαίτερα πολυπληθή: πρόκειται κυρίως για *Cerastoderma glaucum* και *Patellidae*. Σύμφωνα με την Δρ Τατιάνα Θεοδωροπούλου που μελέτησε τα όστρεα αυτά, η πρώτη ομάδα οστρέων υποδηλώνει μια βαλτώδη περιοχή περισυλλογής, με υφάλμυρα ύδατα. Μια λιμνοθάλασσα που ταιριάζει με την παραπάνω υπόθεση είναι αυτή του Αγ. Γεωργίου, πλησίον της πόλης της Σκιάθου. Η λιμνοθάλασσα αυτή απέχει σήμερα από την Κεφάλα περί το 1,5 χλμ, ωστόσο δεν αποκλείεται στην αρχαιότητα να εκτεινόταν σε μεγαλύτερη έκταση και ο αρχαίος οικισμός να απείχε πολύ λιγότερο από τις ακτές της. Μεταξύ των οστρέων συλλέχθηκαν και πολυάριθμα θρυμματισμένα τύπου *murex* που δηλώνουν πιθανώς κατεργασία πορφύρας. Αν αυτή η υπόθεση επιβεβαιωθεί τότε η Κεφάλα θα είναι μια από τις παλαιότερες θέσεις του Αιγαίου που τεκμηριώνεται αυτή η οικοτεχνική/βιοτεχνική δραστηριότητα, ήδη από τον 10ο αι. π.Χ.

Μεταξύ των κεραμικών ευρημάτων αναφέρουμε την παρουσία ορισμένων θραυσμάτων εμπορικών αμφορέων του Βορείου και Κεντρικού Αιγαίου, συμπεριλαμβανομένου ενός θραύσματος του Τύπου I, του R. Catling, πιθανώς του 11ου αι. π.Χ.⁹ Τούτο είναι ιδιαίτερα σημαντικό καθώς η εύρεση του θραύσματος της Σκιάθου γεφυρώνει το έως σήμερα κενό ανάμεσα στο Μαλιακό κόλπο και το ΒΑ Αιγαίο¹⁰.

Το στρώμα με τα ΠΓ ευρήματα κάλυπτε εν μέρει μια κατασκευή φοράς ΒΔ-ΝΑ (T11). Η κατασκευή αυτή θα ήταν δυνατόν να αντιπροσωπεύει έναν αναλημματικό τοίχο που όριζε το πλάτωμα στην αρχή των Πρώιμων Ιστορικών Χρόνων, όταν η θέση κατοικήθηκε για πρώτη φορά και πάνω στην πορεία του οποίου κτίστηκε αργότερα, στους Γεωμετρικούς ή πρώιμους αρχαϊκούς χρόνους, ο οχυρωματικός περίβολος. Η υπόθεση αυτή δεν μπορεί να υποστηριχθεί με βεβαιότητα καθώς θα πρέπει να επεκταθεί η ανασκαφή προκειμένου να αποκαλυφθεί σε μεγαλύτερο μήκος ο παραπάνω τοίχος και να διασαφηνιστεί ο προορισμός του.

7. Μαζαράκης Αινιάν – Δουλιγέρη – Ιντζεσίλογλου 2012, 353 («Στρωματογραφική τομή»).

8. Βλ. «Στρωματογραφική τομή» στο Μαζαράκης Αινιάν – Δουλιγέρη – Ιντζεσίλογλου 2012, 353.

9. Catling, 1998. Αλεξανδρίδου 2012, 367-368.

10. Μαζαράκης Αινιάν – Αλεξανδρίδου 2015.

3. ΑΝΩ ΠΟΛΗ («ΑΚΡΟΠΟΛΗ»). ΤΟΙΧΟΙ Τ5, Τ6, Τ9 & Τ10

3.1. Τετράγωνα ΛΖ 2-3, ΔΗ 2-3 (εικ. 16-17)

Η κορυφή του πλατώματος βρίσκεται στο ΒΑ άκρο, σε υψόμετρο +57,22 μέτρα από την επιφάνεια της θάλασσας. Εδώ είχαν αποκαλυφθεί παλαιότερα δύο τοίχοι που τέμνονται σε ορθή γωνία, οι Τ5 και Τ6. Η περιοχή είχε αποτελέσει το αντικείμενο λαθρανασκαφής και συνακόλουθα σωστικής επέμβασης της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας με αποτέλεσμα οι επιχώσεις να είναι αναμοχλευμένες και διαταραγμένες σε ορισμένα σημεία μέχρι και τον φυσικό βράχο. Η περιοχή φαίνεται ότι διαταράχτηκε περαιτέρω και από την κατασκευή του γειτονικού φανού του αεροδρομίου που προφανώς κατασκευάστηκε στις αρχές της δεκαετίας του 1970, ενώ σύμφωνα με πληροφορίες των ντόπιων, στο σημείο υπήρχε παλαιότερα κάποιο πρόχειρο κελλί¹¹.

Εκτός από τους Τ5 και Τ6 που ήταν ορατοί και είχαμε καθαρίσει το 2010-2011, νέοι τοίχοι ήρθαν στο φως, οι Τ9 και Τ10 στο Τετράγωνο ΛΖ 2, ένα άνοιγμα με κατώφλι μεταξύ του Τ9 και της εξωτερικής γωνίας του Τ5/Τ6). Η τοιχοποιία δεν είναι φροντισμένη, και η αρμολόγηση των λίθων ιδιαίτερα χαλαρή, με μεγάλες ρωγμές και ενδιάμεσα κενά. Ο Τ6 δεν δένει κατασκευαστικά με τον Τ5 (ο δεύτερος πρέπει να προηγήθηκε κατασκευαστικά). Στην εξωτερική (ΝΑ) γωνία των τοίχων Τ5-Τ6, στη βάση των τοίχων, σε επαφή σχεδόν με το φυσικό βράχο, βρέθηκαν σύγχρονα υλικά, μεταξύ άλλων πλαστικές σακούλες και έναν μικρό πλαστικό μπουκάλι.

Το υλικό που συγκεντρώθηκε ανήκει κυρίως στους κλασικούς και ελληνιστικούς χρόνους. Συλλέχθηκαν μια ακέραη λοξότμητη ολόβαφη οινοχόη και αρκετά θραύσματα ανάγλυφων ελληνιστικών σκύφων, ενώ εξωτερικά (Ανατολικά) του Τ5, στη βάση του τοίχου προς Νότον, βρέθηκε μικρός αποθέτης (:) με πολυάριθμα άβαφα όστρακα αμφορέων με μολύβδινους συνδέσμους στη θέση τους. Δυτικά του Τ5 προέρχονται μεταξύ άλλων αποσπασματικά πήλινα ειδώλια, ψήφοι από υαλόμαζα, οστέινες βελόνες, κ.ά. που θα ήταν δυνατόν να δηλώνουν την παρουσία ενός ιερού στη θέση αυτή το οποίο παρέμεινε σε λειτουργία και μετά την εγκατάλειψη του οικισμού. Μεταξύ των ευρημάτων, κυρίως από τα πρηνή γύρω από την κορυφή, συγκαταλέγονται και ορισμένα όστρακα του 7ου αι. π.Χ.

4. ΝΕΚΡΟΠΟΛΗ ΤΩΝ ΠΡΩΙΜΩΝ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΑΡΧΑΪΚΩΝ ΧΡΟΝΩΝ

Το 2011 ερευνήσαμε έναν λακκοειδή τάφο της κλασικής περιόδου σε μικρή απόσταση ΝΑ του πλατώματος¹². Το 2012, η προσεκτική παρατήρηση της ευρύτερης περιοχής της Κεφάλας οδήγησε στην εύρεση στο μέσον του χωματόδρομου που βαίνει παράλληλα με την ακτογραμμή του όρμου του Ξάνεμου ενός αμφορέα, που ήταν τοποθετημένο στο πλάι (**Τάφος Ι**, Τετρ. -Υ25) (**εικ. 18**)¹³. Ο τάφος ανασκάφτηκε το 2013¹⁴. Το άβαφο αγγείο, εκτός από ελάχιστα θρυμματισμένα οστά και μικροσκοπικά καρβουνάκια, περιείχε ως μοναδικό κτέρισμα ένα μικκύλο δίωτο σκυφίδιο της ομάδας «Λίνδου» (**εικ. 19**), το οποίο χρονολογείται μεταξύ 490-460 π.Χ. και ενδεχομένως λίγο αργότερα¹⁵.

Σε μικρή απόσταση στα ανατολικά του πρώτου εγχυτρισμού, εντός του τετραγώνου -Τ25, εντοπίστηκε ένας ακόμα τάφος που ερευνήθηκε συστηματικά (**Τάφος ΙΙ**) (**εικ. 20**). Βρέθηκαν δύο αγγεία τοποθετημένα αντωπά ώστε να δημιουργηθεί ευρύτερη επιφάνεια για την τοποθέτηση του νεκρού βρέφους ή παιδιού. Πρόκειται για άβαφους ευρύστομους οξυπύθμενους πιθαμοφορείς, με οριζόντιες λαβές στον ώμο. Η παραγωγή πίθων αυτού του τύπου ξεκινά ήδη από το τρίτο 4ο του 8ου αι. π.Χ., αλλά τα συγκεκριμένα παραδείγματα ανήκουν πιθανότερα στον 7ο αι. π.Χ. Τα αγγεία αφαιρέθηκαν σε πολλά θραύσματα. Τα αγγεία δεν πρέπει να ήταν ακέραια τη στιγμή της ταφής, αλλά ήδη θραυσμένα, και τοποθετήθηκαν το ένα μέσα στο άλλο, ώστε να δημιουργηθεί ευρύτερη επιφάνεια για την τοποθέτηση του νεκρού βρέφους ή πιθανότατα μικρού παιδιού που χρειαζόταν μεγαλύτερο χώρο (δεν εντοπίστηκαν οστά). Η τοποθέτηση δύο αγγείων κατά αυτό τον τρόπο συναντάται και σε άλλες αρχαϊκές παιδικές νεκροπόλεις της Β. Ελλάδας, όπως δηλώνουν ανάλογα

11. Μαζαράκης Αινιάν – Δουλγέρη – Ιντζεσίλογλου 2012, 354.

12. Χρυσούπουλου 2012. Βλ. και Μαζαράκης Αινιάν – Δουλγέρη – Ιντζεσίλογλου 2012, 355.

13. Τον τάφο εντόπισε ο μεταπτυχιακός φοιτητής Antonio Bianco.

14. Το αγγείο αφαιρέθηκε ακέραιο από την συντηρήτρια Ελένη Ασδεράκη και συντηρήθηκε από τον συντηρητή του Αρχαιολογικού Μουσείου Βόλου Μάνο Διονυσίου.

15. Για τον τύπο και χρονολόγηση βλ. Πωλογιώργη 1995, 242-243.

παραδείγματα από τη νεκρόπολη των Αβδήρων¹⁶. Εν γένει, η χωροθέτηση της νεκρόπολης στην αμμώδη παραλία θυμίζει αυτήν πόλεων του Βορείου Αιγαίου και ιδιαίτερα της Χαλκιδικής¹⁷.

Εν κατακλείδει, παρά τις πρακτικές δυσκολίες που αντιμετωπίσαμε στη διάρκεια της τριετίας ανασκαφών στη Σκιάθου, που συνολικά διήρκεσαν μόλις εννέα εβδομάδες, προέκυψαν σημαντικά δεδομένα για την κατοίκηση της θέσης από τις αρχές της πρώτης χιλιετίας μέχρι και την κλασική περίοδο, ενώ τα ευρήματα της κορυφής πιστοποίησαν και μια δραστηριότητα, ενδεχομένως λατρευτική, και κατά τους ελληνοιστικούς χρόνους.

16. Skarlatidou 1985. Σκαρλατίδου 2010 (τάφοι K67, K149).

17. Μοσχονησιώτη 2014, 22, όπου συγκεντρώνονται οι σχετικές περιπτώσεις.

SUMMARY

EXCAVATIONS AT KEPHALA ON SKIATHOS (2012-2014)

Alexandros Mazarakis Ainian, Argyroula Doulgeri-Intzesiloglou

Following an intensive three-year survey (2009-11) a five-year excavation project was initiated in 2012 at the site of Kephala on Skiathos. The coastal fortified settlement is plausibly identified with the old city of Skiathos, Palaiskiathos. The excavations took place in four main areas: (1) outside and along the fortification wall (Area T1.1), (2) in the NW and SW part of the plateau, (3) on the summit and (4) in the area of the Early Iron Age and Archaic necropolis. In the former area, beneath an area of fallen Laconian roof tiles an extensive deposit of pottery was revealed, dated mostly to the Classical period. In the interior of the plateau at the NW the corner of a building was revealed. At the SE a succession of edifices came to light: Building A, set against the fortification wall, is oval and dates in the years around 700; a courtyard (Space Γ) was investigated immediately to the North, associate seemingly with metalworking and other artisanal activities. Building B, built partly on the NE side of the oval edifice, was in use during the Archaic period. It seems that this was a partly subterranean space, associated with the entrance of a postern gate of the wall. All edifices were built upon a thick burnt layer which contained numerous animal bones, sea shells and numerous sherds dated between the 10th and the 8th c. B.C. On the summit of the hill a complex consisting of rectangular rooms was investigated. The building technique is extremely elementary and since the area has been profoundly disturbed by illegal diggers it was not possible to reach firm conclusions either about the date of the complex or its function. The presence, however, of certain small finds, including a few dated in the Hellenistic period, it is possible to suggest that there may have been a cult place here, which continued after the abandonment of the site at the end of the Classical period. Lastly, an Early Iron Age and Archaic necropolis was probably identified along the beach of Xanemos, at the West: this year just two child *enchytrismoι* were investigated, dated in the Archaic period.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αλεξανδρίδου Α., 2012. Η πρώιμη κεραμική από την επιφανειακή έρευνα στη θέση Κεφάλια Σκιάθου, *ΑΕΘΣΕ* 4, 365-374.
- Catling R., 1998. The Typology of the Protogeometric and Subprotogeometric Pottery from Troia and its Aegean Context, *Studia Troica* 8, 151-187.
- Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου Α., 2001. Η αρχαία Σκιάθος μέσα από τα κείμενα και τα μνημεία της. Τελευταία συμπεράσματα και προοπτικές της αρχαιολογικής έρευνας της νήσου, στο Σάμψων Αδ. (επιμ.), *Αρχαιολογική Έρευνα στις Βόρειες Σποράδες*, Αλόνησος, 99-120.
- Μαζαράκης Αινιάν Α. – Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου Α., 2012. Επιφανειακές έρευνες στην Κεφάλια Σκιάθου (2009-2011), *ΑΕΘΣΕ* 4, 351-364.
- Mazarakis Ainian A., 2012. Euboean Mobility towards the North. New evidence from the Sporades, στο Μ. Ιακωβου (επιμ.), *Cyprus and the Aegean in the Early Iron Age, The Legacy of Nicolas Coldstream*, Nicosia, 53-75.
- Mazarakis Ainian A., 2013. The form and structure of Euboean society in the Early Iron Age based on some recent research, στο 50ο *Convegno Alle origini della Magna Grecia. Mobilità, migrazioni, fondazioni, Taranto, 1-4 ottobre 2010*, Taranto, 73-99.
- Μαζαράκης Αινιάν Α. – Αλεξανδρίδου Α., 2015. Κεφάλια Σκιάθου: Τα δεδομένα των Πρωτογεωμετρικών Αρχαϊκών Χρόνων, *ΑΕΘΣΕ* 5 (στον παρόντα τόμο).
- Μαζαράκης Αινιάν Α. – Αλεξανδρίδου Α., 2018. Η Σκιάθος της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου, στο Π. Τριανταφυλλίδης (επιμ.), *Το Αρχαιολογικό Έργο στα νησιά του Αιγαίου. Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο, Ρόδος 27.11-1.12.2013*, τ. Β, Μυτιλήνη, 131-140.

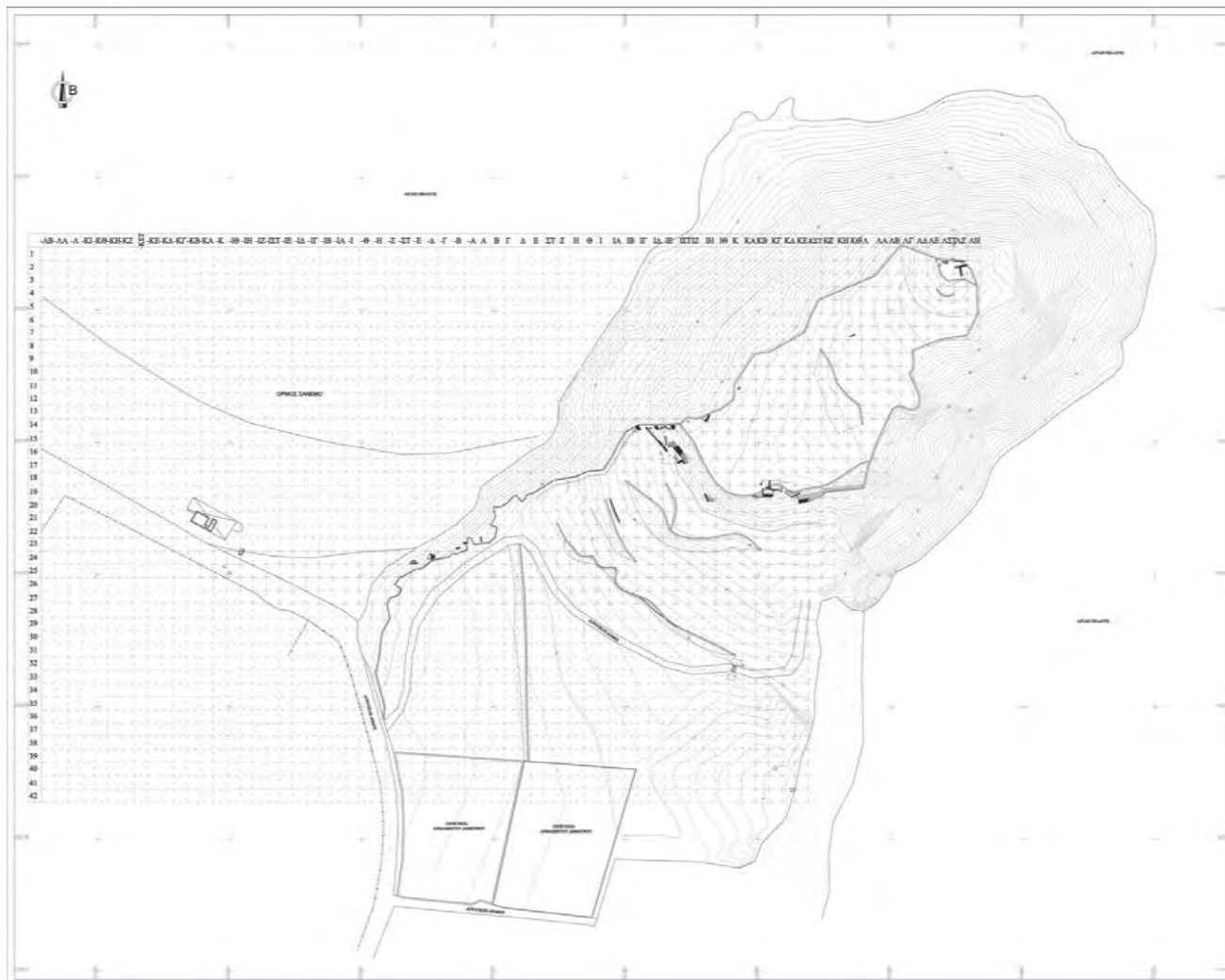
- Μοσχονησιώτη Σ., 2014. *Το εργαστήριο γραπτής κεραμικής της Μένδης από τον 8ο έως τον 5ο αι. π.Χ.: τα ευρήματα του νεκροταφείου*, Αθήνα.
- Πωλογιώργη Μ., 1995. Παιδική ταφή στην Ηλιούπολη, *ΑΕ*, 231-245.
- Σάμψων Α, 1977. *Η Σκιάθος από τους προϊστορικούς χρόνους μέχρι την αρχή του 20ου αιώνα*, Αθήνα.
- Skarlatidou E., 1985. The Archaic cemetery of Abdera, *Thracia Pontica* III, Sozopol, 6-12 Octobre, 99-108.
- Σκαρλατίδου Ε., 2010. *Το αρχαϊκό νεκροταφείο των Αβδήρων*, Θεσσαλονίκη.
- Χρυσοπούλου Ε., 2012. Ταφικό σύνολο κλασικής εποχής από τη θέση «Κεφάλα» Σκιάθου, *ΑΕΘΣΕ* 4, 375-381.

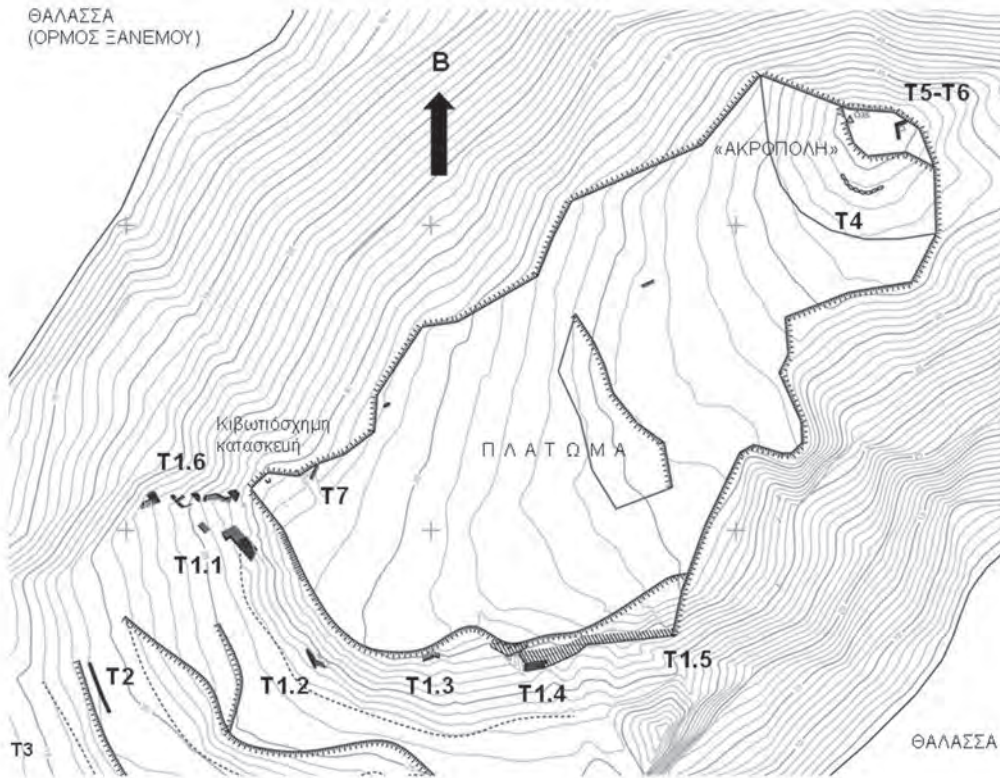
Εικ. 1. Χάρτης της Σκιάθου (Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου 2001).

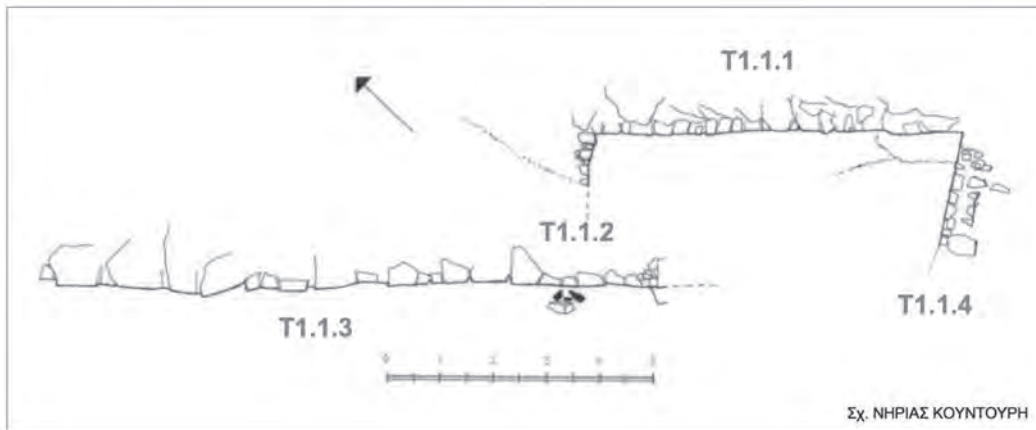
Εικ. 2. Άποψη της Κεφάλας από τα ΔΒΔ.

Εικ. 3. Τοπογραφικό διάγραμμα και κάρναβος (Β. Τσουρτσούλης).

Εικ. 4. Τοπογραφικό διάγραμμα. Λεπτομέρεια πλατώματος (Β. Τσουρτσούλης).

Εικ. 5. Κάτοψη περιοχής T1.1.1 - T1.1.4 (σχ. Ν. Κουντούρη).

Εικ. 6. Στρώμα πεσμένων κεράμων από ΝΔ.

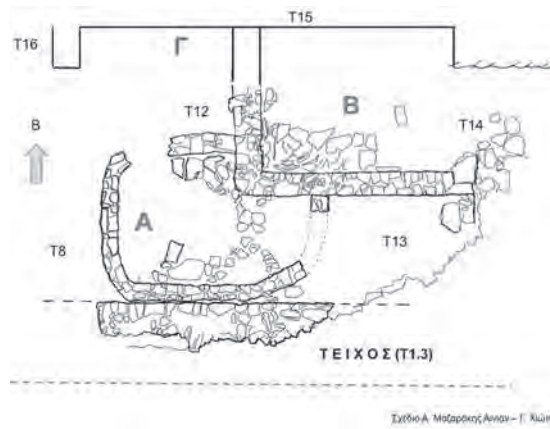
Εικ. 7. Τοίχος T7, από τα ΒΔ.

Εικ. 8. ΚΑ 17. Ογκόλιθοι και λαξευμένος φυσικός βράχος που ορίζουν πιθανή οδό.

Εικ. 9. Κτίρια Α, Β και Γ από τα ΝΔ.

Σχ. 10 Α. Μαζαράκης Αινιαν - Γ. Χιώτης

Εικ. 10. Κάτοψη Κτιρίων Α-Γ (σχ. Α. Μαζαράκη Αινιάνος - τοπογράφηση Γ. Χιώτης).

Εικ. 11. Κτίρια Α και Β από Βόρεια.

Εικ. 12. Τετράγωνο ΚΒ 19. Η τριγωνική «εστία» ή «θήκη».

Εικ. 13. Ημιτελής χάλκινη πόρπη.

Εικ. 14. Άποψη Κτιρίου Β από ΒΔ.

Εικ. 15. Ο Νότιος τοίχος T13 του Κτιρίου Β από ΝΑ.

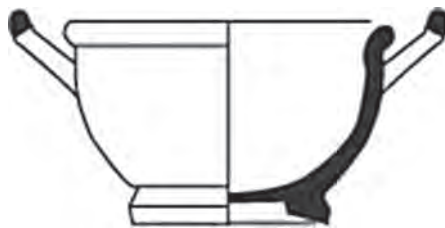
Εικ. 16. «Ακρόπολη» από ΝΔ. Σε πρώτο πλάνο ο T5.

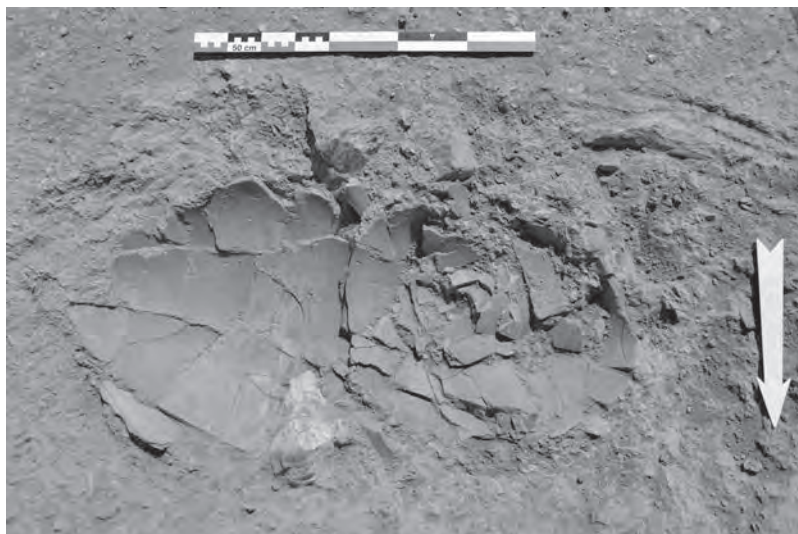
Εικ. 17. «Ακρόπολη» από ΒΔ. Τοίχοι T6 (αρ.) και T5 (δ.).

Εικ. 18. Ταφή I. Ο αμφορέας κατά τη διάρκεια της συντήρησης.

Εικ. 19. Ταφή I. Σκύφος της Ομάδας Λίνδου από το εσωτερικό του αμφορέα.

Εικ. 20. Ταφή II. Αντωποί πιθαμοφρείς in situ.

**ΣΤΡΩΜΑ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗΣ ΚΛΑΣΙΚΗΣ ΕΠΟΧΗΣ
ΣΤΟΝ ΟΙΚΙΣΜΟ ΤΗΣ «ΚΕΦΑΛΑΣ» ΣΚΙΑΘΟΥ.
ΠΡΩΤΗ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΚΑΙ ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ.**

Ελένη Χρυσοπούλου, Αργυρούλα Δουλιγέρη-Ιντζεσίλογλου

Ένα από τα βασικά ζητήματα που απασχολεί την έρευνα του οικισμού στη θέση «Κεφάλα» της Σκιάθου είναι οι τελευταίες φάσεις κατοίκησης του, καθώς και οι συνθήκες της εγκατάλειψής του από τους κατοίκους του, πιθανότατα κατά την ύστερη κλασική περίοδο¹. Στο πλαίσιο του Προγράμματος Επιφανειακών Ερευνών και Συστηματικής Ανασκαφής που διενεργείται στον οικισμό σε συνεργασία της Εφορείας Αρχαιοτήτων Μαγνησίας (πρώην ΙΓ' ΕΠΚΑ) με το Τμήμα ΙΑΚΑ του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας² αποκαλύφθηκε και ανασκάφηκε κατά τις ανασκαφικές περιόδους των ετών 2012, 2013 και 2014 μεγάλο μέρος στρώματος καταστροφής της κλασικής εποχής, η λεπτομερής μελέτη του οποίου, ενταγμένη σε μια συνολική εκτίμηση των διαθέσιμων στοιχείων, θεωρούμε ότι είναι δυνατόν να συμβάλει στην κατανόηση αυτού του θέματος. Στην παρούσα εργασία γίνεται μια πρώτη γενική παρουσίαση του ευρήματος και επιχειρείται μια πρώτη ερμηνευτική προσέγγιση των νέων στοιχείων, τα οποία αυτό παρέχει, σε συνδυασμό με άλλα ήδη γνωστά συναφή δεδομένα.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ

Στη δυτική πλευρά του υψώματος της «Κεφάλας», έξω από τον θεωρούμενο ως οχυρωματικό περίβολο του οικισμού, ανασκάπτεται ένας χώρος που ορίζεται από δύο εγκάρσιους τοίχους εφραπτόμενους στη ΝΔ παρειά του λεγόμενου οχυρωματικού περιβόλου και από έναν παράλληλο προς αυτόν τοίχο σε μικρή απόσταση προς τα ΝΔ (εικ. 1). Από τους τοίχους αυτούς σώζονται μόνο τμήματα του λιθόκτιστου κάτω μέρους τους, το πλάτος των οποίων είναι διαφορετικό σε κάθε τοίχο και κυμαίνεται μεταξύ 0,50 μ. και 0,90 μ. Η κατανόηση και η ερμηνεία της όλης διάταξης των αρχιτεκτονικών καταλοίπων στο σημείο αυτό είναι ακόμη υπό συζήτηση λόγω της αποσπασματικότητας των τοίχων και της περιορισμένης έκτασης της ανασκαφής. Ο συγκεκριμένος χώρος, στον οποίον αναφέρεται η παρούσα εργασία, θα ήταν πιθανότατα στεγασμένος, είτε ημιυπαίθριος είτε κλειστός, και θα αποτελούσε μέρος ενός οικήματος σε επαφή με τον λεγόμενο οχυρωματικό περίβολο. Μέσα στα όρια των ανασκαπτόμενων τομών δεν διαπιστώθηκε συνέχεια των αρχιτεκτονικών καταλοίπων προς τα ΝΔ. Υπάρχει πιθανότητα μεγάλο μέρος του οικήματος να έχει καταρρεύσει προς την έντονα κατωφερή πλαγιά του υψώματος.

Μεταξύ των τοίχων αποκαλύφθηκε στρώμα καταστροφής, επίσης με έντονα κατωφερή κλίση από ΑΒΑ προς ΔΝΔ (εικ. 2). Το επάνω μέρος του στρώματος αποτελείτο από πυκνή στρώση τμημάτων κεράμων λακωνικού τύπου, καλυπτήρων και στρωτήρων, που παρουσιάζουν μεγάλη μορφολογική ποικιλία στις κατασκευαστικές λεπτομέρειες, ένδειξη ότι η στέγη στην οποία ανήκαν είχε δεχθεί πολλές επισκευές. Τα τμήματα των κεράμων φέρουν κατά κανόνα επίχρισμα μελανό ή καστανό ή ερυθρωπό, πολύ χαρακτηριστικό για την κεράμωση των αρχαϊκών και των κλασικών χρόνων. Ανάμεσα στις κεράμους υπήρχαν μικροί ακατέργαστοι λίθοι, πιθανότατα από κατεστραμμένα τμήματα τοίχων. Σημειώνεται ότι η παρουσία των

1. Δουλιγέρη-Ιντζεσίλογλου 2001, 101-103, 109-115.

2. Μαζαράκης Αινιάν – Δουλιγέρη-Ιντζεσίλογλου 2016. Μαζαράκης Αινιάν – Δουλιγέρη-Ιντζεσίλογλου (στον παρόντα τόμο).

κεράμων στο σημείο αυτό αποτελεί τη σοβαρότερη ένδειξη ότι ο ανασκαπτόμενος χώρος ήταν στεγασμένος, όπως προαναφέρθηκε.

Κάτω από τη στρώση των κεράμων και κυρίως προς τη νότια και τη νοτιοανατολική πλευρά της φαινόταν να υπάρχει άλλη πυκνή στρώση θραυσμάτων αγγείων (εικ. 3) που αποκαλύφθηκε μετά την αφαίρεση των κεράμων και παρουσίαζε επίσης έντονη κλίση από ΒΑ προς ΝΔ (εικ. 4). Παρατηρήθηκε ότι η στρώση των κεράμων δεν κάλυπτε πλήρως τη στρώση των αγγείων και ότι ανάμεσά τους υπήρχε λεπτό στρώμα χρώματος καστανοκίτρινου χρώματος, ίσως από λιωμένες πλίνθους της ανωδομής των τοίχων. Η ένδειξη αυτή οδηγεί στην υπόθεση ότι πιθανότατα προϋπήρχε η στρώση των αγγείων μέσα σε ρηχό λάκκο-αποθήκη ή σε χώρο απόρριψης έξω από το οίκημα και ότι επάνω σε αυτήν κατέρρευσε εν μέρει η στέγη του οικήματος. Με τα δεδομένα αυτά μάλλον θα πρέπει να γίνει διάκριση ανάμεσα στο σύνολο των κεράμων, που αποτελούν το κυρίως στρώμα καταστροφής, και στο σύνολο των αγγείων, που προφανώς ανήκουν στο περιεχόμενο ενός αποθήκη. Ωστόσο, χρησιμοποιήθηκε συμβατικά στον τίτλο της παρούσας εργασίας ο όρος «στρώμα καταστροφής» και για τα δύο σύνολα, δεδομένου ότι αυτά συνυπήρχαν και μάλιστα η στρώση των κεράμων «σφράγισε» τη στρώση των αγγείων προσδίδοντας σε αυτήν την ιδιότητα του «κλειστού» συνόλου.

Κατά την αφαίρεση της στρώσης με τα θραύσματα των αγγείων διαπιστώθηκε ότι αυτή περιείχε επίσης αρκετά τμήματα οστών ζώων, θαλασσινά όστρεα, λίγες σκωρίες, ίχνη καύσης, ελάχιστα μέταλλα μικρά ευρήματα. Ανάμεσα στα αντικείμενα υπήρχε ελάχιστο σκούρο καστανό μαλακό χώμα με λίγους μικρούς λίθους και λατύπη. Η όλη στρώση δεν είχε μεγάλο πάχος, το οποίο κυμαινόταν μεταξύ 0,05 μ. και 0,15 μ., αλλά ήταν αρκετά εκτεταμένη και φαίνεται να συνεχίζεται προς τα ΝΑ, έξω από τα όρια της ανασκαπτόμενης τομής (εικ. 4). Κάτω από τη στρώση με τα θραύσματα των αγγείων αποκαλύφθηκε το φυσικό έδαφος.

ΚΕΡΑΜΙΚΗ

Η κεραμική, την οποία περιείχε η στρώση με τα θραύσματα των αγγείων, είναι πολύ πλούσια, παρουσιάζοντας μεγάλη ποικιλία κατηγοριών και σχημάτων. Ωστόσο, η κατάστασή της είναι πολύ αποσπασματική με αποτέλεσμα να μην έχει διασωθεί κανένα ολόκληρο αγγείο. Στην παρούσα εργασία, όπως προαναφέρθηκε, θα επιχειρηθεί μια πρώτη παρουσίασή της, εν αναμονή της συντήρησης και της συστηματικής μελέτης της, που βρίσκονται σε εξέλιξη:

Ερυθρόμορφη αττική κεραμική

Ελάχιστη είναι η παρουσία της ερυθρόμορφης αττικής κεραμικής, χαρακτηριστικό δείγμα της οποίας αποτελεί τμήμα ενός ασκού που συγκολλήθηκε από αρκετά όστρακα (εικ. 5). Στη μία πλευρά του αγγείου υπάρχει παράσταση πάνθηρα, συνηθισμένη σε ερυθρόμορφους ασκούς του τελευταίου τετάρτου του 5ου αιώνα π.Χ. και του πρώτου τετάρτου του 4ου αιώνα π.Χ.³ Στην ίδια περίοδο χρονολογούνται και δύο ερυθρόμορφα αττικά αρυβαλλοειδή ληκύθια, κτερίσματα σε λακκοειδή τάφο, ο οποίος ανασκάφηκε το 2011 στις ΝΑ υπώρειες του υψώματος της «Κεφάλας»⁴.

Μελαμβαφής αττική κεραμική

Το σύνολο περιλαμβάνει σε μεγάλο ποσοστό μελαμβαφή αττική κεραμική πολύ καλής ποιότητας. Παρά την αποσπασματικότητά τους, αναγνωρίζονται κυρίως αγγεία πόσης: σκύφοι διαφόρων τύπων, κύλικες, κύλικες-σκύφοι, κύλικες χωρίς πόδι. Μια μεγάλη ομάδα σκύφων φέρει στο κάτω μέρος της εξωτερικής πλευράς και επάνω από τη βάση μια ζώνη με το χαρακτηριστικό μελανόγραφο δικτυωτό κόσμημα σε ερυθρό βάθος (εικ. 6)⁵, ενώ στην εσωτερική επιφάνεια αρκετών αγγείων, γύρω από τον πυθμένα, υπάρχει συνδυασμός εμπιέστης και εγχάρακτης διακόσμησης με ανθήματα, σχηματοποιημένα ωά, κύκλους και καμπύλες γραμμές

3. Πρβλ. Moore 1997, 55-57, πίν. 109-111. Eriksson 2011, 173-175.

4. Χρυσούπουλου 2016.

5. Πρβλ. Sparkes – Talcott 1970, αρ. 322 και 323 (σκύφοι), Μέρος 1, 258 και Μέρος 2, πίν. 15.

(εικ. 7)⁶. Η κεραμική αυτή γενικά χρονολογείται στο τέλος του 5ου αιώνα π.Χ. και στο πρώτο τέταρτο του 4ου αιώνα π.Χ. Άλλα σχήματα μελαμβαφούς κεραμικής απαντούν σε μικρότερο ποσοστό, όπως τα αλατοδοχεία, οι λήκυθοι, οι φιάλες, οι λεκανίδες, οι λύχνοι⁷.

Αβαφής και λοιπή κεραμική

Το μεγαλύτερο ποσοστό του συνόλου ασφαλώς απαρτίζει η αβαφής κεραμική, αλλά και εκείνη που φέρει κάποια μορφή επίχρυσμα. Αξιοσημείωτη είναι η παρουσία πολλών τμημάτων εμπορικών αμφορέων διαφορετικών τύπων (χειλή, λαβές, κομβία), η ταύτιση της προέλευσης των οποίων αποτελεί αντικείμενο της συστηματικής μελέτης και αναμένεται να δώσει στοιχεία για το εύρος των εμπορικών επαφών του οικισμού. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το κάτω μέρος ενός οξυπύθμενου εμπορικού αμφορέα (εικ. 8), ο οποίος μάλλον προέρχεται από τη Χίο και ανήκει σε τύπο του 4ου αιώνα π.Χ.⁸.

Μια ομάδα όμοιων κομβίων αμφορέων προσκολλημένων στο κάτω μέρος μεγάλων μάλλον ωσειδών σωμάτων χωρίς πόδι (εικ. 9) θυμίζει τον τύπο Π των αμφορέων της Πεπαρήθου και της Ίκου⁹. Το σχήμα των κομβίων αυτών είναι ιδιαίτερο, αρκετά ογκώδες, αμφικωνικό και ελαφρά πεπλατυσμένο, με μεγάλης διαμέτρου κοιλότητα στο κάτω μέρος. Δελεαστική είναι η υπόθεση ότι ίσως πρόκειται για αμφορείς τοπικού εργαστηρίου της Σκιάθου, δεδομένου ότι η νήσος ήταν γνωστή στην αρχαιότητα για την οινοπαραγωγική της δραστηριότητα: ο κωμικός ποιητής Στράτις, που έδρασε στα τέλη του 5ου αιώνα π.Χ. και στις αρχές του 4ου αιώνα π.Χ., επαινεί τον Σκιάθιο οίνο σε ένα απόσπασμά του, το οποίο διασώζει ο Αθήναιος (*Δειπνοσοφισταί*, I, 30f)¹⁰. Ωστόσο, παρά την έρευνα, δεν έχουν ακόμη εντοπιστεί εργαστήρια κατασκευής αμφορέων στη Σκιάθο, όπως συνέβη στη Σκόπελο (αρχαία Πεπαρήθο) και στην Αλόνησο (αρχαία Ίκο).

Από τα άλλα σχήματα κεραμικής αξιοπρόσεκτη είναι η ύπαρξη μεγάλου αριθμού λεκανών διαφόρων τύπων, είτε μικρότερων με λεπτά τοιχώματα είτε μεγαλύτερων με πιο χονδρά τοιχώματα, οι οποίες κατά κανόνα φέρουν επίχρυσμα στην εσωτερική τους επιφάνεια, ενώ εξωτερικά είναι αβαφείς, μερικές φορές διακοσμημένες με μια ταινία¹¹. Υπάρχουν επίσης ορισμένες μεγάλες υδρίες που αναγνωρίζονται από τις λαβές και τις βάσεις τους¹², λίγες οινοχόες τριφυλλόστομες¹³, χύτρες και λοπάδες με πώματα¹⁴. Η κεραμική αυτή χρονολογείται γενικά στους κλασικούς χρόνους.

Κατά τη συστηματική μελέτη της μη αττικής κεραμικής ιδιαίτερη προσοχή δίδεται στην προσπάθεια αναγνώρισης τυχόν τοπικής κεραμικής της Σκιάθου, αλλά και αγγείων που πιθανόν έχουν εισαχθεί από άλλες περιοχές.

ΑΓΝΥΘΕΣ

Μεταξύ των μικροαντικειμένων που ανήκουν στο παρουσιαζόμενο σύνολο υπάρχουν αρκετές πήλινες πυραμιδόσχημες αγνύθες, οι οποίες χρονολογούνται γενικά μεταξύ του 425 π.Χ. και του 325 π.Χ. σύμφωνα με αθηναϊκά παράλληλα¹⁵. Ορισμένες από τις αγνύθες φέρουν σφραγίσματα και μάλιστα καλής ποιότητας. Σε ένα σφράγισμα, το οποίο σώζεται σε άριστη κατάσταση, υπάρχει παράσταση ενός πτηνού, μάλλον πάπιας, που φαίνεται να επιτίθεται σε θαλάσσια χελώνα (εικ. 10α). Σε σφράγισμα άλλης αγνύθας (εικ. 10β1 και 10β2) υπάρχει παράσταση μιας δυσερμήνευτης μορφής με ζώδη χαρακτηριστικά που σκύβει προς τα δεξιά (Σάτυρος ή Σφίγγα;)¹⁶.

6. Πρβλ. Sparkes – Talcott 1970, αρ. 516 (κύλικα χωρίς πόδι), Μέρος 1, 271 και Μέρος 2, πίν. 52.

7. Πρβλ. Howland 1958, 59-60, πίν. 8 και 36, λύχνοι αρ. 228, 229, 230.

8. Πρβλ. Grace 1979, 23-24, εικ. 46. Demesticha 2010, ειδικά 3-8, εικ. 5a.

9. Doulgéri-Intzessiloglou – Garlan 1990, 376-377.

10. Doulgéri-Intzessiloglou – Garlan 1990, 363-364. Doulgéri-Intzessiloglou 2001, 114-115.

11. Πρβλ. Sparkes – Talcott 1970, Μέρος 1, 362-363 και Μέρος 2, πίν. 84-85.

12. Πρβλ. Sparkes – Talcott 1970, Μέρος 1, 348 και Μέρος 2, πίν. 71.

13. Πρβλ. Sparkes – Talcott 1970, Μέρος 1, 351-352 και Μέρος 2, πίν. 75.

14. Πρβλ. Sparkes – Talcott 1970, Μέρος 1, 373-374 και Μέρος 2, πίν. 95.

15. Davidson – Burr Thompson 1943, 73-76, 82, εικ. 33.

16. Πρβλ. Davidson – Burr Thompson 1943, 83, εικ. 34.

ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

Τα ευρήματα του παρουσιαζόμενου συνόλου με την κεραμική καθημερινής χρήσης, κυρίως μελαμβαφή και αβαφή, σε συνδυασμό με τις αγνύθες, τα οστά ζώων, τα όστρεα και τα άλλα μικροαντικείμενα παραπέμπουν σε λειτουργία κατοικίας, την οποία θα μπορούσε να έχει το οίκημα που ανασκάπτεται σε επαφή με τον λεγόμενο οχυρωματικό περίβολο του οικισμού. Βέβαια, θα πρέπει να περιμένουμε την πρόοδο της ανασκαφής ώστε να διαπιστώσουμε την έκταση της οικιστικής δραστηριότητας εκτός του περιβάλλοντος και να κατανοήσουμε τη χρήση του ή τη διαφοροποίηση της λειτουργίας του κατά την εξέλιξη του οικισμού. Πάντως, οι πρώτες ενδείξεις, όπως η απουσία στρωμάτων κατοίκησης παλαιότερων εποχών στο συγκεκριμένο ανασκαπτόμενο σημείο, συνηγορούν υπέρ της άποψης ότι σημειώθηκε επέκταση του κατοικήσιμου χώρου του οικισμού προς τα Ν, ΝΑ και ΝΔ κατά τις όψιμες φάσεις της ύπαρξής του.

Κρισιμότερο, όμως, είναι το θέμα της χρονολόγησης. Γενικά, το παρουσιαζόμενο σύνολο φαίνεται ομοιογενές από χρονολογική άποψη και μπορεί να τοποθετηθεί από το τελευταίο τέταρτο του 5ου αιώνα π.Χ. έως το πρώτο τέταρτο του 4ου αιώνα π.Χ. Βέβαια, η συστηματική μελέτη του που βρίσκεται σε εξέλιξη αναμένεται να αποσαφηνίσει πολλά σημεία σχετικά με την ταύτιση και την τυπολογία και να οδηγήσει σε μια ακριβέστερη χρονολογική προσέγγιση τόσο του κάθε αντικειμένου ξεχωριστά όσο και των ομάδων της κεραμικής και των μικροαντικειμένων.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η διαπίστωση ότι η χρονολόγηση του ανασκαφέντος συνόλου συμπίπτει με την εποχή της έκδοσης του αθηναϊκού ψηφίσματος του 408/7 π.Χ., με το οποίο τιμάται ο Οινιάδης ο Παλαισκιάθιος για τις ευεργεσίες που προσέφερε στους Αθηναίους μέσα στους κόλπους της Αθηναϊκής Συμμαχίας, στην οποία ως γνωστόν ανήκε η Σκίαθος¹⁷. Το ψήφισμα αυτό θεωρείται ότι αποτελεί το κλειδί για την προσέγγιση του ζητήματος της ίδρυσης της νέας πόλης της Σκιάθου στη θέση του σημερινού ομώνυμου οικισμού, που είχε ως αποτέλεσμα την έναρξη της σταδιακής εγκατάλειψης του παλαιότερου οικισμού της νήσου στη θέση «Κεφάλα», ο οποίος ως γνωστόν ταυτίζεται με την Παλαισκιάθο¹⁸. Αν και οι δύο πόλεις μάλλον συνυπήρχαν κατά τον 4ο αιώνα π.Χ., όπως μαρτυρεί ο Σκύλαξ ο Καρυανδύς (ή Ψευδο-Σκύλαξ, *Περίπλους*, παράγρ. 58): «Σκίαθος, αὐτὴ δίπολις καὶ λιμὴν.», τα μέχρι σήμερα αρχαιολογικά δεδομένα παρέχουν σοβαρές ενδείξεις ότι ο οικισμός στην «Κεφάλα» έπαψε να κατοικείται από το τέλος της κλασικής εποχής. Για τον λόγο αυτόν αποκτά ιδιαίτερη σημασία η μελέτη των φάσεων κατοίκησης της παλαιότερης πόλης μετά την ίδρυση της νέας ώστε να προσεγγίσουμε κατά το δυνατόν ακριβέστερα τον ρυθμό της εγκατάλειψης, τις ασχολίες των κατοίκων που έμειναν εδώ μέχρι το τέλος, τις λειτουργίες του φθίνοντος οικισμού, το τελευταίο χρονικό όριο της ενεργού ύπαρξής του, αλλά και το ενδεχόμενο να παρέμειναν κάποιες λειτουργίες, έστω και περιστασιακές, αρκετόν καιρό μετά την αποχώρηση και του τελευταίου κατοίκου, δεδομένου ότι κάποια ευρήματα ελληνοιστικής εποχής εντοπίστηκαν στην κορυφή του υψώματος της «Κεφάλας»¹⁹.

Προς αυτήν την κατεύθυνση συνεχίζεται δυναμικά η συζήτηση με βάση το παρουσιαζόμενο σύνολο, το οποίο διαθέτει τα απαραίτητα στοιχεία: είναι η πρώτη φορά που ανασκάπτεται συστηματικά στον οικισμό της «Κεφάλας» ένα στρώμα της περιόδου αυτής με τόσο άφθονο υλικό, έχοντας χαρακτηριστικά «κλειστού» συνόλου, επαρκώς τεκμηριωμένο και αρκετά πλούσιο σε πληροφορίες, οι οποίες μπορούν να συνδυαστούν και με τα δεδομένα που προκύπτουν από τα ταφικά σύνολα, αλλά και από τα υπόλοιπα ευρήματα της ίδιας εποχής.

17. Δουλιγέρη-Ιντζεσίλογλου 2001, 112-113.

18. Δουλιγέρη-Ιντζεσίλογλου 2001, 109-115.

19. Μαζαράκης Αινιάν – Δουλιγέρη-Ιντζεσίλογλου 2016, 354.

SUMMARY

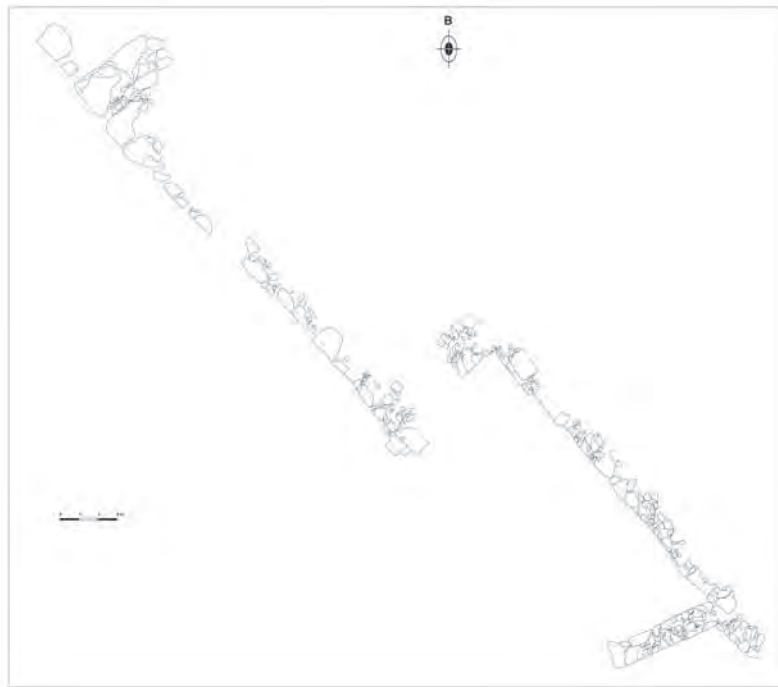
A DESTRUCTION LAYER OF THE CLASSICAL PERIOD AT THE SETTLEMENT OF “KEPHALA”, SKIATHOS. FIRST PRESENTATION AND INTERPRETATION

Eleni Chrysopoulou, Argyroula Doulgeri-Intzesiloglou

In the framework of the systematic excavations, which are carried out in collaboration of the Ephorate of Antiquities of Magnesia with the Department of History, Archaeology and Social Anthropology of the University of Thessaly at the settlement of “Kephala”, probably the ancient Palaeskiathos, in the island of Skiathos, a large part of a destruction layer of the Classical period was excavated during the years 2012, 2013 and 2014. This layer, consisted mainly of roof tiles of the Laconian type, was found outside the strong wall, which is considered to be a fortification wall of the settlement, and almost in contact with it, in direct connection with other architectural remains. The abundant pottery found in a waste pit (*apothetes*), covered by the destruction layer of roof tiles, is of particular interest. The systematic study of this pottery along with the rest of the finds, combined with the data from burials and other finds of previous research periods, contributes significantly to the interpretive approach of the later phases of habitation of the settlement.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Demesticha S., 2010. The 4th-Century-BC Mazotos Shipwreck, Cyprus: a preliminary report, *The International Journal of Nautical Archaeology*, 1-21.
- Doulgéri-Intzessiloglou A. – Garlan Y., 1990. Vin et amphores de Réparéthos et d' Ikos, *BCH* 114, I, 361-389.
- Δουλγέρι-Ιντζεσίλογλου Α., 2001. Η αρχαία Σκιάθος μέσα από τα κείμενα και τα μνημεία της. Τελευταία συμπεράσματα και προοπτικές της αρχαιολογικής έρευνας της νήσου, στο «*Αρχαιολογική Έρευνα στις Βόρειες Σποράδες*», *Πρακτικά Συνεδρίου, Αλόνησος, Οκτώβριος 1996*, Αλόνησος, 99-120.
- Davidson G. R. – Burr Thompson D., 1943. *Small objects from the Pnyx*: I, *Hesperia: Supplement VII* (Amsterdam 1975).
- Eriksson N., 2011. *Athenian pottery and Cypriote preferences. An investigation of the Attic Black figure and Red figure pottery found in Cyprus*, Göteborg.
- Grace V. R., 1979. *Amphoras and the ancient wine trade*, Excavations of the Athenian Agora, Picture Book no 6, Princeton, New Jersey.
- Howland R. H., 1958. *Greek lamps and their survivals*, The Athenian Agora IV, Princeton, New Jersey.
- Μαζαράκης Αιμιάν Α. – Δουλγέρι-Ιντζεσίλογλου Α., 2016. Επιφανειακές έρευνες στην Κεφάλα Σκιάθου (2009-2011), στο *Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας (ΑΕΘΣΕ) 4, Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης, Βόλος 2012*, Βόλος, Τόμ. Ι: Θεσσαλία, 351-364.
- Μαζαράκης Αιμιάν Α. – Δουλγέρι-Ιντζεσίλογλου Α., 2020. Ανασκαφές στην Κεφάλα Σκιάθου (2012-2014), στο *Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας (ΑΕΘΣΕ) 5, Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης, Βόλος 2015*, Βόλος, Τόμ. Ι: Θεσσαλία, 395-410.
- Moore M. B., 1997. *Attic Red-Figured and White-Ground Pottery*, The Athenian Agora XXX, Princeton, New Jersey.
- Sparkes B. A. – Talcott L., 1970. *Black and plain pottery of the 6th, 5th and 4th centuries B.C.*, The Athenian Agora XII, Princeton, New Jersey, Parts 1 and 2.
- Χρυσοπούλου Ε., 2016. Ταφικό σύνολο κλασικής εποχής από τη θέση «Κεφάλα» Σκιάθου, στο *Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας (ΑΕΘΣΕ) 4, Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης, Βόλος 2012*, Βόλος, Τόμ. Ι: Θεσσαλία, 375-381.

Εικ. 1. «Κεφάλα» Σκιάθου. Κάτοψη των αρχιτεκτονικών καταλοίπων, ανάμεσα στα οποία βρέθηκε το στρώμα καταστροφής. Σχέδιο Σ. Παπαμαργαρίτη.

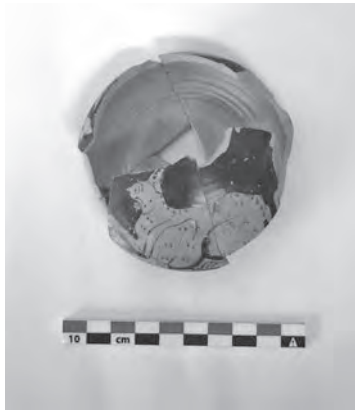
Εικ. 2. «Κεφάλα» Σκιάθου. Άποψη του στρώματος καταστροφής από Ν.

Εικ. 3. «Κεφάλα» Σκιάθου. Μερική άποψη από ΝΔ της στρώσης των κεράμων σε σχέση με τη στρώση της κεραμικής.

Εικ. 4. «Κεφάλα» Σκιάθου. Γενική άποψη της στρώσης της κεραμικής από ΝΔ, μετά την αφαίρεση της στρώσης των κεράμων.

Εικ. 5. «Κεφάλα» Σκιάθου. Τμήμα αττικού ασκού με ερυθρόμορφη παράσταση.

Εικ. 7. «Κεφάλα» Σκιάθου. Τμήμα αττικού μελαμβafούς αγγείου με εγχάρκτη και εμπιεστή διακόσμηση.

Εικ. 6. «Κεφάλα» Σκιάθου. Τμήματα αττικών σκύφων.

Εικ. 8. «Κεφάλα» Σκιάθου. Κάτω τμήμα οξυπύθμενου αμοφορέα μέσα στη στρώση της κεραμικής.

Εικ. 9. «Κεφάλα» Σκιάθου. Κομβία αμφορέων.

Εικ. 10α. «Κεφάλα» Σκιάθου. Πήλινη πυραμιδόσχημη αγνύθα με σφράγισμα.

Εικ. 10β1. «Κεφάλα» Σκιάθου. Πήλινη πυραμιδόσχημη αγνύθα με σφράγισμα.

Εικ. 10β2. «Κεφάλα» Σκιάθου. Το σφράγισμα της αγνύθας της εικόνας 10β1.

ΝΕΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ ΓΙΑ ΤΙΣ ΣΠΟΡΑΔΕΣ ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΠΡΩΙΜΟΥΣ ΙΣΤΟΡΙΚΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ: Ο ΟΙΚΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΚΕΦΑΛΑΣ ΣΚΙΑΘΟΥ

Αλέξανδρος Μαζαράκης Αινιάν, Αλεξάνδρα Αλεξανδρίδου

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η αρχαία Παλαισκιάθος και σύγχρονη Κεφάλα στη βορειοανατολική ακτή της Σκιάθου παραμένει έως και σήμερα η μόνη γνωστή θέση των πρώιμων ιστορικών χρόνων στις Σποράδες. Η συστηματική ανασκαφή που διενεργήθηκε από το Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας σε συνεργασία με την Εφορεία Αρχαιοτήτων Μαγνησίας μετά την τριετή επιφανειακή έρευνα (2009-2011) επικεντρώθηκε στο πλάτωμα του οικισμού εντός του οχυρωματικού περιβόλου.¹ Από το 2012 έως και το 2014, διερευνήθηκαν τμήματα του τείχους και ήρθαν στο φως κτήρια και άλλες κατασκευές που διαφωτίζουν σημαντικά τόσο τις πρωιμότερες όσο και τις υστερότερες φάσεις δραστηριότητας στον οικισμό.²

Το παρόν άρθρο επικεντρώνεται στα πήλινα ευρήματα που προέκυψαν από τη συστηματική διερεύνηση τριών οικοδομημάτων που εντοπίστηκαν βόρεια τμήματος του τείχους (T1.3) στο νοτιοδυτικό τμήμα του πλατώματος της «Άνω Πόλης»

ΚΤΗΡΙΑ Α-Γ

Το πρωιμότερο **Κτήριο Α** είναι ελλειψοειδές με προσανατολισμό Β-Ν και διαστάσεις 4,05 μ. × 3,30 μ. Διατηρήθηκε πλήρως με μόνο το βορειοανατολικό του τμήμα να έχει καταστραφεί από το υστερότερο Κτήριο Β. Η είσοδος του πρέπει να ήταν στη Β-ΒΔ στενή πλευρά, ενώ η πίσω όψη του εντοπίστηκε σε επαφή με την ανώτερη εσωτερική παρειά του τμήματος του τείχους T1.3. Είχε λίθινο τοιχοβάτη, πλάτους 0,50 μ., και ανωδομή από ωμόπλινθους, όπως υποδεικνύουν τα ερυθρά αργιλώδη χώματα που εντοπίστηκαν γύρω από τα λίθινα θεμέλια του. Οι πλακοειδείς λίθοι σε επαφή κυρίως με τους Ν και Β τοιχοβάτες αποτελούσαν τμήμα πλακόστρωτου εσωτερικού δαπέδου.

Η διερεύνηση του εσωτερικού του κτηρίου απέδωσε αρκετή κεραμική με την πλειονότητα των θραυσμάτων να ανήκει σε ανοιχτά σχήματα μεγάλου και μικρού μεγέθους, κυρίως κρατήρες, σκύφους και κύπελλα, ενώ δεν απουσιάζουν και άλλα σχήματα, όπως πυξίδες. Τα αγγεία είναι είτε ολόβαφα είτε διακοσμημένα με απλά γραμμικά κοσμήματα. Ο πηλός τους παρουσιάζει σχετική ομοιογένεια. Τα περισσότερα είναι κατασκευασμένα από πορτοκαλόχρωμο πηλό, σχετικά καθαρό χωρίς προσμείξεις και εγκλείσματα που κάποιες φορές μπορεί να είναι τραχύς. Η δεύτερη πολυπληθέστερη ομάδα είναι από ρόδινο πηλό, ιδιαίτερα εύθριπτο που μπορεί να είναι λιγότερο ή περισσότερο καθαρός λόγω όπτησης σε χαμηλότερες από τις απαιτούμενες θερμοκρασίες με τη βαφή να απολεπίζεται πολύ εύκολα.

Σχεδόν όλοι οι κρατήρες από το Κτήριο Α ανήκουν στον ίδιο τύπο με χαμηλό, επίπεδο στην άνω επιφάνεια χείλος που διαχωρίζεται σαφώς από το σώμα με μια εγκοπή. Χρονολογικά μπορούν να τοποθετηθούν

1. Για τα αποτελέσματα της έρευνας βλ. Mazarakis Ainian 2012. 2013. Αλεξανδρίδου 2012. Βλ. και Μαζαράκης Αινιάν – Δουλγέρη-Ιντεσίλογλου στον παρόντα τόμο.

2. Τα αποτελέσματα της ανασκαφικής δραστηριότητας κάθε έτους δημοσιεύονται στην ιστοσελίδα του τμήματος ΙΑΚΑ του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας: <http://extras.ha.uth.gr/skiathos/>.

στον ύστερο 8ο αιώνα (**εικ. 1**).³ Σύγχρονος πρέπει να είναι και ένας κρατήρας με ιδιαίτερη τομή χείλους που παραπέμπει σε λεκανίδες (**εικ. 2**). Αντίστοιχο σχήμα είναι γνωστό από τα Παλαιά Βόλου.⁴

Τα θραύσματα της πλειονότητας των αγγείων πόσης από το κτήριο φαίνεται να ανήκουν σε ολόβαφα κύπελλα παρά σε σκύφους. Το κοινό τους χαρακτηριστικό είναι το υψηλό και έντονα έξω νεύον χείλους που διαχωρίζεται σαφώς από τον κοίλο ώμο τους.⁵ Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ένας σκύφος, προϊόν ευβοϊκού εργαστηρίου, με δύο ομάδες ομόκεντρων κύκλων σε κάθε πλευρά του που δε συμπλέκονται, αλλά διατηρούν και αρκετή απόσταση μεταξύ τους (**εικ. 3**).⁶ Ο σκύφος ανήκει στον τύπο του προγόνου του «σήματος κατατεθέντος» της ευβοϊκής παραγωγής με τα κρεμάμενα ημικύκλια.⁷ Πρόκειται για μια ανεξάρτητη δημιουργία της πρωτογεωμετρικής ευβοϊκής κεραμικής που υιοθετείται και από τα εργαστήρια της βορείου Ελλάδας.⁸ Ο ίδιος τύπος διακόσμησης δεν είναι άγνωστος στη Θεσσαλία, αλλά εμφανίζεται σε άλλα σχήματα, όπως για παράδειγμα σε κρατήρες.⁹ Άλλοι σκύφοι από το κτήριο φέρουν απλούστερη γραμμική διακόσμηση, όπως συνεχείς κάθετες ταινίες στη ζώνη των λαβών.

Μεταξύ των ευρημάτων του κτηρίου υπάρχουν και τρεις πυξίδες. Οι δύο καλύπτονται εξολοκλήρου από μελανή βαφή, ενώ η τρίτη με τη μεγαλύτερη διάμετρο χείλους (18 εκ.), διακοσμείται με σειρά κρεμάμενων ημικυκλίων (**εικ. 4**). Το μόνο γνωστό παράλληλο για την πυξίδα αυτή προέρχεται από τα Παλαιά Βόλου,¹⁰ και φαίνεται να πρόκειται για θεσσαλικό σχήμα, πιθανότατα της ΥποΠΓ ΙΙ περιόδου.¹¹ Ο πληός της διακοσμημένης πυξίδας από την Κεφάλα, όπως και των ολόβαφων παραδειγμάτων, παραπέμπουν ομοίως στη Θεσσαλία.¹²

Η ανασκαφή του κτηρίου, αλλά και του άμεσα περιβάλλοντα χώρου του, απέδωσε πολυάριθμα υφαντικά βάρη, τόσο αγνύθες όσο και σφονδύλια διαφόρων τύπων. Οι πυραμιδόσχημες αγνύθες είναι κατασκευασμένες από ερυθρό ή πορτοκαλόχρωμο πηλό, που συχνά είναι τραχύς και ακάθαρτος με πολλά εγκλείσματα και άλλες προσμείξεις. Όλες είναι κατασκευασμένες σε καλούπια και φέρουν μια οπή ανάρτησης. Είναι είτε επιμήκειες και ραδινές,¹³ είτε μικρότερου ύψους με πιο διευρυμένες πλευρές και σχεδόν τετράγωνη βάση.¹⁴ Η χρονολόγησή τους είναι δύσκολη, αλλά πολλές θα μπορούσαν να ανήκουν στον 8ο αιώνα π.Χ. και την Ύστερη Γεωμετρική περίοδο,¹⁵ όντας σύγχρονες με τα παραδείγματα από το Λευκαντί,¹⁶ τη Ζαγορά,¹⁷ και την Τορώνη,¹⁸ αλλά και με ένα παράδειγμα που αναφέρεται από τη Μαρμαριανή.¹⁹ Οι πήλινες πυραμιδόσχημες αγνύθες (**εικ. 5**) συνδυάζονται με πολύ περισσότερες χειροποίητες αγνύθες ελλειψοειδούς σχήματος με μια οπή ανάρτησης (**εικ. 6**). Είναι αρκετά βαρείς και όλες κατασκευασμένες από ερυθρό πηλό με πολυάριθμα

3. Ο τύπος μπορεί να συγκριθεί με τον αντίστοιχο της Sipsie-Eschbach a (1991, 31-32). Πρβλ. συγκεκριμένα Sipsie-Eschbach 1991, 206, αρ. κατ. 56/23, πίν. 3.9. 61, και περισσότερο την παραλλαγή του Sipsie-Eschbach 1991, 209, αρ. κατ. 73/76, πίν. 13.3. Κρατήρες της ΥΤ περιόδου με τα ίδια χαρακτηριστικά είναι γνωστοί και από την Ερέτρια: Ανδρειωμένου 1977, 136, αρ. κατ. 24, πίν. 39α, αρ. κατ. 57, εικ. 3, πίν. 45α-β.

4. Sipsie-Eschbach 1991, 221, αρ. κατ. 79/301-79/302, πίν. 41.9-10 (ΥποΠΓ ΙΙΙ). Για λεκανίδες από την Ερέτρια με τον ίδιο τύπο χείλους: Verdan κ.ά. 2008, πίν. 88 (LK1-2).

5. Για κύπελλα του ίδιου τύπου βλ. Sipsie-Eschbach 1991, 226, αρ. κατ. 79/H 1-79/H 2, πίν. 62.4-5, που τα εντάσσει στον τύπο m (Sipsie-Eschbach 1991, 171) και τα τοποθετεί χρονολογικά στην ΥποΠΓ Ι-ΙΙΙ.

6. Πρβλ. Catling – Lemos 1990, 103, αρ. κατ. 156, πίν. 12. Για τον τύπο αυτό σκύφου: Porpham κ.ά. 1979-1980, 299-301. Catling – Lemos 1990, 22.

7. Για το σκύφο με τα κρεμάμενα ημικύκλια, βλ. κυρίως: Desborough 1952, 180-194. Βερδελής 1958, 83-84. Coldstream 1968, 151-157. Kearsley 1989. Lemos 2002, 20-21, 44-45. Gimatzidis 2010, 125-147.

8. Gimatzidis 2010, 152-154.

9. Βλ. ενδεικτικά Βερδελής 1958, πίν. 8.45.

10. Sipsie-Eschbach 1991, αρ. κατ. 74/29, πίν. 19.2.

11. Sipsie-Eschbach 1991, 86.

12. Για το σχήμα της πυξίδας στη θεσσαλική παραγωγή: Αρβανίτου-Μεταλληνού 1998, 217-218.

13. Gimatzidis 2010, πίν. 121f.

14. Papadopoulos 2005, αρ. κατ. 82-83, εικ. 63.

15. Για τις πρωιμότερες πυραμιδόσχημες αγνύθες στο Αιγαίο: Papadopoulos 2005, 555.

16. Porpham κ.ά. 1979-1980, 82-83, πίν. 64p-s, 701-n.

17. Cambitoglou κ.ά. 1981, 75-76, εικ. 39.

18. Papadopoulos 2005, αρ. κατ. 82-83, εικ. 63.

19. Heurtley – Skeat 1930-1931, 41.

ασβεστολιθικά και άλλα εγκλείσματα. Διαφέρουν αρκετά από τις πιο διαδεδομένες αρτόσχημες ή δισκοειδείς που φέρουν δύο οπές,²⁰ ενώ και η μοναδική οπή τους είναι αρκετά μεγάλης διαμέτρου.

Τα σφονδύλια από το κτήριο παρουσιάζουν πολύ μεγαλύτερη ποικιλία από τις αγνύθες (εικ. 7). Τα περισσότερα είναι κωνικά με επίπεδες ή ελαφρώς κυρτές πλαϊνές επιφάνειες,²¹ ενώ άλλα είναι απιόσχημα, των οποίων τα παράλληλα από το Λευκαντί έχουν τοποθετηθεί χρονικά στην ΥποΠΓ Ι-ΙΙ.²² Τα περισσότερα από τα σφονδύλια, αλλά και κάποιες από τις αγνύθες φέρουν ίχνη καύσης, δηλωτικά της κατασκευής, αλλά και της όπτησής τους κατ'οίκον στην εστία της οικίας.²³ Οι μαυρισμένες επιφάνειες λειτουργούν και ως κριτήριο για την χρονολογική τοποθέτησή τους στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου και όχι στην Αρχαϊκή περίοδο.²⁴

Με βάση τα ευρήματα και τον στρωματογραφικό συσχετισμό τους, η κατασκευή του Κτηρίου Α μπορεί να τοποθετηθεί στον ύστερο 8ο ή στις αρχές του 7ου αιώνα. Η διάρκεια χρήσης του δεν μπορεί να καθορισθεί με ακρίβεια. Η συσχέτιση του Κτηρίου Α με το οχρωματικό τείχος είναι πολύ σημαντική, γιατί προσφέρει ένα *terminus ante quem* για την κατασκευή του τελευταίου στον πρώιμο 7ο αιώνα.

Το Κτήριο Γ φαίνεται να είναι σύγχρονο με το Κτήριο Α. Πρόκειται για έναν ορθογώνιο ημιυπαίθριο χώρο διαστάσεων 7 × 2 μ., μάλλον ανοιχτό προς το νότο. Ο βόρειος τοίχος (T15) ήταν λαξευμένος στο βράχο, ενώ διατηρούνται και οι δύο αντίστοιχοι εγκάρσιοι τοίχοι (T16 & T14). Είναι ενδιαφέρον ότι στις δύο σωζόμενες εσωτερικές γωνίες του χώρου, τη ΒΔ και ΒΑ, ο βράχος έχει λαξευτεί κυκλικά, σχηματίζοντας έναν «ελλειψοειδή» χώρο, παρεμφερή με το Κτήριο Α.

Το Κτήριο Γ, καθώς και το ΒΑ τμήμα του Κτηρίου Α, καταστράφηκαν από το υστερότερο ορθογώνιο Κτήριο Β με Α-Δ προσανατολισμό και εσωτερικές διαστάσεις 3,70 μ. (Α-Δ) × 3,40 μ. (Β-Ν). Η βόρεια πλευρά του κτηρίου οριζόταν από τον κατακόρυφα λαξευμένο βράχο, ενώ η είσοδος του ήταν στα ανατολικά. Η χρονολόγηση του κτηρίου αποδείχθηκε πολύ δύσκολη, καθώς ελάχιστη, κυρίως αδιάγνωστη κεραμεική εντοπίστηκε στο επίπεδο χρήσης εσωτερικά του. Μεγάλο τμήμα από ένα *mortarium*, η αρχαία ελληνική θυειά ή θυία, με προτεταμένο χείλος παραπέμπει στο δεύτερο μισό του 5ου αιώνα (εικ. 8).²⁵ Η μελαμβαφής αττική ή «αττικίζουσα» κεραμεική, κυρίως σκύφοι, λεκανίδες, αλλά και οι λύχνοι, χρονολογείται από τον ύστερο 6ο, αλλά κυρίως στο δεύτερο μισό του 5ου αιώνα π.Χ. Πέραν της λεπτής κεραμεικής εντοπίστηκαν και πολλές χρηστικές λεκάνες κυρίως του 5ου αι. π.Χ.. Θραύσματα εμπορικών αμφορέων, λύχνων, αλλά και αρκετή χρηστική κεραμεική που εντοπίστηκαν στο ανατολικό εξωτερικό άκρο του κτηρίου σε διαταραγμένο στρώμα υποδεικνύουν ένα *terminus ante quem* για την εγκατάλειψή του στα τέλη του 4ου αιώνα π.Χ. Το κτήριο φαίνεται να αντιπροσωπεύει την τελευταία οικοδομική δραστηριότητα στην περιοχή αυτή του πλατώματος.

Στον περιβάλλοντα χώρο των κτηρίων εντοπίστηκαν ευρήματα που παραπέμπουν σε εργαστηριακές δραστηριότητες. Συγκεκριμένα, σε μικρή απόσταση από την πιθανή είσοδο του ελλειψοειδούς κτηρίου βρέθηκαν δύο μεταλλευτικές «χελώνες» που στρωματογραφικά συσχετίζονται με την πρώιμη αρχαϊκή φάση και υποδεικνύουν ότι η κατεργασία των μετάλλων ήταν μια από τις βιοτεχνικές δραστηριότητες στην Κεφάλα. Επιπλέον, κάποια όστρακα φαίνεται να αποτελούν τμήματα απορρίψεων κεραμικού εργαστηρίου. Αν και περιορισμένα στον αριθμό, είναι ίσως μια ισχνή υπόδειξη για τοπική κεραμεική παραγωγή.

ΠΡΩΙΜΟΤΕΡΕΣ ΦΑΣΕΙΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑΣ ΣΤΟΝ ΟΙΚΙΣΜΟ: Η ΠΡΩΙΜΗ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΣΙΔΗΡΟΥ

Ένα εκτενές μελανό στρώμα που περιέχει μεγάλες ποσότητες από όστρεα, βότσαλα θαλάσσης, αλλά και υπολείμματα ξυλάνθρακα εντοπίστηκε σε μεγάλη έκταση τόσο κάτω από το επίπεδο χρήσης του δυτικού και κεντρικού τμήματος του Κτηρίου Β και πάνω από το επίπεδο του φυσικού βράχου, όσο και σε όλη την ανεσκαμμένη περιοχή δυτικά όλων των κτηρίων. Το στρώμα αυτό είχε ήδη εντοπισθεί από το 2010 κατά τη διερεύνηση μιας στρωματογραφικής τομής σε επαφή με το τμήμα του τείχους T1.3. Αποτελεί αποτέλεσμα κά-

20. Βλ. π.χ. τα παραδείγματα από τον Κύνο: Βασιλειάδη 2009, 1180, εικ. 5-6. Τα παραδείγματα από την Κεφάλα μπορούν να συγκριθούν με την παραλλαγή ελλειψοειδούς σχήματος των αρτόσχημων παραδειγμάτων από τον Κύνο: Βασιλειάδη 2009, 1180, εικ. 10-11 που όμως έχουν δύο οπές.

21. Ανήκουν στους τύπους G, E, I από τα Νιχώρια: McDonald κ.ά. 1983, εικ. 5-64.

22. Πρβλ. Popham κ.ά. 1979-1980, 82-83, πίν. 70a, 71t.

23. Popham κ.ά. 1979-1980, 83. McDonald κ.ά. 1983, 287.

24. McDonald κ.ά. 1983, 287.

25. Pemberton – Villing 2010, 581, αρ. κατ. 25, εικ. 11.

ποιας απόρριψης που δε σχετίζεται ούτε με το Κτήριο Α που θεμελιώθηκε πάνω σε αυτό, αλλά ούτε και με το σύγχρονό του Κτήριο Γ. Η απόθεση αυτή δεν είναι στρωματογραφημένη, αλλά καλύπτει ένα ευρύ χρονολογικό φάσμα από τον 10ο έως και τον 8ο αιώνα π.Χ. με βάση τα χαρακτηριστικά δείγματα γραπτής κεραμικής

Από το στρώμα ανασύρθηκαν ανοιχτά κυρίως αγγεία, και δὴ σκύφοι της Υποπρωτογεωμετρικής περιόδου με τη χαρακτηριστική διακόσμηση των κρεμάμενων ημικυκλίων που είναι είτε θεσσαλικής είτε ευβοϊκής προέλευσης. Έμφαση δίνεται εδώ στα δείγματα εμπορικών αμφορέων που εντοπίστηκαν εντός του μελανού στρώματος. Ανήκουν στον πρωιμότερο γνωστό τύπο από το Αιγαίο, η παραγωγή του οποίου τοποθετείται χρονικά στο μεταίχμιο του 11ου με το 10ο αιώνα, όντας κατά δύο αιώνες πρωιμότερος από το νοτιοελλαδικό τύπο εμπορικών αμφορέων. Οι αμφορείς αυτοί αναγνωρίστηκαν αρχικά και μελετήθηκαν διεξοδικά από τον Richard Catling, ο οποίος τους ενέταξε σε δύο βασικές ομάδες μεταξύ των οποίων παρεμβλήθηκε μια μεταβατική.²⁶

Τα παραδείγματα από το πλάτωμα της Κεφάλας ανήκουν τόσο στις δύο βασικές ομάδες, όσο και στην μεταβατική. Ο λαϊμός και μεγάλο τμήμα του ώμου που διακοσμείται με δύο ομάδες ομόκεντρων κύκλων που πλαισιώνουν κάθετες κυματοειδείς ταινίες, ανήκει στον Ομάδα Ι του Catling (εικ. 9).²⁷ Η παραγωγή αυτών των αμφορέων έχει τοποθετηθεί στην Πρώιμη ή Μέση Πρωτογεωμετρική περίοδο και το τέλος του 11ου ή τις αρχές του 10ου αιώνα π.Χ.²⁸ Η διασπορά τους ήταν ευρύτατη, καθώς εντοπίζονται σε πολλές θέσεις με μια ιδιαίτερη συγκέντρωση στην κεντρική Ελλάδα, δηλαδή Φωκίδα, Λοκρίδα, αλλά και Θεσσαλία, ενώ δεν απουσιάζουν από τη Βόρεια Ελλάδα, όπως υποδεικνύουν παραδείγματα από την Τορώνη, αλλά και από ακόμα ανατολικότερες θέσεις συμπεριλαμβανομένων της Τροίας, των Κλαζομενών και της Ασσίρου.

Η επιλογή ενός συγκεκριμένου σχήματος με τόσο ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τόσο ως προς το σχήμα όσο και ως προς τη διακόσμηση ίσως παραπέμπει στη χρήση του για τη διακίνηση ενός πολύ συγκεκριμένου προϊόντος. Αν και ο Catling υπέθεσε πως παράγονταν στη Λοκρίδα, τα πιο πρόσφατα αρχαιολογικά δεδομένα παραπέμπουν στην ύπαρξη περισσότερων του ενός κέντρου παραγωγής τόσο στο κεντρικό όσο και στο βόρειο Αιγαίο που ακολούθησαν την ίδια Πρωτογεωμετρική παράδοση.²⁹ Αν και χωρίς χημική και πετρογραφική ανάλυση μια οριστική απάντηση δεν μπορεί να δοθεί στο ερώτημα της προέλευσής του αμφορέα της Ομάδας Ι από την Κεφαλα, ωστόσο η μακροσκοπική εξέταση του πηλού του παραπέμπει στα αντίστοιχα πρώιμα παραδείγματα από τα Παλαιά Βόλου.³⁰

Στο ίδιο στρώμα εντοπίστηκαν και παράδειγμα αμφορέων μεταβατικού τύπου που συνδυάζει στοιχεία των Ομάδων Ι και ΙΙ που παράγονταν από το δεύτερο μισό ή το τέλος του 10ου αιώνα έως και το πρώτο μισό του 8ου (εικ. 10).³¹ Τα πρωιμότερα παραδείγματα προέρχονται από την Τορώνη και είναι Πρωτογεωμετρικά, ενώ οι περισσότεροι γνωστοί αμφορείς του τύπου έχουν εντοπισθεί σε μη στρωματογραφημένα περιβάλλοντα και είναι Υποπρωτογεωμετρικοί.³² Οι περισσότεροι προέρχονται από τη Θεσσαλία, όπου και πιθανότατα παράγονταν. Η Κεφαλα είναι μια από τις ελάχιστες θέσεις με σημαντική συγκέντρωση των αμφορέων αυτών, ενισχύοντας το συμπέρασμα ότι ένα κέντρο παραγωγής πρέπει να τοποθετηθεί στη γειτονική Θεσσαλία. Οι περισσότεροι αμφορείς αυτού του τύπου από την Κεφαλα είναι κατασκευασμένοι από πηλό όμοιο με αυτόν των αμφορέων της Ομάδας Ι. Οι ομόκεντροι κύκλοι είναι μεγαλύτεροι τώρα, καλύπτοντας μεγαλύτερο τμήμα του ώμου του αγγείου.

Μέχρι στιγμής μόνο ένα θραύσμα ανήκει σε αμφορέα της Ομάδας ΙΙ του Catling,³³ για τους οποίους έχει προταθεί ο όρος «Θερμαϊκοί αμφορείς», καθώς παράγονταν σε πολλά κέντρα γύρω από το Θερμαϊκό κόλπο,³⁴ αλλά πιθανόν και στη Θεσσαλία.³⁵ Η παραγωγή των αμφορέων αυτών έχει τοποθετηθεί χρονικά από

26. Catling 1998. Για την ιστορία της μελέτης των αμφορέων αυτών, βλ. πιο πρόσφατα Γιματζίδης 2017, 271-272.

27. Catling 1998, 154-164. Gimatzidis 2010, 253-254. Lemos 2002, 57-58. 2012, 177-178.

28. Για τη χρονολόγηση των αμφορέων αυτών: Gimatzidis 2010, 253.

29. Gimatzidis 2010, 253-254. Lemos 2002, 178.

30. Catling 1998, 158-159.

31. Για το μεταβατικό τύπο: Catling 1998, 171-177. Gimatzidis 2010, 254-258. Για το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα από την Κεφαλα: Αλεξανδρίδου 2012, 373, εικ. 5.

32. Gimatzidis 2010, 257-258.

33. Catling 1998, 166-172.

34. Kotsonas κ.ά. 2017, 16-18. Κοτσώνας 2012, 154-155. Οι αμφορείς αυτοί αναφέρονται και ως βορειοελλαδικοί: Papadopoulos 2005, 576. Gimatzidis 2010, 252. 2011, 101. Για τους όρους που έχουν αποδοθεί στους αμφορείς αυτούς από Έλληνες ερευνητές: Κοτσώνας 2012, 155.

35. Για τα πιθανά κέντρα παραγωγής: Lemos 2002, 179-180. Κοτσώνας 2012, 158-159.

τον πρώιμο 8ο αιώνα έως και τον πρώιμο 7ο αιώνα.³⁶ Το θραύσμα από την Κεφάλα είναι από τον τυπικό ανοιχτό καστανό πηλό με τον γκριζό πυρήνα και τη μεγάλη περιεκτικότητα σε ασημίζουσα μαρμαρυγία των αμφορέων από το Θερμαϊκό.³⁷ Η Κεφάλα αποτελεί πλέον μια ακόμα προσθήκη στον μακρύ κατάλογο των θέσεων, όπου εντοπίζονται οι αμφορείς αυτοί.

Η ΚΕΦΑΛΑ ΩΣ ΤΜΗΜΑ ΕΝΟΣ ΔΙΚΤΥΑΚΟΥ «ΜΙΚΡΟΚΟΣΜΟΥ» ΣΤΟ ΚΕΝΤΡΙΚΟ ΑΙΓΑΙΟ

Τόσο τα αρχιτεκτονικά όσο και τα κινητά ευρήματα από το πλάτωμα του οικισμού φωτίζουν την οικιστική και παραγωγική δραστηριότητα στο νησί κυρίως κατά τον 8ο αιώνα π.Χ. και την Κλασική περίοδο, ενώ συνδυαστικά με τις αρχαιολογικές ενδείξεις της πρωιμότερης Εποχής του Σιδήρου αναδεικνύουν τις επαφές του οικισμού με τις γειτονικές περιοχές, κυρίως τη Θεσσαλία, την Εύβοια, και τη Μακεδονία.³⁸

Τα ευρήματα από την ανασκαφική έρευνα των τελευταίων ετών επιβεβαιώνουν τα συμπεράσματα που είχαν διατυπωθεί μετά την ολοκλήρωση της επιφανειακής έρευνας.³⁹ Τα ΠρΓ και ΥποΠρΓ αγγεία, αλλά και τα τοπικά αγγεία με τον ίδιο τύπο διακόσμησης επιτρέπουν την ένταξη της Κεφάλας στο πλαίσιο της «ευβοϊκής κοινής»,⁴⁰ σύνδεση που επιβεβαιώνεται όχι μόνο από την κεραμεική αλλά και από την αρχιτεκτονική διάταξη του οικισμού που μπορεί να συγκριθεί με αυτή κάποιων ευβοϊκών της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου.⁴¹

Η κεραμεική ύλη των περισσότερων ευρημάτων που εντοπίστηκαν σε σχέση με τα κτήρια, υποδεικνύουν προέλευση κυρίως από τη Θεσσαλία, και λιγότερο από την Εύβοια. Πολλά από τα ευρήματα από το Κτήριο Α μάλιστα παρουσιάζουν σημαντική ομοιογένεια που ίσως υποδεικνύουν και το αποτέλεσμα μιας τοπικής παραγωγής. Η σύνδεση της Κεφάλας με τη Θεσσαλία ενισχύεται κυρίως με βάση τα πρωιμότερα ευρήματα και μάλιστα τους πρώιμους εμπορικούς αμφορείς τόσο της Ομάδας Ι όσο και τους μεταβατικούς. Λόγω της γεωγραφικής της θέσης η Κεφάλα πρέπει να έπαιξε το ρόλο συνδετικού κρίκου μεταξύ κεντρικής Ελλάδας και βόρειου Αιγαίου από τη μια πλευρά, όπως άλλωστε μαρτυρεί και ο εμπορικός αμφορέας από το Θερμαϊκό κόλπο,⁴² αλλά και νότιας Ελλάδας κατά την Αρχαϊκή περίοδο, όπως δηλώνουν οι κορινθιακές εισαγωγές.

Η μελέτη των πρώιμων ευρημάτων από τον οικισμό της Κεφάλας θέτει προβληματισμούς για ζητήματα δικτύων και επαφών στο Αιγαίο της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου και κυρίως για αυτό της κινητικότητας των Ευβοέων. Η παρουσία τους στην Κεφάλα δεν μπορεί να αμφισβητηθεί, αλλά τόσο ο χαρακτήρας όσο και η διάρκεια της θα πρέπει να εξετασθούν προσεκτικά. Λόγω της γεωγραφικής της θέσης, η Κεφάλα ενώνει την κεντρική με τη βόρεια Ελλάδα και θα μπορούσε να διευκολύνει ιδιαίτερα την ευβοϊκή κινητικότητα προς το Θερμαϊκό κόλπο.⁴³ Ωστόσο εκτός των Ευβοέων, τα ευρήματα από την Κεφάλα μαρτυρούν τη δραστηριοποίηση κυρίως Θεσσαλών, επιβεβαιώνοντας τις επαφές της ανατολικής κυρίως Θεσσαλίας με το ευρύτερο Αιγαίο, αλλά πιθανόν και ομάδων προερχόμενων από τη Μακεδονία.

Η Κεφάλα μπορεί να προσδιορισθεί ως ένα αυτόνομο μικρό κέντρο που αλληλεπιδρούσε έντονα κυρίως με την Θεσσαλία και λιγότερο με την Εύβοια και τη βόρεια Ελλάδα,⁴⁴ και μπορεί να ενταχθεί στον τύπο των δικτύων, γνωστό ως «small world», όπου οι επαφές γίνονται μεταξύ κόμβων που εντοπίζονται σε μικρή απόσταση.⁴⁵ Συγκεκριμένα ανήκει στα μικρά δίκτυα γύρω από τον ευβοϊκό κόλπο η στενή επαφή των οποίων οδήγησε στην ανάπτυξη ισχυρών δεσμών και πιθανότατα ακόμα την αίσθηση μιας κοινής ταυτότητας.

Αν και η καλά μελετημένη και ευρύτατα διαδεδομένη ευβοϊκή κεραμεική, αλλά και οι παραγωγές που επηρεάστηκαν από αυτήν, «πνίγουν» την παρουσία μικρότερων, τοπικών κέντρων παραγωγής, μια προσε-

36. Για τη χρονολόγηση των αμφορέων: Catling 1998, 161-170, 176. Κοτσώνας 2012, 158, σημ. 522. Kotsonas κ.ά. 2017, 17.

37. Αλεξανδρίδου 2012, 374, εικ. 6.

38. Τα συμπεράσματα που ακολουθούν έχουν συζητηθεί αναλυτικότερα στο: Alexandridou υπό εκτύπωση.

39. Mazarakis Ainian 2012. 2013. Αλεξανδρίδου 2012.

40. Αλεξανδρίδου 2014. Για την «ευβοϊκή κοινή» βλ. κυρίως Lemos 1998.

41. Mazarakis Ainian 2012. 2013. Αλεξανδρίδου 2012.

42. Δείγματα πρώιμης γραπτής κεραμεικής από την επιφανειακή έρευνα επιβεβαιώνουν επιπλέον τη θέση αυτή.

43. Mazarakis Ainian 2012. 2013. Για την ευβοϊκή παρουσία στο Βόρειο Αιγαίο: Tiverios 2008. Kourou 2017. Για τις σχετικές αντηρήσεις, βλ. Papadopoulos 1996. 1997. 2005, 500, 571-595. 2011.

44. Για τις επαφές της Κεφάλας κατά την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου: Knodell 2013, 383, εικ. 7.2-7.3.

45. Knodell 2013, 280, 287-290.

κτική εξέταση των ευρημάτων της Κεφάλας και της στυλιστικής τους ανάλυσης αναδεικνύει τη θέση ως ένα πρόσθετο κόμβο σε ένα ευρύτερο δίκτυο που περιλαμβάνει τη Θεσσαλία και την Εύβοια, ιδιαίτερα το βόρειο τμήμα της. Το γεγονός ότι η τοπική κεραμική υιοθετεί χαρακτηριστικά της ευβοϊκής παραγωγής υποδεικνύει την αλληλεπίδραση μεταξύ μικρότερων και μεγαλύτερων κέντρων που ήταν απαραίτητη για την μετάδοση των διαφόρων καινοτομιών στην κεραμική την εποχή εκείνη.

Τα ευρήματα από την Κεφάλα, συνδυαστικά με τα πορίσματα πρόσφατων μελετών από άλλες θέσεις, όπως χαρακτηριστικά από το Υπόγειο της Μεθώνης,⁴⁶ αναδεικνύουν ακόμα περισσότερο την πολυσύνθετη φύση των επαφών και δραστηριοτήτων ομάδων διαφορετικής προέλευσης στο Αιγαίο της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου⁴⁷ που δεν πρέπει να αποδίδονται αποκλειστικά στους Ευβοείς.⁴⁸

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Η ανασκαφική έρευνα ανέδειξε την Κεφάλα Σκιάθου ως μια θέση ιδιαίτερου αρχαιολογικού ενδιαφέροντος, αποκαλύπτοντας πτυχές της πρώιμης ιστορίας του νησιού άγνωστης έως σήμερα. Επιπλέον, τα ευρήματα συμβάλλουν στην έρευνα σειράς περιπλοκών ζητημάτων που αφορούν την κινητικότητα Ευβοεών, Θεσσαλών και άλλων, τις διασυνδέσεις τους στο κεντρικό Αιγαίο κατά την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου, διαφωτίζοντας παράλληλα τις ελάχιστα γνωστές εξελίξεις που συντελούνται στον ευρύτερο θεσσαλικό χώρο κατά τον 7ο αιώνα.

46. Κοτσώνας 2012.

47. Collar 2009, 145-150. Constantakopoulou 2007, 20-28. Malkin – Constantakopoulou – Panagopoulou 2009, 1-11. Malkin 2011. Knappett 2011, 28-30. 2013.

48. Βλ. Κοτσώνας 2012, 232-233, όπου αναλυτική βιβλιογραφία.

SUMMARY

NEW DATA FOR THE SPORADES DURING THE EARLY HISTORICAL PERIOD:
THE SETTLEMENT OF KEPHALA ON SKIATHOS

Alexandros Mazarakis Ainian, Alexandra Alexandridou

The excavations at the site of Kephala revealed the importance of the island of Skiathos during the Early Iron Age and Archaic period. The pottery as well as the architectural remains uncovered, suggest that the island was culturally linked with both Euboea and Thessaly, while being in contact with the northern Aegean. The present article offers a first synthesis of the earliest period of activity at the settlement in an attempt to enlighten its role during that period.

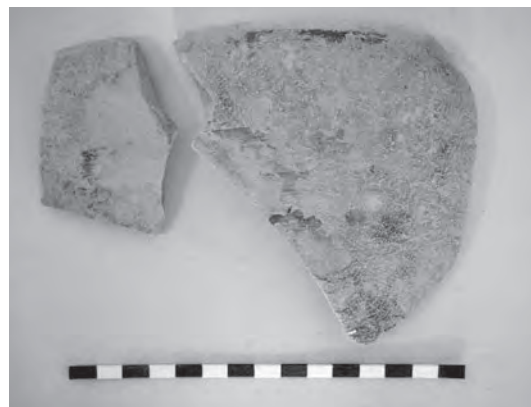
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αλεξανδρίδου Α., 2012. Η πρώιμη κεραμική από την επιφανειακή έρευνα στη θέση Κεφάλα Σκιάθου, *ΑΕΘΣΕ* 4, 365-374.
- Alexandridou A. (υπό εκτύπωση). Interconnections in the central Aegean. The ceramic evidence from the early settlement of Kephala on Skiathos, στο J. Hilditch, C. Beestman-Kruijshaar, M. Revello-Lami, S. Ruckl, S. Ximeri (επιμ.), *Island, Mainland, Coastland and Hinterland: ceramic perspectives on connectivity in the ancient Mediterranean. Proceedings of the conference held at the University of Amsterdam, Feb. 1-3rd 2013*. Amsterdam.
- Αρβανίτου-Μεταλληνού Γ., 1998. *Κεραμική την πρωτοϊστορικών χρόνων της ηπειρωτικής Θεσσαλίας*, Πανεπιστήμιο Αθηνών (αδ. διδ. διατριβή).
- Βασιλειάδη Κ., 2009. Λοκρικά υφαντικά βάρη από τον Κύνο Λιβανατών, *ΑΕΘΣΕ* 3, 1179-1886.
- Βερδελής Ν., 1958. *Ο Πρωτογεωμετρικός ρυθμός της Θεσσαλίας*, Αθήνα.
- Catling R.W.V., 1998. The Typology of the Protogeometric and Subprotogeometric Pottery from Troia and its Aegean Context, *Studia Troica* 8, 151-187.
- Catling R. W. V. – Lemos I.S., 1990. *Lefkandi II. The Protogeometric Building at Toumba, Part 1: The Pottery*, BSA Suppl. 22, Oxford.
- Coldstream J.N. 1968/2008. *Greek Geometric Pottery: a survey of ten local styles and their chronology*, London.
- Collar A., 2009. Network Theory and Religious Innovation, στο I. Malkin – Chr. Constantakopoulou – K. Panagopoulou (επιμ.), *Greek and Roman Networks in the Mediterranean*, London, 145-150.
- Constantakopoulou, Chr., 2007. *The Dance of the Islands: Insularity, Networks, the Athenian Empire, and the Aegean World*, Oxford.
- Desborough, V. R. d'A., 1952. *Protogeometric Pottery*, Oxford.
- Desborough, V. R. d'A. – Coldstream, J. N., 1979/1980. The Dark Age Pottery (SM-SPG III) from Settlement and Cemeteries, στο M. R. Popham – L. H. Sackett – P. G. Themelis (επιμ.), *Lefkandi I. The Iron Age Settlement*, BSA Suppl. 11, London.
- Descodres, J.P. – Kearsley, R., 1983. Greek pottery at Veii: another look, *BSA* 78, 9-53.
- Γιατζιζίδης Σ., 2017. Πρώιμοι ελληνικοί εμπορικοί αμφορείς και οικονομία στο βόρειο Αιγαίο, στο D. Mulliez (επιμ.), *Θάσος. Μητρόπολη και Αποικίες, Πρακτικά του διεθνούς συμποσίου στη μνήμη Μαρίνας Σγούρου, Θάσος, 21-22 Σεπτεμβρίου 2006*, Αθήνα. 259-292.
- Gimatizidis, S., 2011. Counting sherds at Sindos: Pottery consumption and construction of identity in the Iron Age, στο S.A. Verdan – T. Theurillat – A. Kenzelmann Pfyffer, *Early Iron Age Pottery: A Quantitative Approach*, BAR-IS 2254, Oxford, 97-110.
- Gimatizidis, S., 2010. *Die Stadt Sindos. Eine Siedlung von der späten Bronze- bis zur Klassischen Zeit am Thermaischen Golf in Makedonien*, Radhen.

- Heurtley, W. A. – Skeat, T. C., 1930/1931. The Tholos Tombs of Marmariane, *BSA* 31, 1-55.
- Kearsley, R.A., 1989. *The Pendent Semicircle Skyphos: a Study of its Development and Chronology and an Explanation of it as an Evidence for Euboean Activity at Al Mina*. BICS Suppl. 44, London.
- Knappett, C., 2013. *Network Analysis in Archaeology*, Oxford.
- Knappett, C., 2011. *An Archaeology of Interaction: Network Perspectives on Material Culture and Society*, Oxford.
- Knodell, A. 2013. *Small-World Networks and Mediterranean Dynamics in the Euboean Gulf: An Archaeology of Complexity in Late Bronze Age and Early Iron Age Greece*, Brown University (αδ. διδ. διατριβή).
- Kourou, N., 2017. The Archaeological Background of the Earliest Graffiti and Finds, στο J. Strauss Clay – I. Malkin – Y.Z. Tzifopoulos (επιμ.), *Panhellenes at Methone. Graphè Late Geometric and Protoarchaic Methone, Macedonia (ca. 700 BCE)*, Berlin, 20-35.
- Kotsonas, A. – E. Kiriati – X. Charalambidou – M. Roumprou – N.S. Müller – M. Bessios, 2017. Transport Amphorae from Methone, στο J. Strauss Clay – I. Malkin – Y.Z. Tzifopoulos (επιμ.), *Panhellenes at Methone. Graphè Late Geometric and Protoarchaic Methone, Macedonia (ca. 700 BCE)*, Berlin, 9-19.
- Κοτσώνας, Α., 2012. Η ενεπίγραφη κεραμική του 'Υπογείου': προέλευση, τυπολογία, χρονολόγηση και ερμηνεία, στο Γ.Ζ. Τζιφόπουλος (επιμ.), *Μεθώνη Πιερίας Ι: Επιγραφές, χαράγματα και εμπορικά σύμβολα στη γεωμετρική και αρχαϊκή κεραμική από το 'Υπόγειο' της Μεθώνης Πιερίας στη Μακεδονία*, Θεσσαλονίκη, 113-303
- Lemos I.S., 2012. A Northern Aegean Amphora from Xeropolis, Lefkandi, στο Π. Αδάμ-Βελένη – Κ. Τζαναβάρη, *Δινήσσσα, τιμητικός τόμος για την Κατερίνα Ρωμοπούλου*, Θεσσαλονίκη, 177-182.
- Lemos I. S., 2002. *The Protogeometric Aegean: The Archaeology of the Late Eleventh and Tenth Century B C.*, Oxford.
- Lemos I. S., 1998. Euboea and its Aegean koine, στο M. Bats & B. D'Agostino (επιμ.), *Euboica. L'Eubea e la presenza euboica in Calcidica e in Occidente. Atti del Convegno Internazionale (Napoli 13-16 novembre 1996)*, Naples, 45-58.
- Malkin I. – Constantakopoulou Chr. – Panagopoulou K., 2009. Introduction, στο I. Malkin Chr. Constantakopoulou – K. Panagopoulou (επιμ.), *Greek and Roman Networks in the Mediterranean*, London, 1-11.
- Mazarakis Ainian A., 2013. The form and structure of Euboean society in the Early Iron Age based on some recent research, στο 50ο *Convegno Alle origini della Magna Grecia. Mobilità, migrazioni, fondazioni, Taranto, 1-4 ottobre 2010*, Taranto, 73-99
- Mazarakis Ainian A., 2012. Euboean Mobility towards the North. New Evidence from the Sporades, στο M. Iacovou (επιμ.), *Cyprus and the Aegean in the Early Iron Age, The Legacy of Nicolas Coldstream*, Nicosia, 53-75.
- McDonald William A. – Coulson William D.E. – Rosser John (επιμ.), 1983. *Excavations at Nichoria in South-west Greece III. Dark Age and Byzantine Occupation*, Minneapolis.
- Μπέσιος Μ., 2012. Η ανασκαφή του 'Υπογείου', στο Γ.Ζ. Τζιφόπουλος (επιμ.), *Μεθώνη Πιερίας Ι: Επιγραφές, χαράγματα και εμπορικά σύμβολα στη γεωμετρική και αρχαϊκή κεραμική από το 'Υπόγειο' της Μεθώνης Πιερίας στη Μακεδονία*, Θεσσαλονίκη, 41-111.
- Papadopoulos J.K., 2011. 'Phantom Euboeans' – a decade on, στο D.W.Rupp – J. E. Tomlinson (επιμ.), *Euboea and Athens: Proceedings of a Colloquium in Memory of Malcolm B. Wallace. Athens, 26-27 June 2009. Publications of the Canadian Institute in Greece* 6. Athens, 113-133.
- Papadopoulos J. K., 2005. *The Early Iron Age Cemetery at Torone*, Los Angeles.
- Papadopoulos J. K., 1996. Euboians in Macedonia? A closer look, *OJA* 15, 151-181.
- Papadopoulos J. K., 1997. Phantom Euboeans, *JMA* 10, 191-219.
- Popham M.R. – Sackett L.H. – Themelis P.G., 1979-1980 (επιμ.), *Lefkandi I. The Iron Age Settlement*, BSA Suppl. 11, London.
- Sipsie-Eschbach M., 1991, *Protogeometrische Keramik aus Iolkos in Thessalien*, Berlin.
- Tiverios M.A., 2008. Greek Colonisation of the Northern Aegean, στο G. R. Tsatskhladze (επιμ.), *Greek Colonisation. An Account of Greek Colonies and other Settlements Overseas*, Vol. II, Leiden, 1-154.
- Verdan S.A – Kenzelmann Pfyffer A. – Léderrey Cl., 2008. Céramique géométrique d'Érétrie, *Eretria XX*, Gollion.

Εικ. 1. Χείλος κρατήρα με γραμμική διακόσμηση του ύστερου 8ου αιώνα π.Χ.

Εικ. 2. Τμήματα κρατήρα-λεκανίδας με απλή γραμμική διακόσμηση του ύστερου 8ου αιώνα π.Χ.

Εικ. 3. Αποσπασματικά σωζόμενος σκύφος διακοσμημένος με ομάδες ομόκεντρων κύκλων.

Εικ. 4. Θραύσματα χείλου πυξίδας με κρεμάμενα ημικύκλια.

Εικ. 5. Πήλινη πυραμειδόσχημη αγνύθα.

Εικ. 6. Χειροποίητη αγνύθα ελλειψοειδούς σχήματος.

Εικ. 7. Πήλινο σφονδύλι.

Εικ. 8. Μεγάλο τμήμα από mortarium του ύστερου 5ου αιώνα π.Χ.

Εικ. 9. Τμήμα ώμου εμπορικού αμφορέα της Ομάδας Ι.

Εικ. 10. Θραύσμα σώματος εμπορικού αμφορέα μεταβατικού τύπου.

ΙΕΡΑ ΚΑΙ ΛΑΤΡΕΙΕΣ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΠΕΠΑΡΗΘΟΥ¹

Κατερίνα Τζαβελοπούλου

Λιγοστοί ερευνητές ήδη από τα τέλη του 19ου αι. έχουν δημοσιεύσει μελέτες σχετικές με την αρχαία Πεπάρηθο, ωστόσο ακόμη και σε αυτές γίνονται μόνο σύντομες αναφορές στα ιερά και στις λατρείες του νησιού². Στην παρούσα ανακοίνωση μέσα από τη συνεξέταση των γραπτών πηγών, γραμματειακών και επιγραφικών κειμένων, και των πρόσφατων ανασκαφικών δεδομένων θα επιχειρήσουμε τη συνολική διερεύνηση των διαφόρων πτυχών της άσκησης της λατρείας στη νήσο Πεπάρηθο κατά την αρχαιότητα.

Η ΛΑΤΡΕΙΑ ΤΟΥ ΑΣΚΛΗΠΙΟΥ

Τα ανεσκαμμένα μνημεία που σχετίζονται με τη λατρεία παραμένουν μέχρι σήμερα ελάχιστα, με σημαντική εξαίρεση το Ασκληπιείο που εντοπίστηκε στις αρχές του 1960 και αποτελεί τον μοναδικό επισκέψιμο αρχαιολογικό χώρο στις Βόρειες Σποράδες. Το ιερό έχει αποτελέσει αντικείμενο αρκετών μελετών³ και θα παρουσιαστεί συνοπτικά στην παρούσα έρευνα.

Το Ασκληπιείο, ένα από τα αρχαιότερα του ελλαδικού χώρου, ιδρύθηκε πιθανότατα τον 5ο αι., ήκμασε τον 4ο αι. και λειτούργησε έως τουλάχιστον τον 2ο αι. π.Χ., ενώ ο χώρος συνέχισε να χρησιμοποιείται έως τους πρώιμους βυζαντινούς χρόνους. Η λατρεία ήταν δημόσια, όπως επιβεβαιώνουν δύο ενσφράγιστες κεραμίδες με τις επιγραφές ΙΕΡΟ και ΔΗΜΟΣΙΟΣ αντίστοιχα, και ταυτίστηκε από μαρμάρινη ενεπίγραφη αναθηματική βάση και από ενσφράγιστες κεραμίδες με το όνομα του Ασκληπιού.

Η ειδυλλιακή τοποθεσία του ιερού δίπλα στη θάλασσα, κοντά σε πηγή και σε απόσταση από το άστυ, το οποίο βρισκόταν στον απέναντι λόφο, καθόρισε κατά τη γνώμη μας τη θέση της ίδρυσής του⁴. Ο ήλιος, ο αέρας, το νερό και η φυσική ομορφιά αποτελούσαν προϋποθέσεις για την ίδρυση των Ασκληπιείων κατά την αρχαιότητα, καθώς συνέβαλαν με επιτυχία στη θεραπεία των ασθενών.

Το ιερό, συνολικής έκτασης 50 × 50 μ., αποτελείται από μια στοά, με τρία τουλάχιστον δωμάτια στη νότια πτέρυγα, που περιέκλειε στις τρεις ή τέσσερις πλευρές μία εσωτερική αυλή. Εκεί εντοπίστηκε κτιστή εσχάρα ή βωμός αναίμακτων θυσιών πλασιωμένη από πέντε λαιμούς πεπαρηθιακών αμφορέων τοποθετημένους σε όρθια θέση. Το εύρημα σε συνδυασμό με λιγοστά γυναικεία ειδώλια του πρώιμου 5ου αι. π.Χ. και μια πρωιμότερη οικοδομική φάση του ιερού, οδηγούν την Ιντζεσίλογλου και τους συνεργάτες της⁵ στην υπόθεση ότι προηγήθηκε του Ασκληπιού η λατρεία μιας γυναικείας θεότητας, ίσως της Αρτέμιδος. Την υπόθεση ενισχύουν τμήματα μαρμαρίνων αγαλμάτων παιδιών⁶, χαρακτηριστικά αναθήματα και των δύο θεών.

1. Θερμές ευχαριστίες θα ήθελα να απευθύνω στην κυρία Ιντζεσίλογλου για την άδεια προβολής εικόνων κατά την προφορική ανακοίνωσή μου, καθώς και τις κυρίες Σκαφιδά και Σταματοπούλου για την αποστολή του υπό δημοσίευση άρθρου τους και την άδεια προβολής φωτογραφικού υλικού από την παρουσίασή τους.

2. RE XIX1 (1937) 551-559 λ. *Peperethos* αρ. 1 και 3 (R. Herbst). Σάμψων 2000, 104-105.

3. Λιάγκουρας 1962. Δουλιγέρη-Ιντζεσίλογλου 2006, 263-281. Δουλιγέρη-Ιντζεσίλογλου – Γεωργίου – Γεωργίου – Πέτση – Βλαΐδη – Δερμιτζάκης 2012, 701-708.

4. Τζαβελοπούλου 2018, 816-817.

5. Δουλιγέρη-Ιντζεσίλογλου – Γεωργίου – Γεωργίου – Πέτση – Βλαΐδη – Δερμιτζάκης 2012, 705-706.

6. Σάμψων 2000, 208-210 αρ. 3, εικ. 64, αρ. ΠΙΕ 1. Δουλιγέρη-Ιντζεσίλογλου 2005, 163 εικ. 216.

Η ΛΑΤΡΕΙΑ ΤΗΣ ΑΡΤΕΜΙΔΟΣ

Η λατρεία της Αρτέμιδος στην Πεπάρηθο πιστοποιείται από δύο ευρήματα που καταγράφονται στα τέλη του 19ου και στις αρχές του 20ου αι. αλλά σήμερα η τύχη τους παραμένει άγνωστη: ανάγλυφο Απόλλωνος και Αρτέμιδος ρωμαϊκών χρόνων⁷ και μαρμάρινος κορμός Αρτέμιδος⁸ με ζωμένο χιτώνα και φάρετρα πάνω από το δεξί ώμο του 3ου αι. π.Χ.

Η ΛΑΤΡΕΙΑ ΤΟΥ ΑΠΟΛΛΩΝΟΣ

Στο Ασκληπιείο της Πεπάρηθου η Ιντζεσίλογλου⁹ υποθέτει συλλατρεία και του πατέρα του, Απόλλωνος, πρακτική που απαντά και στο Ασκληπιείο της Επιδαύρου και αλλού. Η λατρεία του θεού μαρτυρείται σε επιγραφή¹⁰ ΑΠΟΛΛΩΝΟΣ ΛΥΚΕΙΟΥ του 2ου αι. π.Χ. εντοχισμένη στην αψίδα του Αγ. Μιχαήλ Συν(ν)άδων. Επίσης, η Πεπάρηθος συγκαταλέγεται στους τόπους όπου «ανάσσει», δηλαδή βασιλεύει ο θεός, στον *Ομηρικό Ύμνο στον Απόλλωνα* (στίχος 32) που χρονολογείται στα τέλη του 7ου – αρχές 6ου αι. π.Χ. και αποτελεί ένδειξη λατρείας του θεού τουλάχιστον από την αρχαϊκή εποχή. Επιπλέον ένδειξη αποτελεί το προαναφερόμενο ανάγλυφο Απόλλωνος και Αρτέμιδος¹¹ και τα μαρτυρημένα από τον Θεόπομπο¹² αναθήματα των Πεπάρηθων στους Δελφούς, το χρυσό στεφάνι από κισσόφυλλα και το χάλκινο κολοσσιαίο άγαλμα του Απόλλωνος, έργο του Αθηναίου γλύπτη Διοπίθη.

Η λατρεία του Λυκείου Απόλλωνος ανάγεται στους αρχαϊκούς χρόνους και μαρτυρείται¹³ κυρίως στην Αττική, στους Δελφούς, στην Πελοπόννησο, στη Θεσσαλία στα νησιά του Αιγαίου και στη Μ. Ασία. Στην Αθήνα ήταν ο θεός των ενθλιτών οπλιτών, των ανδρών που είχαν περάσει την εφηβεία και το ιερό του βρισκόταν κοντά στο γυμνάσιο, εκτός των τειχών της πόλης. Αντίθετα στο Άργος και τη Σικυώνα¹⁴ συνδεόταν με τον πολιτικό και κοινωνικό ρόλο της πόλης-κράτους, και το ιερό του είχε ιδρυθεί στην αγορά. Μολονότι τα παραπάνω στοιχεία απομακρύνουν από την υπόθεση συλλατρείας Απόλλωνος και Ασκληπιού, δε μας επιτρέπεται η διεξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων για το χώρο λατρείας του.

Η ΛΑΤΡΕΙΑ ΣΤΟΝ ΣΤΑΦΥΛΟ

Η δεύτερη ανασκαφικά τεκμηριωμένη τέλεση λατρείας εντοπίζεται στη θέση Στάφυλος και περιλαμβάνει τρεις αποθέσεις αναθημάτων σε μικρές κοιλότητες βράχου κοντά στον μυκηναϊκό τάφο, που αποκαλύφθηκαν¹⁵ μία από τον Πλάτωνα το 1938 και δύο από την Εφορεία Αρχαιοτήτων του Βόλου το 1992. Ανάμεσα στα ευρήματα συγκαταλέγονται δύο ή τρία πήλινα πλακίδια με ανάγλυφες παραστάσεις αλόγων και αναβάτη, μικύλλοι σκύφοι, κάναστρο, μελαμβαφής αμφορίσκος και μικρό πλαστικό αγγείο.

Είναι φανερό λοιπόν ότι στον τάφο του Στάφυλου πραγματοποιούνται τελετουργικά δρώμενα αναίμακτων προσφορών, χρών ή απαρχών, και αναθέσεις πλακιδίων. Συγκεκριμένα οι δύο αποθέσεις, που μελέτησαν οι κυρίες Σκαφιδά και Σταματοπούλου –καθώς η πρόσβαση στα ευρήματα του Πλάτωνα είναι σήμερα ανέφικτη– έλαβαν χώρα τον πρώιμο και τον ύστερο 5ο αι. π.Χ. υποδεικνύοντας ότι δεν πρόκειται για ένα μεμονωμένο τελετουργικό γεγονός, αλλά ότι είχε διάρκεια τουλάχιστον δύο γενεών.

Τα παραπάνω αναθήματα σχετίζονται με τη λατρεία ηρωικών και χθόνιων θεοτήτων. Όμως, όπως ορθά σημειώνουν οι δύο αρχαιολόγοι δεν μπορούμε να προσδιορίσουμε αν πρόκειται για περιστασιακή τελετουρ-

7. Σκαβέντζος 1883, 3-4. Εντοπίστηκε στον Στάφυλο το 1821 από το σκοπελίτη Εμμανουήλ Μανωλάκη και τους πρόσφυγες στη Σκόπελο, Άνθιμο Γαζή και Γρηγόριο Κωνσταντά και η τύχη του αγνοείται από το 1890.

8. Friedrich 1906, 113 σημ. 1 (οι πληροφορίες στις υποσημειώσεις προέρχονται από τον Wace).

9. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου 2006, 271. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου 2009, 477.

10. Για τη δημοσίευση της επιγραφής, βλ. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου 2009, 471κ.ε.

11. Βλ. παραπάνω σημ. 7.

12. Αθήναιος 13, 605 a-b, (όπου η μαρτυρία του Θεόπομπου).

13. Versnel 1994, 331-332.

14. Πausanias 2, 19, 3 (Άργος) και 2, 9, 7 (Σικυώνα).

15. Πλάτων 1949, 547. Skaphida – Stamatopoulou (υπό έκδοση).

για λόγω κάποιας τυχαίας διατάραξης του τάφου ή για προγονολατρεία από τους ιδιοκτήτες της γης ή για ηρωολατρεία. Για την τελευταία περίπτωση θα θέλαμε, πάντως, να διατυπώσουμε τις επιφυλάξεις μας, καθώς κατά τη γνώμη μας βασική προϋπόθεση για το χαρακτηρισμό ηρωολατρείας είναι να αποτελεί δημόσια θεσμοθετημένη λατρεία με σαφές τελετουργικό και μεγάλη διάρκεια, κάτι που τα έως τώρα ευρήματα δεν επιβεβαιώνουν.

Φυσικά οποιαδήποτε ταύτιση με το μυθικό οικιστή Στάφυλο ή τον επώνυμο ήρωα Πεπάρηθο, γιους του Διονύσου και της Αριάδνης, είναι αυθαίρετη. Άλλωστε καταλληλότερος τόπος για τη λατρεία τους θα ήταν η αγορά κατ' αναλογία με άλλες πόλεις, όπως για παράδειγμα την Ελάτεια, την Πάτρα, το Άργος, την Τεγέα και τα Μέγαρα¹⁶. Οι οικιστές και επώνυμοι ήρωες λατρεύονταν ως εγγυητές της ασφάλειας, της ελευθερίας και της ανεξαρτησίας, ακόμη και της ίδιας της ύπαρξης της πόλης, στο σημαντικότερο χώρο της, στην αγορά, όπου οι πολίτες ασκούσαν καθημερινά τα πολιτικά και θρησκευτικά τους καθήκοντα με στόχο τη δημιουργία συνεκτικών δεσμών ανάμεσα στους πολίτες μέσω της κοινής καταγωγής τους¹⁷.

Η ΛΑΤΡΕΙΑ ΤΟΥ ΔΙΟΝΥΣΟΥ

Ο πατέρας των δύο ηρώων, Διόνυσος, πάντως συγκαταλέγεται στους σημαντικότερους θεούς της αρχαίας Πεπάρηθου, που μαρτυρείται¹⁸ ως «εϋοίνος», «εϋδενδρος» και «εϋβοτρυς». Προστάτευε τον περίφημο οίνο της, το σημαντικότερο εξαγωγίμο προϊόν της, κυρίως στη Μαύρη Θάλασσα, αλλά και σε άλλες αγορές, όπως στην Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου, που μεταφερόταν μέσα σε αμφορείς που παράγονταν σε εργαστήρια στις θέσεις του Στάφυλου, του Αγνώντα και του Πάνορμου¹⁹.

Η λατρεία του Διονύσου μαρτυρείται σε αναθηματική επιγραφή²⁰ του 3ου αι. π.Χ. χαραγμένη στη βάση αγάλματος ΤΙΜΟΘΕΟΣ ΚΑΛΛΙΚΡΑΤΙΔΟΥ ΔΙΟΝΥΣΩ. Η σημασία του θεού υπογραμμίζεται και από τη συνήθεια των Πεπάρηθίων να προσφέρουν στεφάνι από κισσόφυλλα είτε χρυσό ως ανάθημα στους Δελφούς σύμφωνα με γραμματειακή μαρτυρία²¹ είτε σε τιμώμενους με προξενία σύμφωνα με επιγραφική²² μαρτυρία. Η ίδια επιγραφή παραδίδει ότι τουλάχιστον κατά τον 2ο αι. π.Χ. εορτάζονταν τα «Διονύσια», όπου διδάσκονταν τραγωδίες.

Η διάρκεια της λατρείας θα πρέπει να ήταν μεγάλη, σύμφωνα με τις απεικονίσεις του Διονύσου και του Σταφύλου καθώς και των συμβόλων τους – κανθάρου, θύρσου, κισσόφυλλων, δελφινιού και τσαμπιού με σταφύλια – σε αργυρά και χάλκινα νομίσματα²³ από τις αρχές του 5ου αι. π.Χ. έως την εποχή του Αυγούστου.

Το ιερό του τοποθετείται²⁴ υποθετικά στη θέση Ράχες - Αγ. Κωνσταντίνος, ΒΔ του κάστρου, σε άνδρρο, το οποίο συγκρατούσε αναλημματικός τοίχος, τμήμα του οποίου περιγράφεται²⁵ το 1906. Ας ελπίσουμε ότι μελλοντική ανασκαφική διερεύνηση στο χώρο θα αποκαλύψει περισσότερα.

Η ΛΑΤΡΕΙΑ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ

Ανάλογης σπουδαιότητας θα πρέπει να ήταν και η λατρεία της Αθηνάς, προστάτιδας της ελιάς, για την παραγωγή²⁶ της οποίας η αρχαία Πεπάρηθος ήταν διάσημη. Έμμεση μαρτυρία αποτελούν τα χάλκινα νομί-

16. Τζαβελοπούλου 2011, 49-53.

17. Tzavelopoulou (υπό έκδοση).

18. Πλίνιος, *Φυσική Ιστορία* 4, 12, 72. Ηρακλείδης Ποντικός *FGH* II 217, 13. Σοφοκλής, *Φιλοκτήτης* 549.

19. Doulgéri-Intzessiloglou – Garlan 1990, 367-368. Δημοσθένης 35, 35, 6 και Αθήναιος 1, 29a.

20. Σάμψων 2000, 196 αρ. 3 [όπου εκ παραδρομής στο κείμενο αναγράφει στον Ασκληπιό, ενώ στην επιγραφή ΔΙΟΝΥΣΩ]. Η επιγραφή βρέθηκε το 1966 στην παραλία της Σκοπέλου μπροστά από το παλιό μαγαζί του Ψαριανού και μεταφέρθηκε στο Παλιό Δημαρχείο. Σύμφωνα με τον Σάμψων (2000, 136) ναός θα πρέπει να αναζητηθεί στην περιοχή του παλαιού Δημαρχείου της Σκοπέλου, όπου το 1966 βρέθηκαν μαρμάρινες βάσεις κιόνων και η ενεπίγραφη βάση του αγάλματος του θεού.

21. Βλ. παραπάνω σημ. 12.

22. *IG* XII 8, 640 στ. 31. *Syll*³ 587.

23. Doulgéri-Intzessiloglou – Garlan 1990, 365-366 και υποσ. 10 (με σχετική βιβλιογραφία).

24. Δουλγέρη-Ιντζεσιλογλου 2005, 162.

25. Friedrich 1906, 116 και εικ. 7.

26. Οβίδιος, *Μεταμορφώσεις* 7, 470.

σματα του 2ου και 1ου αι. π.Χ., που απεικονίζουν κεφαλή κρανοφόρου Αθηνάς²⁷ και Ιτωνία Αθηνά²⁸ με κράνος, ασπίδα και δόρυ. Οι παραστάσεις των νομισμάτων είναι κατά τη γνώμη μας σαφώς επηρεασμένες από σύγχρονες του Β' Κοινού των Θεσσαλών²⁹ και αντανακλούν πιθανώς τη λατρεία της Ιτωνίας Αθηνάς³⁰, μιας κατεξοχήν θεσσαλικής θεότητας. Η λατρεία της έχει επιβεβαιωθεί ανασκαφικά στα Φίλια Καρδίτσας και στην Αμοργό και μαρτυρείται σε αρκετές θέσεις της Θεσσαλίας και στην Κορώνεια Βοιωτίας. Η Ιτωνία ήταν αρχικά ανεξάρτητη χθόνια θεότητα, ενώ σταδιακά κατέληξε προσωνόμιο της Αθηνάς αποκτώντας πολεμικό χαρακτήρα.

Ελκυστική μας φαίνεται η αναζήτηση του ιερού της στην κορυφή του υψώματος Πευκιάς, ΝΔ της πόλης της Σκοπέλου, όπου σήμερα βρίσκεται η εκκλησία της Παναγίας της Πολεμίστριας. Στην περιοχή μαρτυρούνται³¹ κατάλοιπα αναλημματικών τοίχων που στηρίζουν δύο άνδρα. Κατά τη γνώμη μας το επίθετο της Παναγίας ίσως υποκρύπτει παλαιότερη λατρεία μιας Αθηνάς με πολεμικό χαρακτήρα. Επιπλέον η ευφορία της γης και η γειτνίαση με πηγή θα αποτελούσαν κατάλληλες προϋποθέσεις για την ίδρυση ιερού της Ιτωνίας Αθηνάς, καθώς η βλάστηση και το νερό αποτελούσαν βασικά στοιχεία της λατρείας³². Η παραπάνω ταύτιση λόγω έλλειψης γραπτών πηγών και αρχαιολογικών δεδομένων παραμένει φυσικά μόνο υποθετική.

Επιγραφή³³ που χρονολογείται λίγο μετά το 197 π.Χ. μαρτυρεί και τη λατρεία της Αθηνάς Πολιάδος. Σύμφωνα με αυτή οι Πεπαρήθιοι με την οικονομική αρωγή του Αθηναίου Φιλόξενου Φιλοξένου μετέφεραν το ναό της Αθηνάς Πολιάδος σε νέα θέση και τοποθέτησαν το εν λόγω ψήφισμα στον πρόναο. Στο εσωτερικό του ναού τοποθετήθηκε η βάση και το άγαλμα της θεάς, τα οποία μεταφέρθηκαν από τον παλαιότερο ναό, ενώ και ο βωμός μεταφέρθηκε στη νέα θέση.

Ο παλαιότερος ναός θα πρέπει να υπέστη μεγάλη καταστροφή πιθανώς το 200 π.Χ., όταν ο Φίλιππος Ε' κατέστρεψε την πόλη³⁴ για να μη χρησιμοποιηθεί ως ναύσταθμος του στόλου του βασιλιά της Περγάμου Αττάλου Α'. Με την επιστροφή των κατοίκων το 197 π.Χ. μετά την ήττα του Φιλίππου στις Κυνός Κεφαλές, η πόλη ανοικοδομήθηκε, ο κατεστραμμένος ναός της Αθηνάς εγκαταλείφθηκε και νέος ιδρύθηκε σε διαφορετικό σημείο. Ο εντοπισμός της επιγραφής στον πρόναο του ναού των Αγ. Αποστόλων στη θέση "Βράχος", αποτελεί φυσικά ένδειξη και όχι απόδειξη ύπαρξης αρχαίου ναού στο ίδιο σημείο³⁵. Η θέση αυτή πάντως βρίσκεται σε πλάτωμα εντός των τειχών και είχε θέα προς το λιμάνι. Δυστυχώς, επειδή η πόλη της Σκοπέλου κατοικείται συνεχώς από την αρχαϊκή τουλάχιστον εποχή και έως σήμερα, τα διατηρούμενα ορατά της λείψανα είναι ελάχιστα και η οποιαδήποτε ανασκαφική διερεύνηση του χώρου αποκλείεται.

Οι πηγές δε μαρτυρούν τίποτε για τη θέση του αρχαίου ναού. Οι ερευνητές³⁶ την αναζητούν πάντως στη θέση στον Κανάκη τη Λάκκα σε άνδρρο, στηριζόμενο από καλοκτισμένο αναλημματικό τοίχο. Η θέση βέβαια σημειώνουμε ότι βρίσκεται εκτός των τειχών και δε γνωρίζουμε κατά πόσο θα ήταν κατάλληλη για τη λατρεία της Αθηνάς Πολιάδος, η οποία συνήθως τελείτο στην ακρόπολη, όπως για παράδειγμα στην Αθήνα, την Ιαλυσό της Ρόδου, την Πριήνη και την Άσσο³⁷.

Λατρεία της Αθηνάς μαρτυρείται και στη Σελιούντα, την τρίτη πόλη της νήσου σύμφωνα με επιγραφή ρωμαϊκών χρόνων³⁸ χαραγμένη στη βάση αγάλματος της θεάς, σήμερα στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο.

27. Κατά τη γνώμη μας οι ομοιότητες της κεφαλής με νομίσματα του Κοινού των Θεσσαλών του 2ου και 1ου αι. π.Χ. το ανάγουν στην ίδια περίοδο (πρβλ. Wroth 1907, πίν. IV αρ. 11). Αντίθετα για τη χρονολόγηση στον 3ο αι. π.Χ., βλ. Σάμψων 2000, 180-181 αρ. 15, εικ. 53.3.

28. Κατά τη γνώμη μας οι ομοιότητες με νομίσματα του Κοινού των Θεσσαλών του 100-50 π.Χ. το ανάγουν στην ίδια περίοδο. Αντίθετα για τη χρονολόγηση στον 2ο αι. π.Χ., βλ. Σάμψων 2000, 181-182 αρ. 18, εικ. 53.6.

29. <http://atlasthessalias.culture.gr/> στο λήμμα Κοινό Θεσσαλών - Νομίσματα.

30. Για τη λατρεία της Ιτωνίας Αθηνάς, βλ. Βαϊοπούλου 2012.

31. Fredrich 1906, 117 και σημ. 1 (όπου η περιγραφή του Wace).

32. Βαϊοπούλου 2012, 159.

33. IG XII 8, 640 στ. 37-38. Syll³ 587.

34. Λίβιος 31, 28, 6.

35. Fredrich 1906, 112-113. Η επιγραφή σήμερα είναι επιχρισμένη με ασβέστη.

36. Fredrich 1906, 116 και εικ. 7 (ναός Διονύσου ή Αθηνάς). Δουλιγέρη-Ιντζεσίλογλου 2005, 162.

37. Holtzmann 2003. Maiuri 1928. Koenigs 2015. Wescoat 2010.

38. IG XII 8 p. 173. Χρονολογείται στους αυτοκρατορικούς χρόνους από τον Sybel (1881, αρ. 397, σ. 73). Η βάση εντοπίστηκε το 1865 στη βόρεια άνω πλευρά της πόλης από χωρικό που καλλιεργούσε τον αγρό του, ενώ το άγαλμα βρέθηκε αργότερα στο Ξηροχώρι της Εύβοιας, σημερινή Ιστιαία, και το 1890 είχαν και τα δύο ήδη μεταφερθεί στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο της Αθήνας. Λανθασμένα ο Herbst θεωρεί ότι και η βάση αγάλματος της Αθηνάς που βρέθηκε στη Σελιούντα τελικά προέρχεται από το Ξηροχώρι Εύβοιας, βλ. RE XIX1 (1937) 558 λ. Reparethos (R. Herbst).

Παρ' όλο που η μοναδική πληροφορία που μας παραδίδεται είναι το όνομα της ιέρειας Κλεαινέτης, το εύρημα αποτελεί σημαντική ένδειξη για την ύπαρξη ναού της Αθηνάς και μάλιστα στο εσωτερικό της ακρόπολης όπου βρέθηκε η επιγραφή και διατηρούνται τοίχοι³⁹.

Η ΛΑΤΡΕΙΑ ΤΟΥ ΕΡΜΗ

Στη Σελινούντα λατρευόταν και ο Ερμής σύμφωνα με επιγραφική μαρτυρία του 2ου αι. π.Χ. χαραγμένη σε μαρμάρινη βάση αναθήματος των αρχόντων Κλέωνος και Κλεοδίκου και τοποθετημένη στο πρυτανείο⁴⁰. Πιθανότατα πρόκειται για άγαλμα του θεού, ανάλογο με αυτά που μαρτυρούνται σε επιγραφές του 156/5 και 155/4 π.Χ. στο πρυτανείο της Δήλου και σε επιγραφή του 1ου αι. π.Χ. – 1ου αι. μ.Χ. στο πρυτανείο του Ρήγιου⁴¹.

Τα πρυτανεία βρίσκονταν εντός της αγοράς ή κοντά σε αυτή, ήταν από τα αρχαιότερα κτήρια των πόλεων με σημαντικές πολιτικές και θρησκευτικές λειτουργίες, πολιτικά σημεία αναφοράς της κοινότητας και ιερά κέντρα, στα οποία έκαιγε η κοινή εστία των πόλεων. Σε αυτά λατρεύονταν διάφορες θεότητες⁴², όπως η Εστία, ο Ερμής, ο Απόλλωνας, η Άρτεμις Αγροτέρα, ο Διόνυσος και ο Πάνας, αλλά και ήρωες, οι τάφοι των οποίων ισχυροποιούσαν τους πολιτικούς θεσμούς και εξασφάλιζαν την αρμονική λειτουργία και την εγκυρότητα των αποφάσεων ενδυναμώνοντας το πολίτευμα της πόλης-κράτους⁴³.

Η ΛΑΤΡΕΙΑ ΤΗΣ ΑΦΡΟΔΙΤΗΣ, ΤΟΥ ΗΡΑΚΛΗ, ΤΟΥ ΔΙΟΣ, ΤΗΣ ΗΡΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΔΗΜΗΤΡΑΣ

Στην αρχαία Σελινούντα λατρευόταν επίσης, η θεά Αφροδίτη, όπως μαρτυρεί κορμός μαρμάρινου αγάλματος ελληνιστικών χρόνων⁴⁴, που φυλάσσεται σήμερα στο Μουσείο του Βόλου. Τη λατρεία του Ηρακλή⁴⁵, του Διός και της Ήρας⁴⁶ θα μπορούσαμε να υποθέσουμε λόγω της απεικόνισής τους σε νομίσματα του πρώιμου 5ου αι. π.Χ. και της εποχής του Αυγούστου αντίστοιχα. Τέλος, η απεικόνιση της κεφαλής Δήμητρας⁴⁷ σε χάλκινο νόμισμα του 2ου αι. π.Χ. σε συνδυασμό με τη μαρτυρία καλλιέργειας σιτηρών στη νήσο⁴⁸, θα μπορούσαν πιθανώς να αποτελέσουν έμμεση μαρτυρία της λατρείας της θεάς.

ΠΟΡΙΣΜΑΤΑ

Συνοψίζοντας, στη νήσο Πεπάρηθο τελούνταν λατρευτικές πρακτικές προς τιμήν θεοτήτων της ελληνικής μυθολογίας. Στην παρούσα μελέτη συγκεντρώσαμε 13 συνολικά μαρτυρημένες λατρείες στη νήσο Πεπάρηθο, εκ των οποίων 9 στην πόλη Πεπάρηθο, 3 στη Σελινούντα και μία στη θέση Στάφυλο. Τα ανασκαφικά δεδομένα, όπως αποτυπώνονται στον **Πίνακα 1**, προσφέρουν στοιχεία μόνο σε 2 περιπτώσεις, αποτυπώνοντας έτσι την περιορισμένη ανασκαφική δραστηριότητα στο νησί. Οι γραμματειακές πηγές πιστοποιούν άμεσα λατρεία μόνο σε μία περίπτωση, κάτι που φαίνεται αναμενόμενο, καθώς η Πεπάρηθος δεν αποτελούσε σημείο αναφοράς για τους αρχαίους συγγραφείς, όπως για παράδειγμα η Αθήνα και η Πελοπόννησος. Αντίθετα, πλούσια είναι τα στοιχεία από τις επιγραφές για 6 λατρείες. Επιπλέον έμμεσες πληροφορίες και από την εικονογραφία αγαλμάτων, αναγλύφων αλλά και νομισμάτων αντλούμε σε 8 παραδείγματα.

Μία από τις αρχαιότερες λατρείες φαίνεται ότι ήταν του Απόλλωνος, που ανάγεται στην αρχαϊκή του-

39. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου 2005, 162.

40. IG XII 8, 641. Για τη χρονολόγηση, βλ. Miller 1978, 204 και Σάμψων 2000, 197 αρ. 6.

41. Miller 1978, 29-30.

42. Miller 1978, 14-16.

43. Τζαβελοπούλου 2011, 133 και 396.

44. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου 2005, 163 εικ. 217.

45. Wroth 1907, πίν. IV αρ. 3, εικ. Β και αρ. 5.

46. Σάμψων 2000, 183-184 αρ. 25, εικ. 54.

47. Σάμψων 2000, 105 και 181 αρ. 17. Στην πίσω όψη θύροςος.

48. Ηρακλείδης Λέμβος, *Περί πολιτειών* 41.

λάχιστον εποχή. Στους κλασικούς χρόνους και ειδικά στον 5ο αι. π.Χ. ιδρύθηκε η λατρεία του Ασκληπιού, πιστοποιείται η λατρεία του Διονύσου και του Ηρακλή και τελέστηκε η λατρεία στον τάφο του Στάφυλου. Στην ελληνιστική εποχή χρονολογούνται τα αναθήματα Αρτέμιδος, Ερμή, Αφροδίτης και τα νομίσματα της Δήμητρος, αν και η λατρεία τους θα μπορούσε να είναι παλαιότερη. Αντίστοιχα ο ναός της Αθηνάς που καταστράφηκε το 200 π.Χ. είχε ιδρυθεί τουλάχιστον στους ελληνιστικούς χρόνους, αν όχι παλαιότερα. Τέλος στους ρωμαϊκούς χρόνους πιστοποιείται λατρεία Αθηνάς, Διός και Ήρας χωρίς να αποκλείεται να ήταν αρχαιότερη.

Στην παρούσα ανακοίνωση επιχειρήσαμε τη συνολική διερεύνηση των ιερών και της λατρείας στη νήσο κατά την αρχαιότητα μέσα από τη συνεξέταση γραμματειακών και επιγραφικών κειμένων αλλά και παλαιότερων και πρόσφατων ανασκαφικών δεδομένων. Ας ευχηθούμε νέες ανασκαφές να φωτίσουν στο μέλλον τις άγνωστες λατρευτικές πτυχές της αρχαίας Πεπαρήθου.

SUMMARY

SANCTUARIES AND CULTS IN ANCIENT PEPARETHOS

Katerina Tzavelopoulou

Since the late 19th century few researchers have published studies on ancient Peparethos. However, even in these, there are only brief references to temples and cults of the island. In fact the excavated monuments associated with the cult remain until now very little, except Asklepieion.

In this study we collected a total of 13 cults on the island Peparethos, of which 9 in Peparethos city, 3 in Selinunte and one in Stafylos. We studied the cult of Asklepios in Asklepieion, the only archaeological site in Northern Sporades open to public, which has been systematically excavated and has been the subject of specific studies. Also, a few sources provide evidence of the cult of Artemis and Apollo. Archaeological evidence confirm bloodless sacrifice in Stafylos. The most important cult was the one of Dionysus and Athena, who protected the famous wine and oil production. Finally, the ancient inhabitants of the island worshiped Hermes, Aphrodite, Heracles, Zeus, Hera and Demeter.

This paper will attempt the overall investigation of various aspects of the exercise of worship on the island Peparethos in antiquity. The combined study of literary and epigraphical sources and recent archaeological evidence from the excavated monuments, will provide the most - as possible - complete picture of the sanctuaries and cults of ancient Peparethos.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Βαϊοπούλου, Μ.Ι. 2012. Η λατρεία της Ιτωνίας Αθηνάς στην Ηπειρωτική και Νησιωτική Ελλάδα, Μέσα από τα Ιερά της, τα Γραπτά Κείμενα και τους Μύθους, στο Ν.Κ. Stampolidis – Α. Kanta – Α. Giannikouri (επιμ.), *Athanasia. The Earthly, The Celestial and the Underworld in the Mediterranean from the Late Bronze and the Early Iron Age, International Archaeological Conference, Rhodes 2009*, Ηράκλειο, 155-162.
- Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου, Α. 2005. Σκόπελος, στο Α.Γ. Βλαχόπουλος (επιμ.), *Αρχαιολογία. Νησιά του Αιγαίου*, 158-164.
- Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου, Α. 2006. Το Ασκληπιείο της Πεπαρήθου, *ΑΕΘΣΕ* 1, 263-281.
- Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου, Α. 2009. Ο Λύκειος Απόλλων της Πεπαρήθου, στο *Κεράτια Φιλίας: τιμητικός τόμος για τον Ιωάννη Τουράτσογλου*, Αθήνα: Νομισματικό Μουσείο Αθηνών, τόμ. Β, 471-479.
- Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου Αργ. – Γεωργίου Ι. – Γεωργίου Κ. – Πέτση Κ. – Βλαΐδη Ρ. – Δερμιτζάκης Σ., 2012. Το Ασκληπιείο της Πεπαρήθου. Έξι χρόνια μετά, *ΑΕΘΣΕ* 3, 701-708.
- Doulgéri-Intzessiloglou, A. – Garlan, Y. 1990. Vin et amphores de Péparéthos et d'Íkos, *BCH* 94, 361-389.
- Fredrich, C. 1906. Skiathos und Peparethos, *AM* 31, 99-128.
- Holtzmann, B. 2003. *L'Acropole d'Athènes: monuments, cultes et histoire du sanctuaire d'Athéna Polias*, Paris.
- Koenigs, W. 2015. *Der Athenatempel von Priene*, Wiesbaden.
- Λιάγκουρας, Α. 1962. Ιερόν Ασκληπιού εν Σκοπέλω. Αρχαίον παράκτιον ιερόν εις την Σκόπελον, *Θεσσαλικά* Δ', 51-62.
- Maiuri, A. 1928. Jalisos e l'Agro Jalisio, *Cl. Rh.* 1, 72-82.
- Miller, S.G. 1978. *The prytaneion. Its function and architectural form*, Berkeley.
- Πλάτων, Ν. 1949. Ο τάφος του Σταφύλου και ο μινωικός αποικισμός της Πεπαρήθου, *Κρητικά Χρονικά* 3, 534-573.
- Σάμψων, Α. 2000. *Η νήσος Σκόπελος. Ιστορική και αρχαιολογική αφήγηση*, Αθήνα.
- Σκαβέντζος, Ι.Μ. 1883. *Έκθεσις αρχαιολογική περί της νήσου Σκοπέλου*, Ιένα.
- Skaphida, L. – Stamatoroulou, M. (υπό έκδοση), Ancestor Cult at the Mycenaean tomb at Staphylos on

- Skopelos, στο C. Morgan – M. Stamatopoulou (eds), *Sanctuaries and cults in ancient Thessaly, Proceedings of congress in British School at Athens 30 November – 1 December 2012*, Athens (υπό έκδοση).
- Sybel, L. von 1881. *Katalog der Sculpturen zu Athen: Kentrikon Mouseion. Barbakeion Lykeion. Hagia Trias. Theseion. Stoa des Hadrian. Ephoria. Südabhang der Akropolis. Akropolis*, Marburg.
- Τζαβελοπούλου, Κ. 2011. *Λατρείες ηρώων στις αγορές της αρχαιότητας*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Τζαβελοπούλου, Κ. 2018. Οικονομία στη διαχείριση φυσικών πόρων και υλικών και σεβασμός του περιβάλλοντος κατά την αρχαιότητα: Παραδείγματα από τη ΝΑ Αττική, *Πρακτικά ΙΣΤ' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ Αττικής, Λάριος, 18-22 Νοεμβρίου 2015*, 807-818.
- Τζαβελοπούλου, Κ. (υπό έκδοση). Heroa in the agora: forging the identity of the Peloponnesian cities, στο C. Gallou et al. (eds), *Sacred Landscapes in the Peloponnese for prehistory to modern times, Publication of the Proceedings of the 3rd CSPS Conference, Sparta 30 March – 1 April 2012*, Oxford (υπό έκδοση).
- Versnel, H.S. 1994. *Inconsistencies in Greek and Roman Religion. Transition and Reversal in Myth and Ritual*, τόμ. II, Leiden.
- Wescoat, B.D. 2010. *The Temple of Athena at Assos*, Oxford.
- Wroth, W.W. 1907. Peperethus and its Coinage, *JHS* 27, 90-98, πίν. IV.

ΛΑΤΡΕΙΕΣ ΣΤΗΝ ΠΟΛΗ ΠΕΠΑΡΗΘΟ					
	Ανασκαφικά δεδομένα	Γραμματειακές πηγές	Επιγραφές	Εικονογραφία (ανάγλυφα, αγάλματα, νομίσματα)	Χρονολόγηση
Ασκληπιός	✓		✓		5ος αι. π.Χ.
Άρτεμις				✓	ελληνιστ. περ.
Απόλλων		✓	✓	✓	τέλη 7ου - αρχές 6ου αι. π.Χ.
Διόνυσος			✓	✓	αρχές 5ου αι. π.Χ.
Αθηνά			✓	✓	3ος αι. π.Χ. τουλάχιστον
Ηρακλής				✓	αρχές 5ου αι. π.Χ.
Δίας				✓	επ. Αυγούστου
Ήρα				✓	επ. Αυγούστου
Δήμητρα				✓	2ος αι. π.Χ.
ΛΑΤΡΕΙΕΣ ΣΤΗΝ ΠΟΛΗ ΣΕΛΙΝΟΥΝΤΑ					
Αθηνά			✓		ρωμαϊκή περ.
Ερμής			✓		2ος αι. π.Χ.
Αφροδίτη				✓	ελληνιστ. περ.
ΛΑΤΡΕΙΕΣ ΣΤΗ ΘΕΣΗ ΣΤΑΦΥΛΟΣ					
Νεκρός τάφου	✓				αρχές και τέλη 5ου αι. π.Χ.

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΕΥΡΗΜΑΤΩΝ ΑΠΟ ΤΜΗΜΑ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟΥ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΠΕΛΙΝΝΑΣ

Άννα Σεμερτζίδου- Μαργαρίτα Τηλιοπούλου

Στη διαδρομή από Λάρισα προς Τρίκαλα βρίσκεται η αρχαία Πέλινα ή Πελινναίον, πόλη της τετράδας Εστιαιώτιδας που απλωνόταν ανάμεσα στην Τρίκκη και τη Φαρκαδώνα στην αριστερή όχθη του Πηνειού ποταμού. Ταυτίστηκε με τα ερείπια στο βραχώδες ύψωμα «Παλιογαρδίκι» που βρίσκεται 3χλμ βορειοανατολικά του χωριού Πετρόπορος. Τα αρχαία λείψανα φανερώνουν μια μεγάλη πόλη με ισχυρή οικονομική ανάπτυξη, κυρίως κατά τη διάρκεια της μακεδονικής παρουσίας στη Θεσσαλία (354-197)π.Χ.¹

Η σωστική ανασκαφή έρευνα διενεργήθηκε στο πλαίσιο των εργασιών διαπλάτυνσης της Ε.Ο. Λάρισας- Τρικάλων, στον κόμβο Πετροπόρου από τα τέλη του 2011 έως και τις αρχές του 2014. Αποκαλύφθηκαν 142 τάφοι που ανήκουν στο εκτεταμένο νεκροταφείο που βρίσκεται στα νότια της τοιχιωμένης αρχαίας πόλης. Οι τάφοι που ανασκάφηκαν καλύπτουν χρονικά το διάστημα από το τελευταίο του 5ου αιώνα π.Χ. έως και τον 1ο αιώνα π.Χ., δηλαδή τα ύστερα κλασσικά και ελληνιστικά χρόνια².

Στις δύο (2) ανακοινώσεις τοίχου (εικόνες 1,2) παρουσιάστηκαν εβδομήντα οκτώ (78) αντικείμενα, συντηρήθηκε όμως ένας μεγαλύτερος αριθμός, συμπεριλαμβανομένης και της αντίστοιχης κεραμικής που πιθανόν να έδινε και άλλα τμήματα αντικειμένων ή να συμπλήρωνε ελλιπή.

Μια μεγάλη ομάδα των τροχήλατων αντικειμένων είναι αβαφή (εικόνα 3) και κάποια φέρουν ίχνη κατεργασίας που βελτιώνουν την όψη τους. Μια άλλη εξίσου μεγάλη ομάδα είναι διακοσμημένη με λεπτό αιώρημα πηλού υψηλής καθαρότητας, πλούσιο σε ιόντα σιδήρου (ιλλίτης)³, που έχει δώσει γυαλιστερή επίστρωση κόκκινου χρώματος (Fe_2O_3) ή το μαύρο οξειδίο του σιδήρου μαγνητίτης (Fe_3O_4) (εικόνα 4).

Έξωριστές περιπτώσεις αποτελούν το ειδώλιο του ιθυφαλλικού Πάνα⁴ (εικόνα 5) που καλυπτόταν με λευκό επίχρισμα και ήταν διακοσμημένο με κόκκινη χρωστική και η ερυθρόμορφη ατρακτοειδής λήκυθος, τύπου Κερτς⁵ που ήταν διακοσμημένη με λευκό επίχρισμα, μπλε χρωστική ίσως και κόκκινη, και επιχρυσώσεις (εικόνα 6). Επίσης ένας μικρός αριθμός αρυβαλλοειδών ληκύθων φέρει στικτή λευκή διακόσμηση (εικόνα 7).

Κατά τις διαδικασίες καθαρισμού έγινε αντιληπτό ότι η ερυθρόμορφη ατρακτοειδής λήκυθος και τρία μελαμβαφή αντικείμενα παρουσίαζαν μεταλλική επιφάνεια και τουλάχιστον σε μία περίπτωση έμενε μαύρη ουσία στο βαμβακοφόρο στυλεό. Η υποψία επικασιτέρωσης⁶, με βάση τα αποτελέσματα της εξέτασης με X.R.F., στα εργαστήρια συντήρησης του Αρχαιολογικού Μουσείου Βόλου της Εφορείας Αρχαιοτήτων Μαγνησίας⁷, δεν επιβεβαιώθηκε (εικόνα 8).

Οι παράγοντες διάβρωσης των κεραμικών αντικειμένων (κατασκευασμένα από ψημένο πηλό) καλύπτουν ένα ευρύ φάσμα που ξεκινά από την παραγωγή τους – σύσταση, πορώδες⁸, διαδικασίας ψησίματος, περνά μέσω των συνθηκών ταφής και καταλήγει στις ανασκαφικές εργασίες.

1. Χατζηαγγελάκης 2008, 306

2. Αθανασίου 2014, 13.

3. Cronyn 1990, 144.

4. Αθανασίου 2014, 7.

5. Αθανασίου 2014, 13.

6. Καραπάνου- Κατακούτα 2004, 126

7. Ευχαριστούμε θερμά τη διευθύντρια Μαγνησίας κα. Ανθή Μπάτζιου, που επέτρεψε την είσοδο μας, καθώς και την προϊσταμένη του τμήματος Συντήρησης κα. Ασπασία Ντίνα και την συντηρήτρια κα Χαρά Τόπα για την αμέριστη βοήθειά τους.

8. Cronyn 1990, 143.

Τα αντικείμενα του νεκροταφείου είχαν σε μεγάλο ποσοστό θραύσεις και εκδορές. Η διάβρωση εμφανιζόταν με την μορφή εκτεταμένης φθοράς των ακμών των οστράκων, με έντονες και εκτεταμένες απολεπίσεις και ιριδισμούς της επιφάνειας, αυξημένο πορώδες, υπόλευκες ανοιχτόχρωμες γήινες επικαθήσεις και εναποθέσεις αλάτων. Ο τύπος της φθοράς σχετίζεται πιθανότατα με τις επιβαρυνμένες συνθήκες ταφής (νιτρούπανση⁹) και τη μεταφορά διαλυτών αλάτων μέσω της κυκλοφορίας υπόγειων νερών. Σε αυτό συνέβαλε τα μέγιστα και το ατελές ψήσιμο, διότι σε πάρα πολλά αντικείμενα διαπιστώθηκε ανομοιομορφία και διχρωμία (εικόνα 9,10).

Συνήθως ο όρος καθαρισμός στα κεραμικά αντικείμενα περιγράφει την αφαίρεση των ξένων υλικών από την επιφάνεια. Είναι ως επί το πλείστον εύκολη διαδικασία, απλώς σε πάρα πολλές περιπτώσεις, όπως αυτές των αντικειμένων του νεκροταφείου της αρχαίας Πέλινας, εγκυμονεί πολλούς κινδύνους, όσον αφορά την καταστροφή της αρχικής επιφάνειας ή την τριβή της.

Ο καθαρισμός πραγματοποιήθηκε με μηχανικά εργαλεία και υποβοηθήθηκε με υγρό καθαρισμό με νερό (βρύσης ή απιονισμένο), που είναι ο πιο ασφαλής, αποτελεσματικός και φθηνός διαλύτης. Σε δύσκολες περιπτώσεις οι διαδικασίες ενισχύθηκαν με τη χρήση 5%-10% EDTA¹⁰ με βαμβακοφόρο στυλεό ή εμβαπτίσεις σε διάλυμα του, ενώ ακολούθησαν διαδοχικές πλύσεις με απιονισμένο νερό, μετρώντας παράλληλα την αγωγιμότητα.

Για την συγκόλληση χρησιμοποιήθηκε ακρυλικό θερμοπλαστικό συγκολλητικό πολυμερές του μεθακρυλικού αιθυλίου και ακρυλικού μεθυλίου Paraloid B72¹¹, ένα από τα σταθερότερα και καταλληλότερα υλικά με πλεονεκτήματα όπως η αντιστρεψιμότητα και η αντοχή σε υγρασία, θερμοκρασία, υπεριώδεις ακτίνες, με δι-αλύτη ακετόνη και αναλογία 40% W/V. Το ίδιο υλικό χρησιμοποιήθηκε και ως στερέωση, όπου κρίθηκε απαραίτητο σε αναλογία 3%-7% με ίδιο διαλύτη.

Καμία εργασία συμπλήρωσης και αισθητικής αποκατάστασης δεν πραγματοποιήθηκε. Τα αντικείμενα φυλάσσονται σε πλαστικά κιβώτια και προς το παρόν σε μη ελεγχόμενες περιβαλλοντικές συνθήκες.

9. Ευπρόσβλητη ζώνη το θεσσαλικό πεδίο για συγκεντώσεις νιτρικών ενώσεων, λόγω αυξημένης αγροτικής δραστηριότητας, ΦΕΚ Β' 1575/05-08-1999.

10. Cronyn 1990, 66. Λαμπρόπουλος 1993,131.

11. Horie 1987, 106. Λαμπρόπουλος 1993,148.

SUMMARY

**THE CONSERVATION OF SEVENTY EIGHT GRAVE GOODS
FROM THE LATE CLASSICAL – HELLENISTIC CEMETERY OF ANCIENT PELINNA**

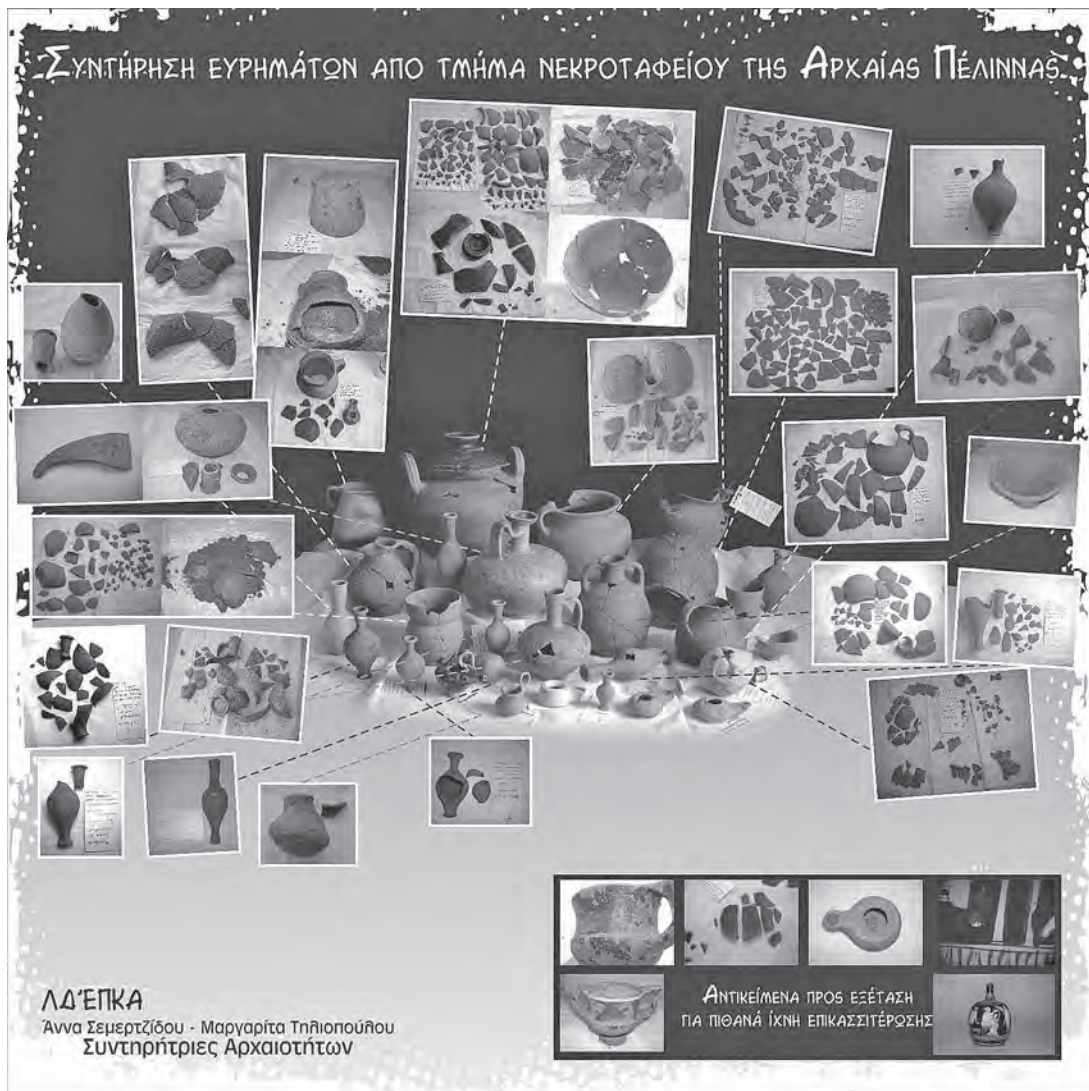
Anna Semertzidou, Margarita Tiliopoulou

Construction works for the new highway 'E.O. Trikala – Larisa' resulted in the discovery and rescue excavation (2011-2014) of one hundred and forty two (142) graves, comprising part of the extended late Classical – Hellenistic cemetery of ancient Pelinna. A plethora of grave goods were recovered during excavation and conserved at the Archaeological Sillogi of Trikala and the Archaeological Museum of Karditsa. Among them, a group of seventy five (75) ceramic vessels, one ceramic figurine, one metal and one glass finds.

Photographic documentation, presented in these two (2) posters, depict the seventy-eight grave goods before and after conservation work.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αθανασίου Δ., 2014. Αποκάλυψη τμήματος του νότιου νεκροταφείου της αρχαίας Πέλινας στο πλαίσιο εργασιών διαπλάτυνσης της Ε.Ο. Τρικάλων- Λάρισας στον κόμβο Πετροπόρου, *Τρικαλινά* 34, 1-14.
- Ασημενός Κ.Γ., 1984. Επιχρυσώσεις με «μπόλο» και «μιζιόν», στοιχεία για τις μεθόδους επιχρυσώσης στην κλασική Ελλάδα από τα ευρήματα της Βεργίνας, *Ήλιος* 2, 161-166.
- Cronyn J.M., 1990. *The elements of archaeological conservation*, London.
- Hodges H., 1973. *Artifacts*, London.
- Horie C.V., 1987. *Materials for Conservation. Organic Consolidants, Adhesives and Coatings*, Butterworth.
- Καραπάνου Σ.- Κατακούτα Στ., 2004. Ευρήματα από τα νεκροταφεία του Πελινναίου, στη *ΣΤ' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική*, Βόλος, 111-126.
- Λαμπρόπουλος Β.Ν., 1993. *Κεραμικά. Τεχνολογία διάβρωση και συντήρηση*, Αθήνα.
- Χατζηαγγελάκης Λ.Π., 2008. Αρχαίες πόλεις της δυτικής Θεσσαλίας. Δίκτυο επικοινωνίας και ανάδειξης, στο *1ο Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας και Πολιτισμού της Θεσσαλίας, 9-11 Νοεμβρίου 2006*, Θεσσαλονίκη, 303-327.

Εικ. 1. Αλεικόνιση poster 1.

Εικ. 2. Απεικόνιση poster 2.

Εικ. 3. Τροχήλατα αβαφή αντικείμενα.

Εικ. 4. Διακόσμηση με αιώρημα πηλού πλούσιο σε ιλλίτη.

Εικ. 5. Διακόσμηση με κόκκινη χρωστική.

Εικ. 6. Διακόσμηση με λευκό επίχρισμα, μπλέ χρωστική και επιχρυσώσεις.

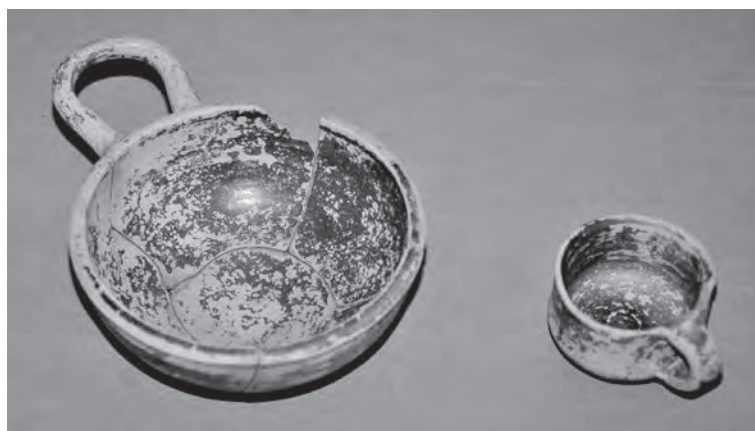
Εικ. 7. Λευκή στικτή διακόσμηση.

Εικ. 8. Αρχική κατάσταση διατήρησης.

Εικ. 9. Ατελές ψήσιμο.

Εικ. 10. Ατελές ψήσιμο.

ΑΡΧΑΪΚΟ ΙΕΡΟ ΚΑΙ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ ΣΤΗ ΘΕΣΗ «ΝΤΟΒΡΕΣ Ή ΡΑΧΕΣ» ΣΤΗΝ ΑΓΙΑ ΤΡΙΑΔΑ, Π.Ε. ΚΑΡΔΙΤΣΑΣ

Λευκή Θεογιάννη, Μαρία Πανάγου

Στα πλαίσια κατασκευής του Αυτοκινητόδρομου Κεντρικής Ελλάδας Ε-65 στη θέση «Ντόβρες ή Ράχες», 13 χλμ. περίπου Β. της Καρδίτσας και αμέσως ανατολικά του σύγχρονου οικισμού της Τ.Κ. Αγίας Τριάδας, διενεργήθηκε σωστική ανασκαφή σε έκταση περίπου 940 τ.μ. Η εν λόγω θέση εκτείνεται στο βόρειο όριο του αρχαιολογικού χώρου της Αγίας Τριάδας, όπου εντοπίζονται κατάλοιπα αταύτιστης προς το παρόν πόλης της αρχαίας τετράδας της Εστιαιώτιδας.

Στον δυτικό τομέα του ανασκαφικού χώρου αποκαλύφθηκε ένα ημι-υπαίθριο ιερό (εικ. 1). Συγκεκριμένα ήρθε στο φως θεμελίωση μονόχωρου εν παραστάσει κτίσματος τετράγωνης κάτοψης, διαστάσεων 2,10 μ. × 2,50 μ., το οποίο εδράζεται πάνω σε ενιαία στρώση πυκνού βοτσαλωτού, που καλύπτει όλο το εσωτερικό του ενώ εξωτερικά σώζεται σε μικρή έκταση περιμετρικά του. Πλησίον της εισόδου αλλά και αμέσως δυτικά, εντοπίστηκαν ακανόνιστης κάτοψης επίπεδες κατασκευές (εικ. 2) από αργόλιθους, θραύσματα κεράμων και αγγείων όλα μαζί πακτωμένα στο χώμα. Πάνω στις περισσότερες απ' αυτές βρέθηκαν οστά ζώων και ίχνη καύσης.

Στον ανατολικό τομέα της ανασκαφής αποκαλύφθηκε τμήμα νεκροταφείου, το οποίο από τα ΝΑ οριοθετείται από κατάλοιπα αρχαίου δρόμου, που οδηγούσε με ελαφρώς ανοδική κλίση προς τα Δ στον χώρο του ιερού. Συνολικά βρέθηκαν δεκαεπτά σκελετοί σε βάθη από -0,70 μ. έως -1,32 μ. Οι νεκροί ήταν τοποθετημένοι σε ύπτια εκτεταμένη στάση με προσανατολισμό Α-Δ και ορισμένοι ορίζονταν στο ύψος του κεφαλιού και των ποδιών αντίστοιχα με κάθετα τοποθετημένους λίθους εν είδει σήματος (εικ. 3α). Σε έντεκα μόνο ταφές εντοπίστηκαν τα σαφή όρια των αβαθών λάκκων, σε δύο δε διακρίνονταν καθόλου (εικ. 3β), ενώ τέσσερις σκελετοί βρέθηκαν εκτός λάκκων, αναμοχλευμένοι, δίνοντας την εντύπωση ότι έχουν παρασυρθεί (εικ. 3γ). Η διαπίστωση αυτή σε συνδυασμό με την έντονη παρουσία αλλουβιακών επιχώσεων ενισχύει την υπόθεση ότι η θέση έχει υποστεί επανειλημμένα επεισόδια κατάκλισης από το παρακείμενο ρέμα της Μπουμπουλιάνας, προκαλώντας μετακίνηση και αναμόχλευση οστών και κτερισμάτων. Έτσι δικαιολογείται και εν μέρει το γεγονός ότι μόλις επτά ταφές βρέθηκαν κτερισμένες, ωστόσο μόνο με κοσμήματα, σε αντίθεση με τη μεγάλη ποσότητα αγγείων που εντοπίστηκε περιμετρικά των ταφών. Εξαιρεση αποτελεί ο μοναδικός κιβωτιόσχημος τάφος με παιδική ταφή κτερισμένη με όλη!

Μεταξύ των ταφών ή ενίοτε σε επαφή, όπως στους Τ13 και Τ14, βρέθηκαν λιθοσωροί, τμήματα στρωτήρων κεράμων και επίπεδες κτιστές κατασκευές, που ενίοτε περιλάμβαναν όστρακα κυρίως συμποτικών αγγείων και πιθανόν είχαν χρήση ως τράπεζες για νεκρόδειπνα και τελετουργίες. Επιπλέον, στο νότιο τμήμα του νεκροταφείου εντοπίστηκαν αποσπασματικές επιμήκεις σειρές αργολίθων και κεράμων, πιθανόν ταφικοί περίβολοι, που οριοθετούσαν μικρές συστάδες τάφων. Τέλος, στον ευρύτερο χώρο τόσο ανάμεσα στους τάφους όσο και μέσα σε αποθέτες βρέθηκαν πολλά θραυσμένα αγγεία και οστά, όπως επίσης θερμικές κατασκευές και εκτεταμένες ζώνες έντονου καμένου χώματος, που θα πρέπει να ταυτιστούν με εσχάρες και τελετουργικές πυρές.

Η εν λόγω θέση, παρά τα πενιχρά αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, έχει αποδώσει πλήθος ευρημάτων και κυρίως μεγάλη ποσότητα κεραμικής. Αναλυτικότερα, τα κοσμήματα, που συνδέονται κατά κανόνα με τις τα-

1. Αποτελεί το μοναδικό κλειστό ταφικό σύνολο της θέσης χρονολογούμενο, περίπου στο 500-480 π.Χ. βλ. *Agora XII*, πίν. 13, αρ. 264 & 266. Κόκκου-Βυρίδη 1999, 91-92, πίν. 38, Β31.

φές, αποτελώντας κτερίσματα τους, περιλαμβάνουν: πόρπες, περόνες, χάλκινους δακτύλιους, ενώτια, ψέλια, τμήμα χάλκινης αλυσίδας, μικρό μολύβδινο περιάπτο με ρόδακα, χάντρα από ορεία κρύσταλλο και είκοσι τρεις γυάλινες χάντρες και χρονολογούνται στα τέλη του βου με αρχές 5ου αι. π.Χ. (εικ. 4). Επίσης, μία μικρή κατηγορία ευρημάτων απαρτίζουν τα λίθινα και μεταλλικά εργαλεία, κυρίως σιδερένια εγχειρίδια, καθώς και λιγοστά, μη στρωματογραφημένα, χάλκινα νομίσματα του 4ου και 2ου αι. π.Χ..

Μία σημαντική κατηγορία ευρημάτων τόσο από το χώρο του ιερού, όσο και από το νεκροταφείο συνιστούν τα πήλινα ειδώλια, ως επί το πλείστον γυναικείων μορφών. Στα πιο πρώιμα ανήκουν: χειροποίητα με συμπαγές κυλινδρικό σώμα, όπως το ΑΜΚ 7743² (εικ. 5β), επιπεδόσχημα του «ανατολικο-δαιδαλικού» κύκλου (εικ. 5δ), το ΑΜΚ 7748 σύμπλεγμα κυκλικού χορού και αυλητή³ (εικ. 5γ) και το ΑΜΚ 7742 ελλiptές, αρκετά ψηλό, σανιδόμορφο γυναικείο ειδώλιο⁴ (εικ. 5α).

Στην κατηγορία των σανιδόμορφων καθιστών σε δίφορο ειδωλίων μικτής τεχνοτροπίας ανήκουν τουλάχιστον πέντε τμήματα ειδωλίων από το α' μισό του βου αι. π.Χ.⁵. Σε ορισμένα - όπως στο ΑΜΚ 7746 - διακρίνονται τα πλαστικά, επίθετα κοσμήματα⁶ (εικ. 5ε). Στην ίδια χρονική περίοδο ανήκουν ακόμα ένα κεφάλι δαιδαλικού τύπου [ΑΜΚ 7744]⁷ (εικ. 5στ). καθώς και ένα δεύτερο με ψηλό, βαθμιδωτό πόλο [ΑΜΚ 7745]⁸ (εικ. 5ζ).

Οι παραπάνω τύποι συνυπάρχουν και βαθμιαία αντικαθίστανται από καθιστά ειδώλια⁹ (εικ. 6α-β) και γυναικείες προτομές μικρού και μεσαίου μεγέθους (εικ. 6δ-ε). Βρέθηκαν τμήματα καθιστών γυναικείων ειδωλίων με καλύπτρα ή ψηλό πόλο ροδιακού και ιωνικού τύπου [ΑΜΚ 7747, 7751, 7754]¹⁰ από τα μέσα του βου έως το α' μισό 5ου αι. π.Χ., αρκετά διαδεδομένα σε αντίστοιχες θέσεις της εποχής¹¹. Μόνο στο ΑΜΚ 7754 (εικ. 6β) ο θρόνος έχει ψηλό ερεισίνωτο που καταλήγει στα άκρα σε δύο πτερύγια¹². Σε ορισμένα δε από αυτά υπάρχει ελλειψοειδής, μικρή οπή όπτησης στο κάτω μέρος τους¹³. Στον ίδιο τύπο ειδωλίων πιθανόν ανήκουν και αρκετές μεμονωμένες κεφαλές με πόλο, καλύπτρα, ή επίβλημα με στεφάνι. Στην κατηγορία των ένθρονων ξεχωρίζει το ακέραιο ειδώλιο ΑΜΚ 7782, στο οποίο από το ύψος του λαμού σχηματίζεται στη θέση του κεφαλιού μια γαμψοειδής προεξοχή με ίχνη λευκού χρώματος (εικ. 6γ).

Η ομάδα των ειδωλίων ολοκληρώνεται με λιγοστές, πολύ αποσπασματικές, γυναικείες προτομές, μικρού κατά κανόνα μεγέθους του βου και των αρχών του 5ου αι. π.Χ.¹⁴ (εικ. 6δ-ε), τμήματα δύο όρθιων ειδωλίων, δύο προγαστόρων [ΑΜΚ 7786, 7787]¹⁵ (εικ. 6στ), λίγα ειδώλια ίππων [ΑΜΚ 7794] (εικ. 6ζ) και ιππέων, τμήματα ζωόμορφων και πτηνόμορφων ειδωλίων (εικ. 6η-θ) και μικρογραφίες επίπλων.

Όπως προαναφέρθηκε, τον μεγαλύτερο όγκο ευρημάτων της θέσης συνιστά η κεραμική. Με εξαίρεση κάποια μεμονωμένα δείγματα Εποχής Χαλκού και λιγοστά όστρακα γεωμετρικών χρόνων, το σύνολό της χρονολογείται στο διάστημα από τα τέλη του 7ου έως το α' μισό του 5ου αι. π.Χ. Τα αντιπροσωπευτικότερα δείγματα, παρατίθενται κατηγοριοποιημένα με βάση το σχηματολόγιο και τη διακόσμησή τους. Γενικά, κυριαρχούν οι ανοιχτοί τύποι αγγείων, κυρίως συμποτικών, όπως αγγεία πόσης, λεκανίδες και κρατήρες.

2. Τυπολογικά θυμίζουν τα ειδώλια της Ακρόπολης και του ιερού της Νύμφης, βλ. Dawkins 1929, πίν. XXXVI, 3. Higgins 1967, 42. Γεωργακά 2014, 69-78, εικ. 1. Λοράνδου-Παπαντωνίου 1999, 113.

3. Πούτσος 2010, 54, εικ. 4. Κόκκου-Βυρίδη 1999, 116, υποσημ. 333. Οι μορφές ανήκουν στον τύπο των λεγόμενων «παπάδων», βλ. Αραβαντινός - Βονάππο - Αραβαντινού - Καλλιγά - Pisani 2014, 52, εικ. 3,8.

4. Το στήθος και τα χέρια αποδίδονται πλαστικά, ενώ μόνο με χρώμα αποδίδονται η κόμη και το ένδυμα. Για παρεμφερή ειδώλια βλ. Λοράνδου-Παπαντωνίου 1999, πίν. 15, αρ. 47, (τέλη 7ου αι. π.Χ.) και πίν. 16, αρ. 70-71, (αρχές βου - έως γ' τέταρτο βου αι. π.Χ.). Κόκκου-Βυρίδη 1999, 121, πίν. 49 και ειδικά Β210.

5. Γεωργακά 2014, 69.

6. Λοράνδου-Παπαντωνίου 1999, 101-104, πίν. 16, αρ. 52 και 56.

7. Jenkins 1932/1933, 66-79.

8. Λοράνδου-Παπαντωνίου 1999, πίν. 16, αρ. 56. Κόκκου-Βυρίδη 1999, 115, πίν. Α170-Α173.

9. Kokkorou-Alevras 2014, 116.

10. Λοράνδου-Παπαντωνίου 1999, πίν. 17, αρ. 79-80.

11. Λεβέντη 2009, 299, εικ. 1-4. Λοράνδου-Παπαντωνίου 1999, 79-80, πίν. 17. Καραμήτρου-Μεντεσιδη 1990, 77, εικ. 13-14.

12. Κόκκου-Βυρίδη 1999, 123, πίν. 50-51.

13. Ανάμεσά τους ξεχωρίζει ένα αποσπασματικό, καθιστό γυναικείο ειδώλιο [ΑΜΚ 7783] του β' μισού του βου αι. π.Χ, καθώς εσωτερικά είναι τελείως κοίλο. Για όμοιο βλ. Καλτσάς 1998, 131, αρ. 1163, πίν. 147γ. Κεφαλίδου 2009, 82-85, πίν. 19α-β, όπου και περαιτέρω βιβλιογραφία.

14. Σκέρλου - Γρηγοριάδου 2014, 127, αρ. 7, εικ. 9. Κόκκου-Βυρίδη 1999, πίν. 53, αρ. Β222. Πιούρη - Κουκούλη 1987, 370, εικ. 16.

15. Αραβαντινός 2006, 729-749, εικ. 8. Βοκοτοπούλου 1990, 403, εικ. 15, όπου και περαιτέρω βιβλιογραφία.

Αναλυτικότερα, στα γραπτά αγγεία πόσης επικρατούν οι κύλικες (**εικ. 7α-β**) και οι κοτύλες (**εικ. 7ε, θ**), παραγωγές ή τοπικές απομιμήσεις ιωνικών εργαστηρίων¹⁶ από τα μέσα έως και το γ' τέταρτο του 6ου αι. π.Χ.¹⁷. Φέρουν εξηρημένες ζώνες και συχνά ιώδεις ταινίες ή επίθετους λευκούς ρόδακες ή καλύπτονται με αμελές γάνωμα¹⁸. Βρέθηκαν επίσης και λιγοστοί κάρθαροι. Μοναδικό είναι ένα αποσπασματικό καρχήσιο [ΑΜΚ 7912] με ιώδεις ταινίες, πιθανής ανατολικο-ιωνικής προέλευσης¹⁹ (**εικ. 7η**).

Στα μελαμβαφή δείγματα αγγείων πόσης ανήκουν σκύφοι, σκυφοειδείς κύλικες και κύλικες με πόδι ή άποδες, αττικές παραγωγές και τοπικές απομιμήσεις, που εντάσσονται χρονολογικά από τα τέλη του 6ου αι. π.Χ. έως το α' μισό του 5ου αι. π.Χ.²⁰ (**εικ. 7γ, δ, στ, ζ, ι, ια**).

Στα μελανόμορφα αγγεία πόσης ξεχωρίζουν συνανήκοντα θραύσματα μελανόμορφης κύλικας με παράσταση δρομέων [ΑΜΚ 7848], πιθανόν έργο περιφερειακού εργαστηρίου (**εικ. 7ιβ**), ταινιωτές κύλικες διακοσμημένες με πτηνά, ζώα, και ανθήμια, θραύσματα μικρογραφικών κυλίκων, ένας σκύφος «Ερμιογένειου τύπου» [ΑΜΚ 7849], καθώς και όστρακα αττικής σκυφοειδούς κύλικας [ΑΜΚ 7850].

Στα ανοιχτά αγγεία υπερέχουν αριθμητικά οι λεκανίδες διαφόρων μεγεθών, κυρίως γραπτών με εξηρημένες διακοσμητικές ζώνες, που χρονολογούνται από το γ' τέταρτο του 6ου έως και το α' τέταρτο 5ου αι. π.Χ.²¹, ενώ λιγότερες καλύπτονται πλήρως με γάνωμα (**εικ. 8α-στ**). Η αριθμητική υπεροχή τους συγκριτικά με τους υπόλοιπους τύπους αγγείων, πιθανόν συνδέεται με την ανάθεση προσφορών, αλλά και την τέλεση νεκρόδειπνων. Στην ίδια ομάδα εντάσσεται και το ΑΜΚ 7846, τμήμα μελανόμορφου πώματος λεκανίδας του γ' τέταρτου 6ου αι. π.Χ.²².

Στην κατηγορία των ανοιχτών αγγείων ανήκουν αρκετά, πολύ αποσπασματικά, όστρακα κιονωτών κρατήρων εισηγημένων και εγχώριων παραγωγών. Εκτός από μεμονωμένα πλακίδια λαβών με ποικίλη γραπτή διακόσμηση και λιγοστά χείλη, στον τύπο αυτόν ανήκουν αρκετά θραύσματα σώματος με γραπτή και μελαμβαφή διακόσμηση του τελευταίου τέταρτου του 6ου αι. π.Χ.²³, καθώς και λιγοστά δείγματα με μελανόμορφη διακόσμηση (**εικ. 9α-β**), όπως το ΑΜΚ 7843, το ΑΜΚ 7856²⁴ και τέλος το ΑΜΚ 7854 με παράσταση οπλιτών και αυλητή, έργο πιθανόν περιφερειακού εργαστηρίου, λόγω των ασυνήθιστων παραπληρωματικών κοσμημάτων του (**εικ. 9γ**). Στη δεύτερη όψη του αγγείου πιθανόν ανήκουν όστρακα με παράσταση όρθιας ενδεδυμένης μορφής, λόγω ομοιότητας στην απόδοση του παραπληρωματικού κοσμήματος.

Στα ανοιχτά μελανόμορφα αγγεία ανήκουν όστρακα λέβητα με πηνιόσχημη λαβή [ΑΜΚ 7844], πιθανόν εισαγωγή ανατολικού εργαστηρίου, η κεντρική ζώνη του οποίου διακοσμείται με σειρά αιγάγων και πτηνών, καθώς και δύο όστρακα μελανόμορφης πυξίδας [ΑΜΚ 7845] με τμήμα επιγραφής [ΕΓΡΑ]ΦΣΕΝ, που θα πρέπει να αποδοθεί σε αττικό εργαστήριο (**εικ. 9δ**)²⁵.

Στην κατηγορία των κλειστών αγγείων της θέσης, τα οποία αριθμητικά είναι πιο περιορισμένα, εντάσσονται οι ακόλουθοι τύποι: αρκετά τμήματα μελαμβαφών και μελανόμορφων οπισθότμητων και τριφυλλόσχημων οινοχών [ΑΜΚ 7837] (**εικ. 9στ**), τμήμα αττικού μελανόμορφου αμφορέα [ΑΜΚ 7836] (**εικ. 9ε**), θραύσματα οπλών, μελαμβαφών και μελανόμορφων ληκύθων²⁶, σφαιρικός λακωνικός και κορινθιακός αρύ-

16. Παντή 2012, 116-117, όπου και περαιτέρω βιβλιογραφία.

17. Κεφαλίδου 2009, 75, πίν. 17, όπου και περαιτέρω βιβλιογραφία.

18. Καλτσάς 1998, 225-227, εικ. 12, πίν. 173-174.

19. Σίνδος 1985, 257, αρ. 416. Το σχήμα του καρχήσιου συναντάται κυρίως στο βορειοανατολικό Αιγαίο και συνδέεται με νεκρικές τελετουργίες. Αχειλαρά 2012, 60-61, όπου και περαιτέρω βιβλιογραφία.

20. Σκαρλατίδου – Γεωργιάδης – Παντή – Χατζηνικολάου 2012, 464, εικ. 6-7.

21. Σουέρεφ 2002, 282, εικ. 3. Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 2012, 378-379, εικ. 13-14.

22. *Agora* XXIII, πίν. 92, αρ. 1330.

23. Perreault - Περιστέρα - Blondé 2012, 132-133, εικ. 4-5, όπου και περαιτέρω βιβλιογραφία.

24. Καλτσάς 1998, 185-186, πίν. 195.

25. Από την κεντρική παράσταση σώζεται το κάτω τμήμα, ενδεδυμένης αντρικής μορφής, που κρατά ραβδί. Διακρίνονται οι απολήξεις του ενδύματος και εκατέρωθεν του ραβδίου με επίθετο λευκό χρώμα αποδίδονται οπλές ζώου. Στο μικρότερο θραύσμα διατηρούνται σε κατατομή μόνο τα πέλαμα δεύτερης μορφής με ποδήρη χιτώνα και ραβδί. Κατά την άποψη του Μ. Τιβέριου η διακόσμηση του αγγείου θα πρέπει να αποδοθεί στον Σοφίλο και η παράσταση ίσως απεικονίζει προσφορά δώρων σε γαμήλια τελετή.

26. Ανάμεσά τους ξεχωρίζει τμήμα μελανόμορφης ληκύθου [ΑΜΚ 7839] που ανήκει στην Ομάδα Ε του τύπου της Φανυλίδος (510-500 π.Χ.), βλ. ενδεικτικά *Agora* XXIII, πίν. 77, αρ. 831.

βαλλος τύπου «football» [ΑΜΚ 7884 & 7832]²⁷ και σφαιρικά γραπτά αγγεία με ανασηκωμένες, οριζόντιες κυκλικές λαβές και κοντό κάθετο χείλος [ΑΜΚ 7879, 7880, 7916, 7921]²⁸ (εικ. 10α-γ).

Μία ιδιαίτερη υποομάδα κλειστών αγγείων συνιστούν τρία μεγάλα σταμνοειδή αγγεία με κοντό, ευρύ λαιμό και οριζόντιες ταινιωτές λαβές [ΑΜΚ 7917, 7918, 7976] και κάποια μεμονωμένα θραύσματα αγγείων ίδιου τύπου [ΑΜΚ 7833-35]. Στο ύψος των λαβών φέρουν γραπτή ή μελανόμορφη διακόσμηση σε ζώνες, που ορίζονται από έναν ή δύο πλαστικούς δακτυλίους (εικ. 10δ-στ)²⁹.

Την κατηγορία της διακοσμημένης κεραμικής ολοκληρώνουν θραύσματα από εξάλειπτρα, θήλαστρα, χυτροειδή αγγεία, λιγοστά λυχνάρια του τέλους του βου - αρχών 5ου αι. π.Χ.³⁰, καθώς και μικρογραφικοί τύποι αγγείων, όπως κοτυλίσκες, δίνιοι, κρατηρίσκοι και σκυφίδια (εικ. 8ζ-ιβ).

Ωστόσο, το μεγαλύτερο ποσοστό της κεραμικής είναι αβαφές με συνηθέστερους τους κλειστούς τύπους αγγείων, όπως οινοχόες, πρόχοι, αρυτήρες, χωρίς να απουσιάζουν και άλλα σχήματα, όπως οξυπύθμενοι αμφορείς, πιθάρια, τηγανόσχημο σκεύος, χύτρες και ένας πύραυλος με συμφυές υποστατό [ΑΜΚ 7978] (εικ. 10ζ)³¹. Τέλος, ελάχιστα είναι τα ενεπίγραφα όστρακα με εγχάρακτες επιγραφές, ενίοτε γραμμένων επί τα λαϊά [ΑΜΚ 7876, 7943, 7945].

Η σύντομη παρουσίαση της κεραμικής της θέσης ολοκληρώνεται με τα υστερότερα δείγματά της, όπως κάναστρα και ελάχιστα ερυθρόμορφα όστρακα πρώιμων κλασικών χρόνων. Η μικρή ποσοτικά παρουσία τους δεν τεκμηριώνει ωστόσο με ασφάλεια, τη συνέχιση της χρήσης του ιερού και του νεκροταφείου έως και αυτή την περίοδο.

Ύστερα από τα παραπάνω, σαφείς ενδείξεις για τη συνεχή χρήση του ιερού και του νεκροταφείου υπάρχουν τουλάχιστον από τα τέλη του 7ου αι. π.Χ. μέχρι και το πρώτο τέταρτο του 5ου αι. π.Χ. Μάλλον στην εκπονή του βου αι. π.Χ. ιδρύθηκε ένας πρόχειρος κατασκευής λατρευτικός οίκος, στο προϋπάρχον πιθανόν χθόνιου χαρακτήρα υπαίθριο ιερό, που λειτουργούσε ήδη σε σχέση και παράλληλα με το γειτονικό νεκροταφείο. Η κάτοψη του κτίσματος και τα ειδώλια υποδηλώνουν την ιερότητά του, που ενισχύεται και από τις κτιστές πλατφόρμες περιμετρικά του, που περιείχαν κεραμική, οστά ζώων, καύσεις, δύο λίθινα ακόνια και ένα εγχειρίδιο και χρησίμευαν ως πρόχειροι βωμοί και επιφάνειες απόθεσης προσφορών (εικ. 2β). Για την κατασκευή του στεγασμένου λατρευτικού χώρου τμήμα του υπαίθριου ιερού αρχικά εξομαλύνθηκε με συμπαγές στρώμα βοτσαλωτού, καθώς το κτίσμα με το υποκείμενο βοτσαλωτό εδράζονται πάνω σε προγενέστερες αρχαιολογικές επιχώσεις και έναν αποθέτη. Αν και μέσα στο κτίριο βρέθηκε ένα ειδώλιο των αρχών του 5ου αι. π.Χ.³², ωστόσο τα ευρήματα στο επίπεδο χρήσης του δεν απέχουν πολύ χρονολογικά από τα αντίστοιχα των βαθύτερων επιχώσεων της θέσης.

Οι δύο χώροι-ιερό και νεκροταφείο- αναπτύχθηκαν παράλληλα και με σαφή χωρικά όρια μεταξύ τους. Όμως η βαθύτερη ερμηνεία των λατρευτικών και ταφικών πρακτικών, που λάμβαναν χώρα εκεί κατά την αρχαϊκή περίοδο, παραμένει προβληματική εξαιτίας των ασφυκτικών πλαισίων της σωστικής ανασκαφής, του υψηλού υδροφόρου ορίζοντα, της μεγάλης αποσπασματικότητας και διασποράς του αρχαιολογικού υλικού, των λιγοστών σταθερών καταλοίπων και της καθοδικής κλίσης του φυσικού εδάφους και των αρχαιολογικών επιχώσεων προς το χώρο του νεκροταφείου με αποτέλεσμα μεγάλος αριθμός αντικειμένων από το ιερό να κατέπεσε χαμηλότερα εντός του νεκροταφείου. Η υπόθεση αυτή ενισχύεται από τα συνανήκοντα τμήματα αγγείων και ειδωλίων καθώς και από την αριθμητική υπεροχή των ευρημάτων του νεκροταφείου.

Συνεπώς, περιοριζόμαστε μόνο σε γενικές ερμηνευτικές παρατηρήσεις ως προς τη χρήση της θέσης, που ίσως διαφωτίσουν πτυχές της ιδεολογίας και της ιδιοσυγκρασίας των κατοίκων του γειτονικού οικισμού.

Πρώτον, όλοι οι τάφοι, πλην του παιδικού, ήταν είτε ακτέριστοι είτε κτερισμένοι μόνο με κοσμήματα σε αντιδιαστολή με το πλήθος της εξαιρετικά θραυσμένης κεραμικής και των λοιπών μικροευρημάτων, που βρέ-

27. Καλτσάς 1998, πίν. 76β. Χρονικά τοποθετείται στην Ύστερη Κορινθιακή Ι περίοδο (575-550 π.Χ.).

28. Ο τύπος συναντάται τόσο στην Κόρινθο όσο και γενικά στην Ιωνία, ενώ συχνή είναι η παρουσία του σχήματος σε τοπικά εργαστήρια της Χαλκιδικής και ανατολικής Μακεδονίας κυρίως από τα μέσα του βου και κατά τον 5ο αι. π.Χ., βλ. Petron 2012, 140-143. Τιβέριος 1995-2000, εικ. εξωφύλλου. Νικολαΐδου-Πατέρα 1987, 344, εικ. 8. Σίνδος 1985, 49, αρ. 67. Επιπλέον, παρόμοια αγγεία από το νεκροταφείο του Ομολίου, όπου λειτουργούσαν ως τεφοδόχα και χαρακτηρίζονται λεβητόσχημα, βλ. Τουφεξής - Παπαντώνης - Βήτος 2012, 246, εικ. 3.

29. Παντή 2012, 117, σχ. 3δ & εικ. 3ε.

30. Kerameikos XI, πίν. 6, αρ. 12-13.

31. Σαββοπούλου 2012, 151-162, όπου και περαιτέρω βιβλιογραφία.

32. Καλτσάς 1998, 270.

θηκαν διάσπαρτα περιμετρικά τους ή μέσα σε αποθέτες. Η απουσία κεραμικής στους διαταραγμένους τάφους, θα μπορούσε να αποδοθεί στις πλημμύρες του γειτονικού ρέματος, όχι όμως και στην περίπτωση των τάφων, που βρέθηκαν ακέραιοι. Επιπλέον, δεν εντοπίστηκαν ουσιαστικές διαφοροποιήσεις ως προς την κατασκευή των τάφων, την τοποθέτηση των νεκρών και τα ευρήματα περιμετρικά τους. Συνεπώς δεν παρατηρείται έντονη κοινωνική διαφοροποίηση, αν και το δείγμα μας είναι μικρό και επισφαλές.

Τα περισσότερα ειδώλια στον χώρο του ιερού εντοπίστηκαν εξωτερικά του οίκου. Πρόκειται για έργα της σειράς χωρίς ιδιαίτερα χαρακτηριστικά γνωρίσματα, που θα βοηθούσαν στην απόδοση της λατρείας σε κάποια συγκεκριμένη θεότητα με τη μόνη διευκρίνιση ότι υπερέχουν τα γυναικεία και ότι τα χειροποίητα ειδώλια με κυλινδρικό κορμό, συνήθως εμφανίζονται ως αναθέσεις κυρίως σε ιερά γυναικείων θεοτήτων³³.

Επίσης, δεν προέκυψε ποιοτική ή χρονολογική διαφορά μεταξύ των ευρημάτων των δύο χώρων με την επισήμανση ότι η διακοσμημένη κεραμική υπερέχει ποσοτικά της αβαφούς στην περιοχή του ιερού. Στο σύνολο της κεραμικής, επικρατούν γενικά οι τοπικές παραγωγές και απομιμήσεις με έντονες επιρροές από τα μεγάλα κέντρα του Νότου, της Ιωνίας και της Μακεδονίας., που συνυπάρχουν όμως με εισαγωγές από γνωστά κέντρα παραγωγής, όπως την Αττική. Ωστόσο, χωρίς περαιτέρω μελέτη ανάλυσης πηλών δεν είμαστε ακόμα σε θέση να προσδιορίσουμε την ακριβή προέλευσή της και τα δίκτυα ανταλλαγών. Τέλος, η υπό εξέταση θέση με τα ευρήματά της, αφενός συμπληρώνουν ένα σημαντικό κρίκο στο αρχαϊκό παρελθόν της περιοχής και αφετέρου καταδεικνύουν ότι το δυτικό τμήμα του θεσσαλικού κάμπου δεν ήταν σε καμία περίπτωση απομονωμένο. Αντιθέτως, βρισκόταν σε συνεχή επαφή με τα διάσημα κέντρα της εποχής υποδηλώνοντας όχι μόνο την οικονομική ευμάρεια του γειτονικού οικισμού, αλλά και την καλλιτεχνική ανησυχία και παραγωγικότητα των τοπικών εργαστηρίων, προκειμένου να ικανοποιήσουν την αισθητική και τις ανάγκες μιας μνημένης στις τάξεις της εποχής τοπικής αγοράς.

33. Γεωργακά 2014, 78.

SUMMARY

AN ARCHAIC SANCTUARY AND A CEMETERY IN THE SITE NTOVRES-RACHES IN HAGIA TRIADA (KARDITSA)

Lefki Theogianni - Maria Panagou

During the constructive works of Central Greece Motorway E-65 at the site “Ntovres or Raches” near the modern village of Agia Triada, 13km north of Karditsa, an important site of the archaic period has been brought to light. Among the few preserved remains a square one-room building was discriminated. The proximity of the building to a contemporary cemetery, the cremations, the animal bones, the figurines, the scattered small fragments of wares and the contents of the pits around the site indicate the chthonic cult status of the building and strengthen the hypothesis that religious practices should have been held there.

The site, despite of its few architectural ruins, has yielded numerous findings. Among these special mention has been made in female terracotta figurines and pottery. The main feature of site's pottery regardless of its origin is the vast fragmentation. The majority of wares are local productions from different provincial workshops, which were trying selectively to imitate or modify the imported shapes and decorative styles. These local productions coexist stratigraphically with imported pottery not only from Attica but also from other well known production centers of the ancient Greek world. The most common pottery types from the site are drinking vessels (bowls, cups, skyphoi), lekanides, column craters and jugs.

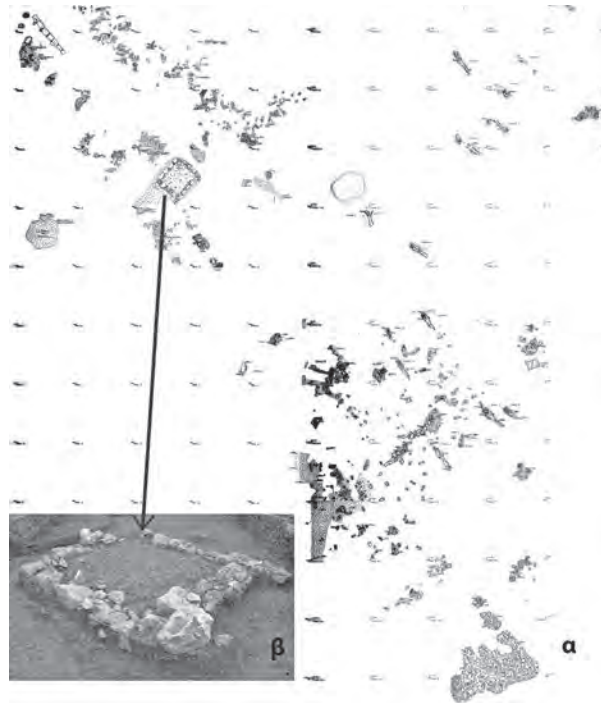
A first chronological classification of the imported pottery and other findings, such as jewelry and figurines define the period of the use of the site between the late 7th century B.C. until the first quarter of the 5th century B.C.

The initial aim of the paper is the first presentation of the excavation data and secondly the attempt of an interpretative approach to the ritual purposes of the building in relation to the use of the adjacent cemetery, which in turn will contribute to a better understanding of the historical past and will enlighten the religious beliefs of the region during the archaic era.

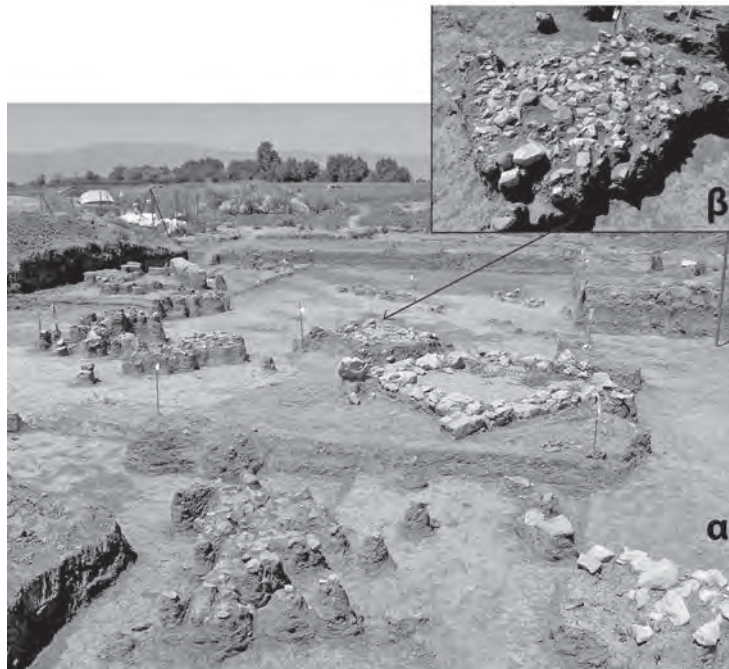
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αραβαντινός, Β. 2006. Από τη «σιωπηλή γη» της αρχαίας Θήβας, *ΑΕΘΣΕ* 2, 729-749.
- Αραβαντινός, Β. - Βοναννο-Αραβαντινού, Μ. - Καλλιγά, Κ. - Pisani, Μ. 2014. Ειδώλια, στέφανοι, μικκύλα αγγεία και λύχνοι. Πήλινα αναθήματα σε αγροτικό ιερό στον Ορχομενό, στο Παννικουρή 2014 τόμ. ΙΙ, 45-68.
- Αχειλαρά, Α. 2012. Τα γκριζόχρωμα αγγεία από το αρχαϊκό νεκροταφείο της Μυτιλήνης: η περίπτωση του οικοπέδου Χ. Κρικλάνη - Δ. Κουτσοβίλη στο Τιβέριος - Μισσηλίδου-Δεσποτίδου - Μανακίδου - Αρβα-νιτάκη 2012, 55-68.
- Βοκοποπούλου, Ι. 1990. Μένδη - Ποσειδί 1990, *ΑΕΜΘ* 4, 399-410.
- Γεωργακά Β.Δ. 2014. Χειροποίητα ειδώλια αρχαϊκών χρόνων από την Ακρόπολη των Αθηνών και το ιερό της Νύμφης στη νότια κλιτύ της Ακροπόλεως, στο Παννικουρή 2014, τόμ.ΙΙ, 69-80.
- Παννικουρή, Α. 2014 (επιμ.). *Κοροπλαστική και μικροτεχνία στον αιγαιακό χώρο από τους γεωμετρικούς χρόνους έως και τη ρωμαϊκή περίοδο. Διεθνές Συνέδριο στη μνήμη της Ηούς Ζερβουδάκη, Ρόδος, 26-29 Νοεμβρίου 2009*, τόμ. Ι - ΙΙ, Αθήνα.
- Πιούρη, Ε. - Κουκούλη, Χ. 1987. Ανασκαφή στην αρχαία Οισύμη, *ΑΕΜΘ* 1, 363-388.
- Πούτσος, Ν. 2010. Η μαγεία του κυκλικού χορού, στο *Βάσκανος Οφθαλμός. Σύμβολα μαγείας από Ιδιωτικές Αρχαιολογικές Συλλογές*, Αθήνα, 51-56.
- Dawkins, R.M. 1929 (επιμ.). *The sanctuary of Artemis Orthia at Sparta, Excavated and Described by Members of the British School at Athens*. London.

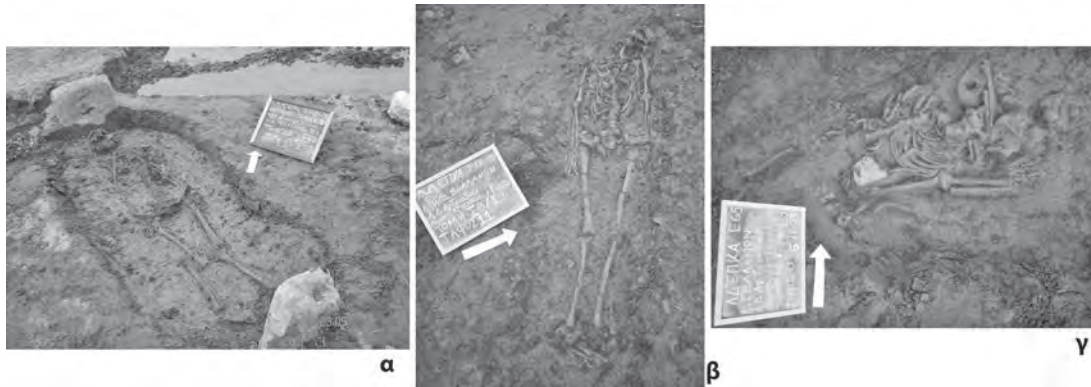
- Higgins, R.A. 1967. *Greek Terracottas*, London.
- Jenkins, R.J.H. 1932/1933. Laconian Terracottas of the Dedalic Style, *BSA* 33, 66-79.
- Καλτσάς, Ν. 1998. *Άκανθος Ι. Η ανασκαφή στο νεκροταφείο κατά το 1979*, Αθήνα.
- Καραμήτρου-Μεντεσιδή, Γ. 1990. Ανασκαφή Αιανής 1990, *ΑΕΜΘ* 4, 75-92.
- Κεφαλίδου, Ε. 2009. *Ασώματα. Ένα αρχαϊκό νεκροταφείο στην Ημαθία*, Θεσσαλονίκη.
- Kokkorou-Alevras, G. 2014. A terracotta figurine from ancient Halasarna. Cos and Coan coroplastic production during the archaic - early classical period, στο Παννικουρή 2014, τόμ. Ι, 111-118.
- Κόκκου-Βυρίδη, Κ. 1999. *Ελευσίς, Πρώιμες πυρές θυσιών στο Τελεστήριο της Ελευσίνας*, Αθήνα.
- Λεβέντη, Ι. 2009. Τα πήλινα ειδώλια από το ιερό του Απόλλωνος στη θέση Σωρός Μαγνησίας, *ΑΕΘΣΕ* 3, 299-313.
- Λοράνδου-Παπαντωνίου, Ρ. 1999. *Σολύγεια. Η ανασκαφή του 1957-1958*, Αθήνα.
- Μισαηλίδου-Δεσποτίδου, Β. 2012. Η αρχαϊκή κεραμική από το νεκροταφείο της αρχαίας Άφυτης, στο Τιβέριος - Μισαηλίδου-Δεσποτίδου - Μανακίδου - Αρβανιτάκη 2012, 371-384.
- Νικολαΐδου-Πατέρα, Μ. 1987. Πρώτα μηνύματα από μια πόλη της Περίδας κοιλάδας, *ΑΕΜΘ* 1, 343-352.
- Παντή, Α. 2012. Τοπική κεραμική αρχαϊκών χρόνων από τα Λειβηθρα, στο Τιβέριος - Μισαηλίδου-Δεσποτίδου - Μανακίδου - Αρβανιτάκη 2012, 113-127.
- Perreault, J. - Περιστέρη, Κ. - Blondé, F. 2012. Παράδοση, μίμηση και καινοτομία στην αρχαϊκή κεραμική του εργαστηρίου «Φαρί» Θάσου, στο Τιβέριος - Μισαηλίδου-Δεσποτίδου - Μανακίδου - Αρβανιτάκη 2012, 129-138.
- Perron, M. 2012. The influence of East Greek Pottery on North Aegean Vase-Painting: A Group of Pyxides and Table Amphoras from Argilos, στο Τιβέριος - Μισαηλίδου-Δεσποτίδου - Μανακίδου - Αρβανιτάκη 2012, 139-150.
- Σαββοπούλου, Θ. 2012. Πύραυλοι αρχαϊκών χρόνων από την Αξιούπολη Κιλκίς, στο Τιβέριος - Μισαηλίδου-Δεσποτίδου - Μανακίδου - Αρβανιτάκη 2012, 151-162.
- Σκαρλατίδου, Ε. - Γεωργιάδης, Φ. - Παντή, Α. - Χατζηνικολάου, Κ. 2012. Επέισακτη και εγχώρια αρχαϊκή κεραμική από το αρχαίο νεκροταφείο στη Θέρμη (Σέδες) Θεσσαλονίκης, στο Τιβέριος - Μισαηλίδου-Δεσποτίδου - Μανακίδου - Αρβανιτάκη 2012, 461-474.
- Σίνδος 1985: Βοκοτοπούλου Ι. - Δεσποίνη Α. - Μισαηλίδου Β. - Τιβέριος Μ. 1985. *Σίνδος, Κατάλογος της Έκθεσης - Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης*, Αθήνα.
- Σκέρλου, Ε. - Γρηγοριάδου, Ντ. 2014. Ειδώλια προερχόμενα από αποθέτες του ιερού της Δήμητρας στην Κω. Μια πρώτη προσέγγιση, στο Παννικουρή 2014, τόμ. Ι, 119-148.
- Σουρέφ, Κ. 2002. Τούμπα Θεσσαλονίκης 2002. Το αρχαίο νεκροταφείο στην Αλάνα, *ΑΕΜΘ* 16, 277-289.
- Τιβέριος, Μ. 1995-2000. Έξι χρόνια πανεπιστημιακών ανασκαφών στο Καραμπουρνάκι Θεσσαλονίκης, *Εγνατία* 5, 297-320.
- Τιβέριος, Μ. - Μισαηλίδου-Δεσποτίδου, Β. - Μανακίδου, Ε. - Αρβανιτάκη, Α. (επιμ.), 2012. *Η Κεραμική της Αρχαϊκής Εποχής στο Βόρειο Αιγαίο και την Περιφέρειά του (700-480 π.Χ.), Πρακτικά Αρχαιολογικής συνάντησης, Θεσσαλονίκη 19-22 Μαΐου, 2011*, Θεσσαλονίκη.
- Τουφεξής, Γ. - Παπαντώνης, Θ. - Βήτος, Γ. 2012. Ανασκαφή στο νεκροταφείο του αρχαίου Ομολίου στο πλαίσιο της κατασκευής της Ν.Ε.Ο. Αθηνών - Θεσσαλονίκης, στο *ΑΕΘΣΕ* 4, 245-252.

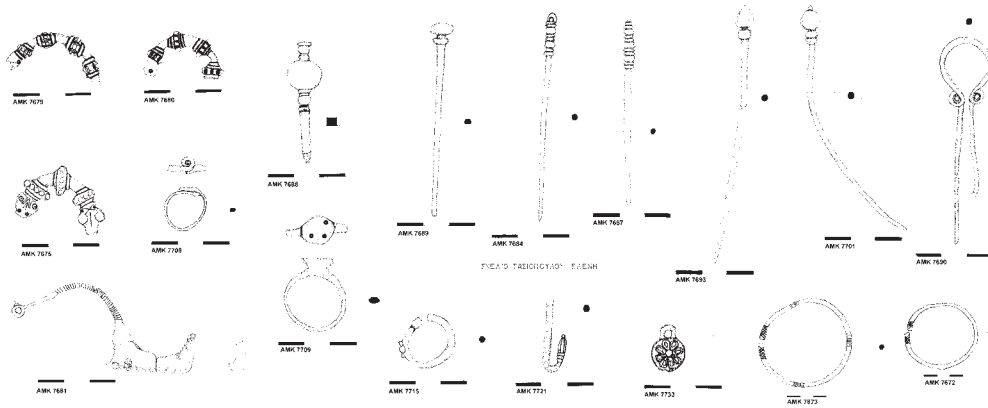
Εικ. 1. α. Κάτοψη ανασκαφικού χώρου, β. Μονόχωρος εν παραστάσει λατρευτικός οίκος.

Εικ. 2. α. Τα κατάλοιπα του ημιπαϊθριου ιερού, β. Μία από τις κτιστές κατασκευές, που εντοπίστηκαν περιμετρικά του λατρευτικού οίκου και περιελάμβαναν εκτός από θραύσματα κεράμων και αγγείων, οστά ζώων και καύσεις.

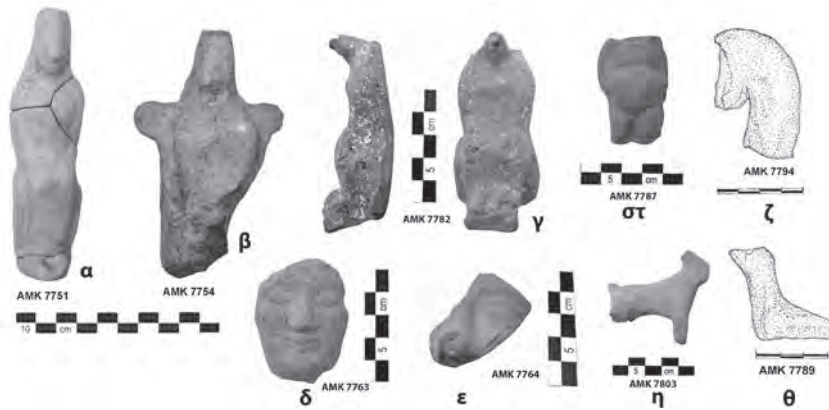
Εικ. 3. α. Η ταφή 17 που ορίζεται στις στενές πλευρές με δύο κάθετα τοποθετημένους λίθους, β. Η ταφή 11 σε απλό λάκκο, γ. Αναμολυμμένα οστά της ταφής 6.

Εικ. 4. Ενδεικτικοί τύποι κοσμημάτων.

Εικ. 5. Ειδώλια χειροποίητα και μικτής τεχνοτροπίας του α' μισού του βου αι. π.Χ.

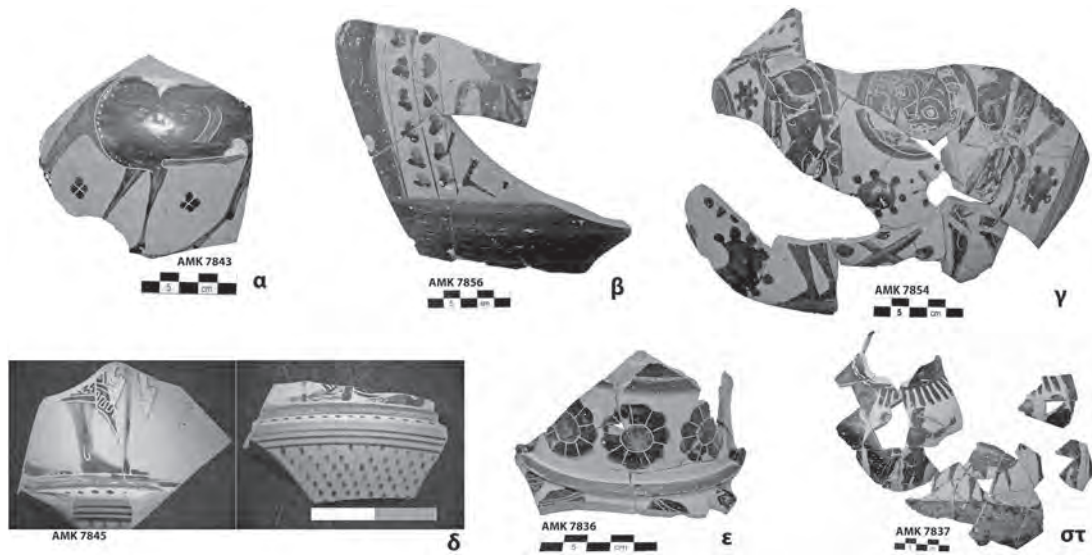
Εικ. 6. α-γ. Τύποι καθιστών ειδωλίων, δ-ε. Τμήματα γυναικείων προτομών, στ. Αποσπασματικό ειδώλιο προγάστορα, ζ-θ. Τμήματα ζωόμορφων και πτηνόμορφων ειδωλίων.

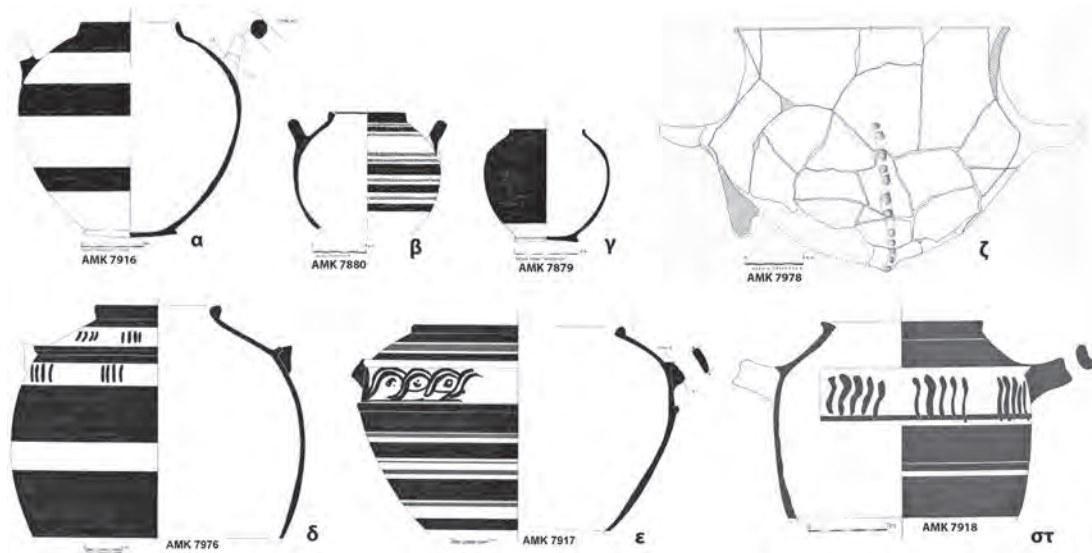
Εικ. 7. α-ια. Γραπτά και μελαμβαφή αγγεία πόσης (κύλικες, κοτύλες, σκύφοι, καρχήσιο), ιβ. Αποσπασματική μελανόμορφη κύλικα με παράσταση δρομέων.

Εικ. 8. α-στ. Γραπτές και μελαμβαφείς λεκανίδες, ζ-ιβ. Μικρογραφικά αγγεία.

Εικ. 9. Αποσπασματικά μελανόμορφα αγγεία, α-γ. Κρατήρες, δ. Πυξίδα, ε. Αμφορέας, στ. Οινοχόη.

Εικ. 10. α-γ. Σφαιρικά γραπτά αγγεία, δ-στ. Σταμνοειδή αγγεία με γραπτή διακόσμηση και πλαστικούς δακτυλίους, ζ. Πύρανος με συμφυές υποστατό.

ΟΙΚΙΣΜΟΣ ΑΡΧΑΪΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΧΡΟΝΩΝ ΣΤΗ ΦΙΛΙΑ, Π.Ε. ΚΑΡΔΙΤΣΑΣ. ΠΡΩΤΗ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ

Καραγιαννόπουλος Χρήστος

Στη διάρκεια των εκσκαφών για την κατασκευή του νέου οδικού άξονα Κεντρικής Ελλάδας - Ε-65 στα όρια του Δήμου Σοφάδων εντοπίστηκαν τα κατάλοιπα οικισμού αρχαϊκών και κλασικών χρόνων. Η θέση ονομάζεται «Καλάθια» και βρίσκεται στην κτηματική περιφέρεια της Τ.Κ. Φιλίας, περίπου 2,8χλμ. ΝΑ του σύγχρονου οικισμού (εικ. 1), στις βόρειες παρυφές του οποίου είχε εντοπισθεί ήδη από τη δεκαετία του 1960 το Πανθεσσαλικό ιερό της Ιτωνίας Αθηνάς¹. Η περιοχή εντάσσεται στα όρια της αρχαίας τετράδας Θεσσαλιώτιδας και η εν λόγω θέση ήταν άγνωστη μέχρι σήμερα.

Οι αρχαιολογικές έρευνες² διεξήχθησαν σε μία έκταση 3,5 στρεμμάτων περίπου αποκαλύπτοντας τμηματικά τα λείψανα του αρχαίου οικισμού. Αυτά είχαν σχεδόν όλα τον ίδιο, σταθερό προσανατολισμό και ανήκαν σε πέντε -τουλάχιστον- οικοδομικές φάσεις, που χρονολογούνται κατά κύριο λόγο στον 6ο και 5ο αι. π.Χ. ενώ χρήση του χώρου διαπιστώθηκε ανασκαφικά σε δύο ακόμη περιόδους. Βασικό δομικό υλικό για τα θεμέλια και την κρηπίδα όλων των κτισμάτων ήταν οι ποταμίσιες κροκάλες, διάφοροι αποστρογγυλεμένοι λίθοι, καθώς και πλακοειδείς πέτρες από κροκαλοπαγές πέτρωμα. Η ανωδομή τους ήταν από ωμά πλιθιά, η στέγαση γινόταν με κεραμίδια λακωνικού τύπου ενώ στις πρωιμότερες φάσεις θα πρέπει να χρησιμοποιήθηκαν κλαδιά, καλάμια, άχυρα και ίσως άλλα υδροχαρή φυτά. Ο ανασκαφικός χώρος χωρίστηκε για πρακτικούς λόγους σε τρεις τομείς, τα κυριότερα κατάλοιπα των οποίων είναι τα ακόλουθα (εικ. 2):

Στον **κεντρικό τομέα** ήρθαν στο φως τα τμήματα τεσσάρων επιμήκων κτισμάτων αψιδωτής κάτοψης³, με προσανατολισμό από ΒΔ προς ΝΑ, είσοδο στα ΝΑ και εσωτερικές διαστάσεις περίπου 15 × 6 μ. Ήταν μονόχωρα, με πρόσοψη που διέθετε μικρού μήκους παραστάδες ενώ οι τοίχοι διατηρούνταν σε ύψος που κυμαίνονταν από 0,10-0,30 μ. Στο μέσον τους είχαν ορθογώνια ή πεταλόσχημη εστία κατασκευασμένη από ηλιό, υπόστρωμα από θραύσματα μεγάλων αγγείων ή στρωτήρων κεραμίδων κορινθιακού τύπου⁴ και ασβεστοκονίαμα στην ανώτερη επιφάνεια. Ο αψιδωτός χώρος ήταν στρωμένος με μία σειρά ποταμίσιες κροκάλες, μικρότερα βότσαλα και πατημένο χώμα ή ηλιό, εκτός από ένα στενό διάδρομο περιμετρικά του τοίχου (εικ. 3). Οπές πασάλων με ίχνη καμένου ξύλου καθώς και ένας – δύο μεγάλοι πλακοειδείς λίθοι, οι οποίοι βρέθηκαν στον κατά μήκος άξονα σε κάποια από τα αψιδωτά, υποδεικνύουν την ύπαρξη ξύλινων στύλων για τη στήριξη της στέγης. Μπροστά από την είσοδο, σχηματιζόταν μικρό, λιθόστρωτο προστώο ή προαύλιο, οι λίθοι του οποίου οριοθετούνταν από μικρές κροκάλες σε ημικυκλική διάταξη.

Το αψιδωτό 1 σώζεται σε όλη του την κάτοψη ενώ τα λείψανα του αψιδωτού 2 είναι περισσότερο κατεστραμμένα. Το αψιδωτό 3 ήταν συνθετότερο στην κάτοψη, καθώς διέθετε δωμάτια και προσκτίσματα εκατέρωθεν των μακρών πλευρών ενώ από το αψιδωτό 4 διατηρούνταν λίγα σπαράγματα τοίχων και η κεντρική εστία του. Επιμήκεις τοίχοι – περίβολοι, παράλληλοι με τα αψιδωτά κτίσματα, πιθανόν όριζαν ιδιοκτησίες.

1. Θεοχάρης 1965, 135-139. Θεοχάρης 1966, 244-249. Θεοχάρης 1967, 311-313. Θεοχάρης 1969, 295-296. Πιλάλη-Παπαστερίου – Παπαευθυμίου-Παπανθίμου 1983, 49-68.

2. Στην ανασκαφή της θέσης αυτής έλαβαν μέρος, ως υπεύθυνοι αρχαιολογικών τομών, οι αρχαιολόγοι: Κουκουλίδου Χ., Καραγιάννης Χ., Αοδεράκη Ι., Κρανίτσας Κ., Ζορμπά Μ., Κασίδα Ι., Χριστοφορίδη Ερ., Κωστοπούλου Φ. Σε όλους αυτούς, στο τεχνικό αλλά και στο πολυάριθμο εργατικό προσωπικό εκφράζονται ολόψυχα θερμές ευχαριστίες.

3. Στην κάτοψη ομοιάζει με το κτίσμα IV- 5 στα Νιχώρια Μεσσηνίας, βλ. Mallen 2011, 388-389, 397. Μαζαράκης – Αιλιάν 2009, 21.

4. Από κεραμίδες ίδιων διαστάσεων (περ. 55 × 72 εκ.) συνίσταται και η κεράμωση του αρχαϊκού ναού του Απόλλωνα στο Μοσχάτο Καρδίτσας, βλ. Μανιδάκη 2018, 143-144 (εικ. 1).

Στην κάτοψη όλων διακρίνονται κατάλοιπα τοίχων που ανήκαν σε τρεις διαφορετικές φάσεις, στην τελευταία (ανώτερη) από τις οποίες τα κτίσματα φαίνεται ότι είχαν ορθογώνια κάτοψη, κάτι που επιβεβαιώνεται από την ύπαρξη κεραμιδιών λακωνικού τύπου για τη στέγασή τους. Νότια του αφιδωτού 1 και παράλληλα με αυτό αποκαλύφθηκε το ΝΔ τμήμα από τα θεμέλια δύο ακόμη κτισμάτων, τα οποία προχωρούν πέρα από το δυτικό όριο του σκάμματος πιθανόν και αυτά αφιδωτά.

Μπροστά από το προαύλιο του αφιδωτού 1 (εικ. 4) αποκαλύφθηκε υπαίθριος, λιθόστρωτος χώρος. Αποτελούσε την κατάληξη δρόμου με διεύθυνση ΝΑ – ΒΔ, στρωμένος με ποταμίσιες κροκάλες, χαλίκια και υπόστρωμα από τμήματα κεραμίδων και όστρακα. Το πλάτος του ήταν 6,00 μ., το ορατό μήκος του περίπου 22,20 μ. και οριοθετούνταν από επιμήκη χαμηλά τοίχια σαν μικρά κράσπεδα (εικ. 5). Είχε διαφορετικές φάσεις κατασκευής, κατά τη διάρκεια των οποίων έγιναν επιδιορθώσεις, διαπλατύνσεις ή μικρές τροποποιήσεις στην πορεία του και -συνακόλουθα- στα κράσπεδά του.

Βόρεια του δρόμου και ανατολικά του αφιδωτού 2 υπήρχε υπαίθριος, ορθογώνιος χώρος με διαχρονική χρήση, ο οποίος στο μεγαλύτερο τμήμα του βρέθηκε στρωμένος με υλικά, όμοια με του δρόμου. Ακανόνιστες ορθογώνιες πλάκες στη Ν και Δ πλευρά του αποτελούσαν τις βάσεις ξύλινων υποστρωμάτων και υποδεικνύουν την ύπαρξη υπόστουλου, στεγασμένου χώρου εν είδει μικρής στοάς. Αυτό επιβεβαιώνεται και από τα πολυάριθμα θραύσματα κεραμίδων, αρκετά από τις οποία έφεραν ένα ή πολλαπλά σφραγίσματα που απεικονίζουν ζώο σε ευρύ διασκελισμό, πολύ πιθανόν ελάφι ή λαγό.

Στο ΝΑ τμήμα του υπαίθριου χώρου εντοπίστηκαν σπαράγματα τοίχων σε διαφορετικά επίπεδα και -συνάμα - από αυτόν συγκεντρώθηκαν τα περισσότερα ειδώλια της ανασκαφής, στα οποία παριστάνονται κυρίως καθιστές γυναικείες μορφές⁵ και ίπποι -με ή χωρίς αναβάτες. Τα ευρήματα αυτά σε συνδυασμό με τις ενσφράγιστες κεραμίδες και τα υπολείμματα τοίχων, υποδεικνύουν ίσως τη θέση κάποιου κοινοτικού ιερού κοντά, οι χώροι του οποίου πιθανόν να εκτείνονταν πέρα από το ανατολικό όριο της ανασκαφής.

Νότια – νοτιοδυτικά του δρόμου υπήρχε κτηριακό σύνολο αποτελούμενο από μεγάλο ορθογώνιο χώρο (7,80 × 5,00 μ.), ο οποίος πλαισιωνόταν από τέσσερα, μικρότερα δωμάτια. Το συγκρότημα αυτό ήταν αρκετά κατεστραμμένο από τις αρχαίες επεμβάσεις και τη σύγχρονη εντατική καλλιέργεια, ενώ ο χώρος που εκτεινόταν στα Ν - ΝΑ από αυτόν αλλά και τον δρόμο υπήρχε διαχρονικά υπαίθριος. Το παραπάνω κτηριακό σύνολο είχε κτιστεί εν μέρει πάνω στα ισχυρά θεμέλια και στην υποθεμελίωση (πλάτους 0,90-1,10 μ.) προγενέστερου κτίσματος, με δωμάτιο ίδιων περίπου διαστάσεων αλλά -εξίσου- κατεστραμμένου (εικ. 6). Στο εσωτερικό του εντοπίστηκαν τα κατάλοιπα δύο κυκλικών εστιών από επάλληλες στρώσεις πηλού. Το μέγεθος των πιο πάνω αναφερόμενων κτηρίων, ο τρόπος δόμησής τους, η δεσπόζουσα (από ό, τι φαίνεται) θέση που κατείχαν, δίπλα στον υπαίθριο χώρο και τον κεντρικό (:) δρόμο, μας οδηγούν στη σκέψη ότι πρόκειται για κοινοτικού χαρακτήρα κτίσματα. Αυτό υποδηλώνεται, επίσης, και από τα τμήματα ηγεμόνων καλυπτήρων λακωνικού τύπου που βρέθηκαν, οι οποίοι είναι διακοσμημένοι με ανάγλυφα ανθήματα και βλαστούς και φέρουν μαύρο και ιώδες επίχρισμα⁶.

Στα νότια των μεγάλων κτηρίων αποκαλύφθηκαν τα θεμέλια έξι - επτά δωματίων σε σειρά, αρκετά κατεστραμμένων. Ανήκαν σε επίμηκες, ορθογώνιο κτίσμα (26,20 × 5,90μ), με είσοδο στα βόρεια, το οποίο χρησιμοποιήθηκε σε τρεις διαφορετικές φάσεις, με αντίστοιχες παραλλαγές ως προς την κάτοψη και τις διαστάσεις. Σε ένα δωμάτιό του υπήρχε μεγάλη κυκλική πλατφόρμα στρωμένη με κροκάλες και καλυμμένη με πηλό, ενώ άλλο διέθετε ημικυκλική πηλόχριστη εστία⁷. Το επίμηκες αυτό κτίσμα είχε μέτωπο προς τα προαναφερθέντα ισχυρά κτήρια, με τα οποία βρισκόταν σε άμεση γειτνίαση και ίσως σε σχέση αλληλεξάρτησης. Σημειωτέον ότι τα δύο παραπάνω συγκροτήματα δωματίων οριοθετούσαν από δυμάς και νότο τον μεγάλο υπαίθριο χώρο που σχηματιζόταν στα ανατολικά και στα βόρεια τους, αντίστοιχα.

Στον βόρειο τομέα, πιο συγκεκριμένα στα νότια του αφιδωτού κτίσματος 3, αποκαλύφθηκε επίμηκες ορθογώνιο κτίσμα τριών δωματίων, τα θεμέλιά του οποίου ανήκουν σε τρεις διαφορετικές φάσεις. Η είσοδος σε αυτό γινόταν από το άνοιγμα που υπήρχε στο μεσαίο δωμάτιο, πολύ πιθανόν από ίδιο το αφιδωτό κτίσμα,

5. Πρόκειται για τους γνωστούς τύπους με τα χέρια ακουμπισμένα στα γόνατα και την κεφαλή καλυμμένη με μιάτιο, που σε κάποιες περιπτώσεις φορούν ψηλό πόλο. Για πρόσφατες περιπτώσεις από ιερό του θεσσαλικού χώρου (ιερό Απόλλωνα στον Σωρό Μαγνησίας) βλ. Λεβέντη 2012, 299.

6. Παρόμοιοι τύποι εντοπίστηκαν στο ιερό του Απόλλωνα στο Σωρό Μαγνησίας: α) στον ίδιο τον ναό, βλ. Μαζαράκης – Αιγιάν 2009, 277, εικ. 26-27 και β) στον τετράγωνο - "οίκο" (Κτήριο Ε) στα ΒΑ του ναού, Μαζαράκης – Αιγιάν 2012, 290, εικ. 15.

7. Porham κ.ά. 1992, 51-52.

στο οποίο μάλλον ανήκε ως ξεχωριστή πτέρυγα. Στη δεύτερη φάση του το κτίσμα διέθετε τετράγωνη πλατφόρμα (3 × 3 μ.) στα ΒΔ ενώ στην κατώτερη (τρίτη) υπήρχε κυκλική εστία από πηλό και ένας πίθος *in situ* στο ΝΑ δωμάτιο. Στη βόρεια πλευρά του αψιδωτού προστέθηκε στη νεώτερη φάση σειρά τριών δωματίων με μικρή στοά μπροστά τους, στηριζόμενη σε ξύλινη, μάλλον, κιονοστοιχία. Και οι δύο σειρές δωματίων εκτέρωθεν του αψιδωτού αποτελούν ξεχωριστές προσθήκες (σε διαφορετικές περιόδους) του ίδιου κτίσματος. Η βόρεια πτέρυγα μαζί με τη στοά και την κιονοστοιχία σχετίζεται μάλλον με εργαστηριακή δραστηριότητα και -ιδιαίτερα- με δύο κεραμικούς κλιβάνους και κτιστό φρέαρ που βρέθηκαν βορειότερα. Οι τελευταίοι προορίζονταν για το ψήσιμο αγγείων πόσεως, όπως υποδεικνύουν τα αποτυχημένα αγγεία (σκύφοι, κύλικες⁸) και τα στηρίγματά⁹ τους κατά το ψήσιμο, τα οποία βρέθηκαν στις επιχώσεις.

Βόρεια και βορειοδυτικά του αψιδωτού 3 εντοπίστηκαν αποσπασματικά θεμέλια και άλλων δωματίων και τοίχων διαφορετικών φάσεων, οι οποίοι ανήκαν σε κτίσματα ιδιαίτερα κατεστραμμένα από τη σύγχρονη άρση. Ανάμεσά τους -κυρίως προς το Β και ΒΔ τμήμα του σκάμματος- βρέθηκαν τρεις κατασκευές με ορθογώνια, κυκλική και ημικυκλική κάτοψη, οι οποίες ήταν στρωμένες με μία σειρά από βότσαλα ή/και κροκάλες και πατημένο χώμα και συνιστούσαν ίσως πλατφόρμες εργασίας ή αποθήκευσης. Οι πλατφόρμες αυτές χρησιμοποιούνταν πιθανόν για την αποφυγή συγκράτησης υγρασίας σε περίπτωση αποθήκευσης στερεών προϊόντων¹⁰ στην επιφάνειά τους ή και για τη γρήγορη αποστράγγιση των υγρών προϊόντων που τυχόν χύνονταν στο έδαφος. Μία εξ αυτών των κατασκευών (η κυκλική) θα μπορούσε να αποτελεί το δάπεδο κυκλικής σιταποθήκης, με τοιχώματα ίσως από πλέγμα κλαδιών και πηλό ή από ωμά πλιθιά¹¹.

Στο νότιο τομέα της ανασκαφής τα κατάλοιπα που εντοπίστηκαν ήταν αποσπασματικά, επειδή είχαν παραβιασθεί και καταστραφεί ιδιαίτερα από τη σύγχρονη εντατική καλλιέργεια. Ήρθαν στο φως μόνο τα υπολείμματα τοίχων από δύο δωμάτια στα ΝΑ του σκάμματος καθώς και ένας αποσπασματικός τοίχος στα νοτιοδυτικά, θεμελιωμένος σε μεγάλο, προγενέστερο αποθέτη.

Σύμφωνα με τη στρωματογραφία και την προκαταρκτική μελέτη της κεραμικής¹², τα περισσότερα και καλύτερα διατηρημένα σταθερά λείψανα ανήκουν σε δύο φάσεις της αρχαϊκής περιόδου. Η πρώτη τοποθετείται στο α' μισό του 6ου αι. π.Χ. και η δεύτερη στο ύστερο τμήμα του. Οι επόμενες δύο φάσεις, όπου τα λείψανα είναι πολύ αποσπασματικά αλλά καθόλου ευκαταφρόνητα, τοποθετούνται χρονικά μέσα στον 5ο αι. π.Χ., φθάνοντας μέχρι τα τέλη του και ίσως τις αρχές του 4ου αι. π.Χ. Ο οικισμός μετά την τέταρτη φάση φαίνεται να εγκαταλείπεται ενώ μία τελευταία δραστηριότητα διαπιστώνεται κατά τους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους, μάλλον τον 3ο – 4ο αι. μ.Χ. Τότε η θέση του οικισμού χρησιμοποιείται κυρίως ως χώρος απόθεσης απορριμμάτων και προσπορισμού λίθων για το κτίσιμο σε κάποια άλλη θέση, που φαίνεται ότι ήταν σχετικά κοντά, σε απόσταση περίπου 1,7χλμ. ανατολικά του οικισμού των αρχαϊκών – κλασικών χρόνων¹³.

Αν και η θεμελίωση των πρώτων κτισμάτων με λιθόκτιστη κρηπίδα γίνεται κατά τον πρώιμο 6ο αι. π.Χ., ωστόσο, η θέση φαίνεται ότι κατοικείται ήδη από τον 7ο αι. π.Χ. - θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε από τις αρχές του ή ακόμη και από τα τελευταία χρόνια του 8ου αι. π.Χ. Αυτό έγινε σαφές από τον εντοπισμό αρκετών δομικών καταλοίπων (μάζες πηλού, καμένα πλιθιά, κυκλικές οπές για ξύλινους πασσάλους, εστίες στις ίδιες θέσεις με τις μεταγενέστερες) σε δοκιμαστικές τομές που έγιναν στο βαθύτερο επίπεδο σε δύο τμήματα της ανασκαφής. Αψευδή μάρτυρα της πρωιμότερης κατοίκησης αποτελεί, επίσης η αβαφής και διακοσμημένη, ντόπια και εισηγμένη¹⁴, αντίστοιχα, κεραμική του κατώτερου στρώματος (εικ. 7), η οποία χρονολογείται με ασφάλεια σε αυτούς τους χρόνους, καθώς συνυπάρχει εκτός άλλων και με καλά χρονολογημένα δείγματα Πρωτοκορινθιακής κεραμικής¹⁵.

8. Πβλπ. Sparkes – Talcott 1970, 259, αρ. 359, πίν. 16 και 268, αρ. 469, πίν. 22, αντίστοιχα.

9. Papadopoulos 1992, 215, fig. 7-8, pl. 50 b–c, 51 d–e.

10. Porpham κ.ά. 1992, 50.

11. Μοιάζουν με τις κυκλικές κατασκευές από το Λευκαντί, βλ. Porpham κ.ά. 1980, 24-25, πίν. 6c, 7-8.

12. Τη μελέτη της εισηγμένης (γραπτής και εικονιστικής) κεραμικής έχει αναλάβει -ευγενώς προσφερθείς- ο κ. Δ. Παλαιοθόδωρος, αναπληρωτής καθηγητής Πανεπιστημίου Θεσσαλίας (τμήμα ΙΑΚΑ). Και από τη θέση αυτή του εκφράζουμε τις ολόθερμες ευχαριστίες μας για την πολύτιμη συνεργασία και τις γόνιμες συζητήσεις.

13. Πρόκειται για την περιοχή γύρω από την θέση προϊστορικών χρόνων «Μαγούλα Χαϊχάλη», όπου υπάρχουν διάσπαρτοι λίθοι και κεραμική. Επίσης, σποραδικοί κεραμοσκεπείς τάφοι, πιθανόν των ρωμαϊκών χρόνων, βρέθηκαν παραβιασμένοι γύρω στα 200 μ. νοτιότερα του οικισμού μας.

14. Αναφερόμαστε για παράδειγμα σε σκύφους, πολύ πιθανόν ευβοϊκού εργαστηρίου, με ομόκεντρους κύκλους στο χείλος, βλ. Porpham κ.ά. 1980, 63-64, πίν. 36.2, 43.54, 46.120-127.

15. Stillwell – Benson – Boegehold – Boulter 1984, 219, 53, πίν. 11, 268, 270, 62, πίν. 14.

Ανάμεσα στα κυριότερα κινητά ευρήματα της ανασκαφής συγκαταλέγονται τα πολυάριθμα πηνία και οι αγνύθες, που συλλέχθηκαν από όλα τα στρώματα και τις οικοδομικές φάσεις. Μέχρι στιγμής έχουν καταχωρηθεί περίπου χίλια τριακόσια πηνία (ακέραια και τμηματικά) διαφόρων μεγεθών, καθώς και εξακόσιες περίπου αγνύθες, πράγμα αρκετά δηλωτικό για δύο από τις κύριες ασχολίες των κατοίκων, τη νηματοουργία και την υφαντική δηλαδή, οι οποίες θα μπορούσαν να ασκούνται συστηματικά σε επίπεδο κοινότητας και -από ό, τι φαίνεται- αποτελούσαν βασικούς τομείς της τοπικής οικονομίας, μαζί με τη γεωργία και την κτηνοτροφία βεβαίως.

Όσον αφορά στα πήλινα ευρήματα πρέπει να σημειωθεί ότι βρέθηκε κυρίως πολλή, θρυμματισμένη, αβαφής κεραμική, ντόπια κατασκευής αλλά και λίγη εισηγμένη. Αξίζει, ωστόσο, ιδιαίτερης μνείας το γεγονός ότι συλλέχθηκε και αρκετή ποσότητα γραπτών οστράκων της Πρώιμης και Μέσης Κορινθιακής περιόδου¹⁶, ενώ από το β' τέταρτο του βου αι. π.Χ. και εξής αρκετή ήταν η μελαμβαφής και μελανόμορφη κεραμική, εισηγμένη από την Αττική (εικ. 8)¹⁷. Παράλληλα, δεν απουσιάζουν οι -περιορισμένες σε σχήματα- μιμήσεις αττικών και κορινθιακών αγγείων. Σχετικά με τη γραπτή κεραμική, αυτή περιλαμβάνει κατά κύριο λόγο σχήματα συμποτικών σκευών χωρίς να λείπουν και κάποια τελετουργικά αγγεία (θυμιατήρια, κάνθαροι) και μυροδοχεία¹⁸. Αρκετά ήταν, επίσης, τα λυχνάρια που εντοπίστηκαν, ντόπια και εισηγμένα¹⁹, τα πήλινα ειδώλια -κυρίως γυναικεία²⁰- αλλά και ζωόμορφα (ιδιαίτερα ίπποι), καθώς και τα αγγεία που πλάθονται σε μορφές ανθρώπων²¹ ή ζώων²² (εικ. 9). Όσον αφορά στα μεταλλικά ευρήματα, υπερτερούν τα σιδερένια καρφιά (διαφόρων τύπων και μεγεθών), προερχόμενα ίσως από τους ξύλινους σκελετούς των στεγών, τις πόρτες ή άλλες κατασκευές, ακολουθούν τα μαχαίριδια²³, οι αιχμές δοράτων και ακοντίων και τα εργαλεία. Τα χάλκινα ευρήματα²⁴ της ανασκαφής ήταν κυρίως εξαρτήματα για τη στερέωση των ενδυμάτων ή της κόμμωσης, λαβές και προσαρτήματα λαβών από σκεύη -συμποτικά και μη-, ελάχιστοι δακτύλιοι και οκτώ νομίσματα²⁵. Τέλος, βρέθηκαν αρκετοί μολύβδινοι σύνδεσμοι και ελάσματα, καθώς και λίγα λίθινα εργαλεία, κυρίως τριβεία για την άλεση δημητριακών.

Σύμφωνα, λοιπόν, με όσα εκτέθηκαν παραπάνω θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι στην περίπτωση της ανασκαφής στη θέση «Καλάθια» της Φιλίας έχουμε να κάνουμε με έναν οικισμό (αρχαϊκών και κλασικών χρόνων), οργανωμένο σε πολύ μεγάλο βαθμό και -μάλιστα- κάτω από την εποπτεία ισχυρής κεντρικής αρχής. Αυτό υποδεικνύεται από τα ακόλουθα δεδομένα: 1) το μέγεθος των αψιδωτών κτισμάτων, πολύ πιθανόν μεγάλων κατοικιών - «οίκων» της εποχής, τα οποία ανήκαν ίσως σε εύπορα μέλη της τοπικής κοινότητας²⁶, 2) η χωροταξική οργάνωση του οικισμού, με κτίσματα που ακολουθούν συγκεκριμένο προσανατολισμό σε όλες τις περιόδους, 3) η ύπαρξη μεγάλων, κτισμένων με ισχυρά θεμέλια, κεντρικών κτηρίων κοινωνικού χαρακτήρα και 4) η ύπαρξη υπαίθριων χώρων σε κεντρική θέση του οικισμού, όπου σε τμήμα του ενός ανιχνεύθηκε κάποιου είδους λατρευτική δραστηριότητα.

Αν και κάπως πρώιμο να διατυπωθούν οριστικά συμπεράσματα -τουλάχιστον μέχρι να προχωρήσει περισσότερο η μελέτη των ευρημάτων- θα μπορούσαμε στην περίπτωση των δύο τελευταίων δεδομένων να μιλήσουμε για την ύπαρξη (στον κεντρικό τομέα του οικισμού) ενός «κοινοτικού» χαρακτήρα κτηρίου και δύο υπαίθριων χώρων, οι οποίοι ίσως προορίζονταν, αντίστοιχα, για συναθροίσεις της κοινότητας σε διάφορες περιστάσεις²⁷. Θα μπορούσε, επιπλέον, να προστεθεί ότι η κατοχή των αψιδωτών κτισμάτων από εύπορα μέλη της τοπικής κοινότητας, εκτός από το μέγεθός τους, οφείλεται και σε κάποια αντικείμενα που βρέθη-

16. Stillwell – Benson – Boegehold – Boulter 1984, 345, 77, πίν. 18. Amyx – Lawrence 1975, 172, 51, πίν. 31b – 32h.

17. Moore – Philippides 1986, 259, πίν. 92, αρ. 1311, 297, πίν. 108, αρ. 1658, και 306, αρ. 1747, πίν. 112.

18. Sparkes – Talcott 1970, 313, αρ. 1098, πίν. 38, εικ. 11 (λήκυθος) 317, αρ. 1165, πίν. 39 (λύδιον), 332, αρ. 1365, πίν. 44 (κουδονάκι) και Stillwell – Benson – Boegehold – Boulter 1984, 788, 155, pl. 36 (αρύβαλλος).

19. Howland 1958, 44 (Type 6B), 16-17, pl. 2, 30, 89 (Type 15), 29-30, pl. 4, 32, 77 (Type 12B), 26-27, pl. 3, 31.

20. Λεβέντη 2012, 299-300.

21. Λεβέντη 2012, 300.

22. Boardman – Hayes 1966, 52-4, 152, 154, πίν. 100, 85, 155, πίν. 103.

23. Αναφέρονται ενδεικτικά δύο μαχαίριδια και ένα μαχαίρι, αντίστοιχα, βλ. Killian – Dirlmeyer 2002, 1095, 72, πίν. 70, 1644, 107, πίν. 100, 1658, 107, πίν. 101.

24. Αναφέρονται ενδεικτικά τρεις πόρτες, βλ. Killian – Dirlmeyer 2002, 1465, 93, πίν. 94, 1500, 97, πίν. 94, 1831, 119, πίν. 112 και τρεις περόνες, αντίστοιχα, βλ. Killian – Dirlmeyer 2002, 1512, 1519, 1532, 98, πίν. 95.

25. Τα δύο χρονολογούνται στους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους ενώ τα υπόλοιπα είναι αδιάγνωστα.

26. Μαζαράκης – Αινιάν 2009, 29.

27. Morgan 2003, 63, 74. Stamatopoulou 2006, 321.

καν στο εσωτερικό τους. Ανάμεσά τους ξεχωρίζουν τελετουργικά σκεύη, όπως τα θυμιατήρια, αντικείμενα «γοήτρου», όπως ένα ασημένιο δαχτυλίδι²⁸ (στο αψιδωτό 1), καθώς και τα αγγεία συμποσίου (κρατήρες, οινοχόες, κύπελλα – **εικ. 10**), που βρέθηκαν στο εσωτερικό όλων ανεξαιρέτως των κτισμάτων, μερικά από τα οποία αποτελούν εισαγόμενα κεραμικά είδη από τα φημισμένα κέντρα παραγωγής της εποχής -σε πρώτη φάση της Κορίνθου και μετέπειτα και των Αθηνών. Τα τελευταία αποκαλύπτουν σαφώς κάποιες από τις «πολυτελείς» συνήθειες των κατόχων τους²⁹ και -εν μέρει- το χαρακτήρα και την κοινωνική τους θέση.

Αψιδωτά κτίσματα με παρόμοια κάτοψη είχαν εντοπισθεί μέχρι πρόσφατα μόνο σποραδικά στην ευρύτερη περιοχή της αρχαίας Θεσσαλιώτιδας. Συγκεκριμένα, αποσπασματικοί τοίχοι είχαν βρεθεί στο Νέο Μοναστήρι (Πρόερνα) της Π.Ε. Φθιώτιδας, αρχικά τη δεκαετία του 1960³⁰ αλλά και τις επόμενες δεκαετίες από την αρμόδια ΙΔ' ΕΠΚΑ. Επιπλέον, το 1993, στα Ορφανά της Π.Ε. Καρδίτσας, η αρμόδια τότε ΙΓ' ΕΠΚΑ ανέσκαψε τμήμα οικισμού (ικανό σε έκταση) της ίδιας περιόδου με αψιδωτά κτίσματα και παρόμοια, με τα αντίστοιχα της Φίλιας, σταθερά και κινητά ευρήματα³¹.

Εν κατακλείδι, ο οικισμός αυτός, επειδή αποτελεί τον πρώτο και μεγαλύτερο σε έκταση (αυτής της περιόδου) που έχει ανασκαφεί σε όλη τη Θεσσαλία, έρχεται να ρίξει φως σε μία σκοτεινή -μέχρι σήμερα- περίοδο και να φωτίσει μία πτυχή της στην περιοχή μας. Πρόκειται μάλιστα για μία κρίσιμη εποχή, κατά την οποία, σύμφωνα με κάποιους μελετητές, έχουμε την πρώτη σταθερή εγκατάσταση των θεσσαλικών φύλων στην αρχική κοιτίδα τους, δηλαδή την περιοχή της δυτικής θεσσαλικής πεδιάδας³².

28. Δαχτυλίδι τύπου Β ΙΙ, σύμφωνα με την κατάταξη του Boardman 1967, 7-11, 12-15, pl. 3.

29. Stamatopoulou 2006, 327.

30. Φρούσου 2008, 75.

31. Ροντήρη 1998, 245-248, πιν. 84 α, β. Ροντήρη 1999, 276-298.

32. Helly 2007, 218-220.

SUMMARY

A SETTLEMENT OF ARCHAIC AND CLASSICAL PERIOD
IN PHILIA, KARDITSA. FIRST PRESENTATION

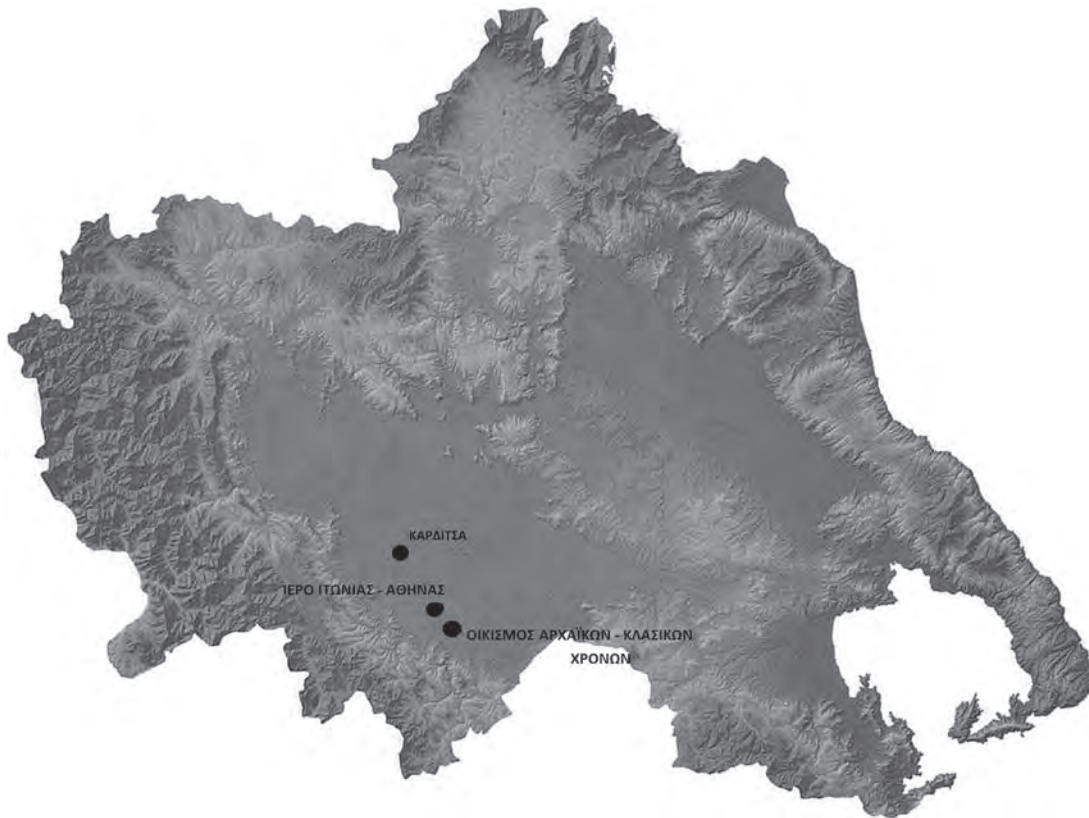
Christos Karagiannopoulos

Owing to the constructive works of “Motorway of Central Greece – E65” the remains of an ancient settlement were revealed near the village Philia, Karditsa. The ancient site is located in the southeast part of the Karditsa plain, 2.8 km southeast of the great Panthessalian sanctuary of Athena – Itonia. The excavation of the deeper strata brought to light the remnants of apsidal and rectangular - planned dwellings with great dimensions. There were also uncovered, almost under the surface, the foundations of two successive buildings and part of a wide road with long - time use. The revealing of a rectangular and cobbled open area, with a narrow stoa along one of its sides and the probability of being a small shrine near there, suggest that the central section of the settlement has been uncovered. The combination of the previous data with the preliminary study of artifacts -among which the most characteristic is the great number of spindle whorls and loomweights- indicates the existence of a small village or *come*, the residents of which had been systematically occupied with farming, spinning and textile production. Moreover, the great - sized edifices, the open, cobbled areas and the artifacts from inside the apsidal dwellings suggest communal places and the presence of a rather well - off group among the inhabitants, respectively. The settlement is dated from the early 6th to the late 5th/early 4th century B.C., although there were residues of domestic character -without stone foundations- and pottery from the beginning of 7th century B.C. onwards.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Θεοχάρης Δ.Ρ., 1965. Φίλια Καρδίτσας, *ΑΔ 18* (1963), Β'1, Χρονικά, 135-139, πιν. 171 β - γ, 173.
- Θεοχάρης Δ.Ρ., 1966. Ιερόν Αθηνάς εν Φίλια Καρδίτσας - α. Ανασκαφή Ιερού, *ΑΔ 19* (1964), Β'2, Χρονικά, 244-249, πιν. 288-292.
- Θεοχάρης Δ.Ρ., 1967. Ιερόν Αθηνάς (Φίλια Καρδίτσας), *ΑΔ 20* (1965), Β'2, Χρονικά, 311-313, πιν. 366-368.
- Θεοχάρης Δ.Ρ., 1969. Ανασκαφή ιερού Αθηνάς παρά την Φίλιαν, *ΑΔ 22* (1967), Β'2, Χρονικά, 295-296, πιν. 193-195 α.
- Λεβέντη Ι., 2012. Τα πήλινα ειδώλια από το ιερό του Απόλλωνος στη θέση Σωρός Μαγνησίας, *ΑΕΘΣΕ 3*, 299-313.
- Μαζαράκης - Αινιάν Α., 2009. Ανασκαφή ιερού των αρχαϊκών - κλασικών χρόνων στη θέση «Σωρός» (2004-2005), *ΑΕΘΣΕ 2*, 269-294.
- Μαζαράκης - Αινιάν Α., 2009. Αρχιτεκτονική και κοινωνία κατά τους πρώιμους ιστορικούς χρόνους, *Αρχαιολογία και Τέχνες 112*, 18-30.
- Μαζαράκης - Αινιάν Α., 2012. Ανασκαφικές έρευνες στο ιερό του Απόλλωνος στο Σωρό (2006-2008), *ΑΕΘΣΕ 3*, 287-298.
- Μανιδάκη Β., 2018. Η κεράμωση του αρχαϊκού ναού του Απόλλωνα στην αρχαία Μητρόπολη Θεσσαλίας. Οικοδομικές λεπτομέρειες και γραπτός διάκοσμος ως δείκτες σχεδιασμού, στο: Α. Μουστάκα (επιστ. επιμ.), *Πήλινα γλυπτά και κεραμώσεις: Νέα ευρήματα και νέες προοπτικές, Πρακτικά, Παρασκευή 15 Μαΐου 2015, Urper House, Βρετανική Σχολή Αθηνών*, 141-158.
- Πιλάλη - Παπαστερίου Α. - Παπαευθυμίου - Παπανθίμου Κ, 1983. Νέα ανασκαφική έρευνα στο Ιερό της Φίλιας, *Ανθρωπολογικά 4*, 49-68.
- Ροντήρη Β., 1998. Ορφανά, *Αρχαιολογικό Δελτίο 48* (1993), Β'1, Χρονικά, 245-248.
- Ροντήρη Β., 1999. Νεότερες ανασκαφικές έρευνες στα Ορφανά Ν. Καρδίτσας, στο L. Degiorgio (επιμ.), *Πρακτικά του Α' Ιστορικού Συνεδρίου Παλαμά, 2-3 Ιουλίου 1994, Τόμος Ι, Παλαμάς*, 275-298.

- Φρούσου Ε., 2008. Νέο Μοναστήρι Φθιώτιδας: Μια ιστορική πορεία χλιετιών, στο Α. Π. Γκλεγκλέ (επιμ.), *1ο Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας και Πολιτισμού της Θεσσαλίας, Πρακτικά συνεδρίου 9-11 Νοεμβρίου 2006*, Λάρισα, τόμος Ι, 67-83.
- Amyx D.A. – Lawrence P. 1975. *Corinth 7.2. Archaic Corinthian Pottery and the Anaploga Well*, Princeton.
- Boardman J., 1967. Archaic Finger Rings, *AntK* 10, 3-31.
- Boardman J. – Hayes J. 1966. *Excavations at Tocra 1963-1965. The Archaic Deposits I*, London.
- Helly B., 2007. Le dialecte thessalien, un autre modèle de développement, στο I. Hajnal & B. Stefan (επιμ.) *Die Altgriechischen Dialekte, Wesse und Werden. Akten des Kolloquiums Freie Universität Berlin, 19-22 September 2001*, Innsbruck, 177-222.
- Howland R.H. 1958. *The Athenian Agora IV. Greek Lamps and their Survivals*, Princeton.
- Killian – Dirlmeyer I., 2002. *Kleinfunde aus dem Athena Itonia – Heiligtum bei Philia (Thessalien)*, Mainz.
- Mallen L., 2011. Gendering Space in Dark Age Nichoria, στο Α. Mazarakis - Ainian (επιμ.) *The “Dark Ages” Revisited, Acts of an international symposium in memory of William D.E. Coulson, University of Thessaly, Volos, 14-17 June 2007*, Βόλος, 383-397.
- Moore M.B. – Philippides. M.Z.P 1986. *The Athenian Agora, 23, Attic Black-Figured Pottery*, Princeton.
- Morgan C., 2003. *Early Greek States Beyond the Polis*, London & New York.
- Papadopoulos J.K., 1992. ΛΑΣΑΝΑ, Tuyères and kiln firing supports, *Hesperia* 61.2, 203-221.
- Popham M.R. κ.ά. 1980. *Lefkandi I. The Iron Age. The Settlement. The Cemeteries*, London.
- Popham M.R. κ.ά. 1993. *Lefkandi II : The Protogeometric Building at Toumba*, London.
- Sparkes B.A. - Talcott L. 1970. *The Athenian Agora, 12, Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th centuries B.C.*, Princeton.
- Stamatopoulou M., 2006. Thessalian Aristocracy and Society in the Age of Epinikian, στο S. Hornblower & C. Morgan (επιμ.), *Pindar’s poetry, Patrons, and Festivals*, Oxford, 309-341.
- Stillwell A.N. – Benson J.-L. – Boegehold A.L. – Boulter C.G. 1984. *Corinth 15.3. The Potter’s Quarter. The Pottery*, Princeton.

Εικ. 1. Χάρτης της Θεσσαλίας με τη θέση του οικισμού.

Εικ. 2. Κάτοψη των καταλοίπων από όλες τις οικοδομικές φάσεις του οικισμού.

Εικ. 3. Άποψη του αφιδωτού κτίσματος 2 από ΒΑ με το λιθόστρωτο χώρο της αψίδας και την εστία στο μέσον.

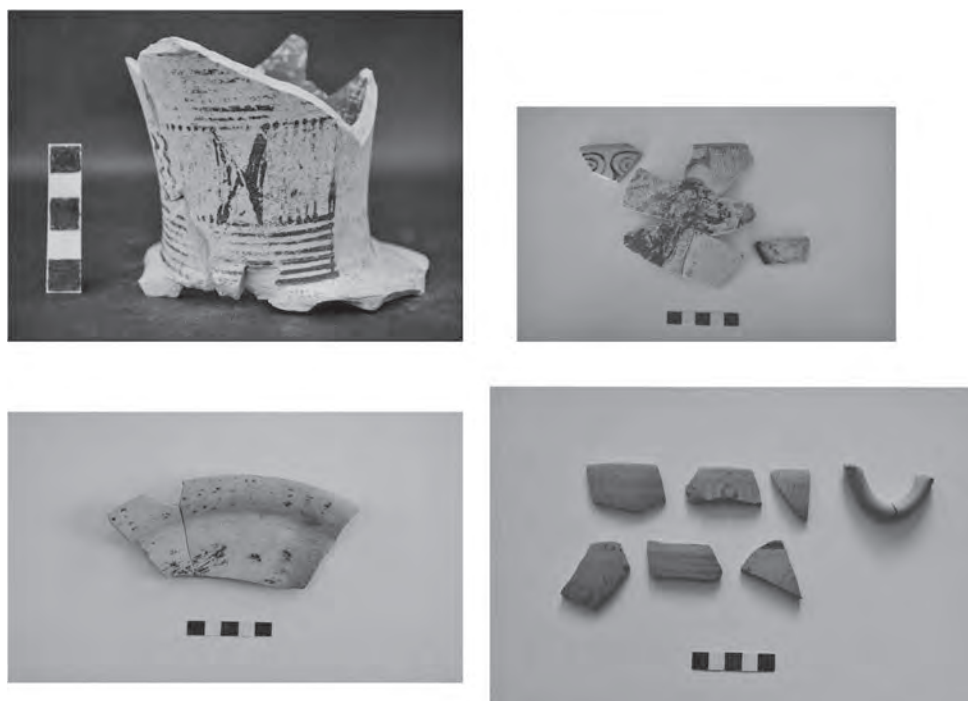
Εικ. 4. Άποψη του δρόμου του οικισμού από τα ΝΑ με τα διαδοχικά κράσπεδά του.

Εικ. 5. Ισχυρές υποθεμελιώσεις και κρηπίδες κτηρίων «κοινοτικού» χαρακτήρα από Δ και υπαίθριος χώρος (κάτω αριστερά).

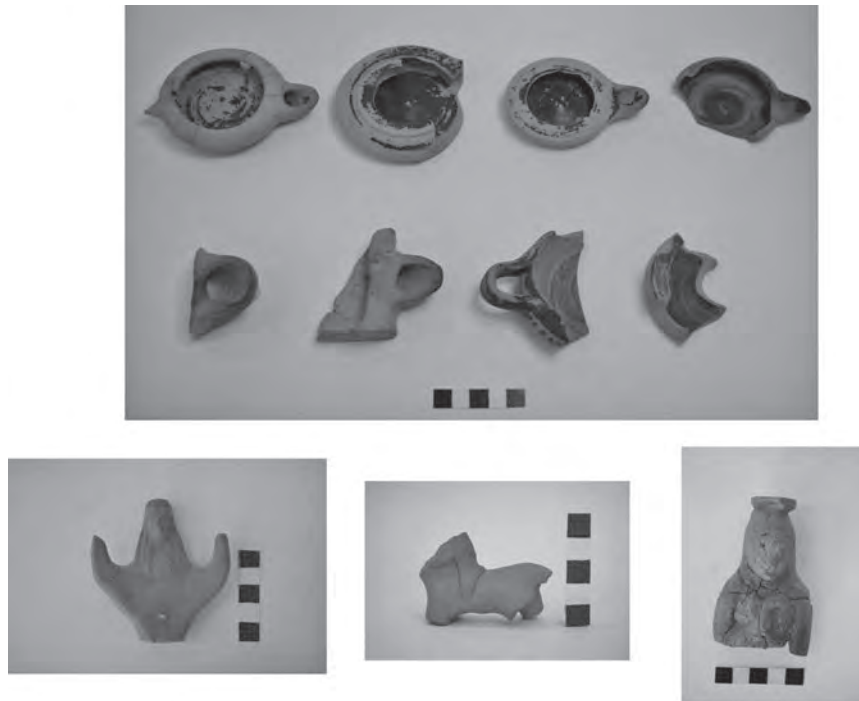
Εικ. 6. Αποψη του αψιδωτού κτίσματος 1 από ΝΑ με τον προαύλιο χώρο, την εστία στο μέσον και προγενέστερο λάκκο (κέντρο).

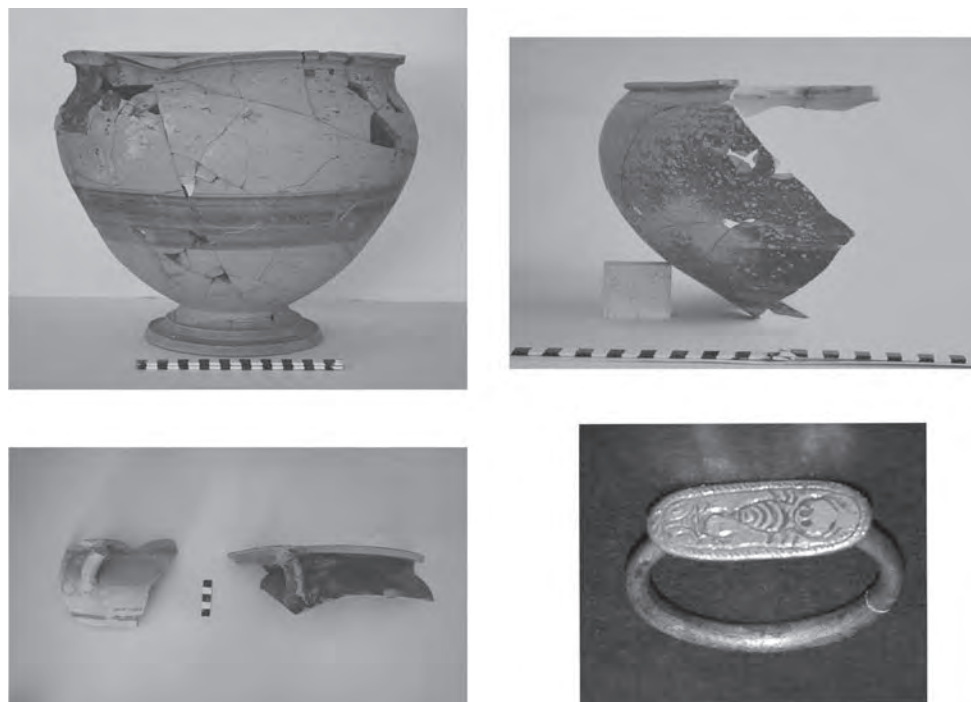
Εικ. 7. Πρωτοκορινθιακή και άλλη εισηγμένη, γραπτή κεραμική από τα κατώτερα στρώματα του οικισμού.

Εικ. 8. Δείγματα αττικής και κορινθιακής μελανόμορφης κεραμικής.

Εικ. 9. Λύχνοι από όλες τις φάσεις του οικισμού, τμήματα ειδωλίων και «πλαστικού» αγγείου σε μορφή κόρης.

Εικ. 10. Συμποτικά σκεύη (κρατήρας, τμήματα κρατήρων, δίνος) και αργυρό δαχτυλίδι από τα αγιδωτά κτίσματα του οικισμού.

ΑΓΡΟΤΙΚΟ ΙΕΡΟ ΣΤΗΝ ΑΝΑΒΡΑ ΚΑΡΔΙΤΣΑΣ. ΠΡΩΤΗ ΑΠΟΠΕΙΡΑ ΕΡΜΗΝΕΙΑΣ ΤΗΣ ΛΑΤΡΕΙΑΣ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΑ ΠΗΛΙΝΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Έρη Ελευθερίου, Χρήστος Καραγιαννόπουλος

Στα ΝΔ του χωριού Ανάβρα Καρδίτσας του Δήμου Σοφάδων (**Εικ. 1**), στη διάρκεια κατασκευής του Αυτοκινητόδρομου Κεντρικής Ελλάδας Ε-65, ήρθαν στο φώς τα ερείπια αγροτικού ιερού, μία προκαταρκτική παρουσίαση των σταθερών καταλοίπων και ευρημάτων του οποίου έγινε στη διάρκεια του 4ου ΑΕΘΣΕ¹. Το ιερό βρίσκεται στις νοτιοανατολικές παρυφές της οροσειράς των Αγράφων, στην περιοχή της αρχαίας τετράδας Θεσσαλιώτιδας, στα σύνορα με την τετράδα Φθιώτιδα και την αρχαία Δολοπία. Στον εσωτερικό των κτισμάτων αλλά και στον περιβάλλοντα χώρο τους εντοπίστηκε μεγάλος αριθμός από αναθήματα ποικίλων τύπων, κυρίως πήλινα, αλλά και μεταλλικά και γυάλινα. Εδώ γίνεται μία συνοπτική παρουσίαση της τυπολογίας των πήλινων ειδωλίων, τα οποία αποτελούσαν τον κύριο όγκο των αναθημάτων, και μία πρώτη απόπειρα ερμηνείας της ασκούμενης λατρείας στους χώρους του ιερού².

Υπενθυμίζεται σύντομα πως εντοπίστηκαν (**Εικ. 2**): α) θεμέλια τριών μονόχωρων ορθογώνιων κτισμάτων (το ένα εν παραστάσι), τα οποία συνιστούσαν τους ιερούς «οίκους» λατρείας, β) ερείπια ενός, πιθανόν στεγασμένου, χώρου απόθεσης (χώρος 1) στα Δ του «οίκου 2», γ) δύο κυκλικοί λάκκοι - «βόθροι» (λάκκος Α και Β) έμπυρων θυσιών στα Β του «οίκου 2» και δύο προγενέστεροι λάκκοι προσφορών κάτω από τα θεμέλια του ίδιου «οίκου». Τέλος, τμήματα του περιβόλου του τεμένους από μεγάλους λίθους διατηρήθηκαν στα Β και Δ του «οίκου 2».

Συνολικά βρέθηκαν περίπου 607 προτομές και 1618 ειδώλια, ως επί το πλείστον αποσπασματικά και σπασμένα και -σπανιότερα- ακέραια. Με βάση τα μορφολογικά τους χαρακτηριστικά κατατάσσονται στους εξής τύπους:

Α. ΠΡΟΤΟΜΕΣ

Οι προτομές γυναικών, με εξαίρεση την παρουσία τριών μόλις ανδρικών, αποτελούν το σύνολο σχεδόν του τύπου αυτού. Απεικονίζουν κεφαλή είτε έως το ύψος των ώμων είτε έως τον κορμό, αποκομμένο στο ύψος των βραχιόνων και του στήθους. Τούτες διακρίνονται σε δύο κατηγορίες (**Εικ. 3**): **1.** αναρτώμενες και **2.** ιστάμενες.

1. Οι αναρτώμενες φέρουν στο επάνω μέρος της κεφαλής μία ή δύο κυκλικές οπές ανάρτησης. Η οπίσθια όψη τους είναι ανοικτή έτσι ώστε, επαπτόμενες σε τοίχο, το κεφάλι τους να κοιτάει το θεατή, με ελαφριά κλίση προς τα κάτω.

Σε αυτή την κατηγορία διακρίνουμε τους ακόλουθους τύπους: **1α** Στον πρώτο ανήκουν οι προτομές με πρώιμα χαρακτηριστικά, οι οποίες χρονολογούνται γενικότερα στις αρχές του 5ου αι. π.Χ.³. **1β** Στον δεύτερο ανήκουν οι μικρότερου μεγέθους προτομές που έχουν απλούστερη μορφή και πιο συμμετρικές αναλογίες. **1γ** Στον τρίτο τύπο κατατάσσονται ελάχιστα παραδείγματα μορφών με ιδιαίτερα στρογγυλό πρόσωπο (**Εικ. 3α**) και πολύ φουσκωτά μάγουλα. **1δ** Στον τέταρτο εντάσσονται οι προτομές με μπουστό, οι οποίες παρουσιάζουν γενικά μια ομοιομορφία ως προς τα χαρακτηριστικά και: **ι)** είτε έχουν το ένα χέρι στο ύψος του στήθους

1. Καραγιαννόπουλος - Χατζηαγγελάκης 2012, 229-236.

2. Karagiannopoulos (υπό εκδ.).

3. Τζαναβάρη 2014, 331. Δάφφα - Νικονάνου 1973, 108.

προσφέροντας καρπούς, άνθη ή κάποιο μικρό ζώο και με το άλλο χέρι κρατούν τη μία άκρη του ιματίου. **ii**) είτε κρατούν το ιμάτιο και με τα δύο χέρια (**εικ. 3β**). Σ' αυτή την υποκατηγορία βρέθηκαν και λίγες προτομές με τα ίδια χαρακτηριστικά, οι οποίες ξεχωρίζουν λόγω του (μεγάλου) τους μεγέθους. **1ε** Σε πέμπτο τύπο κατατάσσεται ένα μόνο θραύσμα δύο ενωμένων προτομών («διδύμων») ενώ **1στ** σε έκτο τύπο εντάσσονται τα θραύσματα μεγάλου μεγέθους προτομής, λατρευτικού ίσως χαρακτήρα.

Στην κατηγορία των αναρτώμενων προτομών ανήκουν και οι δύο μοναδικές ανδρικές που απεικονίζουν γενειοφόρες μορφές.

2. Στις ιστάμενες κατατάσσονται οι προτομές που το κάτω τους τμήμα είναι διαμορφωμένο με τέτοιο τρόπο ώστε πατούν σε βάση ελλειπτικού ή ορθογωνίου σχήματος, με σκοπό να τοποθετούνται σε ράφια και σε θρανία ή βάθρα. Οι τελευταίες αποδίδονται με κλειστή και αδιαμόρφωτη την πίσω πλευρά και με μεγάλη οπή εξαερισμού (**Εικ. 3γ**). Αναπαριστούν είτε: **2α** ενδεδυμένες, είτε: **2β** γυμνές μορφές, με πλούσιες κομμώσεις και στις δύο περιπτώσεις. Σε αυτές παριστάνεται άλλοτε μόνο η κεφαλή μέχρι τους ώμους, περιπτώσεις οι οποίες φέρουν περίτεχνες κομμώσεις και ψηλή ή ακτινωτή στεφάνη και άλλοτε η κεφαλή μέχρι το ύψος των βραχιόνων και του στήθους, προτομές οι οποίες φορούν ιμάτιο και έχουν πεπονοειδή κόμμωση⁴. Λίγες απ' αυτές ξεχωρίζουν λόγω του μεγάλου μεγέθους τους σε σχέση με τις υπόλοιπες (**εικ. 3δ**).

B. ΕΙΔΩΛΙΑ

Μεγάλη ποικιλία ως προς την τυπολογία παρουσιάζουν και τα ειδώλια, στα οποία στη συντριπτική πλειονότητά τους απεικονίζονται γυναικείες μορφές. Μια βασική μορφολογική διάκριση μπορεί να γίνει ανάμεσα σε: **1. όρθιες**, **2. καθιστές** και **3. ανακλιμένες** μορφές.

Όσον αφορά στις **όρθιες**, διακρίνουμε τους εξής τύπους: **1α** Υδριαφόροι. Πρόκειται για πεπλοφόρες μορφές που φέρουν υδρία στην κεφαλή είτε κρατώντας τη είτε όχι. **1β** Κουροτρόφοι. Μορφές που κρατούν στην αγκαλιά ή στον ώμο παιδί ή μικρό κορίτσι ή συνοδεύονται από αυτό. Ανάμεσα τους υπάρχουν και κάποιες «σανιδόμορφες». **1γ** Γυναικείες μορφές που συνοδεύονται από ή κρατούν νεαρό ελάφι ή ζαρκάδι. Διακρίνονται σε: i) αυτές που το κρατούν το ζώο με το δεξί τους χέρι και ii) σε αυτές που το ελάφι απεικονίζεται στα δεξιά τους, ανασηκωμένο στα δύο του πόδια. **1δ** Όρθιες γυναικείες μορφές με επίπεδη την πίσω όψη («σανιδόμορφες»). Διακρίνουμε τρεις τύπους: i) πεπλοφόρες μορφές με τα χέρια κολλημένα στο σώμα και πρώιμα χαρακτηριστικά, ii) δύο μικρού μεγέθους, που κρατούν το ιμάτιο και με τα δύο χέρια μπροστά στο στήθος και iii) ένα τμήμα σανιδόμορφου ειδωλίου αρχαϊκών χρόνων. **1ε** Μεμονωμένα παραδείγματα όρθιων γυναικείων μορφών των ελληνιστικών χρόνων που ενίοτε κρατούν ριπίδιο ή στεφάνη ή είναι τυλιγμένες με το ιμάτιο τους. **1στ** Θραύσματα δύο ειδωλίων στον τύπο της χορεύτριας. **1ζ** Δύο θραύσματα ειδωλίων που παριστάνουν την Αθηνά, εκ των οποίων το ένα κρατά στρογγυλή ασπίδα⁵ και από το δεύτερο σώζεται μόνο η κεφαλή που φορά περίτεχνο κράνος (;) με ψηλό λοφίο. **1η** Ένα ειδώλιο που απεικονίζει Σειρήνα αποδοσμένη κατενώπιον. **1θ** Ένα (μοναδικό) μεγάλο ειδώλιο όρθιου νεαρού άνδρα που κρατά πτηνό.

Όσον αφορά στις **καθιστές**, ο τύπος της ένθρονης μορφής παριστάνεται με τα χέρια ακουμπισμένα στα γόνατα (**εικ. 4**). Από τα παραδείγματα μπορεί κανείς να παρακολουθήσει την εξέλιξη από τις πιο στιβαρές μορφές στις πιο ραδινές. Διακρίνονται 7 τύποι με βάση τα εξωτερικά χαρακτηριστικά: **2α** με στεφάνη, καλύπτρα και ανατολίζοντα χαρακτηριστικά πρόσωπο, **2β** με ψηλό πόλο, καλύπτρα και επίπεδη την πίσω πλευρά, **2γ** σε θρόνο με ερεισίνωτο που απολήγει σε «πτερόγια», **2δ** με ελάφι στην αγκαλιά, **2ε** οι πρωιμότερες «σανιδόμορφες», σχηματοποιημένες και **2στ** με πτηνόμορφο πρόσωπο. **2ζ** Στις καθιστές ανήκει και μια με ομφαλωτή φιάλη στο αριστερό χέρι που στα δεξιά της συνοδεύεται από μια δυσδιάκριτη, γενειοφόρο μορφή.

Αρκετές ήταν και οι **ανακλιμένες** μορφές, τόσο ανδρικές όσο και γυναικείες. **3α** Οι ανδρικές μορφές φαίνεται πως κρατούν αγγείο και καρπό και **3β** οι αντίστοιχες γυναικείες φορούν χαμηλό ή ψηλό πόλο και ιμάτιο.

Άλλη μεγάλη κατηγορία ειδωλίων αποτελούν τα **ζώομορφα**, όπως ειδώλια ίππων –με ή χωρίς ιππείς–, πτηνών, χοίρων, βοοειδών, όφρων, χελώνας, ελαφιού, σκύλου και αιλουροειδούς.

4. Πββλ. Τζαναβάρη 2014, 337. Χρυσανθάκη - Nagle 2009, 57-58.

5. Πββλ. Μπόνιας 1998, 180.

Τα **πλακίδια** παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλία ως προς τους τύπους. Σε αυτά απεικονίζονται έφιπποι άνδρες, κεφαλές γυναικείων μορφών⁶, ρόδακας, ζεύγη καθιστών μορφών και συμπλέγματα όρθιας και καθιστής μορφής. Τα τελευταία θα μπορούσαν να συνιστούν σανιδόμορφα ειδώλια.

Αρκετά ήταν και τα ομοιώματα **καθισμάτων**, είτε με ψηλό ερεισίνωτο (θρόνων) είτε απλών (σκήμων), καθώς και ενός που έφερε επάνω του σχηματοποιημένη μορφή. Αυτή θα μπορούσε, εναλλακτικά, να ενταχθεί στις καθιστές μορφές.

Τέλος, στα ειδώλια συγκαταλέγονται το ομοίωμα πήλινου ροδιού καθώς και αγγείο πλασμένο στη μορφή πτηνού («πλαστικό»), πιθανώς περιστεριού, το οποίο φέρει στη ράχη του λήκυθο.

Σχετικά με τις λατρευόμενες στο ιερό θεότητες τονίζεται πως τα μόνα επιγραφικά τεκμήρια προέρχονται από εγχάρακτες επιγραφές, μία σε μελαμβαφή σκύφο αναθηματικού χαρακτήρα και μία πάνω σε θραύσματα κεράμου, πιθανώς με ονόματα αναθετών, χωρίς να σώζεται το όνομα κάποιας θεότητας. Κατά συνέπεια, τα όποια συμπεράσματα βασίζονται κυρίως στην πολυσήμαντη ερμηνεία των ευρημάτων.

Ο μεγάλος αριθμός των γυναικείων προτομών, σύμφωνα με μία από τις απόψεις της σύγχρονης έρευνας της κοροπλαστικής, υποδεικνύει την παρουσία χθόνιας ή χθονίων θεοτήτων. Εναλλακτικά, υποστηρίζεται ότι οι προτομές που βρίσκονται σε ιερά απεικονίζουν απλά θνητές αναθέτριες και ειδικότερα έγγαμες γυναίκες, καθώς οι περισσότερες καλύπτονται με το χαρακτηριστικό μιάτιο⁷.

Οι καθήμενες γυναικείες μορφές συνήθως θεωρούνται αξιοσέβαστες γυναίκες μεγαλύτερης ηλικίας, σύζυγοι ή μητέρες ενώ αυτές που φέρουν κάποιο χαρακτηριστικό σύμβολο ή κρατούν ζώο πολύ πιθανόν απεικονίζουν θεές⁸.

Η θεότητα, η οποία θα μπορούσε με αρκετή βεβαιότητα να αναγνωριστεί βάσει των εξωτερικών χαρακτηριστικών της, έτσι όπως αυτά παρουσιάζονται και στη μεγάλη πλαστική αλλά και εξαιτίας των ζώων που τη συνοδεύουν, είναι η Άρτεμη (**εικ. 5**). Αυτό τεκμηριώνεται ως επί το πλείστον από τα ειδώλια, καθιστά και όρθια, που κρατούν ή συνοδεύονται από ελάφι.

Η ύπαρξη πολλών κοσμημάτων και ειδών καλλωπισμού ανάμεσα στα ευρήματα συνηγορούν στη λατρεία της με την ιδιότητα της προστάτιδας του γυναικείου φύλου. Ειδικότερα, η εύρεση αρκετών πορπών και περονών σε συνδυασμό με τα ειδώλια κουροτρόφων (**εικ. 6**) υποδεικνύουν την παρουσία της Άρτεμης με την υπόσταση της *Ειλειθυίας*, θεότητας που παραστέκεται στον τοκετό⁹.

Επισημαίνεται εδώ ότι το ιερό βρισκόταν έξω από τον οικισμό, δίπλα σε μικρό νεκροταφείο και κοντά σε ρυάκι με τρεχούμενο νερό. Επιπλέον, προς το τέμενος οδηγούσε μικρό λιθόστρωτο μονοπάτι, γεγονός που θα δικαιολογούσε ίσως τη λατρεία της εν λόγω θεάς και με την υπόσταση της *Εν(ν)οδίας* ή *Εφοδίας* ή *Τριδιτιδος*, προστάτιδας και επιστάτιδας των μονοπατιών και των τρίστρατων, γνωστής σε αρκετές περιοχές της Θεσσαλίας (κυρίως στις Φερές) αλλά και γενικότερα του ελλαδικού χώρου. Ανάμεσα στα ειδώλια - πλακίδια υπάρχουν και δύο που κρατούν ίσως δάδα, χαρακτηριστικό σύμβολο της εν λόγω θεάς¹⁰.

Πολλά από τα ευρήματα θα μπορούσαν να συνδεθούν και με τη λατρεία της Δήμητρας και τη γιορτή των Θεσμοφορίων, κατά τη διάρκεια της οποίας οι πιστοί ζητούσαν με τελετές τη θεική προστασία για την ευόδωση της συγκομιδής (**εικ. 7**). Τα λιγοστά ειδώλια χοίρων και γυναικείων προτομών¹¹ που κρατούν χοιρίδια, σε συνδυασμό με τα καμένα οστά που βρέθηκαν στο εσωτερικό και γύρω από τους λάκκους - βόθρους προσφορών, πιθανώς συμβολίζουν την τελετή κατά την οποία οι πιστοί ανακάτευαν τα εν αποσυνθέσει χοιρίδια (που είχαν τοποθετηθεί πριν μήνες στα «μέγαρα») επάνω στους βωμούς μαζί με άλλες προσφορές, ακόμη και με ομοιώματα φιδιών. Επιπλέον, ο ικανός αριθμός από υδρίσκες μαζί με τις λίγες υδριαφόρες μορφές που βρέθηκαν θα μπορούσαν να συμβολίζουν τις τελετές καθαρισμού, κατά τις οποίες οι γυναίκες αφιέρωναν υδρίσκες ή μετέφεραν το νερό στα αντίστοιχα αγγεία. Τα ειδώλια κουροτρόφων που προαναφέρθηκαν θα μπορούσαν να σχετίζονται και με τη λατρεία της Δήμητρας, καθώς η ιδιότητα αυτή αποδί-

6. Θεοχάρης 1967, 319, πιν. 37 β - δ.

7. Χρυσανθάκη - Nagle 2009, 57-58.

8. Kokkorou - Alevras 2014, 116.

9. Παπαχατζής 1984, 10-12. Χρυσοστόμου 1998, 187.

10. Βλ. Χρυσοστόμου 1998, 46, 157.

11. Παρόμοια ευρήματα, προερχόμενα ίσως από αποθήτη ιερού αποδιδόμενου στη Δήμητρα, παραδόθηκαν και από την περιοχή Καρποχωρίου Καρδίτσας, βλ. Τζαφάλιας 1983, 197-198.

δεται και στην εν λόγω θεά, σύμφωνα με τον ορφικό ύμνο αλλά και με την παρουσία παρόμοιων ειδωλίων σε αρκετά ιερά της¹².

Η λατρεία της Δήμητρας υποδεικνύεται επιπλέον και από τα ειδώλια πουλιών, κύρια των περιστερών, τα οποία απαντώνται συχνά σε ιερά γυναικείων θεοτήτων καθώς το περιστέρι συμβολίζει την καθημερινή ζωή, τη ζωή των γυναικών και παιδιών και κατ' επέκταση τη μητρότητα. Η σχέση του με τη Δήμητρα έχει ίσως την έννοια του συμβολισμού του θανάτου¹³.

Όσον αφορά στη σχέση των δύο «παρόντων» στο ιερό- θεοτήτων, Άρτεμις και Δήμητρας, με άλλες θεότητες, τα στοιχεία από το θεσσαλικό χώρο είναι περιορισμένα. Υπάρχουν, εντούτοις, επιγραφικές μαρτυρίες από τη Λάρισα που συνδέουν τη Δήμητρα με το Διόνυσο. Στο ιερό της Δήμητρας στην Πρόερνα (Νέο Μοναστήρι) εντοπίστηκαν δύο πήλινες μάσκες του θεού Διόνυσου που υποδηλώνουν την παρουσία του θεού στο ιερό της Δήμητρας και ίσως τη συλλατρεία τους. Στις ίδιες επιγραφές μαρτυρείται και η λατρεία του Διός Μειλιχίου, εξαγνιστή - καθάρσιου θεού του Κάτω Κόσμου και της γονιμότητας, ο οποίος ενσαρκώνεται σε φίδι, ως σύνναος με την Εν(ν)οδία και τον Ποσειδώνα. Στο ιερό της θεάς στη θέση «Έξοχή» Εορδαίας και στο μικρό ιερό της στις Φερές απαντώνται πήλινες κεφαλές γενειοφόρων θεών, ένα μαρμάρινο και ένα πήλινο κουλουριασμένο φίδι, αντικείμενα που μαρτυρούν τη συλλατρεία του Δία Μειλιχίου με την Εν(ν)οδία¹⁴. Η παρουσία του αναφέρεται και στη Μαγνησία, σε μαρμάρινη αναθηματική στήλη και επιγραφή σε πρόσοψη σπηλιάς. Οι πήλινες γενειοφόρες προτομές μαζί με τα ομοιώματα φιδιών στο ιερό της Ανάβρας Καρδίτσας (εικ. 8) υποδηλώνουν το χθόνιο στοιχείο στη λατρεία, το οποίο θα μπορούσε να αποδίδεται σε κάποια από αυτές τις θεότητες¹⁵.

Συνεχίζοντας την ανίχνευση της λατρείας στο ιερό, σημειώνεται ο εντοπισμός δύο πλακιδίων με ζεύγος καθιστών μορφών, ανδρική και γυναικεία, που ίσως παριστάνει θεϊκό ζεύγος. Στην περίπτωση μας το ζεύγος αυτό θα μπορούσαν να απαρτίζουν η Δήμητρα και ο Ποσειδώνας, καθώς ο Ποσειδώνας, ως χθόνιος θεός, αναφέρεται από κάποιους μελετητές και ως πάρεδρος¹⁶ (σύζυγος) της Δήμητρας. Επιπλέον, την πιθανή συλλατρεία της Δήμητρας με τον Ποσειδώνα, θα μπορούσαν να υποδηλώνουν τα πολυάριθμα ειδώλια ίππων ως αφιερώματα προς το θεό (εικ. 9), ο οποίος στη Θεσσαλία λατρευόταν από τα πανάρχαια χρόνια, ως χθόνιος θεός με την προσωνομία *Ίππιος* ή *Πετραίος*¹⁷.

Ωστόσο, τα ειδώλια ίππων, με ή χωρίς αναβάτη, έχουν θεωρηθεί από τους μελετητές της αρχαίας θρησκείας ως προσφορές και σε τοπικό ήρωα. Ως προσφορές σε ήρωα, λοιπόν, θα μπορούσαν να ερμηνευτούν οι αιχμές δοράτων και βελών, καθώς και τα αρκετά σιδερένια μαχαίριδια που βρέθηκαν. Πρέπει όμως να επισημανθεί το γεγονός ότι τα τελευταία θα μπορούσαν να είχαν αφιερωθεί και στη θεά Άρτεμη ως προστάτιδα του κυνηγιού και –ταυτόχρονα– τα ειδώλια ίππων να σχετίζονται με μια ακόμη ιδιότητά της, ως *Πότνιας Ίππων*, σαν σύμβολα της χθόνιας υπόστασής της¹⁸.

Για τη σχέση Δήμητρας και Αρτέμιδος στη Θεσσαλία δεν υπάρχουν αρκετά στοιχεία. Στο εν λόγω ιερό της Ανάβρας, όπως και στην περίπτωση του εξωαστικού ιερού της Όρθης στον Κέδρο¹⁹ υπάρχουν ευρήματα, κυρίως ειδώλια, που αποδίδονται στις δύο θεές και φαίνεται ότι στα ιερά τα συνδεόμενα με τη χθόνια λατρεία -και όχι μόνο²⁰- οι δύο θεές συνυπήρχαν. Όπως παραδίδεται, Δήμητρα και Κόρη ήταν στενά συνδεδεμένες με την Άρτεμη. Η αιγυπτιακή παράδοση για τη μητρική σχέση Δήμητρας και Άρτεμις είναι γνωστή στη μυστηριακή ελευσινιακή θρησκεία²¹ ενώ η συλλατρεία τους συχνή σε άλλες περιοχές της Ελλάδας, όπως για παράδειγμα στην Πελοπόννησο²², όπου η Άρτεμη έχει στενή σχέση και με τον Διόνυσο. Άλλωστε, το διονυ-

12. Δάφφα - Νικονάνου 1973, 37-39.

13. Μπόνιας 1998, 93.

14. Χρυσοστόμου 1998, 45, 235.

15. Βλ. Χρυσοστόμου 1998, 93. Δάφφα - Νικονάνου 1973, 29-30. Stamatorpoulou 2014, 222-223.

16. Κακριδής 1986, 129, Παπαχατζής 1991, 6-7, 10.

17. Χρυσοστόμου 1998, 93.

18. Christou 1968, 158

19. Ιντζεσίλογλου 1982, 231. Ιντζεσίλογλου 1984, 196.

20. Δάφφα - Νικονάνου. 1973, 53-54. Πιναγιάτογλου 2010, 211.

21. Τιβέριος 2010, 17-18.

22. Παπαχατζής 1991, 7-8. Ανδρέου 2000, 139, Τιβέριος 2010, 27.

σιακό στοιχείο προϋπήρχε στη λατρεία της θεάς²³. Επιπλέον, στις Φερές μαρτυρείται σε επιγραφές η λατρεία της Δήμητρας με την προσωνομία Χθονία, δίπλα πάντα στην Εν(ν)οδία²⁴.

Η παρουσία ανακεκλιμένων αντρικών και γυναικείων μορφών είναι δυσσερμήνευτη (εικ. 10). Εν προκειμένω θα μπορούσαν να υποδηλώνουν τη χθόνια λατρεία ήρωα που συμμετέχει σε συμπόσιο, παρουσία γυναικείων θεοτήτων, λαμβάνοντας υπόψη ότι οι ανακεκλιμένες γυναικείες μορφές απομακρύνονται από τον κόσμο των θνητών, καθώς φέρουν πόλο. Σε αυτό συνηγορούν και τα ειδώλια φιδιών που βρέθηκαν μαζί, σύνθητες θέμα σε επιτύμβια ανάγλυφα ηρώων που υποστηρίζεται πως συμβολίζει την ψυχή του αφηρωισμένου νεκρού²⁵. Τη διεξαγωγή τελετουργικών συμποσίων και δείπνων στο ιερό μας υποδεικνύει και η εύρεση μαγειρικών σκευών, συμποτικών και άλλων αγγείων (χύτρες, λοπάδες, δίνιοι, κρατήρες, οινοχόες, σκυφίδια, ληκύθια).

Τέλος, ενδεικτικά της χθόνιας λατρείας στο ιερό είναι και τα μοναδικά ειδώλια σειρήνας και χελώνας, αν και το τελευταίο θεωρείται πως συμβολίζει και την ευφορία της γης.

Συνοψίζοντας, λοιπόν, τα στοιχεία για τη λατρεία στο ιερό μπορούμε να ισχυριστούμε ότι: **1.** η εν λόγω λατρευτική εγκατάσταση ήταν «αγροτικού», «εξωαστικού» χαρακτήρα, **2.** καθ' όλη τη διάρκεια χρήσης του ιερού υπήρχαν μόνο μικρά τετράπλευρα κτίσματα, οι «οίκοι», καθώς και ένας χώρος απόθεσης των συσσωρευμένων προσφορών, **3.** για την τέλεση ιεροπραξιών χθόνιου χαρακτήρα υπήρχαν λάκκοι – «βόθροι», **4.** η θεά που βεβαιωμένα λατρευόταν ήταν η Άρτεμη, με τις ποικίλες υποστάσεις της, και με τη λατρεία της να είναι ίσως από τις πρώτες στο ιερό, αλλά όχι η μοναδική, **5.** βεβαιωμένη, επίσης, θεωρείται και η παρουσία της Δήμητρας, κυρίως στον «οίκο» - κτίσμα **3**, **6.** διαπιστώνεται, επιπλέον, η παρουσία και άλλων, συλλατρευόμενων με τις προαναφερόμενες θεοτήτων, ενώ υπάρχουν σαφή στοιχεία ηρωολατρείας, **7.** οι θεότητες που αναγνωρίζονται θεωρούνται ότι λατρεύονταν και με τη χθόνια υπόστασή τους, **8.** η λατρεία στο ιερό ήταν πιθανότατα εποχιακή, όπως συμπεραίνεται από το συσχετισμό του αριθμού ευρημάτων και της διάρκειας χρήσης του ιερού, **9.** και οι τρεις «οίκοι» φαίνεται πως θεμελιώνονται στο β' μισό του 5ου αι. π.Χ. Ενδείξεις χρήσης του χώρου -βάσει της κεραμικής- έχουμε από την Ύστερη Εποχή του Χαλκού και την Πρωτογεωμετρική περίοδο, χωρίς να είναι βέβαιο ότι και κατά τη μακρά αυτή περίοδο ασκούνταν λατρεία, **10.** φαίνεται ότι σε κάθε «οίκο» ασκούνταν η λατρεία μίας θεότητας, χωρίς αυτό να ισχύει κατά αποκλειστικότητα, καθώς απουσιάζουν οι επιγραφικές μαρτυρίες. Η θέση εύρεσης, ωστόσο, συγκεκριμένων τύπων ευρημάτων υποδεικνύει τη συνύπαρξη και άλλων θεών ή ηρώων, «σύνναων». Θεωρείται πολύ πιθανόν δηλαδή, ότι κάθε «οίκος» εξυπηρετούσε τις ποικίλες λατρευτικές ανάγκες των πιστών, οι οποίες δεν φαίνεται ότι βασίζονταν σε ένα αυστηρά καθορισμένο τυπικό.

23. Μπόνιας 1998, 111.

24. Χρυσοστόμου, 1998, 245.

25. Bronner 1942, 131-133.

SUMMARY

RURAL SHRINE IN ANAVRA, KARDITSA. PRELIMINARY COMMENTS
ON CULT THROUGH THE CLAY FINDS

E. Eleftheriou, Ch. Karagiannopoulos

In 2010 and 2013, during the excavations for the construction of 'Motorway of Central Greece - E65' southwest of the village Anavra in Karditsa prefecture, the foundations of three rectangular, single - roomed structures- "oikoi" of a rural shrine were unearthed. The shrine (the constructions and artifacts of which were summarily presented during the works of 4th AETHSE Symposium), is located in the southeastern foot of the Agrafa Mountains. It was founded in the area of the ancient "tetrad" Thessaliothis, at its borders with ancient Dolopia. A large quantity of multi - typed ceramic, metal and glass votives were among the finds in whole places of the *temenos*, which dated from the late 7th/early 6th to the 3rd century B.C. In this paper the figurines, protomes and busts are classified and displayed (leaving aside pots and offerings of other materials) in order to detect the cult performed and which deities were worshiped in the shrine. It seems that amongst them were Artemis and Demeter in their various substances and, moreover, there are enough indications for rituals of chthonian character.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

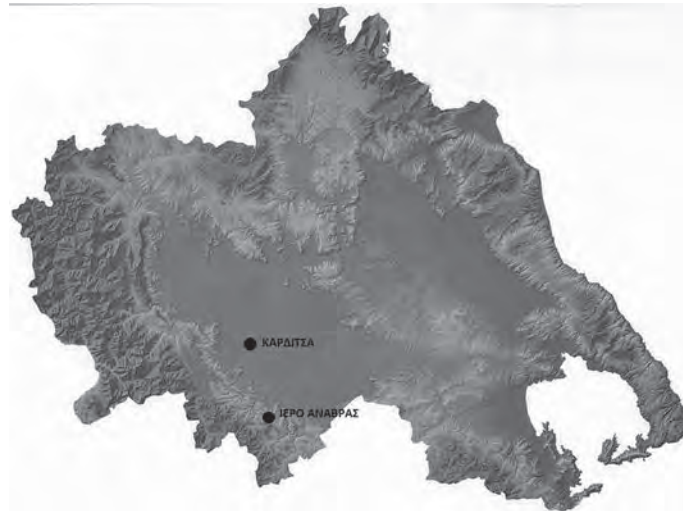
- Ανδρέου Ι., 2000. Άρτεμις Παφρακία, *AAA XXIX-XXXI* (1996-1998), 135-146.
- Δάφφα - Νικονάνου Α., 1973. *Θεσσαλικά ιερά Δήμητρος και κοροπλαστικά αναθήματα*, Βόλος.
- Θεοχάρης Δ.Ρ., 1967. Ιερόν Αθηνάς (Φίλια Καρδίτσας), *ΑΔ 20* (1965), Β'2, Χρονικά, Αθήναι.
- Ιντζεσίλογλου Μ.Γ., 1983. Κέδρος, αγρός Ε. Ελευθερίου, *ΑΔ 37* (1982), 231, Αθήνα.
- Ιντζεσίλογλου Μ.Γ., 1986. Κέδρος, αγρός Ελ. Ευαγγέλου, *ΑΔ 40* (1985), 196, Αθήνα.
- Κακριδής Ι. Θ., 1986. *Ελληνική Μυθολογία*, τ. 2, Εκδοτική Αθηνών.
- Καραγιαννόπουλος Χ. - Χατζηαγγελάκης Α.Π., 2015. Λατρευτική εγκατάσταση αρχαϊκών και κλασικών χρόνων στην αρχαία Θεσσαλιώτιδα, *ΑΕΘΣΕ 4*, 229-236.
- Μπόνιας Ζ., 1998. Ένα αγροτικό ιερό στις Αιγές Λακωνίας. Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου, αρ. 62, Υπουργείο Πολιτισμού, Αθήνα.
- Παπαχατζής Ν. Δ., 1984. «Μογοστόκοι Ειλείθυναι» και κουροτρόφοι θεότητες, *ΑΔ 33* (1978), Μελέτες, 1-23, Αθήνα.
- Παπαχατζής Ν. Δ., 1991. Η θεά Δήμητρα «σύνναος» του Ποσειδώνα, *ΑΕ 1988*, 1-14.
- Πινυιάτογλου Σ., 2010. Το ιερό της Δήμητρος στο Δίον, στο Ι. Λεβέντη & Χ. Μητσοπούλου (επιμ.), *Ιερά και λατρείες της Δήμητρας στον αρχαίο ελληνικό κόσμο*, Βόλος, 201-224.
- Τζαναβάρη Κ., 2014. Πήλινες προτομές της συλλογής Γεωργίου Παπαηλιάκη στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, στο Α. Παννικουρή (επιμ.), *Κοροπλαστική και μικροτεχνία στον αιγαιακό χώρο από τους γεωμετρικούς χρόνους έως και τη ρωμαϊκή περίοδο, Διεθνές συνέδριο στη μνήμη της Ηούς Ζερβουδάκη, Ρόδος 26-29 Νοεμβρίου 2009*, Τόμος 1, Αθήνα, 329-348.
- Τζιαφάλιας Αθ., 1983. Περισυλλογές - παράδοση αρχαίων. Καρδίτσα, *ΑΔ 30* (1975), Β' 1, Χρονικά, 197-198.
- Τιβέριος Μ., 2010. Άρτεμις, Διόνυσος και ελευσηνιακές θεότητες, στο Ι. Λεβέντη & Χ. Μητσοπούλου (επιμ.), *Ιερά και λατρείες της Δήμητρας στον αρχαίο ελληνικό κόσμο*, Βόλος, 17-41.
- Χρυσοστόμου Π., 1998. Η θεσσαλική θεά Εν(ν)οδία ή Φεραία θεά, Υπουργείο Πολιτισμού, Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου, αρ. 64, Αθήνα.
- Χρυσανθάκη - Nagle K., 2009. Πήλινες γυναικείες προτομές και λατρείες στις οικίες της Μακεδονίας και της Θράκης, *Αρχαιολογία & Τέχνες* 113, 57-58.
- Bronner O., 1942. Hero Cults in the Corinthian Agora, *Hesperia* 11, 128-161.

Christou Ch., 1968. *Potnia Theron*, Bonn.

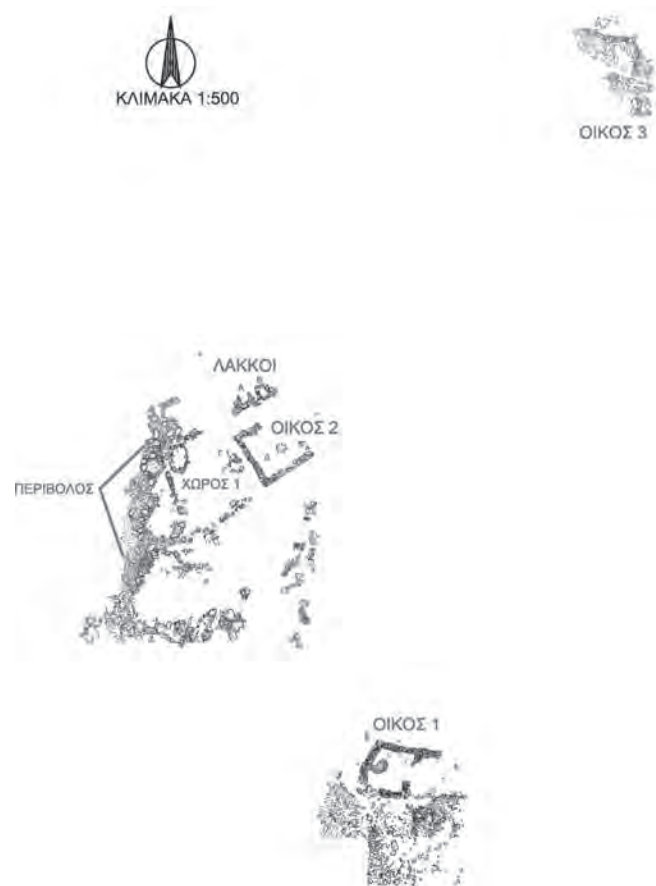
Karagiannopoulos Ch., (υπό έκδ.). Cult elements in ancient Thessalotis, στο C. Morgan & M. Stamatopoulou (επιμ.), *Sanctuaries and cults in Ancient Thessaly, British School at Athens, Thessaly, 31st November-1st December 2012*.

Kokkorou - Alevras G., 2014. A Terracotta Figurine from Ancient Halasarna. Cos and Coan Coroplastic Production during the Archaic - Classical Period, στο Α. Γιαννικουρή (επιμ.), *Κοροπλαστική και Μικροτεχνία στον αιγαιακό χώρο από τους γεωμετρικούς χρόνους έως και τη ρωμαϊκή περίοδο. Διεθνές Συνέδριο στη μνήμη της Ηούς Ζερβουδάκη. Ρόδος 26-29 Νοεμβρίου 2009*, Τόμος 1, Αθήνα, 111-118..

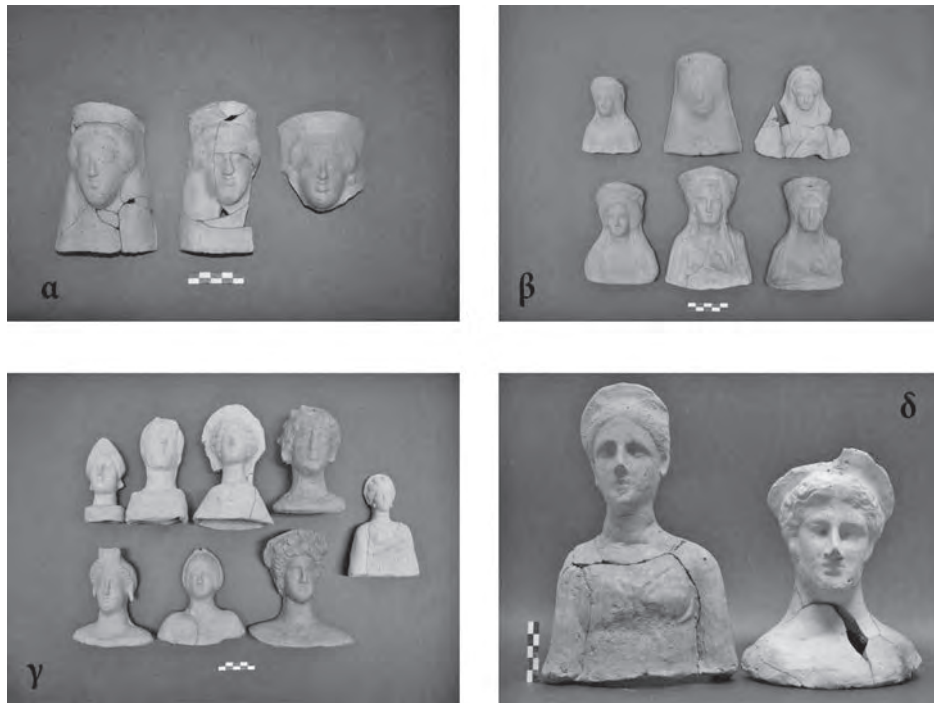
Stamatopoulou M., 2014. The Pasikrata Sanctuary at Demetrias and the alleged funerary sanctuaries of Thessaly: a re-appraisal, *Kernos* 27, 207-255.

Εικ. 1. Χάρτης της Θεσσαλίας με τη θέση του ιερού.

Εικ. 2. Κάτοψη των σταθερών καταλοίπων του ιερού.

Εικ. 3. Τύποι προτομών γυναικείων μορφών. α. Αναρτώμενες προτομές τύπου 1γ. β. Αναρτώμενες προτομές τύπου 1δ. γ. Τύποι ιστάμενων προτομών. δ. Ιστάμενες προτομές μεγάλου μεγέθους.

Εικ. 4. Καθιστά γυναικεία ειδώλια με ελάφι (επάνω) και διάφοροι τύποι (κάτω).

Εικ. 5. Ειδώλια Αρτέμιδος.

Εικ. 6. Ειδώλια κουροτρόφων.

Εικ. 7. Ειδώλια (υδριαφόρες, αγριόχοιρος) και υδρίσκες που συνδέονται με τη λατρεία της Δήμητρας και τη γιορτή των Θεσμοφορίων.

Εικ. 8. Πλακίδια με καθιστή και दाδοφόρα γυναικεία μορφή, ανδρικές γενειοφόρες μορφές και ειδώλια φιδιών.

Εικ. 9. Ειδώλια ίππων και ιππέων.

Εικ. 10. Ειδώλια (ανδρικών και γυναικείων) ανακλιμένων μορφών και πλακίδια με ιπείς.

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΕΥΡΗΜΑΤΩΝ ΡΩΜΑΪΚΩΝ ΤΑΦΩΝ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ ΓΟΜΦΩΝ, ΘΕΣΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗ, ΜΟΥΖΑΚΙΟΥ ΚΑΡΔΙΤΣΑΣ

Μαργαρίτα Τηλιοπούλου, Άννα Σεμερτζίδου

Τα ερείπια της πόλης των αρχαίων Γόμφων βρίσκονται στη θέση 'Επισκοπή' στην αριστερή όχθη του Πάμισου ποταμού. Ήταν η δεύτερη μετά την Τρίκκη, πόλη της τετράδας της Εστιαιωτίδας και μια από τις τρεις μεγαλύτερες στα όρια του σημερινού νομού Καρδίτσας. Ιδρύθηκε στο εσωτερικό πλάτωμα που περικλείεται από χαμηλούς λόφους που εκφύονται ως γόμφοι του εδάφους από το υπερκείμενο όρος Ίταμος, χωρίζοντας την πεδινή Θεσσαλία από την οροσειρά της Πίνδου που σήμερα ορίζει τα όρια των νομών Καρδίτσας και Τρικάλων.¹

Στον αγρό Δ. Καραλή που βρίσκεται στο μέσον του αρχαιολογικού χώρου ανασκάφηκαν τμήματα κτιρίων που χρονολογούνται στους ελληνιστικούς και ρωμαϊκούς χρόνους².

Το 2013 ανακαλύφθηκαν ακόμη δύο τάφοι (Γ και Δ) που χρονολογούνται από τον 1ο έως τον 3ο μ.Χ. αιώνα και το πιθανότερο μέσα στο 2ο μ.Χ. αιώνα.³

Στις δύο(2) ανακοινώσεις τοίχου (εικόνα 1, 2) παρουσιάστηκε τμήμα των ευρημάτων των τάφων Γ και Δ. Συντηρήθηκε εξολοκλήρου η πολυπληθέστερη των ευρημάτων ομάδα των γυάλινων αγγείων, μια σειρά χάλκινων σκευών και χάλκινων στλεγγίδων, τα αργυρά σκεύη, τα δαχτυλίδια και τα χρυσά ελάσματα.

Το σύνολο των αντικειμένων καλυπτόταν με ισχυρά προσκολλημένες χωμάτινες επικαθήσεις μεγάλου πάχους που κατά περίπτωση εμφάνιζε κρούστες αδιάλυτων αλάτων. Ελάχιστα γυάλινα αντικείμενα ήταν θραυσμένα, (εικόνα 3) στα χάλκινα (εικόνα 4) και αργυρά (εικόνα 5) είχαν αποκολληθεί οι λαβές, τα χρυσά ευρήματα ήταν εξαιρετικά τσαλακωμένα.

Διερευνητικός μηχανικός καθαρισμός⁴ πραγματοποιήθηκε σε όλες τις ομάδες των υλικών ώστε να διαπιστωθεί η κατάσταση διατήρησης. Αυτή η μέθοδος εξάλλου επιλέχθηκε να χρησιμοποιηθεί κατά το μεγαλύτερο τμήμα των επεμβάσεων. Μέθοδος που απαιτεί ικανότητες χειρισμού και εμπειρία ώστε να εντοπίζονται οι αρχικές επιφάνειες, υπό κανονικές συνθήκες είναι πλήρως ελέγξιμη και επιπλέον δεν επιβαρύνει τα αντικείμενα με κανένα χημικό προϊόν.

Με τις δοκιμές καθαρισμού διαπιστώθηκε ότι τα γυάλινα αντικείμενα δεν διατηρούσαν φυλλώδη διάβρωση πάχους ικανού να δημιουργήσει μεγάλες δυσκολίες στις επεμβάσεις, ενώ τα χάλκινα διατηρούσαν εξαιρετικά σκληρά και ανομοιόμορφα στρώματα προϊόντων διάβρωσης των βασικών ανθρακικών αλάτων ($\text{Cu}_2\text{CO}_3(\text{OH})_2$, $(\text{Cu}_3(\text{CO}_3)_2(\text{OH})_2$ και οξειδίων (Cu_2O) του χαλκού ενώ το CuO (πάτινα) εμφανιζόταν επιλεκτικά. Τα χλωριούχα ($\text{Cu}_2(\text{OH})_3\text{Cl}$), $(\text{Cu}_2\text{Cl}(\text{OH})_3$), (CuCl) άλατα άτακτα και επιθετικά δημιούργησαν οπές διαφόρων μεγεθών. Στα αργυρά οι δοκιμές με μια σειρά διαλυτών και μειγμάτων τους, παρασκευασμένα στο εργαστήριο, και εμπειρία σε ανάλογες εφαρμογές, είχε ως αποτελέσματα το άλας του Rochelle⁵ να αποτελέσει τη λύση για την ολοκληρωτική αφαίρεση των συνήθη προϊόντων διάβρωσης (εικόνα 6, 7).

Στα γυάλινα αντικείμενα ο καθαρισμός ενισχύθηκε με επιθέματα απιονισμένου νερού⁶ και αιθανόλης⁷

1. Χατζηαγγελάκης 2007, 67.

2. Χατζηαγγελάκης 2007, 70.

3. Αθανασίου, στον παρόντα τόμο.

4. Cronyn 1990, 65.

5. Λαμπρόπουλος - Παπαθανασίου - Νταλούκα - Χατζηδάκη 1999, 149.

6. Roy - Sandra 1989, 1989, 165.

7. Ομοίως με 4, 207.

1 προς 1 και για το εσωτερικό των ακέραιων χρησιμοποιήθηκε διάλυμα $H_2O_2^8$ σε απιονισμένο νερό 1 προς 10. Κατά περίπτωση το υπερηχητικό ξέστρο βοήθησε στην αφαίρεση των αδιάλυτων αλάτων από τις εξωτερικές επιφάνειες ενώ στο εσωτερικό αφέθηκαν ως είχαν καθώς δεν δημιουργούσαν ιδιαίτερα αισθητικά προβλήματα (εικόνα 8).

Τα χάλκινα σκεύη και οι χάλκινες στλεγγίδες καθαρίστηκαν με τη βοήθεια στερεομικροσκοπίου, με πλήθος μικροεργαλείων και ηλεκτρικών μέσων. Οι αρχικοί όγκοι μειώθηκαν σε λουτρά αιθανόλης στον κάδο υπερήχων (εικόνες 9, 10)

Τα χρυσά καθαρίστηκαν σε λουτρά απιονισμένου νερού και ενισχύθηκαν στις πίσω όψεις σε επικίνδυνα σχισίματα και στις συγκολλήσεις με μη υφασμένο πολυεστέρα holytex 34 γρ. (εικόνα 11).

Σε όλες τις περιπτώσεις πραγματοποιήθηκε η αφύγρανση των υλικών είτε με αιθανόλη είτε σε κλίβανο ξήρανσης και ως αναστολέας διάβρωσης των χάλκινων το σταθερό επιφανειακό σύμπλοκο ΒΤΑ. Ως μονωτικό υλικό επιφανείας χρησιμοποιήθηκε Inctalac 600 για τα χάλκινα και Paraloid B 72 για τα αργυρά ευρήματα.

Τα ευρήματα φυλάσσονται σε ελεγχόμενες συνθήκες, σε κιβώτια πολυπροπυλενίου.

8. Ομοίως με 4, 168.

SUMMARY

**THE CONSERVATION OF THE GRAVE GOODS OF TWO ROMAN GRAVES
FROM ANCIENT GOMPHOI, AT 'ΕΠΙΣΚΟΠΙ – ΜΟΥΖΑΚΙ'**

Margarita Tiliopoyloy, Anna Semetzidoy,

Ancient Gomphoi, situated at the 'Episkopi' locality, near the modern city of Mouzaki, was one of the most important cities of the tetras Hestiaiotes. In 2013, two rich Roman (1st – 3rd century AD) cist graves were excavated.

These two (2) posters present the conservation work of one hundred and fifty (150) glass, metal and stone grave goods unearthed during excavation. Photographic documentation illustrates the process and conclusion of detailed conservation work.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αθανασίου, Δ., 2015. Αποκάλυψη Τάφων Ρωμαϊκών Χρόνων στον αρχαιολογικό χώρο των αρχαίων Γόμφων στη θέση «Επισκοπή» Μουζακίου Καρδίτσας, *ΑΕΘΣΕ* 5, 493-502.
- Cronyn J.M., 1990. *The elements of archaeological conservation*, London.
- Λαμπρόπουλος Β. - Παπαθανασίου Θ. - Νταλούκα Ε. - Χατζηδάκη Μ., 1999. *Συντήρηση Έργων Τέχνης*, Αθήνα, ΥΕΠΘ, Παιδαγωγικό Ινστιτούτο.
- Newton, R. – Davison, S., 1989. *Conservation of glass*, Butterworths.
- Χατζηαγγελάκης Λ.Π., 2007. Προϊστορικοί και Ιστορικοί Χρόνοι, στο Ε. Τσαγγαράκη (επιμ.), *Οδοιπορικό στα Μνημεία του Νομού Καρδίτσας. Αρχαιότητες – Ναοί – Νεότερα μνημεία*, Καρδίτσα, 15-82.

Εικ. 1. Απεικόνιση poster 1.

Εικ. 2. Απεικόνιση poster 2.

Εικ. 3. Αρχική κατάσταση διατήρησης γυάλινων ευρημάτων (τάφος Γ).

Εικ. 4. Λεπτομέρεια λαβής χάλκινου ευρήματος (πριν τη συντήρηση).

Εικ. 5. Αρχική κατάσταση διατήρησης ασημένιου ευρήματος (αποκόλληση λαβής).

Εικ. 6. Λεπτομέρεια λαβής ασημένιου ευρήματος (μετά τη συντήρηση).

Εικ. 7. Ασημένια ευρήματα μετά τη συντήρηση.

Εικ. 8. Γυάλινα ευρήματα μετά τη συντήρηση.

Εικ. 9. Χάλκινα ευρήματα μετά τη συντήρηση.

Εικ. 10. Χαλκίνο εύρημα μετά τη συντήρηση.

Εικ. 11. Χρυσό εύρημα μετά τη συντήρηση.

**ΑΠΟΚΑΛΥΨΗ ΤΑΦΩΝ ΡΩΜΑΙΚΩΝ ΧΡΟΝΩΝ
ΣΤΟΝ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΧΩΡΟ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΩΝ ΓΟΜΦΩΝ
ΣΤΗ ΘΕΣΗ «ΕΠΙΣΚΟΠΗ» ΜΟΥΖΑΚΙΟΥ ΚΑΡΔΙΤΣΑΣ**

Δημήτρης Αθανασίου

Οι αρχαίοι Γόμφοι βρίσκονται κατά το μεγαλύτερο μέρος στη θέση «Επισκοπή» Μουζακίου Καρδίτσας και εν μέρει σε κοινοτικές εκτάσεις των χωριών Παλιομονάστηρο και σημερινών Γόμφων του Νομού Τρικάλων. Μαζί με την Τρίκκη, την Πέλινα και τη Μητρόπολη αποτελούσαν την τετράδα Εστιαώτιδα. Ιδρύθηκε τον 4ο π.Χ. αιώνα από συνοικισμό κωμών σε «θεατροειδή» χώρο ενός μακρόστενου υψώματος.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ ΣΤΟΝ ΑΓΡΟ ΚΑΡΑΛΗ

Κατά τα έτη 1995, 1997 και 1998¹ ήλθαν στο φως αρχαία λείψανα (**εικ. 1**) που ανήκουν σε τρεις οικοδομικές φάσεις. Συγκεκριμένα, ένα ορθογώνιο δωμάτιο με βαθμιδωτή κρηπίδα, διαστάσεων 5,40 × 4,30 μ., με επιμελή τοιχοποιία από ασβεστολιθικούς λιθόπλινθους των ελληνιστικών χρόνων. Το παραπάνω δωμάτιο φαίνεται ότι επαναχρησιμοποιήθηκε στα ρωμαϊκά χρόνια, αφού στα ανατολικά του προστέθηκε ορθογώνιο δωμάτιο, διαστάσεων 6 × 5 μ., με τοίχους από πώρινους λιθόπλινθους που προέρχονται από το αρχαίο τείχος της πόλης. Τα δύο δωμάτια επικοινωνούσαν μέσω ανοίγματος στο δυτικό πώρινο τοίχο, όπου σώζεται ασβεστολιθικό κατώφλι. Στο δωμάτιο με τους πώρινους τοίχους εντοπίστηκαν στην ΝΑ γωνία του λίθινη λάρνακα «νεοαττικού τύπου», με ανάγλυφο θέμα την αρπαγή της «Κόρης» και στην ΒΔ γωνία κιβωτιόσχημος πλινθόκτιστος τάφος. Τέλος, στη νεώτερη οικοδομική φάση ανήκει μεγάλο τμήμα οικίας ρωμαϊκών χρόνων με τοίχους από αργόλιθους και κροκάλες.

ΟΙ ΤΑΦΟΙ ΚΑΙ ΤΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Το έτος 2013, στο δωμάτιο με τους πώρινους τοίχους αποκαλύφθηκαν ακόμη δύο τάφοι (Γ και Δ) στο ΝΑ τμήμα, σε βάθος 80 εκ. από το επίπεδο της ανώτερης επιφάνειας του πλινθόκτιστου τάφου και κάτω από το επίπεδο θεμελίωσης των τοίχων, αφού αφαιρέθηκε στρώμα καταστροφής από θραύσματα κεραμίδων και η επίχωση. Συγκεντρώθηκε μεγάλος αριθμός αβαφών οστράκων χρηστικής κεραμικής, πυραμιδοειδείς και αρτόσχημες ενσφράγιστες αγνύθες, σιδερένια καρφιά και πέντε χάλκινα νομίσματα, εκ των οποίων τα τρία έχουν διαγνωσθεί. Ανήκουν στο Κοινό των Θεσσαλών και χρονολογούνται από το 196 έως τον 1ο αι. π.Χ.

Οι τάφοι (**εικ. 2**) είναι τοποθετημένοι παρατακτικά σε απόσταση 20 εκ. μεταξύ τους. Ο τάφος Γ στα ΝΔ και ο τάφος Δ στα ΒΑ, με προσανατολισμό ΒΔ-ΝΑ. Πάνω από τους τάφους διέρχεται τοίχος της μεταγενέστερης ρωμαϊκής οικίας και για αυτό τον λόγο, δεν κατέστη δυνατό να αφαιρεθούν οι καλυπτήριες πλάκες στην ΝΑ πλευρά τους. Σε υψηλότερο σημείο πάνω από τους τάφους ήταν η θέση της λάρνακας «νεοαττικού τύπου». Για την κατασκευή τους έχει ξαναχρησιμοποιηθεί ασβεστολιθικό υλικό των ελληνιστικών χρόνων.

Ο τάφος Γ (**εικ. 3**) είναι κιβωτιόσχημος λιθόκτιστος και φέρει κάλυψη από τέσσερις ασβεστολιθικές πλάκες. Οι τρεις είναι ορθογώνιοι λιθόπλινθοι που φέρουν πατούρα και η τέταρτη επιτύμβια στήλη με ανθε-

1. Χατζηαγγελάκης 1995, 380. Χατζηαγγελάκης 1997, 473-474. Χατζηαγγελάκης 1998, 448.

μωτή απόληξη. Ο τάφος είναι κατασκευασμένος από μεγάλους ορθογώνιους λιθόπλινθους πολύ καλής κατασκευαστικής. Στο δυτικό τοίχωμα ο ένας λιθόπλινθος, λόγω του λεπτότερου πάχους, ενώνονταν με τους γειτονικούς με την χρήση σιδερένιων συνδέσμων, ώστε να μην υποχωρήσει από την πίεση των χωμάτων. Σώζονται οι τόρμοι με τις αύλακες μολυβδοχόησης, τον μόλυβδο και τους σιδερένιους συνδέσμους. Το δάπεδο είναι στρωμένο με πλακοειδείς λιθόπλινθους διαφόρων μεγεθών. Εσωτερικές διαστάσεις 2,32 × 1,33μ και ύψος 0,87 μ. Καθώς φαίνεται, ο τάφος συχνά καλύπτονταν μέχρι κάποιο ύψος από τα νερά της βροχής που δημιουργήσαν με τον καιρό ένα λεπτό στρώμα επίχωσης από σκούρο καστανό χαλαρό χώμα και είχε ως αποτέλεσμα, πολλά από τα κτερίσματα και τα οστά να μετακινηθούν σε διάφορα σημεία.

Τα οστά ανήκουν σε ένα νεκρό. Τμήμα του κρανίου μαζί με τις γνάθους εντοπίστηκε στα ΒΔ, ένα ζευγάρι μηριαίων οστών περίπου στο κέντρο και πολλά άλλα οστά διασκορπισμένα. Από το μήκος των μηριαίων οστών συμπεραίνεται ότι είχε ύψος 1,90 μ. και ήταν τοποθετημένος, μάλλον, εκτάδην με το κρανίο στα ΒΔ.

Ο νεκρός ήταν πλούσια κτερισμένος και ανήκε σε άνδρα, λόγω των κτερισμάτων και του ύψους του. Βρέθηκαν επτά (7) γυάλινα μυροδοχεία ή φλάσκες και δύο (2) γυάλινες φιάλες ή οινοχόες. Τέσσερις (4) χάλκινες σπλεγγίδες περασμένες σε χάλκινο δακτύλιο ανάρτησης, πολύ καλής διατήρησης. Μία χάλκινη φιάλη (patera), ένα χάλκινο λυχνάρι και δύο όμοιες χάλκινες οινοχόες. Μια σειρά αργυρών σκευών, ήτοι δύο πανομοιότυπες φιάλες (patera) με οριζόντια λαβή, μία βαθιά φιάλη με προχολή και οριζόντια λαβή και αρύταινα (κουτάλα). Δύο χρυσά δαχτυλίδια και σύνολο από έξι απλά χρυσά ταινιωτά ελάσματα, αρκετά χρυσά φύλλα, χρυσό δισκάριο, δύο πήλινες χάντρες και μία γυάλινη. Ο σιδερένιος οπλισμός του νεκρού και γύρω στα εξήντα (60) σιδερένια μικρά καρφιά, ως κατάλοιπα υποδημάτων από το κάτω μέρος της σόλας.

Ο τάφος Δ (εικ. 4) είναι κιβωτιόσχημος λιθόκτιστος και φέρει κάλυψη από πέντε ασβεστολιθικές πλάκες, ήτοι, τρεις επιμήκεις ορθογώνιες πλάκες, μία επιτύμβια ή αναθηματική ναϊσκόσχημη στήλη που έφερε τύμπανο με ασπιδόμορφο κόσμημα στο κέντρο και επιστύλιο που στηρίζονται σε δύο λεπτούς ραβδωτούς κίονες, εκατέρωθεν του πλαισίου που, μάλλον, έφερε γραπτή διακόσμηση και τμήμα επιτύμβιας ή αναθηματικής στήλης, μάλλον, ναϊσκόσχημης. Ο τάφος είναι κατασκευασμένος από μεγάλους ορθογώνιους λιθόπλινθους επιμελούς κατασκευαστικής. Ο λιθόπλινθος του ΒΔ στενού τοιχώματος φέρει τόρμους στα άκρα και στην άνω επιφάνεια επιγραφή, προς το παρόν δυσανάγνωστη. Το δάπεδο είναι στρωμένο με πλακοειδείς λιθόπλινθους διαφόρων μεγεθών. Εσωτερικές διαστάσεις 2,37 × 0,93μ και ύψος 0,90 μ.

Τα σκελετικό υλικό βρέθηκε διασκορπισμένο σε διάφορα σημεία και αναμοχλευμένο, λόγω της εισχώρησης στο εσωτερικό του τάφου των νερών της βροχής. Ξεχωρίζουν τα δύο κρανία, το ένα στο ΒΔ και το άλλο στο ΝΑ άκρο του τάφου, δύο λεκάνες και τρία ζευγάρια μηριαίων οστών που σημαίνει ότι στο τάφο είχαν ενταφιασθεί τρεις νεκροί. Προβληματίζει η παρουσία μόνο των μηριαίων οστών του τρίτου νεκρού. Ενδεχομένως, κατά την αποκομιδή των οστών του ξέμειναν στον τάφο μόνο τα μηριαία οστά. Τα ύψη των νεκρών, σύμφωνα με το μήκος των μηριαίων οστών, ήταν αντίστοιχα 1,92 μ., 1,62 μ. και 1,76 μ. Για το φύλο των νεκρών δεν μπορούμε να μιλήσουμε με βεβαιότητα, αλλά, πιθανότερα, ανήκαν, τουλάχιστο οι δύο, σε γυναίκες, λόγω των κτερισμάτων και ο τρίτος σε άνδρα, λόγω του ύψους του.

Οι νεκροί ήταν πλούσια κτερισμένοι, αλλά σε μικρότερο βαθμό σε σχέση με τον νεκρό του τάφου Γ. Τα ευρήματα εντοπίστηκαν σε διάφορα σημεία του τάφου. Βρέθηκαν δεκατέσσερα (14) γυάλινα μυροδοχεία, τέσσερα (4) γυάλινα φιαλίδια με κυλινδρικό σώμα, ένα (1) γυάλινο έγχρωμο μυροδοχείο με απίσχημο σώμα και κυρίαρχα χρώματα το βαθύ μπλε, το χρυσαφί και το πράσινο και τμήμα γυάλινης, επιμήκους κυλινδρικής, συμπαγούς ράβδου (αναδευτήρας;) με σπειροειδείς ραβδώσεις. Χάλκινο ιατρικό κοχλιάριο ή ωτογλυφίδα και λίθινο μικρό αγγείο από αλάβαστρο με κάθετες ραβδώσεις. Τμήματα σιδερένιων σπλεγγίδων σημαντικά οξειδωμένων και ο χάλκινος δακτύλιος ανάρτησής τους. Μεγάλος αριθμός χρυσών ταινιωτών ελασμάτων και φύλλων. Αρκετός αριθμός σιδερένιων καρφιών και ένα χάλκινο νόμισμα αδιάγνωστο.

ΤΥΠΟΛΟΓΙΑ ΤΩΝ ΕΥΡΗΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ

ΓΥΑΛΙΝΑ ΑΓΓΕΙΑ (εικ. 5)

Τα γυάλινα αγγεία αποτελούν την πολυπληθέστερη ομάδα ευρημάτων στους τάφους. Σώζονται ακέραια και ελάχιστα από αυτά είναι συγκολλημένα. Πρόκειται για φυσητά αγγεία, εκτός από τις δύο οινοχόες που έχουν παραχθεί με την τεχνική της ελεύθερης εμφύσησης σε μήτρα. Η χρωματική τους κλίμακα κυμαίνεται από τόνους πρασινωπού χρώματος και είναι διαυγή. Κυριαρχούν τα μυροδόχα φιαλίδια.

α) Επτά (7) γυάλινα μυροδοχεία ή φλάσκες με σφαιρικό σώμα και ψηλό κυλινδρικό λαιμό που καταλήγει σε εξωστρεφές δακτυλιόσχημο χείλος. Ανήκουν στον τύπο 28^A της C. Isings και χρονολογούνται γενικά μέσα στον 1ο αι. μ.Χ.²

β) Δεκατέσσερα (14) γυάλινα μυροδοχεία με κωνικό σώμα, λαιμό ψηλό, κυλινδρικό που καταλήγει σε αναπτυγμένο εξωστρεφές χείλος, σχηματιζόμενο από διπλή αναδίπλωση προς τα έξω. Είναι του τύπου «κηροπηγίου» («candlestick unguentarium») και ανήκουν στον τύπο 82^{A1} της C. Isings. Χρονολογούνται στον 2ο αι. μ.Χ., ίσως και στον 3ο αι. μ.Χ.³

γ) Τέσσερα (4) γυάλινα φιαλίδια με κυλινδρικό σώμα χρονολογούνται στον 2ο αι. μ.Χ., ίσως και στον 3ο αι. μ.Χ.⁴

δ) Δύο (2) οινοχόες με κυλινδρικό σώμα και κάθετη ραβδωτή λαβή. Ανήκουν στον τύπο 51^A της C. Isings και χρονολογούνται στον 1ο-2ο αι. μ.Χ.⁵

ΧΑΛΚΙΝΑ ΣΚΕΥΗ (εικ. 6)

α) Ακέραιη ρηχή φιάλη (patera) με δακτυλιόσχημη βάση που φέρει ομόκεντρους κύκλους στην κάτω επιφάνεια και οριζόντια λαβή που καταλήγει σε μικρό κομβίο και στο άκρο της φέρει διαμπερή οπή, μάλλον για ανάρτηση.⁶ Χρονολογείται και με βάση τα γυάλινα συνευρήματα στο ύστερο 1ο – πρώιμο 2ο αι. μ.Χ.

β) Ένα ζεύγος ακέραιων, πανομοιότυπων, οινοχών. Τα διάφορα στοιχεία των αγγείων κατασκευάστηκαν χωριστά και έπειτα συγκολλήθηκαν. Το σώμα, με κυματοειδή και κομψή κατατομή και ο λαιμός σφυρηλατήθηκαν από το ίδιο έλασμα χαλκού στο οποίο προσκολλήθηκαν οι λαβές και η βάση. Βάση δακτυλιόσχημη με διακόσμηση τεσσάρων ανάγλυφων ομόκεντρων κύκλων στον πυθμένα εξωτερικά. Η λαβή, κάθετη ταινιωτή και σιγμοειδής, διακοσμείται στην ράχη της με σχηματοποιημένο εγχάρακτο φυτικό θέμα. Χαμηλότερα, στην πρόσφυση με το σώμα, η λαβή διαμορφώνεται σε σχήμα μάσκας που θα μπορούσαμε να την ταυτίσουμε με κεφαλή Μέδουσας. Ψηλότερα, εδράζεται στο ταινιόσχημο χείλος, όπου διχάζεται και απολήγει σε κεφαλές υδρόβιων πουλιών (πάπιες ή κύκνοι), ένα διαδομένο μοτίβο σε αρκετά αγγεία της ρωμαϊκής περιόδου. Στο ψηλότερο μέρος της λαβής υπάρχει προεξέχον κυρτό φύλλο (ανθέμιο;), το οποίο, εκτός από διακοσμητικό, πληρούσε και τον πρακτικό σκοπό της αντιστήριξης του αντίχειρα για το σερβίρισμα του υγρού στις κούπες κρασιού ή νερού. Οι χάλκινες οινοχόες αυτού του είδους είχαν μεγάλη διάδοση στον ελληνιστικό και ειδικά στον ρωμαϊκό κόσμο. Μάλιστα, προορίζονταν για την πλούσια ή αριστοκρατική τάξη και ήταν χρήσιμα επιτραπέζια σκεύη συμποσίου για το σερβίρισμα του κρασιού στους φιλοξενούμενους. Παρόμοιες οινοχόες μαρτυρούνται σε πολλά αρχαία μέρη, περιλαμβάνοντας την Πομπηία. Χρονολογούνται στα πρώιμα ρωμαϊκά χρόνια.⁷

γ) Ακέραιο λυχνάρι (εικ. 6) με κυκλική διάτρητη λαβή στο πίσω μέρος, στην κορυφή της οποίας στέκεται πλατύς ανακλαστήρας σε μορφή μισοφέγγαρου. Διαμπερείς οπές σε διάφορα σημεία του θα χρησίμευαν για την ανάρτηση του. Φέρει ίχνη από σίδηρο. Χρονολογείται στο 1ο-2ο αι. μ.Χ., με βάση τα συνευρήματά του.

ΧΑΛΚΙΝΕΣ ΣΤΛΕΓΓΙΔΕΣ (εικ. 6)

Πρόκειται για τέσσερις (4) ακέριες στλεγγίδες, απολύτως όμοιες, περασμένες σε χάλκινο δακτύλιο ανάρτησης. Λαβή και λεπίδα είναι κατασκευασμένες από ενιαίο έλασμα. Η σχεδόν κατά ορθή γωνία λυγισμένη λεπίδα, η οποία λεπταίνει ελαφρώς προς το άκρο της, έχει ημικυκλική διατομή. Οι μακρές πλευρές της αναδιπλούμενης, κλειστής, ορθογώνιας λαβής είναι επίπεδες. Μικρή προεξοχή στο κάτω άκρο της αναδιπλούμενης λαβής θηλυκώνει σε οπή στο στέλεχος της στλεγγίδας. Ο δακτύλιος, κατά το ήμισυ περίπου τε-

2. Πωλογιώργη 1998, 116. Davidson Weinberg-McClellan 1992, 115-116.

3. Πωλογιώργη 1988, 135. Πωλογιώργη 1998, 60 και 99. Μπάτζιου Ευσταθίου 2003-2009, 276. Ζαφειροπούλου 1999, 230. Ζάχος 2013, 269. Lazar 2003, 178.

4. Πωλογιώργη 1998, 37.

5. Πωλογιώργη 1988, 119. Davidson Weinberg-McClellan 1992, 119-120. Giroire - Roger 2007, 174.

6.

6. Πωλογιώργη 1988, 123-129. Ρωμοπούλου 1989, 205.

7. Ανδρειωμένου 1972, 440.

τράγωνης διατομής και το υπόλοιπο τμήμα πεπλατυσμένο, φέρει εγκοπές, ως κόσμημα, αντίστοιχα στα δύο άκρα του ανοίγματος. Ο τύπος των στλεγγίδων με την έντονα λυγισμένη λεπίδα και την ιδιαίτερα χαρακτηριστική, κλειστή, ορθογώνια λαβή είναι της ρωμαϊκής εποχής.⁸

ΑΡΓΥΡΑ ΣΚΕΥΗ (εικ. 7)

Πρόκειται για μια σειρά (set) τεσσάρων (4) ακέραιων σκευών που φέρουν παρόμοια διακοσμητικά θέματα. Ήτοι, α) ένα ζευγάρι πανομοιότυπων φιαλών (patera) με οριζόντια λαβή. Η μία ελαφρώς μικρότερη ενσωματώνεται στη μεγαλύτερη. Οι φιάλες έχουν μια επίπεδη διακοσμημένη λαβή. Στην απόληξη της υπάρχουν δύο κεφαλές κύκνων με κλειστό ράμφος από τις οποίες αναδύεται φύλλο ακάνθου που πλαισιώνεται από ημιακάνθους εκατέρωθεν. Ακολουθεί άνθος με το μίσχο που φύεται από δύο ρόδακες σχηματισμένους με ανάγλυφες στιγμές, οι οποίοι πλαισιώνονται από εγχάρακτη γραμμή που καταλήγει εκατέρωθεν σε έλικες που φέρουν ρόδακες σχηματισμένους με ανάγλυφες στιγμές. Τους έλικες ακολουθούν, στην παρυφή των φιαλών και εκατέρωθεν, κεφαλές υδρόβιων πουλιών με κλειστό ράμφος. Τα σκεύη αυτού του είδους εμφανίζονται στο τέλος του 1ου αι. π.Χ. και πολλά χάλκινα και αργυρά παραδείγματα έχουν βρεθεί στη Καμπανία.⁹ Οι αργυρές εκδοχές, συχνά, βρίσκονται σε ζευγάρια, το ένα ελαφρώς μικρότερο ενσωματώνεται στο μεγαλύτερο. Έχουν βρεθεί μαζί με σκεύη που χρησιμοποιούνται για το επιτραπέζιο σερβίρισμα και ήταν σαφώς σχεδιασμένα να διατηρούν και να σερβίρουν υγρά.

β) Ακέραιη βαθιά φιάλη με προχοή. Φέρει οριζόντια ταινιωτή λαβή, συγκολλημένη στο σώμα και στο χείλος της. Η φιάλη συμπληρώνεται από δύο παρόμοιες μικρές λαβές-προεξοχές του χείλους, η μία απέναντι στην άλλη και σε αντίθετη φορά από την λαβή και την προχοή. Η λαβή και οι προεξοχές του χείλους διακοσμούνται με παρόμοια σχεδόν φυτικά θέματα και κεφαλές υδρόβιων πουλιών, όπως και οι δύο παραπάνω φιάλες.

γ) Ακέραιη αρύταινα με σημαντικές φθορές. Στην εξωτερική επιφάνεια της λαβής της αποδίδεται εγχάρακτα δελφίνι που κρατά τόπι στο ρύγχος του.

ΔΑΧΤΥΛΙΔΙΑ (εικ. 8)

Δύο (2) χρυσά δαχτυλίδια από τον τάφο Γ. Στη κυκλική σφενδόνη του ενός δαχτυλιδιού υπάρχει ένθετος ημιπολύτιμος λίθος (αμέθυστος;) που φέρει έκτυπη παράσταση κεφαλής δαφνοστεφανωμένου Απόλλωνα σε κατατομή αριστερά, με περίτεχνη κόμμωση. Ανάλογα παραδείγματα δαφνοστεφανωμένου Απόλλωνα εντοπίζονται σε δύο δαχτυλίδια από την Μικρά Ασία που χρονολογούνται στον 1ο και στον 2ο αι. μ.Χ. αντίστοιχα¹⁰ και σε δαχτυλίδι από το ρωμαϊκό νεκροταφείο του Αγίου Νικολάου Κρήτης¹¹ του οποίου «η κεφαλή του Απόλλωνα είναι του λυκίου τύπου. Εμφανίζεται στα νομίσματα της Λυκίας ήδη από τον 2ο αι. π.Χ. και από την αρχή του επόμενου αιώνα στα νομίσματα της Ρωμαϊκής Δημοκρατίας και επαναλαμβάνεται συχνά στους δακτυλιόλιθους του 1ου αι. π.Χ. και αργότερα».

Το δεύτερο δαχτυλίδι αποτελείται από συμπαγή, κυκλική διατομής, κρίκο με συμφυή ελλειψοειδή σφενδόνη, η οποία φέρει έγγλυφη παράσταση Ινδικού παπαγάλου πάνω σε κλαδί. Ο Martin Henig¹² αναφέρει ότι «οι παπαγάλοι, συχνά, παριστάνονται στα ρωμαϊκά κοσμήματα, αντανακλώντας την δημοτικότητα τους ως αγαπημένα οικιακά πουλιά και την σχέση τους με τον Θεό Βάκχο για τον οποίο πιστεύονταν ότι ήλθε από την Ινδία».

Το σιδερένιο δαχτυλίδι του τάφου Δ είναι σημαντικά οξειδωμένο. Στην ωοειδή σφενδόνη του υπάρχει ένθετος ημιπολύτιμος λίθος που φέρει έκτυπη παράσταση προτομής φτερωτής Νίκης σε κατατομή δεξιά, με ένα κλαδί φοίνικα μπροστά της. Παρόμοιο παράδειγμα Νίκης βρίσκουμε σε έγγλυφο λίθο από κορναλίνη¹³ που χρονολογείται στα αυτοκρατορικά χρόνια.

8. Πωλογιώργη 1988, 123-129. Δαβάρας 1987, 162-165. Μπάτζιου-Ευσταθίου – Τριανταφυλλοπούλου 2003-2009, 277.

9. Giroire - Roger 2007, 166.

10. Spear 1992, 100-101, 132.

11. Δαβάρας 1987, 132.

12. Henig 1998.

13. Κακαβάς 2014, 97.

ΧΡΥΣΑ ΕΛΑΣΜΑΤΑ (εικ. 9)

α) Χρυσό δισκάριο¹⁴ με έκτυπη απόδοση των προτομών ζευγαριού σε εναγκαλισμό. Παρόμοιο θέμα συναντάμε συχνά σε επιτύμβιες στήλες των ρωμαϊκών χρόνων. Τις παρυφές διακοσμεί έκτυπο ιωνικό κυμάτιο που παίζει συγχρόνως και το ρόλο πλαισίου της παράστασης. Φέρει δύο οπές προσάρτησης εκατέρωθεν.

β) Πέντε (5) σφυρήλατα ταινιωτά ελάσματα,¹⁵ περίπου ισομεγέθη, απλά, χωρίς διακόσμηση και τσαλακωμένα. Μία σειρά οπές σε όλο το μήκος εξυπηρετούσαν την πρόσδεση του νήματος πάνω σε ύφασμα.

γ) Ταινιωτό έλασμα, αδιακόσμητο, με δύο ορθογώνιες οπές στο κέντρο και από μία στο κάθε άκρο για την πρόσδεση του νήματος.

δ) Σημαντικός αριθμός από φυλλόσχημα και άλλων σχημάτων ελάσματα,¹⁶ περίμητα ολόγυρα, με έκτυπο φυτικό κόσμημα.

Με βάση τη θέση εύρεσης στην περιοχή του κεφαλιού, του στήθους και των χεριών, τα χρυσά ελάσματα θα αποτελούσαν, μάλλον, εξαρτήματα διακόσμησης του νεκρικού ενδύματος.

ΣΙΔΕΡΕΝΙΟΣ ΟΠΛΙΣΜΟΣ (εικ. 10)

Σημαντικά οξειδωμένος.

α) Μονόστομο μαχαίρι ή κοπίδα, ελαφρώς κυρτό, μαχαιροειδές ξίφος με φυλλόσχημη λεπίδα και προασπιστήρα, ξίφος με φυλλόσχημη λεπίδα και τμήμα λεπίδας μαχαίριου. Τα παραπάνω φέρουν υπολείμματα της ξύλινης επένδυσης της λαβής, ενώ ελάχιστα ίχνη δέρματος πάνω στην λεπίδα θυμίζουν την ύπαρξη κολεού.

β) Δύο φυλλόσχημες αιχμές δόρατος με ανάγλυφη νεύρωση κατά μήκος της και στις δύο επιφάνειες. Υπολείμματα του ξύλινου στελέχους σώζονται στον αυλό τους.

γ) Τρία στελέχη, άγνωστης χρήσης, τα οποία έχουν αρχικά κατά το 1/6 τετράγωνη και στη συνέχεια κατά τα 5/6 κυκλική διατομή. Στο σημείο που αλλάζει η διατομή έχει περαστεί εγκάρσια τετράγωνο έλασμα. Το κυκλικής διατομής τμήμα απολήγει σε σφαιρικό εξόγκωμα. Σώζουν υπολείμματα οργανικών (ξύλου, ίσως και δέρματος). Παρόμοια στελέχη έχουν βρεθεί σε νεκροταφεία ρωμαϊκών χρόνων της Έδεσσας.¹⁷

δ) Δύο στελέχη, σημαντικά οξειδωμένα, κυκλικής διατομής, κούφια εσωτερικά και διανοιγμένα κατά μήκος. Σώζονται υπολείμματα οργανικών εσωτερικά και εξωτερικά. Άγνωστης χρήσης.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Οι τάφοι, με βάση, κυρίως, τα γυάλινα αγγεία, χρονολογούνται από τον 1ο έως τον 3ο μ.Χ. αιώνα και το πιθανότερο μέσα στον 2ο μ.Χ. αιώνα. Ο τάφος Γ, μάλλον, προηγείται χρονικά. Οι νεκροί των παράλληλων τάφων Γ και Δ είναι φανερό ότι είχαν κάποια οικογενειακή σχέση και η πλούσια κτήρισή τους δηλώνει ότι ανήκαν στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα της πόλης των Γόμφων των ρωμαϊκών χρόνων. Ο νεκρός άνδρας μάλιστα του τάφου Γ ασχολούνταν με το κυνήγι και τα αθλήματα και ίσως ήταν στρατιωτικός.

Τα δύο δωμάτια, ως ενιαίο σύνολο, που επικοινωνούν μεταξύ τους, όπως αποδεικνύει η ύπαρξη του κατωφλιού, αποτελούσαν ένα ταφικό κτίσμα-μνημείο, οικογενειακού χαρακτήρα, προς τιμή των νεκρών. Σε αυτή την περίπτωση το δωμάτιο των ελληνοιστικών χρόνων θα λειτουργούσε ως προθάλαμος του θαλάμου με τους τέσσερις τάφους που ανήκουν σε διαφορετικές χρονικές περιόδους των ρωμαϊκών χρόνων. Στοιχεία για πράξεις λατρείας προς ιερούς ή αφηρωτισμένους νεκρούς δεν βρέθηκαν.

14. Πωλογιώργη 1988, 122.

15. Δεσποίνη 1997, 78.

16. Δαβάρας 1987, 177-189. Ρωμοπούλου 1989, 195.

17. Χρυσστόμου 2013, 280.

SUMMARY

REVEALING OF ROMAN GRAVES IN ARCHEOLOGICAL SITE OF ANCIENT GOMPHOI AT THE POSITION “ΕΠΙΣΚΟΠΙ” OF MOUZAKI KARDITSAS

Dimitris Athanasiou

In the Karali's plot, the earlier excavations brought to light a Hellenistic rectangular room built of limestone blocks, which was reused in Roman times with the addition of a rectangular room built of poros stone blocks on the East, in which a cist-grave built with mud-bricks and a stone sarcophagus the so-called “neoat-tic” type with grave relief present “grabbing of Daughter” were detected. The rooms communicated through opening where the doorstep is preserved. In 2013, the excavation in the room built of poros stone blocks was revealed two more rectangular cist graves (Γ and Δ) built with limestone placed parallel to each other. In their construction limestone material come from the Hellenistic period was reused. The offerings accompanying the dead were rich. The dead man in the Tomb Γ was accompanied by glass vases, bronze and silver vessels, bronze strigils with loop, two gold and an iron finger rings, gold simple banded sheets and leaves, gold roundel and iron armament. In Tomb Δ skeletal material of three dead were found, accompanied by several glass vases, gold simple banded sheets and leaves, iron strigils with bronze loop and bronze medical spoon. On the basis primarily of the glass vases, the graves dates from the 1st c. AD to the 3rd c. AD and most likely on the 2nd c. AD. The dead were clearly leading members of the community of Roman Gomphoi. Both rooms, as a whole, functioned as an antechamber and chamber of the tombs, constituted a family funerary monument to honor the dead.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ανδρειωμένου Α., 1972. Εκ της αρχαιολογικής συλλογής Αλεξάνδρου Ιόλα, *AAA* 5.3, 427-441.
- Δαβάρας Κ., 1987. Ρωμαϊκό νεκροταφείο Αγίου Νικολάου, *AE* 1985, 130-216.
- Ζαφειροπούλου Φ., 1999. Γυάλινα φουσητά αγγεία από τα νεκροταφεία της Νάξου και της Πάρου, *ΑΔ* 54, Μελέτες, 229-234.
- Ζάχος, Γ. 2013. *Ελάτεια, ελληνιστική και ρωμαϊκή περίοδος*, Βόλος.
- Κακαβάς, Γ. 2014. *Σφραγίζοντας την Ιστορία-Θησαυροί από Ελληνικά Μουσεία*, Αθήνα.
- Μπάτζιου - Ευσταθίου Α.-Τριανταφυλλοπούλου Π., 2003-2009. Από τα νεκροταφεία της αρχαίας Δημητριάδος-Παγασών, *ΑΔ* 58-64, Μελέτες, 211-324.
- Πωλογιώργη, Μ. 1998. *Μνημεία του Δυτικού Νεκροταφείου του Ωρωπού*, Αθήνα.
- Πωλογιώργη, Μ. 1988. Τάφοι του Ωρωπού, *ΑΔ* 43, Μελέτες, 114-138.
- Ρωμοπούλου, Κ. 1989. Κλειστά ταφικά σύνολα υστεροκλασικών χρόνων από τη Θεσσαλονίκη, στο *Φίλια Έπη εις Γεώργιον Ε. Μυλωνά*, Αθήνα, Τόμος Γ, 194-218.
- Χατζηαγγελάκης, Λ. 1995. Μουζάκι-Αρχαίοι Γόμφοι, αγρός Δ. Καραλή, *ΑΔ* 50, Χρονικά, 380.
- Χατζηαγγελάκης, Λ. 1997. Μουζάκι-Αρχαίοι Γόμφοι, αγρός Δ. Καραλή, *ΑΔ* 52, Χρονικά, 473-474.
- Χατζηαγγελάκης, Λ. 1998. Μουζάκι-Αρχαίοι Γόμφοι, αγρός Δ. Καραλή, *ΑΔ* 53, Χρονικά, 448.
- Χρυσοστόμου, Α. 2013. *Αρχαία Έδεσσα. Τα νεκροταφεία*, Βόλος.
- Davidson Weinberg, G. – McClellan, M. 1992. *Glass Vessels in ancient Greece*, Athens.
- Giroire, C. – Roger, D. 2007. *Roman Art from the Louvre*, New York.
- Henig, M. 1998. *Roman Castleford Excavations 1974-1985 Volume I: The small finds*, Exeter.
- Lazar, Ir. 2003. *Rimsko Steklo Slovenije. The Roman Glass of Slovenia*, Ljubljana.
- Spear, J. 1992. *Ancient gems and finger rings, Catalogue Collections, the J. Paul Getty Museum*, Malibu California.

Εικ. 1. Άποψη της ανασκαφής Καραλή από ΒΔ. Μπροστά μας το δωμάτιο των ελληνιστικών χρόνων. Διακρίνεται η είσοδος με το κατώφλι μέσω της οποίας επικοινωνούσε με το δωμάτιο με του πώρινους τοίχους στο βάθος.

Εικ. 2. Άποψη των αποκαλυφθέντων τάφων στο δωμάτιο με τους πώρινους τοίχους από ΝΑ.

Εικ. 3. Άποψη του τάφου Γ από ΒΔ.

Εικ. 4. Άποψη του τάφου Δ από ΒΔ.

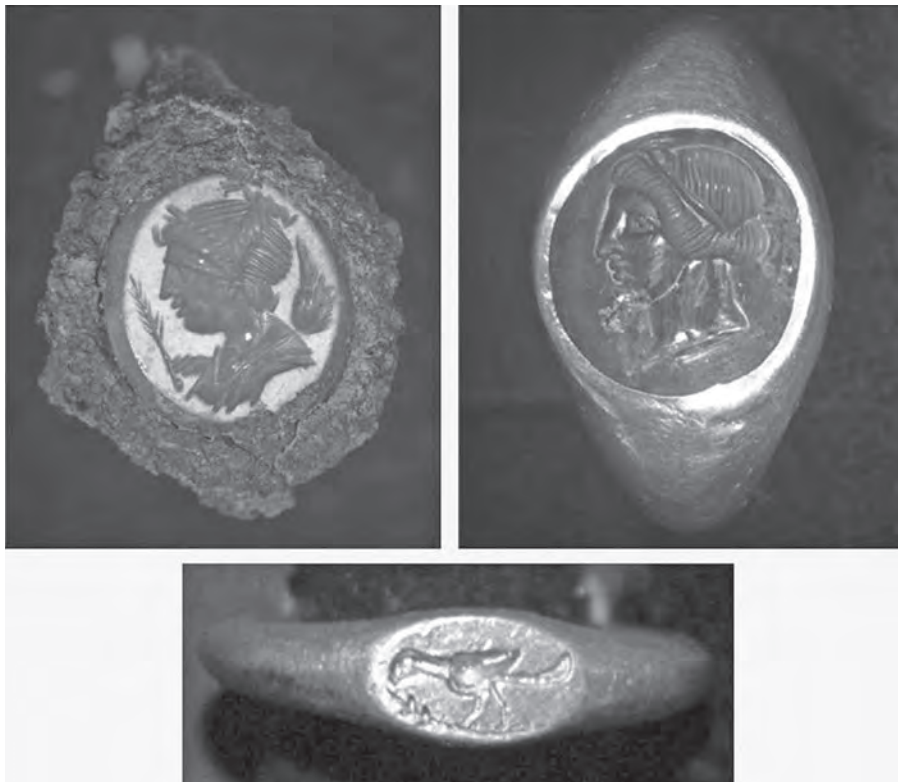
Εικ. 5. Γυάλινα αγγεία.

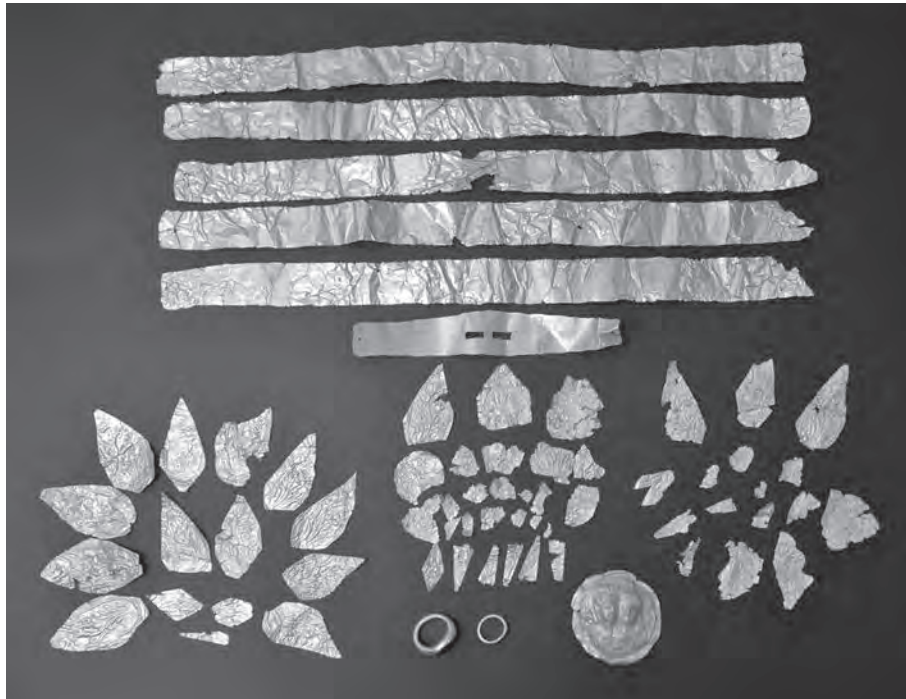
Εικ. 6. Χάλκινα αγγεία, λυχνάρι και στεγγίδες.

Εικ. 7. Αργυρά σκεύη.

Εικ. 8. Δαχτυλίδια

Εικ. 9. Χρυσά ταινιωτά ελάσματα, φύλλα, δισκάριο και δαχτυλίδια του τάφου Γ.

Εικ. 10. Σιδερένιος οπλισμός του νεκρού του τάφου Γ.

ΣΑΡΚΟΦΑΓΟΣ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΓΟΜΦΟΥΣ ΜΕ ΘΕΜΑ ΤΗΝ «ΑΡΠΑΓΗ ΚΟΡΗΣ»

Λεωνίδας Π. Χατζηαγγελάκης

Στους αρχαίους Γόμφους¹, 2 χλμ ΒΑ του Μουζακίου στη θέση «Επισκοπή» (εικ. 1), από το 1980 και μετέπειτα άρχισαν επιφανειακές και ανασκαφικές έρευνες εξ αιτίας γεωργικών δραστηριοτήτων. Στη δεκαετία του 1990 στον αγρό Δημ. Καραλή², που βρίσκεται στο μέσον του αρχαιολογικού χώρου, έγιναν σωστικές ανασκαφικές εργασίες εξ αιτίας της εκχέρσωσης παλιού αμπελιού με αποτέλεσμα την αποκάλυψη σε διάφορα σημεία του αγρού αρχαίων αρχιτεκτονικών λειψάνων και πολλών κινητών ευρημάτων. Η ανασκαφική έρευνα προσέφερε σημαντικές πληροφορίες για την κατοίκηση στην αρχαία πόλη των Γόμφων, καθώς και μεγάλο αριθμό ευρημάτων της ελληνιστικής και ρωμαϊκής – κυρίως – εποχής. Στον ίδιο χώρο του αγρού βρέθηκαν μία ημίεργη προτομή αυτοκρατορικών χρόνων από μάρμαρο σε κακή κατάσταση διατήρησης και σπόνδυλοι κίωνων.

Στα αρχιτεκτονικά λείψανα δύο μεγάλων οικοδομικών συνόλων της ανασκαφής στον αγρό Καραλή περιλαμβάνονταν τμήμα οικοδομήματος (διαστάσεις 12,50 × 12,50 μ.) που ανήκει σε τμήμα της αγοράς της αρχαίας πόλης³ (Τομέας Β') και στη δεύτερη περίπτωση (Τομέας Γ') τμήμα κτιρίου από ασβεστόλιθους με βαθμιδωτή κρηπίδα (5,40 μ. × 4,30 μ.) των ελληνιστικών χρόνων, ενώ σε μεταγενέστερη φάση – στα ρωμαϊκά χρόνια – επεκτάθηκε προς τα νότια ορθογώνιο δωμάτιο από πώρινες πλίνθους (5,97 μ. × 5,20 μ.) και στους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους οικοδομήθηκε οικία που κατέλαβε τμήμα του νότιου χώρου⁴ (εικ. 2).

Από το εσωτερικό των ανασκαφέντων χώρων συλλέχθηκε μεγάλος αριθμός ευρημάτων – ανθεμωτή επίστεψη στήλης από ασβεστόλιθο, αγγεία, ειδώλια, αγνύθες σιδερένια εργαλεία, περόνες, βελόνες, χάλκινο ειδώλιο Κερδίου Ερμή, αργυρό και χάλκινα νομίσματα ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων⁵.

Στον νότιο εσωτερικό χώρο με τις πώρινες πλίνθους και στη βόρεια πλευρά του ερευνήθηκε κιβωτιόσχημος τάφος – Τ. Α' – με οπτοπλίνθους, που καλύπτονταν από δύο μεγάλες λιθοπλίνθους από ασβεστόλιθο (εικ. 3α), σε β' χρήση, με τρεις αρτόσχημες αγνύθες ως κτερίσματα. Ο τάφος χρονολογείται στους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους⁶.

Μέσα στον ίδιο νότιο χώρο αποκαλύφθηκε η λίθινη σαρκοφάγος, με κύριο θέμα την αρπαγή «Κόρης», η οποία εκτίθεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Καρδίτσας⁷. Η σαρκοφάγος ήταν στημένη παράλληλα προς τον μεταγενέστερο τοίχο της ρωμαϊκής οικίας, με προσανατολισμό ΝΔ προς ΒΑ και αποκαλύφθηκε χωρίς το κάλυμμα της (εικ. 3β). Η επίχωση στο εσωτερικό της σαρκοφάγου ήταν χώμα και κεραμίδες, ωστόσο δεν βρέθηκε κανένα κτερίσμα⁸, και πιθανόν να συλήθηκε μετά την απόσπασή του καλύμματος.

Νεότερη σωστική ανασκαφική έρευνα το καλοκαίρι του 2013 στο ίδιο δωμάτιο, στο ΝΑ τμήμα του, έφερε στο φως δύο κιβωτιόσχημους τάφους (Τ. Γ' & Δ') των ρωμαϊκών χρόνων με πλούσια κτερίσματα. Οι τάφοι Γ' & Δ' ήταν σε βαθύτερο επίπεδο από τον τάφο Α και τη σαρκοφάγο και κατά τον ανασκαφέα η θέση της λάρνακας ήταν ακριβώς πάνω από αυτούς⁹.

1. Stählin 2002, 227-228

2. Χατζηαγγελάκης 1994, 329

3. Χατζηαγγελάκης 2000, 389

4. Χατζηαγγελάκης 1995, 380

5. Χατζηαγγελάκης 1998, 448

6. Χατζηαγγελάκης 1995, 380

7. Χατζηαγγελάκης 2011, 103

8. Χατζηαγγελάκης 1995, 380

9. Αθανασίου 2015

Η εμπρόσθια εξωτερική πλευρά της θήκης της σαρκοφάγου από τους Γόμφους, μετά τη συντήρησή της, έχει μήκος στο κάτω μέρος 1,52 μ., (επάνω 1,51 μ.), ύψος 0,74-0,73 μ. (εικ. 4). Το μήκος στην πίσω όψη είναι 1,55 μ. κάτω κι επάνω 1,52 μ. και το ύψος 0,74-0,73 μ. (εικ. 5). Στο εσωτερικό της το μήκος είναι 1,27 μ. Στις στενές πλευρές (εικ. 6) στα αριστερά έχει πλάτος κάτω 0,73 μ., επάνω 0,72 μ. και ύψος 0,77-0,74 μ., ενώ στη δεξιά πλευρά πλάτος κάτω 0,70 μ., επάνω 0,64 μ. και ύψος 0,70-0,64 μ. Το εσωτερικό βάθος είναι 0,47 μ. Διαπιστώνεται δηλαδή μία κλίση από δεξιά προς τα αριστερά σε μήκος και διαφορά ύψους 7 ως 10 εκ. μεταξύ των στενών πλευρών. Αυτό οφείλεται ή στον όγκο του προς επεξεργασία λίθου, όπως αποσπάστηκε από το λατομείο, ή σε λάθος του τεχνίτη.

Με βάση τον ρωμαϊκό πόδα, ήτοι 29,42 εκ., η θήκη από τους Γόμφους έχει μήκος 5,2685 πόδες, δηλαδή είναι ανάμεσα σε μία κανονική 8 ποδών κατά τη λατόμηση των σαρκοφάγων – σπανιότερα 9 ή 7 – και σε μία παιδική, καθώς θήκες με μήκος 4,25 πόδια χαρακτηρίζονται παιδικές¹⁰. Τούτο ενισχύει τη θέση πως στη σαρκοφάγο ενταφιάστηκε έφηβη κόρη, πράγμα που υποστηρίζει και το θέμα της εμπρόσθιας παράστασης και αποτελούσε ατομικό τάφο και όχι οικογενειακό μνημείο.

Το υλικό κατασκευής της σαρκοφάγου είναι μάρμαρο λευκό, με πολλούς κομμούς, όχι πολύ καλής ποιότητας. Η επιφάνειά της έχει υποστεί πολλά χτυπήματα, φθορές και ραβδώσεις, ίσως και από διαρκή έκθεση σε βροχερές συνθήκες κατά την αρχαιότητα. Χαρακτηριστικό της ποιότητας του υλικού αποτελεί το γεγονός πως υπέστη ζημιά κατά τον χρόνο κατασκευής της, είτε στο εργαστήριο, είτε κατά τη μεταφορά, οπότε χρειάστηκε η επέμβαση του τεχνίτη για την αποκατάσταση της βλάβης. Έτσι, στη δεξιά πλευρά της πίσω όψης, όπως τη βλέπουμε, στο κάτω μέρος στη βάση της θήκης, διαπιστώνεται η προσθήκη τμήματος, από το ίδιο με τον κορμό μαρμάρου (εικ. 5β & 6 δεξιά), το οποίο συγκολλήθηκε στη θέση του με έλασμα μολύβδου και προσήλωση σιδηρέων ήλων.

Η θήκη στηρίζεται σε συμφή βάση – που στην επάνω απόληξή της φέρει κυμάτιο –, καθώς επίσης και στην επάνω επιφάνεια, δημιουργώντας τη ζωφόρο μέσα στην οποία αναπτύσσονται οι παραστάσεις. Στην άνω επίπεδη επιφάνεια της θήκης υπάρχει πατούρα, επάνω στην οποία πατούσε το κάλυμμα, το οποίο δεν βρέθηκε. Ως προς τις αναλογίες η θήκη εντάσσεται στο χαμηλό σχήμα¹¹, μικρής χωρητικότητας.

Η σαρκοφάγος στην εμπρόσθια κύρια πλευρά της φέρει παράσταση «αρπαγής Κόρης». Στο μέσον της πλευράς κυριαρχεί η μορφή άνδρα, ο οποίος με το δεξί του χέρι έχει αγκαλιάσει και κρατά από τη μέση νεαρή γυναίκα – Κόρη – προς την οποία έχει στρέψει το πρόσωπο, ενώ με το αριστερό του χέρι τεταμένο στο ύψος των ώμων κρατά τα ηνία των τεσσάρων ίππων του άρματος. Με το αριστερό του πόδι πατά μέσα στον δίφρο του άρματος, στο ύψος επάνω από τον τετράκτινο τροχό. Με το δεξί του πόδι πατά σταθερά στο έδαφος. Η μορφή είναι γυμνή μπροστά, ενώ στο πίσω μέρος αναπτύσσεται κοντός χιτώνας που πορπώνεται στο στήθος. Οι ίπποι του τέθριππου άρματος αναπτύσσονται προς τα δεξιά, όπως βλέπουμε την παράσταση, σε βάθος πεδίου με ανασηκωμένα τα μπροστινά τους πόδια (εικ. 4). Προς τα δεξιά, μπροστά από τους ίππους και πριν από το γωνιακό βουκράνιο, δεύτερη ανδρική μορφή, σε διασκελισμό με προτεταμένο το αριστερό πόδι πατώντας στο έδαφος και το πρόσωπό του ελαφρά στραμμένο προς το γενόμενο συμβαίνουν στο μέσον του πεδίου, κρατά με το δεξί του χέρι τους χαλινούς στο ύψος του τρίτου ίππου, ενώ στο αριστερό αναδιπλώνεται ο χιτώνας του που πορπώνεται στον δεξί του ώμο (εικ. 4β).

Η επιφάνεια των προσώπων των δύο ανδρικών μορφών έχουν υποστεί μεγάλη φθορά και μόνο λίγο διακρίνονται οι κόγχες των ματιών τους (εικ. 4). Η νεαρή Κόρη με την πλούσια κόμη, αιφνιδιασμένη και ολοφυρόμενη, στρέφει το κεφάλι στα δεξιά της ελαφρά επάνω και το αριστερό της χέρι υψωμένο πάνω από τον ώμο και μπροστά από το πρόσωπο του άνδρα που σφιχτά την κρατά. Το δεξί της χέρι βρίσκεται στη μέση της. Προς τα δεξιά της Κόρης αναπτύσσονται δύο γυναικείες μορφές, η πρώτη, με τα μαλλιά της αναπεπταμένα, μάλλον νεότερη από τη δεύτερη που είναι στο άκρον του πεδίου και πριν από το αριστερό βουκράνιο. Φορούν ποδήρη χιτώνα και ιμάτιο και έχοντας τα χέρια τους ανασηκωμένα χειρονομούν, κοιτώντας η μία την άλλη. Τα πρόσωπα των γυναικείων μορφών είναι εντελώς κατεστραμμένα.

Στην άλλη, την πίσω όψη της σαρκοφάγου από τους Γόμφους, παριστάνεται αετός που πατά στο έδαφος με ανοιγμένα τα φτερά και το κεφάλι του προς τα δεξιά. Πίσω από τα φτερά εκφύονται δύο τόξα με φυτικούς πλοχμούς – γιρλάντες που απολήγουν στις γωνίες στις κεφαλές βωών (εικ. 5). Πάνω από το κάθε τόξο με τους πλοχμούς, δεξιά και αριστερά, υπάρχει από μία λεοντοκεφαλή κατενώπιον.

10. Στεφανίδου - Τιβερίου 2012, 127

11. Στεφανίδου - Τιβερίου 2012, 127

Από ένα τόξο φυτικού πλοχμού υπάρχει σε κάθε μία στενή πλευρά αναρτημένα από τα βουκράνια. Επίσης, επάνω από το κάθε τόξο με τους πλοχμούς στις στενές πλευρές υπάρχει από μία λεοντοκεφαλή κατενώπιον (εικ. 6). Η δεξιά στενή πλευρά είναι καλύτερα διατηρημένη από την αριστερή. Δεξιά και αριστερά της γιρλάντας στη δεξιά στενή πλευρά, σχεδόν οριζόντια, διακρίνονται από ένα φύλλο.

Και η σαρκοφάγος των Γόμφων, διακοσμημένη με τους ανθοπλόκαμους, όπως όλες αυτού του τύπου, ακολουθεί τη συνήθεια διακόσμησης ναών και μετέπειτα των ταφικών μνημείων δηλώνοντας την ιερότητα του τάφου¹². Οι γιρλάντες και οι εικονιστικές παραστάσεις σε μορφή ζωφόρου εξαφανίζονται στο τέλος του 2ου αι. μ.Χ.¹³.

Στην αποδιδόμενη παράσταση αναγνωρίζεται η σκηνή της αρπαγής της Περσεφόνης από τον άρχοντα του Κάτω Κόσμου, τον Πλούτωνα. Στην παράσταση της σαρκοφάγου των Γόμφων συμμετέχουν ο Ερμής και δύο φίλες της Περσεφόνης.

Ο μύθος της αρπαγής της Κόρης πρωτοεμφανίζεται στη «Θεογονία» του Ησίοδου¹⁴, όπου

*Αὐτὰρ ὁ Δῆμητρος πολυφόρβης ἐς λέχος ἦλθεν,
ἢ τέκε Περσεφόνην λευκώλενον, ἦν Αἰδωνεὺς
ἤρπασε ἥς παρὰ μητρός· ἔδωκε δὲ μητίετα Ζεὺς.
[Ἐπειτα ἦλθε στο κρεβάτι της πολυθρέφτρας Δήμητρας, που γέννησε
τη λευκοχέρα Περσεφόνη, την οποία άρπαξε απ' τη μάνα της
ο Αἰδωνέας, αφού συμφώνησε να την πάρει ο σοφός Ζεὺς.]*

Όμως, η σημαντικότερη πηγή για τη σχετική σκηνή του μύθου είναι ο Ομηρικός Ύμνος στη Δήμητρα, όπου περιγράφεται πως συνέβη η αρπαγή στο Νύσιον πεδίο, όταν η Κόρη μάζευε άνθη σ' ένα λιβάδι με τη συντροφιά Ωκεανίδων νυμφών. Κι ενώ έσκυψε να μαζέψει ένα νάρκισσο, άνοιξε η γη, ξεπήδησε ο Άδης με το άρμα του και την άρπαξε. Οι κραυγές για βοήθεια δεν ακούστηκαν από κανένα, εκτός από την Εκάτη και τον Ήλιο. Ο Δίας ήταν μακριά.

*καλὸν ἄθυρμα λαβεῖν· χάνε δὲ χθῶν εὐρύαγυια
Νύσιον ἄμ πεδίον, τῇ ὄρουσεν ἄναξ Πολυδέγμων
ἵπποις ἀθανάτοισι, Κρόνου πολυώνυμος νιός.
ἀρπάξας δ' ἄεκουσαν ἐπὶ χρυσέοισιν ὄχοισιν
ἦγ' ὄλοφυρομένην· ἰάχησε δ' ἄρ' ὄρθια φωνῆ,
κεκλομένη πατέρα Κρονίδην ὑπατον καὶ ἄριστον.
(Ύμνος εἰς Δήμητραν 16-19)¹⁵
Χάσμα ανοίγει τότε η πλατύδρομη η γη
κι ορμά στις Νύσας την πεδιάδα
ο πολυδέκτης του Κρόνου ο γυιός
ο άναξ ο πολώνυμος με τ' αθάνατά του άτια.
Με το στανιό την αρπά και την πήγαινε
πάνω στο άρμα το χρυσό
κι αυτή χτυπιόταν κι έκλαιγε
κι έσυρε γόο δυνατό
τον κύρη της κρίζοντας, τον πιο τρανό
τον άριστο του Κρόνου γυιό
(Σε Μετάφραση Γιαν. Τριτσιμίδα).*

Το θέμα της διακόσμησης σαρκοφάγων με τον μύθο της Περσεφόνης συναντάται στη Ρώμη περίπου από το 140 μ.Χ.¹⁶. Ο Koch αναφέρει ότι το θέμα αυτό παρουσιάζεται και σε αντίγραφο αττικής σαρκοφάγου από

12. Στεφανίδου – Τιβεριού 2012, 129

13. Koch 2012, 38, Koch – Sichtermann 1982, 503

14. Ησίοδος, *Θεογονία*, 912-914

15. Ομηρικός ύμνος στη θεά Δήμητρα, ed. Hugh G. Evelyn – White

16. Koch 2012, 53, Koch – Sichtermann 1982, 173 κ. ε.

την Κεφαλονιά, κάτι που αποδεικνύει ότι κατ' εξαίρεση έχει απεικονιστεί και στην Αθήνα¹⁷. Επίσης, στην ίδια παραπομπή αναφέρεται στην περίπτωση της σαρκοφάγου από τους Γόμφους¹⁸ διατυπώνοντας την άποψη «φαίνεται πως είναι αττικό» έργο.

Η σαρκοφάγος από τους Γόμφους αποτελεί ένα μεικτό τύπο παραδείγματος, καθ' όσον έχει στη μία μακρά πλευρά και στις δύο στενές ανάγλυφη διακόσμηση με ανθοπλακάμους (γιρλάντες) και στην άλλη μυθολογική παράσταση – την αρπαγή της Περσεφόνης. Η σαρκοφάγος από τους Γόμφους, όσον αφορά στη θεματογραφία και την όλη κατασκευή της, φαίνεται να έχει σχέση με τα αττικά εργαστήρια της Αθήνας. Ωστόσο, λαμβάνοντας υπόψη το θέμα με τις γιρλάντες και το σύνολο με την ανάγλυφη διακόσμηση – με τον αετό με το κεφάλι προς τα δεξιά, τους ανθοπλακάμους, τις λεοντοκεφαλές και τα βουκράνια –, το πλησιέστερο δείγμα αποτελεί η μαρμαρίνη σαρκοφάγος, από τη Νικόπολη του 2ου-3ου αι. μ.Χ., που φέρει αετωματικό κάλυμμα με φολιδωτή διακόσμηση και το όνομα της νεκρής, από το νότιο νεκροταφείο της Νικόπολης, έργο τοπικού εργαστηρίου¹⁹ (2ος-3ος αι. μ.Χ.) (εικ. 7), καθώς ένα άλλο στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο της Αθήνας²⁰.

Παρόμοιο και πολύ κοντά στην απόδοση της θεματογραφίας στη μακρία πλευρά, δηλαδή με αετό, δύο γιρλάντες, λεοντοκεφαλές και βουκράνια είναι ένα δείγμα από τις πιο πρώιμες αττικές σαρκοφάγους που βρίσκεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Αντιόχειας (εικ. 8, Φωτ.: G. Koch), ενώ μία άλλη σαρκοφάγος με γιρλάντες (εικ. 8, Φωτ.: G. Koch), που βρίσκεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο στα Άδανα, αλλά προέρχεται από την Ελαιούσα Σεβαστή της Κιλικίας, είχε θεωρηθεί ως εισαγωγή από την Αττική, όμως επειδή είναι κατασκευασμένη από ασβεστόλιθο θεωρείται πλέον ότι πρόκειται για τοπικό έργο, και ως προς το στυλ ότι βρίσκεται τόσο κοντά στα αττικά πρότυπα, ώστε μπορεί κανείς να υποθέσει ότι ο καλλιτέχνης ήρθε λίγο μετά το 150 μ.Χ. από την Αθήνα στην Κιλικία και μετέφερε σε τοπικό ασβεστόλιθο ένα αττικό έργο από πεντελικό μάρμαρο²¹.

Με τη διακόσμηση ανθοπλακάμων στις σαρκοφάγους είχαν αρχίσει τα αττικά εργαστήρια την παραγωγή τους και ανήκαν στα πρωιμότερα παραδείγματα²², όπως και στη Ρώμη, ενώ ακολούθησαν αυτές με Ερωτιδεείς, διονυσιακές παραστάσεις και μετά με μυθολογικές παραστάσεις. Στην Αθήνα οι γιρλάντες και οι εικονιστικές παραστάσεις σε μορφή ζωφόρου εξαφανίζονται στο τέλος του 2ου αι. μ.Χ.²³.

Στη χρονολόγηση των σαρκοφάγων, που η έναρξη κατασκευής τους ορίζεται στην ύστερη εποχή του Αδριανού (γύρω στο 125-130 μ.Χ.) και το τέλος τους στην εποχή του Γαλλιανού (γύρω στο 260 μ.Χ.) – στην περίπτωση της Αθήνας η παραγωγή σαρκοφάγων σταμάτησε λίγο μετά το 250 μ.Χ.²⁰, – αν και γενικότερα η χρήση τους συνεχίζεται μειωμένη και μετά την περίοδο αυτή, σημαντικό στοιχείο αποτελούν οι επιγραφές που πολύ συχνά φέρουν χαραγμένες σε σημεία της επιφάνειάς τους. Στην περίπτωση της Νικόπολης, που προαναφέραμε, η επιγραφή είναι χαραγμένη στο μέτωπο του καλύμματος της σαρκοφάγου²⁴.

Στην περίπτωση των Γόμφων δεν βρέθηκε το κάλυμμα της σαρκοφάγου, που θα έφερε, όπως διαπιστώνεται και από την πατούρα στην επάνω οριζόντια επιφάνεια της θήκης, για να μας παράσχει στοιχεία για τη μορφή του καλύμματος και την πιθανή χάραξη επιγραφής επάνω σ' αυτό, για την παροχή των όποιων πληροφοριών, όχι μόνο για τη δυνατότητα ακριβέστερης χρονολόγησης, αλλά και για το όνομα του προσώπου που ενταφιάστηκε στη σαρκοφάγο, την ιδιότητά του, ως και για την κοινωνική ιστορία²⁵ της πόλης των αρχαίων Γόμφων. Για τη χρονολόγηση της, στηριζόμενοι στα πρώτα ανασκαφικά στοιχεία της δεκαετίας 1990, στα νεότερα του 2013, αλλά και στο θέμα της απεικόνισης που υιοθετείται, θα πρέπει να χρονολογηθεί στο τελευταίο τέταρτο του 2ου ως τις αρχές του 3ου αι. μ.Χ.

Σύμφωνα με τα αρχιτεκτονικά ανασκαφικά δεδομένα, το κτίσμα με τις πώρινες πλίνθους, νότια αυτού με τη βαθμιδωτή κρηπίδα του Τομέα Γ', (εικ. 2) είναι ένα ταφικό οικοδόμημα μέσα στο υπήρχαν ο πρώτος τάφος - Τ. Α' - στη βόρεια πλευρά, η σαρκοφάγος στη νότια και οι δύο νέοι τάφοι - Τ. Γ' & Δ' -, τοποθετημένοι

17. Κεφαλονιά, Φισκάρδο 1995, 93-96, εικ. 2

18. Χατζηαγγελάκης 1997, 92

19. Ρήγιнос – Κατερίνη 2009, 134 (η μεσαία εικόνα), Papagianni 2012, 163, T. 70, 1

20. Papagianni 2012, 163, T. 70, 2

21. Keil J. – Wilhelm A. 1931, Adana, AM, MAMA III, 225

22. Koch – Sichtermann 1982, 223

23. Koch 2012, 38, Koch – Sichtermann 1982, 503

24. Ρήγιнос – Κατερίνη 2009, 134 (η μεσαία εικόνα), Papagianni 2012, 163, T. 70, 1

25. Στεφανίδου – Τιβερίου 2012, 133

παρατακτικά μέσα κτίσμα, «μάλιστα η λάρνακα βρέθηκε ακριβώς πάνω από αυτούς» κατά τον ανασκαφέα²⁶, και χρονολογούνται από τον 1ο έως τον 3ο μ.Χ. αιώνα και το πιθανότερο μέσα στον 2ο μ.Χ. αιώνα. Η όλη διάταξη των ταφών, που ανήκουν σε διαφορετικές χρονικές φάσεις της ρωμαϊκής εποχής, υποστηρίζει θετικά την περίπτωση η σαρκοφάγος να ήταν τοποθετημένη μέσα σε ταφικό μνημείο, καθώς έχει παρατηρηθεί το γεγονός πως σε κάποιες περιπτώσεις οι σαρκοφάγοι ήταν τοποθετημένες μέσα σε ταφικά μνημεία (ήρώα)²⁷.

Στον χώρο της δυτικής Θεσσαλίας είναι η πρώτη περίπτωση ανεύρεσης λίθινης σαρκοφάγου με ανάγλυφη διακόσμηση, αν και στα νεκροταφεία της αρχαίας πόλης έχουμε αποκαλύψει αρκετές πήλινες σαρκοφάγους στην κοίτη του Πάμισου ποταμού²⁸.

Η σαρκοφάγος από τους Γόμφους δεν προσιδιάζει προς τα κύρια εργαστήρια της Ρώμης και του Δοκιμείου της Φρυγίας²⁹, ή προς το τοπικό παραγωγικό εργαστήριο της Θεσσαλονίκης³⁰, παρά προς το τρίτο βασικό και κύριο εργαστήριο της Αθήνας, τα οποία ήταν τα τρία κύρια εργαστήρια που κατασκεύαζαν μεγάλο αριθμό σαρκοφάγων και δεν προορίζονταν μόνο για τοπική χρήση, αλλά πάρα πολλά εξαγόταν σε άλλες περιοχές και διοχετεύονταν μέσω του θαλάσσιου εμπορίου³¹.

Έτσι, και οι πολυτελείς σαρκοφάγοι των αττικών εργαστηρίων με τις ανάγλυφες παραστάσεις, συχνά μυθολογικές, που απευθύνονταν σε εύπορους οικονομικά πολίτες που θα προερχόταν, ως επί το πλείστον, είτε από την τοπική ελίτ είτε από τον κύκλο των ανώτερων αξιωματούχων της ρωμαϊκής διοίκησης³², κατά τον 2ο και 3ο αι. μ.Χ. πωλούνταν σε όλη την έκταση της Μεσογείου³³.

Ένα ζήτημα είναι αν η σαρκοφάγος από τους Γόμφους αποτελεί προϊόν αττικού εργαστηρίου³⁴ ή είναι μίμηση και έχει παραχθεί αλλού, π.χ. στη Νικόπολη ή στους ίδιους τους Γόμφους, αφού έχει διαπιστωθεί πως υπήρξαν πολλές περιπτώσεις μιμήσεων αττικών σαρκοφάγων, τόσο σε μάρμαρο όσο και σε ασβεστόλιθο³⁵, με την υιοθέτηση μορφολογικών στοιχείων από τα μνημεία της Αθήνας. Ακόμη, πως εκτός από τις αττικές εξαγωγές και τις τοπικές μιμήσεις τους, υπήρχαν και καλλιτέχνες από την Αττική, που μετακινούνταν, όπως η περίπτωση Αθηναίου καλλιτέχνη που εγκαταστάθηκε στην Αφροδισιάδα και ίδρυσε εκεί εργαστήριο ή εργάστηκε σε κάποιο ήδη υπάρχον³⁶. Κατά τον Koch, Αθηναίοι καλλιτέχνες ανιχνεύονται στη Μακεδονία, τουλάχιστον στο Δίον, στη Βέροια και στη Θεσσαλονίκη³⁷, μάλιστα στις δύο τελευταίες περιοχές έχουν κατασκευαστεί πια τοπικές σαρκοφάγοι. Καθώς όλες σχεδόν οι μιμήσεις αττικών σαρκοφάγων χρονολογούνται τον 2ο αι. μ.Χ. και η παραγωγή τους στην Αθήνα διακόπηκε, ύστερος 3ος αι. μ.Χ. κάποιοι καλλιτέχνες μετανάστευσαν³⁸.

Ο Κ. Ρωμαίος στη δημοσίευση της επιτύμβιας στήλης με τον Εχένικο, από τους Καλόγηρους Τρικάλων, διαπιστώνει τη συνέχιση της ύπαρξης εργαστηρίου επιταφίων στηλών και άλλων αναγλύφων (Heberdey (AM 1890, σελ.199 κ. εξής) στον χώρο της Θεσσαλίας ολόκληρο τον 4ο αι. π.Χ. και διατυπώνει την άποψη πως αυτή είναι γνήσιο έργο μιας επαρχιακής και συντηρητικής τέχνης³⁹ και προέρχεται από τον κοντινό αρχαιολογικό χώρο των Γόμφων (εικ. 9β).

Ένα άλλο, περίπου σύγχρονο δείγμα, είναι το ανάγλυφο με τη «σκηνή των Νίπτρων», τη νίκη των ποδιών του Οδυσσέα από τη γριά τροφό του Ευρύκλεια, που εντόπισε το 1899 ο Otto Kern στο υπόγειο οικείας στο Μουζάκι και προέρχεται από τη θέση Επισκοπή, σήμερα στην Αθήνα, στο Εθνικό Αρχαιολογικό (εικ. 9α)⁴⁰. Το ανάγλυφο των Γόμφων, που χρονολογείται στον 4ο αιώνα π.Χ., είναι το μοναδικό γνωστό μέ-

26. Αθανασίου 2015

27. Στεφανίδου – Τιβεριού 2012, 131

28. Χατζηαγγελάκης 1994, 329

29. Koch 2012, 35, Koch – Sichtermann 1982, 62, 366, 497

30. Στεφανίδου – Τιβεριού 2012, 123

31. Koch 2012, 45, Koch – Sichtermann 1982, 223

32. Στεφανίδου – Τιβεριού 2012, 123

33. Koch – Sichtermann 1982, 173

34. Koch 2012, 53, σημ. 96

35. Koch 2012, 48, Koch – Sichtermann 1982, 470

36. Koch 2012, 48-49

37. Koch 2012, 50

38. Koch 2012, 50-51

39. Ρωμαίος 1919, 123-132

40. Λαγογιάννη – Γεωργακαράκου 2016, 340

χρι σήμερα αναθηματικό ανάγλυφο που φέρει μυθολογική παράσταση, το οποίο δεν σχετίζεται με κάποιον θεό αλλά με ήρωα και πρέπει να είναι έργο ενός τοπικού εργαστηρίου.⁴¹

Σχετικά με την ύπαρξη καλλιτεχνών από τους Γόμφους και τις μετακινήσεις τους, χαρακτηριστική είναι η περίπτωση αυτών που αναγράφονται στην επιγραφή, γραμμένη σε ορθοστάτη από ασβεστόλιθο, από τη θέση «Ελληνικά» της Αργιθέας (**εικ. 10β**)⁴², όπου οι καλλιτέχνες «ΚΛΕΟΓΕΝΑΔΗΣ ΞΕΝΟΚΛΕΟΥΣ ΚΑΙ ΕΥΤΥΧΙΔΗΣ ΑΘΗΝΟΔΩΡΟΥ ΓΟΜΦΕΙΣ ΕΠΟΙΗΣΑΝ» συστήνονται σε μας μέσα από το έργο τους που έστησαν στην πρωτεύουσα των Αθαμάνων Αργιθέα. Ο Χαρ. Ιντζεσίλογλου, που δημοσίευσε το εύρημα, χρονολογεί⁴³ την επιγραφή στα μέσα του 2ου αι. π.Χ.

Η επιδιόρθωση της κάτω αριστερής γωνίας της σαρκοφάγου με την τοποθέτηση τμήματος, που είχε καταστραφεί ή αποκολληθεί, φανερώνει την ύπαρξη τεχνιτών που ασχολούνταν με το συγκεκριμένο αντικείμενο. Μάλιστα η σύνδεση του τμήματος με τον κύριο κορμό της σαρκοφάγου έγινε με προσοχή, με τέχνη, με συγκόλλησή του με μολύβδινο σύνδεσμο και σιδερένια καρφιά!

Η ανεύρεση εξάλλου στον ίδιο αγρό του Δ. Καραλή της ημίεργης προτομής, που εκτίθεται στο Α. Μ. Καρδίτσας (**εικ. 10**)⁴⁴, και σπονδύλων κίωνων στον ίδιο αγρό Δ. Καραλή, ενισχύουν την άποψη πως στους Γόμφους συνεχίζεται η παράδοση, που έρχεται ήδη από τον 4ο αι. π.Χ. και συνεχίστηκε στον 2ο αι. π.Χ. με τους Κλεογεννάδη και Ευτυχίδη, ότι δηλαδή στην πόλη αυτή της Εστιαιώτιδας αναπτύχθηκε η λιθοξοϊκή τέχνη και γλύπτες της, έστω και με επαρχιακή τεχνοτροπία, παρήγαν προϊόντα της τέχνης τους!

41. Χιώτη 2014, Τρικαλινά υπό έκδοση

42. Ιντζεσίλογλου 1982, 231

43. Ιντζεσίλογλου 1986, 345

44. Χατζηαγγελάκης 2011, 104

ABSTRACT

A SARCOPHAGUS FROM ANCIENT GOMPHOI DEPICTING
THE “RAPE OF THE KORE”*Leonidas P. Chatziaggelakis*

In the mid-1990s, in the ancient city of Gomphoi, at the site of “Episkopi”, in the field under the name Karalis D., in Section C of a building consisting of two rooms, and in particular, in the southern room, a cist grave with bricks, dating to the Late Roman years, and a marble sarcophagus chest with relief decoration of mythological representation and garlands were discovered. The cover of sarcophagus was missing and inside there were no grave goods. In later excavations in the same area, just below the position where the sarcophagus was found, two more cist tombs, dating probably to the 2nd century A. D., were discovered.

On the front side, the sarcophagus represents the “Rape of the Daughter”. In the middle, a male figure, holding with his right hand the reins of the quadriga, has grabbed a young female figure from the waist. On the right side, another male figure holds the reins of the horse, while on the left side, two female figures with raised arms are depicted. The representation is recognised as one of the most ancient myths of a rape of a woman, the Rape of Persephone by Pluto. In the rear face, there is an eagle and plant tress ending in the corners to heads of oxen. Right and left above the guilloches there is a lion’s head.

The sarcophagus dates to the late 2nd to early 3rd century A. D. In the case of the ancient Gomphoi, a teenager or a young woman was buried in the sarcophagus. This sarcophagus chest constitutes an individual grave, and not a family monument, integrated in a funerary edifice. It is the first finding of this type in the area of western Thessaly.

The sarcophagus from the ancient Gomphoi, as far as the garlands theme is concerned, is closely related to the sarcophagus from Nicopolis, dated to the 2nd - 3rd century A. D., which imitates the work of the Attic workshops, but local this.

Important for our topic is the case of the artists from Gomphoi, who set up their work and their names are written on an inscription of the 2nd century B. C. in Argitheia. The reparation of the lower left corner of the sarcophagus indicates the existence of craftsmen engaged in this art. A semifinished bust discovered during the same excavation and some vertebral columns reinforce the view that in Gomphoi continues the tradition already introduced in the 4th century B. C. and continued in the 2nd century B. C., according to which, in this part of the city, the art of stone sculpturing and the sculptors had developed, creating works of their art, even following a style influenced by the countryside lifestyle.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αθανασίου Δ., 2015α. Αποκάλυψη τάφων ρωμαϊκών χρόνων στον αρχαιολογικό χώρο των αρχαίων Γόμφων στη θέση «Επισκοπή» Μουζακίου Καρδίτσας, *ΑΕΘΣΕ* 5, 493-502.
- Αθανασίου Δ., 2015β. Ανακοίνωση στο Μουζακι News, 25 Μαρτίου 2015.
- Biesantz H., 1965. *Die thessalischen Grabreliefs. Studien zur nordgriechischen Kunst*, Mainz.
- Ιντζεσίλογλου 1982. Αργιθέα, *ΑΔ* 36, Χρονικά, 231.
- Ιντζεσίλογλου Χ., 1986. «ΚΛΕΟΓΕΝΑΔΗΣ ΞΕΝΟΚΛΕΟΥΣ ΚΑΙ ΕΥΤΥΧΙΔΗΣ ΑΘΗΝΟΔΩΡΟΥ» Δύο άγνωστοι Θεσσαλοί γλύπτες, στο *ΑΜΗΤΟΣ, Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Μ. Ανδρόνικο*, Θεσσαλονίκη 1986, 345-357.
- Κεφαλονιά, Φισκάρδο, 1995. *Η Ελλάδα μέσα από τις πρόσφατες αρχαιολογικές ανασκαφές. Πρακτικά επιμορφωτικού σεμιναρίου ξεναγών*, Αθήνα.
- Koch G., 2012. Οι αττικές σαρκοφάγοι και η σημασία τους για την τέχνη της αυτοκρατορικής εποχής στο Θ. Στεφανίδου – Τιβερίου, Παυλ. Καραναστάση, Δ. Δαμάσκος (επιμ.), *Κλασική παράδοση και νεωτερικά*

στοιχεία στην πλαστική της ρωμαϊκής Ελλάδας, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Θεσσαλονίκη, 7-9 Μαΐου 2009, Θεσσαλονίκη, 35-56.

Koch G. – Sichtermann H., 1982. *Römische Sarkophag*, Munchen.

Λαγογιάννη – Γεωργακαράκου Μ., (επιμ.) 2016. *Οδύσσειες*, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, ΥΠΠΟΑ, Αθήνα.

Ρήγιнос Γ. – Κατερίνη Ελ., 2009. (επιμ.), *Νικόπολη. Οδηγός Αρχαιολογικού Μουσείου*, Αθήνα.

Ρωμαίος Κ. Α., 1922. Στήλη του Εχενίκου εκ Θεσσαλίας, *ΑΔ* 5 (1919), 123-132.

Stählin F., 2002. *Η Αρχαία Θεσσαλία*, Φ.Ι.ΛΟ.Σ, Θεσσαλονίκη.

Στεφανίδου – Τιβερίου Θ., 2012. Οι τοπικές σαρκοφάγοι της Θεσσαλονίκης, στο Π. Αδάμ – Βελένη, Δ. Τερζοπούλου (επιμ.), *Αγρός - Οικία - Κήπος - Τόπος*, Έκδοση Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης, 123.

Στεφανίδου-Τιβερίου Θ. – Παπαγιάννη Ε., *Ανασκαφή Νικοπόλεως. Σαρκοφάγοι αττικές και τοπικής παραγωγής* (υπό εκτύπωση).

Stefanidou – Tiveriou Th., *Die lokalen Sarkophag aus Thessaloniki, Sk. – Studien* (υπό εκτύπωση)

Stefanidou – Tiveriou Th., 2012. Ranken-Sarkophag aus Nikopolis – Eine Gruppe attischer Sarkophag mit römischem Einfluss. Στο: G. Koch – F. Baratte (επιμ.), *Akten des Symposiums. Sarkophag der römischen Kaiserzeit: Produktion in den Zentren – Kopien in den Provinzen. Les sarcophages romains: Centres et périphéries. Paris, 2. – 5. November 2005, Sarkophag -Studien* 6, Ruhpolding, 151-160.

Χατζηαγγελάκης Λ. Π., 2011. *Αρχαιολογικό Μουσείο Καρδίτσας, Η έκθεση – Οι Εκπαιδευτικές Δράσεις*, Καρδίτσα.

Χατζηαγγελάκης Λ. Π., 1994. Μουζάκι - Αρχαίοι Γόμφοι, Κοίτη Πάμισου, *ΑΔ* 49, Χρονικά, 329.

Χατζηαγγελάκης Λ. Π., 1995. Χρονικά, Αρχαίοι Γόμφοι, Αγρός Δ. Καραλή, *ΑΔ* 50, 380.

Χατζηαγγελάκης Λ. Π., 1998. *ΑΔ* 53, Χρονικά, Αρχαίοι Γόμφοι, Αγρός Δ. Καραλή, 448.

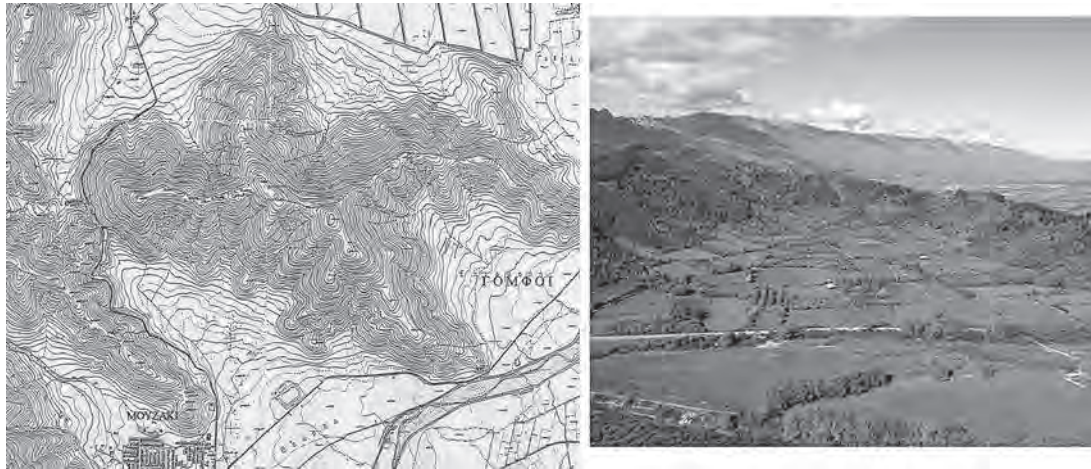
Χατζηαγγελάκης Λ. Π., 1997. Το Έργον του Υπουργείου Πολιτισμού στον Τομέα της Πολιτιστικής Κληρονομίας 1, 1997, 92, εικ. 1.

Χατζηαγγελάκης, Λ. Π., 2000. Δραστηριότητες στο ΒΔ τμήμα του Ν. Καρδίτσας, Γόμφοι, στο «Το Έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων και Νεωτέρων Μνημείων του ΥΠ.ΠΟ. στη Θεσσαλία και την ευρύτερη περιοχή της» (1990-1998), 1η Επιστημονική Συνάντηση, Βόλος, 2000, 387-393.

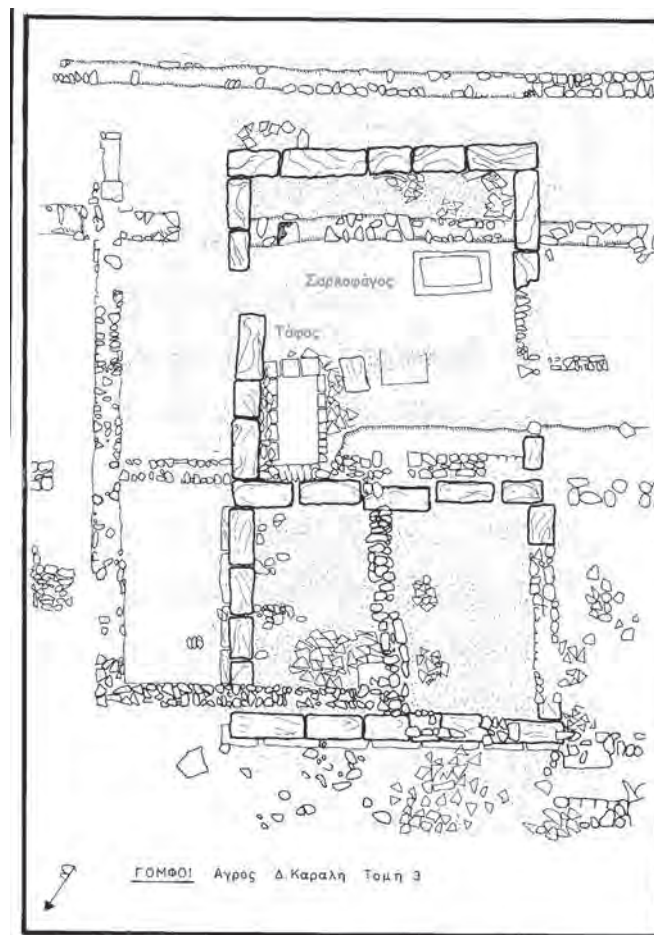
Χατζηαγγελάκης, Λ. Π., 2007. Προϊστορικοί και Ιστορικοί Χρόνοι στο Οδοιπορικό στα Μνημεία του Νομού Καρδίτσας, Αρχαιότητες – Ναοί – Νεότερα Μνημεία, (Τσαγκαράκη Ευαγ. Επιμ.), Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Καρδίτσας, Καρδίτσα. ιδιαίτερα 70 (με εικ.).

Χατζηαγγελάκης Λ. Π., 2006. Αρχαίες πόλεις της δυτικής Θεσσαλίας. Δίκτυο επικοινωνίας & ανάδειξης, στο 1ο Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας & Πολιτισμού της Θεσσαλίας, Πρακτικά Συνεδρίου 9-11 Νοεμβρίου 2006, Τ. 1, Λάρισα, 310-311.

Χιώτη Ει., 2014. Ανάγλυφο της Ευρύκλειας από του Γόμφους, προς δημοσίευση, Νοε 2014, Τρικαλινά, Τρίκαλα.

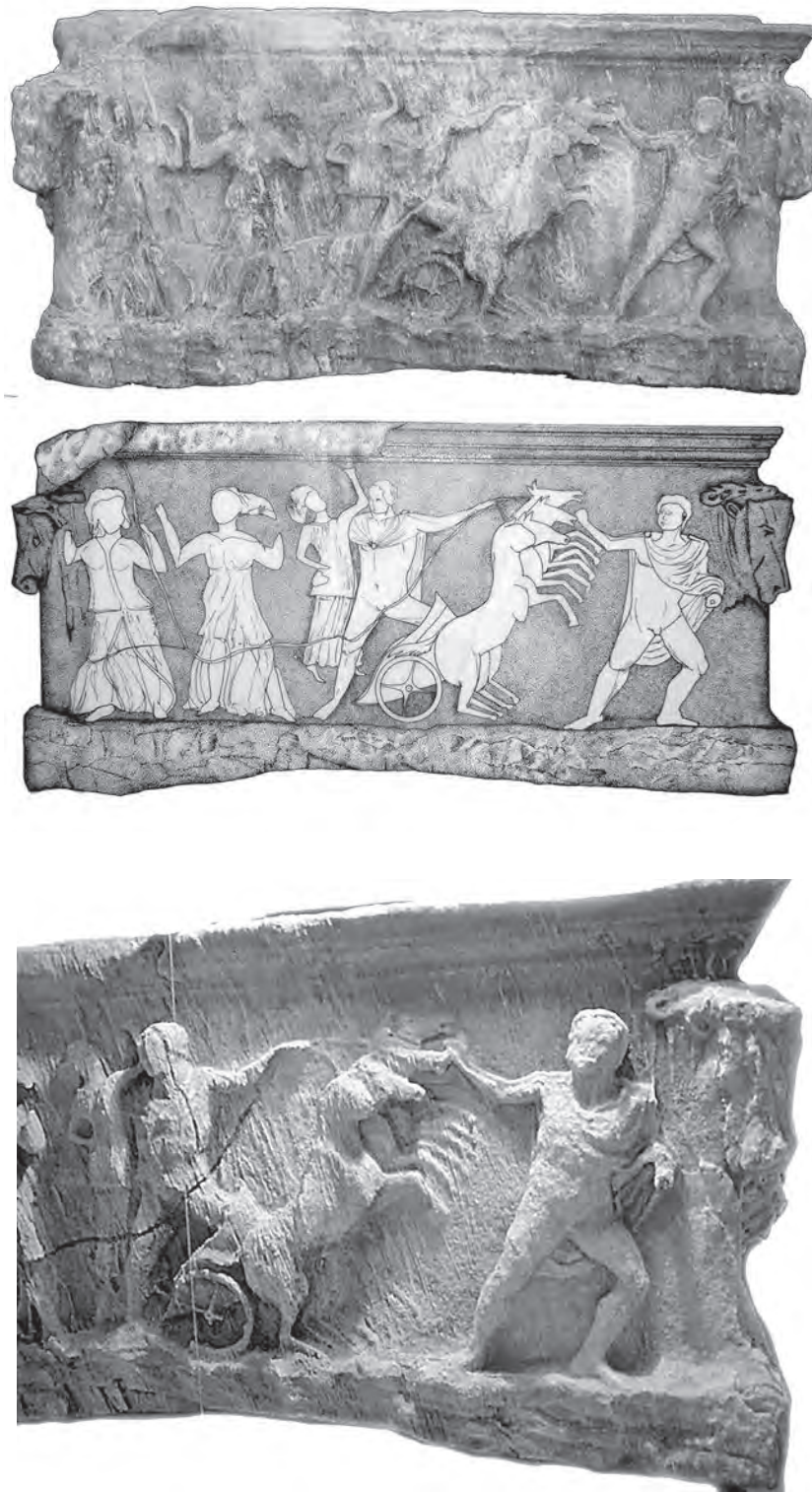
Εικ. 1. Αρχαιολογικός χώρος Γούφων, σχεδιαστική απόδοση & αεροφωτογραφία.

Εικ. 2. Σχέδιο 1. Γούφοι, Αγρός Καραλή – Τομή Γ.

Εικ. 3. Γόμφοι, Αγρός Καραλή, Τομή Γ - (3α) Αποψη αρχιτεκτονικών λειψάνων & (3β) αποκάλυψη της σαρκοφάγου.

Εικ. 4. Γόμφοι, Σαρκοφάγος - (4α) Α' όψη & σχεδιαστική απόδοση (4β) Λεπτομέρεια Α' όψης.

Εικ. 5. Γόμφοι, Σαρκοφάγος - (5α) Β' όψη & σχεδιαστική απόδοση (5β) Λεπτομέρεια συγκόλλησης Β' όψης.

Εικ. 6. Γόμφοι, Σαρκοφάγος - Δεξιά & αριστερή στενές πλευρές.

Εικ. 7. Σαρκοφάγος στο Αρχ. Μουσείο Νικόπολης.

Εικ. 8. Αττική σαρκοφάγος στο Αρχ. Μουσείο Αντιόχεια & Μίμηση αττικής από την Ελαιούσα Σεβαστή στο Αρχ. Μουσείο Αδάνων (Φωτ. G. Koch).

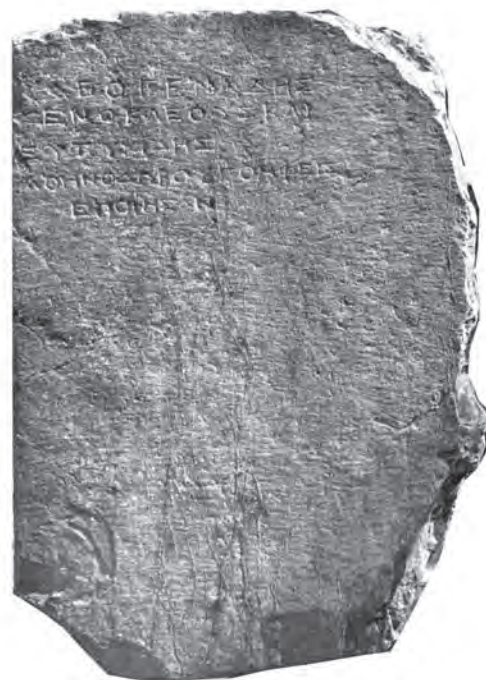
Εικ. 9α. Γόμφοι, Στήλη Ευρύκλειας & Οδυσσέα, ΕΑΜ.

Εικ. 9β. Καλόγεροι Τρικάλων, Στήλη Εχένικου.

Εικ. 10α. Γόμφοι, Αγρός Καραλή - Ημίεργη προτομή.

Εικ. 10β. Αργιθέα, ενεπίγραφος ορθοστάτης βάθρου.

ΤΑΦΙΚΟΣ ΤΥΜΒΟΣ ΚΑΡΑΦΥΛΛΗ, ΣΤΗ Δ.Ε. ΜΟΣΧΟΛΟΥΡΙΟΥ ΤΟΥ Δ. ΣΟΦΑΔΩΝ. ΜΙΑ ΠΡΩΤΗ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ¹

Μαρία Ζορμπά, Χρήστος Καραγιάννης

Η δράση αρχαιοκαπήλων το καλοκαίρι του 2013 στάθηκε η αιτία να ερευνηθεί ο τύμβος Καραφύλλη, που βρίσκεται στα βορειοανατολικά του εκτεταμένου νεκροταφείου του αρχαίου Κιερίου, το οποίο ορίζεται εκατέρωθεν της σύγχρονης Ε.Ο. Καρδίτσας- Αθηνών. Σε κοντινή απόσταση, στα νοτιοδυτικά του Κιερίου, αρχαίος δρόμος διέσχιζε το νότιο νεκροταφείο και συνέδεε το Κιέριον με άλλες αρχαίες πόλεις του θεσσαλικού κάμπου και των παρυφών των Αγράφων.

ΤΥΜΒΟΣ

Ο Τύμβος Καραφύλλη καταλαμβάνει έκταση 601,64 τ.μ. και έχει ύψος περίπου 6 μ. Η κατασκευή του έγινε με απλή συσσώρευση χώματος πάνω από τις ταφές. Το σχήμα του δεν είναι απόλυτα κυκλικό και δε διαπιστώθηκε περίβολος για τη συγκράτηση των χωμάτων, τα οποία ήταν καθαρά, χωρίς προσμίξεις με εξαιρεση μια ζώνη με καύσεις πάνω από την ανώτερη επιφάνεια των ταφών.

Είναι αξιοσημείωτη η απουσία κεντρικής ταφής. Στο μέσο και κατακόρυφα προϋπήρχε σκάμμα από τη δράση των αρχαιοκαπήλων σε παλαιότερες δεκαετίες διαστάσεων 4 μ. × 4 μ. και η έρευνα συνεχίστηκε σε βάθος. Το στρώμα ήταν διαταραγμένο με σύγχρονα απορρίμματα και απουσίαζε κάθε ένδειξη για παρουσία τάφου.

Κατά τη διάρκεια της αποχωμάτωσης με μηχανικό εκσκαφέα εντοπίστηκαν και ερευνήθηκαν συνολικά δέκα τάφοι περιμετρικά του, εκ των οποίων επτά κιβωτιόσχημοι, ένας κεραμοσκεπής και δύο σε τεφροδόχα αγγεία.

Κιβωτιόσχημοι τάφοι

Πρόκειται για τάφους ενηλίκων με μέσο όρο μήκους από 1,80 μ. έως 2,00 μ. και πλάτους από 0,50 μ. έως 0,70 μ. Ο προσανατολισμός τους ήταν ΒΑ- ΝΔ στα υψηλότερα στρώματα, ενώ οι τάφοι που εντοπίστηκαν στο σημείο έδρασης του τύμβου είχαν προσανατολισμό ΒΔ- ΝΑ.

1. Εκφράζουμε τις θερμές ευχαριστίες μας στην κ. Βαϊοπούλου Μαρία, Προϊσταμένη της Εφορείας Αρχαιοτήτων Καρδίτσας, για την εμπιστοσύνη και την ανάθεση του υλικού προς μελέτη και δημοσίευση. Ακολούθως, ευχαριστούμε θερμά την κ. Τσιούκα Φωτεινή, αρχαιολόγο της Εφορείας Αρχαιοτήτων Καρδίτσας, για τη βοήθεια και συμπαράσταση, τον κ. Τσέλιο Χαρίλαο, αρχαιολόγο στη Διεύθυνση Εθνικού Αρχείου Μνημείων, για τις αρχαιομετρικές αναλύσεις, την κ. Σταμάτη Ανδριάνα, τοπογράφο- μηχανικό της Εφορείας Αρχαιοτήτων Καρδίτσας, τις κ. Σκορδά Σταυρούλα, Τηλιοπούλου Μαργαρίτα και Χατζούλη Γεωργία, συντηρήτριες της Εφορείας Αρχαιοτήτων Καρδίτσας, την κ. Τσακάλου Ευαγγελία, για τη σχεδιαστική αποτύπωση των ευρημάτων, τους κ. Κωστόπουλο Γεώργιο, Παλαιοχωρήτη Κωνσταντίνο, Παπαβασιλείου Απόστολο, Παππά Θωμά και Σκορδά Ευάγγελο, μόνιμους εργατοτεχνίτες της Εφορείας Αρχαιοτήτων Καρδίτσας, τον κ. Μπακάλη Στέφανο, μόνιμο φύλακα της Εφορείας Αρχαιοτήτων Καρδίτσας και τους κ. Ευθυμίου Ρούλα, Καραλή Αγγελική, Μπακρατσά Παναγιώτη, Παπαδοπούλου Μαρία, Σαββάλα Αλέξανδρο, Σαββάλα Βασίλη, Στάθη Θωμά, Τσιρογιάννη Πέρσα και Φαφούλα Τριαντάφυλλο, έκτακτο προσωπικό της Εφορείας Αρχαιοτήτων Καρδίτσας. Τέλος, οφείλουμε να ευχαριστήσουμε το Δήμο Σοφάδων για την παραχώρηση του μηχανικού εκσκαφέα.

Η κάλυψή τους γινόταν με τρεις έως τέσσερις ασβεστολιθικές πλάκες αδρής επεξεργασίας. Ήταν κατασκευασμένοι από δυο ασβεστολιθικές πλάκες αδρής επεξεργασίας (πάχους περίπου 15 εκ.) στις μακριές πλευρές και από μια στις στενές. Ο πυθμένας τους αποτελούταν από μονόλιθη ασβεστολιθική πλάκα, στην οποία γινόταν η εναπόθεση του νεκρού.

Στο σύνολό τους είναι έντονα διαταραγμένοι, τα πλευρικά τους τοιχώματα έχουν μερικώς μετακινηθεί, όπως και οι καλυπτήριες πλάκες, όπου διατηρούνται, καθώς απουσιάζουν σε ορισμένους εξαιτίας της σύλησης κατά το παρελθόν. Η εικόνα αυτή πιθανώς να οφείλεται στην έντονη σεισμική δραστηριότητα της περιοχής Σοφάδων, με αποτέλεσμα οι πληροφορίες όσον αφορά τις συνήθειες ταφής να είναι αποσπασματικές.

Οι επτά κιβωτιόσχημοι τάφοι ήταν μερικώς ή ολικώς συλημένοι από αρχαιοκάπηλους κατά τις προηγούμενες δεκαετίες και μόνο στους τρεις βρέθηκαν κτερίσματα, τα οποία ήταν τοποθετημένα κυρίως στα πόδια των νεκρών.

Τάφος 5. Έχει προσανατολισμό ΒΔ- ΝΑ. Ο σκελετός ήταν διαλυμένος και αποσπασμένος και βάσει των κτερισμάτων θεωρούμε ότι πρόκειται για γυναικεία ταφή. Εντοπίστηκαν εκτός από κεραμική, αργυρή περόνη (εικ. 1), τμήμα χάλκινης βελόνης, σιδερένιο αποστρογγυλεμένο στέλεχος και μυροδοχείο (εικ. 2). Είναι χαρακτηριστική η ομοιότητα του τελευταίου με το αντίστοιχο μυροδοχείο [Π457]² του Τύμβου XXXI στη Βεργίνα, το οποίο χρονολογείται στην ελληνιστική περίοδο.

Τάφος 9. Έχει προσανατολισμό ΒΔ- ΝΑ (εικ. 3). Οι ασβεστολιθικές πλάκες του τάφου απουσιάζουν καθώς είχαν καταστραφεί κατά τη σύληση του παρελθόντος. Εντοπίστηκαν σε ύπτια στάση τρεις σκελετοί από το ύψος της λεκάνης έως και τις κνήμες. Οι νεκροί ήταν επάλληλα τοποθετημένοι. Προφανώς πρόκειται είτε για ομαδική ή οικογενειακή ταφή είτε για ανακομιδή. Δε βρέθηκαν κρανία.

Από το σημείο όπου θα ήταν οι θώρακες των σκελετών, συλλέχθηκαν οστά ζώου, τα οποία εκτείνονταν και έξω από τον τάφο στο σημείο που απουσιάζουν οι πλάκες, γεγονός που οδηγεί στο συμπέρασμα ότι δεν πρόκειται για ταφική προσφορά.

Τα κτερίσματα βρέθηκαν στις κνήμες των ενταφιασμένων (εικ. 3). Πρόκειται για τρία πήλινα μυροδοχεία (εικ. 4), καθώς και ένα χάλκινο δαχτυλίδι και τρία χάλκινα νομίσματα, εκ των οποίων το ένα μακεδονικό, το άλλο από τη Λάρισα ή το Κιέριο και το τρίτο εντελώς διαβρωμένο. Παράλληλα, συλλέχθηκε και μικρή ποσότητα κεραμικής.

Τα μυροδοχεία (εικ. 4) χρονολογούν την ταφή στο δεύτερο μισό του 2ου αι. π.Χ., γεγονός που ενισχύει την αρχική άποψη περί επάλληλων ταφών ή ανακομιδής. Ως προς την τυπολογία τους, ενδεικτικά, παράλληλους τύπους μυροδοχείων διακρίνουμε στη Βεργίνα στην Ταφή XXXIII Β [Β6, Π355/ Β5, Π354/ Β2, Π346/ Β1/ Π345]³, στην Καλαμπάκα στον κιβωτιόσχημο τάφο από το οικόπεδο του Απ. Φλιώρα [ΤΡ/Α 192, 194, 195, 197]⁴ στο βόρειο νεκροταφείο της Δημητριάδος στον Τάφο 587 [ΒΕ16921 και ΒΕ16922]⁵ και στο ανατολικό νεκροταφείο της Δημητριάδος στον Τάφο 34 [ΒΕ33157 και ΒΕ33160]⁶.

Τάφος 10. Βρίσκεται δυτικά του Τάφου 9 και σε υψηλότερο επίπεδο με προσανατολισμό ΒΑ-ΝΔ. Οι μακρές πλευρές εξέχουν των στενών για τη διαμόρφωση του χώρου εναπόθεσης του νεκρού. Εντοπίστηκαν λίγα αποσπασμένα και αναμοχλευμένα οστά.

Την ταφή συνόδευαν δυο χάλκινα νομίσματα, που εντοπίστηκαν στο νοτιοανατολικό τμήμα του τάφου και τα οποία είναι ολοσχερώς διαβρωμένα, ένας σιδερένιος ήλος και ελάχιστη ποσότητα κεραμικής.

Κεραμοσκεπής Τάφος

Στις ανατολικές υπώρειες του τύμβου βρέθηκε ο κεραμοσκεπής τάφος του τύπου καλυβίτη με προσανατολισμό Β- Ν. Έχει μήκος 1,88 μ. και πλάτος 0,58 μ. Αποτελούταν από στρωτήρες λακωνικού τύπου, δίχως το δάπεδο να ορίζεται με κεράμους. Κάτω από τους καλυπτήριους κεράμους αποκαλύφθηκαν αποσπασ-

2. Πέτσας 1961/62, 249. Δρούγου 2005, 117, εικ. 124.

3. Δρούγου 2005, 118-119, εικ. 125.

4. Καραπάνου- Κατακούτα 2000, 162, εικ. 7.

5. Νικολάου 2000, 47, εικ. 4-5.

6. Μπάτζιου- Ευσταθίου- Τριανταφυλλοπούλου 2003-2009, 235-236, σημ. 47, εικ. 55-56.

μένα οστά χωρίς να συνοδεύονται από κτερίσματα. Ο νεκρός είχε τοποθετηθεί σε ξύλινο φορείο, γεγονός που επιβεβαιώνεται από το μεγάλο αριθμό σιδερένιων ήλων. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το θραύσμα ενσφράγιστού κεράμου που σώζει αποσπασματικά την επιγραφή *KIEPI*. Συμπληρώνεται με το επίθετο των κατοίκων *KIEPI[EON]*, όπως μαρτυρείται σε κεράμους στέγης από οικίες και δημόσια κτίρια της αρχαίας πόλης.

Ταφές σε τεφροδόχα αγγεία

Στο ανατολικό τμήμα του τύμβου και σε κοντινή απόσταση μεταξύ τους εντοπίστηκαν οι ταφές σε τεφροδόχα αγγεία. Πρόκειται για ορύγματα στο φυσικό έδαφος με σήμα πλακαρή ασβεστόλιθο και στην ανώτερη επιφάνεια αγγεία προσφορών και καύσεις. Το σημείο όπου έλαβαν χώρα οι πρωτογενείς καύσεις των νεκρών πρέπει να βρίσκονταν σε κοντινή απόσταση, καθώς απουσιάζουν τα ίχνη νεκρικών πυρών.

Τάφος 2. Το ταφικό αγγείο είναι ο συνηθής τύπος του αμφορέα (**εικ. 5**). Βρέθηκε θραυσμένο και ήταν τοποθετημένο κατακόρυφα. Στο εσωτερικό του περιείχε καμένα οστά και στάχτες. Τα αγγεία των προσφορών ήταν ανοιχτά αβαφή (φιάλες, λεκάνες και σκύφος) (**εικ. 6**), καθώς και ένας μελαμβαφής σκύφος τύπου Bolsal με εμπίεστο διάκοσμο (**εικ. 7**) με παράλληλα στην αθηναϊκή αγορά [548 και 549]⁷ και τον Τάφο 8 στο νεκροταφείο της Μιέζας [Π1559]⁸. Χρονολογείται στα τέλη του 5ου αι. π.Χ.

Τάφος 3. Βρίσκεται βόρεια του Τάφου 2. Αρχικά, αποκαλύφθηκαν οι προσφορές και το σήμα. Ο αμφορέας ήταν τοποθετημένος οριζόντια με το στόμιο προς τα ΒΔ. Στο εσωτερικό του περιείχε καμένα οστά, στάχτες, υπολείμματα κάρβουνου και μια σιδερένια βελόνη. Οι προσφορές που το συνόδευαν ήταν μελαμβαφές καθαρόσχημο κύπελλο και ένα άωτο σκυφίδιο με εμπίεστο διάκοσμο στο εσωτερικό τους, εισηγμένα από τη Μακεδονία (**εικ. 8**).

Το ακέραιο τεφροδόχο αγγείο είναι ένας «ψευδοκυπριακός» αμφορέας (**εικ. 8, στο κέντρο και 9**). Έχει βάση πλατεία κωνική, σώμα σχεδόν σφαιρικό με συνεχές περίγραμμα από τη βάση έως το λαιμό. Στην κύρτωση του ώμου δυο μικρές τοξωτές οριζόντιες λαβές, καλυκωτός λαιμός και αποκλίνον και εξωτερικά ενισχυμένο χείλος. Η επιφάνεια του αγγείου είναι επιχρισμένη με υπόλευκο και ροδινό χρώμα και χωρίζεται σε ζώνες με παράλληλες ταινίες καστανού και κοκκινωπού χρώματος. Η μεγάλη ζώνη της κοιλιάς ορίζεται κάτω και πάνω στη θέση του ώμου από τρεις ταινίες. Στη ζώνη αυτή φύονται οι δυο λαβές με καστανωπό επίχρισμα, ενώ στην επιφάνεια ανάμεσά τους αποδίδονται τρία ζευγάρια λογχόσχημων φύλλων λωτού. Σε κάθε ζευγάρι το πάνω άνθος έχει τρεις κορυφές και φαίνεται να εκφύονται από το κατώτερο με τις δυο. Στον ώμο και το λαιμό οι ομόχρωμες ταινίες είναι στενές και πυκνές.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η επικασσιτερωμένη εξωτερική επιφάνειά του. Τα υπολείμματα του μετάλλου δίνουν την εντύπωση ενός γκριζόμαυρου επιχρίσματος. Αναμένονται τα τελικά αποτελέσματα των αναλύσεων από τη δειγματοληψία για να αποδειχθεί εάν ο κασσίτερος ήταν υγρής ή στέρεας μορφής (εμβάπτιση σε λειωμένο κασσίτερο ή επάλειψη με σκόνη από μείγμα αργίλου και κασσίτερου ή πολύ λεπτά φύλλα καθαρού κασσίτερου με τη βοήθεια οργανικής κόλλας και αλληλοεπικάλυψη).

Με βάση τα έως τώρα δεδομένα της έρευνας, στον ελλαδικό χώρο, ο μεγαλύτερος αριθμός αγγείων που καλύπτονται τελείως με κασσίτερο απαντά στη Μακεδονία και το πλούσιο σχηματολόγιο της επικασσιτερωμένης κεραμικής περιλαμβάνει σχεδόν όλα τα συνηθισμένα σχήματα που απαντούν σε μακεδονικά ταφικά σύνολα του 4ου αι. π.Χ.⁹ Η ίδια συνήθεια απαντάται μόνο στη Θεσσαλία.

Με την τεχνική της επικασσιτέρωσης δινόταν η εντύπωση ενός αργυρού αγγείου. Η επιλογή αυτής της τεχνικής οφείλεται σε λόγους οικονομικούς, κοινωνικούς, καθώς και στην πολυπλοκότητα της διαδικασίας.

Η συγκεκριμένη, λοιπόν, πρακτική μπορούσε να εξυπηρετήσει διαφορετικές κοινωνικές ανάγκες με αποτέλεσμα είτε να τονίζεται ακόμη περισσότερο ο πλούτος των ταφών είτε να δίνεται η εντύπωση «τρυφής» στις πιο λιτές. Επιπλέον, είναι ακάλυπτες οι επιφάνειες των αγγείων που με την πρώτη ματιά ήταν αθέατες εσωτερικά, καθώς το ζητούμενο ήταν το «φαίνεσθαι». Η σχετική σπανιότητα και συνεύρεσή τους σε ταφικά σύνολα συνηγορεί στη χρήση τους από τα πιο εύπορα κοινωνικά στρώματα. Στόχος ήταν η μίμηση της

7. Sparkes - Talcott 1970, 107-108, 274, pl. 24.

8. Ρωμιπούλου-Τουράτσογλου 2002, 50.

9. Κωτίτσα 2012, 112, 114.

λάμψης και του χρώματος αργυρών αγγείων για τον οπτικό εντυπωσιασμό αλλά και την ικανοποίηση της ματαιοδοξίας τους.

Η συχνή παράθεση «ψευδοκυπριακών» αμφορέων σε μακεδονικούς τάφους του 4ου αι. π.Χ. φανερώνει όχι μόνο την τοπική παραγωγή τους αλλά και την ιδιαίτερη σημασία τους για την ταφική διαδικασία. Στη Μακεδονία, αναφέρονται στη Βεργίνα στον Τάφο ΙΙ του Φιλίππου Β' [Π8]¹⁰ και ΙΙΙ του «Πρίγκιπα» [70]¹¹ της Μεγάλης Τούμπας, καθώς και στο Δερβένι στους Τάφους Α [Α16]¹², Β [Β139]¹³ και Η [Η3]¹⁴, στην Αίνεια¹⁵, στην Όλυνθο¹⁶ και στην Πέλλα¹⁷. Παράλληλα ευρήματα έχουν σημειωθεί κατά καιρούς και σε άλλες περιοχές του υπόλοιπου ελλαδικού χώρου, όπως στην Αμβρακία¹⁸, στην αθηναϊκή Αγορά¹⁹, στην Κόρινθο²⁰, στο Φτελόβρυσο Φλωριάδος Βάλτου²¹, στη Ρόδο²², στην Κρήτη²³ και στη Λευκάδα²⁴. Γενικά, η κατηγορία περιλαμβάνει αμφορείς και αμφορίσκους με οριζόντιες λαβές και μυροδοχεία με ψευδολαβές.

Στην κυρίως, λοιπόν, Ελλάδα αυτοί οι αμφορείς εισάγονται για περιορισμένο χρονικό διάστημα (δευτερο- τρίτο τέταρτο 4ου αι. π.Χ.) και ίσως προέρχονται από εργαστήρια της νοτιοανατολικής Μεσογείου. Σύμφωνα με τα ως τώρα δεδομένα φαίνεται ότι το σχήμα των συγκεκριμένων αμφορέων υποχωρεί στα τέλη του ίδιου αιώνα, ενώ έχουν κάνει ήδη την εμφάνισή τους τα συγγενικά στη μορφή και τη διακόσμησή τους μικρά μυροδοχεία.

Συνεχίζοντας, το κανθαρόσχημο κύπελλο (εικ. 8, αριστερά) είναι εισηγμένο από τη Μακεδονία και τοποθετείται χρονολογικά από τα τέλη του 4ου έως το πρώτο μισό του 3ου αι. π.Χ. Αντιγράφει την τυπολογία των μακεδονικών κανθάρων και ως σχήμα εντοπίζεται σε ταφικά σύνολα της Μακεδονίας²⁵. Ο τύπος προέρχεται από τα βοιωτικά κύπελλα γνωστά από τον 6ο αι. π.Χ. με γενικευμένη χρήση την ελληνιστική περίοδο.

Το άωτο σκυφίδιο (εικ. 8, δεξιά) αποτελεί επίσης μακεδονική εισαγωγή και χρονολογείται στα μέσα του 4ου αι. π.Χ. Αποτελεί διαδομένο τύπο και παρουσιάζει ομοιότητες με αντίστοιχα κτερίσματα από τη Μακεδονία αλλά και τον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο.

ΤΡΑΠΕΖΑ ΠΡΟΣΦΟΡΩΝ

Στα νοτιοανατολικά των κιβωτιόσχημων Τάφων 9 και 10 αποκαλύφθηκε έκταση με πολλές μάζες πηλού, καύσεις, αρκετή ποσότητα κεραμικής, τμήμα μυροδοχείου, τμήμα ειδωλίου και σιδερένιο ήλο. Δυστυχώς, η ανώτερη επιφάνειά του περίπου 0,50 μ. επίχωσης αφαιρέθηκε με το μηχανικό εκσκαφέα. Έχει διαστάσεις 2,50 μ. × 2,30 μ. Από την επιφανειακή έρευνα συγκεντρώθηκε κεραμική και συλλέχθηκαν ένα τμήμα μυροδοχείου και ένας σιδερένιος ήλος. Στα νοτιοανατολικά του οι καύσεις ως αποτέλεσμα πυράς ήταν έντονες, όπου και εντοπίστηκε τμήμα λεκάνης τοποθετημένου με το χείλος στο έδαφος.

Κατά τον καθαρισμό αποκαλύφθηκαν τμήματα ψημένου και συμπαγούς πηλού (που μοιάζει με πλίνθο)

10. Ανδρόνικος 1969, 28, πίν. 135. Δρούγου 2005, 36-37, 43-44, εικ. 27α- γ. Δρούγου 2006, 231, εικ. 1. Τρακατέλλη 2012, 202, εικ. 1. Κотταρίδη 2013, 120.

11. Δρούγου 2005, 66, εικ. 57. Δρούγου 2006, 231.

12. Θέμελης- Τουράτσογλου 1997, 37-38, πίν. 45 (μέγεθος μυροδοχείου).

13. Θέμελης- Τουράτσογλου 1997, 77.

14. Θέμελης- Τουράτσογλου 1997, 131, πίν. 147.

15. Πρόκειται για τον αμφορίσκο 7567, το οποίο είναι ουσιαστικά μυροδοχείο που μιμείται το σχήμα των αμφορέων. Βοκοτοπούλου 1990, 25. Δρούγου 2005, 36. Τρακατέλλη 2012, 202, εικ. 2.

16. Robinson 1933, 34-35, 43, πίν. 32-33, 39. Robinson 1950, 51, 192, πίν. 10.

17. Βουβουλής-Λαφτσίδης 2011, 180, 184, 200, εικ. 18.

18. Αμφορείς του συγκεκριμένου τύπου έχουν βρεθεί τόσο στο ανατολικό όσο και στο δυτικό νεκροταφείο της Αμβρακίας. Μηλιάδης 1926, 72-74, εικ. 5-6. Τσιριβάκος 1965, 357, πίν. 423α. Ανδρέου 1984, 182, πίν. 71γ. Ανδρέου 1986, 103-105. Γραβάνη 1988-1989, 103. Ανδρέου- Ανδρέου 1997, 88, πίν. 65στ, 71. Κύρκου 2014, 575-576, 579-580, πίν. 189α- β.

19. Sparkes - Talcott 1970, 191, 339, αρ. 1484, πίν. 63. Rotroff 1997, 177.

20. Williams 1969, 57-59, εικ. 8-9, πίν. 18α- d.

21. Βοκοτοπούλου 1973, 401.

22. Πρόκειται για μεγάλο μυροδοχείο με λαβές ή ψευδοαμφορίσκο (Π 6612), το οποίο προέρχεται από τις νεκροπόλεις της Ρόδου. Παπαχριστοδούλου 1980, 543, πίν. 343α. Παννικούρη- Πατσιάδα- Φιλήμονος 2000, 69, πίν. 12α- β.

23. Μαρκουλάκη- Νινιού- Κινδελή 1982, 89-90, εικ. 38, πίν. 25 (αμφορίσκος).

24. Ανδρέου 1994, 200.

25. Τζανάβαρη-Φιλής 2002, 180-181, εικ. 48, σχ. 3.

με επίπεδη την εσωτερική πλευρά και την εξωτερική παλαμισμένη με φθίνουσα κλίση προς το έδαφος (εικ. 10). Ορίζουν κατασκευή σχήματος Π, αφού η βόρεια στενή πλευρά δεν οριοθετείται και είναι ανοιχτή. Εντοπίστηκαν κεραμική, τρεις σιδερένιοι ήλοι και ένα τμήμα χάλκινου στελέχους. Είναι χαρακτηριστική η απουσία οστών στο χώρο.

Η συγκέντρωση αρκετής ποσότητας κεραμικής, από το ανώτερο ακόμη σημείο που αφαίρεσε ο μηχανικός εκσκαφέας, αλλά και από τον καθαρισμό του σημείου καθώς και εσωτερικά της κατασκευής με τις έντονες καύσεις αποτέλεσε πυράς, μας οδηγεί στο συμπέρασμα πως πρόκειται κατά πάσα πιθανότητα για «τράπεζα προσφορών», όπου πραγματοποιούνταν το τελετουργικό κομμάτι της ταφής των νεκρών. Η περαιτέρω μελέτη του υλικού θα αποσαφηνίσει το χαρακτήρα της κατασκευής.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Οι ταφές του τύμβου βάσει κτερισμάτων χρονολογούνται από τα τέλη του 5ου έως τις αρχές του 3ου αι. π.Χ. με εξαίρεση την πολλαπλή ταφή.

Συνολικά, επιβεβαιώνεται ότι ο ενταφιασμός και η καύση των νεκρών συνυπάρχουν όχι μόνο τοπικά αλλά και χρονικά και χρησιμοποιούνται αδιακρίτως και για τα δυο φύλα, μολονότι ο ενταφιασμός φαίνεται επικρατέστερος. Βέβαια, λόγω της διατάραξης και της σύλησης του περιεχομένου των περισσότερων ταφών, τα συμπεράσματα είναι επισφαλή.

Θεωρούμε ότι η επιλογή του είδους της ταφής υποδηλώνει την οικονομική και κοινωνική διαφοροποίηση και όχι απαραίτητα μια διαφορετική θρησκευτική αντίληψη. Η καύση είναι οπωσδήποτε δαπανηρότερος τρόπος ταφής, ωστόσο αυτό που βαρύνει στην οικονομική διαφοροποίηση των ταφών και κατ' επέκταση των κατόχων είναι ο πλούτος των κτερισμάτων. Η επιλογή του ενός ή του άλλου τρόπου ταφής δεν οφείλεται σε λόγους μόνο οικονομικούς, έστω κι αν το κόστος της πυράς ήταν μεγαλύτερο αλλά και σε ιδεολογικούς και «συμβολικούς». Η καύση επιλέγεται συνήθως από τις οικονομικά πιο εύρωστες τάξεις, λόγω συνειδητού συσχετισμού του τρόπου αυτού ταφής με το «ηρωικό» και «επικό» στοιχείο της παράδοσης.

Τέλος, παρατηρούμε ότι ο κεραμοσκεπής τάφος ανήκε σε άτομο οικονομικά φτωχότερο και προκαλεί εντύπωση η θέση του τάφου καθώς βρίσκεται σε κοντινή απόσταση με τις ταφές σε τεφροδόχα αγγεία.

Στο τμήμα του αρχαίου νεκροταφείου που έχει ήδη ερευνηθεί προ δεκαετιών από την κα Έλσα Νικολάου υπερισχύουν οι κιβωτιόσχημοι τάφοι και ακολουθούν οι κεραμοσκεπείς και λιγότερο οι λάρνακες, με πλήρη απουσία ταφών σε τεφροδόχα αγγεία²⁶.

Η διάκριση των φύλων είναι δυσχερής εξαιτίας είτε της απουσίας οστών είτε της πλήρους ή μερικώς αποσύνθεσής τους στην περίπτωση του ενταφιασμού είτε της αποτέφρωσης και ασβεστοποίησης στην περίπτωση των καύσεων. Η απώλεια επίσης ανασκαφικών ενδείξεων και κτερισμάτων καθιστά την προσπάθεια ακόμη δυσκολότερη. Στη διάκριση του φύλου βοηθά εν μέρει και το είδος των κτερισμάτων. Θεωρούμε ότι ο Τάφος 5 ανήκε σε γυναίκα επειδή εντοπίστηκαν κοσμήματα και είδη καλλωπισμού, ενώ ο Τάφος 3 σε άνδρα καθώς συνοδεύονταν από αγγεία πόσεως/ συμποσίου.

Γενικά, τα ταφικά κτερίσματα μπορούν να διακριθούν σε ομάδες ανάλογα με τη σχέση τους προς το νεκρό, την κοινωνική και φυσική του υπόσταση, αλλά και τη χρήση τους στην ταφή. Στην πρώτη ομάδα ανήκουν όσα χαρακτηρίζουν το φύλο και τη θέση του νεκρού ως προς την ιδιωτική και κοινωνική ζωή του, τα κοσμήματα και άλλα αντικείμενα δηλωτικά της ταυτότητάς του. Στη δεύτερη ομάδα ανήκουν εκείνα τα οποία είτε έχουν μια πρακτική χρήση στη διάρκεια της ταφικής διαδικασίας είτε συνοδεύουν το νεκρό ως θρησκευτικά και λατρευτικά σύμβολα, όπως τα μυροδοχεία και τα λοιπά ανοιχτά αγγεία με απώτερο σκοπό να δηλωθεί ο πλούτος της ταφής.

Η έρευνα, αν και αποσπασματική, παρέχει σημαντικές πληροφορίες και συμβάλλει ουσιαστικά στην κατανόηση πρώτων της έκτασης του νεκροταφείου του Κιερίου, δεύτερον της κοινωνίας που έζησε εκεί και τρίτον των σχέσεων και των επιρροών από τη Μακεδονία. Η τυπολογική συνάφεια των ευρημάτων με τα μακεδονικά πρότυπα, καθώς και η εισηγμένη κεραμική και το μακεδονικό νόμισμα επιβεβαιώνουν τη σφαίρα επιρροής της Μακεδονίας από το δεύτερο μισό του 4ου αιώνα π.Χ. στο Κιέριο αλλά και τον πλούτο της σημαντικής αυτής πόλης της Θεσσαλιώτιδας.

26. Νικολάου 1995, 376-377. Χατζηαγγελάκης 1996, 353-356. Νικολάου 1997, 488-492. Νικολάου 1998, 443.

SUMMARY

FUNERARY TOMB KARAFILLIS IN MOSCHOLOURI IN THE MUNICIPALITY OF SOFADES. A FIRST APPROACH

Maria Zormpa, Christos Karagiannis

In the summer of 2013, began excavation in the funerary tomb Karafillis in Moscholourion in the Municipality of Sofades. This tomb is part of the extensive cemetery of the ancient city of Kierion. It occupies an area 601,64 m².

During the excavation identified ten (10) graves around the tomb without central burial. They are cist graves, tile-covered graves and cremations in jars. The burials contained a series of offerings in a small variety. Terracotta vases of various types, coins and jewellery were among the offerings that were brought to light. Furthermore, was revealed a clay construction, which probably served for the offerings.

The type of graves and the richness of the funerary offerings suggest economic and social differentiation. On the basis of observations especially on the pottery, the general conclusion drawn is the typological relevance of the findings with the Macedonian standards, and also the imported pottery from Macedonia and the Macedonian coin.

Based on the funerary offerings, the tomb is dated to the Late Classical and Hellenistic period. Despite its partial character, the investigation of the tomb provides noteworthy information and contributes to a better understanding firstly of the extent of the cemetery of Kierion, secondly of the society, which flourished at the area and thirdly of the relations and the influence of Macedonia.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ανδρέου, Η. 1986. Οδός Κομμένου (οικόπεδο Χαρίτου-Μανάρα), *ΑΔ* 41, Χρονικά, 103-105.
- Ανδρέου, Ι. 1984. Οδός Κομμένου (οικόπεδο Γιαννούλα), *ΑΔ* 39, Χρονικά, 180-182.
- Ανδρέου, Ι. 1994. Σύνολα ελληνιστικής κεραμικής από τα νεκροταφεία της αρχαίας Λευκάδος, στο *Γ' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική*, Θεσσαλονίκη 24-27 Σεπτεμβρίου 1991, Πρακτικά, Αθήνα, 196-204.
- Ανδρέου, Ι.- Ανδρέου, Η. 1997. Ελληνιστικά κεραμικά σύνολα από το δυτικό νεκροταφείο της Αμβρακίας, στο *Δ' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική*, Μυτιλήνη Μάρτιος 1994, Πρακτικά, Αθήνα, 79-92.
- Ανδρόνικος, Μ. 1969. *Βεργίνα Ι: Το νεκροταφείο των τύμβων*, Αθήνα.
- Βοκοποπούλου, Ι. 1973. Τυχαία ευρήματα, *ΑΔ* 28, Χρονικά, 401.
- Βοκοποπούλου, Ι. 1990. *Οι ταφικοί τύμβοι της Αίνειας*, Αθήνα.
- Βουβουλής, Αλ. – Λαφτσίδης, Αλ., 2011. Αγορά Πέλλας: Νότιος δρόμος. Η περίπτωση των λάκκων, *ΕΓΝΑΤΙΑ* 15, 167-207.
- Παννικούρη, Α. – Πατσιάδα, Β. – Φιλήμονος, Μ. 2000. Ταφικά σύνολα από τις νεκροπόλεις της αρχαίας Ρόδου, στο *Α' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική*, Ιωάννινα 6 Δεκεμβρίου 1986, Πρακτικά, Ρόδος, 63-117.
- Γραβάνη, Κ. 1988-1989. Κεραμική των ελληνιστικών χρόνων από την Ήπειρο, *Ηπειρωτικά Χρονικά* 29, 89-132.
- Δρούγου, Στ. 2005. *ΒΕΡΓΙΝΑ. Τα πήλινα αγγεία της Μεγάλης Τούμπας*. Αθήνα.
- Δρούγου, Στ. 2006. Βεργίνα 2004-2005, *ΕΓΝΑΤΙΑ* 10, 231-238.
- Θέμελης, Π. – Τουράτσογλου, Γ. 1997. *Οι τάφοι του Δερβενίου*, Αθήνα.
- Ιντζεσιλογλου, Μ. 2010. Δυο αρχαίοι δρόμοι του Κιερίου, στο Πρακτικά του Β' Συνεδρίου *Οι Σοφάδες του Πολιτισμού και της Ανάπτυξης*, Σοφάδες 28-30 Ιουνίου 2002, Σοφάδες, 75-79.

- Καραπάνου, Σ. – Κατακούτα, Στ. 2000. Ταφικά αγγεία με επιθέτους πλαστικούς κίονες από τη Βορειοδυτική Θεσσαλία, στο *Ελληνιστική κεραμική από τη Θεσσαλία*, Βόλος, 157-167.
- Κοτταρίδη, Α. 2013. *Αιγές. Η βασιλική μητρόπολη των Μακεδόνων*, Αθήνα.
- Κύρκου, Θ. 2014. Ελληνιστική κεραμική από το ανατολικό νεκροταφείο της αρχαίας Αμβρακίας (οικόπεδα Μερκοβίτη και Κοκκινέλλη), στο *Η' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική*, Ιωάννινα 5-9 Μαΐου 2009, Πρακτικά, Αθήνα, 573-580.
- Κωτίτσα, Ζ. 2012. Η επιμετάλλωση αγγείων στη Μακεδονία των υστεροκλασικών και ελληνιστικών χρόνων, στο Στ. Δρούγου - Ι. Τουράτσογλου (επ.), *Θέματα της ελληνιστικής κεραμικής από την αρχαία Μακεδονία*, Αθήνα, 108-125.
- Μαρκουλάκη, Σ. - Νινιού-Κινδελή, Β. 1982. Ελληνιστικός λαξευτός τάφος Χανίων: Ανασκαφή οικοπέδου Μαθιουλάκη, *ΑΔ 37*, Μελέτες, 7-117.
- Μηλιάδης, Γ. 1926. Αμβρακίας Τάφοι, *ΑΔ 10*, 63-77.
- Μπάτζιου-Ευσταθίου, Α.- Τριανταφυλλοπούλου, Π., 2003-2009. Από τα νεκροταφεία της αρχαίας Δημητριάδος-Παγασών, *ΑΔ 58-64*, Μέρος Α', Μελέτες, 211-324.
- Νικολάου, Ε. 1995. Νομός Καρδίτσας, *ΑΔ 50*, 376-378.
- Νικολάου, Ε. 1997. Νομός Καρδίτσας. Έργο ΟΤΕ, *ΑΔ 52*, Χρονικά, 488-492.
- Νικολάου, Ε. 1998. Μασχολούριο, Ποταμός Ονόχωνος, *ΑΔ 53*, Χρονικά, 443.
- Νικολάου, Ε. 2000. Το βόρειο νεκροταφείο της αρχαίας Δημητριάδος, στο *Ελληνιστική κεραμική από τη Θεσσαλία*, Βόλος, 45-58.
- Παπαχριστοδούλου, Ι. Χ. 1980. Οικόπεδο Ιω. Διακοδημητρίου (κτημ. Μερ. 603, Ο.Τ. 274), *ΑΔ 35*, Χρονικά, 543.
- Πέτσας, Φ. 1691/62. Ανασκαφή αρχαίου νεκροταφείου Βεργίνας (1960/61), *ΑΔ 17*, 218-226.
- Robinson, D.M. 1933. *Excavations at Olynthos. Part V: Mosaics, Vases and Lamps of Olynthus found in 1928, 1931*, Oxford.
- Robinson, D.M. 1950. *Excavations at Olynthos. Part XIII: Vases found in 1934 and 1938*, Baltimore.
- Rotroff, S. 1997. *The Athenian Agora 29, Hellenistic Pottery. Athenian and imported wheelmade table ware and related material*, Princeton.
- Ρωμιοπούλου, Κ.-Τουράτσογλου, Γ. 2002. *Μιξία. Νεκροταφείο υστεροαρχαϊκών- πρώιμων ελληνιστικών χρόνων*, Αθήνα.
- Sparkes, B.A. - Talcott, L. 1963. *The Athenian Agora, 12, Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th centuries B.C.*, Princeton.
- Τζανάβαρη, Κ. – Φιλής, Κ. 2002. Σύνολα κεραμικής από τα νεκροταφεία της αρχαίας Λητής, *ΑΔ 57*, Μέρος Α', Μελέτες, 155-212.
- Τρακατέλλη, Λ.- Α. 2012. Η κατηγορία των «ψευδοκυπριακών» αμφορέων. Το εργαστήριο της Μακεδονίας, στο Στ. Δρούγου - Ι. Τουράτσογλου (επ.), *Θέματα της ελληνιστικής κεραμικής από την αρχαία Μακεδονία*, Αθήνα, 202-213.
- Τσιριβάκος, Η. Κ. 1965. Ανασκαφή εν Αμβρακία, *ΑΔ 20*, 355-358.
- Williams, C. K. II, 1969. *Excavations at Corinth, 1968, Hesperia 38*, 36-63.
- Χατζηαγγελάκης, Λ., 1996. Κιέριον, *ΑΔ 51*, 353-356.

Εικ. 1. Αργυρή περόνη [AE19/ Mα1]
από τον Κιβωτιόσχημο Τάφο 5.

Εικ. 2. Μυροδοχείο [AE18/ Π14]
από τον Κιβωτιόσχημο Τάφο 5.

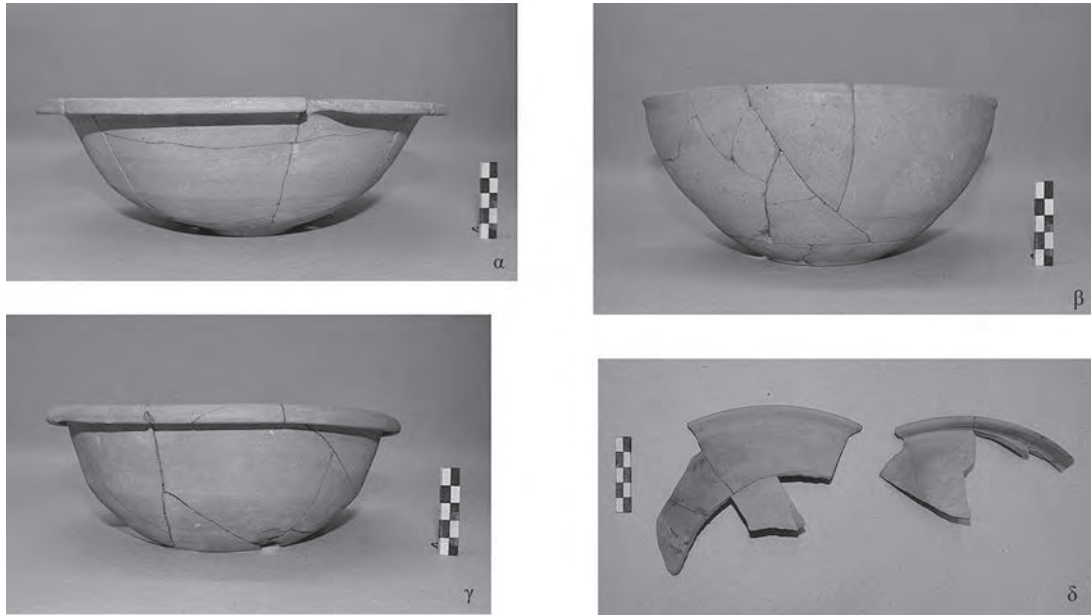
Εικ. 3. Αποψη του Κιβωτιόσχημου Τάφου 9.

Εικ. 4. Τα μυροδοχεία [AE42/ Π31, AE41/ Π30, AE43/
Π32] του Κιβωτιόσχημου Τάφου 9.

Εικ. 5. Το ταφικό τεφροδόχο αγγείο [ΑΕ1/ Π1] του Τάφου 2 (αμφορέας).

Εικ. 6. Τα αγγεία προσφορών του Τάφου 2. α) ΑΕ3/ Π2, β) ΑΕ37/ Π26, γ) ΑΕ38/ Π27, δ) ΑΕ39/ Π28.

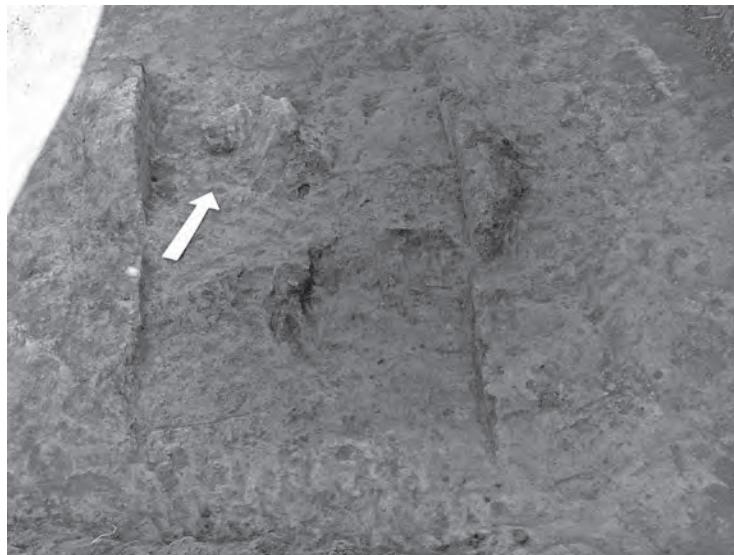
Εικ. 7. Σκύφος τύπου Bolsal [ΑΕ8/ Π5] από τον Τάφο 2 που χρησίμευε ως κτέρισμα.

Εικ. 8. Ταφικό τεφροδόχο αγγείο [AE10/ Π7] και κτερίσματα [AE11/ Π8, AE12/ Π9] του Τάφου 3.

Εικ. 9. Το ταφικό τεφροδόχο αγγείο [AE10/ Π7] του Τάφου 3 («ψευδοκυπριακός» αμφορέας).

Εικ. 10. «Τράπεζα προσφορών».

Η ΑΞΙΟΠΟΙΗΣΗ ΤΟΥ ΜΑΘΗΜΑΤΙΚΟΥ ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΟΥ ΥΛΙΚΟΥ ΤΟΥ ΚΛΑΥΔΙΟΥ ΠΤΟΛΕΜΑΙΟΥ ΣΤΟ ΧΩΡΟ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

Βασίλειος Καραχρήστος

Για την τοπογραφία της αρχαίας Θεσσαλίας κατά την ρωμαϊκή εποχή διαθέτουμε δύο αρκετά αξιόπιστα γεωγραφικά κείμενα, που γράφηκαν κατά τον 1ο και τον 2ο αι. μ.Χ., σε μια περίοδο, ως επί το πλείστον πολιτικής και στρατιωτικής σταθερότητας. Πρόκειται για δύο έργα πολύ διαφορετικά μεταξύ τους, τα *Γεωγραφικά* του Στράβωνα, που εκπροσωπεί την περιγραφική γεωγραφία, και το έργο *Γεωγραφική Ύφήγησις* του Κλαυδίου Πτολεμαίου, που αντιπροσωπεύει τη μαθηματική γεωγραφία¹.

Το έργο του Στράβωνα είναι ευρέως γνωστό και δεν θα ήταν υπερβολή αν λέγαμε ότι η γεωγραφική γνώση που έχουμε για την αρχαιότητα στηρίζεται κατά ένα μεγάλο μέρος σ' αυτόν. Στο έργο του, που σώζεται ακέραιο και σε άριστη κατάσταση, περιγράφει με τρόπο στρωτό και κατανοητό τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα διαφόρων χωρών με ταυτόχρονο προσδιορισμό της θέσης τους. Αν και θεωρείται ότι αποδίδει με μεγάλη ακρίβεια τον «παγκόσμιο γεωγραφικό άτλαντα» του αρχαίου κόσμου, θα πρέπει να τονίσουμε ότι ο Στράβων προσπαθεί μαζί με τις γεωγραφικές πληροφορίες που δίνει για την εποχή του, να τεκμηριώσει τις γεωγραφικές πληροφορίες που βρίσκουμε στα έπη του Ομήρου, τον οποίο είχε σε μεγάλη εκτίμηση και τον θεωρούσε ιδρυτή της γεωγραφικής επιστήμης².

Το πιο δύσκολο, αλλά με τεράστιες προκλήσεις, γεωγραφικό κείμενο για το χώρο της αρχαίας Θεσσαλίας είναι αναμφισβήτητα η *Γεωγραφική Ύφήγησις* του Κλαυδίου Πτολεμαίου, που αποτελούσε την επιτομή της συσσωρευμένης γνώσης για τη γήινη σφαίρα στα ρωμαϊκά χρόνια. Το έργο του Πτολεμαίου, που είχε ως αφητηρία το γεωγραφικό ορθολογισμό και τον ακριβή χαρτογραφικό προσδιορισμό των γεωγραφικών στοιχείων, δεν είχε ιδιαίτερη απήχηση στους φιλόλογους και ιστορικούς, αφού ουδέποτε θεωρήθηκε πλήρες γεωγραφικό σύγγραμμα. Σκοπός του Πτολεμαίου δεν ήταν η συγγραφή ενός ακόμη βιβλίου γενικής γεωγραφικής γνώσης, αλλά ο ακριβής χαρτογραφικός προσδιορισμός των γεωγραφικών στοιχείων.

Η σημαντικότερη καινοτομία του Πτολεμαίου στο έργο του αυτό είναι ο μακρύς κατάλογος 8.000 περίπου γεωγραφικών τοπωνυμίων με τις αντίστοιχες συντεταγμένες τους, γεωγραφικό πλάτος και γεωγραφικό μήκος, που καθορίζουν επακριβώς την τοποθεσία κάθε θέσης, γεγονός που καθιστά εφικτή την κατασκευή και αναπαραγωγή των χαρτών του Πτολεμαίου διαχρονικά μέχρι και σήμερα. Δεν είναι γνωστός ο τρόπος με τον οποίο προσδιορίστηκαν οι συντεταγμένες αυτές. Θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι ο Πτολεμαίος χρησιμοποίησε δικές του παρατηρήσεις, καθώς και παρατηρήσεις άλλων προγενέστερων γεωγράφων, όπως του Ιππάρχου και του Μαρίνου. Πρέπει να είχε επίσης στη διάθεσή του τις ακριβείς ρωμαϊκές τοπογραφικές μετρήσεις, που οι Ρωμαίοι έκαναν συστηματικά και οργανωμένα σε εκτεταμένες περιοχές της αυτοκρατορίας, συντάσσοντας σημαντικό χαρτογραφικό υλικό που κάλυπτε τις στρατιωτικές και διοικητικές ανάγκες της αχανούς αυτοκρατορίας³. Σήμερα με τα τεχνολογικά μέσα που διαθέτουμε μπορούμε να εντάξουμε τις γεωγραφικές συντεταγμένες του Πτολεμαίου με ακρίβεια σε σύγχρονο ψηφιακό γεωγραφικό σύστημα πλη-

1. Τσότσος 2000, 4.

2. Στράβωνος, *Γεωγραφικά* I 1,2, έκδ. Α. Meineke, τόμ. 1, Lipsiae 1852, σελ. 1: «ἀρχηγέτην εἶναι τῆς γεωγραφικῆς ἐμπειρίας Ὀμηρον».

3. Οι χάρτες αυτοί απεικόνιζαν διαγραμματικά το οδικό δίκτυο της εποχής, κάτι σαν τα σημερινά διαγράμματα των δρομολογίων του Μετρό. Ο κύριος σκοπός τους ήταν να κάνουν εύκολα αντιληπτές τις στάσεις και τις διασταυρώσεις των δρόμων. Τον τρόπο αυτό τοπογραφικής απεικόνισης θα γνώριζε σίγουρα ο Πτολεμαίος και, ενδεχομένως, να χρησιμοποίησε τους χάρτες αυτούς για να βοηθηθεί στον προσδιορισμό κάποιων άγνωστων, από άλλες πηγές, τοπωνυμίων.

ροφοριών και έτσι να τις μελετήσουμε, να τις επεξεργαστούμε, να τις συγκρίνουμε και να συναγάγουμε χρήσιμα συμπεράσματα⁴.

Η *Γεωγραφική Ύψήγησις* του Πτολεμαίου αποτελείται από οκτώ βιβλία. Η περιοχή της Θεσσαλίας με τα αντίστοιχα τοπωνύμια και τις συντεταγμένες τους περιγράφεται στον δέκατο πίνακα του τρίτου βιβλίου μαζί με τη Μακεδονία, αμέσως μετά τη Θράκη που περιλαμβάνεται στον ένατο πίνακα. Με βάση την κατάταξη αυτή, η Θεσσαλία τον 2ο αι. μ.Χ. φαίνεται ότι ανήκει στην επαρχία της Μακεδονίας, ενώ αντίθετα ο Στράβων δεν αφήνει αμφιβολία ότι στα χρόνια του Αυγούστου η Θεσσαλία αποτελούσε μέρος της Αχαΐας.

Ο κατάλογος του Πτολεμαίου προσδιορίζει στη Θεσσαλία τις συντεταγμένες 46 τοπωνυμίων (**εικ. 1**), τα μισά από τα οποία δεν αναφέρονται στον Στράβωνα. Εκτός από τις γνωστές θεσσαλικές πόλεις, μνημονεύονται και πόλεις άγνωστες, τις οποίες η επιστημονική έρευνα αδυνατεί να ταυτίσει με τις σημερινές υπάρχουσες αρχαιολογικές θέσεις. Σημαντικές θεσσαλικές πόλεις, όπως για παράδειγμα η Φάρσαλος, δεν αναφέρονται καθόλου, ενώ οι θέσεις κάποιων πόλεων, όπως για παράδειγμα της Μελιταίας και της Γυρτώνης, είναι εξόχως προβληματικές σε συσχέτισμό με τη θέση άλλων πόλεων που περιλαμβάνονται στον κατάλογο (**εικ. 2**). Επίσης, οι συντεταγμένες του Πτολεμαίου γενικά περιέχουν σφάλματα που οφείλονται στο ανακριβές (για τα σημερινά δεδομένα) σύστημα αναφοράς που χρησιμοποιούσε ο χαρτογράφος (στήριξε την *Ύψήγησίν* του στη λαθεμένη τιμή της περιμέτρου της γης στα 180.000 στάδια)⁵ και στην παραμορφωμένη γήινη σφαίρα: λόγω χάρη το μήκος της Μεσογείου εμφανίζεται να είναι 68.5 μίρες αντί του ορθού των 41.5 μιλίων (**εικ. 5**).

Τα προβλήματα που αναφέρθηκαν παραπάνω δεν είναι ανυπέρβλητα και ίσως να μην οφείλονται εξολοκλήρου στον Πτολεμαίο. Το έργο του γνώρισε αλληπάλληλες αντιγραφές και εκδόσεις κατά τη διάρκεια των αιώνων και είναι σχεδόν σίγουρο και αναμενόμενο ότι σε κάθε αντιγραφή του μακρού καταλόγου των 8.000 τοπωνυμίων και των άλλων τόσων αριθμητικών συντεταγμένων, θα παρουσιάζονταν αντιγραφικά λάθη είτε λόγω κούρασης είτε λόγω απροσεξίας, ενώ ίσως δεν ήταν και λίγες οι φορές που κάποιοι αντιγραφείς μπήκαν στον πειρασμό να διορθώσουν ή να συμπληρώσουν στον κατάλογο δικά τους νέα τοπωνύμια και δικές τους συντεταγμένες. Επομένως, για να αξιολογήσουμε καλύτερα τις γεωγραφικές πληροφορίες που παίρνουμε από τον Πτολεμαίο για τον χώρο της αρχαίας Θεσσαλίας, προσπαθήσαμε να τις συγκρίνουμε με τις πληροφορίες που προσφέρουν ο *Νεών κατάλογος* της Ιλιάδας⁶, ο *Περίπλους* του Ψευδο-Σκύλακα, των μέσων του 4ου αι. π.Χ.⁷, τα *Γεωγραφικά* του Στράβωνα⁸, η *Tabula Peutingeriana*⁹, ο *Συνέκδημος* του Ιεροκλή¹⁰ καθώς και με τις πόλεις της Θεσσαλίας που εξέδωσαν νομίσματα κατά την αρχαιότητα (**εικ. 3**). Η σύγκριση των παραπάνω πηγών (Στράβων, Κλαύδιος Πτολεμαίος, *Tabula Peutingeriana*, Ιεροκλής) σε συνάρτηση και με τις άλλες ιστορικές πηγές, καθώς και με τα δεδομένα των αρχαιολογικών ανασκαφών, εμφανίζει διαφορετικές και

4. Με βάση τις πτολεμαϊκές συντεταγμένες δημιουργήσαμε εξ αρχής ένα διάγραμμα με τις θέσεις των θεσσαλικών πόλεων (βλ. **εικ. 2**). Στη συνέχεια, συγκρίναμε το διάγραμμα αυτό με την αποτύπωση των θέσεων των πόλεων της Θεσσαλίας σε γεωγραφικούς χάρτες του 14ου, 15ου και 16ου αι. Οι ομοιότητες φθάνουν στο 95% - 100%. Επίσης, δημιουργήσαμε την **εικ. 3**, με όλα τα τοπωνύμια που παραδίδονται για τη Θεσσαλία από τον Ομήρο, τον Σκύλακα, τον Στράβωνα, τον Πτολεμαίο, την *Tabula Peutingeriana* και τον *Συνέκδημο* του Ιεροκλή. Στον ίδιο πίνακα καταγράφονται επίσης οι θεσσαλικές πόλεις που κατά την αρχαιότητα εξέδωσαν δικά τους νομίσματα. Με τον τρόπο αυτό, διευκολύνεται η σύγκριση των πηγών, ενώ γίνονται άμεσα αντιληπτές και κατανοητές, τόσο οι ομοιότητες όσο και οι διαφορές. Στην **εικ. 4** γίνεται η ακριβής επίδειξη των συντεταγμένων του Πτολεμαίου, αποδοσμένες σε επίπεδο με κάνναβο. Εκτός από τις πόλεις της αρχαίας Θεσσαλίας περιελήφθησαν και κάποιες γνωστές και ταυτισμένες πόλεις της αρχαίας Μακεδονίας, καθώς και γεωφυσικά στοιχεία, όπως τα όρη και οι εκβολές των ποταμών. Ο κάνναβος χρωματίζεται με χρώματα που παραπέμπουν στις περιοχές όπου κατά τον Πτολεμαίο ανήκουν οι διάφορες θεσσαλικές πόλεις. Δημιουργήθηκαν επίσης διάφοροι πρωτότυποι χάρτες που αποτυπώνουν το γεωγραφικό χώρο της Θεσσαλίας, όπως μας παραδίδεται στο έργο του Πτολεμαίου, όπως ο χάρτης με τις συντεταγμένες του Πτολεμαίου σε σύγχρονο προβολικό σύστημα (**εικ. 5**), ο χάρτης με τις πόλεις και τις περιοχές που αναφέρει ο Κλαύδιος Πτολεμαίος αποδοσμένες σε σύγχρονο υπόβαθρο (**εικ. 7**) και τέλος ο χάρτης στον οποίο γίνεται σύγκριση με την *Tabula Peutingeriana* και τον *Συνέκδημο* του Ιεροκλή (**εικ. 8**).

5. Τσορλίνη 2011, 138. Η περίμετρος του ισημερινού είναι 40.077 χλμ. ή περίπου 217.000 στάδια. Ο Πτολεμαίος ορίζει την περίμετρο του ισημερινού λαθεμένα στα 180.000 στάδια, δηλαδή περίπου 33.500 χλμ.

6. Ομήρου, *Ιλιάς* Β 494-759. Συμπεριλαμβάνεται για να δείχτει η διαχρονικότητα της κατοίκησης στη Θεσσαλία και για στατιστικούς λόγους.

7. Ψευδο-Σκύλακος, *Περίπλους*, έκδ. R.H. Klausen, Berlin 1831, 163-308. Πρβλ. Shipley 2011.

8. Στράβωνος, *Γεωγραφικά*, έκδ. A. Meineke, τόμ. 1-3, Lipsiae 1852-1858.

9. Βλ. Miller 1962 και Weber 1976.

10.⁹ Ιεροκλέους, *Συνέκδημος*, έκδ. E. Honigman, Bruxelles 1939.

αντιφατικές εκδοχές της θεσσαλικής τοπογραφίας, δημιουργώντας προβληματισμό και σύγχυση, και θέτει μεγάλα ερωτηματικά όσον αφορά στην εγκυρότητα των πληροφοριών που θησαυρίζει¹¹.

Για τη θεσσαλική διοικητική οργάνωση των προχριστιανικών χρόνων, που αποτυπώνεται και στη τοπογραφία της περιοχής, γνωρίζουμε τα εξής¹². Στα τέλη του 6ου αι. π.Χ., η Θεσσαλία οργανώνεται διοικητικά σε τέσσερις «τετράδες», οι οποίες αποτέλεσαν τη βάση της πολιτικής και στρατιωτικής οργάνωσης της κατά τους επόμενους αιώνες. Τα ονόματα των τεσσάρων τετράδων παραδίδονται από τις αρχαίες πηγές ως: «Πελασιώτις»¹³, «Εστιαιώτις» ή «Ιστιαιώτις»¹⁴, «Θεσσαλιώτις» ή «Θετταλιώτις»¹⁵ στην τοπική διάλεκτο, και «Φθιώτις»¹⁶. Οι Θεσσαλοί φαίνεται ότι είχαν υπό τον έλεγχό τους ήδη από τα τέλη του 6ου αι. π.Χ. έως και την εποχή της βασιλείας του Φιλίππου Β' τις γειτονικές περιοχές, δηλαδή την Περραιβία στα βόρεια, τη Μαγνησία στα βορειοανατολικά, την Αχαΐα Φθιώτιδα στα νότια, την Αθαμανία στα δυτικά, τους Δόλοπες στα νοτιοδυτικά και ακόμη πιο νότια, στην κοιλάδα του Σπερχειού και χωρίς άμεση γειτνίαση τους Αινιάνες, Μαλιείς και Οιταίους (εικ. 6). Οι τετράδες αναφέρονται στο κείμενο της συμμαχίας ανάμεσα στους Αθηναίους και τους Θεσσαλούς του έτους 361-360 π.Χ. αλλά και στην εποχή του Φιλίππου Β'. Η διοικητική διαίρεση της Θεσσαλίας σε τετράδες δεν φαίνεται να υφίσταται στο Κοινό των Θεσσαλών που δημιουργήθηκε το 196 π.Χ., ενώ δυο αιώνες μετά, στη νέα διαίρεση των επαρχιών από τον Αύγουστο, εξαφανίστηκε εντελώς και η πολιτειακή διαφορά ανάμεσα στην παλιά χώρα των τετράδων της Θεσσαλίας και τις περιόικες περιοχές. Η Θεσσαλία στα χρόνια του Στράβωνα ανήκει στην Αχαΐα, αποτελώντας τη βορειότερη περιοχή της, και περιλαμβάνει τα εδάφη από τις Θερμοπύλες μέχρι την Περραιβία και με δυτικό σύνορο την Πίνδο¹⁷.

Ο Πτολεμαίος την ίδια περιοχή την εντάσσει στην επαρχία της Μακεδονίας¹⁸, μια αλλαγή που φαίνεται να συντελείται στα χρόνια του Αντωνίνου του Ευσεβούς (138-161 μ.Χ.). Η διευρυμένη πια, με τις παλιές περιοικές περιοχές, Θεσσαλία, χωρίζεται από τον Πτολεμαίο πάλι σε τέσσερα μέρη. Τα διευρυμένα αυτά γεωγραφικά μέρη διατηρούν τα ονόματα των παλιών τετράδων που βρίσκουμε και στο κείμενο του Στράβωνα, αλλά ενσωματώνουν και μεμονωμένες πόλεις, που κανονικά θα ανήκαν στις παλαιότερες περιοικές περιοχές και σε καμιά περίπτωση δεν θα ανήκαν στην τετράδα όπου τις εντάσσει ο Πτολεμαίος (εικ. 4). Με βάση τις έως τώρα γνώσεις μας, και αγνοώντας τις σημαντικές διοικητικές αλλαγές που συντελέστηκαν στα μέσα του 2ου μ.Χ. αιώνα στη ρωμαϊκή αυτοκρατορία, οι περισσότεροι μελετητές οδηγούνται στο συμπέρασμα ότι ο κατάλογος του Πτολεμαίου με τις πόλεις της Θεσσαλίας, περιέχει πολλά λάθη και αυθαιρεσίες.

Ο Πτολεμαίος αναφέρει τις περιοχές των: <Πελασιωτών>, <Εστιαιωτών>, <Θεσσαλών>, <Φθιώτιδος> και <Φθιώτιδος ἐν τῷ Πελασιγῶ κόλῳ>. Σύμφωνα με τον κατάλογο των πόλεων που παραθέτει για κάθε μία από τις παραπάνω περιοχές, οδηγούμαστε στα παρακάτω συμπεράσματα (εικ. 7): Διέξοδο στον Παγασητικό κόλπο είχαν τόσο η Φθιώτιδα¹⁹, η οποία κατείχε τα δυτικά παράλια του κόλπου, όπου και βρίσκονταν

11. Η αντιπαράθεση των αρχαίων πηγών δεν είναι πάντα εύκολη, ιδιαίτερα στην περίπτωση που προέρχονται από διαφορετικούς κόσμους, από διαφορετικές χρονικές περιόδους και από αρχαίους συγγραφείς με διαφορετικό θεωρητικό, γνωστικό και φιλοσοφικό υπόβαθρο. Ιδιαίτερα η προσπάθεια άντλησης και σύγκρισης γεωγραφικών πληροφοριών - μέσα από λογοτεχνικά, ιστορικά ή ακόμα και αιγιώδη γεωγραφικά κείμενα, που γράφτηκαν όμως σε διαφορετική χρονική στιγμή και από ανθρώπους που αντλούσαν τις πληροφορίες από αξιόπιστες μεν πηγές, αλλά χωρίς πολλές φορές να έχουν οι ίδιοι άμεση γνώση της τοπογραφίας της συγκεκριμένης περιοχής - καταλήγει σε αδιέξοδο και σε μη αποδεκτά συμπεράσματα.

12. Για να κατανοηθούν καλύτερα τα παραπάνω, αξίζει εδώ να αναφέρουμε τις μεγάλες δυσκολίες που συναντά κανείς στο να αποτυπώσει με ακρίβεια τη τοπογραφία του Θεσσαλικού χώρου τα τελευταία 150 χρόνια. Στο διάστημα αυτό πολλά χωριά εξαφανίστηκαν, άλλα δημιουργήθηκαν και σχεδόν όλα άλλαξαν τις παλιές ονομασίες τους τουλάχιστον δυο φορές. Κι αν υπάρχουν τέτοια προβλήματα για το πρόσφατο παρελθόν, εύκολο είναι να συμπεράνει κανείς πόσο μεγάλες είναι οι δυσκολίες αποτύπωσης και ανασύστασης του τοπογραφικού χάρτη μιας περιοχής των αρχαίων χρόνων και μάλιστα σε διαστήματα με έντονα ασταθές πολιτικό και στρατιωτικό περιβάλλον.

13. Κραβαρίτου 2012, 32-36.

14. Ελλάνικος, απ. 52. Εκαταίος, απ. 133. Δικαίρχος, απ. 61.

15. Ελλάνικος, απ. 52. Ανδρων, απ. 10 (FGrHist). Ηρόδοτος I 56, 3. Στέφανος Βυζάντιος 254, 10.

16. Ηρόδοτος I 57, 1. Ελλάνικος, απ. 52. Στράβων IX 5, 17.

17. Ελλάνικος, απ. 52. IG II² 175,7 (μέσα 4ου αι. π.Χ.). SEG 34, 558,34 (2ος αι. π.Χ.).

18. Δρακούλης 2009, 17. Οι περιοχές της Θεσσαλίας ανήκουν από το 27 π.Χ. στην επαρχία Αχαΐας με έδρα την Κόρινθο. Η επαρχία περιελάμβανε εκτός της Θεσσαλίας, την Πελοπόννησο, τη Στερεά Ελλάδα και την Ήπειρο.

19. Δρακούλης 2009, 17. Κατά την αδριανεία περίοδο η Αιτωλία, η Ακαρνανία και η Ήπειρος δυτικά της Πίνδου συγκροτούν την επαρχία της Παλαιάς Ηπείρου. Επί Αντωνίνου του Ευσεβούς η Θεσσαλία αποχωρίστηκε από την επαρχία Αχαΐας και προσαρτήθηκε στην επαρχία Μακεδονίας.

20. Ο Πτολεμαίος διακρίνει τη Φθιώτιδα σε μία παραλιακή («ἐν τῷ Πελασιγῶ κόλῳ») και σε μία ηπειρωτική («Φθιώτις»),

σημαντικές πόλεις, όπως οι Παγασές, η Δημητριάδα, οι Φθιώτιδες Θήβες, η Λάρισα Κρεμαστή και ο Εχίνος, όσο και η Πελασγιώτιδα, με κύρια παραθαλάσσια πόλη την Ιωλκό στον μυχό του Παγασητικού. Η Πελασγιώτιδα φαίνεται τον 2ο αιώνα μ.Χ. να συνενώθηκε διοικητικά με τη Μαγνησία διατηρώντας την ονομασία της πρώτης. Αντίστοιχη συνένωση έγινε και για την τετράδα Φθιώτιδα με την Αχαΐα Φθιώτιδα. Επιπλέον διοικητικά(;) η Πελασγιώτιδα επεκτάθηκε και στο μεγαλύτερο τμήμα των εδαφών που παλαιότερα ανήκαν στην Περραιβία (εκτός από τις Χυρετίες που αποδίδονται στην Εστιαιώτιδα), ενώ και η Φθιώτιδα εκτός από την Αχαΐα Φθιώτιδα συμπεριέλαβε και ένα μεγάλο τμήμα από τους Μαλιείς και τους Οιταίους.

Η Εστιαιώτιδα από την άλλη πλευρά, στα δυτικά, φαίνεται και αυτή διευρυμένη σε σχέση με την κλασική εποχή, καθώς καταλαμβάνει εκτός από τις περραιβικές Χυρετίες κι ένα τμήμα που παλιά πρέπει να ανήκε στην τετράδα Θεσσαλιώτιδα, καθώς και ένα σημαντικό τμήμα της παλιάς Δολοπίας. Μόνον η Θεσσαλιώτιδα φαίνεται ιδιαίτερα στριμωγμένη, να ασφυκτιά ανάμεσα στην Εστιαιώτιδα και την Φθιώτιδα. Ωστόσο, ο Πτολεμαίος την «προκίζει», επεκτείνοντάς την προς τα νότια και αποδίδοντας σ' αυτήν πόλεις, που παλαιότερα ανήκαν στα εδάφη των Αινιάνων και των Οιταίων.

Από τον κατάλογο του Πτολεμαίου, η Θεσσαλιώτιδα παρουσιάζει τα σημαντικότερα προβλήματα. Ο Πτολεμαίος την ονομάζει απλά <Θεσσαλῶν>, συγχέοντας προφανώς τα ονόματα «Θεσσαλιώτις» και «Θεσσαλία»²⁰. Η τετράδα Θεσσαλιώτιδα, που το εθνικό της όνομα δεν είναι τόσο συχνό σε σχέση με τις άλλες τετράδες, στην κλασική εποχή καταλάμβανε το νότιο τμήμα της δυτικής πεδιάδας της Θεσσαλίας. Το Κιέριον, το Μεθύλιον, η Ὀρθη (-ος), η Πειρασία (-αι), το Φάκιον, το Θητώνιον και το Λιμναίον θεωρούνται οι κυριότερες πόλεις της. Στον Πτολεμαίο δεν περιλαμβάνεται καμιά από τις παραπάνω πόλεις, αντίθετα βρίσκουμε τις πόλεις: Ὑπατα, Σωσθενίς, Ὀμιλαι, Κύπαιρα και Φαλανθία. Οι πόλεις αυτές, με εξαίρεση την πόλη Ὑπατα, μας είναι σχεδόν άγνωστες και προκαλούν ερωτήματα. Ακόμη όμως και η πόλη Ὑπατα, που προφανώς είναι η πόλη της Υπάτης²¹, στην κλασική εποχή δεν ανήκε στη Θεσσαλιώτιδα αλλά στην Αινίδα, αφού ήδη στις αρχές του 5ου αιώνα π.Χ. αναφέρεται ως επίσημη πρωτεύουσα των Αινιάνων²². Η Σωσθενίς αναφέρεται δυο φορές σε επιγραφή των Δελφών²³ που διασώζει κατάλογο θεωροδόκων και χρονολογείται ανάμεσα στο 230-220 π.Χ., την οποία κάτω από τον Ευρύμαχο του Αρίστωνος από την Υπάτη βρίσκουμε τον Νικέα γιο του Φαινέα από την Σωσθενίδα και λίγο πιο κάτω τον Φιδία του Αγρολέωνος από την ίδια πόλη. Σε μια άλλη επιγραφή από τον Θέρμο της Αιτωλίας²⁴, που χρονολογείται γύρω στο 235-232 π.Χ. και διασώζει συνθήκη ειρήνης ανάμεσα στους Αιτωλούς και τους Ακαρνάνες, ένας ταμίας φέρει το όνομα *Αγρίου Σωσθενέος*, με το δεύτερο να είναι το εθνικό όνομα του Αγρίου και όχι το πατρώνυμό του. Από τις δύο παραπάνω επιγραφές η Σωσθενίς φαίνεται ότι βρισκόταν κοντά στην Υπάτη, στη παλιά χώρα των Αινιάνων. Ελάχιστα πράγματα γνωρίζουμε για την πόλη Ὀμιλαι. Σε τέσσερις επιγραφές που χρονολογούνται στα τέλη του 3ου με αρχές του 2ου αι. π.Χ., εμφανίζεται στην μεν πρώτη²⁵ να στέλνει στην Αιτωλική ομοσπονδία τον ιερομνήμονα των Οιταίων, ενώ στις άλλες επιγραφές²⁶, που βρέθηκαν στη Φωκίδα, την βρίσκουμε να εκπροσωπείται στο Κοινό των Οιταίων από δυο εκπροσώπους (*βουλάρχες*) και έναν ιεροθύτη. Ήταν, επομένως, τουλάχιστον κατά τον 2ο αιώνα π.Χ., μια σημαντική πόλη στην περιοχή της Οιταίας που βρισκόταν Α ή ΝΑ της Αινίδας. Λίγες είναι

που αντανακλά και παραπέμπει ίσως στον παλιό διαχωρισμό της τετράδας Φθιώτιδας με την περίοικη περιοχή της Αχαΐας Φθιώτιδας. Στην ανακοίνωσή μας η ρωμαϊκή Φθιώτιδα του Πτολεμαίου αντιμετωπίζεται ως μία ενιαία περιοχή.

20. Εξαιτίας της μεγάλης ομοιότητας των όρων «Θεσσαλιώτις» και «Θεσσαλία» πολλοί συγγραφείς της αρχαιότητας τα αναφέρουν χωρίς καμιά διάκριση, γεγονός που οδηγεί σε παρερμηνείες. Ο Στέφανος Βυζάντιος 310, 23 χρησιμοποιεί το γεωγραφικό «Θεσσαλιώτης» / «Θετταλιώτης» ως παραλλαγή του «Θεσσαλός».

21. Ο Αριστοτέλης την ονομάζει «Υπάτα» (υψηλή απόρθητη θέση).

22. Οι Αινιάνες κατοικούσαν στα νότια της Θεσσαλίας και ήταν περίοικοι της. Η μεγάλη τους πόλη, η Υπάτη, έκοψε νομίσματα στα οποία αναγράφεται το εθνικό όνομα Αινιάνες. Από το 302 π.Χ., η Υπάτη ανήκε στην Αιτωλική Συμπολιτεία, ενώ το 191 π.Χ. υπέστη σημαντικές καταστροφές από τους Ρωμαίους. Το 168 π.Χ. ανεξαρτητοποιήθηκε από την Αιτωλική Συμπολιτεία και στα χρόνια του Αυγούστου, το 27 π.Χ., προσαρτήθηκε στο Κοινό των Θεσσαλών. Στα ρωμαϊκά, αλλά και στα παλαιохριστιανικά, χρόνια απολαμβάνει ιδιαίτερη ευμερσία.

23. Plassart 1921, 20, στ. III 128. *SGDI* 2580.

24. *IG IX* 1² 1,3.

25. *SGDI* 2527.7.

26. *IG IX* 1 227,229-230.

οι γνώσεις μας και για την πόλη Κύπαιρα ή Κύφαιρα²⁷, που ανήκε πιθανότατα στη Δολοπία. Ο Bruno Helly²⁸ την τοποθετεί στο χωριό Κυδώνια, σε αντίθεση με τον Stählin²⁹ και τον Béquignon³⁰ που πρότειναν τη θέση στην Καΐτσα, σημ. Μακρυρράχη της Φθιώτιδας. Για την πόλη Φαλανθία, τέλος, δεν γνωρίζουμε απολύτως τίποτε. Δεν υπάρχει καμία άλλη πηγή, εκτός του Πτολεμαίου, που να την αναφέρει. Ο Stählin αναρωτιέται αν το όνομα Φαλανθία υποκρύπτει την πόλη-λιμάνι Φάλαρα (παραφθορά Φάλαγα) στον Μαλιακό κόλπο³¹. Στην περίπτωση αυτή πιστεύουμε ότι η πόλη θα έπρεπε να έχει τις συντεταγμένες της Σπέρχειας και η Σπέρχεια τις συντεταγμένες της Φαλανθίας. Μια τέτοια αντικατάσταση θα μας έδινε ένα αποδεκτό αποτέλεσμα και για τις δύο πόλεις, αφού η Σπέρχεια θα τοποθετούνταν κοντά στη σημερινή Σπερχειάδα, ενώ η Φαλανθία (Φάλαρα;) θα γινόταν λιμάνι στον κόλπο όπου εκβάλλει ο Σπερχειός ποταμός. Στην περίπτωση που η Φαλανθία υποκρύπτει το όνομα κάποιας γνωστής πόλης της αρχαιότητας και δεν υπήρξε μια ξεχωριστή οικιστική οντότητα, για την οποία έτυχε να μην διαθέτουμε στοιχεία, θα μπορούσε ίσως να υποστηριχθεί ότι πίσω από αυτήν κρύβεται η πόλη Φάρσαλος. Η Φάρσαλος, πρωτεύουσα της τετράδας Φθιώτιδας και μια από τις σπουδαιότερες θεσσαλικές πόλεις της κλασικής περιόδου, απουσιάζει «εκκωφαντικά» από τον κατάλογο του Πτολεμαίου. Η θέση της Φαλανθίας θα ταίριαζε με αυτή της Φαρσάλου, οριοθετώντας την περιοχή των Θεσσαλών στα βόρεια, που στην περίπτωση αυτή θα περιλάμβανε και τα εδάφη της τετράδας Φθιώτιδας³² της κλασικής εποχής. Είναι αλήθεια ότι η λαμπρή ιστορία της Φαρσάλου φαίνεται να διακόπτεται απότομα στα τέλη του 1ου αιώνα π.Χ. Η μάχη της Φαρσάλου το 48 π.Χ. ανάμεσα στον Πομπήιο και τον Κάισαρα, που κατέληξε σε νίκη του δευτέρου, αποτελεί και την τελευταία γραπτή μνεία της πόλης, η οποία στα ρωμαϊκά χρόνια φαίνεται ότι συρρικνώθηκε. Ξαναβρίσκουμε την πόλη αρκετούς αιώνες αργότερα, όταν συμπεριλήφθηκε στο οχυρωματικό πρόγραμμα του Ιουστινιανού, σύμφωνα με το *Περί κτισμάτων* του Προκοπίου. Η ταύτιση της Φαλανθίας με τη Φάρσαλο είναι μια τολμηρή πρόταση, που ωστόσο λύνει αρκετά τοπογραφικά προβλήματα που προκύπτουν από τον κατάλογο του Πτολεμαίου. Αξίζει εδώ να σημειωθεί ότι στην Φάρσαλο έχει πιστοποιηθεί μεταξύ άλλων θεοτήτων και η λατρεία του Ερμή. Μια συχνή προσωνυμία του Ερμή είναι το επίθετο Φαλάνθειος, το οποίο πιθανότατα προέρχεται από τη λέξη φάλανθος, που σημαίνει φαλακρός και, μεταφορικά, ερημωμένος.

Η Φθιώτιδα του Πτολεμαίου διαφέρει επίσης σημαντικά από την τετράδα Φθιώτιδα των κλασικών χρόνων. Την κλασική περίοδο η τετράδα Φθιώτις ήταν η μικρότερη σε έκταση μεταξύ των τεσσάρων τετράδων και κατελάμβανε τη χαμηλότερη και μέση κοιλάδα του ποταμού Ενιπέα. Αποτελούσε τμήμα της κυρίως Θεσσαλίας, σε αντίθεση με την Αχαΐα Φθιώτιδα που θεωρούνταν εξωθεσσαλική, περιόικη δηλαδή, κατακτημένη χώρα³³. Πρωτεύουσα της τετράδος, όπως προαναφέρθηκε, ήταν η Φάρσαλος, πόλη που δεν μνημονεύεται στον κατάλογο. Ακόμη κι αν δεχτούμε ότι το όνομα Φαλανθία υποκρύπτει την Φάρσαλο και πάλι ο Πτολεμαίος την τοποθετεί στην περιοχή των Θεσσαλών (Θεσσαλιώτιδα). Αντίθετα, ο Πτολεμαίος ονομάζει Φθιώτιδα την περιόικη Αχαΐα Φθιώτιδα³⁴, που την διακρίνει στην ηπειρωτική Φθιώτιδα και στην Φθιώτιδα των παραλίων του Πελασγικού (Παγασητικού) κόλπου, διαχωρισμός που προφανώς παραπέμπει στον παλιό διαχωρισμό της τετράδας Φθιώτιδας από την περιόικη Αχαΐα Φθιώτιδα. Γνωστές πόλεις της Αχαΐας Φθιώτιδας ήταν οι: Άλος, Ανδρών, Έκκάρρα, Έρέτρια, Έχίνος, Θαυμακοί, Θήβαι, Λάρις(σ)α Κρεμαστή, Μελιταία, Πεύμα, Πρόερνα, Κορώνεια, Ναρθάκιον. Από τις παραπάνω ο Πτολεμαίος αναφέρει τις πόλεις: Ναρθάκιον, Κορώνεια, Μελιταία, Έρέτρια, Λάρισσα, Θήβαι Φθιώτιδος. Οι συντεταγμένες γι' αυτές τις πόλεις είναι εξόχως προβληματικές. Για παράδειγμα, η Μελιταία τοποθετείται πολύ βόρεια, βορειότερα ακόμη και από τη Δημητριάδα, λίγο πιο νότια από τις Φερές, ενώ αντίθετα οι Φθιώτιδες Θήβες βρίσκονται νότια, πάνω από τις εκβολές του

27. Τίτος Λίβιος 32, 13,14, που την αναφέρει ως *Cyphaera*. Το εθνικό *Κυφα(ι)ρεύς* αναγράφουν και οι εξής επιγραφές των Δελφών *Syll.*³ 239B 12, 523 (220 π.Χ.), 534B (224-220 π.Χ.) και 538A.

28. Helly 1992, 80.

29. Stählin 2002, 280.

30. Béquignon 1937, 336.

31. Stählin 2002, 365.

32. Οι συγγραφείς από τον 5ο μέχρι τον 2ο π.Χ. αιώνα διαχωρίζουν ως θεσσαλική περιοχή την τετράδα Φθιώτιδα από την περιοχή των περιόικων, την Αχαΐα Φθιώτιδα. Κατά τη ρωμαϊκή εποχή, όμως, καταργήθηκε η πολιτειακή διαφορά μεταξύ των τετράδων και των γύρω περιοχών. Με αυτό εκλείπει, επίσης, στους συγγραφείς, π.χ. στους Τίτο Λίβιο, Πλίνιο, Πανσανία και Στέφανο Βυζάντιο, η διάκριση μεταξύ της τετράδος Φθιώτιδος και της Αχαΐας.

33. Ηρόδοτος Z 132, 196, 198.

34. Κραβαρίτου 2012, 35.

Σπερχειού. Αντίθετα, οι θέσεις του Εχίνου και της Λάρισας Κρεμαστής και η μεταξύ τους απόσταση μπορούν να γίνουν αποδεκτές. Δεν αναφέρει καθόλου τις πόλεις Άλος, Ανδρών, Εκκάρρα, Θουμακοί, Πεύμα, Πρόρρα. Τέλος, ως πόλεις της Φθιώτιδος μνημονεύονται οι Παγασαί, Δημητριάς, Λαμία, Ηράκλεια Φθιώτιδος, Σπέρχεια. Οι Παγασαί στην κλασική εποχή βρίσκονταν σε απόσταση 3700 μέτρων, δηλ. 20 σταδίων, ΝΔ της Ιωλκού και 16.650 μέτρων ή 90 σταδίων από τις Φερές³⁵. Η θέση των αρχαίων Παγασών δεν είναι ακόμη ασφαλώς ταυτισμένη, αλλά τοποθετείται από τους περισσότερους σύγχρονους μελετητές στην περιοχή της μετέπειτα Δημητριάδας. Οι Παγασές αναφέρονται ως πόλη της Θεσσαλίας από τον Ψευδο-Σκύλακα, ενώ η μαρτυρία του Θεόπομπου ότι αποτελούσαν το επίγειο των Φερρών, τις τοποθετεί στην τετράδα Πελασγιώτιδα. Η πόλη γνώρισε μεγάλη ακμή κατά τους αρχαϊκούς και κλασικούς χρόνους, όταν αποτελούσε ένα από τα μεγαλύτερα λιμάνια της Θεσσαλίας. Το 353 π.Χ. η πόλη πέρασε στην κυριαρχία του Μακεδονικού βασιλείου και του Φιλίππου Β'. Το 293 π.Χ. οι Παγασές συνοικίστηκαν στη Δημητριάδα. Η Δημητριάδα ιδρύθηκε το 293 π.Χ. και βρισκόταν ανάμεσα στις Παγασές και τη Νήλεια. Η μεγάλη ακμή της πόλης σαν οικονομικό, εμπορικό και πολιτικό κέντρο σημειώθηκε από το 217 έως το 168 π.Χ. Από τον 1ο αι. π.Χ. η Δημητριάδα, η πρωτεύουσα του Κοινού των Μαγνήτων, έχασε την πολιτική της δύναμη και άρχισε να συρρικνώνεται. Το μεγαλύτερο μέρος της εγκαταλείφθηκε και ο οικισμός περιορίστηκε στο βόρειο τμήμα, προς τη θάλασσα, και ακόμη λιγότερο στο νότιο τμήμα της αρχαίας πόλης³⁶. Ο Πτολεμαίος δεν αναφέρει τους Μάγνητες, ενώ ξεχωρίζει την Δημητριάδα από τις Παγασές και τοποθετεί την πρώτη αριστερά της δεύτερης. Οι πόλεις, τέλος, Λαμία, Ηράκλεια Φθιώτιδος και Σπέρχεια ποτέ δεν ανήκαν στη Φθιώτιδα ή την Αχαΐα Φθιώτιδα, ενώ ιδιαίτερη εντύπωση κάνει η θέση της Σπέρχειας³⁷, πάνω ακριβώς από τις Φθιώτιδες Θήβες.

Η Πελασγιώτιδα³⁸ περικλειόταν βόρεια από τα νότια σύνορα της Περραιβίας και τη δεξιά όχθη του Πηνειού μέχρι τις υπώρειες της Όσας, έφτανε ανατολικά στους πρόποδες του Μαυροβουνίου και τις όχθες των λιμνών Νεσσανίδος και Βοιβηίδος. Νότια εκτεινόταν μέχρι το Χαλκωδόνιον όρος (Μικρό Μαυροβούνι ή Καραντάου) και την περιοχή νοτίως των Φερών, έχοντας μικρή παράλια λωρίδα εκμετάλλευσης στον Παγασητικό (5-6 χλμ. νότια του Βόλου). Τέλος, δυτικά όρια της Πελασγιώτιδας αποτελούσαν τα χαμηλά όρη Τίτανος και Φυλλήιο. Γνωστές πόλεις της Πελασγιώτιδας ήταν η Λάρισα, η Κραννών, η Σκοτούσσα, οι Φεραί, ο Άτραξ, η Γυρτώνη, η Ελάτεια, η Κονδαία, η Λάρισα της Όσας, η Μινύα, το Μόψιο, οι Παγασαί, το Συκύριον, η Τρίπολη Σκαιά, το Φάκιο. Από τις παραπάνω ο Πτολεμαίος αναφέρει τις πόλεις Λάρισα, Σκοτούσσα, Φεραί και Άτραξ και δεν αναφέρει καθόλου τις υπόλοιπες. Τέλος, ως πόλεις της Πελασγιώτιδας μνημονεύει τις πόλεις Δολίχη, Αζώριον, Πύθιον, Γόννος, Ίλιτιον και Ιωλκός.

Η Λάρισα ήταν η πρωτεύουσα και η πιο γνωστή πόλη της Θεσσαλίας με διαχρονική κατοίκηση. Ο Πτολεμαίος αποδίδει σωστά τη θέση της στη νότια όχθη του Πηνειού, νοτίως του Ολύμπου, στην καρδιά της ανατολικής θεσσαλικής πεδιάδας. Αριστερά και δεξιά της, σε ίση απ' αυτήν απόσταση, τοποθετεί τη Σκοτούσσα και τις Φερές, αντίστοιχα. Δεξιά της Λάρισας και των Φερών τοποθετείται η Ιωλκός³⁹ ως λιμάνι της Πελασγιώτιδας, που διαφοροποιείται από εκείνα της Δημητριάδας και των Παγασών (;). Ένα επίσης εντυπωσιακό στοιχείο είναι η παράλειψη του ονόματος της Κραννώννας, μιας από τις πιο σημαντικές πόλεις της Πελασγιώτιδας, 15 χλμ. ΝΔ της Λάρισας. Η Κραννών (Grannonna) μαζί με τη Λάρισα είναι οι μόνες θεσσα-

35. Στράβων ΙΧ 436.

36. Μπάτζιου-Ευσταθίου 2001, 15. Κατά τους αυτοκρατορικούς χρόνους η Δημητριάδα έχασε μεγάλο μέρος της σημασίας της, εξακολούθησε όμως να παραμένει η πρωτεύουσα του συρρικνωμένου Κοινού των Μαγνήτων έως τον 3ο αι. μ.Χ., όπως μαρτυρούν επιγραφές και νομίσματα. Ωστόσο, τίποτε δεν παραδίδεται για την οργάνωση του Κοινού μετά τον Αύγουστο.

37. Φαίνεται να είναι λιμάνι ή να βρίσκεται πολύ κοντά στη θάλασσα.

38. Οικονόμου 2007, 34. Από τα τέλη του 6ου έως και τα τέλη του 4ου αι. π.Χ., η τετράδα Πελασγιώτιδα, που καταλάμβανε το ανατολικό τμήμα της εύφορης θεσσαλικής πεδιάδας, διέυρνε τα διοικητικά όριά της αναζητώντας με αυτό τον τρόπο διέξοδο στη θάλασσα και στα μεγάλα λιμάνια των ανατολικών θεσσαλικών ακτών. Την εποχή αυτή ενσωματώθηκαν σ' αυτή οι πόλεις στον Παγασητικό κόλπο: Ιωλκός, Παγασαί, Άμφαναί και Πύρασος. Μετά το άνοιγμα της τετράδας Πελασγιώτιδας προς τη θάλασσα, η αρχαία πόλη των Φερρών, που ανήκε στην Πελασγιώτιδα, χρησιμοποιούσε πλέον ως επίγειο της τις Παγασές, στο μυχό του Παγασητικού κόλπου (Θεόπομπος, απ. 53, FGtHist 115).

39. Η πιο ιστορική πόλη στον μυχό του Παγασητικού. Σύμφωνα με τα αρχαιολογικά ευρήματα, η Ιωλκός των ιστορικών χρόνων βρίσκεται στο Κάστρο των Παλαιών Βόλου. Η Ιωλκός των ελληνιστικών χρόνων χάνει την αυτονομία της -όπως μαρτυρεί ο Στράβων-, επειδή μαζί με άλλες γειτονικές πολίχνες συμμετείχε ως κόμη στο συνοικισμό της Δημητριάδας. Κόβει δικά της νομίσματα στον 4ο αι. π.Χ., στα οποία αναφέρεται το εθνικό «Ιωλκέως». Σύμφωνα με τον Στράβωνα (ΙΧ 436) βρισκόταν σε απόσταση 1295 μ., δηλ. 7 σταδίων, βορείως της Δημητριάδας.

λικές πόλεις που αναγράφονται στην Tabula Peutingeriana⁴⁰ (Πίνακας 8). Οι πόλεις Δολίχη, Άζωριον, Πύθιον και Γόννος, στην κλασική εποχή ανήκαν στην Περραιβία. Σημαντικές πόλεις της Περραιβίας ήταν επίσης η Φάλαννα, η Ηλώνη, η Ολοσσών (Ελασσών), η Μάλλοια, το Ερεικίνιο, η Μονδαία. Η Άζωρος, η Δολίχη και το Πύθιο, που τοποθετούνται από τον Πτολεμαίο στο αριστερό άκρο της Πελασιγώτιδας, ήταν ενωμένες σε ένα είδος συμπολιτείας και ονομάζονταν Περραιβική Τρίπολη. Ο Stählin, στηριζόμενος προφανώς σε χάρτες που φέρονταν να σχηματοποιούν το κείμενο του Πτολεμαίου, αναφέρει λανθασμένα ότι ο Πτολεμαίος θεωρεί την Άζωρο ως την πιο δυτική από τις τρεις πόλεις. Ο Πτολεμαίος να μεν τοποθετεί την Άζωρο δυτικά, πολύ κοντά στο Πύθιο, αλλά αρκετά πιο μακριά και βορειοδυτικότερα τοποθετεί τη Δολίχη. Ο Στράβων (υπολογίζει την Οξύνεια στον ποταμό Ίωνα ως τη δυτικότερη απ' αυτήν πόλη⁴¹).

Προβληματισμό δημιουργεί η πόλη Ιλέτιον, που σύμφωνα με την άποψη του Stählin πρόκειται για την Ελάτεια⁴², πόλη που ανήκε στην Πελασιγώτιδα. Βρισκόταν νοτιότερα του Μοψίου, κτισμένη στις βόρειες πλαγιές του Δωτίου πεδίου και θεωρούνταν προμαχώνας και βιγλάτορας της κοιλάδας των Τεμπών. Η πόλη ωστόσο τοποθετείται από τον Πτολεμαίο αρκετά μακριά από τις εκβολές του Πηνειού, δεξιά του Άτραγα. Μεγάλη σύγχυση και απορία δημιουργεί και η πόλη Γυρτώνη⁴³, που βρισκόταν στην Πελασιγώτιδα, αρκετά κοντά στη Λάρισα, αλλά ο Πτολεμαίος την αναφέρει ως πρωτεύουσα της Τυμφαίας⁴⁴ και ίσως να πρόκειται για κάποια άλλη, μακεδονική πόλη με το ίδιο όνομα που βρισκόταν σ' αυτήν την περιοχή.

Η Εστιαιώτις ή Ιστιαιώτις⁴⁵ μαζί με τη Δολοπία ονομαζόταν στους ιστορικούς χρόνους «Άνω Θεσσαλία»⁴⁶, επειδή βρισκόταν κοντά στην οροσειρά της Πίνδου, στο ΒΔ τμήμα της Θεσσαλίας. Τα βόρεια όριά της ήταν η κοιλάδα του ποταμού Ίωνα (Μουργκάνη) και τα Καμβούνια, τα νότια ο ποταμός Πάμισος, τα δυτικά η κορυφογραμμή της Πίνδου, ενώ ανατολικά συνόρευε με την επικράτεια των πόλεων της Περραιβίας, δηλαδή η Εστιαιώτιδα κάλυπτε περίπου το σημερινό νομό Τρικάλων. Οι κάτοικοί της χαρακτηρίζονταν με το αντίστοιχο εθνικό Έστιώτης (IG IP², 175,6 [4ος αι. π.Χ.]). Γνωστές πόλεις της Εστιαιώτιδας ήταν η Τρίκκη, η Φαρκαδών, οι Γόμφοι, η Πέλινα, η Μητρόπολις, η Φαλώρεια, το Αιγίνιον, η Ιθώμη, το Αθήναιον, η Μονδαία, η Οξύνεια, η Πιάλεια, η Πότναιον, η Σιλάνα και η Φαῦτός. Από τις παραπάνω ο Πτολεμαίος αναφέρει μόνον την Τρίκκα, τους Γόμφους, τη Μητρόπολη και το Αιγίνιον και δεν αναφέρει καθόλου την Φαρκαδώνα, την Πέλινα, τη Φαλώρεια και την Ιθώμη. Τέλος, ως πόλεις της Πελασιγώτιδας αναφέρει τη Φαιστό, τις Κτιμένες και τις Χυρετίες. Οι πόλεις Τρίκκα, Γόμφοι και Μητρόπολις αναφέρονται και στον *Συνέκδημο* του Ιεροκλή. Η Τρίκκη(-α) ήταν η πρωτεύουσα της Εστιαιώτιδας και η πιο σημαντική της πόλη. Τη βρίσκουμε σε όλη τη διάρκεια της αρχαιότητας με μικρές παραλλαγές στο όνομα της⁴⁷. Αποτελούσε συγκοινωνιακό κόμβο, έκοβε δικά της νομίσματα, ενώ φημιζονταν για το αρχαιότερο στην Ελλάδα ιερό του Ασκληπιού, του οποίου θεωρούνταν η γενέθλια πατρίδα. Οι Γόμφοι ήταν σπουδαία πόλη-φρούριο της Εστιαιώτιδας, που κυριαρχούσε στα δυο περάσματα της περιοχής, στις κοιλάδες του Πορταϊκού ποταμού και του Πάμισου. Το 352 π.Χ. μετονομάστηκε σε Φιλίππους ή Φιλιππόπολις. Η Φιλιππόπολις ήταν αυτόνομη, δεν συμμετείχε στο Κοινό των Θεσσαλών και έκοψε δικό της νόμισμα. Η Μητρόπολη δημιουργήθηκε από τον συνοικισμό πολυχών της περιοχής στα τέλη του 5ου αιώνα π.Χ. Η θέση της είναι επιβεβαιωμένη επιγραφικά. Σώζονται τμήματα από τα αρχαία τείχη της και κατάλοιπα της ύστερης αρχαιότητας. Το Αιγίνιο⁴⁸, τέλος, βρισκόταν στη σημερινή Καλαμπάκα. Η αρχαία πόλη του Αιγινίου ταυτίστηκε από τον Άγγλο περιηγητή William Leake με βάση επιγραφή εντοιχισμένη σε εκκλησία της Καλαμπάκας. Ο Στράβων (IX 438) αναφέρει επίσης ως σημαντικές πόλεις της Εστιαιώτιδας, αριστερά του Πηνειού, το Πελινναίον και τη Φαρκαδώνα. Οι δυο αυτές πόλεις φαίνεται να ήταν ιδιαίτερα σημαντικές κατά τον 5ο αιώνα π.Χ., ωστόσο από τα μέσα

40. Αναφέρονται επίσης τα Τέμπη (Stenas) και το λιμάνι Φάλαρα (Falera) στον Μαλιακό κόλπο.

41. Στράβων VII 327.

42. Plassart 1921, 16, 20, στ. III 36 και 133: *έν'Ελετίαις*. Ο Στέφανος Βυζάντιος την ονομάζει Ελάτεια, ο Τίτος Λίβιος Elatea, ενώ ο Πλίνιος Iletia.

43. Αναφέρεται στην Ιλιάδα και ως Περραιβική πόλη στη *Σούδα*. Στα νομίσματα της πόλης εικονίζεται ο μυθικός βασιλιάς Καινέας. Είναι σίγουρο ότι βρισκόταν στη δεξιά όχθη του Πηνειού και ότι δεν μεσολαβούσε άλλη πόλη μεταξύ αυτής και της Λάρισας. Η ακριβής θέση της δεν έχει προσδιοριστεί ακόμη.

44. Η Τυμφαία ή Στυμφαία, το όνομα της οποίας προέρχεται από το όρος Τύμφη, βρισκόταν στην Άνω Μακεδονία, στα δυτικά του ρου του Αλιάκμονα.

45. Οικονόμου 2007, 55.

46. Στράβων IX 437.

47. Με ένα ή δύο κάπα, ως Τρίκ(κ)η ή Τρίκ(κ)α.

48. Ντάσιος 2012, 47.

του 4ου, εξαιτίας της αντιμακεδονικής πολιτικής που ακολούθησαν φαίνεται ότι άρχισαν να παρακμάζουν, με αποτέλεσμα στην εποχή του Πτολεμαίου να έχουν εξαφανισθεί εντελώς ή να ήταν μικροί ασήμαντοι οικισμοί. Τρεις πόλεις που αναφέρει ο Πτολεμαίος στην περιοχή της Εστιαιώτιδας, η Φαιστός, οι Κτιμεναί και οι Χυρεταί δημιουργούν ερωτηματικά. Την Φαιστό πολλοί ερευνητές⁴⁹, όπως ο Stählin, την ταυτίζουν με την πόλη Φαῦτό. Η Φαῦττός θεωρείται ότι βρισκόταν στο ανατολικότερο άκρο της Εστιαιώτιδας, στο σημερινό χωριό Ζάρκος, όπου βρέθηκε επιγραφή⁵⁰ του 3ου αι. π.Χ. που την ταυτίζει με τη συγκεκριμένη θέση. Η πόλη Χυρεταί⁵¹ δεν αναφέρεται σε καμιά πηγή των αρχαϊκών ή πρώιμων κλασικών χρόνων. Την πρώτη μνεία σε πολίτες της πόλης βρίσκουμε σε επιγραφή⁵² του 375-350 π.Χ. που διασώζει κατάλογο περραιβικών πόλεων (ανάμεσά τους η Ολοσσών, η Φάλαννα και οι Γόννοι), που τιμούν από κοινού τον Πύθιο Απόλλωνα. Κατά την ύστερη αρχαιότητα οι Χυρετίες μαζί με την Ολοσσώνα και την Αζωρο θα γίνουν οι πιο σημαντικοί οχυροί οικισμοί στα οδικά περάσματα της Περραιβίας. Οι Κτιμεναί, τέλος, είναι προφανώς η *Κτιμένη Δολοπής*, η πρωτεύουσα των Δολοπίων και πατρίδα του Ευρυδάμαντος, που συμμετείχε στην αργοναυτική εκστρατεία⁵³. Σύμφωνα με τον Απολλώνιο Ρόδιο, βρισκόταν κοντά στη λίμνη Ξυνιάδα και συνόρευε με τις Αγγειές⁵⁴. Η θέση των Κτιμενών τοποθετείται κοντά στο χωριό Γρανίτσα, όπου έχουν βρεθεί λείψανα ισχυρού πολυγωνικού τείχους με πύργους.

49. Εξαιρέση αποτελεί ο Αρβανιτόπουλος 1914, 180 σημ. 1, 218.

50. IG IX² 489a.

51. Δρακούλης 2009, 33-34. Ο οχυρός οικισμός τοποθετείται 1 χλμ. ΒΑ του χωριού Δομένικο, σε φυσική στενωπό πάνω στο δρόμο που οδηγεί από τη Μακεδονία στη Θεσσαλία (στενό του Σαρανταπόρου). Στα υλικά κατάλοιπα περιλαμβάνεται τμήμα των τειχών, που ανανεώθηκαν στην ιουστινιάνεια περίοδο.

52. SEG 29, 546.

53. Απολλώνιος Ρόδιος 1, 68.

54. Ο ίδιος 1, 69.

SUMMARY

USING THE MATHEMATICAL GEOGRAPHIC MATERIAL
OF CLAUDIUS PTOLEMY FOR THE MAPPING OF ANCIENT THESSALY

Vassileios Karachristos

Claudius Ptolemy is considered to be the greatest Greek geographer of Antiquity. His *Geography* accumulates the cartographic knowledge of his time and gives instructions for making maps. He also records about 8,000 sites of the then known world and assigns geographical coordinates to them; around forty sites are related to ancient Thessaly, on which this paper focuses. Even if Ptolemy's text has been misunderstood by many scholars in the past, due to its complex composition and compiled nature, the Thessalian place-names are compared here for the first time to those cited by Homer, Scylax, Strabo, the *Tabula Peutingeriana* and Hierocles. A comparison between Ptolemy's gazetteer and the list of Thessalian cities that issued their own currency provides some validity to the former. Many toponyms and their geographical coordinates assigned by Ptolemy seem problematic and largely in conflict to what is generally accepted nowadays. It is, however, worth noting that Thessaly during the Roman period has not yet been studied adequately and the data hoarded by Ptolemy not only seems to be pretty accurate but also hides a wealth of information and valuable precision for the study of Thessaly during the Roman period, the second century A.D. in particular, provided that he/she manages to decipher them.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ιεροκλέους, *Συνέκδημος*, έκδ. E. Honigman, Bruxelles 1939.
- Ψευδο-Σκύλαξ, *Περίπλους τῆς θαλάσσης τῆς Οἰκουμένης, Εὐρώπης, καὶ Ἀσίας καὶ Λιβύης*, έκδ. R.H. Klausen, Berlin 1831, 163-308.
- Miller K., 1962. *Die Peutingerische Tafel*, Stuttgart.
- Shingley G., 2011. *Pseudo-Scylax's Periplus: Text, Translation, and Commentary*, Exeter.
- Weber E., 1976. *Tabula Peutingeriana, Codex Vindobonensis 324*, 2 τόμ., Graz.
- Jacoby F., 1923ff. *Die Fragmente der griechischen Historiker*, Berlin.
- Αρβανιτόπουλος Α., Ανασκαφαὶ καὶ ἐρευναι ἐν Θεσσαλίᾳ καὶ Μακεδονίᾳ κατὰ τὰ ἔτη 1913 καὶ 1914, *ΠΑΕ* 1914, 149-218.
- Δρακούλης Δ., 2009. Ἡ περιφερειακὴ οργάνωση τῶν οικισμῶν τῆς ἐπαρχίας Θεσσαλίας στὴν πρῶτη βυζαντινὴ περίοδο, *Κείμενα Ἐργασίας Ἐργαστηρίου Ἀνάλυσης ἔ Οπτικοποίησης Χωρο-Χρονικῶν Δεδομένων* 4, 1-40.
- Κραβαρίτου Σ., 2012. Θεσσαλικὲς τετράδες καὶ περιόικοι, στὸ Ε. Νικολάου, Σ. Κραβαρίτου (ἐπιμ.), *Αρχαίες πόλεις Θεσσαλίας ἔ περιόικων περιοχῶν*, Λάρισα, 32-36.
- Μπάτζιου-Ευσταθίου Α., 2001. *Δημητριάς*, Αθήνα.
- Ντάσιος Φ., 2012. Ἐστιαιώτις - Αἰγίνιον, στὸ Ε. Νικολάου, Σ. Κραβαρίτου (ἐπιμ.), *Αρχαίες πόλεις Θεσσαλίας ἔ περιόικων περιοχῶν*, Λάρισα, 47-48.
- Οικονόμου Κ., 2007. *Ἡ Λάρισα καὶ ἡ θεσσαλικὴ ἱστορία, τόμ. Β', Ἀπὸ τὴν ἀπαρχὴς τῆς προϊστορίας στὴν τετραρχία καὶ τὴν Ῥωμαϊκὴν ἀρχαίαν (8.000-197 π.Χ.)*, Λάρισα.
- Stählin F., 2002. *Ἡ ἀρχαία Θεσσαλία. Γεωγραφικὴ καὶ ἱστορικὴ περιγραφή τῆς Θεσσαλίας κατὰ τοὺς ἀρχαίους ἑλληνικοὺς καὶ Ῥωμαϊκοὺς χρόνους* [ἑλλ. μτφρ. Γ. Παπασωτηρίου, Α. Θανοπούλου], Θεσσαλονίκη.
- Τσορλίνη Α., 2011. *Κλαυδίου Πτολεμαίου Γεωγραφικὴ Ὑφήγησις: Ψηφιακὴ ἀνάλυση, ἀξιολόγηση, ἐπεξεργασία καὶ ἀπεικόνιση τῶν συντεταγμένων τοῦ Ἑλληνικοῦ χώρου, τῆς Μεσογείου καὶ τοῦ Εὐξείνου Πόντου με*

βάση 4 κώδικες και 15 έντυπες εκδόσεις, από τον *Urbinas graecus 82* (13ος αι.) μέχρι σήμερα, Ο νέος κατάλογος “Geo-Ptolemy-9”, Διδ. διατριβή (Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης).
Τσότσος Γ. 2000. Η γεωγραφία στον αρχαίο κόσμο, στο *7 Ημέρες Καθημερινή – Αφιέρωμα Κλαύδιος Πτολεμαίος: Ο Γεωγράφος, 12 Μαρτίου 2000*, 3-6.

Béquignon Y., 1937. *La vallée du Spercheios des origines au IVe siècle, Études d'archéologie et de topographie*, BEFAR 144, Paris.

Helly Br., 1992. Incursions chez les Dolopes, στο I. Blum L. Darmezine, J.-C. Decourt, B. Helly, G. Lucas (επιμ.), *Topographie antique et géographie historique en pays grec, Monographie du CRA n° 7*, Paris, 48-91.

Plassart A., 1921. Inscriptions de Delphes. La liste des théorodokes, *BCH* 45, 1-85.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΤΩΝ ΘΕΣΣΑΛΙΚΩΝ ΠΟΛΕΩΝ ΣΤΟ Γεωγραφική ύφήγησις ΤΟΥ ΠΤΟΛΕΜΑΙΟΥ

	3.12.Τ.1 {Μακεδονίας θέσις.}	Γ	3.12.40.1 (Τυμφαίας)
	3.12.Τ.2 {[Ευρώπης πίναξ ι'.]}	16	3.12.40.2 Γυρτώνη μζ' Ε''γ'' λθ' Ε''
	Δ	3.12.41.1 (Εστιαιωτών)
I	3.12.12.6 Βαφύρον ποταμού έκβολαι ν' ζ'' λθ' Ε''	17	3.12.41.2 Φαιστός μζ' δ'' λθ' γ''
II	3.12.12.7 Πηνηϊού ποταμού έκβολαι ν' Ε'' λθ' γ'' ιβ''	18	3.12.41.3 Γόμφοι μζ' γο'' λθ' ζ''
A	3.12.13.1 (Πελασγιωτών)	19	3.12.41.4 Αιγίνιον μη' λθ' γ''
III	3.12.13.2 Μαγνησία άκρα να' γο'' λθ' Ε''	20	3.12.41.5 Τρίκκα μη' ιβ' λθ'
IV	3.12.13.3 Σηπιάς άκρα να' Ε''δ'' λθ' δ''	21	3.12.41.6 Κτιμεναί μη' Ε''δ'' λθ' ζ''
V	3.12.13.4 Αϊάντειον να' γο'' λθ' δ''	22	3.12.41.7 Χυρετίαι μθ' λθ'
VI	3.12.13.5 Ίωλκός να' Ε'' λθ' δ''	23	3.12.41.8 Μητρόπολις μθ' γ'' λθ'
B	3.12.14.1 (Φθιώτιδος) έν τῷ Πελασγικῷ κόλ-	E	3.12.42.1 (Θεσσαλών)
	3.12.14.2 πῶ	24	3.12.42.2 Ὑπατα μζ' Ε''γ'' λη' Ε''γ''
1	3.12.14.3 Παγασαί ν' Ε''γ'' λη' Ε''γ'' ιβ''	25	3.12.42.3 Σωσθενίς μη' δ' λη' Ε''γ''
2	3.12.14.4 Δημητριάς ν' Ε'' λη' Ε''γ'' ιβ''	26	3.12.42.4 Ὅμιλαι μη' γο'' λη' γο''
VII	3.12.14.5 Ποσειδίων άκρον να' Ε'' λη' Ε''γ''	27	3.12.42.5 Κύπαιρα μθ' λη' γο''
3	3.12.14.6 Λάρισσα να' γ'' λη' Ε''δ''	28	3.12.42.6 Φαλανθία μθ' Ε'' λη' Ε''δ''
4	3.12.14.7 Εχίνος να' ζ'' λη' Ε''δ''	Z	3.12.43.1 (Φθιώτιδος)
5	3.12.14.8 Σπέρχεια να' λη' γο''	29	3.12.43.2 Ναρθάκιον ν' ζ'' λη' Ε''δ''
6	3.12.14.9 Θῆβαι Φθιώτιδος να' λη' Ε''ιβ''	30	3.12.43.3 Κορώνεια ν' Ε'' λη' Ε''γ''
VIII	3.12.14.10 Σπερχειοῦ ποταμοῦ έκβολαι να' λη' Ε''	31	3.12.43.4 Μελίταια ν' γο'' λθ'
	32	3.12.43.5 Ἐρέτρια ν' δ'' λη' Ε''γ''
IX	3.12.15.13 ό δὲ Πηνηϊός ποταμὸς ἀπὸ τοῦ Πίνδου ὄρους	33	3.12.43.6 Λαμία ν' Ε'' λη' Ε''ιβ'
X	3.12.15.14 κατὰ θέσιν μζ' Ε'' λθ'	34	3.12.43.7 Ἡράκλεια Φθιώτιδος ν' Ε''γ'' λη' Ε''
XI	3.12.15.15 και ό Σπερχειός ποταμὸς ὁμοίως κατὰ θέσιν		3.12.44.1 Νῆσοι δὲ παράκεινται τῇ Μακεδονίᾳ
	3.12.15.16 μη' Ε'' λη' γο''	
	3.12.16.1 Ὅρέων δὲ τῶν ὀνομαστῶν τοῦ μὲν	H	3.12.44.4 έν δὲ τῷ Αἰγαίῳ πελάγει

	3.12.16.2 Βερτίσκου	
	3.12.16.3 τὸ μέσον ἐπέχει μοίρας μθ' ζ'' μα' δ''	35	3.12.44.9 Σκίαθος νήσος καὶ πόλις νβ' ζ'' λθ' δ''
	3.12.16.4 τοῦ δὲ Βερμίου ὄρους μη' Ξ'' λθ' Ξ'' γ''	36	3.12.44.10 Πεπάρηθος νήσος καὶ
	3.12.16.5 τοῦ δὲ Κερκετησίου μς' γο'' λθ' γο''		3.12.44.11 πόλις Σκόπελος νβ' Ξ'' λθ' γ''
	3.12.16.6 τοῦ δὲ Κιτταρίου ὄρους μη' γο'' λθ' Ξ''		3.12.44.12 Σκύρος νήσος καὶ πόλις νδ' λθ'
XII	3.12.16.7 τοῦ δὲ Ὀλύμπου ὄρους ν' λθ' γ''		
XIII	3.12.16.8 τῆς δὲ Ὀσσης ὄρους ν' γο'' λθ' γ''		$\iota\beta' = 5/60$ $\zeta' = 10/60$ $\delta' = 15/60$ $\gamma' = 20/60$ $\gamma\iota\beta' = 25/60$ $\Lambda' = 30/60$ $\Lambda'\iota\beta' = 35/60$ $\gamma\omicron' = 40/60$ $\Lambda'\delta' = 45/60$ $\Lambda'\gamma' = 50/60$ $\Lambda'\gamma\iota\beta' = 55/60$
XIV	3.12.16.9 τοῦ δὲ Πηλίου ὄρους να' ζ'' λθ' γ''		
XV	3.12.16.10 τῆς δὲ Ὀθρύος ὄρους ν' λη' γο''		
		
A	3.12.39.1 (Πελασιγιοτῶν)		
7	3.12.39.2 Δολίχη μζ' Ξ'' λθ' γο''		
8	3.12.39.3 Ἀζώριον μζ' Ξ'' δ'' λθ' Ξ''		
9	3.12.39.4 Πύθιον μζ' Ξ'' γ'' λθ' Ξ''		
10	3.12.39.5 Γόννος μη' ιβ'' λθ' Ξ'' ιβ''		
11	3.12.39.6 Ἄτραξ μη' Ξ'' λθ' γ'' ιβ''		
12	3.12.39.7 Ἰλέτιον μθ' ιβ'' λθ' γ'' ιβ''		
13	3.12.39.8 Σκοτούσσα μθ' Ξ'' λθ' ζ''		
14	3.12.39.9 Λάρισσα ν' λθ' ζ''		
15	3.12.39.10 Φεραί ν' Ξ'' λθ' ζ''		

Εικ. 1. Κατάλογος θεσσαλικῶν θέσεων καὶ τῶν συντεταγμένων τους στο Γεωγραφικὴ Ὑφήγησις του Κλαύδιου Πτολεμαίου.

Εικ. 2. Διάγραμμα τῶν θεσσαλικῶν θέσεων, με βάση τις συντεταγμένες του Πτολεμαίου, σε επίπεδο χωρὶς κάρναβο.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΚΑΡΑΧΡΗΣΤΟΣ

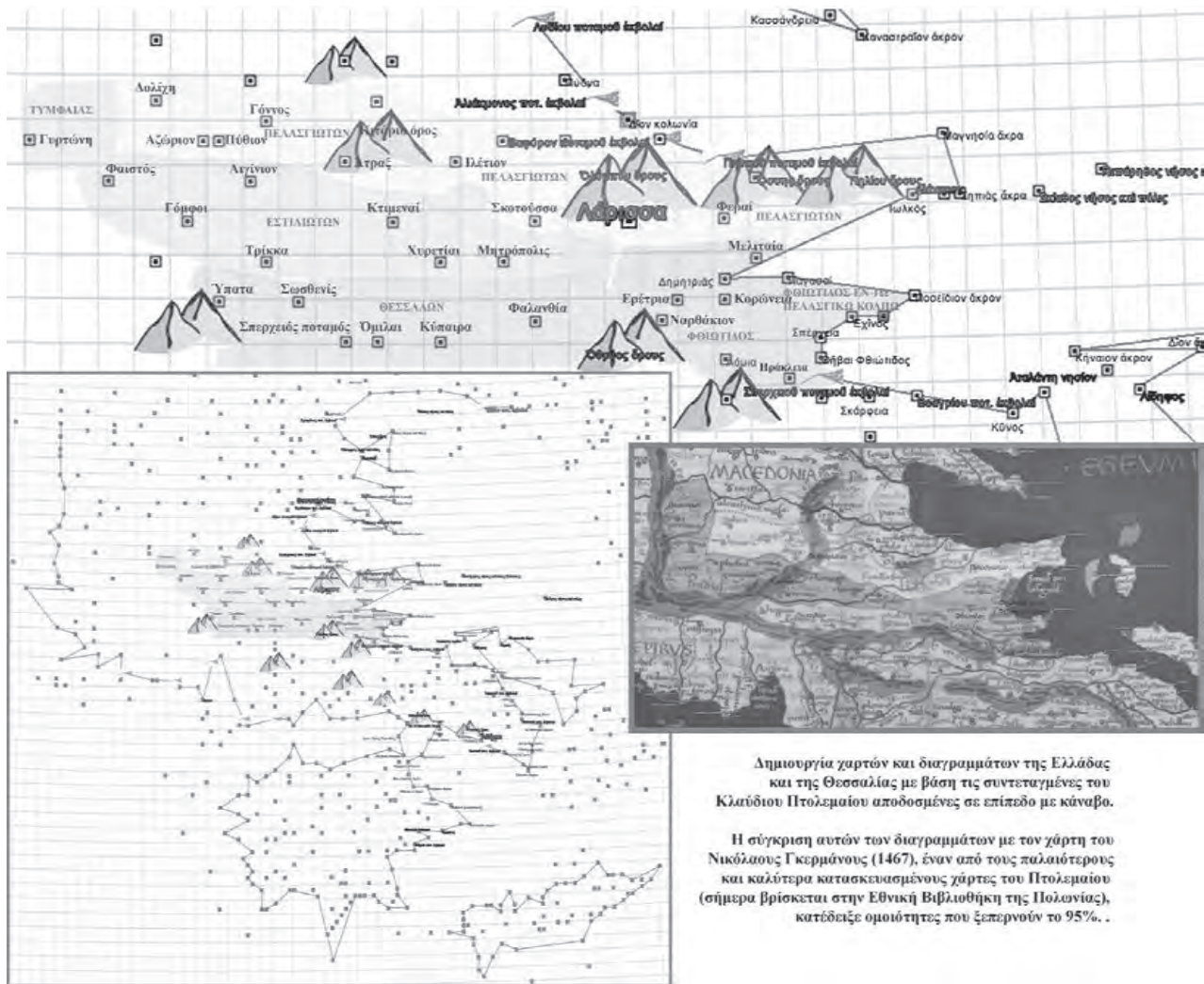
Όμηρος	Σκύλαξ	Στράβων	Νομίσματα	Πτολεμαίος	Ιεροκλέους Συνέκδημος	Tabula Peutingeriana	ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΚΛΑΣΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ ΑΝΗΚΟΥΝ	ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΠΤΟΛΕΜΑΙΟ ΑΝΗΚΟΥΝ
		Άζωρος	Τρίπολις	Αζώριον			Περραιβία	Πελασιωτών
				Αίγινιον			Εστιαιώτις	Έστιαιωτών
		Άτραξ	Άτραξ	Άτραξ			Πελασιώτις	Πελασιωτών
			Γόμφοι / Φιλιππούπολις	Γόμφοι	Γόμφοι		Εστιαιώτις	Έστιαιωτών
			Γόννος	Γόννος			Περραιβία	Πελασιωτών
Γυρτώνη		Γυρτώνη	Γυρτών	Γυρτώνη			Πελασιώτις	Τυμφαίας
			Δημητριάς	Δημητριάς	Δημητριάς		Μαγνησία	Φθιώτιδος ἐν τῷ Πελασγικῷ κόλπῳ
			Τρίπολις	Δολίχη			Περραιβία	Πελασιωτών
		Έρέτριαν		Έρέτρια			Αχαΐα Φθιώτις	Φθιώτιδος
				Έρίβοια			Παραναίοι Ηπείρου	Παραναίων
	Έχινος	Έχινος		Έχινος	Αίχινεος		Μαλίς	Φθιώτιδος ἐν τῷ Πελασγικῷ κόλπῳ
	Ήρακλεια	Ήρακλείας τῆς Τραχίνος	Ήρακλεια Τραχινία	Ήρακλεια Φθιώτιδος			Οιταΐα	Φθιώτιδος
	Θῆβαι	Θῆβαι	Φθιώτιδες Θῆβαι	Θῆβαι Φθιώτιδος	Θῆβαι		Αχαΐα Φθιώτις	Φθιώτιδος ἐν τῷ Πελασγικῷ κόλπῳ
				Τλέτιον			Ελάτεια;	Πελασιωτών
Ίωλκός	Ίωλκός	Ίωλκός	Ίωλκός	Ίωλκός			Μαγνησία	Πελασιωτών
		Κορώνεια		Κορώνεια			Αχαΐα Φθιώτις	Φθιώτιδος
				Κτιμεναί			Δολοπία	Έστιαιωτών
				Κύπαιρα			Αχαΐα Φθιώτις	Θεσσαλῶν
	Λαμία	Λαμία	Λαμία	Λαμία	Λαμία		Μαλίς	Φθιώτιδος
	Λάρισα	Λάρισα	Λάρισα	Λάρισα	Λάρισα	Larissa	Πελασιώτις	Πελασιωτών
	Λάρισα (Κρεμαστή)	Λάρισα ἢ Κρεμαστή	Λάρισα Κρεμαστή	Λάρισα			Αχαΐα Φθιώτις	Φθιώτιδος ἐν τῷ Πελασγικῷ κόλπῳ
	Μελιταΐα	Μελίταια	Μελιταΐα	Μελίταια			Αχαΐα Φθιώτις	Φθιώτιδος
		Μητρόπολις	Μητρόπολις	Μητρόπολις	Μητρόπολις (Honigmann)		Εστιαιώτις	Έστιαιωτών
				Ναρθάκιον			Αχαΐα Φθιώτις	Φθιώτιδος
				Όμιλαι			Οιταΐα	Θεσσαλῶν
	Παγασαί	Παγασαί	Παγασαί	Παγασαί			Πελασιώτις	Φθιώτιδος ἐν τῷ Πελασγικῷ κόλπῳ
	Πεπάρηθος	Πεπάρηθος	Πεπάρηθος	Πεπάρηθος νήσος καὶ πόλις Σκόπελος	νήσος Πεπαρίσθος		Μαγνησία - Ἐν τῷ Αἰγαίῳ πελάγει	Νῆσοι δὲ παράκεινται τῇ Μακεδονίᾳ ἐν τῷ Αἰγαίῳ πελάγει
				Ποσειδίων ἄκρον			Μαγνησία	Φθιώτιδος ἐν τῷ Πελασγικῷ κόλπῳ
			Τρίπολις	Πύθιον			Περραιβία	Πελασιωτών

Η ΑΞΙΟΠΟΙΗΣΗ ΤΟΥ ΜΑΘΗΜΑΤΙΚΟΥ ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΟΥ ΥΛΙΚΟΥ ΤΟΥ ΚΛΑΥΔΙΟΥ ΠΤΟΛΕΜΑΙΟΥ

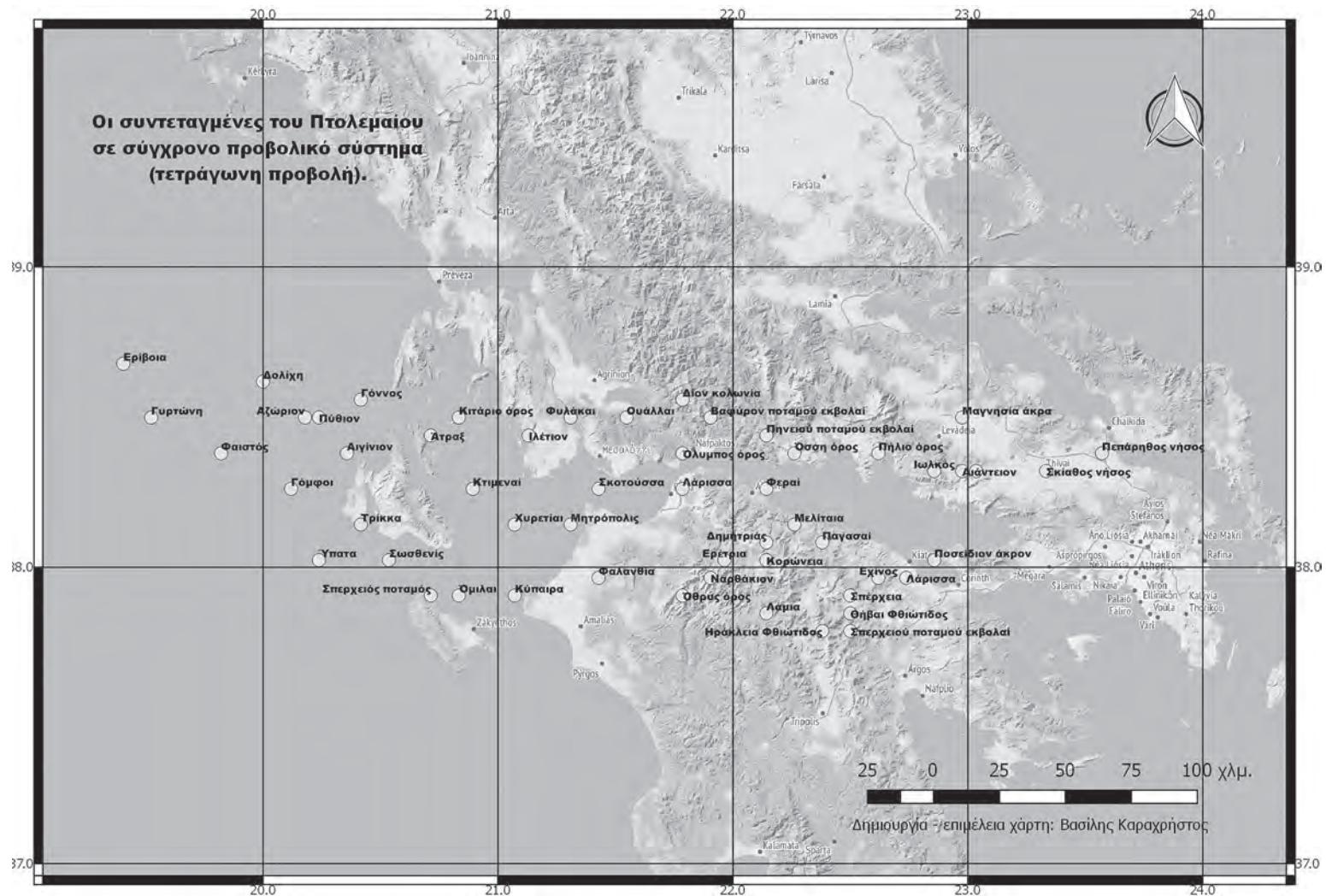
				Σηπιάς ἄκρα			Μαγνησία	Πελασιγῶτων
	Σκίαθος	Σκίαθος	Σκίαθος	Σκίαθος νήσος καὶ πόλις	νήσος Σκίαθος		Μαγνησία - Ἐν τῷ Αἰγαίῳ πελάγει	Νῆσοι δὲ παράκεινται τῇ Μακεδονίᾳ ἐν τῷ Αἰγαίῳ πελάγει
	Σκοτούσα	Σκοτούσσα	Σκοτούσσα	Σκοτούσσα			Πελασιγῶτις	Πελασιγῶτων
				Σπέρχεια			Αἰνίς	Φθιώτιδος ἐν τῷ Πελασιγικῷ κόλπῳ
				Σωσθενίς			Οἰταία	Θεσσαλῶν
Τρίκκη		Τρίκκην	Τρίκκα	Τρίκκα	Τρίκκαι		Ἔστιαιώτις	Ἔστιαιωτῶν
			Ἵπατα	Ἵπατα	Ἵπατα μητρόπολις		Αἰνίς	Θεσσαλῶν
				Φαιστός			Φαῦττος	Ἔστιαιωτῶν
				Φαλανθία			Φάλαρα;	Θεσσαλῶν
Φεραὶ	Φεραὶ	Φεραὶ	Φεραὶ	Φεραὶ			Πελασιγῶτις	Πελασιγῶτων
				Χυρετῖαι			Περραιβία	Ἔστιαιωτῶν
	Αἰνιᾶνες	Αἰνιᾶνες	Κοινό Αἰνιάνων					
Ἀλόπη		Ἀλόπην						
Ἄλος		Ἄλος	Ἄλος					
	Ἄντρῶνες	Ἄντρῶν						
Ἄργισσα		Ἄργισσαν						
Ἀστέριο								
Βοίβη		Βοίβην						
	Δημήτριον	Δημήτριον						
	Δόλοπες	Δόλοπες						
Ευιάνες								
	Εὐρυμεναί	Ἐρυμνάς	Ευρυμεναί					
Ἡλώνη		Ἡλώνην						
Θαυμακία		Θαυμακοί						
	Θετταλοί	Θετταλοί	Κοινό Θεσσαλῶν					
Ἰθώμη		Ἰθώμην						
Ἴτωνα								
		Ἴχλαι						
		Κασθαναία						
	Κίερον	Κίερος	Κιέριον					
	Κραννῶν	Κραννῶν	Κραννῶν			Grannona		
Κύφος								
Μάγνητες	Μάγνητες	Μάγνητες	Κοινό Μάγνητων					
	Μαλιεῖς	Μαλιεῖς						
Μελίβοια	Μελίβοια	Μελίβοια	Μελίβοια					
Μηθώνη	Μεθώνη	Μηθώνη						
		Μόψιον	Μόψιον					
		Νηλείας						
	Οἶτη	Οἶτη						
Οιχαλία								
Ὀλιζῶν	Ὀλιζῶν	Ὀλιζῶν						
Ὀλοοσσόνα		Ὀλοοσσόνα	Ὀλοοσσῶν					
	Ὀμόλιον	Ὀμόλιον	Ὀμόλιον					
		Ὀνθύριον						

		Όξυνεια					
Όρμένιο		Όρμένιον					
		Παλαιφασάλου					
		Παρασωπίους					
	Πελινναίον	Πελινναίον	Πέλιννα				
	Περραιβοί	Περραιβοί	Κοινό Περραιβών				
Πήλιο (περιοχές)							
Πηνεϊός (περιοχές)							
		Πρόερναν	Πρόερνα				
Πτελεός		Πτελεόν					
Πύρασος		Πύρασος					
	Ψίζους	Ψίζουντα	Ψίζους				
		Σηπιάς					
	Κικύνηθος	τήν Κικύνηθον νήσον					
Τίτανο							
Τιταρησός							
Τρηχίνα	Τραχίς	Τραχίς					
Υπερεία							
		Φάλαννα	Φάλαννα				
		Φαρκαδών	Φαρκαδών				
	Φάρσαλος	Φάρσαλος	Φάρσαλος		Φάρσαλος		
Φυλάκη							
		Φύλλος					
	Άμφαναίον						
Γλαφύρες							
	Ίσαι λιμήν						
	Κορακαί						
	Μηλιείς						
	Μύραι						
	Σπάλαυθρα						
			Εκκάρρα				
			Ευραία				
			Ίκος				
			Κοινό Οιταίων				
			Μεθύλιον				
Όρθη			Όρθη				
			Πειρασία				
			Πεύμα(τα)				
			Φάκιον				
			Φαλώρια				
Φθία							
					Καισάρεια		
					Διοκλητιανούπολις		
					Σάλτοβουραμίσιον		
					Σάλτοσιόβιος		

Εικ. 3. Συγκριτικός πίνακας με κατάλογο θεσσαλικών τοπωνυμίων που μνημονεύονται στον Όμηρο, τον Σκύλακα, τον Στράβωνα, τον Πτολεμαίο, την Tabula Peutingeriana και τον Ιεροκλή και των θεσσαλικών πόλεων που κατά την αρχαιότητα εξέδωσαν δικά τους νομίσματα.

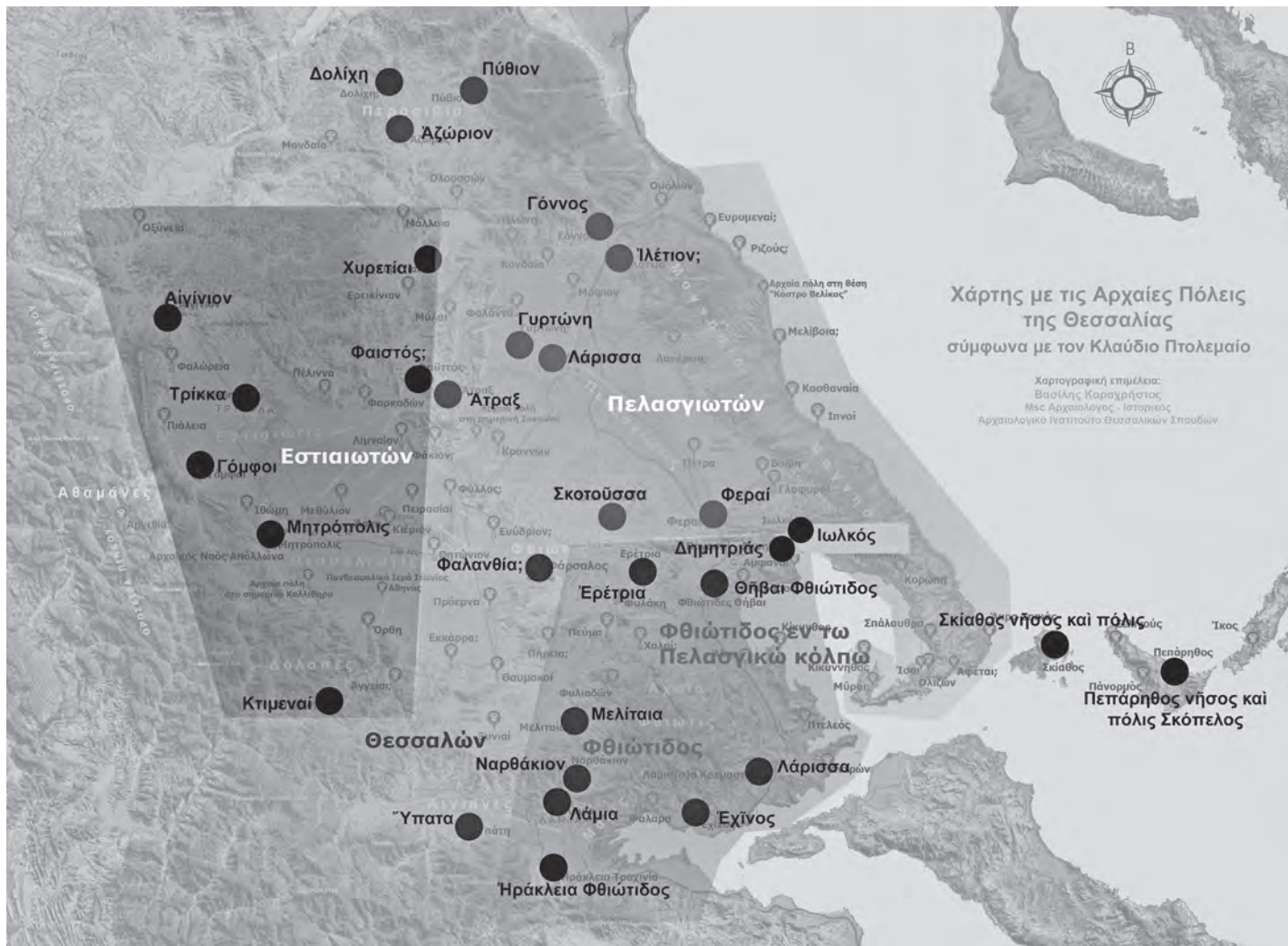
Εικ. 4. Ακριβής επίδειξη των συντεταγμένων του Πτολεμαίου για τις πόλεις της αρχαίας Θεσσαλίας σε επίπεδο με κάρναβο.

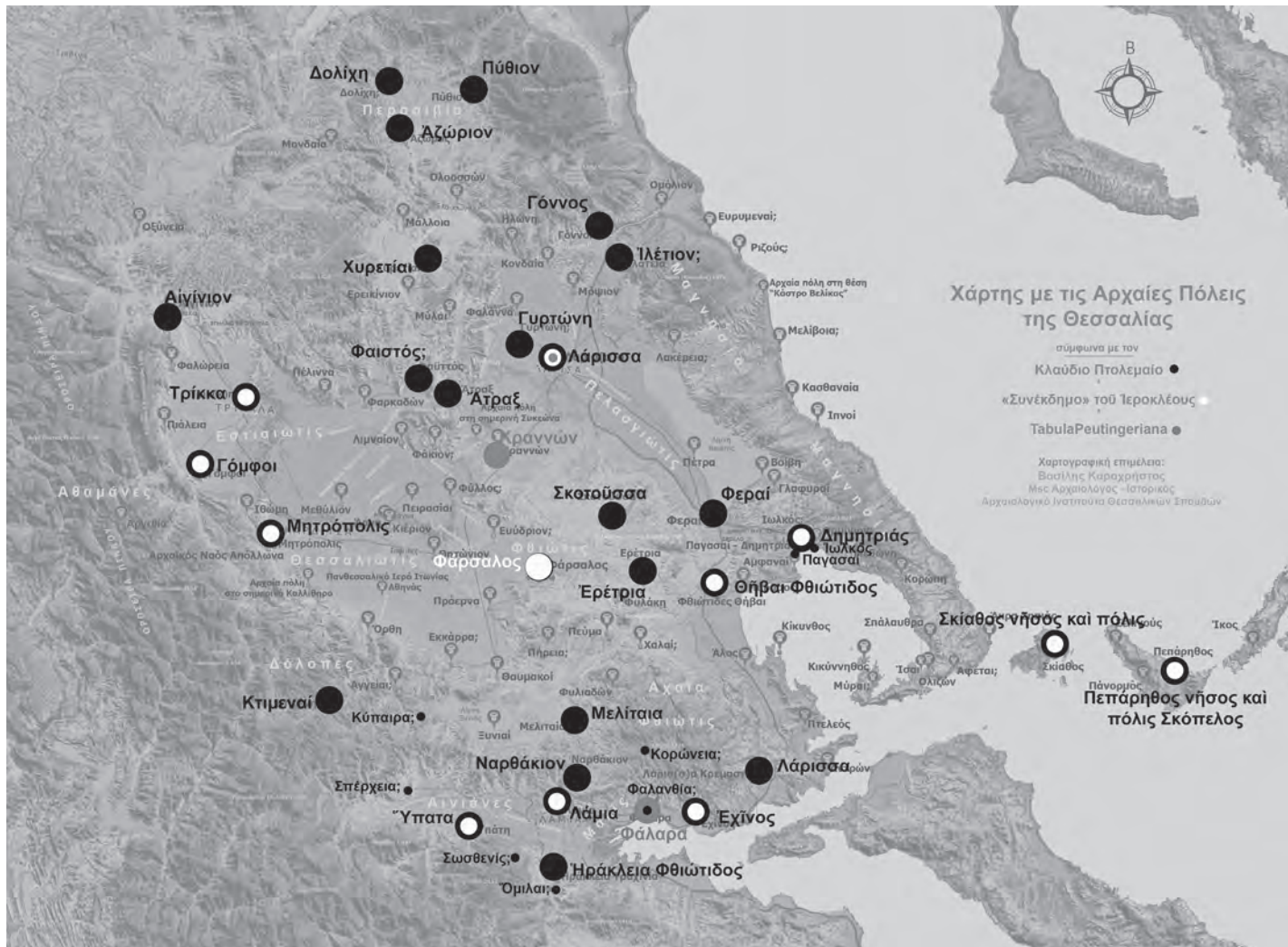
Εικ. 5. Οι συντεταγμένες του Πτολεμαίου για τις πόλεις της αρχαίας Θεσσαλίας σε σύγχρονο προβολικό σύστημα.

Εικ. 6. Χάρτης με τις αρχαίες πόλεις της Θεσσαλίας (με βάση τις κύριες σύγχρονες απόψεις της έρευνας).

Εικ. 7. Χάρτης με τις πόλεις και τις περιοχές που αναφέρει ο Πτολεμαίος, αποδοσμένες σε σύγχρονο υπόβαθρο.

Ει. 8. Χάρτης της αρχαίας Θεσσαλίας με βάση τον Πτολεμαίο, την Tabula Peutingeriana και τον Ιεροκλή.

Η ΔΙΗΓΗΣΗ ΤΟΥ «ΛΟΥΚΙΟΥ Η ΟΝΟΥ» ΚΑΙ Η ΘΕΣΣΑΛΙΚΗ ΕΚΔΟΧΗ ΤΗΣ: ΕΝΑ ΤΑΞΙΔΙ ΣΤΟΝ ΜΥΘΟ ΤΗΣ ΠΑΛΑΙΑΣ ΕΛΛΑΔΟΣ ;

Σταύρος Γουλούλης

Ο διδακτικός μύθος του «Λουκίου», του ήρωα που μεταμορφώθηκε με μαγικές γητειές σε όνο την εποχή του αυτοκράτορα Καίσαρα, απαντά σε δύο παραλλαγές, στον Λουκιανό – για την ακρίβεια εντάχθηκε στη συλλογή των έργων του – και στον Απουλήιο. Σύμφωνα με τον Λουκιανό (περ. 120-180), στο έργο που του αποδίδεται με τίτλο «Λούκιος ή Όνος»¹, ο Λούκιος κατάγεται εκ Πατρών της Αχαΐας, παίρνει «τὴν ὁδὸ πρὸς Λάρισσαν»² και σταθμεύει στην Υπάτη. Εκεί επειδή είχε εμμονές περί τα αφροδίσια και τη μαγεία, όταν προσπάθησε να μνηθεί σε μαγικό πέταγμα με τη μορφή πτηνού («ψυχανωδία»), κατά λάθος μεταμορφώθηκε σε γαίδαρο. Μετά από πολλές περιπέτειες, παρακάμπτοντας Θεσσαλία και Πιερία, εμφανίζεται να βρίσκεται απ' ευθείας στη Βέροια και, αφού περιόδευσε τον κάμπο της Μακεδονίας, καταλήγει στη Θεσσαλονίκη, όπου στο θέατρο, τρώγοντας ρόδα, το μοναδικό αντίδοτο, γίνεται πάλι άνθρωπος. Το κείμενο αυτό ίσως χρονολογείται στα μέσα 2ου αιώνα, όταν η Θεσσαλονίκη ήταν η πρωτεύουσα της διευρυμένης διοικήσεως της Μακεδονίας. Σύμφωνα με τον Απουλήιο (περί το 155), στο έργο του «Μεταμορφώσεις»³, ο Λούκιος διαμένει στην Κόρινθο και στο δρόμο για τη Θεσσαλία, όπου είχε συγγενείς (κατιόντες: Πλούταρχος-Σέξτος, από τη μητέρα του), σταθμεύει στην Υπάτη, την οποία θεωρεί μεγάλη πόλη της Θεσσαλίας. Εκεί μεταμορφώνεται σε γαίδαρο και μετά από φοβερές περιπέτειες καταλήγει στην Κόρινθο, τον πηγαίνουν στο θέατρο, διαφεύγει στο λιμάνι Κεγχρεές, όπου με επέμβαση της θεάς Ίσιδας κατά τη γιορτή των Πλοιαφεσιών (5 Μαρτίου) γίνεται πάλι άνθρωπος, τρώγοντας ρόδα.

Οι δύο συγγραφείς την ίδια υπόθεση έργου χειρίζονται με διαφορετική προοπτική. Ο Λουκιανός κάνει σάτιρα, διακωμωδώντας την ωμότητα των αγροίκων, τους τσαρλατάνους της θρησκείας, τους διεφθαρμένους αστούς. Δεν αναφέρεται σε μαγεία και μυστήρια. Ο Απουλήιος, σε πιο «μπαρόκ» ύφος, ως οπαδός της λατρείας της Ίσιδος, δέχεται το υπερφυσικό (κακοποιό μαγεία, αιγυπτιακά μυστήρια), στρέφεται μέσα από το τρομολαγνικό και γκροτέσκο ύφος του κατά της μαγείας. Η Θεσσαλία, ακόμη και η Λάρισα, όπου πηγαίνουν ορισμένοι ήρωές του (1.7, 2.21), είναι αρνητικός τόπος προορισμού, αφού αποτελεί την χώρα αρχέτυπων κακοποιών μαγισσών⁴. Είτε η μαγεία αποτελεί πιστευτό κίνδυνο είτε υπερτιμημένο, όπως υπονοούν οι αδιανόητες υπερβολές για τις μαγικές ικανότητες ορισμένων, κατ' αυτόν η θεά Ίσιδα ως παγκόσμια Μητέρα (11.5) νικά τα σκοτάδια της ανθρώπινης ύπαρξης, καθώς λυτρώνει πρώτα τον ίδιο τον συγγραφέα. Τα δύο κείμενα διαφέρουν ωστόσο και ως προς τον προορισμό του ταξιδιού του Λουκίου, που τον τοποθετούν προς τον βορρά ο ένας, προς τον νότο ο άλλος.

Όπως φαίνεται, τα δύο περίπου σύγχρονα κείμενα περιγράφουν στα μέσα του 2ου αιώνα, τρεις αιώνες μετά τη ρωμαϊκή κατάκτηση, μία ειδική περιήγηση στην Ελλάδα, την ίδια ακριβώς εποχή που ο περιηγητισμός

1. Macleod 1974, 276-309. Δεν γίνεται δεκτό ότι είναι έργο του Λουκιανού, παρόλο που συνάδει στην τέχνη και ιδεολογία του ως κυνικού και επικούρειου, στον οποίο τον αποδίδει ο Perry 1967, 221-222, 230 κεξ. Για τη χρονολόγηση του κειμένου, βλ. Van Thiel 1971. Browne 1978.

2. Macleod 1944, 277 στ. 25-26: «Ἄπειμι, ἔφην, εἰς Λάρισσαν, ἔοικα δὲ ἐνθάδε διατρίψειν τριῶν ἢ πέντε ἡμερῶν» 281 στ. 29-30: «...καὶ ἦν πολλή μὲν ἐν τούτῳ τρυφή, ὥστε τῆς εἰς τὴν Λάρισσαν ὁδοῦ παντάπασιν ἐπιλελήσμεν...».

3. Για σύγκριση των έργων του Λουκιανού και του Απουλήιου, βλ. Walsh 1970, 147. Για τη χρονολόγηση, βλ. Dowden 1994.

4. Frangoulidis 2008, 45 κεξ., 85 κεξ. Decourt, Tziafalias 2007.

εξαιρείται και με έργα, όπως το πασίγνωστο του Πausανία. Ωστόσο, η Ελλάδα ως προορισμός των Ρωμαίων είχε εξαρθεί και πιο παλαιά, όπως με το πολύ πιο έντονο παράδειγμα του αυτοκράτορα Νέρωνα το 66 μ.Χ.

Ο Φώτιος στη *Βιβλιοθήκη* του, αγνοώντας βέβαια το κείμενο του Απουλήιου, είχε διακρίνει ότι το έργο του Λουκιανού (ή Ψευδο-Λουκιανού) αποτελούσε επιτομή ενός παλαιότερου έργου που έφερε τον τίτλο «*Λουκίου Πατρώως Μεταμορφώσεων λόγοι*»⁵. Ο φωτισμένος πατριάρχης προφανώς είχε δει το κείμενο αυτό τον 9ο αιώνα και το είχε καταγράψει με αριθμό Cod. 129, πλην όμως εντέλει αυτό δεν σώθηκε. Ο τίτλος και μόνο του κειμένου προβληματίζει: ο Λούκιος από την Πάτρα είναι ο ήρωας του έργου, ταυτόχρονα και ο αφηγητής της ιστορίας, όπως συμβαίνει και στο έργο του Απουλήιου· αυτό δεν σημαίνει ότι ο Λούκιος από την Πάτρα ήταν πραγματικό πρόσωπο, όπως πίστευε ο Φώτιος και πέρασε στη μετέπειτα βιβλιογραφία, και ότι ήταν ο συγγραφέας. Η κατά κυριολεξία ερμηνεία του τίτλου του συγκεκριμένου έργου δεν συνάδει με το ίδιο το έργο, που είναι συμβολικό.

Ο Φώτιος ακόμη τόνισε ότι το αποδιδόμενο στον Λουκιανό είναι μεν ίδιο, αλλά και ταυτόχρονα διαφέρει από αυτό του Λουκίου Πατρώως. Η διαφορά έγκειται κατ' αυτόν ότι σατιρίζει τα κακώς κείμενα της θρησκείας (ελληνική δεισδαιμονία), ενώ ο Λούκιος Πατρεύς τα δέχεται όπως είναι⁶. Προφανώς δέχεται την αλληγορική σημασία των γεγονότων που περιγράφει με μυθιστορηματικό τρόπο. Στην πραγματικότητα, όμως, μόνο σε ένα σημείο θίγει τις παρανοϊκές και αθέμιτες πράξεις των ευνούχων ιερέων της Συρίας θεού· άρα η γνώμη του Φωτίου αποτελεί γενίκευση αμφίβολης αξίας (κεφ. 37-41), καθώς όλο το έργο διακατέχεται από μία υπερβολική λογική πρώτα πάνω στη σκληρή, εξοντωτική, συμπεριφορά των Ορεινών κατοίκων και μετά τη στυγνή εκμετάλλευση των Πεδινών. Αν όμως το απέδιδε αυτούσιο στο περιεχόμενο, η πιο σύντομη νέα αφήγησή του σε τι θα έγκειτο; Κι αν τα κείμενα του Λουκιανού και του Απουλήιου διαφέρουν – παρά τα κοινά τους σημεία – τόσο πολύ, τόσο στο περιεχόμενο και στην ιδεολογία, γεγονός που αποτυπώνεται και στη διαφορά του τελικού προορισμού του ταξιδιού, γιατί να μη διαφέρει ανάλογα το πρότυπο έργο του Λουκίου Πατρώως από το έργο του Λουκιανού; Αν το δεύτερο αποτελεί απλή επιτομή του αρχτύπου («*ύποσυληθέντος*»), δεν θα μπορούσε η επιτομή να είναι ένα άλλο, διαφορετικό, έργο; Επομένως, ασχέτως αν δεν το λέγει ο Φώτιος, ο Λουκιανός πρέπει να προέβη σε αλλαγές στο περιεχόμενο, πρωτίστως τροποποιώντας τον ιδεολογικό προσανατολισμό του προτύπου του. Μήπως όμως αυτό συνέβη, επειδή ο Λουκιανός άλλαξε την αρχική πορεία του ήρωα-γαϊδάρου προς την Λάρισα; Διότι τελικά τον οδηγεί στη Θεσσαλονίκη.

Οπωσδήποτε λανθάνει ένας ανώνυμος συγγραφέας με ελληνορωμαϊκή ταυτότητα και χώρο αναφοράς την παλαιά Ελλάδα, αλλά η Πάτρα, ως πόλη καταγωγής δεν σημαίνει το κατ' εξοχήν ειδικό στοιχείο για το βιογραφικό του. Δεν είναι υποχρεωτικό να γίνει αποδεκτό ότι μιλά προσωπικά, σαν να καταγράφει ημερολόγιο, αλλά ότι εκφράζει μία συλλογική πολιτική εμπειρία, ένα ιστορικό γίνεσθαι. Ο συγγραφέας φέρει ένα τυπικό ρωμαϊκό όνομα (praenomen) Lucius-Λεύκιος, και γι' αυτόν η Πάτρα έχει αξία ως ρωμαϊκή πλέον πόλη. Αν ήθελε να δηλώσει ποιός είναι στην πραγματικότητα θα κατέγραφε το οικογενειακό του *nomen* και πιο πολύ το επίθετο (*cognomen*). Η δική του Πάτρα όμως είναι μία ιστορική ελληνική πόλη, παλαιά έδρα της Αχαϊκής συμπολιτείας, αλλά από τον 2ο αιώνα π.Χ. είναι πλέον το κύριο λιμάνι από όπου προωθούνται στην ελληνική χερσόνησο οι Ρωμαίοι που έρχονται από την Κάτω Ιταλία. Αλλά για την Παλαιά Ελλάδα η Πάτρα είναι η κύρια πύλη της ρωμαϊκής διείσδυσης προς την Ελλάδα, περισσότερο κι από τη Νικόπολη που ιδρύθηκε μετά τη ναυμαχία στο Ακτιο το 31 π.Χ., και κύριος σταθμός στο ταξίδι για την Μικρά Ασία, εφόσον μέσω της Πάτρας αποφεύγεται η δυσπρόσιτη ορεινή ενδοχώρα, κυρίως η Πίνδος. Για όποιον ήθελε να ταξιδέψει από Πάτρα προς την κεντρική Βαλκανική, προς βορράν, η κύρια οδός από ξηράς ήταν, όπως και σήμερα, μέσω Κορίνθου και Αττικής. Αν ήθελε όμως να αποφύγει τον κύκλο, μπορούσε να οδηγηθεί στη Ναύπακτο ή στη Φωκίδα, όπου ήταν οι Δελφοί, το πνευματικό κέντρο των Ελλήνων, κι από εκεί μέσω της κοι-

5. Henry 1960, 103: «*Ανεγνώσθη Λουκίου Πατρώως μεταμορφώσεων λόγοι διάφοροι. Έστι δὲ τὴν φράσιν σαφῆς τε καὶ καθαρὸς καὶ φίλος γλυκύτητος· φεύγων δὲ τὴν ἐν λόγοις καινοτομίαν, εἰς ὑπερβολὴν διώκει τὴν ἐν τοῖς διηγήμασι τερατείαν, καὶ ὡς ἂν τις εἴποι, ἄλλος ἐστὶ Λουκιανός. Οἱ δὲ γε πρῶτοι αὐτοῦ δύο λόγοι μόνον οὐ μετεγράφησαν Λουκίῳ [Πατρώῳ] ἐκ τοῦ Λουκιανοῦ λόγου ὃς ἐπιγράφεται «Λούκιος ἢ Ὀνος ἢ ἐκ τῶν Λουκίου λόγων Λουκιανῶ». Ἔοικε δὲ μᾶλλον ὁ Λουκιανὸς μεταγράφοντι, ὅσον εἰκάζει, τις γὰρ χρόνῳ πρεσβύτερος οὕτω ἔχομεν γινῶναι. Καὶ γὰρ ὡσπερ ἀπὸ πλάτους τῶν Λουκίου λόγων ὁ Λουκιανὸς ἀπολεπτύνας καὶ περιετλῶν ὅσα μὴ ἔδωκε αὐτῷ πρὸς τὸν οἰκείον χρῆσιμα σκοπόν... «Λούκιος ἢ Ὀνος» ἐπέγραψε τὸ ἐκείθεν ὑποσυληθέν».*

6. Henry 1960, 103-104: «*Πλὴν ὁ μὲν Λουκιανὸς σκώπτων καὶ διασύρων τὴν Ἑλληνικὴν δεισδαιμονίαν, ὡσπερ κἀν τοῖς ἄλλοις, καὶ τοῦτον συνέταττεν. Ὁ δὲ Λούκιος σπουδάζων τε καὶ πιστὰς νομίζων τὰς ἐξ ἀνθρώπων εἰς ἀλλήλους μεταμορφώσεις τὰς τε ἐξ ἄλλων εἰς ἀνθρώπους καὶ ἀνάπαλιν καὶ τὸν ἄλλον τῶν παλαιῶν μύθων ὕθλον καὶ φλῆναφον, γραφῆ παρείδου ταῦτα καὶ συνύφαινεν».*

λάδας του Σπερχειού να προχωρήσει παράλληλα στην ακτογραμμή του βόρειου Ευβοϊκού, του Μαλιακού και του Παγασητικού κόλπου κοκ. Ο Λούκιος με το που εμφανίζεται έξω από την Υπάτη κατά μία πιο «οικονομική» πορεία μπορούσε να έχει έλθει μέσω δυτικής Στερεάς Ελλάδας· ατυχώς ο Λουκιανός, κατά τον Φώτιο, αφαίρεσε στο επίμαχο σημείο τα δύο πρώτα κεφάλαια, που προφανώς θα περιείχαν την αναχώρηση από την Πάτρα και το ταξίδι έως την Υπάτη⁷. Αυτό σημαίνει κάτι πολύ ιδιαίτερο: ότι ο νεότερος συγγραφέας έδωσε έμφαση σε ένα τμήμα μόνο της πορείας, και ότι στην ουσία συνέθεσε ένα νέο έργο, με άλλη φιλοσοφία. Θα ήταν δυνατόν ακόμη να υποθέσουμε ότι τα δύο πρώτα κεφάλαια περιείχαν την κατευθυντήρια αρχή στην εξέλιξη της πλοκής, που δεν ενδιέφερε πλέον τον διασκευαστή Λουκιανό, εφόσον αυτός αποφάσισε να δώσει νέα διάσταση στην ιστορία. Επομένως κάτι συμβαίνει στα δύο πρώτα κεφάλαια του πρότυπου έργου, στον δρόμο μεταξύ Πατρών και Υπάτης.

Συμβαίνει όμως ο δρόμος αυτός μετά τους Δελφούς ως τα Τέμπη και τη Λάρισα λεγόταν «Πυθιάς», όπου κάθε εννέα χρόνια ο αρχιθεωρός, ένας νέος που προσωποποιούσε τον Απόλλωνα κατευθυνόταν με πομπή μέσω Υπάτης, ακολουθώντας τον δρόμο παράλληλα προς τις ακτές του Μαλιακού, του Παγασητικού και δίπλα στη Βοιβηίδα λίμνη μέχρι τα Τέμπη, στο ιερό του Απόλλωνα Τεμπεΐτη. Στα νερά του Πηνειού ετελείτο η κάθαρση και μετά επέστρεφε στη Λάρισα⁸, διερχόμενος το προάστιο Δειπνιάς, κοντά στον σημερινό Πλατύκαμπο, στη διασταύρωση της νέας Εθνικής οδού και της παλαιάς οδού Βόλου-Λαρίσης, όπου τελούσε δείπνο σε επίσημη δεξίωση στην εκεί λέσχη, επισκεπτόμενος και τον ναό του Απόλλωνα Κερδώου⁹ στην Ελευθέρα Αγορά της Λαρίσης¹⁰. Μετά έπαιρνε νότια πορεία πάλι μέσω της παραλιακής οδού για να καταλήξει στους Δελφούς. Η «Πυθιάς» ήταν μία μακρά ιερά οδός της Ελλάδας και η Πάτρα ήταν κοντά στην αρχή αυτής της οδού, στους Δελφούς.

Ίσως γι' αυτόν τον λόγο, ο Πλάτων στον διάλογό του *Μένων*¹¹ θεωρεί την «*ὁδὸν πρὸς Λάρισσαν*» αξία για ανθρώπους όπως ο Μένων ο Θεσσαλός, σύμβολο πορείας προς την αλήθεια. Γι' αυτό πιο πριν επαινεί τους Λαρισαίους για το ανάλογο ενδιαφέρον τους¹². Αλλά η έκφραση «*ὁδὸς εἰς τὴν Λάρισσαν*», που χρησιμοποιεί ο Λουκιανός, αναβιώνει ενσυνείδητα το πλατωνικό χωρίο¹³. Επομένως, η αναβίωση αυτή δεν μπορεί να είναι κάτι τυχαίο, σε ένα κείμενο εκ των πραγμάτων συμβολικό, με έναν ήρωα που φέρει ομοίως το συμβολικό όνομα Lucius-Λεύκιος, ο άνθρωπος του φωτός. Ο Λούκιος ο Πατρεύς θα είχε σοβαρό λόγο να ορίσει ως προορισμό τη Λάρισα, μία πόλη του θεού Απόλλωνα.

Στον Λουκιανό η πορεία του Λουκίου, αιχμαλώτου των ληστών μετά τη νυχτερινή επιδρομή στο σπίτι του Ιπάρχου στην Υπάτη, γίνεται εν μέσω ορέων μέχρι μία κόμη κοντά στη θάλασσα: 1) παίρνουν έναν παράδρομο (κεφ. 16 στ. 24-25: «*ἤλαυνον ὡς ἐπὶ τὸ ὄρος ἀτριπτῶ ὁδῶ φεύγειν πειρώμενοι*»); 2) φτάνουν δια μέσου ορέων σε έπαυλη (κεφ. 17 στ. 3-7 «*καὶ ἡμεῖς ὄρη πολλὰ ἀναβεβήκειμεν ... καταλύομεν εἰς τινα ἔπαυλιν*») κάτω από βουνό (κεφ. 18 στ. 30 «*ἔφευγον ἄνω εἰς τὸ ὄρος, ὃ δὲ ἐπειδὴ εἶδε δρόμῳ ἀπιόντα ἀνέκραγε λῦσαι τοὺς κύνας*», κεφ. 19 στ. 11, 18, 22 «*τὰς ὀπλὰς ἐκ τῆς ὁδοῦ ἐκτετριμμένας*», ή στ. 28 «*ἐς τὸν κρημνόν*»); 3) Επρόκειτο για ένα λημέρι (κεφ. 20 στ. 2-3 «*καὶ πρὸ τῆς ἐσπέρας ἤλθομεν εἰς τὰ οἰκεία*» ή κεφ. 25, στ. 13 «*ἐργαστήριον*» ή κεφ. 26, στ. 12-13 «*καταγώγιον ληστῶν*»), μία αγροικία που διαθέτει στοιχειώδεις λειτουργίες εξπηρέτησης για πρόχειρο λουτρό (κεφ. 20-21 στ. 9-11, 15: «*λέβητος ἔνδον ὕδωρ θερμὸν ἔχοντος ... αὐτοσχεδίῳ λουτρῶ ἐχρήσαντο... ὁμοίως ἐλούσαντο καὶ οὔτοι*»), χώρο αποθήκευσης των κλοπιμαίων (κεφ. 21 στ. 14-15 «*ταῦτα ἔνδον κατετέοντο*»), χώρο εστίασης (κεφ. 22 στ. 4 «*οἱ λησταὶ ἔξω ἐν τῷ προδόμῳ ἐδείπνουν*») και πανί για τα ζώα (κεφ. 22 στ. 3). Οι ίδιοι ληστές από εκεί ενεργούν επιδρομή στην παραλιακή κόμη τρεις ημέρες

7. Βλ. παραπάνω, σημ. 5.

8. Αρβανιτόπουλος ΠΑΕ 1911, 284 κεξ., 289-292, εικ. 2. Stählin 1924, 14-17 [2002, 60-64]. Δουλιγέρη-Ιντζεσιλογλου 1984, 71-82.

9. Στέφανος Βυζάντιος, λ. Δειπνιάς: «*Κώμη Θεσσαλίας περὶ Λάρισσαν, ὅπου φασὶν Ἀπόλλωνα δειπνήσαι πρῶτον, ὅτε ἐκ τῶν Τεμπεων καθαρθεὶς ὑπέστρεψεν. Καὶ τῷ παιδί τῷ διακομιστῇ τῆς δάφνης ἔθος εἰς τήνδε παραγενομένῳ δειπνεῖν. Καλλιμαχος δ' ἔδειπνιάς ἔνθεν μιν δειδέχεται*». Helly 1987, 140-142. Ρακατσάνης, Τζιαφάλιας 1997, 20-22, ὅπου βιβλιογραφία.

10. Αξενίδης, 1949, 166-170.

11. Πλάτων, *Μένων* 97a: «*ΣΩ. Ἐγὼ ἐρῶ. <εἰ> εἰδὼς τὴν ὁδὸν τὴν εἰς Λάρισσαν ἢ ὅποι βούλει ἄλλοσε βαδίζοι καὶ ἄλλοις ἡγοῖτο, ἄλλο τι ὀρθῶς ἂν καὶ εὖ ἡγοῖτο;*».

12. Πλάτων, *Μένων* 70b. «*ΣΩ. Ὁ Μένων, πρὸ τοῦ μὲν Θεταλοὶ εὐδόκιμοι ἦσαν ἐν τοῖς Ἑλλήσιν καὶ ἐθαυμάζοντο ἐφ' ἵπικῇ τε καὶ πλούτῳ, νῦν δέ, ὡς ἐμοὶ δοκεῖ, καὶ ἐπὶ σοφίᾳ, καὶ οὐχ ἥκιστα οἱ τοῦ σοῦ ἑταίρου Ἀριστίππου πολῖται Λαρισαῖοι. τούτου δὲ ὑμῖν αἰτίος ἔστι Γοργίας ἀφικόμενος γὰρ εἰς τὴν πόλιν ἑραστάς ἐπὶ σοφίᾳ εἴληφεν Ἀλεαδῶν τε τοὺς πρῶτους, ..., καὶ τῶν ἄλλων Θεταλῶν...*». Βλ. Αξενίδης 1947, Α', 69, 128, 246.

13. Krabbe 2003, 137-139.

πορεία με επιστροφή (κεφ. 22 στ. 26-27 «*Τρισὶ δὲ ὕστερον ἡμέραις μεσοῦσης σχεδὸν τῆς νυκτὸς ἀναστρέφουσιν*»), απάγοντας μία νεανίδα. Κοντά ήταν η κεντρική οδός, την οποία έλεγχαν από κάποιο παρατηρητήριο, κι από εκεί έκαναν επίθεση με σκοπό τη ληστεία (κεφ. 22 στ. 5-6, 11-12 «*τῶν σκοπῶν τις τῶν τὰς ὁδοῦς φρουρεῖν εἰλαχότων ἔρχεται ἀγγέλων ὅτι ξένος ταύτη παριέναι μέλλοι ... ἤκομεν εἰς τὴν ὁδὸν ἔνθα ὁ ξένος παρελάσειν ἔμελλεν ... καὶ τοὺς ἐκείνου θεράποντας ἀπέκτειναν*»). Τα κλεμμένα μεταφέρονται στο λημέρι, κοντά στο οποίο ήταν ένας γκρεμός, όπου έριξαν έναν άλλον φτωχό γάιδαρο (κεφ. 22 στ. 20 «*ρίψωμεν αὐτὸν ἀπὸ τοῦ κρημνοῦ*» ή κεφ. 24 στ. 2-7), ο ίδιος γκρεμός όπου έριξαν τη νεκρή γραιά, οικονόμο στο λημέρι τους⁴) ο όνος δραπετεύει με την κοπέλα το ίδιο βράδυ μέχρι τη διασταύρωση με την δημόσια οδό (κεφ. 24 στ. 21-22 «*ἤκομεν ἔνθα ἐσκίζετο τριπλή <ή> ὁδός*»)⁵) την άλλη ημέρα απελευθερώνεται και μεταφέρονται όλοι στην κώμη (κεφ. 26 στ. 14-15 «*ἤγεν οἴκαδε. Οἱ δὲ κωμῆται ὡς εἶδον ἡμᾶς ἔτι πόρρωθεν*»). Γίνεται ο γάμος και ο Λούκιος, ο οποίος είχε συμπαρασταθεί στη νύφη, αφήνεται σε λιβάδια για βοσκή (κεφ. 28), αλλά τον βάζουν σε βαριές μεταφορές προς ένα υπερκείμενο όρος, στο δρόμο για το οποίο παρεμβαλλόταν ποταμός (κεφ. 29 στ. 21, στ. 6 «*ὄρος ἄνω ἐπεμπόμην ... καὶ ποταμὸς ἦν ἀένναος ἐν τῇ ὁδῷ*»)⁶) μετά τον γάμο και τους δύο τους καταπίνει η θάλασσα μάλλον από πλημμυρίδα (τσουνάμι λόγω σεισμού;) (κεφ. 34 στ. 20-26 «*ἄγγελός τις ἀπὸ τῆς κώμης ἦκεν ... λέγων τὴν νεόνυμφον κόρην ... καὶ τὸν ταύτης νυμφίον, περὶ δεῖλην ὄψιαν ἀμφοτέρους αὐτοὺς ἐν τῷ αἰγιαλῷ περιπατοῦντας, ἐπιπολάσασαν ἄφνω τὴν θάλασσαν ἀρπάξει αὐτοὺς καὶ ἀφανεῖς ποιήσῃ*»). Η περιοχή θεωρεῖται ενταγμένη σε χώρα (επαρχία;) και είχε ηγεμόνα, εφόσον σ' εκείνον οδήγησαν τους κλέφτες (κεφ. 26 στ. 10-11 «*πάντας ἐδέσμουσι καὶ ἐπὶ τὸν τῆς χώρας ἡγεμόνα ἀπήγον*»).

Δεν αναφέρονται ονομαστικά η περιοχή της Υπάτης, το υπερκείμενο όρος Οίτη ή ο παρακείμενος Σπερχειός. Το μόνο δεδομένο είναι ότι οι ληστές παίρνουν έναν ορεινό δρόμο για να αποφύγουν τη σύλληψη και κάποτε συναντούν τη θάλασσα στην προς βορράν πορεία τους προς Βέροια, περίπου τρεις ημέρες πορεία. Από την Υπάτη μέχρι το λημέρι είναι μία ημέρα και μέχρι την παραθαλάσσια κώμη, πατρίδα της κοπέλας, τρεις ημέρες με επιστροφή. Η πλημμυρίδα της θάλασσας που κατάπτε τους νεόνυμφους φαίνεται ότι συνέβη στον Μαλιακό κόλπο. Κάτι ανάλογο καταγράφεται, π.χ. για τον Εχίνο το 551¹⁴. Ο Λουκιανός προσπερνά την περιοχή αυτή, που δεν κατονομάζει, καθώς δεν τον ενδιαφέρει η Θεσσαλία πλέον, αφού ο ήρωάς του θα καταλήξει στη Μακεδονία. Στον Λούκιο Πατρέα, όμως, μία πορεία κατά μήκος του Μαλιακού κόλπου μπορεί να αντιστοιχεί με την Αχαΐα Φθιώτιδα. Αλλά κάτι τέτοιο συνδέει την εν λόγω Αχαΐα με την Αχαΐα της Πελοποννήσου ή την ρωμαϊκή επαρχία της Αχαΐας, που βρισκόταν νοτιότερα. Να είναι άραγε τυχαίο;

Για να επενδυθεί, όμως, λογοτεχνικά, να κρύψει δηλαδή τον λόγο μέσα στον μύθο, ορίζει μία εξωτερική αιτία: ο Λουκιανός, τηρώντας το σχέδιο του Λουκίου Πατρέως, θέλει ο όνος να μεταβαίνει στη Λάρισα (Θεσσαλία) για οικογενειακή του υπόθεση (κεφ. 1: «*Ἀπήειν ποτὲ ἐς Θετταλίαν. ἦν δε μοι πατρικὸν τι συμβόλαιον ἐκεῖ πρὸς ἄνθρωπον ἐπιχώριον*»). Όμως, η Υπάτη αλλάζει την πορεία του, τουλάχιστον στον Λουκιανό που προτιμά να τον βάζει να μεταβαίνει στη Θεσσαλονίκη, ενώ ο Απουλήιος τον οδηγεί πίσω στην Κόρινθο. Και οι δύο πόλεις έχουν το χαρακτηριστικό ότι η μεν δεύτερη είναι από την επανίδρυσή της (46 π.Χ.) πρωτεύουσα της συγκλητικής επαρχίας της Ελλάδος, η δε Θεσσαλονίκη από την εποχή των Αντωνίωνων, πρωτεύουσα της διοικήσεως Μακεδονίας στην οποία περιλαμβάνεται και η Θεσσαλία¹⁵. Το στοιχείο αυτό μετρά ιδιαίτερα στην επιλογή των δύο συγγραφέων που ορίζουν δύο ρωμαϊκές επαρχιακές πρωτεύουσες ως προορισμούς του περιπλανώμενου Λουκίου. Ίσως υπήρχαν και άλλοι λόγοι.

Η γεωγραφική και διοικητική διαίρεση της περιγραφόμενης περιοχής, μετά τη μεταμόρφωση του Λουκίου σε όνο, αποδίδεται στους δύο συγγραφείς σε τρεις ενόητες πάνω στο ακόλουθο σχήμα: ΚΩΜΗ (Αχαΐα Φθιώτις, civitas, patria: Απ. 4.7 κεξ., 7.12,13) → ΠΟΛΗ (Βέροια, civitas populosa et nobilis: Απ. 8.23) → ΠΡΩΤΕΥΟΥΣΑ (Θεσσαλονίκη, Κόρινθος). Το σχήμα αυτό δίνει την υποψία για μία άλλη μορφή και στο πρότυπο έργο, εφόσον και η Λάρισα ήταν πρωτεύουσα της Θεσσαλίας, έδρα του Κοινού των Θεσσαλών.

Το «πατρικό σύμβολαιο» ενός ανθρώπου που κατάγεται από την Πάτρα, επίσης, ορίζει έναν ποιητικό τόπο, όπου αρχίζει ο συμβολισμός του έργου, για να ολοκληρωθεί κάπου αλλού. Κανονικά σε έναν άλλον τόπο, ομοίως ποιητικό, συμβολικό, στην κατάληξη της πορείας. Αλλά και η Υπάτη (Υπατα, κεφ. 1 στ. 8), όπου γίνεται η ατυχής μεταμόρφωση σε γάιδαρο, ανθρώπινο ποιητικό υποείδος, μπορεί να εκληφθεί ως ένα ανάλογο σύμβολο στον αναγνώστη μιας ποιητικής αλληγορίας. Για παράδειγμα, ως το ανώτερο σημείο

14. Stählin 1924, 320 [2002, 319-320].

15. Αβραμέα 1974, 20. Helly 1980, 38-39(= Helly, *IEE* Στ', 180). Σαρκάκης 1984, 129-133. Koder, Hild 1976, 50-51. Δρακούλης 2009, 122. Barnes 1982, 220.

της ζωής του ανθρώπου, όπου οι ορμές και η «περιέργεια του ὄνου» (κεφ. 56 στ. 5), τον διαστρέφει. Επομένως, η Λάρισα, μία περιοχή και πόλη του Απόλλωνα, ως προορισμός λόγω όχι τόσο της πλατωνικής παράδοσης όσο της *Πυθιάδος* οδού, όπου ο ίδιος ο Απόλλων και ο αρχιθεωρός εκπρόσωπός του κάθε εννέα έτη, καθαιρείται από τον φόνο του Πύθωνα, αποτελούν ή μπορούν να εκληφθούν ως τόπος φωτισμού, καθάρσεως και επιστροφής στην ανθρώπινη υπόσταση. Αυτό δείχνει η δυναμική του έργου, αλλά εδώ τίθεται ο προβληματισμός.

Είναι εύλογο να τίθεται ως ζήτημα η αλλαγή προσανατολισμού της πορείας του μοναδικού ήρωα του έργου, διότι, όπως ήδη προσημάνθηκε, αν δεν υπήρχε κάποια δομική αλλαγή, προς τι να γινόταν η διασκευή ενός παλαιότερου έργου; Η σύγκριση που είναι δυνατόν να γίνει μεταξύ του «*Λουκίου ή Ὄνου*» και των «*Μεταμορφώσεων*» του Απουλήιου, αποκαλύπτοντας υπαρκτές ή διαφαινόμενες διαφορές, έτσι ώστε να δικαιολογεί απόλυτα τις αλλαγές που φαίνεται να προκάλεσε ο Απουλήιος, μας προσφέρει δείγμα μόνο των αλλαγών που φαίνεται να υπήρξαν μεταξύ των έργων του Λουκίου Πατρώως και του Λουκιανού, μέρος μόνον από τις οποίες αποκαλύπτει ο μόνος που διάβασε και τα δύο έργα, ο Φώτιος. Ο Λουκιανός, αν άλλαξε την πορεία του γαϊδάρου αντί για Θεσσαλία στη Θεσσαλονίκη – ακόμη και η λεκτική μετατροπή είναι άξια λόγου –, θα έδινε νέα ιδεολογία σε ένα παλαιότερο έργο. Θα έφτιαχνε διαφορετικό έργο. Πολύ περισσότερο από ό,τι υποθέτει ο Φώτιος. Διαφορετικά δεν θα ήταν κλοπή;

Ο ήρωας από την Πάτρα μπορεί να αντιμετωπισθεί στην εκδοχή ότι κινείται στον ορίζοντα της παλαιάς Ελλάδας, η οποία στη ρωμαϊκή εποχή περιελάμβανε και τη Θεσσαλία μέχρι τον Όλυμπο, το κέντρο της ιερής ελληνικής μυθολογίας, σημείον αναφοράς όλου του Ελληνισμού. Ο Αύγουστος μετά τη νίκη στο Άκτιο πρόσθεσε στο Κοινό των Θεσσαλών περιοίκους πληθυσμούς από τη Δελφική αμφικτιονία, υπό την συγκλητική επαρχία της Αχαΐας, σε μία ενιαία διοίκηση μέχρι τον Όλυμπο¹⁶, πράγμα που ισχύει μέχρι την εποχή των Αντωνίων, στα μέσα του 2ου αιώνα, όταν υπήχθη στη διοίκηση Μακεδονίας, με πρωτεύουσα την Θεσσαλονίκη. Η προτίμηση του Λουκιανού στη Θεσσαλονίκη ανταποκρίνεται, προφανώς, σ' αυτήν την χρονική περίοδο. Αλλά είναι άγνωστο αν υπάρχουν – και σίγουρα θα υπάρχουν – κι άλλοι πιο ουσιαστικοί ή απλώς καλλιτεχνικοί λόγοι, όπως λόγου χάρι ο Λουκιανός να χρησιμοποιήσει ένα πιο γνωστό όνομα πόλεως, μία 'παραγγελία' κάποιου πολιτικού προϊστάμενου, μια εκδήλωση στη Θεσσαλονίκη κοκ. Θα μπορούσε όμως απλώς να ήθελε να σατιρίσει μια ανανεωμένη εξουσία που έδρευε πλέον στη Θεσσαλονίκη. Πάντως είναι εμφανής η διάθεσή του να προβληθεί ο κεντρική ρωμαϊκή οδός της Ελλάδος, ο ενοποιημένος ελληνικός κόσμος που προώθησε ο Αδριανός με το Πανελλήνιον (131 μ.Χ.) υπό την αιγίδα της Ρώμης. Την ίδια εποχή ο Αντωνίνος σε ένα διάταγμα, το οποίο στην ουσία αποσκοπούσε στη θρησκευτική ειρήνη της περιοχής, ορίζει να μην «*νεωτερίζουν*» κατά των Χριστιανών οι κάτοικοι των Αθηνών, της Λαρίσης και της Θεσσαλονίκης¹⁷. Δηλαδή οι τρεις μεγάλες πόλεις της Ελλάδας πάνω στον πρωτεύοντα οδικό άξονα της Ελλάδας.

Η απόσταση από τη Φθιώτιδα μέχρι τη Βέροια, περίπου 250-300 χιλιόμετρα δεν μπορεί να καλυφθεί με τρεις ημέρες πορεία ειδικά από έναν όνο¹⁸, ούτε με τα ταχύτερα άλογα στον ρωμαϊκό στρατό, τα οποία άλλαζαν σε διαδοχικές στάσεις με ενδιάμεσες παύσεις μιας ημέρας¹⁹. Θα μπορούσε να εκληφθεί ότι ο συγγραφέας θα ελάμβανε ως ανασταλτικό στοιχείο το γεγονός ότι οι δράστες, που ήταν δούλοι (κεφ. 34 στ. 27 «*έγνωσαν μηκέτι μένειν εν τῇ δουλείᾳ*»), κλέβοντας ολόκληρο το νοικοκυριό των νεονύμφων, ακόμη και τον γάιδαρο Λούκιο, θα λάβαιναν μέτρα να μην τους συλλάβουν. Ο αναγνώστης γνώριζε καλά ότι η σύλληψη ενός δραπέτη και δη κλέφτη, σήμαινε αυτόματα φρικτή τιμωρία. Οπότε έπρεπε να τους οδηγήσει όσο το δυνατόν πιο μακριά και όσο γινόταν γρήγορα. Γι' αυτό τους βάζει να φεύγουν νύκτα από την κόμη τους, οπότε ανάλογο ταξίδι μπορεί να φανταστεί κανείς ότι έκαναν και τις επόμενες τρεις ημέρες. Βέβαια πρόκειται για λογοτεχνικό κείμενο, οπότε όλα μπορούν να διατυπωθούν. Όμως εδώ ο Λουκιανός αντιγράφει σχεδόν ένα άλλο πρότυπο δημιουργώντας ένα απόλυτα ισορροπημένο κείμενο και ταυτόχρονα συνθέτει μια ρεαλιστική βάση στην περιγραφή μέχρι τη στιγμή που περιγράφει υπερρεαλιστικές καταστάσεις.

16. Πανσανίας 10.8.3. Kramolisch, 14. Αβραμέα 1974, 18-19, όπου βιβλιογραφία. Σαδικάκης 1984, 127-134, 128. Δρακούλης 2009, 122.

17. Αβραμέα 1974, 40, όπου βιβλιογραφία.

18. Σχετικά για ένα οκταήμερο δρομολόγιο από την Ελλάδα ως τη Θεσσαλονίκη στην Ύστερη Αρχαιότητα που αναφέρεται στη διήγηση Β 6 των *Θαυμάτων* του αγίου Δημητρίου σχετικά με τον επίσκοπο Κυπριανό από την πόλη Θήβα της Αφρικής, βλ. Γουλούλης 2015, 247-249.

19. Για τη ταχύτερη μετακίνηση στον ρωμαϊκό στρατό με αποσκευές υπήρχε ανά ημέρα το *iter iustum* (10 μίλια, 15 χιλ.) και το *iter magnum* (15 μίλια, 22,5 χιλ.). Chevalier 1972, 224. Δημητρώκας 1998, 1-34, 27.

Αλλά η τριήμερη πορεία, τόσο απαραίτητη για να χαθούν τα ίχνη τους, μετά την κόμη οδηγεί κατευθείαν στη Θεσσαλία και όχι στη Βέροια. Οπότε όλη η πεδινή και εύφορη έκταση που απλώνεται μέχρι τη Θεσσαλονίκη, αν όντως ο Λουκιανός αντιγράφει το πρωτότυπο, στο έργο του Λουκίου Πατρώως μπορεί να αντιστοιχεί στην Πελασιγιάτιδα. Το ερώτημα αν στο πρότυπο κείμενο του Λουκίου Πατρώως είχε τηρηθεί η αρχική δέσμευση για τη μετάβαση στη Λάρισα, είναι σοβαρό, διότι έτσι φαίνεται ότι ο Λουκιανός προέβη σε μία διασκευή του αρχικού έργου, αλλάζοντας την πορεία του ήρωα. Στην αυτοκρατορική περίοδο (27 π.Χ. κεξ.), η Θεσσαλία μέσω Δελφών, τους οποίους σχεδόν πάντοτε έλεγχε από τα αρχαϊκά ήδη χρόνια, απέκτησε ειδική σημασία, με αποτέλεσμα να προκύψει η συγγραφή ενός πρωτότυπου, μοναδικού ίσως, έργου. Ο Φώτιος δεν ασχολείται καθόλου με το περιεχόμενο του κειμένου που είχε υπόψη του, επομένως η διαπίστωση του ότι ο Λουκιανός μιμείται τον Λούκιο Πατρέα με ελάχιστες διαφορές ύφους, εφόσον παρήγαγε ένα μικρότερο κείμενο ή παρέλειψε δύο κεφάλαια, δεν σημαίνει ότι δεν θα άλλαζε αυτή τη βασική λεπτομέρεια, την πόλη του προορισμού. Πολλά συντείνουν στη νέα θεώρηση του κειμένου του Λουκίου Πατρώως: α) η αρχική δήλωση στον Λουκιανό ότι πορεύεται προς την Λάρισα, μία πόλη του Απόλλωνα, β) ένας Λούκιος, άνθρωπος του φωτός που πατά το πρώτο βήμα του στο ελληνικό έδαφος, την Πάτρα της Αχαΐας, γ) ένα μυητικό αλληγορικό κείμενο όπου έναν άνθρωπο στο ύπατο σημείο της πορείας του επικαλύπτει «δέρμα» γαϊδάρου, δ) ο δρόμος που στο μεγαλύτερο μέρος του ταυτίζεται με την *Πυθιάδα* οδό με τις απολλώνιες τελετουργικές της παραδόσεις, ε) η πλατωνική παράδοση του διαλόγου *Μένων*, όπου εξάιρεται ο δρόμος προς την Λάρισα ως σύμβολο πορείας προς την γνώση.

Το ότι ο όνος βρέθηκε στη Θεσσαλονίκη αποδεικνύει ότι ο Λούκιος υπέστη «αποπροσανατολισμό», ακριβώς υποδηλώνοντας ότι είχε ήδη αλλάξει το μήνυμα του έργου, αποκτώντας άλλη φιλοσοφία. Τι ακριβώς έθιγε ο Λούκιος Πατρεύς, ένα μάλλον υπαρκτό πρόσωπο, αλλά καλυμμένο με συμβολικό όνομα, σε μία αλληγορική αυτοβιογραφία ή βιογραφία κάποιου άλλου, περίπου μπορεί να υπολογισθεί. Ίσως προδίδει κάποιον αξιωματούχο από την Ιταλία που ήλθε ή και εγκαταστάθηκε στην Πάτρα για να περιηγηθεί την Παλαιά Ελλάδα. Ήταν η πνευματική Ελλάδα της ρωμαϊκής ελίτ; Μήπως όμως εννοούσε κάποιον υψηλά ιστάμενο, π.χ. έναν άνθρωπο του Καίσαρα, του Νέρωνα ή άλλου αυτοκράτορα; Ανάλογο ταξίδι, στην Ελλάδα και τη Θεσσαλία το 66 μ.Χ., έκανε ο ίδιος ο Νέρων, που ήταν ταυτόχρονα και ηθοποιός, αλλά και ηλιακός χαρακτήρας, με προστάτη τον θεό Απόλλωνα-Ήλιο. Μία αυστηρή κριτική ουσιαστικά στο ρωμαϊκό τρόπο πολιτικού σκέπτεσθαι, δεν θα μπορούσε παρά να διατυπωθεί αλληγορικά. Αλλά επίσης θα μπορούσε και να καταβληθεί προσπάθεια να αναδειχθεί το μαντείο των Δελφών, το πνευματικό κέντρο της παλαιάς Ελλάδος.

Η πορεία του Λουκίου ερχομένου από την Πάτρα διαγράφεται ως ένα ταξίδι στο μύθο, στις ρίζες της ρωμαϊκής επαρχίας της Αχαΐας, στη Θεσσαλία, το κέντρο της παλαιάς πελασγικής ή άλλης Ελλάδας, η οποία συνέβαλε στον αποικισμό της νότιας Ελλάδας. Τώρα όπως τον βλέπει ένας ελληνόφωνος, αλλά με ρωμαϊκό όνομα, ο οποίος τουλάχιστον στο κομμάτι της νότιας ορεινής Θεσσαλίας περιγράφει έναν σκληροτράχηλο κόσμο, που επιδίδεται σε ληστείες μπροστά στα μάτια της ρωμαϊκής εξουσίας. Βεβαίως περιγράφονται όλα με μεγάλες δόσεις υπερβολής, διότι στο τέλος η κυρίαρχη τοπική εξουσία, η οποία εξαρτάται από το Κοινό των Θεσσαλών, επιβάλλεται, οι ληστές λογοδοτούν, άσχετα αν μερικοί διαφεύγουν με τα κλεμμένα του άτυχου ζεύγους, που η κακή μοίρα απομάκρυνε από την πατρίδα τους, μία ειδυλλιακή παραθαλάσσια κόμη. Κενό πάντως εξουσίας δεν υπήρξε στη ρωμαϊκή Ελλάδα τον 1ο και τον 2ο μεταχριστιανικό αιώνα, της οποίας ο πληθυσμός είχε μειωθεί πολύ, πράγμα που κάνει τον Πλούταρχο, ιερέα του Απόλλωνα, να υποφέρει βλέποντας την παρακμή των «έκλελοιπότεων χρηστηρίων». Αυτή την ίδια εποχή, όμως, φαίνεται, ότι ανατέλλει ένα νέο φως.

ABSTRACT

**ONOS AND ITS THESSALIAN PERSPECTIVE:
A JOURNEY INTO THE MYTH OF OLD GREECE?**

Stavros Gouloulis

This paper offers new insights on the novel titled *Metamorphoses* (Photius, *Bibliotheca* Cod. 129) and attributed to Lucius of Patrae. The novel was epitomized in Lucian's (or Pseudo-Lucian's) *Onos* in mid-second century, although it has a somewhat different plot, the journey of Lucius to Larissa and not, as *Onos* recounts, to Thessaloniki. This difference of the final destination is crucial, since it indicates that the archetype had another meaning, if viewed in its symbolic, historical and geographic perspective. In Apuleius' *Metamorphoses*, another variation of the same journey, dated to ca. 155, the hero was driven to Corinth; this destination is indicative of the author's intentions to propagate the cult of Isis.

In *Onos* the hero is transformed into an ass at Hypata because of a wrong magic spell and then he travels north, to (a) a village, (b) a big town (Verroia), and (c) the capital of the district (Thessaloniki or Corinth, in Apuleius' *Metamorphoses*). So, why the hero of the Lucian's of Patrae novel finishes his journey specifically at Larissa? The road to Larissa and the valley of Tempe, also known as the "Pythias way", played an important role in the cult of Apollo Tempeites. Moreover, according to Plato (*Meno* 97a and 70b), the journey to Larissa corresponds with the symbolic path to truth and knowledge. Thus, the novel of Lucius of Patrae is an allegory, the real meaning of which is that his hero, Lucius – a man of light, became free from the magic spell at his final destination, Larissa, the city of Apollo, the god of light.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Henry R., 1960. *Photius, Bibliothèque, tome II. Codices 84-185*, Paris.
- Krabbe J.K., 2003. *Lusus iste: Apuleius' Metamorphoses*, University Press of America.
- Macleod M.D., 1974. *Luciani opera, tomus II. Libelli 26-43*, Oxonii.
- Αβραμέα Α., 1974. *Η Βυζαντινή Θεσσαλία μέχρι του 1204. Συμβολή εις την ιστορικήν γεωγραφίαν*, Εν Αθήναις.
- Αξενίδης Θ.Δ., 1947. *Η Πελασγίς Λάρισα και η Αρχαία Θεσσαλία*, τόμ. Α', *Μέχρι της μακεδονικής ηγεμονίας*, Αθήναι.
- Αξενίδης Θ.Δ., 1949. *Η Πελασγίς Λάρισα και η Αρχαία Θεσσαλία*, τόμ. Β', *Οι μακεδονικοί και ρωμαϊκοί χρόνοι*, Αθήναι.
- Γουλούλης Στ. 2015. Ο άγιος Δημήτριος ως στρατιώτης εκτός Θεσσαλονίκης: Δύο εμφανίσεις του στην ελληνική οδό των προσκυνητών (Διηγήσεις Β 6 και Γ 3), στο Κατσαρός Β., Τούρτα Α. (επιμ.), *Αφιέρωμα στον ακαδημαϊκό Παναγιώτη Λ. Βοκοτόπουλο*, Αθήνα, 247-256.
- Δημητρούκας Ι., 1998. Ενδείξεις για τη διάρκεια των χερσαίων ταξιδιών και μετακινήσεων στο Βυζάντιο (6ος-11ος αιώνας), *Σύμμεικτα* 12, 1-34.
- Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου Α., 1984. Απόλλων Τεμπείτης, *ΘεσσΧρον* 15, 71-82.
- Δρακούλης Δ., 2009. *Η περιφερειακή οργάνωση των οικισμών της Ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας κατά την πρώιμη βυζαντινή περίοδο (4ος-6ος αιώνας)*, τόμ. Α', *Θρακική-Ιλλυρικών-Ασιανή*, Θεσσαλονίκη.
- Ρακατσάνης Κ., Τζιαφάλιας Α., 1997. *Λατρείες και ιερά στην Αρχαία Θεσσαλία*, Α'. *Πελασγιώτις*, Ιωάννινα.
- Σαρικάκης Θ., 1984. Η διοικητική εξάρτησις της Θεσσαλίας κατά τους χρόνους της Ρωμαιοκρατίας, *ΘεσσΧρον* 15, 127-134.
- Barnes T.D., 1982. *The New Empire of Diocletian and Constantine*, Cambridge, Massachusetts
- Browne G.M., 1978. On the *Metamorphoses* of Lucius of Patrae, *AJPh* 99, 442-446.
- Chevalier R., 1972. *Les voies romaines*, Paris.

- Decourt J.-Cl., Tziafalias A., 2007. Cultes et divinités isiaques en Thessalie: Identité et urbanisation, στο Bri-cault L., Versluys M.J., Meyboom, P.G.P. (επιμ.), *Nile into Tiber. Egypt in the Roman World*, Leiden-Boston, 330-363.
- Dowden K., 1994. The Roman Audience of *The Golden Ass*, στο Tatum J. (επιμ.), *The Search for the Ancient Novel*, Baltimore, London, 419-434.
- Frangoulidis St., 2008. *Witches, Isis and Narrative. Approaches to Magic in Apuleius' Metamorphoses*, Berlin, New York.
- Helly B., 1980. *La Thessalie à l' époque romaine*, Saint-Étienne.
- Helly B., 1987. Le "Dotion Pedion", Lakereia et les origines de Larissa, *JSav* 3, 127-157.
- Koder J., Hild Fr., 1976. *Hellas und Thessalia, Tabula Imperii Byzantini*1, Wien.
- Kramolisch H., 1978. *Die Strategen des Thessalischen Bundes vom Jahr 196 v. Chr. bis zum Ausgang der Römischen Republik*, Bonn.
- Perry B.E., 1967. *The Ancient Romances. A Literary-Historical Account of their Origins*, Berkeley, Los Angeles.
- Stählin F., 1924. *Das hellenische Thessalien. Landeskundliche und geschichtliche Beschreibung Thessaliens in der hellenischen und römischen Zeit*, Stuttgart [= *Η Αρχαία Θεσσαλία, Θεσσαλονίκη* 2002].
- Van Thiel H. 1971. *Der Eselroman, I. Untersuchungen*, *Zetemata* 54/1, München.
- Walsh P.G., 1970. *The Roman Novel. The 'Satyricon' of Petronius and the 'Metamorphoses' of Apuleius*, Cambridge.

ΚΑΣΤΡΟ ΒΕΛΙΚΑΣ. ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΟΧΥΡΩΜΑΤΙΚΗ ΤΟΥ 6ΟΥ ΑΙΩΝΑ

Σταυρούλα Σδρόλια

Το κάστρο της Βελίκας είναι ένας οχυρωμένος οικισμός με έκταση 2,1 εκτάρια, που έχει αποκαλυφθεί εν μέρει μόνον από την 7η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων σε έρευνες των τελευταίων ετών¹ (εικ. 1). Στα ανεσκαμμένα κτίρια περιλαμβάνονται μια εκκλησία με προσκτίσματα², αποθηκευτικοί χώροι, φυλάκια και μία οικία. Από αυτά ανασύρθηκε πλήθος ευρημάτων, που δείχνουν έναν ακμαίο οικισμό της Ύστερης Αρχαιότητας και της πρωτοβυζαντινής περιόδου. Μεγάλη ώθηση στις έρευνες δόθηκε στη διάρκεια των πρόσφατων εργασιών ανάδειξης του τείχους (2011-2013), στο πλαίσιο του ΕΣΠΑ, κατά τις οποίες αποκαλύφθηκαν αρκετά κτίρια που εφάπτονται εσωτερικά του τείχους³ και διευκρινίστηκαν ζητήματα σχετικά με τις κατασκευαστικές του φάσεις.

Μολονότι η ανασκαφείσα περιοχή αποτελεί μικρό τμήμα του συνόλου και μόνον το ήμισυ της οχύρωσης, συν. μήκ. 686 μ., είναι ορατό, ενώ πυκνή βλάστηση καλύπτει το υπόλοιπο, κρίθηκε ότι η παρουσίαση των στοιχείων που προκύπτουν από την εξέταση της ανατολικής και της νότιας πλευράς παρουσιάζουν ενδιαφέρον για την έρευνα της οχυρωματικής. Ο κυριότερος λόγος είναι ότι το κάστρο της Βελίκας είναι χαρακτηριστικό δείγμα καλοδιατηρημένης οχύρωσης, που δεν κατοικήθηκε σε μεταγενέστερη περίοδο.

Στη συνέχεια θα παρουσιαστούν στοιχεία για την επιλογή της θέσης, τις οικοδομικές τεχνικές και τις ενισχύσεις που δέχθηκε η οχύρωση στη διάρκεια της μάλλον σύντομης λειτουργίας της, περιγραφή των πυλών και των πύργων, καθώς και τα πρώτα στοιχεία για τη διάταξη των εσωτερικών κτιρίων.

Κατ' αρχάς θα πρέπει να αναφερθεί η ύπαρξη της αρχαίας οχύρωσης, που διακρίνεται κατά τόπους κάτω από τη σήμερα ιστάμενη, στοιχείο που ήταν φυσικό να αποτελέσει καθοριστικό παράγοντα για την επιλογή της θέσης, λόγω των διαχρονικών πλεονεκτημάτων που παρουσίαζε και του έτοιμου υλικού οικοδομής.

Το κάστρο είναι κτισμένο σε χαμηλό πρόβουνο του Κισσάβου που απέχει 500 μ. από τη θάλασσα. Η δυτική πλευρά του υψώνεται πάνω από απότομη χαράδρα, διαρρέομενη από το ρέμα Δραγούτη, το οποίο στη ΝΔ γωνία του χύνεται στον χείμαρρο Πλατανιά με κατεύθυνση προς τη θάλασσα, περιρρέοντας τη νότια πλευρά του λόφου. Η ανατολική πλευρά του κάστρου δείχνει σήμερα ως η περισσότερο ευάλωτη. Ωστόσο, η απότομη απόληξη στους πρόποδες στα ΒΑ και η γενικότερη διαμόρφωση της παράλιας περιοχής που είχε παλιότερα το τοπωνύμιο Κουλούρες, σε συνδυασμό με την ύπαρξη ελών, αφήνουν να εννοηθεί ότι η θάλασσα βρισκόταν πλησιέστερα στο λόφο από ό,τι σήμερα, συντελώντας στην οχυρότητά του. Τέλος, η αμυντική θέση του λόφου ολοκληρωνόταν με τη δυνατότητα ανάπτυξης προπυργίων στα συνεχόμενα προς Β υψώματα, όπως υπονοεί το τοπωνύμιο Καστριά, που βρίσκονταν σε άμεση επικοινωνία με τα βορειότερα οχυρά των παραλίων του Κισσάβου⁴. Με όλα τα παραπάνω, η θέση του κάστρου φαίνεται ότι καλύπτει τις απαιτήσεις επιλογής μιας στρατηγικής θέσης για οχύρωση, σύμφωνα με τα εγχειρίδια της πρωτοβυζαντινής

1. Βλαζάκη 2012, 170. Gerousi 2013, 34-35.

2. Ο χώρος της εκκλησίας ερευνάται στο πλαίσιο προγράμματος συνεργασίας μεταξύ του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας (με υπεύθυνο τον επίκουρο καθηγητή βυζαντινής αρχαιολογίας κ. Γ. Βαραλή) και της Εφορείας Αρχαιοτήτων Λάρισας.

3. Σδρόλια 2013, 19. Η έρευνα οφείλει πολλά στον αρχιτέκτονα Πασχάλη Ανδρούδη, που συνέταξε την πρώτη αρχιτεκτονική περιγραφή της οχύρωσης στο πλαίσιο της μελέτης στερέωσης και ανάδειξης, καθώς και στις αρχαιολόγους Σοφία Ντιντιούμη και Βασιλική Χατζηχρήστου, οι οποίες έχουν αναλάβει τη μελέτη της κεραμικής. Δεν θα πρέπει να παραλειφθεί η ανεκτίμητη συμβολή του Δήμου Αγιάς στο έργο αποκάλυψης του κάστρου.

4. Για τις οχυρώσεις της παραλιακής περιοχής στην πρωτοβυζαντινή περίοδο, βλ. Σδρόλια 2015, 61εξ.

περιόδου⁵, ενώ επιπλέον ανταποκρινόταν σε διαχρονικές απαιτήσεις, αφού είχε οχυρωθεί ήδη από την αρχαία περίοδο.

Η σωζόμενη οχύρωση ακολουθεί το μακρόστενο ακανόνιστο σχήμα του λόφου με την μεγαλύτερη διάσταση από Β-Ν σε μήκ. 200 μ. (εικ. 3). Η ανασκαφείσα νότια πλευρά έχει μήκος 100 μ., η νοτιοανατολική 110 και η ανατολική 40 μ. Το αρχαίο τείχος είναι πιθανόν ότι είχε παρόμοιο σχήμα, αφού σώζεται σε όλη τη νότια πλευρά και τμήμα της ανατολικής, κάτω από το βυζαντινό. Διατηρείται σε ύψος μέχρι 0,80 μ. και διέθετε κατά τόπους οδοντωτές απολήξεις, όπως φαίνεται από τις δύο που βρέθηκαν. Είναι κτισμένο με λίθους μεσαίου μεγέθους και μικρότερους πλακοειδείς, πελεκημένους επί τόπου από τον γκρίζο σχιστόλιθο του λόφου, που εφάπτονται χωρίς τη μεσολάβηση συνδετικού υλικού. Η εξωτερική παρειά τους σε αρκετά σημεία έχει επεξεργασθεί με βελόνι (εικ. 2). Τέτοιοι λίθοι έχουν βρεθεί σε αρκετά σημεία της ανατολικής πλευράς, χρησιμοποιημένοι εκ νέου στο τείχος της Ύστερης Αρχαιότητας, μετά την προσθήκη κονιάματος.

Η αρχαία οχύρωση βρισκόταν σε χρήση στον 4ο αιώνα π.Χ., όπως προκύπτει από τα ευρήματα στις λίγες τομές που έγιναν στη νότια πλευρά και μπορεί να σχετισθεί με τη Μελίβοια, γνωστή πόλη της αρχαίας Μαγνησίας, σύμφωνα με την τοποθέτησή της από τον Τίτο Λίβιο στην άκρη του Κισσάβου, που βλέπει προς τη Θεσσαλία⁶. Η σχέση της με την αρχαία οχύρωση στο λιμάνι του Αγιοκάμπου σε απόσταση 10 χλμ. προς Ν, η οποία επίσης έχει ταυτισθεί με τη Μελίβοια, δεν είναι γνωστή, και δεν είναι απίθανο η δεύτερη να κτίστηκε ως επίγειο της πρώτης ούτε μπορεί να αποκλειστεί μεταφορά της πόλης από τη μια θέση στην άλλη⁷. Οπωσδήποτε ο κύριος ρόλος του κάστρου της Βελίκας, που βλέπει προς τα ΝΑ, ήταν η εποπτεία του εύφορου κάμπου που φθάνει έως τον Αγιοκάμπο, καθώς και της θαλάσσιας διαδρομής που ερχόταν από τη Δημητριάδα. Ο αρχαίος οικισμός θα πρέπει να απλωνόταν στα ΝΑ του κάστρου, όπως φαίνεται από σποραδικά ευρήματα που υπάρχουν⁸, ενώ η σπανιότητα ανεύρεσής τους θα πρέπει να αποδοθεί στο μεγάλο ύψος των επιχώσεων⁹.

Η οχύρωση της Ύστερης Αρχαιότητας κτίστηκε πάνω από την αρχαία, σε εσοχή κατά 1,30 μ. και την χρησιμοποίησε ως θεμελίωση και πρόσθετη ενίσχυση στην κατηφορική παρειά της νότιας πλευράς. Αρκετά σημεία του ανατολικού σκέλους της οχύρωσης είναι κτισμένα πάνω σε βράχο και εκεί δεν έχουν διατηρηθεί ίχνη του αρχαίου τείχους. Άλλωστε τα τείχη της Μελίβοιας είναι γνωστό ότι καταστράφηκαν από τους Ρωμαίους το 168 π.Χ.

Τα τείχη έχουν μέσο πλάτ. 2 μ. και παρουσιάζουν ενίσχυση γύρω από τους πύργους και τις πύλες, όπου το πλάτος φθάνει τα 3 μ., ενώ υπάρχουν λεπτότερα τμήματα στα μεσοπύργια διαστήματα, με πλάτ. 1,20 μ. Σε αρκετά σημεία το μεγαλύτερο πλάτος του τείχους οφείλεται σε προσθήκη ενισχυτικού τμήματος εσωτερικά, που δεν είναι παντού εύκολο να διαχωριστεί. Στο νότιο πύργο και στο χώρο της νότιας πύλης, τα πρόσθετα αυτά τμήματα, εκτός της ενίσχυσης, παρείχαν χώρο για τη δημιουργία περιδρόμου και κλιμάκων¹⁰ (εικ. 4), ενώ στο ΒΑ τμήμα οι προσθήκες σχετίζονται με τις φάσεις της εκκλησίας. Όσον αφορά στους τύπους των κλιμάκων, παρατηρούνται διαφοροποιήσεις, αφού εκτός από τον παραπάνω τύπο, που δημιουργείται σε προσθήκη μεγάλου μήκους, παρατηρείται κλίμακα ενσωματωμένη στο πάχος του τείχους (στον πύργο 1), καθώς και νέα μονή κλίμακα στη βόρεια (νεότερη) πύλη, που προστέθηκε μετά την ανέγερση της εκκλησίας.

Στο ανεσκαμμένο τμήμα υπάρχουν πέντε πύργοι, ορθογωνικής κάτοψης, οι περισσότεροι τοποθετημένοι σε γωνίες και ένας μόνο σε ευθύγραμμο τμήμα της νότιας πλευράς. Οι αποστάσεις μεταξύ τους ποικίλουν και βρίσκονται σε συνάρτηση με τη διαμόρφωση του εδάφους. Ένας ακόμη φαίνεται να εξέχει από τη βόρεια πλευρά, που δεν έχει ανασκαφεί, ενώ η δυτική πλευρά του τείχους που βρίσκεται πάνω από τη χαράδρα δεν παρουσίαζε ανάγκη πύργων. Μόνον για τρεις από αυτούς μπορούν να γίνουν παρατηρήσεις (Π2-Π4), διότι στους άλλους δύο, εκείνους της ΒΑ και της ΝΔ γωνίας, η προχωρημένη φθορά δεν επέτρεψε προς το παρόν τη συναγωγή συμπερασμάτων. Οι πύργοι 2 και 4 περιείχαν τις πύλες του κάστρου και έχουν όμοιο

5. Μπακιρτζής, Ωραιόπουλος 2001, 28.

6. Τσιτζίρακος 2014, 55.

7. Για τις διαφορετικές απόψεις, βλ. Νικολάου, Κραβαρίτου 2012, 184-194 (Β. Καραχρήστος).

8. Τζιφάλιας 1994, 152. Ταφικά αγγεία κλασικών χρόνων από την περιοχή του χειμάρρου Πλατανιά έχουν παραδοθεί στην Αρχαιολογική Συλλογή Μελίβοιας.

9. Είναι χαρακτηριστικό ότι το παραθαλάσσιο εκκλησιαστικό συγκρότημα του 6ου αι., που ανασκάφηκε το 2008, βρίσκεται σε βάθ. 3 μ., κάτω από στρώματα άμμου από τις πλημμύρες του γειτονικού χειμάρρου (Σδρόλια 2008, 587-588).

10. Πρβλ. Bajenagu 2010, 176, εικ. 381. Η αύξηση του πάχους του τείχους στα σημεία των κλιμάκων θεωρείται βαλκανικό χαρακτηριστικό, σύνθηες κατά τον 6ο αι.

σχήμα και μέγεθος. Έχουν εξωτερικές διαστάσεις 5×5 μ. και είναι ένθετοι στο τείχος, εξέχοντας κατά 3 μ. από αυτό εξωτερικά, και κατά 0,60-0,70 μ. εσωτερικά, με πάχ. τοίχων 1,20-1,30 μ. Περισσότερες παρατηρήσεις μπορούν να γίνουν στην ανατολική πύλη που έχει καλύτερη διατήρηση (εικ. 5). Στον εξωτερικό της τοίχο διακρίνεται βαθμιδωτή διαμόρφωση, που καταλήγει σε άνοιγμα 1,5 μ., ενώ παρόμοιο θα υπήρχε και στη νότια πύλη, κρίνοντας από τη διατήρηση της νότιας παραστάδας¹¹. Η νότια πύλη έκλεινε με ξύλινη θύρα με μεταλλικές ενισχύσεις, όπως δείχνει ο μεγάλος αριθμός σιδερένιων ελασμάτων, αρκετών ώστε να είναι δυνατόν να επενδυθούν δύο ξύλινα θυρόφυλλα, πλάτ. 0,75 μ., τα οποία βρέθηκαν εσωτερικά της πύλης (εικ. 6). Το εύρημα θεωρείται σημαντικό, διότι δεν είναι γνωστά αντίστοιχα από την παλαιοχριστιανική περίοδο¹².

Η πύλη στον πύργο 2 φράχθηκε σε δεύτερη φάση και ανοίχθηκε άλλη βορειότερα, δίπλα στην εκκλησία, απλής μορφής, πλάτ. 1,70 μ. Τότε διαμορφώθηκε και ο κλειστός χώρος εσωτερικά του πύργου, με στενή είσοδο μόνο προς το παρακείμενο οικοδόμημα. Η ανεύρεση αμφορέων και πήθων στον συγκεκριμένο χώρο δηλώνει ότι ο πύργος απέκτησε αποθηκευτική χρήση, ενώ διέθετε και δίχωρη μικρή δεξαμενή.

Ο πύργος 4 είναι ένας ορθογώνιος χώρος, διαστ. 3×5 μ., κτισμένος πρόσθετα στο τείχος, το οποίο διατρύπεται μόνον από μία στενή δίοδο πλάτους 0,75 μ., που επέτρεπε την είσοδο στον όροφο (εικ. 7).

Ιδιαίτερη σημασία έχει δοθεί στην ενίσχυση της νότιας εισόδου, που θα ήταν και η κύρια του οικισμού και αυτή που οδηγούσε στην κάτω πόλη. Εκτός του ότι είναι κτισμένη σε πύργο, προστατεύεται με διπλό τείχος εσωτερικά και ιδιαίτερο πυργίσκο στα νότια, δίπλα στη γωνία του τείχους (εικ. 8). Η αρχική της διαμόρφωση ίσως σχετιζόταν με την πορεία του αρχαίου τείχους, όπως φαίνεται από το «δόντι» που εξέχει στα βόρεια της πύλης. Πίσω από αυτήν, στο εσωτερικό, υπήρχε ελεύθερος χώρος όπου θα μπορούσαν να συγκεντρώνονται οι υπερασπιστές του κάστρου, ενώ οι δύο χώροι προς Β, ακριβώς απέναντι από την είσοδο, μπορούν να ερμηνευτούν ως φυλάκια. Αυτά θα παρείχαν άνετη πρόσβαση στον περιδρόμο μέσω της κλίμακας που άρχιζε πίσω τους. Η κλίμακα αυτή είναι διπλή και ενσωματωμένη στο πάχος του τείχους¹³ αλλά σε πρόσθετο τμήμα, όπως προαναφέρθηκε.

Περισσότερο άνετη είναι η μονή κλίμακα που βρέθηκε δίπλα στην εκκλησία, ακριβώς στα δεξιά του εισερχομένου από τη βόρεια πύλη (της β' φάσης). Στην περιοχή αυτή παρατηρείται ένα σύνολο μετασκευών, που θα πρέπει να συνδέονται με την ανέγερση ή τη μετασκευή της εκκλησίας. Ο κάθετος αρμός που διακρίνεται στα δεξιά της πύλης δείχνει την αρχική φάση του τείχους, το οποίο επεκτάθηκε προς Β. Εδώ διακρίνονται αρκετοί λίθοι του αρχαίου τείχους, επαναχρησιμοποιημένοι με κονίαμα και εξωτερικό επίχρισμα (εικ. 9). Εξωτερικά, στην ίδια περιοχή, αναπτύχθηκε ένα νεκροταφείο από δεκατρείς τάφους, κτιστούς και καλυβίτες, ενώ ταφές εντοπίστηκαν επίσης και στα πρηνή του λόφου.

Κατασκευαστικά, στο κάστρο της Βελίκας παρατηρείται ο συνηθέστερος τρόπος οικοδόμησης της πρώιμης βυζαντινής περιόδου, με δύο κτιστά μέτωπα λιθοδομής και το εσωτερικό γεμισμένο με χαλίκι και κονίαμα¹⁴. Αξίζει να σημειωθεί ότι οι εξωτερικοί λίθοι τοποθετούνται κάθετα στην κύρια πορεία του τείχους, ώστε να δημιουργούνται ισχυρά μέτωπα που θα ήταν δύσκολο να αποκολληθούν. Το ασβεστοκονίαμα είναι υπόλευκου χρώματος, αρκετά ισχυρό και περιέχει αρκετό χαλίκι χωρίς τεμάχια πλίνθων. Επίπεδα εργασίας δεν είναι ευδιάκριτα και φαίνεται ότι το τείχος κτίστηκε βιαστικά, ωστόσο σε αρκετά σημεία διακρίνεται η προσπάθεια να τοποθετηθούν οι λίθοι σε σειρές (εικ. 10).

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα εξωτερικά επιχρίσματα, υποκίτρινου χρώματος, που διατηρήθηκαν κατά τόπους στις κατώτερες επιφάνειες και καλύπτουν τελείως τους λίθους, ίσως για προστασία από την υγρασία (εικ. 9). Τα εσωτερικά επιχρίσματα είναι πιο χοντροκομμένα και αφήνουν μεγάλο ποσοστό των λίθων ακάλυπτο. Σε ορισμένα σημεία στην ανατολική πλευρά, κάτω από την εκκλησία, διατηρήθηκαν χαρακτηριστικά μυστρίσματα στους αρμούς, που έχουν περιγραφεί σε αρκετά κτίρια της ιουστινιάνειας περιόδου. Τα στοιχεία κατασκευής παρουσιάζουν ομοιότητα με το κάστρο του Κόκκινου Νερού στον Κίσαβο, όπου τοποθε-

11. Αναλογίες στο άνοιγμα της πύλης-πύργου διαπιστώνονται σε κάστρα της εποχής. Βλ. Bajenaru 2010, εικ. 386.

12. Εκτίθεται στο Διαχρονικό Μουσείο Λάρισας.

13. Το ίδιο συμβαίνει και με την κλίμακα που αποκαλύφθηκε στο νότιο τείχος του κάστρου του Κόκκινου Νερού, ίδιας εποχής με το εξεταζόμενο.

14. Sodini 2007, 321.

τούνται οι αρχαίες Ευρυμενές, που ανακαινίστηκαν επίσης από τον Ιουστινιανό, καθώς και με την πρωτοβυζαντινή φάση του κάστρου του Πλαταμώνα¹⁵, της Πύδνας¹⁶ και του Βόλου¹⁷.

Ομοιότητα στο σχεδιασμό, ως προς τη διάταξη πυλών και πύργων, διαπιστώνεται με το κάστρο στο Καλλίθηρο της Καρδίτσας, της Ιουστινιάνειας επίσης περιόδου¹⁸.

Ιδιαίτεροτητα παρουσιάζει στη Βελίκα τμήμα της νότιας πλευράς που δείχνει μεγαλύτερη προχειρότητα κατασκευής, με μικρούς λίθους σε άφθονο κονίαμα, και αρκετούς από αυτούς τοποθετημένους λοξά, ενώ εκεί υπάρχει και το μοναδικό κεραμοπλαστικό κόσμημα εν είδει διπλού V, ίχνος μεταγενέστερης επισκευής. Αντίστοιχο στο κάστρο της Βεριάς Νέων Σιλάτων στη Χαλκιδική χρονολογείται στη μεσοβυζαντινή φάση από τον 9ο αιώνα κεξ.¹⁹. Στην ίδια φάση μπορεί να τοποθετηθεί και η μετασκευή του πύργου 2, κατά την οποία το εσωτερικό άνοιγμα, πλάτους 5 μ., επιστέφεται από πλίνθινο τόξο περιβαλλόμενο από σειρά μονών πλίνθων²⁰. Από το τόξο αυτό σώζεται μόνον η γένεση στη βόρεια παραστάδα, αλλά τμήμα του βρέθηκε κατά τη διάρκεια της ανασκαφής, πεσμένο επάνω στο παλαιοχριστιανικό στρώμα.

Το τείχος διατρύπεται σε αρκετά σημεία από αγωγούς για την αποστράγγιση των υδάτων, διαστ. 30 × 35, 20 × 20, 15 × 15 εκ., πολλές φορές σε δύο επίπεδα. Μικρότερες οπές, διαστ. 10 × 16 ή 10 × 14 εκ., που δεν είναι διαμπερείς ούτε έχουν κλίση μπορούν να ερμηνευθούν ως σκαλότρυπες²¹.

Στο εσωτερικό του κάστρου διακρίνεται πλήθος κτιρίων και θα πρέπει να περιείχε σημαντικό μέρος του οικισμού της περιόδου. Ερευνήθηκαν εν μέρει λίγα κτίρια εφαπτόμενα στην ανατολική πλευρά του τείχους, που στην πλειοψηφία τους χωρίζονται από αυτό με στενό διάδρομο, ο οποίος δεν επικοινωνεί μαζί τους και προοριζόταν για να διευκολύνεται η κίνηση των στρατιωτών. Στα νότια της εκκλησίας υπάρχει ένας τέτοιος διάδρομος, πλάτ. 1,40 μ., που αποκλείστηκε μεταγενέστερα με τοίχο στα βόρεια, μάλλον όταν ανοίχθηκε η βόρεια πύλη. Το ίδιο συμβαίνει με στενότερο διάδρομο νότια του πύργου 2. Αντίθετα, ο διάδρομος πλάτ. 1,5 μ. που δημιουργείται στη νότια πλευρά χρησίμευε για την επικοινωνία των εφαπτόμενων κτιρίων, στην περίπτωση αυτή μεγάλων οικιών, όπως φαίνεται από μία που έχει ανασκαφεί. Εκτός από αυτήν και από την εκκλησία, τα υπόλοιπα κτίρια φανερώνουν αποθηκευτικό προορισμό, όπως τα μακρόστενα οικοδομήματα πλάτ. 5 μ. που αποκαλύφθηκαν στην ανατολική πλευρά, χωρίς να μπορεί να αποκλειστεί η χρήση του ορόφου τους ως κατοικίας.

Από την εξέταση της κατασκευής της οχύρωσης και όσων εφαπτόμενων κτιρίων ερευνήθηκαν διακρίνεται μια φάση μεταγενέστερη της αρχικής, κατά την οποία το τείχος δέχεται εσωτερικές ενισχύσεις, ενώ παρατηρείται αποκλεισμός ή τουλάχιστον έλλειψη ενδιαφέροντος για τον περιμετρικό διάδρομο που χώριζε το τείχος από τα κτίρια της ανατολικής πλευράς, καθώς και για την πρόσβαση στον περίδρομο, όπως δείχνουν οι προσθήκες στο λοξό κτίριο πίσω από το φυλάκιο της νότιας πύλης. Επίσης, και η εσωτερική διαμόρφωση του πύργου 2, που αρχικά περιείχε την ανατολική πύλη, τοποθετείται στη δεύτερη αυτή οικοδομική φάση, μετά την μετακίνηση της πύλης βορειότερα. Τα παραπάνω μπορεί να υποδηλώνουν είτε ότι το κάστρο δεν διέθετε σ' αυτήν τη φάση μόνιμη φρουρά ή ότι ακολουθούνταν διαφορετικές τεχνικές στην άμυνα.

Το κύριο μέρος της δραστηριότητας στο κάστρο και η ανέγερση της αρχικής φάσης χρονολογούνται στα μέσα του 6ου αιώνα, όπως δείχνει η πλειοψηφία των νομισμάτων του Ιουστινιανού από την περιοχή του τείχους²², που απαρτίζεται σχεδόν αποκλειστικά από δεκαεξανούμμια Θεσσαλονίκης. Η παρουσία αυτού του είδους των νομισμάτων έχει ερμηνευθεί ως ένδειξη εμπλοκής της κεντρικής εξουσίας στην οχυρωματική διαδικασία²³, στην περίπτωση μας του επάρχου Θεσσαλονίκης, στον οποίο υπαγόταν η φρουρά του κάστρου. Λίγο αργότερα χρονολογούνται οι εσωτερικές ενισχύσεις και οι μετασκευές, που δεν παρουσιάζουν ουσιώ-

15. Φωτιάδης 2008, 512.

16. Μαρκή 1988, 199, εικ. 12.

17. Αναστασιάδου, Ντίνα 2014, 17.

18. Ιντζεσίλογλου 2006.

19. Παζαράς 1996, 324, εικ. 13.

20. Η μεταγενέστερη χρονολόγηση αυτού του τόξου οφείλεται στις υποδείξεις του καθ. Γ. Βελένη, τον οποίο ευχαριστούμε και από τη θέση αυτή.

21. Sodini 2007, 321.

22. Γύρω στο 540 τοποθετούν οι περισσότεροι συγγραφείς το μεγάλο έργο οχύρωσης οικισμών που γίνεται στην περίοδο του Ιουστινιανού. Βλ. Karagiorgou 2001, 22-23.

23. Νικολάου 2004, 572-574.

δεις κατασκευαστικές διαφορές από το αρχικό τείχος και πραγματώνονται ίσως εξαιτίας των σοβαρών επιδρομών που σημειώνονται, όπως αυτή των Κουτριγούρων, το 559. Η τελευταία νομισματική μαρτυρία ανήκει στην εποχή του Ιουστίνου (578), ενώ η κεραμική παρέχει ενδείξεις για τη συνέχιση της ζωής στο κάστρο μέχρι τον 7ο αιώνα. Η εγκατάλειψή του θα πρέπει να έγινε σταδιακά, επειδή απουσιάζουν στοιχεία εκτεταμένης καταστροφής.

Όσον αφορά στις αναφορές στην καστροκτισία του Ιουστινιανού που γίνονται από τον Προκόπιο, το κάστρο της Βελίκας μπορεί να σχετισθεί με την Κενταυρόπολη, διότι στην περιοχή του Κισσάβου αναφέρει μόνον αυτή και τις Ευρυμενές²⁴. Ο τελευταίος οικισμός βρίσκεται στο Κόκκινο Νερό, σε μικρή απόσταση στα βόρεια της Βελίκας.

Μεμονωμένες επισκευές στο κάστρο της Βελίκας θα έγιναν και αργότερα, όπως δείχνει το πλίνθινο τόξο που διασώθηκε στο εσωτερικό άνοιγμα του πύργου 2 και η μικρή επισκευή στα νότια του πύργου 4, που χρονολογούνται μετά την περίοδο της Εικονομαχίας. Ωστόσο, η πλήρης απουσία μεσοβυζαντινής κεραμικής υποδεικνύει την ολοκληρωτική εγκατάλειψή του από κατοίκους την περίοδο αυτή και, επομένως, το κάστρο σ' αυτήν την ύστερη περίοδο ίσως διέθετε μόνον περιστασιακά μια στρατιωτική φρουρά. Το τελευταίο υποδηλώνεται από την ανεύρεση θησαυρού χάλκινων νομισμάτων του 13ου αιώνα στο ανώτερο στρώμα της ανασκαφής στα βόρεια του πύργου 2.

Έτσι, επιβεβαιώνεται και εδώ η τυπολογία της κατοίκησης που έχει παρατηρηθεί σε πολλές περιοχές των Βαλκανίων, της ίδρυσης οχυρωμένων οικισμών κατά την Ιουστινιάνεια περίοδο και της σταδιακής εγκατάλειψής τους από τα τέλη του 6ου αιώνα και εξής²⁵, όταν η κρατική εξουσία πλέον δεν ήταν ικανή να τους συντηρήσει, ενώ παράλληλα υποβαθμίστηκαν σταδιακά οι οικονομικοί πόροι που είχαν συντελέσει στην ανάπτυξή τους, όπως συνέβαινε στον παράλιο χώρο με το εμπόριο στη Μεσόγειο.

24. Προκόπιος, *Περί κτισμάτων*, 4.3.13.2-4.3.15.1. Η Κενταυρόπολη τοποθετούνταν από την προηγούμενη βιβλιογραφία στη Σκήτη. Βλ. Σδρόλια 2015, 65.

25. Karagiorgou 2001, 25-27. Sodini 2007, 331.

ABSTRACT

THE CASTLE OF VELIKA. REMARKS ON THE FORTIFICATION METHODS

Stavroula Sdrolia

The castle is on the top of a hill to the north of the modern village of Velika. The region allegedly belonged to the territory of ancient Meliboia, which was one of the main cities of the Magnetes. The fortification is built above an ancient city wall, which was in use during the Classical and Hellenistic periods. The site can be identified with Kentavropolis, the walls of which were renovated by the Emperor Justinian, according to Procopius.

Systematic research of 7th Ephorate of Byzantine Antiquities with the contribution of the Municipality of Meliboia resulted to the discovery of the south and the east arms of the enceinte in 2008-2010; consolidation, restoration and enhancement works of the walls have been undertaken in the following years. The fortification encloses a small sixth-century A.D. settlement (2.1h) with several buildings, store-rooms and barracks, as well as a noble house at the south part and a three-aisled basilica in the north-east edge.

The wall, 2m wide and up to 4m high, has been constructed with middle-sized stones cut from the local natural bedrock or rough-hewn stones from the ancient city wall, bound with lime mortar, in one campaign during the first half of the sixth century. It has been repaired and strengthened at parts from the inside, where staircases and bulwark have been added. At intervals rectangular towers protrude from the wall; two towers, which house the south and the east gates, are open to the interior, while the rest preserve a narrow entrance. The metallic revetments of the wooden doors of the south gate have been unearthed *in situ*. A repairing phase can be discerned during the second half of the sixth century, after which the settlement was gradually abandoned.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αναστασιάδου Α., Ντίνα Α., 2014. *Το Κάστρο στα Παλαιά του Βόλου*, Λάρισα.
- Βλαζάκη Μ. (επιμ.), 2012. *Από το ανασκαφικό έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων*, Αθήνα.
- Μαρκή Ε., 1988. Ανασκαφές βυζαντινής Πύδνας, *ΑΕΜΘ* 2, 195-206.
- Μπακιρτζής Ν., Ωραιόπουλος Φ., 2001. *Δοκίμιο για την οχυρωτική στο Βυζάντιο. Ο βορειοελλαδικός χώρος, 4ος-15ος αι.*, Αθήνα.
- Νικολάου Γ., 2004. Νομισματική κυκλοφορία στη βυζαντινή Θεσσαλία, *Οβολός* 7, *Το νόμισμα στο Θεσσαλικό χώρο*, 571-586.
- Νικολάου Ε., Κραβαρίτου Σ. (επιμ.), 2012. *Αρχαίες πόλεις Θεσσαλίας και περίοικων περιοχών*, Λάρισα.
- Παζαράς Ν., 1996. Από την κλασική Βρέα στο μεσαιωνικό κάστρο της Βρύας, *ΑΕΜΘ* 10Α, 313-332.
- Σδρόλια Σ., 2009. Παλαιοχριστιανικά ευρήματα στην περιοχή του Κισσάβου, *ΑΕΘΣΕ* 3, 585-592.
- Σδρόλια Σ., 2015. Αρχαιολογικά δεδομένα για τους παραλιακούς οικισμούς του Κισσάβου στην παλαιοχριστιανική περίοδο, στο *Πρακτικά 8ου Συνεδρίου Λαρισαϊκών Σπουδών, Λάρισα, 5-6 Δεκεμβρίου 2014*, Λάρισα, 61-72.
- Τζιαφάλιας Α., 1994. Αναζητώντας την αρχαία Μελίβοια, στο *Θεσσαλία, Δεκαπέντε χρόνια αρχαιολογικής έρευνας, 1975-1990. Αποτελέσματα και προοπτικές. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου. Λυών, 17-22 Απριλίου 1990*, τόμ. 2, Αθήνα, 143-152.
- Τσιτζίρακος Ο., 2014. *Μελίβοια, Μια πρόκληση της ιστορίας*, Θεσσαλονίκη.
- Φωτιάδης Π., 2008. Η παλαιοχριστιανική φάση της οχύρωσης του κάστρου του Πλαταμώνα, στο Γραϊκος Ν. (επιμ.), *Η Πιερία στα βυζαντινά και νεότερα χρόνια, 3ο Επιστημονικό Συνέδριο, Πρακτικά*, Κατερίνη, 501-526.
- Bajenaru C, 2010. *Minor Fortifications in the Balkan-Danubian Area from Diocletian to Justinian*, Cluj-Napoca.

-
- Gerousi E., 2013. Rural Greece in Byzantine Period in the Light of New Archaeological Evidence, στο Albani J., Chalkia E. (επιμ.), *Heaven and Earth, Cities and Countryside in Byzantine Greece*, Αθήνα, 30-43.
- Dinchev V., 2007. The Fortresses of Thrace and Dacia in the Early Byzantine Period, στο Poulter A. (επιμ.), *The Transition to Late Antiquity, on the Danube and Beyond*, Oxford, New York, 479-546.
- Karagiorgou O., 2001. *Urbanism and Economy in Late Antique Thessaly (3rd-7th century A.D.)*, *The Archaeological Evidence*, Διδ. διατριβή (University of Oxford)
- Sodini J.P., 2007. The Transformation of Cities in Late Antiquity within the Provinces of Macedonia and Epirus, στο Poulter A. (επιμ.), *The Transition to Late Antiquity, on the Danube and Beyond*, Oxford, New York, 311-336.

Εικ. 1. Κάστρο Βελίκας, γενική άποψη (αεροφωτογραφία).

Εικ. 2. Λείψανα αρχαίας οχύρωσης.

Εικ. 3. Κάστρο Βελίκας, κάτοψη.

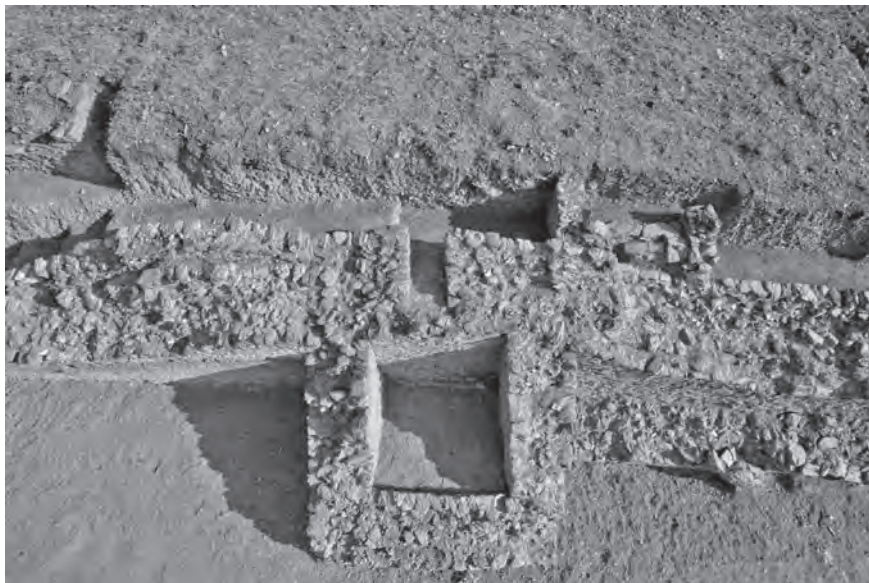
Εικ. 4. Περίδρομος και κλίμακα στην ανατολική πλευρά.

Εικ. 5. Ανατολική πύλη πριν από τις αναστηλωτικές εργασίες.

Εικ. 6. Μεταλλικές λάμες επένδυσης των θυροφύλλων της νότιας πύλης.

Εικ. 7. Νότιος πύργος.

Εικ. 8. Περιοχή νότιας πύλης.

Εικ. 9. Επιγράμματα στο ΒΑ τμήμα.

Εικ. 10. Άποψη της ανατολικής πλευράς.

ΑΚΡΟΠΟΛΗ ΦΑΡΣΑΛΩΝ: ΝΕΑ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ

Στέλλα Κατακούτα, Άννα Γιαλούρη, Γιώργος Βήτος

Η ιστορική διαδρομή της πόλης των Φαρσάλων από τα προϊστορικά έως και τα νεότερα χρόνια αντικατοπτρίζεται με τον καλύτερο τρόπο στον χώρο της αρχαίας και βυζαντινής ακρόπολης της. Όπως είναι γνωστό, η ακρόπολη καταλαμβάνει την κορυφή του υψώματος του Προφήτη Ηλία, στη βόρεια πλαγιά και τις παρυφές του οποίου απλώνεται διαχρονικά η πόλη. Η ακρόπολη έχει σχήμα επίμηκες με κατεύθυνση Α-Δ, έκταση περίπου 30 στρεμμάτων και αποτελείται από δύο πεπλατυσμένα εξάρματα με ένα στενό διάσελο ανάμεσά τους¹ (εικ. 1). Το ανατολικό της τμήμα είναι ψηλότερο και μεγαλύτερο από το δυτικό (εικ. 2). Η πρόσβαση σ' αυτή γινόταν διαχρονικά από δύο πύλες τοποθετημένες αντωπά στο διάσελο, μία στη βόρεια και μία στη νότια πλευρά του. Από αυτές, η βόρεια εξασφάλιζε την επικοινωνία με την πόλη, ενώ η νότια οδηγούσε απευθείας στον εξωτερικό της χώρο. Με αφορμή τις πρόσφατες εργασίες συντήρησης και ανάδειξης του χώρου², διενεργήθηκε σε επιλεγμένα σημεία περιορισμένης κλίμακας ανασκαφική έρευνα. Οι εργασίες επικεντρώθηκαν κυρίως στο τμήμα του διασέλου, όπου τα κατάλοιπα διατηρούνται καλύτερα και σε μεγαλύτερη έκταση. Τα ευρήματα που ήλθαν στο φως προσέφεραν νέα στοιχεία και αποσαφήνισαν ως ένα βαθμό διάφορους προβληματισμούς.

Από τα παλαιότερα ευρήματα που εντοπίζουμε στην ακρόπολη είναι λίθινα εργαλεία της νεολιθικής εποχής, κυρίως μικροί πελέκει, που προφανώς αποτελούν αντικείμενα σε δεύτερη χρήση, αφού προς το παρόν δεν υπάρχουν άλλες ενδείξεις για κατοίκηση του χώρου στα χρόνια αυτά (εικ. 3α). Η Εποχή του Χαλκού αντιπροσωπεύεται από καλής ποιότητας κεραμική της μυκηναϊκής περιόδου (ΥΕ ΙΙΒ1-ΥΕ ΙΙΓ), που χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΒ1-ΥΕ ΙΙΓ³, η οποία εντοπίστηκε διάσπαρτα στον χώρο (εικ. 3β). Πρόκειται, για όστρακα από αγγεία πόσεως, το πρωιμότερο των οποίων φαίνεται ότι ανήκει σε κύλικα τύπου Ζυγουριών. Αντιθέτως, περιορισμένη είναι η παρουσία κεραμικής και άλλων ευρημάτων της Εποχής Σιδήρου και των αρχαϊκών χρόνων. Ξεχωρίζει μία υστεροαρχαϊκή χάλκινη λαβή λέβητα με λεοντοκεφαλή κατενώπιον⁴.

Στα υστεροαρχαϊκά, ωστόσο, χρόνια τοποθετείται η πρώτη φάση τείχισης της ακρόπολης, που σήμερα διακρίνεται ιδιαίτερα στην περιοχή της βόρειας πύλης (εικ. 4). Για την κατασκευή της χρησιμοποιήθηκαν ογκόλιθοι με ευθύγραμμες ή καμπυλόγραμμες πλευρές, οι οποίοι ακολουθούν το πολυγωνικό σύστημα δόμησης με επίδραση του λέσβιου. Οι επιφάνειες των λίθων είναι επιμελώς επεξεργασμένες και λείες. Η ομοιότητα που παρουσιάζει με τον περίβολο του υστεροαρχαϊκού τάφου που ανασκάφηκε από τον Νικόλαο Βερδελή στο δυτικό άκρο της σύγχρονης πόλης⁵, μας επιτρέπει ασφαλή χρονολόγηση του τείχους αυτού στα τέλη του 6ου ή στις αρχές του 5ου αιώνα π.Χ.⁶. Πρόκειται για περίοδο κατά την οποία η Φάρσαλος

1. Stählin 1914, 11. Κατακούτα, Τουφεξής 1994, 189-191.

2. Οι εργασίες πραγματοποιήθηκαν τα έτη 2012-2014 στο πλαίσιο πραγμάτωσης του έργου «Συντήρηση, αποκατάσταση και ανάδειξη ακρόπολης και τμημάτων οχύρωσης πόλης αρχαίας Φαρσάλου», ενταγμένου στο ΕΣΠΑ. Βλ. σχετικά Κατακούτα, Γιαλούρη, Πλασταρά, Δαφούλα, Βήτος 2016, 48-52.

3. Mountjoy 1999, II, 818 κ.ε.

4. Goldman 1940, 415 αρ. 1, εικ. 59.

5. Βερδελής 1951. Βερδελής 1952. Βερδελής 1954.

6. Τμήμα του τείχους αυτού σώζεται και στο ανατολικό σκέλος της οχύρωσης της αρχαίας πόλης στην πλαγιά του υψώματος Προφήτη Ηλία, Κατακούτα, Τουφεξής 1994, 193, εικ. 5.

διεκδίκησε την παρουσία της στα θεσσαλικά πράγματα, επικαλούμενη ένα ηρωικό παρελθόν που συνδεόταν με τους ομηρικούς ήρωες και συγκεκριμένα με τον Αχιλλέα⁷.

Η σπανιότητα των ευρημάτων, που αφορούν κυρίως σε λίγα όστρακα, εξακολουθεί και κατά την κλασική περίοδο. Το τείχος των υστεροαρχαϊκών χρόνων φαίνεται ότι προστάτευσε την πόλη σε όλη τη διάρκεια του 5ου αιώνα, όμως το 395 π.Χ., στο πλαίσιο των εμφυλίων συρράξεων των θεσσαλικών πόλεων, θα αποβεί μοιραίο για τους πολίτες της: η πόλη θα καταληφθεί από τον Λαρισαίο Μήδιο⁸ που πούλησε τους κατοίκους και τοποθέτησε φρουρά. Λίγα χρόνια αργότερα, το 374 π.Χ., ο άρχων της Φαρσάλου Πολυδάμας παρέδωσε την πόλη στον ισχυρό τύραννο των Φερών, Ιάσονα, καθώς δεν κατάφερε να αντισταθεί. Κατά την εξιστόρηση των γεγονότων αυτών υπάρχει και η μοναδική αναφορά των αρχαίων πηγών στην ακρόπολη της Φαρσάλου⁹. Θα πρέπει, επομένως, να υποθέσουμε ότι οι ζημιές που είχε υποστεί το τείχος, προφανώς όμως και άλλοι λόγοι σχετιζόμενοι κατά πολύ με την παρουσία των Μακεδόνων στην περιοχή, οδήγησαν στην εκ βάθρων ανακαίνισή του μετά τα μέσα του 4ου αιώνα π.Χ. Η Φάρσαλος την περίοδο αυτή διέκειτο φιλικά προς τη νέα ανερχόμενη δύναμη της Ελλάδας, η οποία τη φρόντισε, τειχίζοντάς τη με καινούργια οχύρωση που σώζεται σε αρκετά μεγάλο μήκος καθώς καταφορίζει τη βόρεια πλευρά του υψώματος του Προφήτη Ηλία και προχωρά μέσα στη σύγχρονη πόλη¹⁰. Το τείχος ενισχύεται με τετράγωνους πύργους, ενώ κατά διαστήματα ανοίγονται πύλες και πυλίδες που επιτρέπουν την επικοινωνία με τις γύρω περιοχές. Η σημαντικότερη από αυτές που διατηρούνται είναι η δυτική μέσω της οποίας διερχόταν ο δρόμος για τη νότια Ελλάδα, που συμπίπτει με την παλαιά εθνική οδό για Λαμία.

Στην ακρόπολη η νέα οχύρωση διατηρείται σε ικανοποιητικό ύψος στη νότια πλευρά του διάσελου (εικ. 5). Αποτελείται από εσωτερικό και εξωτερικό μέτωπο κτισμένα με κυβόλιθους, ενώ το ενδιάμεσο κενό γεμίζει με χώμα και αργούς λίθους. Οι κυβόλιθοι είναι δομημένοι κατά το ισόδομο τραπεζιόσχημο σύστημα δίχως συνδετικό υλικό και με την επιφάνειά τους λιγότερο ή περισσότερο αδρά δουλεμένη. Την περίοδο αυτή η νότια πύλη της ακρόπολης ανακατασκευάστηκε εξ ολοκλήρου και απέκτησε κάτοψη σχήματος H¹¹, σε αντίθεση με τη βόρεια που ανακατασκευάστηκε μόνο ως προς το ανατολικό της σκέλος, αφού το νέο τείχος έπρεπε να ενσωματώσει το παλαιότερο υστεροαρχαϊκό (εικ. 6). Την ίδια εποχή θα πρέπει να χρονολογηθεί και η κυκλική δεξαμενή που βρίσκεται ανάμεσα στις δύο πύλες¹² (εικ. 7). Έχει σχήμα φιάλης, είναι λαξευμένη στον βράχο και κτισμένη στο επάνω μέρος της κατά το εκφορικό σύστημα με επιμελημένους ορθογώνιους κυβόλιθους σε δόμους. Παρόμοιες δεξαμενές έχουν βρεθεί στη Γορίτσα του Βόλου¹³.

Χαρακτηριστική κεραμική, όπως όστρακα της κατηγορίας «δυτικής κλιτύος» και όστρακα ανάγλυφων αγγείων¹⁴, μία ενσφράγιση λαβή αμφορέα από τη Θάσο¹⁵, θραύσματα πήλινων ειδωλίων και νομίσματα¹⁶ αποτελούν τα σημαντικότερα ευρήματα της ελληνιστικής περιόδου (εικ. 8). Ειδικότερα, τα όστρακα των ανάγλυφων αγγείων, κυρίως σκύφων αλλά και κρατήρων, χρονολογούνται στον 2ο αιώνα π.Χ. και, σύμφωνα με τη διακόσμησή τους, διακρίνονται σε δύο κατηγορίες, σ' αυτήν με φυτικά θέματα και σ' εκείνη με εικονιστικές παραστάσεις. Στην πρώτη επικρατούν οι πλοχμοί, τα λογχοειδή και λεπιδοειδή φύλλα, τα φύλλα φτέρης, τα μακριά πέταλα, οι αστράγαλοι και τα ιωνικά κυμάτια. Με βάση την επιλογή και

7. Κατακούτα, Σταματοπούλου, υπό έκδοση.

8. Διόδωρος XIV 82, 6: «... ὁ δὲ Μήδιος τῆς συμμαχίας αὐτῷ παραγενομένης Φάρσαλον εἶλεν ὑπὸ Λακεδαιμονίων φρουρουμένην καὶ τοὺς ἐν αὐτῇ κατοικοῦντας ἐλαφυροπώλησεν».

9. Ξενοφών, Ἑλληνικά, VI 1.2-3: «... Πολυδάμας Φαρσάλιος. οὗτος δὲ καὶ ἐν τῇ ἄλλῃ Θετταλίᾳ μάλα ἠύδοκίμει, καὶ ἐν αὐτῇ τῇ πόλει οὕτως ἐδόκει καλὸς τε κάγαθός εἶναι ὥστε καὶ στασιάσαντες οἱ Φαρσάλιοι παρακατέθεντο αὐτῷ τὴν ἀκρόπολιν, καὶ τὰς προσόδους ἐπέτρεψαν λαμβάνοντι, ὅσα ἐγγέγραπτο ἐν τοῖς νόμοις, εἷς τε τὰ ἱερὰ ἀναλίσκειν καὶ εἰς τὴν ἄλλην διοίκησιν. κάκεινος μέντοι ἀπὸ τούτων τῶν χρημάτων τὴν τε ἄκραν φυλάττων διέσωζεν αὐτοῖς καὶ τὰλλα διοικῶν ἀπελογίζετο κατ' ἐνιαυτόν».

10. Κατακούτα, Τουφεξής 1994, σποράδη.

11. Stählin 1914, 11, εικ. 3-4. Κατακούτα, Τουφεξής 1994, 197.

12. Κατακούτα, Τουφεξής 1994, 191.

13. Bakhuizen 1992, 280-284.

14. Η πλειονότητά τους βρέθηκε εξωτερικά του νότιου τείχους και στην περιοχή ανόδου προς το ανατολικό πλάτωμα της ακρόπολης. Εντοπίστηκαν επιφανειακά ή σε στρώματα των υστεροβυζαντινών χρόνων και σε αυτό οφείλεται και η έντονη αποσπασματικότητα τους.

15. Το κραςί της Θάσου κυκλοφορεί στον θεσσαλικό χώρο, βλ. Μπάτζιου-Ευσταθίου 2009, 62-72.

16. Από τον 4ο αι. μέχρι και τον 1ο αιώνα π.Χ. χρονολογούνται δώδεκα χάλκινα νομίσματα Λάρισας, Λαμίας, Αντιγόνου Γονατά και Κοινού Θεσσαλών καθώς και ένα αργυρό τετράδραχμο Αλεξάνδρου Γ', το οποίο χρονολογείται περίπου στα 325-315π.Χ. (Βλαχάκη 2016, 84).

τον συνδυασμό των διακοσμητικών μοτίβων καθώς και τη θέση τους πάνω στα αγγεία, τα πλησιέστερα παράλληλά τους βρίσκονται στα ανάλογα παραδείγματα από τη Δημητριάδα και τις Φερές¹⁷. Στη δεύτερη κατηγορία ξεχωρίζουν τα λεγόμενα «γραμματικά», στα οποία οι διηγηματικές παραστάσεις συνοδεύονται από επιγραφές και είναι εμπνευσμένες κυρίως από τον Τρωικό πόλεμο¹⁸.

Τα ευρήματα των ρωμαϊκών χρόνων είναι ελάχιστα και περιορίζονται σε λίγα μόνο νομίσματα¹⁹, εικόνα που αντιστοιχεί στη σταδιακή εγκατάλειψη της πόλης την περίοδο αυτή και στη μετακίνηση του πληθυσμού της σε άλλες θέσεις, όπως π.χ. στο σημερινό χωριό Κρήνη²⁰.

Στην παλαιοχριστιανική περίοδο, εντούτοις, παρατηρείται ανάκαμψη στη χρήση του χώρου της ακρόπολης. Ανακαινίζεται η οχύρωσή της με την επαναχρησιμοποίηση των αρχαίων κυβόλιθων, οι οποίοι τοποθετούνται σε αδρές σειρές στο εξωτερικό μέτωπο του τείχους²¹. Τα κενά των αρμών συμπληρώνονται με μικρούς λίθους, ελάχιστες κεράμους και ασβεστοκονίαμα. Η ανακαίνιση της οχύρωσης θα μπορούσε να αποδοθεί στον Ιουστινιανό, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Προκοπίου²².

Στην περιοχή του διάσελου το τείχος ενισχύθηκε με τρεις πύργους, δύο στο νότιο σκέλος, δυτικά της πύλης, και έναν στο βόρειο, ομοίως δυτικά της αντίστοιχης πύλης²³. Παρόμοιος πύργος υπάρχει και στη βορειοανατολική γωνία της ακρόπολης, στο σημείο της συμβολής της με το ανατολικό σκέλος της οχύρωσης. Οι πύργοι είναι τετράγωνοι, εσωτερικά κενοί²⁴ και εφάπτονται στο τείχος, πιθανόν μάλιστα ορισμένοι από αυτούς ξανακτίστηκαν στη θέση αρχαίων. Σύμφωνα με τα μέχρι στιγμής δεδομένα, η πρόσβαση στο εσωτερικό τους ήταν εφικτή από τον περιδρόμο. Από την άλλη πλευρά, οι δύο πύλες της ακρόπολης διατήρησαν την κάτοψη που είχαν κατά την αρχαιότητα. Ένα διατείχιμα πλάτους 2 μ., στο ύψος των δύο πυλών, απομόνωσε το ανατολικό πλάτωμα της ακρόπολης και ίσως να κατασκευάστηκε και αυτό στη θέση αρχαίου. Εκτός από την παλαιοχριστιανική κυρίως άβαφη κεραμική, χαρακτηριστικά ευρήματα της εποχής αυτής είναι τα θραύσματα από λυχνάρια βορειοαφρικανικού τύπου²⁵, μεταξύ των οποίων ένα με παράσταση της θυσίας του Αβραάμ²⁶.

Στη μεσοβυζαντινή και την υστεροβυζαντινή περίοδο τοποθετούνται τα περισσότερα κατάλοιπα που μας επιτρέπουν να κατανοήσουμε καλύτερα τη χωροταξική οργάνωση της ακρόπολης, η οποία παραπέμπει στη μορφή καστροπολιτείας, η οποία σύμφωνα με τις πηγές συνδέεται με σημαντικά γεγονότα του θεσσαλικού χώρου²⁷. Αποκαλύφθηκαν τμήματα λιθόστρωτων δρόμων (εικ. 9) και κτηριακά λείψανα κοσμικής και λατρευτικής χρήσης, κτισμένα σε επαφή με το τείχος²⁸. Συγκεκριμένα, σε ικανή απόσταση δυτικά της βόρειας πύλης υπήρχε μονόχωρο ναύδριο, από το οποίο προήλθαν ανθρώπινα οστά από ταφές καθώς και τμήμα θωρακίου με ανάγλυφο διάκοσμο ρόμβου και παραπληρωματικών κύκλων του 11ου ίσως αιώνα²⁹. Κιονόκρανο από κιονίσκο τέμπλου με φυτικό διάκοσμο και σπαράγματα τοιχογραφιών αποτελούν ισχυρές ενδείξεις για την ύπαρξη ενός ακόμη ναυδρίου αμέσως δεξιά της βόρειας πύλης. Τέλος, εξωτερικά της νότιας

17. Sinn 1976, 96-127, κυρίως 114-118, για παραδείγματα από τη Δημητριάδα. Δουλιέρη-Ιντζεσίλογλου 2004, 68-71 για παραδείγματα από τις Φερές με αναφορές στην παλαιότερη σχετική βιβλιογραφία.

18. Για ανάλογα παραδείγματα, βλ. ενδεικτικά Αρβανιτόπουλος 1910 (ανάγλυφοι σκύφοι από τις Φθιώτιδες Θήβες). Καραπάνου, υπό έκδοση (για ανάγλυφα αγγεία, κυρίως σκύφους, από ελληνιστική αγροικία στη θέση «Τσερλή», στη λίμνη Κάρλα). Γενικά για τα γραμματικά ανάγλυφα αγγεία ελληνιστικής περιόδου, βλ. Νασιούλα 2013.

19. Αναγνωρίστηκαν μέχρι τώρα τέσσερα χάλκινα νομίσματα υστερορωμαϊκών χρόνων, μεταξύ των οποίων δύο κοπές Αρκαδίου (383-408), Βλαχάκη 2016, 84-85.

20. Στην Κρήνη έχει διαπιστωθεί και ανασκαφικά η κατοίκηση στα ρωμαϊκά χρόνια, Καραπάνου 2016, 215-218.

21. Κατακούτα, Τουφεξής 1994, 194.

22. Προκόπιος, *Περί κτισμάτων*, IV 3,5. Βλ. και Παλούρη 2017, 182-186, εικ. 2-4.

23. Σημειώνεται ότι ο δυτικότερος νότιος πύργος αποκαλύφθηκε με τις τωρινές εργασίες στον χώρο, βλ. Κατακούτα, Τουφεξής 1994, 195-196, όπου αναφέρονται μόνο οι δύο.

24. Πριν από την εκτέλεση των εργασιών η εντύπωση που δινόταν ήταν ότι οι πύργοι της ακρόπολης ήταν συμπαγείς, βλ. Κατακούτα, Τουφεξής 1994, 195-196.

25. Για ανάλογα παραδείγματα από τη βασιλική της Δαμοκρατίας, Eiwanger 1981, 115, αρ. Π.622, πίν. 84.

26. Παρόμοιο προέρχεται από τις παλαιοχριστιανικές Φθιώτιδες Θήβες και εντοπίστηκε στις ανασκαφές της κεντρικής πλατείας, Ντίνα 2009, 575, εικ. 9. Ντίνα 2010, 568, εικ. 45. Για παρόμοιο λυχνάρι των μέσων του 5ου αι. από την Αμφίπολη, Ιωαννιδάκη-Ντόστογλου 1982-1983, 123, εικ. 26, και σημ. 26, όπου περαιτέρω βιβλιογραφία.

27. Τσουγγαράκης 1996, 226. Koder, Hild 1976, 238-239. Σαββίδης 1994, 25-26. Ντάμπλιας 2011, 129, σημ. 2,137.

28. Η ανέγερση κτιρίων σε επαφή με το τείχος θεωρούνταν επικίνδυνη για την ασφάλεια της πόλης, σύμφωνα με το *Στρατηγικόν* του Κεκαυμένου (Τσουγγαράκης 1996, 112-115).

29. Για ανάλογα παραδείγματα Κοντογιαννοπούλου 2000, 38, αρ. 74-75.

πύλης και σε επαφή με το τείχος διερευνήθηκε ανασκαφικά ορθογώνιο κτίσμα με προσανατολισμό Α-Δ, που θα μπορούσε επίσης να ταυτισθεί με ναύδριο³⁰. Αμέσως ανατολικά της βόρειας πύλης ήλθε στο φως ορθογώνιος χώρος, πιθανόν αποθηκευτικός, αφού στο εσωτερικό του εντοπίστηκαν τμήματα πιθαριών, ενώ στην πορεία προς το ανατολικό πλάτωμα της ακρόπολης αποκαλύφθηκαν κτίσματα δομημένα σε άνητρα, ακολουθώντας τη φυσική κλίση του εδάφους.

Στη διάρκεια των χρόνων αυτών η υπάρχουσα οχύρωση επισκευάστηκε και στα ανώτερα τμήματά της χρησιμοποιήθηκαν μικρού και μεσαίου μεγέθους ημικατεργασμένοι λίθοι, συναρμοσμένοι με τεμάχια πλίνθων. Η λιθοδομή για λόγους στατικούς ενισχύθηκε εσωτερικά με ξυλοδεσιές από δοκάρια τετράγωνης διατομής, όπως μαρτυρούν οι σωζόμενες δοκοθήκες. Ο αριθμός και η μορφή των πύργων διατηρήθηκαν στην ίδια κατάσταση με την προηγούμενη περίοδο. Το ίδιο συνέβη και με τις πύλες ως προς την κάτοψή τους, γιατί ως προς την ανωδομή τους, εάν εξαιρέσουμε το γεγονός ότι τα ανώφλια τους με βάση τις δοκοθήκες ήταν οριζόντια, δεν διαθέτουμε άλλα στοιχεία.

Την ίδια περίοδο τοποθετείται και η κατασκευή δεύτερου διατειχίσματος ανατολικά του πρώτου και σε μικρή απόσταση από αυτό. Η ανέγερσή του οφείλεται στην ανάγκη περαιτέρω ενίσχυσης του στενότερου σημείου ανόδου προς το ανατολικό πλάτωμα της ακρόπολης. Η είσοδός του βρίσκεται στο μέσον του μήκους του και σ' αυτήν οδηγεί κλίμακα λαξευμένη στον βράχο, η οποία πιθανώς υπήρχε και παλαιότερα.

Στην ίδια εποχή χρονολογείται και η μεγάλη υπόγεια δεξαμενή που υπάρχει στο διάσελο, σε επαφή σχεδόν με το νότιο τείχος (εικ. 10). Έχει διαστάσεις 17 × 6,5 μ., το εσωτερικό της είναι επιχρισμένο με υδραυλικό κονίαμα και καλυπτόταν πιθανόν με καμάρα, ενισχυμένη με τέσσερα σφενδόνια που έβαιναν σε παραστάδες κατά μήκος των μακρών πλευρών της. Παρόμοιες δεξαμενές, μικρότερου μεγέθους, εντοπίζονται και στο ανατολικό πλάτωμα της ακρόπολης. Επιπλέον, η αρχαία φιαλόσχημη δεξαμενή συνδέθηκε με σύστημα διαδοχικών κτιστών και λαξευμένων στο βράχο βαθμιδωτών δεξαμενών. Με τον τρόπο αυτό συγκεντρώνονταν τα όμβρια ύδατα, που κατέληγαν στις δεξαμενές μέσω αυλακιών λαξευμένων στον βράχο (εικ. 7 α).

Πληθώρα ήταν τα κινητά ευρήματα που ήλθαν στο φως από την περίοδο αυτή: νομίσματα – βυζαντινά, ενετικά και φράγκικα³¹ –, αρχιτεκτονικά μέλη, άβαφη και εφυαλωμένη κεραμική, όστρακα με εγχάρακτες επιγραφές ή μονογράμματα, διάφορα μεταλλικά αντικείμενα, ανάμεσα στα οποία ξεχωρίζουν τρία μολύβδινα φιαλίδια μύρου (κουτρούβια), μοναδικά προς το παρόν στον θεσσαλικό χώρο³² (εικ. 11). Απεικονίζουν στη μία όψη τον άγιο Δημήτριο και στην άλλη την οσία Θεοδώρα της Θεσσαλονίκης και περιείχαν μύρο από τους τάφους των αγίων. Επίσης, βρέθηκαν τμήμα εγκοπλίου σταυρού-λειψανοθήκης³³, οστέινα αντικείμενα, μυλόλιθοι, τμήματα πίθων, λίθινα και πήλινα σφονδύλια, καρφιά και σκωρίες. Ξεχωρίζουμε τρία θραύσματα κεραμίδων, στα οποία έχουν χαραχθεί τα επιτραπέζια παιχνίδια της τρίλιζας και το γνωστό ως alquerque, ένα είδος ντάμας. Τα παιχνίδια αυτά ήταν διαδεδομένα τόσο στον ελλαδικό χώρο όσο και τη μεσαιωνική Δύση³⁴.

Η μελέτη των νομισμάτων αλλά και η απουσία άλλων ευρημάτων, όπως κεραμικής, υποδηλώνει ότι μετά την κατάκτηση από τους Οθωμανούς στα 1393-1394, ή κατά άλλους το 1397³⁵, η ακρόπολη άρχισε σταδιακά να ερημώνει. Ο πληθυσμός αισθανόμενος ασφάλεια μέσα στην οθωμανική αυτοκρατορία άρχισε να κατοικεί εκ νέου το εγκαταλελειμμένο τμήμα της αρχαίας κάτω πόλης και να δημιουργεί τον οικισμό που μας είναι γνωστός από τις σχετικές περιγραφές των περιηγητών. Οι λιγοστοί χριστιανοί θα περιοριστούν στον λόφο του Αγίου Νικολάου και θα συμπήξουν τη συνοικία «Βαρούσι».

Οι καταστροφές που παρατηρούνται σήμερα στην ακρόπολη είναι αποτέλεσμα των περιπετειών του χώρου από τον 14ο μέχρι τον 20ο αιώνα. Στην ερήμωσή του και στην κατάρρευση τμημάτων της οχύρωσης από φυσικά αίτια (π.χ. σεισμοί, βλάβιση) θα πρέπει να προστεθεί και η κατά καιρούς δραστηριότητα των κατοίκων που χρησιμοποιούσαν τον χώρο ως λατομείο. Στα χρόνια αυτά θα πρέπει να χρονολογηθούν και τα πρόχειρα κτίσματα που προσκολλώνται εξωτερικά του νότιου τείχους, λόγω του προσηλιακού του χώρου, και τα οποία προφανώς εξυπηρετούσαν τους κτηνοτρόφους της περιοχής.

30. Σημειώνεται ότι εξωτερικά του κτίσματος βρέθηκε ελεύθερη ταφή με προσανατολισμό προς ανατολικά.

31. Βλαχάκη 2016, 86-90.

32. Αναστασιάδου, 2016.

33. Ανάλογο παράδειγμα που χρονολογείται στον 11ο αι. βλ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή 2002, 193, αρ. 215.

34. Βήτος, Εξάρχου 2015, 41-44.

35. Σαββίδης 1994, 28-29.

Τον 19ο αιώνα η ερειπωμένη πλέον ακρόπολη της Φαρσάλου δέχεται τις επισκέψεις περιηγητών, από τις περιγραφές και τις λιθογραφίες των οποίων μπορούμε να καταλάβουμε ότι η εικόνα της δεν διέφερε από τη σημερινή³⁶. Στον αιώνα αυτό χρονολογείται και η τελευταία φάση των τειχών της, κατασκευασμένη από μικρές και μεγάλες αργές πέτρες χωρίς συνδετικό υλικό μεταξύ τους (ξερολιθιά). Τμήματα του τείχους αυτού συναντούμε τόσο στη νότια όσο και στη βόρεια πλευρά της οχύρωσης, όπου εντοπίσαμε και σφαίρες κυρίως του 1880-1881, γεγονός που αποδεικνύει ότι κάποιες στρατιωτικές ενέργειες έλαβαν χώρα εκεί, είτε λίγο πριν από την προσάρτηση της Θεσσαλίας (1881) είτε στο πλαίσιο του Ελληνοτουρκικού πολέμου του 1897. Κατά τη διάρκεια της Κατοχής και του εμφυλίου πολέμου η ακρόπολη χρησιμοποιήθηκε και πάλι ως ασφαλές καταφύγιο, όπως μαρτυρούν τόσο οι αφηγήσεις κατοίκων των Φαρσάλων όσο και οι κάλυκες που βρήκαμε στον χώρο με χρονολογία 1940-1941.

36. Τα Φάρσαλα επισκέπτεται το 1805 ο Leake (1835, 448-454), ο οποίος μας δίνει περιγραφή του οικισμού που βρισκόταν στη θέση της σημερινής πόλης. Συγκεκριμένα αναφέρει ότι είχε περίπου 600 με 700 κατοικήσιμα σπίτια και ότι κατοικούσαν κυρίως από Τούρκους, ενώ ο ελληνικός πληθυσμός διέμενε στις δυτικές και ανατολικές ακραίες συνοικίες. Ο Dodwell (1834, 29 αρ. LIX-LX) αναφέρεται στην ακρόπολη και συγκεκριμένα στα τείχη, τις δύο πύλες και την αρχαία δεξαμενή, την οποία όμως ταυτίζει με κατάλοιπα «θησαυρού, όπως των Μυκηνών και του Ορχομενού». Για τους υπόλοιπους περιηγητές, βλ. Καρατόλιας 2012, 202-206.

ABSTRACT

THE ACROPOLIS OF PHARSALOS: NEW ARCHAEOLOGICAL EVIDENCE

Stella Katakouta, Anna Gialouri, Giorgos Vitos

A picture of the history of Pharsalos can best be gained from the recently discovered evidence on the ancient and byzantine acropolis on top of Profitis Ilias hill. The acropolis is oblong, has an E-W orientation and consists of two flat-topped crests connected by a narrow saddle. It occupies an area of approximately 3h. The oldest finds found on the acropolis consist of Neolithic stone tools. The Bronze Age is represented mainly by good-quality Mycenaean pottery dating from the period 1300-1100/1050 BC, while very few artifacts have been discovered from the Geometric and Archaic Eras. To the late 6th or early 5th century BC is dated the first phase of the fortification wall, which appears to have been renovated in the later part of the 4th century BC. To the same period probably is dated the circular cistern that has been explored between the two gates. The most important finds from the Hellenistic Era consist of typical pottery of the period, fragments of clay figurines and coins. In contrast, very few objects have been found from the Roman period. The ancient fortifications were repaired, according to Prokopios, by the emperor Justinian; in the area of the saddle in particular, the fortification wall was reinforced with three square towers, probably built on top of older ones. Between the two gates, a cross-wall sealed off the eastern plateau of the acropolis and this wall, too, may have been constructed above an ancient one. During the Middle and Late Byzantine Era the city took the shape of a *kastron*; although the excavations carried out so far are quite limited, parts of stone-paved streets, together with remains of secular and religious buildings have been unearthed. In the Ottoman period the acropolis was abandoned. Travelers who made precious descriptions and drawings of the ruined fortifications were the only visitors of the acropolis during the 19th century.

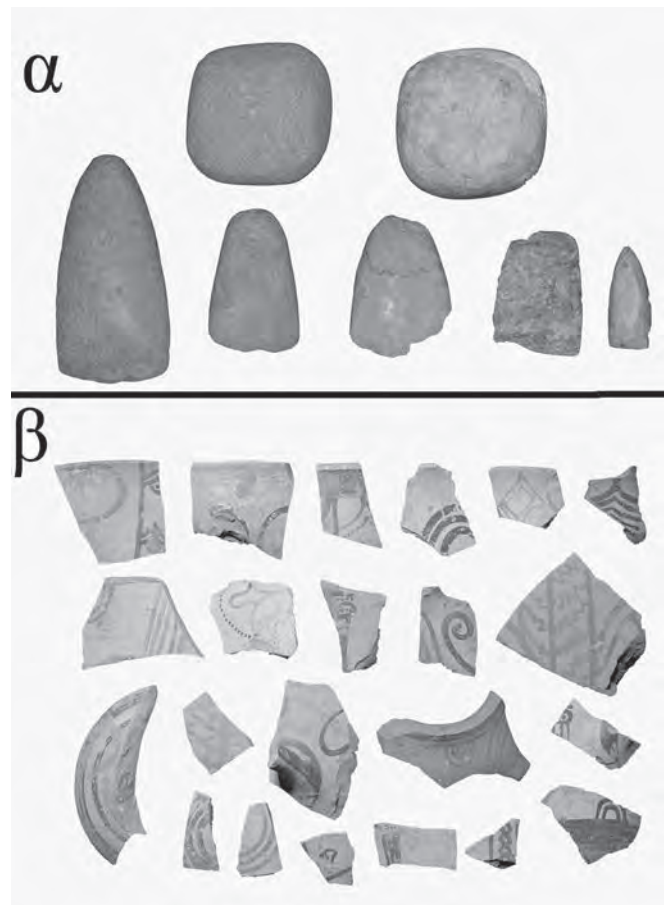
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αναστασιάδου Α., 2016. Μολύβδινα φιαλίδια μύρου (κουτρούβια) από το κάστρο των Φαρσάλων, στα *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, Τα Φάρσαλα και η ευρύτερη περιοχή τους. Ιστορικά και αρχαιολογικά δεδομένα από τους προϊστορικούς έως και τους νεότερους χρόνους*, Φάρσαλα, 75-82.
- Αναστασιάδου Α., Ντίνα Α., 2014. *Το Κάστρο στα Παλαιά του Βόλου*, Λάρισα.
- Αρβανιτόπουλος Α., 1910. Μεγαρικοί σκύφοι Φθιωτίδων Θηβών, *ΑΕ*, 82-94
- Βερδελής Μ.Ν., 1951. Ανασκαφικά έρευναι εν Θεσσαλία, Β. Ανασκαφή Φαρσάλου, *ΠΑΕ*, 154-163.
- Βερδελής Μ.Ν., 1952. Ανασκαφικά έρευναι εν Θεσσαλία, Β. Ανασκαφή Φαρσάλου, *ΠΑΕ*, 185-204.
- Βερδελής Μ.Ν., 1954. Ανασκαφή Φαρσάλου, *ΠΑΕ*, 153-159.
- Βλαχάκη Μ., 2016. Νομισματικές μαρτυρίες από το Κάστρο των Φαρσάλων, στα *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, Τα Φάρσαλα και η ευρύτερη περιοχή τους. Ιστορικά και αρχαιολογικά δεδομένα από τους προϊστορικούς έως και τους νεότερους χρόνους*, Φάρσαλα, 83-92.
- Βήτος Γ., Εξάρχου Ο., 2015. Το παιχνίδι στην αρχαία Θεσσαλία μέσα από τα αρχαιολογικά ευρήματα, στο Κ. Σπανός (επιμ.), *Πρακτικά 8ου Συνεδρίου Λαρισαϊκών Σπουδών, Λάρισα, 5-6 Δεκεμβρίου 2014*, Λάρισα, 31-46.
- Γαλούρη Α., 2017. Θεσσαλικές οχυρώσεις στο έργο του Προκοπίου στα *Θεσσαλικά Μελετήματα 7*, 177-193.
- Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου Α., 2004. Ελληνιστική κεραμική Φερών: Πρώτα αποτελέσματα και προοπτικές της έρευνας, *ΣΤ' ΕλλΚερ*, 67-72.
- Ιωαννιδάκη-Ντόστογλου Ε., 1982-1983. Παλαιοχριστιανικά λυχνάρια στο Βυζαντινό Μουσείο, *ΔΧΑΕ* 11, 109-126.
- Καραπάνου Σ., 2016. Ευρήματα της ρωμαϊκής περιόδου στην περιοχή των Φαρσάλων, *ΑΕΘΣΕ* 4, 215-222.
- Καραπάνου Σ., υπό έκδοση. Ανασκαφές στις όχθες της αποξηρανθείσης λίμνης Κάρλας, Ανατολική Θεσσαλία, *ΑΕΘΣΕ* 5, 000-000.

- Καρατόλιας Ν., 2012. *Τα Φάρσαλα (από αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι σήμερα)*, Λάρισα, 2η έκδ.
- Κατακούτα Σ., Τουφεξής Γ., 1994. Τα τείχη της Φαρσάλου, στο *Θεσσαλία. Δεκαπέντε χρόνια αρχαιολογικής έρευνας, 1975-1990. Αποτελέσματα και προοπτικές. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Λυών, 17-22 Απριλίου 1990*, τόμ. Β', Αθήνα, 189-200.
- Κατακούτα Σ., Παλούρη Α., Πλασταρά Α., Δαφούλα Μ., Βήτος Γ., 2016. Στερέωση, αποκατάσταση και ανάδειξη ακρόπολης Φαρσάλων, στα *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, Τα Φάρσαλα και η ευρύτερη περιοχή τους. Ιστορικά και αρχαιολογικά δεδομένα από τους προϊστορικούς έως και τους νεότερους χρόνους*, Φάρσαλα, 39-54.
- Κατακούτα Σ., Σταματοπούλου Μ., Αττική μελανόμορφη και ερυθρόμορφη κεραμική από τη Φάρσαλο, στα *Πρακτικά συνεδρίου Οι εισαγωγές αττικής μελανόμορφης και ερυθρόμορφης κεραμικής στην αρχαία Θεσσαλία*, υπό έκδοση.
- Κοντογιαννοπούλου Μ., 2000. *Τα βυζαντινά γλυπτά της Κοίμησης της Θεοτόκου και του Αγίου Αθανασίου στη Μακρινίτσα Πηλίου*, Μεταπτυχιακή Διπλ. εργασία (Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης)
- Μουτσόπουλος Ν.Κ., 2001. *Ρεντίνα II. Το βυζαντινό κάστρο της μυγδονικής Ρεντίνας, Η οχύρωση και η ύδρευση του οικισμού*, Αθήνα.
- Μπάτζιου-Ευσταθίου Α., 2009. Το εμπόριο οίνου στη Δημητριάδα, στο Γ.Α. Πίκουλας (επιμ.), *Οίνον ιστορώ. Πότνια οίνου. Διεθνές επιστημονικό συμπόσιο προς τιμήν της Σταυρούλας Κουράκου-Δραγώνα*, Βόλος, 55-94.
- Νασιούλα Μ., 2013. *Ποτήριοι γραμματικών: ελληνιστικά ανάγλυφα αγγεία με ενεπίγραφες διηγηματικές παραστάσεις*, Διδ. διατριβή (Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης)
- Ντάμπλιας Χρ., 2011. Τα Φάρσαλα την εποχή του Μεσαίωνα (13ος αι.), *Θεσσαλικά Μελετήματα* 1, 129-140.
- Ντίνα Α., 2009. Νεότερες έρευνες στα Παλιά Βόλου και στην παλαιοχριστιανική πόλη των Φθιωτίδων Θηβών, *ΑΕΘΣΕ* 3, 573-584.
- Ντίνα Α., 2010. Κεραμική από την παλαιοχριστιανική πόλη των Φθιωτίδων Θηβών, στο Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή, Ν. Κουσουλάκου, *Κεραμική της Ύστερης Αρχαιότητας από τον Ελλαδικό Χώρο (3ος-7ος αι. μ.Χ.)*, *Επιστημονική Συνάντηση, Θεσσαλονίκη, 12-16 Νοεμβρίου 2006*, Θεσσαλονίκη, 563-579.
- Παπανικόλα-Μπακιρτζή Δ. (επιμ.), 2002. *Καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο*, κατάλογος έκθεσης, Λευκός Πύργος, Οκτώβριος 2001 – Ιανουάριος 2002, Αθήνα.
- Σαββίδης Γ.Κ.Α., 1994. Η μεσαιωνική Φάρσαλος έως την Οθωμανική κατάκτηση του 1393, στο Α' *Συνέδριο Φαρσαλινών Σπουδών, Πρακτικά*, Λάρισα, 23-42.
- Τσουγγαράκης Δ., 1996. *Κεκαυμένος, Στρατηγικόν, Μετάφραση- Εισαγωγή-Σχόλια*, Αθήνα.
- Bakhuizen C.S., 1992. *A Greek City of the Fourth Century B.C. by the Goritsa Team*, Rome.
- Dodwell E., 1834. *Views and Descriptions of Cyclopien or Pelasgic Remains in Greece and Italy, with Constructions of a Later Period, intended as a Supplement to his Classical and Topographical Tour in Greece, during the years 1801, 1805, and 1806*, London.
- Eiwanger J., 1981. *Demetrias IV, Keramik und Kleinfunde aus der Damokratia-Basilika in Demetrias*, Bonn.
- Goldman H., 1940. The Acropolis of Halae, *Hesperia* 9, 381-514.
- Koder J., Hild F., 1976. *Hellas und Thessalia, Tabula Imperii Byzantini* 1, Wien.
- Leake W.M., 1835. *Travels in Northern Greece*, τόμ. I, London.
- Mountjoy P.A., 1999. *Regional Mycenaean Decorated Pottery I,II*, Rahden/Westf.
- Sinn U., 1976. Bericht über die Grabung am Palast 1971-Keramik, *Demetrias I*, Bonn.
- Stählin Fr., 1914. *Pharsalos. Topographische und geschichtliche Untersuchungen über die Hauptstadt der Phthiotis*, Nürnberg.

Εικ. 2. Άποψη του ανατολικού πλατώματος και του διάσελου της ακρόπολης από ΒΔ.

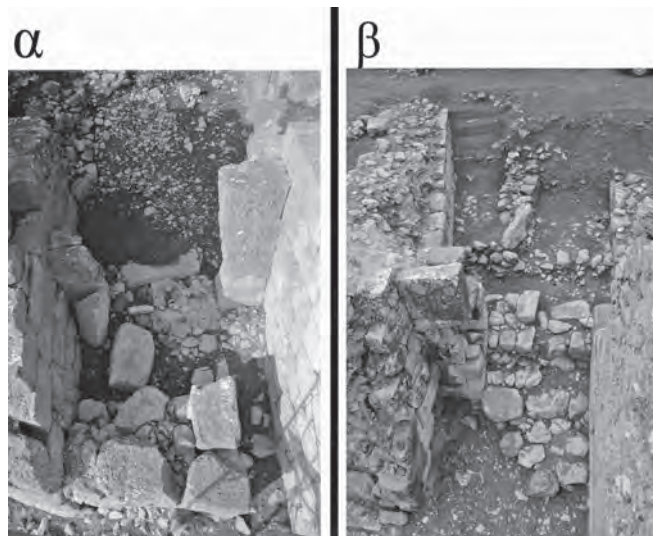
Εικ. 3α - 3β. Εργαλεία νεολιθικής εποχής και κεραμική μυκηναϊκών χρόνων.

Εικ. 4. Το υστεροαρχαϊκό τείχος στη βόρεια πύλη της ακρόπολης.

Εικ. 5. Το τείχος του 4ου αι. π.Χ. στη νότια πλευρά της ακρόπολης.

Εικ. 6. Η νότια και η βόρεια πύλη της ακρόπολης.

Εικ. 7-7 α. Η αρχαία φιαλόσχημη δεξαμενή και το σύστημα διαδοχικών και βαθμιδωτών δεξαμενών των βυζαντινών χρόνων στα ανατολικά της.

Εικ. 8. Ευρήματα ελληνιστικής περιόδου.

Εικ. 9. Ο λιθόστρωτος δρόμος εσωτερικά της νότιας πύλης.

Εικ. 10. Η βυζαντινή δεξαμενή σε επαφή με το νότιο τείχος της ακρόπολης.

Εικ. 11. Ευρήματα μεσοβυζαντινής και υστεροβυζαντινής περιόδου.

ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΓΛΥΠΤΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΟΥ ΑΝΑΤΟΛΙΚΟΥ ΚΙΣΣΑΒΟΥ

Μαρία Κοντογιαννοπούλου

Η ανατολική πλαγιά του όρους Κισσάβου έχει αποκτήσει τελευταία ειδικό ενδιαφέρον, χάρη στις συστηματικές έρευνες της Εφορείας Αρχαιοτήτων Λάρισας που συνεργάζεται με Πανεπιστήμια της Ελλάδας, όπως της Θεσσαλίας και το Αριστοτέλειο της Θεσσαλονίκης, φορείς, ιδίως της Τοπικής Αυτοδιοίκησης και, φυσικά, τους κατοίκους της περιοχής. Έχουν πράγματι εντοπιστεί πολλά βυζαντινά μοναστήρια, ανασκαφεί μέχρι τώρα αρκετά καθολικά και μοναστηριακά κτίρια, ενώ συνεχώς καταβάλλονται προσπάθειες διάσωσης, μελέτης και ανάδειξης του συνόλου τους¹. Βεβαίως, τα λείψανα των βυζαντινών μοναστηριών του ανατολικού Κισσάβου δεν αποτελούν νέο για την αρχαιολογική κοινότητα. Ήδη περιηγητές του 19ου αιώνα είχαν επισημάνει την παρουσία τους², ενώ στις αρχές του 20ού ο Γεώργιος Σωτηρίου μάς έδωσε μια πρώτη καταγραφή τους³. Ακολούθησαν και άλλοι, και οι προσπάθειες όλων συνέτειναν στο να ενισχυθεί η ταύτιση της περιοχής με τη γνωστή από γραπτές μαρτυρίες οργανωμένη μοναστική κοινότητα του «Όρους των Κελλίων», που άκμασε από το 10ο έως και τον 12ο αιώνα⁴.

Τα περισσότερα από τα βυζαντινά μοναστήρια του «Όρους των Κελλίων» που έχουν ερευνηθεί διέθεταν γλυπτό διάκοσμο, αρχιτεκτονικό και λειτουργικό, άλλα πλουσιότερο και άλλα όχι⁵. Τα πιο πολλά γλυπτά, ωστόσο, δεν βρέθηκαν στην αρχική τους θέση αλλά σε επιχώσεις ή εντοιχισμένα σε νεότερες κατασκευές⁶. Το μεγαλύτερο μέρος αυτών των γλυπτών μεταφέρθηκε στην Αρχαιολογική Συλλογή του Αρχοντικού Αλεξούλη στην Αγία Λάρισα⁷. Πολλά μέλη φιλοξενούνται στη μονή Αγίου Δημητρίου Στομίου, ενώ ορισμένα παραχωρήθηκαν σε Τοπικές Κοινότητες του Κισσάβου, που δημιούργησαν αξιόλογες Αρχαιολογικές Συλλογές, όπως είναι αυτή της Μελιβοίας. Τα πιο χαρακτηριστικά γλυπτά μεταφέρθηκαν στη Λάρισα και αποτελούν, πλέον, μέρος της μόνιμης έκθεσης του Διαχρονικού Μουσείου της πόλης. Τα γλυπτά του «Όρους των Κελλίων» δεν έχουν μελετηθεί συστηματικά, εάν εξαιρέσουμε τη δημοσίευση της Βασιλικής Συθιακάκη-Κριτσιμάλλη για ορισμένα από τα μέλη της μονής Στομίου και τις αναφορές άλλων μελετητών, όπως του Γεωργίου Σωτηρίου και του Martin Dennert για τα ίδια γλυπτά⁸.

Από το πλήθος των γλυπτών ξεχωρίζουν ορισμένα που σχετίζονται με την περίοδο της ακμής του «Όρους των Κελλίων», και ιδίως με την καμπή του 11ου προς τον 12ο αιώνα⁹. Οι μονές όπου ανήκουν τα

1. Συγκεντρωμένη βιβλιογραφία για τη δραστηριότητα της Εφορείας, βλ. ενδεικτικά Μαμαλούκος, Σδρόλια 2009, 585 κεξ.

2. Mézières 2002.

3. Σωτηρίου 1928.

4. Για την ταύτιση του βυζαντινού «Όρους των κελλίων» με τον ανατολικό Κίσαβο, βλ. Nikonanos 2008. Γουλούης 2010. Πρβλ. και Νικονάνος 1979, 131-132. Μαμαλούκος, Σδρόλια 2009, 205 κεξ., σημ. 1-8, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

5. Μαμαλούκος, Σδρόλια 2009. Για τα μαρμάρια τέμπλα των βυζαντινών ναών στο «Όρος των Κελλίων», βλ. Κοντογιαννοπούλου 2014.

6. Παράδειγμα της πρώτης περίπτωσης συνιστούν τα γλυπτά του καθολικού της μονής στη Μονόπετρα Κουτσουπιάς. Στη δεύτερη περίπτωση ανήκουν τα γλυπτά της μονής του Στομίου.

7. Σχετικά με την Αρχαιολογική Συλλογή της Αγιάς, δημιουργημά του Ν. Γιαννόπουλου, η οποία σήμερα φιλοξενείται στο Αρχοντικό Αλεξούλη της Αγιάς, βλ. Γιαννόπουλος 1940, 370 κεξ. Πρβλ. και Νικονάνος 1973, 39-40 σημ. 4.

8. Για τις μνείες του Γ. Σωτηρίου βλ. παραπάνω σημ. 3. Dennert 1997, 211 αρ. 277, πίν. 50. Συθιακάκη 1999. Συθιακάκη-Κριτσιμάλλη, 2010.

9. Με αρκετά συνοπτικό και εκλαϊκευμένο τρόπο ορισμένα από τα γλυπτά παρουσιάστηκαν σε ημερίδα που οργανώθηκε την άνοιξη του 2014 στο Ομόλιο Λάρισας. Ευχαριστίες οφείλω στην Προϊσταμένη της Εφορείας Αρχαιοτήτων Λάρισας, κα Σταυρούλα Σδρόλια για το υλικό που μου διέθεσε, αλλά και στον τέως εργατοτεχνίτη της Υπηρεσίας, κ. Γιάννη Πλατσά, για τη βοήθειά του κατά τις επισκέψεις μου στα μνημεία και στις Συλλογές.

γλυπτά είναι τα ενεργά και σήμερα μοναστήρια του Αγίου Δημητρίου στο Στόμιο και του Παλιοθεολόγου στη Βελίκα και δύο ανεσκαμμένα καθολικά, το ένα στη θέση Αμπελική, πολύ κοντά στο Στόμιο, και ένα άλλο στην περιοχή του Κόκκινου Νερού (εικ. 1).

Η πιο γνωστή σήμερα μονή του «Όρους των Κελλίων» είναι του Αγίου Δημητρίου στο Στόμιο (πρώην Τσάγεζι), αφιερωμένη αρχικά στη Παναγία. Η μονή αναφέρεται και ως *Κονομειό*, *Οικονομειό* ή *Κομνήνιο*. Από τα παλαιά κτίσματα του μοναστηριακού συγκροτήματος ο επισκέπτης μπορεί να δει τμήμα του περιβόλου, τον κοιμητηριακό ναό και το πρόσφατα αναστηλωμένο καθολικό. Αυτό εντάσσεται στον πλήρως απαρτισμένο αθωνικό τύπο, ενώ εντυπωσιάζει η ομοιότητά του με τον παλαιολόγειο ναό του Προφήτη Ηλία στη Θεσσαλονίκη. Για τη χρονολόγησή του έχουν εκφραστεί δύο απόψεις. Η μία, που υποστηρίχθηκε παλαιά από τον Γεώργιο Σωτηρίου και πρόσφατα από τον Βασίλη Μεσσή, το θέλει δημιούργημα της παλαιολόγειας περιόδου και ανακαινισμένο ριζικά κατά τον 16ο αιώνα¹⁰. Ο Χαράλαμπος Μπούρας, αντιθέτως, αναγνώρισε στο καθολικό μια οικοδομική φάση, την οποία τοποθέτησε περί τα μέσα του 16ου αιώνα¹¹. Η μονή όμως είναι παλαιότερη από το, παλαιολόγειο ή μη, καθολικό και φαίνεται ότι ιδρύθηκε στο τέλος του 11ου ή στις αρχές του 12ου αιώνα¹². Το καθολικό της περιόδου εκείνης ανήκε στον τύπο του σύνθετου τετρακίονιου σταυροειδούς εγγεγραμμένου και τα θεμέλιά του βρίσκονται κάτω από το αναστηλωμένο νεότερο καθολικό.

Σήμερα στη μονή του Στομίου φυλάσσονται γλυπτά διαφόρων ναών, χρήσεων και εποχών¹³. Αρκετά από αυτά αποτελούν τους μοναδικούς μάρτυρες, άγνωστων κατά τα άλλα, παλαιοχριστιανικών ναών της περιοχής και συνάχθηκαν κατά το παρελθόν στη μονή για προστασία¹⁴. Μεταξύ των μελών της Συλλογής υπάρχουν και πολλά που χρονολογούνται στη μέση βυζαντινή περίοδο και ειδικότερα στο τέλος του 11ου ή στις αρχές του 12ου αιώνα και έχουν αποδοθεί στο καθολικό αυτής της περιόδου¹⁵.

Τέσσερις κοσμητές χρησίμευσαν ως υπέρθυρα και γείσα υπερθύρων στο διασωθέν καθολικό, δεν αποκλείεται όμως να συναποτελούσαν το επιστύλιο του τέμπλου στο μεσοβυζαντινό καθολικό. Έχουν όλοι τους σκαλιστεί σε καλής ποιότητας λευκό ή υπόλευκο μάρμαρο και κοσμούνται με δύο πολύ αγαπητά διακοσμητικά θέματα της βυζαντινής γλυπτικής, την άκανθα σε ποικίλες αποδόσεις και το ανθέμιο. Το σχέδιό τους είναι προσεγγισμένο, ενώ οι τεχνικές που έχουν χρησιμοποιηθεί για τη διακόσμησή τους είναι το χαμηλό ανάγλυφο σε συνδυασμό με την κοίλη πρισματική γλυφή και τη χρήση του τρυπανιού αλλά και η επιτεδόγλυφη τεχνική.

Εξχωριστή θέση μεταξύ των κοσμητών του Στομίου κατέχει το υπέρθυρο της βασιλείου πύλης (εικ. 2)¹⁶. Ο εκλεπτυσμένος του διάκοσμος απλώνεται στην πρόσοψη σε δύο ζώνες. Στην επάνω ορθά και ανεστραμμένα διασπασμένα ανθέμια περιπλέκονται με χάρη, ενώ στην κάτω αναπτύσσεται ένας σύνθετος αλυσιδωτός πλοχμός¹⁷. Ο Σωτηρίου είχε κατατάξει τον κοσμήτη στα γλυπτά του 13ου-14ου αιώνα, ενώ η Συθιακάκη-Κριτσιμάλλη το χρονολόγησε στο τέλος του 11ου, καθώς το συσχέτισε ως προς τα διασπασμένα ανθέμιά του με το διάκοσμο ενός από τους κοσμητές της μονής Δαφνίου¹⁸. Πράγματι, ο πυκνός διάκοσμος και η χρήση δύο τεχνικών, της επιτεδόγλυφης και του χαμηλού αναγλύφου, οδηγούν σε μία χρονολόγηση μάλλον προς το τέλος του 11ου ή τις αρχές του 12ου αιώνα¹⁹. Παραπλήσια φυτικά κοσμήματα, ίδια εκλεπτυσμένη

10. Σωτηρίου 1940, 348 κεξ. Μεσσή 2010α, 131 κεξ. Μεσσή 2010β, 83 κεξ. Μαμαλούκος, Σδρόλια 2010. Messis 2012, 221-240.

11. Μπούρας 2003 και 2010.

12. Μαμαλούκος, Σδρόλια 2009.

13. Ο Γ. Σωτηρίου πρώτος συγκέντρωσε γλυπτά από την ευρύτερη περιοχή στο μοναστήρι του Αγίου Δημητρίου, βλ. Σωτηρίου 1928, 365 κεξ. Μάλιστα, αυτό το διάστημα προωθείται από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Λάρισας η δημιουργία στον εσωτερικό περίβολο της μονής μίας στεγασμένης γλυπτοθήκης, όπου θα εκτίθενται και θα προβάλλονται τα περισσότερα γλυπτά.

14. Για τα παλαιοχριστιανικά γλυπτά, βλ. Σωτηρίου 1940, 348 κεξ. Πρβλ. Συθιακάκη 1999, 433 κεξ. Συθιακάκη-Κριτσιμάλλη 2010, 123 κεξ.

15. Συθιακάκη-Κριτσιμάλλη 2010, 123 κεξ.

16. Σωτηρίου 1940, 368-369, εικ. 23. Συθιακάκη 1999, 433-434. Συθιακάκη-Κριτσιμάλλη 2010, 134-135, εικ. 16. Κοντογιαννοπούλου 2014, 220 αρ. 596, πίν. 75α.

17. Πρόσφατα συγκεντρωμένη βιβλιογραφία για το ανθέμιο και τους πλοχμούς στη βυζαντινή γλυπτική, βλ. Κοντογιαννοπούλου 2002, 236 κεξ. και 254-255, αντίστοιχα.

18. Grabar 1976, πίν. XXXIV α.

19. Για την εξέλιξη της χρήσης των δύο τεχνικών στο ίδιο γλυπτό και την κορύφωσή της με τα διπλεπίπεδα ανάγλυφα του 12ου αι., βλ. Μπούρας, Μπούρα 2002, 574 κεξ., όπου συγκεντρωμένη η βιβλιογραφία. Για τη χρήση των δύο τεχνικών στα μεσοβυζαντινά τέμπλα της βόρειας Ελλάδας και της Θεσσαλίας, βλ. Κοντογιαννοπούλου 2014, 392-393.

εκτέλεση και ο αυτός συνδυασμός τεχνικών απαντούν σε προσκυνητάρι του 12ου αιώνα στο Καλεντέρχανε Τζαμί της Κωνσταντινούπολης²⁰, ενώ με παρόμοιο πλοχμό κοσμεύεται ένας πεσσίσκος τέμπλου της ίδιας περιόδου στην Επισκοπή Άνω Βόλου²¹.

Σε άλλους τρεις κοσμήτες²², που χρησιμεύουν επίσης ως γείσα υπερθύρων (εικ. 3-5), παρακολουθούμε την επιδέξια ανάπτυξη ποικίλων εκδοχών της άκανθας, της συστρεφόμενης ή περιδινούμενης και των πλούσιων ακανθόφυλλων με αναστρεφόμενο το επάνω μέρος ή μη, σε συνδυασμό με οδόντες σε σειρά²³. Η απόδοση των φύλλων της άκανθας είναι κοινή στα τρία μέλη που έχουν χρονολογηθεί στο τέλος του 11ου ή στις αρχές του 12ου αιώνα²⁴, καθώς συγκρίθηκαν με τα κιονόκρανα του εξωνάρθηκα της μονής της Χώρας²⁵ και με ελλαδικά γλυπτά του 12ου, συγκεκριμένα με το προσκυνητάρι στο ναό της Παναγίας του Οσίου Λουκά²⁶. Σημειώνουμε, επιπλέον, ότι παρόμοια άκανθα απαντά και στα προσκυνητάρια του τέλους του 11ου αιώνα στη μονή Δαφνίου²⁷.

Στη θέση Παλιοθεολόγος της Βελίκας βρίσκεται η μονή του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου. Το καθολικό χρονολογείται στον 15ο αιώνα, όμως ως γνωστόν αντικατέστησε παλαιότερο, μεσοβυζαντινό²⁸. Από εκείνο το καθολικό διασώθηκε ένα θωράκιο (εικ. 6), σήμερα εντοιχισμένο πάνω από την είσοδο του ναού, εξωτερικά²⁹. Σ' αυτό το θωράκιο κυριαρχεί φυλλοφόρος σταυρός Ανάστασης που διαθέτει βαθμιδωτή βάση. Από το κάτω μέρος του σταυρού υψώνονται κέρατα αφθονίας με βλαστούς αμπέλου, αμπελόφυλλα και τσαμπιά³⁰. Ο διάκοσμος έχει εκτελεστεί με πολύ καλής ποιότητας κατεργασία, όπου το ακριβές σχέδιο συνδυασμένο με την άσογη τεχνική, συντελούν σε ένα αρμονικό αποτέλεσμα. Παράλληλα, διαπιστώνεται μία επιτυχημένη προσπάθεια αποτύπωσης της φύσης, με την απόδοση δύο διαφορετικών ποικιλιών σταφυλιού, ένα με στρογγυλές και ένα με οξύληκτες ρώγες. Ανάλογοι σταυροί κοσμούν πλάκα ψευδοσαρκοφάγου του τέλους του 11ου ή των αρχών του 12ου από τη Ροτόντα της Θεσσαλονίκης³¹, ενώ παρόμοια, ως προς τη διάπλαση, αμπελόφυλλα απαντούν στη σύνθεση με τα λιοντάρια σε θωράκιο της ίδιας περιόδου, σ τα υπερώα του Αγίου Μάρκου Βενετίας³². Το θωράκιο του Παλιοθεολόγου αποτελεί ένα από τα πιο εκλεπτυσμένα έργα της βυζαντινής γλυπτικής του τέλους του 11ου και των αρχών του 12ου αιώνα που μας έχουν σωθεί στην περιοχή και συνιστά αναμφισβήτητα μία από τις πιο επιτυχημένες αποδόσεις του συγκεκριμένου θέματος σε θωράκιο, τουλάχιστον στη Θεσσαλία³³.

Βορειώς του Στομίου, στις δασωμένες υπώρειες του Κισσάβου, και συγκεκριμένα στη θέση Αμπελική, είχαν εντοπιστεί ήδη από τις αρχές του 20ού αιώνα τα λείψανα μικρού μονόχρωμου ναού, ίσως καθολικού μιας από τις μονές του «Όρους των Κελλίων»³⁴. Από το ναό αυτό προέρχεται κατά πάσαν πιθανότητα θωράκιο

20. Striker 1997, εικ. 88-93.

21. Giannopoulos 1920, 197, εικ. 9. Μπούρας, Μπούρα 2002, 76-77, εικ. 531 γ. Κοντογιαννοπούλου 2014 β, αρ. 614, πίν. 79 α, όπου συγκεντρωμένη η βιβλιογραφία για τον πεσσίσκο.

22. Συθιακάκη-Κριτσιμάλλη 2010, 135 κεξ., εικ. 17-19. Κοντογιαννοπούλου 2014 β, αρ. 597-599, πίν. 75.

23. Σωτηρίου 1924, 13. Μπούρας, Μπούρα 2002, 543. Για την άκανθα στα βυζαντινά τέμπλα, βλ. Κοντογιαννοπούλου 2014, 234 κεξ.

24. Συθιακάκη-Κριτσιμάλλη 2010, 135 κεξ., εικ. 17-19. Κοντογιαννοπούλου 2014 β, αρ. 597-599, πίν. 75.

25. Hjort 1979, 237-246, εικ. 41, 44, 47, 50, 53.

26. Μπούρα 1980, 105 κεξ., εικ. 174, 176. Πρβλ. και Μπούρας, Μπούρα 2002, 216 κεξ., εικ. 244. Για το προσκυνητάρι της Καλαμπάκας, βλ. Μπούρα 1980, 108, εικ. 178, Sythiakakis-Kritsimallis, Voyadjis 2011, 207-208. Κοντογιαννοπούλου 2014 α, 334 κεξ.

27. Ορλάνδος 1955-1956, 81, εικ. 14-15.

28. Για τη βυζαντινή μονή στην ίδια θέση και το καθολικό της, βλ. Μαμαλούκος, Σδρόλια 2009, 205 κεξ.

29. Νικονάνος 1971, 307 πίν. 278 γ. Νικονάνος 1973, 44-46, εικ. 5. Δρόσος 2006, 34. Συθιακάκη-Κριτσιμάλλη 2010, 154 εικ. 29.

30. Talbot-Rice 1950. Για τους φυλλοφόρους σταυρούς στις βυζαντινές σαρκοφάγους, βλ. Παζαράς 1988, 118-119. Για το ίδιο θέμα στα μεσοβυζαντινά τέμπλα της βόρειας Ελλάδας και Θεσσαλίας, βλ. Κοντογιαννοπούλου 2014, 263-265.

31. Παζαράς 1988, 30-31 αρ. 24, πίν. 18.

32. Grabar 1976, 75-81 αρ. 73, πίν. LI b.

33. Βυζαντινά θωράκια με φυλλοφόρους σταυρούς στην περιοχή γνωρίζουμε δύο ακόμη, το ένα από το ναό της Παναγίας και το δεύτερο από άγνωστο ναό του Αετολόφου Αγίας Λάρισας, σήμερα στην Αρχαιολογική Συλλογή Αγίας, βλ. Κοντογιαννοπούλου 2014 β, αρ. 581. Όμοιο θέμα, με εντελώς απλοϊκή όμως εκτέλεση, διαπιστώνουμε σε δύο θωράκια του Στομίου από γκρίζο μάρμαρο της περιοχής. Πάντως, παρότι τα θωράκια του Στομίου υστερούν κατά πολύ στην απόδοση των κοσμημάτων έναντι του θωρακίου του Παλιοθεολόγου, η χρονολόγησή τους δεν νομίζω ότι θα πρέπει να αποκλίνει, βλ. Κοντογιαννοπούλου 2014, αρ. 603 και 604, πίν. 81 γ και 86 γ-δ, αντίστοιχα, όπου συγκεντρωμένη η παλαιότερη βιβλιογραφία.

34. Αρβανιτόπουλος 1910, 190-191. Σωτηρίου 1928, 373. Πρβλ. και Νικονάνος 1973, 50, 52 σημ. 34.

από γκρίζο μάρμαρο της περιοχής του ανατολικού Κισσάβου³⁵, το οποίο σήμερα εκτίθεται στο Διαχρονικό Μουσείο Λάρισας (εικ. 7). Στο θωράκιο της Αμπελικής είναι σκαλισμένη παράσταση αετού που σπαράσσει λαγό³⁶ σε χαμηλό ανάγλυφο με προσεγμένα περιγράμματα. Εντυπωσιακή ομοιότητα στην απόδοση των ζώνων και των πτηνών, ιδιαίτερα στις λεπτομέρειες, όπως στο πλούσιο πτέρωμα του αετού με τα κυκλικά κομήματα, διαπιστώνεται σε θωράκιο εντοιχισμένο σήμερα στο Επταπύργιο της Θεσσαλονίκης που χρονολογείται στο τέλος του 11ου ή στις αρχές του 12ου αιώνα³⁷.

Στη θέση Μητσιάρες του Κόκκινου Νερού εντοπίστηκαν όχι πολύ παλιά τα λείψανα ενός μεγάλου βυζαντινού μοναστηριού και ανασκάφτηκε το καθολικό του, ένας σύνθετος τετρακίονιος σταυροειδής εγγεγραμμένος ναός, με νάρθηκα και μεταγενέστερο εξωνάρθηκα, δύο στοές στη βόρεια και νότια πλευρά και προσκτίσματα³⁸. Ο ναός ως προς τα αρχιτεκτονικά του χαρακτηριστικά έχει συνδεθεί με την αρχιτεκτονική της Μακεδονίας, αλλά και της Νίκαιας και χρονολογήθηκε στα τέλη του 12ου ή στην πρώτη πενήταετία του 13ου αιώνα. Το μνημείο διέθετε πολυτελές μαρμαρίνο δάπεδο και πλούσιο γλυπτό διάκοσμο που βρέθηκε στις επιχώσεις και σήμερα φυλάσσεται στην Αρχαιολογική Συλλογή της Αγίας. Από τα γλυπτά αυτά ξεχωρίζει ένα κιονόκρανο (εικ. 8) που πρέπει να προέρχεται από το τρίβηλο άνοιγμα της νότιας πλευράς³⁹. Το κιονόκρανο εκτίθεται στη μόνιμη έκθεση του Διαχρονικού Μουσείου Λάρισας, στην ενότητα για τις μοναστικές κοινότητες της περιοχής. Φτιαγμένο από θασίτικο μάρμαρο, κοσμείται στην πρόσοψη με φυλλοφόρο πλεκτό σταυρό. Πρόκειται για έργο υψηλής ποιότητας, του οποίου ανάλογα βρίσκουμε σε γλυπτά που χρονολογούνται από το τέλος του 10ου μέχρι και τις αρχές του 12ου αιώνα στην Αγία Ειρήνη Κωνσταντινούπολης, στον Άγιο Νικόλαο του Βαγί και στην Παναγία του Οσίου Λουκά⁴⁰. Μεγαλύτερες ομοιότητες, όμως, διαπιστώνονται με δύο θωράκια του τέλους του 11ου ή των αρχών του 12ου αιώνα, ένα χαμένο σήμερα από τη μονή Αγίου Δημητρίου Στομίου, καθώς και ένα από το Πραγγί Διδυμοτείχου⁴¹.

Συμπερασματικά, τα γλυπτά που παρουσιάστηκαν παραπάνω χρονολογούνται στο τέλος του 11ου και στις αρχές του 12ου αιώνα και εκπροσωπούν μια εκλεπτυσμένη και διακοσμητική τάση που κυριάρχησε στη βυζαντινή γλυπτική κατά την περίοδο αυτή⁴². Τα συγκεκριμένα γλυπτά του ανατολικού Κισσάβου συσχετίστηκαν όχι με νοτιοελλαδικά εργαστήρια της εποχής, αλλά με έργα της βόρειας Ελλάδας και της Κωνσταντινούπολης. Γνωρίζουμε ένα, τουλάχιστον, εργαστήριο γλυπτικής που δραστηριοποιούνταν στη Θεσσαλονίκη τον 11ο αιώνα⁴³. Η ποιότητα ορισμένων από τα έργα που παρουσιάστηκαν εδώ και συγκεκριμένα του θωρακίου από τον Παλιοθεόλογο και των κοσμητών του Στομίου, αφήνει ανοιχτό το ενδεχόμενο να φιλοτεχνήθηκαν από τεχνίτες εργαστηρίων της Κωνσταντινούπολης της εποχής των Κομνηνών, που εργάστηκαν στα μοναστήρια του «Όρους των Κελλίων» για τη διακόσμηση των καθολικών τους.

35. Η πληροφορία οφείλεται στην Προϊσταμένη της Εφορείας Αρχαιοτήτων Λάρισας, Σταυρούλα Σδρόλια.

36. Οι σκηνές των αλληλοσπαρασσόμενων ζώων παρουσιάζονται αρκετά συχνά στα βυζαντινά γλυπτά, βλ. Παζαράς 1988, 94 κεξ., Μπούρας, Μπούρα 2002, 559 κεξ. και πιο πρόσφατα, Κοντογιαννοπούλου 2014, 219 κεξ., όπου και απεικονίσεις του θέματος στα βυζαντινά τέμπλα της βόρειας Ελλάδας και Θεσσαλίας.

37. Παζαράς 1977, αρ. 49, πίν. XXVII.

38. Μαμαλούκος, Σδρόλια 2010, 211-212, σχέδ. 11-12, 248-250 εικ. 28-35.

39. Μαμαλούκος, Σδρόλια 2010, 250 εικ. 35.

40. Grabar 1976, 39 αρ. 6, πίν. XVI e, 52-55 αρ. 44, πίν. XVIIa και πίν. LIVb.

41. Για το χαμένο θωράκιο του Στομίου, βλ. πρόσφατα Κοντογιαννοπούλου 2014B, 224-225 αρ. 606, πίν. 76 στ.

42. Μπούρας, Μπούρα 2002, 522 κεξ. Ειδικότερα για τα βορειοελλαδικά τέμπλα του 12ου αιώνα, βλ. Κοντογιαννοπούλου 2014, 337 κεξ.

43. Μέντζος 2008.

ABSTRACT

BYZANTINE SCULPTURES FROM THE EASTERN MOUNT KISSAVOS

Maria Kontogiannopoulou

On the eastern slopes of Mount Kissavos, Larissa district, several byzantine monasteries are known to have existed since the nineteenth century. Recent excavations unearthed some new churches and parts of monastic buildings, which currently are under restoration and study. Hence, Mount Kissavos is identified with the well-known “Mount of Kellia”, the monasteries of which flourished between the tenth and the twelfth century.

The monastic churches were decorated with marble architectural sculptures and liturgical furnishing, now dispersed in places like the Diachronic Museum of Larissa, the Archeological Collection at Aghia, the monastery of Saint Demetrios near Stomio, and small collections in various villages of the district. Seven architectural sculptures stand out from the rest as they belong to an elegant decorative style that characterized byzantine sculpture of the Komnenian Thessaloniki and Constantinople and can be dated to the end of the eleventh or the beginning of the twelfth century. One group is formed by four cornices decorated with acanthus leaves and palmettes, which formerly belonged to the templon screen of the earlier church of the Saint Demetrios monastery near Stomio. A marble panel, today inserted into the wall above the entrance of the catholicon of the Paliotheologos monastery, is decorated with an extremely elegant foliated cross with vines stemmed from horns. The excavation of a monastic church at Ambeliki has brought to light a slab which shows an eagle attacking a rabbit, a well-known battle scene between animals. A capital coming from the catholicon of a monastery found at the Metsiars locality, near Kokkino Nero, has on the front side a foliated interlaced cross. Many of the above Kissavos sculptures have much in common with products of a workshop based at eleventh-century Thessaloniki, but the high quality of the Paliotheologos panel may have come from a late eleventh or early twelfth-century workshop from Constantinople.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ανδρούδης Π., 2007. Ο ναός της Κοίμησης της Θεοτόκου στην Επισκοπή Άνω Βόλου και ο εντοιχισμένος γλυπτός του διάκοσμος, *ΔΧΑΕ* 28, 85-98.
- Αρβανιτόπουλος Α.Σ., 1910. Ανασκαφαί και έρευναι εν Θεσσαλία κατά το έτος 1910, *ΠΑΕ*, 168-214.
- Γιαννόπουλος Ν., 1940. Έρευναι εν τη επαρχία Αγιάς, *ΕΕΒΣ* 16, 369-383.
- Γουλούης Στ., 2010. Η Ανατολική Όσσα και η μοναστική ‘κοινότητα’ των Κελλίων (Νεώτερα δεδομένα: χρονολογικά και τοπογραφικά όρια), στο *Άγιος Δημήτριος Στομίου*, 187-204.
- Δρόσος Ν., αρχιμ. (επιμ.), 2006. *Η ιστορική Μελίβοια*, Μελίβοια.
- Λοβέρδου-Τσιγαρίδα Κ., 1994. Μεσοβυζαντινά γλυπτά από το Κάστρο του Πλαταμώνα, *Σύμμεικτα* 9, *Μνήμη Δ. Α. Ζακυθινού*, 331-368.
- Καλοπίση-Βέρτη Σ., Παναγιωτίδη-Κεσίσογλου Μ., 2010. (επιμ.), *Πολύγλωσσο εικονογραφημένο λεξικό όρων βυζαντινής αρχιτεκτονικής και γλυπτικής*, Ηράκλειο.
- Κοντογιαννοπούλου Μ., 2014. «Τα μαρμάρινα τέμπλα στη βόρεια Ελλάδα και στη Θεσσαλία κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο, Κατασκευή - Μορφή - Διάκοσμος, Μέρος Α' - Κείμενο, Μέρος Β' - Κατάλογος», Διδ. δι-ατριβή (Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών).
- Μαμαλούκος Σ., Σδρόλια Σ., 2009. Αρχαιολογικά κατάλοιπα στο «Όρος των Κελλίων», *ΑΕΘΣΕ* 3, 585-60 (ανατύπ. στο *Άγιος Δημήτριος Στομίου*, 123-154).
- Μέντζος Α., 2008. Εργαστήριο γλυπτικής στη Θεσσαλονίκη στον 11ο αιώνα, στο Ch., Pennas, C. Vanderheyde (επιμ.), *La sculpture byzantine VIIe- XIIIe siècles, Actes du colloque international organisé par la 2e Éphorie des antiquités byzantines et l' École française d'Athènes, Athènes, 6-8 septembre 2000*, *BCH Suppl.* 49, Athènes, Paris, 217-230.

- Μεσσής Β., 2010 α. «*Ναοί αθωνικού τύπου*», τόμ. 1-2, Διδ. διατριβή (Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης).
- Μεσσής Β., 2010 β. Σκέψεις και στοιχεία σχετικά με την οικοδομική ιστορία και την αρχιτεκτονική του καθολικού της μονής του Αγίου Δημητρίου στο Τσάγεζι, στο *Άγιος Δημήτριος Στομίου*, 83-92.
- Μεζιζιέρες Α., 2002. Περιγραφή του Πηλίου και της Όσσας, 1852 (μτφρ. Η. Corrieu), *ΘΗΜ* 41, 88-108.
- Μπούρα Λ., 1980. *Ο γλυπτός διάκοσμος του ναού της Παναγίας στο μοναστήρι του Οσίου Λουκά*, Αθήνα.
- Μπούρας Χ., 2003. Η αρχιτεκτονική του καθολικού της μονής Αγίου Δημητρίου Στομίου (τ. Τσάγεζι), *ΔΧΑΕ*, 24, 145-161 (ανατύπ. στο *Άγιος Δημήτριος Στομίου*, 51-92).
- Μπούρας Χ., Μπούρα Λ., 2002. *Η ελλαδική ναοδομία κατά τον 12ο αιώνα*, Αθήνα.
- Νικονάνος Ν., 1971. Βυζαντινά και μεσαιωνικά μνημεία Θεσσαλίας, *ΑΔ* 26, Β'2-Χρονικά, 307-308 πίν. 278 γ.
- Νικονάνος Ν., 1973. Έρευνες στην επαρχία Αγίας Λαρίσης, *ΑΘΜ* 2, 39-57.
- Νικονάνος Ν., 1979. *Βυζαντινοί ναοί της Θεσσαλίας από το 10ο αιώνα ως την κατάκτηση της περιοχής από τους Τούρκους το 1393. Συμβολή στη βυζαντινή αρχιτεκτονική*, Αθήνα.
- Ορλάνδος Α., 1955-1956. Νεότερα ευρήματα εις την μονήν Δαφνίου, *ΑΒΜΕ* 8, 68-99.
- Παζαράς Θ., 1977. Κατάλογος χριστιανικών αναγλύφων πλακών με ζωομόρφους παραστάσεις, *Βυζαντινά* 9, 23-95.
- Παζαράς Θ., 1988. *Ανάγλυφες σαρκοφάγοι και επιτάφιας πλάκες της μέσης και ύστερης βυζαντινής περιόδου στην Ελλάδα, Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου* 38, Αθήνα.
- Συθιακάκη Β., 1999. Νομός Λάρισας. Στόμιο. Μονή Αγίου Δημητρίου, 7η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, Περιοδείες-καταγραφές-εντοπισμός μνημείων, *ΑΔ* 54, Β'1-Χρονικά, 433-434.
- Συθιακάκη-Κριτσιμάλλη Β., 2010. Τα γλυπτά του καθολικού της μονής Αγίου Δημητρίου στο Στόμιο (Τσάγεζι), στο *Άγιος Δημήτριος Στομίου*, 123-154.
- Σωτηρίου Γ., 1924. Ο εν Θήβαις βυζαντινός ναός Γρηγορίου του Θεολόγου, *ΑΕ*, 1-26.
- Σωτηρίου Γ., 1928. Βυζαντινά μνημεία Θεσσαλίας ΙΓ' και ΙΔ' αιώνας, Η μονή της Παναγίας και του Αγίου Δημητρίου παρά το Τσάγεζι (Κομνήναιο-Κονομειό), *ΕΕΒΣ* 5, 348-375.
- Dennert M., 1997. *Mittelbyzantinische Kapitelle, Asia Minor Studien* 25, Bonn.
- Hjort Ø, 1979. The Sculpture of Kariye Camii, *DOP* 33, 201-289
- Giannopoulos N., 1920. Les constructions byzantines de Démétrias (Thessalie), *BCH* 44, 181-209.
- Grabar A., 1976. *Sculptures byzantines du moyen âge (XIe-XIVe siècle)*, τόμ. II, Paris.
- Messis V., 2012. Le catholicon du monastère de Saint-Démétrius à Tsajézi sur le mont Kissavos en Thessalie orientale: questions de périodes architecturales, *ByzSlav* 70/1-2, 221-240.
- Nikonanos N., 2008. The Mountain of Cells, στο E. Hadjityrphonos (επιμ.), *Routes of Faith in the Medieval Mediterranean, History, Monuments, People, Pilgrimage Perspectives, International Symposium, Thessalonike, 7-10/11/2007, Proceedings*, Thessalonike, 290-295, 509-511.
- Striker C. L., 1997. *Kalenderhane in Istanbul. The Buildings, their History, Architecture, and Decoration: Final Reports on the Archaeological Exploration and Restoration at Kalenderhane Camii, 1966-1978*, Mainz.
- Sythiakakis-Kritsimallis V., Voyadjis S., 2011. Redating the Basilica of Dormition, Kalampaka, Thessaly, *JÖByz* 61, 195-227.
- Talbot-Rice D., 1950. The Leaved Cross, *ByzSlav* 11, 72-81.

Εικ. 1. Χάρτης.

Εικ. 2. Στόμιο, μονή Αγίου Δημητρίου, καθολικό. Υπέρθυρο.

Εικ. 3. Στόμιο, μονή Αγίου Δημητρίου, καθολικό. Γείσο υπερθύρου.

Εικ. 4. Στόμιο, μονή Αγίου Δημητρίου, καθολικό. Γείσο υπερθύρου.

Εικ. 5. Στόμιο, μονή Αγίου Δημητρίου, καθολικό. Γείσο υπερθύρου.

Εικ. 6. Βελίκα, θέση Παλιοθεολόγος, μονή Αγίου Ιωάννη Θεολόγου, καθολικό. Θωράκιο.

Εικ. 7. Στόμιο, θέση Αμπελική, ερείπια ναού. Θωράκιο.

Εικ. 8. Κόκκινο Νερό, θέση Μητσιάρες, ανεσκαμμένο καθολικό μονής. Κιονόκρανο.

ΤΑ ΕΝΤΟΙΧΙΣΜΕΝΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΓΛΥΠΤΑ ΣΤΟ ΝΑΟ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΣΤΗΝ ΠΟΡΤΑΡΙΑ ΠΗΛΙΟΥ

Πασχάλης Ανδρούδης

Αρκετοί από τους ναούς που είναι κτισμένοι στις δυτικές υπώρειες του Πηλίου έχουν εντοιχισμένα στις εξωτερικές τους όψεις γλυπτά μέλη που χρονολογούνται στη μέση, αλλά κυρίως στην αρχή της ύστερης βυζαντινής περιόδου και, πιο συγκεκριμένα, στον 13ο αιώνα. Τα ανάγλυφα αυτά προσέλκυσαν μέχρι σήμερα το ενδιαφέρον αρκετών ερευνητών¹, όμως παραμένουν στο σύνολό τους αδημοσίευτα.

Στο πλαίσιο των ερευνών μας για την βυζαντινή γλυπτική στο Πήλιο καταγράψαμε και μελετήσαμε τα ανάγλυφα στους ναούς της Κοίμησης της Θεοτόκου στην Επισκοπή Άνω Βόλου², του Αγίου Γεωργίου κοντά στην Επισκοπή³ και του ναού του Αγίου Ιωάννη, που κτίστηκε στη θέση του καθολικού της βυζαντινής μονής του Τιμίου Προδρόμου της Νέας Πέτρας επάνω από την Πορταριά⁴, όπως επίσης και τα γλυπτά του καθολικού της μονής Αγίου Λαυρεντίου, στο ομώνυμο χωριό⁵. Τα ανάγλυφα που είναι εντοιχισμένα στο ναό της Κοίμησης της Θεοτόκου στη Μακρινίτσα (ο ναός οικοδομήθηκε στη θέση του βυζαντινού ναού της Θεοτόκου της Οξείας Επισκέψεως Μακρινιτίσσης)⁶ έχουν μελετηθεί από την Μαρία Κοντογιαννοπούλου⁷, ενώ ορισμένα από αυτά που βρίσκονται στο ναό και στα παρεκκλήσια του συγκροτήματος ναού-επισκοπείου από τον γράφοντα⁸. Ο αναλυτικός κατάλογος των γλυπτών που συνέταξε η παραπάνω ερευνήτρια στην κύρια μεταπτυχιακή της εργασία⁹, απετέλεσε την αφετηρία για περαιτέρω ενασχόλησή μας με το θέμα. Στα γλυπτά του καταλόγου προσθέσαμε και ορισμένα άλλα, που δεν ήταν ορατά τον καιρό της εκπόνησης της εργασίας της, όπως και γλυπτά από παρεκκλήσια και άλλα κτίσματα εντός του περιβάλλοντος του συγκροτήματος¹⁰.

Βυζαντινά γλυπτά, όμως, διασώζει στις τοιχοποιίες του και ο ναός του Αγίου Νικολάου στη γειτονική

1. Ζωσιμιάς Εσφιγμενίτης 1887. Giannopoulos 1920-1921. Millet 1920-1921. Γιαννόπουλος 1925. Ξυγγόπουλος 1925. Σωτηρίου 1926. Ξυγγόπουλος 1932. Σωτηρίου 1933. Γιαννόπουλος 1935. Σισιλιάνος 1939, 116-122, 139-141, 158-166. Lange 1964, 114-116, αρ. 42, 44. Grabar 1976, 150 (πίν. CXXXIX d), 151-152 αρ. 160 (πίν. CXXXI a-b), 154-155 αρ. 165 (πίν. CXIX b). Λεωνιδοπούλου-Στυλιανού 1977-1979. Ασημακοπούλου-Ατζακά 1982, 162-168, εικ. 80-87, 90-96. Παζαράς 1983. Μουτσόπουλος 1984, 8, 31, πίν. 12. Pazaras 1985. Παζαράς 1988, 38-40, 64, 68-70, 99, 102, 105, 111, 142-143, 165 (πίν. 30β-33). Νάνου-Σκοτεινώτη 1989. Παπαθανασίου 1995, 235-248. Liveri 1996, 48-49. Σκλάβου-Μαυροειδή 1999, 200 αρ. 281. Κοντογιαννοπούλου 2000. Androutsis 2000α. Androutsis 2000β. Androutsis 2002. Μπούρας-Μπούρα 2002, 221-222, 501, 523, 527, 528, 581, 584, 598. Παζαράς 2002, 478-479. Παπαθανασίου 2002, 63-71. Ανδρούδης, Κοντογιαννοπούλου 2004, 40-43. Ανδρούδης, Κοντογιαννοπούλου 2005, 219-220. Βαραλής 2005. Marzolf 2006. Ανδρούδης 2007. Ευγενικός 2008. Βαραλής 2009. Αναστασιάδου, Κοντογιαννοπούλου 2009. Ανδρούδης 2010. Melvani 2013, 201. Κοντογιαννοπούλου 2014, τόμ. Β', 228-255. Ανδρούδης 2016.

2. Androutsis 2000α. Androutsis 2000β. Androutsis 2002. Ανδρούδης 2007. Ανδρούδης 2010, 303-306, 308-310, 312 (εικ. 1), 314 (εικ. 5), 315 (εικ. 8α-γ), 316 (εικ. 10)-317 (εικ. 11), 318 (εικ. 13α-β), 319 (εικ. 15). Για το ναό και τα γλυπτά του ετοιμάζουμε σχετική μονογραφία σε συνεργασία με τους συναδέλφους Μαρία Νάνου και Γιάννη Βαραλή.

3. Ανδρούδης 2007.

4. Τα γλυπτά αυτά αποτελούν αντικείμενο μελλοντικής μας δημοσίευσης.

5. Ανδρούδης 2016.

6. Ανακοίνωση στο 2ο ΑΕΣΘΕ (Βόλος 16.3-19.3.2006) σε συνεργασία με τη Μαρία Νάνου. Για το θέμα ετοιμάζουμε σχετικό άρθρο.

7. Κοντογιαννοπούλου 2000. Κοντογιαννοπούλου 2014, τόμ. Β', 232-250, αρ. 626-670, πίν. 80γ-86ζ.

8. Ανδρούδης 2010, 300, 301, 304-305, 3-7-308, 313 (εικ. 4), 314 (εικ. 6), 315 (εικ. 7), 316 (εικ. 9), 317 (εικ. 12α-β), 318 (εικ. 12γ), 319 (εικ. 14).

9. Κοντογιαννοπούλου 2000.

10. Ανδρούδης 2010.

Πορταριά, τη βυζαντινή Άνω Δρυανούβαινα (εικ. 1)¹¹. Η εκκλησία οικοδομήθηκε στα 1855, πιθανότατα στη θέση ενός προϋπάρχοντος βυζαντινού ναού ή κοντά σ' αυτόν. Πρόκειται για τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική με τρεις εξέχουσες πολυγωνικές ασίδες ιερού¹², που κοσμούνται με ανάγλυφα των βυζαντινών και μεταβυζαντινών χρόνων¹³. Ο Νικόλαος Γιαννόπουλος πρώτος υποστήριξε ότι τα εν λόγω γλυπτά προέρχονται μάλλον από τη μονή του Προδρόμου της Νέας Πέτρας, καθώς «...τὰ μονύδρια άγ. Νικολάου Παλιρροπάτου και Παναγίας Πορταρέας ήσαν πενιχρά και άσημα...»¹⁴. Την άποψη αυτή ασπάστηκε αργότερα και η Παναγιώτα Ασημακοπούλου-Ατζακά¹⁵. Ουσιαστικά και τα δύο αυτά μονύδρια ανήκαν στη μονή του Προδρόμου της Νέας Πέτρας ως μετόχια και πιθανότατα ήταν γειτονικά. Με τα δεδομένα της μέχρι σήμερα έρευνας φαίνεται ότι ο μεταβυζαντινός ναός του Αγίου Νικολάου κτίστηκε στη θέση του Αγίου Νικολάου του Παλιρροπάτου, ενώ το ναύδριο της Παναγίας Πορταρέας, στα βόρεια του, ότι ανοικοδομήθηκε το 1580 επάνω στα ερείπια του βυζαντινού ομώνυμου ναού που θα πρέπει να είχε την ίδια κάτοψη (μονόχωρος δρομικός ναός με τρίπλευρη ασίδα ιερού)¹⁶. Οι δύο παραπάνω βυζαντινοί ναοί της Πορταριάς κτίστηκαν ή ανοικοδομήθηκαν κατά τον 13ο αιώνα¹⁷.

Τα γλυπτά μέλη της βυζαντινής περιόδου από το ναό του Αγίου Νικολάου Πορταριάς, ξεχωρίζουν για τον κομψό τους διάκοσμο, όπως και για την ομοιότητά τους με βυζαντινά ανάγλυφα που είναι εντοιχισμένα σε άλλους ναούς της περιοχής. Στις υπόλοιπες τοιχοποιίες του ναού, κύρια στη βόρεια όψη, εντοπίσαμε και άλλα θραύσματα βυζαντινών γλυπτών σε δεύτερη χρήση, τα οποία, εκτός από ένα θωράκιο με παράσταση γρύπα που δημοσίευσε ο συνάδελφος Πάννης Βαραλής (εικ. 2)¹⁸, είναι στο σύνολό τους ουσιαστικά άγνωστα ή αδημοσίευτα. Είναι χαρακτηριστικό ότι τα ανάγλυφα αυτά δεν αποτελούν ένα ενιαίο σύνολο, καθώς διαφέρουν αισθητά μεταξύ τους και φαίνεται να έχουν διαφορετικές προελεύσεις. Υποθέτουμε βέβαια ότι προέρχονται από τις γνωστές βυζαντινές μονές της ευρύτερης περιοχής, ιδρύματα της οικογενείας των Μαλιασηνών, και οι οποίες μαρτυρούνται στις πηγές της εποχής. Σπουδαιότερες υπήρξαν η μονή της Οξείας Επισκέψεως Μακρινιτίσσης και η μονή του Προδρόμου της Νέας Πέτρας, επάνω από την σημερινή Πορταριά. Ιδιαίτερα σημαντικά – ακόμη αδημοσίευτα – είναι τα πορίσματα της έρευνας του Βαραλή στις βυζαντινές πηγές, γύρω από την τοπογραφία της περιοχής Άνω Βόλου-Πορταριάς-Μακρινίτσας κατά τη βυζαντινή περίοδο και την ταύτιση των υφιστάμενων μεταβυζαντινών ναών με παλιότερους βυζαντινούς ναούς που ήταν κτισμένοι στις ίδιες θέσεις¹⁹.

Στην εργασία μας επιχειρούμε μια πρώτη γενική παρουσίαση και εξέταση των βυζαντινών γλυπτών του Αγίου Νικολάου στην Πορταριά, όπως και τη συσχέτισή τους με παρόμοια γλυπτά από άλλους ναούς της περιοχής. Τα ανάγλυφα του Αγίου Νικολάου είναι στην πλειοψηφία τους αποσπασματικά σωζόμενα. Παρουσιάζουν πληθώρα διακοσμητικών θεμάτων από το φυτικό θεματολόγιο. Στα κύρια θέματά τους ανήκουν και γεωμετρικά σχήματα (ορθογώνιο, ρόμβος, κύκλος), αλλά και πλοχμοί και πλέγματα από τριμερή ταινία, συνδυασμένα με γεωμετρικούς κανόνες σε ενιαία σύνολα. Τα γλυπτά σκαλίστηκαν με την τεχνική του χαμηλού αναγλύφου με κοφτά περιγράμματα, με την τεχνική της κοίλης κρυσταλλικής και πρισματικής γλυφής. Στη συνέχεια ακολουθεί η παρουσίαση των γλυπτών του ναού.

ΘΩΡΑΚΙΑ ΤΕΜΠΛΟΥ

Από τα θωράκια που έχουν εντοιχιστεί στην ανατολική πλευρά και στις κόγχες του ναού του Αγίου Νικολάου ξεχωρίζει το ανάγλυφο με παράσταση γρύπα που βρίσκεται στην τρίτη καθ' ύψος ζώνη της κεντρι-

11. Η Κάτω Δρυανούβαινα μπορεί να ταυτιστεί με το σημερινό Κατηχώρι. Βλ. Koder, Hild 1976, 150. Hild, Koder, Σπανός, Αγραφιώτης 1987, 50. Για το χωρίον της Άνω Δρυανουβαίνης και τη μονή της Νέας Πέτρας, βλ. Koder, Hild 1976, 150, 224-225. Νικονάνος 1979, 115-118. Hild, Koder, Σπανός, Αγραφιώτης 1987, 50. Κουλουράς 1997, 258-260, με όλη τη σχετική βιβλιογραφία. Για τη σημερινή Πορταριά, βλ. Κορδάτος 1960, 248-255.

12. Για το ναό, βλ. Μαντοπούλου-Παναγιωτοπούλου 2002, 103 κ.ε., εικ. 10, 24, 37.

13. Η βιβλιογραφία και οι σχετικές αναφορές για τα γλυπτά του ναού δεν είναι πολλές. Βλ. Γιαννόπουλος 1924, 239-241. Παζαράς 1988, 38 αρ. 44, πίν. 30α. Ανδρούδης, Κοντογιαννοπούλου 2004, 40-43. Βαραλής 2005. Ανδρούδης 2010, 303, εικ. 2. Κοντογιαννοπούλου 2014, τόμ. Β', 253-254 αρ. 677, πίν. 88γ και 254 αρ. 678, πίν. 88δ.

14. Γιαννόπουλος 1925, 236, 239-241.

15. Ασημακοπούλου-Ατζακά 1982, 168.

16. Γιαννόπουλος 1924, 226, 230. Γιαννόπουλος 1925, 237. Νικονάνος 1979, 115-118.

17. Νικονάνος 1979, 117, 118. Νικονάνος 1991, 8.

18. Βαραλής 2005.

19. Η έρευνα αυτή περιέχεται στη μονογραφία για την Επισκοπή Άνω Βόλου (βλ. παραπάνω, σημ. 2).

κής πλευράς της κόγχης του ιερού βήματος (εικ. 2)²⁰. Το εν λόγω γλυπτό (1 × 0,78 μ.), σκαλισμένο σε λευκό-φαιο μάρμαρο, χωρίς νερά, παριστάνει γρύπα σε ανάγλυφο τριών επιπέδων, ο οποίος πλαισιώνεται χαμηλά από ταινία από ελισσόμενο διμερή βλαστό με χυμώδη ημιανθέμια. Ο διάκοσμος και τα τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά του γλυπτού αναλύθηκαν με πολλή λεπτομέρεια και πολύ εμπειριστικά. Το έργο διακρίνεται για την ποιότητά του και τη χρήση διαφόρων εργαλείων για τα τελειώματα των περιγραμμάτων και του διακόσμου. Ο Βαραλής απέδωσε ορθά το έργο στον 13ο αιώνα και το ταύτισε με θωράκιο τέμπλου²¹.

Το δεύτερο σημαντικό θωράκιο του ναού είναι ορθογώνιο και εντοιχισμένο στην κεντρική κόγχη του ιερού (εικ. 3). Το γλυπτό διαθέτει στενό περιμετρικό πλαίσιο, με διάκοσμο από βλαστούς και ημίφυλλα, και φέρει την κατ' ενόπιον παράσταση πτηνού που μοιάζει με αετό, αλλά έχει κεφαλή παγониού, στο οποίο «επιτίθενται» δύο όρθια φίδια²². Η κεφαλή του πτηνού, επάνω σε ψηλό λαιμό, είναι στραμμένη προς τα αριστερά. Φέρει ψηλό λοφίο με πλούσιο εγχάρακτο διάκοσμο. Το μάτι είναι αμυγδαλωτό, με κυκλική οπή που υποδηλώνει την κόρη και απλή εγχάραξη κάτω από αυτό. Το ράμφος σκαλίστηκε μακρύ και κλειστό, με άνω και κάτω μέρος και δεν είναι καθόλου γαμψό. Το επάνω μέρος του ράμφους κοσμεύεται με μια κυκλική οπή που υποδηλώνει το ρουθούνι. Ο λαιμός χωρίζεται από το στήθος με μια ταινία που φέρει συνεχόμενες κυκλικές οπές ανοιγμένες με τρυπάνι. Το στήθος του πτηνού έχει σχήμα καρδιάσχημο, που αποδίδεται, όπως και τα πόδια του με εγχάρακτα πούπουλα σε σχήμα φολιδών. Τα πόδια απολήγουν σε δάκτυλα με μακριά νύχια. Τα φτερά του πτηνού χωρίζονται με μια ταινία παρόμοια με αυτήν κάτω από το λαιμό, σε δύο ζώνες. Το ανάγλυφο προβάλλει σε πολλά επάλληλα επίπεδα από τον κάμπο της πλάκας. Η ουρά είναι μακριά, σε σχήμα βεντάλιας, ενώ δηλώνονται και τα φτερά της με απλές χαράξεις. Στο επάνω μέρος των φτερών σχηματίζονται δύο διάχωρα, καθένα από το οποία περιέχει πτηνό σε χαμηλό ανάγλυφο, που ραμφίζει προς τα κάτω, στρεφόμενο προς την εξωτερική άκρη της φτερούγας. Τα δύο φίδια παριστάνονται με απλό, ακόσμητο κορμό, που συστρέφεται και περνά μπροστά και πίσω από τα πόδια του πτηνού, όπως και πίσω από τις φτερούγες του, για να γυρίσει τελικά στρεφόμενο προς το κεφάλι. Τα δύο ερπετά έχουν ανοικτό στόμα και μάτι που δηλώνεται με απλή αμυγδαλόσχημη χάραξη.

Ο χειρισμός του αναγλύφου, το ιδιαίτερα μεγάλο ύψος του, το κάθετο περίγραμμα σε όλα τα επιμέρους επίπεδά του, όπως και η απόδοση των λεπτομερειών του διακόσμου είναι στοιχεία πολύ ιδιαίτερα για τη βυζαντινή γλυπτική. Η απόδοση των λεπτομερειών, όπως και η παρουσία ζώων στις άνω πλευρές των φτερών, παραπέμπουν αναμφίβολα σε υφάσματα από την Ανατολή, ιδιαίτερα σ' αυτά που παρήχθησαν στο Ιράν, και από την μαυριτανική Ισπανία κατά τον 11ο και κυρίως τον 12ο αιώνα. Η διαχωριστική ταινία με τα μαργαριτάρια έχει σασσανιδική προέλευση και αναβίωσε στην τέχνη του Ιράν του 11ου αιώνα, από την οποία διαδόθηκε μέχρι τη μουσουλμανική Ισπανία. Από τα πολλά παραδείγματα του είδους, αναφέρουμε τεμάχια υφασμάτων με δικέφαλους αετούς του 11ου αιώνα από το Cleveland²³, το Dumbarton Oaks²⁴, κ.ά., τεμάχια υφασμάτων του 12ου αιώνα στο Cleveland²⁵ και στο Metropolitan Museum of Art²⁶, κ.ά. Χωρίς ζώα στην επάνω πλευρά των φτερών, αλλά με την ίδια διαχωριστική ταινία με μαργαριτάρια εμφανίζεται το ισπανομαυριτανικό ύφασμα με δικέφαλο αετό του 12ου αιώνα, που σήμερα εκτίθεται στο Musée des tissus historiques της Lyon²⁷. Παραστάσεις μικρών ζώων στο άνω μέρος των φτερών αετών και άλλων πτηνών απαντούν και αλλού, όπως σε ένα ζωγραφισμένο διάχωρο της ισλαμικής οροφής της Cappella Palatina στο Παλέρμο της Σικελίας (12ος αιώνας). Με βάση τα τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά του αναγλύφου και τη διακόσμηση του πλαισίου του, είναι πιθανή η χρονολόγησή του τουλάχιστον στον 12ο αιώνα, χωρίς ωστόσο να μπορούμε να αποκλείσουμε και μια λίγο οψιμότερη τοποθέτησή του στον 13ο αιώνα. Σε μια τέτοια χρονολόγηση θα μπο-

20. Για την πλάκα, βλ. Γιαννόπουλος 1924, 240. Ασημακοπούλου-Ατζακά 1982, 164, εικ. 87. Ανδρούδης, Κοντογιαννοπούλου 2004, 42. Βαραλής 2005.

21. Βαραλής 2005.

22. Η πλάκα είναι ουσιαστικά αδημοσίευτη. Βλ. σχετικά Ανδρούδης, Κοντογιαννοπούλου 2004, 42, 43 εικ. 8.

23. Βλ. Androudis 2016, 320-322, 335 εικ. 5-6, όπου η προγενέστερη βιβλιογραφία.

24. Στη Βυζαντινή Συλλογή του Dumbarton Oaks, αρ. 30.1. Το τεμάχιο του υφάσματος που βρέθηκε στη Naqqarakāna, στο Ragg του Ιράν, φυλάσσεται μαζί με άλλα δύο τεμάχια του ίδιου υφάσματος. Βλ. Androudis 2016, 323-324, 336 εικ. 9, με τη σχετική βιβλιογραφία.

25. Στο Cleveland Museum of Arts, αρ. 52.15. Το ύφασμα κατασκευάστηκε στην μουσουλμανική Ισπανία. Βλ. Androudis 2016, 328, 336 εικ. 10.

26. Αρ. 58.85. Βλ. Androudis 2016, 328, 337 εικ. 11.

27. Αρ. 28003. Androudis 2016, 329, 334 εικ. 1, με την παλαιότερη βιβλιογραφία.

ρούσε επιπλέον να συνηγορήσει και ο «υβριδικός» χαρακτήρας του πτηνού, το οποίο παρουσιάζεται με κεφαλή παγωνιού και σώμα αετού.

Δεν γνωρίζουμε την ακριβή χρήση της μαρμάρινης αυτής πλάκας, η οποία με βεβαιότητα αντέγραψε το διάκοσμο ενός υφάσματος, ίσως μουσουλμανικού, αλλά ούτε και το πάχος της, καθώς είναι εντοιχισμένη. Σε κάθε περίπτωση, η πλάκα θα πρέπει να αποτελούσε με μεγάλη πιθανότητα θωράκιο τέμπλου, ίσως όμως και την στενή πλευρά μιας σαρκοφάγου, λόγω του πιθανού εσχατολογικού χαρακτήρα του θέματος. Η χρονολογία 1754 που είναι χαραγμένη στο άνω αριστερό τμήμα, ανάμεσα στην κεφαλή του πτηνού και το πλαίσιο, είναι σαφώς μεταγενέστερη και ίσως δηλώνει κάποια άλλη εντοιχίση ή χρήση.

Στην πρώτη καθ' ύψος ζώνη της μεσαίας πλευράς της αψίδας του ιερού έχει εντοιχιστεί θωράκιο από λευκό μάρμαρο (εικ. 3), με ψηλό άνω και κάτω πλαίσιο, διάκοσμο από τριμερείς ταινίες που ανακομβώνονται σε τέσσερα σημεία, σχηματίζοντας στο κέντρο ένα μεγάλο κύκλο. Ο τελευταίος περιέχει ένα μικρότερο κύκλο από διμερή ταινία, στον οποίο εγγράφεται ένας δεκαεξάφυλλος ρόδακας με αποστρογγυλεμένα φύλλα. Στα διόκενα έχουν σκαλιστεί μικροί κύκλοι, σαν δίσκοι, ελεύθεροι στον κάμπο του αναγλύφου, που περιέχουν εξάφυλλους ρόδακες με οξύληκτα φύλλα, με εξαίρεση τον άνω δεξιά κύκλο, ο οποίος περιέχει έναν οκτάφυλλο ρόδακα με γωνιώδη φύλλα. Το ανάγλυφο είναι χαμηλό και όπως σωστά επισημάνθηκε, τα θέματα μοιάζουν να έχουν επικολληθεί στο βάθος του θωρακίου, το οποίο αποδόθηκε από την Κοντογιαννοπούλου στο τέλος του 11ου αιώνα²⁸. Στον ρόδακα του άνω δεξιά κύκλου χρησιμοποιήθηκε και η τεχνική της πρισματικής γλυφής.

Το επόμενο θωράκιο (εικ. 4), είναι από λευκό μάρμαρο, με διαστάσεις 0,90 × 0,90 μ. και πάχος άγνωστο. Φέρει μικρό εξωτερικό πλαίσιο, το οποίο περικλείει ένα δεύτερο πλαίσιο από τετραμερείς ταινίες. Το ίδιο πλαίσιο, το οποίο ανακομβώνεται στον κατακόρυφο και τον οριζόντιο άξονα του θωρακίου, σχηματίζει έναν ρόμβο από τετραμερείς ταινίες και τέσσερις κύκλους στα γωνιακά διόκενα. Ο ρόμβος περικλείει κύκλο από διμερή ταινία (εικ. 5), όπου εγγράφεται κοίλος δεκαεξάφυλλος ρόδακας με φύλλα που έχουν αποστρογγυλεμένες απολήξεις. Στο μέσον του ρόδακα σκαλίστηκε ένα κυρτό κομβίο με σταυρό από διμερή ταινία. Οι τέσσερις κύκλοι περιέχουν ρόδακες, δωδεκάφυλλους κατά την μια διαγώνιο (επάνω αριστερά και κάτω δεξιά) και οκτάφυλλους κατά την άλλη (κάτω αριστερά και επάνω δεξιά). Οι δωδεκάφυλλοι ρόδακες έχουν φύλλα με αποστρογγυλεμένες απολήξεις, εναλλάξ με οξύληκτα φύλλα, ενώ οι οκτάφυλλοι μόνο φύλλα με αποστρογγυλεμένες απολήξεις²⁹. Ας σημειωθεί η ομοιότητα του θωρακίου με δύο αντίστοιχα θωράκια που είναι εντοιχισμένα στην ανατολική όψη του ναού της Κοίμησης της Θεοτόκου στη Μακρινίτσα³⁰, με τη διαφορά ότι στο θωράκιο του Αγίου Νικολάου δεν έχει χρησιμοποιηθεί τρυπάνι. Η Κοντογιαννοπούλου χρονολόγησε τα θωράκια της Μακρινίτσας στο τέλος του 11ου αιώνα. Δεν αποκλείεται αυτά τα τρία θωράκια να ανήκαν στο ίδιο τέμπλο, ίσως σε έναν από τους ναούς που ίδρυσαν οι Μαλιασηνοί στη Μακρινίτσα ή στη μονή του Προδρόμου της Νέας Πέτρας.

ΤΜΗΜΑΤΑ ΓΛΥΠΤΩΝ ΜΕ ΑΚΑΝΘΑ, ΠΙΘΑΝΟΝ ΕΠΙΣΤΥΛΙΑ

Σε αρκετά σημεία, ιδιαίτερα στα ψηλά τμήματα των τοιχοποιιών του ναού, εντοπίσαμε μικρά τμήματα αναγλύφων από λευκό μάρμαρο, με παρόμοιο διάκοσμο άκανθας (εικ. 7-9). Τα περισσότερα θραύσματα (εικ. 7-8) έχουν εντοιχιστεί στη νότια πλευρά, ενώ το θραύσμα της εικ. 9 στη βόρεια όψη. Πρόκειται για τμήματα επιστυλίων ή κοσμητών. Στο κάθε θραύσμα επτάφυλλα ανοιχτά ανθήματα σε σειρά είναι τοποθετημένα μέσα σε ελλειψοειδή διάχωρα από δισχιδείς βλαστούς που ενώνονται στη βάση της κάθε άκανθας. Ανάμεσα στα διάχωρα, τόσο στην πάνω όσο και στην κάτω πλευρά, έχει σκαλιστεί από ένα φυλλάριο. Τα γλυπτά αυτά μπορούν να χρονολογηθούν στον 12ο αιώνα.

ΜΙΚΡΟ ΘΩΡΑΚΙΟ

Στην κεντρική κόγχη του ναού του Αγίου Νικολάου έχει επίσης εντοιχιστεί και ένα τμήμα μικρού και στενού θωρακίου σκαλισμένο σε λευκό μάρμαρο (εικ. 10). Δύο τετράγωνα σχηματισμένα από διμερή ται-

28. Βλ. Γιαννόπουλος 1924, 239 εικ. 11, 240-241. Κοντογιαννοπούλου 2014, τόμ. Β', 253-254 αρ. 677, πίν. 88γ.

29. Για το θωράκιο, βλ. Γιαννόπουλος 1924, 240-241, εικ. 14. Κοντογιαννοπούλου 2014, τόμ. Β', 254 αρ. 678, πίν. 88δ.

30. Κοντογιαννοπούλου 2000, 37 αρ. 74, πίν. 74, 94. Κοντογιαννοπούλου 2014, τόμ. Β', 245 αρ. 659, πίν. 85γ.

νία συνδέονται μεταξύ τους με ένα κόμβο, επίσης από την ίδια διμερή ταινία. Το κάθε τετράγωνο περικλείει μέσα σε μέταλλο ένα οκτάκτινο αστέρι, που δημιουργείται από αλληλοσυμπλεκόμενα τετράγωνα από δι-σχιδή ταινία. Μέσα στο αστέρι εγγράφεται με τη σειρά του οκτάφυλλος ρόδακας, με εναλλάξ φύλλα λογχοειδή και φύλλα από δισχιδείς ταινίες. Το ανάγλυφο είναι γενικώς ρηχό, ενώ οι γωνίες δημιουργούνται με πρισματικές λαξεύσεις. Ως προς τη χρονολόγησή του θα μπορούσε να προταθεί με ευκολία ο 11ος αιώνας, όμως κάποιες επιμέρους λεπτομέρειες στη χάραξη και στην απόδοση των λεπτομερειών (όπως η πρισματική γλυφή) δεν θα μπορούσαν να αποκλείσουν μια πιθανή χρονολόγηση στον 13ο αιώνα. Ιδιαίτερης σημασίας είναι και η παρουσία χαράξεων κατά τους άξονες στα λογχόσχημα φύλλα που σχηματίζουν τους ρόδακες, γεγονός που προδίδει τον τρόπο χάραξης του σχεδίου και τα στάδια του σκαλισματος.

ΠΕΣΣΙΣΚΟΣ ΤΕΜΠΛΟΥ ΜΕ ΨΑΘΩΤΗ ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΗ

Στη βορεινή πλευρά έχει εντοιχιστεί πεσσίσκος που στην ορατή μακριά του πλευρά φέρει διάκοσμο ψαθωτού πλέγματος (εικ. 11). Το ανάγλυφο είναι ιδιαίτερα χαμηλό.

ΓΛΥΠΤΑ ΜΕ ΔΙΑΚΟΣΜΗΜΕΝΕΣ ΔΥΟ ΣΥΝΕΧΟΜΕΝΕΣ ΟΨΕΙΣ ΤΟΥΣ (ΥΦΑΨΙΔΙΑ ;)

Στη βορειοανατολική γωνία του ναού έχει εντοιχιστεί μια «λιθόπλινθος» από γκρίζο μάρμαρο (εικ. 12-13). Σκαλισμένο σε χαμηλό ανάγλυφο, το μέλος έχει ορατές δύο συνεχόμενες επιφάνειες με ανάγλυφο διάκοσμο. Στην βορεινή πλευρά μέσα σε πλαίσιο έχουν σκαλιστεί αντισυμμετρικά, αντωπά κατά την οριζόντιο, ανθήμια από λογχοειδή φύλλα που απολήγουν σε φτερωτά ημιανθήμια. Τα ανθήμια είναι από δισχιδή ταινία. Στην ανατολική πλευρά, μέσα σε ορθογώνιο πλαίσιο που διαμορφώνεται από τρεις επίπεδες ταινίες υπάρχουν τρία όρθια ανθήμια, καθένα από τα οποία παισιώνεται από όρθια λογχόσχημα φύλλα. Ας σημειωθεί η ομοιότητα του διακόσμου της μικρής πλευράς του μέλους με τον αντίστοιχο των λιθοπλινθων που έχουν εντοιχιστεί στη βορειοδυτική γωνία του ναού της Επισκοπής Άνω Βόλου, τους οποίους έχουμε χρονολογήσει, με κάθε σχετική επιφύλαξη, στον 13ο αιώνα³¹.

Στη βορειοδυτική γωνία του ναού έχει εντοιχιστεί και μια ακόμη «λιθόπλινθος» από λευκό μάρμαρο (εικ. 14). Στη μακριά πλευρά της βόρειας όψης, μέσα σε ορθογώνιο πλαίσιο που διαμορφώνεται από δύο επίπεδες ταινίες, έχουν σκαλιστεί δύο κύκλοι από δισχιδή ταινία, συνδεδεμένοι μεταξύ τους με κόμβο. Σε κάθε κύκλο εγγράφεται από ένας οκτάφυλλος ρόδακας με γωνιώδη φύλλα. Στα διάκενα μεταξύ των κύκλων και του κόμβου έχουν σκαλιστεί δύο ανθήμια με καμπτόμενα φύλλα. Στον κόμβο και στο κέντρο των φύλλων έχει χρησιμοποιηθεί τρυπάνι. Οι ρόδακες έχουν σκαλιστεί με την τεχνική της πρισματικής γλυφής. Στη στενή πλευρά της δυτικής όψης το μέλος κοσμεύεται στη γωνία με αλυσιδωτό πλοχμό από διμερή ταινία (με σπές από τρυπάνι στους οφθαλμούς), μέσα σε στενό όρθιο πλαίσιο. Αξίζει να σημειωθεί ότι παρόμοιος πλοχμός απαντά σε πολλά γλυπτά, κυρίως πεσσίσκους τέμπλου, οι οποίοι είναι εντοιχισμένοι σε δεύτερη χρήση στο ναό της Κοίμησης Μακρινίτσας³².

Στη δυτική όψη του ναού έχει εντοιχιστεί και ένα άλλο βυζαντινό ανάγλυφο από λευκό μάρμαρο, με διακοσμημένες τις δύο του όψεις (εικ. 15). Στη μακριά πλευρά, μέσα σε κεντρικό διάχωρο υπάρχουν πέντε μετάρια σηκικών τροχών (το πέμπτο δεξιά φαίνεται μόνο κατά το ήμισυ), που συνδέονται μεταξύ τους με κόμβους και περικλείουν, αρχίζοντας από αριστερά, δύο τετράφυλλους όρθιους ρόδακες, τετράφυλλο ρόδακα σκαλισμένο διαγώνια και σταυρό τύπου Μάλτας. Στη στενή πλευρά διατηρούνται δύο μετάρια, με πλήρως ορατό αυτό προς τη μακριά πλευρά του μέλους, εντός του οποίου έχει σκαλιστεί τετράφυλλος ρόδακας. Το θέμα των σηκικών τροχών με ρόδακες απαντά στη γλυπτική ήδη από τη μεσοβυζαντινή περίοδο και είναι εξαιρετικά διαδεδομένο. Γλυπτό με παρόμοιους ρόδακες (εκεί απαντούν σταυρόσχημοι, εξαφύλλοι και τετράφυλλοι ρόδακες) έχει εντοιχιστεί και στο ναό της Επισκοπής Άνω Βόλου. Δεν αποκλείεται τα γλυπτά αυτά να αποτελούν έργα του 12ου ή των αρχών του 13ου αιώνα.

Δεν γνωρίζουμε την αρχική χρήση αυτών των γλυπτών μελών. Ίσως οι λιθόπλινθοι αυτές να αποτελού-

31. Ανδρούδης, Κοντογιαννοπούλου 2004. Ανδρούδης 2007, 92-94, εικ. 11-12. Ανδρούδης 2010, 308-309, 318 εικ. 13α-β.

32. Βλ. χαρακτηριστικά Κοντογιαννοπούλου 2000, 29-30 αρ. 53, πίν. 53 και 30 αρ. 54, πίν. 54. Κοντογιαννοπούλου 2014, τόμ. Β', 233 αρ. 629, πίν. 80 ε και 234 αρ. 630, πίν. 80στ.

σαν τμήματα πλαισίων θυρών, γι' αυτό και ήταν ορατές και κοσμημένες μόνον οι δύο συνεχόμενες όψεις τους³³. Το πιθανότερο, όμως, είναι να ήταν εντοιχισμένες ως υφαψίδια τόξων ή παραστάδων σε τοίχους ενός ναού, όπως αντίστοιχα τα ανάγλυφα υφαψίδια στο ναό της Περιβλέπτου του Μυστρά³⁴.

ΓΛΥΠΤΟ ΜΕ ΡΟΔΑΚΑ ΚΑΙ ΚΡΙΝΑΝΘΕΜΑ

Στην ανατολική πλευρά του ναού έχει εντοιχιστεί θραύσμα γλυπτού από γκρίζο ντόπιο μάρμαρο (εικ. 16), άγνωστης προς το παρόν χρήσης. Το σωζόμενο τμήμα φέρει ψηλά πλατύ πλαίσιο, που είναι στενότερο στις δύο μακριές πλευρές. Μια ταινία δημιουργεί ορθογώνιο διάχωρο, μέσα στο οποίο εγγράφεται κύκλος από δισχιδή ταινία. Στο εσωτερικό του κύκλου εγγράφεται οκτάκτινο αστέρι, το οποίο δημιουργείται από αλληλοσυμπλεκόμενα τετράγωνα από δισχιδή ταινία. Μέσα στο αστέρι σκαλίστηκε οκτάφυλλος ρόδακας με εναλλάξ φύλλα λογχοειδή και καμπύλα. Τα σωζόμενα άνω διάκενα του πλαισίου πληρούνται με τρίφυλλα ανθέμια (εδώ λαμβάνουν τη μορφή κρινανθέμων), το μεσαίο φύλλο των οποίων ακουμπά τις γωνίες του διαχώρου. Το ανάγλυφο είναι γενικώς ρηχό, ενώ οι γωνίες δημιουργούνται με πρισματικές λαξεύσεις.

Αξίζει να σημειωθεί η ομοιότητα των τρίφυλλων ανθεμίων-κρινανθέμων του γλυπτού με αντίστοιχα που έχουμε καταγράψει σε δύο «λιθοπλίνθους» από γκρίζο μάρμαρο από την ανατολική πλευρά του ναού της Επισκοπής Άνω Βόλου. Βέβαια, στις περιπτώσεις αυτές τα ανθέμια σχηματίζονται από την προέκταση των δισχιδών ταινιών που σχηματίζουν τους κύκλους εντός των πλαισίων των γλυπτών. Οι ταινίες αυτές συστρέφονται σε κόμβους και απολήγουν στα ανθέμια³⁵.

ΓΛΥΠΤΟ ΑΓΝΩΣΤΗΣ ΧΡΗΣΗΣ, ΠΙΘΑΝΩΣ ΚΟΣΜΗΤΗΣ

Ένα ακόμη ανάγλυφο, σκαλισμένο σε ντόπιο γκρίζο μάρμαρο (εικ. 17) φέρει πλαίσιο στο οποίο υπάρχει διάκοσμος με αντισυμμετρικά, αντωπά κατά την οριζόντιο, ανθέμια από λογχοειδή φύλλα που απολήγουν σε φτερωτά ημιανθέμια. Τα ανθέμια είναι από δισχιδή ταινία. Γλυπτό με παρόμοιο διάκοσμο, σε διαφορετική όμως τεχνική (επιπεδόγλυφη, με απλή ταινία), από την ανατολική πλευρά της Κοίμησης της Θεοτόκου στη Μακρινίτσα, επάνω από την πλάκα του Νείλου Μαλιασηνού, ταυτίστηκε από την Κοντογιαννοπούλου με τμήμα κοσμητή. Η τελευταία μάλιστα το χρονολογεί μετά το 1280³⁶.

ΟΡΘΟΓΩΝΙΑ ΠΛΑΚΑ ΨΕΥΔΟΣΑΡΚΟΦΑΓΟΥ

Στην ανατολική πλευρά του ναού, ανάμεσα στην κεντρική κόγχη του ιερού και την κόγχη της πρόθεσης έχει εντοιχιστεί τμήμα πλάκας ψευδοσαρκοφάγου (εικ. 18), με μέγιστες σωζόμενες διαστάσεις 0,77 × 0,78 μ.³⁷ Από το διάκοσμο της πλάκας, που απεικόνιζε τοξοστοιχία, σώζεται τόξο κάτω από το οποίο έχει σκαλιστεί φυλλοφόρος σταυρός και στα δεξιά του τμήμα του επόμενου τόξου και αυτό με φυλλοφόρο σταυρό. Τα τόξα έχουν σκαλιστεί με πλατιά επίπεδη ταινία, που στηρίζεται σε ακόσμητους κιονίσκους με τεκτονικά κιονόκρανα κοσμημένα με ημίφυλλα άκανθας (το αριστερό έχει σκαλιστεί ως επιπεδόγλυφο και το δεξιό με δι-

33. Ανάλογης μορφής λιθοπλίνθους, συμφυείς με περιθύρωμα συναντούμε τον 13ο αιώνα στο νότιο τοίχο του ναού της Κοίμησης της Θεοτόκου στο Μέρμπακα Αργολίδος. Βλ. Μπούρας, Μπούρα 2002, 334, εικ. 387.

34. Λούβη-Κίζη 2003, 113, εικ. 16.

35. Διαστάσεις 0,50 × 0,185 μ. Στο μέλος αυτό υπάρχουν τρεις μικρές κυκλικές οπές σαν από διαβήτη, μια στο κέντρο του ρόδακα και δύο στο κέντρο των κόμβων. Το αριστερό άκρο του μέλους δεν είναι ευθύγραμμο, αλλά ούτε και λειασμένο και ίσως αρχικά να ήταν τοποθετημένο μέσα σε τοιχοποιία, γεγονός βέβαια που ενισχύει την πιθανή του χρήση ως υφαψίδιο. Το άλλο μέλος, με παρόμοια ανθέμια, διαστάσεων 0,47 × 0,205 μ., βρίσκεται επίσης στην ανατολική πλευρά. Στην ορατή του όψη σχηματίζεται ένα ορθογώνιο διάχωρο, στο κέντρο του οποίου υπάρχει μέταλλο από δισχιδή ταινία. Μέσα στον κύκλο εγγράφεται ρόδακας από τέσσερα λογχοειδή και τέσσερα καρδιοσχημα φύλλα εναλλάξ. Οι άκρες της ταινίας συστρέφονται σε κόμπους, απολήγοντας σε τρίφυλλα ανθέμια, σαν κρινάνθημα. Και σε αυτό το γλυπτό το δεξί του άκρο δεν είναι ευθύγραμμο, αλλά ούτε και λειασμένο και ίσως αρχικά να βρισκόταν μέσα στην τοιχοποιία (υφαψίδιο ;).

36. Κοντογιαννοπούλου 2000, 90, 144 αρ. 49, πίν. 49, 92.

37. Για την πλάκα, βλ. Μουτσόπουλος 1984, 8, 31, πίν. 12. Παζαράς 1988, 38 αρ. 44, 118-119, πίν. 30α. Βλ. Παπαθανασίου 1995, 241, με φωτογραφίες και σύντομο (όχι όμως αρχαιολογικό) σχολιασμό.

μερείς ταινίες). Οι σταυροί κάτω από τα τόξα είναι λατινικού τύπου. Ο αριστερός σκαλίστηκε με τριμερή ταινία και στρογγυλεμένα άκρα, τα οποία καταλαμβάνουν μικροί κύκλοι, ενώ ο δεξιός με αλυσιδωτό πλοχμό. Από τις βάσεις των σταυρών φύονται δύο τριταινωτοί βλαστοί, με ημιανθήμια, το άνω άκρο των οποίων εφάπτεται με το κάτω μέρος της οριζόντιας κεραιάς του σταυρού. Στους άνω μυχούς των κεραιών έχουν σκαλιστεί δύο ρόδακες. Ο αριστερός ρόδακας είναι οκτάφυλλος με λογχόσχημα φύλλα, ενώ στο κέντρο του υπάρχει μικρή κυκλική οπή που έχει γίνει με τρυπάνι. Ο δεξιός ρόδακας είναι επίσης οκτάφυλλος και με λογχόσχημα φύλλα, με τη διαφορά ότι στο κέντρο δεν φέρει κυκλική οπή, αλλά μικρό τετράγωνο. Στους κάτω μυχούς των κεραιών έχουν σκαλιστεί δύο μικρά δισκάρια, εντός των οποίων υπάρχει η συντομογραφία *Ι(ησοῦ)C Χ(ριστό)C*. Τα μέτωπα των τόξων είναι σκαλισμένα με τρίφυλλα παραπληρωματικά ανθήμια, με το μεσαίο φύλλο τους να είναι μικρότερο από τα πλευρικά. Η πλάκα αυτή έχει τοποθετηθεί στον 11ο αιώνα³⁸. Όσον αφορά στο συγκεκριμένο θέμα του διακόσμου των φυλλοφόρων σταυρών, αυτό κυριαρχεί στο διάκοσμο των σαρκοφάγων και ψευδοσαρκοφάγων και αποτελεί ίσως το πιο χαρακτηριστικό τους θέμα³⁹.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Τα βυζαντινά ανάγλυφα που είναι εντοιχισμένα στις τοιχοποιίες του ναού του Αγίου Νικολάου στην Πορταριά προσφέρουν σημαντικές μαρτυρίες για την βυζαντινή γλυπτική του 12ου και 13ου αιώνα στην περιοχή. Η μελέτη τους και ο συσχετισμός τους με παρόμοια ανάγλυφα εντοιχισμένα σε άλλες εκκλησίες του δυτικού Πηλίου μπορεί να προσφέρει πολύτιμα συμπεράσματα σχετικά με την πιθανή τους προέλευση. Στην πλειοψηφία τους τα γλυπτά συνεχίζουν σε γενικές γραμμές την κρατούσα παράδοση της μεσοβυζαντινής γλυπτικής του 11ου-12ου αιώνα, όχι μόνο με τις ίδιες πάνω-κάτω τεχνικές εκτέλεσης και κατανομή του επιμέρους διακόσμου, αλλά και με παρεμφερή θέματα⁴⁰. Ο διάκοσμός τους αποτελείται από σηρικούς τροχούς που περικλείουν φυτικά θέματα (με ημίφυλλα), με ρόδακες, αλλά και μερικά ασυνήθιστα θέματα, στα οποία είναι πρόδηλη μια διάθεση κάλυψης ολόκληρης της επιφάνειας. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι ορισμένα θέματα των αναγλύφων είναι παρόμοια ή αντιγράφουν αντίστοιχα μοτίβα γλυπτών του 11ου αιώνα, διαφέρουν όμως από αυτά τόσο όσον αφορά στην τεχνική της εκτέλεσης, όσο και στη διάταξή τους. Την καλλιτεχνική αυτή τάση εκπροσωπούν, εκτός από τα γλυπτά του Αγίου Νικολάου Πορταριάς, τα περισσότερα από τα γλυπτά της Κοίμησης της Θεοτόκου στη Μακρινίτσα, τα οποία προέρχονται κατά κύριο λόγο από το διαλυμένο καθολικό και τα παρεκκλήσια της μονής της Οξείας Επισκέψεως Μακρυντίσης⁴¹. Δεν αποκλείεται πολλά από τα γλυπτά που αποδόθηκαν στον 11ο αιώνα (όπως τα θωράκια και το τμήμα σαρκοφάγου της ανατολικής πλευράς του Αγίου Νικολάου) να είναι μεταγενέστερα. Επίσης, ορισμένα από τα γλυπτά της Επισκοπής Άνω Βόλου, τα οποία, όπως και τα γλυπτά του Αγίου Νικολάου της Πορταριάς και του ναού του Αγίου Ιωάννη επάνω από την Πορταριά, θα πρέπει να προέρχονται από το καθολικό και τα παρεκκλήσια της μονής του Τιμίου Προδρόμου της Νέας Πέτρας⁴².

Ορισμένα από τα γλυπτά του Αγίου Νικολάου στην Πορταριά, όπως τα δύο θωράκια με τον γρύπα και το υβριδικό πτηνό (αετός με κεφαλή παγονιού) στη σύνθεση με τα φίδια διακρίνονται κυρίως για την ελευθερία, την πρωτοτυπία, την υψηλή καλλιτεχνική τους ποιότητα, που ίσως μαρτυρεί – αν ευσταθεί η άποψη του Βαραλή – καλλιτεχνικές σχέσεις με άλλα κέντρα του 13ου αιώνα, όπως το κράτος της Ηπείρου. Πάντως, σε όποια εργαστήρια και αν αποδοθούν, τα δύο συγκεκριμένα θωράκια είναι εξέχοντα έργα και για ένα τουλάχιστον από αυτά, αυτό που απεικονίζει την πάλη του αετού-παγωνιού με τα φίδια, είναι προφανές ότι αντέγραψε το διάκοσμο ενός πολυτελούς υφάσματος της εποχής. Όσον αφορά στην παράσταση αυτή, ενδιαφέρουσες είναι επίσης οι ομοιότητες με τη σύνθεση του δικέφαλου αετού με τους δράκοντες στις πλάκες που αποδόθηκαν στη σαρκοφάγο της Άννας Μαλιασηνής. Και η σύνθεση αυτή άλλωστε είναι προφανές ότι αντέγραψε ένα πολυτελές ύφασμα της εποχής, πιθανώς σελτζουκικής προέλευσης⁴³.

38. Μουτσόπουλος 1984, 8, 31, πίν. 12. Παζαράς 1988, 38 αρ. 44, πίν. 30α.

39. Παζαράς 1988, 118-119, με σχετική για το θέμα βιβλιογραφία.

40. Ανδρούδης 2010, 309.

41. Ανδρούδης 2010, 310.

42. Παννόπουλος 1925, 236, 239-241. Ασημακοπούλου-Ατζακά 1982, 168.

43. Βλ. Androudis 2018, 233-248.

RÉSUMÉ

LES SCULPTURES BYZANTINES
DE L'ÉGLISE DE SAINT-NICOLAS À PORTARIA, MONT PÉLION

Paschalis Androudis

Dans l'église post-byzantine de Saint-Nicolas (1855) à Portaria du Mont Pélion se trouve un nombre des sculptures de l'époque mésobyzantine et byzantine tardive, surtout du XIIIe siècle. Malgré quelques références dans la bibliographie, ces reliefs emmurés n'ont pas fait, jusqu'à présent, l'objet d'une étude particulière.

On a répertorié et étudié tous les reliefs byzantins (intacts ou fragmentés) de l'église de Saint-Nicolas. Il s'agit de dalles d'iconostase, des fragments de corniches, des linteaux, des piliers d'iconostase et des blocs carrés qui portent de décor sculpté sur leurs deux côtés. En plus, deux dalles comportant de décor zoomorphique (griffon ailé et paon-aigle «en lutte» avec deux serpents), ainsi qu'un fragment de sarcophage, ont été enregistrés. Le répertoire du décor comprend des motifs zoomorphes, géométriques et végétaux.

Ces reliefs remployés proviennent du décor sculpté du monastère byzantin de Saint-Jean le Précurseur, dit de Nea Petra, érigé au-dessus du village moderne de Portaria, ainsi que d'autres plus petites églises de la région. Les sculptures présentent, dans l'ensemble, une bonne facture, les meilleurs exemples étant les deux plaques avec le griffon et l'oiseau composite. L'étude de ce matériel permet d'évaluer le talent des sculpteurs, de savoir comment ils ont organisé leur travail sur place ; comprendre leur démarche nous conduit à étudier l'espace dans lequel les reliefs furent insérés et à nous intéresser aux ensembles architecturaux auxquels ils appartinrent et à examiner leur matériau, ainsi que leur répertoire décoratif, qui fut parfois inspiré du décor des étoffes de luxe.

Les sculptures byzantines de Saint-Nicolas de Portaria datent, pour la plupart, du XIIIe siècle. Leur étude nous donne des aperçus sur l'essor de la sculpture byzantine de l'époque en Thessalie orientale et permet de proposer de nouvelles datations.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αναστασιάδου Α., Κοντογιαννοπούλου Μ., 2009. Το επιτύμβιο επίγραμμα ενός Παλαιολόγου στη Μακρινίτσα του Πηλίου και η σχέση του με τα ταφικά μνημεία των Μαλιασινών της Μαγνησίας, *ΑΕΘΣΕ* 3, 525-537.
- Ανδρούδης Π., 2007. Ο ναός της Κοίμησης της Θεοτόκου στην Επισκοπή Άνω Βόλου και ο εντοιχισμένος γλυπτός του διάκοσμος, *ΔΧΑΕ* 28, 85-98.
- Ανδρούδης Π., 2010. Παρατηρήσεις στον υστεροβυζαντινό γλυπτό διάκοσμο των εκκλησιών του δυτικού Πηλίου, *Βυζαντινά* 30, 299-319.
- Ανδρούδης Π., 2016. Βυζαντινά γλυπτά από το καθολικό της μονής του Αγίου Λαυρεντίου στο Πήλιο, *ΑΕΘΣΕ* 4, 457-468.
- Ανδρούδης Π., Κοντογιαννοπούλου Μ., 2004. Βυζαντινά γλυπτά του 10ου-12ου αιώνα σε ναούς του Πηλίου, *Εν Βόλω* 12, 40-43.
- Ανδρούδης Π., Κοντογιαννοπούλου Μ., 2005. Καταγραφή και μελέτη των μεσοβυζαντινών γλυπτών σε ναούς του Πηλίου, στο *Ε' Συνάντηση Βυζαντινολόγων Ελλάδος και Κύπρου (Κέρκυρα, 3-5 Οκτωβρίου 2003)*, Κέρκυρα, 219-220.
- Αρβανιτόπουλος Α., 1910. Ανασκαφαί και έρευναι εν Θεσσαλία κατά το έτος 1910, *ΠΑΕ*, 168-264.
- Ασημακοπούλου-Ατζακά Π., 1982. Παλαιοχριστιανική και βυζαντινή Μαγνησία, στο Χουρμουζιάδης Γ., Ασημακοπούλου-Ατζακά Π., Μακρής Κ.Α., *Μαγνησία. Το χρονικό ενός πολιτισμού*, Αθήνα, 105-175.
- Βαραλής Γ., 2005. Βυζαντινό θωράκιο στην Πορταριά του Πηλίου, *ΑΘΜ* 14, 251-262.
- Βαραλής Γ., 2009. Δύο ανάγλυφες εικόνες από τη Θεσσαλία στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο Αθηνών, *ΑΕΘΣΕ* 2, 505-523.

- Παννόπουλος Ν., 1924. Αι παρά την Δημητριάδα βυζαντινάι μοναί, *ΕΕΒΣ* 1, 210-240.
- Παννόπουλος Ν., 1925. Αι παρά την Δημητριάδα βυζαντινάι μοναί. Μέρος Δεύτερον. Τα σωζόμενα μνημεία, *ΕΕΒΣ* 2, 210-240.
- Παννόπουλος Ν., 1935. Η επί του Πηλίου μονή του Αγίου Λαυρεντίου, *ΕΕΒΣ* 11, 385-408.
- Ευγενικός Π., 2008. Π. Ευγενικός, Παρατηρήσεις σε εικονιστικά γλυπτά της Ύστερης Βυζαντινής περιόδου από την περιοχή του Πηλίου, *Βυζαντινά* 28, 289-301.
- Ζωσιμάς Εσφιγμενίτης, 1887. *Ημερολόγιον η «Φήμη» του έτους 1887*, Εν Βόλω, 130.
- Κουλουράς Γ., 1997. *Η περιοχή του Παγασητικού κατά τους Μέσους Χρόνους (Δ'-ΙΔ' αι.)*, Διδ. διατριβή (Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων).
- Κοντογιαννοπούλου Μ., 2000. *Τα βυζαντινά γλυπτά της Κοίμησης της Θεοτόκου και του Αγίου Αθανασίου στη Μακρινίτσα Πηλίου*, Μεταπτυχιακή διπλ. εργασία (Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης).
- Κοντογιαννοπούλου Μ., 2014. *Τα μαρμάρινα τέμπλα στη Βόρεια Ελλάδα και στη Θεσσαλία κατά τη μέση και ύστερη βυζαντινή περίοδο. Κατασκευή- Μορφή- Διάκοσμος*, τόμ. Α'-Β', Διδ. διατριβή (Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών).
- Κορδάτος Γ., 1960. *Ιστορία της επαρχίας Βόλου και Αγιάς*, Αθήνα.
- Λεωνιδοπούλου-Στυλιανού Ρ., 1977-1979. Παρατηρήσεις στο μοναστήρι του Αγίου Λαυρεντίου Πηλίου, *ΔΧΑΕ* 9, 223-248.
- Λούβη-Κίζη Α., 2003. Οι κτήτορες της Περιβλέπτου στο Μυστρά, *ΔΧΑΕ* 24, 101-118.
- Μαντοπούλου-Παναγιωτοπούλου Θ., 2002. Από τη μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική στον κλασικισμό. Προσέγγιση στην εξέλιξη της τρίκλιτης βασιλικής κατά τον 18ο και τον 19ο αιώνα, *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση* 6, 83-110.
- Μουτσόπουλος Ν., 1984. Θωράκιο βυζαντινής σαρκοφάγου από τη Ζίχνα, *Μακεδονικά* 24, 1-35.
- Μπούρας Χ., Μπούρα Λ., 2002. *Η ελλαδική ναοδομία κατά τον 12ο αιώνα*, Αθήνα.
- Νάνου-Σκοτεινώτη Α., 1989. Λεύκωμα με τα λιθανάγλυφα των ναών της Μακρινίτσας. Μέρος πρώτο. Τα λιθανάγλυφα του ναού της Παναγίας, *ΘεσΗμ* 16, 163-174.
- Νικονάνος Ν., 1979. *Βυζαντινοί ναοί της Θεσσαλίας από το 10ο αιώνα ως την κατάκτηση της περιοχής από τους Τούρκους το 1393. Συμβολή στη βυζαντινή αρχιτεκτονική*, Αθήνα.
- Νικονάνος Ν., 1991. Παρατηρήσεις στην αρχιτεκτονική των βυζαντινών εκκλησιών της Μαγνησίας, *ΘεσΗμ* 19, 3-32.
- Παζαράς Θ., 1983. Συμπλήρωση της σαρκοφάγου της Άννας Μαλιασηνής, στο *Αφιέρωμα στη μνήμη Στυλιανού Πελεκανίδη*, Θεσσαλονίκη, 353-364.
- Παζαράς Θ., 1988. *Ανάγλυφες σαρκοφάγοι και επιτάφιας πλάκες της μέσης και ύστερης βυζαντινής περιόδου στην Ελλάδα*, Αθήνα.
- Παζαράς Θ., 2002. Η γλυπτική στη Μακεδονία κατά την Παλαιολόγεια περίοδο, στο: *Η Μακεδονία κατά την εποχή των Παλαιολόγων, Θεσσαλονίκη, 14-20 Δεκεμβρίου 1992*, Θεσσαλονίκη, 471-504.
- Παπαθανασίου Α., 1995. *Η βυζαντινή Δημητριάδα. 431-1204*, Βόλος.
- Παπαθανασίου Α., 2002. *Το Πήλιο δεύτερο Άγιον Όρος της Ελλάδος στα βυζαντινά χρόνια (Ι'-ΙΕ' αιώνες)*, Βόλος.
- Σισιλιάνος Δ., 1939. *Η Μακρινίτσα και το Πήλιον. Ιστορία-Μνημεία-Επιγραφαί*, Αθήνα.
- Σκλάβου-Μαυροειδή Μ., 1999. *Γλυπτά του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών. Κατάλογος*, Αθήνα.
- Σωτηρίου Γ., 1926. Βυζαντινάι ανάγλυφοι εικόνες, *SemKondakon* 1, 125-138.
- Σωτηρίου Γ., 1933. Αραβικά διακοσμήσεις εις τα βυζαντινά μνημεία της Ελλάδος, *ΔΧΑΕ* 2, 57-93.
- Ξυγγόπουλος Α., 1925. Το ανάγλυφον της Επισκοπής Βόλου, *ΕΕΒΣ* 2, 107-121, 320.
- Ξυγγόπουλος Α., 1932. Αρχάγγελος Μιχαήλ ο φύλαξ, *ΔΧΑΕ* 1, 18.
- Hild F., Koder J., Σπανός Κ., Αγραφιώτης Δ., 1987. Η Βυζαντινή Θεσσαλία. Οικισμοί-Τοπωνύμια- Μοναστήρια-Ναοί, *ΘεσΗμ* 12, 11-112.
- Androudis P., 2000α. A propos des motifs d'allure orientale du sarcophage d'Anna Maliassenè, *Βυζαντιακά* 20, 265-281.
- Androudis P., 2000β. Sur le fragment d'un relief byzantin d'Episkopi, *Βυζαντινά* 21, 523-535.
- Androudis P., 2002. Sur les fragments d'une chaire épiscopale byzantine à Episkopi (Ano Volos), *Βυζαντιακά* 22, 143-168.

- Androudis P., 2016. Double-Headed Eagles on Early Medieval (11th-12th c.) Textiles: Aspects of their Iconography and Symbolism, στο M. Rakoćija (επιμ.), *Niš and Byzantium XIV, Niš 3-5 June 2015*, Niš, 315-342.
- Androudis P., 2018. Evidence on the role of Textiles as a medium of ornament transmission between Seljuk Anatolian and Late Byzantine Art. The case study of two marble slabs from Episkopi, Ano Volos, with double-headed eagles fighting dragons, στο M. Rakoćija (επιμ.), *Niš and Byzantium XVI, Niš 3-5 June 2017*, Niš, 233-248.
- Giannopoulos N., 1920-1921. Les constructions byzantines de Démétrias, *BCH* 44, 181-209.
- Grabar A., 1976. *Sculptures byzantines du moyen-âge II (XIe-XIVe siècle)*, Paris.
- Koder J., Hild F., 1976. *Hellas und Thessalia, Tabula Imperii Byzantini I*, Wien.
- Lange R., 1964. *Die byzantinische Reliefikonen*, Recklinghausen.
- Liveri A., 1996. *Die byzantinischen Steinreliefs des 13. und 14. Jahrhunderts im griechischen Raum*, Athen.
- Marzloff P., 2006. Lechonia. Ein mediterranes Schicksal, στο: *Δώρον. Τιμητικός τόμος στον καθηγητή Νίκο Νικονάνο*, Θεσσαλονίκη, 89-99.
- Melvani N., 2013. *Late Byzantine Sculpture*, Turnhout.
- Millet G., 1920-1921. Remarques sur les sculptures byzantines de la région de Démétrias, *BCH* 44, 210-215.
- Pazaras T., 1985. Reliefs of a Sculpture Workshop operating in Thessaly and Macedonia at the End of 13th and Beginning of the 14th Century, στο *Lart de Thessalonique et des pays balkaniques et les courants spirituels au XIVe siècle, Recueil des rapports du IVe colloque Serbo-gerc, Belgrade 1985*, Belgrade, 159-182.

Εικ. 1. Άγιος Νικόλαος Πορταριάς.
Η ανατολική πλευρά του ναού από Β.

Εικ. 2. Κεντρική αψίδα. Θωράκιο με γρύπα.

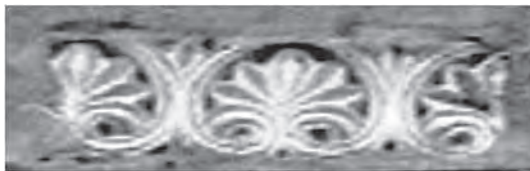
Εικ. 3. Ανατολικός τοίχος. Θωράκιο με πηνό
στο οποίο επιτίθενται φίδια.

Εικ. 4. Κεντρική αψίδα. Θωράκιο.

Εικ. 5-6. Ανατολικός τοίχος, ανάμεσα στην κεντρική αψίδα και το διακονικό. Θωράκιο και λεπτ. με τον κεντρικό ρόδακα.

Εικ. 7-8. Νότιος τοίχος. Τμήματα μελών με άκανθες.

Εικ. 9. Βόρειος τοίχος. Τμήμα μέλους με άκανθες.

Εικ. 11. Βόρειος τοίχος. Πεσίσκος τέμπλου με ψαθωτό πλέγμα.

Εικ. 10. Κεντρική αψίδα. Τμήμα θωρακίου.

Εικ. 12-13. Βορειοανατολική γωνία. Υφαψίδιο (:).

Εικ. 14. Βορειοδυτική γωνία. Υφαψίδιο (:).

Εικ. 15. Δυτικός τοίχος. Επίμηκες μέλος με σηρικούς τροχούς.

Εικ. 16. Ανατολικός τοίχος.
Λιθόπλινθος με ρόδακα και κρινάνθημα.

Εικ. 17. Ανατολικός τοίχος. Τμήμα κοσμήτη (;).

Εικ. 18. Ανατολικός τοίχος. Τμήμα ψευδοσαρκοφάγου.

**ΜΕΤΑΛΛΙΚΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΧΡΟΝΩΝ
ΑΠΟ ΤΟ ΑΣΚΛΗΠΕΙΟ ΤΡΙΚΚΗΣ
(ΑΝΑΣΚΑΦΕΣ ΔΗΜΗΤΡΗ ΘΕΟΧΑΡΗ 1965)***

Σπύρος Κουγιουμτζόγλου

Η εργασία που ακολουθεί, αποτελεί παρουσίαση είκοσι πέντε μεταλλικών ευρημάτων της βυζαντινής περιόδου, που ήλθαν στο φως κατά τις ανασκαφικές έρευνες του Δημήτρη Θεοχάρη στον αρχαιολογικό χώρο του λεγόμενου Ασκληπείου της αρχαίας Τρίκκης.

Η πρώτη γνωστή ανασκαφή στο χώρο του Ασκληπείου διενεργήθηκε από τον Παναγιώτη Καστριώτη το 1903, ο οποίος αποκάλυψε τμήματα κτιρίων της αρχαίας περιόδου, τα οποία ταύτισε με το Άβατο ή τον περίβολο του Ασκληπείου του 4ου π.Χ. αιώνα¹. Πρόκειται, ωστόσο, για δρομικό κτίριο ελληνιστικών χρόνων και για λουτρό ρωμαϊκής περιόδου με ψηφιδωτά δάπεδα. Ο Θεοχάρης σημειώνει στα *Πρακτικά της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας* του έτους 1958: «Κατ' Αύγουστον και Σεπτέμβριον τοῦ 1958 ἐνήργησα κατ' ἐντολὴν καὶ δαπάναις τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας ἀνασκαφὴν ἐντὸς τῆς πόλεως τῶν Τρικάλων, ὡς συνέχισαν προγενεστέρων δοκιμῶν τῶν ἐτῶν 1956 καὶ 1957, πρὸς ἐπισημάνειν τοῦ περιφήμου κατὰ τὴν ἀρχαιότητα Ἀσκληπείου τῆς ἀρχαίας Τρίκκης»². Μετά την πάροδο αρκετῶν ετῶν, κατά τις ανασκαφές του 1985, σε βάθος 2,5 μ. στο χώρο του Ασκληπείου βρέθηκε ναῦδριο μεσοβυζαντινῶν χρόνων, που ερευνήθηκε από την 7η Εφορεία Βυζαντινῶν Αρχαιοτήτων³.

Επιπλέον, το 1992 η Αικατερίνη Κυπαρίσση παρουσίασε μελέτη στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης και τη δημοσίευσε στο περιοδικό *Τρικαλινά* του Φ.Ι.ΛΟ.Σ⁴ με τίτλο «*Βυζαντινά νομίσματα των Τρικάλων και σύντομη ιστορία της περιοχής κατά τη βυζαντινή περίοδο*». Πρόκειται για δημοσίευση δεκατριῶν νομισμάτων, που προέρχονται από την ανασκαφή στον εν λόγω χώρο κατά το έτος 1964. Το μελέτημα αυτό έρχεται να συνεχίσει τις σχετικές μελέτες της Μαντῶς Οικονομίδου του 1962⁵ και του 1964⁶, στις οποίες δημοσιεύτηκαν δεκαεπτὰ νομίσματα από τον ίδιο χώρο.

Η μελέτη των μεταλλικῶν ευρημάτων των ανασκαφῶν του Ασκληπείου παρουσιάζει δυσκολίες, διότι απουσιάζουν τα ανασκαφικά δεδομένα. Τα μόνα διαθέσιμα στοιχεία είναι η καταγραφή που διενεργήθηκε από την ΙΕ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικῶν Αρχαιοτήτων κατά το 1985, στην οποία αναγράφεται η θέση του κάθε ευρήματος και ορισμένες φορές το βάθος ανεύρεσης. Βάσει και μόνο αυτῶν των στοιχείων κατέστη δυνατή η χρονολόγηση των περισσοτέρων αντικειμένων.

Στις αναγκαστικά σύντομες αναφορές των ΠΑΕ και του ΑΔ υπάρχουν ελάχιστες μνείες μεταλλικῶν ευρημάτων, ὅπως για παράδειγμα η εξής: «Τέλος, ἐπὶ τοῦ δαπέδου [ενν. του ψηφιδωτοῦ της αίθουσας] εὑρέθη μεταγενέστερος τάφος γυναικός, κτιστός καὶ ἐπικεχρισμένος ἐσωτερικῶς διὰ κονιάματος, κατὰ πᾶσαν πιθανό-

* Ευχαριστώ και από τη θέση αυτή την κ. Κρυσταλλία Μαντζανά, Προϊσταμένη της Εφορείας Αρχαιοτήτων Τρικάλων, που μου εμπιστεύθηκε τη μελέτη και τη δημοσίευση των μεταλλικῶν αντικειμένων της συλλογής.

1. Καστριώτης 1903 και 1918.

2. Θεοχάρης 1958.

3. Ιωαννιδάκη 1985.

4. Κυπαρίσση 1992.

5. Καραμεσίνη-Οικονομίδου 1962.

6. Καραμεσίνη-Οικονομίδου 1964.

τητα παλαιοχριστιανικός (5ος αι. μ.Χ. ;). Ως κτερίσματα είχαν αποτεθεί άργυρά κοσμήματα, ήτοι δύο ένώτια, έν ψέλλιον και μία καρφίς»⁷.

Τα ευρήματα διαοούνται στις εξής ομάδες: περόνες, περιάπτα, ψήφοι περιδεραιών, πόρπες, ψέλλια, ένώτια, δακτυλίδια.

ΠΕΡΟΝΗ

1. Περόνη (εικ. 1) (αρ. κατ. 20, παλ. κατ. 64,191)

Τόπος εύρεσης: ΤΡ Α τμήμα.

Ημερομηνία εύρεσης: 16-9-64

Βάθος: 1,45 μ.

Διαστάσεις: 0,02 × 0,067 μ.

Διατήρηση: καλή

Περιγραφή: Χάλκινη περόνη από κράμα χαλκού, ακέραιη. Στην άνω απόληξη φέρει πτηνό μικρών διαστάσεων, σχηματικά αποδοσμένο⁸.

Χρονολογία: παλαιοχριστιανική περίοδος

ΠΕΡΙΑΠΤΟ

2. Περιάπτο (εικ. 2) (αρ. κατ. 21, παλ. κατ. 64,204)

Τόπος εύρεσης: ΤΡ Α τμήμα.

Ημερομηνία εύρεσης: 15-9-64

Βάθος: 0,80-1,00 μ.

Διαστάσεις: 0,023 × 0,034 μ.

Διατήρηση: καλή

Περιγραφή: Ελλειψοειδές περιάπτο με οπή ανάρτησης. Στη μία όψη φέρει την Παναγία Βρεφοκρατούσα και στην άλλη ανάγλυφο σταυρό.

Χρονολογία: μεταβυζαντινή περίοδος

ΨΗΦΟΣ ΠΕΡΙΔΕΡΑΙΟΥ

3. Ψήφος περιδεραιού (εικ. 3). (αρ. κατ. 33, παλ. κατ. 64,27)

Τόπος εύρεσης: ΤΠ Β τμήμα.

Ημερομηνία εύρεσης: 29-7-64

Βάθος: 1,90 μ.

Διαστάσεις: 0,013 × 0,03 μ.

Διατήρηση: καλή

Περιγραφή: Ψήφος περιδέραιου.

Χρονολογία: βυζαντινή περίοδος

ΠΟΡΠΕΣ

4. Πόρπη (εικ. 4) (αρ. κατ. 23)

Τόπος εύρεσης: ΤΠ 3γ κεντρικό τμήμα, επί των κεραμιδιών.

7. Θεοχάρης 1958, 76.

8. Πρβλ. Καθημερινή ζωή 2002, 398 αρ. 497α (Ι.Δ. Βαραλής).

Ημερομηνία εύρεσης: 14-9-64

Βάθος: -

Διαστάσεις: 0,024 × 0,045 μ.

Διατήρηση: καλή

Περιγραφή: Χάλκινη πόρπη. Στο κυρίως σώμα φέρει ανάγλυφη μορφή πτερωτού λέοντος, ενώ στην απόληξή της υπάρχει ανάγλυφη ανθρώπινη κεφαλή. Περιμετρικά η πόρπη φέρει διακόσμηση με ανάγλυφα σφαιρίδια. Η παράσταση ζώου, κυρίως λιονταριού, είναι αγαπητό θέμα στις χριστιανικές πόρπες⁹.

Χρονολογία: βυζαντινή περίοδος

5. Πόρπη (αρ. κατ. 93, παλ. κατ. 65,2)

Τόπος εύρεσης: Τρίκκη 65.

Ημερομηνία εύρεσης: -

Βάθος: -

Διαστάσεις: 0,019 × 0,031 μ.

Διατήρηση: μέτρια

Περιγραφή: Χάλκινη πόρπη.

Χρονολογία: βυζαντινή περίοδος

6. Πόρπη (αρ. κατ. 78)

Τόπος εύρεσης: Τρίκκη 64 ΤΣ

Ημερομηνία εύρεσης: 2-10-64

Βάθος: -

Διαστάσεις: 0,042 × 0,053 μ.

Διατήρηση: καλή

Περιγραφή: Χάλκινη πόρπη. Στο κυρίως σώμα φέρει ανάγλυφη φυτική διακόσμηση.

Χρονολογία: μεταβυζαντινή περίοδος

ΨΕΛΛΙΑ

7. Ψέλλιο (εικ. 5) (αρ. κατ. 22)

Τόπος εύρεσης: Τρίκκη 64 ΤΠ2β. Νότια παρειά

Ημερομηνία εύρεσης: 8-9-64

Βάθος: Υπεράνω ψηφιδωτού δαπέδου

Διαστάσεις: Διάμ. 0,053, πλάτ. 0,07 μ.

Διατήρηση: μέτρια

Περιγραφή: Χάλκινο ταινιωτό ψέλλιο. Φέρει εμπίεστη στικτή διακόσμηση.

Χρονολογία: μεσοβυζαντινή περίοδος

8. Ψέλλιο (εικ. 6) (αρ. κατ. 26)

Τόπος εύρεσης: Τρίκκη 64 ΤΠ2α

Ημερομηνία εύρεσης: 16-9-64

Βάθος: Αποκάλυψη υπόλοιπου πλακόστρωτου (προς Δ του υπάρχοντος)

Διαστάσεις: Διάμ. 0,056, σωζ. μήκ. 0,13, πλάτ. 0,09 μ.

Διατήρηση: καλή

Περιγραφή: Χάλκινο ταινιωτό ψέλλιο. Φέρει εγχάρακτη γραμμική διακόσμηση από ρόμβους και χι σε όλο το μήκος του. Τα ανοικτά ταινιωτά βραχιόλια με εγχάρακτο και στικτό διάκοσμο αποτελούν σύνθημα εύρημα των μεσοβυζαντινών ταφών¹⁰.

Χρονολογία: μεσοβυζαντινή περίοδος

9. Πρβλ. *Καθημερινή* ζωή 2002, 393 αρ. 482 (Α. Τσιλιπάκου).

10. Πρβλ. *Καθημερινή* ζωή 2002, 413 αρ. 521 (Α. Αντωνάρας).

- 9. Ψέλλιο (εικ. 7)** (αρ. κατ. 88, παλ. κατ. 64,19)
Τόπος εύρεσης: Τρίκκη 64 «Μπάρα», βόθρος
Ημερομηνία εύρεσης: 27-8-64
Βάθος: 3,50-3,80 μ.
Διαστάσεις: Διάμ. 0,069 μ.
Διατήρηση: καλή
Περιγραφή: Χάλκινο κλειστό στρεπτό ψέλλιο. Για την κατασκευή του χρησιμοποιήθηκε μόνο ένα σύρμα.
Χρονολογία: ύστερη αρχαιότητα
- 10. Ψέλλιο** (αρ. κατ. 133, παλ. κατ. 260)
Τόπος εύρεσης: Εκ Παλαιοχωρίου. Παράδοση.
Ημερομηνία εύρεσης: 1964
Βάθος: -
Διαστάσεις: Διάμ. 0,067 μ.
Διατήρηση: καλή
Περιγραφή: Χάλκινο ταινιωτό ψέλλιο με εγχάρακτο στικτό διάκοσμο και πεπλατυσμένα άκρα.
Χρονολογία: μεσοβυζαντινή περίοδος
- 11. Ψέλλιο** (αρ. κατ. 155)
Τόπος εύρεσης: Συλλογή Δημαρχείου 7-8-9.
Ημερομηνία εύρεσης: -
Βάθος: -
Διαστάσεις: Διάμετρος 0,05 μ.
Διατήρηση: καλή
Περιγραφή: Χάλκινο ταινιωτό ψέλλιο. Στικτή διακόσμηση με κύκλους και παράλληλες γραμμές καλύπτει το σύνολο της επιφάνειας του ψελλίου.
Χρονολογία: μεσοβυζαντινή περίοδος
- 16. Τμήμα ψελλίου** (αρ. κατ. 54β, παλ. κατ. 64,103) [είχε τοποθετηθεί στα δακτυλίδια]
Τόπος εύρεσης: Τρίκκη 64, ΤΠ2, προς το Δ άκρο
Ημερομηνία εύρεσης: 10-8-1964
Βάθος: Στο ύψος των ταφών.
Διαστάσεις: 0,085 μ.
Διατήρηση: κακή, σώζεται αποσπασματικά
Περιγραφή: Τμήμα χάλκινου ταινιωτού ψελλίου. Το σωζόμενο τμήμα έχει τριγωνική απόληξη.
Χρονολογία: βυζαντινή περίοδος

ΕΝΩΤΙΑ

- 12. Ενώτια (εικ. 8)** (αρ. κατ. 132, παλ. κατ. 200)
Τόπος εύρεσης: Εκ Παλαιοχωρίου. Παράδοση.
Ημερομηνία εύρεσης: 1964
Βάθος: -
Διαστάσεις: (α) $0,039 \times 0,027$ και (β) $0,037 \times 0,026$ μ.
Διατήρηση: καλή
Περιγραφή: Ζεύγος αργυρών ενωτίων. Ανοικτός κρίκος που απολήγει σε θηλιά και άγκιστρο. Η θηλιά έχει κυλινδρικό σχήμα για να υποδεχθεί το άγκιστρο στο εσωτερικό της. Στο κάτω μέρος της περιφέρειας του κρίκου προσκολλάται δακτύλιος με κουκκιδωτό διάκοσμο¹¹.
Χρονολογία: παλαιохριστιανική περίοδος

11. Βλ. *Καθημερινή* ζωή 2002, 427 αρ. 549 (Σ. Κουγιουμτζόγλου).

13. Ενώτιο (αρ. κατ. 151)**Τόπος εύρεσης:** Πηνειάδα. Βρέθηκε σε τάφο έξω από το χωριό**Ημερομηνία εύρεσης:** 22-5-1981**Βάθος:** -**Διαστάσεις:** 0,02 μ.**Διατήρηση:** μέτρια**Περιγραφή:** Αργυρό ενώτιο. Ανοικτός κρίκος που απολήγει σε θηλιά και άγκιστρο. Στο κάτω μέρος της περιφέρειας του κρίκου προσκολλάται δακτύλιος με κουκκιδωτό διάκοσμο¹².**Χρονολογία:** παλαιοχριστιανική περίοδος**14. Ενώτιο** (αρ. κατ. 53, παλ. κατ. 64,101)**Τόπος εύρεσης:** Τρίκκη 64, ΤΠ2, επιφανειακά χώματα**Ημερομηνία εύρεσης:** 10-8-1964**Βάθος:** -**Διαστάσεις:** 0,036 μ.**Διατήρηση:** μέτρια**Περιγραφή:** Τμήμα χάλκινου ενωτίου.**Χρονολογία:** βυζαντινή περίοδος**ΔΑΚΤΥΛΙΔΙΑ****15. Δακτυλίδι** (αρ. κατ. 54α, παλ. κατ. 64,102)**Τόπος εύρεσης:** Τρίκκη 64, ΤΠ2, προς το Δ άκρο**Ημερομηνία εύρεσης:** 10-8-1964**Βάθος:** Στο ύψος των ταφών**Διαστάσεις:** 0,021 μ.**Διατήρηση:** μέτρια**Περιγραφή:** Τμήμα χάλκινου δακτυλιδιού. Στο άνω μέρος του σώζεται το ίχνος πρόσθετου διακοσμητικού τμήματος.**Χρονολογία:** βυζαντινή περίοδος**17. Δακτυλίδι** (αρ. κατ. 79)**Τόπος εύρεσης:** Τρίκκη 64, ΤΑ ΝΑ γωνία**Ημερομηνία εύρεσης:** 2-10-1964**Βάθος:** Επιφανειακά**Διαστάσεις:** 0,023 μ.**Διατήρηση:** κακή**Περιγραφή:** Χάλκινο χυτό δακτυλίδι. Στεφάνη ημικυκλικής τομής με υπερυψωμένη ωοειδή σφενδόνη. Λόγω της μεγάλης οξειδωσης της στεφάνης είναι δυσδιάκριτη η διακόσμησή της.**Χρονολογία:** βυζαντινή περίοδος**18. Δακτυλίδι (εικ. 9)** (αρ. κατ. 99, παλ. κατ. 65,69)**Τόπος εύρεσης:** Τρίκκη 65**Ημερομηνία εύρεσης:** 1965**Βάθος:** -**Διαστάσεις:** 0,02 μ.**Διατήρηση:** καλή**Περιγραφή:** Χάλκινο χυτό δακτυλίδι. Στο δίσκο φέρει εγχάρκτη φυτική διακόσμηση.**Χρονολογία:** βυζαντινή περίοδος

12. Στο ίδιο.

19. **Δακτυλίδι (εικ. 10)** (αρ. κατ. 102, παλ. κατ. 65,44)
Τόπος εύρεσης: Τρίκκη 65
Ημερομηνία εύρεσης: 1965
Βάθος: -
Διαστάσεις: 0,035 × 0,028 μ.
Διατήρηση: μέτρια
Περιγραφή: Χάλκινο χυτό δακτυλίδι. Η στεφάνη είναι κυκλικής τομής, ενώ η σφενδόνη στο κέντρο φέρει μεγάλο σφαιρίδιο, που κοσμεύεται περιμετρικά με συμφυή σφαιρίδια.
Χρονολογία: βυζαντινή περίοδος
20. **Δακτυλίδι (εικ. 11)** (αρ. κατ. 108, παλ. κατ. 65,17)
Τόπος εύρεσης: Τρίκκη 65
Ημερομηνία εύρεσης: 1965
Βάθος: -
Διαστάσεις: Διάμ. 0,022 μ.
Διατήρηση: μέτρια
Περιγραφή: Χάλκινο δακτυλίδι με τρουλοειδή διακόσμηση.
Χρονολογία: βυζαντινή περίοδος
21. **Δακτυλίδι** (αρ. κατ. 137α, παλ. κατ. 64,234)
Τόπος εύρεσης: Εκ Παλαιοχωρίου, Παράδοση
Ημερομηνία εύρεσης: 1964
Βάθος: -
Διαστάσεις: 0,022 μ.
Διατήρηση: μέτρια
Περιγραφή: Χάλκινο ταινιωτό χυτό δακτυλίδι. Στη σφενδόνη του φέρει εγχάρακτο σταυρό.
Χρονολογία: βυζαντινή περίοδος
22. **Δακτυλίδι (εικ. 12)** (αρ. κατ. 137β, παλ. κατ. 64,234)
Τόπος εύρεσης: Εκ Παλαιοχωρίου. Παράδοση
Ημερομηνία εύρεσης: 1964
Βάθος: -
Διαστάσεις: 0,021 μ.
Διατήρηση: μέτρια
Περιγραφή: Χάλκινο ταινιωτό χυτό δακτυλίδι. Στη σφενδόνη του φέρει εγχάρακτη διακόσμηση.
Χρονολογία: βυζαντινή περίοδος
23. **Δακτυλίδι** (αρ. κατ. 154)
Τόπος εύρεσης: Συλλογή Δημαρχείου 7-8-9
Ημερομηνία εύρεσης: -
Βάθος: -
Διαστάσεις: 0,024 μ.
Διατήρηση: μέτρια
Περιγραφή: Χάλκινο ταινιωτό χυτό δακτυλίδι. Στεφάνη ημικυκλικής τομής. Στην κυκλική σφενδόνη του φέρει εγχάρακτο κύκλο, το εσωτερικό του οποίου κοσμεύεται με σταυρόσχημο φυτικό κόσμημα.
Χρονολογία: βυζαντινή περίοδος
24. **Δακτυλίδι** (αρ. κατ. 165)
Τόπος εύρεσης: Τρίκαλα, περιοχή Στρατώνων, εντός τάφου
Ημερομηνία εύρεσης: 11-9-1974
Βάθος: -
Διαστάσεις: 0,022 μ.

Διατήρηση: κακή

Περιγραφή: Χάλκινο δακτυλίδι. Η στεφάνη του είναι κατασκευασμένη από κολλημένα στρεπτά σύρματα. Η σφενδόνη είναι ημισφαιρική και φέρει κουκκιδωτό και συρματερό διάκοσμο. Παρόμοια δακτυλίδια έχουν βρεθεί στην Έδεσσα, στο Αερινό Μαγνησίας, στην Άζωρο Ελασσόνας και αλλού¹³.

Χρονολογία: βυζαντινή περίοδος

25. Δακτυλίδι (αρ. κατ. 166)

Τόπος εύρεσης: Τρίκαλα, περιοχή Στρατώνων, εντός τάφου

Ημερομηνία εύρεσης: 11-9-1974

Βάθος: -

Διαστάσεις: 0,022 μ.

Διατήρηση: καλή

Περιγραφή: Χάλκινο ταινιωτό χυτό δακτυλίδι.

Χρονολογία: βυζαντινή περίοδος

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Σκοπός της εργασίας ήταν η επιγραμματική παρουσίαση των ανασκαφικών ερευνών και μελετών που διενεργήθηκαν από τον Δημήτριο Θεοχάρη και από άλλους συναδέλφους και των βυζαντινών μεταλλικών ευρημάτων που ήρθαν στο φως στο χώρο του λεγόμενου Ασκληπιείου. Ο χώρος του λεγόμενου Ασκληπιείου παρουσιάζει μία συνεχή κατοίκηση από τη μυκηναϊκή περίοδο μέχρι και τα μεταβυζαντινά χρόνια, γεγονός που είχε ως αποτέλεσμα τη διατάραξη των αρχαιολογικών στρωμάτων. Παρόλ' αυτά είμαστε σε θέση να διαπιστώσουμε ότι στην περιοχή εντοπίζεται μία παλαιοχριστιανική φάση, αφού αποκαλύφθηκε ταφή αυτής της περιόδου πάνω στο ψηφιδωτό δάπεδο του 3ου ή του 4ου αιώνα, καθώς και χάλκινα νομίσματα. Διαπιστώνουμε ένα κενό από τον 7ο έως τον 10ο αιώνα περίπου, το οποίο καλύπτει όλη σχεδόν τη Θεσσαλία. Οι γραπτές πηγές σιωπούν και το Βυζάντιο μαστίζεται από εσωτερικά προβλήματα και από επιθέσεις βαρβάρων. Η ανακαίνιση του κάστρου των Τρικάλων από τον Ιουστινιανό συρρικνώνει την αρχαία πόλη, που θα ξαναβρεί την παλιά της αίγλη μετά το 10ο αιώνα, όπως δείχνουν τα νομισματικά ευρήματα και τα κοσμήματα που παρουσιάστηκαν. Τα Τρίκαλα συνεχίζουν να κατέχουν στρατηγικό ρόλο, λόγω της θέσης τους, μέχρι την κατάκτησή τους από τους Οθωμανούς το 1393.

13. Βλ. *Καθημερινή* ζωή 2002, 447 αρ. 595 (Μ. Παϊσίδου), αρ. 596 (Α. Ντίνα) και αρ. 598 (Σ. Κουγιουμτζόγλου), αντιστοίχως.

ABSTRACT

BYZANTINE METALLIC FINDS
FROM THE SANCTUARY OF ASCLEPIUS AT TRIKKA
(EXCAVATIONS BY DEMETRIOS THEOCHARIS 1965)

Spyros Koygioumtzoglou

This study focuses on late antique and byzantine metallic finds which were uncovered during the excavations at the archaeological site of the sanctuary of Asclepius at Trikka (modern Trikala) during Demetrios Theocharis' researches in 1965. Only a few of these finds are mentioned in the excavation reports published in the *PraktAE* and the *ADelt*. The metallic finds can be sorted into the following groups: pins, pendants, beads, buckles, bracelets, earrings, rings.

The so-called sanctuary of Asclepius is an archaeological site with horizons from the Mycenaean until the post-byzantine periods. The metallic finds indicate an occupation during the late antique period, since a burial has been uncovered above the mosaic floor of the main hall, as well as few copper coins. The renovation of the castle of Trikala by Justinian reduces the extent of the city, which will find some prosperity after the tenth century, as is shown by the numismatic data and the jewelry presented.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Θεοχάρης Δ., 1958. Ανασκαφαί και έρευναι εν Τρίκκη, *ΠΑΕ*, 64-80.
Ιωαννιδάκη Ε., 1985. Βασιλική στο χώρο του λεγόμενου 'Ασκληπείου', *ΑΔ 40, Β'-Χρονικά*, 210-211.
Καθημερινή ζωή 2002. Καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο, Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή (επιμ.), Θεσσαλονίκη, Λευκός Πύργος, Οκτώβριος 2001 - Ιανουάριος 2002, Αθήνα.
Καστριώτης Π., 1903. Ανασκαφαί εν Θεσσαλία. Το εν Τρίκκη Ασκληπιείον, *Εν Αθήναις*.
Καστριώτης Π., 1918. Τρίκκης Ασκληπιείον, *ΑΕ 57*, 65-73.
Καραμεσίνη-Οικονομίδου Μ., 1962. Νομίσματα ανασκαφών Θεσσαλίας, *Θεσσαλικά 4*, 1-15.
Καραμεσίνη-Οικονομίδου Μ., 1964. Νομίσματα εκ του Μουσείου Βόλου, *Θεσσαλικά 5*, 5-20.
Κυπαρίσση-Αποστολικά Α., 1992. Βυζαντινά νομίσματα Τρικάλων και σύντομη ιστορία της περιοχής κατά τη βυζαντινή περίοδο, *Τρικαλινά 12*, 139-162.

Εικ. 1. Τρίκαλα, «Ασκληπιείο». Περόνη αρ. 1.

Εικ. 2. Τρίκαλα, «Ασκληπιείο». Περίπτο αρ. 2.

Εικ. 3. Τρίκαλα, «Ασκληπιείο». Ψήφος περιδεραιού αρ. 3.

Εικ. 4. Τρίκαλα, «Ασκληπιείο». Πόρπη αρ. 4.

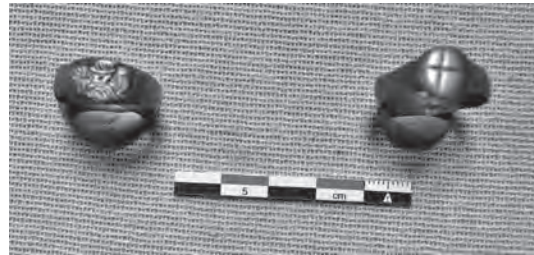
Εικ. 5. Τρίκαλα, «Ασκληπιείο». Ψέλλιο αρ. 7.

Εικ. 6. Τρίκαλα, «Ασκληπιείο». Ψέλλιο αρ. 8.

Εικ. 7. Θέση «Μπάρα». Ψέλλιο αρ. 9.

Εικ. 8. Παλαιοχώρι. Ενώτια αρ. 12.

Εικ. 9. Τρίκαλα, «Ασκληπείο». Δακτυλίδι αρ. 18.

Εικ. 10. Τρίκαλα, «Ασκληπείο». Δακτυλίδι αρ. 19.

Εικ. 11. Τρίκαλα, «Ασκληπείο». Δακτυλίδι αρ. 11.

Εικ. 12. Παλαιοχώρι. Δακτυλίδια αρ. 22.

**ΚΑΣΤΡΟ ΒΟΛΟΥ.
ΤΑ ΝΕΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ ΚΑΙ ΟΙ ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ
(2011-2014)**

Αρχοντούλα Αναστασιάδου, Ασπασία Ντίνα

Το κάστρο του Βόλου βρίσκεται κτισμένο σε χαμηλό λόφο στη δυτική πλευρά της σύγχρονης πόλης, σε θέση ώστε να εποπτεύει το λιμάνι και τη θάλασσα. Πρόκειται για έναν οχυρωμένο οικισμό που άκμασε κατά την παλαιοχριστιανική και τη βυζαντινή εποχή, συνέχισε να κατοικείται καθ' όλη τη διάρκεια της οθωμανικής περιόδου και μετά την καθαίρεση μεγάλου μέρους των τειχών το 1889, αποτέλεσε τη γνωστή σήμερα συνοικία των Παλαιών. Αναφέρεται στις πηγές ήδη από τον 6ο αιώνα¹ και καθόλη τη διάρκεια της βυζαντινής περιόδου², σημειώνεται στους πορτολάνους του 16ου και του 17ου αιώνα και περιγράφεται από περιηγητές και ιστοριοδίφες του 18ου και του 19ου αιώνα³. Σήμερα τα τείχη διατηρούνται σε μεγάλο ύψος κυρίως στη δυτική πλευρά και στη βορειοανατολική γωνία, ενώ πολλά τμήματα είναι ορατά κατά μήκος της βόρειας, ανατολικής και δυτικής πλευράς.

Ο Νικόλαος Παννόπουλος πρώτος το 1931 ασχολήθηκε με την αρχιτεκτονική και την οικοδομική ιστορία της οχύρωσης, της οποίας την αρχική φάση χρονολόγησε στην παλαιοχριστιανική περίοδο, δηλώνοντας επιπροσθέτως πεπεισμένος για την ύπαρξη και την ακμή του οικισμού στους ρωμαϊκούς χρόνους⁴. Από το 1990 και εξής με τις ανασκαφές που διενήργησε η 7η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, οι οποίες έφεραν στο φως τμήματα των τειχών, αποκαλύφθηκαν νέα στοιχεία για τη μορφή και την οικοδομική ιστορία του κάστρου⁵.

Ο οχυρωματικός περίβολος έχει σχήμα τετράπλευρο, περικλείει έκταση περί τα 60 στρέμματα και η συνολική περιμέτρος των τειχών φτάνει περίπου το 1 χλμ. (εικ. 1). Τα τείχη ακολουθούν το φυσικό ανάγλυφο, που παρουσιάζει μικρή κλίση προς τη θάλασσα στα νότια. Τη βορειοανατολική γωνία καταλάμβανε η ακρόπολη, επίσης τετράπλευρου σχήματος, η οποία χωριζόταν από την πόλη με εσωτερικό τείχος και επικοινωνούσε μαζί της με πύλη που ανοιγόταν στη νότια πλευρά. Η οχύρωση ενισχυόταν με πύργους σε περίπου κανονικές αποστάσεις και η πόλη προστατευόταν από τάφρο στα δυτικά, βόρεια και ανατολικά, τμήμα της οποίας αποκαλύφθηκε κατά την ανασκαφή σε οικόπεδο στη διασταύρωση των οδών Γρ. Λαμπράκη και Φερρών⁶. Σύμφωνα με τον Παχυμέρη, η τάφρος διανοίχθηκε για την αποτελεσματικότερη προστασία του κάστρου κατά τα τέλη του 13ου αιώνα και πληρώθηκε με θαλασσινό νερό⁷.

Η τοιχοποιία διαθέτει σήμερα γενικό πλάτος περί τα 3 μ. Ο αρχικός πυρήνας έχει πλάτος 1,70-1,80 μ., το οποίο κατά περίπτωση αυξάνεται από τις μεταγενέστερες επεμβάσεις, ενισχύσεις και επενδύσεις. Ο περίβολος διέθετε εσωτερικά περιδρομο, τον οποίο προσέγγιζαν μέσω κλιμάκων, ίχνη των οποίων έχουν αποκαλυφθεί πρόσφατα στο βόρειο σκέλος της οχύρωσης. Συγκεκριμένα, κατά μήκος της εσωτερικής παρειάς και

1. Προκόπιος, *Περί κτισμάτων* IV 3, 5. Σήμερα είναι γενικά αποδεκτό ότι κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο οι κάτοικοι της αρχαίας Δημητριάδας εγκατέλειψαν την πόλη και μετοίκησαν στον λόφο των Παλαιών. Για το ζήτημα της μεταφοράς της πόλης, βλ. Παννόπουλος 1931, 110-113. Karagiorgou 2001a, 65-70. Karagiorgou 2001β, 203-210.

2. Αβραμέα 1974, 136-141. Koder, Hild 1976, 144-145.

3. Χαστάογλου 2002, 15.

4. Παννόπουλος 1931, 110-113.

5. Ντίνα 1990, 231-235. Ντίνα 1991, 237-240. Ντίνα 1996, 116-151. Ντίνα 2000, 205-214. Ντίνα 2002, 148-153. Ντίνα 2012.

6. Ντίνα 1991, 239. Ντίνα 2002, 150.

7. Παχυμέρης, *Συγγραφικαί ιστορίαι*, τόμ. III, 83.

στο μεταπύργιο μεταξύ του ΒΔ γωνιαίου πύργου και του επόμενου εντοπίστηκαν τα κατώτερα τμήματα δύο κλιμάκων, πλάτους 0,80-1,20 μ., τοποθετημένων αντωπά, οι οποίες οδηγούν από δυτικά και ανατολικά αντίστοιχα στον βόρειο περιδρομο του τείχους (εικ. 1.XIV-XV και εικ. 2).

Το κάστρο, σύμφωνα με τις πηγές και τις απεικονίσεις, διέθετε δύο πύλες (εικ. 1.I-II)⁸. Ανοίγονταν περιπίπτου στο μέσο του βόρειου και του νοτίου σκέλους της οχύρωσης αντίστοιχα, στα σημεία όπου κατέληγε η κεντρική οδός και προστατεύονταν από πύργους. Τρίτη πύλη, ίχνη της οποίας αποκαλύφθηκαν κατά τις εργασίες αποκατάστασης, ανοιγόταν στο μέσο περίπου της δυτικής πλευράς⁹ (εικ. 1.XI και εικ. 3). Η πύλη έχει πλάτος 3,80 μ. και ανοίγεται ελαφρώς βορειότερα από τον άξονα με διεύθυνση Α-Δ του κάστρου. Οι σταθμοί στο σωζόμενο τμήμα είναι κατασκευασμένοι από αρχαίες λιθοπλίνθους σε δεύτερη χρήση (εικ. 4). Αρχικά πρέπει να προστατεύονταν από πύργο ή ζεύγος πύργων, όπως συνηθίζεται στην οχυρωματική και όπως παραδίδεται για τις άλλες δύο πύλες του κάστρου. Από αυτή διερχόταν λιθόστρωτος δρόμος, ίχνη του οποίου διαφάνηκαν. Δεν γνωρίζουμε πότε έπαψε η λειτουργία της ως πύλης εισόδου στο κάστρο. Όταν καταργήθηκε, προστέθηκε εμπρός της τετράπλευρος πύργος με σκοπό την προστασία της. Ο πύργος αυτός προσκολλήθηκε στα σκέλη των – προφανώς τότε κατεστραμμένων – παραπλεύρων. Η συγκεκριμένη μετατροπή πρέπει να έγινε βίαια και υπό πίεση, κρίνοντας από το βιαστικό και μη επιμελημένο κατασκευαστικό αρμό. Λόγω της ευπαθούς κατασκευής, ο πύργος ενισχύθηκε αργότερα με αντηρίδα.

Πριν από την έναρξη των εργασιών αναστήλωσης οι γνώσεις μας για την ακριβή διαμόρφωση των τειχών και την παρεμβολή των πύργων ήταν ελάχιστες. Δύο ορθογώνιοι πύργοι είχαν αποκαλυφθεί κατά την ανασκαφή του οικοπέδου της πρώην Υπερτοπικής Αγοράς, στη συμβολή των οδών Γρ. Λαμπράκη και Φερρών (εικ. 1.VI-VII)¹⁰, άλλος ένας σωζόταν σε πολύ κακή κατάσταση ψηλά στην οδό Λαχανιά (εικ. 1.VIII)¹¹ και ο κυκλικός της νοτιοδυτικής γωνίας ανασκάφηκε εν μέρει στο οικοπέδο πρώην ιδιοκτησίας Βενετά (εικ. 1.V)¹². Σε μεγάλο ύψος σώζονται οι δύο επιβλητικοί προμαχώνες στις δύο βόρειες γωνίες (εικ. 1.III-IV)¹³, έργα όψιμα, που χρονολογούνται στην οθωμανική περίοδο, ενδεχομένως μετά την επίθεση του ενετικού στόλου υπό τον διοικητή Francesco Morosini το 1655¹⁴. Κατά τις εργασίες αναστήλωσης διαπιστώθηκε ότι οι δύο αυτοί προμαχώνες αντικατέστησαν παλαιότερους ορθογώνιους πύργους, ίχνη των οποίων εντοπίστηκαν κάτω από τις οθωμανικές κατασκευές. Με προσεκτικό επιφανειακό καθαρισμό της ανώτερης σωζόμενης επιφάνειας της τοιχοποιίας του βορειοδυτικού γωνιαίου πύργου αποκαλύφθηκε η αρχική ορθογωνική κάτοψη. Διαπιστώθηκε επίσης ότι ο πύργος αρχικά ήταν κενός και προσβάσιμος μέσω εισόδου πλάτους 1,20 μ. (εικ. 2). Σε μεταγενέστερη φάση, κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας, ο πύργος ξανακτίστηκε και μετατράπηκε σε συμπαγή με κεκλιμένη την εξωτερική επιφάνεια (σκάρπα). Αντίστοιχα, θεμέλια τετράπλευρου μη συμπαγούς πύργου εντοπίστηκαν κατά τους καθαρισμούς και στη βάση του βορειοανατολικού προμαχώνα, τα οποία είναι ορατά και σε φωτογραφία από τις ανασκαφές του Αρβανιτόπουλου το 1920-1921¹⁵.

Τετράπλευροι πύργοι που προβάλλουν στο ευθύγραμμο τείχος ή τουλάχιστον στοιχεία για την ύπαρξή τους, αποκαλύφθηκαν κατά τις εργασίες αποκατάστασης και στις τρεις πλευρές του περιβόλου. Το δυτικό σκέλος, στο τμήμα μεταξύ των οδών Παννιτσών και Δοϊράνης ενίσχυαν τέσσερις ορθογώνιες κάτοψης πύρ-

8. Χαστάογλου 2002, 16-18 και εικ. στη σελ. 14. Λιάπης 2004, 20-21. Το φρούριο του Βόλου αποτυπώθηκε σε κάτοψη το 1655. Τα σχέδια έχουν αποδοθεί στον ενετό κοσμογράφο Vincenzo Coronelli και αναπαριστούν την οχύρωση πριν από την επίθεση και την πυρπόληση του κάστρου από τον βενετικό στόλο υπό τον Francesco Morosini. Η κάτοψη των τειχών, η οποία έχει αποδειχθεί εξαιρετικά ακριβής, αποτυπώθηκε και το 1889, εν όψει της κατεδάφισής τους, σε σχέδιο ρυμοτομίας της πόλης.

9. Πρέπει να σημειωθεί ότι οι επεμβάσεις μας περιορίστηκαν στο ελάχιστο, τουλάχιστον όσο προχωρούσαμε προς το τέλος του έργου, διότι δεν υπήρχε η δυνατότητα ανασκαφής, εφόσον δεν απασχολούνταν στο έργο αρχαιολόγος και ειδικευμένοι στην ανασκαφή εργάτες. Έτσι περιοριστήκαμε στην αποχωμάτωση. Κατά κύριο λόγο απομακρύνουμε κρημνίσματα του τείχους και σύγχρονα μπάζα, ενώ όταν συναντούσαμε κλειστά στρώματα τα αφήναμε ανέπαφα για μελλοντική έρευνα. Ωστόσο, όταν διαφάνηκαν οι ενδείξεις της ύπαρξης πύλης προχωρήσαμε σε πολύ μικρή τομή, όπου διαπιστώθηκε η ύπαρξη κλειστών στρωμάτων, στοιχεία που απαιτεί συστηματική έρευνα. Τα ελάχιστα κινητά ευρήματα δεν ήταν ικανά να συνεισφέρουν στη χρονολόγηση.

10. Ντίνα 1991, 238-240.

11. Ντίνα 2016, 396.

12. Ντίνα 1997, 548-550. Ντίνα 1998, 478-479. Ντίνα 1999, 446. Αξίζει να σημειωθεί ότι η ύπαρξη κυκλικών πύργων σε γωνίες είναι συνήθης πρακτική κατά τους μεσοβυζαντινούς χρόνους. Βλ. Ζήκος 2008, 29 (Μοσυνόπολις, Διδυμότειχο, Μάκρη, Ανακτορούπολις).

13. Ντίνα 2016, 395-396.

14. Για την πυρπόληση του κάστρου από τον Μοροζίνι, βλ. Λιάπης 2004, 21-23. Λιάπης 2004, 201-206 και Χαστάογλου 2002, 15.

15. Αρβανιτόπουλος 1928, εικ. 112.

γοι όμοιων περίπου διαστάσεων, με σχετικές αποκλίσεις μεταξύ τους (**εικ. 1.VIII-XI** και **εικ. 5**). Οι πύργοι έχουν πλάτος 6 μ., προβολή περί τα 4 μ. και το πάχος των σκελών τους είναι 1,10-1,30 μ. Τα μεταπύργια διαστήματα δεν είναι σταθερά, ποικίλλουν μεταξύ των 20 και των 45 μ.· προφανώς για λόγους ασφάλειας η πυκνότητα των πύργων υπαγορεύτηκε από τις αμυντικές ανάγκες. Οι πύργοι εφάπτονται του τείχους, παρουσιάζοντας ξεχωριστό δομικό αρμό¹⁶, ωστόσο σε κάποιες από τις μετέπειτα επισκευές συνδέονται οργανικά στα υψηλότερα μέρη τους.

Στην ανατολική πλευρά αποκαλύφθηκαν τα κάθετα σκέλη ενός τετράπλευρου πύργου, τα οποία προχωρούν κάτω από τον μεταγενέστερο ενισχυτικό μανδύα, ενώ διατηρείται φραγμένο και το άνοιγμα της εισόδου (**εικ. 1.XIII**). Δεύτερος πύργος καθαρίστηκε κάτω από τη σύγχρονη σκάλα που συνδέει την οδό Φερρών με το προαύλιο της εκκλησίας των Αγίων Θεοδώρων (**εικ. 1.XII**), ενώ στο βόρειο σκέλος εντοπίστηκε μόνο η πύλη πύργου που διανοιγόταν στο τείχος (**εικ. 1.XIV**).

Προκειμένου να παρακολουθήσουμε τις οικοδομικές φάσεις των τειχών και να κατανοήσουμε πλήρως την οικοδομική ιστορία τους απαιτείται συστηματική και εκτεταμένη ανασκαφή. Διότι πρόκειται για ένα μνημείο με συνεχή χρήση για τουλάχιστον δεκατρείς αιώνες, κατά τη διάρκεια των οποίων οι επεμβάσεις, οι ανακτίσεις και οι επιδιορθώσεις υπήρξαν συνεχείς. Ωστόσο, θεωρούμε χρήσιμο να διατυπώσουμε κάποιες γενικές παρατηρήσεις που προέκυψαν κατά τη διάρκεια του αναστηλωτικού έργου.

Γενικά διαπιστώνουμε τρεις μεγάλης έκτασης κατασκευαστικές φάσεις. Στα κατώτερα τμήματα του δυτικού σκέλους διακρίνεται σε πολλά σημεία ισχυρή τοιχοποιία από αδρά δουλεμένους λίθους με συνδετικό υλικό ισχυρό ασβεστοκονίαμα, με το οποίο επιχρίονται και οι αρμοί (**εικ. 6**). Εξάλλου, μεταξύ του 3ου και 4ου από βορρά πύργου φάνηκε κατά σημεία ότι το ευθύγραμμο τείχος ακολουθεί τη γραμμή αρχαιότερου οχυρωματικού έργου ή τουλάχιστον κατά πάνω σε κατάλοιπα αρχαιότερης ισχυρής τοιχοποιίας, το μέτωπο της οποίας ελαφρώς εξέχει της υπερκείμενης. Λίγο βορειότερα, εντοπίζεται κάτω από τη βάση του τείχους θεμελίωση, η οποία σε σχέση με την υπερκείμενη εισέχει και πρέπει να την αποδώσουμε σε πρωιμότερη φάση. Αν και δεν υπάρχουν ικανοποιητικά αποδεικτικά στοιχεία, θα προτείναμε – με σχετική επιφύλαξη – χρονολόγηση της συγκεκριμένης φάσης στην παλαιοχριστιανική, ίσως ακόμη και στην υστερορωμαϊκή περίοδο¹⁷. Ακολουθεί η ζώνη με τη χρήση σπολίων λίθινων στοιχείων και αρχιτεκτονικών μελών (**εικ. 7**), μεταξύ των οποίων και παλαιοχριστιανικών, η οποία εντοπίζεται σε αρκετά σημεία δυτικά και ανατολικά και έχει χρονολογηθεί στον 6ο αιώνα¹⁸. Παρατηρώντας το συγκεκριμένο σύστημα βλέπουμε ότι ουσιαστικά οι μεγάλοι εγγώνιοι λίθοι και τα παλαιοχριστιανικά αρχιτεκτονικά μέλη λειτουργούν ως ευθυντηρία της κατασκευής. Ένα τέτοιο σύστημα δομής, από το οποίο απουσιάζει η κανονικότητα, ενώ είναι εμφανής η χρήση λίθινων ή πλίνθινων βυσμάτων στους αρμούς για τη συναρμογή των λίθων, ενδεχομένως θα μπορούσε να χρονολογηθεί στους τελευταίους παλαιοχριστιανικούς ή πρώιμους μεσοβυζαντινούς χρόνους¹⁹.

Υψηλότερα επικρατεί η μεσοβυζαντινή τοιχοποιία με τη χρήση των επάλληλων πλινθίων στους αρμούς σε αραιή σχετικά διάταξη²⁰ (**εικ. 6-7**). Ιδιαίτερη κατασκευαστική φάση συνιστά η προσθήκη του πύργου εμπρός από τη δυτική πύλη (**εικ. 3**), ο οποίος με βάση την τοιχοποιία μπορεί να χρονολογηθεί στη μέση βυζαντινή περίοδο. Ο πύργος είναι κτισμένος με αργούς ή ημικατεργασμένους λίθους που παρουσιάζουν κάποια κανονικότητα στις στρώσεις. Παράλληλα γίνεται σποραδική χρήση παλαιότερου υλικού και η τοιχοποιία ενισχύεται από τριπλή ζώνη πλίνθων²¹. Για την κατασκευή του χρησιμοποιήθηκε ως συνδετικό υλικό κουρασάνι, με το οποίο επιχρίστηκε πρόχειρα η εξωτερική όψη του τείχους – το επίχρισμα αυτό συναντούμε

16. Το ίδιο στοιχείο διαπιστώθηκε και κατά την ανασκαφή του ανατολικού σκέλους στο οικόπεδο επί των οδών Γρ. Λαμπράκη και Φερρών. Βλ. Ντίνα 1996, 122.

17. Η ύπαρξη ισχυρής τοιχοποιίας που κατά τόπους εξέχει της υπερκείμενης διαπιστώθηκε στο τρίτο και τέταρτο μεταπύργιο διάστημα του δυτικού σκέλους. Παρόμοιας μορφής τοιχοποιία εντοπίστηκε σε χαμηλό επίπεδο και στο βόρειο σκέλος. Την αποδίδουμε σε παλαιότερη φάση, παλαιοχριστιανικών, ενδεχομένως πρώιμων χρόνων, χωρίς ωστόσο να έχουμε καταλήξει με βεβαιότητα, γιατί απαιτείται συστηματική ανασκαφή. Πρέπει να σημειωθεί ότι τα συγκεκριμένα στοιχεία εντοπίστηκαν κατά τη διάρκεια εργασιών εκτεταμένων καθαρισμών και διαμορφώσεων των πρηνών. Λόγω πίεσης του χρονοδιαγράμματος και έλλειψης εξειδικευμένου προσωπικού δεν πραγματοποιήθηκαν περαιτέρω έρευνες, διότι δεν ήταν δυνατόν να εκτελεστούν με ενδεδειγμένες αρχαιολογικές μεθόδους και πρακτικές.

18. Ντίνα 2002, 151. Ντίνα 2016, 397.

19. Για τη χρήση σπολίων στην κατασκευή των τειχών βλ. γενικά Τσουρής 2015, 238-240.

20. Μαμαλούκος 2012, 17 και σποραδικά. Τσουρής 1998, 433-435.

21. Για τις ζώνες πλίνθων βλ. Τσουρής 2015, 244-245, όπου και η σχετική βιβλιογραφία

σε μεγάλο τμήμα κατά μήκος της δυτικής όψης, κατά τόπους στη βόρεια, το εντοπίσαμε δε και στο τμήμα που ανασκάφηκε στο οικοπέδο της πρώην Υπερτοπικής Αγοράς.

Κατά τόπους ανακτίσεις και επισκευές χρονολογούνται και αργότερα, μάλλον στους υστεροβυζαντινούς χρόνους και καθόλη την περίοδο της Τουρκοκρατίας. Ιδιαίτερα στο μεγάλο τμήμα του τείχους που διασώζεται σε ύψος στον αύλειο χώρο του Μουσείου της Πόλης του Βόλου η οθωμανική κατασκευαστική φάση είναι εμφανής, με το βυζαντινό τείχος να έχει καλυφθεί από τις μεταγενέστερες εφάπτομενες ενισχυτικές τοιχοποιίες ή να εντοπίζεται στα κατώτερα τμήματα (εικ. 8).

Πρέπει να τονιστεί ότι όλες οι παραπάνω παρατηρήσεις αποτελούν μία προκαταρκτική παρουσίαση. Για την πληρέστερη τεκμηρίωση, αλλά και την ολοκληρωμένη ανάδειξη του κάστρου απαιτείται περαιτέρω και συστηματική έρευνα, ένα μεγάλο πρόγραμμα, γενναία χρηματοδότηση και κυρίως η σύνταξη μιας ολοκληρωμένης μελέτης που θα προβλέπει εκτός από ανασκαφικές και αναστηλωτικές έρευνες και άλλες ενέργειες, όπως απαλλοτριώσεις ή πεζοδρομήσεις. Το έργο που εκτελέστηκε κατά την τριετία 2011-2014 αποτέλεσε μια σημαντική παρέμβαση, η οποία όμως για να τελεσφορήσει πρέπει να έχει συνέχεια.

ΟΙ ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ

Το έργο της συντήρησης και αποκατάστασης του κάστρου του Βόλου στη συνοικία των Παλαιών, προϋπολογισμού 1.000.000 ευρώ, εκτελέστηκε με αυτεπιστασία από την 7η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, στο πλαίσιο του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Θεσσαλίας – Στερεάς Ελλάδος – Ηπείρου 2007-2013»²². Πρόκειται για εργασίες στερέωσης, συντήρησης, αποκατάστασης και διαμόρφωσης κατά μήκος της δυτικής, βόρειας και ανατολικής πλευράς του οχυρωματικού περιβόλου, συνολικού μήκους περ. 275 μ. Συγκεκριμένα, οι επεμβάσεις έλαβαν χώρα σε τέσσερα διαφορετικά τμήματα: δυτικά κατά μήκος της οδού Λαχανά έως την οδό Δοϊράνης (εικ. 5), βόρεια επί της οδού Κρέοντος (εικ. 9), και ανατολικά σε δύο σημεία, επί της οδού Φερρών μεταξύ των οδών Αγίων Θεοδώρων και Κρέοντος (εικ. 10) και νοτιότερα, στον χώρο πίσω από το κτίριο του Μουσείου της Πόλης του Βόλου (εικ. 8).

Η σχετική μελέτη είχε εκπονηθεί το 2008 από την αρχαιολόγο Ασπασία Ντίνα και τον αρχιτέκτονα μηχανικό Ιωάννη Βλαχοστεργίου. Το 2013 συντάχθηκε νέα συμπληρωματική μελέτη, ώστε να συμπεριληφθούν δύο νέα τμήματα, το μεν πρώτο στο δυτικό σκέλος, το δε δεύτερο στη βόρεια πλευρά, με σκοπό να αποκατασταθεί μεγαλύτερο μέρος της οχύρωσης. Η νέα μελέτη συντάχθηκε από επιστημονική ομάδα της Εφορείας που αποτελούνταν από την αρχαιολόγο Αρχοντούλα Αναστασιάδου και τους πολιτικούς μηχανικούς Αικατερίνη Πλασταρά και Μιχάλη Χατζηγιάννη.

Οι εργασίες ξεκίνησαν την άνοιξη του 2011 και ολοκληρώθηκαν στις 30-9-2014, υπό το γενικό συντονισμό αρχικά της Προϊσταμένης της 7ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Ασπασίας Ντίνα και, κατόπιν, της αναπληρώτριας Προϊσταμένης Σταυρούλας Σδρόλια. Η ευθύνη της επίβλεψης του έργου ανατέθηκε σε ομάδα αποτελούμενη από τους πολιτικούς μηχανικούς Αικατερίνη Πλασταρά και Μιχάλη Χατζηγιάννη, την αρχαιολόγο Ασπασία Ντίνα, κατόπιν την αρχαιολόγο Αρχοντούλα Αναστασιάδου και τη συντηρήτρια αρχαιοτήτων Αναστασία Ντίνα.

Πριν από την έναρξη των αναστηλωτικών εργασιών πραγματοποιήθηκε εκτεταμένη αποψίλωση και καθαρισμός της βλάστησης και των αυτοφυών δέντρων που δημιουργούσαν προβλήματα στο μνημείο. Ακολούθησαν κατά τόπους αποχωματώσεις για την ανάδειξη του τείχους και την αποκάλυψη νέων τμημάτων, θαμμένων στις επιχώσεις. Μικρής κλίμακας ανασκαφικές εργασίες έλαβαν χώρα, όπου κρίθηκε αναγκαίο για την επαρκή αρχαιολογική τεκμηρίωση.

Στο πλαίσιο του έργου και για την αναστήλωση και ανάδειξη της βορειοανατολικής γωνίας του οχυρωματικού περιβόλου πραγματοποιήθηκε απαλλοτρίωση ενός οικοπέδου επί της οδού Φερρών. Παράλληλα, για τους ίδιους λόγους, καθαιρέθηκαν δύο ετοιμόρροπα ισόγεια κτίσματα, τα οποία εφάπτονταν στην εσω-

22. Θεωρούμε χρέος να ευχαριστήσουμε όλους όσους απασχολήθηκαν στο έργο, οι οποίοι με την καθοδήγηση των επιβλεπόντων έφεραν σε πέρας το έργο της συντήρησης και αποκατάστασης του κάστρου του Βόλου, που πολλές φορές αντιμετώπισε αρκετές δυσκολίες. Επίσης, ευχαριστίες οφείλονται και σε όλους τους υπαλλήλους της 7ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, που προσέφεραν τη συνδρομή τους.

τερική παρειά του τείχους και βρίσκονταν σε οικόπεδο ιδιοκτησίας του Υπουργείου Πολιτισμού επί της οδού Βελισαρίου.

Ακολούθησαν εργασίες στερέωσης και αποκατάστασης. Στα σημεία όπου η θεμελίωση του τείχους ήταν ορατή, πραγματοποιήθηκε προσεκτικός καθαρισμός και ενίσχυσή της. Τα σαθρά τμήματα των τοιχοποιιών αποκαταστάθηκαν με χρήση ενεμάτων, ενώ όταν δεν ήταν εφικτό λόγω της εκτεταμένης καταστροφής, γινόταν κατά περιοχές διάλυση και ανακατασκευή τους. Αφού απομακρύνθηκαν τα σαθρά κονιάματα και πραγματοποιήθηκε βαθύς καθαρισμός των αρμών, οι όψεις αποκαταστάθηκαν. Όπου υπήρχαν κενά στην λιθοδομή τους συμπληρώθηκαν με τοπικές ανακτήσεις σύμφωνα με τον τρόπο δόμησης των όμορων τμημάτων. Τα ανώτερα τμήματα των τοιχοποιιών στερεώθηκαν, κατασκευάστηκαν με κλίση προς την εξωτερική πλευρά για την απομάκρυνση των ομβρίων και στεγανοποιήθηκαν με υδραυλικό κονίαμα. Τα παλαιά αρμολογήματα ως επί το πλείστον διατηρήθηκαν, εφόσον βρίσκονταν σε καλή ή μέτρια κατάσταση. Όπου διαπιστώθηκε καταστροφή των παλαιών λόγω αποσαθρώσεως, κατασκευάστηκαν νέα. Για τη στερέωση και την αποκατάσταση των τοιχοποιιών χρησιμοποιήθηκαν κονιάματα συμβατά με τα υφιστάμενα και κατάλληλα ενέματα πλήρωσης, η σύνθεση των οποίων βασίστηκε σε εργαστηριακές αναλύσεις κονιαμάτων.

Τέλος, εκτελέστηκαν εργασίες ανάδειξης, στις οποίες συγκαταλέγονται η φυτοτεχνική διαμόρφωση των πρανών με αειθαλή φυτά χαμηλής ή μέτριας ανάπτυξης και η εγκατάσταση δικτύου ηλεκτροφωτισμού του μνημείου, σε εφαρμογή των αντίστοιχων εγκεκριμένων μελετών που εκπονήθηκαν κατά τη διάρκεια του έργου.

Ως σκοπός του έργου της συντήρησης και αποκατάστασης του κάστρου των Παλαιών τέθηκε, πέρα από τον προφανή της στερέωσης του μνημείου, ώστε να αποτραπεί η περαιτέρω καταστροφή του, η δημιουργία αναγνωρίσιμων και επισκέψιμων αρχαιολογικών χώρων, ενταγμένων στον ιστό και στη ζωή της σύγχρονης πόλης, που θα συμβάλουν τόσο στην πολιτιστική ανάδειξη της περιοχής, όσο και στην αισθητική της αναβάθμιση. Αξίζει να σημειωθεί ότι στην περιοχή των Παλαιών συνυπάρχουν μνημεία από όλες τις περιόδους της ιστορίας της πόλης και η αποκατάσταση του κάστρου ελπίζουμε ότι θα συντελέσει στην αξιοποίηση της περιοχής.

ABSTRACT

CASTLE OF VOLOS: NEW RESEARCH AND RESTORATION WORKS
(2011-2014)

Archontoula Anastasiadou, Aspasia Ntina

During Late Antiquity and the Byzantine period the district nowadays known as the “Palia” of Volos was the site of a flourishing fortified settlement. The walls survived until 1889, when they were largely demolished. The fortification was quadrilateral in shape and was reinforced at regular intervals by square and, at the two southern corners, circular towers.

The conservation and restoration of the Castle, a project with a budget of 1 million euros, was carried out and supervised by the 7th Ephorate of Byzantine Antiquities as part of the Operational Programme “Thessaly – Central Greece – Epirus 2007-2013”. The project included consolidation, conservation and restoration operations and improvements along the west, north and east sides of the enceinte, over a total distance of approximately 275 m in four separate areas. The works also involved earth removal and limited excavation, which was intended to assist archaeological documentation. New evidence came to light, which furnished valuable information about the form of the walls and their construction phases.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Παχυμέρης, *Συγγραφικαί Ιστορίαι*, έκδ. Failler A., τόμ. I-IV, *CFHB XXIV/1-4*, Paris 1984-1999.

Προκόπιος, *Περὶ κτισμάτων*, έκδ. Haury J., Wirth G., τόμ. 4, Leipzig 1964.

Αβραμέα Α., 1974. *Η Βυζαντινή Θεσσαλία μέχρι του 1204. Συμβολή εις την ιστορικήν γεωγραφίαν*, Αθήναι.

Αρβανιτόπουλος Α.Σ., 1928. *Γραπταί στήλαι Δημητριάδος – Παγασών*, Αθήναι.

Γιαννόπουλος Ν.Ι., 1931. Το Φρούριον του Βόλου, *ΕΕΒΣ* 8, 110-133.

Ζήκος Ν., 2008. *Μαξιμιανούπολις-Μοσνούπολις, Ανασκαφή περίκεντρου ναού*, Καβάλα.

Λιάπης Κ., 2004α. Η Τουρκοκρατία στη Θεσσαλομαγνησία και ο ρόλος του Κάστρου του Βόλου, στο *Ο Βόλος και η περιοχή του στην ιστορική τους διαδρομή*, Βόλος, 186-224.

Λιάπης Κ., 2004β. Το Κάστρο του Βόλου επίκεντρο σημαντικών ιστορικών γεγονότων (1423-1881), στο *Χαρίτος* 2004, 17-32.

Μαμαλούκος Στ., 2012.

Ντίνα Α. 1990. *ΑΔ* 45, *Β'1 Χρονικά*, 231-235.

Ντίνα Α., 1991 *ΑΔ* 46, *Β'1 Χρονικά*, 237-240.

Ντίνα Α., 1996. Η παλαιοχριστιανική Δημητριάδα και οι μετέπειτα αναφορές της, στο *Αρχαία Δημητριάδα, Η διαδρομή της στο χρόνο, Πρακτικά ημερίδας (Βόλος, 9 Νοεμβρίου 1994)*, Βόλος, 116-151.

Ντίνα Α., 1997. *ΑΔ* 52, *Β'2 Χρονικά*, 546-550.

Ντίνα Α., 1998. *ΑΔ* 53, *Β'2 Χρονικά*, 477-482.

Ντίνα Α., 1999. *ΑΔ* 54, *Β'2 Χρονικά*, 441-448.

Ντίνα Α., 2000. Το ανασκαφικό έργο της 7ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων κατά την οκταετία 1990-1997 στο Νομό Μαγνησίας, στο *Το Έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων και Νεωτέρων Μνημείων του ΥΠ.ΠΟ. στη Θεσσαλία και στην ευρύτερη περιοχή της (1990-1998)*, Πρακτικά, Βόλος, 205-214.

Ντίνα Α., 2002. Το Κάστρο του Βόλου. Ιστορία – Αρχαιολογία – Ανάδειξη, στο *Μνημεία της Μαγνησίας, Ανάδειξη του διαχρονικού μνημειακού πλούτου του Βόλου και της ευρύτερης περιοχής*, Πρακτικά, Βόλος, 148-153.

Ντίνα Α., 2016. Κάστρο Παλαιών, Νέα ευρήματα στο πλαίσιο του έργου «Συντήρηση και αποκατάσταση Κάστρου Παλαιών Δήμου Βόλου Ν. Μαγνησίας», *ΑΕΘΣΕ* 4, 393-402.

Τσουρής Κ., 1998.

Χαρίτος Χ.Γ. (επιμ.), 2004. *Βόλος 1881-1955, Ο χώρος και οι άνθρωποι*, Βόλος.

Χαστάογλου Β., 2002. *Βόλος, Πορτραίτο της πόλης τον 19ο και 20ό αι.*, Βόλος.

Karagiorgou 2001α, 65-70.

Karagiorgou 2001β, 203-210.

Koder J., Hild Fr., 1976. *Hellas und Thessalia, Tabula Imperii Byzantini 1*, Wien.

Εικ. 1. Τοπογραφικό σχέδιο του Κάστρου.

Εικ. 2. ΝΔ γωνιαίος πύργος με την είσοδο στον πύργο και τμήμα της κλίμακας για τον περίδρομο.

Εικ. 3. Δυτικό σκέλος. Ο τέταρτος πύργος και η δυτική πύλη του κάστρου.

Εικ. 4. Δυτική πύλη, βόρειος σταθμός.

Εικ. 5. Δυτικό σκέλος, μεταξύ οδών Παννιτών και Δοϊράνης.

Εικ. 6. Δυτικό σκέλος, τρίτο μεταπύργιο.
Οικοδομικές φάσεις.

Εικ. 7. Δυτικό σκέλος, δεύτερο μεταπύργιο.
Οικοδομικές φάσεις.

Εικ. 8. Ανατολικό σκέλος,
αύλειος χώρος Μουσείου Πόλης.

Εικ. 9. Βόρειο σκέλος.

Εικ. 10. Ανατολικό σκέλος.

Ο ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΣΤΟ ΠΥΘΙΟ ΕΛΑΣΣΟΝΑΣ

Άννα Γιαλούρη

Ο ναός της Παναγίας στο Πύθιο αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα μεταβυζαντινά μνημεία της επαρχίας Ελασσόνας, λόγω της σύνθετης αρχιτεκτονικής του και του αξιόλογου τοιχογραφικού του διακόσμου¹. Τα αρχαιολογικά δεδομένα, που προέκυψαν κατά την εκτέλεση εργασιών αποκατάστασης και ανάδειξης του ναού στο πλαίσιο του ΕΣΠΑ 2007-2013², στάθηκαν η αφορμή για την παρούσα ανακοίνωση, που αποτελεί μια πρώτη επιστημονική προσέγγισή του, καθώς αυτό δεν είχε τύχει μέχρι στιγμής εκτενούς έρευνας³, παρά μόνο ορισμένων σωστικών επεμβάσεων από την 7η ΕΒΑ, προκειμένου να αποφευχθεί ο κίνδυνος κατάρρευσης του⁴.

Ο ναός της Παναγίας βρίσκεται στο νεκροταφείο του χωριού και είναι αφιερωμένος στην Κοίμηση της Θεοτόκου. Υπήρξε καθολικό μονής, η διάλυση της οποίας θα μπορούσε ίσως να συσχετισθεί με επιδρομές *ζορμπάδων Αλβανιτών*, που λυμαίνονταν την περιοχή και προκάλεσαν μεγάλες απώλειες στη μονή της Ολυμπιώτισσας στα τέλη του 18ου αιώνα⁵. Από το πρώην μοναστηριακό συγκρότημα διατηρούνταν μόνο το καθολικό και βορείως αυτού ένας ημιυπόγειος καμαροσκεπής χώρος, γνωστός ως «κρύπτη», ενώ δυτικά και σε συνέχεια με την κρύπτη τμήμα του λιθόκτιστου περιβόλου της μονής (εικ. 1).

Κατά τις εργασίες στερέωσης, αποκατάστασης του ναού και συντήρησης του τοιχογραφικού του διακόσμου δόθηκε η δυνατότητα να επανεξεταστεί, στο μέτρο του δυνατού, η αρχιτεκτονική μορφή του καθολικού και να καταβληθεί προσπάθεια χρονολογικής κατάταξης των οικοδομικών του φάσεων. Επιπλέον, κατά την ανασκαφική έρευνα που διενεργήθηκε στο πλαίσιο ανάδειξης του περιβάλλοντος χώρου ήρθαν στο φως νέα στοιχεία που συμπλήρωσαν την κάτοψη του μοναστηριακού συγκροτήματος, συνδέοντας τα έως τότε διάσπαρτα κτίρια σε ένα σύνολο. Ανατολικά και σε επαφή με την κρύπτη αποκαλύφθηκαν δύο βοηθητικοί χώροι που συνιστούν μαζί με αυτήν τη βόρεια πτέρυγα της μονής, ενώ νοτιοανατολικά του ναού αποκαλύφθηκαν

1. Ο ναός εντάσσεται μαζί με τα μνημεία της Αζώρου, της Δολίχης και του Σαρανταπόρου στο δίκτυο των αρχαιολογικών χώρων και μνημείων της Περραιβικής Τρίπολης, που εκτεινόταν στη λοφώδη περιοχή βόρεια της Ελασσόνας, μέχρι τα όρη Όλυμπος, Τίταρος και Καμβούνια. Διαρρέονταν από τον ποταμό Τίταρῆσιο και επικοινωνούσε με τη Μακεδονία μέσω των Στενών του Σαρανταπόρου και της Πέτρας. Τα νότια όριά της τοποθετούνται στα υψώματα κοντά στο Ελευθεροχώρι. Την Περραιβική Τρίπολη συνιστούσαν οι πόλεις Άζωρος, Δολίχη και Πύθιο. Για την Περραιβία, βλ. Stählin 2002, 49-98, ιδιαίτ. 70-74, για την Περραιβική Τρίπολη. Τζιαφάλιας 2000, 88-91. Δεριζιώτης, Κουγιουμτζόγλου 2000, 189-195· 2003, 389-401· 2006, 475-487 και 2009, 663-670.

2. Κατά τα έτη 2010-2014 πραγματοποιήθηκε η στερέωση και αποκατάσταση του μνημείου και η συντήρηση του τοιχογραφικού του διακόσμου, στο πλαίσιο του ΕΣΠΑ 2007-2013. Οι εργασίες εκτελέστηκαν σύμφωνα με αρχιτεκτονική μελέτη που εκπονήθηκε από τον αρχιτέκτονα Ι. Βλαχοστέργιο και την αρχαιολόγο Σ. Σδρόλια και μελέτες συντήρησης του τοιχογραφικού διακόσμου και του τέμπλου που εκπονήθηκαν από τους Β. Τούλη και Μ. Μητσάτσικα, αντίστοιχα. Το έργο ολοκληρώθηκε υπό τον συντονισμό ομάδας επίβλεψης αποτελούμενης από τη γράφουσα, την πολιτικό μηχανικό Αικ. Πλασταρά και τον συντηρητή Μ. Μητσάτσικα. Στο έργο κατά διαστήματα απασχολήθηκαν ο αρχιτέκτονας Π. Ανδρούδης και οι αρχαιολόγοι Ι. Ιωάννου, Ε. Καραβέντζα και Μ. Βλαχάκη. Η συντήρηση του τοιχογραφικού διακόσμου ανατέθηκε στον ιδιώτη συντηρητή Α. Μπέκο. Σχετικά με το έργο, βλ. Α. Γιαλούρη, *Ο ναός της Παναγίας στο Πύθιο Ελασσόνας*, Λάρισα 2014.

3. Μια πρώτη περιγραφή του μνημείου δίδεται από τον Αδάμου 1997, 185-193.

4. Το 1999 κατασκευάστηκε αναλημματικός τοίχος στη νότια πλευρά (σ.σ. εκ παραδρομής αναφέρεται η βόρεια) για τη συγκράτηση του πρανούς, λόγω της μεγάλης υψομετρικής διαφοράς από το παραρρέον ρέμα και ενισχύθηκε η υποθεμελίωση του κτιρίου κατά μήκος της νότιας πλευράς, της ανατολικής και σε τμήμα της βόρειας (Π. Φουντά, *ΑΔ* 54 [1999], *Β' Χρονικά*, 427). Η στέγη του ναού αντικαταστάθηκε το 2000-2001 και το στέγαστρο του εξωνάρθηκα το 2004.

5. Σκουβαράς 1967, 551. Αδάμου 1997, 258-259.

κτιριακά κατάλοιπα δεύτερης πτέρυγας ή βοηθητικού κτίσματος με προσανατολισμό ΒΑ-ΝΔ. Στην έκταση γύρω από τον ναό και στο εσωτερικό του νάρθηκα, όπου η έρευνα προχώρησε σε βαθύτερα στρώματα, εντοπίστηκε νεκροταφείο με διάρκεια χρήσης από τη μεσοβυζαντινή έως και τη μεταβυζαντινή περίοδο (εικ. 2).

ΤΟ ΚΑΘΟΛΙΚΟ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ

Ο ναός της Παναγίας είναι τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική με πεντάπλευρη ασίδα ιερού βήματος, ασύμμετρο νάρθηκα και ημιυπαίθριο εξωνάρθηκα. Η νότια πλευρά του εξωνάρθηκα ορίζεται από μικρό πρόσκτισμα που χρησίμευε ως οστεοφυλάκιο⁶. Η σημερινή μορφή του ναού οφείλεται στις συνεχείς και επάλληλες επισκευές που κατά καιρούς έχει δεχτεί, τις οποίες μπορούμε να παρακολουθήσουμε μόνο στις εξωτερικές όψεις του κτιρίου, δεδομένου ότι το εσωτερικό του είναι κατάγραφο με τοιχογραφίες.

Στην α' οικοδομική φάση ανήκει μονόχωρος ναΐσκος, ο οποίος εμπίπτει στον χώρο του κεντρικού κλίτους του σημερινού ναού και η ύπαρξή του επιβεβαιώθηκε ανασκαφικά σε δύο διερευνητικές τομές, η πρώτη στον χώρο του ιερού βήματος και η δεύτερη στο μεσαίο μετακίονιο της νότιας κιονοστοιχίας. Και στις δύο τομές αποκαλύφθηκαν τμήματα του βόρειου και του νοτίου τοίχου του ναΐσκου, πλάτους 0,60 μ. Οι εξωτερικές διαστάσεις του υπολογίζονται σε 8,20 × 5,00 μ. και οι εσωτερικές σε 7 × 4 μ. Το μέγιστο ύψος του υπολογίζεται σε περίπου 4,30 μ. Η ανατολική ασίδα δεν διατηρήθηκε ούτε και εντοπίστηκαν ίχνη της κατά τη διερευνητική τομή που έγινε στο εσωτερικό της σημερινής ασίδας⁷. Η δυτική είσοδος του ναΐσκου συμπίπτει με τη σημερινή είσοδο που οδηγεί από τον νάρθηκα στον κυρίως ναό και τονίζεται με τοξωτή κόγχη (εικ. 4). Η δυτική όψη έφερε τοιχογραφικό διάκοσμο, υπολείμματα του οποίου διαπιστώθηκαν στο εσωτερικό του δομικού αρμού που σχηματίζεται στον βόρειο τοίχο, στο σημείο επαφής της πρώτης με τη δεύτερη οικοδομική φάση. Η χρονολόγηση του αρχικού ναΐσκου, ελλείψει άλλων αρχιτεκτονικών στοιχείων, δεν είναι εφικτή και θα μπορούσε να συσχετιστεί με τη λειτουργία εκτεταμένου μεσοβυζαντινού νεκροταφείου, του 11ου-12ου αιώνα, στο οποίο θα αναφερθούμε στη συνέχεια.

Στη β' οικοδομική φάση ο ναΐσκος υπερυψώθηκε κατά 1 μ. και επεκτάθηκε προς τα δυτικά κατά 5,50 μ., διατηρώντας το ίδιο πλάτος. Το συνολικό μήκος του ναού στη φάση αυτή είναι 14 μ. Στοιχεία της ασίδας του ναού δεν έχουμε ούτε για τη φάση αυτή. Η τοιχοποιία συνίσταται σε λαξευτούς πωρόλιθους, οριζόντια τοποθετημένες πλίνθους και άφθονο συνδετικό ασβεστοκονίαμα. Είναι ευδιάκριτη στα ψηλότερα μέρη της ανατολικής όψης του ναού (εικ. 3) και στο ανατολικό άκρο της νότιας τοξοστοιχίας, όπου οι τοιχογραφίες δεν διατηρούνται, καθώς και στην εξωτερική όψη του βόρειου τοίχου της επέκτασης.

Η όψη του βόρειου τοίχου προκαλεί ιδιαίτερο προβληματισμό, ως προς την ερμηνεία του χώρου που προστέθηκε στα δυτικά του μονόχωρου ναΐσκου, καθώς παρουσιάζει τοξωτή διαμόρφωση από δύο τόξα που πληρώθηκαν με αργολιθοδομή κατά την επόμενη οικοδομική φάση. Στο στοιχείο αυτό έρχεται να προστεθεί και τμήμα πεσσού, μήκους 1,18 μ. και μέγιστου ορατού ύψους 0,37 μ., που αποκαλύφθηκε στη βάση του ίδιου τοίχου, σε απόσταση 3,44 μ. από τη δυτική όψη του βόρειου κλίτους, αν και σε θέση ελαφρώς έκκεντρη (πιο δεξιά) ως προς τον άξονα της συμβολής των δύο τόξων. Ωστόσο η ύπαρξή του εντείνει τον προβληματισμό σχετικά με τη μορφή της προσθήκης στα δυτικά του ναού, εάν δηλαδή επρόκειτο για ανοιχτό ή κλειστό χώρο. Στην περίπτωση που ο χώρος ήταν ανοικτός, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι αυτός είχε τη μορφή ενός ορθογώνιου προστώου με πεσσούς και δίλοβα πλευρικά ανοίγματα, μια παραλλαγή των τετράγωνων θολωτών προπύλων του 12ου - 13ου αι., που απαντούν σε ναούς της Μάνης⁸. Στην περίπτωση που ο χώρος ήταν κλειστός, θα υποθέταμε την ύπαρξη ενός νάρθηκα με τυφλά αψιδώματα στις όψεις, κατά το κοιντό τόσο τοπικά όσο και χρονικά στο μνημείο μας παράδειγμα της Παναγίας Ολυμπιώτισσας (τέλη α' τετάρτου του 14ου αιώνα)⁹, υπόθεση που θεωρούμε και πιο λογική. Η με τυφλά αψιδώματα διάρθρωση των εξωτερικών επιφανειών των τοίχων δεν είναι άγνωστη στη ναοδομία της Θεσσαλίας, καθώς, εκτός της Ολυ-

6. Η χρήση του διεκόπη, προφανώς, μετά την ανέγερση του νέου οστεοφυλακίου δυτικά του ναού.

7. Οι μονόχωροι δρομικοί ναοί του θεσσαλικού χώρου έχουν εσωτερικό μήκος 6-8 μ. και πλάτος 3-4 μ. Στα ανατολικά απολήγουν σε τρίπλευρη, κατά κανόνα, ή ημικυκλική ασίδα. Οι περισσότεροι καλύπτονται με ξύλινη στέγη και σπανιότερα φέρουν στα δυτικά νάρθηκα. Βλ. Νικονάνος 1997, 146-147.

8. Μπούρας, Μπούρα 2002, 246-247 και 366, εικ. 401.

9. Οι όψεις του ναού διαρθρώνονται με τυφλά αψιδώματα, δύο στην ανατολική, τέσσερα συνεχή στη βόρεια, τρία στη νότια και δύο στη δυτική. Βλ. Νικονάνος 1997, 166, πίν. 67α-β. Hatjigiannis 1989, 370-380, πίν. 19-21. Vélénis 1998-1999.

μπιώτισσας, απαντά στην Παναγία Βελίκα (β' μισό του 12ου αιώνα), στα Ασκηταριά των Αγίων Αναργύρων της Αγιάς (τέλη 12ου - 13ος αιώνας), στην Κοίμηση της Θεοτόκου στο Αχλαδοχώρι (τέλη του 13ου αιώνα) και αλλού¹⁰. Η χρονολόγηση της β' οικοδομικής φάσης, ελλείψει άλλων στοιχείων, τοποθετείται στον 14ο αιώνα και προκύπτει από τη συγκριτική εξέταση της τοιχοποιίας που εφαρμόστηκε στον ναό της Παναγίας με αυτήν των υστεροβυζαντινών ασκηταριών στη δυτική πλαγιά του λόφου «Καστρί»¹¹, ανατολικά του σημερινού οικισμού. Πρόκειται για τα ασκηταριά του Τιμίου Σταυρού και της Ανάληψης, τα οποία αποτελούνται από χώρους εν μέρει κτιστούς και εν μέρει λαξευμένους στο βράχο και διατηρούν τοιχογραφικό διάκοσμο του 14ου αιώνα¹².

Στην γ' οικοδομική φάση ο μονόχωρος ναός διευρύνθηκε με την προσθήκη πλαγίων κλιτών και μετατράπηκε σε τρίκλιτο, μήκους 8,50 μ. και πλάτους 10 μ., με δύο τοξοστοιχίες που αποτελούνται από δύο κίονες και έναν πεσσό. Κατασκευάστηκε νέα πεντάπλευρη αψίδα ιερού βήματος. Ο ναός φωτιζόταν μέσω δύο ορθογώνιων παραθύρων στον νότιο τοίχο και ενός μικρότερου στον ανατολικό. Στη δυτική όψη των τοίχων των πλαγίων κλιτών που εξέχουν διαμορφώθηκαν ρηχές διακοσμητικές κόγχες. Οι τοίχοι είναι κτισμένοι με αργολιθοδομή και πηλοκονίαμα και ενισχυμένοι με ξυλοδεσιές. Τα δάπεδα είναι επιστρωμένα με λίθινες ακανόνιστες πλάκες. Η μετατροπή του μονόχωρου ναού σε τρίκλιτο χρονολογείται με βάση την επιγραφή τοιχογράφησης πάνω από τη δυτική είσοδο το 1638. Στη φάση αυτή δεν παρατηρείται ανάλογη διεύρυνση του νάρθηκα, που εξακολουθεί να αντιστοιχεί μόνο στο κεντρικό κλίτος.

Η ανάγκη διεύρυνσης του νάρθηκα θα λάβει χώρα μερικές δεκαετίες αργότερα με την επέκτασή του μόνο προς νότο και τη μετατροπή του σε δίκλιτο με την προσθήκη τοξοστοιχίας από έναν κίονα, στη θέση του αρχικού νοτίου τοίχου. Πρόκειται για την δ' οικοδομική φάση, η οποία χρονολογείται σύμφωνα με επιγραφή το 1656.

Τέλος, πιθανόν κατά τον 18ο αιώνα, κτίστηκε σε επαφή με τη νοτιοδυτική γωνία της εκκλησίας βοηθητικό πρόσκτισμα και διαμορφώθηκε ημιμπαιθριος εξωνάρθηκας (ε' οικοδομική φάση), η στέγη του οποίου στηρίζεται μέσω ξύλινων υποστυλωμάτων σε τμήματα δωρικών κιόνων από αρχαίο κτίριο¹³.

Όπως οι οικοδομικές φάσεις, επάλληλες είναι και οι φάσεις του τοιχογραφικού διακόσμου του ναού¹⁴. Η παλαιότερη φάση τοιχογράφησης εντοπίζεται στον βόρειο και τον δυτικό τοίχο του νάρθηκα και χρονολογείται στον 16ο αιώνα¹⁵. Στον βόρειο τοίχο του νάρθηκα απεικονίζονται τέσσερις σκηνές παθών, στον δυτικό δύο θεομητορικές, στην κατώτερη ζώνη στρατιωτικοί άγιοι και στην ανώτερη προφήτες. Στον ανατολικό τοίχο του νάρθηκα, σε κογχάριο πάνω από την είσοδο προς τον κυρίως ναό, εικονίζεται η Παναγία Βρεφοκρατούσα, δεξιά και αριστερά αναπτύσσεται ζώνη με προτομές αγίων σε τοξωτά πλαίσια, ενώ πάνω και κάτω εκτυλίσσεται η Δευτέρα Παρουσία (εικ. 4).

Η επόμενη - β' φάση - περιλαμβάνει ολοκληρωτό εικονογραφικό πρόγραμμα του κυρίως ναού και χρονολογείται σύμφωνα με επιγραφή στον δυτικό τοίχο το 1638. Στο ιερό βήμα κυριαρχεί η παράσταση της

10. Νικονάνος 1997, 166, πίν. 18α, 38 α-β, 58α και 74α. Τυφλά αψιδώματα υπάρχουν και στους πλάγιους τοίχους του ναού της Μεταμόρφωσης του Σωτήρος στη Δολίχη, για τα οποία ωστόσο έχει υποστηριχτεί ότι ανήκουν σε τοξοστοιχίες τρίκλιτης μεσοβυζαντινής βασιλικής ή μονόχωρου ναού με πλάγιες στοές, που μετατράπηκε κατά τον 16ο αι. σε μονόχωρο ναό με νάρθηκα και εξωνάρθηκα. Βλ. Pasali 1997, 250-252, εικ. 11-16.

11. Ήδη από την παλαιοχριστιανική περίοδο το Πύθιο μετακινήθηκε από τον λόφο «Άγιοι Απόστολοι» στον λόφο «Καστρί». Σε επιφανειακή έρευνα που διεξήχθη το 2013 εντοπίστηκαν κατάλοιπα οχυρωματικού περιβάλλοντος και κτισμάτων. Ο περίβολος είναι κτισμένος με αργούς λίθους και συνδυαστικό ασβεστοκονίαμα και οχυρώνει το ψηλότερο σημείο του λόφου, περικλείοντας σχετικά μικρή έκταση.

12. Το ασκηταριό του Τιμίου Σταυρού διατηρεί αξιόλογο τοιχογραφικό διάκοσμο από αγίους και ιεράρχες στο κάτω μέρος και σκηνές από τον βίο του Χριστού στα ψηλότερα μέρη και στην οροφή. Η ίδρυση και η τοιχογράφηση του χρονολογούνται, σύμφωνα με επιγραφή, στα 1339, στα χρόνια του αυτοκράτορα Ανδρονίκου Γ' Παλαιολόγου. Στο ασκηταριό της Ανάληψης διατηρούνται οι μορφές των αρχαγγέλων Μιχαήλ και Γαβριήλ. Βλ. Νικονάνος 1997, 133-138, πίν. 61 α-β.

13. Εκτός των τμημάτων των δωρικών κιόνων, οι οποίοι προφανώς μεταφέρθηκαν από παρακείμενο αρχαίο κτίσμα, ισχυρή ένδειξη της διαχρονικής κατοίκησης της θέσης αποτελούν τα κτιριακά κατάλοιπα λουτρικού κτίσματος, πιθανόν ρωμαϊκών χρόνων, που αποκαλύφθηκαν κατά τη διάνοιξη αποστραγγιστικής τάφρου κατά μήκος της βόρειας πλευράς της κρύπτης και τα οποία εκτείνονται κάτω από το οδόστρωμα.

14. Η παρούσα γενική αναφορά στο εικονογραφικό πρόγραμμα γίνεται στο πλαίσιο της συσχέτισής του με την οικοδομική ιστορία του κτιρίου. Οι τοιχογραφίες του 17ου αι. μελετήθηκαν από την Ε. Τσιμπίδα (2017) το δε τέμπλο από την Γ.-Χ. Παπαναστασούλη (υπό έκδοση).

15. Βλ. Χουλιαράς 2009, 546-547, 550, εικ. 1, όπου το Πύθιο εντάσσεται σε ομάδα ναών των αρχών του 16ου αι., κατά κύριο λόγο, που συνεχίζουν την παλαιολόγια παράδοση της Μακεδονίας και της Σερβίας.

Πλατυτέρας με τους συλλειτουργούντες ιεράρχες. Ο κύκλος του Δωδεκαόρτου εκτυλίσσεται στον κυρίως ναό, πλαισιωμένος με σκηνές από τη ζωή της Θεοτόκου, θαύματα, σκηνές από τα εωθινά ευαγγέλια και σκηνές από τον βίο του αγίου Γεωργίου και των πρωτοπλάστων. Στον δυτικό τοίχο κυριαρχεί η παράσταση της Κοίμησης της Θεοτόκου. Στα εσωρράχια των κιονοστοιχιών εικονίζονται προφήτες, στα μέτωπα οι ευαγγελιστές, στους πλάγιους τοίχους σειρά ολόσωμων αγίων και άγιοι σε μέταλλα, ενώ στα κατώτατα μέρη των τοίχων ο διάκοσμος μιμείται ορθομαρμάρωση. Στον δυτικό τοίχο του κυρίως ναού πάνω από την είσοδο διατηρείται η επιγραφή που αναφέρεται στην τοιχογράφηση του κυρίως ναού το 1638 και συνδέεται με την μετατροπή του μονόχωρου με νάρθηκα ναού σε τρίκλιτο (εικ. 5).

Η γ' φάση τοιχογράφησης, που χρονολογείται με επιγραφή στα 1656, εντοπίζεται μόνο στο νότιο τμήμα του νάρθηκα και συνδέεται με την επέκτασή του (εικ. 6). Περιλαμβάνει ολόσωμες μορφές αγίων, σκηνές από τον βίο του Προδρόμου, παράσταση της Ζωοδόχου Πηγής στην κόγχη και Παναγίας με προφήτες στο βόρειο μέτωπο της τοξοστοιχίας. Στην τελευταία φάση τοιχογράφησης, που τοποθετείται στον 18ο αιώνα, εντάσσεται η παράσταση της Δευτέρας Παρουσίας στη δυτική όψη του ναού.

Οι επάλληλες επισκευές και επεκτάσεις του ναού που έλαβαν χώρα κατά τον 16ο και 17ο αιώνα, καθώς και οι επακόλουθες τοιχογραφήσεις είναι ενδεικτικές της οικονομικής ανάπτυξης του οικισμού, αν και στο φορολογικό κατάστιχο του 1570 το Πύθιο (Σέλος) εμφανίζει χαμηλή αγροτική παραγωγή σε δημητριακά, λινάρι και βαμβάκι. Ωστόσο, σύμφωνα με το παραπάνω κατάστιχο πρόκειται για μεγάλο οικισμό που αριθμεί 324 νοικοκυριά¹⁶. Κατά την περίοδο αυτή χρονολογούνται οι περισσότεροι ναοί και τα πολυάριθμα εξωκκλήσια του Πυθίου. Μεταξύ των ναών εξέχουσα θέση κατέχει ο Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος (1659), τρίκλιτη βασιλική με ενσωματωμένο διώροφο κωδωνοστάσιο¹⁷. Επιπλέον, σε ορισμένα από τα εξωκκλήσια, όπως της Αγίας Κυριακής και του Αγίου Γεωργίου, διατηρείται τοιχογραφικός διάκοσμος πιθανόν του 16ου αιώνα. Πέραν του Πυθίου, ο μεγάλος αριθμός των εκκλησιών του 16ου και 17ου αιώνα στην περιοχή της Ελασσόνας, αν μη τι άλλο υποδηλώνει μια σταθεροποίηση της οικονομίας που έδινε τη δυνατότητα στους πιστούς να επενδύσουν στην ανακαίνιση και διακόσμηση των εκκλησιών τους ή στην ανέγερση νέων, φαινόμενο που παρατηρείται σε όλη την Κεντρική Ελλάδα¹⁸.

ΒΟΡΕΙΑ ΠΤΕΡΥΓΑ: ΚΡΥΠΤΗ - ΚΕΛΙΑ

Μέχρι τα μέσα του 17ου αιώνα το μοναστηριακό συγκρότημα φαίνεται ότι είχε αποκτήσει την οριστική του μορφή. Πρόκειται για την περίοδο ακμής της μονής και, κατά συνέπεια, της αύξησης των αναγκών της σε συνάρτηση με αύξηση του αριθμού των μοναχών, όπως συνάγεται και από την αύξηση της χωρητικότητας του ναού. Όσον αφορά στη μορφή του μοναστηριακού συγκροτήματος, πέραν της βόρειας πτέρυγας, η οποία λειτουργεί ταυτόχρονα ως περίβολος, δεν έχουμε άλλα στοιχεία. Δεν αποκλείεται η ύπαρξη και νότιας πτέρυγας, εάν κρίνουμε από υπόλειμμα ορθογώνιου κτίσματος ΝΑ του ναού που διατηρήθηκε σε κατάσταση, αν και ο περιορισμένος χώρος που απομένει λόγω του παραρρέοντος ρέματος καθιστά μάλλον απίθανο το ενδεχόμενο να συνεχίζονταν το κτίσμα αυτό προς τα δυτικά. Επιπλέον, η εγκατάσταση του σύγχρονου νεκροταφείου προκάλεσε σημαντική απώλεια των δεδομένων της δυτικής πλευράς του συγκροτήματος.

Η βόρεια πτέρυγα, διαστάσεων 23,50 × 5,80 μ., ήταν μάλλον διώροφη με ημιυπόγειο θολωτό αποθηκευτικό χώρο στο δυτικό τμήμα, δύο ορθογώνιους βοηθητικούς χώρους στο ανατολικό και τα κελιά των μοναχών στον όροφο. Ο ημιυπόγειος αποθηκευτικός χώρος, εξωτερικών διαστάσεων 10,30 × 7 μ., είναι γνωστός ως «κρύπτη», λόγω της χρήσης της για την απόκρυψη πραγμάτων αλλά και ως καταφύγιο ανθρώπων κατά τη διάρκεια του Μακεδονικού Αγώνα¹⁹. Πρόκειται για απλό λιθόκτιστο κτίσμα με δάπεδο από πατημένο χώμα²⁰. Καλύπτεται με λιθόκτιστη ημικυλινδρική καμάρα που ενισχύεται από δύο σφενδόνια. Η είσοδος ανοίγεται στη δυτική πλευρά η δε νότια διατρύπαται από τρεις στενές φωτιστικές θυρίδες (εικ. 7).

16. Kiel 2014, 11-12.

17. Αδάμου 1997, 194-196.

18. Σδρόλια 2014, 19, 23.

19. Αδάμου 1997, 191.

20. Μολονότι δεν διατηρήθηκε καμία κτιστή κατασκευή ή κάποιο άλλο στοιχείο, όπως πιθάρια, που να μαρτυρούν τη χρήση της κρύπτης, δεν θα ήταν παράτολμο να την παραλληλίσουμε με το *δοχείο* των μονών, το οποίο προοριζόταν για τη φύλαξη *έδωδμων και ποσίμων τροφών*, όπως τυρί, ελιές, διάφορα γεννήματα, όσπρια, λάδι, κρασί κ.ά. Βλ. σχετικά Ορλάνδος 1958, 73.

Εξωτερικά, σε επαφή με τη νότια πλευρά της κρύπτης, διατηρείται λιθόκτιστη κλίμακα που οδηγούσε σε υπερκείμενο της κρύπτης χώρο. Πρόκειται πιθανόν για το αρχονταρίκι της μονής, σε επαφή με τον δυτικό τοίχο του οποίου αποκαλύφθηκαν, μετά την αποψίλωση και αποχωμάτωση της ανωδομής της κρύπτης, υπολείμματα εστίας (τζάκι). Η βλάστηση που δυστυχώς αναπτύχθηκε προκάλεσε απώλεια του δαπέδου της, το οποίο υποθέτουμε ότι θα ήταν από πήλινες πλάκες. Η ύπαρξη ορόφου στην «κρύπτη» καθιστά πολύ πιθανό το ενδεχόμενο ολόκληρη η πτέρυγα να ήταν διώροφη.

Το ανατολικό τμήμα της πτέρυγας αποτελείται από δύο επάλληλους βοηθητικούς χώρους (Χώροι Α και Β), οι οποίοι εφάπτονται της ανατολικής όψης της κρύπτης, έπονται αυτής κατασκευαστικά και συμπληρώνουν μαζί με την «κρύπτη» την κάτοψη της βόρειας πτέρυγας της μονής. Οι Χώροι Α και Β έχουν εσωτερικές διαστάσεις 7,60 × 4,80 μ. και 5,30 × 4,80 μ. αντίστοιχα. Στην κατασκευή τους χρησιμοποιήθηκαν αργοί λίθοι συναρμοσμένοι με συνδετικό πηλοκονίαμα. Το πάχος τους είναι 0,50 μ., το μέγιστο σωζόμενο ύψος από την έδρασή τους είναι περίπου 0,37-1,22 μ., όσον αφορά στον Χώρο Α και 0,75-1,17 μ. όσον αφορά στον Χώρο Β. Τα δάπεδα των χώρων δεν διατηρήθηκαν. Φαίνεται πιθανό να ήταν από πατημένο χώμα (εικ. 8). Νοτιοανατολικά του ναού αποκαλύφθηκε τρίτος, αποσπασματικά σωζόμενος χώρος (Χώρος Γ), διαστάσεων 2,50 × 1,90 μ., περίπου, ο οποίος διατηρήθηκε σε κατάκλιση²¹.

Στοιχείο σημαντικό για την χωροταξική οργάνωση της μονής αποτελεί ο λιθόστρωτος διάδρομος που αποκαλύφθηκε μπροστά από την πτέρυγα. Το μήκος του είναι 23,50 μ., όσο δηλαδή και της πτέρυγας, και το πλάτος του 2,25-2,32 μ. Καταλήγει στην ανατολική πλευρά του περιβόλου της μονής, όπου πιθανόν να υπήρχε πυλίδα που οδηγούσε μέσω λιθόστρωτου μονοπατιού στην παρακείμενη ρεματιά. Λόγω της έντονης κατωφέρειας του εδάφους ανατολικά του ναού το λιθόστρωτο οριοθετείται και συγκρατείται από τη νότια πλευρά με χαμηλό τοίχο, μήκους 9,00 μ., πλάτους 0,62 μ. και ύψους 0,20-0,45 μ.

Κατά την ανασκαφική διερεύνηση ανατολικά του ναού περισυλλέγησαν δύο νομισματικοί «θησαυροί»²². Ο πρώτος είναι μεσοβυζαντινής περιόδου και αποτελείται από 26 χάλκινα τραχέα, πιθανόν λατινικές απομιμήσεις, που εντάσσονται χρονικά μετά το 1204. Πρόκειται για τον δεύτερο «θησαυρό» αυτής της περιόδου που προέρχεται από το Πύθιο, πέμπτο στο σύνολο των αποταμιευτικών «θησαυρών» από την περιοχή της Ελασσόνας, που τοποθετούνται χρονικά μεταξύ των ετών 1208 και 1219 και η απόκρυψή τους οφείλεται στην ανασφάλεια και τον φόβο που προκλήθηκε στους κατοίκους της περιοχής από τις συνεχείς στρατιωτικές επιχειρήσεις που διαδραματίστηκαν στη Θεσσαλία κατά τον 13ο αιώνα²³.

Ο δεύτερος «θησαυρός», περιλαμβάνει 29 αργυρά ευρωπαϊκά νομίσματα διαφόρων χωρών (Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας του Γερμανικού Έθνους, Ισπανικής Αυτοκρατορίας, Αυστρίας, Σαξονίας και Τοσκάνης) και ένα χρυσό βενετικό τσεκίνο (φλουρί). Τα νομίσματα είχαν θαφτεί στο χώμα μέσα σε πήλινο κανάτι. Χρονικά ανήκουν στο διάστημα μεταξύ των ετών 1577 και 1665²⁴. Η απόκρυψη του τελευταίου «θησαυρού» θα μπορούσε ίσως να συσχετισθεί με τον φόβο και την ανασφάλεια από την επιδημία της πανώλης που ξέσπασε στην περιοχή στα μέσα του 17ου αιώνα²⁵.

ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ

Κατά τις έρευνες στο περιβάλλον του ναού και της κρύπτης αποκαλύφθηκε εκτεταμένο νεκροταφείο, η λειτουργία του οποίου είναι αλληλένδετη με την οικοδομική ιστορία του ναού. Διερευνήθηκαν πάνω από 100 τάφοι σε επάλληλες στρώσεις: οι περισσότεροι ήταν κιβωτιόσχημοι, ελάχιστες οι ελεύθερες ταφές, αρκετοί οι λακκοειδείς, λαξευμένοι στον μαλακό ημίβραχο, και πολλές οι ανακομιδές. Οι τάφοι στις περισσότερες περιπτώσεις ήταν διαταραγμένοι από την μεταγενέστερη εγκατάσταση των κτιρίων της μονής στον χώρο.

21. Η ανασκαφική διερεύνηση του ανατολικού τομέα άρχισε τον Μάιο του 2011 και ολοκληρώθηκε τον Απρίλιο του 2012. Εργάστηκαν οι αρχαιολόγοι Μ. Βλαχάκη και Ι. Ιωάννου.

22. Η ταύτιση των νομισμάτων στο σύνολό τους οφείλεται στην αρχαιολόγο Μ. Βλαχάκη.

23. Ο πρώτος «θησαυρός», από 156 νομίσματα, από τη θέση «Τοπόλιανη» καλύπτει χρονικά την περίοδο από το β' τέταρτο του 12ου μέχρι το α' τέταρτο του 13ου αι. Οι υπόλοιποι τέσσερις προέρχονται: δύο από το Λιβιάδι, από 128 και 717 νομίσματα, ένας από το Μικρό Ελευθεροχώρι, από 411 νομίσματα και ένας από το Αργυροπούλι Τυρνάβου, από 808 νομίσματα. Πρβλ. Βλαχάκη 2006, 489-495, όπου και η προηγούμενη βιβλιογραφία.

24. Η συντήρησή τους οφείλεται στην Αν. Ντίνα, συντηρήτρια αρχαιοτήτων και έργων τέχνης της 7ης ΕΒΑ.

25. Σκουβαράς 1967, 20.

Στο τμήμα του νεκροταφείου ανατολικά και βορειοανατολικά του ναού οι τάφοι ήταν κατασκευαστικά καλύτεροι και πιο επιμελημένοι (**εικ. 9α**). Οι νεκροί είχαν τοποθετηθεί πάνω στο φυσικό έδαφος, τοποθετημένοι σε ύπτια στάση με τα χέρια ακουμπισμένα στην κοιλιακή χώρα. Από αυτούς ορισμένοι έδωσαν νομίσματα και κοσμήματα, συγκεκριμένα χάλκινα δαχτυλίδια του 11ου-12ου αιώνα, με επίπεδη σφενδόνη ωοειδή, κυκλική ή σταυρόσχημη, ελάχιστα με ημισφαιρική ή καλυκοειδή, παρόμοια με αυτά από τα μεσοβυζαντινά νεκροταφεία που ανασκάφηκαν στην Άζωρο και τη Μηλέα²⁶, στην περιοχή της Κάρλας στη θέση «Κακόρεμα»²⁷, στο Αερινό²⁸ κ.αλ. Το νεκροταφείο αυτό θεωρούμε ότι ήταν οργανωμένο γύρω από τον αρχικό μονόχωρο ναΐσκο, καθώς τάφοι με τα ίδια χαρακτηριστικά διερευνήθηκαν και στο εσωτερικό του νάρθηκα.

Στο τμήμα του νεκροταφείου που διερευνήθηκε στον αύλειο χώρο στα δυτικά της κρύπτης²⁹ η πυκνότητα των τάφων ήταν μεγαλύτερη και η διαστρωμάτωση του νεκροταφείου συγκεχυμένη (**εικ. 9β**). Περισυνελέγησαν μικρές εφυαλωμένες κούπες, διαμ. 9,5-10 εκ. και ύψους 4 εκ. Το θεματολόγιό τους χαρακτηρίζεται από μια ιδιαίτερη προτίμηση στα πτηνά, που αποδίδονται με αμελές και αφαιρετικό σχέδιο, αλλά και στα γεωμετρικά μοτίβα, όπως ελικοειδείς συνεχείς γραμμές αλλά και φυτικά σχήματα, όπως σχηματισμένους ρόδακες και άνθη. Η εξωτερική επιφάνεια του αγγείου όπου δεν είναι αδιακόσμητη φέρει, στα πιο επιμελημένα αγγεία, εγχάρακτο διάκοσμο από σκέτες σπειροειδείς γραμμές ή ομόκεντρους κύκλους που ορίζουν φαρδιά ταινία που κοσμείται με λοξές πινελιές καφεκίτρινου και πράσινου χρώματος (**εικ. 10-14**). Οι κούπες χρονολογούνται με βάση ανάλογα παραδείγματα από τη Μηλέα³⁰, τη Λάρισα³¹ και τη Θήβα³², αλλά κυρίως χάλκινο νόμισμα Σιγισμούνδου Γ' (1587-1632), στον 16ο και τον 17ο αιώνα.

26. *Καθημερινή ζωή* 2002, 447 αρ. 597-598 (Σπ. Κουγιουμτζόγλου).

27. Ντίνα 2003, 374-376, εικ. 7α-β και Α. Ντίνα, *ΑΔ* 56-59 (2001-2004), *Β'2 Χρονικά*, 619-622, εικ. 34.

28. *Καθημερινή ζωή* 2002, 447-448 αρ. 596, 599-600 (Α. Ντίνα).

29. Στην ανασκαφή του δυτικού τομέα εργάστηκε η αρχαιολόγος Ε. Καραβέντζα. Η σχεδιαστική απόδοση των αγγείων έγινε από την Π. Πολύζου και η συντήρησή τους από τον Ι. Κοκκινόπουλο. Ευχαριστούμε και από τη θέση αυτή την προϊσταμένη της 19η ΕΒΑ Κ. Μαντζανά για τη συνδρομή της στη συντήρηση των αγγείων.

30. Εκτίθεται στη μόνιμη έκθεση του Διαχρονικού Μουσείου της Λάρισας.

31. Προυσόπουλος 2006, 93, όπου δύο κούπες με παραστάσεις πτηνών και προτεινόμενη χρονολόγηση στον 14ο αι.

32. *Πηλός και Χρώμα* 2007, 52, αρ. 17.

SUMMARY

THE CHURCH OF THE VIRGIN AT PYTHION, ELASSONA

Anna Gialouri

The church of the Virgin, a three-aisled basilica with an asymmetrical narthex and a partly closed exonarthex, once constituted the catholikon of a monastery of which only a barrel vaulted basement (crypt), a section of the constructed enclosure and a free-standing round bell tower have been preserved. In the course of recent restoration and remodeling works new archaeological evidence has been brought to light which led to the reexamination of the church. To the east of the crypt two subsidiary rooms were unearthed, that belonged to the north wing of the former monastery, together with a stone-paved corridor along the wing.

As far as the architecture of the church is concerned, five construction phases were discerned. To the first phase (11th-12th c.) belongs a single-nave church, which corresponds to the area of the nave of the present church. In the second phase (14th c.) the original church was increased in height and extended to the west by the addition of a narthex. In the third phase (1638) two aisles were added to the nave and the church became the present three-aisled basilica. In the fourth phase (1693) the narthex was extended to the south and in the fifth phase (18th c.) a subsidiary annex was built against the south-west corner and a portico with a wooden roof was added to the west.

A cemetery of cist- and pit-graves was excavated in the surrounding area. Some graves yielded interesting grave goods, such as copper rings and glazed ceramic bowls, decorated with birds and floral motifs. The cemetery was used from the 11th-12th c., in combination with the construction of the first church, up to the 17th c., when the monastery was at its peak.

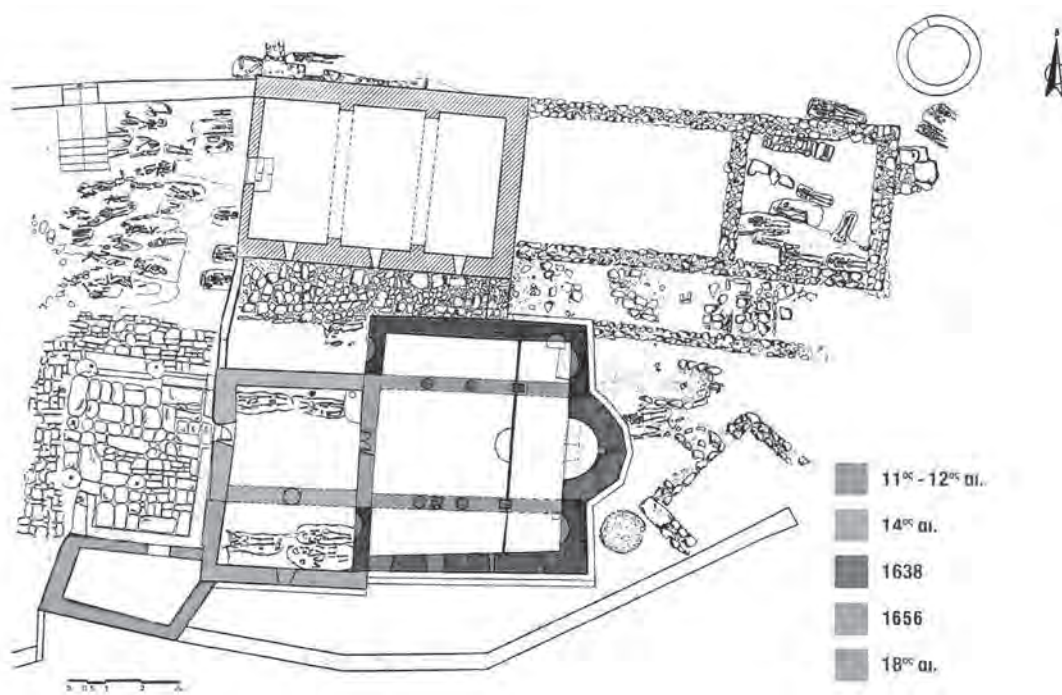
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αδάμου Γ., 1997. *Το Πύθιον (Σέλλος) στο πέρασμα των αιώνων*, Πύθιο.
- Βλαχάκη Μ., 2006. Θησαυρός νομισμάτων από το Πύθιο Ελασσόνας, *ΑΕΘΣΕ* 2, 489-504.
- Γρουσόπουλος Χρ., 2006. Βυζαντινά όστρακα από την περιοχή της Λάρισας, στο *Θεσσαλική Κεραμική. Χώμα και νερό από την προϊστορία στην τρίτη χιλιετία*, Αθήνα, 89-99.
- Δεριζιώτης Λ., Κουγιουμτζόγλου Σπ., 2000. Τοπογραφικές και ανασκαφικές έρευνες στην περιοχή της Αζώρου, επαρχίας Ελασσώνος, νομού Λαρίσης, στο *Έργο Εφορειών*, 189-195.
- Δεριζιώτης Λ., Κουγιουμτζόγλου Σπ., 2003. Χριστιανική Περραιβία. Τοπογραφικές και ανασκαφικές έρευνες, *ΑΕΘΣΕ* 1, 389-401.
- Δεριζιώτης Λ., Κουγιουμτζόγλου Σπ., 2006. Νεώτερες έρευνες στην χριστιανική Περραιβία: ανασκαφικές έρευνες στο «Καστρί» Δολίχης - Λιβαδίου, *ΑΕΘΣΕ* 2, 475-487.
- Δεριζιώτης Λ., Κουγιουμτζόγλου Σπ., 2009. Ο Ηρακλής Κυναγίδας και η βασιλική Γ στην ακρόπολη της Δολίχης, *ΑΕΘΣΕ* 3, 663-670.
- Kiel M., 2014. Πληθυσμός και παραγωγή επτά οικισμών της Ελασσόνας το 1570 κατά το φορολογικό κατάστιχο t.d. 695 (Βαλανίδα, Δολίχη, Δομένικο, Ευαγγελισμός, Πύθιο, Συκιά και Τσαριτσάνη), (μετφρ. Σ. Σδρόλια), *ΘεσΗμ* 66, 3-16
- Πηλός και Χρώμα 2007. *Πηλός και Χρώμα. Νεώτερη κεραμική του Ελλαδικού χώρου*, κατάλογος έκθεσης, 21 Δεκεμβρίου 2006 - 17 Φεβρουαρίου 2007, Αθήνα.
- Καθημερινή ζωή* 2002. *Καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο*, Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή (επιμ.), Θεσσαλονίκη, Λευκός Πύργος, Οκτώβριος 2001 - Ιανουάριος 2002, Αθήνα.
- Μπούρας Χ., Μπούρα Λ., 2002. *Η ελληνική ναοδομία κατά τον 12ο αιώνα*, Αθήνα.
- Ντίνα Α., 2003. Ευρήματα ανασκαφών παλαιοχριστιανικής και βυζαντινής εποχής στην περιοχή της Κάρλας, *ΑΕΘΣΕ* 1, 371-387.

- Νικονάνος Ν., 1997. *Βυζαντινοί ναοί της Θεσσαλίας από τον 10ο αιώνα ως την κατάκτηση της περιοχής από τους Τούρκους το 1393. Συμβολή στη βυζαντινή αρχιτεκτονική*, Αθήναι 1997, 2η έκδ.
- Ορλάνδος Α.Κ., 1958. *Μοναστηριακή αρχιτεκτονική*, Εν Αθήναις.
- Παπαναστασούλη Γ.- Χ, υπό έκδοση, Το τέμπλο του ναού της Κοίμησης της Θεοτόκου στο Πύθιο Ελασσόνας, *Επιστημονική Συνάντηση «Το ξυλόγλυπτο τέμπλο των μεταβυζαντινών χρόνων (16ος – 19ος αι.)»*, Θεσσαλονίκη 30/11-1/12/2018, πρακτικά υπό έκδοση.
- Σδρόλια Σ, 2014. Η περιοχή της Ελασσόνας τον 16ο αιώνα. Η μαρτυρία των μνημείων, *ΘεσΗμ* 66, 17-24.
- Σκουβαράς Β., 1967. *Ολυμπιώτισσα*, Αθήναι.
- Stählin Fr., 2002. *Η Αρχαία Θεσσαλία. Γεωγραφική και ιστορική περιγραφή της Θεσσαλίας κατά τους αρχαίους ελληνικούς και ρωμαϊκούς χρόνους*, Θεσσαλονίκη.
- Τζιαφάλιας Αθ., 2000. Το έργο της ΙΕ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, στο *Έργο Εφορειών*, 85-96.
- Τσιμπίδα Ε.Κ., 2017. Οι τοιχογραφίες του 17ου αιώνα στον ναό της Παναγίας στο Πύθιο Ελασσόνας, στο Ι. Βαραλής - Φ. Καραγιάννη (εκδ. επιμ.), *Κτίτωρ. Αφιέρωμα στον δάσκαλο Γεώργιο Βελένη*, Θεσσαλονίκη, 423-434.
- Χουλιάρης Ι.Π., 2009. Τοιχογραφημένα μνημεία και ζωγράφοι του 16ου αιώνα στη Θεσσαλία, *ΑΕΘΣΕ* 3, 545-558.
- Hatzjgiannis M., 1989. *L'architecture Byzantine à l' époque des Paléologues, Le cas du catholicon de l' Olympiotissa à Elasson (Thessalie)*, Διδ. διατριβή (Université de Paris IV, Panthéon-Sorbonne).
- Pasali A., 1997. The Church of the Metamorphosis at Dolichi in Thessaly, *JÖByz* 47, 245-256.
- Vélénis G., 1998-1999. L' église Panagia Olympiotissa et la chapelle de Pammacaristos, *Zograf* 27, 103-112.

Εικ. 1. Άποψη ναού και κρύπτης από ΒΔ πριν τις εργασίες.

Εικ. 2. Κάτοψη κτιριακού συγκροτήματος.

Εικ. 3. Η ανατολική όψη του ναού μετά την καθαίρεση των επιχρισμάτων και αρμολογημάτων.

Εικ. 4. Ο ανατολικός τοίχος του νάρθηκα - δυτική όψη μονόχωρου ναΐσκου.

Εικ. 5. Άποψη του κυρίως ναού.

Εικ. 6. Το νότιο τμήμα του νάρθηκα.

Εικ. 7. Η κρύπτη πριν τις εργασίες.

Εικ. 8. Άποψη της βόρειας πτέρυγας από ΒΑ.

Εικ. 9 α-β. Τμήμα του μεσοβυζαντινού και το μεταβυζαντινό νεκροταφείο δυτικά της κρύπτης.

Εικ. 10. Εφραλωμένη κούπα Μ 742.

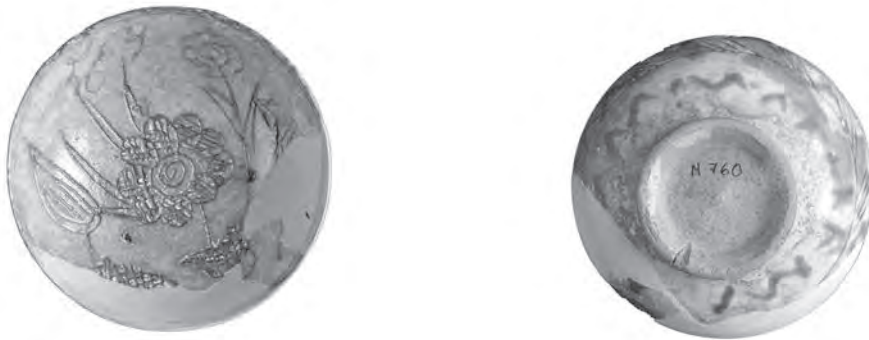
Εικ. 11. Εφραλωμένη κούπα Μ 804.

Εικ. 12 α-β. Εφραλωμένη κούπα Μ755.

Εικ. 13 α-β. Εφραλωμένη κούπα Μ 770.

Εικ. 14 α-β. Εφραλωμένη κούπα Μ 760.

ΟΙ ΖΩΓΡΑΦΟΙ ΤΟΥ ΚΑΘΟΛΙΚΟΥ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΚΟΙΜΗΣΕΩΣ ΤΗΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ ΣΤΟ ΜΕΓΑΛΟΒΡΥΣΟ ΚΑΙ ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥΣ ΣΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΘΕΣΣΑΛΙΑ*

Ελένη Τσιμπίδα

Το καθολικό της Κοιμήσεως της Θεοτόκου, γνωστό ως *Παναγία Νε(ι)βόλιανη*, βρίσκεται στην είσοδο του χωριού Μεγαλόβρυσο. Το αρχικό κτίσμα, μια τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική με ζεύγος πεσσών και υπερυψωμένο το μεσαίο κλίτος, ανάγεται στο 13ο αιώνα¹. Σύμφωνα με την κτητορική επιγραφή, το 1638/39 προστέθηκε ο νάρθηκας στα δυτικά και ιστορήθηκε ο ναός² (εικ. 1). Ο γραφέας της επιγραφής, ακολουθώντας τον κανόνα για το σύνολο των σωζόμενων εντοιχίων συνόλων της περιοχής, δεν δηλώνει τα ονόματα των ζωγράφων ή του συνεργείου που δημιούργησε το έργο.

Το εικονογραφικό πρόγραμμα του ναού, η διάρθρωση του οποίου ακολουθεί πρότυπα τρίκλιτων βασιλικών³, συνθέτουν ποικίλοι κύκλοι. Τα λειτουργικού χαρακτήρα θέματα αναπτύσσονται στις επιφάνειες του ιερού Βήματος (εικ. 2). Προσαρμογή του καθιερωμένου για τρούλλο εικονογραφικού προγράμματος αποτελεί η απεικόνιση των τριών όψεων του Χριστού (Παντοκράτωρ, της Μεγάλης Βουλής Αγγελος και Χριστός Εμμανουήλ) και της μορφής της Παναγίας στα εσωράχια των τόξων, ανάμεσα σε ζεύγη ολόσωμων προφητών⁴, και των τεσσάρων ευαγγελιστών, στα μεσοδιαστήματα των τόξων. Ο ευρύτερος χριστολογικός κύκλος, με σκηνές από το Δωδεκάροτο, τα Πάθη και την Ανάσταση και ο εξίσου εκτενής Θεομητορικός κύκλος, με επτά σκηνές από το βίο της Θεοτόκου και τον Ακάθιστο Ύμνο⁵ (εικ. 3) κυριαρχούν στο κεντρικό κλίτος καθώς, τοποθετημένοι σε δύο επάλληλες ζώνες⁶, ξεκινούν και καταλήγουν στο χώρο του κυρίως ιερού Βήματος⁷. Το πρόγραμμα συμπληρώνεται με τον κύκλο των μετά την Ανάσταση γεονότων, της Διδασκαλίας και των Θαυμάτων του Χριστού⁸ και σκηνές από την Παλαιά Διαθήκη και τη ζωή της Εκκλησίας⁹, που διευθετούνται στις προσφερόμενες επιφάνειες των πλάγιων κλιτών. Τα αγιολογικά θέματα, τέλος, διατάσσονται σε δύο ζώνες στο κατώτερο τμήμα των τοίχων και στους πεσσούς.

Το σύνολο αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα του πολυσυλλεκτικού και εκλεκτικιστικού χαρακτήρα

* Το παρόν άρθρο βασίζεται στα συμπεράσματα της διδακτορικής διατριβής μου, με θέμα « Οι Τοιχογραφίες της Μονής Κοιμήσεως της Θεοτόκου στο Μεγαλόβρυσο (1638/39) και η εντοιχία ζωγραφική του 17ου αιώνα στην Επαρχία Αγιάς», η οποία εγκρίθηκε το 2011 από το οικείο τμήμα του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας.

1. Κουρκουτίδου 1967, 311. Νικονάνος 1974, 167-170. Νικονάνος 1979, 35-41. Καραγιάννη-Μαμαλούκος 2009, 96-97.

2. Ευτ. Κουρκουτίδου 1967, 311. Ν. Νικονάνος 1974, 168, σημ. 2. Ν. Μουτσόπουλος 1977, σημ. 2, πίν. 88, αρ. 234.

3. Βλ. ενδεικτικά τους ναούς του Αγίου Δημητρίου στα Παλατίτσια (1570) (Τούρτα 1991, 23-25, 183-190), του Αγίου Γεωργίου του Γραμματικού στη Βέροια (Τσιλιπάκου 2002, 61 κ.ε.), του Αγίου Γεωργίου στο Δομένικο Ελασσόνας (1611) (Πασαλή 2003, 25-95) και του Αγίου Γεωργίου στη Βασιλική Καλαμπάκας (Σδρόλια 2012, 345-346).

4. Παρεμφερείς απεικονίσεις της Παναγίας και του Χριστού ιστορούνται στο θόλο της Μονής Φωτιού (1589) (Τούρτα 1991, 191-193).

5. Για τους λόγους της ιδιαίτερης διάδοσης του κύκλου κατά την περίοδο της Οθωμανικής κυριαρχίας, βλ. Παϊσίδου 2002, 130.

6. Η διευθέτηση των σκηνών των παραπάνω κύκλων σε δύο επάλληλες ζώνες αποτελεί συνήθη εφαρμογή κατά το 17ο αιώνα (Παλιούρας 1985, 265).

7. Weitzmann 1975, 69-109.

8. Σε αυτά περιλαμβάνονται και τα μετά την Ανάσταση και μέχρι την Πεντηκοστή επεισόδια. Για τη θέση των σκηνών αυτών, την ιστορική και λειτουργική ακολουθία τους, βλ. Underwood 1975, 257 κ.ε. Παϊσίδου 2002, 121 κ.ε. Βιταλιώτης 2005, 9-50. Γκιολές 2009, 37 κ.ε.

9. Πρόκειται για τις σκηνές της Κυριακής της Ορθοδοξίας και της Ύψωσης του Τιμίου Σταυρού, η παρεμβολή των οποίων παραπέμπει σε κρητικά έργα του 16ου αιώνα (Γκιολές 2009, 44, με τη σχετική βιβλιογραφία).

των έργων του 17ου αιώνα. Η εξέταση της εικονογραφίας του, πέρα από τις ισχυρές καταβολές στην παλαιότερη ζωγραφική παράδοση της Μακεδονίας, κατέδειξε προτίμηση στα έργα της σχολής της ΒΔ Ελλάδας και περιπτωσιακή εξοικείωση με τα έργα της κρητικής ζωγραφικής. Τα ερείσματα του εικονογραφικού θεματολογίου του ναού ανιχνεύονται διάσπαρτα σε πλήθος μνημειακών ζωγραφικών συνόλων του 16ου και του πρώιμου 17ου αιώνα στην ευρύτερη περιοχή του βορειοελλαδικού χώρου και των όμορων περιοχών, γεγονός που απηχεί είτε προσωπική, οπτική αντίληψη, των έργων αυτών είτε έμμεση γνώση τους, μέσω αντιβόλων και χαρακτηρισμών¹⁰. Η στενή σχέση του διακόσμου με τη ζωγραφική «γλώσσα» που διαμορφώθηκε κατά τις πρώτες δεκαετίες του 17ου αιώνα στη δυτική Μακεδονία, ιδιαίτερα στην πόλη της Καστοριάς, και την Ήπειρο αφορά στην κοινή αφετηρία τους και υποβοηθεί στον εντοπισμό της καταγωγής των ζωγράφων της Μονής.

Εικονογραφική ταύτιση διαπιστώνεται μεταξύ σκηνών όπως της Υπαπαντής, της Απόνησης του Πιλάτου και κάποιων Οίκων του Ακαθίστου Ύμνου με τους αντίστοιχους στην Παναγία του άρχοντα Αποστολάκη στην Καστοριά¹¹. Άμεσες είναι, επίσης, οι επαφές της ζωγραφικής της μονής του Μεγαλόβρυσου με το έργο των ζωγράφων από το Λινοτόπι¹². Οι ομοιότητες με τα έργα της ομάδας αυτής είναι τέτοιες που ενθαρρύνουν την ένταξη της ζωγραφικής της μονής στο ίδιο καλλιτεχνικό περιβάλλον. Την παραπάνω εκτίμηση ενδυναμώνουν σπάνιες απεικονίσεις όπως αυτές του Αγίου Νικολάου του Μεγαλοπόλεως¹³ και της σκηνής του Νιπτήρα με τα επιμέρους θέματα της συμφωνίας του Ιούδα με το διάβολο και με τους Εβραίους¹⁴, εικονογραφικά σχήματα που αποτελούν διακριτό γνώρισμα του Λινοτοπίτη ζωγράφου Μιχαήλ¹⁵.

Η θεώρηση του διακόσμου από τεχνοτροπική, τεχνική και παλαιογραφική άποψη υπέδειξε την παρουσία δύο ζωγράφων, οι οποίοι εργάζονται παράλληλα τόσο σε οριοθετημένα τμήματα του ίδιου χώρου ή τοίχου όσο και σε γειτονικές παραστάσεις της ίδιας ζώνης ή ακόμα και στην ίδια σύνθεση. Οι διαφορές της τέχνης τους σχετίζονται με το ατομικό ύφος, την προσωπικότητα και την καλλιτεχνική δυνατότητα ενός εκάστου και καθιστούν αισθητή και ξεκάθαρη τη διάκριση της εργασίας τους, ως προς τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της.

Συνθέσεις όπως η Άρνηση του Πέτρου (εικ. 4), το Χαίρε των Μυροφόρων (εικ. 5), ο 10ος και ο 13ος Οίκος του Ακαθίστου Ύμνου διακρίνονται για το σύμμετρο σχεδιασμό των μορφών και του περιβάλλοντος χώρου και δείχνουν ικανό ζωγράφο που χαρακτηρίζεται από διακοσμητική και λεπτολόγο διάθεση στην απόδοση του σκηνικού βάθους. Το τελευταίο δείχνει να σχεδιάζεται μέσω, άμεσης ή έμμεσης, αντιγραφής κρητικών έργων του 16ου αιώνα, στοιχείο που ανακλά την καλλιτεχνική ενημέρωση και δεκτικότητα του ζωγράφου. Το φυσικό τοπίο, γυμνό από οποιαδήποτε βλάστηση, διαμορφώνεται από βουνά που σχεδιάζονται οξυκόρυφα με βαθμιδωτά κεκλιμένες επιφάνειες. Η, μέσω αντιβόλων, επαφή του ζωγράφου με την τέχνη της Αναγέννησης αντικατοπτρίζεται στην επιτυχή φυσιοκρατική απόδοση των έφιππων μορφών. Ιδιαίτερη φροντίδα καταβάλλεται για την ορθή απόδοση της ανατομίας και των προσωπογραφικών χαρακτηριστικών, με εμφανή την τάση εξιδανίκευσης των μορφών. Τα ενδύματα είναι ιδιαίτερα φροντισμένα, ακόμα και όταν ενδύουν δευτερεύουσες μορφές. Οι ολόσωμες μορφές αποδίδονται εύσωμες, συνήθως με αρμονική αναλογία κεφαλής-σώματος, ενώ το ευθυτενές τους προβάλλεται μέσω της, ως ένα βαθμό, οργανικής σχέσης των ενδυμάτων με το σώμα (εικ. 7). Μεγαλύτερη φροντίδα καταβάλλεται στη σχεδίαση του προσώπου. Χαρακτηριστική για τις μετωπικές μορφές είναι η σκίαση της μιας πλευράς του μετώπου και τα έντονα σκιασμένα μάτια με τη διπλή γραμμή στο άνω βλέφαρο. Οι μορφές παριστάνονται ευγενικές και ήρεμες και ενίοτε με μια έκφραση φιλαρέσκειας, βαρυθυμίας ή θλίψης, αίσθηση που δημιουργείται, κατά περίπτωση, από το ελαφρύ μειδίαμα, τα βαριά άνω βλέφαρα και το πλάγιο βλέμμα.

Τα τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά που προσγράφονται στο δεύτερο ζωγράφο του μνημείου εντοπίζονται στο μεγαλύτερο μέρος των συνθέσεων (50:25) και σε μικρότερο, αναλογικά, αριθμό παραστάσεων με-

10. Βασιλάκη Μ. 1995, σποράδην.

11. Παϊσίδου 2002, πίν. 45β, πίν. 43β, πίν. 44α, πίν. 46 και πίν. 44β-46, αντίστοιχα.

12. Τούρτα 1991, σποράδην.

13. Η μορφή ταυτίζεται είτε με τον Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Νικόλαο Γραμματικό είτε με τον ομόλογο του Νικόλαο Χρυσοβέργη (Γαρίδης-Παλιούρας 1980, 196. Τούρτα 1991, 62-63, πίν. 36α).

14. Τούρτα 1991, 99 κ.ε., πίν. 56α. Πρβλ. Σκαβάρα 2003, πίν. 119. Για τη συσχέτιση των απεικονίσεων της κατοχής του Ιούδα από διάβολο με την πολεμική του 15ου αιώνα για τους Εβραίους, βλ. Semoglou 2008, 155-156, εικ. 6.

15. Για το έργο του Μιχαήλ, βλ. Τούρτα 1991, σποράδην και ιδιαίτ. 171 κ.ε. Χατζηδάκης-Δρακοπούλου 1997, 193. Σκαβάρα 2003, σποράδην, και ιδιαίτ. 425 κ.ε. Η ίδια 2004, 455 κ.ε. Giakoumis 2002, 208-262. Χουλιάρης 2009, 249-252, 261-262. Καραμπερίδη 2010, σποράδην και ιδιαίτ. 311 κ.ε., 352 κ.ε.

μονωμένων μορφών (60:75). Συνθέσεις όπως αυτές του βίου της Θεοτόκου, της πλειονότητας του Ακαθίστου Ύμνου και των χριστολογικών σκηνών στο κεντρικό κλίτος, καθώς και σκηνών όπως ο Εν Κανά Γάμος και η Βρεφοκτονία (εικ. 6) διέπονται από μια αντίληψη «αντικλασικού» χαρακτήρα¹⁶ και φανερώνουν ζωγράφο με σαφώς μικρότερη σχεδιαστική ικανότητα και πιθανότατα διαφορετική παιδεία. Οι συνθέσεις αυτές διακρίνονται για την κυριαρχία του σκηνικού βάθους, ο τρόπος απόδοσης του οποίου αποτελεί ένα από τα βασικά στοιχεία διάκρισης του δημιουργού τους. Το φυσικό τοπίο διαμορφώνεται από μαλακά, κυματοειδή, εξάρματα εδάφους που κλιμακώνονται σε ομαλές πλαγιές και καταλήγουν σε βραχώδεις επίπεδες κορυφές¹⁷. Σε μια εξεζητημένη προσπάθεια απόδοσης φυσιοκρατικού περιβάλλοντος, στις πτυχώσεις τους εδάφους σχεδιάζονται άνθη με μορφή ζουμπουλιού που γέρνει στο πλάι¹⁸. Συμβατικότητα χαρακτηρίζει επίσης τα ένδυματα, τις στάσεις και τις κινήσεις των μορφών που συχνά μοιάζουν να ίπτανται, χωρίς επαφή με το έδαφος και το υπόλοιπο βάθος. Δυσαναλογίες εμφανίζονται στην απόδοση της σχέσης κεφαλής-σώματος και στην προοπτική βράχυνση των καθήμενων μορφών. Σύμφωνη προς τις «αντικλασικές» ροπές του ζωγράφου είναι και η απεικόνιση των προσώπων στις συνθέσεις αλλά και στις ολόσωμες μορφές (εικ. 8). Αποστασιοποιημένος από τα εξιδανικευμένα χαρακτηριστικά του συναδέλφου του στηρίζεται περισσότερο στην έντονη σκιά του περιγράμματος, στην ευρύτερη χρήση της γραμμής για την απόδοση των χαρακτηριστικών και στο πιο επίπεδο πλάσιμο, με αποτέλεσμα τη δημιουργία μορφών με ενιαίο φυσιογνωμικό τύπο και έντονα σχηματοποιημένα χαρακτηριστικά. Τα πρόσωπα εμφανίζονται είτε ανέκφραστα είτε αυστηρά, με έντονη, συχνά συνοφρυωμένη, έκφραση και στερημένα από κάθε έννοια κάλλους. Χαρακτηριστικά, ανεξαρτήτως ηλικίας, είναι τα έντονα υπερόφρυα τόξα και η κατακόρυφη ρυτίδα στο μεσόφρυο των ανδρικών προσώπων.

Τεχνοτροπική συνάφεια ως προς το πλάσιμο και την απόδοση κυρίως των ολόσωμων μορφών του πρώτου ζωγράφου της μονής του Μεγαλόβρυσου διαπιστώνεται σε σχέση με το έργο του Λινοτοπίτη Νικολάου στους ναούς του Αγίου Νικολάου του άρχοντα Θωμάνου στην Καστοριά¹⁹, του Προφήτη Ηλία στον Τύρναβο²⁰, του Αγίου Αθανασίου στη Ζαγορά Πηλίου²¹ και στις μονές Σπηλαίου Γρεβενών²², Δρυόβουνου²³ και Ζέρμας²⁴. Η αποκλειστική χρήση και όμοια απόδοση του πλούσιου φυτικού διακόσμου της ζώνης των στηθαρίων²⁵ και του κοσμήματος που επιστέφει τη μορφή του αγίου Νικήτα, από τον ίδιο ζωγράφο στη Μονή Σπηλαίου Γρεβενών²⁶ είναι αποκαλυπτική για την ταυτότητα του εδώ δημιουργού τους. Προϊόν της εκλεκτικιστικής αντίληψης και μια ακόμα ένδειξη των ευρύτερων οριζόντων που διαθέτει ο ζωγράφος αποτελεί και η εικονογραφική ιδιαιτερότητα του σαβανωμένου Χριστού που φέρεται, αντί του, συνηθισμένου Επιταφίου, στη Λειτουργία των Αγγέλων²⁷ (εικ. 2). Τη λεπτομέρεια αυτή θα συναντήσουμε λίγα χρόνια αργότερα στην

16. Για τη χρήση του όρου και τα χαρακτηριστικά του, βλ. Χατζηδάκης 1987, 98. Για την κυριαρχία του «αντικλασικού» ρεύματος στα ζωγραφικά σύνολα του 17ου αιώνα στη Θεσσαλία, βλ. Vitaliotis 1998, 417 κ.ε. Σδρόλια 2012, 429 κ.ε..

17. Ο συγκεκριμένος τρόπος απόδοσης του τοπίου αποτελεί γνώρισμα του «εργαστηρίου της Καστοριάς» και των Κονταρήδων (Garidis 1989, 70, 92. Georgitsoyanni 1992, 357. Stavropoulou-Makri 1989, 129). Το 17ο αιώνα συναντάται σε αρκετά έργα του βορειοελλαδικού χώρου και των όμορων περιοχών, ιδιαίτερα σε αυτά των Λινοτοπιτών ζωγράφων. Βλ. Ενδεικτικά, Τούρτα 1991, πίν. 5β, 9, 14, 16, 18-19, 45-46, 53α-β, 69α. Παϊσίδου 2002, πίν. 43β, 45α, 56α, 58, 60, 68β, 69, 70α, 70γ, 72, 73α, 74. Σκαβάρα 2003, πίν. 6, 54, 84, 248, 321, 347, 450. Χουλιάρης 2009, εικ. 161, 209, 232, 233, 239, 241, 249. Καραμπερίδη 2010, πίν. 3α-β, 8β, 82, 87, 88, 95, 117, 119-20, 132-34.

18. Το χαρακτηριστικό άνθος φαίνεται πως αποτελεί απλοποιημένη μεταφορά του αντίστοιχου άνθους στο διάκοσμο του ναού της Παναγίας του Αποστολάκη στην Καστοριά (Παϊσίδου 2002, πίν. 45α). Παραλλαγές του απαντούν σε έργα του Λινοτοπίτη Μιχαήλ (Γιακουμής 1994, εικ. 295. Τούρτα 1991, πίν. 5α, 14), ενώ απaráλλαχτο χρησιμοποιείται από τον επίσης Λινοτοπίτη ζωγράφο Θεολόγη στα αποδιδόμενα σε αυτόν τμήματα του διακόσμου στο ναό της Κοίμησης Ελαφότοπου (Χουλιάρης 2009, εικ. 232) και στη Μονή Πατέρων Ζίτσας (Καραμπερίδη 2010, πίν. 3α, 12α, εικ. 95, 104, 120).

19. Τούρτα 1991, 198, πίν. 120α. Παϊσίδου 2002, 281-282, πίν. 15α-β, 89-α-β, 108β.

20. Τούρτα 1991, πίν. 122α-β, 125α.

21. Τούρτα 1991, 202, πίν. 123α, 124.

22. Αδημοσίευτες.

23. Τούρτα 1991, πίν. 132α-β. Τσάμπουρας 2005, εικ. 215, 216.

24. Τούρτα 1991, πίν. 133α-β.

25. Τσάμπουρας 2005, εικ. 251.

26. Αδημοσίευτες.

27. Η λεπτομέρεια του σαβανωμένου Χριστού αποτελεί πιθανότατα στοιχείο εμβόλιμο προκειμένου η παράσταση να συμβαδίσει με το συμβολισμό του τυπικού της Μεγάλης Εισόδου και την αντίληψή της ως εκφοράς του νεκρού Χριστού (Markonić 1998, 167-183. Κωνσταντινίδη 2008, 40-51).

απεικόνιση του ίδιου θέματος στον τρούλλο της Μονής Μεταμορφώσεως στο Δρυόβουνο Κοζάνης, που υπογράφει και πάλι ο Νικόλαος²⁸.

Πανομοιότυπο φυσικό τοπίο με αυτό του δεύτερου ζωγράφου στο Μεγαλόβρυσο χρησιμοποιείται από τον Λινοτοπίτη Θεολόγη στα αποδιδόμενα σε αυτόν τμήματα του διακόσμου στο ναό της Κοίμησης Ελαφότοπου²⁹ και στη Μονή Πατέρων Ζίτσας³⁰. Στο έργο του ίδιου ζωγράφου στα παραπάνω μνημεία αλλά και στο ναό του Αγίου Αθανασίου Ζαγοράς συναντάται και το συμβατικής μορφής αρχιτεκτονικό βάθος με τα υπογραμμισμένα δίλοβα τοξωτά ανοίγματα³¹. Απαράλλακτα σχεδιάζει επίσης τις μορφές, τα πρόσωπα και τα διακοσμητικά μοτίβα ο Θεολόγης στα μνημεία που προαναφέρθηκαν³².

Με τα δεδομένα που στοιχειοθετούν το προσωπικό εικαστικό λεξιλόγιο των δύο ζωγράφων, συμφωνούν και τα παλαιογραφικά στοιχεία του διακόσμου. Η αντιπαραβολή της κτητορικής επιγραφής με τις αντίστοιχες στους ναούς του Αγίου Νικολάου στην Καστοριά³³ και του Αγίου Αθανασίου στη Ζαγορά³⁴ μας υποδεικνύει το γραφέα της³⁵, τον Λινοτοπίτη Νικόλαο ο οποίος στην περίπτωση της Ζαγοράς μνημονεύει και το συνεργάτη του Θεολόγη. Γράμματα «κλειδιά» στην αναγνώριση του Νικολάου αποτελούν το Δ και το Θ, με τους ιδιαίτερα επιμήκεις, κατιόντες, ακραίοι που καταλήγουν σε έλικες, καθώς και η συνένωση των γραμμάτων του διφθόγγου ΟΥ³⁶. Το πλέον προσωπικό και αβίαστα διακριτό γνώρισμα του Θεολόγη είναι ο τρόπος γραφής της λέξης *Άγιος*³⁷.

Ο Νικόλαος και ο Θεολόγης, μαθητές του επίσης Λινοτοπίτη ζωγράφου Μιχαήλ, δραστηριοποιούνται κατά το πρώτο μισό του 17ου αιώνα σε ένα ευρύ γεωγραφικό χώρο που περιλαμβάνει την Ήπειρο, τη δυτική Μακεδονία και την ανατολική Θεσσαλία. Το ζωγραφικό ιδίωμα του Θεολόγη παραμένει σταθερό σε όλη την πορεία της καριέρας του, με κύρια γνωρίσματα την έντονη σχηματοποίηση, την τάση προς δυσμορφία, τα έντονα γραμμικά προσωπογραφικά χαρακτηριστικά και το γνωστό τρόπο απόδοσης του φυσικού τοπίου.

Ο Νικόλαος είναι μια σημαντική καλλιτεχνική προσωπικότητα του 17ου αιώνα και αυτό το αποδεικνύει η υψηλή ποιότητα του έργου του αλλά και ο μεγάλος αριθμός μνημείων που ιστορεί, κυρίως στις εκτός Ηπείρου περιοχές. Κοινά σημεία αναφοράς στα έργα αυτά είναι η λεπτολόγος διάθεση, η ικανότητα στο σχέδιο, η πλούσια και καλαίσθητη χρωματική κλίμακα και η εντύπωση αναπαραγωγής σχημάτων που παραπέμπουν σε εικόνες. Η επιβαλλόμενη από τον όγκο των παραγγελιών συνεργασία του με διάφορους ζωγράφους και το ποσοστό συμμετοχής του επιφέρουν την αλλοίωση της συνολικής εικόνας κάποιων έργων, με αποτέλεσμα να αμφισβητείται η παρουσία του σε αυτά³⁸.

Στις περιπτώσεις αυτές ανήκει και ο διάκοσμος του καθολικού της Μονής του Προφήτη Ηλία στον Τυρνάβο. Σύμφωνα με επιγραφή που δεν σώζεται σήμερα η ιστόρηση του μνημείου έγινε από το Νικόλαο, με-

28. Τσάμπουρας 2005, εικ. 63.

29. Χουλιάρης 2009, εικ. 232. Χουλιάρης 2010, εικ. 5.

30. Καραμπερίδη 2010, πίν. 3α, 12α, εικ. 95, 104, 120

31. Καραμπερίδη 2010, 312, εικ. 80, 84, 98. Νανου 1987, εικ. 20.

32. Βλ. ενδεικτικά, Χουλιάρης 2009, εικ. 203-204, 223, 232. Νανου 1987, εικ. 20, 25, 26. Καραμπερίδη 2010, εικ. 146, 148, 164-168, 293.

33. Μουτσόπουλος 1977, 88, αριθ. 232. Τούρτα 1991, 35-36, πίν. 28β. Παϊσίδου 2002, 47, σημ. 2, πίν. 28α).

34. Νανου 1987, εικ. 3α. Τούρτα 1991, 37, πίν. 29α.

35. Η ταύτιση του γραφέα των κτητορικών επιγραφών του Αγίου Νικολάου Καστοριάς και της Κοίμησης Θεοτόκου στο Μεγαλόβρυσο, που επισημάνθηκε αρχικά από τον Γ. Γκολόμπια (1988, 88, σημ. 113), επιβεβαιώνεται από την έρευνα του καθηγητή Γ. Βελένη (2007, 110, σημ. 32). Για την περίπτωση δύο προσωπικών γραφών στο ίδιο έργο, το ζήτημα της συμμετοχής του γραφέα μιας κτητορικής επιγραφής στο ζωγραφικό διάκοσμο με την ιδιότητα του ζωγράφου και τη σημασία των επιγραφών που μνημονεύουν το όνομα ενός μόνο ζωγράφου στη διάκριση και αντιστοίχιση του έργου του, βλ. Βελένης 2006, 211-240. 211 κ.ε., Του ίδιου 2007, 106-108.

36. Η συγκεκριμένη μορφή των γραμμάτων Δ, Θ και του διφθόγγου ΟΥ εμφανίζεται σταθερή από την πρώτη κτητορική που μνημονεύει το όνομα του Νικολάου, αυτή στο ναό του Αγίου Νικολάου στη Μέλιανη Πρεμετής (Ροπα 1998, 158, αριθ. 305), έως τις συνοδευτικές επιγραφές των παραστάσεων που φιλοτεχνεί ο Νικόλαος στη Μονή της Ζέρμας (Τούρτα 1991, πίν. 133α-β).

37. Το συγκεκριμένο τρόπο γραφής, που συναντάται σε όλα τα γνωστά έργα του, φαίνεται πως μεταφέρει ο συγκεκριμένος ζωγράφος από το διάκοσμο του ναού του Αγίου Νικολάου του άρχοντα Αποστολάκη στην Καστοριά (Παϊσίδου 2002, πίν. 12β, 92β, 94β-γ, 101 α-β και 103β).

38. Ανάλογη άποψη εκφράζει και ο Θ. Τσάμπουρας (2005, 152 κ.ε) σε αντίθεση με την Α. Τούρτα (1991, 219-221) η οποία διαχωρίζει το Νικόλαο του Δρυόβουνου και της Ζέρμας από εκείνον της Καστοριάς, του Τυρνάβου και της Ζαγοράς. Επιφυλάξεις εκφράζει και ο Ι. Βιταλιώτης (1998, 446-447) αναφορικά με την ταύτιση του Νικολάου του Τυρνάβου και της Καστοριάς.

ταξύ των ετών 1632 και 1646³⁹. Ωστόσο, στα αποσπασματικά σωζόμενα τμήματα του διακόσμου αναφαιίνεται η παρουσία και άλλων ζωγράφων. Τα τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά του ενός από αυτούς προσιδιάζουν σε εκείνα του συνεργάτη του Νικολάου στη Μονή Σπηλαίου Γρεβενών. Οι παραστάσεις που μπορούν, βάσει τεχνοτροπικών και τεχνικών χαρακτηριστικών, να αποδοθούν στον Νικόλαο ταυτίζονται εικονογραφικά με τις αντίστοιχες στους ναούς του Αγίου Νικολάου στην Καστοριά και του Αγίου Αθανασίου στη Ζαγορά, αλλά και της Μονής του Δρυόβουνου, και αποτυπώνουν την αποστασιοποίηση του ζωγράφου από το εικονογραφικό ευρητήριο των υπολοίπων Λινοτοπιτών και την πλήρη υιοθέτηση της κρητικής εικονογραφίας. Η εμφανής παρουσία τρίτου ζωγράφου ή συνεργείου, σε παραστάσεις όπως αυτές της κόγχης του ιερού Βήματος αφήνει ανοιχτό το ενδεχόμενο το τμήμα αυτό να αποτελεί προγενέστερο έργο κάποιου άλλου συνεργείου δικαιολογώντας έτσι την αναγραφόμενη, στην κτητορική επιγραφή, χρονολογία 1632-1646, αλλά και τις όποιες επιφυλάξεις που αφορούν στην ταύτιση του Νικολάου του μνημείου της Καστοριάς και αυτού του Τυρνάβου.

Αναφορικά με το διάκοσμο του ναού του Αγίου Αθανασίου της Ζαγοράς θα περιοριστούμε στην επισημάνση της ποσοστιαίας υπεροχής του έργου του Νικολάου⁴⁰. Αξίζει ωστόσο να σημειωθεί η αναφορά του Θεολόγου στην επιγραφή του συγκεκριμένου διακόσμου, καθώς είναι η μοναδική της καριέρας του. Η απουσία αναφοράς του ονόματός του, παρά τη διαπιστωμένη παρουσία του σε πρώιμα έργα του δασκάλου του Μιχαήλ⁴¹ και των συμμαθητών του Κωνσταντίνου και Νικολάου ανακλά πιθανότατα την απουσία συγγενικού δεσμού με τον κύριο ζωγράφο του εκάστοτε συνεργείου. Η μνεία του στην επιγραφή της Ζαγοράς θα πρέπει να ερμηνευτεί σε συνάρτηση με την εκτίμηση πως πρόκειται πιθανότατα για το τελευταίο έργο στο οποίο συμμετέχει⁴².

Η από κοινού δραστηριότητα του Νικολάου και του Θεολόγου εντοπίζεται ακόμα στο νότιο τοίχο του ναού του Αγίου Γεωργίου (εικ. 9) και στον ανατολικό τοίχο του παρακείμενου παρεκκλησίου των Αγίων Αναργύρων στην Αγιά⁴³. Η συγκριτική παράθεση των ολόσωμων μορφών του παραπάνω ναού με τις αντίστοιχες στα έργα του Νικολάου στις μονές του Δρυόβουνου και της Ζέρμας, επιτρέπει την κατάταξη τους στα τελευταία έργα του συγκεκριμένου ζωγράφου. Στο Θεολόγη μπορούν να αποδοθούν ακόμα οι παραστάσεις της κόγχης του διακονικού στο ναό του Αγίου Νικολάου του Κερασά στην Αγιά, που φαίνεται να αποτελεί έργο «δειγματισμού» της τέχνης του, ενώ στο Νικόλαο οι αποσπασματικά σωζόμενες τοιχογραφίες στο ναό του Αγίου Παντελεήμονος στην Καρύτσα Στομίου⁴⁴. Στα παραπάνω έργα μπορεί να προστεθεί σειρά εικόνων που φυλάσσονται σε ναούς της περιοχής⁴⁵. Ανάμεσά τους ιδιαίτερης σημασίας είναι εκείνες στο τέμπλο του ναού του Προφήτη Ηλία στο Μεταξοχώρι, καθώς αποτελούν το μόνο ενυπόγραφο έργο του Νικολάου στην περιοχή της Αγιάς. Η μικρογράμματα επιγραφή: *νικόλαος ζωγράφος εκ χώρας λινοτόπι* αναγράφεται στο αριστερό φύλλο του βημοθύρου, κάτω από την παράσταση του αρχαγγέλου Μιχαήλ (εικ. 10).

Το έργο των δύο ζωγράφων στα μνημεία που παρουσιάστηκαν εντάσσεται στο ευρύτερο πλαίσιο της καλλιτεχνικής δημιουργίας του 17ου αιώνα. Ως έκφανση μιας τέχνης εξελισσόμενης, με καλλιτεχνικό υπόβαθρο που διαμορφώνεται υπό την επίδραση πολιτισμικών επαφών επιβαλλόμενων από τις γενικότερες αλλά και τις τοπικές ιστορικές συνθήκες, βασίζεται και μεταφέρει με μεγαλύτερη ή μικρότερη ακρίβεια παλαιότερα πρότυπα, κυρίως του 16ου αιώνα. Ανεξάρτητα από το επίπεδο των αισθητικών αξιώσεών τους, η

39. Τούρτα 1991, 36-37, με σχολιασμό των προηγούμενων δημοσιεύσεων της επιγραφής.

40. Τούρτα 1991, 37-38, πίν. 29α. Vitaliotis 1998, 451-454. Ο συγκεκριμένος διάκοσμος αποτελεί αντικείμενο έρευνας της Μ. Νάνου, στο πλαίσιο εκπόνησης διδακτορικής διατριβής για τη ζωγραφική των ναών του Πηλίου.

41. Αν κρίνουμε από τη συμμετοχή του στην πρώτη φάση αιογράφησης του ναού της Κοίμησης στον Ελαφότοπο Ζαγορίου (1616) (Χουλιάρης 2010, 363-387).

42. Για την παράλειψη της μνείας του σε σχέση με την επίγνωση των χαμηλότερων δυνατοτήτων του ως ζωγράφου, βλ. Καραπερίδη 2010, 324. Για τα μετακινούμενα συνεργεία ζωγράφων που συγκροτούνται συνήθως με βάση τη συγγένεια και την κοινή καταγωγή ενδεικτικά, βλ. Chatzidakis 1953, 5 κ.ε. Του ίδιου 1974, 410 κ.ε. Του ίδιου 1987, 89, 96-97. Τούρτα 1991, σποράδην, ιδιαίτ. 223 κ.ε. Της ίδιας 1993, 208-228, σποραδικά. Καραπερίδη 2010, 359 κ.ε. Σκαβάρη 2004, 455 κ.ε.

43. Κουμουλίδης- Δεριζιώτης 1985, εικ. 8 στη σ. 120. Για το μνημείο, ο υπόλοιπος διάκοσμος του οποίου ανάγεται βάσει των σωζόμενων επιγραφών στο 18ο αιώνα, βλ. Νικονάνος, Βυζαντινοί ναοί, 59 κ.ε. Κουμουλίδης- Δεριζιώτης 1985, 106 κ.ε. Αγιά, εικ. 3 στη σ. 115.

44. Σδρόλια 2010, 316-318, εικ. 2-7.

45. Όπως οι δεσποτικές εικόνες με τι σκηνές της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος και της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στους ομώνυμους ναούς της Αγιάς και της Μελίβοιας αντίστοιχα, καθώς και της Αναλήψεως στο ναό του αγίου Γεωργίου Αγιάς που μπορούν να αποδοθούν στο Θεολόγη (αδημοσίευτες).

ποιότητα της ζωγραφικής τους και η διαφαινόμενη αυτονομία των δημιουργών τους υποδεικνύει ότι αυτοί διανύουν την περίοδο της καλλιτεχνικής ωριμότητάς τους. Το εναπόθεμα αυτό της εμπειρίας τους συνεισφέρει στην πληρέστερη κατανόηση του έργου τους, καθώς συνιστά τον συνδετικό κρίκο ανάμεσα στα έργα που προηγούνται και σε όσα έπονται. Στην αποτίμηση της αξίας τους ωστόσο βαρύνει η συμβολή τους στη σκιαγράφηση της πορείας και της εμβέλειας δράσης των δύο ζωγράφων, του τρόπου εργασίας και οργάνωσης των ζωγραφικών συνεργειών αλλά και της γενικότερης καλλιτεχνικής δραστηριότητας στον ηπειρωτικό ελληνικό χώρο και στα Βαλκάνια του 17ου αιώνα.

SUMMARY

**THE PAINTERS OF THE DORMITION MONASTERY IN MEGALOVRYSO
AND THEIR WORK IN EASTERN THESSALY**

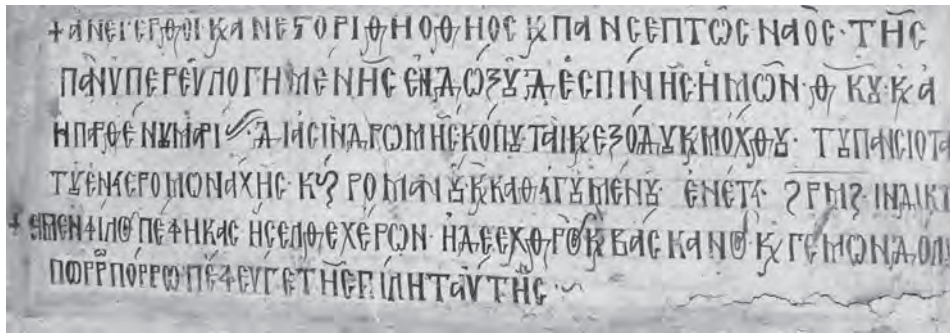
Eleni Tsimpida

The Monastery of the Dormition of Virgin Mary, known also as Panagia Ne(j)voliani, is located at the entrance of the village Megalovryso at the province of Agia. The katholikon of the monastery, a three-aisled wooden roofed basilica with a pair of pillars and the middle aisle raised, was built in the 13th century. According to the dedicatory inscription, in 1638/39 the byzantine church was renovated and expanded with the addition of a narthex and adorned with wall-paintings, which following the rule of all paintings in this specific area are unsigned. Iconographic, stylistic peculiarities and palaeographic decoration allow its performance to the workshop of Linotype setters Nickolaos and Theologis, who jointly sign the mural decoration of the church of Saint Athanasios at Zagora of Pilion, and only Nicholas those of the Catholic Monastery of Prophet Elias in Tirnavos. By the same criteria in the activity of both painters the southern wall-paintings in the Church of St. George and the eastern wall of the adjacent chapel of Saints Anargiri in Agia are assigned too. Unsigned work of Nickolaos is also considered to be the surviving mural decoration in the Church of St. Panteleimon in Karitsa mouth, and “sample” art of Theologis is to be found upon the niche of vestry of the Church of St. Nicholas Kerassa at Agia. The work of two artists, the quality of their paintings indicate their covering the period of artistic maturity, and can therefore join a series of icons found in churches of Agia province, as well. Among those of particular importance are those on the iconostasis of the church of Prophet Elias at Metaxohori village, the Royal Door of which bears signature [written in lower case letters] of Nickolaos, unique testimony of his presence in the area.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Βασιλάκη Μ. 1995, *Από τους εικονογραφικούς οδηγούς στα σχέδια εργασίας των μεταβυζαντινών ζωγράφων, Το τεχνολογικό υπόβαθρο της βυζαντινής εικονογραφίας*, Αθήνα.
- Βελένης Γ. 2006, «Η γραφή του Κρητικού ζωγράφου Θεοφάνη Μπαθά», *Βυζαντιακά* 26, 212-240.
- Βελένης Γ. 2007, «Ταυτίσεις ζωγράφων με βάση τη γραφή», *Εγνατία* 11, 103-112.
- Βιταλιώτης Ι. 2005, «Ιστορικός και λειτουργικός χρόνος στο εικονογραφικό πρόγραμμα του Βυζαντινού ναού: η περίπτωση τριών θεμάτων από το Κατά Ιωάννην Ευαγγέλιο», *Κληρονομία* 35, τεύχη Α'-Β' (2003), Θεσσαλονίκη, 9-50.
- Γαρίδης Μ.- Παλιούρας Θ. 1980, «Συμβολή στην εικονογραφία Νεομαρτύρων», *ΗΧ* 22, 169-205.
- Γιακουμής Γ. Κ. 1994, *Μνημεία Ορθοδοξίας στην Αλβανία*, Αθήνα.
- Γκιολές Ν. 2009, *Οι τοιχογραφίες του καθολικού της Μονής Διονυσίου στο Άγιο Όρος*, Αθήνα.
- Γκολόμπιας Γ. 1988, «Ανέκδοτες επιγραφές και συσχετισμοί τοιχογραφικών συνόλων Καστοριάς», *Ιστοριογεωγραφικά* 2, 53-88.
- Καραγιάννη Φλ.- Μαμαλούκος Στ. 2009, «Παρατηρήσεις στη διαμόρφωση του διακονικού κατά τη μέση και την ύστερη βυζαντινή περίοδο», *ΔΧΑΕ* 30, 95- 102.
- Καραμπερίδη Α. 2010, *Η Μονή Πατέρων και η Ζωγραφική του 17ου αιώνα στην περιοχή της Ζίτσας Ιωαννίνων*, Ιωάννινα.
- Κουμουλίδης Τ. -Δεριζιώτης Λ. 1985, *Εκκλησίες της Αγιάς-Λαρίσης*, Αθήνα.
- Κουρκουτίδου Ευτ. 1967, Μεσαιωνικά Μνημεία Θεσσαλίας, *ΑΔ* 22, Β2, Χρονικά, 302 κ.ε.
- Κωνσταντινίδη Χ. 2008, *Μελισμός*, Θεσσαλονίκη.
- Μουτσόπουλος Ν. 1977, *Συμβολή στη μορφολογία της ελληνικής γραφής. Λεύκωμα βυζαντινών και μεταβυζαντινών επιγραφών*, Θεσσαλονίκη.

- Νικονάνος Ν. 1974, «Έρευνες στην επαρχία Αγιάς Λαρίσης», *ΑΘΜ* 3, 163-168.
- Νικονάνος Ν. 1979, *Βυζαντινοί ναοί της Θεσσαλίας από τον 10ο αι. ως την κατάκτηση της περιοχής από τους Τούρκους το 1393. Συμβολή στη βυζαντινή αρχιτεκτονική*, Αθήνα.
- Παϊσίδου Μ. 2002, *Οι τοιχογραφίες του 17ου αι. στους ναούς της Καστοριάς. Συμβολή στη μελέτη της μνημειακής ζωγραφικής της δυτικής Μακεδονίας*, Αθήνα.
- Παλιούρας Α. Δ. 1985, *Βυζαντινή Αιτωλοακαρνανία, Συμβολή στη βυζαντινή και μεταβυζαντινή μνημειακή τέχνη*, Αθήνα.
- Πασαλή Α. 2003, *Ναοί της Επισκοπής Δομενίκου και Ελασσόνας. Συμβολή στη μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική, Θεσσαλονίκη*.
- Σδρόλια Στ. 2010, «Μεταβυζαντινές εκκλησίες της Καρίτσας», στο *Άγιος Δημήτριος Στομίου, Ιστορία-Τέχνη-Ιστορική γεωγραφία του Μοναστηριού και της περιοχής των εκβολών του Πηνειού*, επιμ. Γουλούλης Στ.-Σδρόλια Στ., Λάρισα, 315-334.
- Σδρόλια Στ. 2012, *Οι τοιχογραφίες του καθολικού της Μονής Πέτρας (1625) και η ζωγραφική των ναών των Αγράφων τον 17ο αιώνα*, Βόλος.
- Σκαβάρα Μ. Π. 2003, *Το έργο των Λινοτοπιτών ζωγράφων Μιχαήλ και Κωνσταντίνου στη Νότιο Αλβανία. Συμβολή στη μελέτη της μνημειακής ζωγραφικής του 17ου αιώνα*, Ιωάννινα (αδημ. διδ. διατριβή).
- Σκαβάρα Μ. 2004, «Οι Λινοτοπίτες Μιχαήλ και Κωνσταντίνος στην Αλβανία ως συνεχιστές της ζωγραφικής παράδοσης της σχολής της ΒΔ Ελλάδας», *ΗΧ* 38, 455 κ.ε.
- Τούρτα Α. 1991, *Οι ναοί του Αγίου Νικολάου στη Βίτσα και του Αγίου Μηνά στο Μονοδένδρι. Προσέγγιση στο έργο των ζωγράφων από το Λινοτόπι*, Αθήνα.
- Τούρτα Α. 1993, «Η θρησκευτική ζωγραφική στη Μακεδονία από τον 15ο-19ο αιώνα», στο *Μακεδονία, Αρχαιολογία-Πολιτισμός, γενική εποπτεία Α. Παλιούρας, τόμος Β΄*, Αθήνα, 208-228.
- Τσάμπουρας Θ. 2005, *Το έργο του ζωγράφου Νικολάου στο καθολικό της Μονής Μεταμορφώσεως Δρυοβούνου*, Θεσσαλονίκη.
- Τσιλιπάκου Α. Δ. 2002, *Η μνημειακή ζωγραφική στη Βέροια το 17ο αι.*, Θεσσαλονίκη (αδημ. διδ. διατριβή).
- Χατζηδάκης Μ. 1974, «Η μεταβυζαντινή τέχνη, (1453-1700) και η ακτινοβολία της», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους τ. Ι΄*, 410 κ.ε.
- Χατζηδάκης Μ. 1987, *Έλληνες ζωγράφοι μετά την Άλωση (1450-1830) 1*, Αθήνα.
- Χατζηδάκης Μ.-Δρακοπούλου Ε. 1997, *Έλληνες ζωγράφοι μετά την Άλωση, 2*, Αθήνα.
- Χουλιάρης Ι. 2009, *Η εντοχία θρησκευτική ζωγραφική του 16ου και 17ου αιώνα στο δυτικό Ζαγόρι*, Ιωάννινα.
- Χουλιάρης Ι. 2010, «Οι φάσεις διακόσμησης και οι ζωγράφοι του ναού της Κοίμησης Θεοτόκου στον Ελαφότοπο. Νεώτερες παρατηρήσεις», *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο* 29, 363-387.
- Chatzidakis M. 1953, "Contributions à l'étude de la peinture postbyzantine, L'Hellénisme Contemporain", στο *Le Cinquantième Anniversaire de la Prise de Constantinople, Athènes 29 Mai*, 5 κ.ε.
- Giakoumis K. 2002, *The monasteries of Jorgucat and Vanishte of Jorgucat and Vanishte in Dropull and of Spelaio in Lunxheri as monuments and institutions during the Ottoman period in Albania (16th-19th centuries)*, PhD thesis, The University of Birmingham.
- Marković M. 1998, "Contribution à l'étude de l'influence du canon du Samedi saint sur l'iconographie de la peinture médiévale", *ZRVI* 37, 167-183.
- Nanou M. 1987, *La peinture murale du XVIIème siècle sur le mont-Pélon. Le décor peint de l'église de Saint Athanase à Zagora*, Mémoire de D.E.A. Université de Paris I-Sorbonne, Paris.
- Popa Th. 1998, *Mbishkrime të Kishave në Shqipëri*, përgatitur për botingë N. Nepravishta-K. Giakoumis, Tërava.
- Semoglou A. 2008, "Remarques sur certains archaïsmes iconographiques dans les peintures murales byzantines de la Pologne au XVe siècle", *Zograf* 32, 151-162.
- Underwood P. 1975, "Some problems in Programs and Iconography of Ministry Cycles", *The Kariye Djami 4, Studies in the Art of The Kariye Djami*, Πρίνστον, 245 κ.ε.
- Vitaliotis I. 1998, *Le vieux catholicon du monastère Saint-Étienne aux Météores*, la première phase des peintures murales, Παρίσι.

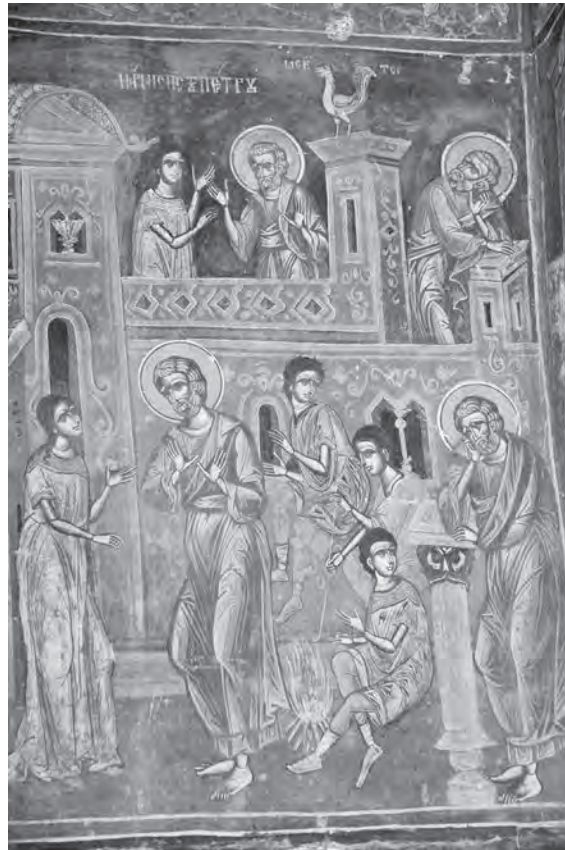
Εικ. 1. Ι. Μ. Κοιμήσεως της Θεοτόκου στο Μεγαλόβρυσο Αγίας (Παναγία Νε(ι)βόλιανη). Κτητορική επιγραφή (1638/39).

Εικ. 2. Ι. Μ. Κοιμήσεως της Θεοτόκου στο Μεγαλόβρυσο Αγίας. Η Πλατυτέρα και η Λειτουργία των Αγγέλων.

Εικ. 3. Ι. Μ. Κοιμήσεως της Θεοτόκου στο Μεγαλόβρυσο Αγίας. Τοιχογραφίες δυτικού τοίχου.

Εικ. 4. Ι. Μ. Κοιμήσεως της Θεοτόκου στο Μεγαλόβρυσο Αγίας. Η Άρνηση του Πέτρου.

Εικ. 5. Ι. Μ. Κοιμήσεως της Θεοτόκου στο Μεγαλόβρυσο Αγίας. Το Χαίρε των Μυροφόρων.

Εικ. 6. Ι. Μ. Κομήσεως της Θεοτόκου στο Μεγαλόβρυσο Αγιάς. Η Βρεφοκτονία.

Εικ. 7. Ι. Μ. Κομήσεως της Θεοτόκου στο Μεγαλόβρυσο Αγιάς. Ο άγιος Δάδας.

Εικ. 8. Ι. Μ. Κοιμήσεως της Θεοτόκου στο Μεγαλόβρυσο Αγιάς. Ο άγιος Θεόδωρος ο Τήρων.

Εικ. 9. Ι. Ν. Αγίου Γεωργίου Αγιάς. Ο άγιος Δαμιανός.

Εικ. 10. Ι. Ν. Αγίου Νικολάου στο Μεταξοχώρι Αγιάς. Βημόθυρο από το τέμπλο του Ι. Ν. Προφήτη Ηλία, με την υπογραφή του Λινοτοπίτη ζωγράφου Νικολάου (λεπτομέρεια).

ΤΕΣΣΕΡΑ ΚΑΘΟΛΙΚΑ ΤΩΝ ΑΡΧΩΝ ΤΟΥ 19ου ΑΙΩΝΑ ΣΤΗ ΒΟΡΕΙΑ ΘΕΣΣΑΛΙΑ. Η ΤΕΛΕΥΤΑΙΑ ΕΦΑΡΜΟΓΗ ΤΟΥ ΑΘΩΝΙΚΟΥ ΤΥΠΟΥ ΣΤΙΣ ΕΚΤΟΣ ΑΓΙΟΥ ΟΡΟΥΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ

Βασίλης Μεσσής

Ο αθωνικός τύπος¹, από τον 10ο αιώνα που πρωτοδιαμορφώνεται στο Άγιον Όρος, αλλά κυρίως κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο, αποτελεί τον κυρίαρχο ναοδομικό τύπο για την κατασκευή των καθολικών των μοναστηριών. Ειδιοποίη χαρακτηριστικό του είναι η προσθήκη πλευρικών κογχών, χορών όπως ονομάζονται, σε έναν σύνθετο τετρακίονιο σταυροειδή εγγεγραμμένο πυρήνα. Στη Θεσσαλία ο αθωνικός τύπος πρωτοεμφανίζεται στο καθολικό της μονής του Αγίου Δημητρίου στο Τσάγεζι², που ενδεχομένως αποτελεί την πρώτη περίπτωση εφαρμογής του τύπου εκτός Αγίου Όρους, καθώς σύμφωνα με την εκτίμησή μας χρονολογείται στον 14ο αιώνα. Κατά τον 16ο αι. ο τύπος εμφανίζεται στην υπόλοιπη Θεσσαλία, στα Μετέωρα και κυρίως στα Άγραφα, που αποτέλεσαν κατά τον αιώνα αυτό, αλλά και κατά τους δύο επόμενους, κέντρο θα λέγαμε εφαρμογής του, με πειραματισμούς σε επιμέρους τυπολογικά στοιχεία.

Στο πρώτο μισό του 19ου αιώνα, ενώ εντός Αγίου Όρους γίνεται μια προσπάθεια σύνδεσης του τύπου με τα νέα αρχιτεκτονικά στοιχεία και παραδόσεις, εκτός Αγίου Όρους, και παρά το γεγονός ότι εν γένει η ναοδομική δραστηριότητα είναι ιδιαίτερα αυξημένη και κτίζονται πλήθος ναών, ο αθωνικός τύπος ολοκληρώνει τον κύκλο του. Ο τόπος και ο χρόνος που διασώζουν την τελευταία δημιουργική εφαρμογή του αθωνικού τύπου εκτός Αγίου Όρους είναι η βόρεια ορεινή Θεσσαλία στις δύο πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα, όταν κτίζονται τέσσερα καθολικά μονών. Πρόκειται για τα καθολικά της μονής Παλιοκαρυάς στην Κρασιά Ελασσόνας, των μονών Σιαμάδων και Κορμπόβου (νέο καθολικό) σε ορεινές περιοχές των Τρικάλων, και για το καθολικό της μονής Μπουνάσιας κοντά στη Δεσκάτη Γρεβενών. Τα τέσσερα αυτά καθολικά μπορούν, λόγω των κοινών τους χαρακτηριστικών, να ομαδοποιηθούν και να κάνουμε λόγο για την ύπαρξη μιας ενιαίας τάσης ως προς την εφαρμογή του τύπου στην παραπάνω περιοχή.

Στα πιο πάνω τέσσερα καθολικά θα επικεντρωθούμε στην εργασία αυτή, παρουσιάζοντάς τα αρχικά, όσο πιο ευσύνοπτα μπορούμε, εμμένοντας κυρίως στα τυπολογικά χαρακτηριστικά τους και σε στοιχεία που μπορούν να στοιχειοθετήσουν την ομαδοποίηση που προτείνουμε. Ακολούθως, θα αναφερθούμε στα ειδικά χαρακτηριστικά της συγκεκριμένης ομάδας.

Η εγκαταλελειμμένη σήμερα μονή της Παλιοκαρυάς είναι κτισμένη 10 χλμ. νοτιοδυτικά της Κρασιάς Ελασσόνας, στον ορεινό όγκο των Αντιχασίων³. Το καθολικό της μονής, αφιερωμένο στη Μεταμόρφωση του Σωτήρος, εντάσσεται στον αθωνικό τύπο. Από τη μονή σώζεται σήμερα εκτός από το καθολικό⁴, ο πύργος που βρίσκεται βορειοανατολικά του καθολικού, και υπολείμματα μόνο κελιών. Δυστυχώς, πρόσφατα το καθολικό έτυχε ατυχούς συντήρησης, αποτέλεσμα της οποίας ήταν να καλυφθεί με τσιμέντο και επικολημένες σε αυτό λιθόπλακες (εικ. 1) και να μετατραπεί εξωτερικά σε μια από τις εκατοντάδες νέες κοπής εκκλη-

1. Για τον αθωνικό τύπο, τον ορισμό και την προέλευσή του, βλ. κυρίως Μυλωνάς 1985 και Mylonas 1984 και 1994. Βογιατζής 2000, ιδιαίτ. 89-96. Μαμαλούκος 2001, ιδιαίτ 138-152. Μεσσής 2010, τόμ. 1, 61-69. Tantsis 2010. Mamaloukos 2011.

2. Βλ. σχετικά Messis 2012.

3. Λουκόπουλος 1936, 113-140.

4. Για το καθολικό της μονής Παλιοκαρυάς Ελασσόνας, βλ. Λάλος 1983 α, 49-60. Λάλος 1986, 60-64. Σπανός 1983, 145-160. Μεσσής 2010, τόμ.2, 265-269.

σίες του ελλαδικού χώρου. Η αλλοίωση της εξωτερικής του εικόνας είναι ολική, ενώ ευτυχώς η συντήρηση/εξωραϊσμός δεν περιέλαβε – ακόμη – το εσωτερικό του.

Οι διαστάσεις του καθολικού, που αποτελείται από τον κυρίως ναό, το ιερό και τη δυτικά του κυρίως ναού συνεχόμενη δικιόνια λιτή, είναι $10,30 \times 5,95$ μ.⁵ Το καθολικό, συμπεριλαμβανομένης και της λιτής, κτίστηκε σε μία οικοδομική φάση. Μεταγενέστερη προσθήκη είναι το κτιστό χαγιάτι στη νότια πλευρά της λιτής, που φτάνει έως τον νότιο χορό.

Ο κυρίως ναός (εικ. 2) είναι ορθογώνιος στην κάτοψη⁶, με το δυτικό σκέλος του σταυρού σημαντικά επιμηκότερο του ανατολικού (λόγος 1,6 : 1). Οι κίονες του κεντρικού χώρου⁷ απέχουν σημαντικά των πλευρικών τοίχων και ο λόγος του κεντρικού προς τα πλάγια κλίτη είναι μόλις 1,4 : 1⁸. Τόξα που ενώνουν τους κίονες μεταξύ τους διαχωρίζουν σαφέστερα το κεντρικό τετράγωνο από τα σκέλη του σταυρού. Τόξα που εδράζονται στους κίονες και καταλήγουν στους πεσσούς του ιερού και, μέσω προβόλων, στους τοίχους οριοθετούν τα ορθογώνια στην κάτοψη γωνιαία διαμερίσματα, εκ των οποίων τα δυτικά είναι κατά πολύ ευρύτερα από τα ανατολικά. Ο κεντρικός χώρος τετραγωνίζεται στην ανωδομή με τη βοήθεια δύο προεχόντων κατά μήκος τόξων, εφαπτόμενων εσωτερικά στα τόξα που διαχωρίζουν τον κεντρικό χώρο από τις καμάρες των κατά μήκος σκελών του σταυρού. Ο κεντρικός χώρος καλύπτεται με οκτάπλευρο τρούλο και τα σκέλη του σταυρού με διαμήκειες καμάρες, εκτός του δυτικού σκέλους, το οποίο καλύπτεται με εγκάρσια καμάρα⁹. Τα γωνιαία διαμερίσματα καλύπτονται με φουρνικά. Για την επίτευξη της κάλυψης με φουρνικά τα δυτικά γωνιαία διαμερίσματα τετραγωνίζονται στην ανωδομή με τη βοήθεια ζεύγους κατά μήκος τόξων που εφάπτονται της ανατολικής και δυτικής πλευράς των διαμερισμάτων. Οι χοροί, ημικυκλικό εσωτερικά και εξωτερικά, καλύπτονται με τεταρτοσφαίρια, πολύ χαμηλότερα και κατά τι στενότερα από τις καμάρες των εγκαρσίων σκελών. Ελκυστήρες συνδέουν τους κίονες και τους πεσσούς μεταξύ τους και με τους τοίχους στο ύψος της γένεσης των τόξων και των καμαρών που καλύπτουν τα σκέλη του σταυρού.

Το ιερό οριοθετείται από ζεύγους πεσσών και η κατά μήκος διάστασή του είναι μεγαλύτερη από την αντίστοιχη του ανατολικού σκέλους του σταυρού (λόγος 1,2 : 1). Το κεντρικό τμήμα του ιερού απολήγει σε ευρύτατη ημικυκλική εσωτερικά και εξωτερικά αψίδα, ανάλογη με τους χορούς, ενώ τα παραβήματα απολήγουν σε ημικυκλικές κόγχες που εγγράφονται στο πάχος του τοίχου. Ημικυκλική κόγχη εγγράφεται στον βόρειο τοίχο της πρόθεσης, ενώ δυτικότερά της ανοιγόταν θύρα προς το εξωτερικό, που σήμερα έχει μετατραπεί σε παράθυρο. Τόξα που εδράζονται στους πεσσούς και απολήγουν, μέσω προβόλων, στους πλάγιους τοίχους διαχωρίζουν τα παραβήματα από τα ανατολικά γωνιαία διαμερίσματα, ενώ τόξο συνδέει τους πεσσούς μεταξύ τους, οριοθετώντας με σαφήνεια το ανατολικό σκέλος του σταυρού από το βήμα. Η επικοινωνία των παραβημάτων με το ιερό πραγματοποιείται μέσω τοξωτών διόδων, ευρύτερων και κατά τι ψηλότερων από τα ανοίγματα που συνδέουν τα ανατολικά γωνιαία διαμερίσματα με το αντίστοιχο σκέλος του σταυρού. Το βήμα καλύπτεται με διαμήκη καμάρα, ισούσή της καμάρας του ανατολικού σκέλους, από την οποία χωρίζεται από το τόξο που συνδέει τους πεσσούς του ιερού. Το τεταρτοσφαίριο της κόγχης του βήματος τοποθετείται πολύ χαμηλά και μεσολαβεί τμήμα τοίχου μεταξύ αυτού και τις καμάρας του βήματος. Τα παραβήματα καλύπτονται με φουρνικά.

Ο ναός συνεχεται δυτικά με δικιόνια λιτή. Οι κίονες της λιτής δεν ακολουθούν την ισογραμμή των κίονων του κυρίως ναού, αλλά συγκλίνουν προς τον κεντρικό άξονα. Τόξα που εδράζονται στους κίονες και απολήγουν μέσω προβόλων στους τοίχους οριοθετούν τα τετράγωνα στην κάτοψη γωνιαία διαμερίσματα, τα οποία καλύπτονται με φουρνικά. Ορθογώνια κόγχη εγγράφεται στο μέσο του δυτικού τοίχου της λιτής. Η πρόσβαση στη λιτή επιτυγχάνεται από είσοδο ευρισκόμενη στον νότιο τοίχο της, στο τμήμα που αντιστοιχεί στο νοτιοδυτικό γωνιαίο της διαμέρισμα. Η επικοινωνία της λιτής με τον κυρίως ναό πραγματοποιείται από είσοδο στο μέσο του κοινού τους τοίχου.

Το καθολικό στη νότια πλευρά του εδράζεται σε κρηπίδα. Η τοιχοδομία είναι αργολιθοδομή, ενώ έχει

5. Στις δοθείσες διαστάσεις τόσο του καθολικού της Παλιοκαρνάς όσο και όσων θα αναφερθούν στη συνέχεια, περιλαμβάνονται ο κυρίως ναός και το ιερό, χωρίς να υπολογίζονται στη διάσταση του μήκους οι κόγχες του βήματος και στη διάσταση του πλάτους οι χοροί.

6. Ο λόγος του μήκους προς το πλάτος του καθολικού είναι 1,3 : 1.

7. Πρόκειται για ορθογώνιο με λόγο πλευρών 1,3 : 1.

8. Πρόκειται για έναν από τους μικρότερους λόγους του κεντρικού προς τους πλάγιους χώρους που απαντά σε ναό αθωνικού τύπου.

9. Παρόμοιος τρόπος κάλυψης του δυτικού σκέλους δεν εντοπίζεται σε κανέναν από τους αθωνικού τύπου ναούς.

γίνει χρήση λευκής πέτρας σποραδικά, κυρίως στην ανατολική πλευρά. Λαξευτοί πωρόλιθοι χρησιμοποιήθηκαν στα υπέρθυρα των παραθύρων και στις γωνίες, ενώ ο τρούλος είναι κτισμένος αποκλειστικά με πωρόλιθους.

Οι κόγχες του ναού είναι πολύ χαμηλές εκτός του νότιου χορού, που φτάνει έως το γείσο της στέγης. Το μορφολογικό ενδιαφέρον εντοπίζεται στην αψίδα του βήματος, τον νότιο χορό και τον τρούλο. Οι υπόλοιπες πλευρές είναι τελείως αδιάθροτες και στερούνται οποιοδήποτε μορφολογικού ενδιαφέροντος. Η κόγχη του βήματος ποικίλλεται με εννέα αβαθή αψιδώματα, οριοθετημένα με κτιστούς κιονίσκους και απολήγοντα σε ισλαμίζοντα τόξα, που διχοτομούνται στο μέσο του ύψους τους από λίθινη ζώνη. Ο νότιος χορός κοσμεύεται με πέντε αβαθή αψιδώματα, που φτάνουν ως το μέσο περίπου του ύψους του χορού. Καθεμία από τις πλευρές του τυμπάνου του τρούλου, που απολήγει σε οριζόντιο γείσο, φέρει χαμηλό αβαθές αψιδώμα, με δίδυμη τοξωτή απόληξη, στο κέντρο του οποίου ανοίγεται παράθυρο. Τρία τοξωτά παράθυρα ανοίγονται ψηλά στον ανατολικό τοίχο και αντιστοιχούν από ένα στο βήμα και στα παραβήματα, ενώ ένα πολεμιστροειδές παράθυρο ανοίγεται χαμηλά στο κεντρικό αψιδώμα της αψίδας του βήματος. Η βόρεια πλευρά στερείται ανοιγμάτων, ενώ ψηλά, στην ίδια στάθμη ανοίγεται από ένα μικρό τοξωτό παράθυρο στον νότιο τοίχο των νότιων γωνιαίων διαμερισμάτων του κυρίως ναού και της λιτής, καθώς και στο διακονικό. Στον άξονα του νότιου χορού ανοίγονται δύο επάλληλα τοξωτά παράθυρα. Κάτω από τα παράθυρα του νοτιοανατολικού γωνιαίου διαμερίσματος και του διακονικού ανοίγεται από ένα μικρό ορθογώνιο παράθυρο.

Οριζόντιο γείσο από διπλή στρώση σχιστόλιθων περιτρέχει το καθολικό, της λιτής συμπεριλαμβανομένης. Ο ναός καλύπτεται με ενιαία δίρριχτη στέγη¹⁰, που φέρει αποτμήσεις¹¹ στο ανατολικό και το δυτικό της πέρας. Μικρές προεξοχές-απολήξεις στεγών στο βόρειο χορό και το βόρειο τοίχο της πρόθεσης, αρκετά χαμηλότερα της υπάρχουσας στέγης, ίσως να αποτελούν ενδείξεις παλαιότερης στέγης¹². Ενισχυτικό στοιχείο επίσης της παραπάνω υπόθεσης είναι το ότι το ύψος της κόγχης του βήματος ακολουθεί αυτό της χαμηλής «στέγης» του χορού.

Το καθολικό στερείται επιγραφικών μαρτυριών. Η μόνη επιγραφή (1628) είναι γραπτή στο ξυλόγλυπτο τέμπλο και αφορά στην κατασκευή του τέμπλου¹³, η αρχική θέση του οποίου, όμως, ήταν πιθανότατα στο παλαιότερο καθολικό της μονής.

Τοιχογραφίες, που, όπως προκύπτει από τον κώδικα της μονής¹⁴, εκτελέστηκαν το 1828, διατηρούνται σε σχετικά καλή κατάσταση στο ιερό. Νεότερες τοιχογραφίες, εκτελεσμένες τα τελευταία χρόνια, καλύπτουν την κόγχη του βήματος, τον τρούλο και τμήματα των κιόνων και των τοίχων του κυρίως ναού και της λιτής. Η κατασκευή του καθολικού έγινε, όπως προκύπτει από τον κώδικα της μονής¹⁵, το 1806. Το γεγονός ότι ο κώδικας κάνει αναφορά σε ανακαίνιση του καθολικού, αλλά και το ότι το ξυλόγλυπτο τέμπλο του καθολικού χρονολογείται στα 1628, δεν αποκλείει το υπάρχον καθολικό να κτίστηκε πάνω σε ερείπια παλαιότερου, στο οποίο ανήκε το τέμπλο.

10. Στοιχεία που είχαν διατηρηθεί στο τύμπανο του τρούλου και επιβίωσαν από την πρόσφατη ανακαίνιση του καθολικού μάς οδηγούν να συμπεράνουμε ότι αρχικά τα εγκάρσια σκέλη του σταυρού θα πρέπει να στεγάζονταν με ξεχωριστές δικλινείς στέγες, πιθανώς και με αποτμήσεις στα πέρατά τους.

11. Οι αποτμήσεις (*κομά, κεντρι*) στα πέρατα της δικλινούς στέγης είναι στοιχείο που συνάδει πλήρως με την αρχιτεκτονική της κεντρικής Ελλάδας κατά τον 18ο και τον 19ο αιώνα (βλ. σχετικά Πασαλή 1993, 127) και θεωρούνται επίδραση της αρχιτεκτονικής των οικιών (βλ. σχετικά Μπούρας 1969, 164-172, και Καρατζόγλου 1982, 141).

12. Την υπόθεση περί παλαιότερης στέγης ενισχύει η διαφορά τοιχοποιίας στο τμήμα του χορού πάνω από τη χαμηλή «στέγη», τα ιδιαίτερω χαμηλά αψιδώματα του βόρειου χορού, καθώς και η ζώνη με λαξευμένους λίθους που διατρέχει το βόρειο τοίχο του ναού λίγο ψηλότερα από τα αψιδώματα του χορού, στο ύψος που πιθανολογούμε ότι βρισκόταν το γείσο της αρχικής στέγης. Δεν αποκλείεται, επίσης – χωρίς αυτό να αποδυναμώνει την υπόθεση για μια παλαιότερη χαμηλότερη στέγη του καθολικού – να υπήρχε βορείως της πρόθεσης προσαρτώμενο παρεκκλήσιο που δυτικά απέληγε στον βόρειο χορό. Η υπόθεση αυτή ενισχύεται από την ύπαρξη της μικρής θύρας στον βόρειο τοίχο του βορειοανατολικού γωνιαίου διαμερίσματος. Οι παραπάνω παρατηρήσεις, καθώς και όσες πληροφορίες αφορούν τα μορφολογικά και κατασκευαστικά στοιχεία του ναού, βασίζονται σε προ εικοσαετίας φωτογραφίες. Σήμερα, δυστυχώς, κανένα από τα στοιχεία αυτά – πλην αυτών του τρούλου – δεν είναι ορατά.

13. *Ανακενήσθη ώ παρών τέμπλος | διά συνδρομής κώπου μόχθου τε | κ(αι) έξόδου τού πανοσιότατου έν ύερο(μονά)χης | παπ(ά) Π(α)λατύου, κ(αι) Άρσε[νί]ου ήερομονάχου, Νεκταρίου | ήερομονάχου, Άβερκίου ήερομονάχου | επί έτους ,ζρλ' μαρτύου η' <ς>*. Για τη μεταγραφή, βλ. και Λάλος 1983 β, 113-114.

14. Βλ. σχετικά Λάλος 1986, 62.

15. Τον κώδικα της μονής δημοσίευσε ο Λουκόπουλος 1936, 113-140. Βλ. σχετικά και Σπανός 1983, 153-156.

Ο αθωνικός τύπος, στον οποίο ανήκει το καθολικό της μονής Παλαιοκαρυάς, αντιπροσωπεύεται στην κοντινή στην Ελασσόνα περιοχή¹⁶ αλλά και στην ευρύτερη περιοχή της Θεσσαλίας¹⁷ από σημαντικό αριθμό ναών, που χρονολογούνται τουλάχιστον από τα μέσα του 16ου αιώνα και εξής.

Το καθολικό¹⁸ της εγκαταλελειμμένης μέχρι προσφάτως¹⁹ μονής Σιαμάδων (εικ. 3) βρίσκεται περί τα 15 χλμ. δυτικά της Καλαμπάκας, έχει διαστάσεις 8,5 × 6,4 μ. και φέρει δυτικά επιμήκη μονόχωρο νάρθηκα, σύγχρονο του υπολοίπου ναού. Το καθολικό χρονολογείται βάσει λιθανάγλυφης επιγραφής²⁰ το 1807. Ο κυρίως ναός (εικ. 4) είναι ελαφρά ορθογώνιος στην κάτοψη²¹, με το δυτικό σκέλος του σταυρού λιγότερο επίμηκες του ανατολικού (λόγος 0,9 : 1). Οι κίονες που διαμορφώνουν τον κεντρικό χώρο²² τοποθετούνται σε μέση απόσταση από τους πλάγιους τοίχους και ο λόγος του κεντρικού χώρου προς τους πλάγιους είναι 2,6 : 1. Το κεντρικό τετράγωνο καλύπτεται με οκτάπλευρο τρούλο (εικ. 5), τα γωνιαία διαμερίσματα, όπως και τα παραβήματα, με φουρνικά, και το βήμα με προέκταση της καμάρας του ανατολικού σκέλους του σταυρού.

Το νέο καθολικό της μονής Κορμπόβου²³ (εικ. 6), που είναι κτισμένη στις νότιες παρυφές των Αντιχασιών, περί τα 15 χλμ. βορειοανατολικά των Τρικάλων, έχει διαστάσεις 9 × 6,5 μ. και φέρει δυτικά επιμήκη μονόχωρο νάρθηκα, σύγχρονο του υπολοίπου ναού. Το καθολικό χρονολογείται, βάσει κτητορικής επιγραφής²⁴, το 1809. Ο κυρίως ναός (εικ. 7) είναι τετράγωνος στην κάτοψη, με το δυτικό σκέλος του σταυρού πιο επίμηκες του ανατολικού (λόγος 1,2 : 1). Οι κίονες που διαμορφώνουν το κεντρικό τετράγωνο απέχουν σημαντικά από τους πλευρικούς τοίχους και ο λόγος του κεντρικού προς τα πλάγια κλίτη είναι 1,6 : 1. Το κεντρικό τετράγωνο καλύπτεται με οκτάπλευρο τρούλο (εικ. 8), τα γωνιαία διαμερίσματα, όπως και τα παραβήματα, με φουρνικά, και το βήμα με προέκταση της καμάρας του ανατολικού σκέλους του σταυρού.

Το καθολικό²⁵ της εγκαταλελειμμένης σήμερα μονής της Μπουνάσιας (εικ. 9), βρίσκεται στο οροπέδιο της Δεσκάτης Γρεβενών, σε κοντινή απόσταση από τη μονή Παλιοκαρυάς, οι διαστάσεις του είναι 9,8 × 5,9 μ. και φέρει δυτικά επιμήκη μονόχωρο νάρθηκα, σύγχρονο του κυρίως ναού. Το καθολικό²⁶ χρονολογείται, βάσει λιθανάγλυφης κτητορικής επιγραφής²⁷, το 1816. Ο κυρίως ναός (εικ. 10) είναι ορθογώνιος στην κάτοψη²⁸, με το δυτικό σκέλος του σταυρού διπλάσιο σε μήκος του ανατολικού. Το κεντρικό τετράγωνο και ο κυρίως ναός στο σύνολό του, αλλά και το ιερό και ο υπόλοιπος ναός σε μικρότερο βαθμό, χαρακτηρίζονται

16. Καθολικά μονών Αγίου Δημητρίου Στομίου (Τσάγεζι) (1542-1543, με πιθανή φάση στον 14ο αι.), Παντελεήμονος Αγιάς (1567-1568), Αγίων Αποστόλων Στομίου (17ος αι.), Αναλήψεως Καλυβίων Αναλήψεως (τέλη 16ου - αρχές 17ου αι.), Προφήτη Ηλία Τυρνάβου (αρχές 17ου αι.).

17. Καθολικά μονών Δουσίκου (1544), Μεταμόρφωσης Μετεώρων (1544-1545), Πέτρας Αγράφων (μέσα 16ου αι.), Ρεντίνας Αγράφων (1579), Κορώνας Αγράφων (πριν από το 1587), Φλαμουρίου Πηλίου (1595-1602), Σουρβιάς Πηλίου (1626-1627), Θεολόγου Ζάρκου Τρικάλων (17ος αι.), Δρακότρυπας Τρικάλων (1742-1743), Μούχας Αγράφων (πιθ. 1789), Νεραϊδοχωρίου Τρικάλων (1792), νέο καθολικό Αγίου Στεφάνου Μετεώρων (1798), Σιαμάδων Καλαμπάκας (1807), νέο καθολικό Κορμπόβου Τρικάλων (1809).

18. Για το καθολικό της μονής Σιαμάδων, βλ. Καλούσιος 1990, 253-298. Παππάς 2002. Πασαλή 2005. Τσιλιμίγκας, Ζαφειρή, Δαφούλα 2009, 499-510. Μεσσής 2010, τόμ. 2, 269-272. Οι εργασίες συντήρησης του καθολικού, που εκτελούνται από τη 19η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, ευτυχώς σέβονται την κατασκευαστική εικόνα του καθολικού.

19. Τα τελευταία χρόνια κτίζονται κελιά περίξ του καθολικού και έχει εγκατασταθεί στο μοναστήρι ολιγομελής ομάδα μοναχών.

20. *Ἡ ὄντας ἐκτίσθητι ἡ | ἐκκλησία του Αγίου Νικολάου ἡγουμενεύοντος | Γερμανὸς ἱερομόναχος | ἔτος 1807 Μαΐου πρό |*τι. Η επιγραφή είναι εντοιχισμένη εξωτερικά στο δυτικό τοίχο, δεξιά της εισόδου. Για τη μεταγραφή της επιγραφής βλ. Καλούσιος 1990, 256.

21. Ο λόγος του μήκους προς το πλάτος του καθολικού είναι 1,05 : 1.

22. Πρόκειται για ορθογώνιο με λόγο πλευρών 0,97 : 1.

23. Για το καθολικό, βλ. Νημάς 1987, 214. Τσιλιμίγκας, Μαντζανά 1999, 429-430. Μεσσής 2010, τόμ. 2, 272-274. Το καθολικό αποκαταστάθηκε εσχάτως, κατά τρόπο που αποτελεί παράδειγμα προς μίμηση για ανάλογες πρωτοβουλίες. Η αποκατάσταση βασίστηκε στην πλήρη σχεδιαστική αποτύπωση του καθολικού από τους Στ. Μαμαλούκο και Α. Καμπόλη-Μαμαλούκου.

24. *Ἡ Ποιῶ τὴν σημείωση τῶν κερῶν ὅπου ἀνεκοδομῆθι ὁ θεῖος ναὸς τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου καὶ ἀειπαρθένου Μαρίας ἀρχιερατεύοντας τῶ πανιερωτάτῳ κηρίῳ κηρίῳ Γαβριήλ κὲ ἡγουμενεύοντα | τῶ πανοσιωτάτῳ Ἀμβροσίῳ κὲ τῶν σὶν ἀδελφῶ του Κοσμᾶ | τὸν ἱερομόναχον ἐν ἔτι ,αωθ' Μαΐου α'.* Η επιγραφή βρίσκεται στο λιθίνο υπέρθυρο της δυτικής εισόδου του ναού.

25. Για το καθολικό, βλ. και Νικήτα-Σκαρτάδου 1977, 213-233. Σπανός 1983, 145-160. Μουτσόπουλος 2006, 151-164. Σαββοπούλου-Κατσίκη 2010, ιδιαίτ. 152-166. Μεσσής 2010, τόμ. 2, 188-191.

26. Λανθασμένα αναφέρεται (βλ. σχετικά Δρόσου 1998, 705) ότι το καθολικό ακολουθεί το «ρυθμό» της τρίκογχης βασιλικής.

27. *Ἡ Ἐκτίσθη ὁ ναὸς τῆς Θεοτόκου | Εὐβαγγελισμοῦ | + ἐπιστάτης ἰγλομένου Π(α)παχριστοφόρου 1816.* Η επιγραφή βρίσκεται στο υπέρθυρο της εισόδου του κυρίως ναού. Για τη μεταγραφή της επιγραφής, βλ. Μουτσόπουλος 2006, 152.

28. Ο λόγος του μήκους προς το πλάτος του καθολικού είναι 1,3 : 1.

από ακανονιστία στη χάραξη, με αποτέλεσμα να παρουσιάζονται τραπεζιόσχημες αποκλίσεις στα επιμέρους διαμερίσματα. Οι κίονες που ορίζουν το κεντρικό τετράγωνο τοποθετούνται σε μέση απόσταση από τους πλευρικούς τοίχους και η αναλογία του κεντρικού τμήματος του κυρίως ναού προς τα πλάγια κυμαίνεται, λόγω τραπεζιόσχημης απόκλισης, από 1,7 : 1 έως 2 : 1. Το κεντρικό τετράγωνο καλύπτεται με οκτάπλευρο τρούλο, τα γωνιαία διαμερίσματα, όπως και τα παραβήματα, με διαμήκειες καμάρες, και το ιερό με προέκταση της καμάρας του ανατολικού σκέλους του σταυρού.

Η κατασκευαστική ομοιότητα που παρατηρείται μεταξύ των παραπάνω καθολικών είναι ευδιάκριτη και αποτελεί το πιο εύκολα αντιληπτό κοινό τους στοιχείο. Είναι κτισμένα όλα με αργές πέτρες και άφθονο κονίαμα, εκτός των κατασκευασμένων με λαξευμένες μεγαλύτερες πέτρες γωνιών τους και των κογχών, που είτε είναι κατασκευασμένες με πωρόλιθους²⁹, όπως και οι τρούλοι, είτε με ορθογωνισμένες πέτρες (Παλιοκαρυά), ενώ οι πλίνθοι σχεδόν απουσιάζουν από την κατασκευή. Τα κοινά στοιχεία γίνονται επίσης αντιληπτά στη μορφολογία, με τα αβαθή απλά αψιδώματα με τις τοξωτές οθωμανικές άνω απολήξεις και τα μικρά ανοίγματα. Ομοιότητα εντοπίζεται επίσης και στην κάλυψη με δικλινή στέγη, που φέρει αποτμήσεις στο ανατολικό και δυτικό πέρασ της, εκτός των εγκαρσίων σκελών³⁰, τα οποία καλύπτονται με ιδιαίτερες στέγες, οι οποίες φέρουν επίσης απότμηση³¹.

Οι ομοιότητές τους αφορούν κυρίως στα τυπολογικά χαρακτηριστικά και μάς οδηγούν στο να κάνουμε λόγο για μια ενιαία εφαρμογή του τύπου στην περιοχή της Θεσσαλίας και των Γρεβενών στις αρχές του 19ου αιώνα. Σημειώνουμε, ως περισσότερο ευκρινή και σημαντικά, τον στενό κεντρικό χώρο³², τα ευρέα και ψηλά ανοίγματα μεταξύ βήματος και παραβημάτων, την κάλυψη του βήματος με προέκταση της καμάρας του ανατολικού σκέλους του σταυρού. Τα παραπάνω στοιχεία δείχνουν ότι έχει ανοίξει ένας «διάλογος» μεταξύ του αθωνικού τύπου και της τρίκλιτης βασιλικής, χαρακτηριστικά της οποίας κυρίως αποτελούν τα παραπάνω, και στη συγκεκριμένη περιοχή, κάτι που συνέβη στο Άγιον Όρος³³ και σε άλλες περιοχές, όπως στα Άγραφα³⁴, ακόμη νωρίτερα.

Παρά τα πολλά κοινά τυπολογικά χαρακτηριστικά των τεσσάρων ναών, οι δύο ναοί της περιοχής των Τρικάλων, τα καθολικά Κορμπόβου και Σιαμάδων, λόγω ίσως και της γειτνιάσής τους με τα Μετέωρα και το καθολικό της μονής Δούσικου, που αποτελούσαν καθ' όλη τη μεταβυζαντινή περίοδο αρχιτεκτονικά πρότυπα για την περιοχή παρουσιάζουν εντονότερη τη διάθεση διατήρησης στοιχείων που τονίζουν τη σύνδεση των ναών με την παράδοση εφαρμογής του τύπου. Σημειώνουμε μεταξύ άλλων, ως πλέον χαρακτηριστικά, τον ιδιαίτερα μεγάλο για ναούς της εποχής λόγο του κεντρικού προς τους πλάγιους χώρους στο καθολικό των Σιαμάδων και τον τετράγωνο κυρίως ναό και στα δύο καθολικά, που φανερώνουν από τη μια αφομοιωμένη γνώση της παράδοσης στην εφαρμογή του αθωνικού τύπου και από την άλλη τη δυνατότητα επιτυχούς εφαρμογής της παράδοσης αυτής σε καθολικά υψηλών κατασκευαστικών προθέσεων. Αποδίδουμε το νέο καθολικό Κορμπόβου στο ίδιο συνεργείο που δούλεψε δύο χρόνια πριν στο καθολικό των Σιαμάδων, καθώς, εκτός των κοινών τους στοιχείων που αφορούν στα μορφολογικά τους χαρακτηριστικά³⁵, παρουσιάζουν

29. Μεγάλη κατασκευαστική ομοιότητα παρατηρείται μεταξύ των καθολικών Σιαμάδων, Κορμπόβου και Παλαιοκαριάς με το καθολικό της μονής Ταξιαρχών Μαράθου Ευρυτανίας (1791), κυρίως όσον αφορά στην κατασκευή των κογχών με πωρόλιθο.

30. Για την εξαιρεση ως προς τη στέγαση του καθολικού της Παλιοκαρυάς, βλ. παραπάνω, σημ. 9.

31. Μορφολογική και κατασκευαστική ομοιότητα παρατηρείται, επίσης, με τους σύνθετους τετρακίονιους σταυροειδείς εγγεγραμμένους της πεδιάδας των Τρικάλων και της Καρδίτσας, που χρονολογούνται στις δύο πρώτες δεκαετίες του 19ου αι., και κυρίως με το ναό του Αγίου Αθανασίου Ρουμ Παλαμά. Για το ναό του Παλαμά που χρονολογείται στα 1810, βλ. Καρατζόγλου 1989, 145-158.

32. Εκτός του καθολικού Σιαμάδων, στο οποίο ο λόγος του κεντρικού προς τους πλάγιους χώρους (2,6 : 1) θα μπορούσε να χαρακτηριστεί – ευρισκόμενος μεταξύ του 2 : 1 και 3 : 1 – ως μέσος. Ο λόγος του κεντρικού προς τους πλάγιους χώρους στους αθωνικούς ναούς που υπερβαίνει το 3 : 1 χαρακτηρίζεται ως μεγάλος και ο λόγος που περιορίζεται κάτω από το 2 : 1 ως μικρός.

33. Πρώτος εντός Αγίου Όρους αθωνικού τύπου ναός στον οποίο μπορεί να υποστηριχτεί επίδραση από τον τύπο της τρίκλιτης βασιλικής είναι το αδημοσίευτο παρεκκλήσιο της Πορταΐτισσας της μονής Ιβήρων, που χρονολογείται το 1680.

34. Τα παραπάνω χαρακτηριστικά συγκεντρωμένα πρωτοεμφανίζονται σε αθωνικού τύπου ναό των Άγραφων στο καθολικό της μονής Αγίας Τριάδας στη Δρακότρυπα, που χρονολογείται στα 1742-1743. Για το καθολικό της Δρακότρυπας, βλ. Καρατζόγλου 1982, 139-150. Καρατζόγλου 2001, 108-116. Τσιουρή 2008.

35. Σημειώνουμε ενδεικτικά, όσον αφορά στα μορφολογικά τους χαρακτηριστικά, την προβολή τριών κογχών στον ανατολικό τοίχο, την πολύπλευρη στο βήμα και τις τρίπλευρες στα παραβήματα κόγχες, τους κυκλικούς φεγγίτες στους χορούς (Κόρμποβο) και στο βήμα (Σιαμάδες, Κόρμποβο). Η σημαντικότερη από τις ελάχιστες διαφορές των δύο ναών είναι η διαφορά ως προς το εύρος του κεντρικού χώρου, όπου στο Κόρμποβο ο λόγος του κεντρικού χώρου προς τους πλάγιους είναι ιδιαίτερα μικρός (1,6 : 1), εν αντιθέσει με το καθολικό της μονής Σιαμάδων (2,6 : 1).

ζουν ηθελημένη προσπάθεια προσκόλλησης στην παράδοση, σε βαθμό μάλιστα που, αν έλειπαν οι επιγραφικές μαρτυρίες, να μπορούσαν να ενταχθούν χρονολογικά, ιδίως το καθολικό των Σιαμάδων, ακόμη και περί τα μέσα του 18ου αιώνα.

Αντιθέτως, στα καθολικά της Παλιοκαρυάς και της Μπουνάσιας είναι εντονότερη η σύνδεση με την αρχιτεκτονική έκφραση της εποχής³⁶, κάτι που παρατηρείται στην ακραία επιμήκυνση του δυτικού σκέλους του κυρίως ναού, σε σημείο μάλιστα που ο ναός, ιδιαίτερα στην περίπτωση του καθολικού της μονής Μπουνάσιας, να δίνει περισσότερο την εικόνα θολωτής τρουλαίας βασιλικής με πλευρικές κόγχες παρά την εικόνα ενός ναού με σταυροειδή πυρήνα. Τα δύο καθολικά παρουσιάζουν τόσες ομοιότητες που, εκτός του γεγονότος ότι εντάσσονται στην ίδια αρχιτεκτονική παράδοση, θα μπορούσαν, λόγω του πλήθους και της σημασίας των κοινών τους στοιχείων³⁷, να αποδοθούν πιθανώς και στο ίδιο συνεργείο. Ο επηρεασμός, επιπλέον, στο καθολικό της Μπουνάσιας, που έπεται κατά δέκα χρόνια του καθολικού της Παλιοκαρυάς, από τον τύπο της τρίκλιτης βασιλικής είναι ακόμη μεγαλύτερος και διακρίνεται στους χαμηλούς χορούς, που αποκτούν ένα καθαρά μορφολογικό χαρακτήρα και δικαιολογούνται απλώς ως εμμονή στην παράδοση³⁸. Ενδιαφέρουσα, επίσης, ιδιαιτερότητα του καθολικού της Μπουνάσιας αποτελεί η κάλυψη των γωνιαίων διαμερισμάτων και των παραβημάτων με διαμήκεις καμάρες, αντί των φουρνικών που στεγάζουν τους χώρους αυτούς στους υπόλοιπους ναούς της ομάδας, ακόμα και εκεί όπου εύκολα θα μπορούσαν να αποφευχθούν, όπως στα τετραγώνου σχήματος ανατολικά γωνιαία διαμερίσματα.

Τα τέσσερα καθολικά που αδρομερώς παρουσιάσαμε εντάσσονται σε μια περίοδο, η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική της οποίας, αν και αντιπροσωπεύεται από πλήθος ναών διαφόρων τύπων, ελάχιστα έως τώρα έχει μελετηθεί. Ευτυχώς, κατά τα τελευταία χρόνια παρατηρείται μεγαλύτερο ενδιαφέρον της έρευνας για την ύστερη μεταβυζαντινή περίοδο και ευελπιστούμε ότι οι ενδιαφερόμενοι μελετητές θα προλάβουν την ανακαινιστική μανία ευσεβών, κατά τα άλλα, και μη φορέων.

36. Το ότι το δυτικό σκέλος του σταυρού στην Παλιοκαρυά καλύπτεται με εγκάρσια καμάρα φανερώνει ενδεχομένως την αδεξιότητα των μαστόρων, την ελλιπή γνώση στην εφαρμογή του τύπου, και πιθανώς τον επηρεασμό τους από ναούς άλλων τύπων, στην κατασκευή των οποίων θα είχαν λάβει μέρος.

37. Τα κοινά τυπολογικά στοιχεία των δύο καθολικών αφορούν τις ίδιες περίπου μετρικές σχέσεις, τον μικρό λόγο του κεντρικού χώρου προς τους πλάγιους, την επιμήκυνση του δυτικού σκέλους, που στο καθολικό της Μπουνάσιας φτάνει στην ακραία της απόδοση (2 : 1), την εγγραφή των κογχών των παραβημάτων στο πάχος του ανατολικού τοίχου. Κατασκευαστικά και μορφολογικά, επίσης, οι δύο ναοί είναι παρόμοιοι.

38. Ως εμμονή και προσπάθεια σύνδεσης με την παράδοση στην εφαρμογή του αθωνικού τύπου μπορεί να θεωρηθεί και η ύπαρξη δικιόνιας λιτής στο καθολικό της Παλιοκαρυάς, που φαίνεται ως αναχρονισμός για τη συγκεκριμένη περίοδο. Δικιόνιοι νάρθηκες την ίδια περίοδο εμφανίζονται στη Θεσσαλία σε σύνθετους τετρακίονιους σταυροειδείς εγγεγραμμένους ναούς, όπως στον Άγιο Νικόλαο στη Φήκη Τρικάλων (πριν από το 1805) και στους Αγίους Κωνσταντίνο και Ελένη στο Μεγάλο Κεφαλόβρυσο Τρικάλων (1809), ενώ τετρακίονιοι στον Άγιο Νικόλαο στο Κακοπλεύρι Τρικάλων (1703), στον Άγιο Αθανάσιο Ρουμπαλαμά (1810) και στον Άγιο Νικόλαο στο Μεγάλο Καλύβια Τρικάλων (1811), πριν από την κατάργηση του μεσότοιχου ανάμεσα στον κυρίως ναό και τη λιτή και τη μετατροπή του ναού σε τρίκλιτη βασιλική.

ABSTRACT

FOUR CATHOLIKA DATED TO THE EARLY NINETEENTH CENTURY
IN NORTHERN THESSALY.
THE LAST EXAMPLES OF THE “ATHONITE” TYPE
IN AREAS OUTSIDE MOUNT ATHOS

Vassilis Messis

The so-called “athonite” architectural type in Thessaly is represented by a significant number of churches dating from the middle of the sixteenth century onwards. In the northern mountainous regions of Larissa and Trikala, as well as in the neighboring area of Grevena, four monastic catholika were built in the early nineteenth century; they constitute the last known examples of the “athonite” type of church outside Mount Athos during the post-byzantine period. Namely, these catholika are those of the Siamadon and Korbovou monasteries in the region of Trikala, the Paliokaryas monastery in the district of Ellassona and the Bounasias monastery in the area of Grevena. The characteristics of these catholika prove how influential was the architecture of the monasteries at Meteora and shape a common trend in a specific area and time.

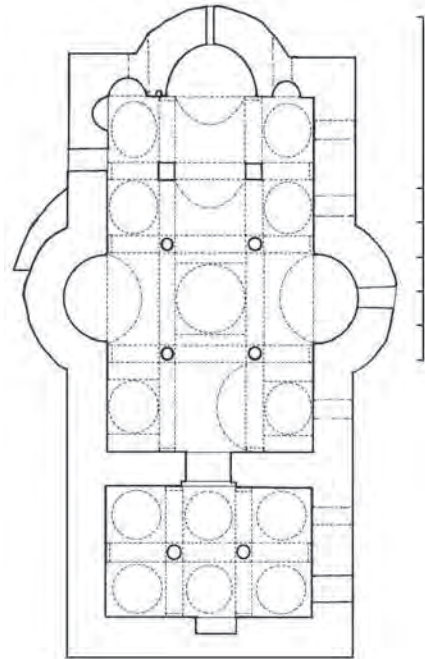
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Βογιατζής Σ., 2000. Συμβολή στην ιστορία της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής της κεντρικής Ελλάδος κατά τον 16ο αιώνα. Οι μονές του Αγίου Βησσαρίωνος (Δούσικο) και του Οσίου Νικάνορος (Ζάβορδα), Αθήνα.
- Δρόσου Κ., 1998. Μονή Ευαγγελισμού Θεοτόκου Μπουνασίας, *ΑΔ* 53, *Β'2-Χρονικά*, 705.
- Καλούσιος Δ. Γ., 1990. Το μοναστήρι των Σιαμάδων Καλαμπάκας, Συμβολή στην ιστορία της μονής, *Τρικαλινά* 10, 253-298.
- Καρατζόγλου Γ., 1982. Η μονή Αγίας Τριάδος Δρακότρυπας (Σκλάταινας), στο *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση* 2, 139-150.
- Καρατζόγλου Ι., 1989. Ο Άγιος Αθανάσιος Ρουμ-Παλαμά Καρδίτσας, στο *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση* 3, 145-158.
- Καρατζόγλου Ι. Α., 2001. *Ναοί αθωνίτικου τύπου στα θεσσαλικά Άγραφα*, τόμ.1 και 2, Διδ. διατριβή (Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών).
- Λάλος Π., 1983 α. Το μοναστήρι τη Παλιοκαρυάς (17ου αιώνα), *Θεσσημ* 4, 49-60.
- Λάλος Π., 1983 β. Η επιγραφή του τέμπλου της Παλιοκαρυάς (1628), *Θεσσημ* 5, 113-114.
- Λάλος Π., 1986. Το μοναστήρι τη Παλιοκαρυάς (Μεταμόρφωση του Σωτήρα), Συμπλήρωμα και επίλογος, *Θεσσημ* 9, 60-64.
- Λουκόπουλος Δ., 1936. Από έναν κώδικα διαλυμένου μοναστηριού του Ολύμπου, *ΗΜΕ*, 113-140.
- Μαμαλούκος Στ., 2001. *Το καθολικό της μονής Βατοπεδίου. Ιστορία και Αρχιτεκτονική*, Αθήνα.
- Μεσσης Β., 2010. *Ναοί αθωνικού τύπου*, τόμ. 1-2, Διδ. διατριβή (Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης).
- Μουτσόπουλος, Ν. Κ., 2006. Γρεβενά. Αρχαιότητες, κάστρα, οικισμοί, μοναστήρια και εκκλησίες του Νομού Γρεβενών, Θεσσαλονίκη.
- Μυλωνάς Π., 1985. Παρατηρήσεις στο καθολικό Χελανδαρίου. Η διαμόρφωση του ναού αθωνικού τύπου με χορούς και λιτή στο Άγιον Όρος, *Αρχαιολογία* 14, 64-83.
- Νημάς Θ. Α., 1987. *Τρικάλα – Καλαμπάκα – Μετέωρα – Πίνδος – Χάσια. Γεωγραφία – Ιστορία – Μνημεία – Τουρισμός*, Θεσσαλονίκη.
- Νικήτα-Σκαρτάδου Β., 1977. Το μοναστήρι της Μπουνασίας και τα λιθανάγλυφα του, *Μακεδονικά* 17, 213-233.

- Παππάς Ν. Β., 2002. Το καθολικό της μονής Αγίου Νικολάου Σιαμάδων Καλαμπάκας. *Ιστορία – Αρχιτεκτονική – Ζωγραφικός διάκοσμος, Μεταπτυχιακή διπλ. εργασία (Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης)*.
- Πασαλή Α., 1993. Ο Άγιος Παντελεήμονας στην Ανατολή Αγιάς Θεσσαλίας, στο *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση* 4, 113-128.
- Σαββοπούλου-Κατσίκη Ξ., 2010. *Μεταβυζαντινή εκκλησιαστική αρχιτεκτονική στο νομό Γρεβενών. Συμβολή στη μοναστηριακή αρχιτεκτονική στη Δυτική Μακεδονία από το 15ο έως το 19ο αιώνα*, Διδ. διατριβή (Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης).
- Σπανός Κ., 1983. Δύο μοναστήρια στο οροπέδιο της Δεσκάτης, *Θεσσημ* 4, 145-160.
- Τσιλιμίγκας Χ., Ζαφείρης Γ., Δαφούλα Μ., 2009. Ιερά Μονή Σιαμάδων: Η πρώτη φάση των εργασιών αποκατάστασης της, στο *Η Καλαμπάκα μέσα από την ιστορία της, Εισηγήσεις – Πρακτικά Γ' Ιστορικού Συνεδρίου Καλαμπάκας (7, 8, και 9 Σεπτεμβρίου 2007)*, τόμ. Β', Καλαμπάκα, 499-510.
- Τσιλιμίγκας Χ., Μαντζανά Κ., 1999. Αναστηλωτικές – Στερεωτικές εργασίες, *ΑΔ* 54, Β'1-Χρονικά, 429-430.
- Τσιουρής Κ. Ι., 2008. *Οι τοιχογραφίες της μονής Αγίας Τριάδος Δρακότρυπας (1758) και η μνημειακή ζωγραφική του 18ου αιώνα στην περιοχή των Αγράφων*, Αθήνα.
- Messis V., 2012. Le catholicon du monastère de Saint-Démétrius à Tsajézi sur le mont Kissavos en Thessalie orientale: questions de périodes architecturales, *BSlav* 70/1-2, 221-240.
- Mylonas P., 1984. Le plan initial du catholicon de la Grande-Lavra au Mont Athos et la genèse du type du catholicon athonite, *CArch* 32, 89-112.
- Mylonas P., 1994. Le catholicon de Kutlumus (Athos). La dernière étape de la formation du catholicon athonite: l'apparition des typicaria, *CArch* 42, 75-86.
- Tantsis A., 2010. The So-called "Athonite" Type of Church and Two Shrines of the Theotokos in Constantinople, *Zograf* 34, 3-11.
- Mamaloukos St., 2011. A Contribution to the Study of the "Athonite" Church Type of Byzantine Architecture, *Zograf* 35, 39-50.

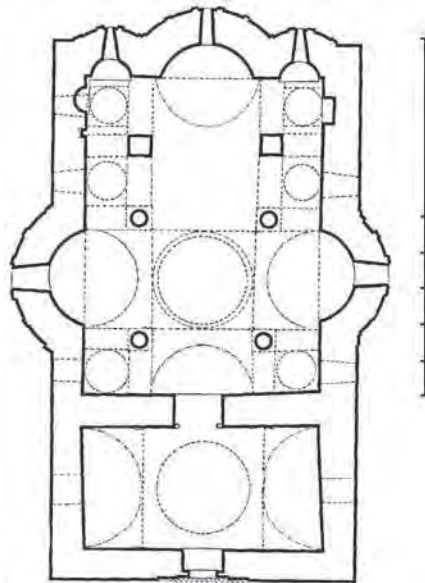
Εικ. 1. Μονή Παλιοκαρβάς, καθολικό μετά το τέλος των αναστηλωτικών εργασιών. Άποψη από ΒΑ.

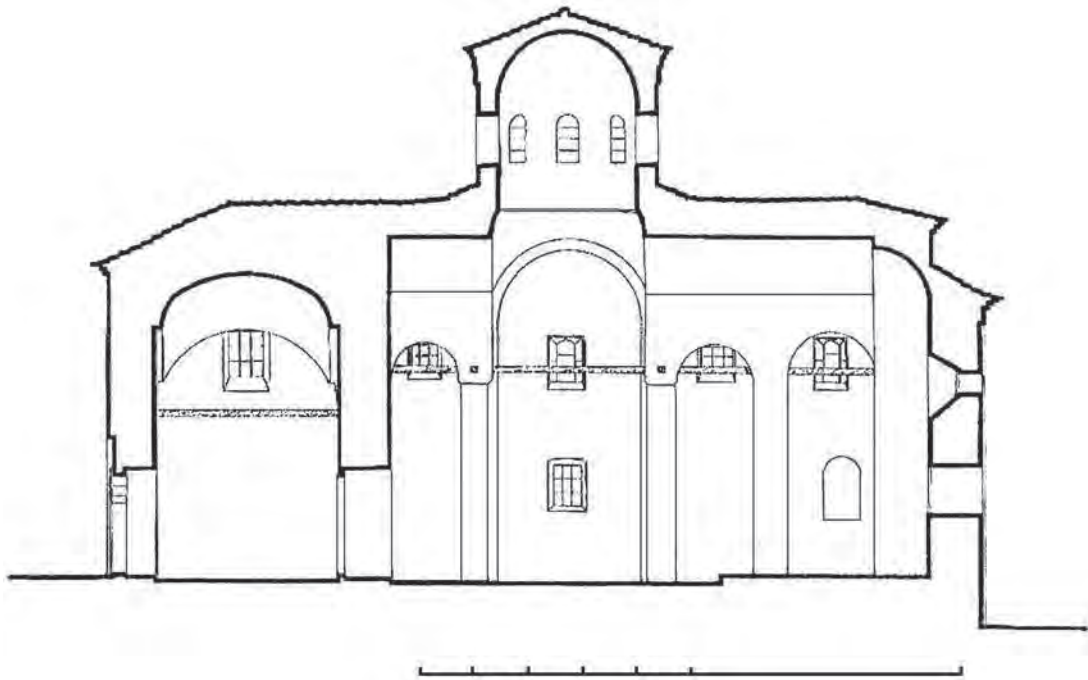
Εικ. 2. Μονή Παλιοκαρβάς, καθολικό. Κάτοψη.

Εικ. 3. Μονή Σιαμάδων, καθολικό. Άποψη από ΒΑ.

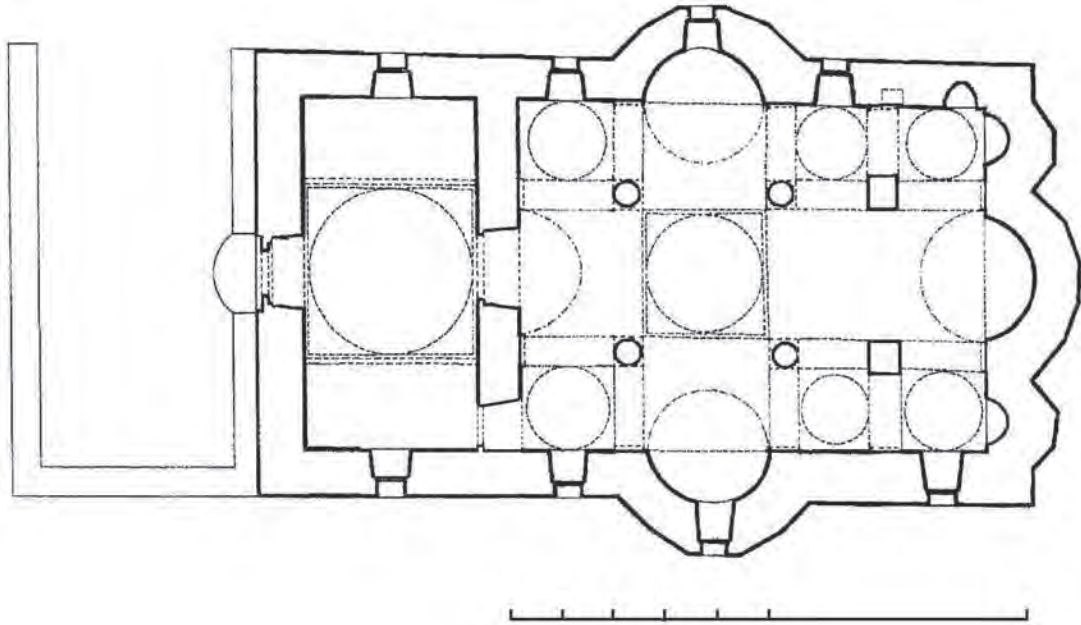
Εικ. 4. Μονή Σιαμάδων, καθολικό. Κάτοψη (πηγή: αρχείο 19ης ΕΒΑ).

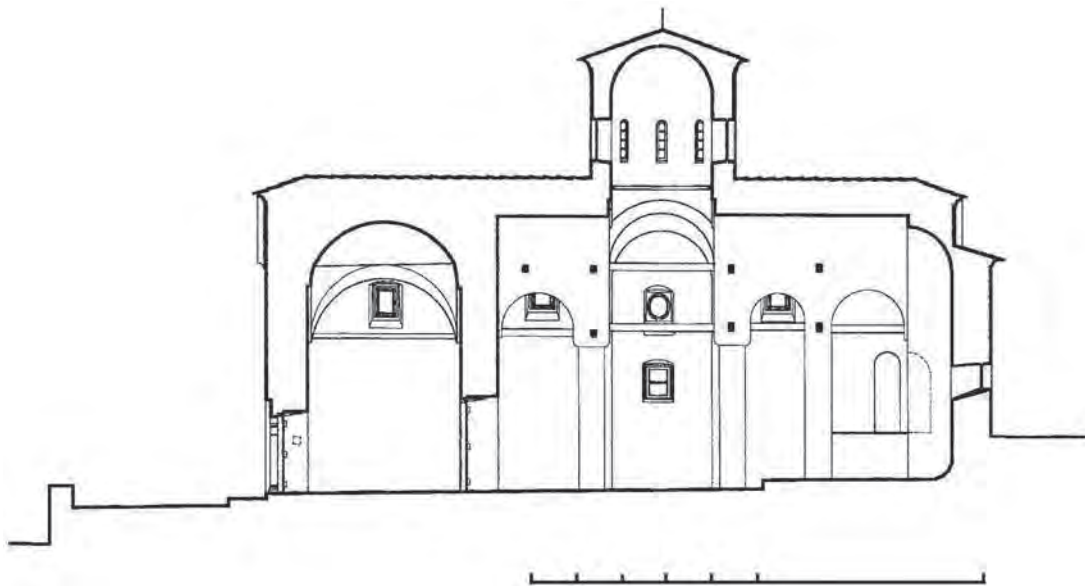
Εικ. 5. Μονή Σιαμάδων, καθολικό. Τομή κατά μήκος (πηγή: αρχείο της 19ης ΕΒΑ).

Εικ. 6. Μονή Κορμπόβου, νέο καθολικό. Άποψη από Α.

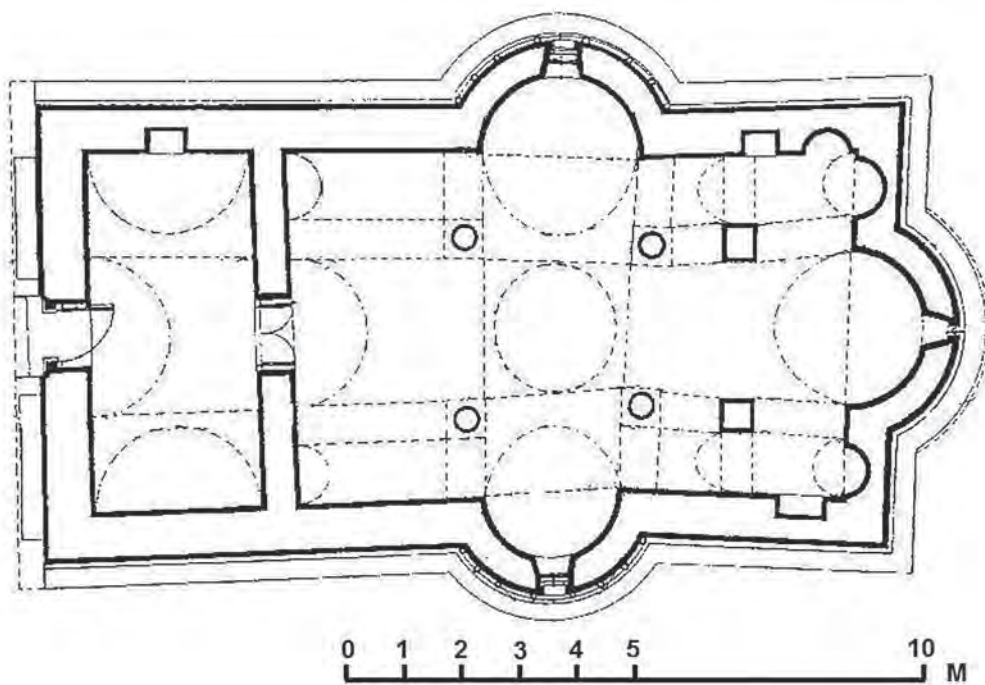
Εικ. 7. Μονή Κορμπόβου, νέο καθολικό. Κάτοψη (πηγή: Στ. Μαμαλούκος και Α. Καμπόλη-Μαμαλούκου).

Εικ. 8. Μονή Κορμπόβου, νέο καθολικό. Τομή κατά μήκος (πηγή: Στ. Μαμαλούκος και Α. Καμπόλη-Μαμαλούκου).

Εικ. 9. Μονή Μπουνάσας, καθολικό. Άποψη από ΒΑ.

Εικ. 10. Μονή Μπουνάσας, καθολικό. Κάτοψη (πηγή: Μουτσόπουλος 2006, 152 εικ. 34, ανασχεδίαση).

ΤΟ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΤΟΥ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΚΟΥ ΔΙΑΚΟΣΜΟΥ ΤΟΥ ΝΑΟΥ ΤΗΣ ΚΟΙΜΗΣΗΣ ΤΗΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ ΣΤΗΝ ΑΣΠΡΟΚΚΛΗΣΙΑ ΚΑΛΑΜΠΑΚΑΣ

Γεώργιος Ι. Καλογερούδης

Η Ασπροκκλησιά, που σήμερα ανήκει στο Δήμο Καλαμπάκας, απέχει από την πόλη 30 χλμ. και κείται στη διασταύρωση αρχαίων και βυζαντινών διαβάσεων¹. Βρίσκεται στην αφετηρία της οδού που έβαινε παράλληλα στον ποταμό Μουργκάνη, τον αρχαίο Ίωνα, ο οποίος οδηγεί μέσα από τις οροσειρές των Χασίων και Αντιχασίων στην περιοχή της Δεσκάτης και της Ελασσόνας, όπου και εικάζεται η αρχαία Μονδαία². Η ίδια διαδρομή στην αρχαιότητα ένωνε την Περραιβία με τη χώρα των Σταγών και στην Ασπροκκλησιά διασταυρωνόταν με την ορεινή διάβαση που οδηγούσε στην κοιλάδα του Αλιάκμονα. Η περιοχή δεν έχει ερευνηθεί συστηματικά έως σήμερα και έτσι δεν είμαστε σε θέση να διαμορφώσουμε άποψη για την αρχαία και βυζαντινή τοπογραφία.

Ο ναός, του οποίου ο τοιχογραφικός διάκοσμος θα μας απασχολήσει στη συνέχεια, τιμάται στην Κοίμηση της Θεοτόκου και βρίσκεται 3 χλμ. δυτικά της Ασπροκκλησιάς, στη νοτιοδυτική πλαγιά του λόφου Ούγλα, στη θέση Παλαιοχώρια (εικ. 1). Η ύπαρξή του αποδεικνύει ότι κατά τη βυζαντινή περίοδο υπήρξε κατοίκηση στη συγκεκριμένη θέση³. Πρόκειται για μονόχωρο δρομικό ναό, γνωστό στην έρευνα, αφού περιλήφθηκε στη διατριβή του Νίκου Νικονάνου⁴. Από τον ανατολικό τοίχο εξέρχει ημικυκλική εξωτερικά και εσωτερικά αψίδα, ενώ εκατέρωθεν της ανοίγονται στο πάχος του τοίχου ημικυκλικές κόγχες για την πρόθεση και το διακονικό. Στο βόρειο και τον νότιο μακρό τοίχο διαμορφώνονται εσωτερικά από τρία αψιδώματα, από τα οποία τα δύο ανατολικά βρίσκονται στο χώρο του ιερού (εικ. 2) και τα υπόλοιπα τέσσερα στον κυρίως ναό. Οι πεσσοί ανάμεσα στα αψιδώματα και τα τόξα των ίδιων των αψιδωμάτων στηρίζουν την κατά μήκος ημικυλινδρική καμάρα.

Ο νάρθηκας, που προστέθηκε στο ναό μεταγενεστέρως, διαθέτει δύο εισόδους, μία στο μέσο της δυτικής πλευράς και μία στη νότια πλευρά, στη σύνδεση του νάρθηκα με τον αρχικό ναό. Στο βόρειο τοίχο, σε απόσταση 0,52 μ. από το δυτικό τοίχο του κυρίως ναού, διαμορφώνεται τυφλό αψίδωμα (διαστ. 1,50 × 0,40 × 2 μ.), ενώ στο νότιο τοίχο και σε απόσταση 0,91 μ. από το δυτικό τοίχο του νάρθηκα ανοίγεται άλλο τυφλό αψίδωμα (διαστ. 1,22 × 0,40 × 2,08 μ.), στο τύμπανο του οποίου σώζεται τοιχογραφία.

Η τοιχοποιία του ναού δεν είναι ορατή, καθώς το μνημείο έχει επιχρισθεί εξ ολοκλήρου εξωτερικά. Σύμφωνα με τον Νικονάνο, οι αρχικοί τοίχοι του κυρίως ναού έχουν αλλοιωθεί σημαντικά, με επάλληλες επιδιορθώσεις, επενδύσεις με τούβλα και επιχρίσεις με ασβέστη, εκτός από τη δυτική εξωτερική πλευρά του ναού που κοσμούνται με τοιχογραφίες⁵.

Ο κυρίως ναός είναι κατάγραφος, σε μερικά όμως σημεία όπου έχει καταπέσει η ζωγραφική επιφάνεια

1. Βλ. Νημάς 1987, 260.

2. Βλ. Παπαχατζής 1959, 15.

3. Βλ. Αβραμέα 1974, 96.

4. Νικονάνος 1979, 86-90, 146, 147, 155, 160, 168, 171, σχέδ. 16, πίν. 34-36. Ο ναός ανήκει στους μονόχωρους δρομικούς ναούς, που φαίνεται ότι ήταν διαδεδομένοι στη Θεσσαλία, αφού στον τύπο αυτόν ανήκουν ο Άγιος Νικόλαος Καναλιών στο νομό Μαγνησίας, η Παναγία της Βελίκας, ο Άγιος Γεώργιος της Αγιάς και Άγιος Γεώργιος του Καστριού στο νομό Λάρισας, καθώς και η Παναγία της Δούπιανης, ο Άγιος Νικόλαος της Κρήνης και οι Άγιοι Πέτρος και Παύλος του Κλοκωτού στον νομό Τρικάλων. Βλ. στο ίδιο, 42.

5. Στο ίδιο, 89.

έχουν αναφανεί δύο παλαιότερα στρώματα διακόσμου, που ανάγονται στη βυζαντινή περίοδο⁶. Στην παρόντα εργασία θα μας απασχολήσει μόνον το νεότερο στρώμα των τοιχογραφιών, που σύμφωνα με αφιερωματική επιγραφή χρονολογείται το 1781, και όχι τα παλαιότερα στρώματα που ανάγονται στη βυζαντινή εποχή.

Η αφιερωματική επιγραφή έχει γραφεί με μαύρο χρώμα στο δυτικό τοίχο, πάνω από το υπέρθυρο της εισόδου και το κείμενό της βρίθεται λαθών (εικ. 4): «[† Ἀνεκαινίσθη καὶ] ἀνεστορίθι οὗτος ὁ πάνσεμτος ναὸς τῆς ἰπεραγῆα[ς] δεσπῆνης ἰμον κὲ ἀηπαρθένου | [Μα]ρῆας ἀρχιερατέβον<τος> Θεοφάνου μοναχοῦ διὰ σινδρομη(ς) κόπου κὲ ἐξόδου κῆρ κῆρ Στεφανῆ | [κὲ] ἱερέον Χρῖσ<τ>ο<υ> Πούλιο<υ>, Ἰοάνου Μακρῖ, Ἰοάνου ἱερέος, Ρῖζο<υ> ἱερέο<ς>, Δίμο<υ>, Θίμηο<υ> | [(ἴμον)]αχ(ών) [;] ἐπῆ ἔτους 1781 Γενουαρίου 18». Επομένως, ο ναός της Θεοτόκου υπήρξε κατά πάσαν πιθανότητα καθολικό μονής, που ανακαινίστηκε ἐπὶ επισκόπου Τρίκκης Θεοφάνη με συλλογική δωρεά. Σ' αυτήν συνέβαλαν ἕνας λαϊκός, ο Στεφανής, τέσσερις ἱερεῖς, ο Χρῖστος του Πούλιου, ο Ἰωάννης Μακρῆς, ἕνας ἄλλος Ἰωάννης και ο Ρῖζος, και ενδεχομένως δύο μοναχοί, οὐ Δήμος και Ρῖζος. Κάτω δεξιά, η επιγραφή ἔχει συμπληρωθεῖ με το ἐξῆς κείμενο, που εἶναι γραμμένο με μικρογράμματη γραφή: † ἔτη χήλη ἑπτάκοσι σαράντα ἦχε τὸ γέννημα τὸ λουτζικὶ τριακόσια | τριάντα, ἐνὸς κάτω ἀπὸ τὴ φράση ἐπῆ ἔτους τῆς επιγραφῆς μεταγενέστερο χέρι ἔχει προσθέσει με μικρογράμματη γραφή σε τρεῖς στίχους το ἐξῆς κείμενο: ἔτη χίλια ἑπτάκοσια ἐξήκοντα | μεγάλη ἀκρήβηα ὅπου εἶχε τὸ λουτζέκι τὸ γέννημα | τέσσερα γρόσηα. Τα δύο αὐτὰ κείμενα αποτελοῦν σημειώσεις που αναφέρουν ἀξιωματιμόνευτα γεγονότα περασμένων ἐτῶν, ενδεχομένως ἐνθυμήσεις που εἶχαν γραφεί ἢ χαραχθεῖ στην αφιερωματικὴ επιγραφή του παλαιότερου στρώματος.

Οὐ παραστάσεις εἰκονίζονται μέσα σε διάχωρα και καλύπτουν κάθε ἐλεύθερη ἐπιφάνεια. Γενικά, ἀκολουθοῦνται οὐ τρεῖς κύκλοι στη διάταξη των θεμάτων: στο ἄνω μέρος τῆς καμάρας και στην ἀψίδα του ἱεροῦ ἀναπτύσσεται ο δογματικὸς κύκλος, στο ἱερό βῆμα ἀναπτύσσεται ο λειτουργικὸς κύκλος και στα ὑπόλοιπα μέρη ο ἱστορικὸς ἢ εορταστικὸς.

Στο χώρο του ἱεροῦ βήματος η τοιχογράφηση δεν υφίσταται ἀπὸ τα καθιερωμένα: στο τεταρτοσφαῖριο τῆς κόγχης εἰκονίζεται ἡ Θεοτόκος Πλατυτέρα και, χαμηλότερα, στον ημικύλινδρο ολόσωμοι συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, που στρέφονται προς το κέντρο τῆς ἀψίδας και κρατοῦν ἐνεπίγραφα εἰλητά. Συγκεκριμένα, ἀπὸ τα βόρεια προς τα νότια εἰκονίζονται ο Γρηγόριος ο Θαυματουργός, ο Γρηγόριος ο Θεολόγος, ο Βασίλειος ο Μέγας, ο Ἰωάννης ο Χρυσόστομος, ο Γρηγόριος τῆς Μεγάλης Ἀρμενίας και ο Γρηγόριος ο Ἀκραγαντίνος. Στο μέτωπο τῆς ἀψίδας εἰκονίζεται ἡ Ἀνάληψη του Χριστοῦ. Στα ημικυκλικὰ κογχάρια τῆς πρόθεσης και του διακοσμοῦ (διαστ. 0,55 × 0,28 × 0,80 μ.), εἰκονίζονται ο Χριστός ως Ἀκρά Ταπεινωση (με τὴν επιγραφή † Ἀποκαθῆλο/σις) και ο Χριστός Ἐμμανουήλ, ἀντίστοιχα. Στο ἀνατολικὸ τυφλό ἀψίδωμα τῆς βόρειας πλευρᾶς του ἱεροῦ εἰκονίζεται το ὄραμα του ἁγίου Πέτρου Ἀλεξανδρείας (εικ. 3), σύμφωνα με το ὁποῖο ο πατριάρχης ρωτᾷ τον Κύριο, που ἐμφανίζεται πάνω σε ἁγία τράπεζα με κιβώριο: Τίς σου τὸν χιτῶνα, σῶτερ, διείλεν; και ο μικρὸς Χριστός ἀπαντᾷ: Ἄφρων Ἄρειος καὶ τῆς Τριάδος (μαχητής ;). Ἐδὼ ἡ μικρογράμματη επιγραφή εἶναι ἀντίστροφα γραμμένη. Στο βόρειο τμήμα του ἱεροῦ εἰκονίζονται ο ἅγιος Στέφανος ο πρωτομάρτυρας ως διάκονος και ο διάκονος Νικάνωρ. Στο τυφλό ἀψίδωμα τῆς νότιας πλευρᾶς του ἱεροῦ εἰκονίζονται ολόσωμοι οὐ ἱεράρχες Σπυρίδων, Κύριλλος και Παρθένιος, και δίπλα ο Ρωμανός ο μελωδός, ο ἅγιος Νικόλαος, ο ἅγιος Γρηγόριος Νύσσης και ο Κύριλλος Ἀλεξανδρείας. Στην ἀνώτερη ζώνη των πλάγιων τοίχων του ἱεροῦ τοποθετοῦνται σκηνές του Δωδεκαόρτου που ἀντιστοιχοῦν στην Ἀνάληψη του μύακα τῆς ἀψίδας και ἀνάμεσά τους προφῆτες με ἐνεπίγραφα εἰλητά, στα ὁποῖα ἀναγράφονται κείμενα που διαβάζονται κατὰ τὴν διάρκεια των ἀκολουθιῶν και των μυστηρίων των ἀντιστοιχῶν εορτῶν: στο νότιο τοῖχο τοποθετοῦνται σκηνές με τις ὁποῖες ἀνοίγει ο κύκλος του Δωδεκαόρτου, ο προφῆτης Δαβὶδ, ο Εὐαγγελισμὸς τῆς Θεοτόκου, ο προφῆτης Ζαχαρίας, ἡ Γέννηση του Χριστοῦ, ἡ Ὑπαπαντή, ο προφῆτης Σοφονίας, ἡ Γέννηση τῆς Θεοτόκου, ἐνὸς στο βόρειο τοῖχο τοποθετοῦνται τα Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου, ἡ Σταύρωση του Χριστοῦ, ἡ Ἀνάσταση και ο προφῆτης Δαβὶδ.

Ο τοιχογραφικὸς διάκοσμος στους μακροῦς τοίχους του κυρίως ναοῦ διαιρεῖται καθ' ὕψος σε τρεῖς ζώνες με τὴν κατώτερη να περιλαμβάνει διακοσμητικὰ μοτίβα, τὴ δευτέρη να καταλαμβάνουν ολόσωμοι ἅγιοι και ἅγιοι σε μετᾶλλια πάνω ἀπὸ τὴν ἀντυγα των τόξων των ἀψιδωμάτων, ἐνὸς στην τῆν τρίτη τοποθετοῦνται σκηνές ἀπὸ τὴν ἱστορία του Χριστοῦ. Στην κατώτερη ζώνη τῆς καμάρας εἰκονίζονται προφῆτες και ἀγγελικὲς δυνάμεις με ἐνεπίγραφα εἰλητά, ἀνὰ δύο ἢ ἀνὰ τρεῖς σε διάχωρα, ἐνὸς στο κέντρο τῆς καμάρας το

6. Στο ἴδιο, 89-90, πίν. 35 β-36.

πλαίσιο περικλείει μέταλλο από πολύχρωμο τόξο της ίριδας με το Χριστό Παντοκράτορα στηθαίο να ευλογεί με το δεξί και να κρατά κλειστό ευαγγέλιο στο αριστερό χέρι. Τις γωνίες καταλαμβάνουν τα σύμβολα των τεσσάρων ευαγγελιστών. Τριγύρω στο τόξο της ίριδας και εκατέρωθεν των κεφαλών των ζώδιων σημειώνεται η επιγραφή (εικ. 6): Ἄγιος ἄγιος ἄγιος Κήριος Σαβαώθ, πλήρης ὁ οὐρανὸς καὶ ἡ γῆ τῆς δόξης σου, ὡσανά ἐν τῆς ὑψίστης εὐλογημένος ὁ ἐρχόμενος. Στα ανώτερα μέρη των διαχώρων των προφητών σημειώνεται κεφαλαιογράμματη επιγραφή που μνημονεύει δεύτερη φορά δύο μόνον από τους αφιερωτές της εκκλησίας: Δέυσης τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ Χρῆσ<τ>ο<υ> τοῦ Πούλιου καὶ Γηάνη Μακρῆ. Ανατολικά του διαχώρου με τον Παντοκράτορα τοποθετούνται δύο προφῆτες και στη συνέχεια η Αγία Τριάδα με αγγελικές δυνάμεις, ενώ στα δυτικά διευθετούνται ἄλλοι δύο προφῆτες και, δυτικότερα, η Θεοτόκος με μέταλλο του Χριστοῦ μπροστά στο στήθος της και εκατέρωθεν της αγγελικές δυνάμεις.

Στον δυτικό τοίχο ἄνω από την επιγραφή αναπτύσσεται η παράσταση της Κοίμησης της Θεοτόκου (εικ. 4), ενώ εκατέρωθεν της εισόδου εικονίζονται ολόσωμοι οι Αρχάγγελοι Μιχαήλ και Γαβριήλ, ὁ ἅγιος Θεόδωρος και οἱ ἅγιοι Κωνσταντῖνος και Ελένη.

Η πολυπρόσωπη παράσταση της Δευτέρας Παρουσίας κοσμεί τη δυτική εξωτερική πλευρά του κυρίως (αρχικού) ναοῦ (εικ. 5), ὅπου και ἐδῶ ἔχουν εντοπιστεῖ δύο στρώματα, ἀλλὰ ορατό εἶναι μόνο το νεότερο. Στο ανώτερο τμήμα της παράστασης εικονίζεται μέσα σε κυκλική δόξα ὁ Χριστός και εκατέρωθεν του αγγελικές δυνάμεις και πιθανόν η Παναγία με τον Ιωάννη τον Πρόδρομο (τμήμα κατεστραμμένο). Πιο κάτω εικονίζονται οἱ κριτές δώδεκα ἀπόστολοι καθιστοὶ ἀνά ἕξι σε ξυλόγλυπτους θρόνους, εκατέρωθεν του θρόνου της Ετοιμασίας, τον ὁποῖον παραστέκουν δύο ἄγγελοι που ἀπευθύνονται σε ποιμένες. Στα αριστερά σημειώνεται η επιγραφή Δεῦτε οἱ εὐλογημένοι τοῦ πατρὸς μου, κληρονωμοῖσθε τὴν ἡτιμασμένην ἡμῖν βασιλείαν ἀπὸ καταβολῆς κόσμου, και στα δεξιά Πορέβεστε ἀπ' ἐμοῦ οἱ κατηραμένοι εἰς τὸ πῦρ τὸ αἰώνιον τὸ ἐτοιμασμένο, το διαβῶλο καὶ τῆς ἀγκυκαίλης αὐτοῦ. Στα πόδια του θρόνου της Ετοιμασίας προσπέφτουν ὁ Ἀδάμ αριστερά και η Εὐά δεξιά, ικετεύοντας για σωτηρία. Ἀπὸ το κατώτερο τμήμα του θρόνου ξεκινᾶ ὁ πύρινος ποταμὸς τῆς Κόλασης που καταλήγει κάτω δεξιά τὸ στόμα του δράκοντα που καταπίνει τους κολασμένους. Σημειώνεται η επιγραφή: Τέκνον ἀπέλαβες τὰ ἀγαθὰ ἐν τῇ ζωῇ, η ὁποία βρίσκεται δίπλα στον προφήτη Μωυσή στο ἄνω τμήμα της πολυπρόσωπης παράστασης. Ἐπίσης διακρίνονται και ἄλλες μορφές και ἄλλες επιγραφές σε ὅλο το εὖρος της παράστασης. Στη δεξιά πλευρά του πύρινου ποταμοῦ στέκεται ὁ προφήτης Μωυσῆς και πιο κάτω ὁ ἄγγελος που σαλπίζει στη γῆ και ὁ ἄγγελος που σαλπίζει στη θάλασσα. Ἐπιπλέον εικονίζονται ὁ βασιλεὺς Δαρείος, ὁ ἄρχων Μιχαήλ και την κατώτερη ζώνη, σε μονοχρωμία, οἱ τιμωρίες των κολασμένων δηλαδή ὁ παραυλακιστής, δηλαδή ἐκεῖνος που κλέβει κατὰ τὸ ὄργωμα ἀπὸ τὸ χωράφι του γείτονα, ἐκεῖνοι που κοιμούνται τη Κυριακή, ὁ κρασόπουλος, ὁ πόρνος, η πόρνη, ὁ μυλωνάς. Στην αριστερή πλευρά της παράστασης εικονίζονται ψηλά οἱ χοροὶ των μαρτύρων, των ιεραρχῶν, των αποστόλων και χαμηλότερα ὁ Παράδεισος ὡς τοιχισμένος κήπος με την Παναγία, τον Ἀβραάμ και τον Ἰακώβ καθιστοὺς στα πρανή του κεκλιμένου ἐδάφους. Ἐξ ἀπὸ την κλεισμένη θύρα του Παραδείσου συνωστίζεται πλῆθος ἁγίων, που εἶναι ἔτοιμοι να εἰσέλθουν. Η παράσταση της Δευτέρας Παρουσίας ἔχει υποστεί αρκετές φθορές και ἀπολεπίσεις των χρωμάτων στα πρόσωπα και στα ἐνδύματα των μορφῶν, ἀλλὰ εἶναι κυρίως ὁ ἀνθρώπινος παράγοντας που συντέλεσε στην καταστροφή της ζωγραφικῆς ἐπιφάνειας με τα πολλὰ χαράγματα ὀνομάτων, χρονολογιῶν κτλ. Τέλος, στο τύμπανο της κόγχης πάνω ἀπὸ την εἴσοδο ἔχει τοποθετηθεῖ ἡ Θεοτόκος δεξιοκρατοῦσα στον τύπο της Γλυκοφιλοῦσας.

Παρατηρώντας τις παραστάσεις του ναοῦ μπορούμε να διαπιστώσουμε ὅτι η πυκνή μεταβυζαντινὴ και λαϊκίζουσα αἰσιογράφηση ἀποτελεῖ μοναδική ἐμπειρία για τον πιστό θεατή. Τα θέματα σχετικά με τις ἀρετές του ἀνθρώπινου βίου παρήσαν χρήσιμες διδαχές προς παραδειγματισμὸ των πιστῶν. Οἱ αἰσιογραφίες εικονίζουν τον πρότυπο χριστιανικὸ βίον, ἀπευθυνόμενες σε ὅλους. Ἐπίσης, ἀξίζει να τονιστεῖ ἡ παράσταση των γυναικῶν σωματῶν χωρὶς χρῶμα που τονίζει την ἀμαρτωλότητα των ἀνθρώπων.

Στον τοιχογραφικὸ διάκοσμο του κυρίως ναοῦ γίνεται κατανοητὴ ἡ ἀπουσία διάθεσης του ζωγράφου ἢ των ζωγράφων να ἀκολουθήσουν και να μιμηθοῦν τη κλασικὴ βυζαντινὴ τεχνοτροπία και ἐφαρμόζουν ἕνα λαϊκότερο τύπο που ανταποκρίνεται στην ἐποχή τους, δίνοντας ἀπὸ πρώτη ματιὰ την ἐντύπωση ὅτι αὐτὴ ἡ λαϊκότερη τεχνικὴ ὁδηγεῖ σε δουλικὴ ἀποκρυστάλλωση της θρησκευτικῆς ζωγραφικῆς κατὰ τη μεταβυζαντινὴ περίοδο. Λαμβάνοντας ὑπόψη παρόμοια εἰκονογραφικὰ σύνολα που συναντᾶμε τόσο στο χώρο της Ἠπείρου ὅσο και στο χώρο της Δυτικῆς Μακεδονίας και Θεσσαλίας, μπορεῖ να υποστηριχθεῖ ὅτι ἀκολουθεῖται ἡ διάταξη των εἰκονογραφικῶν προγραμμάτων του 17ου αἰῶνα. Πρόσωπα στρογγυλά με μεγάλα μάτια,

κινήσεις έντονες αλλά και με νωπές βυζαντινές αναμνήσεις (**εικ. 9**), πλήθος μορφών ολόσωμων ή σε προτομή, πολυπρόσωπες συνθέσεις και ποικίλα διακοσμητικά στοιχεία που όλα μαζί δημιουργούν εντυπωσιακά σύνολα.

Όλα τα παραπάνω στοιχεία αντικατοπτρίζουν τα δεδομένα της εποχής στην τέχνη της αγιογραφίας. Επομένως, δεν πρόκειται για εκφυλισμό και φθορά της βυζαντινής αγιογραφίας, όπως έχει κατά καιρούς υποστηριχθεί, αλλά για φυσική εξέλιξη μιας τέχνης που αντιπροσωπεύει την εποχή στην οποία ανήκει. Όσον αφορά στη χρονολόγηση, ο τύπος του ναού, όπως και τα επιμέρους στοιχεία (κάλυψη με καμάρα, τυφλά αψιδώματα κτλ.) δεν επαρκούν για να οδηγήσουν σε συγκεκριμένα χρονικά πλαίσια αλλά ουσιαστική βοήθεια προσφέρουν οι τοιχογραφίες. Παρά το γεγονός ότι το πρώτο και αρχικό στρώμα διακρίνεται σε ελάχιστα σημεία και κατά συνέπεια η εικόνα που διαμορφώνεται είναι αποσπασματική, ο καθηγητής Νικονάνος τοποθέτησε κατά προσέγγιση το πρώτο στρώμα στις αρχές του 11ου αιώνα, πιθανότατα σύγχρονο με την ανέγερση του ναού, ενώ η δεύτερη τοιχογράφηση του κυρίως ναού πραγματοποιήθηκε κατά τον 12ο αιώνα (**εικ. 7-8**). Το 1781, σύμφωνα με την αφιερωματική επιγραφή, πραγματοποιήθηκε η τελική εικονογράφηση του ναού⁷. Συγκρίνοντας τις παραστάσεις του νάρθηκα (**εικ. 10**) με αυτές του κυρίως ναού διαπιστώνουμε ουσιώδεις διαφορές. Παρόλο που το εικονογραφικό πρόγραμμα ακολουθεί την παράδοση, οι παραστάσεις είναι πιο λαϊκότερες, σε σύγκριση με αυτές του νάρθηκα. Όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, τα πρόσωπα είναι στρογγυλά με μεγάλα μάτια, οι μορφές απλοϊκές, θυμίζουν τον χαρακτήρα εικονογραφικού προγράμματος Σαμαριναίων ζωγράφων, ο οποίος είναι λιτός και απλός με έντονο το λαϊκό ύφος και αφέλεια στην τεχνική. Είναι πολύ πιθανό ο ανώνυμος ζωγράφος που φιλοτέχνησε τις παραστάσεις στον κυρίως ναό να δέχεται επιρροές τόσο από Σαμαριναίους, όσο και από Χιοναδίτες ζωγράφους, οι οποίοι άφησαν την καλλιτεχνική τους σφραγίδα στην ευρύτερη περιοχή. Εδώ όμως πρόκειται περισσότερο για έναν εμπειροτέχνη το όνομα του οποίου μας είναι εντελώς άγνωστο. Πιθανόν ο ναός να επιζωγραφήθηκε τον 19ο αιώνα και τότε θα πρέπει να μιλάμε για τέσσερα στρώματα εικονογράφησης.

7. Νικονάνος 1979, 86-90.

ZUSAMMENFASSUNG

**DAS IKONOGRAPHISCHE PROGRAMM DER KIRCHE DER PANAGIA
(HIMMELFAHRT MARIAS) IN ASPROKKLISIA, KALAMBAKA**

Georgios I. Kalogeroudis

Das vorliegende Werk befasst sich mit der kleinen Kirche der Panagia, die sich in Asproklisia, in der Ortschaft Palaiochoria auf dem südwestlichen Abhang des Hügels Ougla, in der Nähe von Kalambaka befindet. Es handelt sich um einen einräumigen Bau, der von einem Gewölbe bedeckt wird, das an der östlichen Seite des Gebäudes in einer Nische endet. Der Hauptraum der Kirche ist gefüllt mit Fresken, die laut Inschrift im Jahr 1781 entstanden. Obwohl Teile der Wandmalerei zerstört sind, wurden doch zwei Schichten von älteren Fresken entdeckt, die wahrscheinlich byzantinisch datiert werden können. Anhand der Bauweise der Kirche (Gewölbe, bogenförmige Baustrukturen im Inneren der Kirche), aber auch durch das Fehlen von Geschichtsquellen oder anderen archäologischen Daten ist das Baujahr der Kirche unbekannt. Allein die erhaltenen Fresken aus der ersten Bauphase, geben einen Anhaltspunkt und deuten darauf hin, dass die Kirche Anfang des elften Jahrhunderts errichtet worden sein könnte.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αβραμέα Α., 1974. Η βυζαντινή Θεσσαλία μέχρι του 1204. Συμβολή εις την ιστορικήν γεωγραφίαν, *Εν Αθήναις*.
- Νημάς Θ.Α., 1987. Τρίκαλα – Καλαμπάκα – Μετέωρα – Πίνδος – Χάσια (Γεωγραφία – ιστορία – μνημεία – τουρισμός), Θεσσαλονίκη.
- Νικονάνος Ν., 1979. Βυζαντινοί ναοί της Θεσσαλίας από το 10ο αι. ως την κατάκτηση της περιοχής από τους Τούρκους το 1393. Συμβολή στη βυζαντινή αρχιτεκτονική, Αθήναι.
- Παπαχατζής Ν., 1959. Η σημερινή θέση της τοπογραφικής μελέτης της αρχαίας Θεσσαλίας, *Θεσσαλικά* 2, 3-21.

Εικ. 1. Ασπροκκλησιά Καλαμπάκας. Ι.Ν. Κοιμήσεως της Θεοτόκου.

Εικ. 2. Ασπροκκλησιά Καλαμπάκας. Ι. Ν. Κοιμήσεως της Θεοτόκου. Εσωτερικό του ναού με την ημικυλινδρική καμάρα.

Εικ. 3. Ασπροκκλησιά Καλαμπάκας. Ι.Ν. Κοιμήσεως της Θεοτόκου. Ιερό Βήμα. Βόρειο Αψίδωμα με τη παράσταση του Αγ. Πέτρου.

Εικ. 4. Ασπροκκλησιά Καλαμπάκας. Ι. Ν. Κοιμήσεως της Θεοτόκου. Επιγραφή ιστόρησης και η παράσταση με τη Κοίμηση της Θεοτόκου.

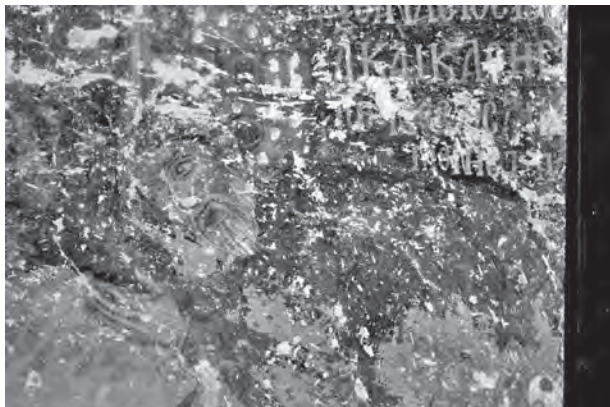
Εικ. 5. Ασπροκκλησιά Καλαμπάκας. Ι. Ν. Κοιμήσεως της Θεοτόκου. Νάρθηκας. Παράσταση της Δευτέρας Παρουσίας και η είσοδος στον κυρίως ναό.

Εικ. 6. Ασπροκκλησιά Καλαμπάκας. Ι. Ν. Κοιμήσεως της Θεοτόκου. Κεντρικό κλειδί καμάρας με την παράσταση του Παντοκράτωρα.

Εικ. 7. Ασπροκκλησιά Καλαμπάκας. Ι. Ν. Κοιμήσεως της Θεοτόκου. Ιερό Βήμα νότιο Αψίδωμα Α και Β στρώμα Τοιχογράφησης.

Εικ. 8. Ασπροκκλησιά Καλαμπάκας. Ι. Ν. Κοιμήσεως της Θεοτόκου. Κεντρικό Αψίδωμα νότιας πλευράς. Β στρώμα Τοιχογράφησης. Λεπτομέρεια του γονυπετούς μοναχού και της επιγραφής.

Εικ. 9. Ασπροκκλησιά Καλαμπάκας. Ι.Ν. Κοιμήσεως της Θεοτόκου. Λεπτομέρεια Παραστάσεων στη νότια πλευρά του ναού.

Εικ. 10. Ασπροκκλησιά Καλαμπάκας. Ι.Ν. Κοιμήσεως της Θεοτόκου. Νάρθηκας. Λεπτομέρεια της Δευτέρας Παρουσίας με τους καθήμενους Αποστόλους. Διακρίνεται το Α στρώμα Τοιχογράφησης.

Η ΨΗΦΙΟΠΟΙΗΣΗ ΤΩΝ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΩΝ ΚΩΔΙΚΩΝ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΒΑΡΛΑΑΜ

Αιμιλιανός Χ. Γκέκας

ΕΙΣΑΓΩΓΗ – ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ

Η μονή Βαρλαάμ αποτελεί το δεύτερο μεγαλύτερο μοναστήρι των Μετεώρων και ένα από τα πιο σημαντικά μοναστηριακά συγκροτήματα του ελλαδικού χώρου. Ο βράχος πάνω στον οποίο ιδρύθηκε, πρωτοκατοικήθηκε στα μέσα του 14ου αιώνα από τον ασκητή μοναχό Βαρλαάμ, από τον οποίο και κράτησε το όνομά του¹. Η περίοδος ακμής, όμως, και στην ουσία η ιστορία της μονής, ξεκινά από τις αρχές του 16ου αιώνα, περίοδο κατά την οποία ήλθαν και εγκαταστάθηκαν στον βράχο δυο αδέρφια από την Ήπειρο, οι Γιαννιώτες μοναχοί Νεκτάριος και Θεοφάνης οι Αψαράδες ή Αψαράτες².

Οι όσιοι κτήτορες, γόνοι παλαιάς βυζαντινής οικογένειας, φρόντισαν όχι μόνο να ανακαινίσουν και να επεκτείνουν τον παλαιό ερειπωμένο ναό των Τριών Ιεραρχών που βρήκαν από τον ασκητή Βαρλαάμ, αλλά με κόπους και με δικά τους έξοδα αναλώθηκαν στην κτηριακή και πνευματική ανοικοδόμηση του μοναστηριού³. Μέχρι το τέλος της ζωής τους προμήθευσαν με όλα τα απαραίτητα το κοινόβιο, ενώ, παράλληλα, το πλούτισαν με ιερά σκεύη, πολύτιμες εικόνες και χειρόγραφους κώδικες. Μετά τον θάνατο των κτητόρων και επί πολλά χρόνια αργότερα, το μοναστήρι συνέχισε να διανύει μια ακμάζουσα περίοδο. Μέχρι και το 1630, περίπου, στη μονή λειτουργούσε οργανωμένο καλλιγραφικό εργαστήριο με αξιόλογη και αξιοζήλευτη παραγωγή κωδίκων⁴.

Πράγματι, η βιβλιοθήκη της μονής Βαρλαάμ ανάμεσα στους υπόλοιπους θησαυρούς της περιλαμβάνει και ένα σημαντικό τμήμα από 298 χειρόγραφα, τα οποία ανάγονται από τον 11ο έως τον 19ο αιώνα⁵. Η ύπαρξη, όπως προαναφέρθηκε, οργανωμένου καλλιγραφικού εργαστηρίου, δικαιολογεί και το γεγονός ότι ο κύριος όγκος των κωδίκων αντιστοιχεί χρονικά σε τρεις μόνο αιώνες, από τον 16ο έως και τον 18ο αιώνα. Το γεγονός αυτό, δηλαδή ότι οι περισσότεροι κώδικες έχουν φιλοτεχνηθεί και αποκτηθεί κατά την μεταβυζαντινή περίοδο, εξηγεί και γιατί το υλικό στο οποίο έχουν γραφεί είναι σχεδόν αποκλειστικά το χαρτί⁶. Οι περγαμηνό κώδικες της μονής ανέρχονται μόλις σε έξι τον αριθμό.

ΟΙ ΚΑΛΛΙΓΡΑΦΟΙ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΒΑΡΛΑΑΜ

Η σπουδαιότητα της συλλογής χειρογράφων της μονής Βαρλαάμ έγκειται και στο γεγονός ότι ικανός αριθμός κωδίκων γράφηκε από ειδικευμένους καλλιγράφους, κυρίως μοναχούς, τόσο για άλλα μοναστήρια ή ιδιώτες, όσο και για τις ανάγκες του μοναστηριού. Αν και αρκετοί καλλιγράφοι μάς είναι άγνωστοι, ορισμένοι από αυτούς είναι επώνυμοι και, αν ερευνηθεί η παραγωγή τους, είναι δυνατόν να διακριβωθούν το ύφος και η εξέλιξη της γραφής τους. Ορισμένοι από τους πιο ονομαστούς καλλιγράφους των κωδίκων της μονής

1. Νικονάνος 1992, 39.

2. Νικονάνος 1992, 39.

3. Νικονάνος 1992, 40.

4. Σοφιανός 1984, 17.

5. Σοφιανός 1984, 15.

6. Σοφιανός 1984, 17.

Βαρλαάμ είναι ο μοναχός Ιωάσαφ που αντέγραψε 11 κώδικες, ο ιερομόναχος Ιωαννίκιος με 15 κώδικες, ο μοναχός Ιάκωβος με 21 κώδικες και ο Αναστάσιος Σουγδουρής ο εξ Ιωαννίνων με 23 κώδικες⁷.

Ως προς το περιεχόμενο των κωδίκων, καθοριστικό ρόλο παίζουν πρωτίστως οι λειτουργικές ανάγκες των μοναχών της μονής. Πράγματι, οι χειρόγραφοι κώδικες περιέχουν κατά βάση κείμενα θεολογικού και εκκλησιαστικού περιεχομένου, όπως λειτουργικά βιβλία, λόγους και ομιλίες πατέρων της Εκκλησίας, διάφορες ευχές, κείμενα αγιολογικού χαρακτήρα (βίους, μαρτύρια, συναξάρια και ακολουθίες αγίων), μουσικά και νομοκανονικά βιβλία. Παράλληλα, όμως, υπάρχουν και κώδικες με διαφορετικό περιεχόμενο, όπως φιλοσοφικά βιβλία, αστρολογικά, μαθηματικά, γραμματικά, ιατρικά, λογοτεχνικά και άλλα κείμενα διαφόρων περιόδων και εποχών⁸.

ΟΦΕΛΗ ΚΑΙ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ ΨΗΦΙΟΠΟΙΗΣΗΣ

Η ψηφιοποίηση αποτελεί στις μέρες μας χρήσιμο και άμεσο εργαλείο διάσωσης και προβολής της πολιτιστικής μας κληρονομιάς. Αν και όλα τα έργα τέχνης απειλούνται από τη φυσική φθορά του χρόνου, τα βιβλία και ειδικά τα χειρόγραφα, απειλούνται από τον ανθρώπινο παράγοντα και την αδιάκριτη ανθρώπινη μεταχείριση. Συνεπώς, με την ψηφιοποίηση στοχεύουμε στη διάσωσή τους και μετά τη συντήρηση, είναι ο αποτελεσματικότερος τρόπος διαφύλαξής τους.

Ο σχεδιασμός του έργου ψηφιοποίησης των χειρογράφων της μονής Βαρλαάμ έγινε από την πρώην 19η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, νυν Εφορεία Αρχαιοτήτων Τρικάλων. Το έργο περιλάμβανε εξαρχής την ψηφιοποίηση του συνόλου των 298 χειρογράφων κωδίκων. Αυτό ήταν σημαντικό, γιατί δόθηκε από το ξεκίνημα η πρόβλεψη σημασία σε όλα τα πεδία που απαιτούν λεπτομερή σχεδιασμό. Ορισμένες από τις ερωτήσεις που κληθήκαμε να απαντήσουμε ήταν οι εξής:

- Ποιες εργασίες θα εφαρμοστούν;
- Με τι μέσα θα γίνουν;
- Ποιός θα αναλάβει το έργο και ποιοί θα απασχοληθούν;
- Πού θα λάβει χώρα η ψηφιοποίηση;

Ο λόγος για τον οποίο αποφασίζεται και πραγματώνεται μια ψηφιοποίηση επηρεάζει άμεσα, εκτός από το αποτέλεσμα, και άλλους παράγοντες, όπως την ποιότητα του αποτελέσματος, τα μεταδεδομένα, τον τρόπο προβολής και διαχείρισης του αποτελέσματος. Έτσι, ήταν σημαντικό από την αρχή να θέσουμε και να ακολουθήσουμε κάποιους στόχους. Σε κάθε χειρόγραφο κώδικα θα γινόταν αξιοποίηση, μελέτη και καταγραφή, τόσο των σημαντικών στοιχείων από την πλευρά της συντήρησης, όσο και της ψηφιοποίησης. Ο συνδυασμός των δύο αυτών ειδικοτήτων είναι η ελάχιστη απαίτηση που χρειάζεται για τέτοιου είδους ψηφιοποιήσεις.

ΜΕΛΕΤΗ ΕΦΑΡΜΟΓΗΣ – ΜΟΝΗ ΒΑΡΛΑΑΜ

Ο σκοπός της καταγραφής και ψηφιοποίησης της συλλογής των χειρογράφων κωδίκων της μονής Βαρλαάμ πραγματοποιήθηκε για τη διάσωση και διαφύλαξη του πολύτιμου αυτού θησαυρού, για την όσο το δυνατόν καλύτερη καταγραφή της κατάστασης διατήρησης, και για την συστηματική αποθήκευση και ταξινόμηση του ψηφιακού υλικού.

Η πρώτη καταγραφή και στην ουσία η ανάδειξη των χειρογράφων, όχι μόνο της μονής Βαρλαάμ αλλά όλων των μονών των Μετεώρων, ξεκίνησε από τον Νίκο Βέη κατά τα έτη 1908 και 1909⁹. Οι επόμενες τέσσερις συστηματικές καταγραφές πραγματοποιήθηκαν από το Κέντρο Ερευνας του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού της Ακαδημίας Αθηνών, στο διάστημα από τον Ιούλιο του 1966 μέχρι τον Νοέμβριο του 1983, με πρωτοπόρο τον αείμνηστο Δημήτριο Σοφιανό. Σ' αυτές τις αποστολές έγινε συστηματικός επί τόπου έλεγχος

7. Σοφιανός 1984, 19.

8. Σοφιανός 1984, 17.

9. Σοφιανός 1984, 7.

όλων των κωδικών και φωτογραφήθηκαν αρκετοί κώδικες εξ ολοκλήρου και άλλοι κατ' επιλογήν. Οι εικόνες που προέρχονται από τις προηγούμενες αποστολές είναι χαμηλής ανάλυσης φωτογραφίες και μικροταινίες¹⁰.

Ο σύγχρονος εξοπλισμός που χρησιμοποιήθηκε για την ψηφιοποίηση είναι ο εξής:

— **Φωτογραφική μηχανή Canon EOS 650D.** Η ψηφιακή μηχανή Canon EOS 650D είναι σύγχρονης τεχνολογίας και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της την κάνουν εύχρηστη και πολύ αποτελεσματική. Ο αισθητήρας των 18 megapixel αποδίδει εξαιρετικής ποιότητας αποτελέσματα. Είναι υπερευαίσθητος σε χαμηλό φωτισμό και λειτουργεί ουσιαστικά χωρίς θόρυβο, ενώ ταυτόχρονα είναι γρήγορος και ισχυρός. Η ανασκόπηση της δουλειάς γίνεται εύκολα μέσω της μεγάλης φωτεινής οθόνης 3 ιντσών και 1040 κpixel. Οι φωτογραφίες είναι πιο καθαρές, πλούσιες και ζωντανές, ενώ η μεγάλη οπτική γωνία της περιστρεφόμενης οθόνης κάνει εύκολο και γρήγορο τον έλεγχο των φωτογραφιών. Υπάρχει δυνατότητα προσαρμογής παραμέτρων, όπως το χρώμα, η αντίθεση, η καθαρότητα, ώστε να επιτυγχάνεται πάντα το επιθυμητό αποτέλεσμα.

— **Φακός ζουμ Canon EF-S 18-135 mm, f/3.5-5.6 IS.** Ο φακός αυτός διαθέτει τέταρτης γενιάς IS (Image Stabilization). Αν και δίνει σταθερές φωτογραφίες ακόμα και με χαμηλή ταχύτητα διαφράγματος, παρόλ' αυτά όλες οι λήψεις πραγματοποιήθηκαν με τη βοήθεια σταθερού τρίποδα.

— **Φακός μακρο Tokina AT-X M100 AF 100mm F2.8 Pro D.** Ο φακός αυτός είναι ένας μακρο φακός με μεγέθυνση 1:1 στα 30 εκατοστά. Και σ' αυτόν τον φακό η τιμή διαφράγματος είναι ιδιαίτερα χαμηλή F2.8. Και σ' αυτήν την περίπτωση, όλες οι χρήσεις και αυτού του φακού πραγματοποιήθηκαν με σταθερό τρίποδο.

ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΨΗΦΙΟΠΟΙΗΣΗΣ

Η διαδικασία της ψηφιοποίησης πραγματοποιήθηκε στον χώρο της μονής Βαρλαάμ. Εφόσον υπήρχε η δυνατότητα να διαμορφωθεί κατάλληλα χώρος για ψηφιοποίηση, κρίθηκε άσकोπη και ακατάλληλη η απομάκρυνση των κωδικών από τη μονή. Έτσι, ως καταλληλότερος βρέθηκε χώρος πολύ κοντά στην βιβλιοθήκη της μονής, στην οποία φυλάσσεται ο μεγαλύτερος όγκος των χειρογράφων. Οι υπόλοιποι κώδικες βρίσκονται και εκτίθενται στο σκευοφυλάκιο της μονής.

Αναλυτικά, η διαδικασία της ψηφιοποίησης που ακολουθήθηκε περιλαμβάνει τα εξής στάδια: Πρώτα έγινε η επιλογή της σειράς των χειρογράφων προς ψηφιοποίηση, η οποία δεν έγινε με άλλο κριτήριο παρά με τον αύξοντα αριθμό τους, που έχει δοθεί στις προηγούμενες καταγραφές. Η σειρά που ακολουθήθηκε είναι από το κώδικα αρ. 1 μέχρι και τον κώδικα αρ. 298. Κατόπιν, έγινε η μεταφορά του καθενός κώδικα στον ειδικά διαμορφωμένο χώρο. Από αυτό το στάδιο και μέχρι το βιβλίο να επιστρέψει στην θέση του, επιβάλλεται η χρήση χειρουργικών ή βαμβακερών γαντιών. Εκεί, γίνονταν μια πρώτη εξέταση του αντικειμένου για να καταγραφούν οι διαστάσεις και η κατάσταση διατήρησής του στο δελτίο συντήρησης. Κατόπιν έγινε η ψηφιακή αποτύπωση.

Καθένα αντικείμενο τοποθετείται ακριβώς κάθετα από την φωτογραφική μηχανή και πάνω στη βάση στήριξης, η οποία καλύπτεται από λευκό χαρτόνι, έτσι ώστε να δημιουργείται ένας ομοιόμορφο κάμπος και το προς ψηφιοποίηση αντικείμενο να πλαισιώνεται από ουδέτερο χρώμα. Η δημιουργία λευκού βάθους γύρω από το αντικείμενο είναι σημαντική, καθώς είναι επιθυμητό να μην υπάρχει απώλεια της αρχικής πληροφορίας στο ψηφιακό αντίγραφο. Στη συνέχεια τοποθετούνται τα φωτιστικά στις δύο πλαϊνές πλευρές και σε κατάλληλη γωνία, ώστε να μην υπάρχουν σκιές ή γυαλάδες στις επιφάνειες του αντικειμένου. Πριν από τη φωτογράφιση και εφόσον οι ρυθμίσεις της μηχανής γίνονται όλες χειροκίνητα, πραγματοποιείται η εξισορρόπηση του λευκού (white balance ή WB). Τοποθετείται μια κάρτα με τη λευκή πλευρά της στο κέντρο του αντικειμένου και φωτογραφίζεται.

Η ισορροπία του λευκού είναι η διαδικασία ψηφιακής απομάκρυνσης οποιουδήποτε μη ρεαλιστικού χρώματος από το θέμα, ώστε το λευκό να αποτυπώνεται τόσο λευκό όσο το βλέπει το μάτι μας στην πραγματικότητα. Αφού ολοκληρωθεί η ρύθμιση της φωτογραφικής μηχανής λαμβάνεται μια δοκιμαστική λήψη του αντικειμένου και εξετάζεται στον υπολογιστή σε μεγέθυνση 100%. Εφόσον το αποτέλεσμα ανταποκρίνεται στις ποιοτικές απαιτήσεις που έχουμε, συνεχίζεται κανονικά η ψηφιοποίηση του χειρογράφου. Η πρώτη αποθήκευση και επεξεργασία των εικόνων γίνεται σε ασυμπίεστη μορφή αρχείου RAW.

Στην διαδικασία της ψηφιοποίησης των χειρογράφων, η φωτογράφιση έγινε με την ακόλουθη σειρά,

10. Σοφιανός 1984, 13.

πρώτα φωτογραφήθηκαν οι σελίδες recto και μετά οι σελίδες verso. Στο τέλος φωτογραφίζονταν τα εξώφυλλα, η ράχη, οι ακμές, οι λεπτομέρειες της στάχωσης, τα κεφάλαια και ιδιαίτερα κάθε χειρόγραφο σημείωση (ενθυμήσεις) στο περιθώριο ή στις λευκές σελίδες του βιβλίου. Τα χειρόγραφα σημειώματα, οι ενθυμήσεις, είναι γραμμένες συνήθως στα παράφυλλα ή στα περιθώρια των σελίδων των κωδικών και συχνά αποτελούν πηγές ιστορικών γνώσεων για την εν γένει ζωή των προηγούμενων γενεών και δίνουν αξιόλογες άμεσες πληροφορίες για την περιοχή, όπου βρίσκονται και φυλάγονται ή από την οποία προέρχονται¹¹.

Πολλή προσοχή δόθηκε κατά την ταύτιση των ψηφιοποιημένων εικόνων. Η διαδικασία της ταύτισης, μολονότι απαιτεί αρκετό χρόνο και ιδιαίτερη προσοχή, είναι εντελώς απαραίτητη για την ακριβή απόδοση της κατάστασης και της φυσικής περιγραφής του χειρογράφου, ώστε να μην υπάρχουν ασάφειες και αμφιβολίες για τυχόν παραλήψεις κατά τη διάρκεια της ψηφιοποίησης. Στη συνέχεια αποθηκεύεται το ψηφιακό αντίγραφο σε μορφή αρχείου JPEG, για την ευκολότερη μεταφορά τους και την μελέτη τους, τηρώντας τον εξής τρόπο ονομασίας: είδος αντικείμενου, αύξων αριθμός, τόπος προέλευσης, αύξων αριθμός φύλλου, πλευρά φύλλου, όπως για παράδειγμα Codex 1 - I.M.Varlaam_0001_verso. Η ονοματοδοσία είναι ενιαία για όλα τα παραγόμενα αρχεία. Η επιλογή λατινικών χαρακτήρων στην ονοματοδοσία πραγματοποιήθηκε μόνο για λόγους συμβατότητας των ψηφιακών αντιγράφων με διάφορα υπολογιστικά συστήματα.

Αυτή τη στιγμή, στα αρχεία της Εφορείας Αρχαιοτήτων Τρικάλων και της μονής Βαρλαάμ υπάρχουν πάνω από 100.000 ψηφιακές φωτογραφίες υψηλής ανάλυσης από αυτά τα χειρόγραφα. Οι ψηφιακές εικόνες συνοδεύονται από σύντομο δελτίο συντήρησης, για την κατανόηση της κατάστασης του χειρογράφου και το οποίο, εν συντομία, περιλαμβάνει τα ακόλουθα στοιχεία: α) βιβλιογραφικά στοιχεία, β) περιγραφή σώματος του βιβλίου, γ) συνοπτική περιγραφή βιβλιοδεσίας και δ) περιγραφή φθορών.

11. Σπανός 2011, 11.

ABSTRACT**DIGITALIZATION OF THE MANUSCRIPTS OF THE BARLAAM MONASTERY***Aimilianos Gkekas*

The rich library of the Barlaam monastery includes nearly three hundred manuscripts. The purpose of this paper is to present the development of a digital safe containing the valuable cultural heritage of the monastery. The accessibility and consulting of the manuscripts is so far quite limited, since it requires the physical presence of experts, researchers and students at the library of the monastery. The treatment of such sensitive material has led to the pressing need for digitalization of the manuscripts.

All manuscripts of the monastery are now fully digitized. There are more than 100,000 digital photos available to everyone concerned. One of the core undertakings of the project was to capture each page of the manuscripts at a high-quality digital image which offers a substitute for the real page of the manuscript. Careful imaging of every codex therefore provides a life-like view of the pages and allows, for the first time, worldwide access to the manuscripts.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Νικονάνος Ν., 1992. *Μετεώρα. Τα μοναστήρια και η ιστορία τους*, Αθήνα.
Σοφιανός Δ., 1984. *Τα χειρόγραφα των Μετεώρων. Κατάλογος περιγραφικός των χειρόγραφων κωδίκων των αποκειμένων εις τας μονάς των Μετεώρων*, τόμ. Β', *Τα χειρόγραφα της μονής Βαρλαάμ*, Αθήναι.
Σπανός Κ., 2011. *Θεσσαλικές ενθυμήσεις 1404-1881*, Λάρισα.

ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΚΗ ΚΑΙ ΤΕΧΝΟΤΡΟΠΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΟΥ ΕΥΛΟΓΥΠΤΟΥ ΤΕΜΠΛΟΥ ΚΑΙ ΤΩΝ ΔΕΣΠΟΤΙΚΩΝ ΕΙΚΟΝΩΝ ΤΗΣ Ι. Μ. ΚΟΙΜΗΣΕΩΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ ΣΤΙΣ ΣΤΑΓΙΑΔΕΣ ΚΑΛΑΜΠΑΚΑΣ

Ουρανία Μπαλογιάννη

Στα όρια των περιφερειακών ενοτήτων Τρικάλων και Γρεβενών, στους πρόποδες του ορεινού όγκου των Χασίων και σε υψόμετρο 700 μ., βρίσκεται η μονή της Κοιμήσεως της Θεοτόκου Σταγιάδων (εικ. 1). Η άλλοτε ανδρική μονή, που μετατράπηκε το 1968 σε γυναικεία¹, διέθετε αξιόλογο και πλούσιο αρχαιακό υλικό, από το οποίο σήμερα ελάχιστα έγγραφα και κειμήλια διασώζονται, αφού τα περισσότερα καταστράφηκαν ή αφαιρέθηκαν από τα γαλλικά στρατεύματα, το 1917².

Η μονή Σταγιάδων αποτελείται από έναν μεγάλο περίβολο με κελιά και βοηθητικούς χώρους που διαρθρώνονται γύρω από το καθολικό, το οποίο είναι κτισμένο σε περισσότερες από μία φάσεις, στην παλαιότερη από τις οποίες ανήκει ο κυρίως ναός. Τυπολογικά, το καθολικό είναι ένας σταυροειδής εγγεγραμμένος τετράστυλος ναός, κατάγραφος εσωτερικά με τοιχογραφίες που τοποθετούνται χρονικά στις αρχές του 17ου αιώνα, ενώ ο νάρθηκας είναι διακοσμημένος με τοιχογραφίες που φιλοτέχνησε στα μέσα του 18ου αιώνα, ο Χιονιαδίτης ζωγράφος Μιχαήλ του Μιχαήλ³.

Ενδιαφέρον είναι το ξυλόγλυπτο επιχρυσωμένο τέμπλο, που βάσει τεχνοτροπικών χαρακτηριστικών τοποθετείται πιθανότατα στις αρχές του 18ου αιώνα. Το τέμπλο αποτελείται από δύο μικρά τμήματα, τοποθετημένα ανάμεσα στους πεσσούς και όχι μπροστά από αυτούς όπως συνηθίζεται, πιθανότατα για λόγους οικονομίας του χώρου ή για να διευρυνθεί ο ούτως ή άλλως ο στενός χώρος του μικρού ναού (εικ. 2).

Η διακόσμησή του χωρίζεται σε ζώνες. Την πρώτη ζώνη καταλαμβάνουν, ως είθισται, τα ζωγραφιστά θωράκια, που φέρουν μέσα σε άνθινο κάμπο εξάλοβο διάχωρο, το οποίο περικλείει τη σκηνή του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου, στο αριστερό διάχωρο, και τους αποστόλους Πέτρο και Παύλο, όρθιους και στραμμένους κατά τα τρία τέταρτα προς το κέντρο, να κρατούν ομοίωμα ναού. Τη μεσαία ζώνη καταλαμβάνουν οι δεσποτικές εικόνες και την τρίτη και τέταρτη οι εικόνες του επιστυλίου, που θα αναλυθούν στη συνέχεια. Η επίστεψη αποτελείται από τη βάση του σταυρού, τον Εσταυρωμένο και τα εκατέρωθέν του Λυπηρά. Όλη η επιφάνεια εκτός από τα τμήματα, όπου τοποθετούνται οι δεσποτικές εικόνες και τα εικονίδια του επιστυλίου, καλύπτονται από ανάγλυφη διακόσμηση που τονίζεται με επιχρύσωση, ενώ ο κάμπος όπου προβάλλεται ο πρόστυπος διάκοσμος βάφεται με κόκκινο και βαθυγάλανο χρώμα. Εκατέρωθεν της Ωραιάς Πύλης όρθια άνθη με φύλλα ξεκινούν από μικρά ανθοδοχεία στους πεσσίσκους⁴ και ανθισμένοι βλαστοί συστρέφονται γύρω από τους κορμούς των κιονίσκων. Στο επιστύλιο ελικοτά κλαδιά αμπέλου διαμορφώνουν διάχωρα, στα οποία περικλείονται ανοικτά αμπελόφυλλα και ραμφίζοντα πτηνά εναλλάξ, ενώ στο κέντρο τοποθετείται μέσα σε κύκλο σταυρός τύπου Μάλτας μεταξύ περιστεριού και δράκοντα. Πάνω από το επιστύλιο αυτό, τοποθετείται σειρά εικονιδίων με τους Οίκους Α-Θ του Ακαθίστου Ύμνου, τοποθετημένων κάτω από δίβαθμα τόξα φερόμενα από στρεπτούς κιονίσκους με σχηματοποιημένα κορινθιάζοντα κιονόκρανα· κάτω από τα τόξα σκαλίζεται σχηματικός διάκοσμος κογχυλιών με έξεργο ημικυκλικό κέντρο, ενώ στα τριγωνικά διάχωρα μεταξύ των τόξων τοποθετούνται ανοικτά ανθήματα. Πάνω από τα εικονίδια αυτά τοποθετείται ζώνη με ελικοτά βλαστό από μαλακά μακρόστενα

1. Στέφας 1990, 105.

2. Καρακίτσιος 1993, 241-256. Στέφας 1990, 67.

3. Μακρής 1981, 41. Στέφας 1990, 46-47.

4. Τσαπαρλής 1980, 48-49.

φύλλα που σχηματίζουν κυκλικά διάχωρα, εναλλάξ βαμμένα κόκκινα και γαλάζια, ενώ άνθη σκαλίζονται στα σημεία όπου ο βλαστός διχαλώνεται ανά δύο διάχωρα. Ψηλότερα τοποθετείται η σειρά των εικονιδίων της Μεγάλης Δέησης, όπου οι μορφές τοποθετούνται κάτω από τόξα κοσμημένα με σχηματοποιημένους κλάδους φοίνικα και φερόμενα από στρεπτούς κιονίσκους με άνθος στη θέση του κιονόκρανου⁵ στα τριγωνικά διάχωρα μεταξύ των τόξων τοποθετούνται άνθη πάνω σε όρθιο μίσχο με εκατέρωθεν φυλλάρια. Όλα τα τόξα της σειράς αυτής είναι ημικυκλικά, εκτός από αυτό του αγίου Ιωάννου του Προδρόμου, που είναι τριπλό. Η βάση της επίστεψης διαθέτει στο κέντρο ένα περίπου ημικυκλικό μπαρόκ διάχωρο, όπου εικονίζεται η κάρα του Αδάμ, και εκατέρωθεν σκαλίζονται αντισυμμετρικοί οι δύο δράκοντες, που στρέφουν προς τα πάνω τις κεφαλές τους. Στο μεγάλο Σταυρό εικονίζεται ο Κύριος να έχει μόλις παραδώσει το πνεύμα, ενώ στα τρίλοβα άκρα των κεραιών τοποθετούνται μέσα σε κυκλικά μετάλλια τα σύμβολα των Ευαγγελιστών. Το περίγραμμα του Σταυρού τονίζεται από κομβία σε σειρά και οι κεραιές του, εκτός από τα άκρα, πλαισιώνονται από μη διάτρητο διάκοσμο από ελικωτό βλαστό με άνθη, εναλλάξ βαμμένα κόκκινα και γαλάζια. Στα στόματα των δρακόντων στηρίζονται τα εικονίδια των Λυπηρών, με τη Θεοτόκο στο αριστερό και τον Ιωάννη στο δεξιό⁵: τα εικονίδια με τις δύο θλιμμένες μορφές απολήγουν άνω σε τόξο διπλής καμπυλότητας, που στεφανώνεται με ανοικτή πολυπέταλη μαργαρίτα, και πλαισιώνονται από κιονίσκους με πρισματικά κιονόκρανα και διάκοσμο από ελικωτό βλαστό με εξάφυλλα ανθέμια. Οι δράκοντες, φύλακες του Σταυρού, αποτελούν αγαπητό θέμα από τον 17ο αιώνα, με επιδράσεις κυρίως από τη δυτική τέχνη (εικ. 3)⁶.

Στη ζώνη της Μεγάλης Δέησης οι μορφές εικονίζονται ως κάτω από την οσφύ να προβάλλονται σε πράσινο κάμπο που βάφεται με χρυσό από το ύψος των ώμων και πάνω. Ο Χριστός εικονίζεται σαν να ήταν ένθρονος, να ευλογεί με το δεξί και να στηρίζει με το αριστερό ανοικτό Ευαγγέλιο με δυσδιάκριτη επιγραφή. Εκατέρωθεν του η Παναγία και ο Ιωάννης ο Πρόδρομος στρέφονται προς αυτόν με τα χέρια σε δέηση. Πίσω από τη Θεοτόκο εικονίζονται ο Ματθαίος και ο Λουκάς να κρατούν κλειστούς κώδικες, και ένας απόστολος, ίσως ο Ανδρέας, σε χειρονομία ομιλίας με το ένα χέρι και στο άλλο να κρατά ειλητό. Πίσω από τον Ιωάννη τον Πρόδρομο εικονίζονται ο Μάρκος και ο Ιωάννης ο Θεολόγος να κρατούν κλειστούς κώδικες. Το εικονίδιο του Χριστού δεν βρίσκεται στο κέντρο, διότι μάλλον αποκόπηκε το τελευταίο εικονίδιο δεξιά.

Η επόμενη ζώνη κοσμείται με μέρος από τις σκηνές των 24 Οίκων του Ακαθίστου Ύμνου. Πρόκειται για τους Οίκους Α έως Θ. Οι Οίκοι Α έως Δ αποτελούν τον κύκλο του Ευαγγελισμού, που αποδίδεται με τέσσερις σκηνές, σύμφωνα με την αντίληψη για την σταδιακή πραγμάτωση της Ενσάρκωσης (εικ. 4)⁷. Ο Οίκος Α (Άγγελος πρωτοστάτης ούρανθεν επέμφθη ειπείν τῇ Θεοτόκῳ τὸ Χαίρε· καὶ σὺν τῇ ἀσωμάτῳ φωνῇ σωματούμενόν σε θεωρῶν, Κύριε, ἐξίστατο καὶ ἴστατο κραυγάζων πρὸς αὐτὴν τοιαῦτα), ο οποίος αποτελεί μια από τις εκδοχές του Ευαγγελισμού, παριστάνεται με τον αρχάγγελο Γαβριήλ να έρχεται και να φέρνει το χαρμόσυνο μήνυμα στη Θεοτόκο, η οποία παριστάνεται όρθια στραμμένη προς τον Αρχάγγελο να κρατεί αδράχτι⁸, ενώ πίσω από το δεξί χέρι της εικονίζεται η περιστερά του Αγίου Πνεύματος. Και οι δύο μορφές εικονίζονται να πατούν πάνω σε κόκκινα μαξιλάρια. Ο Οίκος Β (Βλέπουσα ἡ Ἁγία ἐαυτὴν ἐν ἀγνείᾳ, φησὶ τῷ Γαβριὴλ θαρσαλέως τὸ παράδοξόν σου τῆς φωνῆς, δυσπαράδεκτόν μου τῇ ψυχῇ φαίνεται ἀσπόρου γὰρ συλλήψεως, τὴν κύησιν πῶς λέγεις κρᾶζων) αποδίδεται όπως συνηθίζεται, ως παραλλαγή της πρώτης. Η Θεοτόκος είναι καθισμένη και εκφράζει την απορία της για τον παράδοξο τρόπο της συλλήψεως, τεινοντας τα χέρια σε μία χειρονομία υποδοχής προς τον αρχάγγελο⁹. Ο αρχάγγελος φέρεται από νέφη, χωρίς να δηλώνονται τα πόδια του. Ο Οίκος Γ (Γινῶσιν ἄγνωστον γινῶναι ἢ Παρθένος ζητοῦσα, ἐβόησε πρὸς τὸν λειτουργοῦντα· ἐκ λαγόνων ἀγνῶν υἱὸν πῶς ἔσται τεχθῆναι δυνατὸν; λέξον μοι. Πρὸς ἣν ἐκεῖνος ἔφησεν ἐν φόβῳ, πλὴν κραυγάζων οὕτω), ολοκληρώνει την τριλογία του Ευαγγελισμού¹⁰. Αποδίδεται, όπως ακριβώς οι προηγούμενες σκηνές, με ελάχιστες αλλαγές, κυρίως των στάσεων της Θεοτόκου και του Αρχαγγέλου: η Θεοτόκος στέκεται μπροστά από τον θρόνο της, ενώ ο Γαβριήλ που φέρεται από σύννεφο εξηγεί στη Θεοτόκο την «απόρρητη» βουλή του Θεού¹¹. Στον Οίκο Δ αποτυπώνεται η δύναμη του Θεού που επισκιάζει την Παρθένο και συλλαμβάνει τον Υἱό του Θεού (Δύναμις τοῦ Ὑψίστου ἐπεσκίασε τότε πρὸς σύλληψιν τῇ Ἀπειρογάμῳ καὶ τὴν εὐκαρπον ταύτης νηδὺν ὡς ἀγρὸν ὑπέδειξεν ἡδὺν ἅπασι τοῖς θέλουσι θε-

5. Μαχαίρα 2009, 648.

6. Τσαπαρλής 1980, 95-96.

7. Περισσότερα για τους Οίκους του Ακαθίστου, βλ. Ασπρά-Βαρδαβάκη 1992, 42.

8. Σαμπανίκου 1997, 146.

9. Σαμπανίκου 1997, 147.

10. Ασπρά-Βαρδαβάκη 1992, 45.

11. Σαμπανίκου 1997, 147-149.

ρίζει σωτηρίαν ἐν τῷ ψάλλειν οὕτως). Απεικονίζεται η Παναγία ἐνθρονη να σηκώνει τα χέρια της σε χειρονομία αποδοχής, ενώ στο άνω τμήμα της σύνθεσης από το ημικύκλιο του ουρανού ξεκινούν ακτίνες που κατευθύνονται προς αυτήν. Πίσω από τη Θεοτόκο δύο ἄγγελοι κρατούν ύφασμα, που στολίζεται με μικρούς θάμνους¹². Ο Οίκος Ε (*Ἐχουσα θεοδόχον ἢ Παρθένος τὴν μήτραν, ἀνέδραμε πρὸς τὴν Ἐλισάβετ. Τὸ δὲ βρέφος ἐκείνης εὐθὺς ἐπιγνόν τὸν ταύτης ἀσπασμὸν ἔχαιρε καὶ ἄλμασιν ὡς ἄσμασιν ἐβόα πρὸς τὴν Θεοτόκον*) εικονογραφείται με το θέμα του Ασπασμού¹³, με τη Θεοτόκο να επισκέπτεται τη συγγενή της Ελισάβετ, η οποία κυφορεί τον Ιωάννη τον Πρόδρομο, και να ανταλλάσσουν προφητικούς λόγους. Πρόκειται για θέμα που στηρίζεται σε αφηγήσεις του Ευαγγελίου του Λουκά¹⁴ και που εντάσσεται τόσο στο θεομητορικό κύκλο, όσο και στον κύκλο του Ακαθίστου¹⁵. Στην παράσταση εντοπίζεται μια πρωτοτυπία, η οποία δεν συναντάται συχνά, καθώς πίσω από την Θεοτόκο εικονίζεται ο Ιωσήφ. Πιθανότατα ο ζωγράφος θέλησε να πρωτοτυπήσει, μην ακολουθώντας τον συνηθισμένο εικονογραφικό τύπο, ή να εμπλουτίσει την σύνθεση ή ακόμη και να συνδυάσει την σκηνή του Οίκου Ε με την σκηνή του επόμενου Οίκου Ζ, στην οποία κεντρική θέση καταλαμβάνουν ο Ιωσήφ και η Παναγία. Ο Οίκος Ζ (*Ζάλην ἐνδοθεν ἔχων λογισμῶν ἀμφιβόλων, ὁ σώφρων Ἰωσήφ ἐταράχθη πρὸς τὴν ἀγαμίον σὲ θεωρῶν καὶ κλεψίγαμον ὑπονοῶν Ἄμεμπτε μαθὼν δέ σου τὴν σύλληψιν ἐκ Πνεύματος Ἁγίου, ἔφη*) παρουσιάζει τις αμφιβολίες του Ιωσήφ ο οποίος ενημερώνεται από τον ἄγγελο για το μυστήριο της συλλήψεως¹⁶, εικονογραφία που συναντάται και στον Θεομητορικό κύκλο¹⁷. Ο Οίκος Η (*Ἦκουσαν οἱ ποιμένες τῶν Ἀγγέλων ὑμνοῦντων τὴν ἕνσαρκον Χριστοῦ παρουσίαν καὶ δραμόντες ὡς πρὸς ποιμένα, θεωροῦσι τοῦτον ὡς ἀμνὸν ἄμωμον ἐν γαστρὶ τῆς Μαρίας βοσκηθέντα, ἦν ὑμνοῦντες εἶπον*) εικονογραφείται με τη Γέννηση του Χριστού και την προσκύνηση των ποιμένων. Στους κύκλους του Ακαθίστου συνηθίζεται να εικονογραφείται ο Ευαγγελισμός των Ποιμένων, γεγονός που σχετίζεται με την ακριβέστερη απόδοση του μυθολογικού κειμένου¹⁸. Την τελευταία εικόνα του επιστυλίου καταλαμβάνει ο Οίκος Θ (*Θεοδρόμον ἀστέρα θεωρήσαντες Μάγοι, τῇ τούτου ἠκολούθησαν αἴγλη καὶ ὡς λύχνον κρατοῦντες αὐτόν, δι' αὐτοῦ ἠρεύων κραταῖον Ἄνακτα καὶ φθάσαντες τὸν ἄφθαστον, ἐχάρησαν αὐτῷ βωῶντες*), που είναι το πρώτο από τα τρία επεισόδια των Μάγων (ταξίδι, προσκύνηση και επιστροφή στην Βαβυλώνα), τα οποία περιλαμβάνονται στον κύκλο του Ακαθίστου¹⁹. Στο επεισόδιο αυτό παριστάνονται οι μάγοι ἐφιπποὶ μέσα σε βραχώδες τοπίο να οδηγούνται από το ἀστέρι. Το θέμα των ἐφιππων μάγων συναντάται στην εικονογραφία της Ανατολής²⁰, ενώ παράλληλα ήταν ιδιαίτερα αγαπητό και στη Δύση²¹.

Οι δεσποτικές εικόνες που κοσμούν τη δεύτερη ζώνη του τέμπλου είναι η Παναγία Βρεφοκρατούσα και ο Χριστός που ακολουθεί τον τύπο του ἐνθρονου Παντοκράτορα.

Στην εικόνα της Παναγίας (**εικ. 5**), η Θεοτόκος εικονίζεται στον τύπο της ἐνθρονης Βρεφοκρατούσας, τύπο του συναντάμε από τα παλαιοχριστιανικά χρόνια και επαναλαμβάνεται τόσο στη βυζαντινή όσο και στη μεταβυζαντινή περίοδο²². Η Παναγία παριστάνεται αουστηρή και μετωπική καθισμένη σε χρυσοποικίλο θρόνο με φυτικό διάκοσμο. Ἐκατέρωθεν της κεφαλῆς της εικονίζονται ἄγγελοι, να γονατίζουν σε νεφέλες και να δείχνουν προς την Παναγία. Πάνω στο πράσινο ἔδαφος, αριστερά του θρόνου, ἔχει γραφεί με λευκό χρώμα το ἔτος 1793.

Τον ἴδιο τρόπο απόδοσης της μορφῆς της Βρεφοκρατούσας Θεοτόκου συναντάμε και σε ομώνυμη εικόνα του ναοῦ του Ἁγίου Γεωργίου στην γειτονική Ἀγναντιά (**εικ. 6**)²³, που πιθανότατα φιλοτέχνησε ο ἴδιος ζωγράφος τρία χρόνια αργότερα, αφού αφενός αποδίδει την κεντρική μορφή με τον ἴδιο τρόπο και αφετέρου την εμπλουτίζει, συνδυάζοντας το θέμα της ἐνθρονης Βρεφοκρατούσας με τη «Ρίζα του Ἰεσσαί»²⁴. Στην εικόνα της Ἀγναντίας ο ζωγράφος, που ἤθελε να πλαισιώσει την Παναγία με προφῆτες, επειδή δεν ἦταν αρκετός ο χώρος, περιορίστηκε στην εικόνιση του Ἰεσσαί κοιμώμενου κάτω από το υποπόδιο της Παναγίας και

12. Σαμπανίκου 1997, 149-150.

13. Σαμπανίκου 1997, 150-151.

14. Λουκ. α' 40.

15. Ασπρά-Βαρδαβάκη 1992, 54-55.

16. Σαμπανίκου 1997, 151-152.

17. Ασπρά-Βαρδαβάκη 1992, 55-56.

18. Ασπρά-Βαρδαβάκη 1992, 56-59. Σαμπανίκου 1997, 152-153.

19. Ασπρά-Βαρδαβάκη 1992, 59-62.

20. Vezin 1950, 93 κεξ.

21. Kehrer 1908-1909, τόμ. 2, 72, εικ. 57 και 59.

22. Καλοκύρης 1972, 61. Χατζηδάκης 1977, εικ. 10, πίν. 12.

23. Μαχαίρα-Μπαλογιάννη 2009, 339-341.

24. Παπαδόπουλος Κεραμεύς 1909, 84.

δώδεκα προφητών ως τη μέση και σε διάχωρα που σχηματίζουν ελικοτοί βλαστοί πάνω σε γαλάζιο κάμπο. Οι προφήτες κρατούν ανοιχτά ειλητά, στα οποία αναγράφονται αποσπάσματα από τις προφητείες τους για την Ενσάρκωση του Λόγου. Παρόμοια κείμενα συναντούμε σε Σέρβικα μνημεία του 13ου αιώνα²⁵. Ο ζωγράφος των Σταγιάδων πιθανότατα δίνει την εντολή ή ολοκληρώνει ο ίδιος τις κεντρικές μορφές και αφήνει κάποιον άλλον, έναν συνεργάτη ή μαθητή του να ολοκληρώσει την υπόλοιπη παράσταση. Ο ζωγράφος της Αγναντιάς προσπαθεί, αλλά δεν κατορθώνει να αποδώσει επιτυχημένα το θέμα του και να συνδυάσει αρμονικά επιμέρους στοιχεία και χρώματα. Θέλησε να πρωτοτυπήσει εντάσσοντας τη Ρίζα του Ιεσσαί σε μια μεγάλη εικόνα ένθρονης Βρεφοκρατούσας, αλλά την στρίμωξε στα πλάγια. Συνεπώς και στις δύο εικόνες παρατηρούνται ομοιότητες αφενός στην εικονογραφία και στην τεχνική και αφετέρου στην τεχνοτροπία. Ωστόσο δεν μοιάζει να έχουν δημιουργηθεί από τον ίδιο καλλιτέχνη. Πιθανότατα ο καλλιτέχνης της εικόνας της Αγναντιάς εμπνέεται από τον καλλιτέχνη της εικόνας των Σταγιάδων.

Η εικόνα του Χριστού της μονής Σταγιάδων ακολουθεί τον τύπο του ένθρονου Παντοκράτορα που συναντάται από τα βυζαντινά χρόνια, τύπος που επαναλαμβάνεται και στα μετέπειτα χρόνια αρκετά συχνά (εικ. 7)²⁶. Στην εικόνα των Σταγιάδων, ο ζωγράφος εμπλουτίζει την παράστασή του προσθέτοντας στις τέσσερις γωνίες τους Ευαγγελιστές με τα σύμβολά τους, ένθρονους πάνω σε νέφη, ενώ από την αντίστοιχη εικόνα στον ναό του Αγίου Γεωργίου στην Αγναντιά εικονίζονται προφήτες που έχουν προείπει για τη γενεαλογία του Κυρίου (εικ. 8)²⁷. Για τις δύο εικόνες αυτές ισχύουν όσα παρατηρήσαμε και για τις πάρισές τους εικόνες της ένθρονης Βρεφοκρατούσας.

Ενδεχομένως λόγω του περιορισμένου χώρου και του μικρού, σε μέγεθος, τέμπλου ο ζωγράφος εικόνησε τη μορφή του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου στο δυτικό μέτωπο του βόρειου πεσσού του καθολικού, μιμούμενος δεσποτική εικόνα (εικ. 9). Ο άγιος Ιωάννης εικονίζεται πτερωτός, σε εικονογραφικό τύπο που επικρατεί από τα βυζαντινά χρόνια. Η παράσταση ανήκει στον ανατολικό μοναχικό τύπο, κατά τον οποίο ο άγιος εκπροσωπεί «τον ζώντα μακριά από τον κόσμο»²⁸. Ο άγιος προβάλλεται σε χρυσό κάμπο και πατά σε βραχώδες έδαφος. Κάτω δεξιά, μέσα σε βαθύ πινάκιο είναι τοποθετημένη η κεφαλή του με φωτοστέφανο, αναφορά στην τρίτη εύρεσή του²⁹. Στην εικόνα διαφοροποιείται από τον συνηθή εικονογραφικό τύπο, η απόδοση του δένδρου με την αξίνη, από την οποία κρέμεται ανοιχτό ειλητάριο, όμοιο με εκείνο που κρατά ο άγιος. Η αυστηρή και ασκητική μορφή του Προδρόμου εικονίζεται δυσδιάστατη, ενώ το απότομο κόψιμο των φτερών μπορεί να οφείλεται σε αδυναμία του καλλιτέχνη ή στο γεγονός, ότι η ζωγραφική επιφάνεια δεν του αφήνει περιθώρια να αποδώσει τη μορφή, όπως την έχει παραλάβει από το πρότυπό του³⁰.

Πολλά κοινά στοιχεία της τοιχογραφίας εντοπίζουμε και στην αντίστοιχη εικόνα του Ιωάννη Προδρόμου στην Αγναντιά (εικ. 10). Ο εικονογραφικός τύπος είναι ίδιος, διαφέρει μόνο η θέση του πινακίου και του δέντρου, τα οποία στην εικόνα της Αγναντιάς εικονίζονται αντίστροφα³¹. Στην παράσταση του Προδρόμου συναντάμε τεχνικά και τεχνοτροπικά στοιχεία που αναφέραμε και στις εικόνες της Παναγίας και του Χριστού και, κατά συνέπεια, οδηγούμαστε στην ίδια εποχή, δηλαδή στον 18ο αιώνα και με επιφύλαξη, ότι πρόκειται και εδώ για τον ίδιο καλλιτέχνη. Πιθανότατα ο ζωγράφος της Αγναντιάς επηρεάστηκε τα μέγιστα από το ζωγράφο των Σταγιάδων, γιατί και οι δύο ναοί βρίσκονται στην ίδια περιοχή και σε μικρή απόσταση μεταξύ τους.

Κλείνοντας πρέπει να επισημανθεί, ότι το καθολικό της μονής Σταγιάδων δεν χτίστηκε σε μια συγκεκριμένη οικοδομική περίοδο αλλά είναι αποτέλεσμα επάλληλων οικοδομικών φάσεων. Δυστυχώς η απουσία χρονολογιών στο τέμπλο, σε συνδυασμό με τη χρονολόγηση των δεσποτικών εικόνων γενούν ερωτήματα σχετικά με τον χρόνο κατασκευής του. Ως εκ τούτου μόνο εικασίες μπορούν να γίνουν ως προς τον χρόνο κατασκευής του, λαμβάνοντας ως τόπο την τα τεχνοτροπικά του χαρακτηριστικά. Έτσι μπορεί να χρονολογηθεί στο α' μισό του 18ου αιώνα. Το χρονολογικό κενό μεταξύ της κατασκευής του τέμπλου και της φιλοτέχνησης των εικόνων (1793) εξηγείται αν λάβουμε υπόψιν τις χρονολογικές φάσεις του ναού, την αλλαγή της αρχικής του μορφής και συνεπώς την προσαρμογή του τέμπλου στη νέα του διάταξη. Μια ακόμη υπόθεση που θα μπορούσε να διατυπωθεί είναι η μεταφορά του τέμπλου από παρακείμενο ναό.

25. Milanovich 1991, 40-80.

26. Χατζηδάκης 1977, εικ. 9, πίν. 13.

27. Μαχαίρα-Μπαλογιάννη 2009, 341.

28. Σωτηρίου 1958, εικ. 218-219.

29. Κομίνης 1988, 109-110.

30. Μαχαίρα-Μπαλογιάννη 2009, 342.

31. Μαχαίρα-Μπαλογιάννη 2009, 342.

ABSTRACT

**ICONOGRAPHIC AND STYLISTIC STUDY OF THE ICONOSTASIS
AND THE DESPOTIC ICONS AT THE CATHOLIKON OF THE MONASTERY
OF THE DORMITION OF THE VIRGIN AT STAGIADES, KALAMBAKA**

Ourania Balogianni

At the northern border of the Trikala district lays the monastery of the Dormition of the Virgin near the village of Stagiades. The catholikon is a cross-in-square church with murals dating from the late seventeenth or the early eighteenth century. This study focuses on the wooden iconostasis of the catholikon and its despotic icons, namely Christ Pantokrator, the Virgin Brephokratousa enthroned and Saint John the Baptist winged, all dated to the last decades of the eighteenth century. The woodwork of the iconostasis is typical for the period of the first half of the century, although the position of the Great Deesis above a series of small icons representing the first eight stanzas of the *Akathistos Hymn* is very peculiar. Since the central part of the sanctuary is not wide enough for placing three or more despotic icons on either side of the Royal doors, apart from the icons with the Pantokrator and the Virgin enthroned, the painter has represented the Baptist in an icon-like wall-painting on the west face of the north pilaster between the sanctuary and the prothesis.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ασπρά-Βαρδαβάκη Μ., 1992. *Οι μικρογραφίες του Ακαθίστου στον κώδικα Garret 13, Princeton*, Αθήνα.
- Ευγενικός Π.Δ., 2007. *Ξυλόγλυπτα τέμπλα του 17ου αι. από την περιοχή του Πηλίου, Μεταπτυχιακή διπλ. εργασία (Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης)*
- Παπαδόπουλος-Κεραμεύς Α., 1909. *Διονυσίου του εκ Φουρνά, Ερμηνεία της ζωγραφικής τέχνης και αι κύριαι αυτής ανέκδοτα πηγαί, εκδομένη μετά προλόγου νυν το πρώτον πλήρης κατά το πρωτότυπον αυτής κείμενον*, Εν Πετρούπολει.
- Καλοκύρης Κ.Δ., 1972. *Η Θεοτόκος εις την εικονογραφίαν Ανατολής και Δύσεως*, Θεσσαλονίκη.
- Καρακίτσιος Ε., 1993. Πέντε ανέκδοτα χειρόγραφα της Ιεράς Μονής Κοιμήσεως Θεοτόκου Σταγιάδων, *ΘεοσΗμ* 24, 241-256.
- Κομίνης Α., 1988. *Οι θησαυροί της μονής Πάτμου*, Αθήνα.
- Μακρής Κ.Α., 1981. *Χιονιαδίτες ζωγράφοι, 65 λαϊκοί ζωγράφοι από το χωριό Χιονιάδες της Ηπείρου*, Αθήνα.
- Μαχαίρα Π., 2009. Τεχνοτροπική ανάλυση του ξυλόγλυπτου τέμπλου του Ι. Ναού Αγίου Νικολάου στη Βασιλική Κалаμπάκας, *Τρικαλινά* 29, 647-654.
- Μαχαίρα Π., Μπαλογιάννη Ο., 2009. Φορητές εικόνες από την Αγναντιά Κалаμπάκας, στο Σταγέας Γ. (επιμ.), *Η Κалаμπάκα μέσα από την ιστορία της, Πρακτικά Γ' Ιστορικού Συνεδρίου Κалаμπάκας*, τόμ. Β', 339-354.
- Σαμπανίκου Ε., 1997. *Ο ζωγραφικός διάκοσμος του παρεκκλησίου των Τριών Ιεραρχών της μονής Βαρλαάμ στα Μετέωρα (1637)*, Τρίκαλα.
- Στέφας Γ.Π., αρχιμ., 1990. «*Εις τα όρη ... αρθώμεν*». Προσκύνημα στην Ιερά Μονή Σταγιάδων, Τρίκαλα.
- Σωτηρίου Γ. και Μ., 1956-1958. *Εικόνες της μονής Σινά*, τόμ. Α'-Β', Αθήναι.
- Τσαπαρλής Ε., 1980. *Ξυλόγλυπτα τέμπλα Ηπείρου 17ου - α' ημίσεος 18ου αιώνα, Πρόστυπα ξυλόγλυπτα*, Αθήνα.
- Χατζηδάκης Μ., 1977. *Εικόνες της Πάτμου. Ζητήματα βυζαντινής και μεταβυζαντινής ζωγραφικής*, Αθήνα.
- Kehrer H., 1908-1909. *Die heiligen drei Könige in Literatur und Kunst*, τόμ. 1-2, Leipzig.
- Milanović V., 1991. The Tree of Jesse in the Byzantine Mural Painting of the Thirteenth and Fourteenth Centuries. A Contribution to the Research of the Theme, *Zograf* 20, 48-60.
- Veizin G., 1950. *Ladoration et le cycle des Mages dans l'art chrétien primitif. Étude des influences orientales et grecques sur l'art chrétien*, Paris.

Εικ. 1. Γενική άποψη της μονής Σταγιάδων.

Εικ. 2. Μονή Σταγιάδων, καθολικό. Τέμπλο, γενική άποψη.

Εικ. 3. Μονή Σταγιάδων, καθολικό. Τέμπλο, λεπτομέρεια της επίστεψης.

Εικ. 4. Μονή Σταγιάδων, καθολικό. Τέμπλο, λεπτομέρεια του επιστυλίου.

Εικ. 5. Μονή Σταγιάδων. Δεσποτική εικόνα με την Παναγία Βρεφοκρατούσα.

Εικ. 6. Αγναντία, ναός Αγίου Γεωργίου. Δεσποτική εικόνα με την Παναγία Βρεφοκρατούσα.

Εικ. 7. Μονή Σταγιάδων. Δεσποτική εικόνα με τον Χριστό Παντοκράτορα.

Εικ. 8. Αγναντιά, ναός Αγίου Γεωργίου. Δεσποτική εικόνα με τον Χριστό Παντοκράτορα.

Εικ. 9. Μονή Σταγιάδων. Βόρειος πεσός του ιερού με τον άγιο Ιωάννη τον Πρόδρομο.

Εικ. 10. Αγναντιά, ναός Αγίου Γεωργίου. Δεσποτική εικόνα με τον άγιο Ιωάννη τον Πρόδρομο.

ΕΙΚΟΝΑ ΑΠΟ ΤΗ ΜΟΝΗ ΠΕΤΡΙΛΙΩΝ ΑΓΡΑΦΩΝ ΜΕ ΤΗΝ ΥΠΟΓΡΑΦΗ Χ(ΕΙΡΕΣ) ΙΩΑΣΑΦ ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ

Κρυσταλλία Μαντζανά

Νοτιοανατολικά του οικισμού των Πετριλίων, στο Δήμο Αργιθέας της Περιφερειακής Ενότητας Καρδίτσας, και στην τοποθεσία «Αργυραίικα», βρίσκεται η μονή Πετριλίων, αφιερωμένη στο Γενέσιο της Θεοτόκου και στον άγιο Χαράλαμπο¹ (εικ. 1). Από το αρχικό μοναστηριακό συγκρότημα σήμερα σώζεται μόνο το καθολικό, ενώ η πτέρυγα των κελιών έχει ανακαινισθεί πλήρως. Το καθολικό είναι μονόχωρος ναός, κατάγραφος εσωτερικά με τοιχογραφίες που χρονολογούνται το 1851 (εικ. 2-3), ενώ αξιόλογο είναι και το ξυλόγλυπτο τέμπλο².

Στον ναό σώζονταν σημαντικές δεσποτικές εικόνες του 19ου αιώνα και άλλα κειμήλια ιδιαίτερης αξίας, που όμως εκλάπησαν πιθανότατα ανάμεσα στα τέλη του 2006 και τις αρχές του 2007. Συγκεκριμένα, αφαιρέθηκαν έξι δεσποτικές εικόνες, μία εικόνα τοποθετημένη σε ξυλόγλυπτο προσκυνητάρι, τα δύο θυρόφυλλα του βημοθύρου και δύο ξυλόγλυπτα μανουάλια. Επίσης, αποσπάστηκαν ξυλόγλυπτα τμήματα και εικονίδια από το επιστύλιο του τέμπλου του ναού, όπως και ένα μεταλλικό σήμαντρο. Στη δυσοίωση αυτή εξέλιξη σημαντικού ρόλο έπαιξε το απρόσιτο της περιοχής, ειδικότερα κατά τη χειμερινή περίοδο, καθώς λόγω των καιρικών συνθηκών οι μόνιμοι κάτοικοι ήταν ελάχιστοι.

Από το 2010 και εξής, μετά και την εγκατάσταση μικρής μοναστικής κοινότητας με καθηγούμενο τον πατέρα Θεόκλητο, η ανησυχία και οι ενέργειες για την επιστροφή των κλαπέντων ήταν διαρκείς, ενώ με δαπάνες της μονής ελήφθησαν μέτρα ασφαλείας, ώστε να «θωρακιστεί» το καθολικό και να επιστρέψουν στη θέση τους τόσο οι εικόνες όσο και τα υπόλοιπα κειμήλια. Πράγματι, το 2011 η νυν Εφορεία Αρχαιοτήτων Τρικάλων, πρώην 19η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, στις αρμοδιότητες της οποίας ανήκε η περιοχή, ενημερώθηκε από αρμόδια όργανα του Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού ότι από τα αντικείμενα που εκλάπησαν, και συγκεκριμένα από τις δεσποτικές εικόνες, μια εντοπίστηκε στην Temple Gallery του Λονδίνου, που ταυτίστηκε μετά από ενδελεχή έλεγχο, βάσει του αρχειακού υλικού της Υπηρεσίας μας. Ακολούθησαν οι κατά νόμον ενέργειες σε συνεργασία με τις αρμόδιες υπηρεσίες του Υπουργείου, την οικεία Μητρόπολη, καθώς και τον καθηγούμενο της ιεράς μονής, ώστε να διενεργηθούν οι απαραίτητες διαδικασίες για τον «επαναπατρισμό» της εικόνας.

Η εικόνα παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, τόσο ως προς την εικονογραφική σύνθεση, όσο και ως προς την τεχνοτροπία της. Πρόκειται για δίζωνη δεσποτική εικόνα διαστάσεων 64 × 33 εκ., που την ανώτερη ζώνη καταλαμβάνει η παράσταση της Κοιμήσεως της Θεοτόκου, ενώ στην κατώτερη το Γενέσιον της Θεοτόκου (εικ. 4). Τις δύο παραστάσεις περιτρέχει χρυσή και κόκκινη ταινία. Στην παράσταση της Κοιμήσεως (εικ. 5) οι μορφές οργανώνονται σχεδόν συμμετρικά, εκατέρωθεν του σκηνώματος της Παναγίας, η οποία εικονίζεται σε νεκρική κλίνη με τα χέρια σταυρωμένα στο στήθος. Σε δεύτερο επίπεδο, πίσω από την κλίνη, ο Χριστός προβάλλει μέσα από πολυάκτινη δόξα, δείχνοντας με το δεξί χέρι προς την κεφαλή της Παναγίας, ενώ με το αριστερό κρατά στην αγκαλιά του την ψυχή της, με τη μορφή σπαργανωμένου βρέφους. Δύο άγγελοι που κρατούν αναμμένες λαμπάδες πλαισιώνουν τον Κύριο. Εκατέρωθεν της κλίνης οι απόστολοι χωρίζονται σε δύο ομάδες, με επικεφαλής τον Πέτρο αριστερά να θυμιατίζει το σκηνώμα της Θεοτόκου και τον Παύλο δεξιά να σκύβει θρηνώντας στα πόδια της, ενώ πίσω από το λείψανο γέρνει ο Ιωάννης. Στα ημιχόρια των απο-

1. Σδρόλια 2012, 75 σημ. 296.

2. ΑΔ 39 (1984), Β'-Χρονικά, 164. Σδρόλια 2007, 96.

στόλων τοποθετούνται και δύο ιεράρχες που ψάλλουν τη νεκρώσιμη ακολουθία και κρατούν ανοικτούς κώδικες. Η σύνθεση ολοκληρώνεται με τα μικρογραφημένα επεισόδια αφενός της Μετάστασης της Θεοτόκου, με την παράδοση της τίμιας ζώνης της στον ευαγγελιστή Λουκά, στο ανώτερο τμήμα, και αφετέρου του ιερόσουλου Ιεφωνία, που του έκοψε τα χέρια ο ξιφήρης αρχάγγελος Μιχαήλ, στο κατώτερο τμήμα, μπροστά από τη νεκρική κλίνη. Το βάθος καταλαμβάνουν δύο συμμετρικά οικοδομήματα, μεταξύ των οποίων σημειώνεται η κεφαλαιογράμματα επιγραφή της παράστασης: *Ἡ Κοίμησις / τῆς Θεοτόκου*.

Στη χρυσή ταινία, που διαχωρίζει την παράσταση της *Κοιμήσεως* από εκείνη της κατώτερης ζώνης, σημειώνεται με κεφαλαιογράμματα γραφή η επιγραφή: *Ἡ Γέννησις / τῆς Θεοτόκου*. Το σκηνικό στην παράσταση αλλάζει. Η σκηνή τοποθετείται στο εσωτερικό του σπιτιού του Ιωακείμ και της Άννας. Η μητέρα της Θεοτόκου ανακάθεται στην κλίνη με τη βοήθεια μιας υπηρέτριας, που είναι ενδεδυμένη με χρυσοῦφανα ρούχα, έχοντας τα πόδια σκεπασμένα με πολύχρωμο σκέπασμα. Στρέφεται ελαφρά με προτεταμένα τα χέρια, στην καθισμένη σε ξυλόγλυπτο θρόνο μαία που βαστάζει τη σπαργανωμένη Παναγία σε λευκόφαιο σεντόνι. Δύο θερααινίδες μεταφέρουν χερνιβόξεστο και πιάτο, ενώ δίπλα στέκει ο Ιωακείμ. Την παράσταση συμπληρώνουν το υποπόδιο, κοντά στα πόδια του κρεβατιού, και μακρόστενο τραπέζι, πάνω στο οποίο έχουν τοποθετηθεί πιάτα με εδέσματα και μαχαιροπίρουννα. Στην κάτω αριστερή πλευρά της εικόνας αναγράφεται το έτος ιστόρησης *αωμη'* (= 1848) και στο μέσον σχεδόν της εικόνας, όπου το υποπόδιο, μνημονεύεται το όνομα του ζωγράφου: *χ[είρες] Ἰωάσαφ Νικη/φόρου (εικ. 7-8)*.

Από εικονογραφική άποψη, η παράσταση της *Κοιμήσεως* της Θεοτόκου αποτελεί απλουστευμένη έκδοση ενός εικονογραφικού σχήματος που με μικρές διαφοροποιήσεις γνώρισε σχετική διάδοση σε σειρά μεταβυζαντινών εικόνων από τον 15ο έως και τον 17ο αιώνα, με πηγή τον εικονογραφικό τύπο που διαμορφώθηκε στα όψιμα παλαιολόγια έργα και αποκρυσταλλώθηκε σε έργα των γνωστών Κρητικών ζωγράφων Ανδρέα και Νικόλαου Ριτζού³. Το βασικό εικονογραφικό σχήμα, που άλλοτε ενισχύεται με δευτερεύοντα στοιχεία και άλλοτε υιοθετείται λιτό, θα ακολουθήσουν και οι ζωγράφοι της ηπειρωτικής Ελλάδας του 16ου και 17ου αιώνα. Από συνθετική άποψη, η *Κοίμηση* οργανώνεται με βάση έναν κατακόρυφο και έναν οριζόντιο άξονα σε σταυρική διάταξη που τη διαμορφώνουν δύο πρόσωπα, ο Χριστός και η Παναγία και εκατέρωθεν αναπτύσσονται σε δύο κάθετα επίπεδα οι ιεράρχες και οι απόστολοι. Η κεντρική μορφή του Χριστού εξαιρείται στη σύνθεση με την ολόχρυση ακτινοειδή δόξα και με τους αγγέλους διακόνους δεξιά και αριστερά, η παρουσία των οποίων είναι κανόνας στις εικόνες της Κρητικής ζωγραφικής⁴. Ο κεντρικός άξονας τονίζεται με την απλουστευμένη μεν, ισόρροπη δε, διάταξη ιεραρχών και αποστόλων.

Στη *Γέννηση* της Θεοτόκου κεντρικό σημείο αποτελεί το μεγάλο ορθογώνιο τραπέζι, γύρω από το οποίο τοποθετούνται τα πρόσωπα της σκηνής (εικ. 6). Ο αριθμός των θερααινίδων περιορίζεται, αλλά αυτές συνεχίζουν να κατέχουν σημαντική θέση στη σύνθεση, καθώς δημιουργούν μια ομάδα που τοποθετείται ως αντίβαρο απέναντι στο στιβαρό σώμα της Άννας που προβάλλεται πάνω στην πλουμιστή κλίνη. Η στάση της τελευταίας παρουσιάζει αναλογίες με τον τύπο που διαμορφώθηκε στις αρχές του 15ου και επικράτησε μέχρι τον 17ο αιώνα, τόσο σε εντοίχια έργα όσο και σε φορητές κυρίως εικόνες. Σπάνια λεπτομέρεια αποτελεί η συνομιλία του Ιωακείμ με την φίλη της Άννας, που φορά κόκκινο μαφόριο, όπως και η μαία⁵.

Το εικονογραφικό σχήμα των δύο παραστάσεων αποπνέει το μνημειακό χαρακτήρα παλιότερων τύπων με νεότερα εικονογραφικά στοιχεία, αλλά και με τη λαϊκότερη μπαρόκ «δροσιά» της εποχής κατά την οποία φιλοτεχνήθηκε η εικόνα. Οι συνθέσεις είναι συνοπτικές, λιτές στα επιμέρους συνθετικά στοιχεία, περιορισμένη η φόρτιση της ατμόσφαιρας χωρίς ψυχογραφικές υπερβολές και με έντονη την παρουσία δυτικών στοιχείων. Ενδεικτικά στοιχεία αυτής της τεχνολογίας είναι η ακτινωτή δόξα του Χριστού στην *Κοίμηση*, ο θρόνος της μαίας στη *Γέννηση*, αλλά και πολλές λαϊκές εκφάνσεις λεπτομερειών, όπως η σχεδόν χορευτική φιγούρα του Ιεφωνία, το καστανό με φυτική διακόσμηση σκέπασμα της Άννας, τα πόδια της κλίνης στη σκηνή της *Γέννησης*, όπως και οι πτυχές του καλύμματος του νεκροκρέβατου στην σκηνή της *Κοιμήσεως*. Το συγκεκριμένο ύφος εξυπηρετούν τα έντονα χρώματα, το περίπλοκο και μη ρεαλιστικό αρχιτεκτονικό βάθος, οι βαρυφορτωμένοι διάκοσμοι, το μανιεριστικό ανέμισμα των υφασμάτων, αλλά και η απόδοση των ενδυμάτων με την έντονη, ενίοτε ρέουσα, πτυχολογία. Το σχέδιο είναι γραμμικό, άνευρο με έντονες και απότομες χρωματικές μεταβάσεις.

3. Σιγάλα 2006, 259-270. Χατζηδάκης, Δρακοπούλου 1997, 324-332.

4. Μπορμπουδάκης 1993, 404 αρ. 45 (I. Kyzlasova), 438-440 αρ. 87 (O. Etinghof), 494 αρ. 138 (M. Μπορμπουδάκης).

5. Μπορμπουδάκης 1993, 404αρ. 44 (I. Kyzlasova). Χατζηδάκη 1982-1983, 127-180.

Ο τρόπος με τον οποίον έχουν υπογράψει την εικόνα που μας απασχολεί οι δύο ζωγράφοι-δημιουργοί της, ο Ιωάσαφ και ο Νικηφόρος, καθώς και η ενότητα του ύφους των δύο παραστάσεων μαρτυρεί ότι υπήρξαν στενοί συνεργάτες και πιθανότατα ανήκαν στο ίδιο συνεργείο. Την ίδια εποχή και στο ίδιο ζωγραφικό συνεργείο ανήκαν οι Ιωάσαφ και Νικηφόρος Β', μέλη της αδελφότητας «των Καρπενησιωτών ζωγράφων»⁶ στο κελλί των Αγίων Πάντων της μονής Καρακάλλου του Αγίου Όρους⁷, με τους οποίους ταυτίζουμε τους ζωγράφους της εικόνας της μονής Πετριλίων. Η ομάδα που είχαν συμπτήξει είχε τις καταβολές της στην τέχνη του Διονύσιου του εκ Φουρνά και του διαδόχου του Δαμασκηνού, αλλά οι καλλιτεχνικές αναζητήσεις της συμφωνούσε με ένα περιβάλλον πιο δεκτικό σε μπαρόκ νεοτερισμούς, αφού δραστηριοποιόταν στα τέλη του 18ου και στις αρχές του 19ου αιώνα. Πρώτος γνωστός ζωγράφος της αδελφότητας των Καρπενησιωτών μνημονεύεται ο Δαμασκηνός, μαθητής και διάδοχος του οποίου ήταν ο συμπατριώτης του Νικηφόρος Α', που απεβίωσε το 1816, την εποχή που με τη συνοδεία του ιστορούσε το καθολικό της μονής Ζωγράφου του Αγίου Όρους⁸. Το έργο ολοκλήρωσαν οι υποτακτικοί και μαθητές του, Μητροφάνης από τη Βιζύη, Ιωάσαφ, Νικηφόρος Β' και Γεράσιμος⁹.

Η έναρξη της παραγωγής του Ιωάσαφ, ο οποίος φαίνεται ότι καταγόταν κι αυτός από το Καρπενήσι¹⁰, προσδιορίζεται στο διάστημα πριν και μετά από την επανάσταση στη Χαλκιδική το 1821¹¹. Ανάλογη διατύπωση με την υπογραφή της εικόνας μας εντοπίζουμε και στην αφιερωματική επιγραφή του καθολικού της μονής Ζωγράφου, του 1816-1817¹². Το όνομα του Ιωάσαφ αναφέρεται μόνο του ή πρώτο στη σειρά μεταξύ των συνεργατών του, γεγονός που οφείλεται ασφαλώς στην ανάληψη της διεύθυνσης της συνοδείας. Οι Ιωάσαφ και Νικηφόρος Β' συνεργάζονται και στις δεσποτικές εικόνες του τέμπλου του καθολικού στη μονή της Αγίας Αναστασίας Φαρμακολύτριας στα Βασιλικά Θεσσαλονίκης, οι οποίες χρονολογούνται στα 1835-1836¹³. Στις εικόνες αυτές επίσης απαντά ο ίδιος τύπος υπογραφής, όπως και στην υπό μελέτη εικόνα. Σχετικά με τις καταβολές της τέχνης των δύο ζωγράφων δεν μπορεί να γίνει εκτεταμένη αναφορά, αλλά μπορεί να αποτελέσει πεδίο ειδικότερης έρευνας. Ωστόσο, θα μπορούσαμε να προτείνουμε, ότι οι απαρχές της τέχνης τους δύνανται να ανιχνευτούν στη Δυτική Θεσσαλία¹⁴. Πράγματι, στην Εκκλησιαστική Συλλογή Ρεντίνας Αγράφων, οι φορητές εικόνες με την Παναγία Βρεφοκρατούσα και τον άγιο Ιωάννη τον Πρόδρομο, των αρχών του 19ου αιώνα, εμφανίζουν αρκετά από τα χαρακτηριστικά της τέχνης των ζωγράφων της εικόνας των Πετριλίων. Ωστόσο, η τάση αυτή με τις εύсарκες μορφές, τα πλατιά ωσειδή πρόσωπα, τα πλουμιστά ενδύματα, την επιτήδευση στις πτυχώσεις, τα έντονα χρώματα, τα μπαρόκ αρχιτεκτονήματα και έπιπλα, καθώς και οι φορτωμένες συνθέσεις είναι κοινή και σε άλλες αδελφότητες ζωγράφων που δραστηριοποιούνται μέσα στην πρώτη πενήταετία του 19ου αιώνα στην Κεντρική και τη Βόρεια Ελλάδα.

Η αδελφότητα που δρα παράλληλα με τους Καρπενησιώτες ζωγράφους και είναι περισσότερο γνωστή στην έρευνα είναι των Γαλασιάνων, που εμφανίζουν στο έργο τους ανάλογο ύφος και διάκοσμο, αλλά και κοινούς προβληματισμούς¹⁵. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να επισημάνουμε ότι δεν θα μπορούσε να αποκλειστεί και μια αλληλεπίδραση στο έργο των δύο συνοδειών. Μια σύγκριση είναι ενδεικτική: η παράσταση του Γενεσίου της Θεοτόκου απαντά στις τοιχογραφίες του κελιού των Γαλασιάνων στις Καρυές του Αγίου Όρους, έργο του Μακαρίου ιερομονάχου (του Β') του έτους 1861¹⁶. Επίσης, σημαντικές ομοιότητες παρουσιάζει με την εικόνα της Κοίμησης της Θεοτόκου από τον ομώνυμο ναό στη Γαλάτιστα, έργο του ίδιου ζωγράφου, που χρονολογείται το 1839. Το ύφος, τα χρώματα, η απόδοση των μορφών και η γενικότερη αίσθηση του χώρου είναι στοιχεία κοινά στα έργα των δύο εργαστηρίων.

Αξίζει, ωστόσο, να σημειωθεί ότι η συνοδεία των Καρπενησιωτών ζωγράφων έχει αφήσει δείγματα της τέχνης της αρχικά σε μοναστικά κέντρα του Άθω και στη συνέχεια σε ορθόδοξες κοινότητες από την Ίμ-

6. Για την ιστορική διαδρομή των Καρπενησιωτών ζωγράφων, βλ. Μπονόβας 2009, 50-76.

7. Μπονόβας 2009, 15, 65, 67.

8. Μπονόβας 2009, 36, 50.

9. Μπονόβας 2009, 54.

10. Μπονόβας, 2011, 147.

11. Μπονόβας 2009, 64.

12. Μπονόβας 2009, 64, σχ. 23.

13. Παπάγγελος 1981, 70. Ζάρρα 2006, 24.

14. Καλούσιος 2003, 275.

15. Μπονόβας 2009, 50.

16. Μπονόβας 2009, 36.

βρο έως την Κύπρο και τα Ιεροσόλυμα και από τη Δυτική Θεσσαλία έως το Ιάσιο¹⁷. Η μεγάλη τους παραγωγή μπορεί να χαρακτηριστεί μοναδικό φαινόμενο στο καλλιτεχνικό κλίμα του 19ου, αλλά που χάνεται με τα τέλη του αιώνα.

Κλείνοντας, διαπιστώνουμε ότι η εικόνα των Πετριλίων αποτελεί ένα μόνο μικρό δείγμα, από το οποίο μπορούμε να συναγάγουμε σημαντικές πληροφορίες για τη δράση ζωγράφων και ζωγραφικών συνεργειών στην περιοχή της Θεσσαλίας στις αρχές του 19ου αιώνα. Η ανεύρεση και των υπολοίπων δεσποτικών εικόνων είναι βέβαιο ότι αφενός θα ικανοποιήσει τους κατοίκους της περιοχής και αφετέρου θα αποδώσει ένα μεγαλύτερο βεβαιωμένο δείγμα της καλλιτεχνικής δράσης των ζωγράφων Ιώασαφ και Νικηφόρου, σε μια περιοχή που, κατά κάποιο τρόπο, αποτελεί την πατρίδα τους.

17. Μπινόβας 2009, 379.

ABSTRACT

**ICON FROM THE MONASTERY OF PETRILIA, AGRAFA
SIGNED «BY THE HANDS OF IOASAPH [AND] NIKEPHOROS »**

Krystallia Mantzana

An icon which was stolen from the catholikon of the monastery of Petrilia, near Karditsa, in 2007, found in Temple Gallery, London, in 2010 and returned back to its place in 2011, is studied in this paper. The icon is two-registered, with the Dormition of the Virgin above the Nativity of the Mother of God. The cleaning of the icon revealed the date ,αωμη' (i.e. 1848) and the signature «*χ[εῖρες] Ἰωάσαφ Νικη/φόρου*» (i.e. by the h[ands] of Joasaph [and] Nikephoros).

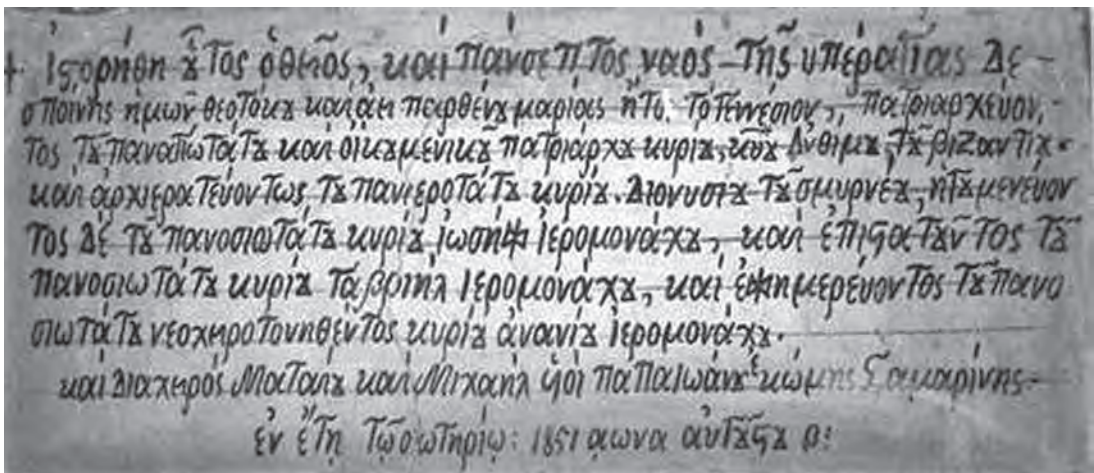
The painters can be identified with Joasaph and Nikephoros, brothers related by birth and monks, who were members of the monastic community settled at the cell of All Saints dependent from the Caracalou monastery, Mt Athos. The community was known as “the Karpenissi painters” for most of them originated from Karpenissi, like Joasaph and Nikephoros. The iconographic and stylistic affinities of the icon with others signed by them, or their collaborators, demonstrate the popularity of the art growing on Mount Athos around the middle of the nineteenth century.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αχειμάστου-Ποταμιάνου Μ., 1985-1986. Η Κοίμηση της Θεοτόκου σε δύο Κρητικές εικόνες της Κω, *ΔΧΑΕ* 13, 125-156.
- Ζάρρα Ι., 2006. *Η θρησκευτική ζωγραφική στη Θεσσαλονίκη κατά τον 19ο αιώνα. Ζωγράφοι-εργαστήρια-καλλιτεχνικές τάσεις*, Θεσσαλονίκη.
- Καλούσιος Δ. 2003. Τρικάλινα σύμμεικτα ΚΔ', *ΘεσΗμ* 43, 273-320.
- Μπονόβας Ν.Μ., 2009. *Όψιμη μεταβυζαντινή ζωγραφική στο Άγιον Όρος. Το εργαστήριο των Καρπενησιωτών ζωγράφων (1773-1890)*, Διδ. διατριβή (Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης).
- Μπονόβας Ν.Μ., 2011. Το κελλί των Αγίων Πάντων στις Καρυές του Άθω, έδρα των Καρπενησιωτών ζωγράφων, *ΔΧΑΕ* 32, 139-154.
- Μπορμπουδάκης Μ. (επιμ.), 1993. *Εικόνες της Κρητικής Τέχνης (Από τον Χάνδακα ως τη Μόσχα και την Αγία Πετρούπολη)*, κατάλογος έκθεσης, Ηράκλειο.
- Παπάγγελος Ι., 1981. Εργαστήρια ζωγραφικής στη Χαλκιδική κατά τον 19ο αιώνα, στο *Πρώτο Συμπόσιο βυζαντινής και μεταβυζαντινής αρχαιολογίας και τέχνης, Νεώτερα ευρήματα - νεώτερες έρευνες. Πρόγραμμα και περιλήψεις ανακοινώσεων*, Αθήνα, 28, 29 και 30 Απριλίου 1981, Αθήνα, 68-70.
- Σδρόλια Στ. 1989. Πετρίλο. Ναός Γενεσίου Θεοτόκου, *ΑΔ* 39 (1984), *Β'-Χρονικά*, 164.
- Σδρόλια Στ. 2007. Βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία του Νομού Καρδίτσας, στο *Οδοιπορικό στα μνημεία του Νομού Καρδίτσας. Αρχαιότητες - ναοί - νεότερα μνημεία*, Καρδίτσα.
- Σδρόλια Στ. 2012. *Οι τοιχογραφίες του καθολικού της μονής Πέτρας (1625) και η ζωγραφική των ναών των Αγράφων του 17ου αιώνα*, Βόλος.
- Σιγάλα Μ., 2006. Εικόνα της Κοίμησης της Θεοτόκου των όψιμων παλαιολόγειων χρόνων στην Αστυπάλαια, *ΔΧΑΕ* 27, 259-270.
- Χατζηδάκη Ν., 1982-1983. Γέννηση Παναγίας-Γέννηση Προδρόμου, παραλλαγές και αποκρυστάλλωση ενός θέματος στην Κρητική εικονογραφία του 15ου-16ου αιώνα, *ΔΧΑΕ* 11, 127-180.
- Χατζηδάκης Μ., Δρακοπούλου Ε. 1997. *Έλληνες ζωγράφοι μετά την Άλωση (1450 - 1830)*, τόμ. 2, Αθήνα.

Εικ. 1. Μονή Γενεσίου Θεοτόκου και Αγίου Χαράλαμπος. Αποψη του καθολικού από ΝΑ.

Εικ. 2. Αφιερωματική επιγραφή του καθολικού.

Εικ. 3. Άποψη του τοιχογραφικού διακόσμου.

Εικ. 4. Δίζωνη δεσποτική εικόνα με την Κοίμηση και τη Γέννηση της Παναγίας.

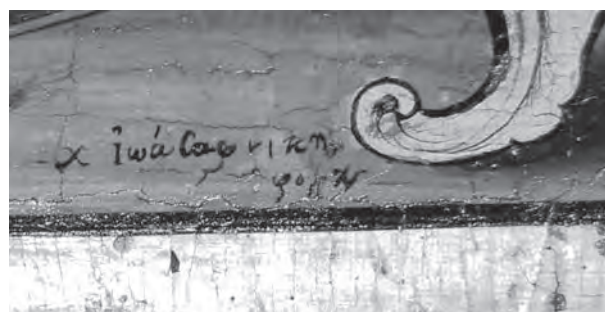
Εικ. 5. Δίζωνη δεσποτική εικόνα, άνω ζώνη (λεπτομ.).

Εικ. 6. Δίζωνη δεσποτική εικόνα, κάτω ζώνη (λεπτομ.).

Εικ. 7. Δίζωνη δεσποτική εικόνα, έτος φιλοτέχνησης της εικόνας (λεπτομ.).

Εικ. 8. Δίζωνη δεσποτική εικόνα, υπογραφή ζωγράφων (λεπτομ.).

Ο ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟΣ ΚΩΔΙΚΑΣ ΑΡ. 76 ΤΗΣ ΙΕΡΑΣ ΜΟΝΗΣ ΔΟΥΣΙΚΟΥ. ΠΡΩΤΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

Κωνσταντίνος Χ. Τσόδουλος

ΠΡΟΛΟΓΟΜΕΝΑ

Η μονή του Σωτήρος των Μεγάλων Πυλών ή Δουσίκου, που ιδρύθηκε τον 16ο αιώνα, τουλάχιστον έως το 1882 διέθετε μια από τις πλουσιότερες και σημαντικότερες συλλογές βυζαντινών και μεταβυζαντινών χειρογράφων και εγγράφων¹. Στους κώδικες αυτούς θησαυρίζονται κείμενα θεολογικού και εκκλησιαστικού περιεχομένου, λόγοι και ομιλίες Πατέρων της Εκκλησίας, αγιολογικά και υμνογραφικά κείμενα, διαθήκες και έγγραφα, που αφορούν στην περιουσία και τα κτήματά της². Στα έγγραφα συμπεριλαμβάνονται και ορισμένα τουρκικά φερμάνια και χοτζέτια³. Οι περισσότεροι κώδικες της μονής, ωστόσο, δεν βρίσκονται πλέον στη μονή, αλλά αποτελούν μέρος της συλλογής του Τμήματος Χειρογράφων και Ομοιοτύπων της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος στην Αθήνα⁴.

Η πλούσια σε κώδικες και έγγραφα βιβλιοθήκη της μονής ερμηνεύεται από το γεγονός ότι εκεί λειτουργούσε αξιόλογο βιβλιογραφικό εργαστήριο (scriptorium), κυρίως στον 16ο και τον 17ο αιώνα, μια περίοδο για την οποία γνωρίζουμε ονόματα σημαντικών κωδικογράφων, καλλιγράφων και αντιγραφών της μονής⁵. Στα τέλη του 16ου και στις αρχές του 17ου αιώνα μαρτυρείται ανάμεσα στους παραγωγικούς αντιγραφείς και καλλιγράφους ο ιερομόναχος Κάλλιστος, ενώ και πολλοί άλλοι κωδικογράφοι, κυρίως ιερομόναχοι, διακρίθηκαν στο βιβλιογραφικό εργαστήριο της μονής με σημαντική παραγωγή⁶.

Από τους τελευταίους σπουδαιότερους κωδικογράφους, με σημαντική παραγωγή, είναι ο Χατζη-Γεράσιμος⁷. Πρόκειται για έναν απαίδευτο και αγράμματο καλόγερο, όπως αποκαλούσε ο ίδιος τον εαυτό του, χαρακτηρισμοί ωστόσο οι οποίοι σε καμία περίπτωση δεν υποβαθμίζουν το έργο του. Με τις λιγοστές γραμματικές του γνώσεις, τη φιλομάθεια και την ακούραστη θέλησή του, όχι μόνο έγραψε ο ίδιος κώδικες, σχόλια, ενθυμήσεις και αμέτρητα στιχουργήματα, αλλά κατέγραψε ολόκληρη τη βιβλιοθήκη της μονής, στον κώδικα αρ. 59 που αποτελεί το «βρέβιον» της μονής, και αριθμεί λίγο περισσότερο από 2000 σελίδες⁸. Η αμάθεια του ακούραστου Δουσικιώτη κωδικογράφου γίνεται φανερή στα κείμενά του που μας έχουν σωθεί, αφού χαρακτηρίζονται από πληθώρα γραμματικών και συντακτικών λαθών. Τα λάθη του αυτά όμως μετριάζονται, αν ληφθούν υπ' όψιν οι συνθήκες κάτω από τις οποίες γινόταν η συγγραφή (υλικά και μέσα συγγραφής, ελλιπής φωτισμός κ.λπ.). Από την άλλη πλευρά, τα κείμενά του χαρακτηρίζονται από απλότητα, αυθορμητισμό

1. Βλ. σχετικά Σοφιανός 2006, 15.

2. Βλ. Σοφιανός 1987, 7-40, 2003, 60 και 2006, 18.

3. Αλεξανδρόπουλος 1994, 101-120.

4. Σοφιανός 2006, 17 και 2004, κδ', κζ'-κθ'. Δημητρακόπουλος 1999-2000, 403-447. Για τον Χατζη-Γεράσιμο, βλ. Σοφιανός 2003, 57-76. Πρβλ. Σπανός 2000, 119. Δημητρακόπουλος 1981-1982, 270-273. Για τον πλούτο της μονής, βλ. Καλούσιος 2002, 332-334, 344-345, και Τσόδουλος 2012, 35 σημ. 20. Για τη μεταφορά των κωδίκων στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος (στο εξής: ΕΒΕ) τον Αύγουστο του 1882, βλ. Σοφιανός 2006, 16, 19 κεξ. Λάμπρος 1913, 214.

5. Τσόδουλος 2012, 35-36, και 2015, 533-534.

6. Σοφιανός 2006, 17. Για τον κωδικογράφο Κάλλιστο, βλ. Δημητρακόπουλος 1979, 207-212, 1981-1982, 285-292, 57α'-κα', και 1999-2000, 403-447. Για τον κατάλογο των κωδικογράφων που σχετίζονται με τη μονή, βλ. Σοφιανός 2004, 253-254.

7. Σοφιανός 1987, 8 και 2003, 57. Για τον Χατζη-Γεράσιμο γενικά, βλ. Σοφιανός 1987, 7-27 και Δημητρακόπουλος 1981-1982, 270-273.

8. Σοφιανός 1987, 8 και 2003, 60.

και ειλικρίνεια και διαθέτουν έντονα στοιχεία της τοπικής ομιλούμενης διαλέκτου⁹. Το μεγαλείο του Χατζη-Γεράσιμου αποδεικνύεται από την επίγνωση της αμάθειάς του, όπως διαφαίνεται από το παρακάτω αυτοβιογραφικό στιχούργημα (φ. 231r):

*εϋχεσθε καί μιανράσθε διά τον κύριον
 ὄτι ἀμαθις ἰμί καί χωρικῶς τῆς τέχνης,
 γράμματα ουκεπίσταμε ἀντίστιχα οὐδόλος
 μόνον κολιβογράμματα ὀλίγον ἐπεδεύθιν.*

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΤΟΥ ΚΩΔΙΚΑ ΑΡ. 76

Οι διαστάσεις του κώδικα αρ. 76 είναι 21,5 × 17,5 εκ. Η αρίθμηση έχει γίνει κατά σελίδες, μεταγενεστέρως, και συνολικά σώζονται 260 σελίδες χειροποίητου χαρτιού. Η βιβλιοδεσία του είναι δυτικού τύπου και συνολικά αποτελείται από τρία νεύρα από σπάγκο (εικ. 1). Η στάχωση του κώδικα είναι από χαρτόνι, ενώ το κάλυμμά του από δέρμα ερυθρωπού χρώματος. Τα κεφαλάρια είναι βυζαντινού τύπου, η βάση των οποίων αποτελείται από σπάγκο, ενώ το κέντημα των κεφαλαριών από ερυθρές και κίτρινες κλωστές. Η βιβλιοδεσία συμπληρώνεται με δερμάτινα κλείστρα με μεταλλικά εξαρτήματα. Στο κάλυμμα υπάρχει έκτυπη διακόσμηση: στο κέντρο της πρόσθιας πινακίδας σε ρομβοειδές διάχωρο με κυματιστό περίγραμμα και διαγραμμισμένο κάμπο, περικλείεται η μορφή του αρχαγγέλου Μιχαήλ, ὀρθίου μετωπικού με στρατιωτική στολή και με σπαθί στο δεξί χέρι (εικ. 2), ενώ στις τέσσερις γωνίες τοποθετούνται μέσα σε τριγωνικά διάχωρα με ανάλογο κυματιστό περίγραμμα τα σύμβολα των τεσσάρων ευαγγελιστών. Περιμετρικά της μορφής του αρχαγγέλου διακρίνεται μοτίβο με σταυρό, στα σκέλη του οποίου εικονίζονται σταυρός, σπείρα και φολιδωτός διάκοσμος. Εκτυπος διάκοσμος υπάρχει και στην πίσω πινακίδα, όχι όμως με εικονιστικές παραστάσεις αλλά με άνηθο διάκοσμο.

ΤΑ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ ΤΟΥ ΚΩΔΙΚΑ

Ο κώδικας είναι γραμμένος από τον σπουδαιότερο κωδικογράφο που εγκαταβίωσε στη μονή, τον Χατζη-Γεράσιμο, χρονολογείται το 1846 και παραμένει ανέκδοτος. Ως εκ τούτου, οι παραπομπές θα γίνονται στο recto και το verso των φύλων του κώδικα και όχι σε σελίδες¹⁰.

Ο κώδικας αρχικά αριθμείται αλφαβητικά στο τμήμα που περιέχει τον πίνακα των περιεχομένων (φ. α'ρ - ι'ν). Η ιστορία της μονής Δουσίκου άρχεται από κτίσεως κόσμου, σύμφωνα με τον πίνακα «κατά σιράν τῆς παρούσης ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας τῆς του Δουσίκου μονίς ἀπό κτήσεως | κόσμου κ(αί) δηγίτε ἕως 1846: ἔτος | μετά τίν του Χ(ριστοῦ) Γ(έννησιν) μαρτίου : 30:» (α'ρ). Από το φ. 1r μέχρι το φ. 218v καταγράφεται η ιστορία της μονής και δίνονται σημαντικές λεπτομέρειες για τα διακονήματα των μοναχών και τους τίτλους τους. Ο Χατζη-Γεράσιμος ξεκινά την αφήγησή του ως εξής: «Κύριε ἰησοῦ χριστέ υἱέ τοῦ θεοῦ | βοήθημι: | ἰδοῦ σιν θεῶ ἀγίῳ ἔτους: 1846 σ(ωτή)ρι(ον) ἔτος | μαρτίου πρώτη· ἐβουλίθιν να ἀρχί|σω να γράψω μίαν γενικὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν περί τίς ἱεράς | καί σεβασμίας μονής του δουσίκου τῶν | μεγάλων πυλῶν: πῶς ἔκαταστάθι | ἀπό κτίσεως κόσμου και πῶς κτή|τωρας ἔλαβεν· καί τί τάξει|χεν | καί τί περιστατικά ἔλαβε κατακερούς | ἕως τοῦ νῖν: 1846: σ(ωτή)ρι(ον): ἔτος μαρτίου πρώτι· καί ἴδι ἄρχωμεν» (φ. 1r) (εικ. 4). Η αφήγηση τελειώνει στο φ. 218v με ένα κωδικογραφικό σημείωμα, ενδεικτικό της «αμάθειάς» του: «Ἄρχισε Χ(ριστό)ς διμοργίν μαρτίου, | ἄρχισα κ(αι) γῶ σιν πρώτιν του μαρτίου. | ἔπαυσε Χ(ριστό)ς διμοργίν σαββάτου | ἔγραψα κ(αι) γῶ ὡς τέλη του μαρτίου | ἔπαυσε Χ(ριστό)ς διμοργίν σαββάτου, | τελίωσε γεράσιμος του γράφιν ἐν μαρτίου | χῦρ μεν ι γράψασα ἐν τάχι σέπι τάφω, | Γραφί δε μένι ἰς πλιρεστάτους χρόνους | ὁ κατά τό σ(ωτή)ρι(ον) ἔτος 1846 μαρτίου τελιούντος ~ | Καί τέλιον τέλος τῆς ἐκκλησιαστικῆς | ἱστορίας | το τῆς μονῆς δουσίκου» (φ. 218v) (εικ. 5).

Από το φ. 219r έως το φ. 220v Χατζη-Γεράσιμος συγγράφει σημειώματα για τους αρχιεπισκόπους Λαρίσης και τους επισκόπους Τρίκκης, ενώ από το φ. 221r έως το φ. 231r καταγράφονται αυτοβιογραφικές πληροφορίες, οι οποίες αποτελούν και το θέμα στο οποίο επικεντρώνεται η παρούσα εργασία. Ακολουθεί ένα

9. Σοφιανός 1987, 8 και 2003, 58.

10. Επισημαίνεται ότι διατηρούνται η ορθογραφία και τα σημεία στίξης του πρωτοτύπου.

κωδικογραφικό σημείωμα του ίδιου (φ. 231r-232v), ο οποίος αναφέρει χαρακτηριστικά ότι «*ἐγράψισαν δια χιρὸς ταπινού κ(αί) δούλου των δούλων του Θεοῦ ἀρχιμ(αν)δ(ρίτου) Γερασίμου, | ἐκ τῆς αὐτῆς μονῆς του Δουσίκου των μεγάλων πυλών, κ(αί) προσκυνιτοῦ του παῖναγίου κ(αί) ζωοδόχου τάφου, ἐπί ἔτους Ἀδάμ: | 7354: ἰνδικτιώνος: δ' ἀπό δε Χ(ριστο)ῦ Γ(εννήσεως) | 1846: μαρτίου τριᾶντα μία~» (φ. 232v). Από το φ. 233r έως το φ. 235r παραινεῖ τους πατέρες της μονῆς να μνημονεύουν τα ονόματα της πρόθεσης, που ο ίδιος κατέγραψε. Στο φ. 235r έως το φ. 238v περιλαμβάνεται «*Ἐτέρα σύντομος ἐρμηνεία, παράρτημα ἐκ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας τοῦ Δουσίκου*» (φ. 235r), στο τέλος της οποίας αναφέρει «*καί ἔλαβε τέλιον τέλος ἡ παρούσα ἐκκλησιαστικῆ ἱστωρία τὸ τῆς μονῆς δουσίκου | εἰς τους 1846 σ(ωτή)ρι(ον) ἔτος απρ(ιλίου): 10:» (φ. 238v) (εἰκ. 8). Τέλος, από το φ. 239r έως το φ. 242v καταγράφονται πρόσθετες σημειώσεις του, που χρονολογούνται από το 1860 και ἐξῆς, και προφανῶς πριν από το 1866, όταν και ἀπῆλθεν εἰς κύριον.**

ΑΥΤΟΒΙΟΓΡΑΦΙΚΑ ΤΟΥ ΧΑΤΖΗ-ΓΕΡΑΣΙΜΟΥ

Στο τμήμα του κώδικα, στο οποίο επικεντρώνεται η παρούσα εργασία, ο ίδιος ο Χατζη-Γεράσιμος παρέχει πλήθος αναφορών για τη ζωή και το ἔργο του. Πράγματι, αναφέρει ότι γεννήθηκε στο Μακρυχώρι το ἔτος 1797 (φ. 221r) (εἰκ. 6). Ωστόσο, σύμφωνα με το αυτοβιογραφικό στιχούργημα που περιέχεται στον κώδικα ΕΒΕ αρ. 292, προέρχεται από τη μονή Δουσίκου και χρονολογείται το ἔτος 1826, όταν ο πατέρας του ἀπεβίωσε το 1807, ο ίδιος ἦταν δώδεκα ἐτῶν και, ἄρα, γεννήθηκε το 1795. Επομένως, ο Χατζη-Γεράσιμος ἀνεδοχόμενος δεν τα πήγαινε τόσο καλά με τους χρονικούς υπολογισμούς: πράγματι, ορισμένες φορές κάνει λάθη στην προσπάθειά του υπολογίσει χρονολογίες από κτίσεως κόσμου (φ. 221r)¹¹.

Ακολουθούν κατά χρονολογική σειρά γεγονότα της ζωῆς και της ἀνέλιξής του *τῆ τάξει*, καθὼς ἐπίσης και ἀναφορές στο σπουδαῖο του ἔργο που ἔχει κληροδοτήσει. Το 1808 χειροτονεῖται ἀναγνώστης (φ. 221r), ἐνῶ το 1812 μετονομάζεται ἀπὸ Γεώργιος σε Γεράσιμος (φ. 221r). Το 1815 χειροτονεῖται ἱεροδιάκονος ἀπὸ τον ἐπίσκοπο Ραδοβισιδίου Γρηγόριο, με ἐντολή του τότε μητροπολίτη Λαρίσης Πολυκάρπου (φ. 221r). Τον Μάιο του 1816 πηγαίνει τὴν σιαγόνα του ἀγίου Βησσαρίωνα στὴν Ἄρτα, ὅπου βρισκόταν σε ἔξαρση ἡ πανώλη, ἐξαιτίας τῆς ὁποίας πέθαιναν ἐβδομήντα ἕως ογδόντα ἄνθρωποι τὴν ἡμέρα, στοιχείο που ἐπιβεβαιώνει τὴ διαδεδομένη λατρεία και τὶς θαυματουργικὲς ιδιότητες τῶν οστῶν του ἀγίου (φ. 221r-222v). Το 1826 γράφει τὸ σύγγραμμα *Περὶ διέτης*, ἕνα ἐγκώμιο πρὸς τὸν ἅγιο Βησσαρίωνα και τὸ ψαλτήριο (φ. 222v). Το 1830, 1832, 1833 και 1841 ἀπαντᾷ ὡς ταξιδιώτης στὴν *Φθία* ἀλλὰ και ὡς *ἐξάρχος* στὴν *Οὐγκουροβλαχία*, πιθανότατα στα ἐκεῖ μετόχια τῆς μονῆς. Καθίσταται, ἐπομένως, φανερό ἀπὸ τὶς εἰδήσεις του συγκεκριμένου κώδικα, ὅπως και ἀπὸ ἄλλες πηγές, ὅτι ἀνάμεσα στο πλήθος τῶν μετοχιῶν που διέθετε ἡ μονή, ἀρκετὰ ἀπὸ αὐτὰ βρισκόταν στὶς παραδουνάβιες ἡγεμονίες (φ. 223r-224v). Το 1838 ἀναφέρει ὅτι *ἐποίησε* ἕξι μεγαλυνάρια, πρὸς τιμὴν του Ἰωάννου του Προδρόμου, δύο γιὰ τὴν περιτομή του και τέσσερα γιὰ τὴν εὕρεση τῆς κεφαλῆς του. Εἰς αὐτὴν ἀξίζει νὰ σχολιαστῆ ἡ χρῆση του ρήματος *ἐποίησα* και ὄχι του ρήματος *ἔγραψα*, καθὼς υπονοεῖται ὅτι ὁ ἴδιος πιθανόν ὄχι μόνο συνέγραψε τὸν κώδικα, ἀλλὰ κατασκεύασε και τὴ στάχυσή του. Εἰς ἀλλοῦ, ἀνάμεσα στα προσωπικὰ του ἀντικείμενα που σῆμερα φυλάσσονται στο σκευοφυλάκιο τῆς μονῆς, βρίσκονται μῆτρες γιὰ διακοσμητικὰ ἐκτυπώματα σε δέρματα και βιβλιοδετικὰ εργαλεῖα (εἰκ. 3), τα ὁποῖα μαρτυροῦν γνώση τῆς βιβλιοδετικῆς τέχνης (φ. 224v). Το 1839 συνέγραψε τὸ *Περὶ διέτης μοναχῶν και ἱερομονάχων* παραιώνοντας τὸς «*μὴν ἔχουσιν γινέκας σινισάκτους*» (φ. 224v). Στο σημεῖο αὐτὸ ἐντύπωση προκαλεῖ ἡ χρῆση τῆς λέξης «*συνισάκτους*». Ὁ ὅρος παραπέμπει στὴν ομιλία του ἀγίου Ἰωάννου του Χρυσόστομου που ἐπιγράφεται «*Πρὸς τοὺς ἔχοντας παρθένους συνισάκτους*» και ἀπευθύνεται σε μονάζοντες ἄντρες ὁποῖοι εἶχαν τὴ συνήθεια νὰ συγκατοικοῦν με ἄλλες γυναῖκες που ἦταν και παρέμεναν παρθένες. Σ' αὐτοὺς ὁ ἅγιος ἀπαγορεύει τὴ συνήθεια αὐτή και οἱ κρίσεις του ἀφοροῦν στὴν ἐπίδραση που κατὰ τὴ γνώμη του εἶχαν οἱ γυναῖκες πρὸς τοὺς ἄντρες. Ἄλλωστε, στὴν ομιλία του δεν ἀναφέρει ἀπλῶς τα κοινότοπα, ὅτι οἱ μονάζοντες θα διαφθαροῦν ἀπὸ τὶς συμονάζουσες ἀλλὰ τὸ ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετο, ὅτι δηλαδὴ οἱ μοναχοὶ ἐξαιτίας τῆς συγκατοίκης με τὶς μονάζουσες θα τὶς διαφθεῖρουν, ἐνῶ ἐάν παύσει ὁ συγχρωτισμὸς τους, τότε «*τῶν εἰς τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν εἰσαγομένων ἀπάντων*». Επομένως, ὁ Χρυσόστομος υποστηρίζει ὅτι και τα δύο φύλα θα διαφθαροῦν ἀπὸ τα μεικτοῦ τύπου μοναστικά ἰδρύματα¹².

11. Σοφιανός 2003, 59.

12. PG 47, στ. 495-514.

Μεταξύ των πληροφοριών του κώδικα καταγράφονται σημαντικά στοιχεία που αφορούν στη ραγδαία ανέλιξη του Χατζη-Γερασίμου στην ιεραρχία. Πράγματι, το 1838 χειροτονήθηκε αρχidiaκονος από τον μητροπολίτη Λαρίσης Ανανία (φ. 224v), ενώ λίγα χρόνια αργότερα, το 1844, μαθαίνουμε για τη μετάβασή του αρχικά στις Σέρρες, προκειμένου να πάρει τα άγια λείψανα από εκεί όπου τα είχε αφήσει ο ιερομόναχος Ιωάννης, ο οποίος απεβίωσε το 1824, και να τα πάει ακολούθως στο Άγιον Όρος, όπου έγινε μεγαλόσχημος (φ. 228v). Πρόκειται για έναν πολύ σημαντικό διακριτικό τίτλο που κατά το Κανονικό Δίκαιο αποδιδόταν κατόπιν αδείας του ηγουμένου σε επί τριακονταετία μοναχούς που είχαν διακριθεί στην αυστηρή τήρηση των μοναστικών κανόνων¹³.

Την 1η Μαρτίου 1846 αρχίζει τη συγγραφή της ιστορίας της μονής Δουσίκου (φ. 229r) και στις 31 Μαρτίου του ίδιου έτους τελειώνει τη συγγραφή της (φ. 232v) (εικ. 7) διότι, όπως αναφέρει χαρακτηριστικά, «ή ειλικία μου υπέρ τῶν πεντίκοντα ἔτων | ἔφθασε καὶ εἰ ὠφθαλμί μου κυλίνθησαν, τὸ δὲ φῶς | μου ἐκώντεψε εἰ δὲ ζωτικὴ δυνάμις μου | ἀδυνάτισαν», αφού τον κώδικα 76 συνέγραψε μόλις σε ένα μήνα (φ. 231r) !

Στο σημείο αυτό τελειώνει η χρονολογική καταγραφή των γεγονότων της ζωής του και, ως εκ τούτου, πληροφορίες για τα τελευταία χρόνια του βίου του αντλούνται από άλλους κώδικες. Πράγματι, τον Ιούνιο του 1855, όπως σημειώνει ο ίδιος (κώδ. ΕΒΕ αρ. 2927), σκοπεύει να επισκεφθεί την πατρίδα του, το Μακρυχώρι «για να την αποχαιρετίσει και να συγχαρηθεί με τους συγγενείς και φίλους, όπου δεν τους είδε εδώ και δέκα χρόνους και έπειτα να έλθει να αποθάνει εις το μοναστήριον Δουσίκου». Το 1858 έχει το διακόνημα του σκευοφύλακα και διατελεί πνευματικός της μονής, ενώ τότε γράφει και τον ογκώδη «ερό κώδικα» αρ. 59, ενώ το 1866, σύμφωνα με σημείωση του λόγιου ηγουμένου της μονής Θεοφάνη Αγγελίδη, ο Χατζη-Γεράσιμος, «σε ηλικία 76 χρόνων, παρέδωσε ἡρεμα καὶ εἰρηνικὰ τὸ πνεῦμα του στον Πλάστη του, που τόσο υπηρέτησε και πόθησε»¹⁴.

Κλείνοντας, αξίζει να αναφερθούν δύο αυτοβιογραφικά στιχουργήματα του Χατζη-Γερασίμου, από τα οποία φαίνεται η ταπεινότητά του και η απλότητα του μεγαλείου του, αφού έχει επίγνωση της αμάθειάς του:

Στον κώδ. Δουσίκου 76, φ. 231r (εικ. 9) της μονής αναφέρει:

*εὔχεσθε καὶ μιὰράσθε διὰ τον κύριον
ὄτι ἀμαθὺς ἰμί καὶ χωρικῶς τῆς τέχνης,
γράμματα ουκεπίσταμε ἀντίστιχα οὐδόλος
μόνον κολιβογράμματα ὀλίγον ἐπεδεύθην.*

Επίσης, στον κώδ. ΕΒΕ αρ. 2927, φ. 16v και 20v γράφει εξομολογητικά:

*ὁποῦπα τι με ἀμαθεὶς χιροβουσκός ὡς ἰδας
διώτι εἶμε ἀμαθεὶς γοιρνάρης γιλαδάρης.*

ΕΠΙΛΟΓΙΚΑ

Ο κώδ. αρ. 76 της μονής Δουσίκου αποτελεί σημαντικότερη πηγή για το πλήθος των πληροφοριών που παρέχει, τόσο για την ίδια τη μονή, όσο και για την ιστορία της περιοχής. Οι πληροφορίες που αναδύθηκαν από την παρούσα έρευνα, αναφορικά με τη ζωή και το έργο του Χατζη-Γερασίμου, φανερώνουν ότι η αμάθεια και η έλλειψη παιδείας δεν στάθηκαν εμπόδιο στη σύνθεση του εν λόγω κώδικα, αλλά και του υπόλοιπου αρχαιακού υλικού, που σώζεται στη μονή. Κλείνοντας, νιώθω την ανάγκη να επισημάνω κάτι, το οποίο έχω αναφέρει και σε παλαιότερη έρευνά μου: ο χειρόγραφος πλούτος της μονής αλλά και το πλούσιο χειρόγραφο υλικό που διασώζεται σε περιώνυμες μονές της δυτικής Θεσσαλίας (π.χ. τις μονές των Μετεώρων), ανεξαρτήτως της παλαιογραφικής, ιστορικής, φιλολογικής και καλλιτεχνικής αξίας, για τους μελετητές, αποτελούν πολύτιμα κειμήλια, τα οποία σε καμιά περίπτωση δεν πρέπει να αντιμετωπίζονται ως ψυχρά και άψυχα μουσειακά είδη, αλλά ως «ζωντανοί οργανισμοί» που περιμένουν τη συμβολή μας, για να ζωντανέψουν και να αναδείξουν την ιστορία και, εν γένει, τον πολιτισμό της ευρύτερης περιοχής.

13. Παναγιωτάκος 1966, 871-872.

14. Σοφινός 2003, 63.

SUMMARY

FIRST APPROACH TO THE MS CODEX DOYSIKON NO. 76

Konstantinos Ch.Tsoudoulos

The manuscript Dousikon no. 76 contains the history of the monastery, which is dedicated to the Savior and is also known as the monastery of the Great Gates. The codex has been written by the illiterate hieromonk Hadji-Yerasimos himself, the most prolific copyist and author of the scriptorium of the monastery in the nineteenth century. This study focuses on his life and works contained in fols. 221r - 231r of the codex.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αλεξανδρόπουλος Χ.Ι., 1994. Τα οθωμανικά τουρκικά έγγραφα της ιεράς μονής Δουσίκου: η μονή ως τα μέσα του 16ου αιώνα. Πρόδρομη ανακοίνωση, *Τρικαλινά* 14, 101-120.
- Δημητρακόπουλος Φ., 1979. Παλαιογραφικά και μεταβυζαντινά, *ΕΕΦΣΠΑ* 27, 192-229.
- Δημητρακόπουλος Φ., 1981-1982. Συμβολή εις τους καταλόγους των Ελλήνων κωδικογράφων, *ΕΕΒΣ* 45, 270-273.
- Δημητρακόπουλος Φ., 1999-2000. Το κωδικογραφικό εργαστήρι της μονής Δουσίκου τον 16ο αιώνα και ο βιβλιογράφος Κάλλιστος, *ΕΕΒΣ* 50, 403-447.
- Καλούσιος Δ., 2002. Η ιερά μονή του Δουσίκου, *Θεσσημ* 41, 332-334, 344-345.
- Λάμπρος Σ., 1913. Τα χειρόγραφα της μονής Δουσίκου, *ΝΕ* 10, 214.
- Παναγιωτάκος Ι.Π., 1966. Μεγαλόσχημος μοναχός, *ΘΗΕ* 8, 871-872.
- Σοφιανός Δ., 1987. Χατζη-Γερασίμου ιερομονάχου Δουσικιώτη ανέκδοτο εγκώμιο (1826) του αγίου Βησσαρίωνος, μητροπολίτη Λαρίσης (Μάρτ. 1527 – Σεπτ. 1540) και κτήτορα της μονής Δουσίκου. Προσωπογραφικά και χρονολογικά αγίου Βησσαρίωνος, *Τρικαλινά* 7, 7-40.
- Σοφιανός Δ., 2003. Χατζη-Γεράσιμος Δουσικιώτης (1790-1866). Άνθη ευλαβείας στον αυτοδίδακτο και ακαταπόνητο μελετητή-ερευνητή της βιβλιοθήκης και των αρχείων της μονής Αγίου Βησσαρίωνος Δουσίκου, *Τρικαλινά* 23, 57-76.
- Σοφιανός Δ., 2004. *Τα χειρόγραφα της μονής Δουσίκου Αγίου Βησσαρίωνος, Κατάλογος περιγραφικός*, Αθήνα.
- Σοφιανός Δ., 2006. Η μονή Δουσίκου και ο χειρόγραφος πλούτος της, *Τρικαλινά* 26, 15-36.
- Σπανός Β., 2000. Το μετόχι της μονής του Δουσίκου στο Μοσχολούρι και στους Σοφάδες, *Θεσσημ* 38, 119-128.
- Τσόδουλος Κ., 2012. Ανέκδοτα πατριαρχικά σιγίλλια από την ιερά μονή Δουσίκου. Το πατριαρχικό σιγίλλιο του Οικουμενικού Πατριάρχη Προκοπίου (1785-1789), *Τρικαλινά* 32, 31-55.
- Τσόδουλος Κ., 2012. Ανέκδοτα πατριαρχικά σιγίλλια από την ιερά μονή Δουσίκου. Το πατριαρχικό σιγίλλιο του Οικουμενικού Πατριάρχη Γερμανού Δ' (1842-1845 και 1852-1853), *ΑΕΘΣΕ* 4, 533-538.

Εικ. 1. Δουσίκου 76. Λεπτομέρεια βιβλιοδεσίας.

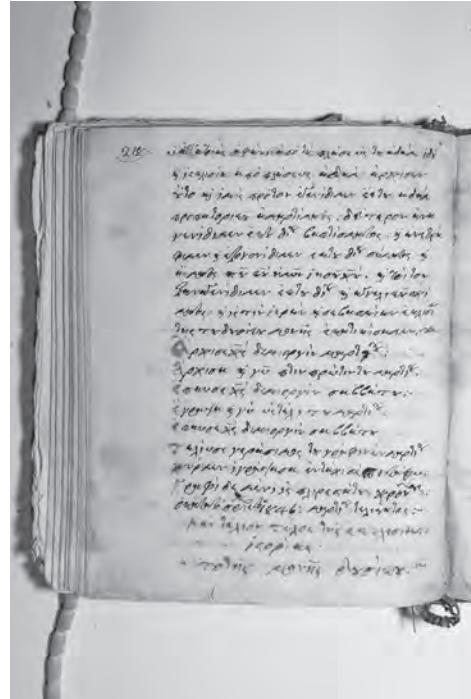
Εικ. 2. Δουσίκου 76. Πρόσθια πινακίδα στάχωσης.

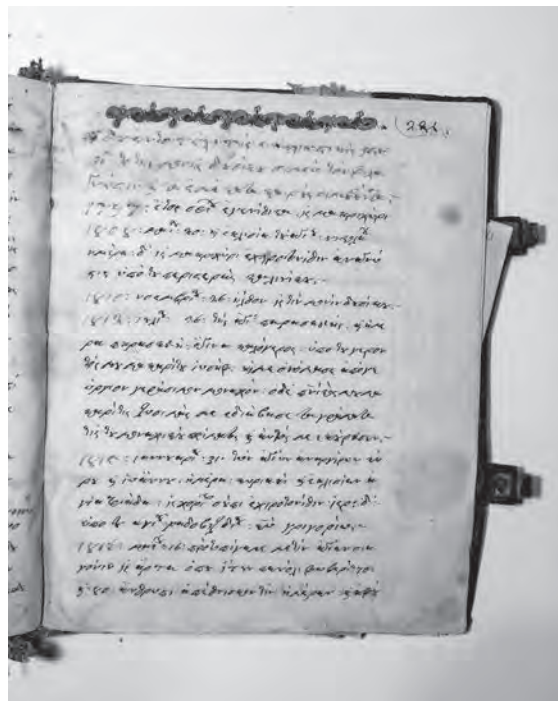
Εικ. 3. Δουσίκου 76. Βιβλιοδετικά εργαλεία Χατζη-Γερασίμου (πηγή: Σοφιανός, 2003, 69-71).

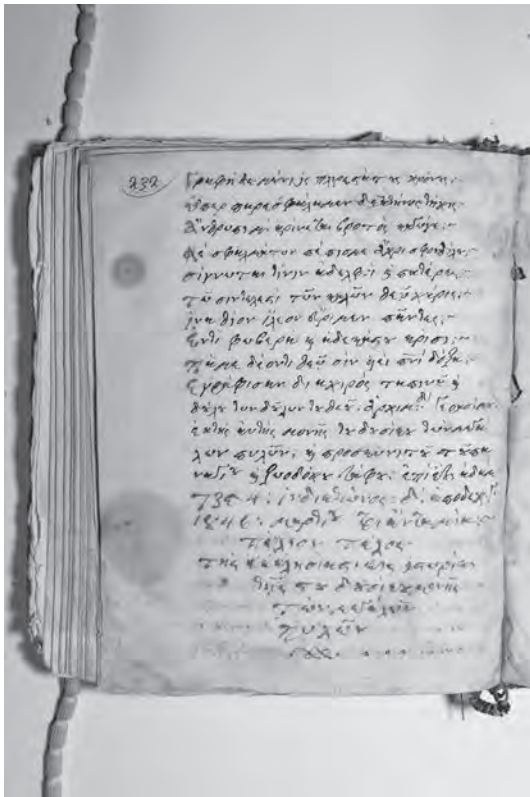
Εικ. 4. Δουσίκου 76, φ. 1r. Δείγμα γραφής Χατζη-Γερασίμου.

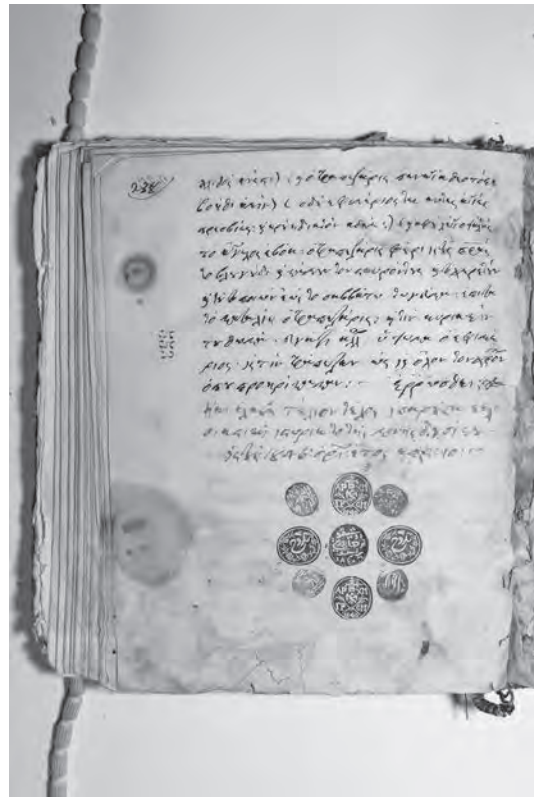
Εικ. 5. Δουσίκου 76, φ. 218v. Δείγμα γραφής Χατζη-Γερασίμου.

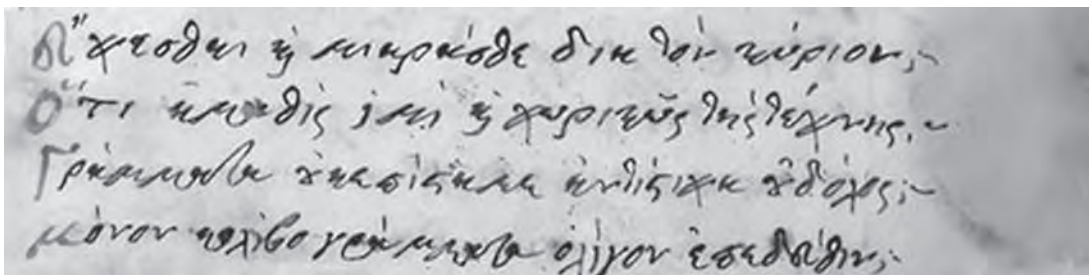
Εικ. 6. Δουσίκου 76, φ. 221r. Δείγμα γραφής Χατζη-Γερασίμου.

Εικ. 7. Δουσίκου 76, φ. 232v.
Δείγμα γραφής Χατζη-Γερασίμου.

Εικ. 8. Δουσίκου 76, φ. 238v.
Δείγμα γραφής Χατζη-Γερασίμου.

Εικ. 9. Δουσίκου 76, φ. 231r, Λεπτομέρεια.

ΕΝΔΕΙΞΕΙΣ ΓΙΑ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΑ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΚΕΡΑΜΙΚΗΣ ΣΤΗΝ ΠΟΛΗ ΤΩΝ ΤΡΙΚΑΛΩΝ

Ευαγγελία Ντάφη

Τα Τρίκαλα πέρασαν στην κυριαρχία των Οθωμανών το 1395-1396 με την κατάληψή τους από τον σουλτάνο Βαγιαζήτ Α'. Με βάση τις πληροφορίες οθωμανικών εγγράφων του τελευταίου τετάρτου του 15ου αιώνα¹, η πόλη αναπτύχθηκε στον προϋπάρχοντα πολεοδομικό ιστό και πλουτίστηκε με διάφορα κτίρια, που διαμόρφωσαν τον οθωμανικό της χαρακτήρα. Γενικότερα, κατά την πρώιμη Τουρκοκρατία διατηρήθηκε η συνοχή του πληθυσμού και τα Τρίκαλα συνέχισαν να είναι σημαντικό κέντρο της Θεσσαλίας².

Κατά τον 16ο αιώνα, παρατηρείται αύξηση του πληθυσμού και εμφανίζονται νέες συνοικίες και νέες εξειδικευμένες λειτουργίες που θα έπρεπε να χωροθετηθούν πέραν του αρχικού «ιστορικού» πυρήνα³. Η πληθυσμιακή σύσταση στο α' μισό του 16ου αι. γνώρισε μεταβολές, όπως και σε άλλες πόλεις, με την αύξηση του εβραϊκού στοιχείου μετά τη βίαιη εκδίωξη των Εβραίων από την Ισπανία⁴. Κατά το β' μισό του 16ου αιώνα στην πόλη παρατηρείται οικοδομική άνθηση καθώς ιδρύθηκαν τζαμιά και άλλα ιδρύματα, με γνωστότερο το συγκρότημα του Οσμάν Σαχ στα νοτιοδυτικά, το οποίο περιελάμβανε το ομώνυμο τέμενος, σήμερα γνωστό ως Κουρσούμ τζαμί, που περιλαμβάνεται στον κατάλογο των έργων του αρχιτέκτονα Σινάν. Η ίδρυση βακουφικών ιδρυμάτων συμβάλλει στην ανάπτυξη αλλά και στη διαμόρφωση της εικόνας της πόλης κατά την οθωμανική περίοδο. Τα βακουφικά ιδρύματα ενοικίαζαν καταστήματα τόσο σε μουσουλμάνους όσο και σε χριστιανούς καταστηματάρχες και τεχνίτες⁵. Στα χρόνια που ακολούθησαν αναπτύχθηκε ακόμη περισσότερο η οικονομία της περιοχής. Οι πληροφορίες που μας προσφέρουν δύο οθωμανικά κατάστιχα του 17ου αιώνα με τη μαρτυρία του Evliya to 1668,⁶ σχηματίζουν την εικόνα μιας πόλης με «έντονη αστική και βιοτεχνική φυσιογνωμία»⁷. Ακόμη και κατά τον 18ο αιώνα, ο Jacob Jonas Björnståhl, Σουηδός περιηγητής που επισκέφθηκε τα Τρίκαλα το 1779, γράφει τα εξής: «Τα Τρίκαλα είναι πόλη μεγάλη. Έχει 6 τζαμιά με μιναρέδες και δέκα μεγάλα τεμένη. Οι Έλληνες έχουν εδώ 7 εκκλησίες. Οι Τούρκοι είναι περισσότεροι από τους Έλληνες. Στην περιοχή της Μητρόπολης των Τρικάλων, μαζί με την πόλη, ζουν 12.000 άτομα...»⁸. Την εποχή εκείνη έχει ήδη δημιουργηθεί ικανό σώμα αστικού πληθυσμού, προς το οποίο κυρίως απευθύνεται η παραγωγή διακοσμημένων κεραμικών.

ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ

Η ενδυνάμωση της πόλης με νέα πληθυσμιακά και κοινωνικά στοιχεία και η οικονομική άνθηση που προέκυψε από την οικοδομική δραστηριότητα πιθανότατα συνδέονται και με τη δημιουργία νέων εργαστηρίων. Οι μνείες για τα εργαστήρια σε γραπτές πηγές του 16ου αιώνα, μολονότι αναφέρουν την ίδρυσή

1. Βλ. κυρίως σχετικά με το αφιερωτήριο Ömer (Γουλούλης 2003, 110-126 και Στουρνάρας 2014, 272).

2. Γουλούλης 1987. Μουτσόπουλος 1987.

3. Στουρνάρας 2014, πίν. 4.

4. Lawless 1977. Μπίχτα 1997. Στουρνάρας 2014.

5. Λαΐου 2007α.

6. Παλιούγκας 2001, 61-62.

7. Λαΐου 2007β.

8. Μυστακίδης 1979, 66.

τους στη θέση ήδη υπάρχοντων βυρσοδεψείων, ωστόσο δεν αποδίδουν συγκεκριμένες λειτουργίες σε αυτά⁹. Ωστόσο, μας είναι γνωστό από υπογεγραμμένα έργα μεταλλοτεχνίας του 16ου και 17ου αιώνα και από έμμεσες αναφορές, ότι οι χριστιανοί μεταλλοτεχνίτες είχαν ήδη οργανωθεί σε συντεχνίες στα Τρίκαλα¹⁰. Οι αναφορές που σώζονται υποδηλώνουν μια αύξηση του μεγέθους ή του αριθμού ήδη υπάρχοντων εργαστηρίων, ανάμεσα στα οποία θα μπορούσαν εύλογα να συγκαταλεχθούν και εγκαταστάσεις για την κατασκευή κεραμικών αγγείων.

Στην παρούσα δημοσίευση, γίνεται μια πρώτη παρουσίαση των παλαιότερων αλλά και νέων αρχαιολογικών ενδείξεων που διαθέτουμε για τα εργαστήρια κεραμικής της οθωμανικής περιόδου στην πόλη των Τρικάλων. Οι γνωστές ως τώρα θέσεις όπου εντοπίστηκε κεραμική αυτής της περιόδου, που συνοδεύεται από απορρίμματα κλιβάνων και τριποδίσκους όπτησης, εντοπίζονται στον σημερινό πολεοδομικό ιστό της πόλης, στο Βαρούσι, στο Κάστρο και στο ιστορικό κέντρο (εικ. 1).

Ήδη από τις αρχές του 20ού αιώνα οι ανασκαφές στον οικοδομικό ιστό της πόλης των Τρικάλων έχουν αποκαλύψει κατάλοιπα κλιβάνων μεσαιωνικής κεραμικής, που αναφέρει ο Παναγιώτης Καστριώτης στην *Αρχαιολογική Εφημερίδα* του 1918 σε «διάγραμμα του έν Τρικάλοις άνακαλυφθέντος άρχαιου κτηρίου», το οποίο τοποθετείται στα νοτιοανατολικά των ανασκαφών της αρχαίας Τρίκκης, κοντά στη σημερινή οδό Στρατηγού Σαράφη.¹¹

Το 1965 ο Δημήτρης Θεοχάρης αναφέρει τον εντοπισμό ενός κεραμικού κλιβάνου στο ανώτερο μέρος των επιχώσεων «του κεντρικού τομέως» και παρατηρεί ότι «έντός αυτού εύρέθησαν έξαιρετικώς άφθονα τεμάχια άγγείων έφυαλωμένων και άλλα μη όπτηθέντα, άνευ έφυαλώσεως, κατά τó πλείστον έγχάρακτα»¹². Τα επόμενα χρόνια ανασκάφτηκαν τα γειτονικά οικοπέδα, στα οποία εντοπίστηκαν ξανά κατάλοιπα κλιβάνων. Στο οικόπεδο Ζαχαράκη της οδού Στουρνάρα, στα βορειοανατολικά ενός δαπέδου από πήλινες πλάκες που ανήκει στο συγκρότημα των ρωμαϊκών λουτρών, εντοπίστηκε το 1977 κεραμικός κλίβανος που αναφέρεται ότι ανήκει στους βυζαντινούς χρόνους¹³, ενώ το 1979 εντοπίστηκαν στο οικόπεδο Ίτσιου, σε κοντινή απόσταση από το οικόπεδο Ζαχαράκη και στη συνέχεια του, «βόθροι» στους οποίους συλλέχθηκαν αρκετοί τριποδίσκοι όπτησης και ημίεργα αγγεία¹⁴. Στη δημοσίευση του *Αρχαιολογικού Δελτίου* δεν γίνεται αναφορά στη χρονολόγηση της κεραμικής που βρέθηκε εκεί. Ορισμένα από τα ευρήματα αυτά συντηρήθηκαν και δημοσιεύθηκαν το 1999 στον τόμο των έφυαλωμένων έγχάρακτων κεραμικών από την Δήμητρα Παπανικόλα-Μπακιρτζή, όπου για πρώτη φορά αναφέρεται ότι λειτουργούσε στα Τρίκαλα εργαστήριο κεραμικής των μεταβυζαντινών χρόνων¹⁵.

Πρόσφατα εντοπίστηκαν εντός του β' οχυρωματικού περιβόλου του Κάστρου και περισυλλέχθηκαν τριποδίσκοι όπτησης (εικ. 2), ενώ τριποδίσκοι όπτησης και όστρακα ημιτελών αγγείων βρέθηκαν και σε υπόγειο παλιάς κατοικίας στην περιοχή της Αγίας Επίσκεψης στο Βαρούσι το 2014¹⁶. Αυτές οι δύο νέες θέσεις εύρεσης τριποδίσκων και ημιτελών αγγείων, που αποτελούν ενδείξεις λειτουργίας κεραμικών κλιβάνων, μας δίνουν την πληροφορία ότι τα εργαστήρια δεν περιορίζονταν στην περιοχή του σημερινού «Ασκληπιείου» και κοντά στο Ληθαίο ποταμό, όπου ως τώρα είχαν εντοπιστεί.

ΤΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Από τον κλίβανο του οικοπέδου Ζαχαράκη, που ανήκει στο ίδιο συγκρότημα με αυτόν της ανασκαφής του Ασκληπιείου, καθώς η μεταξύ τους απόσταση είναι μικρή, προέρχονται δύο πολύ χαρακτηριστικά ευρήματα: πρόκειται για βάσεις από δύο κούπες, στις οποίες βρέθηκαν πακτωμένοι τριποδίσκοι όπτησης. Στο πρώτο παράδειγμα, το αγγείο είχε ήδη δεχτεί την πρώτη όπτηση, είχε ήδη καλυφθεί εσωτερικά και εξωτερικά

9. Στουρνάρας 2014, πίν. 14.

10. Ballian 2012, 16-17.

11. Καστριώτης 1918, 67 (διάγραμμα, όπου σημειώνεται η θέση κεραμικού κλιβάνου).

12. Θεοχάρης 1965, 315-316.

13. Τζιαφάλιας 1977.

14. Τζιαφάλιας 1979, 224-25.

15. Παπανικόλα-Μπακιρτζή 1999, 258-259 και αρ. 298-307 (Κ. Μαντζανά-Σαπουνά).

16. Παραδόθηκαν στην Εφορεία Αρχαιοτήτων Τρικάλων από την ιδιοκτήτρια κ. Π. Αλεξίου.

με εφυάλωση και διασώθηκε τμήμα του πυθμένα με τον τριποδίσκο κολλημένο πάνω του μετά τη φάση της δεύτερης όπτησης (**εικ. 3**): το κέντρο της βάσης εσωτερικά κοσμείται με εγχάρακτο σχηματοποιημένο άνθος αποδίδοντας πέταλα ανοικτά σε σκοτεινό βάθος, επάνω σε υπόλευκο επίχρισμα, ενώ η εφυάλωση είναι λαδοπράσινη και καστανή. Στο δεύτερο παράδειγμα (**εικ. 4**), ο τριποδίσκος είναι όμοιας μορφής και το αγγείο φέρει επίσης σκουροκίτρινη εφυάλωση. Εγχάρακτος διάκοσμος δεν διακρίνεται στη δεύτερη κούπα. Και τα δύο αγγεία φέρουν κηλίδες εφυάλωσης εξωτερικά επάνω στον πηλό χωρίς άλλη κατεργασία. Αντίστοιχο ακέραιο αγγείο από την περιοχή των Τρικάλων έχει δημοσιευτεί και έχει χρονολογηθεί στον 16ο αιώνα¹⁷. Είναι μάλιστα πιθανό ότι η συγκεκριμένη διακόσμηση είναι χαρακτηριστική για την παραγωγή του εργαστηρίου των Τρικάλων, καθώς ανάμεσα στα ευρήματα του ίδιου οικοπέδου έχουμε αρκετά αποσπάσματα αγγείων με διάκοσμο από παρόμοια άνθη με μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό σχηματοποίησης, όπως αυτό της **εικ. 5** που αποτελείται από εγχάρακτη σπείρα στο κέντρο που περιβάλλεται από βιαστικά αποδοσμένο τεθλασμένο στεφάνι με καλής ποιότητας καστανοκίτρινη εφυάλωση.

Από τα κλειστά αγγεία, βρέθηκε μόνον ένα στρεβλωμένο στόμιο από τριφυλλόσχημο μαστραπά με εγχάρακτα βιαστικά αποδοσμένα σχέδια, κηλίδες πράσινου και αραιού καστανού χρώματος και πράσινη εφυάλωση (**εικ. 6**). Το σχήμα αυτό ήταν ιδιαίτερα δημοφιλές από τον 16ο αιώνα και μετά στον ελλαδικό χώρο. Ανάλογοι μαστραπάδες από την Άρτα χρονολογούνται από τον 17ο έως και τον 19ο αιώνα.¹⁸ Στα απορρίμματα του εργαστηρίου συγκαταλέγεται όστρακο ανοιχτού αγγείου με γραπτά σπειροειδή σχήματα, πρόχειρα σχεδιασμένα με πράσινο και αραιό καστανό χρώμα εναλλάξ, σε περιμετρική διάταξη και κάτω από πράσινη εφυάλωση (**εικ. 7**). Η διακόσμηση παραπέμπει ως προς τα μοτίβα σε κούπες, όπως αυτή που φυλάσσεται στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, του 18ου αιώνα¹⁹, ενώ ως προς την εναλλαγή των χρωμάτων και την έλλειψη εγχάρακτης διακόσμησης σε πρωιμότερη κούπα από την ίδια συλλογή²⁰.

Τα ευρήματα από το οικόπεδο Ίτσιου, στα βόρεια του οικοπέδου Ζαχαράκη, πιθανώς ανήκουν στο ίδιο συγκρότημα κλιβάνων και ενδεχομένως να προέρχονται από αποθέτες με εργαστηριακά απορρίμματα, καθώς μέσα στους περιγραφόμενους στα *Χρονικά του Αρχαιολογικού Δελτίου* «βόθρους»²¹, βρέθηκαν τριποδίσκοι όπτησης και λίγα όστρακα από ημιτελή κεραμική, όπως το όστρακο της **εικ. 8α**, που σώζει την εγχάρακτη διακόσμηση πάνω στο επίχρισμα, πριν από την κάλυψη του αγγείου με εφυάλωση. Αρκετά είναι τα όστρακα στην ίδια ομάδα που προέρχονται από αγγεία ανοιχτών και κλειστών σχημάτων, που φέρουν τον ίδιο τύπο διακόσμησης με εφυάλωση, όπως για παράδειγμα αυτό της **εικ. 8β**, της κατηγορίας του ύστερου «sgraffito green and brown» η οποία χρονολογείται από τα τέλη του 15ου αιώνα και εξής²². Τα ευρήματα από την ιδιωτική οικία στην Αγία Επίσκεψη, περιλαμβάνουν κυρίως τριποδίσκους όπτησης, τμήματα αγγείων και αγγεία στο στάδιο πριν από το δεύτερο ψήσιμο, τα οποία διατηρούν την εγχάραξη της διακόσμησης πριν από την κάλυψη των αγγείων με εφυάλωση (**εικ. 9α-β**). Αυτά είναι κούπες με δακτυλιόσχημη βάση και πινάκια, με διακόσμηση ύστερου «sgraffito green and brown», που χρονολογούνται στον 16ο ή τον 17ο αιώνα, χαρακτηριστικά για την περιοχή της Θεσσαλίας²³. Μια κούπα με επίπεδη βάση και σχεδόν κωνικό σώμα (**εικ. 10**) δεν φέρει καθόλου εγχάρακτο διάκοσμο αλλά φέρει εξωτερικά μόνο κηλίδες σκουροπράσινης εφυάλωσης, ενώ το σχήμα της θυμίζει παρόμοιες κούπες με διακόσμηση sgraffito, μικρότερων όμως διαστάσεων²⁴. Τέλος, ένα μεγάλο πινάκιο με δακτυλιόσχημη βάση, κωνικό πόδι και κωδωνόσχημο σώμα σώζει ίχνη επιχρίσματος εξωτερικά και ελάχιστα ίχνη κιτρινωπής εφυάλωσης στον πυθμένα του, ενώ το χείλος φαίνεται ότι καταστράφηκε κατά την όπτηση (**εικ. 11**). Το σχήμα και η έλλειψη διακόσμησης δεν βοηθούν στη χρονολόγησή του, αλλά ως προς το σχήμα του και μόνον, ίσως έλκει την καταγωγή του από τις μεγάλες κούπες, που είναι γνωστές από τον 14ο αιώνα²⁵.

17. Παπανικόλα-Μπακιρτζή 1999, 262 αρ. 302.

18. Βαβυλοπούλου-Χαριτωνίδου 1981-1982, 10-11 αρ. 5.

19. Μπορμπουδάκη 2007, 43 αρ. 8.

20. Μπορμπουδάκη 2007, 46 αρ. 11.

21. Τζιαφάλιας 1979, 225.

22. Μπορμπουδάκη 2007, 42 αρ. 7.

23. Καλοπίση 2003, 102 αρ. Α86.

24. Γουργιώτης 1984, 70 αρ. 6.

25. Όπως για παράδειγμα, η κούπα του Μουσείου Μπενάκη αρ. ευρ. 13570 (βλ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή, Μαυρικήου, Μπακιρτζής 1999, 153 αρ. 319).

ΓΕΝΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΗΣ ΚΕΡΑΜΙΚΗΣ

Η ύπαρξη εργαστηριακών καταλοίπων, όπως τριποδίσκων όπτησης, μισοτελειωμένων κεραμικών και απορριμμάτων, οδηγούν στη χρονολόγηση των περισσότερων από τα κεραμικά που παρουσιάστηκαν παραπάνω στην περίοδο ανάμεσα στον 15ο και στον 18ο αιώνα. Οι τριποδίσκοι ποικίλουν σε μέγεθος και είναι όλοι φτιαγμένοι στο χέρι, χωρίς τροχό²⁶. Φέρουν ίχνη εφυάλωσης στα στηρίγματα. Τα απορρίμματα φέρουν εφυάλωση και είναι είτε παραψημένα είτε στρεβλωμένα. Τα χαρακτηριστικά παραδείγματα αυτής της κεραμικής ανήκουν στις κατηγορίες των εγχάρακτων με πράσινη και καστανοκίτρινη εφυάλωση πάνω σε λευκό επίχρισμα και σε κλειστούς τύπους από κανατάκια με κιτρινοπράσινη εφυάλωση. Οι βαθείς κούπες με επίπεδη βάση, που φέρουν εγχάρακτη διακόσμηση από σχηματοποιημένα φύλλα και άνθη και εφυάλωση χρώματος καστανού, λαδοπράσινου και κίτρινου. Τα κεραμικά αυτής της ύστερης τεχνικής κατατάσσονται σε κατηγορία γνωστή στη βιβλιογραφία ως Polychrome Sgraffito Ware και χρονολογούνται στον 16ο και 17ο αιώνα.

Τα ύστερα εγχάρακτα (Late Sgraffito Ware) είναι η πιο συνηθής παραγωγή και η πιο κοινή από όλες τις τεχνικές της οθωμανικής περιόδου που παράγονταν τοπικά στην Ελλάδα (Αθήνα, Άρτα, Ήπειρος, Κρήτη) και στα Βαλκάνια (Σλοβενία) και τοποθετείται χρονικά από το 15ο ως τον 18ο αιώνα, με μικρές μόνο διαφορές στα σχήματα και στη διακόσμηση²⁷.

Τα σχήματα που προτιμώνται είναι κυρίως οι μεγάλες κούπες, τα πινάκια με ευθύγραμμο χείλος και, τέλος, τα κλειστά αγγεία με μικρά και μεγάλα κανάτια. Ο πηλός στα ευρήματα των Τρικαλινών εργαστηρίων είναι λεπτόκοκκος, συνήθως έχει αρκετές ως πυκνές πολύ μικρού μεγέθους λευκές προσμίξεις, το χρώμα του κυμαίνεται συνήθως από ανοιχτό ερυθρό έως πορτοκαλόχρωμο (2,5 YR 6/6 έως 5 YR 6/8), ενώ η εφυάλωση είναι πυκνή, σκληρή και λεία, με προσθήκη καστανού ή πράσινου χρώματος ή και των δύο. Συνηθισμένες είναι οι κούπες με ευθύγραμμο σχεδόν τοιχώματα και απλό χείλος, με εγχάρακτη διακόσμηση στο εσωτερικό του αγγείου και κηλίδες εφυάλωσης στο εξωτερικό, απευθείας πάνω στον πηλό. Τα διακοσμητικά μοτίβα κυμαίνονται από απλές κυματιστές γραμμές μέχρι στυλιζαρισμένα άνθη. Χαρακτηριστικό αποτελεί ότι η εγχάρακτη διακόσμηση στις κούπες συχνά περιορίζεται στο εσωτερικό τους και τα θέματα, όπως ρόδακες ή ανθέμια, είναι αρκετά πυκνά και τοποθετούνται περιμετρικά στα τοιχώματα, ενώ ο πυθμένας παραμένει χωρίς διάκοσμο. Τα χρώματα είναι σκοτεινά, με χαρακτηριστικό το λαδί και το ωχροκίτρινο και η εφυάλωση είναι καλής ποιότητας πράσινη ή κίτρινη. Τα συνηθισμένα κανάτια έχουν τριφυλλόσχημο στόμιο και πλαστικό δακτύλιο στο λαϊμό, που αποτελούν ενδείξεις ότι οι κεραμείς είτε αντέγραψαν μεταλλικά πρότυπα είτε ότι δέχθηκαν επιδράσεις από τη Δύση, πιθανότατα μέσω της γειτονικής Ηπείρου.

Διαπιστώνονται ομοιότητες με προϊόντα εργαστηρίων των Ιωαννίνων, της Άρτας, του Τυρνάβου και της Λάρισας, ενώ η κεραμική των Τρικάλων έχει κάποια συγγένεια και με τα εργαστήρια της Βέροιας και της Θεσσαλονίκης²⁸. Πρέπει να σημειώσει κανείς ότι με βάση τις ως τώρα δημοσιεύσεις φαίνεται ότι τα περισσότερα εργαστήρια του ελλαδικού χώρου, συνεχίζουν να εφαρμόζουν την παραδοσιακή βυζαντινή τεχνική στα βασικά τουλάχιστον στοιχεία της, τόσο στα σχήματα όσο και στη διακόσμηση και στα χρώματα που επιλέγουν οι τεχνίτες, με μικρές μόνο παραλλαγές ανάμεσα στις περιοχές.²⁹

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Είναι πολύ πιθανό ότι η μεταβυζαντινή παραγωγή αγγείων σταμάτησε ή περιορίστηκε όταν οικοδομήθηκε πιο πυκνά η πόλη με την ανάπτυξη της χριστιανικής συνοικίας στην περιοχή του Βαρουσιού από τα τέλη του 18ο και ως τον 19ο αιώνα. Τότε οι θέσεις παραγωγής μεταφέρθηκαν σε άλλα σημεία της πόλης με πιο αραιή δόμηση. Εργαστήρια κεραμικής που επέζησαν στον 20ό αιώνα αναφέρονται στην περιοχή των Δικαστηρίων, στα ανατολικά, και του παλιού εργοστασίου υφαντουργίας κοντά στο ποτάμι, στα δυτικά, ενώ αναφέρονται κεραμαριά, για την κατασκευή δομικών υλικών, στη συνοικία της Αγίας Μονής, στα νότια της πόλης, στα Κουτσομούλια και στο συνοικισμό της Σωτήρας, στα δυτικά και βόρεια³⁰.

26. Οι χειροποίητοι τριποδίσκοι ανήκουν στον τύπο α' σύμφωνα με την κατάταξη της Παπανικόλα-Μπακιρτζή 1986. Τα διαφορετικά μεγέθη δεν φαίνεται να είναι καθοριστικά για τη χρονολόγησή τους.

27. Βλ. σχετικά Frantz 1942 και Βαβυλοπούλου-Χαριτωνίδου 1981-1982, όπου περιγράφεται η κεραμική αυτή με λεπτομέρεια.

28. Παπανικόλα-Μπακιρτζή 1999, 249-265.

29. Vroom 2007, 73.

30. Κατσόγιαννος 1992.

ABSTRACT

NEW DATA OF POST-BYZANTINE POTTERY WORKSHOPS IN TRIKALA

Evangelia Dafi

After the occupation of Trikala by the Ottomans in 1395-1396, the city changed its form. In the next two centuries some of the old workshops continued to exist and new ones were established, according to Ottoman tax catalogues; pottery workshops were probably active in the historical center of the city as well as in the Varoussi district.

The archaeological excavations, which aimed mainly to unearth classical antiquities, referred seldom to pottery kilns that date to the Byzantine and Ottoman eras. However, pottery sherds still in the Ephorate's stores, along with chance finds from various parts of the city attest a flourishing pottery production in Trikala. The finds, half-fired and deformed vessels, as well as firing supports, bear similarities with pottery from other parts of Thessaly, Epirus, and other northern Greek known centers of ceramic production dated to fifteenth-eighteenth centuries. The forms, mostly bowls, plates and liquid containers, belong to the «Late brown and green sgraffito ware» and some of them are simply glazed.

The activity of these pottery workshops seems to have been significantly restricted in the late eighteenth or during the first half of the nineteenth century, when the center was densely inhabited and the workshops moved to the north-eastern part of the city.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Βαβυλοπούλου-Χαριτωνίδου Α., 1981-1982. Νεοελληνική κεραμική στην Άρτα επί Τουρκοκρατίας, *Εθνογραφικά* 3, 5-22.
- Γουλούλης Σ., 1987. Βυζαντινοί ναοί των Τρικάλων και γύρω οικισμών. Μια πρώτη παρουσίαση, *Τρικαλινά* 8, 303-318.
- Γουλούλης Σ., 2003. *Τα αφιερωτήρια των Τουραχανιδών*, Λάρισα.
- Γουργιώτης Γ.Κ., 1984. Όψιμη βυζαντινή κεραμική. Ρυθμός sgraffiti, *Αρχαιολογία* 12, 68-71.
- Θεοχάρης Δ., 1965. Αρχαιότητες και μνημεία Θεσσαλίας, *ΑΔ* 20, Β' 2-Χρονικά, 311-320.
- Καλοπίση-Βέρτη Σ., 2003. *Διδακτική συλλογή βυζαντινής και μεταβυζαντινής κεραμικής*, Αθήνα.
- Καστριώτης Π., 1918. Τρίκκης Ασκληπιείου, *ΑΕ*, 65-73.
- Κατσόγιαννος Ν., 1992. *Τα Τρίκαλα και οι συνοικισμοί τους*, Λάρισα.
- Λαΐου Σ., 2007α. Το δίκτυο των βακουφιών της πόλης των Τρικάλων, 15ος και 16ος αι στο *Ιόνιος Λόγος*, *Τόμος χαριστήριος στον Δημήτρη Ζ. Σοφιανό*, Κέρκυρα, 125-150.
- Λαΐου Σ., 2007β. Τα Τρίκαλα στα τέλη του 17ου αιώνα με βάση δύο κατάστιχα κεφαλικού χώρου, *Μνήμων* 2006-2007, 9-29.
- Μουτσόπουλος Ν.Κ., 1987. Το τζαμί του Οσμάν Σαχ στα Τρίκαλα, *Τρικαλινά* 7, 88-114.
- Μπίχτα Κ., 1997. Η εβραϊκή κοινότητα των Τρικάλων τον 19ο αι. και οι ασχολίες των μελών της, *Τρικαλινά* 17, 295-310.
- Μπορμπουδάκη Μ. (επιμ.), 2007. *Πηλός και χρώμα, Νεώτερη κεραμική του ελλαδικού χώρου*, κατάλογος έκθεσης, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, 21 Δεκεμβρίου 2006 -17 Φεβρουαρίου 2007, Αθήνα.
- Μυστακίδης Α. (ψευδ. «Μεσεβρινός»), 1979 J. J. Björnsthål, Το οδοιπορικό της Θεσσαλίας 1779, *Τα τετράδια του Ρήγα* αρ. 22, Θεσσαλονίκη.
- Παλιούγκας Θ., 2001. *Η Θεσσαλία στο οδοιπορικό του περιηγητή Εβλιγιά Τσελεμπί (1668)*, Λάρισα.
- Παπανικόλα-Μπακιρτζή Δ., 1986. Τριποδίσκοι ψησίματος των βυζαντινών και μεταβυζαντινών αγγείων, στο *Αμητός. Τιμητικός τόμος για τον Μανόλη Ανδρόνικο*, Θεσσαλονίκη.
- Παπανικόλα-Μπακιρτζή Δ. (επιμ.), 1999. *Βυζαντινά εφραλωμένα κεραμικά. Η τέχνη των εγχαράκτων*, κατάλογος έκθεσης, Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, Αθήνα.

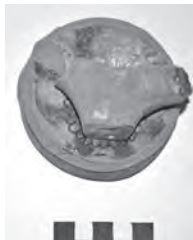
- Παπανικόλα-Μπακιρτζή Δ., Μαυρικού Φ.Ν., Μπακιρτζής Χ., 1999. *Βυζαντινή εφυαλωμένη κεραμική στο Μουσείο Μπενάκη*, Αθήνα.
- Στουρνάρας Γ., 2014. *Θεσσαλικές πόλεις κατά την πρώιμη οθωμανική περίοδο. Τα Τρίκαλα (Tirhala) και η Λάρισα (Yenişehir) μέσα από τις αρχαιακές πηγές*, Θεσσαλονίκη 2014.
- Τζιαφάλιας Α., 1977. *ΑΔ 32, Β' 1-Χρονικά*, 137.
- Τζιαφάλιας Α., 1979. *ΑΔ 34, Β' 1-Χρονικά*, 224-25.
- Ballian A., 2012. Silverwork Produced in Ottoman Trikala (Thessaly): Problems of Taxonomy and Interpretation, στο *Ottoman-Turkish Metalwork in the Balkans and in Hungary*, Budapest, 1-27.
- Frantz A., 1942. Turkish Pottery from the Agora, *Hesperia* 11, 1-28.
- Lawless R., 1977. The Economy and Landscapes of Thessaly during Ottoman Rule, στο Carter F.W. (επιμ.), *An Historical Geography of the Balkans*, London, 501-533.
- Vroom J., 2007. Kütahya between the Lines: Post-Medieval Ceramics as Historical Information, στο Davies S., Davis J.L. (επιμ.), *Between Venice and Istanbul: Colonial Landscapes in Early Modern Greece*, *Hesperia Suppl.* 40, Princeton, New Jersey.

Εικ. 1. Χάρτης του ιστορικού κέντρου των Τρικάλων με τις θέσεις των ευρημάτων.

Εικ. 2. Κάστρο Τρικάλων. Τριποδίσκος όπτησης με βάση αγγείου από περισυλλογή.

Εικ. 3. «Ασκληπιείο» Τρίκκης, εργαστήριο οικ. Ζαχαράκη. Βάση κούπας με εγχάρακτο διάκοσμο και τριποδίσκο όπτησης.

Εικ. 4. «Ασκληπιείο» Τρίκκης, εργαστήριο οικ. Ζαχαράκη. Βάση κούπας με τριποδίσκο όπτησης.

Εικ. 5. «Ασκληπιείο» Τρίκκης, εργαστήριο οικ. Ζαχαράκη. Βάση κούπας με εγχάρακτο διάκοσμο.

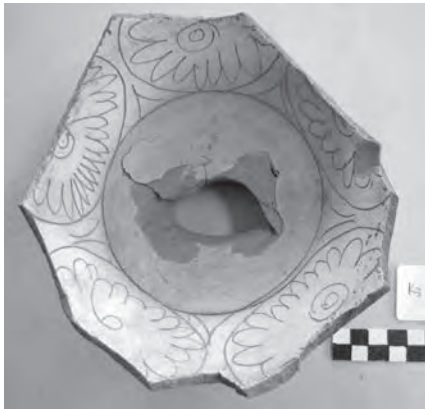
Εικ. 6. «Ασκληπιείο» Τρίκκης, εργαστήριο οικ. Ζαχαράκη. Τμήμα στομίου μαστραπά με διακόσμηση sgraffito.

Εικ. 7. «Ασκληπιείο» Τρίκκης, εργαστήριο οικ. Ζαχαράκη. Όστρακο ανοικτού αγγείου.

Εικ. 8α και 8β. «Ασκληπιείο» Τρίκης, εργαστήριο οικ. Ίτσιου.
α. Όστρακο ημιτελούς αγγείου πριν από την κάλυψη με εφύαλωση, β. όστρακο αγγείου με εφύαλωση.

Εικ. 9α και 9β. Αγία Επίσκεψη, εργαστήριο σε παλαιά οικία. Κούπα πριν από τη δεύτερη όπτηση.

Εικ. 10. Αγία Επίσκεψη, εργαστήριο σε παλαιά οικία.
Κούπα με κωνικό σώμα.

Εικ. 11. Αγία Επίσκεψη, εργαστήριο σε παλαιά οικία.
Μεγάλο πινάκιο με κατεστραμμένο χείλος.

ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟΥ ΘΕΣΣΑΛΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ 2006-2014

Έλσα Νικολάου, Βασίλειος Γ. Καραχρήστος, Παναγιώτης Συρούκης

Το Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Θεσσαλικών Σπουδών αποτέλεσε ειδική περιφερειακή υπηρεσία του Υπουργείου Πολιτισμού από το 2003¹ έως το 2014². Λειτουργήσε με έδρα το Βόλο και αρμοδιότητα τους τέσσερις θεσσαλικούς νομούς και τις βόρειες Σποράδες. Οι στόχοι της ίδρυσής του αφορούσαν τη μελέτη και δημοσίευση παλαιών ανασκαφών, τη δημιουργία συνόλων μνημείων (corpora), τη συμμετοχή σε ευρωπαϊκά προγράμματα έρευνας, τη δημιουργία βιβλιοθήκης, τη συντήρηση του προς δημοσίευση αρχαιολογικού υλικού, κλπ.

Το έργο του Ινστιτούτου για τα έτη 2003-2006 παρουσιάστηκε στην επιστημονική συνάντηση Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας 2³.

Από τα μέσα του 2006 επικαιροποιήθηκε η στοχοθεσία του φορέα σύμφωνα πάντα με το άρθρο 50 του ισχύοντος οργανισμού του 2003 και τις κατευθύνσεις των ετήσιων Επιχειρησιακών Προγραμμάτων Δράσης του Υπουργείου.

Κατά τη διάρκεια επτά ετών υλοποιήθηκαν οι παρακάτω δράσεις:

Α) Ερευνητικά προγράμματα για την προβολή και ανάδειξη του πολιτιστικού αποθέματος της Θεσσαλίας Ψηφιοποίηση του παλαιού διοικητικού αρχείου της ΙΓ' ΕΠΚΑ και της παλαιότερης Εφορείας Αρχαιοτήτων Θεσσαλίας, που αποδείχτηκε πραγματικός θησαυρός πληροφοριών

Συγκέντρωση της θεσσαλικής αρχαιολογικής βιβλιογραφίας με σκοπό την έκδοσή της σε έντυπη και ηλεκτρονική μορφή

Ψηφιοποίηση και βιβλιογραφική τεκμηρίωση αρχαιολογικών ευρημάτων μυκηναϊκού οικισμού Διμηνίου

Ψηφιοποίηση και βιβλιογραφική τεκμηρίωση αρχαιολογικών ευρημάτων βόρειου νεκροταφείου αρχαίας Δημητριάδας

Στον τομέα της αποκάλυψης και ανάδειξης μνημείων πραγματοποιήθηκαν ανασκαφικές έρευνες:

Στο αρχαίο θέατρο Φθιωτίδων Θηβών με χρηματοδότηση από Προγραμματικές Συμβάσεις Πολιτισμικής Ανάπτυξης με τη Νομαρχία Μαγνησίας και το Δήμο Νέας Αγχιάλου το 2010, με την περιφέρεια Θεσσαλίας το 2011 και με Ευρωπαϊκά Προγράμματα για την καταπολέμηση της ανεργίας σε συνεργασία με την Εθελοντική Οργάνωση ΕΝ ΔΡΑΣΕΙ του Αλμυρού το 2012 και το 2013 (εικ. 1). Σκοπός της έρευνας ήταν η πλήρης αποκάλυψη του μνημείου και των παρόδων και η διερεύνηση του επιθεάτρου.

Το Ινστιτούτο μας υλοποίησε απολογιστικά και με αυτεπιστασία το υποέργο «Αρχαιολογικές εργασίες για την προστασία και ανάδειξη του μυκηναϊκού οικισμού Διμηνίου – Ιωλκός» από τα τέλη του 2011 έως τα τέλη του 2013. Το υποέργο εκτός από τις διερευνητικές τομές στα σημεία θεμελίωσης των νέων μόνιμων στεγάστρων (εικ. 2) περιλάμβανε μελέτη και τεκμηρίωση του αρχαιολογικού υλικού, δημιουργία δίπτυχου φυλλαδίου για τους επισκέπτες και ευσύνοπτου αρχαιολογικού οδηγού όπως και δημοσίευση των αποτελεσμάτων της έρευνας του μυκηναϊκού οικισμού σε έναν τόμο με τίτλο «Ευκτιμένη Ιωλκός».

1. Ιδρύθηκε με τον Οργανισμό του ΥΠΠΟ του 2003 (Π.Δ. 191/2003, άρθρα 46 και 50, ΦΕΚ Α/146/03.06.2003 «Οργανισμός Υπουργείου Πολιτισμού»).

2. Καταργήθηκε με το Νέο Οργανισμό του ΥΠΠΟΑ στις 28 Οκτωβρίου 2014 (Π. Δ. 104/2014, ΦΕΚ Α / 171 / 28.08.2014 «Οργανισμός Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού»).

3. Ιντζεσίλογλου 2009, 755-761.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ

Παράλληλα με τις παραπάνω δράσεις το Ινστιτούτο συνέχισε την εκδοτική δραστηριότητα.

Το 2009 εκδόθηκαν

- **Β. Αδρύμη - Σισμάνη, Ε. Νικολάου (επιμ.) «Μνήμη Δημήτρη Ζαχαρίου» Πρακτικά Ημερίδας, ΥΠΠΟΤ ΑΙΘΣ, Βόλος 2009.** Την ημερίδα διοργάνωσε στη μνήμη του Δημήτρη Ζαχαρίου, συντηρητή έργων Τέχνης, χαρακτή και διευθυντή του ΕΟΜΜΕΧ Βόλου, το Δημοτικό Ινστιτούτο Επαγγελματικής Κατάρτισης Βόλου σε συνεργασία με την ΙΓ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων και το Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Θεσσαλικών Σπουδών (Βόλος 11 Μαΐου 2007). Με πρωτοβουλία του Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Θεσσαλικών Σπουδών, οι ατομικές συμβολές συνεργατών και φίλων του Δημήτρη Ζαχαρίου, που συμμετείχαν στην ημερίδα συγκεντρώθηκαν και εκδόθηκαν σε ένα τόμο, ως ελάχιστος φόρος τιμής σε ένα σπουδαίο άνθρωπο, με μεγάλη προσφορά στον τομέα της συντήρησης έργων τέχνης.

Την ίδια χρονιά σε συνεργασία με το Τμήμα Ιστορίας Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας εκδόθηκε το πόνημα:

- **Α. Κοντογιάννης, «Ονομάτων Επίσκεψις, LGPN III b: delenda et corrigenda», ΥΠΠΟΤ ΑΙΘΣ - ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ Τμήμα ΙΑΚΑ, Βόλος 2009.** Κριτική θεώρηση και διορθωτικές προτάσεις του Απόστολου Κοντογιάννη για τα θεσσαλικά λήμματα του LGPN III b.

Το 2010 εκδόθηκαν τα πρακτικά ημερίδας

- **Β. Αδρύμη - Σισμάνη (επιμ.), «Αρχαία Θέατρα στη Θεσσαλία», Πρακτικά Ημερίδας, ΔΗΚΙ Βόλου, Βόλος 2010.** Το περιεχόμενο του βιβλίου βασίζεται στα πρακτικά της Επιστημονικής Ημερίδας που πραγματοποιήθηκε τον Απρίλιο του 2009 στο Βόλο σε συνεργασία του Α.Ι.Θ.Σ. με το ΔΗ.Κ.Ι. Βόλου και ήταν η πρώτη μιας σειράς εκδηλώσεων με θέμα την παρουσίαση και ανάδειξη των Μνημείων της Θεσσαλίας. Η επιλογή του θέματος του πρώτου κύκλου ομιλιών, που αφορά στα αρχαία θέατρα, έγινε με βάση το γεγονός ότι η αρχαιολογική έρευνα στο χώρο της Θεσσαλίας έχει μέχρι σήμερα φέρει στο φως τέσσερα αρχαία θέατρα, μερικά από τα οποία σώζονται σε καλή κατάσταση και σε κάποια έχουν ήδη δρομολογηθεί αναστηλωτικά έργα.

Την ίδια χρονιά το Ινστιτούτο συμμετείχε στην περιοδική έκδοση ΕΝ ΒΟΛΩ του Δημοτικού Κέντρου Ιστορίας Βόλου, στο αφιέρωμα στην πολιτιστική κληρονομιά με λήμματα για τους κυριότερους αρχαιολογικούς χώρους και τα αρχαιολογικά μουσεία της Μαγνησίας. Παράλληλα εκδόθηκε και τον Αρχαιολογικό χάρτη Μαγνησίας με τα μνημεία πολιτιστικού ενδιαφέροντος διαχρονικά.

- **Β. Αδρύμη - Σισμάνη, «Αρχαίες θέσεις και Μνημεία της Μαγνησίας» «Εν Βόλω» 37-38ο ΤΕΥΧΟΣ Αφιέρωμα: «Πολιτιστική Κληρονομιά της Μαγνησίας», ΔΗΚΙ Βόλου, Βόλος 2010.** Με τη μορφή ευσύννοπτου αλλά και επικαιροποιημένου οδηγού, το Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Θεσσαλικών Σπουδών, επιχείρησε σε συνεργασία με το Δημοτικό Κέντρο Ιστορίας και Τεκμηρίωσης Βόλου μια καταγραφή του συνόλου των αρχαιολογικών χώρων και μουσείων του Νομού Μαγνησίας.

Το 2012-2013 εκδόθηκαν μονογραφίες αρχαιολόγων με επιχορήγηση του ΤΑΠ οι οποίες παραχωρήθηκαν στο ΑΙΘΣ μετά από αποφάσεις του ΔΣ του φορέα.

- **Στ. Σδρόλια, «Οι τοιχογραφίες του καθολικού της μονής Πέτρας (1625) και η ζωγραφική των ναών των Αγράφων του 17ου αιώνα», Μελέτες 1, ΥΠΑΙΘΠΑ – ΑΙΘΣ, Βόλος 2012 (εικ. 3).** Η επιστημονική αυτή μελέτη μας μεταφέρει στην περιοχή των θεσσαλικών και ευρυτανικών Αγράφων του 17ου αιώνα, που καθώς ήταν δυσπρόσιτα, απέπνεαν αέρα ελευθερίας και δημιουργίας σε μια Ελλάδα τουρκοκρατούμενη και παρουσίασαν άνθηση, που σηματοδοτήθηκε με την ανέγερση και διακόσμηση μονών και ναών με τις χορηγίες επιφανών κατοίκων της περιοχής. Παρουσιάζει τοιχογραφημένα μνημεία των Αγράφων και εξετάζει λεπτομερώς το ζωγραφικό διάκοσμο του καθολικού της Μονής Πέτρας (1625) Καταφυγίου. Τα επιστημονικά πορίσματα της εργασίας αυτής ρίχνουν φως σε μια ορεινή περιοχή της κεντρικής Ελλάδας, που θεωρείται από όλους μας απομονωμένη, ενώ στην πραγματικότητα γνώριζε και ενστερνίστηκε τα σημαντικότερα καλλιτεχνικά και πνευματικά ρεύματα του 17ου αιώνα.

- **Δημ. Μποςνάκη, «Ένθηταλίζεσθαι», Μελέτες 2, ΥΠΑΙΘΠΑ – ΑΙΘΣ, Βόλος 2013 (εικ. 4).** Η επιστημονική αυτή μελέτη περιλαμβάνει επιτύμβια ανάγλυφα του 5ου και 4ου αιώνα π.Χ. από τη Θεσσαλία. Με έμφαση στην τεχνοτροπική και την εικονογραφική ανάλυση, επιχειρείται μια συνθετική παρουσίαση τόσο του καλλιτεχνικού ύφους και των ιδιαιτεροτήτων των τοπικών εργαστηρίων, όσο και της ιδεολογίας τους. Η διερεύνηση της έννοιας της «θεσσαλικότητας» με φόντο τις ιστορικές και κοινωνικές αλλαγές στην περιοχή, που ο συγγραφέας αποδίδει με τον όρο «ένθηταλίζεσθαι», συμπυκνώνει τον θεωρητικό στόχο του εγχειρήματος.
- **Γ. Ζάχου, «Ελάτεια. Ελληνιστική και ρωμαϊκή περίοδος», Μελέτες 3, ΥΠΑΙΘΠΑ – ΑΙΘΣ, Βόλος 2013.** Η μελέτη αυτή μέσα από την αναλυτική διαπραγμάτευση των φιλολογικών και επιγραφικών μαρτυριών καθώς και του αρχαιολογικού υλικού κυρίως των ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων από την αρχαία Ελάτεια του νομού Φθιώτιδας προβάλλει τη δυναμική της αρχαίας πόλης και καταδεικνύει τον πολιτικό και οικονομικό ρόλο που έπαιξε στην περιοχή λόγω της σημαντικής από στρατηγική άποψη γεωγραφικής της θέσης και των πλουτοπαραγωγικών της πηγών.
- **Β. Συθιακάκη, «Ο ανάγλυφος αρχιτεκτονικός διάκοσμος στη Θεσσαλία και Φθιώτιδα - Παλιοχριστιανικά και πρώιμα μεσαιωνικά χρόνια», Μελέτες 4, ΥΠΑΙΘΠΑ – ΑΙΘΣ, Βόλος 2012.** Η επιστημονική αυτή μελέτη παρουσιάζει αρχιτεκτονικά γλυπτά παλιοχριστιανικών και πρώιμων μεσαιωνικών χρόνων από τη Θεσσαλία και τη Φθιώτιδα. Η αναλυτική διαπραγμάτευση των αρχιτεκτονικών γλυπτών από τις παραπάνω περιοχές έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, όχι μόνο γιατί παρουσιάζει πρωτότυπο αρχαιολογικό υλικό, αλλά επειδή ανοίγει διάλογο για μία περίοδο όχι διεξοδικά μελετημένη αυτή της μετάβασης από τον ελληνορωμαϊκό πολιτισμό στο βυζαντινό. Από τη μελέτη προκύπτουν επίσης ενδιαφέροντα συμπεράσματα σχετικά με την εικόνα της τοπικής καλλιτεχνικής παραγωγής και την ποιικιλία των τύπων της.
- **Αν. Χρυσστόμου, «Αρχαία Έδεσσα. Τα Νεκροταφεία», Μελέτες 5, ΥΠΑΙΘΠΑ – ΑΙΘΣ, Βόλος 2013.** Μέσα από την εξέλιξη των νεκροταφείων από τα τέλη 5ου- 4ου αι. π.Χ. μέχρι την ύστερη αρχαιότητα (τέλη 6ου – 7ου αι. μ.Χ.) προβάλλεται η ιστορία της Έδεσσας μετά τη μεταμόρφωσή της από αγροτικό οικισμό σε οργανωμένη, εκτεταμένη, σύνθετη τειχισμένη πόλη, την οποία στη συνέχεια θα διαδεχθεί το μικρότερης έκτασης κάστρο των βυζαντινών χρόνων. Γίνεται γνωστή η τοπογραφία της, οι προσβάσεις προς τις πύλες της και ταυτόχρονα ένας πλούσιος αμητός πληροφοριών για την κοινωνία της, που προκύπτει από τη μελέτη θεμάτων, όπως η αρχιτεκτονική των τάφων, τα έθιμα ταφής και οι θρησκευτικές πεποιθήσεις, η τυπολογία των ποικίλων κτερισμάτων.

Μια ακόμη εκδοτική προσπάθεια το 2012 αποτέλεσε το προϊόν συλλογικής εργασίας των εργαζομένων στο Ινστιτούτο υπαλλήλων

- **Ε. Νικολάου, Σ. Κραβαρίτου, Β. Αδρύμη, Φ. Ντάσιος, Β. Καραχρήστος, «Αρχαίες πόλεις Θεσσαλίας & περιόικων περιοχών», ΥΠΑΙΘΠΑ – ΑΙΘΣ, Π.Ε.Δ. Θεσσαλίας, Λάρισα 2012⁴.** Στόχος της έκδοσης (εικ. 5) είναι η πληροφόρηση του κοινού γύρω από ζητήματα που αφορούν τη διάσωση και προβολή των αρχαιοτήτων της Θεσσαλίας. Με τη μορφή ευσύνοπτου και επικαιροποιημένου οδηγού, επιχειρείται μια καταγραφή γνωστών αρχαίων πόλεων της αρχαίας Θεσσαλίας. Το βιβλίο παρέχει με απλό τρόπο στο ευρύ κοινό, έγκυρη και επιστημονικά τεκμηριωμένη πληροφόρηση σχετικά με την ιστορία και τα μνημεία των αρχαίων θεσσαλικών πόλεων. Αποτελεί ουσιαστικά ένα «οδοιπορικό» μέσα από το οποίο ο αναγνώστης μπορεί να περιηγηθεί νοερά μέσα στο χρόνο και να γνωρίσει αλλά και να κατανοήσει, τον ιστορικό, αρχαιολογικό και μνημειακό πλούτο της περιοχής μας.

Ο παραπάνω τόμος αποτέλεσε το έναυσμα για τη δημιουργία του Ψηφιακού αρχαιολογικού Άτλαντα Θεσσαλίας⁵, που στόχο είχε την ανάδειξη του πολιτιστικού αποθέματος της Θεσσαλίας μέσω του Διαδικτύου. Ο άτλαντας έχει τη μορφή ιστοχώρου και περιλαμβάνει πληροφορίες για αρχαιολογικές θέσεις της Θεσσαλίας με βιβλιογραφικές αναφορές, όπως και θεματικούς χάρτες με ακριβείς συντεταγμένες των θέσεων που σημειώνονται, φωτογραφίες, σχέδια, 3d αναπαραστάσεις, στοιχεία ήχου, αρχεία pdf κ.ά. Σκοπός ήταν ο ιστοχώρος να εμπλουτίζεται και να ανανεώνεται τακτικά με νέο οπτικοακουστικό υλικό χρήσιμο

4. Εκδόθηκε από την περιφερειακή Ένωση Δήμων Θεσσαλίας.

5. <http://atlasthessalias.culture.gr/home.html>

στον ερευνητή και τον αρχαιόφιλο επισκέπτη. Οι χάρτες που συνοδεύουν τον άτλαντα είναι θεματικοί, γεωφυσικοί και ανάγλυφοι με τη θέση του αρχαιολογικού χώρου στον οποίο αναφέρεται το κάθε λήμμα.

ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ

Το Ινστιτούτο δραστηριοποιήθηκε και στην εκπόνηση εκπαιδευτικών προγραμμάτων με διάφορα θέματα που ενδιέφεραν τα σχολεία (εικ. 6).

Τα εκπαιδευτικά προγράμματα, όπως είναι γνωστό, θεωρούνται ένα εναλλακτικό είδος διδασκαλίας που δίνει τη δυνατότητα στους μαθητές να αφομοιώσουν αποδοτικότερα διάφορα θέματα μέσα από πρωτότυπες μορφές μάθησης, που προϋποθέτουν τη δραστηριοποίηση και την ενεργητική συμμετοχή τους. Πρωταρχικός στόχος της εκπαιδευτικής δράσης του ΑΙΘΣ είναι η δημιουργία ενός διαύλου γόνιμης επικοινωνίας με τους εκπαιδευτικούς της πόλης και του νομού, με σκοπό τη διαμόρφωση μιας στενής σχέσης με διάρκεια και προοπτική στο χρόνο.

Το 2006 σε συνεργασία με την Υπηρεσία Νεωτέρων Μνημείων και Τεχνικών έργων Θεσσαλίας δημιουργήθηκαν δύο Εκπαιδευτικά Προγράμματα για τη νεώτερη πολιτιστική κληρονομιά⁶ με γενικό τίτλο Ο ΤΟΠΟΣ ΜΟΥ και θέματα:

α) ΝΕΟΚΛΑΣΙΚΑ ΚΤΙΡΙΑ ΤΟΥ ΒΟΛΟΥ. Αναφέρεται στο νεοκλασικισμό το καλλιτεχνικό ρεύμα του τέλους του 19ου και των αρχών του 20ου αιώνα και στα αντιπροσωπευτικά κτίρια που έχουν σωθεί ως σήμερα στο Βόλο χάρις στις πρωτοβουλίες των ιδιωτών και τις ενέργειες των αρμόδιων Υπηρεσιών.

α) Η ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΤΗΣ ΧΩΡΑΣ ΤΗΣ ΣΚΟΠΕΛΟΥ. Παρουσιάζει την αρχιτεκτονική της Σκοπέλου μέσα από παραδοσιακές κατοικίες, κατοικίες και κτίρια που συνδέθηκαν στενά με τη νεότερη ιστορία της πρωτεύουσας του νησιού. Το εκπαιδευτικό αυτό πρόγραμμα εκπονήθηκε με αφορμή την αποκατάσταση της οικίας Νιρβάνα που μετασκευάστηκε σε εκθετήριο της ιστορίας της πόλης της Σκοπέλου.

Το 2007 δημιουργήθηκε το πρόγραμμα «ΟΙΚΙΕΣ ΙΣΤΟΡΙΕΣ. Η οικία στην αρχαιότητα. Οικιακός εξοπλισμός. Πήλινα αγγεία στην οικία των κλασικών-ελληνιστικών χρόνων. Χρήση – Τεχνολογία κατασκευής τους.». Εδώ γίνεται μια επισκόπηση των αρχαίων οικιών και του εξοπλισμού τους με έμφαση στην οικοσκευή, που καταλήγει στα αρχαία αγγεία, βασικά σκεύη της καθημερινότητας και τον τρόπο κατασκευής τους.

Πα τις ανάγκες του 7ου Γυμνασίου Βόλου το 2008 δημιουργήθηκε το πρόγραμμα⁷ «ΛΟΥΤΗΡΕΣ – ΛΟΥΤΡΑ – ΘΕΡΜΕΣ – ΒΑΛΑΝΕΙΑ – ΧΑΜΑΜ. Η ΑΤΟΜΙΚΗ ΥΓΙΕΙΝΗ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ ΩΣ ΤΟΥΣ ΝΕΟΤΕΡΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ».

Το 2010 δημιουργήθηκαν έξι νέα προγράμματα:

«ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΙΩΛΚΟ ΣΤΑ ΛΙΜΑΝΙΑ ΤΗΣ ΜΕΣΟΓΕΙΟΥ⁸». Οι κάτοικοι της ελληνικής χερσονήσου και του Αιγαίου γενικότερα, χιλιάδες χρόνια τώρα ταξιδεύουν στους θαλάσσιους δρόμους του Αιγαίου και της Μεσογείου, σπρωγμένοι αρχικά από μία ακατανίκητη δύναμη να γνωρίσουν το άγνωστο, να προσεγγίσουν τους απέναντι, φορτωμένοι ελπίδες,πίστεις, ιδέες και υλικά αγαθά, δημιουργώντας έτσι τις πρώτες πολιτιστικές ανταλλαγές και τις πρώτες πολιτισμικές αλληλεπιδράσεις. Παρουσιάζονται οι τοπικοί μύθοι σχετικά με τα ναυτικά ταξίδια, η Ιωλκός, η ναυσιπλοΐα της Ιωλκού, οι θαλάσσιοι δρόμοι επικοινωνίας στο Αιγαίο και οι μαρτυρίες από ναυάγια για τα ταξίδια των Μυκηναίων⁹.

6. Και τα δύο προγράμματα απευθύνονται σε μαθητές της τελευταίας τάξης του Δημοτικού Σχολείου και όλων των τάξεων του Γυμνασίου, που έχουν διασχίσει τη νεώτερη ιστορία.

7. Το πρόγραμμα αυτό, αφού εφαρμοστεί στην τάξη, μπορεί να συνδυαστεί με επίσκεψη στο Ασκληπιείο των Τρικάλων και με τον εκπαιδευτικό φάκελο που ετοίμασαν οι συνάδελφοι της ΙΕ΄ ΕΠΚΑ Λάρισας, που αναφέρεται γενικά στην υγιεινή των αρχαίων και ειδικά στο Ασκληπιείο Τρίκκης, όπου υπάρχουν λείψανα ρωμαϊκού λουτρού. Μπορεί επίσης να συνδυαστεί με τον υπόγειο χώρο στάθμευσης των Village Cinemas Βόλου, όπου υπάρχει τμήμα λουτρού και πληροφοριακό υλικό της ΙΓ΄ ΕΠΚΑ.

8. Το πρόγραμμα αυτό το επεξεργάστηκαν ήδη οι Γ΄ και Δ΄ τάξεις του δημοτικού Σχολείου Ιωλκού με αποτέλεσμα μια πολύ ωραία γιορτή με θεατρικό δράσιμο, απαγγελίες και ένα φυλλάδιο - παραγωγή του σχολείου, βασισμένο στο δικό έντυπο του ΑΙΘΣ. Το ίδιο πρόγραμμα παρουσιάστηκε σε ημερίδα που διοργάνωσαν ο Άγιος Απόστολος ο Νέος και το 3ο ΕΠΑΛ.

9. Το πρόγραμμα αυτό συνδυάζεται με το εκπαιδευτικό έντυπο «Μυκηναϊκός Πολιτισμός και Τοπική Ιστορία», αντίτυπα του οποίου υπάρχουν διαθέσιμα στο Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Θεσσαλικών Σπουδών.

«ΘΕΑΤΡΙΚΟΙ ΠΕΡΙΠΑΤΟΙ ΣΤΑ ΑΡΧΑΙΑ ΘΕΑΤΡΑ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ¹⁰». Αναφέρεται στα τέσσερα αρχαία θέατρα της Θεσσαλίας εκ των οποίων τα δύο Δημητριάδος και Φθιωτίδων θηβών βρίσκονται στο Νομό Μαγνησίας, ενώ τα άλλα δύο στο νομό Λάρισας. Όλα τα θέατρα συνδέονται με σπουδαίες αρχαίες πόλεις της Θεσσαλίας και είναι κτισμένα στα κέντρα των πόλεων αυτών ανάμεσα σε άλλα δημόσια οικοδομήματα, που υπήρχαν γύρω από την αρχαία αγορά.

«ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΜΕΤΡΗΣΗ ΤΟΥ ΧΡΟΝΟΥ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΑΔΑ¹¹». Γενικά, η μέτρηση και η προσπάθεια γραπτής καταγραφής του ετήσιου χρόνου, χρησιμοποιεί διαχρονικά την παρατήρηση αστρονομικών φαινομένων, όπως την πορεία του Ηλίου και της Σελήνης, σε συνάρτηση με τον κύκλο εξέλιξης και ωρίμανσης της γήινης πανίδας. Στη σημερινή όμως εποχή τα απέραντα αστικά τοπία και ο πολύβουος ρυθμός των πόλεων λειτουργούν συνήθως σε βάρος των φυσικών ρυθμών, αφού η απευθείας παρατήρηση των φυσικών φαινομένων, όπως η ανατολή ή η δύση του Ηλίου, συχνά εμποδίζονται από διάφορους παράγοντες, ενώ η παράθεση των μεταποιημένων και συσκευασμένων τροφών στις υπεραγορές δεν παραπέμπει ούτε κατά διάνοια στις φυσικές διαδικασίες εξέλιξης της τροφικής αλυσίδας. Για τα παιδιά των πόλεων, που βιώνουν αυτές τις συνθήκες από τη γέννησή τους, η δυσκολία στην παρατήρηση των ρυθμών της φύσης κινδυνεύει να οδηγήσει σε αδυναμία κατανόησης των διαδικασιών του χρόνου.

«ΤΑ ΠΑΙΔΙΑ ΠΑΙΖΟΥΝ ΠΑΙΧΝΙΔΙΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ¹²». Μέσα από το παιχνίδι, εδώ και χιλιάδες χρόνια τα παιδιά σ' όλο τον κόσμο ψυχαγωγούνται, διαπαιδαγωγούνται, δοκιμάζουν και ασκούν τις δυνάμεις τους, ανταγωνίζονται με τα συνομήλικα τους, μαθαίνουν να πειθαρχούν στους κανόνες, φτιάχνουν χαρακτήρα, δημιουργούν προσωπικότητα, κοινωνικοποιούνται, ασκούν το σώμα και το πνεύμα τους, κρατώντας τα σε καλή φυσική κατάσταση. Στο πρόγραμμα παρουσιάζονται βασικά ομαδικά και ατομικά παιχνίδια της αρχαιότητας και ο τρόπος με τον οποίο παίζονταν.

«ΑΘΛΑ: ΟΙ ΕΠΙΤΑΦΙΟΙ ΑΓΩΝΕΣ ΤΩΝ ΑΡΓΟΝΑΥΤΩΝ¹³». Η Θεσσαλία υπήρξε η κοιτίδα της γένεσης πολλών μύθων, με αφετηρία την κοσμογονία και τη θεογονία, που αποτελούν το βασικό κορμό της ελληνικής μυθολογίας. Συχνά στους μύθους περιγράφονται αγώνες, που οργανώνονται προς τιμήν επιφανών νεκρών. Οι πλέον γνωστοί αγώνες είναι οι επιτάφιοι αγώνες που οργανώθηκαν από τους μυθικούς ήρωες της Θεσσαλίας Ιάσονα και Αχιλλέα. Παρουσιάζεται το ταξίδι των Αργοναυτών στην Κολχίδα, οι αγώνες που οργάνωσαν προς τιμήν των βασιλέων της Λήμνου και της Κυζίκου και γίνεται σύγκριση με τους επιτάφιους αγώνες των Αχαιών στην Τροία προς τιμήν του νεκρού Πατρόκλου.

«Η ΔΙΑΤΡΟΦΗ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ¹⁴». Τις διατροφικές συνήθειες των αρχαίων Ελλήνων χαρακτηρίζει η λιτότητα. Θεμέλιό τους ήταν η λεγόμενη «μεσογειακή τριάδα»: σιτάρι, λάδι και κρασί. Πληροφορίες για τις διατροφικές συνήθειες των αρχαίων Ελλήνων παρέχουν τόσο οι γραπτές μαρτυρίες όσο και διάφορες απεικονίσεις: οι κωμωδίες του Αριστοφάνη και το έργο του γραμματικού Αθήναιου «Δειπνοσοφισταί» από τη μία πλευρά, τα πήλινα αγγεία και τα ειδώλια - αγαλματίδια από πηλό - και οι τοιχογραφίες από την άλλη, καθώς και τα κατάλοιπα των ανασκαφών. Στο πρόγραμμα αναφέρονται πληροφορίες για τη διατροφή των αρχαίων Ελλήνων, τα βασικά αγαθά και τα ονόματά τους όπως και οι διατροφικές αδυναμίες των αρχαίων.

ΔΙΑΛΕΞΕΙΣ - ΣΕΜΙΝΑΡΙΑ - ΣΥΝΕΔΡΙΑ - ΗΜΕΡΙΔΕΣ

Το επιστημονικό προσωπικό του Ινστιτούτου πραγματοποίησε διαλέξεις και σεμινάρια και προσκάλεσε στο χώρο του ερευνητές να παρουσιάσουν τις μελέτες τους. Συνδιοργάνωσε επίσης συνέδρια και ημερίδες με πολιτιστικά και επιστημονικά θέματα

10. Το πρόγραμμα μπορεί να συνδυαστεί με τον εκπαιδευτικό φάκελο του Τμήματος Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων του ΥΠ.ΠΟ.Τ. για τα αρχαία θέατρα και τον εκπαιδευτικό φάκελο ΜΕΛΙΝΑ της Εφορείας Αρχαιοτήτων Λάρισας, που αναφέρεται στα θέατρα της Λάρισας.

11. Στόχος του προγράμματος είναι η εξοικείωση των παιδιών με το θέμα του χρόνου, μέσω της γνώσης των τρόπων μέτρησης του χρόνου στην ελληνική Αρχαιότητα.

12. Έχει προσαρμοστεί και για παιδιά προσχολικής ηλικίας. Συνοδεύεται από ένα κουτί με αντίγραφα παιχνιδιών για μεγαλύτερη βοήθεια στην κατανόηση των όρων.

13. Το πρόγραμμα παρουσιάστηκε σε ημερίδα που διοργάνωσαν ο Άγιος Απόστολος ο Νέος και το 3ο ΕΠΑΛ.

14. Το σχέδιο του προγράμματος αυτού δημιουργήθηκε για να πλαισιώσει ένα πρόγραμμα του 2ου Ειδικού σχολείου Βόλου σχετικό με τη διατροφή και θα προσαρμοστεί στις ανάγκες των μαθητών του σχολείου από την εκπαιδευτικό που το υλοποιεί.

ΔΙΑΦΟΡΑ

Δημιούργησε βιβλιοθήκη με 3000 τόμους βιβλίων και ανατύπων προερχόμενα κυρίως από δωρεές. Συμμετείχε στα Προγράμματα Πρακτικής Άσκησης Φοιτητών συναφών ειδικοτήτων των Πανεπιστημίων Θεσσαλίας, Αθηνών, Κέρκυρας και Βορείου Αιγαίου.

Τον Οκτώβριο του 2014 με την εφαρμογή του νέου οργανογράμματος του Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού το Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Θεσσαλικών σπουδών και άλλα πέντε Ινστιτούτα που δραστηριοποιούνταν σε διαφορετικά γεωγραφικά διαμερίσματα καταργήθηκε με την απαλοιφή του από το Προεδρικό Διάταγμα 104/2014 « Οργανισμός του Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού» ΦΕΚ 171/Α/ 28-8-2014. Προφανώς στην εποχή της κρίσης θεωρήθηκε περιττή η διατήρηση μιας ακόμη μάχιμης υπηρεσίας της περιφέρειας με δραστηριότητες στον τομέα της προστασίας και ανάδειξης της πολιτιστικής κληρονομιάς.

SUMMARY

THE WORK OF THE ARCHAEOLOGICAL INSTITUTE OF THESSALIAN STUDIES, 2006-2014

Elsa Nikolaou, Vassileios G. Karachristos, Panagiotis Syroukis

The announcement presents all the work completed by the Archaeological Institute of Thessalian Studies during the eight years from 2006 to 2014. In this time the Institute developed multifaceted action in the area of culture that includes among others an extensive excavation and publishing work, many programmes relating to research and education, also the creation of a digital archaeological atlas of Thessaly (<http://atlasthessalias.culture.gr/home.html>), numerous cultural activities and events etc.

Εικ. 1. Αρχαίο θέατρο Φθιωτίδων Θηβών. Ανασκαφική έρευνα του Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Θεσσαλικών Σπουδών.

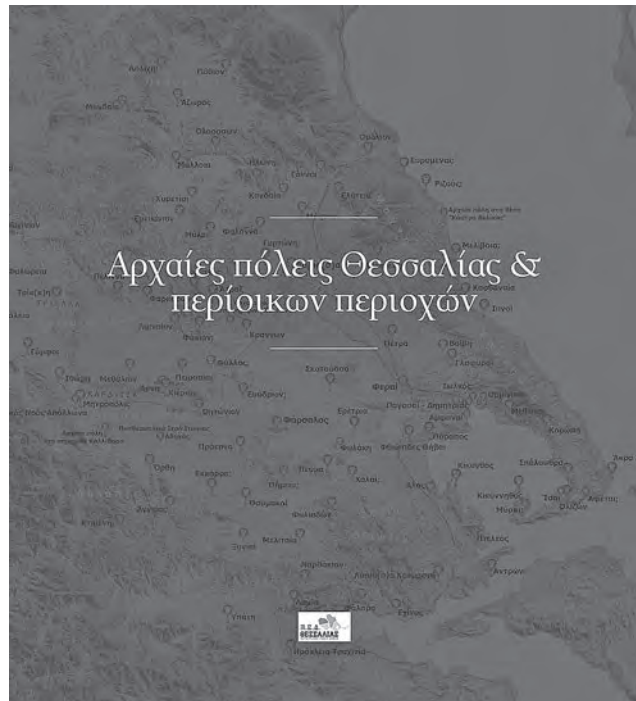
Εικ. 2. Διμήνη. Μυκηναϊκός οικισμός. «Αρχαιολογικές εργασίες για την προστασία και ανάδειξη του μυκηναϊκού οικισμού Διμηγίου – Ιωλκός».

Εικ. 3. Εκδοτική δραστηριότητα. Στ. Σδρόλια, «Οι τοιχογραφίες του καθολικού της μονής Πέτρας (1625) και η ζωγραφική των ναών των Αγράφων του 17ου αιώνα», Μελέτες 1, ΥΠΙΑΙΘΠΑ – ΑΙΘΣ, Βόλος 2012.

Εικ. 4. Εκδοτική δραστηριότητα. Δημ.Μπιοσνάκης, «Ενθετταλίζεσθαι», Μελέτες 2, ΥΠΙΑΙΘΠΑ – ΑΙΘΣ, Βόλος 2013.

Εικ. 5. Εκδοτική δραστηριότητα. Ε. Νικολάου, Σ. Κραβαρίτου, Β. Αδρύμη, Φ. Ντάσιος, Β. Καραχρήστος, «Αρχαίες πόλεις Θεσσαλίας & περίοικων περιοχών», ΥΠΑΙΘΠΑ – ΑΙΘΣ, Π.Ε.Δ. Θεσσαλίας, Λάρισα 2012.

Εικ. 6. Εκπαιδευτικό Πρόγραμμα: «Τα παιδιά παίζουν παιχνίδια από την αρχαιότητα».

ΤΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ ΣΤΟΝ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΧΩΡΟ ΣΕΣΚΛΟΥ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΤΡΙΕΤΙΑ 2012-2014

Ευαγγελία Σταμέλου

Τα σύγχρονα μουσεία και ως «ανοιχτά μουσεία» και οι αρχαιολογικοί χώροι, ως χώροι που υπηρετούν τον πολιτισμό στην ευρύτερη ανθρωπιστική του διάσταση κι όχι μόνο μέσα στα όρια του τοπικού περιεχομένου τους, καλούνται να αναπτύξουν διόδους επικοινωνίας με το ευρύ κοινό και να λειτουργήσουν ως φορείς κοινωνικής ένταξης, με στόχο να γίνουν προσβάσιμα ακόμη και σε ομάδες ατόμων, που «κατά παράδοση» δεν συνηθίζουν να τα επισκέπτονται.

Σε άμεση ανταπόκριση με τις εξελίξεις στο χώρο της εκπαίδευσης και της κοινωνίας, όπως η ανάγκη για δια βίου μάθηση και η αναγνώριση της συμβολής της άτυπης στην τυπική εκπαίδευση¹, τα μουσεία και οι αρχαιολογικοί χώροι μετέχουν στην αμφίδρομη προσπάθεια για από κοινού προσέγγιση μουσείου και σχολείου.

Το ενδιαφέρον σχολικών ομάδων να επισκεφτούν κάποιο μουσείο ή αρχαιολογικό χώρο, στο πλαίσιο εκπαιδευτικών περιηγήσεων ή εκπαιδευτικών προγραμμάτων είναι ολοένα αυξανόμενο, ενώ παράλληλα οι Υπηρεσίες του Πολιτισμού, είτε συστηματικά ή στο πλαίσιο εκδηλώσεων, οργανώνουν δράσεις εκπαιδευτικού χαρακτήρα ή και σε συνεργασία με φορείς της περιοχής, με βασικό στόχο τα παιδιά που συμμετέχουν σ' αυτές να «κατακτήσουν» το χώρο και να τον εντάξουν γόνιμα και δημιουργικά στη δική τους καθημερινότητα.

Ο αρχαιολογικός χώρος του Σέσκλου αποτελεί πόλο έλξης χιλιάδων επισκεπτών κάθε χρόνο. Το κοινό του αρχαιολογικού χώρου αποτελούν μαθητές, φοιτητές, οργανωμένες ομάδες τουριστών και απλοί επισκέπτες, σε διάφορες ηλικίες, με διαφορετικό πολιτισμικό ή εθνικό υπόβαθρο, κοινωνικό, οικονομικό και μορφωτικό επίπεδο και ποικίλα ενδιαφέροντα και προσδοκίες από την επίσκεψη.

Έτσι, σε τακτική βάση πραγματοποιούνται, μετά από προσυμφωνημένο ραντεβού, εκπαιδευτικές περιηγήσεις μαθητών όλων των εκπαιδευτικών βαθμίδων. Στο πλαίσιο αυτό, πέρα από την περιήγηση στα δυο τμήματα του νεολιθικού οικισμού (Σέσκλο Α και Σέσκλο Β), αξιοποιούνται ταυτόχρονα και οι υπάρχουσες υποδομές² στον ειδικά διαμορφωμένο χώρο του νέου φυλακίου, όπου οι σχολικές ομάδες έχουν τη δυνατότητα να ενημερωθούν πληρέστερα μέσα από τα διαθέσιμα οπτικοακουστικά μέσα. Ο χώρος περιλαμβάνει αναρτημένα ενημερωτικά posters, ενώ σε Η/Υ προβάλλεται σταθερά πρόγραμμα παρουσίασης για το Νεολιθικό Πολιτισμό καθώς επίσης και ταινία – ντοκιμαντέρ για το Νεολιθικό Πολιτισμό, για μικρές σχολικές ομάδες.

Μεμονωμένοι επισκέπτες μπορούν επίσης να πάρουν πληροφορίες για τον Αρχαιολογικό Χώρο και τα μνημεία του από τις ενημερωτικές πινακίδες από πυρολάβρα που έχουν τοποθετηθεί σε έξι διαφορετικά σημεία του Χώρου, αλλά και από τα ακουστικά συστήματα αυτόματης ξενάγησης.

Την αφορμή για συστηματικότερη εφαρμογή εκπαιδευτικών προγραμμάτων στο Νεολιθικό οικισμό έδωσε η Πανελλήνια Εκστρατεία «Περιβάλλον και Πολιτισμός», που θεσπίστηκε το 2008 από τη Διεύθυνση Μουσείων, Εκθέσεων και Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων του Υπουργείου, με στόχο την ευαισθητοποίηση του κοινού σε θέματα διαχείρισης και προστασίας του φυσικού και ανθρωπογενούς περιβάλλοντος. Η θεματική των δράσεων είναι αφιερωμένη ανά διετία στα τέσσερα στοιχεία της φύσης.

1. Κακούρου-Χρόνη 2005· Finkelstein 2005

2. Αδρύμη – Σισμάνη 2002, 77

Την τριετία 2012-2014, οργανώθηκαν από τη ΓΓ' Ε.Π.Κ.Α. στον Αρχαιολογικό Χώρο Σέσκλου, συνεχίζοντας τις προσπάθειες των τελευταίων ετών³, εκπαιδευτικά προγράμματα και δράσεις, κυρίως για σχολικές ομάδες, που ακολουθούν μια διαθεματική προσέγγιση της γνώσης, με έμφαση στο θεωρητικό πλαίσιο που καλύπτει την περιβαλλοντική εκπαίδευση αλλά και τη σύγχρονη μουσειοπαιδαγωγική γενικότερα.

Έτσι, το 2012-2013 οι εκδηλώσεις είχαν θέμα «Παντέχνου πυρός σέλας – Λαμπερές ιστορίες φωτιάς». Με σκοπό την ανάδειξη των μεταμορφώσεων της φωτιάς, διαχρονικού συμβόλου δημιουργικής δύναμης, ενέργειας, φωτός και αισιοδοξίας σχεδιάστηκαν και εφαρμόστηκαν εκπαιδευτικές δράσεις με θεματικές περιηγήσεις και προγράμματα για το ευρύ κοινό και για μαθητές αντίστοιχα.

Το εκπαιδευτικό πρόγραμμα που σχεδιάστηκε στα πλαίσια αυτής της εκστρατείας, απευθυνόταν σε μαθητές ηλικίας 8 έως 12 ετών και είχε τίτλο «**Μια σπίθα... αρκεί!**» (εικ. 1). Σκοπός του ήταν να αναδείξει το ρόλο της φωτιάς στην καθημερινή ζωή των νεολιθικών κατοίκων του Σέσκλου. Στο σχεδιασμό του προγράμματος δόθηκε και έμφαση στις παιγνιώδεις και πρακτικές δραστηριότητες, καθώς και στις έννοιες της συνεργασίας και της αλληλεπίδρασης για την επίτευξη του καλύτερου δυνατού αποτελέσματος.

Έτσι, μετά την εκπαιδευτική περιήγηση στα επιλεγμένα μνημεία του αρχαιολογικού χώρου, ακολούθησε «Κυνήγι Θησαυρού», στη διάρκεια του οποίου τα παιδιά χωρίστηκαν σε δυο ομάδες και κλήθηκαν να εντοπίσουν το «θησαυρό» ακολουθώντας το χάρτη, εξερευνώντας το χώρο και αξιοποιώντας τις πληροφορίες που είχαν προσλάβει στη διάρκεια της περιήγησης. Στη συνέχεια, οι ομάδες ενώθηκαν και πάλι για να παίξουν «Ντόμινο» και να αφηγηθούν, ενώνοντας τα κομμάτια του παιχνιδιού, την ιστορία που ξετυλιγόταν μέσα από την επεξεργασία εικόνων (εικ. 2), μεταφράζοντας έτσι τις οπτικές αναπαραστάσεις σε εννοιολογικές και λεκτικές. Ολοκληρώνοντας την εκπαιδευτική αυτή εμπειρία, τα παιδιά αποτύπωσαν τις εντυπώσεις τους ζωγραφίζοντας ή γράφοντας στα απαντητικά δελτία που δημιουργήθηκαν για τους σκοπούς του εορτασμού από το Υπουργείο και τους διανεμήθηκαν μετά την ολοκλήρωση του εκπαιδευτικού προγράμματος (εικ. 3).

Στα πλαίσια του εορτασμού των ΕΗΠΚ, που για τη διετία 2013-2014 είχε θέμα «Τα πρόσωπα του Χρόνου», σχεδιάστηκε και εφαρμόστηκε Εκπαιδευτικό Πρόγραμμα για παιδιά 8-12 ετών με θέμα «**Όταν τα Άτομα Αποκτούν Πρόσωπο**», το οποίο, σε άμεση ανταπόκριση στην ολοένα και αυξανόμενη ζήτηση από τις σχολικές ομάδες, εφαρμόζεται πλέον σε σταθερή βάση (εικ. 4).

Στο Σέσκλο αναπτύχθηκε ένας από τους σπουδαιότερους νεολιθικούς οικισμούς της Ελλάδας και της Ευρώπης, που έδωσε το όνομά του σε μία ολόκληρη φάση της Νεολιθικής Εποχής στη Θεσσαλία. Κατοικήθηκε από την αρχή της Νεολιθικής Εποχής (7η χιλιετία π.Χ.) μέχρι και τη Μέση Εποχή του Χαλκού (2η χιλιετία π.Χ.). Στο χώρο έχουν εντοπιστεί επάλληλα αρχαιολογικά στρώματα που αντιπροσωπεύουν όλες τις φάσεις κατοίκησης του χώρου.

Έτσι, το πρόγραμμα σχεδιάστηκε με στόχο την ανάδειξη των αλλαγών που συντελούνται με το πέρασμα από την Παλαιολιθική στη Νεολιθική εποχή και των πολλαπλών εκφάνσεων της ζωής του νεολιθικού ανθρώπου (διαμόρφωση του χώρου, αρχιτεκτονική, τεχνολογία, τέχνη, ιδεολογία), όπως αυτές τροποποιούνται και διαμορφώνονται με το πέρασμα του χρόνου, στις διαφορετικές περιόδους της νεολιθικής εποχής. Στόχος είναι επίσης η συζήτηση γύρω από το ρόλο των νεολιθικών ειδωλίων ως μέσων έκφρασης του νεολιθικού ανθρώπου και ως εκφραστών των αλλαγών του νεολιθικού τρόπου ζωής, καθώς και η προώθηση της συνεργασίας μέσω της κατανομής ρόλων, της αλληλεπίδρασης και της ανάληψης πρωτοβουλίας για την επίτευξη του καλύτερου δυνατού αποτελέσματος.

Τα παιδιά που συμμετέχουν έχουν την ευκαιρία να παρακολουθήσουν αφήγηση παραμυθιού (εικ. 5) με παράλληλη χρήση αντιγράφων νεολιθικών αγγείων, εργαλείων και ειδωλίων. Μετά από σύντομη περιήγηση στον αρχαιολογικό χώρο με έμφαση στα σημεία που αναδεικνύουν τις πτυχές του Χρόνου που αναφέρονται παραπάνω, παίρνουν μέρος σε ομαδικές δραστηριότητες που έχουν στόχο την προώθηση της συνεργασίας μέσω της κατανομής ρόλων, της αλληλεπίδρασης και της ανάληψης πρωτοβουλίας. Συγκεκριμένα, χωρισμένα σε ομάδες επιδίδονται σε «Κυνήγι Θησαυρού» εξερευνώντας το χώρο και στη συνέχεια παίζουν «Αγαλαμάτια ακούνητα» (εικ. 6), όπου καλούνται να συνεργαστούν και να ανακαλέσουν πληροφορίες, χρησιμοποιώντας τα αντικείμενα που έχουν ανακαλύψει και αντίστοιχο φωτογραφικό υλικό. Στη συνέχεια, τα παιδιά έχουν την ευκαιρία να εκφραστούν δημιουργικά συμμετέχοντας στο εργαστήρι πηλού «**Ας φτιάξουμε ειδώλια**» (εικ. 7).

Τέλος, καλούνται να αποτυπώσουν σε χαρτί εικαστικά και λεκτικά τις εντυπώσεις τους από το πρό-

3. Σταμέλου 2015, 331-333. Kalogianni,-Stamelou (υπό έκδοση)

γραμμα συμμετέχοντας στη δραστηριότητα «Φτιάξτε το δικό σας πρόσωπο στο χρόνο», η οποία είναι και η έμμεση αξιολόγηση του προγράμματος.

Οι εκπαιδευτικοί που συνοδεύουν τα παιδιά συμπληρώνουν το ειδικά διαμορφωμένο Φύλλο Αξιολόγησης του προγράμματος.

Για τους σκοπούς του εορτασμού δημιουργήθηκε για τους επισκέπτες και τους συμμετέχοντες στο εκπαιδευτικό πρόγραμμα δίπτυχο δίγλωσσο ενημερωτικό έντυπο, ενώ για το εκπαιδευτικό πρόγραμμα δημιουργήθηκε ειδικό ενημερωτικό πολυσέλιδο έντυπο για τους εκπαιδευτικούς. Παράλληλα, το πρόγραμμα περιλαμβάνει τη χρήση εκπαιδευτικού πόστερ όπου αποτυπώνονται οι αλλαγές με το πέρασμα του Χρόνου στον προϊστορικό οικισμό του Σέσκλου, αντίγραφα ειδωλίων, αγγείων και εργαλείων και το «Κουκλόδετρο» στο οποίο τα παιδιά αναρτούν το δικό τους Πρόσωπο στο Χρόνο.

Στο πλαίσιο, άλλωστε, της προσπάθειας προσέγγισης της τοπικής κοινωνίας και με αφορμή την Πανελλήνια Δράση του ΥΠ.Π.Ο.Α. με τίτλο «Πράσινες Πολιτιστικές Διαδρομές 2014», υλοποιήθηκε Εκπαιδευτικό Πρόγραμμα με τίτλο «**Ας παίξουμε ...Ανασκαφή!**», που σχεδιάστηκε για μαθητές όλων των εκπαιδευτικών βαθμίδων με σκοπό τα παιδιά που συμμετέχουν να γνωρίσουν με βιωματικό και ευχάριστο τρόπο το επάγγελμα του αρχαιολόγου, να προσεγγίσουν την έννοια του παρελθόντος, να ανακαλύψουν, να ερμηνεύσουν και να εξοικειωθούν με τον αρχαιολογικό χώρο και, τέλος, να κατακτήσουν το χώρο αποκτώντας μια θετική αντιμετώπιση για τα μνημεία και την τοπική ιστορία του Σέσκλου.

Το Πρόγραμμα περιλαμβάνει: α) σύντομη θεματική περιήγηση σε επιλεγμένα σημεία του Αρχαιολογικού Χώρου (στρωματογραφική τομή, «μεγαροειδές» οικοδόμημα Μέσης Νεολιθικής – «Μέγαρο» Νεώτερης Νεολιθικής), β) παρουσίαση σε Power Point του επαγγέλματος του αρχαιολόγου («Τι είναι αρχαιολογία;») και σχετική συζήτηση, γ) προσομοίωση ανασκαφής σε ειδικά διαμορφωμένο σκάμμα όπου τα παιδιά χωρίζονται σε ομάδες (αρχαιολόγοι, συντηρητές, τεχνίτες) και αναλαμβάνουν αντίστοιχους ρόλους (τήρηση ημερολογίου, επίβλεψη της ανασκαφής, καταγραφή ευρημάτων, πλύσιμο και συγκόλληση οστράκων, σκάψιμο, κοσκίνισμα χωμάτων κλπ.) (εικ. 8-10), και δ) αξιολόγηση του προγράμματος από τους μαθητές (οι οποίοι αποτυπώνουν λεκτικά τις εντυπώσεις τους στο βιβλίο εντυπώσεων του προγράμματος) και τους εκπαιδευτικούς (σε ειδικά διαμορφωμένο φύλλο αξιολόγησης).

Σε ό,τι αφορά στα παιδιά, η αξιολόγηση των προγραμμάτων έγινε κυρίως με μη τυπικούς τρόπους, μέσα από την παρατήρηση και εκτίμηση του αποτελέσματος της δουλειάς των ίδιων των παιδιών. Μέσα από αυτή μπορεί να καταδειχθεί ποιοτικά αν και σε ποιο βαθμό το εκπαιδευτικό υλικό τους παρείχε κίνητρα και ερεθίσματα για δημιουργική ενασχόληση με αντικείμενα και καταστάσεις και αν τελικά έγινε η αφορμή για να σκεφτούν, να δημιουργήσουν και ίσως να μάθουν. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν τα απαντητικά δελτάρια της εκστρατείας «Περιβάλλον και Πολιτισμός», αλλά και η δραστηριότητα «Φτιάξτε το δικό σας πρόσωπο στο χρόνο» στο Πρόγραμμα «Όταν τα Άτομα Αποκτούν Πρόσωπο», όπου φαίνεται ότι τα παιδιά ανακαλούσαν ακόμα και σε μη λεκτικό επίπεδο εκείνες τις βιωματικές δραστηριότητες που τους έκαναν περισσότερο εντύπωση, υποδηλώνοντας, έτσι, τη σημασία τους για την κατάκτηση της γνώσης.

Με το πέραν των εκπαιδευτικών προγραμμάτων ζητήθηκε από τους εκπαιδευτικούς που συνόδευαν τους μαθητές των σχολείων που συμμετείχαν στα προγράμματα να αξιολογήσουν τα διάφορα στάδια του με τη συμπλήρωση ενός ειδικά διαμορφωμένου Φύλλου Αξιολόγησης. Τα φυλλάδια αυτά περιείχε ερωτήσεις ανοικτού και κλειστού τύπου σχετικά με την εικόνα που έχουν οι εκπαιδευτικοί για τα στάδια του προγράμματος, τόσο σε σχέση με την σπουδαιότητα που αυτοί τους αποδίδουν όσο και σε σχέση με το τι θεωρούν ότι άρεσε περισσότερο στους μαθητές. Τους ζητήθηκε επίσης να αναφέρουν τους λόγους για τους οποίους επέλεξαν να παρακολουθήσουν το πρόγραμμα και κατά πόσο θεωρούν ότι εκπληρώθηκε ο σκοπός αυτός, καθώς και να προτείνουν τρόπους βελτίωσής του.

Ο πολυτροπικός χαρακτήρας των εκπαιδευτικών προγραμμάτων επιτρέπει στα παιδιά να συνδυάσουν τη γνώση με το παιχνίδι, την εθελοντική προσφορά με τη διασκέδαση, την περιπέτεια με την ανακάλυψη, κι όλα αυτά μέσα από διαδικασίες που προάγουν το ομαδικό πνεύμα και τη συνεργασία για την επίτευξη του καλύτερου δυνατού αποτελέσματος. Η χαρά στα μάτια τους μετά την ολοκλήρωση των εκπαιδευτικών προγραμμάτων δίνει στους εμψυχωτές την αίσθηση ότι ο αρχαιολογικός χώρος «ζωντανεύει», προκαλώντας αισθήματα ικανοποίησης σε όλους τους συμμετέχοντες.

SUMMARY

EDUCATIONAL PROGRAMS AT THE ARCHAEOLOGICAL SITE OF SESKLO (2012-2014)

E. Stamelou

Modern museums, as well as archaeological sites, as places serving culture in its wider humanitarian dimension, not only within the limits of their local content, are required to develop channels of communication with the public and act as carriers of social inclusion, in order to become accessible even to groups that “traditionally” are not accustomed to visit them.

In direct response to the developments in the field of education and society, such as the need for lifelong learning and the recognition of the contribution of informal to formal education, museums and archaeological sites participate in the bidirectional effort to jointly approach museums and schools.

The interest of school groups to visit a museum or an archaeological site is growing, either in the frame of educational tours or educational programs, while the Cultural Services, either systematically or during events, organize educational activities or in partnership with local organizations.

In the period 2012-2014, in the archaeological site of Sesklo, continuing the efforts of recent years, educational programs and activities were organized, particularly for school groups, following an interdisciplinary approach to knowledge, with emphasis on the theoretical framework covering environmental education and the contemporary museum education in general. The main goal is the children who participate in them to “conquer” the site and integrate it in a productive and innovative manner in their everyday life.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αδρύμη – Σισμάνη, Β. 2002. Ανάδειξη προϊστορικών οικισμών Διμηνίου – Σέσκλου. Μνημεία της Μαγνησίας, στα *Πρακτικά Συνεδρίου «Ανάδειξη του Διαχρονικού Μνημειακού Πλούτου του Βόλου και της Ευρύτερης Περιοχής»*, 11-12/5/2001, Βόλος, 64-85.
- Finkelstein, D., 2005. Science museums as resources for teachers: an exploratory study on what teachers believe, *Paper presented at the National Association for Research in Science Teaching annual conference, TX, April 4-7, 2005*, Dallas.
- Κακούρου – Χρόνη, Γ., 2005. *Μουσείο – Σχολείο. Αντικριστές πόρτες στη γνώση*, Αθήνα: Πατάκη.
- Σταμέλου, Ευ., 2015. Σέσκλο: Ένα Νεολιθικό Χωριό Υποδέχεται τα Παιδιά, *ΑΕΘΣΕ* 4, 331-336.
- Kalogianni, Ai., Stamelou, E., υπό έκδοση. The role of museum educational worksheets: the case of Volos “Athanassakeion” Archaeological Museum and the Archaeological Site of Sesklo, στο *International Annual Conference “Time, Space and Memory in Literature for Children and Young Adults”*, April 10-12, 2014, Athens.

Εικ. 1. «Μια σπίθα... αρκεί!» 2012-2013.
Το εκπαιδευτικό υλικό του προγράμματος.

Εικ. 2. «Μια σπίθα... αρκεί!» 2012-2013.
Εκπαιδευτικό παιχνίδι «Ντόμνο».

Εικ. 3. «Μια σπίθα... αρκεί!» 2012-2013. Τα παιδιά συμπληρώνουν τα απαντητικά δελτία του ΥΠ.ΠΟ.Τ.

Εικ. 4. «Όταν τα Άτομα Αποκτούν Πρόσωπο» 2013-2014.
Το εκπαιδευτικό υλικό του προγράμματος.

Εικ. 5. «Όταν τα Άτομα Αποκτούν Πρόσωπο» 2013-2014. Αφήγηση παραμυθιού.

Εικ. 6. «Όταν τα Άτομα Αποκτούν Πρόσωπο» 2013-2014. Εκπαιδευτικό παιχνίδι «Αγαλαμάκια ακούνητα».

Εικ. 7. «Όταν τα Άτομα Αποκτούν Πρόσωπο» 2011. Εργαστήρι πηλού «Ας φτιάξουμε ειδώλια».

Εικ. 8. «Ας παίξουμε...Ανασκαφή!» 2014. Οι εργατοτεχνίτες.

Εικ. 9. «Ας παίξουμε...Ανασκαφή!» 2014. Οι αρχαιολόγοι.

Εικ. 10. «Ας παίξουμε...Ανασκαφή!» 2014. Οι συντηρητές.

**ΙΣΤΟΡΙΕΣ ΠΑΙΔΙΩΝ, ΜΙΚΡΕΣ ΦΩΤΙΕΣ ΚΙ ΕΝΑ ΟΥΡΑΝΙΟ ΤΟΞΟ ΣΤΟ ΜΟΥΣΕΙΟ.
ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ
ΣΤΟ «ΑΘΑΝΑΣΑΚΕΙΟ» ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΒΟΛΟΥ**

Αιμιλία Καλογιάννη

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η Εφορεία Αρχαιοτήτων Μαγνησίας¹, μετά την ολοκλήρωση των Επανεκθέσεων στην Παλαιά και στη Νέα Πτέρυγα του «Αθανασάκειου» Αρχαιολογικού Μουσείου Βόλου, το 2004 και το 2009 αντίστοιχα, εφαρμόζει συστηματικά εκπαιδευτικά προγράμματα, ενώ η διοργάνωση περιοδικών εκθέσεων έδωσε την ευκαιρία για τον εμπλουτισμό της θεματολογίας τους².

Στις περιπτώσεις αυτές των εκπαιδευτικών δράσεων περιοδικού, ως προς το χρονικό διάστημα εφαρμογής τους, χαρακτήρα, έχοντας ως αφετηρία τα κατάλοιπα του υλικού πολιτισμού, επιδίωξη ήταν ο σχεδιασμός και η εφαρμογή προγραμμάτων, τα οποία σε επίπεδο δηλωτικής γνώσης επιχειρούσαν περισσότερο δι-αχρονικές αναγνώσεις του αρχαιολογικού υλικού, μέσα από βιωματικές δραστηριότητες και πολυαισθητηριακές εμπειρίες, αναγνωρίζοντας παράλληλα τις ανάγκες και τα ενδιαφέροντα των παιδιών. Στόχος, επίσης, ήταν η συναισθηματική και κοινωνική τους ανάπτυξη, μέσω της συνεργασίας με τα άλλα μέλη της ομάδας αλλά και με τους ανθρώπους του Μουσείου, η ενίσχυση της αυτοεκτίμησής τους και η χαρά που θα βίω-ναν μέσω της εμπλοκής τους σε βιωματικές και παιγνιώδεις δραστηριότητες.

**1. ΘΕΜΑΤΙΚΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΥ ΧΑΡΑΚΤΗΡΑ ΣΤΟ
«ΑΘΑΝΑΣΑΚΕΙΟ» ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΒΟΛΟΥ, ΤΟ ΧΡΟΝΙΚΟ ΔΙΑΣΤΗΜΑ 2012-2014**

Το εκπαιδευτικό πρόγραμμα «Μια μικρή Φεραία υποδέχεται την Αθηναία Μύρτιδα» σχεδιάστηκε με αφορμή την έλευση της «Μύρτιδας» στο Βόλο, στο «Μουσείο Πλινθοκεραμοποιίας Ν.Σ. Τσαλαπάτα», και εφαρμόστηκε³ με αφετηρία δύο παράλληλες Περιοδικές Εκθέσεις που φιλοξενήθηκαν στο Αρχαιολογικό Μουσείο, τη φωτογραφική «Μύρτις: πρόσωπο με πρόσωπο με το παρελθόν» και την αρχαιολογική «Μια μικρή Φεραία υποδέχεται την Αθηναία Μύρτιδα», το διάστημα Νοεμβρίου – Δεκεμβρίου 2011⁴. Ο στόχος του ήταν διττός, να παράσχει έδαφος συνάντησης στα δύο κορίτσια και να διαπραγματευθεί το θέμα του θανάτου παιδιών, όντας το ίδιο σχεδιασμένο για παιδιά, καθώς, αφενός τα δύο συνεργαζόμενα Μουσεία βρίσκονται διαμετρικά αντίθετα στην πόλη και δεν ήταν σίγουρο ότι οι επισκέπτες θα έφθαναν και στα δύο κι, αφε-

1. Πρώην ΙΓ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων

2. Καλογιάννη 2010α, 2010β, 2011α, 2015α, 2015β. Καλογιάννη – Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου, 2012. Αδρύμη-Σισμάνη – Καλογιάννη – Σταμέλου 2009.

3. Το πρόγραμμα σχεδιάστηκε από την αρχαιολόγο της ΕΦΑ Μαγνησίας Αιμιλία Καλογιάννη και εφαρμόστηκε από κοινού με τους φοιτητές και τις φοιτήτριες, τότε, του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας Ελένη Φάσσα, Πετρίνα Σούζα, Μαργαρίτα Κορίτσα, Αγάπη Καζάνα, Βασίλειο Φλώρο, Μαρία Καρανάσιου, Φωτεινή Λύρου και Κλεοπάτρα Θανασιά, που εκπονούσαν την Πρακτική τους Άσκηση στο Αρχαιολογικό Μουσείο Βόλου.

4. Συμμετείχαν ομάδες παιδιών 8 ως 12 ετών από Δημοτικά Σχολεία Γενικής Εκπαίδευσης της Μαγνησίας αλλά και από όμορους Νομούς καθώς και κάποια από τα Ειδικά Δημοτικά Σχολεία της περιοχής μετά από τις κατάλληλες διαφοροποιήσεις, τις εργάσιμες ημέρες της εβδομάδας, αλλά και οικογένειες με παιδιά αυτής της ηλικίας, κάποια Σαββατοκύριακα.

τέρου, τα βασικά τους εκθέματα ήταν δύο νεκρά κορίτσια, που πέθαναν σχεδόν ταυτόχρονα, γύρω στο 430 π.Χ., στον Κεραμεικό της Αθήνας η «Μύρτις» και στις αρχαίες Φερές το κορίτσι του Μουσείου Βόλου.

Το παραμύθι της φανταστικής συνάντησής τους σε έναν τόπο απροσδιόριστο αποδείχθηκε η προφορότερη λύση. Έτσι, αξιοποιήθηκαν αποσπάσματα του παραμυθιού «Μύρτις: ένα κορίτσι φτερουγίζει στον Κεραμεικό. Μια αντιπολεμική ιστορία στην Αθήνα των Κλασικών Χρόνων»⁵, που συνδυάστηκαν με το παραμύθι του Μουσείου Βόλου με τίτλο «Μια μικρή Φεραία υποδέχεται την Αθηναία Μύρτιδα», που γράφτηκε ειδικά για το σκοπό αυτό⁶. Η δραματοποίηση των γεγονότων μέσα από τις ιστορίες των ηρωίδων, σε συνδυασμό με το χιούμορ και παραμυθιακές εκφράσεις που επιστρατεύτηκαν, είχαν σαν αποτέλεσμα το απόμακρο να γίνεται κοντινό στα μάτια του παιδικού αναγνωστικού κοινού και το απρόσωπο προσωπικό, μέσα από την ενεργοποίηση της περιέργειας και της απορίας, της έκπληξης και του θαυμασμού, που ενέπλεξε, έτσι, βιωματικά τα παιδιά στη διαδικασία της ανάγνωσης, δίνοντας τους κίνητρα για περαιτέρω ενασχόληση. Η τεχνική της μυθοπλασίας έδωσε τη δυνατότητα να αξιοποιηθούν τα αρχαιολογικά ευρήματα, ο τάφος δηλαδή της «Φεραίας» με τα κτερίσματά του αλλά και η σχεδόν ακτέριστη ομαδική ταφή της «Μύρτιδας», για να παρουσιαστούν στα παιδιά αρχικά τα ταφικά έθιμα της κλασικής αρχαιότητας αλλά και η διαφοροποίησή τους από τόπο σε τόπο και για κοινωνικούς, πολιτικούς ή πολιτειακούς λόγους κι έπειτα ο τρόπος ζωής των παιδιών τότε. Στη φανταστική τους συνάντηση τα κορίτσια αντιμετωπίζουν τη λύπη τους από το μοναχικό τους ταξίδι ως εκείνη τη στιγμή συνεχίζοντας να κάνουν ό,τι έκαναν όσο ζούσαν κι, έτσι, παρουσιάστηκαν έμμεσα στα παιδιά κάποια παιχνίδια της αρχαιότητας και ο τρόπος κατασκευής τους. Η εικονογράφηση του έντυπου έγινε με το σκεπτικό να υποστηρίξει το παραμύθι και να λειτουργήσει παράλληλα με αυτό, παρέχοντας στοιχεία στους αναγνώστες, βασισμένα στις ασφαλείς αρχαιολογικές μαρτυρίες.

Ακολουθούσε περιήγηση στις Εκθέσεις, στη διάκριση της οποίας τα παιδιά προσέγγιζαν τα ευρήματα, μέσα από εποπτικό υλικό ή τα ίδια τα αντικείμενα. Στη συνέχεια, αναζητούσαν, στο κρυπτόλεξο, που περιλαμβάνονταν στο εκπαιδευτικό έντυπο με το παραμύθι, τα «χαμένα» παιχνίδια των κοριτσιών, στη γλώσσα, όμως, που μιλάγαν εκείνα, με τη βοήθεια να παρέχεται σε γλωσσάρι, δίπλα στην εκπαιδευτική άσκηση. Στο τελευταίο μέρος του προγράμματος τα παιδιά έπαιζαν με τα αυθεντικά αντίγραφα των αρχαίων παιχνιδιών που μνημονεύονταν στο έντυπο και τα κατασκεύαζαν με το δικό τους τρόπο, με πηλό, ξύλο και σχοινί.

Κατά τον σχεδιασμό του προγράμματος «Όποιος παίζει με τη φωτιά...», στο πλαίσιο της Πανελληνίας Εκστρατείας «Περιβάλλον και Πολιτισμός. Παντέχνου πυρός σέλας. Λαμπερές ιστορίες φωτιάς», το φθινόπωρο του 2012⁷, το λογοπαίγνιο του τίτλου του ήταν καθοριστικό για τη δομή και το περιεχόμενό του. Στην αρχή, λοιπόν, μέσω καταγίγνιμοις ιδεών εκ μέρους των παιδιών, γινόταν συζήτηση μαζί τους για να αναζητηθούν οι επιμέρους τομείς της ανθρώπινης δραστηριότητας κι έτσι τα εκθέματα του Μουσείου που υποδεικνύουν τις χρήσεις και τους συμβολισμούς της φωτιάς στην αρχαιότητα, από την τυχαία ανακάλυψή της στην Παλαιολιθική Εποχή και τις ανάγκες που τότε εξυπηρετούσε, στα Νεολιθικά χρόνια και τον πολυλειτουργικό της ρόλο, όπως στη θέρμανση των οικιών, στην παρασκευή της τροφής και στην ανάπτυξη της κεραμικής τέχνης ή στην εξέλιξη της τελευταίας στους ιστορικούς χρόνους, όπως αποτυπώνεται στους κεραμικούς κλιβάνους και τα κεραμικά προϊόντα. Η συζήτηση ολοκληρωνόταν με αναφορές στον καταστροφικό ρόλο της φωτιάς και στη συμβολική της διάσταση στη μυθολογία.

Ακολουθούσε ένα «κηνύγι θησαυρού» στο Μουσείο, όπου τα παιδιά, χωρισμένα σε ομάδες και με κατόψεις στα χέρια, αναζητούσαν στην Έκθεση μικρά σπιρτόκουτα που έκρυβαν δώρα, «βήματα μπροστά» για το παιχνίδι που ακολουθούσε, με στόχο καταρχήν να καταφέρουν, ακολουθώντας τις συνοδευτικές γραπτές οδηγίες να προσανατολιστούν σωστά στο Μουσείο, συνεργαζόμενα και αλληλεπιδρώντας ενίοτε με τους έως τότε άγνωστους για τα ίδια ενήλικες υπαλλήλους του, κι έπειτα να αναγνωρίσουν τις κατάλληλες θεματικές ενότητες της Έκθεσης στις οποίες ήταν εστιασμένη η συζήτηση που είχε προηγηθεί. Ψήφιζαν διαιτητή, που αναλάμβανε την τήρηση της τάξης, διάβαζε τους κανόνες πριν σημάνει την έναρξη του επιτραπέζιου παιχνιδιού⁸ κι έθετε ερωτήματα στις ομάδες, που προχωρούσαν, όταν απαντούσαν σωστά, κι αξιοποιού-

5. Μπουλώτης 2011, 16 & 40-43

6. Καλογιάννη 2011β. Καλογιάννη - Σταμέλου (υπό έκδοση).

7. Συμμετείχαν σχολικές ομάδες από Δημοτικά Σχολεία Γενικής Εκπαίδευσης αλλά και κάποια από τα Ειδικά Δημοτικά Σχολεία της Μαγνησίας, μετά από τις κατάλληλες διαφοροποιήσεις. Λόγω της αυξημένης ζήτησης εκ μέρους τους, η εφαρμογή του παρατάθηκε σε όλη τη διάρκεια της σχολικής χρονιάς και εξακολουθεί έως σήμερα, ως ένα από τα τακτικά προγράμματα του Μουσείου.

8. Καλογιάννη 2012α

σαν τα «δώρα» από το κυνήγι θησαυρού, όταν έβρισκαν εμπόδια, μέχρι να κριθεί τελικά ποια ομάδα κατόρθωσε να παίξει με τη φωτιά χωρίς να καεί.

Τέλος, παράλληλα με την Περιοδική Έκθεση «Φυτά και Πολιτισμός στην Ιστορία της Ευρώπης», που φιλοξενήθηκε στο Μουσείο από το Νοέμβριο του 2012 ως τα τέλη Γενάρη του 2013, σχεδιάστηκε και εφαρμόστηκε το πρόγραμμα «Τα χρώματα της Ίριδας»⁹. Στην περίπτωση της «Ίριδας», η αφήγηση χρονικά τοποθετήθηκε στην αρχή, για να λειτουργήσει σαν εισαγωγή στη θεματική του προγράμματος και να σκιαγραφήσει πτυχές από τις χρήσεις και τους συμβολισμούς των φυτών στην αρχαιότητα. Χωρικά, εξελίχθηκε σε ένα κεντρικό σημείο της Έκθεσης, που επέτρεπε τη θέασή της συνολικά και ήταν πλαισιωμένο από τα πραγματικά φυτά στα οποία γινόταν λόγος στη διάρκεια του προγράμματος, στην περίπτωση που κάποια παιδιά δεν τα γνώριζαν. Στο πλαίσιο της πραγματογνωστικής αφήγησης που επιλέχθηκε ως παιδαγωγικό εργαλείο, συγκεκριμένες αναγνώσεις των αντικειμένων παρουσίαζαν ανάλογες πτυχές των γεγονότων, μέσα από μια φανταστική διήγηση με κεντρική ηρωίδα την Ίριδα, τη φτερωτή αγγελιοφόρο των Θεών, που ταξιδεύοντας στον ουρανό για να μεταφέρει νερό καθαρών στο κανάτι της αλλά και τα νέα στον Όλυμπο, άφηγε πίσω σταγόνες και το ουράνιο τόξο, με χρώματα όσα και του κρίνου που έχει το όνομά της.

Κατά τη συγγραφή του ομώνυμου εκπαιδευτικού εντύπου¹⁰ και ως προς τα παιδαγωγικά κριτήρια που ακολουθήθηκαν, ο σκοπός του δηλωνόταν σαφώς από την ηρωίδα και το περιεχόμενό του ήταν οριοθετημένο θεματικά, λόγω του πλαισίου δημιουργίας του, και οργανωμένο σε ξεχωριστές σελίδες ανά ενότητα, για να υποβοηθά την κατανόηση εκ μέρους των παιδιών. Αναφερόταν στα φυτά που σχετίζονταν με θεούς στη μυθολογία, αλλά και σε καθημερινές πρακτικές των ανθρώπων, όπως στη γεωργία, στη χρήση φυτών με θεραπευτικές ιδιότητες, αλλά και σε ιδιωτικές τελετές και στα ταφικά έθιμα, μέσα από περιορισμένες, σε ποσοτικά αλλά και γνωστικό επίπεδο, πληροφορίες. Η γλώσσα του ήταν απλή, για να γίνεται κατανοητή από το παιδικό κοινό και σε ύφος ευχάριστο και διασκεδαστικό, ενώ η όποια ορολογία αποσαφηνίζονταν από την ηρωίδα κατά την αφήγηση. Στο τέλος υπήρχαν παρακείμενα, χρονολογικοί πίνακες και βιβλιογραφία, για να βοηθήσουν τους αναγνώστες να αναζητήσουν επιπλέον πληροφορίες, μέσα από επιπρόσθετες πηγές. Η εικονογράφηση, που έγινε με σκίτσα που θύμιζαν κόμικς στις ενότητες που αφορούσαν στο μύθο και με φωτογραφίες αυθεντικών μνημείων ή εκθεμάτων, για τις ενότητες που αφορούσαν στην ερμηνεία των ανθρωπίνων καταλοίπων στο χώρο και το χρόνο, είχε ρόλο επεξηγηματικό και προσθετικό του κειμένου, αποσαφηνίζοντάς το και λειτουργώντας παράλληλα με αυτό. Η γραπτή άσκηση που υπήρχε στο τέλος αποθάρρυνε τη στείρα αντιγραφή πληροφοριών, ενώ, αντίθετα, ενθάρρυνε την κριτική και αναλυτική σκέψη και την ανάπτυξη μεταγνωστικών δεξιοτήτων εκ μέρους των παιδιών.

Τις περισσότερες τυπικές αυτές εκπαιδευτικές διαδικασίες της αφήγησης ιστοριών και της γραπτής άσκησης διαδεχόταν βιωματικό παιχνίδι γένυσεων, στη διάρκεια του οποίου τα παιδιά και σε κάποιες περιπτώσεις και οι συνοδοί εκπαιδευτικοί, μετά από παρότρυνση των μαθητών τους, δοκίμασαν τα φρούτα και τους καρπούς των φυτών που σχετίζονταν με θεούς και ημίθεους της μυθολογίας, έχοντας κλεισμένα τα μάτια τους με ένα μαντήλι και προσπαθώντας να μαντέψουν το σωστό, ομολογουμένως όχι πάντα με επιτυχία, σίγουρα όμως διασκεδάζοντάς το. Στο τέλος του προγράμματος, τα παιδιά, χρησιμοποιώντας τα PDAs που έχουν εγκατασταθεί στο Μουσείο για την πληροφόρηση των επισκεπτών, έπαιξαν «κυνήγι θησαυρού», σε ηλεκτρονική μορφή, αναζητώντας τα υλικά κατάλοιπα του παρελθόντος που μαρτυρούσαν τις χρήσεις και τους συμβολισμούς δέντρων και φυτών στην αρχαιότητα και για τα οποία τους είχε μιλήσει η «Ίριδα».

2. ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗΣ

Ποια ήταν, όμως, ανταπόκριση των συμμετεχόντων στα παραπάνω εκπαιδευτικά προγράμματα και σε ποιο βαθμό αυτά κάλυψαν τους μαθησιακούς στόχους που επιδίωκαν; Η συστηματική αξιολόγησή τους από τους συμμετέχοντες, εκπαιδευτικούς και παιδιά, μέσω ερωτηματολογίων στην πρώτη περίπτωση ή μέσα από λιγότερο τυπικές διαδικασίες στη δεύτερη, σκιαγραφεί κάποιες απαντήσεις στα ερωτήματα αυτά.

Σε ό,τι αφορά στους εκπαιδευτικούς, μια γενική εκτίμηση είναι καταρχήν ότι συνδέουν άμεσα τα μου-

9. Συμμετείχαν ομάδες παιδιών 9 ως 12 ετών από Δημοτικά Σχολεία Γενικής Εκπαίδευσης αλλά και τα περισσότερα από τα Ειδικά Δημοτικά Σχολεία της Μαγνησίας, μετά από κατάλληλες διαφοροποιήσεις.

10. Καλογιάννη 2012β. Καλογιάννη – Σταμέλου υπό έκδοση

σειακά εκπαιδευτικά προγράμματα με το Αναλυτικό Πρόγραμμα του Σχολείου, γεγονός που διαπιστώνεται και βιβλιογραφικά¹¹, αναγνωρίζοντας παράλληλα τις δυνατότητες που προσφέρουν για μια περισσότερο δι-
αθεματική προσέγγιση στην τάξη, σε συνάρτηση με τις προηγούμενες γνώσεις και τα ενδιαφέροντα των παι-
διών. Έτσι, για το πρόγραμμα «Μια μικρή Φεραία υποδέχεται την Αθηναία Μύρτιδα» αναφέρουν χαρακτη-
ριστικά ότι

*Ανταποκρίνεται στα ενδιαφέροντα των παιδιών. εξάλλου συζητάμε γι' αυτά τα θέματα σε γλώσσα, ιστορία,
μελέτη περιβάλλοντος. Συμμετέχων με κωδικό 742507,*

για το πρόγραμμα «Όποιος παίζει με τη φωτιά» ότι αυτό

*Ανταποκρίνεται σε πρότερες γνώσεις των μαθητών/-τριών, ενώ ταυτόχρονα σχετίζεται με έννοιες που διδά-
σκονται κατά τη φετινή χρονιά σε διάφορα μαθήματα (π.χ. Ιστορία, Φυσική). Συμμετέχων με κωδικό 660409*

ή ότι

*Επελέγη μαζί με τα παιδιά, τα οποία έδειξαν ενδιαφέρον για το συγκεκριμένο πρόγραμμα. Συμμετέχων με
κωδικό 060000,*

ενώ στην περίπτωση της «Ίριδας» αιτιολογούν την επιλογή τους λέγοντας, για παράδειγμα, ότι

*Το πρόγραμμα ανταποκρινόταν στην ενότητα της «Γλώσσας» Η Ελιά Δ' Δημοτικού. Συμμετέχων με κωδικό
250101*

ή με βάση τις

*συζητήσεις που κάναμε στην τάξη για το ουράνιο τόξο και το ενδιαφέρον των μαθητών να μάθουν περισσό-
τερα για την Ίριδα και την ιστορία της. Συμμετέχων με κωδικό 002405*

ή γιατί

*Τα φυτά με αναφορά στη μυθολογία και στην αρχαιότητα είναι ένα θέμα που αρέσει και ενδιαφέρει τα παιδιά
αυτής της ηλικίας. Συμμετέχων με κωδικό 652306.*

Όπως προκύπτει από τη συνολική αξιολόγηση των προγραμμάτων, οι εκπαιδευτικοί αναγνωρίζουν ότι αυτά ανταποκρίνονταν πολύ στην ηλικία και τα ενδιαφέροντα των παιδιών, δίνοντάς τους την ευκαιρία να χαρούν και να συνεργαστούν μεταξύ τους, εμπλεκοντάς με βιωματικό τρόπο στη θεματική τους σε μεγάλο βαθμό. Οι ίδιοι φαίνεται να δίνουν μεγαλύτερη βαρύτητα στις περισσότερες τυπικές εκπαιδευτικές διαδικασίες ως μέσων εμπέδωσης της γνώσης και μικρότερη στις βιωματικές δραστηριότητες, πιστεύοντας, όμως, ότι το αντίθετο συμβαίνει με τους μαθητές τους (εικόνες 4-9), στοιχεία που ερευνητικά έχουν επίσης διαφανεί στο παρελθόν σε ανάλογες έρευνες¹², σε κάθε περίπτωση, πάντως, θεωρούν ότι ο παιδαγωγικός σκοπός για τον οποίο επέλεξαν να συμμετάσχουν στα προγράμματα εκπληρώθηκε πλήρως.

Ως προς τα παιδιά, τώρα, η αξιολόγηση πραγματοποιήθηκε με βάση τις απόψεις τους, όπως ακριβώς καταγράφηκαν από τα ίδια. Στην περίπτωση της «Μύρτιδας» και της «Φεραίας», ζητήθηκε από τα παιδιά να καταγράψουν τις εντυπώσεις τους, εφόσον το επιθυμούσαν, στο Βιβλίο επισκεπτών της Έκθεσης. Τα περισσότερα χαρακτήρισαν το εκπαιδευτικό πρόγραμμα ως μια «ωραία» εμπειρία, που τους έδωσε την ευκαιρία να εμπλακούν βιωματικά και να εργαστούν δημιουργικά, μαθαίνοντας παράλληλα νέα πράγματα, απόψεις που φαίνεται να ισχύουν, καθώς η ποιοτική ανάλυση των λεγομένων τους δείχνει ότι ήταν σε θέση να ανακαλέσουν με ακρίβεια και λεπτομέρεια αρκετά από αυτά που άκουσαν ή έκαναν νωρίτερα. Είναι χαρακτηριστικό ότι αναφέρουν

Σήμερα ήταν μια ωραία μέρα μάθαμε για τα παλιά παιχνίδια και τα κατασκευάσαμε κιάλας. [...]. Μάρθα

ή

Σήμερα πέρασα τέλεια και μάθαμε πολλά πράγματα φτιάξαμε πυλό και ζωγραφίσαμε. Μάθαμε και πολλά

11. Καλογιάννη 2010γ, 31 & 39-40. Καλογιάννη 2011γ, 201

12. Καλογιάννη 2011γ, 203-204

πράγματα για την Μίρτη, ένα κοριτσάκι που πέθανε από λυμό. Μακάρι να ξαναέρθω. Θα πώ στους γονείς μου να με πάνε στο Μουσείο Τσαλαπάτα. [...]. Κατερίνα

Στην περίπτωση της «Ιριδας», μετά το τέλος του προγράμματος, τους ζητήθηκε να στείλουν στο Μουσείο τις εντυπώσεις τους γραμμένες σε καρτελάκια με χρωματιστές κορδέλες για να κρεμαστούν σε ένα ξερό κλαδί στην Έκθεση. Τα κείμενα και οι ζωγραφιές τους αποκαλύπτουν ότι μόνο στο 5% και 9% από το σύνολό τους άρεσε η αφήγηση της ιστορίας και οι εκπαιδευτικές ασκήσεις του εντύπου αντίστοιχα, ενώ στην πλειονότητά τους ενθουσιάστηκαν με το κυνήγι θησαυρού στο Μουσείο, το «ηλεκτρονικό παιχνίδι» όπως το χαρακτήριζαν, και με το βιωματικό παιχνίδι γένυσης που είχε προηγηθεί, σε ποσοστό 37% και 29% αντίστοιχα¹³ (εικόνα 10), δεδομένα που επιβεβαιώνουν σε ένα βαθμό την αντίστοιχη εκτίμηση των δασκάλων τους.

ΑΝΤΙ ΕΠΙΛΟΓΟΥ: ΚΑΝΟΝΤΑΣ ΒΗΜΑΤΑ ΠΡΟΣ ΜΙΑ ΠΟΛΥΔΙΣΘΗΤΗΡΙΑΚΗ ΜΟΥΣΕΙΑΚΗ ΕΜΠΕΙΡΙΑ

Σε όλες τις παραπάνω περιπτώσεις εκπαιδευτικών προγραμμάτων, ένα ή περισσότερα εκθέματα του Μουσείου αποτέλεσαν την αφετηρία για τον σχεδιασμό και την εφαρμογή τους. Η αναπλαισίωση, όμως, των υλικών καταλοίπων στη διάρκεια των προγραμμάτων, με τα στάδια και τις δραστηριότητες που αυτά περιλάμβαναν, προ(σ)καλούσε τα παιδιά να τα εξερευνήσουν κυριολεκτικά με όλες τους τις αισθήσεις, μέσα από εκπαιδευτικές διαδικασίες μη τυπικού χαρακτήρα, χρησιμοποιώντας τόσο την όραση και την ακοή, όσο και την αφή, την όσφρηση και τη γεύση. Τα έκανε να περιεργαστούν αντικείμενα και να οικειοποιηθούν το χώρο με το ίδιο τους το σώμα· τους έδωσε την ευκαιρία να παίξουν και να φωνάξουν από ενθουσιασμό στη διάρκεια του παιχνιδιού· τα έκανε να ανακαλύψουν πράγματα με τρόπους ασυνήθιστους στη σχολική τους κουλτούρα. Τα έκανε, τελικά, να χαρούν κι έτσι να αλλάξουν στάσεις και αντιλήψεις για το ίδιο το Μουσείο, καθιστώντας την εμπειρία τους αυτή αξιομνημόνευτη και το Μουσείο έναν «δικό τους» χώρο, όπου τα ίδια ένιωσαν ελεύθερα και ευπρόσδεκτα.

13. Καλογιάννη – Βουζαζάκης 2015, 164-165

SUMMARY

**CHILDRENS STORIES, SMALL FIRES AND A RAINBOW IN THE MUSEUM.
EDUCATIONAL PROGRAMMES AT THE «ATHANASSAKION MUSEUM»
OF VOLOS**

E. Kalogianni

Periodic exhibitions hosted on “Athanasakeio” Archaeological Museum of Volos between 2012-2014 as well as thematic campaigns designed, at the same time, by the Greek Ministry of Culture, in which the Museum participated, provided the opportunity for designing and implementing educational programs with corresponding themes.

The reframing, however, of material culture, during these, their stages and the activities they included, provoked and invited children to literally explore them with all their senses, through non formal educational processes, using their vision and hearing, as well their touch, smell and taste.

This experiential approach, however, based on their particular interests, finally made them to enjoy their museum experience and, thus, to change their attitudes and perceptions about the museum itself, making their experience memorable and the Museum “their own” place, where they feel free and welcome.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αδρύμη-Σισμάνη Β. – Καλογιάννη Α. – Σταμέλου Ε., 2009. Εκπαιδευτικά Προγράμματα ΙΓ' Ε.Π.Κ.Α. Στο: *ΑΕΘΣΕ* 2, 763-770.
- Καλογιάννη Α., 2010α. «Μα τι μπορούν να καταλάβουν, τόσο μικρά, στο μουσείο;». Ένα εκπαιδευτικό πρόγραμμα για παιδιά προσχολικής και πρώτης σχολικής ηλικίας στο Αθανασάκειο Αρχαιολογικό Μουσείο Βόλου, στο Σπ. Πανταζής – Θ. Μπάκας – Μ. Σακελλαρίου – Ε. Καινούργιου (επιμ.), *Πρακτικά 2ου Διεθνούς Συνεδρίου Προσχολικής Αγωγής «Σύγχρονες τάσεις και προοπτικές στην Προσχολική Αγωγή και Εκπαίδευση του 21ου αιώνα»*. Τόμος Β, Ιωάννινα: Εργαστήριο Παιδαγωγικής και Διδακτικής Μεθοδολογίας του Παιδαγωγικού Τμήματος Νηπιαγωγών του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων – Τομέας Παιδαγωγικής Τμήματος Βρεφονηπιοκομίας Τ.Ε.Ι. Ηπείρου – Παράρτημα Ηπείρου της Παιδαγωγικής Εταιρείας Ελλάδος, 162-175. Ανακτήθηκε, *Αύγουστος 12, 2012* από <http://www.pedagogy.gr/images/praktika2010-b.pdf>
- Καλογιάννη Α., 2010β. Εκπαιδευτικά Προγράμματα της ΙΓ' Ε.Π.Κ.Α. *Εν Βόλω* 37, 102-109.
- Καλογιάννη Α., 2010γ. *Οι αντιλήψεις των εκπαιδευτικών για την παιδαγωγική αξιοποίηση των σχολικών επισκέψεων σε μουσεία. Αδημοσίευτη Διπλωματική εργασία*, Βόλος: Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας – Παιδαγωγικό Τμήμα Προσχολικής Εκπαίδευσης – Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών «Παιδαγωγικό παιχνίδι και παιδαγωγικό υλικό στην πρώτη παιδική ηλικία».
- Καλογιάννη Α., 2011α. Εκπαιδευτικά Προγράμματα της ΙΓ' Ε.Π.Κ.Α. Στο: Ε. Γαβριλάκη (επιμ.), *Η Άνοιξη των Μουσείων. Συνάντηση για τα εκπαιδευτικά προγράμματα και τη Μουσειακή Αγωγή*, Ρέθυμνο: ΚΕ' Ε.Π.Κ.Α. – Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνου, 277-285.
- Καλογιάννη Α., 2011β. *Μια μικρή Φεραία υποδέχεται τη Μύρτιδα*. Βόλος: ΙΓ' Ε.Π.Κ.Α.
- Καλογιάννη Α., 2011γ. «Πείτε μας τη γνώμη σας...». Μαθητές και Εκπαιδευτικοί αξιολογούν Εκπαιδευτικά Προγράμματα. Στο: Ε. Γαβριλάκη (επιμ.), *Η Άνοιξη των Μουσείων. Συνάντηση για τα εκπαιδευτικά προγράμματα και τη Μουσειακή Αγωγή*, Ρέθυμνο: ΚΕ' Ε.Π.Κ.Α. – Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνου, 197-208.
- Καλογιάννη Α., 2012α. *Όποιος παίζει με τη φωτιά. Επιτραπέζιο παιχνίδι*. Βόλος: ΙΓ' Ε.Π.Κ.Α.
- Καλογιάννη Α., 2012β. *Τα χρώματα της Ίριδας*. Βόλος: ΙΓ' Ε.Π.Κ.Α.
- Καλογιάννη Α., 2015α. «Ξαναδιαβάζοντας» το σχολικό βιβλίο Ιστορίας μέσα από ένα εκπαιδευτικό πρόγραμμα σε Μουσείο: η περίπτωση του Νεολιθικού Πολιτισμού. Στο: Σ. Μπουζάκης (επιμ.), *Πρακτικά*

- 7ου Επιστημονικού Συνεδρίου με Διεθνή Συμμετοχή «Ποια γνώση έχει την πιο μεγάλη αξία: ιστορικές – συγκριτικές προσεγγίσεις», Πάτρα: Πανεπιστήμιο Πατρών / Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης / Εργαστήριο Ιστορικού Αρχείου Νεοελληνικής και Διεθνούς Εκπαίδευσης, 10-18. Ανακτήθηκε στις 17/6/2016 από http://eriande-elemedu.e-millescreations.com/art/uploads/sxolika_egxeiridia28.pdf
- Καλογιάννη Α., 2015β. Δέντρα θεών κι ανθρώπων, σταγόνες νερού και μάγισσες συναντιούνται στο Μουσείο. Στο: *ΑΕΘΣΕ* 4, 337-342.
- Καλογιάννη Α. – Βουζαξάκης Κ., 2015. Περιεχόμενο και χρήση πολυμεσικών εφαρμογών στο «Αθανασάκειο» Αρχαιολογικό Μουσείο Βόλου. Στο: C. Papadopoulos – E. Paliou – A. Chrysanthi – E. Kotoula – A. Sarris (επιμ.), *Archaeological Research in the Digital Age. Proceedings of the 1st Conference on Computer Applications and Quantitative Methods in Archaeology Greek Chapter*, Rethymno, Crete, 6-8 March 2014, Rethymno: Computer Applications and Quantitative Methods in Archaeology – Greek Chapter (CAA-GR) & FORTH / Institute for Mediterranean Studies, 160-167. Διαθέσιμο από http://caa-gr.org/2014/CAA-GR_2014_Procs.pdf
- Καλογιάννη Α. – Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου Α., 2012. Παιχνίδια στο Μουσείο. Εκπαιδευτικά προγράμματα της ΙΓ' Ε.Π.Κ.Α. κατά τη διετία 2006-2008. Στο: *ΑΕΘΣΕ* 3, 531-539.
- Μπουλώτης Χ. 2011. Ένα κορίτσι φτερουγίζει στον Κεραμεικό. Μια αντιπολεμική ιστορία στην Αθήνα των κλασικών χρόνων, Αθήνα: Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς.

Εικ. 1. Παίζοντας «αρχαία παιχνίδια». Εκπαιδευτικό πρόγραμμα «Μια μικρή Φεραία υποδέχεται την Αθηναία Μύρτιδα».

Εικ. 2. Παιχνίδι στη διάρκεια του εκπαιδευτικού προγράμματος «Όποιος παίζει με τη φωτιά...», στο «Αθανασάκειο» Αρχαιολογικό Μουσείο Βόλου.

Εικ. 3. «Παιχνίδι γεύσεων», στη διάρκεια του εκπαιδευτικού προγράμματος «Τα χρώματα της Ίριδας», στο «Αθανασάκειο» Αρχαιολογικό Μουσείο Βόλου.

ΜΕ ΣΚΟΥΠΙΑ ΚΑΙ ΦΑΡΑΣΙ ΣΤΟΥΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥΣ ΧΩΡΟΥΣ ΤΟΥ ΑΛΜΥΡΟΥ

Βάσω Ροντήρη, Δέσποινα Ευσταθίου

Το Πρόγραμμα «Βελτίωση της προσβασιμότητας σε αρχαιολογικούς χώρους και μνημεία αρμοδιότητας της ΙΓ' ΕΠΚΑ στις περιφερειακές ενότητες Μαγνησίας και Σποράδων» εντάχθηκε στο ΕΣΠΑ 2007-2013 και συγκεκριμένα στο Επιχειρησιακό Πρόγραμμα «Ανάπτυξη Ανθρώπινου Δυναμικού» με την υλοποίηση της πράξης «Δημιουργία θέσεων απασχόλησης για υπηρεσίες και δράσεις κοινωφελούς χαρακτήρα» για την προώθηση ενεργητικών πολιτικών απασχόλησης στον Πολιτισμό. Οι στόχοι που τέθηκαν αρχικά ήταν η ενίσχυση της απασχόλησης των νέων και η μείωση της ανεργίας, η ενημέρωση και η ευαισθητοποίηση των νέων σχετικά με την αρχαία πολιτιστική κληρονομιά, η διευκόλυνση της προσβασιμότητας σε αρχαιολογικούς χώρους και μνημεία, καθώς και η βελτίωση των παρεχόμενων υπηρεσιών σε αυτούς. Ως σημείο αναφοράς θεωρήθηκε η αμοιβαία συνεργασία και υποστήριξη φορέων μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα με αρμοδιότητα στην υλοποίηση δράσεων στον τομέα του Πολιτισμού με τις Περιφερειακές και Ειδικές Περιφερειακές Υπηρεσίες του ΥΠ.ΠΟ.Τ. για την απασχόληση ανέργων σε έργα ή δράσεις κοινωφελούς χαρακτήρα στον πολιτιστικό τομέα.

Στην περιοχή του Δήμου Αλμυρού (εικ. 1) το Πρόγραμμα υλοποιήθηκε από την Εθελοντική Περιβαλλοντική Ομάδα Αλμυρού «Εν Δράσει»¹, σε συνεργασία με την ΙΓ' ΕΠΚΑ και διήρκεσε 8 μήνες, από τις 09/04/2013 έως τις 08/11/2013. Ως φυσικό αντικείμενο ορίστηκαν εργασίες αποψίλωσης, καθαρισμού, μικρής κλίμακας αποχλωμάτωσης και συντήρησης υποδομών (φυλακείων, περίφραξης κ.α.) με σκοπό τη βελτίωση της προσβασιμότητας κυρίως σε μη επισκέψιμους αρχαιολογικούς χώρους και μνημεία της περιοχής του Δήμου Αλμυρού, καθώς και εργασίες καλλωπισμού, τακτοποίησης και καταγραφής αρχαιολογικού υλικού στο Γιαννοπούλειο Αρχαιολογικό Μουσείο Αλμυρού. Για τη διευκόλυνση και ενίσχυση της λειτουργίας του το Πρόγραμμα προέβλεπε την ενίσχυση της φύλαξης με απώτερο στόχο την αύξηση της επισκεψιμότητάς του. Συνολικά απασχολήθηκαν 2 αρχαιολόγοι, 10 εργάτες και 1 φύλακας, ενώ την ευθύνη για την πρόσληψη του προσωπικού είχε η Περιβαλλοντική Ομάδα «Εν Δράσει».

Στον αρχαιολογικό χώρο της Άλου έγινε συστηματικός καθαρισμός στο μεγαλύτερο μέρος του ορατού οχυρωματικού τείχους της αρχαίας πόλης και στα τμήματα που είχαν αποκαλυφθεί στις ανασκαφές για τη διαπλάτυνση του οδικού άξονα ΠΑΘΕ², αλλά και στο πλαίσιο του ετήσιου ερευνητικού προγράμματος του Ολλανδικού Ινστιτούτου Αθηνών σε συνεργασία με την ΙΓ' ΕΠΚΑ³. Επιπλέον ο καθαρισμός περιελάμβανε τα ορατά μη ανασκαμμένα τμήματα της οχύρωσης, στα οποία είχε προηγηθεί ήδη ο προγραμματισμένος καθαρισμός στο πλαίσιο του ετήσιου Επιχειρησιακού Προγράμματος της Εφορείας.

Πιο συγκεκριμένα, οι εργασίες ξεκίνησαν στη θέση Κεφάλωση στον περιφραγμένο χώρο της αρχαίας Άλου. Καθαρίστηκε ο χώρος από τα φυτικά γύρω από το φυλάκιο και ο χώρος στάθμευσης των αυτοκινήτων. Στη συνέχεια οι εργασίες επικεντρώθηκαν στον καθαρισμό μέρους του δυτικού σκέλους του τείχους της πόλης, το οποίο βρίσκεται σχεδόν παράλληλα με την εθνική οδό. Σταδιακά ο καθαρισμός κάλυψε το τμήμα μέχρι τη ΝΔ πύλη της οχύρωσης και συνεχίστηκε στο δυτικό σκέλος του τείχους (εικ. 2). Παράλληλα ανοί-

1. Συμμετείχαν οι αρχαιολόγοι Αθανασία Κιάκου και Ανδρονίκη Λιάπη. Ουσιαστική ήταν η συμβολή των εργατών Σπύρου Γαρδικλή, Φωτεινής Πιπίνη, Κων/νου Χαρτοφίλη και Βασίλη Χατζησάββα, καθώς και του φύλακα Γιώργου Σαμαρά στην υλοποίηση του Προγράμματος. Υπεύθυνος από την πλευρά της "Εν Δράσει" ήταν ο Χρήστος Καραζούπης.

2. Νικολάου 2006.

3. Reinders–Dickenson–Kondoyianni–Lee–Malakasioti–Meiwaard–Nikolaou–Radloff–Rondiri–Rose– Tsiouka 2014.

χτηκε διάδρομος πλάτους 3 μ. από την είσοδο του αρχαιολογικού χώρου και μέχρι την ΝΔ πύλη για την καλύτερη πρόσβαση των επισκεπτών στην οχύρωση της αρχαίας πόλης.

Στο τμήμα που βρίσκεται εκτός της περίφραξης το τείχος δεν ήταν εμφανές, καθώς δεν είχε πραγματοποιηθεί ανασκαφική έρευνα. Ορίστηκε μια νοητή λωρίδα εργασιών πλάτους 20 μ. προς τα ανατολικά. Προσεκτικά αφαιρέθηκαν χόρτα και πουρνάρια γύρω από τους λίθους που ήταν διάσπαρτοι στο χώρο ((**εικ. 3-4**).

Ο καθαρισμός συνεχίστηκε κατά μήκος του νότιου σκέλους του τείχους με αντίθετη αυτή τη φορά κατεύθυνση από ανατολικά προς δυτικά και με ορμητήριο την ΝΑ πύλη της πόλης (**εικ. 5**), όπου είχε πραγματοποιηθεί ανασκαφική έρευνα σε συνεργασία του Ολλανδικού Ινστιτούτου και της ΙΓ' ΕΠΚΑ⁴. Η αποψίλωση συνεχίστηκε σε τμήμα του τείχους, το οποίο είχε ήδη ερευνηθεί ανασκαφικά από τη ΙΓ' ΕΠΚΑ το έτος 1997. Ειδικότερα, οι εργασίες στο νότιο σκέλος περιελάμβαναν την αποκάλυψη επτά πύργων, εκ των οποίων ο πρώτος σώζεται σε όλο του το εύρος, ο δεύτερος έχει καταρρεύσει και ο τρίτος σώζεται σε μήκος 6 μέτρων. Μεταξύ του τρίτου και τέταρτου πύργου σώζεται ορθογώνια κατασκευή από πωρόλιθο, η οποία εφάπτεται στο τείχος. Πιθανόν να αποτελεί μεταγενέστερη προσθήκη. Μεταξύ του τέταρτου και του πέμπτου πύργου αποκαλύφθηκαν τμήματα ασβεστολιθικών λιθοπλινθών με επεξεργασία βελονιού. Ο πέμπτος πύργος σώζεται σε πολύ καλή κατάσταση. Τέλος, ο έκτος πύργος βρίσκεται και αυτός σε καλή κατάσταση, σε αντίθεση με τον έβδομο, ο οποίος δεν διατηρεί *in situ* κανέναν από τους δόμους του⁵.

Στον κηρυγμένο αρχαιολογικό χώρο της οχυρωμένης θέσης Καστράκι ή Κάστρο⁶ στην περιοχή Καρατσάνταλι του Αλμυρού πραγματοποιήθηκαν εργασίες καθαρισμού, αποψίλωσης και μερικής αποχωμάτωσης. Η οχύρωση καταλαμβάνει το πλάτωμα της κορυφής ενός χαμηλού λόφου περιμετρικά, ωστόσο ο καθαρισμός επικεντρώθηκε σε μία ζώνη πλάτους 4 μέτρων κατά μήκος του τείχους από τα ανατολικά έως τα βορειοδυτικά.

Ειδικότερα, αποκαλύφθηκε τμήμα της οχύρωσης στη βόρεια πλευρά του λόφου (**εικ. 6-7**), με τα τρία καλύτερα διατηρημένα τμήματα του τείχους που σώζονται έως τρεις σειρές δόμων, καθώς και τρεις πύργους, τον πύργο 1 (**εικ. 8-9**) στα βορειοδυτικά της οχύρωσης που περιβάλλει έναν μικρότερο πιθανό πύργο, τον πύργο 2 και τμήμα του πύργου 3 στα ανατολικά. Ανάμεσα στα παραπάνω τμήματα το τείχος είναι κατεστραμμένο. Πολλοί είναι και οι λιθόπλινθοι που έχουν κατολισθήσει στην πλαγιά.

Τα ενδιαφέροντα οχυρωματικά λείψανα που ήρθαν στο φως, μέχρι πρότινος κρυμμένα στην πυκνή βλάστηση, διαφέρουν ως προς το βαθμό διατήρησής τους και ανάγονται στους ύστερους κλασικούς-πρώιμους ελληνιστικούς χρόνους. Ωστόσο, η χρονολόγηση των επιφανειακών ευρημάτων φτάνει έως και τους βυζαντινούς-μεταβυζαντινούς χρόνους.

Πραγματοποιήθηκε περισυλλογή επιφανειακής κεραμικής, σχεδιαστική αποτύπωση του αποκαλυφθέντος τμήματος της οχύρωσης μετά την αποψίλωση, τοπογράφηση, καθώς και φωτογραφική τεκμηρίωση κατά την εξέλιξη των καθαρισμών⁷.

Στο Παννοπούλειο Αρχαιολογικό Μουσείο του Αλμυρού στο πλαίσιο του Προγράμματος πραγματοποιήθηκαν εργασίες για τον ευπρεπισμό του κτιρίου και των αποθηκών του, που αφορούσαν τον καλλωπισμό, την τακτοποίηση και την καταγραφή των αρχαιοτήτων στον αύλειο χώρο, την τοποθέτηση των λίθινων επιγραφών σε στέγαστρο για την προστασία τους, καθώς και την καταγραφή των ευρημάτων από τις ανασκαφές της περιοχής του Αλμυρού. Επίσης, με τη βοήθεια των εργατών έγινε τακτοποίηση και καταγραφή της κεραμικής, όπου αυτή φυλάσσεται.

Σημαντική υπήρξε η συμβολή των αρχαιολόγων του έργου στην υλοποίηση των εκπαιδευτικών προγραμμάτων του Αλμυρού, σε συνεργασία με τους αρχαιολόγους της Υπηρεσίας⁸. Με τη συμμετοχή τους

4. Reinders-Dickenson-Kondoyianni-Lee-Malakasioti-Meiwaard-Nikolaou-Radloff-Rondiri-Rose-Tsiouka 2014. Η ανασκαφική έρευνα στη ΝΑ πύλη πραγματοποιήθηκε σε 8 ερευνητικές περιόδους, ανάμεσα στα έτη 1995 και 2016.

5. Κατά τη διάρκεια των καθαρισμών περισυλλέχθηκε κεραμική και μικρά ευρήματα, ενώ παράλληλα έγινε συστηματική φωτογράφιση και σχεδιαστική αποτύπωση από τις αρχαιολόγους που προσλήφθηκαν στο έργο.

6. Βλ. Ευσταθίου Δ., Καρατσάνταλι Αλμυρού: Η οχύρωση στη θέση Καστράκι ή Κάστρο, ανακοίνωση στην παρούσα έκδοση.

7. Η περισυλλογή και η φωτογραφική τεκμηρίωση έγινε από την αρχαιολόγο που προσλήφθηκε στο έργο Ανδρονίκη Λιάπη. Την σχεδιαστική αποτύπωση ανέλαβε η ΙΓ' ΕΠΚΑ με τις Σοφία Παπαμαργαρίτη και Βασιλική Σιούρα, ενώ η τοπογράφιση του χώρου πραγματοποιήθηκε από τον Δημήτρη Ζούπη.

8. Υπεύθυνη για το σχεδιασμό και την υλοποίηση των εκπαιδευτικών προγραμμάτων της ΙΓ' ΕΠΚΑ στο Μουσείο του Αλμυρού είναι η αρχαιολόγος Αιμιλία Καλογιάννη, ενώ στην υλοποίηση συμμετέχει και η αρχαιολόγος Ιωάννα Μαμαλούδη.

αυτή, τους δόθηκε η ευκαιρία να έρθουν σε επαφή με ένα ιδιαίτερο κοινό που αφορά τα παιδιά και να αποκτήσουν μια ακόμη εμπειρία ως προς το αρχαιολογικό έργο που συντελείται στην περιοχή του Αλμυρού.

Στον τομέα των ανασκαφών το προσωπικό που προσλήφθηκε για το συγκεκριμένο Πρόγραμμα συμμετείχε στην ανασκαφική έρευνα σε δύο κηρυγμένους αρχαιολογικούς χώρους: στη Μαγούλα Ζερέλια σε συνεργασία του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας (Τμήμα ΙΑΚΑ) και της ΙΓ' ΕΠΚΑ⁹, η οποία αποκάλυψε στοιχεία για την νεολιθική κατοίκηση της θέσης και στη Μαγούλα Πλατανιώτικη, σε συνεργασία του Ολλανδικού Ινστιτούτου Αθηνών και της ΙΓ' ΕΠΚΑ¹⁰, όπου η ανασκαφική έρευνα έφερε στο φως τμήμα ελληνιστικής οικίας.

Τέλος, το προσωπικό του Προγράμματος βοήθησε στον καθαρισμό της Μαγούλας Ζερέλια και της γύρω περιοχής, σε συνεργασία με το Δήμο Αλμυρού στο πλαίσιο της Μελέτης Ανάδειξης των Λιμνών Ζερέλια¹¹.

Ως αποτίμηση της υλοποίησης του Προγράμματος για τη βελτίωση της προσβασιμότητας σε αρχαιολογικούς χώρους και μνημεία αρμοδιότητας της ΙΓ' ΕΠΚΑ και συγκεκριμένα της περιοχής του Δήμου Αλμυρού, μπορεί να θεωρηθεί ότι οι αρχικοί στόχοι του επιτεύχθηκαν στο μεγαλύτερο δυνατό βαθμό. Η πλειοψηφία των εργαζομένων ανταποκρίθηκε με ζήλο στις απαιτήσεις του συγκεκριμένου έργου που τους ανατέθηκε, δείχνοντας ενδιαφέρον για τις αρχαιολογικές εργασίες με τις οποίες ασχολήθηκαν. Τέτοιου είδους Προγράμματα, εφόσον πραγματοποιούνται συστηματικά με την πλήρη επίβλεψη της Υπηρεσίας και εφόσον εξασφαλίζουν τις απαραίτητες συνθήκες για την υλοποίησή τους (π.χ. υλική υποδομή, χρήματα για τη μετακίνηση των εργαζομένων) δίνουν τη δυνατότητα πέραν των αρχικών τους στόχων να δημιουργηθούν οι προϋποθέσεις για το άνοιγμα των μη επισκέψιμων αρχαιολογικών χώρων στο κοινό προσθέτοντάς τους σε δίκτυα πολιτιστικών διαδρομών. Παράλληλα, με τον τρόπο αυτό προσφέρεται η δυνατότητα αύξησης της επισκεψιμότητας του Γιαννοπούλειου Αρχαιολογικού Μουσείου Αλμυρού και η συστηματοποίηση στην υλοποίηση περισσότερων εκπαιδευτικών προγραμμάτων με θετικά αποτελέσματα για την τοπική κοινωνία και οικονομία και για την πολιτιστική αναβάθμιση της περιοχής. Τέλος, εξασφαλίζεται απασχόληση σε άνεργους νέους και παράλληλα η ενημέρωση και ευαισθητοποίησή τους απέναντι στην πολιτιστική κληρονομιά και στην κοινωφελή εργασία.

9. Τη διεύθυνση της ανασκαφής από την πλευρά της ΙΓ' ΕΠΚΑ έχουν αναλάβει οι αρχαιολόγοι Βάσω Ροντήρη και Κωνσταντίνος Βουζαζάκης (Ροντήρη Β. – Βουζαζάκης Κ., Νεώτερες ανασκαφικές έρευνες στη Μαγούλα Ζερέλια, ανακοίνωση στην παρούσα έκδοση).

10. Αγνουσιώτης–Ευσταθίου–Ροντήρη–Σταμέλου (υπό δημοσίευση). Στην ανασκαφική έρευνα συμμετέχουν οι αρχαιολόγοι της ΙΓ' ΕΠΚΑ Βάσω Ροντήρη (διευθύνουσα), Δημήτρης Αγνουσιώτης, Δέσποινα Ευσταθίου, Ευαγγελία Σταμέλου και Ιωάννα Μαμαλούδη.

11. Από την πλευρά της «Εν Δράσει» τις εργασίες καθαρισμού επέβλεψε ο σπηλαιολόγος Κώστας Ζούπης.

SUMMARY

WITH BROOM AND DUSTPAN
AT THE ARCHAEOLOGICAL SITES OF ALMYROS

Vasso Rondiri, Despina Efstathiou

The Project of the Ministry of Culture and Sports under the title “Improving accessibility on archaeological sites and monuments under the competence of the 13th Ephorate of Prehistoric & Classical Antiquities in the regional unities of Magnesia and Sporades”, from the 9th of April to the 8th of November 2013 in the Almyros area, was implemented with the aforementioned Ephorate and the Non-Governmental Voluntary Environmental Team “In Action” under the NSRF 2007-2013.

During the 7-month Project, mainly cleaning and stripping works were materialized in archaeological sites. In particular, works took place in the ancient city of Halos in Kefalosi and in the fortified site Kastraki or Kastro at Karatsantali. Also works on embellishment, arrangement and recording of archaeological material were carried out in Giannopouleio Archaeological Museum of Almyros (exteriors and warehouses). In these works archaeologists, technicians and security personnel participated, fully covering the needs and objectives of the project.

The contribution and assistance of the above staff was equally significant at the excavations: in Magoula Zerelia, in collaboration with the University of Thessaly (Department IAKA) and the 13th Ephorate of Prehistoric & Classical Antiquities and in Magoula Plataniotiki, in collaboration with the Dutch Institute of Athens and the 13th Ephorate of Prehistoric & Classical Antiquities. The results from the implementation of the above Project are presented in this paper.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αγνουσιώτης Δ. – Ευσταθίου Δ. – Ροντήρη Β. – Σταμέλου Ε., (υπό δημοσίευση). Μαγούλα Πλατανιώτικη: Μύθος και πραγματικότητα, στο Β. Κοντονάσιος (επιμ.), *Αχαιοφθιωτικά Ε΄. Πρακτικά του Ε΄ Συνεδρίου Αλμυριωτικών Σπουδών, 14-16 Οκτωβρίου, 2016*, Αλμυρός (υπό δημοσίευση).
- Ευσταθίου Δ., 2014. Αρχαίες οχυρωμένες θέσεις στην οροσειρά της Όθρυος: ευρύτερη περιοχή Αλμυρού, *ΔΑΦΕΟ 18, Περίοδος Β*, Αλμυρός, 14-50.
- Haagsma B. - Μαλακασιώτη Ζ. - Ροντήρη Β. - Reinders R., 2000. Μεταξύ Καραντζάνταγλι και Μπακλαλί, *ΔΑΦΕΟ 4, Περίοδος Β*, Αλμυρός, 29-49.
- Νικολάου Ε., 2006. Η έρευνα της τελευταίας πενταετίας στο χώρο της Ελληνιστικής Άλου με αφορμή τη δι-απλάτυνση του οδικού άξονα ΠΑΘΕ, *ΑΕΘΣΕ 1*, 123-136.
- Reinders H.R. – Dickenson C. – Kondoyianni K. – Lee B. – Malakasioti Z. – Meiwaard A.R. – Nikolaou E. – Radloff A. – Rondiri V. – Rose T.C. – Tsiouka F., 2014. *The City of New Halos and its Southeast Gate*, Groningen.

Εικ. 1. Δορυφορική φωτογραφία Google Earth της περιοχής του Αλμυρού με τους αρχαιολογικούς χώρους, όπου υλοποιήθηκε το Πρόγραμμα.

Εικ. 2. Άλος. Άποψη του δυτικού και νότιου σκέλους της οχύρωσης και η ΝΔ πύλη.

Εικ. 3. Άλος. Το νότιο σκέλος του τείχους πριν τις εργασίες καθαρισμού.

Εικ. 4. Άλος. Το νότιο σκέλος του τείχους μετά τις εργασίες καθαρισμού.

Εικ. 5. Άλος, Η ΝΑ πύλη της οχύρωσης.

Εικ. 6. Καστράκι ή Κάστρο. Άποψη τμήματος της βόρειας πλευράς της οχύρωσης πριν τις εργασίες καθαρισμού.

Εικ. 7. Καστράκι ή Κάστρο. Άποψη τμήματος της βόρειας πλευράς οχύρωσης μετά τις εργασίες καθαρισμού.

Εικ. 8. Καστράκι ή Κάστρο. Άποψη της ανατολικής πλευράς του πύργου 1 πριν τις εργασίες καθαρισμού.

Εικ. 9. Καστράκι ή Κάστρο. Άποψη της ανατολικής πλευράς του πύργου 1 μετά τις εργασίες καθαρισμού.

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΕΡΙΟΔΟΙ

AN	Αρχαιότερη Νεολιθική
AN	Αρχαιότερη Νεολιθική
Γ	Γεωμετρικός -ή, -ό
ΜΓ	Μέσος (ή-ο) Γεωμετρικός -ή, -ό
ΠΓ	Πρωτογεωμετρικός -ή, -ό
ΠΕ	Πρωτοελλαδική
ΠΕΧ	Πρώιμη Εποχή του Χαλκού
ΜΕ	Μεσοελλαδική
ΜΕΧ	Μέση Εποχή του Χαλκού
ΜΝ	Μέση Νεολιθική
ΝΝ	Νεότερη Νεολιθική
ΤΝ	Τελική Νεολιθική
ΥΓ	Ύστερος (-η, -ο) Γεωμετρικός (-ή, -ό)
ΥΕ	Ύστεροελλαδική
ΥΕΧ	Ύστερη Εποχή του Χαλκού
ΕΗ	Early Helladic
ΕΙΑ	Early Iron Age
Γ	Geometric
LBA	Late Bronze Age
LH	Late Helladic
LG	Late Geometric
MBA	Middle Bronze Age
MH	Middle Helladic
SM	Submycenaean
SPG	Sub-protogeometric

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ

διάμ.	διάμετρος
εκ.	εκατοστά
μ.	μέτρα
μέγ.	μέγιστος, -η, -ο
μήκ.	μήκος
πάχ.	πάχος
πλ.	πλάτος
σωζ.	σωζόμενος, -η, -ο
τ.μ.	τετραγωνικά μέτρα
ύψ.	ύψος
χιλ.	χιλιοστά
χλμ.	χιλιόμετρα

cm.	centimeter
km.	kilometer
m.	metre
sq m.	square metre

ΛΟΙΠΕΣ ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

(αδ.) διδ. διατριβή	(αδημοσίευτη) διδακτορική διατριβή
αι.	αιώνας
αρ.	αριθμός
αρ. ευρ.	αριθμός ευρετηρίου
αρ. κατ.	αριθμός καταλόγου
Βλ.	Βλέπε
δηλ.	δηλαδή
ΕΑΜ	Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο
ΕΒΑ	Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων
εικ.	εικόνα
εκδ.	εκδότης
επιμ.	επιμέλεια
ΕΠΚΑ	Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων
ΙΑΚΑ	Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας
ιδιαίτ.	ιδιαίτερα
κ.ά.	και άλλοι, και άλλα
κ.ε.	και εξής
λ.	λήμμα
λ.χ.	λόγου χάριν
μτφρ.	μετάφραση
μ.Χ.	μετά Χριστόν
κεφ.	κεφάλαιο
ό.π.	όπως παραπάνω
παραπ.	παραπάνω
πάχ.	πάχος
περ.	περίπου
πίν.	πίνακας
πρβλ.	παραβάλε
π.χ.	παραδείγματος χάριν
π.Χ	προ Χριστού
σελ.	σελίδα
σημ.	σημείωση

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

σχ.	Σχέδιο	<i>et al.</i>	<i>et alii</i>
ΤΑΠ	Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων	etc.	et cetera
τ.	τόμος	fig.	figure
υποσ.	υποσημείωση	figs.	figures
ΥΠ.ΠΟ.	Υπουργείο Πολιτισμού	ff.	following
Abb.	Abbildung	G.I.S.	Geographical Information Systems
a.C.	after Christ	INSTAP	Institute for Aegean Prehistory
A.D.	anno Domini	inv.	inventory, inventaire
av. J.-C.	avant Jésus-Christ	n.	note
B.C.	before Christ	no.(s.)	number(s), numéro(s)
c.	century	p.	page
<i>ca.</i>	<i>circa</i>	pl.	plate, planche
cf.	confer	Suppl.	Supplement
col.	column	Taf.	Tafel(n)
ed(s). éd(s).	edited, editor(s), éditeur(s)	Tav.	Tavola
esp.	especially	vol.	volume

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ ΠΕΡΙΟΔΙΚΩΝ ΚΑΙ ΣΕΙΡΩΝ

- AA: *Archäologischer Anzeiger*
 AAA: Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών
 AAustr: *Archaeologia Austriaca*
 AAX: Ανθρωπολογικά και Αρχαιολογικά Χρονικά
 ABME: Αρχείο των Βυζαντινών Μνημείων της Ελλάδος
 ABV: Beazley J.D., 1956. *Attic Black-Figure Vase Painters*, Oxford.
 ACD: *Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis* (Debrecen)
 AΔ: Αρχαιολογικόν Δελτίον
 AE: Αρχαιολογική Εφημερίς
 ΑΕΘΣΕ: Αρχαιολογικό έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας
 AEM: Αρχείο Ευβοϊκών Μελετών
 AEMΘ: Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη
 ΑΘΜ: Αρχείο Θεσσαλικών Μελετών
 Aegaeum: *Aegaeum. Annales d'archéologie égéenne de l'Université de Liège*
 AJA: *American Journal of Archaeology*
 AM: *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung*
 Antiquity: *Antiquity. Rivista di archeologia, architettura, urbanistica, delle origini al medioevo*
 AntK: *Antike Kunst*
 AR: *Archaeological Reports*
 Αρχαία Θεσσαλία: Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου για την Αρχαία Θεσσαλία στη μνήμη του Δημήτρη Ρ. Θεοχάρη, Αθήνα, 1992.
 Αρχαιογνωσία: Αρχαιογνωσία. Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών
 ASAtene: *Annuario della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente*
 AW: *Antike Welt. Zeitschrift für Archäologie und Kulturgeschichte*
 BABesch: *Bulletin antieke beschaving*
 BAR: *British Archaeological Reports*
 BAR-IS: *British Archaeological Reports International Series*
 BEFAR: *Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome*
 BCH: *Bulletin de Correspondance Hellénique*
 BICS: *Bulletin of the Institute of Classical Studies*
 BJB: *Bonner Jahrbücher des rheinischen Landesmuseum-
 sin Bonn und des Vereins von Altertumsfreunden im Rheinlande*
 BSA: *The Annual of the British School at Athens*
 Byzantion: *Byzantion. Revue Internationale des études Byzantines*
 ByzF: *Byzantinische Forschungen. Internationale Zeitschrift für Byzantinistik*
 BZ: *Byzantinische Zeitschrift*
 CahArch: *Cahiers archéologiques*
 CAJ: *Cambridge Archaeological Journal*
 Chiron: *Chiron. Kommission für Alte Geschichte und Epigraphik des Deutschen Archäologischen Instituts*
 ClAnt: *Classical Antiquity*
 CFHB: *Corpus Fontium Historiae Byzantinae*
 CMS: *Corpus der Minoischen und Mykenischen Siegel*
 CPh: *Classical Philology*
 CQ: *Classical Quarterly*
 CR: *Classical Review*
 CRAI: *Comptes rendus des séances de l'Académie des inscriptions et belles lettres (Paris)*
 CVA: *Corpus vasorum antiquorum*
 DOP: *Dumbarton Oaks Papers*
 ΔΧΑΕ: Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας
 EA: *Epigraphica Anatolica*
 EEBM: Επετηρίς της Εταιρείας Βοιωτικών Μελετών
 EEBΣ: Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών
 ΕΕΠΣΑΠΘ: Επιστημονική Επετηρίς της Πολυτεχνικής Σχολής, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
 ΕΕΦΣΠΑ: Επιστημονική Επετηρίς Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών
 Έργον: Το Έργον της Αρχαιολογικής Εταιρείας
 Έργο Εφορειών: 1η Επιστημονική Συνάντηση: Μάιος 1998: Βόλος. Το έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων και Νεωτέρων Μνημείων του ΥΠΠΟ στη Θεσσαλία και στην ευρύτερη περιοχή της (1990-1998), Βόλος 2000.
 FD: *Fouilles de Delphes, Paris*
 FGrHist: *F. Jacoby, Fragmente der griechischen Historiker (Berlin 1923-)*
 Gnomon: *Gnomon. Kritische Zeitschrift für die gesamte klassische Altertumswissenschaft*
 Hesperia: *Hesperia. Journal of the American School of Classical Studies at Athens*

- Historia*: *Historia. Zeitschrift für alte Geschichte*
HSCP: *Harvard Studies in Classical Philology*
ΘΕ: Θεσσαλική Εστία
Θεσσαλία: Θεσσαλία. Δεκαπέντε Χρόνια Αρχαιολογικής Έρευνας, 1975-1990. Αποτελέσματα και Προοπτικές, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Λυών, 17-22 Απριλίου 1990, τ. Α-Β, Αθήνα, 1994.
ΘεσΗμ: Θεσσαλικό Ημερολόγιο
IG: *Inscriptiones Graecae*
IK: *Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien*
JArchSc: *Journal of Archaeological Science*
JbRGZM: *Jahrbuch des römisch-germanischen Zentralmuseums, Mainz*
JdI: *Jahrbuch des deutschen archäologischen Instituts*
JFA: *Journal of Field Archaeology*
JGS: *Journal of Glass Studies*
JHS: *Journal of Hellenic Studies*
JMA: *Journal of Mediterranean Archaeology*
JÖAI: *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts in Wien*
JÖB: *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*
JRGZM: *Jahrbuch des Römisch-germanischen Zentralmuseums, Mainz*
JRS: *Journal of Roman Studies*
JSA: *Journal of Social Archaeology*
JSav: *Journal des savants*
KBE-BKM: Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών ΑΠΘ. Βυζαντινά Κείμενα και Μελέτες
Kernos: *Kernos. Revue internationale et pluridisciplinaire de religion grecque antique*
LH IIIC Chronology and Synchronisms I: Deger-Jalkotzy S. – Zavadil M. (επιμ.), *LH IIIC Chronology and Synchronisms, Proceeding of the International Workshop Held at the Austrian Academy of Sciences at Vienna, May 7th and 8th, 2001, Wien, 2003.*
LH IIIC Chronology and Synchronisms II: Deger-Jalkotzy S. – Zavadil M. (επιμ.), *LH IIIC Chronology and Synchronisms II, LH III C Middle, Proceeding of the International Workshop Held at the Austrian Academy of Sciences at Vienna, October 29th and 30th, 2004, Wien, 2007.*
LH IIIC Chronology and Synchronisms III: Deger-Jalkotzy S. – Bächle A.E. (επιμ.), *LH IIIC Chronology and Synchronisms III, LH III C Late and the transition to the Early Iron Age, Proceeding of the International Workshop Held at the Austrian Academy of Sciences at Vienna, February 23rd and 24th, 2007, Wien, 2009.*
LIMC: *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae*
MAA: *Mediterranean Archaeology and Archaeometry*
MededRom: *Mededeelingen van het Nederlands Historisch Instituut te Rome*
MeditArch: *Mediterranean Archaeology. Australian and New Zealand Journal for the Archaeology of the Mediterranean World*
ΜΕΦΡΑ: *Mélanges de l'École française de Rome, Antiquité*
MetMusJ: *Metropolitan Museum Journal*
Μνημεία Μαγνησίας: *Μνημεία της Μαγνησίας. Πρακτικά Συνεδρίου «Ανάδειξη του διαχρονικού μνημειακού πλούτου του Βόλου και της ευρύτερης περιοχής», Βόλος 11-13 Μαΐου 2001, Βόλος, 2002.*
NC: *Numismatic Chronicle*
NotSAIA: *Notizie della Scuola archeologica italiana di Atene*
OCP: *Orientalia Christiana Periodica*
OJA: *Oxford Journal of Archaeology*
OpAth: *Opuscula atheniensa*
ΠΑΕ: *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*
PACT: *Journal of the European Study Group on Physical, Chemical and Mathematical Techniques applied to Archaeology*
PBF: *Prähistorische Bronzefunde*
PCPS: *Proceedings of the Cambridge Philological Society*
Pharos: *Pharos. Journal of the Netherlands Institute at Athens*
PhW: *Philologische Wochenschrift*
Phoenix: *Phoenix. Journal of the Classical Association of Canada*
PZ: *Prähistorische Zeitschrift*
ΠΜΚ 1: Φρούσσου, Ε. (επιμ.), *Η Περιφέρεια του Μυκηναϊκού κόσμου, Πρακτικά Α΄ Διεπιστημονικού Συμποσίου, Λαμία 25-29 Σεπτεμβρίου 1994, Λαμία 1999.*
ΠΜΚ 2: Κυπαρίσση-Αποστολικά, Ν., Παπακωνσταντίνου, Μ. (επιμ.), *Η Περιφέρεια του Μυκηναϊκού κόσμου, Β΄ Διεθνές Διεπιστημονικό Συμπόσιο, 26-30 Σεπτεμβρίου, Λαμία 1999, Αθήνα 2003.*
RA: *Revue Archéologique*
RE: *Paulys Realencyclopädie*
REG: *Revue des études grecques*
RM: *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Römische Abteilung*
RPhil: *Revue de philologie, de littérature et d'histoire anciennes*
SEG: *Supplementum epigraphicum graecum*
SIMA: *Studies in Mediterranean Archaeology*
SMEA: *Studi micenei ed egeo-anatolici*
SNG Cop: *Sylloge Nummorum Graecorum. Denmark, The Royal Collection of Coins and Medals, Danish National Museum.*
Υπέρεια: *Υπέρεια. Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα*
VAHD: *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*
ZfE: *Zeitschrift für Ethnologie*
ZPE: *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*

